

MARKETING

ILMIY, AMALIY VA OMMABOP JURNAL

MARKETING BIZNES BRENDING INNOVATSIYA RAQAMLI SAVDO TAHLIL NATIJA TARAQIYOT RAQOBAT LOYIHA

№ 4 - SON

9710 xalqaro daraja

№240874

ISSN: 3060-4621

2026-YIL, APREL

2026-YIL

APREL

№ 4-SON

Marketing

ILMIY, AMALIY VA OMMABOP JURNAL

ELEKTRON NASHR. 30 APREL, 2026-YIL

JURNALNING MAQSADI

Tadbirkorlik-biznes faoliyatini tashkil etishning marketing asoslarini, yo'nalishlari, echimlari, vositalarini yaratish va rivojlantirish

ALOQA UCHUN MA'LUMOTLAR

TEL: (97) 783-84-64

VEB-SAYT

www.marketingjournal.uz

ELEKTRON POCHTA:

info@marketingjournal.uz

TELEGRAM BOT:

[@marketingjournalbot](https://t.me/tidiumarketingjournal)

TELEGRAM KANAL:

<https://t.me/tidiumarketingjournal>

MUASSIS

“Tadbirkor va ishbilarmon” MCHJ

JURNALNING ILMIYLIGI

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining **2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

INDEKSATSIYA

BOSH MUHARRIR

Xakimov Ziyodulla Axmadovich, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Yusupov Muxamadamin, iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor;

TAHRIR HAY'ATI:

Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori;

Ergashxodjayeva Shaxnoza Djasurovna, i.f.d., prof., TDIU, “Marketing” kafedrasini mudiri;

Soliyev Axmadjon Soliyevich, i.f.d., NamDTU, “Marketing” kafedrasini professori;

Ikramov Murad Akramovich, i.f.d., TDIU “Marketing” kafedrasini professori;

Tursunov Boburjon Ortqimrayevich, i.f.d., prof., TDIU, Iqtisodiy xavfsizlik kafedrasini mudiri, Xalqaro statistika instituti kengashi doimiy a'zosi;

Zarova Elena Viktorovna, i.f.d., G.V.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot universiteti professori, Xalqaro statistika instituti kengashi doimiy a'zosi

Akramov Tohir Abdirahmonovich, i.f.d., TDIU, “Marketing” kafedrasini professori;

Ostonaqulova Gulsaraxon Muhammadyoqub qizi, i.f.d., TDIU, “Marketing” kafedrasini professori;

Samadov Asqarjon Mishomovich, i.f.n., TDIU, “Marketing” kafedrasini professori;

Shamshiyeva Nargizaxon Nosirxo'ja qizi, i.f.n., dots., TDIU Kengash kotibi;

Sobirov Azizbek Avazbekovich, PhD., TDIU, “Marketing” kafedrasini dotsenti;

Sadikov Shoxrux Shuxratovich, PhD, dots., TIU, Departament boshlig'i;

Musheva Shoirazimovna, i.f.n., SamISI, “Marketing” kafedrasini professori;

Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li, PhD., TDIU, “Marketing” kafedrasini dotsenti;

Djurabayev Otabek Djurabayevich, i.f.d., TDIU, “Innovatsion menejment” kafedrasini dotsenti;

Karimova Shirin Zoxid qizi, PhD, TDIU, “Axborot texnologiyalari” kafedrasini katta o'qituvchisi;

Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbaevich, DSc., NamDTU, “Menejment” kafedrasini mudiri, dotsent;

Fayzullayev Javlonbek Sultonovich, DSc., TDIU, “Yashil iqtisodiyot” kafedrasini dotsenti;

Aliyev Yashnarjon Egamberdiyevich, DSc., TDIU, “Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik” kafedrasini professori;

Bobojonov Azizjon Babaxanovich, DSc, TDIU, “Raqamli iqtisodiyot” kafedrasini dotsenti

Allayarov Shamsiddin Amanullayevich, DSc, prof., TDIU, “Savdo ishi” kafedrasini mudiri

Jumaev Olimjon Sadulloevich, DSc, Raqobat siyosati va iste'molchilar huquqlari tadqiqotlari markazi direktori;

Eshov Mansur Po'latovich, i.f.d., prof., Alfraganus universiteti O'quv ishlari bo'yicha prorektor;

Kucharov Abrorjon Sobirjanovich, TDIU, “Biznes boshqaruvi va logistika” kafedrasini professori

Tuychiyev Alisher Jurayevich, Alfraganus University “Iqtisodiyot” fakulteti dekani, professor;

Nazarova Ra'no Rustamovna, TDIU, “Yashil” iqtisodiyot kafedrasini mudiri, Iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Usmonov Bunyod Aktam o'g'li, PhD, TDIU, Moliyaviy tahlil kafedrasini v.b.dotsenti;

Dehqonov Burxon Rustamovich, PhD., TDIU, Ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo'limi bosh mutaxassisi;

Turobova Hulkar Rustamovna, PhD., BuxDU, Yashil iqtisodiyot va agrobiznes kafedrasini dotsenti;

Boltaev Umidjon Talant o'g'li, i.f.f.d., PhD., Toshkent arxitektura qurilish instituti “Iqtisodiyot va ko'chmas mulkni boshqarish” kafedrasini dotsenti;

Bayxonov Bahodirjon Tursunbayevich, i.f.d., DSc, NamDTU, “Menejment” kafedrasini dotsenti;

Maxmudov Toxirjon Olimjonovich, PhD., NamDTU, “Marketing” kafedrasini dotsenti;

Beknazarov Behzod Baxtiyor o'g'li, PhD., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes” kafedrasini dotsent v.b.

Abduvoxidov Behzod, PhD., Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti “Raqamli iqtisodiyot” kafedrasini o'qituvchisi;

Rajabova Moxichexra Abdulkolovna, PhD., Buxoro davlat universiteti marketing va menejment kafedrasini o'qituvchisi.

Elektron nashr 857-sahifa E'lon qilishga 2026-yil 30-aprelda ruxsat etildi

MUNDARIJA

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MINTAQALARI SANOATINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI	8
Burxanov Aktam Usmanovich	
IJTIMOY TURIZM FAOLIYATINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING NAZARIY ASOSLARI.....	20
Rasulov Sherzod Ashirovich	
TIJORAT BANKLARI INVESTITSIYA STRATEGIYASI DOIRASIDA KREDIT FAOLIYATINI AMALGA OSHIRISHING JORIY HOLATI TAHLILI.....	30
Abduvaliyev Sanjar Abdurahmanovich	
МЕХАНИЗМЫ И ИНСТРУМЕНТЫ ПОВЫШЕНИЯ ДОСТУПНОСТИ ЛЕКАРСТВЕННЫХ СРЕДСТВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	43
Мажидова Фарангиз Фуркатзода	
IJTIMOY TURIZM FAOLIYATINI TASHKIL ETISH YONDASHUVLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI.....	51
Rasulov Sherzod Ashirovich	
OLIY TA’LIM XIZMATLARI SIFATINI OSHIRISHNING USLUBIY YONDASHUVLARI	61
Musayev Bekjon Shukurillayevich, Azamatov Suxrob Bahrillo o‘g‘li	
XALQARO RAQOBATBARDOSHLIKNI OSHIRISHDA DAVLATNING ROLI.....	68
Mallaboyev Anvarjon Sotvoldiyevich	
MINTAQADA TADBIRKORLIK SALOHİYATINING KORXONALAR DEMOGRAFIYASI BO‘YICHA HOLATI	79
Madaminov Damir Abduraxmanovich	
RAQAMLI IQTISODIYOTDA SUN’IY INTELLEKTNING ROLI VA ISTIQBOLLARI	92
Abdusalomova Istora	
UY-JOY FONDI TUSHUNCHASI VA UNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI: NAZARIY-HUQUQIY HAMDA TASHKILIY-IQTISODIY TAHLIL	98
Usmanov Mirumar Abdulla o‘g‘li	
TRANSPORT SOHASIDA RAQAMLI MARKETINGNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH.....	107
Raxmatullayeva Sadokat Kamuljonovna	
SUG‘URTA KOMPANIYALARIDA RISK-BASED MANAGEMENT, ERM VA KOMPLAYENS-NAZORATGA ASOSLANGAN INTEGRATSIYALASHGAN BOSHQARUV KONSEPTSIYASI.....	115
Nosirov Jasur Tursunpulotovich	
O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINING SANOAT TARMOQLARI RIVOJLANISH QONUNIYATLARINING MULTIPLIKATIV TAHLILI	124
Samadova Go‘zal Solik qizi, Normurodov Husan	
MINTAQAVIY TURIZM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ICHKI ZAXIRALARIDAN FOYDALANISH.....	132
Naurizbaev Aliakbar Rustamovich	
XALQARO RAQOBATBARDOSHLIK NAZARIYALARI: KLASSIK VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR QIYOSIY TAHLILI.....	140
Mallaboyev Anvarjon Sotvoldiyevich	
TABIIY KAPITALNI JAMG‘ARISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH USLUBIYOTI	151
Raximov Faxriddin Shavkatovich	
O‘ZBEKISTONDA TURIZM XIZMATLARI BOZORINING RIVOJLANISH HOLATI VA TURISTIK FAOLIYAT DIVERSIFIKATSIYASINING MULTIPLIKATIV SAMARASI TAHLILI	164
Saidova Dilfuza Abdufattohovna	
KUCHLI INTEGRATSIYALASHUV SHAROITIDA MAMLAKATIMIZDA XALQARO VA STRATEGIK SAVDO SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI	175
Nurova Gulnora Nutfulloyevna	
QASHQADARYO VILOYATIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASINI ISHLAB CHIQISH: IMKONIYATLAR VA ISTIQBOLLAR.....	183
Islomova Farida Axad qizi	

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ БЕДНОСТИ	191
Ходжаева Дилбар	
TEMIR YO‘L TRANSPORTIDA MAHALLIY YO‘NALISHLARDA YO‘LOVCHI TASHISHNI OSHIRISHNING IQTISODIY ASPEKTLARI	203
Xaydarov Ismatulla	
QISHLOQ XO‘JALIGI OZIYQ-OVQAT TA‘MINOT ZANJIRINI BARQAROR RIVOJLANISHINI EKONOMETRIK MODELAR ORQALI BAHOLASH	211
Bekjanov Dilmurad Yo‘ldashovich	
MAHALLIY QURILISH MATERIALLARINI ISHLAB CHIQRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH MASALALARI	219
Nazarova Guzal Baxodirovna	
PAXTA-TO‘QIMACHILIK KLASSTERLARI SALOHİYATIDAN FOYDALANISH KO‘RSATKICHLARINI BAHOLASH.....	226
Xayitov Rustam Burxonovich	
INSON KAPITALINI SHAKLLANTIRISHDA FAN VA TA‘LIM INTEGRATSIYASIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING ROLI	236
Azimov Tolmas Nematullayevich	
SURXONDARYO VILOYATIDA TURIZM XIZMATLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI	244
Eshqobilova Nargiza Mengnarovna	
MAMLAKATDA IJTIMOYIY TABAQALASHUV TENDENSIYALARINING DOIMIY MONITORING TIZIMINI YARATISHNING NAZARIY ASOSLARI	250
Boltayeva Zinora Mirdjonovna, Xidirova Barchinoy Iloxomovna	
OZIYQ-OVQAT SANOATI KORXONALARINI “YASHIL” IQTISODIYOT TAMOYILLARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISHDA ENERGIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI	262
Berdiyeva Aziza G‘anisher qizi	
HUDUDIY IJTIMOYIY-IQTISODIY TABAQALASHUVNI KAMAYTIRISHDA FISKAL DESENTRALIZATSIYA SAMARADORLIGINI BAHOLASH.....	270
Davlatov Ulug‘bek Jumaniyozovich	
IQTISODIY MADANIYATNING IQTISODIY TARAQQIYOTGA TA‘SIRI	279
Xudoyqulov To‘ra Musurmonovich	
THE EVOLUTION OF SALES PROMOTION IN THE DIGITAL ECOSYSTEM AND AN ANALYSIS BASED ON PRODUCT LIFECYCLE STAGES.....	286
Musaeva Shoirazimovna	
KORXONALARNING REKLAMA SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISHDA ISTE‘MOLCHILAR XULQ-ATVORINING TA‘SIR MEKANIZMLARI.....	293
Sobirov Azizbek Avazbekovich, Erkinova Adolat Karim qizi	
TADBIRKORLIK SEKTORI TARKIBIY TUZILMASINI TAKOMILLASHTIRISH VA RIVOJLANTIRISH MASALALARI	304
Xayitova Rushana	
ENERGETIKA XAVFSIZLIGINI TA‘MINLASHDA STRATEGIK BOSHQARUV TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH.....	312
Kucharov Abror Sobirjonovich, Ishmanova Dinora Nurmatovna qizi, Nosirbekov Sanjarbek Toxirbekovich	
ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА В ПАРАДИГМУ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН.....	321
Икрамов Мурат Акрамович, Содиков Мирзиё Одилжон угли	
ELEKTRON HUKUMAT TIZIMINING RIVOJLANISHI VA DAVLAT BOSHQARUVIDAGI AHAMIYATI.....	330
Sofoyeva Fotima	
ЭЛЕКТРОННАЯ КОММЕРЦИЯ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА.....	335
Бакиева Равана Мамедраевна	
TURIZM OBYEKTLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEKANIZMLARI	345
Toshtemirov Xojakbar Qahramon o‘g‘li	
MINTAQALARDA TIBBIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA SOLIQ VA BOJXONA IMTIYOZLARINING TA‘SIRI	350
Yusupova Mehribon O‘ktamovna	
MINTAQAVIY IQTISODIY SALOHİYATDAN FOYDALANISH JARAYONLARINI PROGNOZ QILISH	358
Turayev Og‘abek Kaxramonovich	

ENERGIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISH ORQALI SANOAT KORXONALARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI KUCHAYTIRISH YO'LLARI.....	368
Xusanova Maloxat Mengnorovna	
HUDUDLARDA AGROTURIZMNI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI	377
Norchayev Asatullo Norbo'tayevich	
O'ZBEKISTONDA TIBBIY TURIZMNING MINTAQAVIY XUSUSIYATLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI	385
Zaxirova Gulnora Muxamadiyevna	
LISTING VA KORPORATIV BOSHQARUV MEXANIZMLARI ORQALI AKSIYADORLIK JAMIYATINING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH	394
Xidirova Marg'uba Rustamovna	
KOMMUNAL XIZMATLAR TIZIMINING IQTISODIY XUSUSIYATLARI VA ULARNING UY-JOY FONDIDAGI ROLI.....	401
Muminov Obidjon Odilovich	
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TASHQI SAVDO FAOLIYATINI STATISTIK BAHOLASH.....	408
Begalov Abduqodir Abdusalomovich, Ergashev Mirjon Yorqin o'g'li	
RAQAMLASHTIRISH ASOSLARI VA UNING YANGI O'ZBEKISTONNI QURISHDAGI O'RNI: SIYOSIY-HUQUQIY VA IJTIMOY-IQTISODIY TAHLIL.....	415
Xashimova Dilyora Paxritdinovna, Kurbanaliyev Sardor Alidjanovich	
TURIZM QISHLOQLARINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY Tajribasi va uni O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari	424
Xudaynazarova Dilorom Xayrullaevna	
MINTAQA BARQAROR RIVOJLANISHI BO'YICHA ZAMONAVIY ILMIY-NAZARIY YONDASHUVLAR TAHLILI	432
Urazaliyev Bekzod Sultanbayevich	
СТАБИЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО СЕКТОРА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА	445
Расулова Н.Ш.	
XIZMATLAR SOHASIDA RAQAMLI MARKETINGDAN FOYDALANISH BO'YICHA XORIJ TAJRIBALARI VA ULARNI O'ZBEKISTONDA QO'LLASH AMALIYOTI	454
Yahyoxonov Niyozxo'ja Bahroil o'g'li	
TURIZM QISHLOG'I KONSEPSIYASINING QISHLOQ TURIZMI VA MEHMONXONA FAOLIYATI INTEGRATSIYASI NUQTAYI NAZARIDAN NAZARIY YONDASHUVLARI.....	465
Xudaynazarova Dilorom Xayrullaevna	
MINTAQAVIY IQTISODIY RIVOJLANISHDA TRANSPORT INFRATUZILMASINING IJTIMOY TABAQALASHUVA TA'SIRI.....	473
Babajanova Difuza Abdurasulovna	
MINTAQA IQTISODIYOTINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA TRANSPORT XARAJATLARINI OPTIMALLASHTIRISH MEXANIZMLARI.....	482
Kurambayeva Dilbar Saburbayena	
TO'QIMACHILIK SANOATIDA ISHLAB CHIQARISH RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA MEHNAT UNUMDORLIGINING O'RNI	490
Xushvaqto'v Shuhrat Abduraufovich	
HUDUDLARDA IJTIMOY-IQTISODIY MUTANOSIB RIVOJLANISHDA INSTITUTSIONAL OMILLARNING TA'SIRI	499
To'g'aynazarov Akbar Ibrohim o'g'li	
ELEKTRON SAVDO PLATFORMALARIDA RAQAMLI MARKETING VOSITALARIDAN KOMPLEKS FOYDALANISH ORQALI SAVDO HAJMI VA MIJOZLAR OQIMINI OSHIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH.....	509
Abidjonov Nodirbek Odiljon o'g'li	
XIZMAT KO'RSATISH SOHASIDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI VA AHAMIYATI.....	519
Anvarbekov Oybek Azizbek o'g'li	
TO'QIMACHILIK SANOAT KORXONALARIDA MARKETING STRATEGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH.....	524
Xushvaqto'v Shuhrat Abduraufovich	
OLIY TA'LIM MUASSASALARINI BOSHQARISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH.....	533
Alimardonov Asrorjon Alimardonovich	

SUG'URTA XIZMATLARI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH YO'NALISHLARINI TAKOMILLASHTIRISH.....	542
Umirov Abdusalom To'rayevich	
GLOBAL RAQOBATBARDOSHLIKNI OSHIRISHDA INNOVATSIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISH.....	553
Xotamov Ibodullo Sadulloevich	
TO'QIMACHILIK KLASSTERLARIDA BARQAROR ISHLAB CHIQARISH JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA YASHIL MARKETINGNI TAKOMILLASHTIRISH MEXANIZMLARI.....	563
Sapayev Axmed Durdibayevich	
OLIY TA'LIM TIZIMINI TRANSFORMATSIYALASH JARAYONIDA RAHBAR KADRLAR SALOHİYATINI OSHIRISHGA TA'SIR ETIVCHI OMILLAR.....	572
Fazilova Gulsora Shavkatbekovna	
XIZMAT KO'RSATUVCHI KORXONALARDA BOZORGA YO'NALTIRILGAN MARKETING STRATEGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH	578
Raxmatova Sitora Shuxratjon qizi	
ENERGETIKA TA'MINOTI TIZIMIDA MAVJUD TEXNOLOGIK ESKIRISH MUAMMOLARI VA ULARNI BARTARAF ETISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH.....	588
Sadullayev Ahmadjon Ikrom o'g'li	
TRANSPORT KORXONALARIDA MARKETING DASTURLARIDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH.....	598
Raxmatov Ziyodullo Nosirovich	
HUDUDIY IJTIMOY TABAQALASHUVNI IKKI DARAJALI KOMPOZIT INDEKS ASOSIDA BAHOLASHGA ILMIY-USLUBIY YONDASHUVLAR	609
Xakimov Ziyodulla Axmadovich, Adashaliyev Baxtiyorjon Valisher o'g'li	
HUDUDLARNING IJTIMOY TABAQALASHUV TENDENTSIYALARINI BAHOLASH YO'NALISHLARINI ANIQLASHGA ILMIY YONDASHUVLAR.....	622
Sobirov Azizbek Avazbekovich	
YASHIL IQTISODIYOT VA BARQAROR RIVOJLANISH SHAROITIDA HUDUDDA SANOAT KORXONALARI FAOLIYATINI BOSHQARISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH.....	638
Razzoqov Javohir Nazirjon o'g'li	
MINTAQALARDA SANOAT KORXONALARI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY OMILLARI.....	648
Hamidova Madina Tolib qizi	
KICHIK BIZNES BARQAROR RIVOJLANISHINING MIKROIQTISODIY ASOSLARI.....	656
Adashev Azimjon Urinboyevich	
SANOAT KORXONALARIDA KAPITAL MABLAG'LARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'NALISHLARI	664
Muxtarov Maxmudjon Marifovich	
INSTITUTIONAL TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA HUDUDIY IQTISODIY MUNOSABATLARNING MINTAQALAR MOLIVAVIY BARQARORLIGIGA TA'SIRINI BAHOLASH	671
Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbayevich	
TO'QIMACHILIK KORXONALARINING BOZORDAGI IMKONIYATLARI VA RIVOJLANISH OMILLARI TAHLILI	683
Ergashxodjayeva Shaxnoza Djasurovna, Xo'janova Husnora	
МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ПЛАТФОРМЕННОЙ РЫНОЧНОЙ ВЛАСТИ НА ЦИФРОВЫХ РЫНКАХ УЗБЕКИСТАНА - ДАННЫЕ, АЛГОРИТМЫ И РИСКИ ОГРАНИЧЕНИЯ КОНКУРЕНЦИИ	691
Насырова Дилфуза Хайруллаевна	
TA'LIM MOLIVASINI DIVERSIFIKATSIYA QILISH ORQALI INSON KAPITALI SAMARADORLIGI VA IQTISODIY O'SISHNI TA'MINLASH	703
Ruzmetova Gulira'no Atabekovna	
NEYROMARKETINGNING ISTE'MOLCHILARGA TA'SIRI	713
Sharopova Nafosat Radjabovna, Latipova Go'zal Zafarjon qizi	
TRANSPORT TIZIMIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNI KOMPLEKS BAHOLASH VA RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI	721
Xakimov Rashid	
TEMIR YO'L TRANSPORTINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY YONDASHUVLARI.....	729
Maxmudov Xayrullo Olimovich	

KORXONALAR IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XORIJ TAJRIBALARI VA ULARNI MAMLAKATGA JORIY QILISH	736
Metyakubov Azamat Djumanazarovich	
KORXONALAR INVESTITSIYA FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISH ORQALI MOLIYAVIY BARQARORLIKNI KUCHAYTIRISH YO‘LLARI.....	743
Asomidinova Mohigulbonu Oybek qizi	
HUDUDNING INVESTITSION RIVOJLANISHINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH: NAMANGAN VILOYATI MISOLIDA	751
Eshmatov Davron Abduvaxobovich	
TO‘LOVLAR TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHGA DOIR XALQARO AMALIYOTNI O‘ZBEKISTONDA QO‘LLASH IMKONIYATLARI	763
Tangirqulov G‘ulom Baxtiyorovich	
KICHIK BIZNESNI KREDITLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA KORPORATIV BOSHQARUV VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI TAKOMILLASHTIRISH	773
Norqobilova Nargiza Abdiquodirovna	
TA‘LIM MUASSASALARIDA STRATEGIK BOSHQARUVNI TASHKIL ETISH HOLATI VA MUAMMOLARI: STRATEGIK REJALASHTIRISH, SIFAT MENEJMENTI VA BITIRUVCHILAR BANDLIGI TAHLILI	782
Xayitmuradova Shaxrizoda Qosimjon qizi	
O‘ZBEKISTONDA KAPITAL SAMARADORLIGINI BAHOLASH KO‘RSATKICHLARI.....	789
Norqulov Mirsaid To‘lqin o‘g‘li	
TIJORAT BANKLARIDA KOMPLAYENS AMALIYOTINING ZAMONAVIY HOLATI, MAVJUD MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLAR.....	798
Abdimo‘minov Boxodir Alisher o‘g‘li	
RAQAMLI REKLAMA VOSITALARINING ISTE‘MOLCHILAR XARID XULQ-ATVORIGA TA‘SIRINI BAHOLASH.....	807
Abduxalilova Laylo To‘xtasinovna, Raxmonqulova Shahrizoda	
TURIZM KLASSTERLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI MODELI.....	816
Gulmanov Maxsud Aminovich	
TA‘LIM JARAYONIDA IQTISODCHINING BOSHQARUV KOMPETENSIYASI RIVOJLANISH DARAJALARI.....	826
Rahimova Kutlibika Ergashevna	
OLIY TA‘LIM MUASSASALARIDA TALABALAR TAJRIBASINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARINI RIVOJLANTIRISH.....	834
Berdiyev Sunnatullo Alikulovich	
DAVLAT SUBSIDİYALARI ASOSIDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLARINING BARQAROR FAOLIYATINI QO‘LLAB-QUVVATLASH MEXANIZMLARI.....	841
Xolbekov Ulug‘bek Toshpulat o‘g‘li	
POCHTA XIZMATLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH ORQALI XIZMATLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISH	850
Raximova Sevara Gayratovna	

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MINTAQALARI SANOATINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Burxanov Aktam Usmanovich

O'zbekiston Milliy universiteti

“Moliya va kredit” kafedrası professori, i.f.d., prof.

Annotatsiya

Maqolada mintaqa iqtisodiyoti, xususan, sanoatini rivojlantirishning ilmiy-nazariy jihatları tadqiq qilingan. O'zbekiston mintaqalarida yirik sanoat korxonalari tomonidan sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlari hajmining o'zgarishi, Yalpi hududiy mahsulot hajmining dinamik o'zgarishi va mamlakatimiz hududlari bo'yicha aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi dinamikasi tahlil qilingan. Tahlillar natijasida mamlakatimiz mintaqalarida sanoatini rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan muammolar tizimlashtirilgan va ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mintaq, sanoat, barqaror rivojlanish, Yalpi hududiy mahsulot, sanoat zona, tabiiy resurslar.

Аннотация

В статье исследованы научно-теоретические аспекты развития региональной экономики, в частности промышленного сектора. Проанализированы изменения объёмов производства промышленной продукции крупными промышленными предприятиями в регионах Узбекистана, динамика валового регионального продукта, а также динамика объёмов промышленной продукции на душу населения в разрезе регионов страны. По результатам проведённого анализа систематизированы основные проблемы, препятствующие развитию промышленности в регионах, и разработаны научные предложения и практические рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: регион, промышленность, устойчивое развитие, валовой региональный продукт, промышленная зона, природные ресурсы.

Abstract

The article examines the scientific and theoretical aspects of regional economic development, with a particular focus on the industrial sector. It analyzes changes in the volume of industrial output produced by large industrial enterprises across the regions of Uzbekistan, the dynamic trends of the gross regional product, and the evolution of industrial output per capita by region. Based on the results of the analysis, the key constraints hindering industrial development in the regions have been systematically identified, and scientifically grounded proposals as well as practical recommendations for their mitigation have been developed.

Keywords: region, industry, sustainable development, gross regional product, industrial zone, natural resources.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasini barqaror rivojlantirish yo'lida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida bugun mamlakatimiz dunyo hamjamiyatida o'zining

salmoqli o'rniga ega bo'lib bormoqda. Respublikamiz Prezidentining olib borayotgan odilona siyosatini bugun dunyo davlatlari e'tirof etmoqda. Shuningdek, mamlakatni rivojlantirish borasida uzoq yillik strategiyalarni qabul qilinishi hamda davlat dasturlarining ishlab chiqilishi yurtimizni har tomonlama barqaror rivojlanishini ta'minlab bermoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son "“O'zbekiston-2030” strategiyasi to'g'risida”gi Farmonini 92-93-maqсадlariga ko'ra: “Markaziy Osiyoda xalqaro huquq va mintaqadagi barcha davlatlar milliy manfaatlarini inobatga olgan holda keng qamrovli strategik sheriklik va ittifoqchilik munosabatlarini chuqurlashtirish. Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi davlatlar bilan hamkorlikni kuchaytirish, mintaq bozorlariga eksport hajmi va nomenklaturasini ko'paytirish hamda mamlakatimizga investitsiyalar oqimini oshirish” kabi ustuvor maqsad va vazifalar belgilab berildi¹.

Ushbu farmonda belgilangan ustuvor maqsadlar va vazifalarni amalga oshirilishi natijasida O'zbekistonni o'rta daromadli mamlakatlarning yuqori guruhiga kirish imkonini yaratish ko'zda tutilgan. Bunda, mamlakat makroiqtisodiy barqarorligini ta'minlashda mintaqalar ulushini oshirish kabi maqsadlarga erishish asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Jumladan, “O'zbekiston-2030” strategiyasiga muvofiq 2030-yilga borib, YaIM hajmini 160 milliard AQSH dollardan, aholi jon boshiga YaIM ni 4000 AQSH dollardan oshirish maqsad qilingan bo'lib, bunda fiskal taqchilikning YaIM ga nisbatan 2024-yilda 4 %, keyingi yillarda 3 % dan oshirmaslik, inflyatsiya darajasini target (5-6 %) darajada saqlash, eksport hajmini 45 milliard AQSH dollarga yetkazish vazifalari belgilangan. Shundan kelib chiqqan holda 2024-2026 yillar uchun mo'ljallangan davlat budjeti parametrlariga ko'ra, mazkur strategiyada belgilangan vazifalarni amalga oshirish orqali YaIM ni hajmi 2024-yilda o'rtacha 6,2 % dan o'sib, 2026-yilga borib 1 726 trln.so'mni tashkil qilishi prognoz qilinmoqda².

Mintaqalarni iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlantirish borasida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi:

- mintaqalarning yalpi hududiy mahsulotlari hajmini oshirishda Davlat dasturlarini ishlab chiqish va uni monitoringini tashkil qilish;
- mintaqalarda yirik sanoat tarmoqlari korxonalari tarkibida ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish hamda ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish;
- mintaqalarda erkin iqtisodiy zonalarga berilayotgan imtiyozlarni qayta ko'rib chiqish, investitsion oqim darajasiga qarab imtiyozlarni kengaytirish va soliq preferensiyalari orqali rag'batlantirish;
- mintaqalarda kichik sanoat zonalarida yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini shakllantirishga yo'naltirilgan innovatsion loyihalarni amalga oshirish masalalariga e'tibor qaratish;

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr PF-158-son "“O'zbekiston-2030” strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/6600413>

² Makro-fiskal xatarlar sharhi. Iqtisodiyot va moliya vazirligi hisoboti. 2024, 43-bet.

- mintaqalarda iqtisodiy maqsadda foydalanilmayotgan ko'chmas mulk obyektlarini samarali innovatsion va investitsion loyihalar doirasida ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatuvchi tadbirkorlik subyektlariga uzoq muddatga foydalanishga berish;

- mintaqalarda qishloq xo'jaligi korxonalari, xususan fermer xo'jaliklarida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish bilan birga meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash orqali eksportga tayyor turdagi mahsulotlar chiqarish hisobiga valyuta oqimini ko'paytirish;

- mintaqalar sanoat korxonalariga yangi innovatsion va resurs tejamkor texnologiyalarni keng joriy qilish mexanizmini takomillashtirish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ayrim iqtisodchi olimlar tadqiqotchilarga ko'ra, mintaqaviy iqtisodiyot ishlab chiqaruvchi kuchlarning shakllanishi va rivojlanishini belgilovchi barcha iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillar va hodisalarning, muayyan hududlar doirasidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning yig'indisi¹.

Iqtisodchi olim J.Valterning izlanishlari bevosita mintaq iqtisodiyotini barqaror rivojlanishiga quyidagicha yondashgan bo'lib, uning fikriga ko'ra, "yangi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish strukturalari, tarmoqqa innovatsiyalarni kirib kelishi, hududlarning qaror qabul qilishda ishtiroki, yuqori texnologik ishlab chiqarish va yuqori malakali ishchi kuchining konsentratsiyasi, aholi daromadlari va bandlik darajasi hamda boshqa parametrlar bilan ish ko'rish lozim bo'ladi" deb ta'riflagan².

A.V.Nikolaeva tomonidan olib borilgan izlanishlarda har bir mintaq rivoji ma'lum darajada mintaqaviy jihatdan quyidagilarga asoslanishi lozimligi ta'kidlangan, ya'ni:

- mintaqalararo iqtisodiy aloqalar;
- milliy iqtisodiyotni o'zaro ta'sir qiluvchi hududlar tizimi sifatida ko'zda tutuvchi mintaqaviy tizimlar;
- ishlab chiqaruvchi kuchlarni taqsimlanishi;
- hududiy boshqarishni modellashtirish;
- hududlarda xo'jalik faoliyatini boshqarish va tartibga solish mexanizmlari va usullarini takomillashtirish³.

O'zbekistonlik olimlardan A.S.Soliev va boshqalar tomonidan "Mintaqa iqtisodiyoti" nomli chop etilgan o'quv qo'llanmada "Mintaqaviy iqtisodiyot - fani asosan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni o'rganadi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish esa mamlakat milliy iqtisodiyotning umumiy holati, strategik vazifalari bilan belgilanadi. Mintaqaviy siyosatning eng asosiy maqsadi mamlakat ichidagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning hududlararo darajasini mumkin qadar yaqinlashtirib berishdir⁴" ta'rif bergan.

¹ Адаменко А.А. Ресурсы субъектов малого и среднего бизнеса в развитии региональной экономики: условия кризиса модели роста: монография / А.А.Адаменко. - Новосибирск: Из-во ЦРНС, 2016. - 162 с.

² Krugman P. Geography and Trade, Gamburidge MIT Press, 1991 y. 156 page.

³ Николаева А.В. Региональная экономика. <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnaya-ekonomika/viewer>

⁴ Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Махмадалиев Р.Й., Назаров М.И., Тожиева З.Н., Болтаев М.Ж., Атажанова У. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. "Университет" нашриёти. Т.: 2003. - 8-11 бетлар.

D.Ibodova ham o'z tadqiqotlarida mintaqalarni iqtisodiy barqaror rivojlanish inson resurslari va xom ashyo, ularni qayta ishlash quvvatlari mavjud bo'lgan mintaqalardan farqli tarzda iqtisodiy barqarorlikka kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillar, ya'ni xom ashyo va inson resurslari yetarli bo'lmagan ayrim hududlarda ham kuzatilmoqda. Ta'kidlash joizki, mintaqada inson resurslari va xom ashyo, ularni qayta ishlash quvvatlari mavjud bo'lishi mumkin, biroq iqtisodiy barqaror bo'lmashligi mumkin. Aksincha, mintaqada inson resurslari va xom ashyo yetarlicha bo'lmashda biroq iqtisodiy barqaror rivojlanayotgan mintaqalarni ham kuzatish mumkin¹.

A.A.Nizomov o'z tadqiqotlarida mintaqaviy iqtisodiyot rivojiga doir quyidagi fikrlarni bayon etgan, ya'ni, "mintaqaviy boshqarishning asosini mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayoni tashkil etadi va bir tomondan ijtimoiy takror ishlab chiqarining tarmoq tuzilmalari sifatida belgilansa, boshqa tomondan, yakka-yakka takror ishlab chiqarish jarayonlarining korxona darajasidagi integratsiyasi sifatida belgilanadi. Bu esa o'z navbatida mintaq iqtisodiyotining majmuaviy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni belgilab beradi"².

F.R.Xolbekovanning tadqiqotlari Farg'ona mintaqasi bo'yicha olib borilgan bo'lib, hududlarning mahalliy ishlab chiqarish salohiyatni oshirish hamda yalpi hududiy mahsulot tarkibiga mintaq mahalliy aholisining xorijda vaqtincha bajarayotgan ish va xizmatlari qiymatini ham kiritish lozimligini ta'kidlagan. Sababi, bu qiymat hozirgacha na yalpi ichki mahsulotga na yalpi hududiy mahsulot tarkibiga kiritilmaganligi asoslangan. Ushbu qiymatning yalpi hududiy mahsulot tarkibiga kiritilishi mamlakatning yalpi mahalliy mahsulot hajmining o'sishiga ta'siri izohlab berilgan³.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning tadqiqotlaridan kelib chiqqan holda aytish joizki, mamlakatda mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayonida boshqaruv tizimining turli tuzilmalari bir-biriga o'zaro ta'sir qiladi, xususan, korxonalar muayyan mahsulot ishlab chiqarish va ishlab chiqarish ko'lamini to'g'risida qaror qabul qilishi, hududiy hokimiyat organlari - umumiy hududiy foydalanishdagi ayrim obyektlarni bunyod qilish haqida, aholining ushbu hududda yashashi yoki chiqib ketishi, aholi daromadlarini qanday ishlatishlarni mustaqil hal qiladi.

E.V.Alexin ham o'z tadqiqotlarida tabiiy resurslardan foydalanishni mintaqaviy darajada o'rganib chiqqan bo'lib, tadqiqotchining fikriga ko'ra, mintaqaviy xo'jalik majmui - bu chambarchas ichki xo'jalik aloqalari bilan birlashgan korxona va tarmoqlarning maqsadli shakllangan, barqaror birikmasidir. Iqtisodiy kompleksning muvaffaqiyatli ishlashi va rivojlanishi mintaqaviy xususiyatlarni, asosiy ishlab chiqarish kuchlarini butun mintaqaviy darajada rivojlantirishni belgilovchi omillarni maksimal darajada hisobga olishga bog'liq bo'lib, uni uchta guruhga bo'lgan holda o'rgangan:

¹ Ibodova D. Mintaqaning raqobatbardoshligini ta'minlashda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalari ta'sirini oshirish yo'llari. Iqtisodiyot: tahlillar va prognozlar. №3(23) Iyul-sentyabr. 2023- yil. 41-48-betlar.

² Nizomov A.A. Mintaqa iqtisodiyotini tarkibi jihatdan takomillashtirish yo'llari (Buxoro viloyati misolida) i.f.f.d (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. - T.: O'zMU, 2021. - 58 bet.

³ Xolbekova F.R. Mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish asosida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash (Farg'ona vodiysi misolida). i.f.f.d (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. - Toshkent, 2022. - 58 bet.

1) Tabiiy resurslar - tabiiy resurslarning mavjudligi, ularning miqdori, assortimenti, iqlimi, ekologiyasi;

2) Iqtisodiy resurslar - iqtisodiy va geografik joylashuvi, rivojlangan hududlarga nisbatan o'ri, transport yo'nalishlari;

3) Demografik resurslar - aholi soni, hudud bo'yicha taqsimoti, yosh tarkibi, mehnatga layoqatli aholining soni, tarkibi, uning malaka darajasi¹.

Tadqiqotchilar V.Gorbaney, I.Mitrafanovalar ham o'z tadqiqotlarida tabiiy resurslar borasida alohida ilmiy yondashuvlariga ko'ra, "tabiiy resurslar jamiyatning moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarish jarayonida foydaniladigan tabiiy muhitning tarkibiy qismlaridir. Tabiiy resurslar mohiyatan kelib chiqishi jihatdan jismoniy ko'rinishga ega bo'lib, ulardan foydalanish orqali iqtisodiy resursga aylanadi².

Rossiyalik olimlar T.A.Agapova va S.F.Sereginalarning tadqiqotlariga ko'ra, milliy tegishlilikidan qat'iy nazar mazkur mamlakatning iqtisodiy hududida iqtisodiy manfaat markaziga ega bo'lgan barcha iqtisodiy subyektlar (korxonalar, uy xo'jaliklari) rezident hisoblanadi. Shu bois, mintaqalar iqtisodiyotining rivojlanishi butun mamlakat iqtisodiyotining barqaror va samarali rivojlanishini ta'minlaydi. Albatta, bunda ilm-fan va texnik evolyutsiyaning o'ri muhim ahamiyatga ega³.

Tabiiy resurslar sifatida mineral xom ashyo resurslaridan oqilona foydalanish xususiyatlarini to'rtta guruhga bo'lgan holda tavsiya etgan A.E.Ishmuhamedov, M.R.Raximova, L.A.Ishmuhamedovalarning tadqiqotlarida ham keltirib o'tilgan. Mutaxissislarning fikriga ko'ra, mamlakatimizda ishga solinayotgan foydali qazilma konlari boshqa mamlakatlardan o'zining juda katta zaxiralari bilangina emas, balki o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi:

Birinchidan, tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralari yirik konlarda to'plangan bo'lib, ularni qazib olingan joyning o'zidayoq kompleks qayta ishlash imkoniyati bor;

Ikkinchidan, foydali qazilmalarning ko'pgina turlari tarkibida foydali komponentlar yuqori darajada bo'libgina qolmay, katta miqdorda yo'ldosh elementlarga ham ega;

Uchinchidan, konlarning ko'pchiligida ochiq usulda ishlash mumkin, rudalarni boyitish texnologiyasi ham nisbatan oddiy. Bu texnologiya ko'p miqdorda foydali komponentlar chiqarishni va jahon bozorida xaridorgir mahsulot olishni ta'minlaydi;

To'rtinchidan, ko'pgina foydali qazilma konlari yaxshi o'zlashtirilgan, aholi zich yashaydigan hududlarda joylashgan. Qulay transport infratuzilmasiga, shu jumladan, suyuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun quvvur transportiga ega⁴.

Tadqiqotchi M.R.Raximova tomonidan mintaq xo'jalik faoliyatida resurslardan samarali foydalanish borasidagi quyidagi fikrlarini keltirib o'tish o'rinli, ya'ni,

¹ Алехин Э.В. Региональная экономика и управление. Учебное пособие. Пенза. 2007. - 29-30 стр.

² Горбанев В., Митрафанова И. Природные ресурсы мировой экономики. Ж//Мировое и национальное хозяйство. №2 (29), 2014. <https://mirec.mgimo.ru/2014/2014-02/prirodnye-resursy-mirovoj-ekonomiki>

³ Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. -7-е изд.перераб. и доп.-М.: Издательство "Дело и сервис", 2005. 25-с.

⁴ Ишмухамедов А.Э., Рахимова М.Р., Ишмухамедова Л.А.. Минтақавий иқтисодиёт. Дарслик. - ТДИУ. 2007. - 15-бет.

“Insoniyat oldida ko‘ndalang bo‘lib turgan oziq-ovqat, energetika, sanoat va ijtimoiy rivojlanish masalalarini tabiiy muhitni muhofaza qilmay va undan foydalanishni yaxshilamay turib hal qilib bo‘lmasligi, shu bois, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish masalalari O‘zbekiston milliy iqtisodiyoti ham asosiy muammolardan biri bo‘lib turibdi. Respublikada aholining zich joylashganligi, ya’ni yerlarda suv chiqarilishi va suv resurslarining yetishmasligi, o‘rmonning yo‘qligi va cho‘lining o‘zlashtirilishi natijasida bu muammolar yanada dolzarb bo‘lib qolmoqda”¹.

Q.N.Abirqulov, A.N.Xojimatov va N.R.Rajabovlar ham o‘z tadqiqotlarida tabiiy resurs sifatida mamlakatimiz hududlaridagi foydali qazilmalar va ulardan foydalanish masalalariga alohida to‘xtalib o‘tgan. Shuningdek, ishlab chiqarish kuchlarining tezkorlik bilan taraqqiy qilayotganligi sanoatni ko‘plab mineral xom ashyo bilan uzluksiz ta‘minlashi lozim. Bu o‘z navbatida yer qa‘ridan ko‘plab foydali qazilma boyliklarini qazib olishga undaydi. Shu bois, foydali qazilmalardan oqilona foydalanish muammosi Yer sayyorasida tobora jiddiy tus olmoqda, bu borada qazib olish va ularni qayta ishlash texnologiyasiga katta ahamiyat berilishi iqtisodiy jihatdan kamroq chiqim-xarajatlarni sarflash borasida ham tadqiqotlarga alohida ahamiyat qaratish lozim².

Mintaqlarda sanoat tarmoqlarini barqaror rivojlantirish borasida xorijiy olimlar bir qator tadqiqotlar olib borgan bo‘lib, tadqiqotchilar fikricha AQSh, Kanada, Fransiya va Angliya davlatlari o‘ta yuqori darajada rivojlangan xizmat ko‘rsatishga ega bo‘lib, bunga YaHM da sanoatning qayta ishlovchi ulushini yuqoriligi, Xitoy va Janubiy Koreyaga nisbatan past darajadali bilan ajralib turadi. Yirik tabiiy resurslarga ega Avstraliya davlatida qayta ishlovchi sanoatning bozor segmentiga nisbatan ulushi katta bo‘lib, mamlakatda mintaqaviy jihatdan qayta ishlovchi sanoat mahsulotlariga bo‘lgan talab asosan import hisobidan qondirilib kelinadi³.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston mintaqalarida sanoatni rivojlantirish imkoniyatlarini baholash va mavjud muammolarni aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil usuli asosida mintaqaviy iqtisodiyotning tarkibiy elementlari, xususan, sanoat tarmoqlari, resurslar va infratuzilma o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganildi. Statistik tahlil usuli yordamida yalpi ichki mahsulot, yalpi hududiy mahsulot va sanoat ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarining dinamikasi baholandi. Taqqoslama tahlil orqali hududlar kesimida sanoat rivojlanishidagi farqlar aniqlandi. Shuningdek, umumlashtirish va mantiqiy tahlil usullari asosida mavjud muammolar tizimlashtirildi hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqildi. Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta‘minladi.

¹ Рахимова М.Р. Минтақа ва маҳаллий хўжалик иқтисодиёти. - Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2004. - 96-97 бетлар.

² Абирқулов Қ.Н., Хожиматов А.Н., Ражабов Н.Р. Экология. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 123-бет.

³ United Nations Industrial Development Organization. 2015. Industrial Development Report 2016. The Role of Technology and Innovation in Inclusive and Sustainable Industrial Development. Vienna. 89-p. https://www.unido.org/sites/default/files/2015-12/EBOOK_IDR2016_FULLREPORT_0.pdf

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimiz mintaqalari iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish holatini tahliliy o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, respublika YaIM ning o'sish sur'atlari, mintaqalarda YaHM ning o'sish ko'rsatkichlari tahlili, ishlab chiqarish sanoati korxonalari, xom ashyo va tabiiy resurslardan foydalanish darajasi ko'rsatkichlarini tahliliy jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

1-jadval.

O'zbekiston Respublikasi Yalpi ichki (hududiy) mahsulot hajmining dinamik o'zgarishi, mlrd.so'm¹

YAIM	2010-yil	2015-yil	2020-yil	2022-yil	2024-yil	2024-yilni 2010-yildan farqi (+;-)
O'zbekiston Res. bo'yicha	78936,6	221350,9	605514,9	896617,9	1454574,0	1375637,4
Qoraqalpog'iston Res.	2181,7	6703,8	21661,9	30117,6	45658,5	43476,8
Andijon viloyati	4497,3	13914,0	38008,5	56488,3	90337,9	85840,6
Buxoro viloyati	4651,6	12368,6	31334,2	46126,2	71560,4	66908,8
Jizzax viloyati	2215,3	6730,8	18441,7	27545,4	43057,9	40842,6
Qashqadaryo viloyati	6944,1	17247,7	35351,5	49692,3	80658,3	73714,2
Navoiy viloyati	4325,6	10545,2	49780,4	68799,4	117279,8	112954,2
Namangan viloyati	3364,4	10826,9	27863,0	40565,1	68915,7	65551,3
Samarqand viloyati	6585,8	18513,7	43023,2	61627,7	99866,1	93280,3
Surxondaryo viloyati	3394,7	11114,4	24625,6	34385,3	54354,1	50959,4
Sirdaryo viloyati	1688,1	5076,9	12803,8	18210,8	28003,3	26315,2
Toshkent viloyati	7631,1	22089,0	64407,6	94789,9	146385,2	138754,1
Farg'ona viloyati	5417,5	16342,4	37216,2	56315,9	91333,0	85915,5
Xorazm viloyati	2888,6	8940,4	21315,4	32541	51261,0	48372,4
Toshkent shahri	10412,0	29847,4	95247,8	149646,2	281147,4	270735,4

Har bir mamlakatning mintaqaviy jihatdan rivojlanishi belgilab beradigan ko'rsatkich bu YaIM va uning o'sish sur'ati bilan ifodalanadi. YaIM ning o'sish hajmi bo'yicha tahlillarga nazar tashlaydigan bo'lsak, 2024-yilda 1454574,0 mlrd.so'mni tashkil etgan bo'lib, 2010-yilga nisbatan 1375637,4 mlrd.so'mga ortganligini ko'rish mumkin.

Respublika hududlarida yaratilgan YaHM hajmi bo'yicha 2024-yil holatiga ko'ra, eng yuqori ko'rsatkich sifatida Toshkent shahri (281147,4 mlrd.so'm) hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, keyingi o'rinni Toshkent viloyati (146385,2 mlrd.so'm), Navoiy viloyati (117279,8 mlrd.so'm), Samarqand viloyati (99866,1 mlrd.so'm), Farg'ona viloyati (91333,0 mlrd.so'm), Andijon viloyati (90337,9 mlrd.so'm) bilan ushbu viloyatlar band etganligini ko'rish mumkin. YaHM hajmi bo'yicha eng past o'rinlarni qayd etgan viloyatlar kesimida ko'radigan bo'lsak, Sirdaryo (28003,3 mlrd.so'm) viloyati hissasiga to'g'ri kelgan (1-jadval).

O'zbekiston Respublikasining YaIM hajmi 2024-yil yakunlariga ko'ra, joriy narxlarda 1454573,9 mlrd.so'mni tashkil etdi va 2023-yil yakuni bilan qiyosiy

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

taqqoslaydigan bo'lsak, 6,5 % ga o'sdi. YaIM deflyator indeksi 2023-yildagi narxlarga nisbatan 113,3 % ni tashkil etdi. 2.1-rasm ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, 2024-yilni 2023-yilga nisbatan 0,2 f.p. ga o'sishi kuzatildi.

2-jadval.

O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy faoliyat turlari kesimida yalpi ichki mahsulot hajmining o'zgarishi, mlrd.so'm¹

Ko'rsatkichlar	2010-yil	2015-yil	2020-yil	2022-yil	2024-yil	2024-yilni 2010- yildan farqi (+;-)
I. YAIM, jami	78 936,6	221 350,9	605 514,9	896 617,9	1 454 574,0	1 375 637,4
Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	69 473,0	201 204,0	561 153,4	836 839,7	1 386 610,0	1 316 867
Mahsulotlarga sof soliqlar	9 463,6	20 146,9	44 361,5	59 778,2	67 963,9	58 500,3
II. Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	69 473,0	201 204,0	561 153,4	836 839,7	1 386 610,0	1 316 867,0
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	21 251,3	64 680,3	150 493,7	208 809,2	266 565,0	245 313,7
Sanoat (qurilishni qo'shgan holda)	16 757,9	49 849,2	187 610,0	280 057,7	435 062,4	418 304,5
sanoat	12 997,3	38 466,6	150 275,1	225 771,2	293 734,8	280 737,5
qurilish	3 760,5	11 382,6	37 334,8	54 286,4	96 801,9	93 041,4
xizmatlar	31 463,8	86 674,5	223 049,8	347 972,9	576 851,5	545 387,7
savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	5 982,7	16 145,3	36 662,8	58 020,3	173 555,3	167 572,6
tashish va saqlash, axborot va aloqa	7 337,8	19 158,2	38 313,1	60 027,1	112 328,6	104 990,8

Mintaqaviy jihatdan YaIM ni shakllanishida tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati 2024-yil holatiga ko'ra, 1386610,0 mlrd.so'mni tashkil etgan holda 106,5 foiz o'sishga erishgan. Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymatida qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaliklarining ulushi 266565,0 mlrd.so'mni, sanoat (qurilishni qo'shgan holda) 435062,4 mlrd.so'm, sanoatda 293734,8 mlrd.so'm, qurilishda 96801,9 mlrd.so'm, xizmatlar 576851,5 mlrd.so'mni tashkil etgan (2-jadval).

Respublikamiz aholi jon boshiga YaIM hamda mintaqalarida (YaHM) hajmining yildan-yilga ko'tarilishi bevosita hududiy sanoat korxonalarining tashkil etilishi, mintaqalarda erkin iqtisodiy zonalarining tashkil topishi va ularga berilayotgan imtiyozlarni kengaytirish, kichik sanoat zonalarida yangi korxonalarni tashkil qilish hisobiga ish o'rinlarini yaratish orqali hududiy mahsulot hajmini oshirish imkoniyati

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

ko'payadi. Mintaqalarda aholi jon boshiga YaHM hajmini oshirish bevosita aholi turmush darajasi va yashash sifatining oshishiga, ishsizlik darajasining pasayishi, iqtisodiyot tarmoqlari korxonalarining raqobatbardoshligini oshirilishi hisobiga yangi obyektlarni yaratish, mintaqalarning mamlakat byudjetiga qaramligini kamaytirish hamda mahalliy byudjetlar salohiyatini oshirish va hudud rivojiga yo'naltirishga erishishdan iborat.

3-jadval.

Mintaqalarda yirik sanoat korxonalari tomonidan sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlari hajmining o'zgarishi¹

Yillar	Ko'mir qazib olish hajmi, ming tonna	Neft qazib olish hajmi, ming tonna	Tabiiy gaz qazib olish hajmi, mln.m ³ ,	Gaz kondensati qazib chiqarish hajmi, ming tonna
2015	3488,0	1000,1	54600,5	1728,0
2020	4133,1	739,4	49768,2	1291,0
2021	5056,3	774,1	53802	1323,9
2022	5356,2	787,9	51678,4	1287,1
2023	6469,0	779,7	46710,4	1198,0
2024	8166,1	713,4	44597,6	1214,3
2024-yilni 2015-yildan farqi (+;-)	4678,1	-286,7	-10002,9	-513,7

Mamlakatimiz mintaqalarida yirik sanoat korxonalari tomonidan sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish ko'rsatkichlari hajmining o'zgarishini tahliliy jihatdan ko'radigan bo'lsak, hududiy yirik sanoati korxonalari tomonidan ko'mir qazib olish hajmi har yili ortib borganini ko'rish mumkin. 3-jadvalda ko'rish mumkinki, 2015-yilda 3488,0 ming tonna qazib olingan bo'lsa, 2024-yilda 8166,1 ming tonna qazib olingan. 2024-yilni 2015-yilga nisbatan taqqoslaydigan bo'lsak, 4678,1 tonnaga yoki 2,34 baravarga ortgan². Bu bevosita hududlarda ko'mir yoqilg'isiga bo'lgan talabning ortib borishi bilan ifodalanadi.

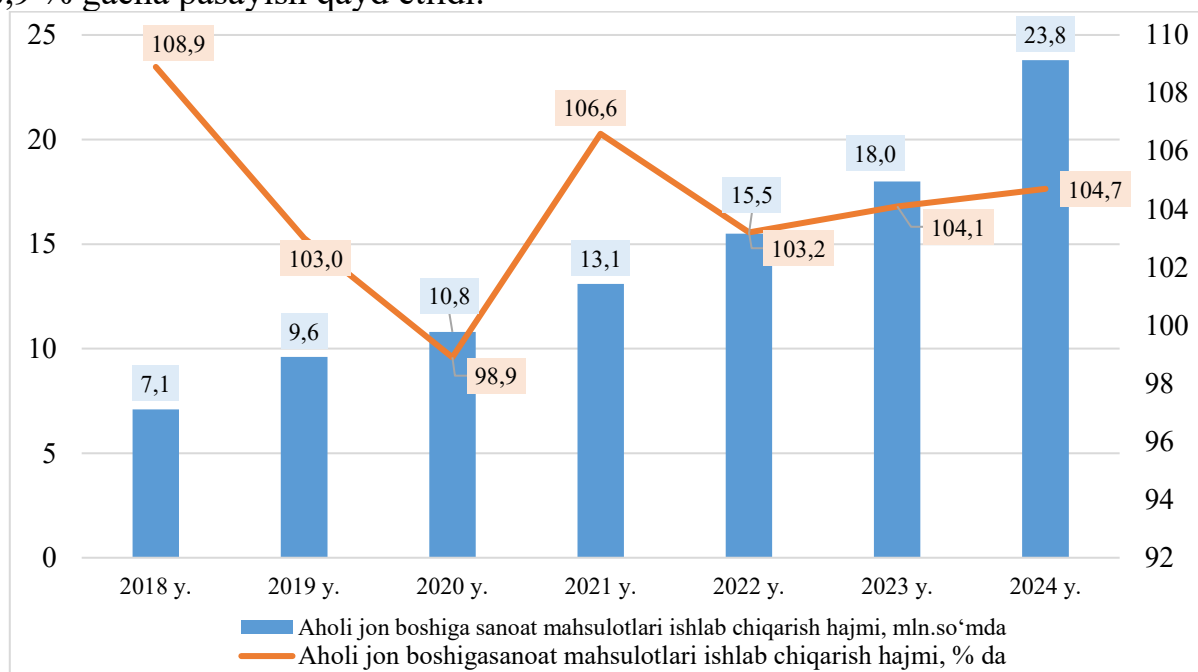
Hududlar miqyosida neft qazib olish hajmi 2016-yildan boshlab pasayish holati kuzatilgan. Qazib olishning eng yuqori 2015-2017 yillarda amalga oshirilgan bo'lib, 2018-yildan boshlab qazib olish hajmi pasayishi kuzatilgan. 2024-yilni 2015-yilga nisbatan taqqoslaydigan bo'lsak, -286,7 ming tonnaga kamayganligini ko'rish mumkin. Asosiy pasayish sabablari, neft qazib olish zaxiralarining kamayishi hamda tashqi bozordan import hisobiga kirib kelayotgan neft mahsulotlari hisobidan talab qondirilgan. Tabiiy gaz qazib olish hajmi 2015-yildan 2019-yilga ortib borgan, biroq, 2020-yildan boshlab pasayish kuzatilgan. 2024-yilni 2015-yilni taqqoslaydigan bo'lsak - 10002,9 mln.m³ ga yoki 18,3 % ga kamaygan. Hududlarda gaz kondensati qazib olish hajmi parallel ravishda kamayib borganligini ko'rish mumkin, xususan,

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

² O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

2024-yilni 2015-yilni nisbatan taqqoslaydigan bo'lsak - 513,7 ming tonnaga yoki 29,7 % ga kamaygan (3-jadval).

Mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim strategik tarmoqlardan biri bu ishlab chiqaradigan sanoat hisoblanadi. Ushbu tarmoq bevosita yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish maqsadida modda yoki komponentlarni, materiallarni, garchi ishlab chiqarishning ma'lum turi uchun bir-biridan to'liq mezon hisoblanmasa ham, fizik yoki kimyoviy qayta ishlashni o'z ichiga oladi. 1-rasmda respublikamiz mintaqalari bo'yicha 2018-2024 yillar kesimida aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish holatini tahlil qiladigan bo'lsak, aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasini foiz hisobida ko'radigan bo'lsak, yuqori o'sish 2018-yilda 108,9 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2020-yil aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari hajmi 98,9 % gacha pasayish qayd etildi.

1-rasm. O'zbekiston bo'yicha aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi dinamikasi¹

2023-2024 yillarda sanoat mahsulotlari yuqori o'sish tempini qayd etdi. 2024-yilda aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 23,8 mln so'mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo'lib, 2018-yilga nisbatan 3,3 martaga o'sganligini ko'rish mumkin (1-rasm).

Mintaqalar bo'yicha sanoat ishlab chiqarish kuchlarini joylashuvi respublikamiz iqtisodiyotini barqaror rivojlanishi bilan uzviy darajada bog'liq. Sanoat obyektlarining hududiy joylashuvi bevosita hududlarda mavjud yer osti va yer usti resurslarining joylashuviga hamda ixtisoslashuviga qarab amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Yuqorida amalga oshirilgan tahliliy natijalardan kelib chiqib, sanoat tarmoqlarini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va sanoatning iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat dasturlarini ishlab chiqishda, tarmoq tuzilmalari

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

joylashuvini maqbullashtirishda ayrim yoʻnalishlar oʻrtasidagi maʼlum ishlab chiqarish aloqalarini ifodalovchi miqdoriy nisbatlarni hisobga olish zarur¹.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Respublikamiz mintaqalarini iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlantirishning imkoniyatlari sifatida quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- mamlakatimiz mintaqalarida erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini qayta inventarizatsiyadan oʻtkazish orqali, kirib kelgan xorijiy korxonalarining iqtisodiy samaradorligi darajasini baholash va ularga imtiyozlar berish, soliq va boj toʻlovlarini eksport koʻrsatkichlariga qarab belgilash;
- mintaqalarda faoliyat yuritayotgan kichik sanoat zonalarida sanoatning eng maqbul klasterlik faoliyatini yaratish, sanoat tarmoqlariga jalb qilingan investitsiyalar kirib kelishini ragʻbatlantirish choralari koʻrish;
- mintaqalarni oʻzaro mutanosiblikda rivojlantirish maqsadida infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda davlat xususiy sheriklik asosida mablagʻlarni yoʻnaltirish;
- mintaqalar sanoat tarmoqlarida chuqur qayta ishlash boʻyicha yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni tashkil etish;
- mintaqalarda yangi ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish orqali aholini ish bilan taʼminlashga erishish;
- mintaqalarda qayta ishlash sanoatini yoʻlga quyish orqali yangi ish oʻrinlarini tashkil etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOʻTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr PF-158-son ““Oʻzbekiston-2030” strategiyasi toʻgʻrisida”gi Farmoni
<https://lex.uz/ru/docs/6600413>
2. Makro-fiskal xatarlar sharhi. Iqtisodiyot va moliya vazirligi hisoboti. 2024, 43-bet.
3. Адаменко А.А. Ресурсы субъектов малого и среднего бизнеса в развитии региональной экономики: условия кризиса модели роста: монография / А.А.Адаменко. - Новосибирск: Из-во ЦРНС, 2016. - 162 с.
4. Krugman P. Geography and Trade, Gambrudge MIT Press, 1991 y. 156 page.
5. Николаева А.В. Региональная экономика.
<https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnaya-ekonomika/viewer>
6. Солиев А.С., Ахмедов Э.А., Маҳмадалиев Р.Й., Назаров М.И., Тожиева З.Н., Болтаев М.Ж., Атажанова У. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. “Университет” нашриёти. Т.: 2003. - 8-11 бетлар.
7. Ibodova D. Mintaqaning raqobatbardoshligini taʼminlashda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalari taʼsirini oshirish yoʻllari. Iqtisodiyot: tahlillar va prognozlar. №3(23) Iyul-sentyabr. 2023- yil. 41-48-betlar.

¹ Kasimov A.A. Oʻzbekiston sanoat tarmogʻida iqtisodiy samaradorlikni oshirishning metodologik asoslari. Monografiya. T.: 2025 y. 264 b.

8. Nizamov A.A. Mintaqa iqtisodiyotini tarkibi jihatdan takomillashtirish yo‘llari (Buxoro viloyati misolida) i.f.f.d (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. - T.: O‘zMU, 2021. - 58 bet.
9. Xolbekova F.R. Mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish asosida makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash (Farg‘ona vodiysi misolida). i.f.f.d (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. - Toshkent, 2022. - 58 bet.
10. Алехин Э.В. Региональная экономика и управление. Учебное пособие. Пенза. 2007. - 29-30 стр.
11. Горбанев В., Митрафанова И. Природные ресурсы мировой экономики. Ж//Мировое и национальное хозяйство. №2 (29), 2014. <https://mirec.mgimo.ru/2014/2014-02/prirodnye-resursy-mirovoj-ekonomiki>
12. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. -7-е изд.перераб. и доп.-М.: Издательство “Дело и сервис”, 2005. 25-с.
13. Ишмухамедов А.Э., Рахимова М.Р., Ишмухамедова Л.А.. Минтақавий иқтисодиёт. Дарслик. - ТДИУ. 2007. - 15-бет.
14. Рахимова М.Р. Минтақа ва маҳаллий хўжалик иқтисодиёти. - Ўқув қўлланма. -Т.: ТДИУ, 2004. - 96-97 бетлар.
15. Абиркулов Қ.Н., Хожиматов А.Н., Ражабов Н.Р. Экология. Ўқув қўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. - 123-бет.
16. United Nations Industrial Development Organizatoin. 2015. Industrial Development Report 2016. The Role of Technology and Innovation in Inclusive and Sustainable Industrial Development. Vienna. 89-p. https://www.unido.org/sites/default/files/2015-12/EBOOK_IDR2016_FULLREPORT_0.pdf
17. Kasimov A.A. O‘zbekiston sanoat tarmog‘ida iqtisodiy samaradorlikni oshirishning metodologik asoslari. Monografiya. T.: 2025 y. 264 b.
18. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

IJTIMOIIY TURIZM FAOLIYATINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING NAZARIY ASOSLARI

Rasulov Sherzod Ashirovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

katta o'qituvchi, PhD.

ORCID: 0009-0005-3118-9031

Annotatsiya

Mazkur maqolada ijtimoiy turizm faoliyatining shakllanishi va rivojlanishining nazariy asoslari o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida ijtimoiy turizm tushunchasining mazmuni, uning turizm tizimidagi o'rni hamda ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ilmiy manbalar asosida tahlil qilindi. Turli tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan nazariy yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinib, ijtimoiy turizmning asosiy tamoyillari va subyektlari tizimlashtirildi. Natijada ijtimoiy turizm turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, jamiyatda ijtimoiy integratsiya jarayonlarini mustahkamlash hamda ichki turizm rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan muhim ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalish ekanligi asoslab berildi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy turizmni rivojlantirishning nazariy jihatlarini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy turizm, turizm tizimi, turizm xizmatlari, ijtimoiy integratsiya, turizm infratuzilmasi, turizm subyektlari, ichki turizm, ijtimoiy siyosat.

Аннотация

В данной статье исследуются теоретические основы формирования и развития социального туризма. В ходе исследования проанализированы содержание понятия социального туризма, его место в системе туризма и социально-экономическое значение на основе научных источников. Проведён сравнительный анализ различных научных подходов, что позволило систематизировать основные принципы и субъекты социального туризма. В результате обосновано, что социальный туризм выступает важным социально-экономическим направлением, способствующим расширению доступа населения к туристским услугам, укреплению социальной интеграции и развитию внутреннего туризма. Полученные результаты могут быть использованы для дальнейшего совершенствования теоретических основ развития социального туризма.

Ключевые слова: социальный туризм, система туризма, туристские услуги, социальная интеграция, туристская инфраструктура, субъекты туризма, внутренний туризм, социальная политика.

Abstract

This article examines the theoretical foundations of the formation and development of social tourism. The study analyzes the concept of social tourism, its role within the tourism system, and its socio-economic significance based on scientific literature. A comparative analysis of different scholarly approaches allowed the identification and systematization of the main principles and key stakeholders of social tourism. The findings demonstrate that social tourism represents an important socio-economic direction that expands access to tourism services, strengthens social

integration, and supports the development of domestic tourism. The results of the study contribute to the further improvement of the theoretical framework for the development of social tourism.

Keywords: social tourism, tourism system, tourism services, social integration, tourism infrastructure, tourism stakeholders, domestic tourism, social policy.

KIRISH

Turizm iqtisodiyotning xizmatlar sektorida yuqori qo‘shimcha qiymat yaratadigan hamda jamiyatning ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadigan muhim sohalardan biri hisoblanadi. Turizm faoliyatining rivojlanishi hududlararo iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish, madaniy merosni saqlash va targ‘ib qilish hamda aholining dam olish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan turizm tizimi zamonaviy iqtisodiyotda nafaqat daromad manbai, balki jamiyat barqaror rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy institut sifatida ham qaraladi.

Turizm faoliyatining kengayishi bilan birga uning turli yo‘nalishlari shakllanib, turistik xizmatlar tarkibi va ko‘lami sezilarli darajada kengaymoqda. Ushbu jarayon turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini aholining turli ijtimoiy qatlamlari uchun yanada kengroq taqdim etish zaruratini yuzaga keltiradi. Jamiyatning ayrim guruhlari, jumladan yoshlar, keksalar, nogironligi bo‘lgan shaxslar hamda kam ta‘minlangan aholi qatlamlari uchun sayohat va dam olish imkoniyatlarini yaratish ijtimoiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy turizm turizm faoliyatining alohida va ijtimoiy yo‘naltirilgan segmenti sifatida shakllanib, uning ilmiy asoslarini o‘rganish dolzarb masalalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy turizm turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini keng jamoatchilik uchun ochiq qilishga qaratilgan faoliyat turi sifatida jamiyatda ijtimoiy tenglik va inklyuzivlik tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalish aholining turli qatlamlari o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish, madaniy almashinuvni kengaytirish hamda insonning ma‘naviy va jismoniy salohiyatini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Shu bilan birga, ijtimoiy turizm turizm infratuzilmasidan samarali foydalanish, ichki turizm oqimlarini kengaytirish va hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlashda ham muhim omil hisoblanadi.

Mazkur yo‘nalishning ahamiyati shundan iboratki, u turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini faqat iqtisodiy jihatdan faol qatlamlar bilan cheklab qo‘ymasdan, jamiyatning keng qatlamlari uchun ochiq bo‘lishini ta‘minlaydi. Bu esa turizmni ijtimoiy jihatdan barqaror rivojlanadigan tizimga aylantirishga xizmat qiladi. Turizm faoliyatining bunday yondashuv asosida rivojlanishi jamiyatda ijtimoiy integratsiya jarayonlarini kuchaytirish, inson kapitalini rivojlantirish hamda aholining turmush sifatini oshirishga yordam beradi.

Ijtimoiy turizmning nazariy asoslarini o‘rganish ilmiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Ilmiy adabiyotlarda ushbu tushunchaning mazmuni, rivojlanish omillari va institutsional mexanizmlari turli yondashuvlar asosida talqin qilingan

bo'lsa-da, ularning barchasi ijtimoiy turizm tizimining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatadi. Turli tadqiqotchilar ijtimoiy turizmni ijtimoiy himoya mexanizmi, turizm siyosatining ustuvor yo'nalishi yoki turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiruvchi ijtimoiy institut sifatida izohlaydilar. Ushbu yondashuvlar ijtimoiy turizmning ko'p qirrali ijtimoiy-iqtisodiy hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ijtimoiy turizmni rivojlantirish jarayoni davlat, jamoat tashkilotlari hamda xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni talab qiladi. Mazkur hamkorlik turizm xizmatlarini moliyalashtirish, infratuzilmani rivojlantirish va turizm mahsulotlarini ijtimoiy guruhlar ehtiyojlariga moslashtirishda muhim rol o'ynaydi. Natijada ijtimoiy turizm tizimining ijtimoiy yo'naltirilgan segmenti sifatida shakllanib, uning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot ijtimoiy turizm faoliyatining nazariy asoslarini o'rganish, uning turizm tizimidagi o'rnini aniqlash hamda ijtimoiy turizm rivojlanishining muhim yo'nalishlarini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida ijtimoiy turizm tushunchasining nazariy talqinlari tahlil qilinib, uning ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va turizm tizimidagi funksional ahamiyati yoritiladi.

Ijtimoiy turizm masalalarini ilmiy jihatdan o'rganish turizm tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlash, turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish hamda jamiyatda ijtimoiy tenglik tamoyillarini mustahkamlash uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot ijtimoiy turizm faoliyatining nazariy asoslarini hamda uning ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi o'rnini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks ilmiy-uslubiy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot metodologiyasi turizm iqtisodiyoti, ijtimoiy siyosat hamda xizmatlar bozori rivojlanishiga oid nazariy qarashlarga tayangan holda shakllantirildi. Ushbu yondashuv ijtimoiy turizm konsepsiyasining mazmuni, uning subyektlari hamda rivojlanish omillarini tizimli ravishda o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning bir qator umumiy metodlaridan foydalanildi. Avvalo, tahlil va sintez usullari yordamida ijtimoiy turizmga oid ilmiy manbalar, xalqaro hujjatlar hamda turli tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan nazariy yondashuvlar o'rganildi va ularning mazmuniy jihatlari umumlashtirildi. Qiyosiy tahlil metodi orqali ijtimoiy turizm tushunchasining turli ilmiy talqinlari o'zaro solishtirilib, uning asosiy xususiyatlari va funksional yo'nalishlari aniqlashtirildi.

Tizimli yondashuv esa ijtimoiy turizmni ko'p elementli ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida tahlil qilish imkonini berdi. Ushbu yondashuv asosida ijtimoiy turizm subyektlari tasniflanib, ularning turizm faoliyatidagi o'rnini hamda o'zaro aloqalari aniqlab berildi. Shuningdek, tasniflash va guruhlash metodlari yordamida turizm xizmatlaridan foydalanayotgan ijtimoiy guruhlarining asosiy xususiyatlari tizimlashtirildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqotning tahlil va natijalar qismida keltirilgan jadval va tasniflar asosida ijtimoiy turizmning nazariy talqinlari, subyektlari hamda rivojlanish xususiyatlarini izchil tahlil qilishga xizmat qildi. Natijada ijtimoiy

turizmning turizm tizimidagi o'zni hamda uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash imkoniyati yaratildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ijtimoiy turizm masalalari zamonaviy turizm nazariyasida tobora muhim ilmiy yo'nalishlardan biriga aylanib bormoqda. So'nggi yillarda turizm faoliyatining iqtisodiy natijalari bilan bir qatorda uning ijtimoiy funksiyalarini o'rganishga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy turizm tushunchasi turizm xizmatlaridan jamiyatning turli qatlamlari uchun teng foydalanish imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuv turizmni faqat iqtisodiy faoliyat turi sifatida emas, balki jamiyatda ijtimoiy integratsiya, madaniy almashinuv va inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim institut sifatida ham baholash imkonini beradi.

Ijtimoiy turizm konsepsiyasining shakllanishi xalqaro turizm siyosati bilan ham chambarchas bog'liq. Bu borada 1980-yilda qabul qilingan Manila deklaratsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu hujjatda turizm insonning asosiy ijtimoiy huquqlaridan biri sifatida e'tirof etilib, jamiyatning kam ta'minlangan qatlamlari uchun dam olish imkoniyatlarini kengaytirish zarurligi ta'kidlangan. Deklaratsiyada ijtimoiy turizm turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ijtimoiy siyosat vositasi sifatida ko'riladi. Biroq mazkur yondashuv ko'proq umumiy xarakterga ega bo'lib, unda ijtimoiy turizmning iqtisodiy mexanizmlari yetarli darajada ochib berilmagan.

Ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy turizmning iqtisodiy jihatlarini izohlashga qaratilgan yondashuvlar ham keng uchraydi. Jumladan, O.N. Dyachenko o'z tadqiqotlarida ijtimoiy turizmni aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan turizm faoliyati sifatida tavsiflaydi. Uning fikriga ko'ra, ushbu turizm yo'nalishining rivojlanishi ko'p jihatdan davlat tomonidan ajratiladigan subsidiyalar hamda ijtimoiy dasturlar orqali ta'minlanadi. Shu sababli ijtimoiy turizm davlat siyosati bilan bevosita

L.V. Sergienko tomonidan taklif etilgan yondashuv ijtimoiy turizmning mazmunini yanada kengroq talqin qiladi. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, ijtimoiy turizm nafaqat dam olishni tashkil etish bilan cheklanib qolmaydi, balki ta'lim, sog'lomlashtirish, ekologik faoliyat hamda madaniy almashinuv kabi yo'nalishlarni ham qamrab oladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, ijtimoiy turizm jarayonida turistlarning xarajatlari maxsus ijtimoiy fondlar, davlat mablag'lari yoki boshqa ijtimoiy manbalar orqali qisman yoki to'liq qoplanishi mumkin. Bu esa ijtimoiy turizmni turizm xizmatlarining alohida ijtimoiy yo'naltirilgan shakli sifatida talqin qilish imkonini beradi.

A.V. Babkin tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa ijtimoiy turizmning moliyaviy mexanizmlariga alohida e'tibor qaratiladi. Olimning fikricha, ijtimoiy turizm tijorat turizmidan moliyalashtirish manbalari bilan farqlanadi. Bu turizm turida sayohat xarajatlari davlat byudjeti, nodavlat fondlari yoki xayriya tashkilotlari tomonidan ajratiladigan subsidiyalar orqali qoplanadi. Shu sababli ijtimoiy turizm aholining ayrim ijtimoiy guruhlariga uchun turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiruvchi ijtimoiy institut sifatida shakllanadi.

Ijtimoiy turizmning jamiyat rivojlanishidagi ahamiyati masalasi ham ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Xususan, X. Shanzel va I. Yeoman ijtimoiy turizmning inson shaxsining rivojlanishiga ko'rsatadigan ijobiy ta'sirini ta'kidlaydilar. Ularning fikriga ko'ra, ijtimoiy turizm insonning o'z-o'zini qadrlash tuyg'usini mustahkamlash, ijtimoiy faollikni oshirish hamda turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida integratsiyani kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli ijtimoiy turizm jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Boshqa tadqiqotchilar esa ijtimoiy turizmni jamiyatdagi tenglik tamoyillarini ta'minlovchi mexanizm sifatida baholaydilar. Jumladan, J. Jabloska, M. Jaremko va G. Timchak ijtimoiy turizm turli ijtimoiy qatlamlarning turizm xizmatlaridan foydalanish huquqlarini tenglashtirishga xizmat qiluvchi muhim vosita ekanligini ta'kidlaydilar. Bu yondashuv turizm faoliyatining demokratik tamoyillar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

J. Kurilova va I. Kratochvilova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa ijtimoiy turizm insonning erkin sayohat qilish huquqi bilan bog'liq holda talqin etiladi. Tadqiqotchilar ijtimoiy turizmni iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillar bilan o'zaro bog'liq bo'lgan kompleks tizim sifatida ko'rib chiqadilar. Ularning fikriga ko'ra, turizm faoliyatida ishtirok etish imkoniyatlari shaxsning ijtimoiy yoki iqtisodiy holatiga bog'liq bo'lmasligi kerak.

Ijtimoiy turizmning institutsional tuzilmasi ham ilmiy adabiyotlarda muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu borada L.G. Karantova va A.V. Yevsyukov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ijtimoiy turizm subyektlarini guruhlash masalasi o'rganilgan. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, ijtimoiy turizm tizimi turli ijtimoiy guruhlarni qamrab oluvchi murakkab tizim bo'lib, unda yoshlar, keksalar, nogironligi bo'lgan shaxslar hamda kam ta'minlangan aholi qatlamlari asosiy subyektlar sifatida ishtirok etadi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham ijtimoiy turizm masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, D.S. Xamzaeva tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda ijtimoiy turizmning nazariy asoslari hamda milliy turizm tizimidagi o'rni keng tahlil qilingan. Muallif ijtimoiy turizmni rivojlantirish jarayonida yuzaga keladigan institutsional muammolarni o'rganib, ushbu sohani rivojlantirishda davlat siyosatining muhim rol o'ynashini asoslab beradi.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili ijtimoiy turizm konsepsiyasi turli ilmiy maktablarda turlicha talqin qilinishini ko'rsatadi. Ayrim tadqiqotlarda u ijtimoiy himoya mexanizmi sifatida qaralsa, boshqalarida turizmning ijtimoiy funksiyalarini kengaytiruvchi kompleks tizim sifatida baholanadi. Biroq ushbu yondashuvlarning barchasi ijtimoiy turizmning asosiy maqsadi jamiyatning turli qatlamlari uchun turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish ekanligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish ijtimoiy turizm zamonaviy turizm tizimining muhim yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatadi. U turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish orqali jamiyatda ijtimoiy tenglikni mustahkamlash, madaniy almashinuvni rivojlantirish hamda aholining

turmush sifatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-iqtisodiy institut sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur xulosalar tadqiqotning keyingi bosqichlarida ijtimoiy turizm faoliyatining rivojlanish xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ijtimoiy turizm faoliyatining nazariy asoslarini o‘rganish jarayonida ilmiy adabiyotlar, xalqaro hujjatlar hamda turli tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan konseptual yondashuvlar tahlil qilindi. Mazkur tahlil ijtimoiy turizmning mohiyati, uning asosiy tamoyillari hamda ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi o‘rnini aniqlash imkonini berdi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy qarashlarni tizimlashtirish orqali ijtimoiy turizm faoliyatining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynovchi omillar hamda institutsional mexanizmlar aniqlashtirildi.

Avvalo, ijtimoiy turizm tushunchasining ilmiy talqinlari turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha yondashuvlar asosida izohlanganini kuzatish mumkin. Ayrim ilmiy manbalarda ijtimoiy turizm ijtimoiy himoya mexanizmi sifatida ko‘rilsa, boshqa tadqiqotlarda esa u turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiruvchi ijtimoiy institut sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuvlarni umumlashtirish maqsadida turli ilmiy manbalarda berilgan ta’riflar tizimli ravishda tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval.

“Ijtimoiy turizm” konsepsiyasining turli ilmiy manbalardagi talqini¹.

Manba	Konsepsiya mazmuni
Manila deklaratsiyasi	Ijtimoiy turizm kam ta’minlangan va ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarning sayohat va dam olish huquqidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan faoliyat sifatida talqin qilinadi.
O.N. Dyachenko	Ijtimoiy turizm aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga yo’naltirilgan bo‘lib, davlat tomonidan subsidiyalangan turizm shakli hisoblanadi.
L.V. Sergienko	Ijtimoiy turizm ta’lim, ekologiya va sog‘lomlashtirish kabi sohalarini qamrab oluvchi kompleks faoliyat bo‘lib, turistlarning xarajatlari maxsus ijtimoiy fondlar orqali qoplanishi mumkin.
A.V. Babkin	Ijtimoiy turizm ayrim ijtimoiy guruhlar uchun turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini yaratish maqsadida davlat va nodavlat tashkilotlar tomonidan subsidiyalanadigan turizm shaklidir.
J. Jabloska, M. Jaremko, G. Timchak	Ijtimoiy turizm jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlamlar o‘rtasida tenglik tamoyillarini ta’minlovchi muhim vosita hisoblanadi.
J. Kurilova, I. Kratochvilova	Ijtimoiy turizm har bir insonning iqtisodiy va ijtimoiy sharoitidan qat’i nazar sayohat qilish huquqini ta’minlashga qaratilgan tizim sifatida talqin qilinadi.
X. Shanzel, I. Yeoman	Ijtimoiy turizm shaxsning ijtimoiy faolligini oshiruvchi, jamiyatda integratsiya jarayonlarini kuchaytiruvchi ijtimoiy mexanizm sifatida e’tirof etiladi.

Mazkur jadval ma’lumotlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy turizm konsepsiyasining asosiy mazmuni turli ilmiy maktablarda turlicha talqin qilinsa-da,

¹ Muallif ishlanmasi

ularning barchasini birlashtiruvchi umumiy jihat mavjud. Bu, avvalo, turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini keng jamoatchilik uchun ochiq qilish, ijtimoiy tenglikni ta'minlash hamda aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo'llab-quvvatlash bilan bog'liqdir.

Ilmiy manbalar tahlili ijtimoiy turizm faoliyati faqat ijtimoiy himoya mexanizmi sifatida emas, balki turizm tizimining muhim iqtisodiy segmenti sifatida ham namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Ayniqsa, turizm infratuzilmasidan yil davomida samarali foydalanish, mavsumiylik ta'sirini kamaytirish hamda ichki turizmni rivojlantirishda ijtimoiy turizm muhim rol o'ynaydi.

Keyingi bosqichda ijtimoiy turizm tizimining asosiy subyektlari hamda ularning turizm faoliyatidagi o'rnini tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy turizm xizmatlaridan foydalanadigan aholi guruhlari ijtimoiy-demografik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Mazkur guruhlarini tizimli ravishda tasniflash ijtimoiy turizmni samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu guruhlarining asosiy xususiyatlari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan (2-jadval).

2-jadval.

Ijtimoiy turizm subyektlarining asosiy guruhlari va ularning xususiyatlari¹.

Guruh	Asosiy xususiyatlari
Bolalar va o'smirlar turizmi	Maktab ta'tili davrida faol bo'lib, ko'proq sog'lomlashtirish va ta'limiy sayohatlar bilan bog'liq.
Yoshlar turizmi	Dinamik va tez rivojlanayotgan segment bo'lib, qisqa muddatli sayohatlar va madaniy faoliyatga qiziqish bilan tavsiflanadi.
Qariyalar turizmi	Keksalar uchun qulaylik, xavfsizlik va sog'lomlashtirish xizmatlari muhim ahamiyatga ega.
Nogironligi bo'lgan shaxslar turizmi	Maxsus infratuzilma, moslashtirilgan transport va xizmatlar mavjudligini talab qiladi.
Kam ta'minlangan aholi turizmi	Asosan subsidiyalangan yoki imtiyozli turizm dasturlari orqali amalga oshiriladi.
Chekka hududlar aholisi turizmi	Transport infratuzilmasi va logistika imkoniyatlari bilan bog'liq qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini talab qiladi.

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, ijtimoiy turizm tizimi turli ijtimoiy guruhlarini qamrab oluvchi ko'p qatlamli tuzilishga ega. Har bir guruhning o'ziga xos ehtiyojlari mavjud bo'lib, turistik mahsulotlarni shakllantirish jarayonida ushbu xususiyatlarni inobatga olish zarur. Masalan, yoshlar turizmi ko'proq madaniy va faol dam olish shakllariga yo'naltirilgan bo'lsa, keksalar turizmida sog'lomlashtirish va tibbiy xizmatlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, ijtimoiy turizm faoliyatining rivojlanishi nafaqat ijtimoiy ijobiy natijalarni, balki ayrim iqtisodiy cheklovlarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, ijtimoiy turizmni amalga oshirish jarayonida moliyaviy resurslar, xizmatlar sifati hamda institutsional boshqaruv bilan bog'liq muammolar yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Mazkur omillar quyidagi jadvalda tizimli ravishda aks ettirilgan (3-jadval).

¹ Muallif ishlanmasi

3-jadval.

Ijtimoiy turizm rivojlanishida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar¹.

Muammo turi	Mazmuni
Moliyaviy yuklama	Ijtimoiy turizm davlat subsidiyalari hisobiga moliyalashtirilgani sababli byudjet xarajatlarini oshirishi mumkin.
Investitsiya jozibadorligi pastligi	Mazkur turizm turi yuqori daromad keltirmagani sababli xususiy investorlar uchun kamroq jozibador hisoblanadi.
Xizmat sifati muammolari	Arzon turistik xizmatlar ba'zan sifat standartlariga to'liq javob bermasligi mumkin.
Mavsumiylik omili	Ijtimoiy turizm ko'pincha mavsumdan tashqari davrlarda tashkil etiladi.
Xalqaro turizm bilan cheklangan bog'liqlik	Asosan ichki turizmni rivojlantirishga yo'naltirilgan.

Mazkur tahlil natijalari ijtimoiy turizm tizimining ikki tomonlama xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Bir tomondan, u turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish orqali jamiyatda ijtimoiy tenglikni ta'minlaydi. Ikkinchi tomondan esa, uning samarali faoliyat yuritishi uchun moliyaviy va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish zarur.

Shunga qaramay, ijtimoiy turizmning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati juda yuqori hisoblanadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy turizm turizm infratuzilmasidan samarali foydalanishni ta'minlash, ichki turizmni rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish hamda hududlararo madaniy aloqalarni kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, u aholining turmush sifatini oshirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda jamiyatda ijtimoiy integratsiyani mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, amalga oshirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy turizm zamonaviy turizm tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U nafaqat turizm bozorining alohida segmenti, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-iqtisodiy institut sifatida ham namoyon bo'ladi. Mazkur natijalar ijtimoiy turizmni rivojlantirish jarayonida davlat, jamoat tashkilotlari hamda xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot natijalari ijtimoiy turizm zamonaviy turizm tizimining muhim yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Ilmiy adabiyotlar, xalqaro hujjatlar hamda turli tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan yondashuvlarning tahlili ijtimoiy turizm jamiyatning turli qatlamlari uchun turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat turi sifatida shakllanganini tasdiqlaydi. Mazkur faoliyat turizmning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy funksiyalarini ham kengaytirib, aholining dam olish huquqini ta'minlash, madaniy aloqalarni rivojlantirish hamda ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

¹ Muallif ishlanmasi

Tadqiqot davomida ijtimoiy turizm konsepsiyasiga berilgan ilmiy talqinlar tahlil qilinib, ularning umumiy jihatlari aniqlashtirildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy turizmning asosiy mazmuni turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini jamiyatning barcha qatlamlari uchun tenglashtirish, ayniqsa ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlarni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, ijtimoiy turizm turizm infratuzilmasidan samarali foydalanish, ichki turizmni rivojlantirish hamda hududlararo ijtimoiy-madaniy aloqalarni kengaytirishda ham muhim omil hisoblanadi.

Tahlillar natijasida ijtimoiy turizm tizimining asosiy subyektlari sifatida bolalar va o'smirlar, yoshlar, keksalar, nogironligi bo'lgan shaxslar, kam ta'minlangan aholi hamda chekka hududlarda yashovchi fuqarolar ajralib turishi aniqlandi. Ushbu guruhlarining turizm faoliyatidagi ehtiyojlari va imkoniyatlari bir-biridan farq qilganligi sababli turistik xizmatlarni tashkil etishda ularning ijtimoiy-demografik xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari ijtimoiy turizm faoliyatining rivojlanishi davlat, jamoat tashkilotlari va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatdi. Mazkur hamkorlik ijtimoiy turizm dasturlarini moliyalashtirish, infratuzilmani rivojlantirish hamda turizm xizmatlarining sifatini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, ijtimoiy turizmni yanada rivojlantirish bo'yicha quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, ijtimoiy turizmni rivojlantirishni davlat turizm siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Bu jarayonda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlari uchun turizm xizmatlaridan foydalanishni qo'llab-quvvatlovchi maxsus dasturlarni kengaytirish zarur.

Ikkinchidan, ijtimoiy turizm dasturlarini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu borada davlat byudjeti mablag'lari bilan bir qatorda xususiy sektor, nodavlat tashkilotlar va ijtimoiy fondlarning ishtirokini kengaytirish ijtimoiy turizm xizmatlarining barqaror rivojlanishini ta'minlashi mumkin.

Uchinchidan, ijtimoiy turizm infratuzilmasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Xususan, transport, joylashtirish hamda madaniy xizmatlar tizimini ijtimoiy turizm subyektlarining ehtiyojlariga mos ravishda moslashtirish turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

To'rtinchidan, ijtimoiy turizm xizmatlarining sifati va xavfsizligini ta'minlash maqsadida turizm tashkilotlari faoliyatini institutsional jihatdan qo'llab-quvvatlash zarur. Bu esa turizm xizmatlarining barqarorligi hamda ularning jamiyat uchun ijtimoiy ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ijtimoiy turizmni rivojlantirish jamiyatda ijtimoiy tenglikni mustahkamlash, aholining turmush sifatini oshirish hamda turizm sohasining barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu sababli mazkur yo'nalishni ilmiy asosda rivojlantirish va amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlash turizm tizimining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Minnaert, L., Maitland, R., & Miller, G. (2011). What is social tourism? Current Issues in Tourism, 14(5), 403-415. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568051>
2. Minnaert, L. (2014). Social tourism participation: The role of tourism in experience of poverty. Tourism Management, 45, 315-325. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.05.002>
3. McCabe, S., Minnaert, L., & Diekmann, A. (2012). Social tourism in Europe: Theory and practice. Channel View Publications. <https://doi.org/10.21832/9781845413275>
4. Diekmann, A., & McCabe, S. (2013). Systems of social tourism in the European Union: A critical review. Current Issues in Tourism, 16(5), 417-430. <https://doi.org/10.1080/13683500.2012.720260>
5. Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. Journal of Hospitality and Tourism Management, 36, 12-21. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
6. Hall, C. M., & Page, S. J. (2014). The geography of tourism and recreation: Environment, place and space (4th ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315720070>
7. Sharpley, R. (2015). Tourism and development: Concepts and issues. Channel View Publications. <https://doi.org/10.21832/9781845414746>
8. UNWTO. (2010). Global Code of Ethics for Tourism. World Tourism Organization. <https://doi.org/10.18111/9789284413213>
9. McCabe, S. (2009). Who needs a holiday? Evaluating social tourism. Annals of Tourism Research, 36(4), 667-688. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2009.06.005>
10. Yeoman, I., & McMahon-Beattie, U. (2016). The future of tourism. Tourism Management Perspectives, 19, 95-98. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2016.03.006>

TIJORAT BANKLARI INVESTITSIYA STRATEGIYASI DOIRASIDA KREDIT FAOLIYATINI AMALGA OSHIRISH JORIY HOLATI TAHLILI

Abduvaliyev Sanjar Abdurahmanovich

Tashkent international university
mustaqil izlanuvchi

E-mail: s.abduvaliev@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda tijorat banklarining investitsiya strategiyasi doirasida kredit faoliyatining joriy holati tahlil qilindi. Tadqiqot davomida bank aktivlari tarkibi, kredit portfeli dinamikasi hamda uzoq muddatli kreditlarning ulushi statistik ma'lumotlar asosida baholandi. Kreditlash jarayoniga ta'sir etuvchi makroiqtisodiy omillar va risk ko'rsatkichlari o'rganildi. Tahlil natijasida kredit qo'yilmalarining o'sishi iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatgani aniqlandi. Shu bilan birga, muammoli aktivlar ulushining ortishi risk-menejment tizimini takomillashtirish zarurligini ko'rsatdi. Tadqiqot asosida bank kredit faoliyatini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, kredit portfeli, investitsiya strategiyasi, risk, moliyaviy barqarorlik, aktivlar

Аннотация

В исследовании был проведён анализ текущего состояния кредитной деятельности коммерческих банков в рамках инвестиционной стратегии. Были изучены структура активов банков, динамика кредитного портфеля и доля долгосрочных кредитов на основе статистических данных. Также рассмотрены макроэкономические факторы и показатели риска, влияющие на кредитование. Результаты анализа показали положительное влияние роста кредитных вложений на экономическое развитие. Одновременно выявлено увеличение доли проблемных активов, что требует совершенствования системы управления рисками. На основе исследования разработаны практические рекомендации по повышению эффективности кредитной деятельности банков.

Ключевые слова: коммерческие банки, кредитный портфель, инвестиционная стратегия, риск, финансовая устойчивость

Abstract

This study analyzed the current state of commercial banks' credit activities within the framework of investment strategy. The structure of bank assets, dynamics of the loan portfolio, and the share of long-term loans were evaluated based on statistical data. Macroeconomic factors and risk indicators affecting lending were also examined. The results showed that the growth of credit investments positively contributed to economic development. At the same time, an increase in non-performing assets indicated the need to improve risk management systems. Based on the findings, practical recommendations were developed to enhance the efficiency of bank credit activities.

Keywords: commercial banks, loan portfolio, investment strategy, risk, financial stability

KIRISH

Globallashuv va iqtisodiy raqobat kuchayib borayotgan sharoitda tijorat banklari faoliyatida investitsiya strategiyasini samarali tashkil etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, milliy iqtisodiyotning real sektorini moliyaviy qo'llab-quvvatlash, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish va innovatsion loyihalarni amalga oshirishda bank kreditlarining o'rni beqiyosdir. Shu jihatdan, tijorat banklari tomonidan kredit resurslarini maqsadli yo'naltirish va investitsiya faoliyatini kengaytirish iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda bank tizimini isloh qilish, uning kapitallashuv darajasini oshirish va moliyaviy xizmatlar bozorini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Natijada tijorat banklarining aktivlari 2025-yil yakuniga kelib 924,7 trln so'mni tashkil etdi, shundan 604 trln so'mi yoki 65 foizi kredit qo'yilmalari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bu esa bank tizimining asosiy daromad manbai sifatida kreditlash amaliyoti ustuvorligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, real sektorga ajratilgan kreditlar hajmining yildan-yilga ortib borayotgani iqtisodiyot tarmoqlarida investitsiya faolligining kuchayganligidan dalolat beradi.

Xususan, uzoq muddatli investitsion kreditlar ulushining yuqoriligi banklarning yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirishdagi faol ishtirokini ko'rsatmoqda. Bu holat sanoatni modernizatsiya qilish, yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish va korxonalarni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, bank kreditlari iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlovchi muhim moliyaviy resurs sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu bilan birga, kreditlash hajmining jadal o'sishi bank aktivlari sifati va risklar darajasiga ham muayyan ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, muammoli aktivlar ulushining ortishi, riskka tortilgan aktivlar hajmining ko'payishi hamda uzoq muddatli kreditlar salmog'ining yuqoriligi bank tizimida risklarni samarali boshqarish zarurligini yanada kuchaytirmoqda. Bunday sharoitda kredit portfelini diversifikatsiya qilish, investitsiya qarorlarini puxta tahlil qilish va zamonaviy risk-menejment usullarini joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Yuqoridagi holatlar tijorat banklarining investitsiya strategiyasi doirasida kredit faoliyatini chuqur tahlil qilish, uning samaradorligini baholash va risklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada tijorat banklarining kredit-investitsiya faoliyati holati tahlil qilinib, uni yanada rivojlantirish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLARNING SHARHI

Mazkur mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarining investitsiya strategiyasi doirasida kredit faoliyatini tashkil etish masalasi xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Jumladan, Joseph Stiglitz va Andrew Weiss tomonidan ishlab chiqilgan kredit bozorlaridagi nomutanosib axborot nazariyasi banklar kredit siyosatida risklarni hisobga olish zarurligini asoslab beradi[7]. Frederic Mishkin tadqiqotlarida esa bank tizimi barqarorligi, pul-kredit

siyosati va investitsion kreditlash o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik chuqur tahlil qilingan[6].

A.L. Lazarenko tijorat banklarining investitsiya faoliyatini banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarni chiqarish yoki ishlab chiqarishga investitsiya qilish, shuningdek, brokerlik va boshqa xizmatlar ko'rsatish uchun amalga oshirish orqali foyda olish, korxonalar ustidan nazorat qilish yoki boshqa foydali natijaga yerishish maqsadida yangi moliyaviy vositalarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladigan jarayon deb hisoblaydi. Bundan tashqari, investitsiyalar uzoq vaqt davomida - kamida 3 yil davomida amalga oshirilishi kerak[10]. Zamonaviy nazariya va amaliyotda uzoq muddatli sarmoya kiritish bank faoliyatining barqarorligini ta'minlash hamda moliyaviy vositalarning bir yildan ortiq muddatda aylanishini nazarda tutadi.

I.N.Dmitrieva tijorat banklari faoliyatida investitsiyalar tushunchasini bank resurslarini joylashtirishning barcha sohalarini qamrab oluvchi hamda daromad olish maqsadida ma'lum muddatga mablag'larni joylashtirish operatsiyalari sifatida ta'riflaydi[5]. Bu holatda investitsiyalar tijorat bankining barcha aktiv operatsiyalarini o'z ichiga oladi. Tijorat banklarining investitsiya faoliyati xo'jalik yurituvchi subekt (bank) nuqtai nazaridan daromadlarni oshirishga qaratilgan bo'lsa, makroiqtisodiy jihatdan esa mamlakatning iqtisodiy o'sishiga xizmat qiladi.

O.Lavrushin[11], G.Beloglazova[4] kabi iqtisodshilar bank aktivlari tarkibida investitsiya portfelining o'rni, uni boshqarish usullari va risklarni baholash mexanizmlarini tadqiq yetganlar. Ularning ishlarida bank portfelini boshqarishda likvidlik, daromadlilik va xavfsizlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash asosiy vazifa sifatida ko'rsatiladi.

D.Abiyev o'z ilmiy ishlarida tijorat banklarining investitsion faolligini oshirishning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etgan. U asosan banklarning investitsiya resurslarini shakllantirish manbalari, ularni samarali joylashtirish mexanizmlari hamda investitsion kreditlashni rivojlantirish yo'llarini tahlil qilgan. Shuningdek, banklarning real sektorni moliyalashtirishdagi rolini kuchaytirish, investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish va moliyaviy risklarni kamaytirish orqali investitsion faollikni oshirish mumkinligini asoslab bergan[1].

I.X.Kamilova tijorat banklari tomonidan investitsion kreditlar berish amaliyotining mavjud holatini tahlil qilgan va uni takomillashtirishning dolzarb yo'nalishlarini asoslab bergan. Xususan, u investitsion kreditlarni ajratishda loyihalarni baholash tizimi, kredit risklarini boshqarish, foiz stavkalarining ta'siri hamda uzoq muddatli moliyalashtirish manbalarini kengaytirish masalalarini o'rgangan. Shuningdek, muallif investitsion kreditlash samaradorligini oshirish uchun banklarda monitoring tizimini kuchaytirish va innovatsion moliyaviy instrumentlardan foydalanish zarurligini ta'kidlagan[8].

METODOLOGIYA

Mazkur maqolani tayyorlash jarayonida olingan natijalarni chuqur tahlil qilish va umumlashtirish maqsadida induksiya va deduksiya, tizimli hamda qiyosiy tahlil, grafik tasvirlash, shuningdek, iqtisodiy-statistik usullardan foydalanildi. Ushbu metodologik yondashuv tijorat banklarining investitsiya strategiyasi doirasida kredit faoliyatini

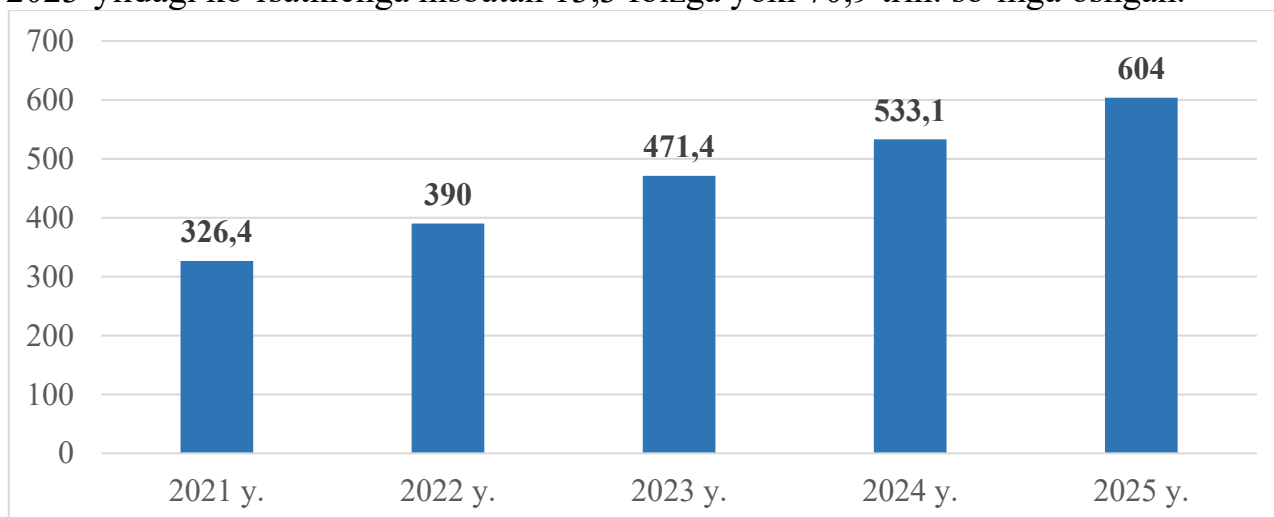
amalga oshirish bilan bog‘liq jarayonlarni ilmiy asosda o‘rganish va xolis xulosalar ishlab chiqishga imkon yaratadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda milliy iqtisodiyotning real sektorida faoliyat ko‘rsatuvchi korxonalar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, ular faoliyatida yangi istiqbolli investitsion loyihalarni amalga oshirish borasida qator chora-tadbirlar izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Tijorat banklari moliyaviy barqarorligi oshirish va bank xizmatlari bozoridagi raqobatlashuv jarayonining kuchayishi natijasida banklar tomonidan ko‘rsatiladigan moliyaviy xizmatlar hajmining kengaygan holda iqtisodiyot tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan korxonalarni qo‘llab-quvvatlashda moliyaviy tashkilotlarning roli ortib bormoqda.

Banklar tomonidan amalga oshirilayotgan uzoq muddatli moliyalashtirish hajmiga mos ravishda barqaror manbalarni shakllantirish choralarning ham ko‘rib borilishi bank tizimida sof barqaror moliyalashtirish me‘yorining hisobot yili davomida barcha valyutalarda 111,8 foizdan 115,3 foizgacha oshishini ta‘minladi va ushbu ko‘rsatkich milliy valyutada 115,4 foizni hamda xorijiy valyutada 115,5 foizni tashkil etdi.

Mamlakatimizda makroiqtisodiy o‘shishning barqaror sur‘atlariga erishilishi iqtisodiyot tarmoqlarida faoliyat yurituvchi su‘bektlarning moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojini qoplash maqsadida ularga ajratiladigan kreditlar hajmining oshishini ta‘minladi. Xususan, tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotning real sektoriga ajratilgan kreditlar hajmi 2025-yil yakuniga ko‘ra 604 trln. so‘mni tashkil etgan holda 2023-yildagi ko‘rsatkichga nisbatan 13,3 foizga yoki 70,9 trln. so‘mga oshgan.

1-rasm. Tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirilgan kredit qo‘yilmalari qoldig‘i, trln. so‘mda¹

Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning 86 foizini investitsiyaviy maqsadlarga yo‘naltirilgan uzoq muddatli kreditlar tashkil etgan. Qayd etish joizki, mamlakatimiz tijorat banklari aktivlari 2025-yilda jami 924,7 trln. so‘mga teng bo‘lgan

¹ Markaziy bank ma‘lumotlari asosida muallif ishlanmasi

bo'lsa uning 604 trln. so'mi yoki 65 foizini kredit qo'yilmalari tashkil etgan. Banklar tomonidan kreditlash amaliyotini oqilona tashkil etilishi bankning barqaror daromad olishini hamda milliy iqtisodiyotning rivojlanishini moliyaviy ta'minlashning asosiy manbai sifatida xizmat qiladi. Jami kredit portfelida davlat banklarining ulushi 2023-yildagi 70,7 foizdan 67 foizgacha pasaygan bo'lsa, xususiy banklarda esa 29,3 foizdan 33 foizgacha oshish kuzatildi.

Iqtisodiyot tarmoqlarining moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini ta'minlash maqsadida banklar tomonidan kredit resurslarining keng ko'lamda yo'naltirilishi kredit qo'yilmalar hajmini va uning YaIMdagi salmog'ining ortishiga sabab bo'lmoqda, bu holat esa mamlakatda yaratilgan YaIM hajmining ham oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa sanoat ishlab chiqarishi hajmining ortishiga hamda makroiqtisodiy o'sish sur'atlarining yanada barqarorlashishiga qulay zamin yaratmoqda.

Milliy iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish, sanoat tarmog'ida yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish, korxonalarni zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlash hamda samaradorligi yuqori bo'lgan investitsiya loyihalarini amalga oshirish borasidagi chora-tadbirlar korxonalarning moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini yanada ortishiga sabab bo'lmoqda.

Iqtisodiyotning kreditlarga bo'lgan o'sib borayotgan talabini qondirib borishga sharoit yaratish maqsadida va tashqi manbalardan resurslar jalb qilishdagi noaniqliklar tijorat banklari tomonidan ichki moliyalashtirish manbalarga bo'lgan ehtiyojlarni kuchaytirmoqda. Xususan, 2025-yilda banklarning jami majburiyatlari 789,4 trln. so'mga yetib, 2024-yilga nisbatan 21 foizga yoki 135 trln. so'mga oshdi.

Iqtisodiyotga ajratilgan kredit qo'yilmalari qoldig'i qishloq xo'jaligida 21 foizga oshib, 61 trln so'mga, savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 14 foizga oshib, 43,5 trln so'mga, qurilish sohasida 46 foizga oshib, 18,8 trln so'mga hamda moddiy va texnik ta'minotni rivojlantirish sohasida 13 foizga oshib, 4,7 trln so'mga yetdi.

Tijorat banklari tomonidan ajratilgan kreditlar hajmida uzoq muddatli kreditlarning ulushi yuqoriligi banklarning investitsiya loyihalarini moliyalashtirishdagi ishtirokining faollashib borayotganligini ko'rsatadi.

Tadqiqot ishining yuqoridagi paragrafida ko'rib chiqqanimizdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklari resurs bazasini mustahkamlashga qaratilgan ta'sirchan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, muddatli depozitlari uchun majburiy zaxira me'yorlarini pasaytirildi va ularni tabaqalashtirish tartibini joriy etildi. Bu chora tijorat banklariga o'z resurs bazasini mustahkamlash imkonini yaratdi. Natijada kredit resurslarining kengayishi va banklar tomonidan investitsion kreditlar hajmini ko'paytirish imkoniyati yuzaga keldi.

2018-2024 yillar davomida uzoq muddatli kreditlar uchun o'rtacha yillik tortilgan foiz stavkalari sezilarli darajada o'sib, 9,5 foizdan 24,4 foizga yetdi. Bunday tendensiya natijasida korxonalarning investitsiya loyihalarini bank kreditlari orqali moliyalashtirish xarajatlari ortib, ular uchun moliyaviy resurslardan foydalanish nisbatan qimmatlashgani kuzatilmoqda.

Mamlakatdagi inflyatsiya darajasi tijorat banklari tomonidan ajratiladigan investitsion kreditlar hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar inflyatsiya yuqori sur'atda kechsa, kreditlar bo'yicha foiz stavkalari ortib boradi va bu holat investitsiya faoliyatini sekinlashtirishi mumkin. Natijada banklar uzoq muddatli loyihalarni moliyalashtirish o'rniga tez foyda keltiradigan spekulativ operatsiyalarga ko'proq e'tibor qaratib boshlaydilar.

Inflyatsiya darajasining yuqoriligi banklar tomonidan belgilanadigan real foiz stavkalarining pasayishiga olib keladi va bu holat investitsiya jarayonlarini rag'batlantirmaydi. Shu bilan birga, tijorat banklari kredit qo'yilmalarining barqaror o'sish sur'atida uzoq muddatli kreditlar bo'yicha foiz stavkalarida keskin o'zgarishlar kuzatilmagani, shuningdek, majburiy zaxira me'yorlarining o'zgarishi va tabaqalashtirilishi muhim omil sifatida qayd etiladi.

Tijorat banklari investitsion kreditlar hajmiga ta'sir etuvchi asosiy omillar qatorida hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, moliyaviy resurslarning tannarxi va davlat tomonidan bank faoliyati uchun yaratilgan imtiyozlarni alohida ta'kidlash zarur.

Shu bilan birga, mamlakatimizda moliya bozori hali yetarli darajada rivojlanmagani sababli tijorat banklari investitsiyalarni moliyalashtirishda asosan uzoq muddatli kreditlarga tayanadi. Bir yil va undan ortiq muddatga berilgan bunday kreditlar aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning investitsiya xarajatlarini ta'minlashga yo'naltiriladi.

1-jadval.

Tijorat banklari investitsiya kreditlari hajmi va daromadlilik darajasi¹

Ko'rsatkichlar	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil
Uzoq muddatli kreditlar, mlrd. so'm	291399	338909	410 210	457 109	531 796
Uzoq muddatli kreditlarning jami kreditlar hajmidagi ulushi, foizda	89,7	86,9	87,0	86,0	88,0
Milliy valyutadagi uzoq muddatli kreditlarning foizi	18,9	22,3	23,1	23,4	23,3
Xorijiy valyutadagi uzoq muddatli kreditlarning foizi	5,9	6,8	8,9	9,9	10,0

1-jadval ma'lumotlariga muvofiq, 2021-2025 yillar mobaynida tijorat banklari tomonidan ajratilgan uzoq muddatli kreditlar hajmi 291,4 trln. so'mdan 531,8 trln. so'mgacha o'sib, deyarli ikki barobarga ko'paygani kuzatilmoqda. Shu bilan birga, uzoq muddatli kreditlarning umumiy kreditlar tarkibidagi ulushi 2021-yilda 89,7 foiz atrofida bo'lgan bo'lsa, keyingi yillarda muayyan pasayish qayd etilgan va 2024-yilga kelib 86 foizgacha tushgan. 2025-yilda ushbu ko'rsatkich yana o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan.

Mijozlarga milliy valyutada ajratilgan uzoq muddatli kreditlar foiz stavkasi 2021-yilda o'rtacha 18,9 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilda bu ko'rsatkich 23,3 foizga yetgan. Iqtisodiyotda kreditlarga bo'lgan talabning yuqori saqlanib qolishi fonida

¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

jismoniy shaxslarning milliy valyutadagi kreditlari bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi yil yakunida 12 oylik darajasidan mos ravishda 0,1 foiz bandga kamayib 23,3 foiz doirasida shakllandi.

Xorijiy valyutadagi uzoq muddatli kreditlarning foiz stavkasi ham barqaror o'sish traektoriyasini namoyon etgan: 2021-yilda 5,9 foiz bo'lgan ko'rsatkich 2025-yilda 10 foizga yetgan.

2025-yil yakunida tijorat banklari kredit portfelida uzoq muddatli kreditlarning ulushi 88 foizni tashkil etgan. Bu holat iqtisodiyotning real sektori uzoq muddatli moliyalashtirishga katta ehtiyojga ega ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, qayta moliyalashtirish stavkasi va inflyatsiya darajasi kabi omillar ham kreditlar samaradorligiga ta'sir etgan. Umuman olganda, jadvaldagi raqamlar mamlakatimiz tijorat banklari investitsiya faoliyatining yildan-yilga rivojlanayotganini tasdiqlaydi.

Mamlakatimizdagi tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotga yo'naltirilayotgan kredit qo'yilmalari tarkibidagi sifat o'zgarishlarni baholashda kreditlarning muddat bo'yicha taqsimlanishini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Tijorat banklari kredit portfelining salmoqli qismi - 88 foizi uzoq muddatli kreditlar hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Bu holat, avvalo, banklarning kreditlash sohasidagi imkoniyatlari va faoliyati izchil rivojlanayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, investitsion loyihalarni moliyalashtirish jarayonida banklarning ishtiroki kengayib borayotganini ham ko'rsatadi. Bundan tashqari, aholi va tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan investitsiya ehtiyojlarini qondirish maqsadida tijorat banklari kreditlariga bo'lgan talab ortib borayotganini anglatadi.

Tijorat banklari tomonidan ajratiladigan investitsion kreditlar hajmiga bir qator makroiqtisodiy va moliyaviy omillar ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi, depozit foizlariga nisbatan belgilangan majburiy talablar, valyuta kursining o'zgarishi, uzoq muddatli kreditlar bo'yicha foiz stavkalari hamda inflyatsiya darajasi shular jumlasidandir.

Quyidagi keltirilgan 2-jadval ma'lumotlari tijorat banklari kredit qo'yilmalarining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha tarkibida yuqori ulushni aynan sanoat tarmoqlariga egallaganligini va bu tendensiya qator yillar davomida saqlanib qolganligini ko'rsatmoqda.

2-jadval.

Tijorat banklari kredit qo'yilmalarining iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi (foizda)¹

Ko'rsatkichlar nomi	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil
Sanoat	36,0	32,5	30	29	24
Qishloq xo'jaligi	10,7	10,8	10	9	10
Qurilish sohasi	2,8	2,7	3	2	3
Savdo va umumiy xizmat	8,4	7,4	7	7	7
Transport va kommunikatsiya	8,8	7,6	7	6	6

¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

Ko'rsatkichlar nomi	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil
Moddiy va texnik ta'minotni rivojlantirish	1,2	1,0	0,9	0,8	0,8
Uy-joy kommunal xizmati	0,7	0,5	0,5	0,4	0,2
Jismoniy shaxslar	21,3	25,9	32	33	36
Boshqa sohalar	10,0	11,7	11	12	13
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tijorat banklarining iqtisodiyot tarmoqlariga kredit qo'yilmalari tarkibini ko'radigan bo'lsak, bunda banklar tomonidan sanoatga ajratilgan kreditlar salmog'i 2025-yilda 24 foizni tashkil etgan, bu holat, milliy iqtisodiyotda faoliyat ko'rsatuvchi korxonalarning moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini ta'minlash, ularda modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash ishlarini faol amalga oshirish hamda yangi investitsion loyihalarni joriy etishga qaratilgan chora-tadbirlarning ijobiy ta'siri orqali yuzaga kelmoqda.

Yirik davlat banklari tomonidan kreditlash manbaini shakllantirishda asosan tashqi manbalarga tayanilishi bank tizimida dollarlashuv darajasini oshirishi bilan bir qatorda ularning tashqi omillarga ta'sirchanlik xavfini ham oshirmoqda. Amaliyotdan ma'lumki, banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlariga ajratilgan kreditlar hajmining va jami kredit portfelida uzoq muddatli kreditlar salmog'ining oshib borish tendensiyasiga egaligi o'zgaruvchan bozor kon'yunkturasi sharoitlarida moliyaviy risklarni yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Bank tizimida uzoq muddatli resurslarni ajratish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan risklarni muayyan darajada kamaytirish yoki oldini olish, uzoq muddatli resurslarga ehtiyoji mavjud sanoat korxonalari va banklarning o'zaro integratsiyalashuvi orqali, shuningdek investitsion loyihalarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish jarayonida tijorat banklarining ishtirokini faollashtirish asosida ta'minlanadi. Chunki, tijorat bankining guruh doirasida moliyaviy menejmentni tashkil etishi, korxona moliyaviy holatini tahlil etib borishi hamda pul oqimlarini nazorat qilishi risklarni oldini olishga qulay sharoit yaratadi[12].

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida qayd etish lozimki, bank tizimi moliyaviy barqarorligini ta'minlash va shunga mos ravishda milliy iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror o'sish sur'atlariga erishish hamda moliyaviy risklarni oldini olishning samarali yo'llaridan biri bo'lib tijorat banklarining investitsion faoliyatini takomillashtirish hisoblanadi.

Amalga oshirilgan tahlil natijalari asosida qayd etish mumkinki, istiqbolda bank tizimining moliyaviy barqarorligini va raqobatbardoshligini oshirishda banklar o'z faoliyatida daromadlarni diversifikatsiyalash va ko'rsatiladigan xizmatlar ko'lamini kengaytirish, shuningdek sanoat korxonalari bilan investitsion munosabatlarni rivojlantirish kabi masalalarga ustuvorlik berishi lozim. Mazkur yo'nalishda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash jarayonida bank faoliyatining diversifikatsiyalashuvi orqali banklar daromadining oshishiga, investitsion salohiyatning yuksalishiga va kredit risklarini minimallashtirishga imkon yaratadi.

Tijorat banklari aktivlarining asosiy qismini 2025 yakuniga ko'ra 65 foizini kredit qo'yilmalari tashkil etadi. Tijorat banklarida kreditlash amaliyotini to'g'ri tashkil etilishi bir tomondan, bankning barqaror daromad olishini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, bank kreditlari mamlakat iqtisodiy rivojlanishining moliyaviy manbasi bo'lib, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sib borishini ta'minlaydi. Bu borada mamlakatda yaratilayotgan YaIMda bank kreditlarining ulushining so'nggi yillar oralig'ida o'sish tendensiyasiga ega bo'lganligini ko'rish mumkin.

Kredit qo'yilmalar salmog'ining o'sib borishi mamlakatimizda yaratilayotgan YaIMning ham miqdorining o'sib borishini ta'minlagan. Bu, o'z navbatida, mamlakatda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish, yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash hamda istiqbolli investitsiya loyihalarini amalga oshirish borasidagi faollik bilan olib borilayotgan islohotlar natijasida natijasida real sektorda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarning moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyoji tobora ortib bormoqda.

Aktiv operatsiyalardan iqtisodiy riskning nisbiy o'lchamini ifodalovchi asosiy tahliliy ko'rsatkich bo'lib moliyaviy tizimda yalpi muammoli aktivlarning (YaMA) baholash darajasi hisoblanadi. Muammoli aktivlarga muddati o'tgan ssudalar, sud aralashuvi bilan o'zlashtirilishi ko'zda tutilgan ssudalar, garovdagi aktivlar, shuningdek maxsus kompaniyalarga boshqarishga berilgan ishlamaydigan aktivlar kiradi. Yalpi muammoli aktivlarning o'lchami shuningdek, mazkur bank tizimida oldin yuzaga kelgan murakkabliklar bilan bog'liq muammoli aktivlar hajmi va xarajatlarni ifodalaydi.

Ushbu ko'rsatkich foiz ko'rinishida ifodalangan holda quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Yalpi\ muammoli\ aktivlar\ (YaMA) = \frac{(ShA + UA) * 100}{JKP} \quad (1)$$

Bunda,

ShA - shubhali aktivlar;

UA - umidsiz aktivlar;

JKP - jami kredit portfeli.

Riskni hisobga olgan holda tortilgan banklar aktivlarining umumiy hajmi 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, 2021-yilga nisbatan 2010-yilga nisbatan 1,2 foizli punktga oshgan. Tijorat banklari aktivlari tarkibida sifatiga ko'ra «shubhali» va «umidsiz» deb tasniflanuvchi aktivlarning hajmi esa 2025-yilda 2021-yilga nisbatan 2,5 barobarga oshgan holda 19,2 trln. so'mni tashkil etgan. Bank tizimi aktivlari tarkibi va sifati hamda kredit portfeli hajmiga oid ma'lumotlar tahlili natijasida 2023-yilda yalpi muammoli aktivlar ko'rsatkichi tahlil davrida eng past darajani qayd etgan. Keyingi yillarda ushbu ko'rsatkich sezilarli o'sishga erishib, 2025-yilga kelib qariyb 1,6 foizga oshganligi kuzatish mumkin. Mazkur holat, muammoli aktivlar salmog'ining va bank tizimida kredit riskining oshganligidan dalolat beradi.

3-jadval.

Bank tizimida riskka tortilgan aktivlar ulushining o'zgarishi¹

Yillar	Kreditlar hajmi, mlrd. so'm	Shubhali va umidsiz aktivlar hajmi	Riskka tortilgan aktivlar ulushi, foizda
2021	276975	7689	2,8
2022	326386	8454	2,6
2023	390049	7819	2,0
2024	471406	12391	2,6
2025	533121	19233	3,6

Yalpi muammo aktivlarning baholanuvchi darajasi tasdiqlashicha, iqtisodiyot tarmoqlaridagi korxonalarni va aholini kreditlash hajmining keskin oshishi, kapitallashuv darajasi o'sishining ortda qolishi hisobidan riskli aktivlarning haddan ziyod ortishi pirovardida bank tizimi likvidlilik darajasini pasaytiradi[9].

Yalpi muammoli aktivlarning yuqori darajasi birinchi navbatda iqtisodiyotning tuzilmaviy jihatdan kuchsizligi ayniqsa xom-ashyo resurslarini qayta ishlash va ularning eksporti bilan bog'liq tarmoqlarda ish faolligining pastligi, hududlarni rivojlantirishdagi tengsizlik, korxonalar o'rtasidagi xo'jalik aloqalarning beqarorligi hamda korxonalarga zamonaviy texnika va texnologiyalarni, yangi innovatsiyalarni joriy etishdagi muammolar orqali izohlanadi.

Mustaqillik koeffitsienti moliyaviy holat barqarorligini tavsiflovchi muhim ko'rsatkichlardan biri bo'lib hisoblanadi. Mazkur ko'rsatkich iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun jamlangan jami mablag'lar hajmida o'z mablag'lari salmog'ini ifodalaydi.

$$K_m = \frac{K}{A} \quad (2)$$

Bu yerda,

K_m - mustaqillik koeffitsienti;

K - jami kapital;

A - jami aktivlar.

Ta'kidlash joizki, kapitalning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa bozor iqtisodiyotida yuzaga keladigan kutilmagan vaziyatlardan himoyalalanish imkoniyati shunchalik ko'p bo'ladi. Mustaqillik koeffitsientining oshishi bozor sub'ektining moliyaviy mustaqilligi oshganligidan, kelgusi davrlarda moliyaviy qiyinchiliklarda riskning pasayishidan dalolat beradi.

Bank tizimida kapital yetarliligini baholash uchun o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsientlarini aniqlash lozim. Jami kredit portfelini bank tizimining kapitali bilan qoplash jami kapitalni kredit portfeli qiymatiga nisbati ko'rinishida hisoblanadi[2]:

$$K_t = \frac{K}{KrP} \quad (3)$$

Bu yerda,

K_t - kredit portfelini o'z kapitali bilan qoplash koeffitsienti;

¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

K - jami kapital;
KrP - kredit portfeli.

Shubhali kreditlarni qoplash koeffitsienti kapitalni shubhali kreditlarga nisbati orqali aniqlanadi[3]:

$$K_{sh.k} = \frac{K}{Shub.Kr} \quad (4)$$

Bu yerda,

$K_{sh.k}$ - shubhali kreditlarni kapital bilan qoplash koeffitsienti;

K - jami kapital;

Shub.Kr - shubhali kreditlar.

Bank tizimining kapital va aktivlar o'lchami hamda tarkibiga oid statistik ko'rsatkichlariga muvofiq yuqoridagi formulalar asosida kapital yetarliligi ko'rsatkichlarini hisoblash mumkin.

4-jadval.

Bank tizimida kapital yetarliligiga oid koeffitsientlarning o'zgarishi¹

Ko'rsatkichlar	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil
Mustaqillik koeffitsienti	0,16	0,16	0,14	0,15	0,15
Kredit portfeli o'z kapitali bilan qoplash koeffitsienti	0,21	0,22	0,20	0,21	0,22
Shubhali kreditlarni o'z kapitali bilan qoplash koeffitsienti	1009	246	474	531	387

2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra bank tizimida umumiy kapitalining jami aktivlarga nisbati 0,15 ni, kapitalning kreditlarga nisbati esa 0,22 ni tashkil etgan. Shubhali kreditlarni kapital bilan qoplash koeffitsienti 387 ni tashkil etgan. Mustaqillik koeffitsienti va kreditlarni qoplash koeffitsientining oshishi kuzatilgan bo'lsa ham ularni talab darajasida deb baholash mumkin. Shubhali kreditlarni o'z kapitali bilan qoplash koeffitsienti 2024-yil yakuniga ko'ra oldingi yilga nisbatan sezilarli darajada kamaygan bo'lib bu holat tijorat banklari kredit portfeli tarkibida shubhali kreditlar hajmining oshganligi bilan izohlanadi. Bu holatda tijorat banklari tomonidan uzoq muddatli investitsion maqsadlarda ajratilgan kreditlar yuzasidan monitoringni kuchaytirish va mablag'larni kreditlashdan tashqari boshqa yuqori daromadli investitsiya ob'ektlariga yo'naltirish maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tahlillar natijasida shuni ta'kidlash mumkinki, tijorat banklarining investitsiya strategiyasi doirasida kredit faoliyatini samarali tashkil etish mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlovchi asosiy moliyaviy mexanizmlardan biri hisoblanadi. Bank tizimida kredit qo'yilmalarining yuqori ulushga ega bo'lishi real sektor korxonalarining investitsiya resurslariga bo'lgan talabining ortib borayotgani bilan izohlanadi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kredit portfeli tarkibida muammoli aktivlar (shubhali va umidsiz kreditlar) ulushining ortishi bank tizimida risklarni boshqarish tizimi samaradorligini yanada takomillashtirish zarurligini yuzaga chiqaradi. Xususan, iqtisodiyot tarmoqlarining notekis rivojlanishi, ayrim sektorlarda ishlab chiqarish samaradorligining pastligi, korxonalarning moliyaviy barqarorligi yetarli emasligi hamda investitsiya loyihalarining qaytarish qobiliyatini baholashdagi kamchiliklar kredit risklarining ortishiga sabab bo'luvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Banklarning kapitallashtirish darajasi kredit portfeli o'sishiga nisbatan sustroq rivojlanayotgani bank tizimi barqarorligiga nisbatan bosimni kuchaytirishi mumkin. Bu holat, ayniqsa, iqtisodiy siklning o'zgaruvchan bosqichlarida likvidlik muammolarining yuzaga kelishi ehtimolini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, kredit faoliyatini kengaytirish bilan bir qatorda kapital yetarliligi, zaxiralar siyosati va riskni baholash mexanizmlarini mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, tijorat banklarining investitsion kreditlash amaliyotida zamonaviy risk-menejment usullarini joriy etish, kredit portfelini tarmoqlar bo'yicha diversifikatsiya qilish hamda investitsiya loyihalarini baholashning sifat mezonlarini kuchaytirish bank aktivlari sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish va kredit monitoringi tizimini avtomatlashtirish kredit jarayonlarining shaffofligi va samaradorligini oshiradi.

Tijorat banklarining investitsiya strategiyasi doirasida kredit faoliyatini takomillashtirish iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan moliyaviy resurslar samaradorligini oshirish, bank tizimi barqarorligini ta'minlash hamda mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilashda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Yuqorida amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida shuni ta'kidlash lozimki, bank tizimining likvidligini oshirish maqsadida tijorat banklarining milliy fond bozoridagi ishtirokini faollashtirish zarur. Bu holat, likvid investitsion instrumentlardan foydalanish imkoniyatini oshirgan holda banklarning likvidligini boshqarishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan banklarning fond bozoridagi ishtirokini kengaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Tijorat banklarining fond bozoridagi ishtirokini faollashtirish hamda ularning investitsion faolligini oshirish maqsadida banklar tomonidan likvidli va barqaror qiymatga ega bo'lgan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish va ularni fond bozorida joylashtirish, shuningdek banklarning iqtisodiyot tarmoqlaridagi korxonalar qimmatli qog'ozlariga qo'yilmalar hajmini oshirish lozim. Ushbu holat, moliya va sanoat tarmoqlarining o'zaro integratsiyasini kuchaytirish bilan birgalikda bank tizimi hamda real sektor korxonalari moliyaviy barqarorligini oshirish hamda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy risklarni samarali boshqarishga xizmat qiladi. Shu boisdan tadqiqot ishimizning keyingi paragrafini aynan tijorat banklarining fond bozoridagi ishtirokini o'rganishga bag'ishlashni maqsadga muvofiq deb topdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abiyev D. Tijorat banklarining investitsion faolligini oshirish yo'llari. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi avtoreferati. -T: TMI, 2024. - 58 b.
2. Авдашева С., Дементьев В. Акционерные и неимущественные механизмы интеграции в российских бизнес-группах // Российский экономический журнал. 2000. № 1. С. 13-27.
3. Артеменко В.Г. Финансовый анализ: Учеб. Пособие / В.Г. Артеменко, М.В. Беллендир. - М.:ДИС, 1997. - 123 с.
4. Банковское дело: теория и практика: учебник для вузов / редакторы: Г. Н. Белоглазова, Л. П. Кроливецкая. - 2-е изд. -Санкт-Петербург: Питер, 2010. - 400 с.
5. Дмитриева, И. Н. Сущность инвестиционной деятельности коммерческого банка /И.Н. Дмитриева // Молодой ученый. - 2012. - №8. - С. 94-96.
6. Frederick S. Mishkin. The economics of money, banking and financial markets. - Boston: Pearson, Eleventh Edition, 2016. - 728 p.
7. Joseph Stiglitz, Andrew Weiss - "Credit Rationing in Markets with Imperfect Information", The American Economic Review, 1981 йил, 71-жилд, 3-сон, 393-410-бетлар.
8. Kamilova I.X. Tijorat banklarining investitsion kreditlar berish amaliyotini takomillashtirishning dolzarb masalalari. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali. № 6, dekabr, 2019-yil.
9. Котыхов М. П., Шевченко И. Б. Построение ликвидной позиции коммерческого банка // Финансы и кредит. - 2002. - №3.
10. Лазаренко, А. Л. Управление инвестиционной деятельностью коммерческих банков: основные направления / А.Л. Лазаренко // Вестник ОрелГАУ. - 2010 - №1 (10). - С. 50-52.
11. Лаврушин О. И. Банковское дело. - Москва: КНОРУС, 2016. - 800 с.
12. Kitanov Y. Portfolio investment risks: typology and mitigation// Journal of International Scientific Publications// Volume 10. 2016. 332-338 p.

МЕХАНИЗМЫ И ИНСТРУМЕНТЫ ПОВЫШЕНИЯ ДОСТУПНОСТИ ЛЕКАРСТВЕННЫХ СРЕДСТВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Мажидова Фарангиз Фуркатзода

Очный докторант,
ТГЭУ,

E-mail: f.f.majidova@gmail.com

Аннотация

В исследовании были проанализированы механизмы повышения физической и экономической доступности лекарственных средств в Республике Узбекистан. В условиях реформирования системы здравоохранения была оценена эффективность референтного ценообразования, реимбурсации и инструментов риск-шеринга. Изучены динамика цен, объемы импорта и система централизованных закупок. По результатам исследования установлено, что данные механизмы способствовали оптимизации бюджетных расходов и расширению охвата населения лечением. Также были разработаны практические рекомендации по расширению доступа к инновационным лекарственным препаратам.

Ключевые слова: лекарственные средства, референтное ценообразование, реимбурсация, обязательное медицинское страхование, риск-шеринг, централизованные закупки

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida dori vositalarining jismoniy va iqtisodiy ommabopligini oshirish mexanizmlari tahlil qilindi. Sog'liqni saqlash tizimidagi islohotlar sharoitida referent narx belgilash, reimbursatsiya va risk-shering vositalarining samaradorligi baholandi. Farmatsevtika bozoridagi narxlar dinamikasi, import hajmi va markazlashgan xarid tizimi o'rganildi. Tadqiqot natijasida ushbu mexanizmlar byudjet xarajatlarini optimallashtirishi va aholini davolash bilan qamrab olish darajasini oshirishi aniqlangan. Shuningdek, innovatsion dori vositalariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: dori vositalari, referent narx, reimbursatsiya, majburiy tibbiy sug'urta, risk-shering, markazlashgan xarid

Abstract

The study analyzed mechanisms for improving the physical and economic accessibility of medicines in the Republic of Uzbekistan. In the context of healthcare system reforms, the effectiveness of reference pricing, reimbursement systems, and risk-sharing tools was evaluated. Price dynamics, import volumes, and centralized procurement systems were examined. The results showed that these mechanisms contributed to optimizing budget expenditures and increasing treatment coverage of the population. Practical recommendations were also developed to expand access to innovative medicines.

Keywords: medicines, reference pricing, reimbursement, compulsory health insurance, risk sharing, centralized procurement

ВВЕДЕНИЕ

Доступность лекарственных средств - это многомерный показатель, включающий наличие препарата на рынке (физическая доступность) и способность системы здравоохранения или пациента его оплатить (экономическая доступность). В условиях перехода к обязательному медицинскому страхованию (ОМС) критической задачей становится внедрение механизмов, сдерживающих рост цен при сохранении доступа к инновациям [1].

В Узбекистане принято важное законодательство, направленное на повышение физической и ценовой доступности лекарств на уровне первичного звена здравоохранения за счет взаимодействия с районными аптеками. В рамках системы возмещения затрат на лекарственные средства (программа реимбурсации) районные аптеки получают компенсацию из Фонда государственного медицинского страхования, что снижает финансовую нагрузку на пациентов и обеспечивает доступность лекарств при амбулаторном лечении на районном уровне без каких-либо задержек.

Внедрение новой системы является важной вехой в усилиях страны, направленных на то, чтобы жизненно важные методы лечения стали доступными для всех без каких-либо финансовых трудностей. Первоначальный пилотный проект был реализован в Сырдарьинской области в 2022 г. с использованием ограниченного перечня препаратов для лечения пяти приоритетных инфекционных заболеваний, а к 2027 г. в рамках комплексной реформы системы здравоохранения новая программа будет распространена на всю страну и охватит все население Узбекистана[2].

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

В своей статье Олмосхон Хамидова и Мукаррамхон Абдуллаева отмечают, что ценообразование на лекарства и изделия медицинского назначения остается сложной проблемой, требующей внимания со стороны правительств, производителей и потребителей. Прозрачность, справедливость и доступность должны быть основными принципами, которые руководят процессом ценообразования в медицине, чтобы обеспечить лучшее здоровье и благополучие для всех членов общества [3].

Мукаррам Эргашева в своей работе «Совершенствование порядка государственной регистрации лекарственных средств в Республике Узбекистан» заключает, что создание и применение регуляторных механизмов должно быть прозрачным, исключая дискриминацию и предсказуемым процессом, который включает все заинтересованные стороны.

Разработка регуляторного механизма должна быть осуществлена посредством тщательного изучения потребности в наличии регуляторного инструмента [4].

МЕТОДОЛОГИЯ

В данном исследовании применён комплексный подход к оценке механизмов повышения доступности лекарственных средств в Республике

Узбекистан. В процессе работы использовались методы сравнительного и статистического анализа на основе данных Национального комитета по статистике, что позволило выявить динамику фармацевтического рынка и оценить изменения в уровне доступности лекарств. Контент-анализ нормативно-правовой базы обеспечил изучение действующих регуляторных инструментов, включая систему референтного ценообразования, реимбурсации и централизованных закупок. Для оценки экономической эффективности предложенных механизмов применены элементы прогнозного моделирования, в том числе анализ сценариев внедрения риск-шеринга. Обобщение полученных результатов позволило определить ключевые направления совершенствования системы обеспечения лекарственными средствами и обосновать практические рекомендации.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Одной из главных проблем остается внедрение дорогостоящих методов лечения (онкология, орфанные заболевания). В 2025 году отмечен рост импорта фармацевтической продукции на 8,1% до 1,73 млрд долларов США [5]. Структура рынка лекарств по итогам 2024 года представлена на рисунке 1.

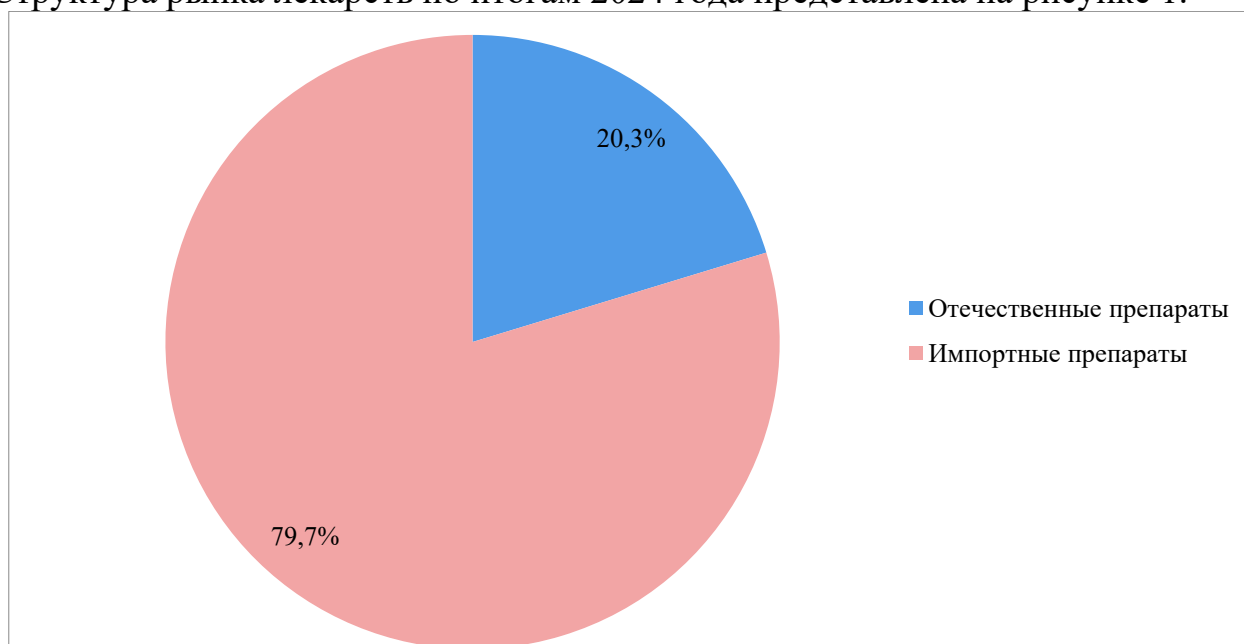

Рисунок 1. Структура рынка Узбекистана (2024, трлн сум)[5]

При этом, для сдерживания расходов правительство внедряет такие инструменты как:

-Референтное ценообразование: В 2026 году ожидается снижение цен на ряд лекарств на 40-60% за счет устранения искусственных наценок и прямого регулирования.

-Централизацию через ОМС: Переход финансирования на республиканский уровень с 2025 года позволит лучше контролировать ICER (коэффициент эффективности затрат) при закупках [6].

Рост импорта фармацевтической продукции в Узбекистане 2023-2024 годах представлен на рисунке 2.

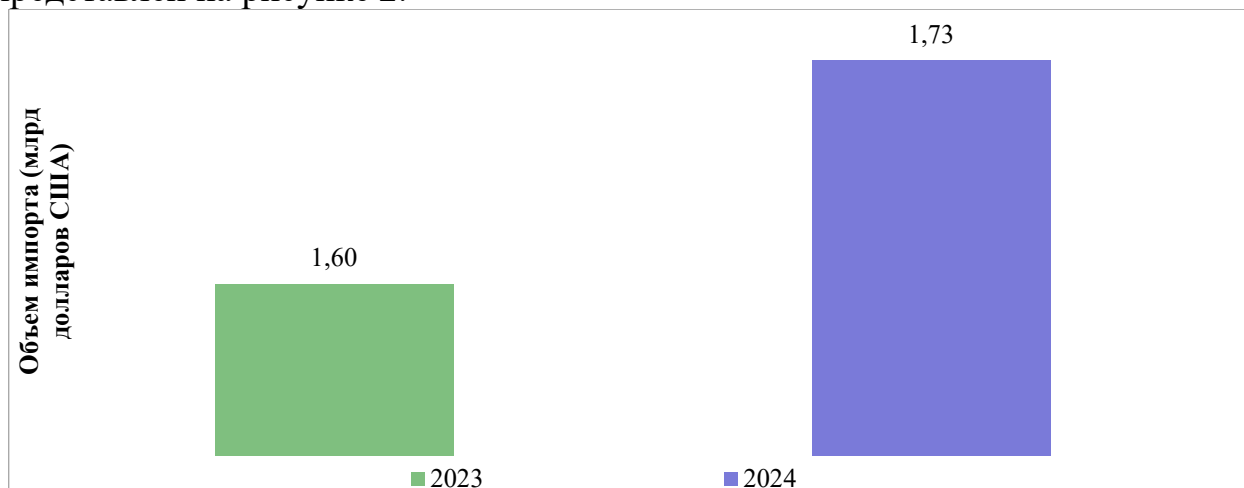

Рисунок 2. Рост импорта фармацевтической продукции в Узбекистане 2023-2024 годах[6]

Система референтного ценообразования (Reference Pricing) в Узбекистане - это инструмент государственного регулирования цен на лекарства, внедренный для ограничения их стоимости и обеспечения доступности. Она базируется на сравнении цен на аналогичные препараты в других странах (референтных странах) и установлении предельных цен для регистрации, что регулируется Минздравом.

Регулятор регистрирует цены на лекарства (как импортные, так и отечественные) на основе их стоимости в референтных странах (обычно берется самая низкая цена из списка выбранных государств). Процесс регистрации предельных цен и контроля осуществляет Центр безопасности фармацевтической продукции при Министерстве здравоохранения. Система обязательна для регистрации цен на лекарства, отпускаемые по рецепту. При регистрации заявитель предоставляет информацию о ценах производителя в странах-референтах, после чего определяется допустимый уровень цен. Функционирует электронная система, где установлены предельные цены, интегрированная с системой электронных рецептов [7].

Цель данного механизма - снижение необоснованно завышенных цен на фармпродукцию и создание прозрачного рынка.

При детальном анализе цен Агентством по развитию фармацевтической отрасли выяснилось, что около 65% импортируемых лекарств отсутствуют в соседних странах, и по ряду позиций наблюдается искусственный рост стоимости. Также было установлено, что около 5000 из 7600 видов лекарств, продаваемых в стране, не имеют аналогов в референтных странах, что создаёт трудности при формировании цен и условия для искусственного завышения стоимости импортёрами [8].

С 2024 года в Узбекистане введена система сравнения цен на ЛС с 10 референтными странами (включая Венгрию, Россию, Казахстан).

Результатом является что за 2024 год предельные оптовые и розничные цены на более чем 2500 наименований жизненно важных ЛС были снижены в среднем на 14,2% [8].

Система реимбурсации (Возмещения)

Обычно все фармакоэкономические расчеты в медицине у нас в стране сводятся лишь к учету стоимости лекарства и не принимают в расчет эффект проводимой терапии, уменьшение осложнений, числа госпитализаций и т.п. В сознании укоренилось, что лечение в больнице - это бесплатно, а вот за лекарства приходится платить. Но в мире нет ничего бесплатного. Каждое ухудшение состояния больного, визит к врачу, дополнительные анализы, снятая ЭКГ, вызов скорой помощи на дом, не говоря уже о госпитализации, обходятся государству гораздо дороже, чем собственно стоимость лекарства (а раз это дороже государству, то, в конечном счете, дороже это обходится налогоплательщику) [9].

Внедрение электронных рецептов позволило запустить механизм частичного возмещения стоимости лекарств аптекам со стороны государства.

В следствии постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан, от 02.10.2024 г. № 619 «Об утверждении Положения о программе реимбурсации по возмещению затрат на лекарственные средства при лечении заболеваний в амбулаторных условиях» [9], в 2024 году количество аптек, участвующих в программе реимбурсации в Ташкенте и Сырдарьинской области, выросло в 2,5 раза[8].

На рисунке 3 представлена структура факторов, влияющих на снижение цен на лекарственные средства в Республике Узбекистан (2024-2025).

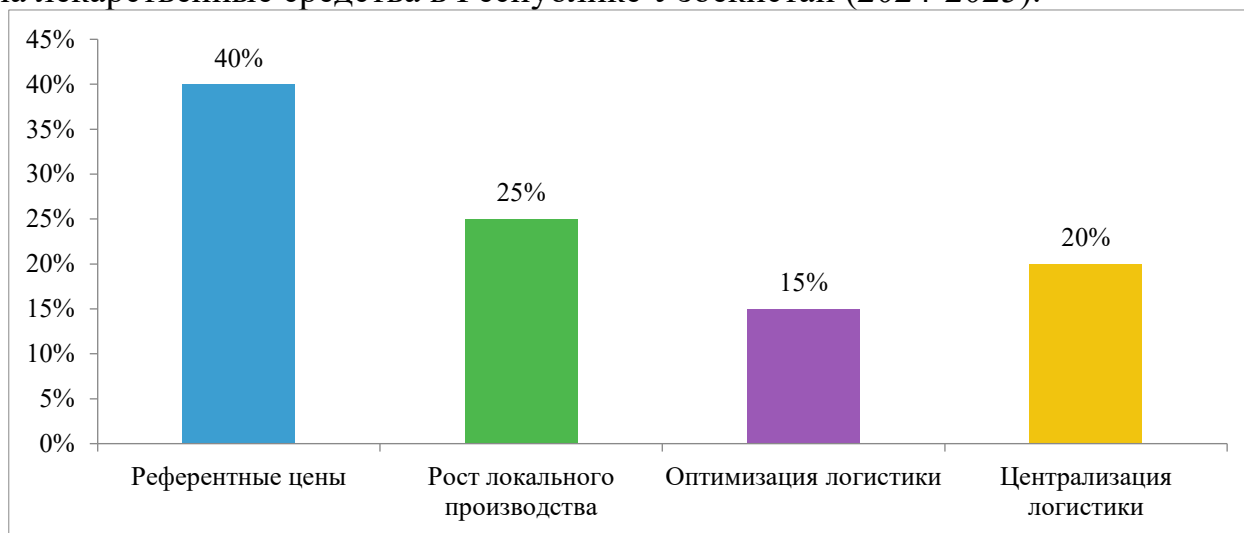

Рисунок 3. Структура факторов, влияющих на снижение цен на лекарственные средства в Республике Узбекистан[5]

Риск-шеринг и централизованный закуп

В Узбекистане централизованный закуп лекарственных средств (ЛС) реформируется, переходя на модель, ориентированную на 15-месячный спрос, с созданием единого Центра закупок при Минздраве.

Внедряются механизмы, повышающие качество закупок (ограничения по срокам годности) и разрешающие прямые контракты с производителями, что создает базу для риск-шеринга.

Основные изменения в закупках:

- Централизация: Создание единого центра для формирования потребностей (на 15 месяцев) и прямой закупки у производителей.
- Контроль качества: Запрет на закуп препаратов с сокращенным сроком годности (до 30-50% в зависимости от общего срока).
- Прямые закупки: Разрешение заключать договоры напрямую с производителями, в том числе с иностранными, что упрощает доступ к инновационным препаратам [7].

Для дорогостоящих препаратов (онкология, гематология) государственные закупки в 2025 году перешли на модель прямых контрактов с производителями.

Объем централизованных закупок через Фонд ОМС в 2025 году вырос на 22%, что позволило снизить закупочную цену за счет масштаба на 18% по сравнению с децентрализованными закупками прошлых лет [5].

Внедрение риск-шеринга -модели оплаты препаратов на основе их эффективности, а не объема - находится на стадии обсуждения и внедрения в рамках реформы фармацевтического рынка и перехода на медицинское страхование.

Целью будет являться обеспечение доступа к дорогим инновационным лекарствам при ограниченном бюджете. Государство платит только в случае достижения клинического результата у пациента. Применение таких соглашений, как «соглашения о разделении рисков», позволит снизить финансовую нагрузку на бюджет.

Эти меры направлены на повышение качества, прозрачности закупок и доступности современных лекарств для населения [11].

Математическая модель оценки экономии при переходе на систему реимбурсации и риск-шеринга [12].

Для расчета возьмем гипотетический инновационный препарат для лечения хронического заболевания (например, таргетная терапия), который внедряется в систему здравоохранения Узбекистана в 2025-2026 гг.

Исходные данные (условный кейс):

- Целевая группа: 1 000 пациентов.
- Стоимость курса (без механизмов контроля): 5 000 долларов США на пациента в год.
- Общий бюджет (традиционный закуп): 5 000 000 долларов США.
- Эффективность препарата (Response Rate): 75% (у 25% пациентов терапия не дает результата).

Сценарий А: Традиционный закуп (Без риск-шеринга)

Государство закупает препарат для всех 1000 человек.

Затраты: 5,000,000 долларов США

Эффективные затраты: 3,750,000 долларов США. Потери (оплата неэффективного лечения): 1,250,000 долларов США.

Сценарий Б: Риск-шеринг (Outcome-based - «оплата за результат»)

Государство заключает контракт, по условиям которого оплачиваются только те случаи, где подтвержден клинический эффект через 3 месяца терапии. Формула расчета экономии (E):

$$E=(N*C*(1-P))-S_{adm}$$

Где:

- N- количество пациентов (1 000);
- С-стоимость курса (5 000 долларов США);
- Р-вероятность успеха (0,75);
- S_{adm} -административные расходы на мониторинг (условно 50 000 долларов США).

Расчет: $E=(1000*5000*0,25)-50,000=1,200,000$ долларов США

Результат: Внедрение риск-шеринга позволяет сэкономить 24% бюджета (или направить эти 1,2 млн долларов США на лечение еще 240 пациентов). На рисунке 4 представлена сравнение бюджетной эффективности моделей закупа.

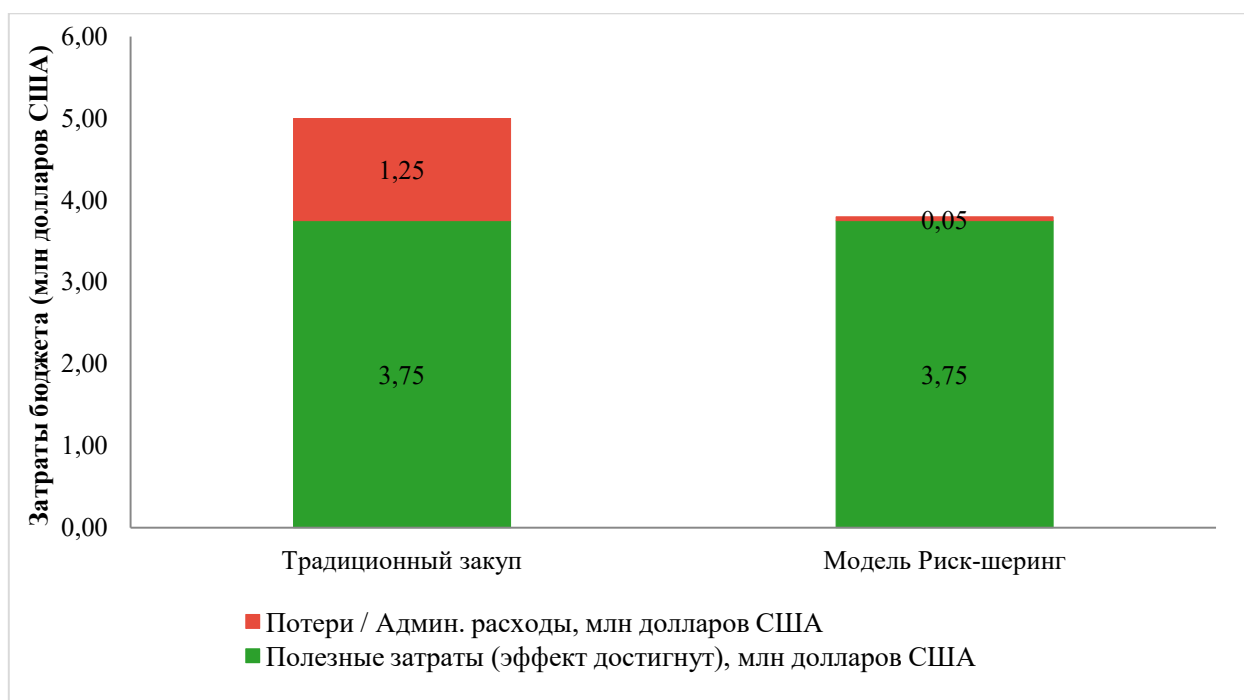

Рисунок 4. сравнение бюджетной эффективности моделей закупка¹

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Результаты исследования показали, что в Республике Узбекистан формируется комплексная система повышения доступности лекарственных средств, основанная на применении референтного ценообразования, механизмов реимбурсации и централизованных закупок. Установлено, что данные

¹ Разработка автора

инструменты способствовали снижению цен на лекарственные препараты, оптимизации бюджетных расходов и расширению охвата населения медицинской помощью.

Проведённое моделирование показало, что внедрение механизмов риск-шеринга позволяет сократить неэффективные расходы до 24% и перераспределить высвобождаемые ресурсы на расширение доступа пациентов к лечению. Это создаёт экономические предпосылки для увеличения охвата населения терапией при сохранении бюджетных ограничений.

В целях дальнейшего совершенствования системы предложено расширить практику референтного ценообразования, поэтапно увеличить масштабы программ реимбурсации, усилить централизованные закупки с прямыми контрактами с производителями, а также внедрять модели «оплата за результат» для дорогостоящих инновационных препаратов. Реализация данных направлений обеспечит повышение эффективности системы здравоохранения и устойчивое расширение доступности лекарственных средств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 05.09.2024г. №УП-102 «О мерах по внедрению системы обязательного медицинского страхования».
2. <https://www.who.int/europe/ru/news-room/feature-stories/item/uzbekistan-moves-to-improve-medicine-affordability-at-primary-health-care-level>
3. <https://gratanet.com/ru/publications/pricing-of-medicines-and-medical-products-in-uzbekistan>
4. <https://evu.uz/magazine/sovershenstvovanie-poryadka-gosudarstvennoj-registracii-lekarstvennyh-sredstv-v-respublike-uzbekistan.html>
5. <https://stat.uz/> Национальный комитет Республики Узбекистан по статистике. Пресс-релизы о внешнеторговом обороте (2024-2025).
6. Агентство по развитию фармацевтической отрасли. Заявления о снижении цен на лекарства в 2026 году.
7. https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/usovershenstvovan_poryado_k_zakupki_lekarstv_i_medoborudovaniya
8. <https://www.gazeta.uz/ru/2025/11/04/drugs/>
9. <https://old.medicalexpress.uz/r/news/id/507/>
10. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан, от 02.10.2024 г. № 619 «Об утверждении Положения о программе реимбурсации по возмещению затрат на лекарственные средства при лечении заболеваний в амбулаторных условиях».
11. <https://gxpnews.net/2025/08/risk-shering-kak-obespechit-zakupku-innovacionnyh-lekarstv-pri-ogranichenom-byudzhete>.
12. Эргашев Ш.Б. Математическое моделирование в экономике здравоохранения Узбекистана. Ташкент: Молия, 2024. - 180 с.

IJTIMOIIY TURIZM FAOLIYATINI TASHKIL ETISH YONDASHUVLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Rasulov Sherzod Ashirovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti,
katta o'qituvchi, PhD

ORCID: 0009-0005-3118-9031

Annotatsiya

Mazkur maqolada ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayonlariga xos yondashuvlar hamda ularning nazariy va amaliy xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda ijtimoiy turizmning turizm tizimidagi o'rni, uni rivojlantirishning tashkiliy mexanizmlari hamda faoliyatni amalga oshirishda ishtirok etuvchi asosiy subyektlar o'rganilgan. Ilmiy manbalar asosida ijtimoiy turizmni tashkil etishning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, nodavlat tashkilotlari ishtiroki, tadbirkorlik faoliyati, loyihaviy va innovatsion yondashuvlari tizimli tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy turizmni rivojlantirish turizm infratuzilmasidan samarali foydalanish, ichki turizm oqimlarini rag'batlantirish hamda aholining turistik xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy turizm, turizm tizimi, turizm xizmatlari, ichki turizm, turizm infratuzilmasi, turizm siyosati, turizmni rivojlantirish, innovatsion yondashuvlar.

Аннотация

В статье рассматриваются подходы к организации социального туризма и их теоретические и практические особенности. В исследовании проанализированы роль социального туризма в системе туризма, организационные механизмы его развития и основные участники данной деятельности. На основе научных источников системно изучены основные подходы к организации социального туризма, включая государственную поддержку, участие негосударственных организаций, предпринимательскую деятельность, проектные и инновационные механизмы. Результаты исследования показывают, что развитие социального туризма способствует более эффективному использованию туристской инфраструктуры, стимулированию внутреннего туризма и расширению возможностей населения пользоваться туристскими услугами.

Ключевые слова: социальный туризм, система туризма, туристские услуги, внутренний туризм, туристская инфраструктура, туристская политика, развитие туризма, инновационные подходы.

Abstract

This article examines the approaches to organizing social tourism and their theoretical and practical characteristics. The study analyzes the role of social tourism within the tourism system, the organizational mechanisms of its development, and the main stakeholders involved in this activity. Based on scientific sources, the key approaches to organizing social tourism are systematically analyzed, including state support, the participation of non-governmental organizations, entrepreneurial

initiatives, as well as project-based and innovative mechanisms. The findings indicate that the development of social tourism contributes to more efficient use of tourism infrastructure, stimulation of domestic tourism, and expansion of public access to tourism services.

Keywords: social tourism, tourism system, tourism services, domestic tourism, tourism infrastructure, tourism policy, tourism development, innovative approaches.

KIRISH

Turizm iqtisodiyotning muhim xizmat tarmoqlaridan biri sifatida mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida alohida o‘rin egallaydi. Turizm faoliyati hududlarning iqtisodiy faolligini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, xizmatlar bozorini kengaytirish hamda aholi farovonligini yaxshilashga xizmat qiladigan samarali mexanizmlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, turizm nafaqat iqtisodiy daromad manbai, balki jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini ta‘minlovchi muhim ijtimoiy institut sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Turizm tizimining barqaror rivojlanishi turistik xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi bilan uzviy bog‘liqdir. Bunda aholining turli ijtimoiy qatlamlari uchun sayohat qilish imkoniyatlarini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy turizm turizm tizimining ijtimoiy yo‘naltirilgan muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida e‘tirof etiladi. Ijtimoiy turizm faoliyati turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish orqali jamiyatda ijtimoiy tenglikni ta‘minlash, aholining dam olish va sog‘lom turmush tarzini qo‘llab-quvvatlash hamda turizm infratuzilmasidan samarali foydalanishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy turizmning rivojlanishi turizm tizimining iqtisodiy barqarorligini mustahkamlash bilan birga, turistik xizmatlarning ijtimoiy ahamiyatini ham kuchaytiradi. Mazkur faoliyat orqali turizm infratuzilmasi yil davomida barqaror ishlashi ta‘minlanadi, ichki turizm oqimlari kengayadi hamda turizm xizmatlari bozorining diversifikatsiyasi yuzaga keladi. Shu jihatdan ijtimoiy turizmni rivojlantirish turizm sohasining iqtisodiy samaradorligini oshirish bilan birga, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlari uchun turistik xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Ijtimoiy turizm faoliyatini samarali tashkil etish masalalari ilmiy adabiyotlarda turli nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Ushbu yondashuvlar turizm faoliyatining tashkiliy mexanizmlari, moliyalashtirish manbalari hamda jarayonda ishtirok etuvchi subyektlarning o‘zaro hamkorligi bilan tavsiflanadi. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, nodavlat tashkilotlari va xayriya fondlari ishtiroki, tadbirkorlik faoliyati hamda innovatsion texnologiyalarni joriy etish ijtimoiy turizmni rivojlantirishning muhim omillari sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi turizm tizimining samaradorligini oshirish va turizm xizmatlarining ommalashuviga xizmat qiladi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundan iboratki, ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayonlarini ilmiy jihatdan o‘rganish turizm tizimining barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi samarali tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni aniqlash imkonini beradi. Ijtimoiy turizmni rivojlantirish orqali turizm infratuzilmasidan

foydalanish darajasi oshadi, ichki turizm faoliyati kengayadi hamda turistik xizmatlar bozorining ijtimoiy yoʻnaltirilganligi mustahkamlanadi.

Shu nuqtai nazardan ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayonlarini oʻrganish, mavjud yondashuvlarni tizimli tahlil qilish hamda ularning amaliy xususiyatlarini aniqlash muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etishning asosiy yondashuvlarini aniqlash, ularning oʻziga xos xususiyatlarini tahlil qilish hamda turizm tizimida ijtimoiy turizmning rivojlanish yoʻnalishlarini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayonlari, ularning tashkiliy-iqtisodiy xususiyatlari hamda rivojlanish yoʻnalishlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi turizm iqtisodiyoti, ijtimoiy siyosat va xizmatlar bozorining rivojlanishiga oid ilmiy yondashuvlarga tayangan holda shakllantirildi. Ushbu metodologik yondashuv ijtimoiy turizm tizimini turizm sohasining tarkibiy elementi sifatida oʻrganish hamda uning rivojlanish omillarini kompleks tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning bir qator usullaridan foydalanildi. Avvalo, tahlil va sintez metodlari yordamida ijtimoiy turizm faoliyatiga oid nazariy manbalar, xalqaro tajribalar hamda turli tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan ilmiy qarashlar oʻrganildi va umumlashtirildi. Ushbu jarayon ijtimoiy turizmni tashkil etishning asosiy yondashuvlarini aniqlash hamda ularning mazmuniy jihatlarini tizimlashtirishga xizmat qildi.

Qiyosiy tahlil usuli orqali ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etishning davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlashga asoslangan, nodavlat tashkilotlari ishtirokidagi, tadbirkorlikka asoslangan hamda innovatsion texnologiyalarni qoʻllashga yoʻnaltirilgan yondashuvlari oʻzaro solishtirildi. Shu bilan birga, tasniflash va guruhlash usullari yordamida mazkur yondashuvlarning asosiy xususiyatlari jadval koʻrinishida tizimlashtirildi hamda ularning ijtimoiy turizm faoliyatidagi oʻrni aniqlandi.

Tadqiqotda tizimli yondashuvdan ham foydalanilib, ijtimoiy turizm faoliyati turizm tizimining tarkibiy qismi sifatida koʻrib chiqildi. Mazkur yondashuv ijtimoiy turizm faoliyatida ishtirok etuvchi subyektlar, moliyalashtirish manbalari hamda tashkiliy mexanizmlar oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni aniqlash imkonini berdi.

Qoʻllanilgan metodologik yondashuvlar ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayonlarini tizimli tahlil qilish, uning rivojlanishiga taʼsir etuvchi omillarni aniqlash hamda turizm tizimidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash imkonini yaratdi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm tizimining rivojlanishi global iqtisodiy jarayonlar bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, xizmatlar bozorining kengayishi ushbu sohaning tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlariga yangi talablarni shakllantirmoqda. Globallashtirish jarayonlari turizm faoliyatining hududiy chegaralarini kengaytirib, turistik xizmatlar bozorini mintaqaviy va xalqaro darajada integratsiyalashgan tizimga aylantirmoqda. Shu sababli ilmiy

adabiyotlarda turizm sohasi iqtisodiy tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida qaralib, uning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi omillar, xususan tashkiliy, iqtisodiy va institutsional mexanizmlar keng o'rganilmoqda.

Ko'plab tadqiqotchilar turizm sohasining tashqi omillarga yuqori darajada sezgir ekanligini ta'kidlaydilar. Xususan, global iqtisodiy inqirozlar, epidemiologik vaziyatlar yoki siyosiy beqarorlik turizm tizimining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. COVID-19 pandemiyasi davrida yuzaga kelgan iqtisodiy uzilishlar turizm infratuzilmasining faoliyatini keskin cheklab qo'yganini ilmiy manbalar alohida qayd etadi. Tadqiqotlarda pandemiya davrida xalqaro turizm oqimlarining qisqarishi natijasida turizm sohasining iqtisodiy ko'rsatkichlari sezilarli darajada pasaygani hamda ushbu sohaning tiklanish jarayoni murakkab kechgani ta'kidlanadi. Shu bilan birga, iqtisodiy faoliyatning inqirozdan keyingi tiklanish jarayonlari turli ssenariylar asosida amalga oshishi mumkinligi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan.

Turizm sohasining tiklanish jarayonlarini o'rganishda ichki turizmni rivojlantirish muhim omil sifatida ko'rib chiqiladi. Ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, kirish turizmiga yuqori darajada tayanadigan mamlakatlarda pandemiya davrida turizm tizimi jiddiy iqtisodiy yo'qotishlarga duch kelgan. Aksincha, ichki turizm salohiyati rivojlangan mamlakatlarda turizm infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlari nisbatan tezroq tiklangan. Ushbu jarayonda ijtimoiy turizm xizmatlari ichki turizm oqimlarini rag'batlantirish va turistlik infratuzilmani faol holatda saqlab qolishda muhim vosita sifatida namoyon bo'lgan.

Ijtimoiy turizmni tashkil etish masalalari ilmiy adabiyotlarda turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan. Tadqiqotchilar ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayonini davlat, nodavlat sektor hamda xususiy tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq ko'p qirrali tizim sifatida tavsiflaydilar. Ilmiy manbalarda ijtimoiy turizmni rivojlantirishning asosiy yondashuvlari sifatida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga asoslangan model, nodavlat tashkilotlari ishtirokidagi model, tadbirkorlikka asoslangan model hamda loyihaviy va innovatsion yondashuvlar ajratib ko'rsatiladi.

Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga asoslangan yondashuv ko'plab mamlakatlarda ijtimoiy turizmni rivojlantirishning muhim mexanizmlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ushbu modelga ko'ra, ijtimoiy turizm faoliyatida yuzaga keladigan xarajatlarning ma'lum qismi davlat byudjeti yoki ijtimoiy fondlar hisobidan qoplanadi. Natijada aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari uchun sayohat imkoniyatlari kengayadi hamda turistlik xizmatlarga bo'lgan talab rag'batlantiriladi. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda davlatning turizm sohasini tartibga solishdagi roli muhim omil sifatida qayd etiladi.

Nodavlat tashkilotlari va xayriya jamg'armalari yordamida tashkil etiladigan ijtimoiy turizm modeli ham ilmiy tadqiqotlarda keng o'rganilgan. Bunday yondashuvda turizm xizmatlarining xarajatlari turli fondlar yoki xayriya tashkilotlari tomonidan qoplanadi. Bu esa turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, ijtimoiy turizmni rivojlantirishda nodavlat sektorning rolini oshiradi. Tadqiqotchilar nodavlat tashkilotlarining faoliyati ijtimoiy turizmni

rivojlantirish jarayonida turizm tashkilotlari bilan hamkorlik asosida amalga oshirilishini ta'kidlaydilar.

Ijtimoiy turizmni rivojlantirishning yana bir muhim yo'nalishi sifatida tadbirkorlikka asoslangan yondashuv ham alohida o'rganiladi. Ushbu modelga ko'ra, turistik tashkilotlar xizmatlar ko'lamini kengaytirish va diversifikatsiya qilish orqali ijtimoiy turizm faoliyatini rivojlantiradi. Turizm kompaniyalari ommaviy turistik xizmatlardan asosiy daromadni shakllantirgan holda, ayrim turistlar toifalari uchun arzonlashtirilgan turistik mahsulotlarni taklif etadilar. Bunday yondashuv turizm bozorida raqobatni kuchaytirish bilan birga ijtimoiy turizm xizmatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy turizmni rivojlantirishda loyihaviy yondashuv ham muhim o'rin egallashi ta'kidlanadi. Mazkur yondashuv doirasida ijtimoiy turizm faoliyati turli moliyaviy manbalar asosida ishlab chiqilgan loyihalarni moliyalashtirish orqali amalga oshiriladi. Bunda davlat byudjeti, mahalliy byudjetlar, nodavlat tashkilotlar va xayriya jamg'armalari asosiy moliyalashtirish manbalari sifatida ishtirok etadi. Turistik tashkilotlar esa ijtimoiy turizm loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ijtimoiy turizmni rivojlantirish jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash alohida ahamiyat kasb etishi qayd etiladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron marketing, onlayn bronlash tizimlari hamda geolokatsiya xizmatlarining joriy etilishi turizm xizmatlarining qulayligini oshiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar turizm tashkilotlari va turistlar o'rtasidagi axborot almashinuvi jarayonini soddalashtirib, ijtimoiy turizm xizmatlarining ommalashuviga xizmat qiladi.

Ilmiy manbalarda ijtimoiy turizm konsepsiyasining turli mualliflar tomonidan turlicha talqin qilinishi ham qayd etiladi. Ayrim tadqiqotchilar ijtimoiy turizmni kam ta'minlangan aholiga sayohat imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan tizim sifatida ko'rib chiqsalar, boshqa mualliflar uni barcha fuqarolar uchun teng turistik imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy institut sifatida baholaydilar. Ushbu yondashuvlarning umumiy jihati shundaki, ijtimoiy turizm jamiyatda ijtimoiy tenglikni mustahkamlash va turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayoni ko'p qirrali tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarga asoslanishini ko'rsatadi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, nodavlat sektor ishtiroki, tadbirkorlik faoliyati, loyihaviy moliyalashtirish hamda innovatsion texnologiyalarni joriy etish ijtimoiy turizmni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur yondashuvlarning uyg'unligi turizm tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlab, aholining turistik xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayonlarini tahlil qilishda turizm tizimining umumiy rivojlanish tendensiyalari, global iqtisodiy jarayonlar hamda turli

mamlakatlarda qo‘llanilayotgan tashkiliy yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Turizm sohasining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi tashqi omillar, ayniqsa global iqtisodiy inqirozlar yoki epidemiologik vaziyatlar, ushbu sohaning barqaror faoliyat yuritish mexanizmlarini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. COVID-19 pandemiyasi davrida yuzaga kelgan iqtisodiy uzilishlar turizm tizimining global risklarga sezgirligini yana bir bor namoyon etdi. Natijada turizm faoliyatini tiklash jarayonida turli iqtisodiy modellardan foydalanish zarurati yuzaga keldi.

Ilmiy adabiyotlarda inqirozdan keyingi iqtisodiy tiklanish jarayonlari bir nechta asosiy ssenariylar asosida tavsiflanadi. Ushbu ssenariylar iqtisodiy faoliyatning pasayishdan keyingi tiklanish tezligi hamda uning davomiyligi bilan farqlanadi. Inqiroz sharoitida iqtisodiy tizimlarning tiklanish trayektoriyalari quyidagi shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin (1-jadval).

1-jadval.

Inqiroz sharoitida iqtisodiy faoliyatni tiklash trayektoriyalari¹.

Ssenariy turi	Tavsifi
V shaklidagi tiklanish	Iqtisodiy pasayish qisqa muddat davom etib, undan so‘ng tezkor tiklanish yuz beradi.
U shaklidagi tiklanish	Pasayish davri nisbatan uzoq davom etadi va iqtisodiy faoliyat asta-sekin tiklanadi.
Cho‘ziq U shaklidagi tiklanish	Tiklanish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshadi va iqtisodiy ko‘rsatkichlar uzoq vaqt davomida past darajada saqlanib qoladi.
L shaklidagi tiklanish	Iqtisodiy pasayishdan keyin uzoq muddat davomida past darajadagi iqtisodiy faollik kuzatiladi.
W shaklidagi tiklanish	Iqtisodiy faoliyat tiklanish jarayonida qayta pasayish bosqichlarini boshdan kechiradi.

Mazkur ssenariylar turizm sohasining inqirozdan chiqish jarayonlarini tahlil qilishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Pandemiya davrida ko‘plab mamlakatlarda turizm sohasi keskin qisqarish bosqichini boshdan kechirgan bo‘lsa-da, ichki turizmni rivojlantirish orqali iqtisodiy faollikni tiklashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu jarayonda ijtimoiy turizm xizmatlari ichki turizm oqimlarini rag‘batlantiruvchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ldi.

Ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayonlarini tahlil qilish ilmiy adabiyotlarda turli yondashuvlar mavjudligini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuvlar ijtimoiy turizmni rivojlantirishda ishtirok etuvchi subyektlar, moliyalashtirish manbalari hamda tashkiliy mexanizmlar bilan farqlanadi. Tadqiqotlar asosida ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etishning bir necha asosiy yondashuvlari aniqlangan (2-jadval).

2-jadval ma’lumotlari ijtimoiy turizmni rivojlantirish jarayoni ko‘p qirrali tashkiliy mexanizmlarga asoslanishini ko‘rsatadi. Turli mamlakatlarda ushbu yondashuvlarning biri ustuvor bo‘lishi mumkin, biroq amaliyotda ular ko‘pincha o‘zaro uyg‘unlashgan holda qo‘llaniladi. Ayniqsa davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlik ijtimoiy turizm xizmatlarini kengaytirishda muhim rol o‘ynaydi.

¹ Muallif ishlanmasi

2-jadval.

Ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etishga yondashuvlar¹.

Yondashuv turi	Mohiyati	Ishtirokchilar
Davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlashga asoslangan yondashuv	Turizm xizmatlarining bir qismi davlat subsidiyalari orqali moliyalashtiriladi va aholining ijtimoiy guruhlari uchun sayohat imkoniyatlari kengaytiriladi.	Davlat organlari, mahalliy boshqaruv, turistik tashkilotlar, turistlar
Nodavlat tashkilotlar va xayriya fondlari yordamida tashkil etish	Ayrim turistlar toifasi uchun xizmat xarajatlari nodavlat fondlari yoki xayriya tashkilotlari tomonidan qoplanadi.	Nodavlat tashkilotlar, xayriya fondlari, turistik tashkilotlar
Tadbirkorlik asosidagi yondashuv	Turistik tashkilotlar xizmatlarni diversifikatsiya qilib, ayrim turistlar uchun arzonlashtirilgan turistik mahsulotlar taklif etadi.	Turistik kompaniyalar, infratuzilma subyektlari
Loyihaviy yondashuv	Ijtimoiy turizm faoliyati turli moliyaviy manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan maxsus loyihalar orqali amalga oshiriladi.	Davlat, nodavlat tashkilotlar, xayriya fondlari, turistik tashkilotlar
Innovatsion-texnologik yondashuv	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, onlayn xizmatlar va elektron marketing vositalari orqali ijtimoiy turizm rivojlantiriladi.	IT kompaniyalar, turistik tashkilotlar, moliyaviy subyektlar

Ijtimoiy turizm konsepsiyasining ilmiy talqinlari ham turli mualliflar tomonidan turlicha izohlangan. Ayrim tadqiqotchilar ijtimoiy turizmni kam ta'minlangan aholi guruhlari uchun sayohat imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan tizim sifatida talqin qilgan bo'lsa, boshqa olimlar uni barcha fuqarolar uchun teng turistik imkoniyatlarni ta'minlash mexanizmi sifatida baholaydilar. Ushbu yondashuvlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash maqsadida mualliflar tomonidan ilgari surilgan konsepsiyalar taqqoslab tahlil qilindi (3-jadval).

3-jadval.

Ijtimoiy turizmga yondashuvlarning taqqoslama tahlili².

Muallif	Obyekt	Subyekt	Moliyalashtirish manbai
V. Xanziker	Aniqlanmagan	Kam ta'minlanganlar	Aniqlanmagan
Ijtimoiy turizm xalqaro tashkiloti	Ijtimoiy yo'naltirilgan tashkilotlar	Kam ta'minlanganlar	Aniqlanmagan
L. Minnaert, R. Maitland, G. Miller	Qabul qiluvchi tomon	Turizm iste'molchilari	Aniqlanmagan
Yevropa Ittifoqi iqtisodiy va ijtimoiy qo'mitasi	Aniqlanmagan	Barcha fuqarolar	Aniqlanmagan
V. Azar, V. Akishin, M. Birjakov	Davlat va ijtimoiy fondlar	Turli ijtimoiy guruhlar	Davlat va fondlar

¹ Muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

Muallif	Obyekt	Subyekt	Moliyalashtirish manbai
J. Hoklend	Davlat	Barcha fuqarolar	Davlat
I. Serdobolskaya	Aniqlanmagan	Barcha fuqarolar	Aniqlanmagan
M. Almeyda	Davlat	Individ	Davlat

3-jadvalda ijtimoiy turizm konsepsiyasining talqini mualliflarning ilmiy yondashuviga qarab farqlanadi. Biroq aksariyat tadqiqotlarda ijtimoiy turizm aholining turli ijtimoiy guruhlari uchun turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan tizim sifatida talqin qilinadi.

Ilmiy manbalarda ijtimoiy turizmni rivojlantirishning istiqbolli yoʻnalishlari ham alohida koʻrib chiqiladi. Ushbu yoʻnalishlar turizm tizimining barqaror rivojlanishini taʼminlash hamda turistik xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, ijtimoiy turizmni rivojlantirish jarayonida davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish, turizm subyektlari oʻrtasidagi hamkorlikni kengaytirish hamda innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, amalga oshirilgan tahlillar ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etish jarayoni turli tashkiliy-iqtisodiy yondashuvlar asosida shakllanishini koʻrsatadi. Davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash, nodavlat sektor ishtiroki, tadbirkorlik faoliyati hamda innovatsion texnologiyalarni qoʻllash ijtimoiy turizmning samarali rivojlanishini taʼminlovchi asosiy omillar sifatida namoyon boʻladi. Ushbu yondashuvlarning uygʻunligi turizm tizimining barqaror rivojlanishiga xizmat qilib, aholining turistik xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oʻtkazilgan tahlillar ijtimoiy turizm faoliyati turizm tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanib borayotganini koʻrsatadi. Globallashuv jarayonlari, turizm bozoridagi tarkibiy oʻzgarishlar hamda global inqirozlar turizm faoliyatini tashkil etish mexanizmlarini qayta koʻrib chiqishni talab qilmoqda. Ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi turizm sohasining tashqi omillarga yuqori darajada bogʻliqligini namoyon etib, ichki turizm va ijtimoiy turizm xizmatlarini rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytirdi. Mazkur sharoitda ijtimoiy turizm nafaqat ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarning turistik xizmatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytiradi, balki turizm infratuzilmasining barqaror faoliyatini taʼminlashga ham xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, ijtimoiy turizm faoliyatini tashkil etishda turli tashkiliy yondashuvlar mavjud boʻlib, ular davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlashga asoslangan model, nodavlat tashkilotlari va xayriya fondlari ishtirokidagi model, tadbirkorlikka asoslangan yondashuv hamda loyihaviy va innovatsion mexanizmlarni oʻz ichiga oladi. Ushbu yondashuvlar oʻzaro uygʻunlashgan holda qoʻllanilganda ijtimoiy turizm xizmatlarining samaradorligi oshadi hamda turizm tizimining barqaror rivojlanishi taʼminlanadi.

Ilmiy tahlillar ijtimoiy turizmni rivojlantirishda davlat siyosatining muhim oʻrin tutishini koʻrsatadi. Davlat tomonidan yaratilgan meʼyoriy-huquqiy sharoit, moliyaviy

qo'llab-quvvatlash mexanizmlari hamda davlat-xususiy sheriklik tizimi ijtimoiy turizmni rivojlantirishning asosiy institutsional omillari hisoblanadi. Shu bilan birga, turizm tashkilotlari, nodavlat muassasalar hamda xususiy sektor vakillarining faol ishtiroki ijtimoiy turizm xizmatlarining kengayishiga va turizm bozorining diversifikatsiyalashuviga imkon yaratadi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, ijtimoiy turizmni rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatini takomillashtirish hamda ushbu sohani qo'llab-quvvatlovchi institutsional mexanizmlarni yanada rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Bunda turizm xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini kengaytiruvchi subsidiya va kompensatsiya mexanizmlarini qo'llash ijobiy natijalar berishi mumkin.

Ikkinchidan, ijtimoiy turizm faoliyatini rivojlantirishda davlat, nodavlat tashkilotlari va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarur. Ko'p tomonlama hamkorlik ijtimoiy turizm loyihalarini samarali amalga oshirish hamda turizm infratuzilmasidan samarali foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Uchinchidan, ijtimoiy turizm xizmatlarini kengaytirishda innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, onlayn bronlash tizimlari va elektron marketing vositalaridan foydalanish turizm xizmatlarining qulayligini oshirib, turistik xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

To'rtinchidan, ijtimoiy turizmni rivojlantirish jarayonida turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilish ham muhim hisoblanadi. Turizm mahsulotlarini turli ijtimoiy guruhlar ehtiyojlariga moslashtirish turizm xizmatlariga bo'lgan talabni oshirish hamda ichki turizm oqimlarini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy turizm faoliyatini rivojlantirish turizm tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlash bilan birga, aholining turistik xizmatlardan teng foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu bois, ijtimoiy turizmni tashkil etish jarayonlarini takomillashtirish turizm sohasining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Minnaert, L., Maitland, R., & Miller, G. (2011). What is social tourism? Current Issues in Tourism, 14(5), 403-415. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568051>
2. Minnaert, L. (2014). Social tourism participation: The role of tourism in the experience of poverty. Tourism Management, 45, 315-325. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.05.002>
3. McCabe, S., Minnaert, L., & Diekmann, A. (2012). Social tourism in Europe: Theory and practice. Channel View Publications. <https://doi.org/10.21832/9781845413275>
4. Diekmann, A., & McCabe, S. (2013). Systems of social tourism in the European Union: A critical review. Current Issues in Tourism, 16(5), 417-430. <https://doi.org/10.1080/13683500.2012.720260>

5. Hall, C. M., & Page, S. J. (2014). The geography of tourism and recreation: Environment, place and space (4th ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315720070>
6. Sharpley, R. (2015). Tourism and development: Concepts and issues (2nd ed.). Channel View Publications. <https://doi.org/10.21832/9781845414746>
7. Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. Journal of Hospitality and Tourism Management, 36, 12-21. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
8. McCabe, S. (2009). Who needs a holiday? Evaluating social tourism. Annals of Tourism Research, 36(4), 667-688. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2009.06.005>
9. UNWTO. (2019). Global report on inclusive tourism destinations. World Tourism Organization. <https://doi.org/10.18111/9789284420372>
10. Yeoman, I., & McMahon-Beattie, U. (2016). The future of tourism. Tourism Management Perspectives, 19, 95-98. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2016.03.006>

OLIIY TA'LIM XIZMATLARI SIFATINI OSHIRISHNING USLUBIY YONDASHUVLARI

Musayev Bekjon Shukurillayevich

SamISI, "Marketing" kafedrası professor v.b., PhD.

Azamatov Suxrob Bahrillo o'g'li

O'zbekiston Respublikası Oriental universiteti
magistri

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim xizmatlari sifatini oshirishning uslubiy yondashuvlari tizimli tahlil asosida o'rganildi. Tadqiqotda oliy ta'lim tashkilotlari faoliyati murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida ko'rib chiqildi hamda sifat menejmentini shakllantirishda jarayonli, tizimli, vaziyatli va miqdoriy yondashuvlarning o'ri asoslab berildi. Ta'lim xizmatlari tuzilmasi va ularning sifatga ta'sir etuvchi omillari tahlil qilindi. Natijada, yondashuvlarning integratsiyasi ta'lim sifati va boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. Ilmiy xulosalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, ta'lim sifati, sifat menejmenti, uslubiy yondashuv, jarayonli yondashuv, tizimli yondashuv, boshqaruv samaradorligi.

Аннотация

В статье были исследованы методологические подходы к повышению качества услуг высшего образования на основе системного анализа. Деятельность высших учебных заведений рассматривалась как сложная социально-экономическая система. Обоснована роль процессного, системного, ситуационного и количественного подходов в формировании системы менеджмента качества. Проанализирована структура образовательных услуг и факторы, влияющие на их качество. Результаты показали, что интеграция подходов способствовала повышению качества образования и эффективности управления. На основе полученных выводов разработаны практические рекомендации.

Ключевые слова: высшее образование, качество образования, менеджмент качества, методологический подход, процессный подход, системный подход, эффективность управления.

Abstract

This article examined methodological approaches to improving the quality of higher education services based on a systematic analysis. Higher education institutions were considered as complex socio-economic systems. The role of process, system, situational, and quantitative approaches in the development of quality management was substantiated. The structure of educational services and key factors influencing quality were analyzed. The results showed that the integration of these approaches contributed to improving educational quality and management efficiency. Based on the findings, practical recommendations were developed.

Keywords: higher education, education quality, quality management,

methodological approach, process approach, system approach, management efficiency.

KIRISH

Globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida oliy ta'lim tizimi jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi asosiy institutsional omillardan biri sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Oliy ta'lim tashkilotlari nafaqat yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash, balki innovatsion g'oyalarni shakllantirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish hamda inson kapitalini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, ta'lim xizmatlari sifatini oshirish masalasi zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini rivojlantirish, uning sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Xususan, "O'zbekiston - 2030" strategiyasida oliy ta'lim bilan qamrov darajasini kengaytirish, ta'lim sifatini oshirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish hamda moddiy-texnik bazani mustahkamlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Ushbu yo'nalishlar oliy ta'lim tashkilotlarining raqobatbardoshligini oshirish va xalqaro ta'lim makoniga integratsiyalashuvini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy sharoitda oliy ta'lim xizmatlari bozori shakllanib borayotganligi ta'lim tashkilotlari faoliyatiga yangi talablarni qo'yimoqda. Endilikda oliy ta'lim muassasalari nafaqat ta'lim beruvchi subyekt, balki xizmat ko'rsatuvchi, innovatsion va boshqaruv tizimlariga ega bo'lgan kompleks ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida faoliyat yuritmoqda. Bu esa ta'lim sifatini boshqarishda an'anaviy yondashuvlardan tashqari zamonaviy, ilmiy asoslangan uslubiy yondashuvlardan foydalanishni taqozo etadi.

Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim xizmatlari sifatini oshirish jarayonini tizimli, jarayonli, vaziyatli hamda boshqa zamonaviy yondashuvlar asosida o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki ta'lim sifati ko'p omilli va murakkab jarayon bo'lib, u faqat o'quv jarayoni bilan cheklanmay, balki boshqaruv, infratuzilma, inson kapitali va tashqi muhit omillari bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta'lim xizmatlari sifatini oshirishda qo'llaniladigan uslubiy yondashuvlarni tahlil qilish, ularning nazariy asoslarini yoritish hamda amaliy qo'llash yo'nalishlarini aniqlashdan iboratdir. Ushbu yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan ilmiy xulosalar oliy ta'lim tizimida sifat menejmentini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim xizmatlari sifatini oshirish masalasi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda muhim yo'nalishlardan biri sifatida keng o'rganilgan. Mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar ta'lim sifatini boshqarishning nazariy asoslari, baholash mezonlari hamda samarali boshqaruv mexanizmlarini shakllantirishga qaratilgan.

Mahalliy olimlardan B.N. Navruz-Zoda oliy ta'lim tizimida sifatni ta'minlashning institutsional asoslarini chuqur tahlil qilib, ta'lim xizmatlari bozorining shakllanishi va sifat menejmenti tizimining ahamiyatini asoslab bergan. Muallif ta'lim sifatini oshirishda boshqaruvning kompleks yondashuvlari va ichki nazorat mexanizmlarining

muhimligini ta'kidlaydi [3].

B.Sh. Musayevning ilmiy ishlarida oliy ta'lim xizmatlarini rivojlantirishda zamonaviy marketing va raqamli texnologiyalarning o'rni alohida yoritilgan. Tadqiqotda ta'lim xizmatlarini targ'ib qilish mexanizmlarini takomillashtirish orqali ularning sifati va jozibadorligini oshirish mumkinligi asoslangan [4].

A.B. Nizamov va Sh.K. G'afurova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda oliy ta'lim muassasalarida sifat menejmenti tizimini modellashtirishning uslubiy yondashuvlari tahlil qilingan. Ular ta'lim sifatini boshqarishda tizimli, jarayonli va modellashtirish yondashuvlarini uyg'unlashtirish zarurligini ilmiy asoslab bergan [5].

Normativ-huquqiy manbalarda ham oliy ta'lim sifatini oshirish masalalari muhim yo'nalish sifatida belgilangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim sifatini ta'minlash, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega mutaxassislar tayyorlash ustuvor vazifalardan biri sifatida ko'rsatib o'tilgan [2]. Shuningdek, Konstitutsiyada har bir fuqaroning sifatli ta'lim olish huquqi mustahkamlab qo'yilgan bo'lib, bu ta'lim tizimini rivojlantirishning asosiy huquqiy poydevorini tashkil etadi [1].

Xorijiy ilmiy yondashuvlarda esa sifat menejmenti konsepsiyalari, xususan, umumiy sifat menejmenti (TQM), uzluksiz takomillashtirish va jarayonli boshqaruv tamoyillari asosida ta'lim sifatini oshirish masalalari keng yoritilgan. Ushbu yondashuvlar ta'lim tizimida natijadorlik, tizimlilik va iste'molchiga yo'naltirilganlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda oliy ta'lim xizmatlari sifatini oshirishning uslubiy yondashuvlarini o'rganish va ilmiy asoslash maqsadida kompleks ilmiy metodlardan foydalanildi. Xususan, induksiya va deduksiya usullari orqali mavjud nazariy qarashlar umumlashtirilib, ta'lim sifatini boshqarishning asosiy qonuniyatlari aniqlashtirildi. Mantiqiy tahlil yordamida oliy ta'lim tizimida qo'llanilayotgan yondashuvlarning o'zaro bog'liqligi va ularning samaradorlikka ta'siri o'rganildi.

Monografik kuzatuv usuli orqali oliy ta'lim tashkilotlari faoliyati va ta'lim xizmatlari tuzilmasi chuqur tahlil qilindi. Shuningdek, makon va zamon usuli asosida ta'lim tizimidagi o'zgarishlar dinamikasi va zamonaviy rivojlanish tendensiyalari baholandi. Tizimli yondashuv asosida esa sifat menejmenti elementlari o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqildi. Qo'llanilgan metodlar majmui tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi, ishonchliligi va amaliy ahamiyatini ta'minlashga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oliy ta'lim tashkilotlari zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida nafaqat bilim beruvchi tashkilot, balki ko'p funksiyali xizmat ko'rsatuvchi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu tizim ta'lim xizmatlari bozorida faol ishtirok etib, inson kapitalini shakllantirish, innovatsion rivojlanishni ta'minlash hamda jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarni quyidagi

asosiy yoʻnalishlar boʻyicha turlarga ajratilgan¹: Yaʼni:

1. Davlat taʼlim standartlariga va taʼlim dasturlariga mos keladigan bevosita taʼlim xizmatlari. Bularga:

- taʼlim yoʻnalishlari boʻyicha mahalliy va xorijiy talabalarni oʻqitish;
- ikkinchi taʼlim yoʻnalishlari boʻyicha talabalarni oʻqitish;
- magistratura mutaxassisliklari boʻyicha magistrnlarni oʻqitish;
- mustaqil izlanuvchi va doktorantlarni tayyorlash;
- individual rejalar boʻyicha oʻqitish va boshqalar.

2. Asosiy oʻquv jarayonining sifati va jozibadorligini oshiradigan qoʻshimcha taʼlim xizmatlari. Bularga:

- oliy oʻquv yurtlariga kirishga tayyorlash;
- xorijiy tillarni oʻrgatish;
- kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish;
- maxsus fanlarni oʻquv rejada va fan dasturlarida keltirilgan soatdan tashqari oʻqitish;

- davlat standartlarida boʻlmagan fanlarni oʻqitish;

- tadbirkorlik tuzilmalari, davlat organlari hamda tashkilotlarining buyurtmalari boʻyicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish.

3. Talabalar va professor-oʻqituvchilarning kundalik va madaniy ehtiyojlarini qondirishga yordam beradigan xizmatlar. Bularga:

- talabalar va professor-oʻqituvchilar uchun umumiy ovqatlanish xizmatlari;
- turar joy xizmatlari;
- tibbiy-madaniy xizmatlar;
- avtoturargoh xizmatlarini tashkil etish va hokazolar.

1-jadval.

Oliy taʼlim tashkilotlarida sifat menejmentini joriy qilishning uslubiy yondashuvlari²

№	Uslubiy yondashuvlar	Mazmuni
1	Jarayonli yondashuv	Ushbu yondashuvga koʻra, tashkilot faoliyati oʻzaro bogʻlangan va ketma-ket amalga oshiriladigan jarayonlar majmuasi sifatida qaraladi. Har bir jarayon (masalan, oʻquv jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, nazorat qilish va takomillashtirish) boshlash, tugatish va resurslar bilan taʼminlashga asoslaniladi. Jarayonlar oʻrtasidagi uzviylikni taʼminlash orqali sifatni barqaror darajada ushlab turish va doimiy yaxshilash imkoniyati yuzaga keladi. Bu yondashuv, ayniqsa, uzluksiz takomillashtirib borishga bevosita bogʻliqdir.
2	Tizimli yondashuv	Oliy taʼlim tashkilotlari murakkab ochiq tizim sifatida qaraladi va u oʻzaro bogʻliq elementlar - inson resurslari (xodimlar, professor-oʻqituvchilar, talabalar), tashkiliy tuzilma, vazifalar, boshqaruv mexanizmlaridan tashkil topadi. Mazkur elementlar oʻzaro integratsiyalashgan holda faoliyat

¹ Musayev B.Sh. Oliy taʼlim xizmatlarini raqamli texnologiyalar asosida targʻib qilish mexanizmini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari boʻyicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Samarqand: SamISI, 2024.

² Muallif ishlanmasi

№	Uslubiy yondashuvlar	Mazmuni
		yuritadi va tashqi muhit (mehnat bozori, davlat siyosati, global ta'lim tendensiyalari) bilan uzluksiz aloqada bo'ladi. Tizimli yondashuvning afzalligi shundaki, u sifat muammolarini bo'laklarga bo'lib emas, balki kompleks va o'zaro bog'liq holda hal etadi.
3	Vaziyatli yondashuv	Boshqaruv qarorlarini umumiy holda emas, balki aniq sharoit va vaziyatga mos holda qabul qilish zarurligini ko'rsatadi. Oliy ta'lim tizimida bu yondashuv turli omillar - talabalarning tayyorgarlik darajasi, o'quv fanining xususiyati, bozor talablari, texnologik imkoniyatlar va tashkiliy resurslarni inobatga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Natijada boshqaruvning moslashuvchanligi ortadi va ta'lim sifatini oshirishda muammoga individual yondoshiladi.
4	Miqdoriy (matematik-statistik) yondashuv	Ta'lim sifatini obyektiv baholash imkonini beruvchi muhim uslubiy yo'nalish hisoblanadi. Ushbu yondashuvda statistik tahlil, ekonometrik modellar, indikatorlar tizimi va reyting baholash usullaridan foydalaniladi. Masalan, talabalar bilimni baholash, bitiruvchilarni bandlik darajasi, ilmiy faoliyat natijalari kabi mezonlar son jihatdan tahlil qilinadi. Bu esa, boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash, prognozlash va risklarni kamaytirishga xizmat qiladi.
5	Xulq-atvor yondashuv	Ushbu yondashuvga ko'ra, ta'lim sifati ko'p jihatdan professor-o'qituvchilar va talabalar motivatsiyasi, ularning psixologik holati, ijtimoiy muhit va tashkilot madaniyatiga bog'liqdir. Xodimlarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ularni rag'batlantirish va qulay ish muhitini yaratish orqali ta'lim jarayoni sifati oshiriladi. Bu yondashuv zamonaviy "inson kapitali" nazariyasi bilan hamohangdir.
6	Tizimli-tuzilmaviy yondashuv	Ta'lim tizimini uning ichki tuzilmasi, elementlari va ular o'rtasidagi funksional bog'liqlik asosida tahlil qilishni nazarda tutadi. Bu yondashuv sifatni ta'minlovchi komponentlarni aniqlash va ularning o'zaro ta'sirini optimallashtirish imkonini beradi.
7	Maqsadli dasturlash	Aniq strategik maqsadlarni belgilash va ularga erishish uchun kompleks dasturlar ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Bu yondashuvda resurslar maqsadga muvofiq taqsimlanadi va natijadorlik monitoring qilinadi.

Ilmiy adabiyotlarda sifatni boshqarish ko'p qirrali va yaxlit jarayon sifatida qaraladi, ya'ni u alohida boshqaruv funksiyalari yig'indisi emas, balki o'zaro bog'liq elementlar, jarayonlar va yondashuvlarning yagona tizimda uyg'unlashuvi sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, zamonaviy oliy ta'lim tizimida sifat menejmenti turli uslubiy yondashuvlar uyg'unligida amalga oshiriladi va bu yondashuvlar ta'lim sifatini ta'minlash hamda oshirishning nazariy-uslubiy asosini tashkil etadi. Bunday yondashuv sifat menejmentini murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida tushunishga imkon beradi (1-jadval).

Zamonaviy oliy ta'lim tashkilotlarida sifat menejmenti turli yondashuvlarning integratsiyasi asosida joriy etiladi. Har bir yondashuv o'ziga xos nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ularning kompleks qo'llanilishi ta'lim sifatini oshirish, boshqaruv samaradorligini ta'minlash va oliy ta'lim tashkilotlarining raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Sanab o'tilgan yondashuvlarning har biri alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega

bo'lib, ular sifat menejmentining turli jihatlarini yoritishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ularning o'zaro bog'liqligi va integratsiyasi kompleks boshqaruv tizimini shakllantirish imkonini beradi. Haqiqatan ham, mazkur yondashuvlar dastlab asosan ishlab chiqarish sohasida shakllangan bo'lib, unda standartlashtirish, samaradorlik va natijadorlik ustuvor o'rin egallaydi. Biroq, ta'lim sohasi o'zining ijtimoiy, madaniy va intellektual xususiyatlari bilan ishlab chiqarish sohasidan tubdan farq qiladi. Shu sababli, ta'lim tizimida ushbu yondashuvlarni qo'llashni va transformatsiya qilishni, ya'ni moslashtirishni talab etadi. Xususan, ta'lim tashkilotlarining o'ziga xosligi, inson omilining ustuvorligi, bilim va kompetensiyalarning nomoddiy xarakteri, shuningdek, milliy va madaniy qadriyatlarning muhim o'rni bilan belgilanadi. Demak, ta'lim sifatini boshqarishda nafaqat iqtisodiy va texnologik omillar, balki ijtimoiy-psixologik va madaniy omillar ham inobatga olinishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqot natijalari oliy ta'lim xizmatlari sifatini oshirish ko'p omilli va murakkab jarayon ekanligini tasdiqladi. Ta'lim sifatini ta'minlash faqat o'quv jarayonini takomillashtirish bilan cheklanmay, balki boshqaruv tizimi, inson resurslari, infratuzilma va tashqi muhit omillari bilan uzviy bog'liq holda shakllanishi aniqlandi. Uslubiy yondashuvlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, jarayonli, tizimli, vaziyatli va miqdoriy yondashuvlarning uyg'un holda qo'llanilishi oliy ta'lim tashkilotlarida sifat menejmenti samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim xizmatlari sifatini oshirishda inson omilining ustuvorligi, ya'ni professor-o'qituvchilar malakasi, talabalar motivatsiyasi va tashkilot madaniyatining rivojlanganlik darajasi hal qiluvchi omillardan biri ekanligi asoslandi. Zamonaviy sharoitda ta'lim sifatini boshqarish tizimini takomillashtirish innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va analitik vositalardan foydalanishni talab etadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- oliy ta'lim tashkilotlarida sifat menejmenti tizimini uslubiy yondashuvlar integratsiyasi asosida rivojlantirish;
- ta'lim jarayonlarini boshqarishda natijadorlikka yo'naltirilgan indikatorlar tizimini joriy etish;
- professor-o'qituvchilar malakasini muntazam oshirish va ularni rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish;
- ta'lim sifatini baholashda statistik va raqamli tahlil vositalaridan keng foydalanish;
- ta'lim xizmatlarini bozor talablari va mehnat bozori ehtiyojlari bilan uyg'unlashtirish.

Oliy ta'lim xizmatlari sifatini tizimli va ilmiy asosda boshqarish ta'lim tizimining raqobatbardoshligini oshirish hamda yuqori malakali kadrlar tayyorlash samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Rasmiy nashr. - Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2023-yil 1-may 120 b. <https://lex.uz/uz/docs/-6445145>

2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabr O'RQ-637 "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-5013007>
3. Navruz-Zoda B.N. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimida sifat ta'minoti. - T.: 2008. - 245 b.
4. Musayev B.Sh. Oliy ta'lim xizmatlarini raqamli texnologiyalar asosida targ'ib qilish mexanizmini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya avtoreferati. Samarqand: SamISI, 2024.
5. Nizamov A.B., G'afurova Sh.K. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini boshqarish tizimini modellashtirishning uslubiy yondashuvlari. Raqamli iqtisodiyot sharoitida mintaqalar barqaror rivojlanishining dolzarb muammolari va yechimlari. 22-23.04.2024. 155-160 betlar. <https://phoenixpublication.uz/>

XALQARO RAQOBATBARDOSHLIKNI OSHIRISHDA DAVLATNING ROLI

Mallaboyev Anvarjon Sotvoldiyevich

Andijon davlat texnika instituti

“Iqtisodiyot” kafedrası doktoranti (DSc)

E-mail: mallaboyevanvarjon@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada milliy iqtisodiyot xalqaro raqobatbardoshligini ta'minlashda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va davlat tomonidan amalga oshiriladigan strategik vazifalar kompleks hamda tizimli yondashuv asosida tahlil qilingan. Xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishda davlatning roli konseptual jihatdan asoslangan. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish yuzasidan ilmiy takliflar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, xalqaro raqobatbardoshlik, makroiqtisodiy barqarorlik, institutsional islohotlar, ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik ishlari, texnologik infratuzilma.

Аннотация

В статье на основе комплексного и системного подхода анализируется вмешательство государства в экономику и стратегические задачи, выполняемые государством для обеспечения международной конкурентоспособности национальной экономики. Роль государства в повышении международной конкурентоспособности концептуально обоснована. Разработаны научное предложение и практические рекомендации по повышению конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: глобализация, международная конкурентоспособность, макроэкономическая стабильность, институциональные реформы, научные исследования и экспериментальные строительные работы, технологическая инфраструктура.

Abstract

In the article, the intervention of the state in the economy and the strategic tasks performed by the state in ensuring the international competitiveness of the national economy are analyzed based on a complex and systematic approach. The role of the state in increasing international competitiveness is conceptually based. A scientific proposal and practical recommendations have been developed to increase the competitiveness of the national economy.

Keywords: Globalization, international competitiveness, macroeconomic stability, institutional reforms, scientific research and experimental construction work, technological infrastructure.

KIRISH

Globallashuv va tarkibiy transformatsiyalashuv jarayonlarining jadallashuvi sharoitida jahon iqtisodiyotida xalqaro raqobatning kuchayib borishi muhim iqtisodiy jarayon hisoblanadi. Milliy iqtisodiyot xalqaro raqobatbardoshligini oshirish va aholi

turmush sifatini yaxshilash davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri boʻlib, ushbu maqsadlarga erishish davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, institutsional islohotlarni chuqurlashtirish va izchil makroiqtisodiy islohotlar olib borishni talab qiladi.

Mamlakatimizda keyingi yillarda ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalarda keng koʻlamli islohotlar amalga oshirilib, barqaror iqtisodiy oʻsishni taʼminlash va milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish borasida muhim natijalarga erishildi. Xususan, 2025-yil yakunlariga koʻra, mamlakatimiz tarixida birinchi marta yalpi ichki mahsulot hajmi 145 milliard AQSH dollardan oshdi, eksport hajmini 23 foizga oshirib, 33,4 milliard AQSH dollarga yetkazish vazifasi belgilandi, shuningdek, oltin-valyuta zaxiralari ilk bor 60 milliard AQSH dollardan oshganligi taʼkidlandi. [1]

Oʻtgan qisqa davr mobaynida erishilgan ijobiy natijalar mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining yangi sifat bosqichiga oʻtayotganligini koʻrsatib, milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni yanada kuchaytirishni taqozo etmoqda.

Zero, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev taʼkidlab oʻtganidek, “Biz Yangi Oʻzbekistonni barpo etishda hal qiluvchi bosqichga qadam qoʻymoqdamiz. Bu yoʻldagi ishlarimiz har bir soha va tarmoqda chuqur transformatsiyani talab qiladi. Shu sababli 2026-yil davlat boshqaruvi, sud-huquq tizimi, iqtisodiyot tarmoqlari, taʼlim, ilm-fan, tibbiyot, madaniyat, sport, ekologiya tizimini - barcha-barcha sohalarni rivojlantirishda tub burilish yili boʻladi”. [1]

Yuqorida keltirilgan masalalarni amalga oshirish koʻp jihatdan milliy iqtisodiyot xalqaro raqobatbardoshligini oshirishda davlatning roli, uning institutsional, tashkiliy va strategik funksiyalari bilan bogʻliq chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolaning maqsadi xalqaro raqobatbardoshlikni taʼminlashda davlatning roli, taʼsir mexanizmlari hamda ustuvor yoʻnalishlarini aniqlashdan iboratdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishda davlatning roli masalalari yuzasidan iqtisodchi olimlar tomonidan koʻplab ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Shveysariyalik iqtisodchi olim, Xalqaro Menejmentni Rivojlantirish Instituti (International Institute for Management Development - IMD) professori Garelli Stephane xalqaro raqobatbardoshlikka davlat siyosati va institutsional muhit samaradorligi taʼsiri bilan bogʻliq ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Garelli “Millatlar raqobatbardoshligi: fundamental asoslari” (Competitiveness of Nations: The Fundamentals) nomli monografiyasida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi makroiqtisodiy koʻrsatkichlar bilan birga, davlat boshqaruvi samaradorligi, institutsional tuzilmalar sifati, investitsiya muhiti, infratuzilmaning rivojlanganligi va innovatsion salohiyat kabi omillar bilan ham belgilanishini ilgari surgan. [2]

Germaniyaning Nyurnberg universiteti professori Wilhelm Lachmann rivojlanayotgan mamlakatlarda raqobat qonunchiligi hamda bozor institutlarining shakllanishi muammolarini oʻrgangan. Lachmannning Birlashgan Millatlar Tashkiloti

Savdo va Rivojlanish Konferensiyasi (United Nations Conference on Trade and Development - UNCTAD) dagi “Raqobat qonunchiligi va siyosati rivojlanishini baholash” (The Development Dimension of Competition Law and Policy) nomli hisobotida raqobat qonunchiligining iqtisodiy rivojlanishga ta’siri hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda samarali bozor muhitini shakllantirishda davlat institutsional siyosatining o’rni tahlil qilingan. Lachmann davlat raqobat siyosatining asosiy maqsadi bozorda adolatli raqobat muhitini shakllantirish, monopoliyalarni bartaraf etish kabi strategik davlat dasturlari orqali iqtisodiy samaradorlik va milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishdan iborat ekanligini ta’kidlaydi. [3]

Amerikalik olim Dennis A. Rondinelli globallashuv sharoitida davlatning iqtisodiyotdagi an’anaviy funksiyalarining o’zgarishi, davlat va xususiy sektor hamkorligi hamda milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini ta’minlash masalalari yuzasidan tadqiqotlar olib borgan. Rondinellining “Yigirma birinchi asrda davlatning qayta kashf etilishi: globallashuv sharoitida davlat salohiyati” (Reinventing Government for the Twenty-First Century: State Capacity in a Globalizing Society) nomli asarida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishda davlatning asosiy vazifalari sifatida samarali institutsional va huquqiy muhit yaratish, infratuzilma va inson kapitalini rivojlantirish, xususiy sektor rivojlanishini rag’batlantirish, bozorda adolatli raqobatni ta’minlash hamda xalqaro savdo va investitsiyalar uchun qulay sharoit yaratish kabi masalalar tahlil qilingan. [4]

Turkiyalik iqtisodchi olimlar Coskun Can Aktan va İstiklal Yaşar Vural milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishda davlatning roli, institutsional islohotlar, samarali davlat boshqaruvi va bozor institutlarining rivojlanishi kabi muammolarni tadqiq etgan. Aktan “Yangi iqtisodiy siyosatlar va davlatning o’zgaruvchan roli” nomli asarida raqobatbardoshlikni oshirishda davlatning asosiy vazifasi samarali institutsional muhit yaratish, bozor mexanizmlarini qo’llab-quvvatlash va iqtisodiy erkinlikni ta’minlash ekanligini ilgari suradi. Aktan va Vuralning hamkorlikda olib borgan “Raqobatbardoshlik va raqobat siyosati” nomli tadqiqotlarida samarali davlat boshqaruvi va bozor institutlarining rivojlanishi mamlakat raqobatbardoshligini ta’minlovchi asosiy omillar ekanligi ta’kidlanadi. [5]

Xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishda davlatning roli masalalari yuzasidan milliy tadqiqotchilarimiz tomonidan bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Iqtisodchi olim M.T. Yaxshiyeva milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini davlat tomonidan tartibga solish sabablari, raqobat muhiti yuzaga kelishi va uni saqlashda davlatning roli hamda milliy iqtisodiyotda raqobat muhitini shakllantirishning institutsional asoslari yuzasidan tadqiqotlar olib borgan. Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tamoyillari, monopoliyalar faoliyatini cheklashning huquqiy asoslari, milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligiga ta’sir ko’rsatuvchi omillar hamda milliy iqtisodiyotda raqobat muhitini shakllantirishda iqtisodiy institutlarning o’rni kabi masalalar o’rganilgan. [6]

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida nazariy manbalarni o’rganish, tizimli yondashuv, mantiqiy tahlil, qiyosiy taqqoslash, ilmiy abstraksiya va umumlashtirish, tasniflash hamda

guruhlash usullaridan samarali foydalanilgan. Davlatning institutsional, tashkiliy va strategik funksiyalari tizimlashtirilib, ularning xalqaro raqobatbardoshlikka ta'siri ilmiy jihatdan asoslangan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sivilizatsiyalashgan jamiyatlarda davlat muhim siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy kuch sifatida qabul qilinadi. An'anaviy tarzda davlatning roli milliy mudofaani tashkil etish, tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish va huquqni himoya qilishdan iboratdir. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan tizimda davlatning asosiy vazifasi jamiyatning xavfsizligi va farovonligini ta'minlash, ijtimoiy tovar va xizmatlarni samarali shaklda taklif etish, bozor faoliyatini tartibga soluvchi o'zaro tenglik va adolat qoidalarini joriy etish hamda tashqi dunyoga ochiq erkin raqobat muhitini yaratishdan iboratdir. Shu bilan birga, davlatning makroiqtisodiy muhitni yaxshilash, infratuzilmani rivojlantirish va firma faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabi chora-tadbirlari milliy raqobatbardoshlikni oshiradi. Ushbu jihatdan davlatning iqtisodiyotga aralashuvini quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin[7]:

- funksional aralashuvlar: ta'lim, sog'liqni saqlash va infratuzilma kabi sohalarda makroiqtisodiy tizimga ta'sir ko'rsatuvchi, firmalarga nisbatan neytral ta'sirga ega bo'lgan va qonunlarni amaliyotga joriy qilish samaradorligini oshirishga qaratilgan davlat aralashuvlari;

- selektiv aralashuvlar: tashqi savdoni muvozanatli tartibga solish, eksportni rag'batlantirish, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik faoliyatlarini qo'llab-quvvatlash kabi muayyan tarmoq yoki firmalarga yo'naltirilgan davlat aralashuvlari.

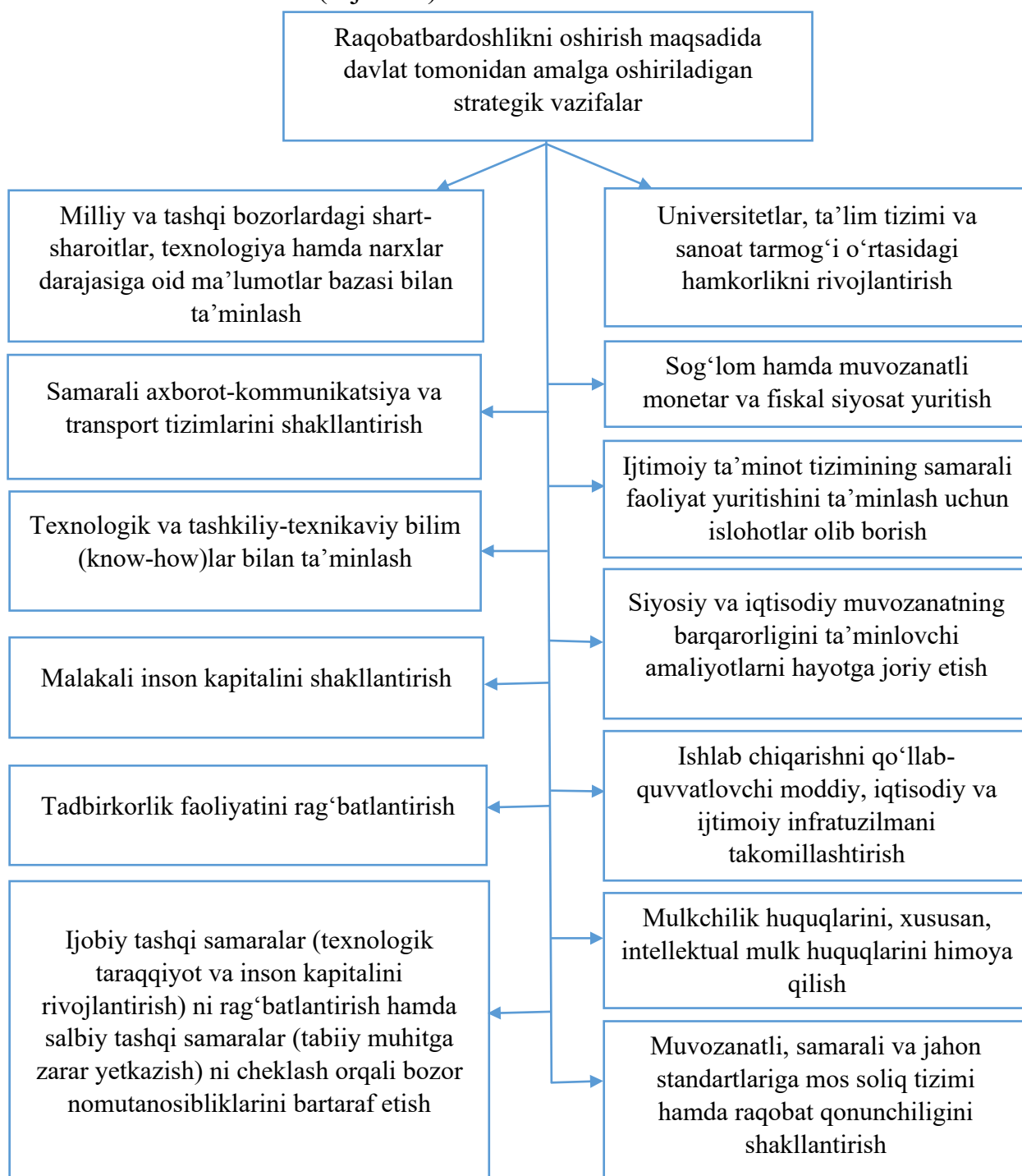
Davlat tomonidan olib boriladigan bozor tadqiqotlari, mamlakat xalqaro nufuzini oshirishga qaratilgan faoliyatlar hamda firmalarning jahon bozorlariga dastlabki kirish bosqichida qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari raqobatbardoshlikka ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi davlat aralashuvlari hisoblanadi. Shu bilan birga, oliy ta'lim va sanoat o'rtasida hamkorlikni yo'lga qo'yish, sanoatni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, ilmiy texnoparklar tashkil etish orqali turli yo'nalishlardagi firmalarni birlashtirish, ular o'rtasidagi hamkorlik va o'zaro ta'sirchanlikni rag'batlantiruvchi davlat siyosatlari firmalar raqobatbardoshligini oshiradi.

Mahalliy firmalarning raqobatbardoshligini oshirish va uning barqarorligini ta'minlashda davlatning asosiy vazifasi milliy raqobat qonunchiligi va siyosati samaradorligini kuchaytirish orqali qulay raqobat muhitini shakllantirishdan iboratdir. Qulay raqobat muhitini yaratish esa makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash, savdoni erkinlashtirish, tashqi savdoni oqilona tartibga solish, shuningdek ilmiy asosga ega va shaffof sanoat siyosatini yuritish, davlat xizmatlarini optimallashtirish va modernizatsiya qilish, bozorlarda monopoliyalashuv jarayonlarining oldini olish orqali amalga oshiriladi.

Shu nuqtai nazardan, raqobatbardoshlikni oshirishda davlatning roli 1-rasmda keltirilgan strategik vazifalarni amalga oshirish bilan uzviy bog'liqdir.

Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishda davlatning roli ko'p qirrali va murakkab xususiyatga ega bo'lib, davlat ishtirokini alohida ustuvor yo'nalishlariga

ko'ra tasniflash va tahlil qilish muammoni chuqurroq anglash hamda ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi. (1-jadval).

1-rasm. Raqobatbardoshlikni oshirish maqsadida davlat tomonidan amalga oshiriladigan strategik vazifalar¹.

¹ Nazariy ma'lumotlar asosida muallif tomonidan ishlangan. Manba : Lachmann W., "The Development Dimension of Competition Law and Policy", UNCTAD Series on Issues in Competition Law and Policy, United Nations, New York and Geneva, 1999. 19-21 pp. Güner Tuncer. Uluslararası rekabet gücünün teşvikinde devletin rolü: Türkiye örneği. T.C. Dumlupınar Üniversitesi. Yüksek lisans tezi. Kütahya-2009. 33 s.

Davlat sektori samaradorligini oshirish xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, tarkibiy jihatdan quyidagi chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi:

1. Huquqiy institutlar faoliyatini takomillashtirish. Davlat tomonidan xalqaro raqobatbardoshlikni oshirish kuchli, xolis va shaffof huquqiy institutlar faoliyatini yo‘lga qo‘yish bilan uzviy bog‘liqdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx belgilash standartlarini joriy etish, antimonopol qonunchiligini takomillashtirish, valyuta ayirboshlash va moliyaviy munosabatlarni tartibga solish huquqiy institutlar tomonidan amalga oshiriladi. Xorijiy investorlar faoliyatini kafolatlovchi huquqiy standartlar bozorga kirish qoidalari, xorijiy firmalarni tashkil etish shartlari, milliy savdo tizimining umumiy standartlari hamda adolatli va xolis amaliyotni ta‘minlovchi qoidalarni o‘z ichiga oladi. [8]

1-jadval.

Xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishda davlatning roli¹.

T/r	Raqobatbardoshlikni oshirishning ustuvor yo‘nalishlari
I.	Davlat sektori samaradorligini oshirish
1.	Huquqiy institutlar faoliyatini takomillashtirish
2.	Mulk huquqlarini himoya qilish tizimini mustahkamlash
3.	Davlat boshqaruvining samaradorligi, hisobdorligi va moslashuvchanligini oshirish: - korrupsiyaga qarshi kurashish va axloqiy me‘yorlarni joriy etish; - davlat boshqaruvining mas‘uliyatini oshirish; - mahalliy boshqaruv vakolatlarini kengaytirish.
II.	Makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash va makroiqtisodiy islohotlarni olib borish
1.	Tashqi savdoni liberallashtirish va ochiq iqtisodiyotni shakllantirish
2.	Innovatsiyalarni rivojlantirishda davlat-sanoat hamkorligini mustahkamlash.
3.	Ta‘lim tizimi sifatini oshirish
4.	Ilmiy tadqiqotlar va konstruktorlik faoliyatlarini rag‘batlantirish
5.	Moddiy va texnologik infratuzilmani rivojlantirish

2. Mulk huquqlarini himoya qilish tizimini mustahkamlash. Mulk huquqining aniq va ravshan belgilanganligi resurslardan optimal va samarali foydalanishni ta‘minlaydi. Mulk huquqidagi noaniqliklar davlatga tegishli mulk obyektlarining noo‘rin foydalanilishi, suiiste‘mol qilinishi, haddan tashqari ekspluatatsiya qilinishi yoki mutlaqo foydalanilmasligi kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi va resurslarning samarasiz taqsimlanishiga olib keladi. [9]

3. Davlat boshqaruvining samaradorligi, hisobdorligi va moslashuvchanligini oshirish, korrupsiyaga qarshi kurashish va axloqiy me‘yorlarni joriy qilish, davlat boshqaruvining mas‘uliyatini oshirish, mahalliy boshqaruv vakolatlarini kengaytirish (decentralization) kabi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi. Kuchli bozor institutlari, ochiq va shaffof qoidalar, samarali faoliyat yurituvchi funksional nazorat va muvozanat mexanizmlarining mavjudligi, adolatli regulyatorlik amaliyotlari va qulay raqobat muhiti korrupsiyaning shakllanishi va uni keltirib chiqaruvchi omillarni

¹ Nazariy ma‘lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

kamaytiradi. Davlat institutlarining mas'uliyatini oshirish umumiy standartlar va adolatli tanlov mezonlari hamda meritokratiya tamoyillari asosida lavozimlarga tayinlash tizimini joriy etishni, ishga qabul qilish va lavozimlarga ko'tarishda siyosiy hamda boshqa salbiy ta'sirlardan holi bo'lishni nazarda tutadi. Mahalliy boshqaruv vakolatlarini kengaytirish (decentralization) hisobdorlik va shaffoflikni ta'minlash, shuningdek, plyuralizm va fuqarolar ishtirokini faollashtirishda muhim strategik yo'nalish hisoblanadi. Qaror qabul qilish vakolatlarini markazdan mahalliy institutlarga o'tkazish davlat markaziy boshqaruv organlari idoralari ish yukini kamaytiradi va davlat xizmatlari samaradorligini oshiradi. [4] [7]

Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishda makroiqtisodiy barqarorlikning ta'minlanishi muhim ahamiyatga egadir. Makroiqtisodiy muhitning yaxshilanishi mahalliy va xorijiy firmalarning investitsiya qarorlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Davlat qarzining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini kamaytirish, soliq yukini adolatli taqsimlash va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish kabi chora-tadbirlar soliq tushumlarini oshiradi hamda davlat xarajatlari samaradorligini ta'minlaydi. Tarkibiy islohotlarni olib borish, inflyatsiya ko'rsatkichlarining quyi darajasi va barqarorligini ta'minlash, foiz stavkalarini investitsiyalar uchun eng qulay darajaga tushirish, barqaror manbalar hisobiga moliyalashtiriladigan joriy operatsiyalar balansini ta'minlash, eksportda yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ulushini oshirish hamda eksport o'sishining uzluksizligini ta'minlash asosiy makroiqtisodiy maqsadlar hisoblanadi. [10]

Xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishda davlat tomonidan olib boriladigan makroiqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Tashqi savdoni liberallashtirish va ochiq iqtisodiyotni shakllantirish. Raqobatbardoshlikni shakllantirish va uning barqarorligini ta'minlashda davlat tomonidan olib boriladigan tashqi savdo va investitsiya siyosati muhim ahamiyatga egadir. Globallashtirish sharoitida milliy raqobatbardoshlik mamlakatning ichki iqtisodiy imkoniyatlari va resurslari bilan birga, uning jahon mamlakatlari bilan samarali iqtisodiy hamkorlikni yo'lga qo'yish qobiliyatlariga ham bog'liqdir. Tashqi savdo munosabatlarining huquqiy asoslarini liberallashtirish va samarali investitsiya siyosatini olib borish tarkibiy islohotlarning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi. Tarkibiy islohotlar, odatda, eksport bozorlarini kengaytirish hamda tashqi savdo va investitsiya yo'nalishida samarali tashqi aloqalarni yo'lga qo'yish maqsadida olib boriladi. Ushbu maqsadlar eksportni oshirish, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, valyuta ayirboshlash munosabatlarini tartibga solish, tashqi savdoni bosqichma-bosqich erkinlashtirish kabi erkin savdo va investitsiya siyosatlarini o'z ichiga oladi [11].

2. Innovatsiyalarni rivojlantirishda davlat-sanoat hamkorligini mustahkamlash. Xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishning ustuvor shartlaridan biri sifatida innovatsiyalarni rivojlantirish jarayonida davlat-sanoat hamkorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsiyalarni rivojlantirishda davlat va sanoat o'rtasida samarali hamkorlikni ta'minlash uchun milliy innovatsion tizimni

shakllantirish zarurdir. Milliy innovatsion tizimni shakllantirish davlat tomonidan quyidagi vazifalarni amalga oshirish bilan bog'liqdir[12]:

- sanoat, davlat va universitetlarda faoliyat yuritayotgan tadqiqotchilar o'rtasida ma'lumotlar almashinuvi va axborot tarmog'ini mustahkamlaydigan infratuzilmani rivojlantirish;
- texnologiyalarni rivojlantirishda xususiy sektor faoliyatini hamda xususiy va davlat sektori hamkorligini kuchaytirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni yaratish;
- yangi texnologiyalar haqidagi bilim va ma'lumotlarni keng tarqatish vositalarini shakllantirish;
- boshqaruv amaliyotlari, inson resurslari va turli tashkiliy tuzilmalar faoliyati yuzasidan ilg'or tajriba hamda axborotlarni tarqatish;
- takomillashtirish markazlari yordamida sanoat, davlat va universitet hamkorligini qulaylashtirish hamda ilmiy tadqiqot natijalarini tijoratlashirish jarayonini jadallashtirish.

3. Ta'lim tizimi sifatini oshirish. Yangi texnologiyalarni o'zlashtirish, ixtirochilik qobiliyatlarini rivojlantirish, xalqaro standart va sifatlarga mos raqobatbardosh tovar hamda xizmatlarni ishlab chiqarish orqali global bozorlarga integratsiyalashuv mamlakatning ta'lim tizimi samaradorligi bilan uzviy bog'liqdir. Sanoat tarmoqlarining tarkibiy jihatdan yangilanib va murakkablashib borishi tarmoqlarning yuqori sifatli hamda malakali inson kapitaliga bo'lgan talabini oshiradi. Boshqacha aytganda, milliy sanoatda tarkibiy sifat o'zgarishlariga erishish malakali ishchi kuchi taklifini oshirishni talab qiladi. Shu sababli, sanoatdagi tarkibiy o'zgarishlarni oldindan prognoz qilish asosida tarmoq ehtiyojlaridan kelib chiqib inson kapitalini rivojlantirish dolzarb ahamiyatga egadir. [13]

4. Ilmiy tadqiqotlar va konstruktorlik faoliyatlarini rag'batlantirish. Davlat tomonidan ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik ishlari (ITTKI) ga xarajatlar ulushini oshirish mamlakatning bilimlar iqtisodiyotiga o'tish jarayonini jadallashtiradi va raqobatbardosh ustunlikni ta'minlaydi. Keyingi yarim asr mobaynida Sharqiy Osiyo mamlakatlarining yalpi ichki mahsulotdan ITTKIga ajratmalar ulushini oshirish va xorijdan ilg'or texnologiyalarni transfer qilish hisobiga yuqori texnologiyali mahsulotlar eksportida diqqatga sazovor ijobiy natijalarga erishganliklarini ko'rish mumkin. ITTKIga qilingan xarajatlar ixtiro va innovatsiyalarni rag'batlantirish orqali texnologik rivojlanishni ta'minlaydi hamda kapital jamg'arilishini va resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi. [14]

5. Moddiy va texnologik infratuzilmani rivojlantirish. Hozirgi kunga kelib kam rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda urbanizatsiya va sanoatlashuv jarayonlari, jadal demografik o'zgarishlar natijasida moddiy infratuzilmaga bo'lgan talab miqdor va sifat jihatidan kun sayin ortib bormoqda. Energiya ta'minotining uzluksizligi, ishonchliligi va minimal xarajatlar asosida yetkazib berilishi, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish infratuzilmasining sifat jihatidan yaxshilanishi raqobatbardoshlikni oshiradi. Transport va telekommunikatsiya infratuzilmasiga yo'naltirilgan xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish bilan bir qatorda

sanoat ishlab chiqarishining o'sishi va hududlararo savdo xarajatlarini kamaytirish orqali mamlakat raqobatbardoshligini mustahkamlaydi. [15]

Davlat tomonidan texnologik infratuzilmaning yaratilishi va uni rivojlantirilishi raqobatbardoshlikni oshirish jihatidan muhim ahamiyatga egadir. Texnoparklar va sanoat klasterlari firmalar, universitetlar va ilmiy tadqiqot institutlarini yagona hududga joylashtirish orqali ular o'rtasida o'zaro hamkorlikni rivojlantiradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda davlat, ilmiy jamoatchilik, ilmiy tadqiqotlar olib boruvchi xususiy sektor, xorijiy texnologiyalarni olib kiruvchi sanoat tarmoqlari va boshqa manfaatdor guruhlarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyati hamda mavjud muammolarni ochiq munozara va muhokamalar orqali hal qilish mexanizmlarining joriy etilishi muhim ahamiyatga egadir. [16]

Davlatning texnologik taraqqiyotni ta'minlash, yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratish, innovatsiya va ixtirolarni ko'paytirish maqsadida qo'shimcha ravishda ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik muassasalarini tashkil etish hamda xususiy sektorning ushbu sohadagi faoliyatlarini qo'llab-quvvatlash kabi chora-tadbirlarni amalga oshirishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shu bilan birga, texnologiyalarni rivojlantirish markazlarini tashkil etish, texnologik yutuqlarni namoyish qilish, xususiy firmalarning innovatsiyalarga erishishini qulaylashtirish, texnik yordam ko'rsatish, ta'lim xizmatlarini yo'lga qo'yish, standartlarni joriy etish hamda ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik loyihalarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash kabi amaliyotlar raqobatbardoshlikni oshirish maqsadidagi iqtisodiyotga davlat aralashuvining samaradorligini oshirishi mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qiladigan bo'lsak, olib borilgan konseptual tahlillar asosida mamlakatimiz xalqaro raqobatbardoshligini oshirishda quyidagi ustuvor yo'nalishlarni taklif qilish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Davlat sektori samaradorligini oshirish maqsadida huquqiy institutlar faoliyatini takomillashtirish, mulk huquqlarini himoya qilish tizimini mustahkamlash, davlat boshqaruvining samaradorligi, hisobdorligi va moslashuvchanligini oshirish.

2. Tashqi savdo va investitsiya siyosatini liberallashtirish hamda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish maqsadida qulay institutsional va huquqiy muhitni shakllantirish.

3. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni institutsional jihatdan mustahkamlash, ilmiy tadqiqot muassasalari, universitetlar va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi innovatsion klasterlarni rivojlantirish.

4. Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish, sanoat tarmog'ida chuqur qayta ishlash va texnologik modernizatsiya jarayonlarini jadallashtirish.

5. Sanoat tarmoqlaridagi tarkibiy o'zgarishlar va mehnat bozori ehtiyojlarini inobatga olgan holda inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan ta'lim siyosatini takomillashtirish.

6. Innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash maqsadida ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini moliyalashtirish hajmini oshirish, intellektual kapitaldan samarali foydalanish mexanizmlarini joriy etish.

Yuqorida keltirilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarning izchil hamda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi milliy iqtisodiyot xalqaro raqobatbardoshligini oshiradi va aholi turmush farovonligini yaxshilashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 26.12.2025.

<https://president.uz/uz/lists/view/8834>

2. Garelli Stephane, "Competitiveness of Nations: The Fundamentals", IMD World Competitiveness Yearbook 2006, pp: 607-618, 2006.

3. Lachmann W., "the Development Dimension of Competition Law and Policy", UNCTAD Series on Issues in Competition Law and Policy, United Nations, New York and Geneva, 1999.

4. Rondinelli Dennis A., "Promoting National Competitiveness in a Globalizing Economy: the State's Changing Roles", 2003.

5. Aktan C.Can ve Istiklal Yasar Vural, Rekabet Gucu ve Rekabet Stratejileri, Türkiye Isveren Sendikaları Konfederasyonu Yayınları, 2004 a.

6. M.T. Yaxshiyeva. Hozirgi zamon raqobat nazariyasi: o'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2019.

7. Guner Tuncer. Uluslararası rekabet gucunun tesvikiinde devletin rolu: Turkiye ornegi. T.C. Dumlupınar Universitesi. Yuksek lisans tezi. Kutahya-2009. 24-25 ss.

8. SaygılıoGlu Nevzat ve Selcuk Arı, Etkin Devlet Kurumsal Bir Tasarı ve Politika Onerisi, Sabancı Universitesi Yayınları, 2002.

9. Demir Ibrahim, "Bir Devlet Basarisizligı Olarak Temsili Demokrasilerde Etkinsizlikler ve Sebepleri", Ed. Coskun Can Aktan, En Az Devlet En İyi Devlet Devlet Basarisizligının Anatomisi, Cizgi Kitabevi, 2006. s.178.

10. Kotan, Z. (2002). Uluslararası Rekabet Gucu Gostergeleri ve Turkiye Ornegi, Turkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Arastırmalar Genel Mudurlugu, 4 s.

11. Rondinelli, D. A. (2003). "Transnational Corporations, International Competitiveness, and Economic Development." In: The Future of Foreign Investment. London: Routledge. 18-19 pp.

12. Hirshhorn Ronald, Serge Nadeau, Someshwar Rao, "Innovation in a Knowledge-Based Economy: the Role of Government", 2000.

13. Sebnem Arık. Rekabet gucunun yapısal belirleyicileri : Turkiye ve sesilmis ulkeler icin panel veri analizi. Akdeniz Universitesi. Iktisat ana bilim dali. Doktora tezi. Antalya 2019. 15-18 ss.

14. Alemu, A. M. (2013). "The Nexus Between Technological Infrastructure and Export Competitiveness of High-Tech Products in East Asian Economies". Journal of Economic Development, Management, IT, Finance and Marketing, 5(1): 17 p.

15. Z.C.Yurttancıkma. Secilmis ulkelerde rekabet gucunun belirleyicileri ve buyume iliskileri. T.C. Ataturk Universitesi. Doktora tezi. Erzurum 2014. 97 s.

16. Nabi Ijaz and Manjula Luthria, “Building Competitiveness: A Roadmap and Policy Guide”, Ed. Ijaz Nabi, Building Competitive Firms: Incentives and Capabilities, Washington, DC, USA: World Bank Publications, pp: 21-282, 2002

MINTAQADA TADBIRKORLIK SALOHİYATINING KORXONALAR DEMOGRAFIYASI BO‘YICHA HOLATI

Madaminov Damir Abduraxmanovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida tadbirkorlik subyektlarining holati korxonalar demografiyasi yondashuvi asosida tahlil qilindi. Tadqiqotda 2014-2025-yillarga oid statistik ma’lumotlar asosida ro‘yxatdan o‘tgan, faol, nafaol, yangi tashkil etilgan va tugatilgan korxonalar dinamikasi baholandi. Tarmoqlar kesimida tadbirkorlik subyektlarining tarkibi aniqlanib, ularning iqtisodiy faollikka ta’siri o‘rganildi. Natijalar xizmatlar sohasi ustunligini va ayrim salbiy demografik ko‘rsatkichlarning mavjudligini ko‘rsatdi. Ekonometrik tahlil asosida korxonalar soni va tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlandi. Olingan xulosalar asosida mintaqada tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: korxonalar demografiyasi, tadbirkorlik subyektlari, faol va nafaol korxonalar, yangi tashkil etilgan korxonalar, tugatilgan korxonalar, iqtisodiy faollik, mintaqaviy rivojlanish

Аннотация

В статье проанализировано состояние предпринимательских субъектов Республики Каракалпакстан на основе подхода демографии предприятий. В исследовании оценена динамика зарегистрированных, действующих, недействующих, вновь созданных и ликвидированных предприятий за 2014-2025 годы. Определена отраслевая структура субъектов предпринимательства и их влияние на экономическую активность региона. Результаты показали доминирование сферы услуг и наличие отдельных негативных демографических тенденций. С использованием эконометрических методов выявлена взаимосвязь между числом предприятий и предпринимательских субъектов. На основе полученных результатов разработаны практические предложения по развитию предпринимательства в регионе.

Ключевые слова: демография предприятий, предпринимательские субъекты, действующие предприятия, недействующие предприятия, вновь созданные предприятия, ликвидированные предприятия, экономическая активность, региональное развитие

Abstract

This article analyzed the status of entrepreneurial entities in the Republic of Karakalpakstan using the enterprise demography approach. The study evaluated the dynamics of registered, active, inactive, newly established, and liquidated enterprises for the period 2014-2025. The sectoral structure of entrepreneurial entities and their impact on regional economic activity were examined. The results indicated the dominance of the service sector and the presence of certain negative demographic trends. Econometric analysis revealed a strong relationship between the number of

enterprises and entrepreneurial entities. Based on the findings, practical recommendations for the development of entrepreneurship in the region were proposed.

Keywords: enterprise demography, entrepreneurial entities, active enterprises, inactive enterprises, newly established enterprises, liquidated enterprises, economic activity, regional development

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy tizimda tadbirkorlik faoliyati hududiy rivojlanishni ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida qaraladi. Tadbirkorlik subyektlarining miqdoriy va tarkibiy ko'rsatkichlari ishlab chiqarish hajmi, xizmatlar rivoji hamda mehnat resurslarining samarali bandligini belgilaydi. Shu bois ularning rivojlanish darajasini baholashda an'anaviy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda korxonalar demografiyasi yondashuvi keng qo'llaniladi. Mazkur yondashuv iqtisodiyotda ro'yxatdan o'tgan, faoliyat yuritayotgan, vaqtincha faoliyati to'xtagan, yangi tashkil etilgan va tugatilgan subyektlar holatini tizimli ravishda o'rganish imkonini beradi.

Korxonalar demografiyasi iqtisodiy jarayonlarning dinamik xususiyatini ochib berib, bozordagi kirish va chiqish jarayonlarini aks ettiradi. Bu orqali tadbirkorlik muhitining barqarorligi, resurslardan foydalanish darajasi hamda iqtisodiy tizimning moslashuvchanligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Ayniqsa, hududlar kesimida bunday tahlil o'tkazish mavjud imkoniyatlar va cheklovlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida tadbirkorlik subyektlarining shakllanishi va ularning tarmoqlar bo'yicha taqsimoti hududiy iqtisodiy rivojlanishning o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi. Statistik ma'lumotlarga asoslangan holda korxonalar demografiyasining asosiy ko'rsatkichlari o'rganilib, tadbirkorlik faoliyatidagi tarkibiy o'zgarishlar baholandi. Ushbu yondashuv mintaqadagi iqtisodiy faollik darajasini aniqlash, resurslar harakatini tahlil qilish hamda tadbirkorlikni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini asoslash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tadbirkorlik salohiyati va korxonalar demografiyasi masalalari iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan bo'lib, ushbu yo'nalish mintaqaviy rivojlanish nazariyasi bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Xususan, G. Becker va T. Schultz tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalarda inson kapitali va tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy o'sishning muhim omili sifatida talqin qilingan [1; 2]. Keyingi tadqiqotlarda tadbirkorlik subyektlari faoliyatining natijaviyligi ularning soni bilan emas, balki samaradorligi va barqarorligi bilan baholanishi asoslab berilgan.

Mintaqaviy iqtisodiyot rivoji nuqtai nazaridan A.M. Sadykov va Sh.X. Nazarov ilmiy ishlarida hududiy salohiyatni baholashda korxonalar tarkibi, ularning faoliyat darajasi hamda iqtisodiy muhit bilan bog'liqligi asoslab berilgan [3; 4]. Ularning yondashuvlarida tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha taqsimoti va iqtisodiy faolligi hududiy rivojlanishning asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida ko'rib chiqilgan.

Xalqaro tadqiqotlarda esa korxonalar demografiyasi tushunchasi alohida yo'nalish sifatida rivojlangan. Szerb L., Acs Z.J. va boshqa mualliflar tomonidan ishlab

chiqilgan Regional Entrepreneurship and Development Index (REDI) modeli hududiy tadbirkorlik salohiyatini kompleks baholash imkonini yaratdi [7]. Ushbu yondashuvda yangi tashkil etilgan, faoliyat yuritayotgan va tugatilgan korxonalar dinamikasi tadbirkorlik muhitining sifat ko'rsatkichlari bilan bog'liq holda tahlil qilindi.

Shuningdek, UNCTAD hisobotlarida ishlab chiqarish salohiyati va tadbirkorlik rivoji o'rtasidagi bog'liqlik asoslab berilgan bo'lib, unda tadbirkorlik subyektlarining barqaror faoliyati investitsiya muhiti, infratuzilma va moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlari bilan belgilanadi [8].

Mahalliy tadqiqotlarda B.J. Myrzanov va T.M. Tadjiev ishlari Qoraqalpog'iston Respublikasida sanoat va tadbirkorlik salohiyatini baholashga bag'ishlangan bo'lib, unda hududiy tarkibiy o'zgarishlar va iqtisodiy omillarning ta'siri tahlil qilingan [5]. Shuningdek, tadbirkorlikni rivojlantirishning mikroiqtisodiy asoslari va hududiy o'sish omillari Nizomov A.B., Norova S.Yu. kabi olimlar tomonidan yoritilgan [11].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda mintaqada tadbirkorlik salohiyatini baholashda korxonalar demografiyasi yondashuvi qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida 2014-2025-yillarga oid rasmiy statistik ma'lumotlar asosida ro'yxatdan o'tgan, faol, nafaol, yangi tashkil etilgan va tugatilgan tadbirkorlik subyektlari dinamikasi tahlil qilindi. Tarmoqlar kesimida tarkibiy o'zgarishlarni aniqlash uchun qiyosiy va strukturaviy tahlil usullaridan foydalanildi. Korxonalar soni va tadbirkorlik subyektlari o'rtasidagi bog'liqlikni baholashda ekonometrik regressiya modellari qo'llanildi. Olingan natijalar asosida tadbirkorlik faoliyati rivojlanish tendensiyalari aniqlanib, ularning mintaqaviy iqtisodiyotga ta'siri tizimli yondashuv asosida umumlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadbirkorlik salohiyati mintaqaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va ish bilan bandlikni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Bunda tadbirkorlikning ishlab chiqarish ko'lami va ularni aks ettiruvchi mezonlar qatori, korxonalar demografiyasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, korxonalar sonining o'zgarishi bilan tadbirkorlik subyektlarining natijaviy ko'rsatkichlarida ham ijobiy o'zgarishlar yuz beradi. Shu bois, Qoraqalpog'iston Respublikasida tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy faollik darajasini ko'rsatuvchi mezonlarini tadqiq qildik.

1-jadval.

Qoraqalpog'iston Respublikasida tadbirkorlik subyektlarining jami korxonalardagi ulushi dinamikasi (jamiga nisbatan)¹

Ko'rsatkich nomi	2014-yil	2015-yil	2016-yil	2017-yil	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil	O'rtacha
Ro'yxatdan o'tgan iqtisodiyotdagi korxonalar	13177	13601	13596	13720	14381	16031	18834	22667	24855	27903	32547	32810	X

¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Ko'rsatkich nomi	2014-yil	2015-yil	2016-yil	2017-yil	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil	O'rtacha
Ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlik subyektlari	10173	10609	10617	10331	11076	12364	15050	18923	21048	24006	28513	28746	X
Tadbirkorlik subyektlarining jami korxonalardagi ulushi (ro'yxatdan o'tgan)	77,2	78	78,1	75,3	77	77,1	79,9	83,5	84,7	86	87,6	87,6	81
Faol bo'lgan iqtisodiyotdagi korxonalar	11306	12234	12552	12946	13742	15590	18404	21968	23721	26692	25928	21001	X
Faol bo'lgan tadbirkorlik subyektlari	8383	9327	9642	9638	10539	11985	14677	18288	19998	22863	22066	17180	X
Tadbirkorlik subyektlarining jami korxonalardagi ulushi (faol)	74,1	76,2	76,8	74,4	76,7	76,9	79,7	83,2	84,3	85,7	85,1	81,8	79,6
Nofaol bo'lgan iqtisodiyotdagi korxonalar	1871	1367	1044	774	639	441	430	699	1134	1211	6619	11809	X
Nofaol bo'lgan tadbirkorlik subyektlari	1790	1282	975	693	537	379	373	635	1050	1143	6447	11566	X
Tadbirkorlik subyektlarining jami korxonalardagi ulushi (nofaol)	95,7	93,8	93,4	89,5	84	85,9	86,7	90,8	92,6	94,4	97,4	97,9	91,9
Yangi tashkil etilgan iqtisodiyotdagi korxonalar	1431	1315	1201	1359	1799	2636	3858	4568	4491	4472	6436	3254	X
Yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlari	1358	1272	1146	1300	1648	2177	3645	4440	4308	4308	6247	3102	X
Tadbirkorlik subyektlarining jami korxonalardagi ulushi (yangi tashkil etilgna)	94,9	96,7	95,4	95,7	91,6	82,6	94,5	97,2	95,9	96,3	97,1	95,3	94,4
Tugatilgan iqtisodiyotdagi korxonalar	1150	911	1214	1275	1161	996	1056	750	2317	1454	1903	2830	X
Tugatilgan tadbirkorlik subyektlari	1086	846	1154	1138	937	902	959	580	2199	1382	1851	2776	X
Tadbirkorlik subyektlarining jami korxonalardagi ulushi (tugatilgan)	94,4	92,9	95,1	89,3	80,7	90,6	90,8	77,3	94,9	95	97,3	98,1	91,4

Mintaqada 2014-2025-yillar davomida ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlik subyektlarining jami korxonalardagi ulushi barqaror o'sish tendensiyasini

ko'rsatmoqda. Jumladan, 2014-yilda ushbu ko'rsatkich 77,2 foizga teng bo'lib, 2025-yilda 87,6 foizga o'sgan.

Mazkur ko'rsatkichning o'rtacha qiymati 2014-2025-yillar bo'yicha 81,0 foizni tashkil qilgan (1-jadval). Qoraqalpog'iston iqtisodiyotida tadbirkorlik subyektlarining barqaror o'sish tendensiyasi jami korxonalarda tadbirkorlik ulushining kengayishigina emas, balki ularning faoliyati samaradorligi va bozordagi ulushi ham ortib borishini ko'rsatadi.

Mintaqada faol tadbirkorlik subyektlarining jamidagi ulushi ham 2014-2025-yillar davomida sezilarli o'sishga ega bo'lgan. Jumladan, 2014-yilda faol korxonalardagi tadbirkorlik ulushi 74,1 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2025-yilda 81,8 foizga yetdi. Bu tendensiya Qoraqalpog'istonda tadbirkorlik samaradorligini va ishbilarmonlik muhitining yaxshilanib borayotganligi bilan bog'liq.

Nofaol korxonalarda esa tadbirkorlik subyektlari ulushi boshida yuqori darajada (2014-yilda 95,7 foiz) bo'lgan, keyin esa, 2017-2018-yillarda kamayish kuzatilgan va yana o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. 2025-yilda nofaol korxonalardagi tadbirkorlik ulushi 97,9 foizni tashkil qilib, tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy tizimda ustun ahamiyatini ko'rsatmoqda. Bu holat, tadbirkorlik faoliyatining uzluksizligini va bozordagi mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanayotganligini aks ettiradi.

Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasida yangi tashkil etilgan korxonalarda tadbirkorlik subyektlari ulushi yuqori darajada saqlangan. 2014-yilda 94,9 foiz bo'lgan ko'rsatkich 2025-yilda 95,3 foizga yetgan. Bu natija Qoraqalpog'istonda yangi tadbirkorlik faoliyatining ustuvorligini va ishbilarmonlik muhiti samaradorligining ijobiy o'zgarishga egaligini ko'rsatmoqda. Yangi korxonalarda tadbirkorlik subyektlari ulushining yuqori darajada saqlanishi, mintaqada tadbirkorlikning strategik ahamiyat kasb etishini ham ko'rsatadi.

Shu bilan birga, mintaqada tugatilgan korxonalarda tadbirkorlik subyektlari ulushi ham yuqori bo'lib, 2014-yilda 94,4 foiz, 2025-yilda esa 98,1 foizni tashkil qildi. Bu holat, bozordagi raqobat va iqtisodiy barqarorlikni saqlashda tadbirkorlik subyektlari sonini izchil oshib borishini ta'minlashni talab etadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida tadbirkorlik subyektlari ulushi dinamikasi barqaror o'sish tendensiyasini ko'rsatmoqda. Faol va yangi tashkil etilgan korxonalarda yuqori ulushi, iqtisodiy salohiyatning rivojlanishi, ishbilarmonlik muhiti va ish bilan bandlikni ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. Shu bilan birga, nofaol va tugatilgan korxonalar yuqori ulushi bozorda qayta tiklanish va iqtisodiy barqarorlik imkoniyatlarini ochib beradi. Demak, Qoraqalpog'istonda tadbirkorlik salohiyati nafaqat iqtisodiy faollikning muhim mezon, balki mintaqaviy barqaror rivojlanishning ham asosiy drayveri hisoblanmoqda. Bu esa tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi chora-tadbirlar hamda investitsiya muhitini rivojlantirishning dolzarbligini ifodalaydi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibi sohalarning rivojlanishini, ayniqsa salohiyatini baholashda muhim mezon sanaladi. Bunda, Qoraqalpog'iston Respublikasida 2014-2025-yillarda ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlik subyektlari qishloq, sanoat, qurilish va xizmat ko'rsatish tarmoqlari tarzida umumiy strukturadagi ulushi va dinamikasini tahlil qildik. Tahlil jarayonida,

tadbirkorlik subyektlari demografiyasini barcha turlari bo'yicha baholash jarayonini amalga oshirdik.

Jumladan, Qoraqalpog'istonda ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlik subyektlarining asosiy qismi xizmatlar sohasiga to'g'ri kelmoqda. 2014-yilda xizmatlar sektoridagi ulush 65 foizni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda 29-34 foiz oralig'ida o'zgarib, 2025-yilda 34 foizga yetgan. Bu ko'rsatkich xizmatlar sohasining mintaqada tadbirkorlik subyektlarining asosini tashkil qilayotganligini ifodalaydi. Shuningdek, sanoat sohasidagi tadbirkorlik subyektlari ikkinchi muhim tarmoq hisoblanadi. 2014-yilda sanoatdagi tadbirkorlik subyektlari ulushi 11 foiz bo'lgan bo'lsa, 2020-2021-yillarda 16-17 foizga yetgan va o'rtacha 14 foizni tashkil qilgan (2-jadval).

2-jadval.

Qoraqalpog'iston Respublikasida ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibi (jamiga nisbatan foizda)¹

Ko'rsatkich nomi	Jami	Qishloq xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmatlar sohasi
2014-yil	100	14	11	11	65
2015-yil	100	13	12	12	29
2016-yil	100	14	12	12	28
2017-yil	100	15	12	13	28
2018-yil	100	16	13	12	27
2019-yil	100	16	15	14	26
2020-yil	100	14	16	14	29
2021-yil	100	16	16	12	31
2022-yil	100	16	16	12	32
2023-yil	100	17	16	11	32
2024-yil	100	15	17	9	33
2025-yil	100	15	16	9	34
O'rtacha	100	15	14	12	33

Shu bilan birga, qurilish sohasidagi tadbirkorlik subyektlarining ulushi 2014-yilda 11 foizni tashkil qilgan va keyingi yillarda 9-14 foiz oralig'ida tebranib, o'rtacha 12 foizga teng bo'lgan. Bu esa qurilish sohasida faoliyat ko'rsatuvchi subyektlar soni barqaror rivojlanishga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Qishloq xo'jaligi tarmog'i subyektlarining ulushi 2014-yilda 14 foiz bo'lgan va 2018-2019-yillarda 16-17 foizga yetgan. O'rtacha ulushi esa 15 foizni tashkil qilib, Qoraqalpog'istonda agrar sektor tadbirkorlikning muhim tarmog'i sifatida namoyon bo'lmoqda. Demak, Qoraqalpog'iston Respublikasida ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibi barqaror bo'lib, ustuvor soha xizmat ko'rsatish tarmog'i hisoblanar ekan. Shunday bo'lsada, sanoat va qishloq xo'jaligi tarmog'i subyektlari ham rivojlanib bormoqda. Tadbirkorlikning korxonalar soni bo'yicha salohiyatini baholaganimizda, ro'yxatdan o'tganlarining o'zgarishinigina emas, balki faol bo'lganlarining holatini ham tadqiq qilamiz. Chunki, tadbirkorlik salohiyatini belgilashda ro'yxatdan o'tish emas, uning faoliyat ko'rsatishi, resurslarning samarali bandligi asosida tovar hamda xizmatlar yaratishi muhim sanaladi.

¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Tadbirkorlik subyektlari faolligi iqtisodiy salohiyatning asosiy mezoni hisoblanadi. Jumladan, faol tadbirkorlik subyektlarining asosiy qismi xizmatlar sektoriga to'g'ri kelmoqda. 2014-yilda xizmatlar sektorining ulushi 65 foizni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda 26-37 foiz bo'lib, o'rtacha 33 foizga teng bo'lgan.

Sanoat tarmog'i tadbirkorlik subyektlari ulushi 2014-yilda 11 foiz, 2020-2025-yillarda 16 foiz bo'lib, o'rtacha 14 foizni tashkil etgan. Shuningdek, qurilish sektorida faol subyektlar ulushi 2014-yilda 10 foiz, 2016-2020-yillarda 12-15 foiz, keyingi yillarda 8-12 foiz bo'lgan. Qishloq xo'jaligi sektorining ulushi 2014-yilda 14 foiz bo'lib, 2015-2025-yillar 13-16 foiz oralig'ida o'zgarib borgan va o'rtacha 15 foizga teng bo'lgan (3-jadval).

3-jadval.

Qoraqalpog'iston Respublikasida faol bo'lgan tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibi (jamiga nisbatan foizda)¹

Ko'rsatkich nomi	Jami	Qishloq xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmatlar sohasi
2014-yil	100	14	11	10	65
2015-yil	100	13	12	12	29
2016-yil	100	14	12	12	28
2017-yil	100	15	12	13	28
2018-yil	100	16	13	13	27
2019-yil	100	15	15	14	26
2020-yil	100	14	16	15	29
2021-yil	100	16	16	13	31
2022-yil	100	16	16	12	32
2023-yil	100	16	16	11	32
2024-yil	100	15	16	9	34
2025-yil	100	13	14	8	37
O'rtacha	100	15	14	12	33

Qoraqalpog'iston Respublikasida nafaol bo'lgan tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibini 2014-2025-yillar bo'yicha tahlil qilganimizda asosiy ulush yuqoridagi kabi xizmatlarga tegishli bo'lgan. Xizmatlarning ulush 2014-yilda 63 foiz bo'lgan va keyingi yillarda 27-33 foiz oralig'ida bo'lib, o'rtacha 31 foizni tashkil qilgan.

Qishloq xo'jaligi subyektlari ulushi esa, tadqiqot davri davomida o'rtacha 18 foizga, sanoat esa o'rtacha 15 foizga hamda qurilish 10 foizga teng bo'lgan (4-jadval).

4-jadval.

Qoraqalpog'iston Respublikasida nafaol bo'lgan tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibi (jamiga nisbatan foizda)²

Ko'rsatkich nomi	Jami	Qishloq xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmatlar sohasi
2014-yil	100	11	12	13	63
2015-yil	100	12	12	11	30
2016-yil	100	14	12	11	30
2017-yil	100	17	11	11	27

¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

² Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Ko'rsatkich nomi	Jami	Qishloq xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmatlar sohasi
2018-yil	100	18	13	9	27
2019-yil	100	21	13	8	27
2020-yil	100	23	12	8	28
2021-yil	100	22	17	8	28
2022-yil	100	18	18	7	33
2023-yil	100	20	21	6	30
2024-yil	100	18	18	12	27
2025-yil	100	17	19	10	29
O'rtacha	100	18	15	10	31

5-jadval.

Qoraqalpog'iston Respublikasida yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibi (jamiga nisbatan foizda)¹

Ko'rsatkich nomi	Jami	Qishloq xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmatlar sohasi
2014-yil	100	16	16	11	57
2015-yil	100	11	14	16	23
2016-yil	100	16	14	16	25
2017-yil	100	19	13	14	23
2018-yil	100	23	22	12	19
2019-yil	100	16	23	19	21
2020-yil	100	10	20	15	36
2021-yil	100	22	18	7	37
2022-yil	100	22	18	6	34
2023-yil	100	21	20	5	34
2024-yil	100	13	26	4	31
2025-yil	100	13	18	5	37
O'rtacha	100	17	19	11	31

Qoraqalpog'iston Respublikasida yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlari soni 2014-2025-yillar davomida tebranuvchi tendensiyaga ega bo'lgan. Jumladan, qishloq xo'jaligi o'rtacha ulushi 17 foiz, sanoat o'rtacha ulush 19 foiz, qurilish o'rtacha ulush 11 foiz hamda xizmatlar sohasining o'rtacha ulushi 31 foizni tashkil qilgan (5-jadval). Shuni alohida ta'kidlaymizki, yangi tashkil etilgan subyektlar rivojlanishi mintaqaga investitsiya va ishlab chiqarish salohiyati asosini ko'rsatadi. Chunki, ushbu ko'rsatkichning ijobiy o'zgarishi yoki tarmoqlar bo'yicha tendensiya bevosita kapital qo'yimalarga bog'liq. Demak, mintaqada tadbirkorlik subyektlarining yangi tashkil qilingan korxonalari soni o'zgarishi mintaqalarda kapital omilining harakatchanligiga bog'liq ekan.

Mintaqada tugatilgan tadbirkorlik subyektlarining o'zgarishi ham muhim hisoblanadi. Chunki, ushbu ko'rsatkich tadbirkorlik salohiyati bilan bog'liq bo'lib, unga salbiy ta'sir qiluvchi asosiy manba sanaladi. Mazkur ko'rsatkichning qishloq xo'jaligidagi umumiy tugatilgan tadbirkorlik subyektlaridagi o'rtacha ulushi 15 foiz, sanoatda ushbu ko'rsatkich o'rtacha qiymati 15 foiz, qurilishda - 12 foiz, xizmatlar

¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

sohasida esa o'rtacha 33 foiz bo'lgan (6-jadval). Mazkur holatga ta'sir qilayotgan asosiy omillardan biri moliyaviy mablag'lar yetishmasligi hisoblanadi. Shuningdek, ushbu salbiy tendensiyaga kadrlar malakasi pastligi, xomashyo taqchilligi hamda ishlab chiqarilgan mahsulotlariga yetarlicha talab shakllanmaganligi ta'sir qilgan. Bu esa, mintaqada moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, hududlar bo'yicha o'sish nuqtalariga mos dasturlarni ishlab chiqishni talab qiladi. Bu esa, mintaqqa investitsion faolligini oshirishda xorijiy investitsiyalarni ham keng jalb etish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu bois, Qoraqalpog'iston Respublikasida investitsion jozibadorlikni oshirish uchun infratuzilmani rivojlantirishga e'tibor qaratish zarur.

6-jadval.

Qoraqalpog'iston Respublikasida tugatilgan tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibi (jamiga nisbatan foizda)¹

Ko'rsatkich nomi	Jami	Qishloq xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmatlar sohasi
2014-yil	100	12	12	8	69
2015-yil	100	13	11	8	35
2016-yil	100	10	13	12	32
2017-yil	100	12	11	13	29
2018-yil	100	12	10	15	27
2019-yil	100	15	12	13	26
2020-yil	100	16	14	14	28
2021-yil	100	19	12	21	26
2022-yil	100	23	16	10	30
2023-yil	100	18	18	11	34
2024-yil	100	16	24	6	33
2025-yil	100	16	22	9	31
O'rtacha	100	15	15	12	33

Tadbirkorlik subyektlari demografiyasi, ya'ni ro'yxatdan o'tgan, faol, nafaol, yangi tashkil etilgan va tugatilgan korxonalar soni o'sish dinamikasi mintaqqa iqtisodiyotining tadbirkorlik salohiyatiga baho berishda muhim mezonlardan biri hisoblanadi. Chunki, yuqoridagi tahlillarimizda korxonalar demografiyasini tarmoqlar kesimida tahlil qildik. Ushbu holat, umumiy tadbirkorlik subyektlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibiy tuzilishi haqida axborot bermoqda. Lekin, tadbirkorlik subyektlari soni o'zgarishi va o'sishini esa aks ettirmaydi. Shu bois, mintaqadagi tadbirkorlik subyektlari soni o'sishini ham alohida baholaymiz.

Jumladan, iqtisodiyotdagi ro'yxatdan o'tgan korxonalar 2015-2025-yillar davomida o'rtacha 109 foizga o'sgan. Bu esa, ular sonini barqaror darajada o'zgarib borayotganligini ifodalamoqda. Ayniqsa, 2019-2021-yillarda ushbu ko'rsatkich 117-120 foizli o'sishga ega bo'lgan (7-jadval). Ular tarkibidagi tadbirkorlik subyektlarining mazkur davrdagi o'sish sur'atining o'rtacha ko'rsatkichi 110 foiz bo'lib, nisbatan yuqori holatga ega. Bu esa, tadbirkorlar sohasida ro'yxatdan o'tish jarayoni yuqori sur'atlarga egaligini hamda mintaqada tadbirkorlik muhiti qo'llab-quvvatlanayotganini ko'rsatmoqda.

¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Iqtisodiyotdagi faol korxonalar o'rtacha o'sishi 106 foiz, uning tarkibidagi tadbirkorlik subyektlari o'sish sur'ati esa 108 foizga teng bo'lgan. Shuni alohida ta'kidlaymizki, 2024-2025-yillar davomida ushbu ko'rsatkichlarning o'tgan yilga nisbatan o'zgarishi pasayish tendensiyasiga ega. Buning sababini mintaqada 2022-2023-yillar davomida xorijiy kapitalning keng ko'lamli kirib kelishi hisobiga yuqori sur'atlarda tadbirkorlik subyektlari paydo bo'lganligi bilan bog'laymiz. Nofaol korxonalarning tadqiqot davridagi o'rtacha o'sish sur'ati 148 foiz, tadbirkorlik subyektlaridagi soni o'rtacha o'sishi esa, 150 foiz bo'lgan. Ayniqsa, oxirgi yillarda ularning o'zgarishi keskin ortib ketgan. Bu holat, faol korxonalar sonining pasayishi bilan bog'liq.

Shu bilan birga, yangi tashkil qilinganlarning umumiy iqtisodiyotdagi va ular tarkibidagi tadbirkorlarning o'sish sur'ati mos ravishda 112 foizni, tugatilganlari esa o'rtacha 120 va 126 foizlarni ifodalamoqda.

Demak, Qoraqalpog'iston Respublikasida, korxonalar demografiyasining ijobiy ko'rsatkichlariga (ro'yxatdan o'tgan, faol va yangi tashkil etilgan) nisbatan salbiy mezonlar (nofaol, tugatilgan) yuqori o'sishga ega bo'lib, salbiy tendensiyalar ustuvor ekanligini aniqladik.

Shu bois, mintaqada tadbirkorlik subyektlari bo'yicha salohiyatni oshirish, uning ijobiy indikatorlarining barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va moliyaviy mexanizmlarni takomillashtirish, investitsiya muhiti va infratuzilmani rivojlantirish talab etiladi.

7-jadval.

**Qoraqalpog'iston Respublikasida korxonalar demografiyasi va
tadbirkorlik subyektlari o'zgarishi
(o'tgan yilga nisbatan o'sish hisobida)¹**

Ko'rsatkich nomi	2015-yil	2016-yil	2017-yil	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil	O'rtacha
Ro'yxatdan o'tgan iqtisodiyotdagi korxonalar	103	100	101	105	111	117	120	110	112	117	101	109
Ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlik subyektlari	104	100	97	107	112	122	126	111	114	119	101	110
Faol bo'lgan iqtisodiyotdagi korxonalar	108	103	103	106	113	118	119	108	113	97	81	106
Faol bo'lgan tadbirkorlik subyektlari	111	103	100	109	114	122	125	109	114	97	78	108
Nofaol bo'lgan iqtisodiyotdagi korxonalar	73	76	74	83	69	98	163	162	107	547	178	148
Nofaol bo'lgan tadbirkorlik subyektlari	72	76	71	77	71	98	170	165	109	564	179	150
Yangi tashkil etilgan iqtisodiyotdagi korxonalar	92	91	113	132	147	146	118	98	100	144	51	112
Yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlari	94	90	113	127	132	167	122	97	100	145	50	112

¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Ko'rsatkich nomi	2015-yil	2016-yil	2017-yil	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil	O'rtacha
Tugatilgan iqtisodiyotdagi korxonalar	79	133	105	91	86	106	71	309	63	131	149	120
Tugatilgan tadbirkorlik subyektlari	78	136	99	82	96	106	60	379	63	134	150	126

Yuqoridagi tadqiqotlarimizga asoslanib, mintaqadagi umumiy korxonalar va ularga tadbirkorlik subyektlari o'zgarishi ta'sirini tadqiq qildik (8-jadval).

8-jadval.

Qoraqalpog'iston Respublikasida korxonalar demografiyasi va tadbirkorlik subyektlari o'zgarishining ekonometrik tahlil natijalari¹

Regression bog'liqlik nomi	Regression model	Regression model sifat mezonlari	Model o'zgaruvchilarining izohi
Ro'yxatdan o'tgan iqtisodiyotdagi korxonalarga tadbirkorlik subyektlari o'zgarishi bog'liqligi	$IK_t^{RO'} = 25,694 + 0,754 * TS_t^{RO'}$	R ² =0,986 F= 318,10 P-qiymati=0,0000	Bunda: $IK_t^{RO'}$ - mintaqadagi jami ro'yxatdan o'tgan korxonalar o'sish sur'ati $TS_t^{RO'}$ - mintaqadagi jami ro'yxatdan o'tgan tadbirkorlik subyektlari o'sish sur'ati
Faol bo'lgan iqtisodiyotdagi korxonalarga tadbirkorlik subyektlari o'zgarishi bog'liqligi	$IK_t^{Faol} = 18,329 + 0,818 * TS_t^{Faol}$	R ² =0,991 F= 494,39 P-qiymati=0,0000	Bunda: IK_t^{Faol} - mintaqadagi jami faol korxonalar o'sish sur'ati TS_t^{Faol} - mintaqadagi jami faol tadbirkorlik subyektlari o'sish sur'ati
Nofaol bo'lgan iqtisodiyotdagi korxonalarga tadbirkorlik subyektlari o'zgarishi bog'liqligi	$IK_t^{Nofaol} = 3,641 + 0,962 * TS_t^{Nofaol}$	R ² =0,9998 F= 25909,71 P-qiymati=0,0000	Bunda: IK_t^{Nofaol} - mintaqadagi jami nofaol korxonalar o'sish sur'ati TS_t^{Nofaol} - mintaqadagi jami nofaol tadbirkorlik subyektlari o'sish sur'ati
Yangi tashkil etilgan iqtisodiyotdagi korxonalarga tadbirkorlik subyektlari o'zgarishi bog'liqligi	$IK_t^{YT} = 9,968 + 0,907 * TS_t^{YT}$	R ² =0,963 F= 116,30 P-qiymati=0,0000	Bunda: IK_t^{YT} - mintaqadagi jami yangi tashkil etilgan korxonalar o'sish sur'ati TS_t^{YT} - mintaqadagi jami yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlari o'sish sur'ati
Tugatilgan iqtisodiyotdagi korxonalarga tadbirkorlik subyektlari o'zgarishi bog'liqligi	$IK_t^{Tug} = 24,39 + 0,763 * TS_t^{Tug}$	R ² =0,995 F= 905,03 P-qiymati=0,0000	Bunda: IK_t^{Tug} - mintaqadagi jami tugatilgan korxonalar o'sish sur'ati TS_t^{Tug} - mintaqadagi jami tugatilgan tadbirkorlik subyektlari o'sish sur'ati

¹ Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

Bunda ekonometrik tahlil usullaridan foydalandik. Dastlab, iqtisodiyotdagi ro'yxatdan o'tgan korxonalar va tadbirkorlik subyektlari o'rtasidagi bog'liqlikni baholadik. Jumladan, tadbirkorlik subyektlari o'sishi ro'yxatdan o'tgan korxonalarning o'sishi bilan juda yuqori darajada bog'liq. Ya'ni, tadbirkorlik subyektlarining 1 foizga o'sishi, ro'yxatdan o'tgan korxonalarni 0,75 foizga o'sishini ta'minlamoqda.

Faol tadbirkorlik subyektlarining 1 foizga o'sishi natijasida umumiy mintaqadagi korxonalar faollik darajasi 0,818 foizga o'smoqda. Lekin, salbiy holatni o'z ichiga olgan nafaol tadbirkorlik subyektlarining o'zgarishi yuqori ta'sirga ega bo'lmoqda. Ya'ni, nafaol tadbirkorlikning 1 foizga o'zgarishi umumiy mintaqadagi korxonalarni 0,962 foizga mos yo'nalishda o'zgarishga olib kelmoqda.

Tadbirkorlikning yangi tashkil qilingan subyektlarini 1 foizga o'zgarishi korxonalar sonini 0,907 foizga o'sishini ta'minlamoqda. Lekin, tugatilgan korxonalar bo'yicha holat ijobiy bo'lsada, avvalgi turlarga nisbatan bir oz past bog'liqlikni aks ettirgan. Jumladan, tugatilgan tadbirkorlik subyektlarining 1 foizga o'zgarishi umumiy mintaqadagi korxonalar sonini 0,763 foizga oshirmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari Qoraqalpog'iston Respublikasida tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyotdagi ulushi sezilarli darajada yuqori ekanligini va ularning hududiy rivojlanishda muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Ro'yxatdan o'tgan va faol korxonalar tarkibida tadbirkorlikning ustunligi iqtisodiy tizimda xususiy sektor rolining kuchayib borayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, nafaol va tugatilgan subyektlar ulushining oshib borishi ayrim tizimli muammolar mavjudligini anglatadi. Xususan, moliyaviy resurslar yetishmasligi, ishlab chiqarish omillariga cheklangan kirish hamda bozor talabining yetarli shakllanmaganligi ushbu jarayonlarga ta'sir ko'rsatgan.

Tarmoqlar kesimidagi tahlillar xizmatlar sohasi yetakchi yo'nalish ekanligini, sanoat va qishloq xo'jaligi esa bosqichma-bosqich rivojlanayotganini ko'rsatdi. Bu esa iqtisodiyot tarkibida xizmatlar ulushi ortib borayotganini, ishlab chiqarish sohalarida esa qo'shimcha rag'batlantirish zarurligini bildiradi. Ekonometrik natijalar korxonalar demografiyasi ko'rsatkichlari o'rtasida yuqori darajadagi o'zaro bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi, bu esa tadbirkorlik subyektlari dinamikasi umumiy iqtisodiy jarayonlarga bevosita ta'sir qilishini anglatadi.

Mazkur natijalardan kelib chiqib, bir qator amaliy takliflar shakllantirildi. Avvalo, tadbirkorlik subyektlari uchun moliyaviy resurslarga kirishni kengaytirish, jumladan, kreditlash va mikromoliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Shuningdek, hududiy infratuzilmani takomillashtirish, logistika va ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish orqali biznes yuritish sharoitlarini yaxshilash zarur. Yangi tashkil etilgan korxonalarni qo'llab-quvvatlash va ularning faoliyatini davom ettirishga qaratilgan institutsional mexanizmlarni kuchaytirish ham muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, tadbirkorlik faoliyatida inson kapitalining rolini oshirish maqsadida malaka oshirish va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish tizimini takomillashtirish lozim.

Korxonalar demografiyasi asosida olib borilgan tahlil mintaqada iqtisodiy jarayonlarni chuqurroq anglash, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf

etishga qaratilgan aniq choralarni ishlab chiqishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abulqosimov X. Makroiqtisodiy tartibga solish va O‘zbekistonning barqaror rivojlanishi. Monografiya. -T.: Akademiya, 2011. -188 b.
2. Грачев, М.В. Инновационная экономика: Монография Журавлев, П.В. Управление персоналом в предпринимательских организациях / П.В. Журавлев. - М.: Российская экономическая академия, 1998. - С. 224.
3. Садыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика / Монография. А.М.Садыков: Ташкент, «Iqtisod-Moliya», 2005. - 280 с.
4. Назаров Ш.Х. Методологические аспекты повышения конкурентоспособности регионов / Монография. Ш.Х. Назаров. Ташкент: IFMR, 2014. -212 с.
5. Мырзанов Б.Ж., Таджиев Т.М. Қорақалпоғистон Республикаси саноатининг ҳудудий ва таркибий салоҳиятини баҳолаш // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. №9, 2022. 46-51 б.
6. McEneny T.S. Unlocking Your Entrepreneurial Potential: Marketing, Money, and Management Strategies for the Self-funded Entrepreneur. Bloomington, IN: iUniverse Publishing, 2011.
7. Leonenko N.A. Innovation Potential of the Region as a Basis of Reproduction of Economic Potential // Business-Inform. 2013. No 11. P. 138-142; Szerb L., Acs Z.J., Autio E., Ortega-Argilés R., Komlosi E. REDI: The Regional Entrepreneurship and Development Index - Measuring Regional Entrepreneurship. Final Report / European Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013.
8. UNCTAD. Индекс производственного потенциала для проведения обоснованной политики (издание Организации Объединенных Наций, Женева). Женева, 19-30 июня 2023 года.
9. Беломестнов В. Г., Ябжанова Т. Г. Потенциал развития экономики региона// Вестник Бурятского Государственного Университета. 2015. Вып., 2а. с.75-81.
10. Верховская, О.Р. Глобальный мониторинг предпринимательства: Россия 2010. / Дорохина, М.В. - СПб: Высшая школа менеджмента Санкт-Петербургского государственного университета, 2011. - 54 с.
11. Низомов А.Б., Намозова Н.Дж., Амонов У.Н. Микроиктисодиёт. -Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2000 й. - 21 б.; Норова С.Ю. Иқтисодий салоҳият ва минтақада иқтисодий ўсишни таъминлашнинг илмий-назарий асослари // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2021-yil. 147-153 б.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA SUN'IY INTELLEKTNING ROLI VA ISTIQBOLLARI

Abdusalomova Istora

Xalqaro Nordik universiteti
“Sanoatni boshqarish va raqamli
texnologiyalar” kafedarasida katta o‘qituvchisi PhD.
E-mail: i.abdusalomova@nordicuniversity.org

Annotatsiya

Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellektning roli va rivojlanish istiqbollari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida sun'iy intellekt texnologiyalarining iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish va resurslardan foydalanishni optimallashtirishdagi o'rni o'rganildi. Ishlab chiqarish, moliya va xizmat ko'rsatish sohalarida sun'iy intellektdan foydalanish natijasida samaradorlik oshgani aniqlandi. Ma'lumotlar xavfsizligi, malakali kadrlar yetishmasligi va etik masalalar bilan bog'liq muammolar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellektning raqamli iqtisodiyotda muhim texnologik omil sifatida shakllanganini hamda uning iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, avtomatlashtirish, iqtisodiy samaradorlik, ma'lumotlar tahlili, innovatsiyalar, boshqaruv, texnologiyalar

Аннотация

В статье проанализирована роль и перспективы развития искусственного интеллекта в условиях цифровой экономики. В ходе исследования изучено влияние технологий искусственного интеллекта на автоматизацию экономических процессов, повышение эффективности управления и оптимизацию использования ресурсов. Выявлено, что применение искусственного интеллекта в промышленности, финансах и сфере услуг способствовало росту эффективности. Также рассмотрены проблемы, связанные с безопасностью данных, нехваткой квалифицированных кадров и этическими аспектами. Результаты исследования подтвердили, что искусственный интеллект сформировался как важный технологический фактор цифровой экономики и оказал положительное влияние на экономический рост.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровая экономика, автоматизация, экономическая эффективность, анализ данных, инновации, управление, технологии

Abstract

This article analyzed the role and prospects of artificial intelligence in the digital economy. The study examined the impact of AI technologies on the automation of economic processes, improvement of management efficiency, and optimization of resource utilization. It was identified that the use of AI in industry, finance, and services increased overall efficiency. The research also addressed challenges related to data security, shortage of skilled professionals, and ethical issues. The findings confirmed

that artificial intelligence has become a significant technological factor in the digital economy and has contributed positively to economic growth.

Keywords: artificial intelligence, digital economy, automation, economic efficiency, data analysis, innovation, management, technology

KIRISH

Zamonaviy dunyoda raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi yangi texnologiyalarni keng joriy etishni talab etmoqda. Shunday innovatsion texnologiyalardan biri sun'iy intellekt (Artificial Intelligence - AI) bo'lib, u iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirish, samaradorlikni oshirish va boshqaruv qarorlarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash, tahlil qilish va prognozlash imkonini berib, turli sohalarda samarali faoliyat yuritishga yordam beradi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda AI ishlab chiqarish, moliya, sog'liqni saqlash, transport va davlat boshqaruvi kabi ko'plab sohalarda keng qo'llanilmoqda. Ayniqsa, biznes jarayonlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va xizmatlar sifatini oshirishda sun'iy intellektning roli beqiyosdir. Bu esa korxonalar va davlat tashkilotlariga raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish jarayoni bir qator muammolar bilan ham bog'liq. Jumladan, ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash, etik me'yorlarga rioya qilish hamda malakali mutaxassislar yetishmasligi kabi omillar AI rivojlanishini cheklovchi asosiy muammolar hisoblanadi. Bundan tashqari, ayrim hollarda sun'iy intellektning inson mehnatini qisqartirishi ijtimoiy masalalarni ham yuzaga keltirishi mumkin.

Raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellektning o'rni va ahamiyatini o'rganish, uning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini tahlil qilish hamda istiqbolli rivojlanish yo'nalishlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida sun'iy intellekt texnologiyalarining amaliy qo'llanilishi, ularning afzalliklari va mavjud muammolari chuqur o'rganilib, ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellektning o'rni va ahamiyatini o'rganish bo'yicha ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Ushbu yo'nalishda Stuart Jonathan Russell va Peter Norvig sun'iy intellektning nazariy asoslarini chuqur tahlil qilib, uning iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirishdagi rolini asoslab beradi. Ularning fikricha, sun'iy intellekt tizimlari katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash orqali samarali qaror qabul qilish imkonini yaratadi. Erik Brynjolfsson va Andrew McAfee esa raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt va avtomatlashtirishning mehnat bozori va ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sirini o'rganib, texnologiyalar iqtisodiy o'sishning asosiy drayveriga aylanganini ta'kidlaydi.

Thomas H. Davenport va Rajeev Ronanki o'z tadqiqotlarida sun'iy intellektni biznes jarayonlariga joriy etish masalalarini tahlil qilib, uning amaliy qo'llanilishi orqali korxonalar samaradorligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi. Shuningdek,

Andreas Matthias Kaplan va Michael Haenlein sun'iy intellektning zamonaviy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilib, uning ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarga ta'sirini ilmiy asoslaydi. Ushbu olimlarning ishlari sun'iy intellektning raqamli iqtisodiyotdagi o'rni va istiqbollarini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur maqolada sun'iy intellektning iqtisodiyotdagi rolini o'rganish uchun bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, tahliliy metod orqali mavjud ilmiy adabiyotlar va nazariy qarashlar o'rganildi hamda umumlashtirildi. Taqqoslash metodi yordamida rivojlangan davlatlar tajribasi bilan boshqa mamlakatlar amaliyoti o'rtasidagi farqlar aniqlashtirildi. Statistik metod asosida sun'iy intellekt texnologiyalarining iqtisodiy samaradorlikka ta'siri baholandi. Shuningdek, tizimli yondashuv metodi orqali sun'iy intellektning turli iqtisodiy sohalaridagi o'rni o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Umumlashtirish metodi yordamida esa olingan natijalar asosida ilmiy xulosalar shakllantirildi. Ushbu metodlarning kompleks qo'llanilishi tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining raqamli iqtisodiyotga joriy etilishi iqtisodiy samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, AI texnologiyalari ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish imkonini beradi. Ayniqsa, katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash orqali sun'iy intellekt iqtisodiy jarayonlarning aniqligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

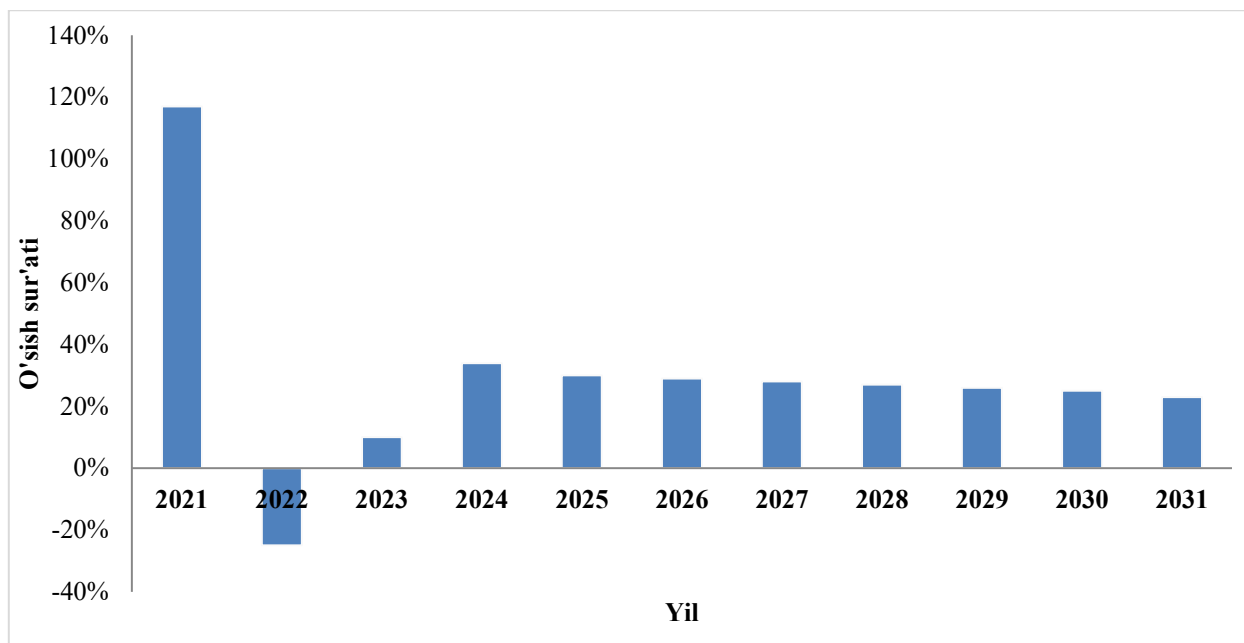
1-jadval.

Sun'iy intellektning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri

Ko'rsatkichlar	An'anaviy tizim	AI asosidagi tizim
Qaror qabul qilish tezligi	Sekin	Tezkor
Xatolik darajasi	Yuqori	Past
Ishlab chiqarish samaradorligi	O'rtacha	Yuqori
Xarajatlar	Yuqori	Kamaygan
Ma'lumotlarni tahlil qilish	Cheklangan	Keng qamrovli

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, sun'iy intellekt asosidagi tizimlar an'anaviy tizimlarga nisbatan bir qator ustunliklarga ega. Xususan, qaror qabul qilish jarayonining tezlashuvi va xatolik darajasining kamayishi iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Quyidagi 1-rasmda sun'iy intellekt (SI) bozorining o'sish dinamikasini ifodalaydi va unda dastlab juda yuqori o'sish sur'ati kuzatiladi, ya'ni birinchi ustun taxminan 115-120% ni tashkil etib, bu texnologiyaning boshlang'ich bosqichda tez rivojlanganini ko'rsatadi. Shundan so'ng grafikda keskin pasayish kuzatiladi, hatto ayrim holatda manfiy ko'rsatkich ham mavjud bo'lib, bu bozorning moslashuv davrini yoki tashqi iqtisodiy omillar ta'sirini anglatadi.

1-rasm. Sun'iy intellekt bozorining o'sish dinamikasi, foizda¹

Keyingi bosqichlarda esa sun'iy intellektidan foydalanish darajasi yana o'sishni boshlaydi va bu o'sish nisbatan barqaror shaklga ega bo'ladi. Grafikning o'rta va oxirgi qismida ko'rsatkichlar asosan 20-35% oralig'ida bo'lib, asta-sekin kamayib boruvchi, lekin barqaror o'sish tendensiyasini namoyon etadi.

Bu esa sun'iy intellekt bozori dastlabki tez rivojlanish bosqichidan o'tib, hozirda yetilish va barqarorlashuv bosqichiga kirganini anglatadi. Umuman olganda, diagramma SI texnologiyalarining global iqtisodiyotda tobora muhim o'rin egallab borayotganini, dastlabki keskin o'sishdan so'ng esa tizimli va izchil rivojlanish bosqichiga o'tayotganini ko'rsatadi.

Raqamli iqtisodiyotda sun'iy intellekt texnologiyalarining ahamiyati tobora ortib borayotganini ko'rsatadi. Olingan natijalarga ko'ra, sun'iy intellekt iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirish, boshqaruv qarorlarini optimallashtirish va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish, moliya va xizmat ko'rsatish sohalarda SI texnologiyalarining joriy etilishi samaradorlikni oshirishga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Diagrammada aks etgan o'sish dinamikasi ham sun'iy intellektga bo'lgan talab va uning iqtisodiyotdagi o'rni yildan-yilga mustahkamlanib borayotganini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, sun'iy intellektni keng joriy etish bilan bog'liq bir qator muammolar ham aniqlandi. Jumladan, ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiyligini ta'minlash dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Sun'iy intellekt tizimlari katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlagan sababli, ularni himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish zarur. Bundan tashqari, SI texnologiyalarining rivojlanishi ayrim sohalarda ish o'rinlarining qisqarishiga olib kelishi mumkin, bu esa ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi.

¹ <https://www.statista.com/statistics/1602945/market-size-change-in-the-ai-market-worldwide/>

Yana bir muhim muammo - bu malakali mutaxassislar yetishmasligidir. Sun'iy intellektni rivojlantirish va joriy etish uchun yuqori malakali kadrlar zarur bo'lib, bu borada ta'lim tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, sun'iy intellektdan foydalanishda etik me'yorlarga rioya qilish ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi raqamli iqtisodiyot uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Biroq, ushbu imkoniyatlardan to'liq foydalanish uchun mavjud muammolarni kompleks tarzda hal etish, zamonaviy infratuzilmani rivojlantirish va ilmiy-tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlash zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining o'rni, ahamiyati va rivojlanish istiqbollari atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish hamda resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, ishlab chiqarish, moliya, sog'liqni saqlash va xizmat ko'rsatish sohalarida SI texnologiyalarining joriy etilishi yuqori natijadorlikka erishish imkonini bermoqda.

Sun'iy intellekt asosida qaror qabul qilish tizimlari inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytirib, tezkor va aniq natijalarga erishishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida korxonalar va davlat tashkilotlarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Diagramma va jadval natijalari ham SI texnologiyalaridan foydalanish darajasi yildan-yilga ortib borayotganini va bu jarayon barqaror rivojlanish bosqichiga o'tayotganini ko'rsatdi.

Biroq, sun'iy intellektni keng joriy etish bilan bog'liq ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash, etik me'yorlarga rioya qilish hamda malakali mutaxassislar yetishmasligi ushbu sohaning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli, AI texnologiyalarini rivojlantirish jarayonida kompleks yondashuvni qo'llash, ta'lim tizimini takomillashtirish va zamonaviy infratuzilmani rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Sun'iy intellekt raqamli iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib, uning kelajakdagi rivoji iqtisodiy o'sish va innovatsion taraqqiyotning asosiy drayverlaridan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev, M., Sherzod, R., Botirjon, K., Abdulhafiz, S., & Dostonbek, J. (2025). Advanced Data Analytics in Sustainable Land Planning and Housing Construction in Tashkent. In BIO Web of Conferences (Vol. 199, p. 05010). EDP Sciences.

2. Dosmurodova, G. K. Convenient Methods OF Finding the Greatest Common Davior AND the Least Common Multiple OF A Number. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(1), 12-16.

3. Russell, S. J., & Norvig, P. (2021). Artificial intelligence: A modern approach (4th ed.). Pearson.
4. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). Machine, platform, crowd: Harnessing our digital future. W. W. Norton & Company.
5. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. *Harvard Business Review*, 96(1), 108-116.
6. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? *Business Horizons*, 62(1), 15-25.
<https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.08.004>
7. OECD. (2021). Artificial intelligence in society. OECD Publishing.
8. Rajabov, S., & Eshboyev, M. (2025, December). The importance of virtual and augmented reality technologies in the educational process. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 25-28).
9. Sadinov, A., & Rajabov, S. (2023). Utilizing digital technologies for waste management. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 381, p. 01096). EDP Sciences.
10. Ражабов, Ш. Проблема оптимального управления, связанная с экологическими проблемами. *Му аллим оғўм зликсиз билимлендири*, 317.

UY-JOY FONDI TUSHUNCHASI VA UNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI: NAZARIY-HUQUQIY HAMDA TASHKILIY-IQTISODIY TAHLIL

Usmanov Mirumar Abdulla o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
tadqiqotchisi

E-mail: mirumar1990@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada uy-joy fondi tushunchasining nazariy-huquqiy mazmuni hamda uning rivojlanish bosqichlari tizimli tahlil qilindi. Tadqiqotda uy-joy fondining shakllanish evolyutsiyasi, tasnif mezonlari va boshqaruv xususiyatlari tarixiy hamda qiyosiy yondashuv asosida o'rganildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida uy-joy fondining tarkibi, turlari va rivojlanish bosqichlari ilmiy asosda yoritildi. Tahlillar natijasida uy-joy fondining murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida shakllangani hamda uning boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish zarurligi asoslab berildi.

Kalit so'zlar: uy-joy fondi, tasnif, huquqiy rejim, boshqaruv, rivojlanish bosqichlari, infratuzilma, iqtisodiy tizim

Аннотация

В статье проведён системный анализ теоретико-правового содержания понятия жилищного фонда и этапов его развития. В ходе исследования изучены эволюция формирования жилищного фонда, критерии классификации и особенности управления на основе исторического и сравнительного подходов. Также научно обоснованы состав, виды и этапы развития жилищного фонда Республики Узбекистан. Результаты анализа показали формирование жилищного фонда как сложной социально-экономической системы и необходимость совершенствования механизмов его управления.

Ключевые слова: жилищный фонд, классификация, правовой режим, управление, этапы развития, инфраструктура, экономическая система

Abstract

The article analyzed the theoretical and legal essence of the housing stock concept and its development stages. The study examined the evolution of housing stock formation, classification criteria, and management features using historical and comparative approaches. The composition, types, and development stages of the housing stock in the Republic of Uzbekistan were also substantiated. The findings showed that the housing stock has developed as a complex socio-economic system and requires improvement of management mechanisms.

Keywords: housing stock, classification, legal regime, management, development stages, infrastructure, economic system

KIRISH

Uy-joy fondi har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida strategik ahamiyat kasb etuvchi asosiy milliy boyliklardan biri hisoblanadi. U nafaqat aholining yashash sharoitlarini ta'minlaydi, balki demografik barqarorlik, hududiy rivojlanish,

mehnat resurslarining joylashuvi, kommunal infratuzilma samaradorligi va umumiy hayot sifati bilan ham uzviy bog'liqdir. Shu ma'noda uy-joy fondi oddiy turar joylar yig'indisi emas, balki iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy va ijtimoiy munosabatlarni o'zida mujassam etgan murakkab tizimdir. Hujjat mazmunida aynan shu jihat alohida urg'ulanib, "uy-joy fondi" tushunchasini aniqlash, uning tarkibini belgilash va boshqaruv mexanizmlarini shakllantirish katta iqtisodiy ahamiyatga ega ekani ko'rsatib berilgan.

Uy-joy fondi tushunchasi qonunchilik va ilmiy doktrina doirasida uzoq evolyutsion yo'lni bosib o'tgan. Dastlab mazkur tushuncha umumiy tarzda turar joylar zaxirasi yoki yashash uchun mo'ljallangan obyektlar yig'indisi sifatida qaralgan bo'lsa, keyinchalik uning huquqiy rejimi, maqsadli vazifasi, mulkchilik shakli va foydalanish tartibi bilan bog'liq jihatlar ham ushbu kategoriya tarkibiga kiritila boshlagan. Ayniqsa, sovet davri va undan keyingi normativ-huquqiy rivojlanish bosqichlarida uy-joy fondi tushunchasining mazmuni tobora aniqlashib, tasnifiy belgilari kengaygan. Bu esa uy-joy fondini boshqarish, undan foydalanish, uni taqsimlash va saqlashga doir munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solish imkonini yaratgan [10].

Maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, uy-joy fondi masalasi bugungi kunda faqat qurilish yoki ko'chmas mulk sektori masalasi sifatida emas, balki davlatning ijtimoiy siyosati, hududiy boshqaruv, urbanizatsiya, infratuzilmaviy rejalashtirish va raqamli transformatsiya bilan bog'liq kompleks masala sifatida namoyon bo'lmoqda. O'zbekiston sharoitida ham uy-joy qurilishi sur'atlarining oshishi, xususiyl sektorning faollashuvi, ipoteka mexanizmlarining kengayishi, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar uchun kommunal uy-joy instrumentlarining takomillashuvi hamda uy-joy fondi boshqaruvining raqamlashtirilishi mazkur mavzuni yanada dolzarb etmoqda. Hujjatda aynan uy-joy fondining tarkibi, tasnifi va rivojlanish bosqichlarini ilmiy tizimlashtirish zarurati ushbu dolzarblikning nazariy asosini tashkil etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi uy-joy fondi tushunchasining nazariy-huquqiy mazmunini keng tahlil qilish, uning tarixiy rivojlanish bosqichlarini ochib berish, turli ilmiy qarashlar va normativ yondashuvlarni qiyoslash hamda O'zbekiston Respublikasida uy-joy fondining tarkibi va tasnifining zamonaviy xususiyatlarini ilmiy asosda yoritishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar ilgari suriladi: birinchidan, uy-joy fondi tushunchasining shakllanish tarixini tahlil qilish; ikkinchidan, ilmiy adabiyotlarda uchraydigan tasnif mezonlarini tizimlashtirish; uchinchidan, sobiq SSSR va zamonaviy O'zbekiston qonunchiligidagi yondashuvlarni qiyoslash; to'rtinchidan, O'zbekistonda uy-joy fondining rivojlanish bosqichlarini tavsiflash; beshinchidan, uy-joy fondi boshqaruvining takomillashuv istiqbollarini baholash [12].

ADABIYOTLAR SHARHI

Uy-joy fondi masalasi bo'yicha ilmiy qarashlar bir necha yo'nalishda rivojlangan bo'lib, ularning dastlabkisi mazkur fondning mohiyati va tarkibini aniqlashga qaratilgan. Hujjatda keltirilishicha, "fond" atamasi resurslar zaxirasi ma'nosini anglatadi va shu asosda uy-joy fondi yashash uchun mo'ljallangan turar joylar

yig'indisi sifatida tushuntiriladi. Biroq bunday umumiy talqin vaqt o'tishi bilan torlik qila boshlagan, chunki faqat obyektlarning mavjudligi emas, balki ularning huquqiy maqomi, egalik shakli va funksional vazifasi ham amaliy boshqaruvda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Shuning uchun ilmiy adabiyotlarda uy-joy fondi turli mezonlar asosida talqin qilina boshlagan [11].

Masalan, T.D. Alekseev [2] municipallashtirilgan barcha binolarni davlat uy-joy fondiga kiritish lozimligini asoslaydi. Bu yondashuv davlat mulkchiligi hukmron bo'lgan davr sharoitida mantiqiy bo'lib, uy-joy fondini asosan mulkchilik shakli nuqtai nazaridan ko'rishga xizmat qilgan. Biroq keyingi yondashuvlarda bunday biryoqlama qarash yetarli emasligi ayon bo'ladi. V.N. Litovkin uy-joy fondini mulk huquqi subyektlari va maqsadli vazifasi bo'yicha ajratadi [4]. Bu yondashuv uy-joy fondining ijtimoiy vazifasi va foydalanish tabiatini ham tasniflashga kiritgani bilan ahamiyatlidir. A.G. Potyukov [5] va V.T. Smirnov esa fondlarni faqat mulk shakliga ko'ra emas, balki huquqiy rejim xususiyatlari va maqsadli vazifasiga ko'ra ham tasniflash zarurligini ilgari suradi.

V.N. Litovkin [4] tomonidan ilgari surilgan asosiy va yordamchi fondga bo'lish konsepsiyasi alohida e'tiborga loyiqdir. Unga ko'ra, asosiy fond aholining doimiy yashash ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi, yordamchi fond esa vaqtinchalik yashash uchun mo'ljallanadi. Biroq hujjatda ko'rsatilganidek, bu yondashuvga nisbatan ayrim aniqlashtirishlar talab etiladi. Chunki yotoqxona, mehmonxona, manyovr fondi, xizmat turar joylari kabi obyektlar shunchaki "yordamchi" emas, balki muayyan ijtimoiy yoki funksional vazifaga ega maxsus fond sifatida ham qaralishi mumkin. Demak, ilmiy adabiyotlarda uy-joy fondi tasnifining bir mezonli emas, ko'p mezonli xarakterga egaligi shakllangan.

Yu.K. Tolstoyning [6] xizmat turar joy fondini alohida tur sifatida ko'rish haqidagi fikri ham mazkur masalaning murakkabligini ko'rsatadi. Chunki ayrim hollarda mulk huquqi subyekti bir xil bo'lsa ham, obyektlarning huquqiy rejimi va foydalanish tartibi bir-biridan keskin farq qilishi mumkin. Shunday ekan, mulkchilik shakli bo'yicha tasniflash ayrim huquqiy farqlarni yashirib yuboradi, aksincha, huquqiy rejim bo'yicha tasniflash amaliy boshqaruv va foydalanish mexanizmlarini aniqroq aks ettiradi. Bu esa uy-joy fondini o'rganishda funksional yondashuv, huquqiy yondashuv va institutsional yondashuvni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Xorijiy tadqiqotlarda uy-joy fondi masalasi ko'proq iqtisodiy modellashtirish, hududiy bozorlar, ekologik siyosat, narx shakllanishi va foydalanuvchi xarajatlari bilan bog'lab o'rganilgan. Muth [7] uy-joy fondining vaqt omiliga bog'liq dinamik modelini taklif etgan bo'lsa, Malone va Redfearn [8] hududiy agregatsiya natijasidagi baholash xatolarini ko'rsatadi. Peterson va Ritchie uy-joy fondiga nisbatan siyosiy choralarning oqibatlarini modellashtiradi, Fraser va boshqalar esa uy-joy fondining uglerod emissiyasini kamaytirish siyosati bilan aloqasini yoritadi. Halket, Nesheim va Oswald esa uy-joy fondi, narxlar, joylashuv va sifatsiz kuzatilmaydigan omillar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi [9]. Bu yondashuvlar uy-joy fondining nafaqat huquqiy, balki makroiqtisodiy va ekologik tizim sifatida ham muhimligini tasdiqlaydi.

Rossiyalik va MDH olimlari orasida uy-joy fondining takror ishlab chiqarilishi, texnik holatini boshqarish, demografik oʻsish sharoitidagi rivojlanishi hamda uy-joy siyosatining huquqiy asoslari boʻyicha qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Panibratov va Korshunova tarixiy markazlar uy-joy fondini qayta yaratish xususiyatlarini, Asaul va hammualliflar esa demografik oʻsish sharoitida uy-joy fondi rivojlanish dinamikasini tahlil qilgan. Sheina texnik holatni boshqarish strategiyasini optimallashtirish, Grabovyy esa uy-joy siyosati va uy-joy munosabatlari rivoji istiqbollari yoritadi. Bu ishlar uy-joy fondi muammosining koʻp qirrali ekanini koʻrsatadi.

Oʻzbekistonlik olimlar tadqiqotlarida esa koʻproq uy-joy fondini boshqarish tizimi samaradorligini oshirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, koʻp kvartirali uylarni saqlash va modernizatsiya qilish, shuningdek, xorijiy tajribani moslashtirish masalalari oʻrganilgan. Nurimbetov, Davletov, Sultanov, Matyakubov va boshqa mualliflar uy-joy-kommunal xoʻjaligida boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish, xizmatlar sifati va mijoz qoniqishini oshirish, raqamli boshqaruv platformalari joriy etishning afzalliklarini koʻrsatib beradilar. Shu bilan birga hujjatda haqli ravishda qayd etilishicha, mavjud adabiyotlarning katta qismi tavsifiy yoki tanqidiy xarakterda boʻlib, uy-joy fondi boshqaruvining samarali tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini kompleks tarzda ishlab chiqish darajasi yetarli emas. Mazkur maqola aynan shu ilmiy boʻshliqni qisman toʻldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda tarixiy-genetik, qiyosiy-huquqiy, tizimli tahlil, ilmiy umumlashtirish va tasniflash usullaridan foydalanildi. Tarixiy-genetik yondashuv orqali uy-joy fondi tushunchasining shakllanishi va rivojlanishi bosqichma-bosqich koʻrib chiqildi. Bu usul uy-joy fondi dastlab resurs sifatida talqin qilinganidan boshlab, huquqiy va tashkiliy kategoriya darajasigacha oʻsganini tahlil qilish imkonini berdi. Ayniqsa, 1936-yilgi Konstitutsiya, 1937-yildagi kodifikatsiya xarakteridagi qaror, 1981-yildagi uy-joy qonunchiligi asoslari va 1983-yilgi kodeks qoidalari evolyutsion tahlil uchun muhim manba boʻldi.

Qiyosiy-huquqiy usul yordamida Sovet davridagi yondashuvlar, Rossiya federatsiyasi amaliyoti va Oʻzbekiston Respublikasining amaldagi huquqiy talqinlari oʻzaro taqqoslandi. Bu usul natijasida uy-joy fondi tarkibiga nimalar kirishi, qaysi obyektlar undan chiqarilishi, fondning qanday tasniflanishi va bu tasniflashning boshqaruvga taʼsiri aniqlashtirildi. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 20-yanvardagi 18-son qarori asosida ishlab chiqilgan nizom va Uy-joy kodeksining tegishli moddalari tadqiqotning asosiy normativ bazasini tashkil etdi.

Tizimli yondashuv uy-joy fondini turar joylar yigʻindisi sifatida emas, balki mulkchilik, foydalanish, boshqaruv, ijtimoiy himoya va infratuzilma elementlari oʻzaro bogʻlangan tizim sifatida koʻrish imkonini berdi. Shuningdek, tasniflash usuli asosida xususiy uy-joy fondi, davlat uy-joy fondi, xizmat turar joylari, maxsus uylar, manevr fondi, kooperativ obyektlari kabi kategoriyalar mazmunan farqlab chiqildi.

Analitik umumlashtirish natijasida O‘zbekistonda uy-joy fondi rivojlanishining besh bosqichli modeli tizimlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, uy-joy fondi tushunchasi tarixan oddiy ko‘chmas mulk obyektlari yig‘indisini anglatgan bo‘lsa-da, keyinchalik uning iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy mazmuni kengaygan. Dastlabki davrda uy-joy fondining mohiyati ko‘proq mansublik, ya’ni obyekt kimga tegishli ekani bilan izohlangan. 1936-yilgi sovet Konstitutsiyasida shahar va sanoat punktlaridagi asosiy uy-joy fondi davlat mulki sifatida e’lon qilinishi uy-joy fondining markazlashgan boshqaruv modeliga asos solgan. Bu esa uy-joy fondiga nisbatan yordamchi va maxsus turlar haqidagi ilmiy qarashlarni shakllantirgan.

1937-yilgi qaror uy-joy munosabatlarini tizimlashtirishda muhim bosqich bo‘lsa-da, unda “uy-joy fondi” tushunchasining bevosita qonuniy ta’rifi mavjud emas edi. Shunga qaramay, qonun matni asosida barcha binolarni mahalliy binolar fondi, davlat korxonalari va muassasalari fondi, jamoat tashkilotlari fondi hamda fuqarolarning xususiy binolari fondiga ajratish mumkinligi ilmiy adabiyotlarda asoslab berilgan. Bu esa tasniflashning amaliy zarurati qonunchilikdagi aniq normativ ta’rifdan ham avvalroq paydo bo‘lganini ko‘rsatadi.

1-jadval.

O‘zbekiston Respublikasida uy-joy fondi rivojlanishining asosiy bosqichlari

Bosqichlar	Bosqich nomi	Xususiyatlari
1-bosqich	Sovet davri (1917-1991)	O‘zbekistonda uy-joy qurilishi asosan davlat tomonidan rejalashtirilgan va amalga oshirilgan. Ko‘p qavatli panelli uylar qurilishi kengaydi. Ijara asosida uy-joy berish tizimi ustuvorlikka ega bo‘ldi.
2-bosqich	Mustaqillikning dastlabki yillari (1991-2000)	Davlat uy-joy qo‘mitasi tashkil etildi. Davlat uy-joy fondini modernizatsiya qilish va xususiylashtirish jarayonlari boshlandi. Ijara uylarini xususiylashtirish uchun huquqiy asoslar yaratildi.
3-bosqich	2000-yillardan boshlab bozor iqtisodiyotiga o‘tish	Xususiylashtirish jarayonlari jadallashdi. Xususiy uy-joy qurilishining rivojlanishi boshlandi. Davlat tomonidan ipoteka kreditlari va uy-joyga subsidiyalar tizimi yaratildi.
4-bosqich	Uy-joy qurilishi va islohotlar (2010-yillar va keyingi davr)	Yangi shaharlar va maskanlar qurilishi (masalan, Toshkentda Yangi Toshkent loyihasi). Davlat tomonidan uy-joy qurilishini qo‘llab-quvvatlash va ipoteka kreditlarini yengillatish. Zamonaviy arxitektura va shaharsozlik standartlari joriy etildi.
5-bosqich	Hozirgi zamon (2020-yillar va keyingi kelajak rejalari)	Uy-joy qurilishini yanada raqamlashtirish, onlayn xizmatlarni joriy etish. Barqarorlik va ekologik standartlarga mos uy-joy loyihalari. Xalqaro investitsiyalarni jalb qilish orqali uy-joy bozorini rivojlantirish.

Uy-joy fondi tushunchasining ilk qonuniy ta’rifi 1981-yildagi “SSSR va ittifoqdosh respublikalarning uy-joy qonunchiligi asoslari” hamda 1983-yildagi

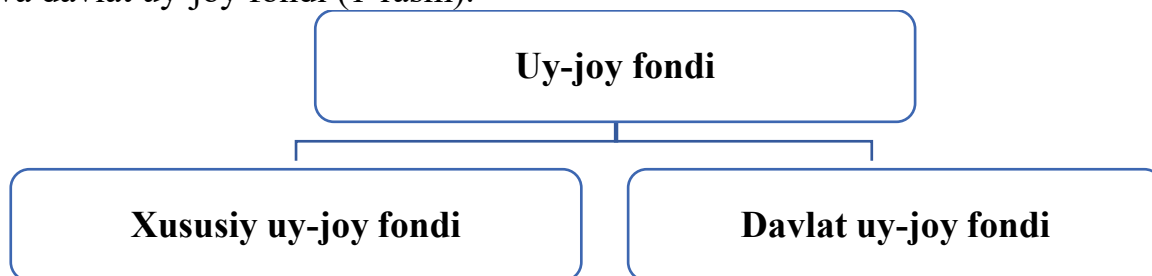
RSFSR Uy-joy kodeksida berilgani alohida ilmiy ahamiyatga ega. Unga ko‘ra, SSSR hududida joylashgan turar joy binolari va boshqa inshootlardagi turar joy xonalari uy-joy fondini tashkil etadi. Aynan shu davrda uy-joy fondining tasnifi ham normativ darajada mustahkamlandi va u davlat uy-joy fondi, jamoat uy-joy fondi, uy-joy qurilish kooperativlari fondi hamda individual uy-joy fondiga ajratildi. Bu tasnifda iqtisodiy mezon bilan bir qatorda huquqiy mezonning qo‘llanilgani mazkur institut rivojida yangi bosqichni boshlab berdi.

Chet el va mahalliy tadqiqotchilarning o‘rganilgan ilmiy ishlari ko‘proq tanqidiy va munozaraviy xarakterga ega bo‘lib, uy-joy fondi boshqaruvining samarali tashkiliy mexanizmini yaratish bo‘yicha takliflar aksariyat hollarda mavjud emas. Mavjud ma’lumotlarni tizimlashtirish va umumlashtirish zarurati tanlangan sohada yangi tizimli o‘zaro ta’sir modellarini ishlab chiqish va metodik tavsiyalar shakllantirish vazifalarini hal qilishning dolzarbligini kuchaytirdi.

Shu bilan birga O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 20-yanvardagi № 18-son “O‘zbekiston Respublikasining uy-joy fondini davlat yo‘li bilan hisobga olish to‘g‘risida”gi Qarori¹ga asosida ishlab chiqilgan “Uylar va turar joylarni uy-joy fondiga kiritish tartibi to‘g‘risida nizom”ning 2-bandiga asosan “Uy-joy fondi - inson yashashi uchun yaroqli bo‘lgan turar joydan, shu jumladan, uylar, kvartiralar, xizmat turar joylari, maxsus uylar (yotoqxonalar, vaqtinchalik uy-joy fondi uylari, nogironligi bo‘lgan shaxslar, faxriylar, yolg‘iz qariyalar, internat-uylar, shuningdek, bolalar uylari va boshqa maxsus maqsadli uylar)dan iborat bo‘lgan fond”, sifatida talqin qilingan. Jumladan 8-bandida uy-joy fondiga quyidagilar kiritilgan:

- uy-joylardagi savdo, maishiy va nosanoat tusidagi boshqa ehtiyojlar uchun mo‘ljallangan, yashash uchun mo‘ljallanmagan joylar;
- uy-joy qurish uchun ajratilgan yer uchastkalarida tiklangan, ularda fuqarolarning qancha vaqt yashashidan qat’i nazar, mavsumiy va vaqtincha yashash uchun mo‘ljallangan imoratlar va joylar;
- o‘zboshimchalik bilan qurilgan uylar va turar joylar;
- turar joylarga qo‘yiladigan talablarga javob bermaydigan imoratlar va joylar kiritilmaydi.

“O‘zbekiston Respublikasida uy-joy fondi ikki turga bo‘linadi: xususiy uy-joy fondi va davlat uy-joy fondi (1-rasm).

1-rasm. Uy-joy fondi turlari²

¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 20-yanvardagi № 18-son “O‘zbekiston Respublikasining uy-joy fondini davlat yo‘li bilan hisobga olish to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/ru/docs/-260038>

² Muallif ishlanmasi

Tahlil natijalari shuni ham ko'rsatadiki, uy-joy fondini faqat mulk shakliga ko'ra tasniflash yetarli emas. Chunki ayrim obyektlar bir xil mulkchilik shakliga mansub bo'lsa-da, ularning foydalanish rejimi, ajratish tartibi, undan foydalanish huquqining vujudga kelishi va tugatilishi asoslari o'zaro keskin farq qiladi. Shu sababli huquqiy rejim, maqsadli vazifa va foydalanish xarakteri uy-joy fondi tasnifining muhim mezonlariga aylanadi. Masalan, xizmat turar joylari, yotoqxonalar, mehmonxonalar, manevr fondi yoki maxsus maqsadli uylar doimiy yashash uchun mo'ljallangan uylar bilan bir xil huquqiy tabiatga ega emas. Bu holat uy-joy fondining ichki tarkibiy murakkabligini namoyon etadi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi yondashuvida uy-joy fondi inson yashashi uchun yaroqli bo'lgan turar joylardan iborat fond sifatida talqin etiladi. Ushbu talqinga ko'ra, uylar, kvartiralar, xizmat turar joylari, maxsus uylar, jumladan yotoqxonalar, vaqtinchalik uy-joy fondi uylari, nogironligi bo'lgan shaxslar, faxriylar, yolg'iz qariyalar uchun internat-uylar va boshqa maxsus maqsadli obyektlar uy-joy fondi tarkibiga kiradi. Biroq savdo va maishiy ehtiyojlar uchun mo'ljallangan yashashga yaroqsiz joylar, mavsumiy va vaqtinchalik yashash uchun mo'ljallangan ayrim imoratlar, o'zboshimchalik bilan qurilgan obyektlar hamda talablarga javob bermaydigan joylar uy-joy fondi tarkibiga kiritilmaydi. Bu yondashuv fond tarkibini aniq chegaralashga xizmat qiladi va amaliy boshqaruvni soddalashtiradi.

Hujjatda qayd etilishicha, O'zbekiston Respublikasida uy-joy fondi ikki asosiy turga bo'linadi: xususiy uy-joy fondi va davlat uy-joy fondi. Xususiy uy-joy fondi tarkibiga fuqarolar mulki bo'lgan yakka tartibdagi uylar, xususiylashtirilgan kvartiralar, qurilgan va sotib olingan uylar, kooperativ asosida olingan uy-joylar hamda nodavlat yuridik shaxslar mablag'lari hisobidan shakllangan turar joylar kiradi. Davlat uy-joy fondi esa munitsipal uy-joy fondi, idoraviy uy-joy fondi va aniq maqsadli kommunal uy-joy fondidan iboratdir. Ayniqsa, ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj qatlamlar uchun xususiylashtirish huquqisiz ijara asosida beriladigan kommunal uy-joy fondi uy-joy siyosatining ijtimoiy yo'naltirilganligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksining 10-moddasida turar joylarning turlari sifatida uylar, ko'p kvartirali uylardagi kvartiralar hamda boshqa imoratlardagi yashash uchun mo'ljallangan xonalar va o'zga turar joylar ko'rsatib o'tilgan. Bu yondashuv normativ jihatdan turar joy obyektlari doirasini aniqlashtirib, uy-joy fondining obyekt tarkibini belgilaydi. Shu orqali uy-joy fondi nafaqat boshqaruv obyekti, balki huquqiy tartibga solish obyekti sifatida ham mustahkamlanadi.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri O'zbekiston Respublikasida uy-joy fondi rivojlanishining besh bosqichini ajratishdan iborat. Birinchi bosqich sovetlar davrini qamrab oladi va bu davrda uy-joy qurilishi asosan davlat tomonidan rejalashtirilgan, ko'p qavatli panelli uylar keng qurilgan hamda ijara asosida uy-joy berish modeli ustuvor bo'lgan. Ikkinchi bosqich mustaqillikning dastlabki yillari bo'lib, bu davrda davlat uy-joy qo'mitasi tashkil etilgan, davlat uy-joy fondini modernizatsiya qilish va xususiylashtirish jarayonlari boshlangan. Uchinchi bosqich 2000-yillardan boshlab bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoniga to'g'ri keladi va bunda xususiy uy-joy qurilishi, ipoteka kreditlari hamda subsidiyalar tizimi shakllangan. To'rtinchi bosqich 2010-

yillar va undan keyingi davrni qamrab olib, yangi shaharlar va maskanlar qurilishi, jumladan Yangi Toshkent kabi loyihalar, zamonaviy arxitektura va shaharsozlik standartlarining joriy etilishi bilan tavsiflanadi. Beshinchi bosqich esa 2020-yillar va keyingi istiqbolni ifodalaydi hamda raqamlashtirish, onlayn xizmatlar, ekologik standartlar va xalqaro investitsiyalarni jalb qilish bilan xarakterlanadi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, uy-joy fondi evolyutsiyasi jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, davlatning iqtisodiy modeli va huquqiy institutlarning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Davlatlashtirilgan markazlashgan model sharoitida uy-joy fondi ko'proq taqsimot obyekti sifatida qaralgan bo'lsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida u boshqaruv, investitsiya, ijtimoiy himoya, xizmat ko'rsatish sifati va urbanistik rivojlanishning kompleks obyekti sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu esa uy-joy fondi boshqaruvining ham mazmun, ham usul jihatidan o'zgarganini bildiradi.

Adabiyotlar bilan qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarda uy-joy fondi masalasi ko'proq baholash, modellashtirish, ekologik samaradorlik va bozor mexanizmlari bilan bog'langan bo'lsa, mahalliy va MDH tadqiqotlarida boshqaruv, saqlash, modernizatsiya va huquqiy tartibga solish jihatlari ustunlik qiladi. Hujjatda ilgari surilgan yondashuv esa ushbu ikki yo'nalishni birlashtiradi, ya'ni uy-joy fondini bir vaqtning o'zida huquqiy kategoriya, iqtisodiy resurs va tashkiliy boshqaruv tizimi sifatida ko'radi. Bu jihat mazkur mavzuning nazariy va amaliy salohiyatini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, hujjatda haqli ravishda ta'kidlanganidek, mavjud tadqiqotlar aksariyat hollarda tanqidiy yoki tavsifiy xarakterga ega bo'lib, samarali tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni ishlab chiqish, turli subyektlar o'rtasidagi hamkorlik modelini takomillashtirish va metodik tavsiyalarni shakllantirish masalalari yetarli darajada chuqur ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, ko'p egalikli uy-joy fondi obyektlari, xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, mahalliy hokimiyat organlari va aholining o'zaro hamkorlik mexanizmlari amaliyotda murakkab muammolarni yuzaga keltiradi. Demak, kelgusida uy-joy fondi boshqaruvining institutsional modeli, raqamli monitoring tizimi, moliyaviy barqarorlik mexanizmlari va xizmat sifati indikatorlari bo'yicha tadqiqotlarni chuqurlashtirish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari asosida shunday xulosa qilish mumkinki, uy-joy fondi tushunchasi tarixiy va normativ-huquqiy taraqqiyot jarayonida oddiy turar joylar yig'indisidan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hamda huquqiy institut darajasigacha rivojlangan. Uning mazmuni vaqt o'tishi bilan mulkchilik shakli, huquqiy rejim, maqsadli vazifa va boshqaruv xususiyatlari bilan boyigan. Sobiq SSSR davridagi tasniflash yondashuvlari, 1981-1983 yillardagi normativ mustahkamlash va zamonaviy O'zbekiston huquqiy bazasi uy-joy fondi evolyutsiyasining izchil bosqichlarini aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasida uy-joy fondining xususiy va davlat turlariga bo'linishi, turar joy obyektlarining aniq normativ chegaralanishi hamda rivojlanishning besh bosqichda tavsiflanishi sohani o'rganish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Ayniqsa, mustaqillikdan keyingi davrda xususiylashtirish, ipoteka mexanizmlari,

subsiya siyosati, zamonaviy shaharsozlik va raqamlashtirish omillari uy-joy fondi rivojlanishining yangi sifat bosqichiga o'tganini ko'rsatadi.

Kelgusida uy-joy fondi boshqaruvini yanada takomillashtirish uchun bir necha ustuvor yo'nalishlar muhimdir: davlat, boshqaruv tashkilotlari va uy egalari o'rtasidagi institutsional hamkorlikni mustahkamlash; uy-joy fondini hisobga olish va boshqarishda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish; xizmat ko'rsatish sifatini oshirish; ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar uchun manzilli uy-joy siyosatini kuchaytirish; ekologik va energiya tejamkor standartlarga mos uy-joy fondini rivojlantirish. Shu sababli uy-joy fondi masalasi nafaqat amaliy boshqaruv, balki strategik ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Вишневская И.С., Селиванова Э.С. Жилищное право Российской Федерации. Ростов н/Дон, 2007.
2. Алексеев Т.Д. Жилищное право. Москва, 1958.
3. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик от 05.12.1936.
4. Литовкин В.Н. Жилищный фонд в СССР (понятие, состав, виды) // Проблемы совершенствования советского законодательства. Москва, 1980.
5. Потюков А.Г. Жилищное право. Ленинград, 1973.
6. Толстой Ю.К. Советское жилищное право. Ленинград, 1967.
7. Muth R.F. A vintage model of the housing stock // Papers in Regional Science, 1973.
8. Malone T., Redfearn C.L. To measure globally, aggregate locally: Urban land, submarkets, and biased estimates of the housing stock // Real Estate Economics, 2022.
9. Fraser A., Sertyesilisik B., Rostron J. The United Kingdom government's policy for reducing carbon emissions from housing stock by 2050 // Environmental Quality Management, 2009.
10. Nurimbetov R.I., Kakhramonov Kh.Sh.U. Introduction of digital technologies in the sphere of housing stock management in the Republic of Uzbekistan // Theoretical & Applied Science, 2021.
11. Давлетов И.Х., Маманазаров О.Ш. Вопросы управления, сохранения и модернизации многоквартирного жилищного фонда // Бюллетен науки и практики, 2020.
12. Nurimbetov R.I., Davletov I.X., Xasanov T.A., Rahimov Q.E. O'zbekistonda uy-joy fondini boshqarish tizimi samaradorligini oshirish. Toshkent, 2020.

TRANSPORT SOHASIDA RAQAMLI MARKETINGNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Raxmatullayeva Sadokat Kamuljonovna

Urganch innovatsion universiteti
“Iqtisodiyot va axborot texnologiyalari” kafedrası
o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi
E-mail: uriu@urgiu.uz

Annotatsiya

Ushbu maqolada transport sohasida raqamli marketingning iqtisodiy samaradorligini aniqlash zaruriyati, mavjud imkoniyatlari va ularni amalga oshirishni baholash masalalari yoritilgan. Shuningdek, transport sohasida raqamli marketingning iqtisodiy samaradorligini samarali baholash va tadqiq qilish bo‘yicha xulosalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Transport, soha, marketing, raqamli marketing, samaradorlik, baholash.

Аннотация

В данной статье рассматривается необходимость определения экономической эффективности цифрового маркетинга в транспортном секторе, существующие возможности и проблемы оценки их реализации. Также представлены выводы об эффективной оценке и исследовании экономической эффективности цифрового маркетинга в транспортном секторе.

Ключевые слова: Транспорт, сектор, маркетинг, цифровой маркетинг, эффективность, оценка.

Abstract

This article discusses the need to determine the economic efficiency of digital marketing in the transport sector, the existing opportunities and issues of assessing their implementation. It also presents conclusions on the effective assessment and research of the economic efficiency of digital marketing in the transport sector.

Keywords: Transport, sector, marketing, digital marketing, efficiency, assessment.

KIRISH

Transport sohasi bugungi kunda so‘nggi axborot texnologiyalari qo‘llaniladigan sohasiga aylandi. Chunki, transport iqtisodiyotni rivojlantirishda, yangi hududlarni rivojlantirishda va ijtimoiy infratuzilmani barqaror holatda saqlashda yetakchi rol o‘ynaydi. Ushbu transport sohasida raqamli texnologiyalarning joriy etilishi xizmatlar sifatini oshirish, mijozlar bilan aloqani mustahkamlash va bozorda raqobatbardoshlikni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, raqamli marketing faoliyatining samaradorligini baholash transport korxonalari uchun strategik vazifa bo‘lib qaraladi. Bu borada raqamli marketing samaradorligini baholashda turli iqtisodiy va analitik usullardan foydalaniladi. Ammo, uning taraqqiyotida raqamlashtirishni sekinlashtiruvchi mavjud muammolarni aniqlash lozim. Chunki, transport sohasini raqamlashtirish jarayoni fuqarolar, davlat idoralari va muassasalari, biznes va

transportning yagona axborot sohasidagi o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan yangi tarmoqli integratsiyalashgan transport infratuzilmasini barpo etish tizimi sifatida belgilanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Transport sohasida raqamli marketing samarasi va uning iqtisodiy samaradorligini baholash yuzasidan turli tadqiqotlar olib borilgan. Ya'ni, tadqiqotlarga ko'ra, transport samaradorligi, ishonchliligi va xavfsizligini oshirish uchun foydalaniladigan raqamli ma'lumotlarga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularga kirishni tartibga soluvchi mulk huquqlarini aniqlashni belgilovchi aniq huquqiy qoidalarga ehtiyoj mavjud bo'ladi [1]. Chunki, transport sohasida raqamlashtirish muvozanatsiz bo'lib, raqamli texnologiyalar aynan ushbu sohada oldin amalga oshiriladi. Boshqa tadqiqotlar yo'nalishlariga ko'ra, transport sohasida raqamli marketing samaradorligi bo'yicha yondashuv kompaniyadan butun mahsulot hayot aylanishi davomida marketing ma'lumotlarini to'plashni talab qiladi. Bu borada marketing strategiyalarini hamda ishlab chiqarish va marketing rejalarini doimiy ravishda sozlashga e'tibor qaratish lozim [2]. Unga asosan, marketing axborot tizimiga tayanib, barcha darajadagi menejerlar o'z faoliyati va butun korxona uchun asosiy ko'rsatkichlarni yaxshilashga qaratilgan aniqroq va o'z vaqtida qarorlar qabul qilishlari lozim.

Tadqiqotlarga ko'ra, barcha iqtisodiy aktivlar, jarayonlar va subyektlarni oxirigacha raqamlashtirish tamoyillariga asoslangan integratsiyalashgan aqlli tizimlar tomonidan boshqariladigan tarmoqqa ulangan global transchegaraviy axborot oqimlari va ma'lumotlar almashinuviga asoslangan iqtisodiyot sifatida raqamli iqtisodiyot konsepsiyasiga asoslanadi. Unga ko'ra, transport sanoatini raqamlashtirish jarayonining samaradorligi birinchi marta raqamli platformalar va xizmatlarning muvofiqligini tahlil qilish orqali baholangan. Transport tizimini raqamli o'zgartirish dasturi va qabul qilingan moliyalashtirish strategiyasi doirasida amalga oshirilgan [3]. Yana bir tadqiqotlarda transport korxonalarini raqobati o'sayotgan davrda iste'molchilar talabini o'z vaqtida qondirish, aholiga sifatli va arzon narxlarda xizmat ko'rsatishni ta'minlash jarayonlarini yanada takomillashtirishda marketing tadqiqotlarining natijalari ko'rib chiqilgan [4]. Shunday ekan, transport korxonalarining samarali marketing faoliyati uning tadqiqotlari asosida ta'minlanishi lozim.

Boshqa xil tadqiqotlarga muvofiq, logistika kompaniyasi balanslangan ballar kartasiga asoslanib, uni joriy etgan boshqaruv tizimi hamda yangi samaradorlik ko'rsatkichlarini ishlab chiqish ko'rib chiqiladi. Jumladan, raqamli transformatsiya sharoitida transport sohasidagi samaradorlikka va kompaniyaning strategik maqsadlariga erishishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holatda biznes jarayonlari turli o'lchovlar bo'yicha ko'rib chiqiladi [5]. Yana bir boshqa bir tadqiqotlarda avtomobil transporti korxonalarining innovatsion marketing salohiyatini baholash uslubiylatining ko'rsatkichlar tizimi va algoritmik asosi takomillashtirilgan [6]. Bu esa transporti korxonalarini samaradorligi bevosita uning zamonaviy shakli innovatsion marketingga aloqador bo'ladi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, zamonaviy ijtimoiy rivojlanish tendensiyasi sifatida raqamlashtirish ajralib turadi. Bu borada milliardlab kishilar internetdan aloqa, biznes va o'yin-kulgi, jumladan sayohat uchun foydalanadilar. Unga

asosan, raqamlashtirish jarayonlari va turizm sanoatining rivojlanishining o'zaro ta'sirini baholash usullari tahlil qilindi [7].

TAHLIL VA NATIJALAR

Transport sohasida raqamli marketingni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar sifatida baholash usuli qo'llaniladi. Ushbu usulda veb-sayt trafigi, konversiya darajasi, reklama bosish koeffitsiyenti, mijoz jalb qilish xarajati va marketing investitsiyasi qaytimi kabi asosiy ko'rsatkichlar tahlil qilinadi. Ushbu ko'rsatkichlar orqali raqamli marketing tadbirlarining samaradorligi aniqlanadi va marketing strategiyasini takomillashtirish imkoniyati yuzaga keladi. Taqqoslash (benchmarking) usulida transport korxonasining raqamli marketing ko'rsatkichlari sohadagi boshqa korxonalar yoki xalqaro standartlar bilan taqqoslanadi. Natijada, korxonaning raqamli marketing faoliyati qay darajada rivojlangani va qaysi yo'nalishlarda kamchiliklar mavjudligi aniqlanadi.

Integral indeks usulida bir nechta muhim ko'rsatkichlar normallashtirilib, yagona integral indeks shakllantiriladi. Masalan, konversiya darajasi, onlayn xizmatlar ulushi, ijtimoiy tarmoqlardagi faollik va marketing xarajatlarining samaradorligi kabi ko'rsatkichlar umumiy indeksga birlashtiriladi. Integral indeks orqali raqamli marketingning umumiy samaradorlik darajasi yuqori, o'rta yoki quyi darajalarda baholanadi. Iqtisodiy samaradorlikni hisoblash usulida esa marketing tadbirlariga sarflangan mablag'lar va ular natijasida olingan daromadlar tahlil qilinadi. Xususan, marketing investitsiyasi qaytimi va mijozning umrbod qiymati kabi ko'rsatkichlar orqali marketing faoliyatining iqtisodiy natijadorligi baholanadi.

Transport sohasida raqamli marketing samaradorligini baholashda analitik platformalardan foydalanish usuli ham keng qo'llaniladi. Ularga asosan, veb-analitika tizimlari, ijtimoiy tarmoq statistikasi va onlayn reklama platformalari orqali foydalanuvchilar xatti-harakatlari, qiziqishlari va xarid qilish jarayoni tahlil qilinadi. Ushbu ma'lumotlar asosida marketing strategiyasini yanada samarali yo'naltirish mumkin bo'ladi. Shunday ekan, mamlakatimiz transport sohasida raqamli marketing samaradorligini baholash ko'rsatkichlarini tahlil qilishda ko'rsatkichlar tizimi, taqqoslash, integral indeks va iqtisodiy samaradorlikni hisoblash kabi usullar muhim ahamiyatga ega. Ushbu usullardan kompleks ravishda foydalanish transport korxonalarida raqamli marketingni samarali boshqarish va xizmatlar raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Globallashtirish va raqamli iqtisodiyot sharoitida transport sohasida xizmatlar bozorida raqobat kuchayib bormoqda. Bu borada transport sohasida raqamli marketing samaradorligini baholash asosini marketing faoliyati natijalarini aniq va tezkor tahlil qilish imkoniyati tashkil etadi. Bunda internet platformalari, ijtimoiy tarmoqlar, veb-saytlar va mobil ilovalar orqali amalga oshirilgan reklama tadbirlari bo'yicha ma'lumotlarni onlayn rejimda kuzatish mumkin. Bu esa transport kompaniyalariga qaysi marketing usuli ko'proq mijoz jalb qilayotganini aniqlash va marketing strategiyasini shu asosda takomillashtirish imkonini beradi. Marketing xarajatlarini optimallashtirishda an'anaviy reklama usullariga nisbatan raqamli marketing arzonroq bo'lib, kamroq xarajat bilan keng auditoriyani qamrab olish imkonini yaratadi.

Samaradorlikni baholash orqali transport korxonalari qaysi reklama kanallari yuqori samara berayotganini aniqlab, mablag'larni aynan shu yo'nalishlarga yo'naltirishi mumkin. Raqamli marketing samaradorligini baholash transport xizmatlari iste'molchilari ehtiyojlarini aniqlashga imkon beradi. Yaxni, internet orqali mijozlar fikrlari, izohlar, baholar va takliflar tahlil qilinib, xizmat sifatini yaxshilash bo'yicha muhim xulosalar chiqariladi. Bu esa mijozlarga yo'naltirilgan marketing strategiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Amalga oshiriladigan tahlil yangi raqamli integratsiyalashgan ma'lumotlar tizimida moddiy, moliyaviy va axborot oqimlari o'rtasida oqilona munosabatlarni o'rnatish nuqtai nazaridan logistika nuqtai nazaridan tartibga soluvchi, statistik va boshqa ma'lumotlarni tizimlashtirish va umumlashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Unga ko'ra, transport sanoatini raqamlashtirish jarayonlarining past samaradorligini aniqlash mumkin. Mazkur kamchiliklar transportni raqamlashtirish dasturini amalga oshirish uchun ilg'or texnologiyalar qismi sifatida namoyon bo'ladi. Ammo, "aqlli shahar" platformasini joriy etish uchun shahar transport tizimining yetarli darajada tayyor emasligi va raqamli texnologiyalarni moliyalashtirish tuzilmasida muvozanat yo'qligi sifatida aniqlanadi.

Olingan raqamlashtirish indeksini tahlil qilish ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikka asoslangan to'g'ridan-to'g'ri mustahkam aloqani ko'rsatadi. Shu orqali raqamli jarayonlar orqali zamonaviy raqamli vositalarni hisobga olgan holda transport sohasini rivojlantirish bo'yicha strategik rejalarni ishlab chiqish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va moliyalashtirish choralari amalga oshirish lozim. Shunday ekan, raqamlashtirish davrida transport kompaniyalarining, ayniqsa xizmat ko'rsatish sohasidagi kompaniyalarning samarali ishlashi uchun marketing ma'lumotlari zarur bo'ladi. Bu borada yangi talablarga javob berish uchun kompaniyalar o'z faoliyatini axborot va marketing qarorlarini sintez qiluvchi axborot va analitik qo'llab-quvvatlash talab etiladi.

Shu bilan birga, raqamli marketing samaradorligini baholash transport kompaniyalarining raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki, raqamli tahlil vositalari orqali bozordagi raqobatchilar faoliyati, reklama strategiyasi va xizmat takliflari o'rganiladi. Natijada, korxona o'z marketing siyosatini bozor talablariga mos ravishda takomillashtirishi mumkin.

Fikrimizcha, transport sohasida raqamli marketingning iqtisodiy samaradorligini baholash quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

- raqamli texnologiyalar yordamida yaratilgan qo'shimcha qiymat dinamikasini tahlil qilish. Masalan, onlayn savdoning o'sishini va transport xarajatlari tuzilmasida mehnat xarajatlarining kamayishini baholash mumkin.
- xarajatlarni kamaytirish va operatsion foydaning o'sishi nuqtai nazaridan ta'sir va oqibatlarni aniqlash. Bu orqali foydani shakllantirish yo'nalishlari belgilab olinadi.
- raqamli mahsulotlar va xizmatlar savdosi va foydasining dinamikasini hamda raqamli kanallar orqali tovarlar va xizmatlar savdosini hisoblash. Shu orqali mahsulot va xizmatlar samaradorligini oshirish imkoniyatlari kengayadi.

- to'rtinchi sanoat inqilobining aniq texnologiyalarining ichki biznes jarayonlarida tarqalishini baholash. Bu bilan sanoat korxonalarini faoliyati isloh qilinadi.

Biroq, transport sohasida raqamli marketingning samaradorligini baholashda, masalan, balanslangan ballar kartasidan foydalanish mumkin. Bu bevosita biznes natijalariga va kompaniyaning strategik maqsadlariga, ayniqsa raqamli transformatsiya sharoitida ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Uning tarkibida tranzaksiya xarajatlari va kiberxavflarni hisobga olgan holda marketing tizimidan foydalanishning iqtisodiy ta'sirini hisoblash formulasi ham qo'llaniladi.

Ayniqsa, transport xizmatlari bozorida raqobatning kuchayishi transport korxonalaridan marketing faoliyatini zamonaviy usullar asosida tashkil etishni talab qiladi. Unga binoan, internet texnologiyalari, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar va raqamli platformalarning rivojlanishi transport xizmatlarini targ'ib qilishda raqamli marketingdan keng foydalanish imkoniyatini yaratdi. Shu sababli, transport sohasida raqamli marketing samaradorligini aniqlash metodikasini ishlab chiqish va amaliyotda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Transport sohasida raqamli marketing samaradorligini aniqlash metodikasi bir nechta bosqichlardan iborat bo'lib, u marketing faoliyatining natijadorligini kompleks baholashga xizmat qiladi.

Birinchi bosqichda transport korxonasining marketing maqsadlari va strategik vazifalari aniqlanadi. Bu bosqichda asosiy e'tibor xizmatlar hajmini oshirish, mijozlar sonini ko'paytirish, xizmat sifatini yaxshilash va bozordagi ulushni kengaytirish kabi vazifalarga qaratiladi.

Ikkinchi bosqichda raqamli marketing vositalari va kanallari tahlil qilinadi. Bunda transport korxonalarini tomonidan foydalanilayotgan veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, onlayn reklama platformalari hamda elektron pochta marketingi kabi vositalarning samaradorligi o'rganiladi. Ushbu tahlil orqali qaysi marketing kanallari mijozlarni jalb qilishda ko'proq natija berayotgani aniqlanadi.

Uchinchi bosqichda raqamli marketing samaradorligini baholovchi asosiy ko'rsatkichlar aniqlanadi. Bular jumlasiga veb-saytga tashrif buyuruvchilar soni, onlayn buyurtmalar hajmi, reklama orqali jalb qilingan mijozlar ulushi, mijozlarning xizmatlardan foydalanish darajasi hamda marketing xarajatlarining daromadga nisbati kabi ko'rsatkichlar kiradi. Ushbu ko'rsatkichlar asosida marketing faoliyatining iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi.

To'rtinchi bosqichda olingan natijalar tahlil qilinadi va baholanadi. Bu jarayonda statistik va iqtisodiy tahlil usullaridan foydalanilib, raqamli marketing faoliyatining kuchli va zaif tomonlari aniqlanadi. Shuningdek, marketing strategiyasini takomillashtirish bo'yicha tegishli taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Ushbu transport sohasida raqamli marketing samaradorligini aniqlash metodikasi marketing faoliyatini tizimli ravishda baholash, mijozlar ehtiyojini chuqur o'rganish hamda transport korxonalarining bozor sharoitidagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu metodikani amaliyotga joriy etish transport xizmatlari bozorida marketing faoliyatini samarali tashkil etishga va iqtisodiy natijadorlikni oshirishga imkon beradi.

Transport sohasida raqamli marketing samaradorligini baholash uchun bir nechta asosiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Bu borada quyidagi formulalar qo'llaniladi:

1) Konversiya darajasi. Bu ko'rsatkich sayt yoki reklama orqali kirgan foydalanuvchilardan nechitasi haqiqiy mijozga aylanganini ko'rsatadi. Masalan, onlayn bilet bron qilish, yuk tashish xizmatiga buyurtma berish va h.k.

$$\text{Konversiya darajasi} = \frac{\text{Konversiyalar soni}}{\text{Saytga kiruvchilar soni}} * 100 \% \quad (1)$$

2) Mijoz jalb qilish xarajati. Bitta yangi mijozni jalb qilish uchun kompaniya qancha mablag' sarflaganini ko'rsatadi.

$$\text{Mijoz jalb qilish xarajati} = \frac{\text{Marketing va reklama xarajatlari}}{\text{Yangi mijozlar soni}} * 100 \% \quad (2)$$

3) Marketing investitsiya qaytimi. Marketing tadbiri qanchalik darajada foyda keltirganini baholaydi.

$$\text{Marketing investitsiya qaytimi} = \frac{\text{Marketingdan tushgan qo'shimcha daromad} - \text{Marketing xarajatlari}}{\text{Marketing xarajatlari}} * 100 \% \quad (3)$$

4) Bosish darajasi. Bu ko'rsatkich reklama qanchalik jozibador ekanini ko'rsatadi.

$$\text{Bosish darajasi} = \frac{\text{Reklamaga bosishlar soni}}{\text{Reklama ko'rsatilishi soni}} * 100 \% \quad (4)$$

5) Bir bosish narxi. Google Ads yoki ijtimoiy tarmoqlardagi reklama uchun har bir bosish qanchaga tushayotganini ko'rsatadi.

$$\text{Bir bosish narxi} = \frac{\text{Jami reklama xarajati}}{\text{Bosishlar soni}} * 100 \% \quad (5)$$

6) Mijozning hayot davomidagi qiymati. Mijoz kompaniya bilan hamkorlik davomida keltirishi mumkin bo'lgan umumiy daromadni hisoblaydi.

$$\text{Mijozning hayot davomidagi qiymati} = \text{O'rtacha xarid qiymati} \times \text{Xarid chastotasi} \times \text{Mijoz bilan hamkorlik davri} \quad (6)$$

7) Bir mijozni jalb qilish xarajati. Bitta aniq amal (bilet sotib olish yoki yuk tashishga buyurtma) qancha xarajatga tushganini ko'rsatadi.

$$\text{Bir mijozni jalb qilish xarajati} = \frac{\text{Marketing xarajatlari}}{\text{Konversiyalar soni}} * 100 \% \quad (7)$$

8) Faollik darajasi. Ijtimoiy tarmoqlardagi kontent qanchalik auditoriyani jalb qilayotganini ko'rsatadi.

$$\text{Faollik darajasi} = \frac{\text{Yoqtirish} + \text{Izoh} + \text{Ulashishlar}}{\text{Jami ko'ruvchilar}} * 100 \% \quad (8)$$

Shunday ekan, transport sohasida raqamli marketing samaradorligi konversiya, mijoz jalb qilish xarajati, reklama samaradorligi va mijoz qiymati kabi ko'rsatkichlar orqali baholanadi. Shularga asosan, transport sohasida raqamli marketing samaradorligini baholash quyidagi natijalarga ega bo'ladi (1-jadval).

1-jadval.

Transport sohasida raqamli marketing samaradorligini baholash natijalari¹

Samaradorlik darajasi	Integral indeks	Izohlar
quyi	0,2-0,4	Raqamli marketing yetarli rivojlanmagan
o'rta	0,5-0,7	Marketing faoliyati barqaror va optimallashtirish talab qilinadi
yuqori	0,8-1	Raqamli marketing yuqori samaradorlikka ega

Mazkur 1-jadvalga asosan, olingan natijalar tahliliga keladigan bo'lsak, quyi daraja (0,2-0,4) raqamli kanallardan foydalanishning kamligi, reklama samaradorligining pastligi va mijozlarni jalb qilish xarajatlarining yuqoriligi kabi holatlarni o'zida aks ettiradi. O'rta daraja (0,5-0,7) raqamli marketing tizimining shakllanganligi, reklama kanallarining ishlashi va to'liq optimal emasligi va onlayn xizmatlar ulushining ortib borishini ko'rsatadi. Yuqori daraja (0,8-1) esa raqamli marketing strategiyasining samarali ekanligi, onlayn bron qilish va elektron xizmatlar yuqoriligi va marketing xarajatlarining tez qaytarilishi kabi holatlarni o'zida aks ettiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot natijalari transport sohasida raqamli marketingning iqtisodiy samaradorligini baholash zamonaviy boshqaruv tizimining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatdi. Raqamli marketing vositalaridan foydalanish transport korxonalariga mijozlar bilan samarali aloqa o'rnatish, xizmatlar sifatini oshirish va bozordagi raqobatbardoshlikni mustahkamlash imkonini bergan. Ayniqsa, konversiya darajasi, marketing investitsiya qaytimi, mijoz jalb qilish xarajati va mijoz qiymati kabi ko'rsatkichlar asosida marketing faoliyatining natijadorligini aniq baholash imkoniyati shakllangan.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli marketing samaradorligini integral indeks asosida baholash transport korxonalarining raqamli rivojlanish darajasini aniqlashda qulay va amaliy usul hisoblanadi. Ushbu yondashuv marketing faoliyatining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, resurslardan samarali foydalanish hamda strategik qarorlar qabul qilish jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, transport sohasida raqamli marketingni rivojlantirishda axborot infratuzilmasini takomillashtirish, marketing ma'lumotlarini tizimli yig'ish va tahlil qilish hamda zamonaviy analitik platformalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali marketing xarajatlarini optimallashtirish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini mijozlarga yo'naltirish imkoniyati kengaygan.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- transport korxonalarida raqamli marketing samaradorligini baholashning yagona ko'rsatkichlar tizimini joriy etish;

¹ Muallif ishlanmasi.

- marketing faoliyatini integral indeks asosida muntazam monitoring qilish amaliyotini yo‘lga qo‘yish;
- zamonaviy veb-analitika va ijtimoiy tarmoq tahlil vositalaridan keng foydalanish;
- marketing strategiyasini mijoz xatti-harakatlari va talabiga mos ravishda optimallashtirish;
- raqamli marketingni rivojlantirish uchun axborot va texnologik infratuzilmani takomillashtirish.

Transport sohasida raqamli marketing samaradorligini tizimli baholash korxonalar faoliyatining iqtisodiy natijadorligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va bozorda barqaror raqobat ustunligini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ksenia V.Golubkina, Suzanna K.Abramyan, Anastasia A.Guryeva. Digitalization problems of the russian transportation industry. // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS, 2010. - p. 746.
2. Ботнарюк М.В. Оценка экономического эффекта от внедрения маркетинговой информационной системы в деятельность транспортной компании: методические основы. // Экономический вектор, №3(26), 2021. - с. 17.
3. Prokhorova I.S. (2021). Assessing the Efficiency of the Digitization Process of the Russian Transportation Industry. In: Popkova E.G., Ostrovskaya V.N., Bogoviz A.V. (eds) Socio-economic Systems: Paradigms for the Future. Studies in Systems, Decision and Control, vol 314. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56433-9_42
4. G‘iyosidinov B.B. Transport korxonalarida marketing tadqiqotlarini amalga oshirish. // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy-elektron jurnali, №4, iyul-avgust, 2020. - 293 b.
5. Авилова Н.Д., Глазкова Д.В. Оценка эффективности деятельности в условиях цифровых трансформаций на транспорте. // Цифровая трансформация в экономике транспортного комплекса. Развитие цифровых экосистем: наука, практика, образование/ под ред. Бубновой Г.В., Каргиной Л.А. - М.: РУТ (МИИТ), 2020. - с. 23.
6. Qaxxorov A.J. O‘zbekiston avtomobil transporti tizimida innovatsion marketing faoliyatini takomillashtirish. // Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. - T., 2018. - 8 b.
7. Kuchumov A., Testina Y., Egorova S., Kulakova N. (2023). Prospective Avenues for Digitalization of Tourism in Russia. In: Ilin I., Petrova M.M., Kudryavtseva T. (eds) Digital Transformation on Manufacturing, Infrastructure & Service. DTMIS 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 684. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-32719-3_17

SUG'URTA KOMPANIYALARIDA RISK-BASED MANAGEMENT, ERM VA KOMPLAYENS-NAZORATGA ASOSLANGAN INTEGRATSIYALASHGAN BOSHQARUV KONSEPTSIYASI

Nosirov Jasur Tursunpulotovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

PhD, dotsent, mustaqil izlanuvchisi

ORCID: 0000-0003-4988-4225

Annotatsiya

Ushbu maqolada sug'urta kompaniyalarida risk-based management, Enterprise Risk Management va komplayens-nazorat tizimlariga asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv konsepsiyasi tadqiq etildi. Tadqiqotda sug'urta faoliyatiga xos moliyaviy, operatsion, regulyator va strategik risklarning o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi. Mazkur yondashuvlar yagona boshqaruv arxitekturasida doirasida birlashtirilganda risklarni aniqlash, baholash va monitoring qilish samaradorligi oshishi asoslandi. Shuningdek, komplayens-nazoratning normativ talablar bajarilishini ta'minlashdagi o'rni yoritildi. Tadqiqot natijalari sug'urta kompaniyalarida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, kapitaldan foydalanish samaradorligini oshirish va boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilashda integratsiyalashgan model muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: sug'urta kompaniyalari, risk-based management, ERM, komplayens-nazorat, integratsiyalashgan boshqaruv, moliyaviy barqarorlik, risk-menejment, korporativ boshqaruv

Аннотация

В статье исследована концепция интегрированного управления в страховых компаниях, основанная на risk-based management, Enterprise Risk Management и комплаенс-контроле. В ходе исследования проанализирована взаимосвязь финансовых, операционных, регуляторных и стратегических рисков, присущих страховой деятельности. Обосновано, что объединение данных подходов в единой архитектуре управления повышает эффективность идентификации, оценки и мониторинга рисков. Также раскрыта роль комплаенс-контроля в обеспечении соблюдения нормативных требований. Результаты исследования показали, что интегрированная модель имеет важное значение для укрепления финансовой устойчивости страховых компаний, повышения эффективности использования капитала и улучшения качества управленческих решений.

Ключевые слова: страховые компании, risk-based management, ERM, комплаенс-контроль, интегрированное управление, финансовая устойчивость, риск-менеджмент, корпоративное управление

Abstract

This article examined an integrated management concept in insurance companies based on risk-based management, Enterprise Risk Management, and compliance control. The study analyzed the interrelationship of financial, operational, regulatory, and strategic risks inherent in insurance activity. It was substantiated that combining these approaches within a unified management architecture increased the effectiveness of risk identification, assessment, and monitoring. The role of compliance control in

ensuring adherence to regulatory requirements was also clarified. The findings showed that the integrated model was important for strengthening financial stability, improving capital efficiency, and enhancing the quality of managerial decision-making in insurance companies.

Keywords: insurance companies, risk-based management, ERM, compliance control, integrated management, financial stability, risk management, corporate governance

KIRISH

Jahonda sugʻurta kompaniyalari moliyaviy tizimning muhim institutsional subyekti sifatida nafaqat risklarni taqsimlash va kompensatsiya qilish, balki investitsion faoliyatni ragʻbatlantirish orqali iqtisodiy barqarorlikni taʼminlashda ham muhim rol oʻynaydi. Global moliya bozorlarining integratsiyalashuvi, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda risklar spektrining kengayib borishi sugʻurta kompaniyalari boshqaruv tizimiga nisbatan yangi, yanada murakkab talablarni qoʻymoqda. Xususan, anʼanaviy risklarni boshqarish yondashuvlari bugungi kunda yuzaga kelayotgan kompleks va oʻzaro bogʻliq xatarlarni samarali boshqarish uchun yetarli emasligi kuzatilmoqda.

Sugʻurta kompaniyalarida risk-based management (riskga asoslangan boshqaruv), Enterprise Risk Management (ERM) hamda komplayens-nazorat tizimlarini integratsiyalashgan holda joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Risk-based management yondashuvi resurslarni ustuvor risk yoʻnalishlariga yoʻnaltirish orqali boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilsa, ERM tizimi risklarni korxona miqyosida yagona tizim asosida aniqlash, baholash va monitoring qilish imkonini beradi. Komplayens-nazorat esa faoliyatning amaldagi normativ-huquqiy talablar va xalqaro standartlarga muvofiqligini taʼminlab, institutsional xavflarni minimallashtirishda muhim vosita hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Risklarni boshqarish va moliyaviy xavfsizlik masalalari soʻnggi yillarda sugʻurta kompaniyalari faoliyatida eng muhim tadqiqot yoʻnalishlaridan biriga aylandi. Xususan, Enterprise Risk Management (ERM) konsepsiyasi korporativ boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida keng oʻrganilmoqda. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission tomonidan ishlab chiqilgan ERM modeli risklarni tizimli ravishda aniqlash, baholash va monitoring qilishni nazarda tutadi hamda u kompaniya qiymatini oshirishga xizmat qiladi.

Ilmiy tadqiqotlarda ERM tizimining joriy etilishi korxonalar moliyaviy barqarorligiga ijobiy taʼsir koʻrsatishi asoslab berilgan. Masalan, Grace, Martin F. va hamkorlarining izlanishlari sugʻurta kompaniyalarida ERM tizimi risklarni kamaytirish bilan birga kapitallashuv darajasini oshirishini koʻrsatadi. Shu bilan birga, Hoyt, Robert E. va Liebenberg, Andre P. tadqiqotlarida ERM joriy etilgan kompaniyalarda firma qiymati yuqoriroq boʻlishi empirik jihatdan isbotlangan.

Risk-based management yondashuvi esa resurslarni eng yuqori riskga ega sohalarga yoʻnaltirish orqali boshqaruv samaradorligini oshiradi. Ushbu yondashuv

sugʻurta kompaniyalarida underwriting, investitsiya va operatsion risklarni ustuvorlik asosida boshqarishga imkon beradi. Cummins, J. David tomonidan olib borilgan tadqiqotlar riskga asoslangan kapital modeli sugʻurta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini taʼminlashda muhim omil ekanligini koʻrsatadi.

Komplayens-nazorat tizimi esa moliyaviy institutlar faoliyatining normativ-huquqiy talablar va xalqaro standartlarga muvofiqligini taʼminlaydi. International Association of Insurance Supervisors tomonidan ishlab chiqilgan tamoyillar (Insurance Core Principles) sugʻurta kompaniyalarida komplayens tizimining institutsional asoslarini belgilaydi. Ilmiy adabiyotlarda komplayens tizimi korporativ boshqaruvni mustahkamlash, korrupsiya va operatsion risklarni kamaytirishda muhim vosita sifatida baholanadi.

Soʻnggi tadqiqotlar uchala yoʻnalish - ERM, risk-based management va komplayens-nazorat - ni integratsiyalashgan holda qoʻllash eng samarali boshqaruv modeli ekanligini koʻrsatmoqda. Biroq, mavjud ilmiy ishlarning aksariyatida ushbu yondashuvlar alohida oʻrganilgan boʻlib, aynan sugʻurta kompaniyalari uchun moslashgan integratsiyalashgan boshqaruv konsepsiyasini ishlab chiqish yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu sababli, mazkur maqola ushbu ilmiy boʻshliqni toʻldirishga qaratilgan.

Ilmiy adabiyotlarda mazkur yoʻnalishlar alohida-alohida oʻrganilgan boʻlsada, ularni yagona integratsiyalashgan boshqaruv konsepsiyasi doirasida tadqiq etish yetarli darajada rivojlanmagan. Ayniqsa, sugʻurta kompaniyalari faoliyatining oʻziga xos xususiyatlari - uzoq muddatli majburiyatlar, yuqori darajadagi noaniqlik va ehtimollik xarakteriga ega risklar mavjudligi - bunday integratsiyalashgan yondashuvni ishlab chiqishni yanada muhimlashtiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi sugʻurta kompaniyalarida risk-based management, ERM va komplayens-nazorat tizimlariga asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv konsepsiyasini nazariy va metodologik jihatdan asoslash hamda uning amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun maqolada sugʻurta kompaniyalarida mavjud risklar tasnifi tahlil qilinadi, zamonaviy boshqaruv yondashuvlarining oʻzaro uygʻunligi asoslanadi va integratsiyalashgan boshqaruv modelining konseptual asoslari ishlab chiqiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda sugʻurta kompaniyalarida risk-based management, Enterprise Risk Management (ERM) va komplayens-nazorat tizimlariga asoslangan integratsiyalashgan boshqaruv konsepsiyasini shakllantirish uchun kompleks ilmiy yondashuvlar qoʻllanildi. Xususan, tizimli tahlil usuli orqali sugʻurta kompaniyalari faoliyatida yuzaga keladigan risklar oʻzaro bogʻliqlikda oʻrganildi hamda ularni boshqarishning institutsional mexanizmlari aniqlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Integratsiyalashgan boshqaruv konsepsiyasining mazmun-mohiyati shundan iboratki, unda risklarni aniqlash, baholash va monitoring qilish jarayonlari, korporativ boshqaruv tamoyillari hamda Komplayens-nazorat mexanizmlari yagona axborot

maydoni va yagona boshqaruv arxitekturasini doirasida uygʻunlashtiriladi, natijada qaror qabul qilish jarayonining shaffofligi, tezkorligi va asoslanganlik darajasi sezilarli oshadi.

Mazkur konsepsiyani asosiy tamoyillarini quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

Birinchidan, yagona xavf tili (risk language) va klassifikatsiyasini shakllantirish, yaʼni barcha tarkibiy boʻlinmalar darajasida xavflarni identifikatsiya qilish, tavsiflash va baholashda bir xil terminologik apparatdan foydalanishni taʼminlash; bu esa maʼlumotlarning taqqoslanuvchanligi va boshqaruv qarorlarining izchilligini kafolatlaydi.

Ikkinchidan, xavflar toʻgʻrisidagi axborot oqimining vertikal va gorizontal integratsiyasini yoʻlga qoʻyish, yaʼni kuzatuv kengashidan tortib ijro etuvchi boʻlinmalargacha boʻlgan barcha boshqaruv pogʻonalarida uzluksiz kommunikatsiya zanjirini shakllantirish orqali risklar haqidagi maʼlumotlarning oʻz vaqtida va toʻliq yetkazilishini taʼminlash; bunda institutsional shaffoflik va javobgarlik mexanizmlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, risk-menejment va Komplayens funksiyalarini strategik rejalashtirish jarayoniga organik ravishda integratsiya qilish, yaʼni risklarni boshqarish masalalarini operatsion darajadagi nazorat vositasi sifatida emas, balki kompaniyaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini shakllantiruvchi omil sifatida koʻrib chiqish.[11]

ERM nazariyasi va amaliyotini korporativ qiymatni maksimallashtirish kontekstida tahlil qilgan Nocco va Stulz mazkur tamoyillarni markazlashgan risk-menejment tizimining fundamental elementlari sifatida talqin etadi hamda integratsiyalashgan yondashuv kompaniya kapitallashuv darajasini oshirish, moliyaviy natijalarning barqarorligini mustahkamlash va investorlar ishonchini kuchaytirish orqali xoʻjalik yurituvchi subyekt qiymatini oshirishga xizmat qilishini ilmiy jihatdan asoslaydi.[12]

Shunday qilib, risk-based management, ERM va Komplayens tizimlarining sintezi zamonaviy sugʻurta kompaniyasida moliyaviy xavfsizlikni taʼminlash, regulativ talablarni bajarish hamda strategik barqarorlikka erishishning kompleks mexanizmi sifatida namoyon boʻlib, ularni fragmentar tarzda emas, balki yagona integratsiyalashgan boshqaruv modeli doirasida qoʻllash ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan yondashuv hisoblanadi.

Eling tomonidan integratsiyalashgan xavflarni boshqarish tizimining moliyaviy natijalarga taʼsirini empirik baholash maqsadida yaxlit ERM indeksi (composite ERM index) metodologiyasi ishlab chiqilgan boʻlib, mazkur yondashuv doirasida korporativ risk-menejmentning institutsional va funksional yetuklik darajasi bir nechta agregatlashtirilgan koʻrsatkichlar asosida kompleks tarzda oʻlchanadi; muallif ushbu indeksni hisoblash uchun quyidagi umumlashtirilgan funksional bogʻlanishni taklif etadi:

$$ERM_{index} = w_1 \cdot RC + w_2 \cdot EC + w_3 \cdot CC + w_4 \cdot SC + w_5 \cdot TC, \quad \sum w_i = 1$$

bu yerda:

RC - regulyatorlik Komplayensi darajasi (0 dan 1 gacha normallashtirilgan ko'rsatkich);

EC - iqtisodiy kapital modelining sifati;

CC - korporativ boshqaruv sifati indeksi;

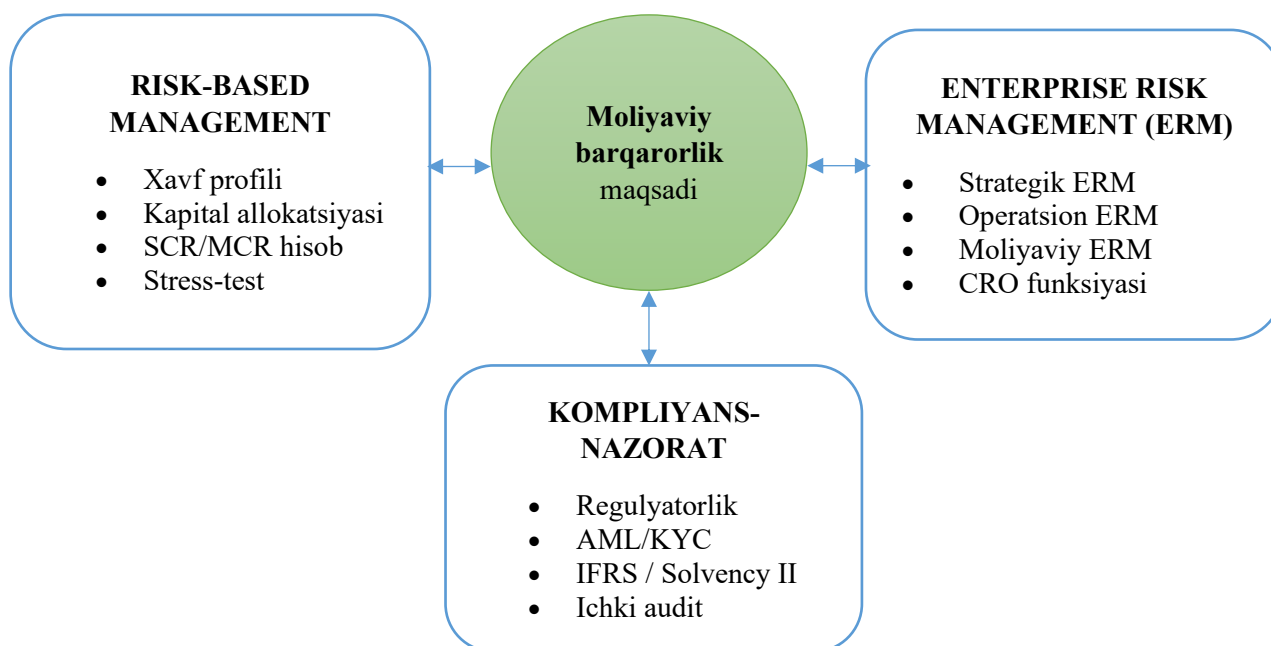
SC - strategik xavflarni boshqarishning integratsiya darajasi;

TC - axborot-texnologik infratuzilmaning rivojlanganlik ko'rsatkichi;

$W_1 \dots W_5$ - tegishli omillarning og'irlik koeffitsiyentlari bo'lib, ularning yig'indisi birlikka teng.

Mazkur formula integratsiyalashgan boshqaruv tizimini ko'p omilli, vaznlashtirilgan baholash modeli sifatida talqin qilish imkonini beradi, bunda har bir komponent sug'urta kompaniyasining moliyaviy barqarorligi va kapitallashuv salohiyatiga turlicha darajada ta'sir ko'rsatadi; shu jihatdan, og'irlik koeffitsiyentlarini aniqlash jarayoni metodologik asoslangan ekspert baholash yoki ekonometrik modellashtirishni talab etadi.

Uchta tizimning integratsiyasi sug'urta kompaniyasi moliyaviy xavfsizligini ta'minlashning strategik poydevori hisoblanadi

1-rasm. Risk-based management, ERM va Komplayens-nazoratning integratsiyalashgan boshqaruv modeli¹

1-rasmda aks ettirilgan integratsiyalashgan boshqaruv modelida risk-based management, ERM hamda Komplayens-nazorat tizimlari sug'urta kompaniyasining moliyaviy barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan yagona institutsional mexanizmning o'zaro bog'liq tarkibiy qismlari sifatida talqin etiladi; bunda risklarni identifikatsiya qilish va baholash jarayonlari strategik rejalashtirish bilan uyg'unlashadi, Komplayens funksiyasi esa regulyativ talablarning bajarilishini nazorat qilish orqali tizimning tashqi muvofiqligini ta'minlaydi.

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda mazkur yondashuvning amaliy tatbiqi tahlil qilinib, xususan, Shennnayevev X.M. tomonidan O‘zbekiston sug‘urta kompaniyalari faoliyati misolida ichki auditorlik funksiyasining ERM tizimidan tashkiliy jihatdan ajratilganligi, risk-menejment hamda moliyaviy rejalashtirish bo‘linmalari o‘rtasida institutsional hamkorlik mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligi, shuningdek, Komplayens xodimlarining malaka darajasi xalqaro professional standartlarga, jumladan International Compliance Association talablariga nisbatan past ekanligi kabi tizimli muammolar aniqlangan.

Normativ-huquqiy islohotlarda Adilova G.Dj. tomonidan 2019-yildan boshlab sug‘urta sohasida amalga oshirilgan tarkibiy o‘zgarishlar, xususan, O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabr O‘RQ-730-son “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni¹ qabul qilinishi natijasida risklarni boshqarish va prudensial nazorat mexanizmlarining institutsional asosi sezilarli darajada mustahkamlanganligi ilmiy asosda ko‘rsatib berildi; mazkur huquqiy baza integratsiyalashgan boshqaruv modelini shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratdi.

Haqberdiyev, B. integratsiyalashgan boshqaruv konsepsiyasini amaliyotga joriy etish samaradorligini baholash maqsadida moliyaviy, regulyatorlik va operatsion KPI ko‘rsatkichlarini yagona monitoring platformasida birlashtiruvchi integral tizimni taklif etadi, bu esa risklar dinamikasini real vaqt rejimida kuzatish hamda boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish imkonini beradi. Xojiboqiyeva, N. esa ushbu modelni milliy sharoitga moslashtirish jarayonida prudensial normativlar, jumladan kapital yetarliligi va to‘lov qobiliyati koeffitsiyentlarining amaldagi regulyator - Istiqbolli loyihalar milliy agentligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan talablar bilan uzviy integratsiyasini ta‘minlash zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.[13]

Korporativ darajada esa Murtazayev N.R. tomonidan ilgari surilgan “integratsiyalashgan xavf tili” (common risk language) konsepsiyasi alohida e‘tiborga loyiq bo‘lib, unga ko‘ra risklarga oid tushunchalar va baholash mezonlari kompaniyaning barcha ierarxik darajalarida bir xil talqin qilinishi hamda korporativ madaniyatning ajralmas qismiga aylanishi lozim, aks holda metodologik parchalanish boshqaruv samaradorligini pasaytiradi.

Xalqaro ilmiy adabiyotlarda xavflarni agregatsiyalashning ilg‘or usullari ham keng yoritilgan bo‘lib, xususan, McNeil, Frey va Embrechts tomonidan kopula modellashtrish asosida ishlab chiqilgan yondashuv sug‘urta portfelidagi diversifikatsiya effektini (Div) miqdoriy baholash imkonini beradi hamda yalpi kapital talabi (SCR) ko‘rsatkichining 15-25 foizgacha kamayishi mumkinligini empirik jihatdan asoslaydi; bu esa integratsiyalashgan risk-menejment tizimining nafaqat moliyaviy barqarorlik, balki kapital samaradorligi nuqtayi nazaridan ham muhimligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, Baranoff integratsiyalashgan boshqaruv tizimini joriy etishda kompaniyaning risk-appetit (xavfga moyillik) darajasi hamda moliyaviy imkoniyatlari

¹ O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabr O‘RQ-730-son “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-5739117>

o'rtasidagi muvozanatni inobatga olish zarurligini ta'kidlab, strategik maqsadlar bilan uyg'unlashtirilmagan risk-menejment tizimi kutilgan natijani bermasligini qayd etadi.

Xulosa tariqasida ta'kidlash joizki, risk-asoslangan boshqaruv, ERM va Komplayens-nazorat elementlarining sintezi zamonaviy sug'urta kompaniyasining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, kapitallashuv darajasini oshirish hamda regulativ muvofiqlikni kafolatlashning strategik poydevori sifatida namoyon bo'ladi; garchi mazkur konsepsiyaning nazariy asoslari COSO ERM, International Organization for Standardization tomonidan qabul qilingan ISO 31000:2018 standarti hamda Solvency II Directive talablari doirasida yetarli darajada shakllangan bo'lsa-da, uning O'zbekiston sug'urta bozori uchun moslashtirilgan milliy modeli hali to'liq institutsionallashtirilmagan.

Integratsiyalashgan boshqaruvning milliy modelini ishlab chiqish jarayonida institutsional infratuzilmani takomillashtirish, kadrlar salohiyatini xalqaro professional sertifikatlash tizimlari (CERA, FRM) orqali mustahkamlash hamda raqamli axborot infratuzilmasini modernizatsiya qilish kabi kompleks chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish zarur bo'lib, mazkur masala dissertatsiyaning keyingi bo'limlarida izchil va batafsil tahlil qilinadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda sug'urta kompaniyalarining rivojlanish dinamikasi tahlili shuni ko'rsatadiki, sug'urta bozori yuqori sur'atlarda kengayib borayotgan bo'lib, bu jarayon nafaqat hajmiy o'sish, balki tarkibiy va sifat o'zgarishlari bilan ham tavsiflanadi. Xususan, sug'urta mukofotlari hajmining sezilarli darajada ortishi bozor ishtirokchilarining faollashuvi, sug'urta xizmatlariga bo'lgan talabning oshishi hamda iqtisodiyotda moliyaviy vositachilik institutlarining roli kuchayib borayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, umumiy sug'urta sektori hali ham ustunlikni saqlab qolayotgan bo'lsa-da, hayotni sug'urtalash segmentining keskin o'sishi bozor diversifikatsiyasining chuqurlashayotganini va uzoq muddatli moliyaviy instrumentlarga bo'lgan qiziqish ortayotganini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari sug'urta to'lovlari dinamikasining mukofotlar o'sishidan pastroq sur'atda shakllanayotganini ham namoyon etdi. Bu holat bir tomondan sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi va rentabelligi oshayotganini bildirsa, ikkinchi tomondan kelgusida majburiyatlar sifatini boshqarish, sug'urta zaxiralarini shakllantirish va risklarni adekvat baholash zarurligini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, hayotni sug'urtalash segmentida to'lovlar va majburiyatlar dinamikasidagi nomutanosiblik ushbu yo'nalishda mahsulotlar strukturasini takomillashtirish va aktuariy hisob-kitoblarni chuqurlashtirish lozimligini anglatadi.

Sug'urta majburiyatlari hajmining o'sishi, ayniqsa ixtiyoriy sug'urta segmentida, bozorning kengayishi bilan bir qatorda kompaniyalar zimmasidagi risk yukining ham ortib borayotganini ko'rsatadi. Shu sababli sug'urta tashkilotlarida risk-menejment tizimini takomillashtirish, kapital yetarliligini ta'minlash hamda prudensial nazorat mexanizmlarini xalqaro standartlarga mos ravishda rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bozorning sifat jihatdan rivojlanishi uchun sug'urta portfelini

diversifikatsiyalash, innovatsion sugʻurta mahsulotlarini joriy etish va raqamli texnologiyalarni keng qoʻllash ustuvor yoʻnalishlardan biri boʻlib qoladi.

Umuman olganda, Oʻzbekistonda sugʻurta bozori barqaror rivojlanish trayektoriyasiga ega boʻlib, uning kelgusidagi samaradorligi institutsional islohotlar, davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash choralarining davomiyligi hamda sugʻurta kompaniyalarining moliyaviy xavfsizligini taʼminlash darajasiga bevosita bogʻliqdir. Mazkur tadqiqot natijalari sugʻurta bozorining strategik rivojlanish yoʻnalishlarini aniqlash, risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun muhim asos boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Hoyt, R. E., & Liebenberg, A. P. (2011). The value of enterprise risk management. *Journal of Risk and Insurance*, 78(4), 795-822. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6975.2011.01413.x>
2. Beasley, M. S., Clune, R., & Hermanson, D. R. (2005). Enterprise risk management: An empirical analysis. *Accounting Horizons*, 19(4), 521-531. <https://doi.org/10.2308/acch.2005.19.4.521>
3. Grace, M. F., Leverty, J. T., Phillips, R. D., & Shimpi, P. (2015). The value of investing in enterprise risk management. *Journal of Risk and Insurance*, 82(2), 289-316. <https://doi.org/10.1111/jori.12022>
4. Pagach, D., & Warr, R. (2010). The effects of enterprise risk management on firm performance. *Risk Management and Insurance Review*, 13(2), 173-203. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6296.2010.01177.x>
5. McShane, M. K., Nair, A., & Rustambekov, E. (2011). Does enterprise risk management increase firm value? *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 26(4), 641-658. <https://doi.org/10.1177/01485558X11409160>
6. Cummins, J. D., & Weiss, M. A. (2014). Systemic risk and the U.S. insurance sector. *Journal of Risk and Insurance*, 81(3), 489-528. <https://doi.org/10.1111/jori.12039>
7. Arena, M., Arnaboldi, M., & Azzzone, G. (2010). The organizational dynamics of enterprise risk management. *Accounting, Organizations and Society*, 35(7), 659-675. <https://doi.org/10.1016/j.aos.2010.07.003>
8. Bromiley, P., McShane, M., Nair, A., & Rustambekov, E. (2015). Enterprise risk management: Review, critique, and research directions. *Long Range Planning*, 48(4), 265-276. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2014.07.005>
9. Eckles, D. L., Hoyt, R. E., & Miller, S. M. (2014). The impact of enterprise risk management on the marginal cost of reducing risk. *Journal of Banking & Finance*, 43, 247-261. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2014.03.012>
10. Power, M. (2009). The risk management of nothing. *Accounting, Organizations and Society*, 34(6-7), 849-855. <https://doi.org/10.1016/j.aos.2009.06.000>
11. Nocco, B. W., & Stulz, R. M. (2006). Enterprise Risk Management: Theory and Practice. *Journal of Applied Corporate Finance*, 18, 8-20. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6622.2006.00106.x>

12. http://mkidn.gov.pl/media/docs/pol_obronna/20150309_3-NZ-AUST-2004.pdf

13. Xojiboqiyeva, N. (2024). Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida moliya tizimi va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish masalalari. Science Technology & Digital Finance, 2(4), 97-101. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14027864>

O'ZBEKISTON IQTISODIYOTINING SANOAT TARMOQLARI RIVOJLANISH QONUNIYATLARINING MULTIPLIKATIV TAHLILI

Samadova Go'zal Solik qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston
Milliy Universiteti talabasi

Normurodov Husan

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston
Milliy Universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston sanoat tarmoqlari rivojlanish qonuniyatlari multiplikativ tahlil usuli asosida o'rganildi. Tadqiqotda sanoat mahsuloti hajmi, mehnat unumdorligi, bandlik va qo'shilgan qiymat o'rtasidagi omiy bog'liqliklar aniqlangan. Tahlil natijalari sanoat o'sishida intensiv omillarning ustuvorligi mavjudligini ko'rsatgan. Qayta ishlash sanoati ulushi ortgani hamda investitsiya omilining yuqori samaradorligi aniqlangan. Sanoat rivojlanishida tarkibiy siljishlar va tarmoqlararo integratsiya jarayonlari kuchaygani asoslangan. Natijalar sanoatni modernizatsiya qilish, resurs samaradorligini oshirish va yuqori qo'shilgan qiymatli ishlab chiqarishni kengaytirish zarurligini ko'rsatgan.

Kalit so'zlar: sanoat tarmoqlari, multiplikativ tahlil, mehnat unumdorligi, qo'shilgan qiymat, tarkibiy o'zgarishlar, investitsiya, iqtisodiy o'sish

Аннотация

В статье исследованы закономерности развития отраслей промышленности Узбекистана на основе метода мультипликативного анализа. В ходе исследования определены факторные взаимосвязи между объемом промышленного производства, производительностью труда, занятостью и добавленной стоимостью. Результаты анализа показали преобладание интенсивных факторов в росте промышленности. Установлено увеличение доли обрабатывающей промышленности и высокая эффективность инвестиционного фактора. Обосновано усиление структурных сдвигов и межотраслевой интеграции. Полученные результаты подтвердили необходимость модернизации промышленности, повышения ресурсоэффективности и расширения производства с высокой добавленной стоимостью.

Ключевые слова: отрасли промышленности, мультипликативный анализ, производительность труда, добавленная стоимость, структурные изменения, инвестиции, экономический рост

Abstract

The article examined the development patterns of industrial sectors in Uzbekistan using a multiplicative analysis approach. The study identified factor relationships between industrial output, labor productivity, employment, and value added. The results demonstrated the dominance of intensive factors in industrial growth. An increase in the share of the manufacturing sector and high efficiency of the investment factor were identified. Structural shifts and strengthening of intersectoral integration

processes were substantiated. The findings indicated the necessity of industrial modernization, improvement of resource efficiency, and expansion of high value-added production.

Keywords: industrial sectors, multiplicative analysis, labor productivity, value added, structural change, investment, economic growth

KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyotida sanoat tarmoqlari iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi hamda milliy ishlab chiqarish samaradorligini belgilovchi strategik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Sanoatning rivojlanishi mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmining ortishi, eksport tarkibining kengayishi va hududlar iqtisodiy salohiyatining mustahkamlanishida muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. So'nggi yillarda sanoat ishlab chiqarishini modernizatsiya qilish, resurslardan samarali foydalanish va yuqori qo'shilgan qiymat yaratishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar natijasida tarmoqlararo tarkibiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Bu jarayon, ayniqsa, qayta ishlash sanoati, energetika hamda tog'-kon yo'nalishlarida yaqqol kuzatilmoqda.

Mazkur sharoitda sanoat tarmoqlarining rivojlanish qonuniyatlarini omillar kesimida chuqur tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Chunki sanoatdagi o'sish faqat umumiy ishlab chiqarish hajmi bilan emas, balki mehnat unumdorligi, bandlik darajasi, kapital samaradorligi va rentabellik ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik orqali shakllanadi. Shu sababli iqtisodiy natijalarning shakllanish mexanizmini aniqlashda multiplikativ tahlil yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolaning maqsadi O'zbekiston sanoat tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish, asosiy omillarning ishlab chiqarish natijalariga ta'sirini aniqlash hamda sanoat samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi ilmiy xulosalarni shakllantirishdan iborat bo'lib, tadqiqot davomida sanoat tarmoqlarining tarkibiy holati va ularning iqtisodiy o'sishdagi o'rni ilmiy yondashuv asosida yoritiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekiston sanoat tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishi, tarkibiy o'zgarishlari hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalalari mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan turli ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. Jumladan, B. Abdukarimovning iqtisodiy tahlilga bag'ishlangan ilmiy ishlarida sanoat korxonalarida ishlab chiqarish natijalarini baholashning omilli usullari batafsil yoritilgan bo'lib, unda mehnat unumdorligi, asosiy vositalardan foydalanish darajasi hamda ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bog'liqlik iqtisodiy samaradorlikning asosiy ko'rsatkichlari sifatida izohlanadi. Muallif sanoat natijalarini tahlil qilishda omillarni alohida ajratib baholash boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi [1].

G.V. Savitskayaning iqtisodiy tahlil bo'yicha ilmiy tadqiqotlarida multiplikativ modellarning nazariy asoslari keng bayon etilgan. Xususan, ishlab chiqarish hajmini mehnat unumdorligi va bandlar soni orqali ifodalash, rentabellik ko'rsatkichlari bilan bog'liq omillarni bosqichma-bosqich aniqlash usullari sanoat tarmoqlarini tahlil qilishda samarali metod sifatida tavsiya etiladi [2].

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlarida sanoat

ishlab chiqarishining so‘nggi yillardagi dinamikasi, qayta ishlash sanoati ulushining ortishi, energetika va tog‘-kon tarmoqlaridagi o‘shish sur‘atlari statistik jihatdan aks ettirilgan. Ushbu ma‘lumotlar hududlar kesimida sanoat rivojlanishidagi farqlarni aniqlash imkonini beradi [3].

The World Bank hisobotlarida O‘zbekiston sanoatini modernizatsiya qilish, investitsiya muhitini yaxshilash va yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirish iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlovchi muhim yo‘nalish sifatida baholanadi. Hisobotlarda sanoatni diversifikatsiya qilish eksport salohiyatini oshirish bilan chambarchas bog‘liqligi qayd etilgan [4].

O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi tahliliy materiallarida esa sanoat tarmoqlariga yo‘naltirilgan investitsiyalar, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va texnologik yangilanish jarayonlarining iqtisodiy samaradorlikka ta‘siri ko‘rsatib berilgan [5].

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sanoat tarmoqlarining rivojlanish qonuniyatlarini multiplikativ yondashuv asosida chuqur o‘rganish, ayniqsa omillarning o‘zaro ta‘sirini aniqlash nuqtai nazaridan dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot O‘zbekiston sanoat tarmoqlarining rivojlanish qonuniyatlarini multiplikativ tahlil asosida o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda iqtisodiy nazariya, sanoat iqtisodiyoti va statistik tahlil usullari birgalikda qo‘llanadi. Ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi, bandlik darajasi, qo‘shilgan qiymat va rentabellik kabi asosiy ko‘rsatkichlar multiplikativ model orqali omillariga ajratilib tahlil qilinadi. Shu yo‘l bilan tarmoqlar o‘shishining asosiy omillari va tarkibiy o‘zgarishlari aniqlanadi.

Tadqiqot jarayonida Davlat statistika qo‘mitasi va boshqa rasmiy manbalar asosiy ma‘lumotlar sifatida ishlatiladi. Ushbu metodologiya nazariy bilimlarni amaliy tahlil bilan uyg‘unlashtirib, sanoat tarmoqlarining iqtisodiy samaradorligini baholash va resurslardan samarali foydalanish bo‘yicha asosli tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi. Shu bilan birga multiplikativ model sanoat siyosatini takomillashtirish va iqtisodiy barqarorlikni oshirish yo‘llarini aniqlashda ilmiy asos vazifasini bajaradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sanoat - milliy iqtisodiyotning tayanch tarmog‘i bo‘lib, u yalpi ichki mahsulot hajmini oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish va hududiy iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashda strategik ahamiyatga ega. Sanoatning iqtisodiy mohiyati ishlab chiqarish resurslarini oqilona taqsimlash, mehnat unumdorligini muntazam oshirish va innovatsion texnologiyalarni amaliyotga joriy etish orqali barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashdan iborat. O‘zbekiston iqtisodiyotida sanoat tarmoqlari tarkibiy jihatdan uchta yirik guruhga: tog‘-kon sanoati, qayta ishlash sanoati hamda energetika tarmoqlariga bo‘linadi.

Sanoat rivojlanishining muhim qonuniyatlaridan biri - bu tarmoqlararo bog‘liqlik bo‘lib, u ishlab chiqarish jarayonida resurslarning ketma-ket uzatilishi va har bir bosqichda qo‘shilgan qiymat hosil bo‘lishi orqali namoyon bo‘ladi. Zamonaviy

sharoitda sanoatning rivojlanishi faqat ishlab chiqarish hajmining miqdoriy ortishi bilan emas, balki tarkibiy siljishlar, ya'ni qayta ishlash sanoati ulushining izchil o'sib borishi bilan tavsiflanadi. Bu jarayon iqtisodiyotning xomashyo yo'nalishidan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tishini va tashqi bozorda raqobatbardoshlikning oshishini ta'minlaydi.

Ushbu murakkab jarayonlarni miqdoriy jihatdan baholashda multiplikativ tahlil metodologiyasi alohida o'rin tutadi. Multiplikativ modelning asosi shundaki, unda natijaviy ko'rsatkich bir nechta o'zaro bog'liq omillarning ko'paytmasi sifatida ifodalanadi. Sanoat iqtisodiyotida ushbu metodologiya quyidagi yo'nalishlarda qo'llaniladi:

Ishlab chiqarish hajmi mehnat unumdorligi va band bo'lgan xodimlar sonining o'zaro bog'liqligi orqali shakllanadi.

Qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi esa ishlab chiqarish hajmi va tarmoqning rentabellik darajasi ko'paytmasi sifatida aniqlanadi.

Bunday uslubiy yondashuv sanoat samaradorligining o'zgarishi qaysi omil (intensiv yoki ekstensiv) hisobiga yuzaga kelayotganini aniq kvantifikatsiya qilish imkonini beradi. Masalan, mehnat unumdorligining oshishi mavjud ishchi kuchi bilan ko'proq mahsulot ishlab chiqarishni anglatib, sanoatning sifat jihatidan rivojlanish qonuniyatini aks ettiradi. Shu bois, multiplikativ model sanoat siyosatini takomillashtirish va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval.

O'zbekiston sanoatining rivojlanish dinamikasini¹

Yillar	Sanoat mahsuloti hajmi (trln so'm)	O'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati, foizda	Qayta ishlash sanoati ulushi, foizda	Mehnat unumdorligi o'sishi, foizda
2018	228,9	110,6	80,3	105,4
2021	451,6	108,7	82,1	106,2
2023	655,8	106,0	84,4	107,5
2025	1100,0	105,8	86,0	108,9

O'zbekiston sanoat tarmoqlarining 2018-2025-yillardagi ko'rsatkichlari dinamikasi shuni ko'rsatadiki, mamlakat iqtisodiyotida sanoat rivojlanishining sifat jihatidan yangi qonuniyatlari shakllanmoqda. Jadval ma'lumotlarini multiplikativ yondashuv asosida quyidagicha tahlil qilish mumkin:

O'zbekiston sanoat tarmoqlarining 2018-2025-yillardagi ko'rsatkichlari dinamikasi shuni ko'rsatadiki, mamlakat iqtisodiyotida sanoat rivojlanishining sifat jihatidan yangi qonuniyatlari shakllanmoqda. Jadval ma'lumotlarini multiplikativ yondashuv asosida tahlil qilganda, birinchi navbatda ishlab chiqarish hajmining multiplikativ o'sishi kuzatiladi. Sanoat mahsulotlari hajmining 2018-yildagi 228,9 trln so'mdan 2025-yilda 1100 trln so'mga yetishi kutilayotgani ishlab chiqarish quvvatlarining qariyb 4,8 baravarga ortishini anglatadi. Multiplikativ tahlil nuqtai

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasining sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha hisobotlari hamda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya Vazirligining tahliliy ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

nazaridan, bu o'sish faqatgina resurslarni ko'paytirish - ekstensiv yo'l hisobiga emas, balki mehnat unumdorligining har yili o'rtacha 7-9 foizga oshishi - intensiv yo'l hisobiga yuz bermoqda. Ya'ni, har bir birlik kiritilgan mehnat va kapital ko'proq natija bermoqda.

Shu bilan birga, tizimda tarkibiy siljishlar va diversifikatsiya qonuniyati namoyon bo'lmoqda. Sanoat rivojlanishining eng muhim qonuniyati - qayta ishlash sanoati ulushining izchil ortib borishidir. Jadvalga ko'ra, ushbu ko'rsatkich 80,3 foizdan 86 foizga ko'tarilishi prognoz qilinmoqda. Bu multiplikativ zanjirning kengayishini anglatadi: xomashyoni qazib olishdan ko'ra, uni chuqur qayta ishlash bosqichlarida qo'shilgan qiymatning "ko'paytiruvchi", ya'ni multiplikator effekti yuqori bo'ladi. Tayyor mahsulot ishlab chiqarish zanjirining har bir yangi bo'g'ini iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida, masalan xizmat ko'rsatish, transport va logistika kabilarda qo'shimcha talab va daromad yaratmoqda.

Jarayonda intensiv omillarning ustuvorligi ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Mehnat unumdorligi o'sish sur'atining (105,4% dan 108,9% gacha) jadallashishi sanoatning modernizatsiyalashganidan dalolat beradi. Multiplikativ omillik modeli bo'yicha tahlil qilinsa, umumiy o'sishning asosiy qismi (taxminan 65-70 foizi) aynan mehnat unumdorligi va texnologik yangilanish hisobiga to'g'ri kelmoqda. Bu esa O'zbekiston sanoatining xomashyoga asoslangan modeldan texnologik modelga o'tish qonuniyatini isbotlaydi.

Ushbu o'sishda investitsion multiplikator ta'siri muhim rol o'ynaydi. Sanoat mahsuloti hajmining keskin ortishi investitsiyalarning multiplikativ samarasi bilan bog'liq. Asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar nafaqat yangi zavodlar qurilishiga, balki turdosh tarmoqlarda bandlikning oshishiga va aholi daromadlarining o'sishiga zanjirsimon ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa o'z navbatida sanoat mahsulotlariga bo'lgan ichki iste'mol talabini rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Jadval tahlili shuni tasdiqlaydiki, O'zbekiston sanoatida rivojlanishning "ekstensivdan intensivga" o'tish qonuniyati amal qilmoqda. Multiplikativ bog'liqliklar shuni ko'rsatadiki, qayta ishlash sanoatidagi har 1 foiz o'sish iqtisodiyotning umumiy barqarorligiga yuqori ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi drayver vazifasini bajarmoqda.

Sanoat tarmoqlari rivojlanish qonuniyatlarini tizimli o'rganishda multiplikativ tahlil usuli alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu uslub ishlab chiqarish natijalarini nafaqat miqdoriy ko'rsatkichlar, balki sifat o'zgarishlari va omillar-aro bog'liqlik orqali baholash imkonini beradi [2]. Mazkur yondashuvga ko'ra, sanoat mahsuloti hajmining o'zgarishi (ΔY) ikki asosiy yo'nalish: ekstensiv (ishchi kuchi miqdori - B) va intensiv (mehnati unumdorligi - MU) omillarning o'zaro multiplikativ ta'siri natijasidir [1].

O'zbekiston sanoatining hozirgi holatini baholash uchun quyidagi multiplikativ modeldan foydalaniladi: $Y = MU \times B$

Tadqiqot davomida 2018-2025 yillardagi statistik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, sanoat mahsuloti hajmining 228,9 trln so'mdan 1100 trln so'mga yetishi (prognoz ko'rsatkichi) iqtisodiyotda jiddiy tarkibiy siljishlar yuz berayotganidan dalolat beradi [3]. Ushbu o'sish sur'atlarini omilli tahlil qilish natijasida quyidagi

qonuniyatlar aniqlandi:

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mehnat unumdorligi multiplikatori asosida sanoatdagi umumiy o'sishning taxminan 62-65 foizi aynan mehnat unumdorligining oshishi hisobiga shakllanmoqda. Bu ko'rsatkich sanoat tarmoqlarida texnologik yangilanish va ishlab chiqarishni raqamlashtirish jarayonlari samaradorlikni oshirishning asosiy drayveri ekanligini tasdiqlaydi [5]. Shu bilan birga, bandlikning ekstensiv ta'siri natijasida sanoat o'sishining qariyb 35-38 foizi yangi ish o'rinlari yaratilishi va bandlar sonining ortishi bilan izohlanadi. Bu holat sanoatning aholi daromadlarini oshirishdagi ijtimoiy multiplikatorlik funksiyasini ifodalaydi [7].

Sanoat rivojlanishining muhim qonuniyati sifatida qayta ishlash sanoati ulushining 86 foizga yetishi, tarmoqlararo qo'shilgan qiymat zanjirining kengayishini anglatadi. Xomashyoni chuqur qayta ishlashning har bir yangi bosqichi iqtisodiyotda 3-4 baravargacha multiplikativ samara hosil qiladi [4]. Tahlil natijalari shuni tasdiqlaydiki, O'zbekiston sanoati "resurs talab" modeldan "texnologik va bilim talab" modelga o'tish bosqichida turibdi. Bu jarayonda mehnat unumdorligining bandlikka nisbatan jadalroq o'sishi sanoatning sifat jihatidan rivojlanish qonuniyatini aks ettiruvchi asosiy multiplikativ ko'rsatkichdir.

O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlashda sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish va ularning multiplikativ samaradorligini oshirish strategik ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari va xalqaro tajriba tahlili asosida eksport diversifikatsiyasi va yuqori texnologik eksport modeliga o'tish sanoatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishi sifatida belgilanadi. Sanoat rivojlanishining hozirgi qonuniyati xomashyo eksportidan tayyor mahsulot eksportiga o'tishni taqozo etmoqda. Bu jarayonda mahsulotning raqobatbardoshligini oshirish uchun nafaqat narx omili, balki sifat va texnologik daraja muhim rol o'ynaydi [4]. Eksport tarkibida tayyor mahsulotlar ulushining ortishi mamlakat iqtisodiyotining tashqi bozorlardagi konyunktura o'zgarishlariga nisbatan barqarorligini ta'minlaydi va multiplikativ daromadlar bazasini kengaytiradi.

Shuningdek, yuqori qo'shilgan qiymatli tarmoqlarni qo'llab-quvvatlash orqali kimyo, oziq-ovqat va metallni qayta ishlash kabi yo'nalishlarda multiplikativ effektga erishish mumkin. Mazkur tarmoqlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash orqali vertikal integratsiyalashgan zanjirlarni yaratish birlamchi resurslarni chuqur qayta ishlab, iqtisodiyotda yaratiladigan yalpi qo'shilgan qiymat hajmini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi [5].

Bundan tashqari, texnologik yangilanish va energiya tejamkorlik choralari ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali mahsulot tannarxini kamaytirishga yordam beradi. Zamonaviy sanoatda energiya tejamkorligi samaradorlikning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, energiya sarfini optimallashtirish va "yashil texnologiyalar"ni qo'llash sanoat o'sishining multiplikativ koeffitsiyentini 1,2-1,5 baravargacha oshirishi mumkin [1].

Sanoatni modernizatsiya qilishning ushbu yo'nalishlari mamlakat iqtisodiyotining "resurs talab" modelidan "bilim va innovatsiya talab" modeliga to'liq

o'tishini ta'minlaydi. Bu esa uzoq muddatli istiqbolda sanoat tarmoqlarining global raqobatbardoshligini mustahkamlovchi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekiston iqtisodiyotining sanoat tarmoqlari rivojlanish qonuniyatlarini multiplikativ tahlil qilish asosida o'tkazilgan ushbu tadqiqot quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarni chiqarish imkonini beradi. Sanoat o'sishining sifat ko'rsatkichlari: Omilli tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, 2018-2025-yillarda sanoat mahsuloti hajmining keskin ortishi (228,9 trln so'mdan 1100 trln so'mga) asosan intensiv omillar hisobiga yuz bermoqda. Sanoat o'sishining qariyb 62 foizi mehnat unumdorligi multiplikatori hisobiga to'g'ri kelishi, mamlakatda texnologik yangilanish va modernizatsiya jarayonlari samarali kechayotganidan dalolat beradi.

Tarkibiy o'zgarishlar qonuniyati tadqiqot davomida qayta ishlash sanoati ulushining 86 foizga yetishi iqtisodiyotda qo'shilgan qiymat zanjirining kengayishiga olib kelishi aniqlandi. Multiplikativ bog'liqliklar shuni tasdiqlaydiki, xomashyo eksportidan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tilishi turdosh tarmoqlarda ham zanjirsimon ijobiy ta'sir, ya'ni "multiplikativ ta'sir samarasini" hosil qilmoqda.

Investitsiya va bandlik balansi: Sanoat tarmoqlariga kiritilayotgan investitsiyalar nafaqat ishlab chiqarish hajmini, balki aholi bandligini ham multiplikativ tarzda oshirmoqda. Har bir yangi yaratilgan texnologik ish o'rni sanoat unumdorligini oshirish bilan birga, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omili bo'lib xizmat qilmoqda.

Olingan natijalar asosida sanoat samaradorligini yanada oshirish bo'yicha ba'zi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi. Vertikal integratsiyalashgan klasterlarni qo'llab-quvvatlash, sanoatda multiplikativ samarani maksimal darajaga yetkazish uchun xomashyoni chuqur qayta ishlashning barcha bosqichlarini qamrab oluvchi klasterlar tizimini kengaytirish zarur. Bu iqtisodiyotda qo'shilgan qiymatning mamlakat ichida qolishini ta'minlaydi.

Innovatsion va energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish esa mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarini saqlab qolish uchun sanoat korxonalarini raqamlashtirish va "yashil iqtisodiyot" tamoyillari asosida modernizatsiya qilishni rag'batlantirish lozim.

Eksport diversifikatsiyasini jadallashtirish orqali tayyor mahsulotlar eksportini rag'batlantirish orqali milliy sanoatning global raqobatbardoshligini oshirish va tashqi bozorlardagi multiplikativ daromadlar ulushini ko'paytirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, sanoat tarmoqlari rivojlanishini multiplikativ baholash iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlarini belgilashda muhim uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi va iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror o'sishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdukarimov B. Iqtisodiy tahlil. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.
2. Савицкая Г.В. Экономический анализ. - Москва: Инфра-М, 2018.
3. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Sanoat statistik ko'rsatkichlari to'plami. - Toshkent, 2024.

4. The World Bank. Uzbekistan Country Economic Update. - Washington, 2023.
5. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Iqtisodiy rivojlanish bo‘yicha tahliliy ma’lumotlar. - Toshkent, 2023.
6. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Sanoat ishlab chiqarish bo‘yicha rasmiy statistik ma’lumotlar. <https://www.stat.uz/>
7. UzDaily. Uzbekistan industrial production indicators (2021-2025).

MINTAQAVIY TURIZM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ICHKI ZAXIRALARIDAN FOYDALANISH

Naurizbaev Aliakbar Rustamovich

University of Innovation Technologies dotsenti
iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

ORCID: 0009-0007-6728-4887

E-mail: akbarshox_9292@uit.uz

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintaqaviy turizm samaradorligini oshirishda ichki zaxiralardan foydalanish masalasi tahlil qilindi. Tadqiqotda Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida turizm sohasining mavjud holati, rivojlanish omillari va muammolari o'rganildi. Ichki zaxiralar sifatida kadrlar salohiyati, infratuzilma imkoniyatlari va boshqaruv jarayonlari baholandi. Mavsumiylikning salbiy ta'siri aniqlandi hamda uni kamaytirish yo'llari asoslandi. Tahlil natijasida xizmatlar sifatini oshirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish, ichki turizmni rivojlantirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari mintaqaviy turizmni barqaror rivojlantirishga xizmat qilishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: mintaqaviy turizm, ichki zaxiralar, samaradorlik, mavsumiylik, infratuzilma, kadrlar salohiyati, xizmat sifati, raqamlashtirish

Аннотация

В статье проанализированы вопросы повышения эффективности регионального туризма за счет использования внутренних резервов. В качестве примера рассмотрена Республика Каракалпакстан, изучены текущее состояние туристической отрасли, факторы развития и существующие проблемы. Оценены внутренние ресурсы, включая кадровый потенциал, инфраструктуру и управленческие процессы. Выявлено влияние сезонности и обоснованы пути его снижения. По результатам анализа предложены меры по повышению качества услуг, модернизации инфраструктуры, развитию внутреннего туризма и внедрению цифровых технологий. Показано, что использование внутренних резервов способствует устойчивому развитию регионального туризма.

Ключевые слова: региональный туризм, внутренние резервы, эффективность, сезонность, инфраструктура, кадровый потенциал, качество услуг, цифровизация

Abstract

This article analyzed the use of internal reserves to improve the efficiency of regional tourism. The Republic of Karakalpakstan was examined as a case study, focusing on the current state of the tourism sector, development factors, and existing challenges. Internal resources such as human capital, infrastructure, and management processes were evaluated. The impact of seasonality was identified, and approaches to reduce it were substantiated. Based on the analysis, measures were proposed to enhance service quality, modernize infrastructure, develop domestic tourism, and implement digital technologies. The results showed that effective use of internal reserves contributes to sustainable development of regional tourism.

Keywords: regional tourism, internal reserves, efficiency, seasonality, infrastructure, human capital, service quality, digitalization

KIRISH

Globalashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtiruvchi muhim omillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Turizm nafaqat iqtisodiy daromad manbai, balki yangi ish o'rinlarini yaratish, infratuzilmani rivojlantirish, hududlarning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish hamda madaniy merosni asrash va targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasida turizmni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

Mintaqaviy turizmni rivojlantirish ayniqsa tabiiy, tarixiy va madaniy resurslarga boy hududlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi ana shunday hududlardan biri bo'lib, uning noyob geografik joylashuvi, Orolbo'yi hududining o'ziga xos tabiati, boy tarixiy merosi va etnografik xususiyatlari turizmni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Nukus shahridagi I.V. Savitskiy nomidagi Davlat san'at muzeyi, qadimiy Xorazm yodgorliklari hamda ekologik turizm yo'nalishlari mintaqaning turistik salohiyatini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Shu bilan birga, mavjud salohiyatdan to'liq foydalanilmayotgani kuzatilmoqda. Turizm oqimining mavsumiyligi, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, xizmatlar sifati va kadrlar malakasi bilan bog'liq muammolar mintaqaviy turizm samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, kuz-qish mavsumlarida turistik faollikning pasayishi soha daromadlarining qisqarishiga va bandlik darajasining kamayishiga olib kelmoqda.

Mazkur sharoitda turizm samaradorligini oshirishda ichki zaxiralardan foydalanish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ichki zaxiralar - bu mavjud resurslar, boshqaruv imkoniyatlari va tashkiliy salohiyatdan samarali foydalanish orqali qo'shimcha iqtisodiy natijalarga erishish imkonini beruvchi omillardir. Ularni aniqlash va amaliyotga joriy etish katta hajmdagi tashqi investitsiyalarni talab qilmasdan turib, turizm faoliyatini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi mintaqaviy turizm samaradorligini oshirishda ichki zaxiralardan foydalanish yo'llarini ilmiy asosda tahlil qilish, ularning iqtisodiy ahamiyatini ochib berish hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi sharoitida amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaviy turizm samaradorligini oshirish masalasi iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan bo'lib, unda asosiy e'tibor turizmning hududiy rivojlanishga ta'siri, resurslardan foydalanish darajasi hamda boshqaruv samaradorligiga qaratilgan. Turizmning hududiy rivojlanish omili sifatidagi ahamiyati Kapustina tomonidan asoslab berilib, unda ichki turizmni rivojlantirish mintaqaviy iqtisodiy o'sish va bandlikni ta'minlashning muhim vositasi sifatida baholanadi [1].

Mamanabieva va Muminova tadqiqotlarida turizm barqaror rivojlanishning muhim komponenti sifatida ko'rib, unda hududiy resurslardan oqilona foydalanish va

xizmatlar sifatini oshirish zarurligi ta'kidlangan [2]. Shu bilan birga, turizm samaradorligini oshirishda boshqaruv mexanizmlarining o'zni Lazarev tomonidan chuqur tahlil qilinib, ichki zaxiralardan foydalanish samaradorlikni oshirishning muhim omili sifatida ko'rsatiladi [3].

Xorijiy tadqiqotlarda ham turizm samaradorligini baholash mezonlari va indikatorlari ishlab chiqilgan. Romanyuk va Gareev mintaqalarda turizm xizmatlari samaradorligini baholash uchun ko'rsatkichlar tizimini taklif etib, bu jarayonda infratuzilma, xizmat sifati va boshqaruv samaradorligi muhimligini ko'rsatadi [4]. Sustar va Azic tadqiqotlarida turizm mavsumiyligi asosiy muammolardan biri sifatida baholanib, u resurslardan foydalanish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy asoslangan [5].

Turizm mavsumiyligini tartibga solish masalalari Kozlov tomonidan o'rganilib, unda mavsumdan tashqari davrda qo'shimcha xizmatlar va alternativ turistik mahsulotlarni rivojlantirish samaradorlikni oshirishga xizmat qilishi qayd etilgan [6]. Shu bilan birga, infratuzilmani rivojlantirish va modernizatsiya qilish turizmning barqaror ishlashini ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida Ahmedova tomonidan asoslab berilgan [7].

Kadrlar salohiyati masalasi ham alohida e'tibor qaratilgan yo'nalishlardan biri bo'lib, Yusupov tadqiqotlarida turizm sohasida malakali kadrlar yetishmasligi xizmatlar sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi [8]. Bundan tashqari, Golubeva ichki turizmni rivojlantirish va kam byudjetli turistik mahsulotlarni joriy etish orqali infratuzilma bandligini ta'minlash va iqtisodiy samaradorlikni oshirish mumkinligini ko'rsatadi [9].

O'zbekistonda turizmni rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari va konsepsiyalarida ham ichki imkoniyatlardan samarali foydalanish, xizmatlarni raqamlashtirish va hududiy turizmni rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan [10]. Bu yondashuvlar mintaqaviy turizmni barqaror rivojlantirishda ichki zaxiralarning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shunday qilib, tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy turizm samaradorligini oshirish ko'p jihatdan ichki resurslardan foydalanish, mavsumiylilikni kamaytirish, infratuzilmani rivojlantirish va kadrlar salohiyatini oshirish bilan bevosita bog'liqdir. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda aynan ichki zaxiralardan kompleks foydalanish mexanizmlarini amaliy jihatdan chuqur yoritish yetarli darajada emasligi mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda mintaqaviy turizm samaradorligini oshirishning ichki zaxiralarini aniqlash va ularni amaliy qo'llash imkoniyatlarini asoslash maqsadida kompleks yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil usuli orqali turizm sohasining tarkibiy elementlari - kadrlar, infratuzilma va boshqaruv jarayonlari o'zaro bog'liqlikda o'rganildi. Qiyosiy tahlil yordamida xorijiy va milliy tajribalar solishtirilib, samarali amaliy mexanizmlar aniqlashtirildi. Statistik ma'lumotlarni tahlil qilish orqali hududiy turizm rivojlanishidagi mavjud tendensiyalar baholandi. Shuningdek, umumlashtirish va mantiqiy tahlil usullari asosida ichki zaxiralardan

foydalanishning ustuvor yoʻnalishlari shakllantirildi. Mazkur yondashuv tadqiqot natijalarining ishonchliligini taʼminlab, amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur muammoning yechimi samaradorlikni oshirishning ichki zaxiralarini - kadrlar, infratuzilma va tashkiliy xarakterdagi yashirin imkoniyatlarni izlashni talab etadi. Ulardan foydalanish soha barqarorligini oshirishga va uning yil davomidagi rivojlanishini muvozanatlashtirishga imkon beradi [2].

Ichki zaxiralardan foydalanishning nazariy-uslubiy asoslari quyidagicha. Turizm faoliyatini boshqarishda ichki zaxiralar deganda, ichki resurslar va salohiyatlar majmui tushuniladi. Ulardan foydalanish katta hajmdagi tashqi sarmoyalarni talab qilmaydi, biroq soha faoliyati samaradorligining oʻsishini taʼminlaydi.

S. G. Lazarev [3] taʼkidlashicha, ichki zaxiralar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- kadrlar bilan ishlash va tashkiliy jarayonlarni optimallashtirish;
- mavsumlar oraligʻidagi vaqtdan oqilona foydalanish;
- marketing va xizmat koʻrsatishni takomillashtirish;
- xodimlarning malakasini oshirish;
- faoliyatni toʻxtatmagan holda infratuzilmani rekonstruksiya qilish.

Ushbu zaxiralardan samarali foydalanish mavsumiy tebranishlar va tashqi omillarga bogʻliqlikni kamaytiradigan barqaror turizm modelini shakllantirishga koʻmaklashadi.

Qoraqalpogʻiston kabi investitsiyaviy jozibadorligi past hududlar uchun aynan ichki tashkiliy chora-tadbirlar rivojlanishning asosiy vositasiga aylanadi.

Qoraqalpogʻistonda turizmni rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari qanday? Qoraqalpogʻiston Respublikasi turizmni rivojlantirish uchun ulkan salohiyatga ega: Xorazm sivilizatsiyasining tarixiy yodgorliklari, Orolboʻyining betakror manzaralari, etnografik anʼanalar, oʻziga xos madaniyat va Nukusdagi I. V. Savitskiy nomidagi Davlat sanʼat muzeyida saqlanayotgan mashhur asarlar toʻplami shular jumlasidandir.

Biroq, statistika koʻrsatishicha, mintaqaning Oʻzbekiston turistik xizmatlari umumiy hajmidagi ulushi sezilarli darajada pastligicha qolmoqda - taxminan 3-4% [4]. Buning asosiy sabablari:

- yirik transport yoʻlaklaridan uzoqda joylashganligi;
- infratuzilmaning zaifligi va qulaylik darajasining pastligi;
- sayyohlik mavsumining cheklanganligi (aprel-oktyabr);
- xodimlarning malakasi yetarli emasligi.

Natijada, hudud salohiyatidan atigi 50% foydalanilmoqda, qish oylarida esa mehmonxonalarning toʻliqlik darajasi 20-25% gacha tushib ketadi [5].

Shu bois, asosiy vazifa - turizmni mavsumiy formatdan barqaror faoliyat yurituvchi sektorga aylantirishdir. Bunda mavsumdan tashqari davr tayyorgarlik, malaka oshirish va yangilanish vaqtiga aylanadi.

Ichki samaradorlik zaxiralaridan foydalanish bir necha yoʻnalishni oʻz ichiga oladi:

1. Xodimlarning malakasini oshirish va attestatsiyasi. Mavsumlar oralig'ida turizm sohasi xodimlarining faol kasbiy rivojlanish davri sifatida qaralishi lozim. Oliy ta'lim muassasalari va mehmonxona biznesi assotsiatsiyalari ishtirokida hududiy o'quv markazini tashkil etish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha malaka oshirish kurslarini yo'lga qo'yish imkonini beradi:

- servis va mehmondo'stlik;
- ekologik va madaniy turizm asoslari;
- menejment va marketing;
- xorijiy tillar va muloqot.

Xodimlarni davriy attestatsiyadan o'tkazish hamda korxonalarni milliy sifat standartlari asosida sertifikatlash hududiy turizm mahsulotining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi [6].

2. Turizm infratuzilmasi obyektlarini konservatsiya qilish va yangilash

Qishda joylashtirish obyektlarini rejali ta'mirlash va modernizatsiya qilish, mebel, interyer, kommunikatsiyalarni yangilash, tutash hududlarni obodonlashtirish maqsadga muvofiqdir. Sovuq mavsumda ishlamaydigan obyektlarning bir qismi vaqtincha konservatsiya qilinishi mumkin, bu esa ularning eskirishiga yo'l qo'ymaydi va ekspluatatsiya xarajatlarini kamaytiradi.

Shuningdek, bahorgi obodonlashtirish ishlarini - ko'kalamzorlashtirish, yo'l ko'rsatkichlarini o'rnatish, dam olish maskanlari va veloyo'laklarni jihozlash tavsiya etiladi. Bunday amaliyot Qozog'iston va Rossiyaning bir qator hududlarida muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda, u yerda mavsumlar oralig'idan tig'iz davrga tayyorgarlik ko'rish uchun foydalaniladi [7].

3. Kam byudjetli turlar va ijtimoiy dasturlarni tashkil etish. Mavsumlar oralig'ida infratuzilma bandligini saqlab qolish uchun kam xarajatli va ijtimoiy turlarni rivojlantirish zarur. Bular dam olish kunlari uchun ekskursiyalar, ma'rifiy sayohatlar, etnografik yo'nalishlar, gastronomik festivallar, maktab va korporativ dasturlar bo'lishi mumkin.

Bunday turlar ichki talabni rag'batlantirib, kichik biznes rivojiga ko'maklashadi va mahalliy aholining sayyohlik faoliyatida ishtirok etishi uchun imkoniyatlar yaratadi. N. A. Golubeva ta'kidlaganidek [8], "mahalliy aholiga mo'ljallangan ichki turizm sayyohlik infratuzilmasining barqarorligini ta'minlaydi va tashqi oqimlarga bog'liqlikni kamaytiradi".

Bu Qoraqalpog'iston uchun ayniqsa dolzarbdir: Nukus, Xo'jayli, Chimboy aholisini turizmga jalb etish qo'shimcha daromad manbai bo'lib xizmat qiladi va hududiy o'ziga xoslikni mustahkamlaydi.

4. Kadrlar salohiyati va moliyaviy resurslarni birlashtirish

Mavsumlar oralig'idan ichki o'qitish, ta'mirlash va obodonlashtirish uchun foydalanish kadrlarni saqlab qolishga va xodimlarning sohadan ketib qolishining oldini olishga yordam beradi. Vaqtinchalik mavsumiy bandlik dasturlarini (ta'mirlash va obodonlashtirish ishlarida) yaratish aholini barqaror daromad bilan ta'minlash imkonini beradi.

Qo'shimcha moliyaviy resurslarni quyidagilar hisobidan shakllantirish mumkin:

- mavsumiy foydani qayta taqsimlash;
 - bo‘lajak turlar uchun bonuslar va qisman oldindan to‘lov tizimini joriy etish;
 - Turizmni rivojlantirish bo‘yicha davlat va xalqaro grantlarda ishtirok etish [9].
- Yuqorida qayd etilganlarni amalga oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari quyidagilardan iborat. Taklif etilayotgan chora-tadbirlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish davlat, biznes va jamoat tuzilmalarining sa’y-harakatlarini muvofiqlashtirishni talab etadi. Asosiy yo‘nalishlar:

1. Mahalliy ma’muriyatlar, oliy ta’lim muassasalari va xususiy operatorlar vakillarini o‘z ichiga olgan Qoraqalpog‘iston turizmi bo‘yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash tashkil etish.

2. Mavsumiy chora-tadbirlar rejalarini ishlab chiqish: kadrlar malakasini oshirish, ta’mirlash, obodonlashtirish, reklama kampaniyalari.

3. Turizm obyektlarining texnik holati ko‘rsatilgan ma’lumotlar bazasini shakllantirish, bu ularni modernizatsiya qilishni rejalashtirish imkonini beradi.

4. Mintaqaning me’moriy va madaniy o‘ziga xosligini hisobga olgan holda turizm hududlari uchun mintaqaviy “dizayn-kod” joriy etish.

5. Kichik biznes va oilaviy korxonalarni mikrokreditlar hamda soliq imtiyozlari orqali qo‘llab-quvvatlash.

Shunday qilib, ichki zaxiralardan foydalanish vaqtinchalik inqirozga qarshi chora emas, balki tizimli rejalashtirishning bir qismiga aylanishi zarur. Ichki zaxiralardan foydalanishning xalqaro va milliy tajribasi. Jahon amaliyotida turizm mavsumiyligi yaqqol namoyon bo‘ladigan mamlakatlar - Finlyandiya, Norvegiya, Kanadada ichki zaxiralardan faol foydalaniladi. Bu mamlakatlarda mavsumlar oralig‘idagi davr gidlar malakasini oshirish, uskunalarni tekshirish, obodonlashtirish va yangi dasturlarni joriy etish uchun ishlatiladi.

O‘zbekistonda ham ijobiy o‘sish sur‘ati kuzatilmoqda. 2025-yilgacha turizmni barqaror rivojlantirish konsepsiyasi [10]ga ko‘ra, quyidagilarga alohida e’tibor qaratilmoqda:

- kadrlar tayyorlash;
- xizmatlarni raqamlashtirish;
- turizmning ekologik barqarorligini oshirish;
- ichki talabni rag‘batlantirishga imkon beradi.

Qoraqalpog‘iston ushbu yo‘nalishlardan o‘z dasturlari uchun asos sifatida foydalanishi va ularni mintaqaviy sharoitlarga moslashtirishi mumkin.

Shunday qilib, mintaqaviy turizm samaradorligini oshirishning ichki zaxiralaridan foydalanish Qoraqalpog‘iston Respublikasi barqaror rivojlanishining haqiqiy vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Maqolada taklif etilgan chora-tadbirlar quyidagilarga imkon beradi:

- turistik xizmatlar sifatini oshirish;
- xodimlarning bandligi va daromadlari barqarorligini ta’minlash;
- infratuzilmaning texnik holatini yaxshilash;
- ichki turizm va ijtimoiy tashabbuslarni faollashtirish.

Uzoq muddatli istiqbolda bu Qoraqalpog‘istonning ekologik va madaniy turizm hududi sifatidagi ijobiy obro‘-e‘tiborini shakllantiradi, yangi ish o‘rinlari yaratadi hamda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy poydevorini mustahkamlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqot natijalari mintaqaviy turizm samaradorligini oshirish bevosita ichki zaxiralardan foydalanish darajasiga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida mavjud tabiiy, tarixiy va madaniy resurslar yuqori salohiyatga ega bo‘lsa-da, ularning iqtisodiy natijadorligi yetarli darajada shakllanmagani aniqlandi. Ayniqsa, turizm faoliyatining mavsumiy xususiyatga egaligi, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmagani hamda malakali kadrlar yetishmovchiligi soha barqarorligini cheklovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida aniqlanishicha, mavjud ichki imkoniyatlardan tizimli va maqsadli foydalanish orqali turizmni yil davomida faol ishlaydigan barqaror tarmoqqa aylantirish imkoniyati mavjud.

Ichki zaxiralardan samarali foydalanish turizmni rivojlantirishda katta hajmdagi tashqi investitsiyalarga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi va mavjud resurslar hisobidan yuqori iqtisodiy samaraga erishish imkonini beradi. Xususan, mavsumlar oralig‘idan oqilona foydalanish, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish, boshqaruvni takomillashtirish va infratuzilmani modernizatsiya qilish orqali turizm xizmatlari hajmini kengaytirish mumkinligi asoslandi. Natijada turizm sohasining nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy ahamiyati ham ortadi, ya‘ni aholi bandligi ta‘minlanadi, daromad manbalari kengayadi va hududning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatiladi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi. Avvalo, turizm sohasida kadrlar salohiyatini mustahkamlash muhim yo‘nalish sifatida qoraladi. Shu maqsadda hududiy o‘quv markazlarini tashkil etish, muntazam malaka oshirish kurslarini yo‘lga qo‘yish hamda xizmat ko‘rsatish sifatini baholashning zamonaviy tizimini joriy etish zarur. Bu esa xizmatlar sifatini oshirish va hududning raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, mavsumdan tashqari davrda turizm infratuzilmasidan samarali foydalanish tizimini shakllantirish lozim. Bunda mehmonxonalar, dam olish maskanlari va boshqa obyektlarni ta‘mirlash, modernizatsiya qilish hamda ularning texnik holatini yaxshilash orqali keyingi faol mavsumga tayyorgarlikni kuchaytirish mumkin. Shu bilan birga, ayrim obyektlarni vaqtincha konservatsiya qilish orqali ekspluatatsiya xarajatlarini optimallashtirish maqsadga muvofiqdir.

Uchinchidan, ichki turizmni rivojlantirish va talabni rag‘batlantirish muhim ahamiyatga ega. Kam byudjetli, ijtimoiy va qisqa muddatli turistik mahsulotlarni joriy etish orqali infratuzilma bandligini yil davomida saqlab qolish mumkin. Bu nafaqat turizm korxonalarining daromadini barqarorlashtiradi, balki mahalliy aholining turizm faoliyatiga jalb etilishini ham kuchaytiradi.

To‘rtinchidan, turizmni boshqarishda zamonaviy raqamli texnologiyalarni keng joriy etish zarur. Onlayn bron qilish tizimlari, raqamli marketing vositalari va ma‘lumotlar bazalaridan foydalanish turistlar oqimini boshqarish, xizmatlar sifatini

o'shish va marketing samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bu esa hududning turistik jozibadorligini o'shishda muhim omil hisoblanadi.

Beshinchidan, turizm sohasida davlat, xususiy sektor va mahalliy aholi o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish lozim. Ushbu hamkorlik asosida hududiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish, moliyaviy resurslarni birlashtirish va infratuzilma loyihalarini amalga oshirish samaradorlikni oshiradi. Ayniqsa, kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash turizm xizmatlari turlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Ichki zaxiralardan foydalanish mintaqaviy turizmni rivojlantirishning muhim strategik yo'nalishi sifatida qaralishi lozim. Ushbu yondashuvni tizimli ravishda amalga oshirish orqali turizm xizmatlari sifatini oshirish, iqtisodiy samaradorlikni kuchaytirish hamda hududning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Капустина О. И. Региональные аспекты развития внутреннего туризма. - Екатеринбург: УрФУ, 2020. - 212 с.
2. Маманабиева Н. И., Муминова А. З. Туризм как фактор устойчивого развития регионов. - Ташкент: Университет мировой экономики и дипломатии, 2022. - 180 с.
3. Лазарев С. Г. Управление эффективностью туризма в регионах. - Санкт-Петербург: Герда, 2021. - 164 с.
4. Госкомтуризм Узбекистана. Отчёт о состоянии туристической отрасли по регионам. - Ташкент, 2024. - 56 с.
5. Козлов В. П. Сезонность в туристской деятельности и пути её регулирования. - Москва: Финансы и статистика, 2019. - 195 с.
6. Юсупов Ш. М. Кадровый потенциал туристической отрасли Узбекистана. - Самарканд: СамГУ, 2022. - 134 с.
7. Ахмедова Р. С. Инфраструктурное обеспечение туризма: региональный аспект. - Ташкент: Fan va texnologiya, 2020. - 205 с.
8. Голубева Н. А. Малобюджетный туризм: экономические и социальные эффекты. - Казань: КФУ, 2021. - 98 с.
9. Министерство туризма Республики Узбекистан. Программа развития внутреннего туризма 2023-2025. - Ташкент, 2023. - 64 с.
10. Концепция устойчивого развития туризма Узбекистана до 2025 года. - Ташкент: Министерство туризма, 2023. - 72 с.

XALQARO RAQOBATBARDOSHLIK NAZARIYALARI: KLASSIK VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR QIYOSIY TAHLILI

Mallaboyev Anvarjon Sotvoldiyevich

Andijon davlat texnika instituti

“Iqtisodiyot” kafedrası doktoranti (DSc)

E-mail: mallaboyevanvarjon@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada xalqaro raqobatbardoshlik nazariyalarining tadrijiy rivojlanish bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganilgan. Xalqaro raqobatbardoshlik nazariyalarining zamonaviy iqtisodiy shart-sharoitlardagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Klassik hamda zamonaviy raqobatbardoshlik nazariyalarini tizimlashtirish va qiyosiy tahlil qilish asosida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish yuzasidan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro raqobatbardoshlik, globallashuv, tashqi savdo, mutlaq ustunlik, nisbiy ustunlik, texnologiya, innovatsiya, masshtab iqtisodiyotlari, tarmoq ichidagi savdo, olmos modeli, raqobatbardosh ustunlik.

Аннотация

В статье с научной и теоретической точки зрения изучены этапы постепенного развития теорий международной конкурентоспособности. Научно обоснована значимость теорий международной конкурентоспособности в современных экономических условиях. На основе систематизации и сравнительного анализа классических и современных теорий конкурентоспособности разработаны научные предложения и практические рекомендации по повышению конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: Международная конкурентоспособность, глобализация, внешняя торговля, абсолютное преимущество, относительное преимущество, технологии, инновации, экономия от масштаба, внутриотраслевая торговля, алмазная модель, конкурентное преимущество.

Abstract

In the article, the stages of gradual development of theories of international competitiveness are studied from a scientific and theoretical point of view. The importance of international competitiveness theories in modern economic conditions is scientifically justified. Based on the systematization and comparative analysis of classical and modern competitiveness theories, scientific proposal and practical recommendations have been developed to increase the competitiveness of the national economy.

Keywords: International competitiveness, globalization, foreign trade, absolute advantage, relative advantage, technology, innovation, economies of scale, intra-industry trade, diamond model, competitive advantage.

KIRISH

Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashib borishi, global savdo munosabatlarining erkinlashuvi hamda texnologik taraqqiyot sur'atlarining jadallashuvi xalqaro raqobatbardoshlik masalasining mamlakatlar miqyosidagi strategik ahamiyatini yanada oshirdi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, eksport tarkibini diversifikatsiyalash hamda sanoat tarmoqlarini texnologik yangilash masalalari ko'p jihatdan xalqaro raqobatbardoshlik bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar olib borishni talab qilmoqda. Xalqaro raqobatbardoshlikni konseptual jihatdan tadrijiy o'rganish va qiyosiy tahlil qilish raqobatbardosh ustunlikni shakllantirishga qaratilgan milliy sanoat siyosati hamda strategik davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda muhim uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadrijiy jihatdan xalqaro raqobatbardoshlikning dastlabki nazariy asoslari klassik siyosiy iqtisod tomonidan ilgari surilgan xalqaro savdo nazariyalari doirasida shakllangan. XVIII-XIX asrlarda raqobatbardoshlik masalasi mutlaq va nisbiy ustunlik nazariyalari doirasida ko'rib chiqilib, asosiy e'tibor ishlab chiqarish xarajatlari va tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligiga qaratilgan.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab globallashuv jarayonlarining kuchayishi, jadal texnologik taraqqiyot va tashqi savdoga ochiq siyosatlar raqobatbardoshlikni shakllantirishda ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatlar, malakali ishchi kuchi hamda masshtab samarasi kabi omillarning rolini yanada oshirdi.

Hozirgi kunga kelib xalqaro raqobatbardoshlik masalasi yanada murakkab va ko'p qirrali tus olmoqda. Xususan, raqamli iqtisodiyot, yashil texnologiyalar va barqaror rivojlanish tamoyillari kabi omillar raqobatbardosh ustunlikni belgilovchi muhim mezonlar sifatida yuzaga chiqmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi xalqaro raqobatbardoshlik nazariyalarini klassik va zamonaviy yondashuvlar asosida qiyosiy tahlil qilish, ularning mazmun-mohiyati va tadrijiy rivojlanish bosqichlarini tizimli ravishda o'rganish asosida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-nazariy xulosalarni shakllantirishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Konseptual nuqtai nazardan ilmiy adabiyotlar tahlili xalqaro raqobatbardoshlik yuzasidan yagona va umum e'tirof etilgan yondashuvning mavjud emasligini ko'rsatadi. Xalqaro tashkilotlar, xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan xalqaro raqobatbardoshlik bilan bog'liq turli nazariya va yondashuvlar ilgari surilgan.

Jahon Iqtisodiy Forumi (World Economic Forum - WEF)ning Global raqobatbardoshlik hisoboti (Global Competitiveness Report)da "Xalqaro raqobatbardoshlik samaradorlik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, siyosatlar va institutlar majmuasi" sifatida qayd etilgan. [1]

Xalqaro Menejmentni Rivojlantirish Instituti (Institute for Management Development-IMD) ning Jahon raqobatbardoshlik yilnomasi (World Competitiveness Yearbook) da "Xalqaro raqobatbardoshlik davlatning mahalliy firmalarga yuqori

qo‘shilgan qiymatli tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hamda aholi turmush farovonligini oshirishda qulay muhitni yaratish qobiliyati” deb ta’rif berilgan. [2]

M. Porterning uzoq yillik empirik va institutsional tadqiqotlari “Millatlarning raqobatbardosh ustunligi” nomli ilmiy asarida yoritilgan. Iqtisodchi olim ushbu tadqiqotlari asosida “qiyosiy ustunlik” yondashuviga muqobil tarzda “raqobatbardosh ustunlik” tushunchasini ilgari surdi. Shuningdek, Porter raqobatbardoshlik nafaqat arzon ishchi kuchi va xom ashyo bilan, balki innovatsiya, texnologiya, talabning rivojlanganligi va milliy tarmoqlarning samaradorligi kabi omillar bilan ham belgilanishini ilmiy jihatdan asoslab berdi. [3]

Xalqaro savdo va raqobatbardoshlik masalalari yuzasidan milliy tadqiqotchilarimiz tomonidan ham bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Iqtisodchi olim M.T. Yaxshiyeva raqobat nazariyasining evolyutsiyasi, raqobat ustunligi va unga erishish konsepsiyalari, raqobatni rivojlantirishning zamonaviy konsepsiyalarini tadqiq etgan. Raqobatga oid turli nazariyalar, konsepsiyalar, strategiyalar hamda modellar tahlil va sintez qilinib, ular asosida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning konseptual asoslari ishlab chiqilgan. [4]

Iqtisodchi olim B.Q. Mamatov xalqaro savdoni rivojlantirishga doir zamonaviy nazariyalarni o‘rgangan. Xalqaro savdoni rivojlantirishga doir ilmiy-nazariy qarashlar tadqiq qilingan va ularning amaliy ahamiyatiga baho berilgan. [5]

Iqtisodchi olimlar R.A. Alimov va M.F. Azizova tomonidan raqobat ustunliklari va milliy raqobatbardoshlik nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Porterning “Diamond”(Olmos) modeli, xalqaro indekslar va zamonaviy iqtisodiy yondashuvlar asosida mamlakatlarning raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillar ko‘rib chiqilgan. [6]

Biroq ilmiy adabiyotlarda xalqaro raqobatbardoshlikni klassik va zamonaviy yondashuvlar asosida qiyosiy o‘rganish, ularning ilmiy-nazariy farqlari va o‘zaro bog‘liq jihatlarini ochib berish masalasi yetarli darajada o‘rganilmagan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini xalqaro raqobatbardoshlik nazariyalarini tarixiy-tadrijiy, qiyosiy va tizimli yondashuvlar asosida o‘rganish tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida xalqaro raqobatbardoshlikka oid klassik, neoklassik va zamonaviy ilmiy nazariyalar, shuningdek xalqaro tashkilotlar va iqtisodchi olimlar tomonidan ilgari surilgan konseptual yondashuvlar mazmunan tahlil qilindi. Bunda ilmiy manbalarni o‘rganish orqali xalqaro raqobatbardoshlik tushunchasining tadrijiy rivojlanish bosqichlari, uni belgilovchi asosiy omillar va raqobatbardosh ustunlik manbalarining o‘zgarish dinamikasi aniqlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro raqobatbardoshlik to‘g‘risidagi dastlabki ilmiy-nazariy qarashlar xalqaro savdo nazariyalarining asoschisi A. Smith tomonidan 1776-yilda nashr etilgan “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari haqida tadqiqot” nomli fundamental asarida keltirilgan. A. Smithning mutlaq ustunlik nazariyasiga ko‘ra, mamlakatlar eng kam xarajat hisobiga ishlab chiqarishi mumkin bo‘lgan, ya’ni mutlaq ustunlikka ega bo‘lgan

tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishlari va ularni eksport qilishlari kerak. Aksincha, mutlaq ustunlik mavjud bo'lmagan tovarlarni esa import qilishlari kerak. Shunday tarzda tashqi savdoga kirishuvchi har ikkala mamlakatda ham resurslardan samarali foydalaniladi. Mutlaq ustunliklar nazariyasi asosida ixtisoslashuv va mehnat taqsimoti yotadi. Biroq, mazkur nazariyada muayyan mamlakatning har ikkala tovar bo'yicha ham mutlaq ustunlikka ega bo'lish ehtimoli nazarda tutilmaganligi uning asosiy kamchiligi sifatida baholanadi. [7] Ushbu nazariy kamchiliklar keyinchalik D. Rikardo tomonidan ilgari surilgan nisbiy ustunlik nazariyasi doirasida to'ldiriladi.

D. Rikardo tomonidan olib borilgan tadqiqotlar uning 1817-yilda nashr etilgan "Siyosiy iqtisod va soliq solish tamoyillari" nomli asarining VII. Tashqi savdo bo'limida keltirilgan. Rikardo ilgari surgan nisbiy ustunlik nazariyasiga ko'ra mamlakatlar boshqa mamlakatlarga nisbatan nisbiy jihatdan kamroq xarajatlar hisobiga ishlab chiqaradigan tovarlarga ixtisoslashishi va ularni eksport qilishi kerak. Aksincha, nisbiy ravishda yuqori xarajat talab qiluvchi tovarlarni esa import qilishlari kerak. Natijada har ikki mamlakat uchun ham yuqori mehnat unumdorligi hamda farovonlik ta'minlanadi. [8]

Klassik xalqaro savdo nazariyalarida tovar narxlaridagi nisbiy farqlarning mehnat unumdorligidagi xalqaro tafovutlar bilan bog'liq ekanligi ilgari surilgan bo'lsa-da, ushbu farqlarning qaysi omillar ta'sirida kelib chiqqanligi izohlanmagan. Ushbu yo'nalishda neoklassik iqtisodiy maktab namoyandalari tomonidan ilgari surilgan nazariyalar muhim o'rin tutadi.

Shvetsiyalik iqtisodchi Eli Heckscher 1919-yilda chop etilgan "Xalqaro savdoning daromadlar taqsimotiga ta'siri" (The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income) nomli ilmiy maqolasida "Ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik nazariyasi"ni ilgari suradi. Keyinchalik ushbu nazariya uning shogirdi Bertil Ohlin tomonidan rivojlantirildi va ilmiy manbalarda "Heckscher-Ohlin nazariyasi" deb nomlandi. Klassik yondashuvlardan farqli ravishda, Heckscher-Ohlin nazariyasi qiyosiy ustunlikning asosiy manbai sifatida mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik darajasini qabul qiladi. Nazariyaga ko'ra, har bir mamlakat o'zida nisbatan ko'proq bo'lgan omillarni talab qiluvchi tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi va eksport qilishi kerak. Aksincha, o'zida nisbiy jihatdan kamroq bo'lgan ishlab chiqarish omilini talab qiluvchi tovarlarni import qilishlari kerak. Shunday tarzda amalga oshirilgan tashqi savdo natijasida mamlakatlar o'rtasida ishlab chiqarish omillarining narxleri vaqt o'tishi bilan nisbatan tenglashishga moyil bo'ladi. Shu bilan birga, Heckscher-Ohlin modeli raqobatbardoshlik va xalqaro savdo jarayonlarini izohlashda muayyan kamchiliklarga egadir. Modelda ishlab chiqarish omillari sifat jihatidan bir xil deb qabul qilinib, yaxshi ta'lim olgan va tajribali ishchi kuchi malakasiz ishchi kuchi bilan teng darajada qaraladi. Ushbu holat inson kapitali omilining raqobatbardoshlikka ta'sirini inobatga olmaslikka olib keladi. [9] Ta'kidlash joizki, Heckscher-Ohlin modeli muayyan kamchiliklarga ega bo'lishiga qaramasdan, analitik jihatdan izchil va asosli modellardan biri sifatida qabul qilinadi.

Muallif tomonidan olib borilgan, xalqaro raqobatbardoshlikka oid nazariya va modellarning tarixiy-tadrijiy rivojlanish tahlillari klassik va neoklassik yondashuvlarda

raqobatbardoshlik asosan ishlab chiqarish omillari samaradorligi, mutlaq va nisbiy xarajatlar ustunligi, shuningdek resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi orqali izohlanganligini, keyingi bosqichlarda esa raqobatbardoshlikni baholashda texnologik innovatsiyalar, malakali inson kapitali, ichki bozor sig'imi, tarmoqlararo kooperatsiya, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik faoliyati, shuningdek milliy institutsional muhit va firmalar strategiyasi kabi omillarning ustuvor ahamiyatga ega bo'lganligini ko'rsatadi. (1-jadval)

1-jadval.

Xalqaro raqobatbardoshlikka oid ilgari surilgan klassik va zamonaviy ilmiy nazariyalar va modellar qiyosiy tahlili¹

Ilmiy nazariya va modellarning namoyandalari	Ilmiy nazariya va modellar nomi	Raqobatbardoshlikni belgilovchi omillar	Raqobatbardoshlikning asosiy manbalari
Adam Smith (1766)	Mutlaq ustunlik nazariyasi	Mutlaq xarajatlar ustunligi	Ishlab chiqarish omillari samaradorligi, tabiiy va qo'lga kiritilgan ustunliklar
David Ricardo (1817)	Nisbiy ustunlik nazariyasi	Nisbiy xarajatlar ustunligi	Ishlab chiqarish omillari samaradorligi, tabiiy va qo'lga kiritilgan ustunliklar
Eli Heckscher (1919) Bertil Ohlin (1933)	Ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik nazariyasi	Ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik	Nisbiy jihatdan resurs miqdoridagi va natijada ishlab chiqarish omillari narxlaridagi farqlar.
Peter B. Kenen (1965) Donald B. Keesing (1966)	Malakali ishchi kuchi nazariyasi	Malakali ishchi kuchi	Yuqori sifatli ta'lim olgan ishchi kuchi
Michael V. Posner (1961)	Texnologik tafovut nazariyasi	Texnologik innovatsiyalar	Ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik faoliyatlari
Raymond Vernon (1966) Paul Krugman (1979) Gene M. Grossman, Elhanan Helpman (1989) Edwin L. C.Lai (1995)	Mahsulotlar hayotiy sikli nazariyasi	Texnologik innovatsiyalar, yangi mahsulotlarni yaratish, transmilliy kompaniyalar faoliyatlari	Mamlakatning texnologik innovatsiyalar yaratish salohiyati, malakali ishchi kuchi miqdori, ichki bozor miqyosi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi va davlatning ilmiy tadqiqotlar hamda tajriba-konstruktorlik faoliyatlarini qo'llab-quvvatlash darajasi
Staffan Burenstam Linder (1961) Herbert G. Grubel, Peter J. Lloyd (1971) P.Krugman (1981)	Yangi tashqi savdo nazariyalari (Mos keluvchi talablar nazariyasi, tarmoq ichidagi savdo, monopolistik raqobat)	Ichki va tashqi masshtab iqtisodiyotlari, mahsulotlarni farqlantirish, tarmoq ichidagi savdo	Yuqori ishlab chiqarish hajmi va yirik miqyosli ichki bozor, sanoat klasterlari, tashqi dunyoga ochiqlik, ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik faoliyatlari hamda texnologik rivojlanish.
Michael Porter (1990)	Raqobatbardosh ustunlik nazariyasi (Olmos modeli)	Yuqori darajadagi va muntazam ortib boruvchi samaradorlik	Mamlakatdagi ishlab chiqarish omil shartlari, talab shartlari, aloqador va yordamchi tarmoqlar, firma strategiyasi, tuzilishi va mahalliy raqobat muhiti

¹ Nazariy ma'lumotlar asosida muallif tomonidan ishlangan.

1-jadval ma'lumotlaridan kelib chiqilsa, zamonaviy tashqi savdo nazariyalarida raqobatbardoshlik statik emas, balki innovatsion rivojlanish asosida bozor sharoitlariga moslashuvchan dinamik jarayon sifatida talqin etilganligini ko'rish mumkin. Shu nuqtai nazardan, milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishda an'anaviy ishlab chiqarish omillari bilan bir qatorda innovatsion, institutsional va strategik yondashuvlarni kompleks tarzda tahlil qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib globallashtiruv jarayonlarining kuchayishi, tarmoqlararo savdo, investitsiya oqimlari va global qo'shimcha qiymat zanjirlari mamlakatlar o'rtasida raqobat munosabatlarini tubdan o'zgartirdi. Texnologik taraqqiyot, tashqi savdoga ochiq siyosatlar va iqtisodiy liberallashtiruv natijasida raqobatbardoshlikning shakllanishida ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatlari, malakali ishchi kuchi hamda masshtab samarasi kabi omillar tobora muhim ahamiyat kasb eta boshladi va yangi xalqaro savdo nazariyalarining yuzaga chiqishiga zamin tayyorladi.

Dastlabki zamonaviy xalqaro savdo nazariyalari vakillari hisoblangan Donald B. Keesing va Peter B. Kenenlar mehnat omilini mutlaqo gomogen (bir xil tarkibli) deb qarab bo'lmashligini asoslab, xalqaro savdoda mehnatning malaka darajasiga asoslangan "Malakali ishchi kuchi nazariyasi" ("Theory of Skilled Labor and Factor Proportions") ni ilgari surdilar. Keesing o'zining "Mehnat malakalari va xalqaro savdo: ko'plab savdo oqimlarini yagona o'lchov vositasida baholash" (Labor Skills and International Trade: Evaluating Many Trade Flows with a Single Measuring Device) nomli maqolasida mehnat omilini malakali va malakasiz ishchi kuchi sifatida tasniflaydi. Keesing nazariyasiga ko'ra, malakali mehnat ulushi hamda kapital miqdori yuqori bo'lgan mamlakatlar malakali ishchi kuchi yordamida ishlab chiqariladigan sanoat mahsulotlariga ixtisoslashar ekan, aksincha nisbatan kam malakali yoki malakasiz ishchi kuchiga ega bo'lgan mamlakatlar yuqori malaka talab qilmaydigan, mehnat intensiv bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Shunday sharoitda resurslardan samarali foydalaniladi va mamlakat iqtisodiy farovonlikka erishadi.[10],[11] Nazariyaning ahamiyatli jihati shundaki, u milliy raqobatbardoshlikni belgilaydigan asosiy omillardan biri bo'lgan bilim va malakali ishchi kuchi rolini ilmiy asosda ko'rsatib berdi. Shu bilan birga, malakali ishchi kuchi mamlakat raqobatbardoshligini belgilaydigan yagona omil emasligini ham ta'kidlash zarurdir.

Diqqatga sazovor zamonaviy xalqaro savdo nazariyalaridan yana biri 1961-yilda Michael V. Posner tomonidan, uning "Xalqaro savdo va texnologik o'zgarishlar" (International Trade and Technical Change) nomli maqolasida ilgari surilgan Texnologik tafovut nazariyasi (Technological Gap Theory) hisoblanadi. Ushbu nazariyada ilk bor texnologik rivojlanishning tashqi savdoga ta'siri bilan bog'liq keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Posner xalqaro savdoning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida innovatsiya va texnologiya darajasidagi farqlarni qabul qiladi. Unga ko'ra, mamlakat texnologik taraqqiyotidagi barqaror o'sish tashqi savdoda raqobatbardosh ustunlikni ta'minlaydi. Nazariyaga ko'ra, texnologik yangiliklarni joriy qilish hamda ishlab chiqarishda mahsulotning o'ziga xosligi va

differentiatsiyasini ta'minlay olish qiyosiy ustunlikning shakllanishiga zamin yaratadi. Ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik faoliyatlari yangi turdagi mahsulotlarni yaratish va ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish orqali firmalarga xalqaro bozorlarda barqaror qiyosiy ustunlikni ta'minlaydi. [12]

Posnerning Texnologik tafovut nazariyasi Raymond Vernon tomonidan 1966-yilda "Mahsulotlarning hayotiy sikli doirasida xalqaro investitsiyalar va xalqaro savdo" (International Investment and International Trade in the Product Cycle) nomli maqolasida ilgari surilgan Mahsulotlarning hayotiy sikli (Product Life Cycle Theory) nazariyasi orqali takomillashtiriladi. Nazariyada ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar, ixtiro qilinishi va o'rining boshqa mahsulot tomonidan egallanishiga qadar o'tgan vaqt oralig'ida muayyan hayotiy davrga ega ekanligi ta'kidlanadi. Shunga ko'ra, har bir ishlab chiqarilgan mahsulot bozorda kirish, o'sish, yetuklik va pasayish bosqichlaridan o'tadi. Nazariya yangi mahsulotlarning ishlab chiqarish jarayonida texnologiya va ishchi kuchidan foydalanish xususiyatlarini tushuntirishga qaratilgan bo'lib, mahsulotning qiyosiy ustunligi vaqt o'tishi bilan o'zgarishi va bir mamlakatdan boshqasiga o'tishi mumkinligi g'oyasiga asoslanadi. Bu esa o'z navbatida raqobat ustunligining doimiy emasligi, balki texnologiya tarqalishi va bozor dinamikasiga ko'ra o'zgarib turuvchi dinamik jarayon ekanligini ko'rsatadi. [13]

R. Vernonning Mahsulotlarning hayotiy sikli nazariyasi keyinchalik P. Krugman, G. Grossman, E. Helpman va Edwin L. C. Lai kabi iqtisodchilarning ishlarida rivojlantirildi. Ushbu olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda texnologik innovatsiyalarni yaratish salohiyati, malakali ishchi kuchining miqdori, ichki bozor hajmi, transmilliy kompaniyalar faoliyati va davlat tomonidan ilmiy-tadqiqotlar hamda tajriba-konstruktorlik ishlarini qo'llab-quvvatlash darajasi mamlakat raqobatbardoshligini belgilaydigan asosiy omillar sifatida ko'rsatiladi. Yuqoridagi jihatlarga ko'ra raqobatbardosh ustunlik statik emas, balki dinamik xususiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi.

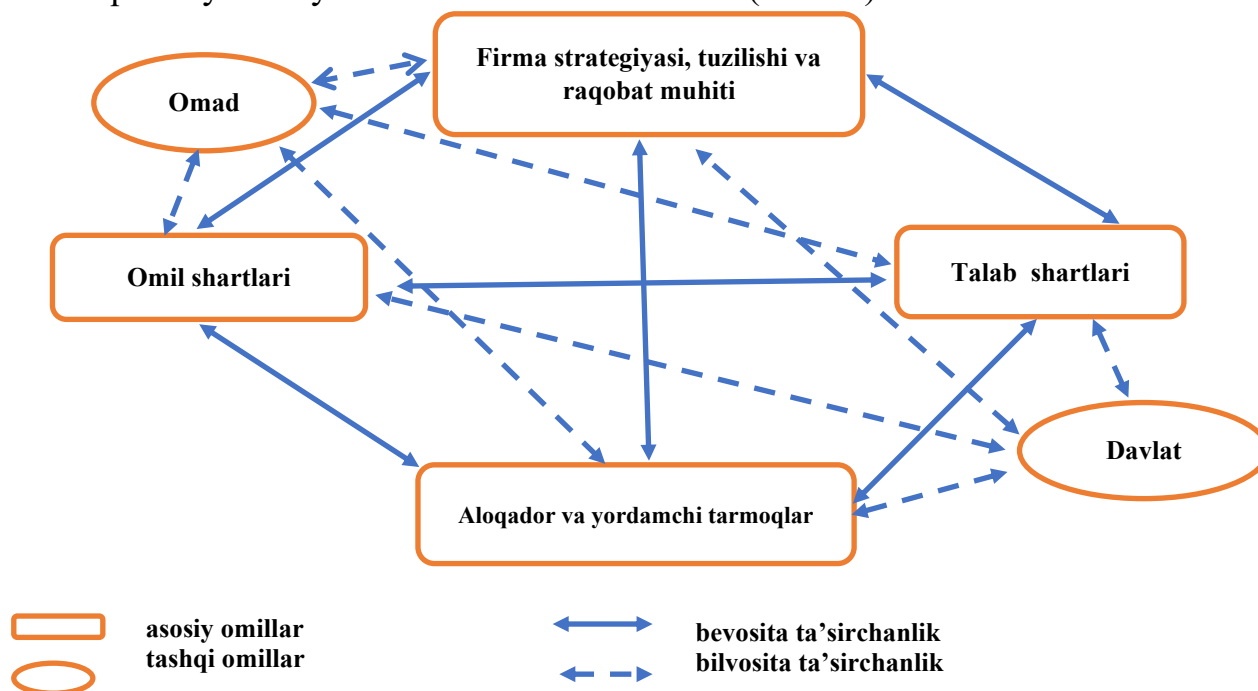
Shved iqtisodchi olimi Staffan Burenstam Linderning 1961-yilda chop etilgan "Savdo va transformatsiya haqida tadqiqot" (An Essay on Trade and Transformation) nomli ilmiy monografiyasida ilgari surilgan Mos keluvchi talablar nazariyasi ¹ (The Theory of Overlapping Demand) dastlabki zamonaviy tashqi savdo nazariyalaridan biri sifatida gomogen (bir xil tarkibli) bo'lmagan sanoat mahsulotlari savdosiga e'tiborni qaratadi. Nazariyaga ko'ra, o'xshash daromad darajasiga ega bo'lgan mamlakatlar o'zaro savdoga ko'proq moyil bo'ladi, chunki iste'molchilarning tanlov afzalliklari va talab tarkibidagi o'xshashliklar tashqi savdo yo'nalishlarini belgilab beradi. Linder taklif omillariga emas, balki talab omillariga e'tibor qaratdi va xalqaro savdoning talabga asoslangan modelini ilgari suradi. Modelda iste'molchi tanlovlariga asoslangan talab omili qiyosiy ustunlikning asosiy manbai sifatida ko'rsatiladi [14].

¹ Ba'zi manbalarda "Mamlakat o'xshashligi (daromad va tanlovlarda o'xshashlik) nazariyasi" (Country Similarity Theory) deb ham yuritiladi. Manba: Melike Çetin. (2022). İnnovasyonun küresel rekabet gücü üzerindeki etkisini karşılaştırmalı analizi: yenilikçi perspektif altında AB ülkeleri üzerine bir uygulama. Doktora tezi. T.C. İstanbul gelişim üniversitesi. İstanbul-2022. 64 ss.

Bela Balassa, Herbert Grubel va Irving B. Kravis kabi olimlar o'z tadqiqotlarida Mos keluvchi talablar nazariyasini turli jihatlardan baholagan. Shuningdek, Krugman tomonidan rivojlantirilgan masshtab iqtisodiyotlari nazariyasi, tarmoq ichidagi savdo va mahsulotlar differentsiatsiyasi kabi konsepsiyalar ham Linderning talabga yo'naltirilgan yondashuvidan ilhomlangan holda shakllangan. Aytish mumkinki, "Mos keluvchi talablar nazariyasi" xalqaro savdoning talab omillari orqali izohlanishiga nazariy asos yaratgan va keyingi zamonaviy modellar uchun metodologik zamin vazifasini bajargan. [15]

XX asrning ikkinchi yarmida shakllana boshlagan tarmoq ichidagi savdo nazariyalari (Intra-Industry Trade Theories)ning ilmiy asoslarini yaratgan olimlar orasida Paul R. Krugman alohida o'rin tutadi. U nomukammal raqobat va masshtab iqtisodiyotini xalqaro savdoga tatbiq etib, o'xshash ishlab chiqarish omillariga ega mamlakatlar o'rtasida ham savdo munosabatlari yuzaga kelishini nazariy jihatdan asoslab berdi. Shu tariqa, an'anaviy qiyosiy ustunlikka asoslangan yondashuvdan farqli ravishda, tovarlar differentsiatsiyasi va global raqobatni tushuntiruvchi yangi xalqaro raqobatbardoshlik nazariyalari shakllandi.

Zamonaviy xalqaro raqobatbardoshlik nazariyasi asoschilaridan biri Michael Porterning uzoq yillik empirik va institutsional tadqiqotlari natijasida yaratilgan "Xalqlarning raqobatbardosh ustunligi" (The Competitive Advantage of Nations) asari xalqaro savdo va raqobatbardoshlik nazariyalarida yangi yo'nalishni boshlab berdi. Porter o'z tadqiqotlarida klassik iqtisodiy nazariyalardagi "Qiyosiy ustunlik" konsepsiyasi o'rniga "Raqobatbardosh ustunlik" tushunchasini ilgari suradi. Porter tomonidan ishlab chiqilgan "Olmos modeli" (Diamond Model) mamlakatlar va tarmoqlar raqobatbardoshligini izohlashga qaratilgan muhim nazariy yondashuv sifatida iqtisodiy adabiyotlarda alohida o'rin tutadi. (1-rasm)

1-rasm. Porterning Olmos modeli[16].

Olmos modeliga ko'ra, milliy raqobatbardoshlik quyidagi to'rtta asosiy omilning o'zaro ta'siri orqali shakllanadi[16]:

- ishlab chiqarish omillari shartlari: asosiy va rivojlangan omillar sifatida ikki guruhga ajratiladi. Tabiiy resurslar, iqlim, geografik joylashuv, malakasiz ishchi kuchi va kapital asosiy omillarni tashkil etadi. Mamlakatlar meros sifatida qabul qilib olgan ushbu omillarga bevosita egalik qiladi va investitsiya kiritmasdan ishlab chiqarish jarayonida foydalanishlari mumkin bo'ladi. Aloqa va kommunikatsiya infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi, raqamlashtirish, bozor uchun muhim kasblar bo'yicha bilim va malakali ishchi kuchi bilan ta'minlanganlik darajasi, mutaxassislik sohalariga ko'ra universitetlar va ilmiy tadqiqot markazlarining faoliyati, investitsiyalar kiritish va innovatsiyalarni joriy etish orqali shakllantiriladigan hamda muntazam rivojlantirishni talab qiladigan rivojlangan omillarni tashkil etadi. Raqobatdosh ustunlikka erishishda rivojlangan omillar yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va yangi texnologiyalarni yaratish jihatidan muhim ahamiyatga egadir;

- firmaning strategiyasi, tuzilishi va raqobat muhiti milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini belgilaydigan hal qiluvchi omillardan hisoblanadi. Porter ga ko'ra, barcha sohalar uchun yagona boshqaruv tizimi mavjud emas; shuning uchun firmalar o'z strategiya va tuzilmalarini mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional xususiyatlariga mos ravishda shakllantirishi lozim. Ichki bozordagi raqobatning mavjudligi va kuchliligi esa innovatsiyani rag'batlantirib, samaradorlik va raqobat ustunligini oshirishga xizmat qiladi;

- milliy bozordagi talabning xususiyatlari va dinamikasi firmalar raqobatbardoshligini ta'minlovchi muhim omillardan yana biri sifatida baholanadi. Porter ta'kidlaganidek, raqobat ustunligi uchun talab nafaqat miqdor, balki sifat jihatidan ham yuqori bo'lishi zarurdir. Ichki bozorda malakali va talabchan iste'molchilarning mavjudligi firmalarni innovatsiyaga, mahsulot sifatini va texnologiyalarni yangilashga yo'naltiradi. Natijada, rivojlangan ichki talab tashqi bozorlarda ustunlikka erishishga xizmat qiladi;

Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini ta'minlovchi muhim omillardan yana biri aloqador va yordamchi tarmoqlarning mavjudligidir. Ushbu tarmoqlar o'zaro vertikal va gorizontal integratsiya orqali samarali hamkorlik va innovatsion almashinuvni ta'minlab, sinergetik ta'sirni yuzaga keltiradi hamda raqobatbardosh ustunlikni kuchaytiradi. Shu bois, muayyan tarmoq raqobatbardoshligini baholashda aloqador va yordamchi tarmoqlarning faolligi va ularning innovatsion texnologiyalar bilan ta'minlanganlik darajasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Porter milliy raqobatbardoshlikka ta'sir etuvchi ikkita bilvosita omil: davlat va omad (tasodifiy holatlar) ni ham alohida ta'kidlaydi. Omad omili firmalar va mamlakatlar nazoratidan tashqarida, ya'ni tasodifiy tusga ega bo'lib, talab va taklifdagi keskin o'zgarishlar ("shok"lar), xalqaro siyosiy qarorlar, texnologik uzilishlar va yangi ixtirolar orqali raqobat muhitiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. "Olmos modeli"dagi ikkinchi bilvosita omil hisoblangan davlatning asosiy vazifasi samarali raqobat uchun zaruriy institutsional va tashkiliy muhitni yaratishdir. Davlat siyosatining asosiy yo'nalishi raqobatni rag'batlantiruvchi shart-sharoitlarni shakllantirish, ta'lim tizimi

orqali ixtisoslashgan inson kapitalini tayyorlash va sanoat hamda oliy ta'lim muassasalari o'rtasida hamkorlikni kuchaytirishdan iboratdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa o'rnida aytish mumkinki, milliy iqtisodiyotning barqaror raqobatbardosh ustunligini ta'minlashda inson kapitalini rivojlantirish, ta'lim sifatini oshirish, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik faoliyatlarini qo'llab-quvvatlash, innovatsion infratuzilmani kengaytirish, milliy ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish hamda ichki bozorda samarali raqobat muhitini shakllantirish kabi omillar muhim ahamiyatga egadir. Olib borilgan konseptual tahlillar asosida mamlakatimiz xalqaro raqobatbardoshligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida quyidagilarni taklif qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

1. Ta'lim sifatini oshirish, kasbiy tayyorgarlikni mehnat bozori talablariga moslashtirish hamda muhandislik, texnologiya va boshqaruv yo'nalishlarida yuqori malakali kadrlar tayyorlash masalalariga ustuvorlik berish.

2. Ilmiy tadqiqot markazlari, oliy ta'lim muassasalari va sanoat korxonalari o'rtasida hamkorlikni kengaytirish, innovatsion loyihalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash hamda yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni rag'batlantirish.

3. Milliy ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologik jihatdan yangilash hamda yuqori qo'shilgan qiymat yaratuvchi tarmoqlarni jadal rivojlantirish.

4. Sanoat tarmoqlari o'rtasida kooperatsion aloqalarni mustahkamlash hamda hududiy va tarmoq klasterlarini rivojlantirish.

5. Ichki bozorda sog'lom raqobat muhitini shakllantirish, monopollashuv darajasini cheklash, bozor subyektlari uchun teng va shaffof raqobat shart-sharoitlarini yaratish.

6. Davlat sektori samaradorligini oshirish maqsadida huquqiy institutlar faoliyatini takomillashtirish, mulk huquqlarini himoya qilish tizimini mustahkamlash, shuningdek davlat boshqaruvining samaradorligi, hisobdorligi va moslashuvchanligini oshirish.

Yuqorida keltirilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarning izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirilishi milliy iqtisodiyotning xalqaro raqobatbardoshligini oshirish hamda mamlakatimizning xalqaro iqtisodiy makondagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. A.Bedir. Uluslararası ticarete fiyata dayalı rekabet gücü ile endüstri-içi ticaret arasındaki ilişki: Türk imalat sanayi örneği. Ankara 2009. 14 s.

2. IMD (International Institute for Management Development) (2011). Methodology and Principles of Analysis, Switzerland, 1-7.

3. Porter M. E. (1990). "Competitive Advantage of Nations", Harvard Business Review, 72-91.

4. M.T. Yaxshiyeva. Hozirgi zamon raqobat nazariyasi: O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2019.

5. B.Q.Mamatov. Xalqaro savdoni rivojlantirishga doir zamonaviy nazariyalar. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. 5/2022, sentabr-oktabr. (№00061). 381-388-betlar.

6. R.A.Alimov, M.F.Azizova. Raqobat ustunliklari va milliy raqobatbardoshlik. “Raqamli iqtisodiyot” ilmiy elektron jurnali. 11-son. 1804-1814-betlar.
7. Seyidoğlu, H. (2005) Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama, Güzem Yayınları: İstanbul. 17 s.
8. A.Guliyeva. Türk sanayisinin rekabet gücü analizi: kimya sektörü ürünlerinin Almanya ile karşılaştırılması. T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi. Yüksek lisans tezi. İzmir-2016. 24 s.
9. Gökmenoğlu S. M., Akal M. ve Altunışık R. (2012). “Ulusal Rekabet Gücünü Belirleyen Faktörler Üzerine Değerlendirmeler”, Rekabet Dergisi, 13(4), 3-43.
10. Keesing, D.B. (1966), “Labor Skills and Comparative Advantage”, The American Economic Review, No: 56(1/2), s.249-258.
11. Kenen, P.B. (1965), “Nature, Capital and Trade”, Journal of Political Economy, No: 73(5), s.437-460.
12. Posner, M. V. (1961). International Trade and Technical Change. Oxford Economic Papers, New Series, Vol. 13, No. 3, 323-341.
13. Melike Çetin. (2022). İnnovasyonun küresel rekabet gücü üzerindeki etkisini karşılaştırmalı analizi: yenilikçi perspektif altında AB ülkeleri üzerine bir uygulama. Doktora tezi. T.C. İstanbul gelişim üniversitesi. İstanbul-2022. 62 s.
14. Linder, S.B. (1961), An Essay on Trade and Transformation, John Wiley & Sons Ltd., Almqvist-Wiksell, Stockholm, p. 40 .
15. Krugman, P.R. (1980), “Scale Economies, Product Differentiation and the Patterns of Trade”, The American Economic Review, No:70(5), p. 950.
16. Porter, M.E. (1990 a), The Competitive Advantage of Nations, MacMillan, China.p.127

TABIIY KAPITALNI JAMG'ARISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH USLUBIYOTI

Raximov Faxriddin Shavkatovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

ORCID: 0009-0008-1234-5678

E-mail: faxriddinraximov.uz@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholashning nazariy va uslubiy asoslari tadqiq etilgan. Tadqiqotda tabiiy kapitalning iqtisodiy mazmuni, uning tarkibiy elementlari va barqaror rivojlanishdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, tabiiy kapital samaradorligini baholash uchun resurs, ekologik va iqtisodiy ko'rsatkichlarga asoslangan integral indeks taklif etilgan. Ekonometrik yondashuvlar orqali tabiiy kapitaldan foydalanish samaradorligini aniqlash usullari yoritilgan. Amaliy qismda mintaqa misolida hisob-kitoblar keltirilib, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: tabiiy kapital, barqaror rivojlanish, samaradorlik bahosi, integral indeks, resurslardan foydalanish, ekologik barqarorlik, innovatsion rivojlanish, iqtisodiy samaradorlik, ekotizim xizmatlari, jamg'arish mexanizmi.

Аннотация

В данной статье исследованы теоретические и методические основы оценки эффективности накопления природного капитала. Рассмотрены экономическая сущность природного капитала, его структура и роль в обеспечении устойчивого развития. Предложен интегральный показатель, основанный на ресурсных, экологических и экономических индикаторах. Также освещены эконометрические методы оценки эффективности использования природного капитала. В практической части приведены расчёты на региональном уровне, выявлены существующие проблемы и предложены пути их решения.

Ключевые слова: природный капитал, устойчивое развитие, оценка эффективности, интегральный индекс, использование ресурсов, экологическая устойчивость, инновационное развитие, экономическая эффективность, экосистемные услуги, механизм накопления.

Abstract

This article examines the theoretical and methodological foundations for assessing the efficiency of natural capital accumulation. The economic essence, structure, and role of natural capital in sustainable development are analyzed. An integral index based on resource, environmental, and economic indicators is proposed for evaluating efficiency. Econometric approaches for measuring the effectiveness of natural capital utilization are also discussed. The empirical section includes regional calculations, identifies key challenges, and suggests possible solutions.

Keywords: natural capital, sustainable development, efficiency assessment, integral index, resource utilization, environmental sustainability, innovative development, economic efficiency, ecosystem services, accumulation mechanism.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot bosqichida tabiiy kapitalning ahamiyati tubdan qayta ko'rib chiqilmoqda. Ilgari u ishlab chiqarishning yordamchi yoki passiv omili sifatida qaralgan bo'lsa, bugungi kunda u iqtisodiy o'sishning strategik manbai sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu, avvalo, global miqyosda ekologik muvozanatning izdan chiqishi, iqlim o'zgarishining tezlashishi, tabiiy resurslar zaxiralarining cheklanib borishi bilan bog'liqdir. Bunday sharoitda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi tabiiy kapitaldan qanday foydalanilayotganiga bevosita bog'liq bo'lib qolmoqda.

Ayniqsa, sanoatlashuv va urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi tabiatga antropogen bosimni yanada oshirmoqda. Bu esa tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish, ularning tiklanish qobiliyatidan ortiqcha ekspluatatsiya qilinishi va ekologik muammolarning chuqurlashishiga olib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, tabiiy kapitalni samarali boshqarish va uning jamg'arish jarayonlarini ilmiy asosda baholash masalasi iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholash masalasi faqat resurslardan foydalanish hajmini o'lchash bilan cheklanib qolmaydi. U eng avvalo, tabiiy resurslarning qayta tiklanish darajasi, ulardan olinayotgan iqtisodiy samara va ekologik barqarorlikka qo'shilayotgan hissani kompleks ravishda tahlil qilishni talab etadi. Boshqacha aytganda, mazkur baholash jarayoni tabiiy kapitalning hozirgi va kelajak avlodlar manfaatlariga qay darajada xizmat qilayotganini aniqlashga qaratilgan.

Tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholash zamonaviy iqtisodiyotda barqaror rivojlanishni ta'minlashning muhim ilmiy va amaliy vositasi hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda chuqur tadqiqotlar olib borish, ilmiy asoslangan baholash uslubiyotini takomillashtirish va amaliyotga joriy etish orqali resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik barqarorlikni ta'minlash imkoniyatlari kengayadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Barqaror rivojlanish konsepsiyasining shakllanishi bilan tabiiy kapitalni alohida iqtisodiy kategoriya sifatida o'rganish kuchaydi. Shu bois, tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholash masalasi iqtisodiy tadqiqotlarda nisbatan yangi, ammo tez rivojlanayotgan yo'nalishlardan biridir.

Jumladan, I.Fisher o'z ilmiy qarashlarida kapital tushunchasini keng ma'noda talqin etib, uni vaqt omili bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilishni taklif etgan.[1] Ushbu nazariya doirasida yer ham kapitalning alohida shakli sifatida ko'rib chiqiladi. Yer ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan muhim zaxira bo'lib, uning miqdori va sifati iqtisodiy samaradorlikni belgilab beradi. A.S.Pigu umumiy farovonlik masalasini o'rganar ekan, jamiyatning barqaror rivojlanishiga faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar emas, balki ijtimoiy xavfsizlik darajasi, ekologik holat hamda to'liq hisobga olinmaydigan boshqa omillar ham sezilarli ta'sir ko'rsatishini alohida ta'kidlaydi. [2] D.Nortning tadqiqotlarida institutsional muhit iqtisodiy rivojlanishning asosiy determinantlaridan

biri sifatida talqin qilinadi. Uning fikricha, samarali institutlar mavjud bo'lganda resurslardan foydalanishda noaniqliklar kamayadi, transaktsiya xarajatlari pasayadi va bu o'z navbatida tabiiy kapitaldan oqilona foydalanishga zamin yaratadi. [3] E.Ostromning ishlari tabiiy kapitalni faqat davlat yoki xususiy sektor orqali emas, balki jamoatchilik ishtirokida ham samarali boshqarish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi. [4] R.Kouzning "tranzaktsiya xarajatlari" nazariyasiga ko'ra, agar mulkchilik huquqlari aniq va yaxshi himoyalangan bo'lsa, bozor ishtirokchilari o'zaro kelishuvlar orqali resurslarni samarali taqsimlashlari mumkin. Shu nuqtai nazardan, davlatning vazifasi nafaqat nazorat qilish, balki institutsional muhitni shakllantirish va uni barqarorlashtirishdan iboratdir. [5]

Tabiiy resurslarni tabiiy kapital sifatida talqin qilish g'oyasi asosan 1980-yillarda shakllana boshlagan bo'lib, bu davrda ekologik-iqtisodiy yondashuvlar sezilarli darajada rivojlandi. Xususan, R.Kostantsa va G.Deylilar tomonidan ilgari surilgan qarashlarga ko'ra, tabiiy kapital - bu kelajakda iqtisodiy qiymatga ega bo'lgan tovarlar va xizmatlar oqimini yaratishga qodir bo'lgan tabiiy muhit zaxiralaridir. [6]

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholash bo'yicha yagona va universal metodologiya shakllanmagan. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda kompleks indikatorlar tizimini yaratish, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy omillarni integratsiyalash orqali baholash metodlarini takomillashtirish zarurati yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Bu esa kelgusida tabiiy kapitalni samarali boshqarish va uning jamg'arilishini ta'minlashda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida nazariy, statistik va ekonometrik yondashuvlar uyg'unlashtirilgan. Bunda metodologik asos sifatida klassik va zamonaviy iqtisodiy nazariyalar, xususan neoklassik o'sish modellari, ekologik iqtisodiyot konsepsiyalari hamda barqaror rivojlanish tamoyillari qabul qilindi. Tadqiqotning nazariy asosini tabiiy kapitalni ishlab chiqarish omillari tizimida alohida resurs sifatida qarash tashkil etadi. Shu bilan birga tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, solishtirma tahlil kabi usullar orqali mavzuning nazariy-metodologik asoslari o'rganildi. Bu usullar tabiiy kapitalni jamg'arish jarayonlarini konseptual jihatdan tizimlashtirish imkonini berdi. Statistik tahlil va ekonometrik modellashtirish usuli asosida integral baholash tizimi shakllantirildi. Bu yerda tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholash uchun ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar tizimi tanlab olindi. Bu esa tabiiy kapitalni jamg'arish jarayonlarini tizimli, majmual va ko'p omilli yondashuv asosida tahlil qilish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tabiiy kapital zamonaviy iqtisodiyotda faqatgina resurslar to'plami sifatida emas, balki iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikning strategik asosi sifatida qaraladi. Klassik iqtisodchilar tabiatni ishlab chiqarishning asosiy manbai sifatida ko'rgan bo'lsa-da, zamonaviy yondashuvlarda tabiiy kapital alohida iqtisodiy kategoriya

sifatida shakllandi. U tabiat tomonidan yaratilgan va inson faoliyati uchun zarur bo'lgan resurslar hamda ekotizim xizmatlarining uyg'un tizimini ifoda etadi.

Tabiiy kapital tarkibiga yer resurslari, suv manbalari, o'rmonlar, mineral va energetik resurslar, shuningdek, biologik xilma-xillik kiradi. Ushbu elementlar birgalikda iqtisodiyot uchun xomashyo va energiya manbai bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, tabiiy kapital ekotizim xizmatlari (havoni tozalash, tabiatni asrash, tuproq unumdorligini oshirish) orqali iqtisodiy jarayonlarning barqarorligini ta'minlaydi.

Tabiiy kapitalning iqtisodiy mohiyatini tushunishda uning qiymat yaratishdagi roli muhim ahamiyat kasb etadi. U faqat resurs sifatida emas, balki ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etib, qo'shimcha qiymat yaratishga hissa qo'shadi. Shu ma'noda, tabiiy kapital iqtisodiy tizimda inson kapitali va ishlab chiqarish kapitali bilan teng darajada muhim hisoblanadi. Tabiiy kapitalning asosiy xususiyatlaridan biri uning cheklanganligidir. Tabiatdagi ko'plab resurslar qayta tiklanmaydi yoki juda sekin tiklanadi. Masalan, neft, gaz va mineral resurslardan ortiqcha va samarasiz foydalanish ularning tugashiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, bu resurslarni oqilona boshqarish va tejamkorlik bilan foydalanish iqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tabiiy kapitalning qayta tiklanish darajasining turlicha bo'ladi. Ayrim resurslar - o'rmonlar va suv resurslari ma'lum shartlar bajarilganda qayta tiklanishi mumkin. Biroq bu jarayon vaqt va investitsiya talab qiladi. Shu bilan birga, ekologik tizimlar ma'lum bir darajadan ortiq degradatsiyaga uchrasa, ularni tiklash juda qiyin yoki umuman imkonsiz bo'lib qolishi mumkin. Bu holat tabiiy kapitalni boshqarishda ehtiyotkorlikni talab etadi.

Tabiiy kapital iqtisodiy va ekologik funksiyalarni bir vaqtda bajaradi. U nafaqat iqtisodiy faoliyat uchun resurs sifatida xizmat qiladi, balki ekotizim barqarorligini ta'minlaydi. Masalan, o'rmonlar uglerodni singdirib, iqlim o'zgarishini yumshatadi, suv manbalari esa qishloq xo'jaligi va sanoat uchun zarur resurs hisoblanadi. Shu tariqa, tabiiy kapital iqtisodiy o'sish bilan ekologik barqarorlik o'rtasidagi muvozanatni saqlashda muhim rol o'ynaydi.

Tabiiy kapitalning iqtisodiy bahosi masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlarda tabiiy resurslarning bozor qiymati bilan bir qatorda ularning ekologik xizmatlari qiymatini ham baholashga harakat qilinmoqda. Bu yondashuv tabiiy kapitalni milliy hisob tizimlariga integratsiya qilish imkonini beradi va iqtisodiy qarorlarni yanada asosli qabul qilishga xizmat qiladi (1-jadval).

Tabiiy kapitalni jamg'arish zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon tabiiy resurslarni asrash, ularni oqilona boshqarish, qayta tiklash hamda sifatini yaxshilash orqali kelajak avlodlar uchun barqaror resurs bazasini shakllantirishga qaratilgan. Ilmiy jihatdan qaralganda, tabiiy kapitalni jamg'arish faqat resurslarni ko'paytirish emas, balki ularning ekologik va iqtisodiy funksiyalarini muvozanatda saqlashni ham anglatadi.

Tabiiy kapitalni jamg'arish jarayoni, avvalo, resurslarni tejash tamoyiliga asoslanadi. Resurslarning cheklanganligi sharoitida ulardan samarali va tejamkor

foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, suv, yer va energiya resurslarini tejash orqali ularning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlash mumkin. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, resurslarni tejash tabiiy kapitalni jamg'arishning birinchi va eng muhim shakli hisoblanadi.

1-jadval.

Tabiiy kapitalning mazmuni va iqtisodiy ahamiyati¹

Yo'nalishi	Mazmuni	Iqtisodiy ahamiyati
Tabiiy kapitalning mohiyati	Tabiiy kapital - tabiat tomonidan yaratilgan resurslar va ekotizim xizmatlari majmuasi bo'lib, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikning strategik asosi hisoblanadi	Iqtisodiy tizimning barqarorligini ta'minlaydi, ishlab chiqarishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi
Tarkibi	Er, suv, o'rmonlar, mineral va energetik resurslar, biologik xilma-xillik	Xomashyo va energiya manbai
Ekosistema xizmatlari	Havoni tozalash, tabiatni asrash, tuproq unumdorligini oshirish	Atrof-muhit barqarorligini saqlaydi va iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi
Qiymat yaratishdagi roli	Tabiiy kapital ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etib, qo'shimcha qiymat yaratishga hissa qo'shadi	Milliy iqtisodiyotda inson kapitali va ishlab chiqarish kapitali bilan bir qatorda muhim omil hisoblanadi
Cheklanganlik xususiyati	Tabiiy resurslar, ayniqsa qayta tiklanmaydiganlari (neft, gaz, minerallar) cheklangan	Resurslardan samarali va tejamkor foydalanish zarurligini belgilaydi
Qayta tiklanish xususiyati	Ayrim resurslar (o'rmonlar, suv) ma'lum shartlarda qayta tiklanadi, lekin vaqt va investitsiya talab qiladi	Uzoq muddatli resurs siyosatini yuritish zarurligini ko'rsatadi
Degradatsiya xavfi	Ekologik tizimlar ma'lum darajadan ortiq zarar ko'rsa, tiklash qiyin yoki imkonsiz bo'ladi	Ekologik xavflarni boshqarish va oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi
Iqtisodiy va ekologik funksiyasi	Tabiiy kapital bir vaqtda iqtisodiy resurs va ekologik barqarorlikni ta'minlovchi omildir	Iqtisodiy o'sish va ekologik muvozanat o'rtasida balansni ta'minlaydi

Ikkinchi muhim shakli - qayta tiklanadigan resurslarni ko'paytirishdir. O'rmonlar, suv resurslari, biologik xilma-xillik kabi tabiiy elementlar ma'lum sharoitlarda qayta tiklanishi mumkin. Ammo bu jarayon o'z-o'zidan amalga oshmaydi, balki davlat siyosati, investitsiyalar va ilmiy yondashuvni talab etadi. Masalan, o'rmonlarni qayta tiklash, yerlarni melioratsiya qilish va suv havzalarini muhofaza qilish kabi choralar tabiiy kapitalni ko'paytirishga xizmat qiladi. Shu tariqa, qayta tiklanadigan resurslarning barqarorligi ta'minlanadi.

Uchinchi shakl - ekologik texnologiyalarni joriy etishdir. Zamonaviy iqtisodiyotda "yashil texnologiyalar" muhim o'rin tutadi. Ular ishlab chiqarish jarayonlarida tabiiy resurslardan foydalanishni optimallashtiradi va atrof-muhitga

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

salbiy ta'sirni kamaytiradi. Masalan, chiqindilarni qayta ishlash, energiya tejovchi texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish kabi innovatsiyalar tabiiy kapitalni saqlash va jamg'arishga yordam beradi. Ekologik texnologiyalarning joriy etilishi nafaqat tabiatni muhofaza qiladi, balki iqtisodiy samaradorlikni ham oshiradi.

To'rtinchi shakl - inson kapitali orqali resurslardan samarali foydalanishdir. Bu yerda malakali kadrlar, ilmiy salohiyat va boshqaruv tizimining samaradorligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Inson kapitali qanchalik yuqori bo'lsa, tabiiy resurslardan foydalanish shunchalik samarali bo'ladi. Zamonaviy bilimlar va innovatsion yondashuvlar orqali resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish, ularning isrof bo'lishini kamaytirish mumkin. Shuningdek, ekologik madaniyatni oshirish ham inson kapitali orqali tabiiy kapitalni jamg'arishning muhim omili hisoblanadi (2-jadval).

2-jadval.

Tabiiy kapitalni jamg'arish yo'nalishlari va ahamiyati¹

Yo'nalishi	Asosiy mazmuni	Iqtisodiy va amaliy ahamiyati
Resurslarni tejash	Suv, yer, energiya resurslaridan samarali va tejamkor foydalanish	Xarajatlarni kamaytiradi va resurslar barqarorligini ta'minlaydi
Qayta tiklanadigan resurslarni ko'paytirish	O'rmonlar, suv resurslari va bioxilma-xillikni tiklash va rivojlantirish	Tabiiy resurslar bazasini kengaytiradi
Ekologik texnologiyalar	Chiqindilarni qayta ishlash, energiya tejovchi va qayta tiklanuvchi texnologiyalardan foydalanish	Atrof-muhitga ta'sirni kamaytiradi va samaradorlikni oshiradi
Inson kapitali orqali boshqarish	Malakali kadrlar va ilmiy salohiyat orqali resurslardan samarali foydalanish	Resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi

Shu bilan birga, tabiiy kapitalni jamg'arish jarayoni davlat siyosati va institutsional mexanizmlar bilan chambarchas bog'liq. Davlat tomonidan qabul qilinayotgan ekologik standartlar, tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga soluvchi qonunlar hamda rag'batlantiruvchi iqtisodiy mexanizmlar bu jarayonning samaradorligini belgilaydi. Shu sababli, tabiiy kapitalni jamg'arish faqat iqtisodiy emas, balki institutsional va ijtimoiy masala ham hisoblanadi.

Shunday qilib, tabiiy kapitalni jamg'arish - bu majmualiy va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u resurslarni tejash, qayta tiklash, ekologik texnologiyalarni joriy etish hamda inson kapitali orqali samarali boshqarishni o'z ichiga oladi. Ushbu jarayonning samarali amalga oshirilishi barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va ekologik muvozanatni saqlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy kapital samaradorligini baholash masalasi zamonaviy iqtisodiy fanning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu masala faqat iqtisodiy natijalarni emas, balki ekologik barqarorlik va resurslardan oqilona foydalanish darajasini ham qamrab oladi. An'anaviy iqtisodiy yondashuvlarda samaradorlik asosan ishlab chiqarish

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

natijalari bilan o'lgan bo'lsa, hozirgi sharoitda tabiiy kapitalning cheklanganligi va ekologik muammolarning keskinlashuvi uni kompleks baholashni taqozo etmoqda. Shu sababli, tabiiy kapital samaradorligini baholashda bir nechta nazariy yondashuvlar shakllangan bo'lib, ularning har biri ushbu murakkab jarayonning muayyan jihatlarini ochib beradi.

Birinchi navbatda, resurs yondashuvi tabiiy kapitalni baholashning eng an'anaviy va keng tarqalgan usullaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv tabiiy resurslarning umumiy hajmi, ularning zaxiralari va ulardan foydalanish darajasiga asoslanadi. Bunda asosiy e'tibor resurslarning miqdoriy ko'rsatkichlariga qaratiladi. Masalan, yer maydoni, suv zaxiralari, foydali qazilmalar hajmi kabi ko'rsatkichlar orqali tabiiy kapitalning holati baholanadi. Resurs yondashuvining afzalligi shundaki, u oddiy va aniq hisob-kitoblarga asoslanadi hamda statistik ma'lumotlar orqali oson amalga oshiriladi. Biroq bu yondashuvning muayyan cheklovlari ham mavjud. U asosan resurslarning miqdoriy jihatlarini aks ettiradi, lekin ularning sifat ko'rsatkichlari va ekologik ta'sirini to'liq hisobga olmaydi. Masalan, yer resurslarining maydoni katta bo'lishi mumkin, ammo uning unumdorligi past bo'lsa, bu iqtisodiy samaradorlikni ta'minlamaydi. Shuningdek, resurslarning haddan tashqari ekspluatatsiya qilinishi kelgusida ularning kamayishiga olib kelishi mumkin, bu esa uzoq muddatli samaradorlikni pasaytiradi. Shu sababli, resurs yondashuvi ko'proq qisqa muddatli tahlil uchun mos keladi.

Ikkinchi muhim yondashuv ekologik yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuv tabiiy kapital samaradorligini baholashda ekologik holat, ekotizim barqarorligi va atrof-muhitga ta'sir darajasini asosiy mezon sifatida qabul qiladi. Ushbu yondashuvda tabiiy resurslardan foydalanish natijasida yuzaga keladigan ekologik oqibatlar, masalan, havo va suv ifloslanishi, tuproq degradatsiyasi, biologik xilma-xillikning kamayishi kabi omillar tahlil qilinadi. Ekologik yondashuvning ustun jihati shundaki, u tabiiy kapitaldan foydalanishning uzoq muddatli oqibatlarini hisobga oladi. Bu esa barqaror rivojlanish tamoyillariga mos keladi. Masalan, tabiiy resurslardan qisqa muddatda yuqori daromad olish mumkin, ammo agar bu jarayon ekologik muvozanatni buzsa, kelgusida iqtisodiy zararlar yuzaga kelishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, ekologik yondashuv tabiiy kapitalni saqlash va tiklashni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Biroq ekologik yondashuv ham muayyan murakkabliklarga ega. Ushbu yondashuvda ko'plab ko'rsatkichlarni aniqlash va baholash qiyin. Masalan, ekotizim xizmatlarining qiymatini aniqlash, ekologik zararlarni pul ifodasida baholash kabi masalalar haligacha to'liq hal etilmagan. Shuningdek, ekologik ko'rsatkichlarning ba'zilar subyektiv baholashga bog'liq bo'lib qoladi. Bu esa tahlil natijalarining aniqligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Uchinchi yondashuv iqtisodiy yondashuv bo'lib, u tabiiy kapital samaradorligini baholashda daromad, xarajat va foyda ko'rsatkichlariga tayanadi. Bu yondashuv an'anaviy iqtisodiy tahlil usullariga asoslangan bo'lib, tabiiy resurslardan foydalanish natijasida olinayotgan iqtisodiy samarani aniqlashga qaratilgan. Masalan, tabiiy resurslarni qazib olish, qayta ishlash va sotish orqali olinadigan daromadlar, shuningdek, bu jarayonga sarflanadigan xarajalar hisobga olinadi. Iqtisodiy

yondashuvning afzalligi shundaki, u aniq va o‘lchash mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichlarga asoslanadi. Bu esa qaror qabul qilish jarayonini osonlashtiradi. Shu bilan birga, ushbu yondashuv bozor mexanizmlariga mos keladi va investitsion qarorlarni asoslashda keng qo‘llaniladi. Masalan, qaysi resursdan foydalanish samarali ekanligini aniqlashda iqtisodiy ko‘rsatkichlar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Biroq iqtisodiy yondashuv ham to‘liq emas. U ko‘p hollarda ekologik omillarni yetarlicha hisobga olmaydi. Masalan, tabiiy resurslardan foydalanish natijasida kelib chiqadigan ekologik zararlar iqtisodiy hisob-kitoblarda aks etmasligi mumkin. Bu esa “yashirin xarajatlar” paydo bo‘lishiga olib keladi. Natijada, qisqa muddatda yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishilgan bo‘lsa-da, uzoq muddatda ekologik va ijtimoiy muammolar kuchayishi mumkin (3-jadval).

3-jadval.

Tabiiy kapital samaradorligini baholash yondashuvlari¹

Yo‘nalishi	Mazmuni	Afzalliklari	Cheklovlari	Amaliy ahamiyati
Resurs yondashuvi	Tabiiy resurslar hajmi, zaxiralari va ulardan foydalanish darajasiga asoslanadi	Oddiy va aniq hisob-kitoblar; statistik ma’lumotlarga tayanadi	Sifat ko‘rsatkichlari va ekologik ta’sirni hisobga olmaydi	Qisqa muddatli tahlil va resurs baholashda samarali
Ekologik yondashuv	Ekologik holat, ekotizim barqarorligi va atrof-muhitga ta’sirni baholaydi	Uzoq muddatli barqarorlikni hisobga oladi	Ko‘rsatkichlarni baholash murakkab	Ekologik siyosat va barqaror rivojlanish uchun muhim
Iqtisodiy yondashuv	Daromad, xarajat va foyda asosida baholash	Aniq va hisoblash oson	Ekologik omillar yetarli hisobga olinmaydi	Investitsiya va bozor qarorlari uchun muhim

Shu sababli, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda tabiiy kapital samaradorligini baholashda ushbu uch yondashuvni integratsiya qilish tendensiyasi kuchaymoqda. Ya’ni, resurs, ekologik va iqtisodiy ko‘rsatkichlarni birlashtirgan kompleks yondashuv eng samarali deb hisoblanadi. Bunday yondashuv tabiiy kapitaldan foydalanishning ham miqdoriy, ham sifat, ham iqtisodiy natijalarini to‘liq qamrab olish imkonini beradi.

Tabiiy kapitalni jamg‘arish samaradorligini ilmiy asosda baholash uchun aniq va o‘lchash mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish zarur. Zamonaviy iqtisodiy tahlilda tabiiy kapitalni bir tomonlama emas, balki resurs, ekologik va iqtisodiy jihatlarni qamrab olgan holda majmual baholash talab etiladi. Shu maqsadda amaliyotda bir qator indikatorlar qo‘llaniladi, ular orqali tabiiy resurslardan foydalanish darajasi, ularning tiklanishi va iqtisodiy natijalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash mumkin.

Birinchi muhim ko‘rsatkich resurs indeksi (R) hisoblanadi. U tabiiy resurslardan foydalanish darajasini baholashga xizmat qiladi (1-formula):

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

$$R = \frac{\text{Foydalanilgan resurslar}}{\text{Umumiy resurslar}} \quad (1) [7]$$

Mazkur indeks resurslardan qay darajada foydalanilayotganini ko'rsatadi. Agar ushbu ko'rsatkich yuqori bo'lsa, bu resurslardan intensiv foydalanilayotganini anglatadi. Bir qarashda bu ijobiy holatdek ko'rinsa-da, amalda resurslardan ortiqcha foydalanish ularning tez tugashiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, resurs indeksi optimal darajada bo'lishi lozim. Ya'ni, resurslardan foydalanish samaradorligi saqlanishi bilan birga, ularning kelajakdagi zaxiralari ham hisobga olinishi kerak. Bu ko'rsatkich, ayniqsa, tabiiy resurslarga boy hududlarda iqtisodiy siyosatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi ko'rsatkich ekologik indeks (E) bo'lib, u tabiiy kapitalning qayta tiklanish darajasini baholaydi (2-formula):

$$E = \frac{\text{Qayta tiklangan resurslar}}{\text{Iste'mol qilingan resurslar}} \quad (2) [8]$$

Ushbu indeks tabiiy resurslardan foydalanish va ularni tiklash o'rtasidagi muvozanatni ko'rsatadi. Agar indeks 1 ga teng yoki undan yuqori bo'lsa, bu resurslar barqaror tarzda boshqarilayotganini bildiradi. Agar u 1 dan past bo'lsa, demak, resurslar iste'moli tiklanishdan yuqori, ya'ni degradatsiya jarayoni kuzatilayotgan bo'ladi. Bu ko'rsatkich ekologik siyosat samaradorligini baholashda muhim instrument hisoblanadi. Ayniqsa, o'rmon xo'jaligi, suv resurslarini boshqarish va qishloq xo'jaligi sohalarida uning ahamiyati katta.

Uchinchi ko'rsatkich iqtisodiy samaradorlik indeksi (S) bo'lib, u tabiiy resurslardan foydalanish natijasida olinayotgan iqtisodiy foydani baholaydi (3-formula):

$$S = \frac{\text{Daromad}}{\text{Xarajat}} \quad (3) [9]$$

Bu indeks iqtisodiy jihatdan qaysi faoliyat samarali ekanligini aniqlash imkonini beradi. Agar indeks 1 dan yuqori bo'lsa, bu faoliyat foydali ekanligini, ya'ni olinayotgan daromad xarajatlardan ortiqqligini ko'rsatadi. Aks holda, resurslardan foydalanish iqtisodiy jihatdan samarasiz hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu indeksni tahlil qilishda ekologik xarajatlarni ham inobatga olish muhim. Aks holda, iqtisodiy jihatdan foydali deb baholangan faoliyat kelgusida katta ekologik zararlarga sabab bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar asosida integral indeksni (I) hisoblash mumkin. U yuqorida keltirilgan barcha indikatorlarni umumlashtirgan holda tabiiy kapital samaradorligini kompleks baholash imkonini beradi (4-formula):

$$I = \frac{R + E + S}{3} \quad (4) [10]$$

Integral indeks resurslardan foydalanish, ularning qayta tiklanishi va iqtisodiy natijalarni bir vaqtda hisobga oladi. Bu esa tahlilning yanada aniq va xolis bo'lishini ta'minlaydi. Agar ushbu indeks yuqori bo'lsa, demak tabiiy kapitaldan foydalanish samarali va barqaror xarakterga ega. Aks holda, tabiiy resurslardan foydalanishda muammolar mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, integral indeksni hisoblashda barcha ko'rsatkichlarning vazni teng deb qabul qilingan. Ammo amaliyotda ayrim hollarda ularga turlicha vazn berish maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin. Masalan, ekologik holat og'ir bo'lgan hududlarda ekologik indeksga yuqoriroq ahamiyat berish zarur. Bu esa baholash natijalarini yanada aniqlashtirish imkonini beradi.

Ushbu ko'rsatkichlar tizimining asosiy ustunligi shundaki, u tabiiy kapitalni baholashda kompleks yondashuvni ta'minlaydi. Ya'ni, faqat resurslardan foydalanish darajasi emas, balki ularning qayta tiklanishi va iqtisodiy samaradorligi ham hisobga olinadi. Bu esa zamonaviy iqtisodiyot talablariga to'liq javob beradi. Biroq ushbu tizimning ayrim cheklovlari ham mavjud. Jumladan, ma'lumotlar bazasining yetarli emasligi, ayrim ko'rsatkichlarni aniq hisoblashdagi qiyinchiliklar va ekologik omillarni to'liq pul ifodasida baholash muammolari shular jumlasidandir. Shu sababli, kelgusida ushbu indikatorlar tizimini takomillashtirish, yangi ko'rsatkichlar bilan boyitish va ularni milliy hisob tizimlariga integratsiya qilish muhim vazifa bo'lib qolmoqda.

Tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini ta'minlash jarayonida bir qator tizimli muammolar va cheklovlar mavjud bo'lib, ular iqtisodiy siyosatning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Birinchi cheklov avvalo, resurslardan samarasiz foydalanish holatlari ko'p uchraydi. Amaliyotda ko'plab tabiiy resurslar ilmiy asoslanmagan tarzda, yuqori isrofgarchilik bilan ishlatilmoqda. Bu esa resurslar zaxirasining qisqarishiga va ishlab chiqarish xarajatlarining ortishiga olib keladi. Ayniqsa, suv va yer resurslaridan noto'g'ri foydalanish uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikka jiddiy xavf tug'diradi. Ikkinchi muhim cheklov - institutsional kamchiliklardir. Tabiiy resurslarni boshqarish tizimida huquqiy baza, nazorat mexanizmlari va boshqaruv institutlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi samaradorlikni pasaytiradi. Ko'p hollarda resurslardan foydalanish ustidan nazorat yetarli emasligi, hisobdorlik va shaffoflikning pastligi iqtisodiy yo'qotishlarga sabab bo'ladi. Bu esa tabiiy kapitalni jamg'arish jarayonini sekinlashtiradi. Uchinchi cheklov - innovatsiyalarning past darajasidir. Zamonaviy iqtisodiyotda resurs tejovchi va ekologik texnologiyalarni joriy etish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq amalda innovatsion yechimlarning yetarli darajada tatbiq etilmayotgani resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlarini cheklab qo'ymoqda. Ilmiy tadqiqotlar va texnologik yangiliklarga investitsiyalar kamligi bu muammoni yanada chuqurlashtiradi. To'rtinchi cheklov - davlatga ortiqcha bog'liqlikdir. Resurslarni boshqarishda bozor mexanizmlarining yetarlicha rivojlanmagani va davlatning yuqori darajada aralashuvi samaradorlikni pasaytiradi. Bu holat xususiy sektorning faolligini cheklab, raqobat muhitini susaytiradi. Natijada, resurslardan foydalanishda samarali va innovatsion yondashuvlar yetarli darajada shakllanmaydi.

Mazkur muammolarni bartaraf etmasdan turib tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini oshirish mushkul. Shuning uchun institutsional islohotlarni chuqurlashtirish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va resurslardan foydalanishda bozor mexanizmlarini kuchaytirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholash zamonaviy iqtisodiy siyosatning ajralmas va strategik muhim elementi hisoblanadi. Chunki iqtisodiy o'sishni faqat ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali emas, balki mavjud resurslardan qay darajada oqilona va samarali foydalanilayotgani orqali baholash davriga kirib kelindi. Shu nuqtai nazardan, tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini tahlil qilish davlatning resurs siyosati, investitsion ustuvorliklari va ekologik strategiyasini shakllantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur baholash tizimi orqali tabiiy resurslardan foydalanish darajasi, ularning qayta tiklanish imkoniyatlari va iqtisodiy natijalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik aniqlanadi. Bu esa resurslardan ortiqcha yoki samarasiz foydalanish holatlarini barvaqt aniqlash va ularni bartaraf etish imkonini beradi. Ayniqsa, cheklangan resurslar sharoitida ularni tejash va qayta tiklashga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishda ushbu baholash alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, tabiiy kapital samaradorligini baholash ekologik barqarorlikni ta'minlashning muhim vositasi hisoblanadi. U atrof-muhitga tushayotgan bosimni kamaytirish, ekotizimlarni saqlash va degradatsiya jarayonlarining oldini olishga xizmat qiladi. Natijada iqtisodiy o'sish va ekologik muvozanat o'rtasida zarur uyg'unlik ta'minlanadi. Tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholash iqtisodiy siyosatning ilmiy asoslanganligini oshiradi, resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi va uzoq muddatli barqaror rivojlanish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini oshirish yo'nalishida aniq instrumentlardan foydalanish talab etiladi. Avvalo, raqamli monitoring tizimini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy axborot texnologiyalari orqali tabiiy resurslar holati, ulardan foydalanish darajasi va ekologik ko'rsatkichlarni doimiy kuzatib borish imkoni yaratiladi. Bu esa qaror qabul qilishda aniqlik va tezkorlikni ta'minlab, resurslardan samarali foydalanishga xizmat qiladi. Ayniqsa, "yashil iqtisodiyot" mexanizmlarini rivojlantirish zarur. Bu yerda resurs tejovchi ishlab chiqarish, qayta tiklanuvchi energiya manbalari va chiqindilarni kamaytirishga qaratilgan iqtisodiy siyosat ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv nafaqat ekologik barqarorlikni ta'minlaydi, balki uzoq muddatda iqtisodiy samaradorlikni ham oshiradi.

Eng muhim yo'nalish - xususiy sektorni keng jalb qilishdir. Davlatning yakka holda resurslarni samarali boshqarishi qiyin, shuning uchun xususiy investitsiyalar va tadbirkorlik tashabbuslarini rag'batlantirish talab etiladi. Raqobat muhitini shakllantirish orqali resurslardan foydalanish samaradorligi ortadi va innovatsion yondashuvlar kengroq joriy etiladi. Shuningdek, ekologik soliqlar va iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlarini joriy etish muhim hisoblanadi. Atrof-muhitga zarar yetkazuvchi faoliyatni soliq orqali cheklash va ekologik toza texnologiyalarni qo'llagan subyektlarni qo'llab-quvvatlash orqali bozor mexanizmlari samarali

ishlaydi. Bu esa resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlaydi. Energiya tejovchi, resurs tejovchi va ekologik xavfsiz texnologiyalar ishlab chiqarish jarayonida keng qo'llanilsa, tabiiy kapitalni saqlash va jamg'arish imkoniyatlari sezilarli darajada ortadi.

Mazkur chora-tadbirlarni majmuali tarzda amalga oshirish tabiiy kapitaldan samarali foydalanishni ta'minlab, barqaror iqtisodiy o'sishga mustahkam zamin yaratadi.

Umuman olganda, tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholash yo'nalishida kelgusida olib boriladigan tadqiqotlar yanada chuqurlashtirilishi va zamonaviy ilmiy yondashuvlarga asoslanishi lozim. Bu borada, integral indekslardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Integral ko'rsatkichlar orqali tabiiy, iqtisodiy va ekologik omillarni bir vaqtda hisobga olish imkoni yaratiladi. Bu esa baholash jarayonining kompleksligini ta'minlab, turli omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga raqamli tahlil usullarini keng joriy etish zarur. Zamonaviy axborot texnologiyalari, katta ma'lumotlar va sun'iy intellekt vositalari orqali tabiiy resurslar holatini real vaqt rejimida tahlil qilish imkoni kengayadi. Bu esa qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi va aniqlik darajasini oshiradi. Raqamli tahlil asosida tabiiy kapital dinamikasidagi o'zgarishlarni oldindan prognoz qilish imkoniyati ham yuzaga keladi. Shuningdek, iqtisodiy modellar asosida tadqiqotlar olib borish muhimdir. Regressiya, ekonometrik va optimallashtirish modellari orqali tabiiy kapitalga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, ularning ta'sir darajasini baholash hamda ssenariyli prognozlar ishlab chiqish mumkin. Bu esa ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosat yuritish uchun ishonchli asos bo'lib xizmat qiladi.

Kelgusida integral indekslar, raqamli tahlil va iqtisodiy modellardan keng foydalanish tabiiy kapitalni jamg'arish samaradorligini baholashni yangi bosqichga olib chiqadi. Bu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlar barqaror rivojlanishni ta'minlash va resurslardan oqilona foydalanishni kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Fisher I. The nature of capital and income. - London: Macmillan & Co, 1991. - pp. 55-56. <https://archive.org/details/natureofcapitali00fish/page/n19/mode/2up>
2. Пигу А.С. Экономическая теория благосостояния. - М.: Прогресс, 1985. - С. 189-190.
3. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - pp. 56-61.
4. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - pp 124-127.
5. Coase R. H. The Problem of Social Cost// Journal of Law and Economics, 1960. - pp. 42-53.
6. Costanza R., Daly H. Natural Capital and Sustainable Development// J. Conservation Biology. - New Jersey: № 1, 1992. - pp. 37-46. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2385849?uid=2&uid=4&sid=21103824718371>

7. Partha Dasgupta. The Economics of Biodiversity: The Dasgupta Review. - London: HM Treasury, 2021. - pp. 523-524.
8. Tim Jackson. Prosperity Without Growth: Foundations for the Economy of Tomorrow. - London: Routledge, 2017. - pp. 210-211.
9. Herman Daly. Steady-State Economics. - Washington, D.C.: Island Press, 1991. - pp. 45-46.

O‘ZBEKISTONDA TURIZM XIZMATLARI BOZORINING RIVOJLANISH HOLATI VA TURISTIK FAOLIYAT DIVERSIFIKATSIYASINING MULTIPLIKATIV SAMARASI TAHLILI

Saidova Dilfuza Abdufattohovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ta’lim sifati nazorati bo‘limi bosh mutaxassisi, PhD.

ORCID: 0009-0006-4170-5535

E-mail: dilfuza_989@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda turizm xizmatlari bozorining 2020-2024 yillardagi rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan hamda turistik faoliyat diversifikatsiyasining iqtisodiyotga ko‘rsatayotgan multiplikativ samarasi ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, turizm xizmatlari bozorini diversifikatsiya qilish (madaniy-tarixiy, ekologik, gastronomik, ziyorat, MICE va boshqa yo‘nalishlar kesimida) tarmoqlararo iqtisodiy bog‘liqlikni kuchaytirib, milliy daromad o‘shishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Multiplikativ samara orqali turizm tarmog‘i transport, savdo, umumiy ovqatlanish, qurilish va qishloq xo‘jaligi kabi sohalar rivojiga ham turtki beradi. Shu asosda turizmni barqaror va diversifikatsiyalashgan tarzda rivojlantirish mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: turizm xizmatlari bozori, turistik faoliyat, diversifikatsiya, multiplikativ samara, turizm eksporti, yalpi ichki mahsulot, TSA, iqtisodiy o‘shish, xizmatlar sohasi, hududiy rivojlanish.

Аннотация

В данной статье анализируются тенденции развития рынка туристских услуг в Узбекистане в 2020-2024 годах и на научной основе освещается мультипликативный эффект диверсификации туристской деятельности на экономику. Результаты исследования показывают, что диверсификация рынка туристских услуг (в разрезе культурно-исторических, экологических, гастрономических, паломнических, MICE и других направлений) положительно сказывается на росте национального дохода, усиливая межотраслевые экономические связи. Благодаря мультипликативному эффекту туристическая отрасль также стимулирует развитие таких отраслей, как транспорт, торговля, общественное питание, строительство и сельское хозяйство. На этой основе научно обосновано, что устойчивое и диверсифицированное развитие туризма способствует повышению конкурентоспособности экономики страны.

Ключевые слова: рынок туристских услуг, туристская деятельность, диверсификация, мультипликативный эффект, экспорт туризма, ВВП, TSA,

Abstract

This article analyzes the development trends of the tourism services market in Uzbekistan in 2020-2024 and covers the multiplicative effect of diversification of tourist activities on the economy on a scientific basis. The results of the study show that diversification of the tourism services market (in cross-section of cultural-

historical, environmental, gastronomic, pilgrimage, MICE and other directions) positively affects the growth of national income, strengthening inter-sectoral economic ties. Through the multiplicative effect, the tourism network also gives impetus to the development of industries such as transport, trade, catering, construction and agriculture. On this basis, it is scientifically substantiated that the development of tourism in a stable and diversified way serves to increase the competitiveness of the country's economy.

Keywords: tourism services market, tourist activity, diversification, multiplicative effect, tourism export, gross domestic product, TSA, economic growth, services sector, territorial development.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida xizmatlar sohasi so'nggi o'n yilliklarda yetakchi o'rinni egallab kelmoqda. Ushbu jarayonda turizm tarmog'i iqtisodiy o'sish, hududiy rivojlanish va xalqaro integratsiyaning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Turizmning o'ziga xos xususiyati shundaki, u bir vaqtning o'zida bir nechta tarmoqlarni qamrab oladi: transport, mehmonxona xo'jaligi, umumiy ovqatlanish, savdo, qurilish, madaniyat, hunarmandchilik va axborot-kommunikatsiya xizmatlari. Shu sababli turizm iqtisodiyotning kompleks va tarmoqlararo bog'liq sohasi hisoblanadi.

O'zbekiston sharoitida turizm milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va xomashyo eksportiga qaramlikni kamaytirish vositalaridan biri sifatida qaralmoqda. Mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida xizmatlar ulushini oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish va eksportbop xizmatlar hajmini ko'paytirish ustuvor vazifalar qatoriga kiritilgan. Shu nuqtai nazardan, turizm xizmatlari bozorini rivojlantirish davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo'nalishiga aylangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi tomonidan sohani institutsional jihatdan mustahkamlash, xalqaro standartlarni joriy etish va investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonning geografik joylashuvi, boy tarixiy-madaniy merosi va tabiiy resurslari turizmni rivojlantirish uchun katta imkoniyat yaratadi. Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan Samarqand, Buxoro va Xiva kabi shaharlar jahon miqyosida tan olingan madaniy markazlar hisoblanadi. Ushbu hududlardagi me'moriy obidalar, tarixiy ansambllar va milliy an'analar turizm xizmatlari bozorining asosiy drayverlaridan biri bo'lib xizmat qilmoqda.

Biroq zamonaviy turizm faqat tarixiy yodgorliklar bilan cheklanib qolmaydi. Bugungi kunda turistlar turli taassurot va tajriba izlaydi: milliy taomlardan bahramand bo'lish, ekologik toza hududlarda dam olish, ziyoratgohlarni ziyorat qilish, madaniy tadbirlarda ishtirok etish, tog' va cho'l hududlarida ekstremal turizm bilan shug'ullanish kabi imkoniyatlar talab etilmoqda. Bu esa turistik mahsulot va xizmatlarni diversifikatsiya qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm xizmatlari bozorining iqtisodiy ta'sirini o'rganish va turistik faoliyat diversifikatsiyasining multiplikativ samarasini baholash bo'yicha adabiyotlar shartli ravishda uch yirik yo'nalishga ajratiladi: nazariy asoslar va multiplikator tushunchasi; baholash metodologiyalari (multiplikator, input-output, TSA, CGE); diversifikatsiya va barqarorlik (sezonlik, hududiy nomutanosiblik, risklarni boshqarish) masalalari.

Turizmning «multiplikativ ta'sir»i umumiy makroiqtisodiy nazariyadagi multiplikator g'oyasiga tayanadi. Keynsning samarali talab nazariyasida iste'mol va investitsiyalardagi o'zgarishlar milliy daromadga bir necha «aylanish» orqali kuchaytirilgan ta'sir o'tkazishi tushuntiriladi [1]. Turizm kontekstida bu nazariyaning ahamiyati shundaki, turist xarajatlari tashqi (ekzogen) talab sifatida kirib keladi va xizmatlar zanjiri bo'ylab taqsimlanadi. Biroq, Keyns modeli ko'proq agregat darajadagi munosabatlarni ifoda etadi; turizm kabi tarmoqlararo, hududiy va mavsumiy xususiyatlarga ega sohada ta'sir mexanizmlarini «qaysi tarmoq qancha ulush olyapti?» degan savol bilan aniqlashtirish talab etiladi. Shu nuqtada input-output (I-O) yondashuvi asosiy instrument sifatida maydonga chiqadi.

Leontevning input-output tahlili iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi texnologik bog'lanishlarni «matritsa» orqali ifodalaydi va tarmoqlararo multiplikatorlarni hisoblash imkonini beradi [2]. Turizmda I-O modellar keng qo'llanishi, aynan shu tarmoqlararo bog'liqlikni nisbatan aniq ko'rsatishi bilan izohlanadi. Biroq bu yerda tanqidiy jihat bor: I-O modellar, odatda, «qat'iy texnologiya koeffitsiyentlari», «narxlar o'zgarishligi» va «resurs cheklovlari yo'q» kabi kuchli soddalashtiruvchi farzlarga tayanadi. Bu farzlar real iqtisodiyotda, ayniqsa turizm talabining tez o'zgarishi va import ulushi yuqori bo'lgan segmentlarda, natijalarni yuqoriga og'dirib yuborishi mumkin (ya'ni ta'sirni ortiqcha baholash xavfi).

Archer va Fletcher turizm xarajatlarining to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita va induksiyaalangan ta'sirlarini ajratish va ularni multiplikatorlar orqali baholash masalasini ilmiy muomalaga tizimli tarzda kiritgan mualliflardan hisoblanadi [3,4]. Ularning tadqiqotlarida turizmga sarflangan mablag'lar iqtisodiyotda qanday aylanishi, daromad va bandlikka qanday ta'sir qilishiga empirik misollar orqali yondashiladi. Kuchli tomoni: amaliyotga yaqin, hisoblash uchun ma'lumot talablari nisbatan kam va qaror qabul qiluvchilar uchun tushunarli. Kamchiligi: multiplikator hisoblash ko'p hollarda «oqishlar» (leakages) - import, repatriatsiya, offshor to'lovlar - to'liq inobatga olinmaganda ta'sirni sun'iy ravishda oshirib ko'rsatadi.

Bu nuqtai nazarni Egan va Nildning tanqidiy sharhi yanada keskin qo'yadi: ular turizm iqtisodiy ta'sirini hisoblashda «ko'paytirgichlar» ortiqcha optimizmga olib kelishi, ayniqsa mahalliy kontent va import ulushi to'g'ri baholanmasa, natija siyosiy qarorlar uchun xato yo'nalish berishi mumkinligini ta'kidlaydi [5]. Ya'ni, «turizm kirimi qancha ko'p bo'lsa, avtomatik ravishda shuncha yaxshi» degan xulosa har doim ham to'g'ri emas; muhim masala - kirimning mahalliy iqtisodiyotda ushlab qolinishi va qiymat zanjiridagi mahalliy ishtirok darajasi.

Turizm statistikasining eng katta metodologik muammosi - turizm «alohida tarmoq» emas, balki ko'p tarmoqlar kesishmasidagi iste'mol to'plamidir. Shu sababli

TSA (turizm satellit hisobi) turizmning to‘g‘ridan-to‘g‘ri iqtisodiy hissasini milliy hisoblar tizimi (SNA) logikasida aniqlash uchun ishlab chiqilgan [6]. TSA:RMF 2008 (ya‘ni TSA uchun tavsiya etilgan metodologik asos) turizm talabini (visitor consumption) va taklifni (turizmga xizmat qilayotgan ishlab chiqarish) birlashtirib, turizmning to‘g‘ridan-to‘g‘ri YaIM, qo‘shimcha qiymat, bandlikdagi ulushini hisoblashni standartlashtiradi [7].

Frextling TSA ni turizmning to‘g‘ridan-to‘g‘ri hissasini aniqlashda “eng muhim” makroiqtisodiy instrument sifatida talqin qiladi va uning afzal tomonini - qiyoslanuvchanlik va milliy hisoblar bilan uyg‘unlik - deb ko‘rsatadi [8]. Tanqidiy jihat: TSA ko‘proq “to‘g‘ridan-to‘g‘ri” ta‘sirni yaxshi o‘lchaydi, ammo to‘liq multiplikativ ta‘sirni (ayniqsa narxlar, resurslar, import, soliq siyosati o‘zgarishi sharoitida) yolg‘iz o‘zi qamrab ololmaydi. Demak, TSA “hisob-kitob poydevori”, lekin to‘liq ssenariy tahlil uchun yetarli emas.

Dvayer va hammualliflar turizm iqtisodiy ta‘sirini baholashda I-O va multiplikator usullarining cheklovlarini tizimli ko‘rsatib, CGE modellarini “best-praktis”ga yaqin usul sifatida asoslaydi [9]. Ularga ko‘ra, turizm shoklari (turist oqimi oshishi, vizalar liberallasuvi, avia yo‘nalish ochilishi va h.k.) iqtisodiyotda narxlar, ish haqi, resurs taqsimoti va importni ham o‘zgartiradi. CGE esa aynan shu umumiy muvozanat o‘zgarishlarini hisobga oladi. Afzalligi: resurs cheklovlari va narx reaksiyasi bor; natijalar “netto” ta‘sirga yaqinlashadi. Kamchiligi: mamlakat kesimidagi ijtimoiy hisoblar matritsasi (SAM), sektorlar kesimidagi ishonchli ma‘lumotlar va kuchli model kalibrovkasi talab etiladi; natija ko‘p jihatdan model farzlariga sezgir.

Ilmiy adabiyotlarda metodlar o‘rtasidagi “kombinatsiya” tendensiyasi ham kuchaygan: TSA ma‘lumotlari CGE yoki SAM modellariga integratsiya qilinadi, bu turizmni aniqroq “sektorlashtirish” imkonini beradi [10]. Bu tendensiya O‘zbekiston uchun ham dolzarb: agar turizmning to‘g‘ridan-to‘g‘ri hissasi (TSA) aniqlansa, keyin ssenariylar (diversifikatsiya, infratuzilma investitsiyasi, marketing shoklari) CGE yoki SAM asosida baholansa, siyosat samaradorligini ilmiy asosda solishtirish imkoni kengayadi.

Turizm diversifikatsiyasi adabiyotlarda, asosan, uch o‘lchamda qaraladi:

1. mahsulot diversifikatsiyasi (ziyarat, gastro, eko, MICE, tibbiy turizm va h.k.),
2. hududiy diversifikatsiya (turist oqimini bir necha markazga joylashtirish),
3. bozor diversifikatsiyasi (manba mamlakatlar, segmentlar, mavsumlar bo‘yicha).

Mazkur yo‘nalishdagi qator tadqiqotlar diversifikatsiya “turizm talabi shoki”ga nisbatan barqarorlikni oshirishini, mavsumiylik va yakka tuzim manziliga bog‘liq risklarni pasaytirishini ta’kidlaydi. O‘zbekistonda ham bu masala amaliy siyosat darajasiga chiqqan: ichki turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilish bo‘yicha Prezident qarorida infratuzilma, xizmatlar sifatini oshirish, yangi mahsulotlar va ichki sayohatlarni kengaytirish choralari belgilangan [11]. Bu hujjat ilmiy adabiyot emas, ammo diversifikatsiyani davlat siyosati darajasida legitimlashtirgan manba sifatida tadqiqotlar uchun muhim kontekst beradi.

O'zbekistonlik tadqiqotchilarning ishlari, asosan, turizmning hududiy rivojlanishga ta'siri, boshqaruv mexanizmlari, klaster yondashuvi, xizmatlar sifati, marketing va raqobat muhitiga qaratilgan.

Zohidovning ichki turizm samaradorligiga bag'ishlangan PhD avtoreferati hudud darajasida ichki turizmning ijtimoiy-iqtisodiy natijalarini (bandlik, daromad, servis infratuzilmasi) ochib berishga urinadi [12]. Tanqidiy nuqta: ta'sir ko'rsatkichlari ko'p hollarda tavsifiy (descriptive) tahlilga tayanadi; multiplikativ ta'sirning "qanday mexanizmlar orqali" va "qancha" degan qismida tarmoqlararo hisoblashlar cheklangan.

Mirzaevning turistik-rekreatsiya faoliyatini boshqarish metodologiyasiga oid DSc ishida multiplikativ samarani baholash algoritmlari va modellashtirishga urinish borligi muhim [13]. Kuchli jihat: metodologik yondashuvga e'tibor va model taklif etilishi. Kamchilik: model parametrlari uchun milliy hisoblar, SAM yoki TSAGA to'liq uyg'un empirik baza shakllantirish masalasi ochiq qoladi (ya'ni, taklif qilingan modellarning davlat statistikasi bilan integratsiyasi har doim ham ravshan emas).

Xoliqovning mehmonxona xizmatlarini diversifikatsiyalashga bag'ishlangan magistrlik dissertatsiyasi mikro darajada (korxona misolida) diversifikatsiya strategiyalari va daromad tahliliga urg'u beradi [14]. Bu turdagi ishlar amaliyot uchun foydali, lekin makro/mezo darajadagi multiplikator ta'sirni baholash uchun kamlik qiladi: korxonadagi mahsulot chizig'i kengayishi iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha qanday tarqaladi, degan savol ochiq qoladi.

Xalilovning 2026-yilgi maqolasida O'zbekistonda turizmning joriy holati va barqaror rivojlanish kafolatlari statistik ko'rsatkichlar bilan muhokama qilinadi [15]. Bu kabi ishlar "qaysi tendensiyalar bor?" degan savolga javob beradi. Ammo "diversifikatsiya qaysi kanallar orqali, qaysi tarmoqlarda, qaysi hududlarda ko'proq multiplikator beradi?" degan masalada TSA/I-O/CGE kabi instrumentlar bilan bog'lash yetarlicha kuchli emas.

Turistik xizmatlar eksportini diversifikatsiya qilishga bag'ishlangan avtoreferatda (Xalilov) eksportbop xizmatlar tarkibini kengaytirish, bozorlar bilan ishlash, institutsional choralar konseptual jihatdan asoslanadi [16]. Tanqidiy nuqta: diversifikatsiyaning samarasi ko'proq strategik-tashkiliy nuqtai nazardan yoritiladi; multiplikativ effekt empirik hisob-kitoblar bilan "qotirilmagan".

xorijiy adabiyotlarda turizm ta'sirini baholash metodlari evolyutsiyasi (multiplikator → I-O → TSA → CGE va gibrid modellar) yaqqol ko'rinadi va har bir bosqich oldingisining cheklovlariga javob sifatida shakllangan. O'zbekistondagi adabiyotlarda esa sohaning rivojlanish tendensiyalari va boshqaruv masalalari yaxshi yoritilgan bo'lsa-da, diversifikatsiyaning multiplikativ samarasini standartlashgan hisoblash bazasi (TSA) va iqtisodiy modellashtirish (SAM/CGE yoki kamida mintaqaviy I-O) orqali baholash ishlari hali tizimli tus olmagan. Demak, maqola mavzusining ilmiy yangiligi aynan shu bo'shliqni to'ldirish - diversifikatsiyani iqtisodiy ta'sir kanallari bilan bog'lab, hisoblash uchun amaliy-uslubiy yondashuv taklif qilish - bilan kuchayadi.

METODOLOGIYA

O‘zbekistonda turizm xizmatlari bozorining rivojlanish holati va turistik faoliyat diversifikatsiyasining multiplikativ samarasi tahlilini tizimli tahlil, tarixiylik va mantiqiylik, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, qiyosiy va selektiv tanlab tadqiq qilish, monografik tahlil va guruhlash usullari qo‘llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan turizm iste‘mol talabining tashqi manbai sifatida milliy daromad o‘shishiga xizmat qiladi. Turistlar tomonidan sarflangan mablag‘lar iqtisodiyotda aylanib, qo‘shimcha qiymat yaratadi. Masalan, turist mehmonxonaga to‘lov qiladi, mehmonxona mahalliy fermerdan mahsulot sotib oladi, fermer esa o‘z navbatida boshqa xizmatlardan foydalanadi. Natijada dastlabki sarf bir necha bosqichda ko‘payib, umumiy iqtisodiy faollikni oshiradi. Bu jarayon multiplikativ samara sifatida izohlanadi.

Shu bilan birga, turizm xizmatlari bozorida mavsumiylik, infratuzilma cheklanganligi, xizmat sifatidagi farqlar va hududiy nomutanosiblik kabi muammolar mavjud. Agar turistik faoliyat asosan bir nechta shahar yoki bir turdagi xizmatlarga bog‘lanib qolsa, bu iqtisodiy barqarorlikka salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois turizmni hududlar kesimida kengaytirish, yangi segmentlarni shakllantirish va xizmatlar sifatini oshirish muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda turizm xizmatlari bozorining shakllanish va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi, sohaning tarkibiy o‘zgarishlari o‘rganiladi hamda turistik faoliyat diversifikatsiyasining iqtisodiyotga ko‘rsatayotgan multiplikativ samarasi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari turizm sohasini yanada samarali tashkil etish, investitsiya siyosatini takomillashtirish va hududiy iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Turistlar soni va turizm eksporti munosabati (CGE va multiplikator modellari asosida). Bozor samaradorligini baholashda turizm xizmatlaridan tushgan daromadning milliy daromadga ta‘sirini taxmin qilish uchun multiplikator formulasi qo‘llanadi:

$$M = \frac{\Delta Y}{\Delta T}$$

bu yerda:

M - turizm multiplikatori;

ΔY - turizmdan kelgan umumiy iqtisodiy ta‘sir (Y_{IMda});

ΔT - turistlar soni va xarajatlaridagi o‘zgarish.

Agar 2023-2024 yillar davomida turistlar soni 24% oshgan bo‘lsa va ushbu o‘shish natijasida turizm xizmatlari eksporti ham sezilarli darajada o‘sgan bo‘lsa (masalan, 2022-2023 yilda 2 mlrd AQSh dollardan 2023-2024 yillarda 3 mlrd dollarga ko‘tarilishi taxmin qilinmoqda), demak:

$$M_{\text{turizm}} \approx \frac{Y_{2024} - Y_{2023}}{T_{2024} - T_{2023}}$$

bu yerda:

Y_{202x} - turizm eksporti (milliard AQSh dollar);

T_{202x} - kelgan turistlar (mln nafar).

Misol uchun:

$Y_{2024} \approx 3,6\text{mlrd AQSh dollar (taxmin)}$

$Y_{2023} \approx 2,1\text{mlrd AQSh dollar (taxmin)}$

$T_{2024} = 8,2\text{mln}, T_{2023} = 6.6\text{mln}$

$M_{\text{turizm}} \approx \frac{(3,6 - 2,1)(8,2 - 6.6)}{(1,5)(1,6)} \approx 0.94 \text{ (mlrd AQSh dollar /mln odam)}$

Bu ko'rsatkich shunga ishora qiladiki, har bir qo'shimcha 1 mln turist kelishi iqtisodiyotga deyarli 0,94 mlrd dollar turizm eksporti sifatida ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu natija mustaqil iqtisodiy modellashtirish va mazkur ma'lumotlar bo'yicha taxmin hisoblanadi.

Turizm xizmatlarining YaIMdagi hissasi (TSA). TSA (turizm satellit hisobi) bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri hissa (Travel & Tourism direct contribution to GDP) 2024-yilda YaIMning taxminan 0,9% ga yetgani aytiladi.

Bu daraja O'zbekistonning boshqa iqtisodiy tarmoqlari bilan taqqoslansa, turizm xizmatlari hali ham kengaytirilayotgan sektor ekanini ko'rsatadi, lekin tez o'sish potensialining mavjudligini ham aks ettiradi.

Tahlildan ko'rinib turibdiki: turizm dinamikasida 2021-2022 yillar bo'yicha to'liq xalqaro raqamlar ko'p uchramaydi, lekin pandemiyadan keyingi tiklanish tendensiyasi aniq ko'rinadi; qo'shimcha ma'lumotlarga ko'ra, 2025-yilda kelgan turistlar soni 11,7 mln ga yetdi va bu 2024-yilga nisbatan 46,8% ga oshgan, ya'ni o'sish davom etmoqda.

Bu natijalar turizm bozorining diversifikatsiya va xalqaro marketing natijalarini aks ettiradi, shu bilan birga o'zining ichki servislarini ham takomillashtirmoqda.

Tahlillardan ko'rinadiki:

-shiddatli o'sish: Turizm xizmatlari bozorida kelgan turistlar sonining 2020-yildan 2024-yilgacha o'sishi (1,5 → 8,2 mln) mamlakatning pandemiyadan keyingi iqtisodiy tiklanishining alomatidir.

-eksport daromadlari: Turizm xizmatlari bo'yicha eksport daromadlari kengayib, turizmning davlatga tushgan to'g'ridan-to'g'ri daromad ulushini katta darajada oshirishda rol o'ynadi.

-multiplikator ta'siri: Multiplikator hisobidan ko'rinib turibdiki, har bir qo'shimcha kelgan turist umumiy iqtisodiy ta'sirni sezilarli darajada oshirmoqda, bu esa xizmatlar sohasida o'zaro bog'liq bo'lgan tarmoqlarni ham faollashtiradi (transport, mehmonxona, savdo, xizmatlar va boshqalar).

Shu tariqa tahlil qilinadigan 2020-2024 yillar davomida ko'riladiki, O'zbekistonda turizm xizmatlari bozori pandemiyadan keyin qayta tiklanib, 8,2 mln nafargacha turistlar kirimlari bilan o'sishni ta'minladi. Bu o'sish turizm eksportining kengayishi, multiplikator samarasining yuqori darajada bo'lishi, va turizm xizmatlari bozori strategik ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Kelgusi yillarda ushbu o'sish ustuvor yo'nalishlar, diversifikatsiya, servis sifati va xalqaro marketing masalalariga qaratilgan strategiyalar orqali davom ettirilishi mumkin.

1-jadval.

O‘zbekiston Respublikasida 2020-2024 yillarda turistlar soni va turizm xizmatlaridan tushgan daromad ko‘rsatkichlari

Yillar	Chet el turistlari, mln kishi	Turizm xizmatlari eksporti, mlrd AQSh dollar	Turistlar o‘shish sur‘ati foizda
2020	1,50	0,34	-
2021	1,90	0,45	26,7
2022	5,2	1,57	173,7
2023	6,6	2,14	26,9
2024	7,9	3,52	20,6

Olib borilgan tahlillarga ko‘ra, 2020-yilda COVID-19 ta’siri bilan turizm sezon quyi nuqtaga tushgan (1,50 mln turist), 2021-2022 yillarda turizmni tiklash jarayoni jadal kechdi va 2022-yilda oldingi yilga nisbatan turistlar soni qariyb 174% ga o‘ydi, 2023-2024 yillarda turistlar soni va turizm xizmatlari eksporti ko‘rsatkichlarining barqaror o‘shishi kuzatildi, bu mamlakatning xalqaro sayyohlar uchun jozibadorligining oshganini ko‘rsatadi.

Mavsumiylik va asosiy ko‘rsatkichlar dinamikasini aniqlashtirdi, 1-jadvalga asosan:

$$\Delta T_t = \frac{T_t - T_{t-1}}{T_{t-1}} \times 100\%$$

- tezlik indikator: yildan-yilga kelgan turistlar o‘shish (bu formula yillik o‘shish sur‘atini aniqlash uchun).

$$G_Y = \ln \left(\frac{Y_t}{Y_{t-1}} \right)$$

- rost iqtisodiy o‘shishning logarifmik o‘shishi. Bu ko‘rsatkich turizm xizmatlari eksportidagi o‘shishni mustahkam qiyoslashda qulay.

3. *Turizmning YaIMga qo‘shgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri hissasi - TSA asosi bo‘yicha:*

Xalqaro turizm xizmatlarining YaIMga ta’sirini hisoblashda TSA tizimidan foydalaniladi:

$$\text{Direct Contribution} = \frac{\text{Tourism Exports}}{\text{GDP}} \times 100\%$$

Masalan, agar 2024-yilda turizm xizmatlari eksporti 3.52 mlrd AQSh dollar ga teng bo‘lsa va mamlakat YaIM (2024) 114.97 mlrd AQSh dollar bo‘lsa (Jahon banki ma’lumoti):

$$\text{Direct Contribution}_{2024} \approx \frac{3.52}{114.97} \times 100 \approx 3.06\%$$

Bu ko‘rsatkich ko‘rsatadiki, turizmning to‘g‘ridan-to‘g‘ri hissasi umumiy iqtisodiyotga sezilarli ta’sir qiladigan tarmoq bo‘lib, tashqi daromadlarni oshirish orqali milliy daromadni ko‘paytirishga turtki beradi.

Multiplikator modelining amaliyotda qo‘llanilishi

Multiplikator ta’sirini baholash uchun:

$$k_t = \frac{\Delta GDP}{\Delta T}$$

- Bu yerda k_t - turizm multiplikator koeffitsiyenti, ΔGDP - YaIMda turizm hissasi orqali kelgan qo'shimcha qiymat, ΔT - turistlar maqsadli oqimidagi o'zgarish.

2023-2024 yillar uchun taxmin:

$$k_t \approx \frac{(3.52-2.14)}{(7.96-6.6)} \approx \frac{1.38}{1.36} \approx 1.01$$

Bu natija shunga ishora qiladiki, har bir qo'shimcha 1 mln kelgan turist turizm eksporti orqali qariyb 1 mlrd AQSh dollar qo'shimcha YaIMga ta'sir ko'rsatgan.

Turizm xizmatlarining eksportdagi ulushi. Turizm xizmatlari eksportining jami eksportidagi ulushini baholash uchun:

$$S_{tourism} = \frac{\text{Tourism Receipts}}{\text{Total Exports}} \times 100\%$$

Dunyo banki ma'lumotlarida 2020-yilda turizm xizmatlari eksportining umumiy eksportidagi ulushi 1,3% ga yaqin bo'lgani ko'rsatilgan (yaqqol dinamikaning oldingi ko'rsatkichlari bilan solishtirilganda).

Bu nisbat oldingi yillarga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri tashqi savdo balansiga ta'sir ko'rsatadi va mamlakatning eksport portfelini diversifikatsiya qilish imkoniyatini oshiradi.

-turistlar oqimi: 2020-2024 yillar davomida O'zbekistonga kelgan turistlar soni tobora oshgan (1,50 → 7.96-8.2 mln). Bu yirik rivojlanish, pandemiyadan keyingi tiklanish va xalqaro bozordagi integratsiya natijasi.

-eksport daromadlari: Eksportda turizm xizmatlari hissasi 2023-2024 yillarda sezilarli darajada kengaydi (2,14 → 3.52 mlrd AQSh dollar), bu iqtisodiy valyuta tushumlarini ko'paytirishga xizmat qildi.

-multiplikator ta'siri: Turizm bozori milliy iqtisodiyotga katta multiplikativ ta'sir ko'rsatmoqda, har bir qo'shimcha million kelgan turist turizm daromadini sezilarli darajada oshiradi.

-eksport diversifikatsiyasi: Turizm xizmatlari eksport portfelining kengayishi mamlakatning tashqi savdo balansini mustahkamlashga yordam beradi va tashqi bog'liqlikni kamaytiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'zbekistonda turizm xizmatlari bozori so'nggi yillarda sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Pandemiya davrida yuzaga kelgan qisqarishdan so'ng, 2021-2022-yillarda tiklanish jarayoni kuzatildi va 2023-2024 yillarda barqaror o'sish tendensiyasi shakllandi. Turistlar sonining sezilarli darajada oshishi amalga oshirilgan institutsional islohotlar, vizaviy rejimni soddalashtirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish hamda marketing siyosatining samaradorligini tasdiqladi.

Tahlillar turizm xizmatlari eksportining kengayishi milliy iqtisodiyotga to'g'ridan-to'g'ri valyuta tushumlarini oshirganini, shuningdek, tarmoqlararo bog'liqlik orqali bilvosita va induksiyaangan ijobiy ta'sirlarni kuchaytirganini ko'rsatdi. Hisob-kitoblar har bir qo'shimcha turist oqimi iqtisodiyotda qo'shimcha

qiymat yaratishini tasdiqladi. Multiplikator koeffitsiyentining 1 ga yaqin darajada shakllanishi turizm xarajatlarining ichki iqtisodiyotda samarali aylanishini ifodalaydi.

Turizm xizmatlari bozorini rivojlantirishda diversifikatsiya muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Turistik yo'nalishlarning kengaytirilishi mavsumiylikni kamaytirish, hududlar iqtisodiy faolligini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish hamda eksport tarkibini boyitishga xizmat qiladi. Ekoturizm, tibbiy turizm, gastronomik va MICE yo'nalishlarining rivojlanishi turizmning yil davomida barqaror ishlashini ta'minlash imkonini beradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, xizmatlar sifatini oshirish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish, infratuzilmani yanada takomillashtirish va raqamli marketingdan keng foydalanish turizm samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mahalliy ishlab chiqaruvchilar bilan kooperatsiyani kengaytirish, qiymat zanjirini chuqurlashtirish va ichki resurslardan samarali foydalanish multiplikativ ta'sirni kuchaytiradi.

Strategik jihatdan quyidagi yo'nalishlar ustuvor hisoblanadi: turizm satelit hisobini (TSA) joriy etish va tahliliy bazani mustahkamlash, turizm klasterlarini rivojlantirish, innovatsion va raqamli xizmatlar ulushini oshirish hamda barqaror turizm tamoyillarini keng qo'llash.

Turizm xizmatlari bozori milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, eksport salohiyatini kengaytirish va hududiy rivojlanishni ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Turistik faoliyatni tizimli ravishda diversifikatsiya qilish va uning iqtisodiy samaradorligini oshirish orqali turizmni mamlakat iqtisodiyotining barqaror drayverlaridan biriga aylantirish imkoniyati mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan, 1936.
2. Leontief W. Input-Output Economics (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press, 1986.
3. Archer B. H., Fletcher, J. The Tourist Multiplier. Téoros, 1988, 7(3), 6-9. DOI: 10.7202/1080377ar.
4. Archer B. The economic impact of tourism in the Seychelles. Annals of Tourism Research, 1996. (ScienceDirect nashri).
5. Egan D. J., Nield K. The economic impact of tourism - a critical review. Journal of Hospitality and Tourism Management, 2003, 10(2), 170-177.
6. United Nations; Eurostat; OECD; UNWTO. Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework 2008 (TSA: RMF 2008). United Nations Statistics Division, 2010 (2008 ramka).
7. OECD. Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework 2008. OECD Publishing (RMF 2008 nashri/versiyasi).
8. Frechtling D. The Economic Impact of Tourism: Overview and Examples of Macroeconomic Analysis. UNWTO Statistics and TSA Issue Paper Series, 2013.
9. Dwyer L., Forsyth P., Spurr R. Evaluating tourism's economic effects: new and old approaches. Tourism Management, 2004.

10. Fortuna M. va boshq. Combined CGE and Satellite Accounts Methodologies... (CGE-TSA integratsiyasi bo'yicha ishchi maqola), 2018.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 30-aprel PQ-232-son "Ichki turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilish va turizm infratuzilmasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-6166539>
12. Zohidov F. F. Hududda ichki turizmning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirish. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha PhD dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand: Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, 2022.
13. Mirzaev A. T. O'zbekistonda turistik-rekreatsiya faoliyatini boshqarish metodologiyasini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: TDIU huzuridagi ilmiy kengash, 2021.
14. Xoliqov N. A. Mehmonxona xizmatlarini diversifikatsiyalashning nazariy va amaliy asoslari ("Yangi Sharq" mehmonxonasi misolida). Magistrlik dissertatsiyasi. Samarqand: Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, 2017.
15. Xalilov S. (DSc, prof.). Turizm sohasi: joriy holat va barqaror rivojlanish kafolatlari. sci-p.uz, 2026.
16. Xalilov S. Sh. Turistik xizmatlar eksportini diversifikatsiya qilishning konseptual yo'nalishlari. Avtoreferat, 2020 (ZiyoNET/UniLibrary bibliografik yozuvi).

KUCHLI INTEGRATSIYALASHUV SHAROITIDA MAMLAKATIMIZDA XALQARO VA STRATEGIK SAVDO SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Nurova Gulnora Nutfulloyevna

Buxoro davlat universiteti
“Iqtisodiyot” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada kuchli integratsiyalashuv jarayonlari sharoitida mamlakatimizda xalqaro va strategik savdo siyosatini takomillashtirish yo‘nalishlari tahlil qilingan. Xususan, global iqtisodiy integratsiya, tashqi savdo aloqalarini kengaytirish, eksport salohiyatini oshirish va milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini mustahkamlash masalalari yoritilgan. Zamonaviy savdo mexanizmlarini joriy etish, investitsion muhitni yaxshilash hamda xalqaro savdo tashkilotlari bilan hamkorlikni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro savdo, strategik savdo siyosati, iqtisodiy integratsiya, eksport salohiyati, tashqi savdo, raqobatbardoshlik, globalizatsiya, investitsiya muhiti, savdo liberallashtirish, iqtisodiy rivojlanish

Аннотация

В данной статье рассматриваются направления совершенствования международной и стратегической торговой политики страны в условиях углубляющейся интеграции. Особое внимание уделяется вопросам расширения внешнеэкономических связей, повышения экспортного потенциала и укрепления конкурентоспособности национальной экономики. Также обосновываются приоритетные направления внедрения современных торговых механизмов, улучшения инвестиционного климата и развития сотрудничества с международными торговыми организациями.

Ключевые слова: международная торговля, стратегическая торговая политика, экономическая интеграция, экспортный потенциал, внешняя торговля, конкурентоспособность, глобализация, инвестиционный климат, либерализация торговли, экономическое развитие

Abstract

This article analyzes the directions for improving international and strategic trade policy in the context of deepening economic integration. Particular attention is paid to expanding foreign trade relations, increasing export potential, and strengthening the competitiveness of the national economy. The study also substantiates key priorities such as the implementation of modern trade mechanisms, improvement of the investment climate, and the development of cooperation with international trade organizations.

Keywords: international trade, strategic trade policy, economic integration, export potential, foreign trade, competitiveness, globalization, investment climate, trade liberalization, economic development

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyotining barqaror oʻsishi va uning jahon bozoriga kirib borishini taʼminlovchi asosiy omillardan biri mamlakatning xalqaro savdo salohiyati hisoblanadi. Shu sababli ham rivojlangan va rivojlanayotgan har bir mamlakat oʻz daromadini yuksaltirish va valyuta oqimini koʻpaytirish maqsadida xalqaro savdoni strategik jihatdan amalga oshirishga harakat qiladi. Oʻz navbatida bu maqsadga erishishda mamlakat barcha imkoniyatlardan foydalangan holda tovar va xizmatlar ishlab chiqarish hamda bozorga taklif qilishni koʻpaytirishga harakat qiladi. 2022-2026 yillarga moʻljallangan yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasida “Respublikaning eksport salohiyatini oshirish orqali 2026-yilda respublika eksport hajmlarini 30 milliard AQSH dollariga yetkazish” bilan bogʻliq ustuvor maqsad va vazifalar belgilab berilgan¹. Mazkur vazifalarning samarali ijrosini taʼminlash respublikamiz sanoat korxonalarida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish va rivojlantirish boʻyicha ilmiy taklif hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni talab etadi. Ikkinchi jahon urushidan soʻng global iqtisodiy integratsiyaning kengayishi yuzaga kela boshladi. Xalqaro iqtisodiyotning chuqurlashuvi natijasida turli iqtisodiy tashkilotlarning yuzaga kelishi yuz berdi.

Ikkinchi jahon urushidan soʻng global iqtisodiy integratsiyaning kengayishi yuzaga kela boshladi. Xalqaro iqtisodiyotning chuqurlashuvi natijasida turli iqtisodiy tashkilotlarning yuzaga kelishi yuz berdi. Jumladan, Bretton-Vuds valyuta tizimining vujudga kelishi asnosida Xalqaro valyuta fondining tashkil topishi bunga misol boʻladi. Jahon savdo tashkiloti (JST) 1995-yilda tashkil etilgan boʻlsa-da, uning tarixi bevosita 1947-yilda tuzilgan “Savdo va tariflar boʻyicha umumiy kelishuv (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT)”ning evolyusiyasi natijasida vujudga kelgan. Mazkur kelishuvning asosiy maqsadi xalqaro savdoda toʻsiqlarni bartaraf etish boʻlib, unga koʻra notarif toʻsiqlarni kamaytirish, import kvotalarini shakllantirish va savdoni subsidiyalash kabilarni oldini olishdan iborat boʻlgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kuchli iqtisodiy integratsiyalashuv sharoitida xalqaro va strategik savdo siyosatini takomillashtirish masalalari koʻplab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng oʻrganilgan. Xususan, Adam Smith va David Ricardo tomonidan ishlab chiqilgan klassik savdo nazariyalari xalqaro savdoning nazariy asoslarini tashkil etadi. Ricardo tomonidan ilgari surilgan nisbiy ustunlik nazariyasi mamlakatlar oʻrtasidagi savdo aloqalarini samarali tashkil etishda muhim metodologik asos boʻlib xizmat qiladi. Zamonaviy savdo nazariyalari doirasida Paul Krugman tomonidan ishlab chiqilgan yangi savdo nazariyasi alohida ahamiyatga ega boʻlib, unda miqyos samaradorligi va nomukammal raqobat sharoitida savdo oqimlari izohlanadi. Michael Porter tomonidan taklif etilgan raqobat ustunligi modeli milliy iqtisodiyotlarning global bozordagi pozitsiyasini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tashkilotlar, xususan World Trade Organization va World Bank hisobotlarida savdo liberallashtirish, tarif va notarif toʻsiqlarni qisqartirish hamda eksportni ragʻbatlantirish siyosatining iqtisodiy oʻsishga ijobiy taʼsiri asoslab berilgan. Shu bilan birga, International Monetary Fund tadqiqotlarida tashqi savdo siyosatini

makroiqtisodiy barqarorlik bilan uyg'unlashtirish zarurligi ta'kidlanadi. MDH va O'zbekiston iqtisodchilari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda milliy savdo siyosatini diversifikatsiya qilish, eksport tarkibini modernizatsiya qilish hamda global qiymat zanjirlariga integratsiyalashuv masalalari ustuvor yo'nalish sifatida ko'rib chiqilgan. Zamonaviy sharoitda raqamli iqtisodiyot va logistika infratuzilmasining rivojlanishi ham savdo siyosatini takomillashtirishning muhim omillaridan biri sifatida baholanmoqda.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda xalqaro va strategik savdo siyosatini takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash maqsadida kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida umum-ilmiy va maxsus iqtisodiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, nazariy tahlil usuli orqali xalqaro savdo nazariyalari, xususan Comparative advantage va New trade theory asoslari o'rganildi. Statistik tahlil usuli yordamida mamlakatning tashqi savdo ko'rsatkichlari, eksport-import hajmi va tarkibi baholandi. Taqqoslash (komparativ) usuli orqali turli mamlakatlar tajribasi o'rganilib, ularning savdo siyosatidagi ustuvor yo'nalishlari aniqlashtirildi. Tizimli yondashuv asosida savdo siyosati elementlari o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi. Ekonometrik tahlil usullari orqali savdo siyosati va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik baholandi. SWOT-tahlil yordamida mamlakat savdo siyosatining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlar va tahdidlar aniqlanib, strategik xulosalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

JST 1986-1994 yillarda Urugvay raundida qabul qilingan qoidalar va GATT bo'yicha me'yorlarga amal qilgan holda savdolarni tashkil etishni kuzatib keladi. Shu boisdan, mamlakatlar o'rtasidagi umumiy savdo kelishuvi va proteksionizm bo'yicha yagona yondashuvga erishilmagan va bu bo'yicha Doha raundida (Qatar) muzokaralar davom etmoqda. Ta'kidlash kerak, rivojlanayotgan mamlakatlarga savdo imtiyozlarini qo'llash rivojlangan mamlakatlarga nisbatan ko'proq amal qiladi. GATTning amal qilishi va JSTning tashkil topishi natijasida bojxona tariflari va notarif to'siqlarning bir necha barobar pasayganligini qayd etish lozim. Bu esa, mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdoni tartibga solish va tomonlarning manfaatlarini himoya qilishga va rivojlantirishga qaratilgan jarayonlarni o'zida aks ettiradi.

Keng jamoatchilik va ba'zi ekspertlar tomonidan O'zbekistonni Yevrosiyo iqtisodiy ittifoqiga a'zo bo'lib kirishi ortidan JSTga a'zo bo'la olmasligi yoxud jarayon qiyinlashishi mumkinligi haqida asossiz fikrlar berilmoqda. Bu borada, o'zbek-amerika biznes forumida ham to'xtalib o'tildi. Ya'ni, O'zbekistonni YeOIga a'zo bo'lishi JSTga qo'shilish jarayonini murakkablashtirishi va ma'lum bir darajada Rossiya tomonidan mamlakatimizga siyosiy bosimlar paydo bo'lishi mumkinligi haqida asossiz ravishda fikrlar bildirildi. Ta'kidlash lozimki, JST va YeOI turli iqtisodiy tashkilotlar bo'lsa-da, ular o'z faoliyatlari natijasida bir-birlarini to'ldirib turishlarini unutmashimiz kerak.

Birinchidan, O'zbekiston YeOIga a'zo bo'lishi yoki bo'lmasligidan qat'iy nazar, bunday qarash noto'g'ri. Chunki, Hukumatimiz aholi farovonligi va tinchlik-

xotirjamligini ta'minlashga xizmat qiladigan mavjud barcha xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatishga harakat qilmoqda. Yangi O'zbekistonni yangicha qarashlar, ochiqlik va shu kabi muhim demokratik tamoyillar asosida qayta kashf etilayotganligi - uni jahon hamjamiyatiga integratsiyasini kuchaytirish yo'lidagi zaruriy qadamlardan biri sifatida e'tirof etish o'rinlidir. Bu jarayonlarni so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlardan va iqtisodiyotni bozor qonunlari asosida rivojlantirishga harakat qilinayotganligidan ko'rish mumkin.

Ikkinchidan, YeOIIning iqtisodiy tashkilot ekanligini ta'kidlash joizdir. Bu jihat tashkilotga a'zo davlatlar suverenitetiga ta'sir etmasligi, davlatlarning biri tomonidan boshqasiga iqtisodiy tazyiq o'tkazilishi mumkin emasligi ravshan deb qarash lozim. Bu tashkilotning asosiy maqsadi o'zaro manfaatdorlikdan iborat, shubhasiz, bu tashkilotga a'zo bo'lish masalasini muhokama qilish o'rinlidir.

Agar bu tashkilotga siyosiy tus berishga urinishlar bo'lsa, nega YeOII davlatlari bilan AQSh o'rtasida ikki yoqlama strategik hamkorlik tuzilgan. Fikrimizcha, YeOIIga a'zolik masalasini tahlil qilishimiz bilan birga, parallel ravishda, bu tahlillarimizni O'zbekistonning JSTga a'ziligiga qo'yilayotgan muhim qadam sifatida baholashimiz mumkin. Chunki, milliy tovar-mahsulotlarimizni YeOII hududi bo'ylab erkin sota olishimiz imkoni paydo bo'lishi va yurtimizga a'zo mamlakatlar mahsulotlarining erkin kirib kelishi raqobatbardoshligimizni oshirishga xizmat qiladi.

Shuni ham qayd etish kerakki, YeOII hududida mahsulotlarga (markirovka, sifat, sanitariya normalari va boshqalar) nisbatan bo'lgan alohida me'yorlar tizimi ishlab chiqilgan. Shu kabi talablar turli mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonida turli sifat o'zgarishlarini kiritishni talab etadi. Mazkur holat monopol deb hisoblanadigan ayrim tarmoqlarning faoliyatini xavf ostida qoldirishi mumkin. Ehtimol, bizda ham menejment va ishlab chiqarish jarayonlarini sifat jihatdan tubdan o'zgartirish davri yetib kelgandir. Ushbu jarayonlar, o'z-o'zidan O'zbekistonni JSTga a'zo bo'lishiga ham xizmat qilishiga asos bo'ladi.

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev mamlakat tashqi siyosatidagi ayrim jihatlarga to'xtalib, jumladan quyidagilarni ta'kidladi: " izlanishdamiz, mana, biz katta-katta integratsiyalarga qo'shilmoqchimiz. Hamma har xil aytayapti: mustaqillikni berib qo'yamiz. Hech kim hech qachon mustaqillikni, o'zbek millati, kim bo'lishidan qat'iy nazar endi bermaydi. Bobolarimiz boshlab bergan kurash hozir ham davom etadi. Lekin jilov o'zimizning qo'limizda. Biz bozor iqtisodiyotida manfaat nuqtai nazaridan qaysi yo'l to'g'riligini hisob-kitob qilishimiz kerak. Har kuni. Albatta, bizning eng katta harakatimiz - eng ma'qul, eng to'g'ri iqtisodiy manfaat yo'liga kiramiz. Kim bilan borishimizni xalqimizning o'zi deputatlar bilan maslahat qilib... Deputat degani - u xalqimizning ovozi, xalqimizning ko'zi, xalqimizning dardi. Xalqimiz bilan maslahatlashib qilamiz. Yo'limizning to'g'riligiga ishonsak, qilamiz"². Demak, O'zbekiston JST, YeOII kabi iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lsa, bu jarayon hayotimizga katta o'zgarishlar olib kelishi, shubhasiz. Biz uchun asosiysi, ushbu o'zgarishlarda millatimiz manfaatini himoya qilib, xalqimiz farovonligi va tinchlik-xotirjamligini ta'minlashimiz muhimdir. Shu bilan birga, O'zbekistonni JSTga a'zo bo'lishi to'g'risida xalqaro ekspertlar ham o'z munosabatini bildirib o'tganlar.

Amerikalik konsultant, AQSh Savdo vakolatxonasi (USTR) va Qo'shma Shtatlarning Jahon Savdo Tashkilotidagi missiyasida uzoq yillar mas'ul lavozimlarda ishlagan Mark Linskott JSTga a'zo bo'lish O'zbekiston uchun nega kerakligiga uchta sababni aytdi.

Birinchidan, jahonda JSTga kirmagan davlatlar juda kam qolgan (164 ta davlat a'zo - tahr.). Markaziy Osiyodan faqat Turkmaniston va O'zbekiston hozircha tashkilot a'zosi emas. JSTga qo'shilishga qiziqish bildirmayotgan KXDRni hisobga olmaganda, hatto urushlardan keyin tiklanayotgan mamlakatlar - Sudan, Janubiy Sudan, Iroq kabilar ham tashkilotga kirish tomon harakat qilmoqda.

Ikkinchidan, O'zbekiston xorijdan investitsiya jalb etishga, o'z mintaqasidan tashqari hududlarda ham savdo aloqalarini o'stirishga katta e'tibor qaratmoqda. JSTga a'zolik O'zbekistonga kirayotgan investorlar va mamlakatning savdo hamkorlariga kafolatlar va oshkoralikni taqdim etadi.

Uchinchidan, JSTga a'zo bo'lish O'zbekistonga boshqa davlatlarning o'ziga aloqador tijoriy qarorlari ustidan (masalan, chegara va bojlar masalasida) shikoyat qilish imkonini beradi. Misol uchun, Antigua va Barbuda JST orqali AQShning savdo cheklovlariga qarshi chiqqandi. Yoki Markaziy Amerika mamlakatlari Yevropa davlatlari tomonidan banan importiga joriy etilgan cheklovlarning bekor qilinishiga erishishgan edi.

Qolaversa, O'zbekiston JSTga qo'shib, uning to'laqonli a'zosi sifatida xalqaro savdo qoidalarini ishlab chiqishda qatnashish imkoniga ega bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, Jahon Savdo Tashkilotiga asos solingan 1995-yildan buyon hali birorta davlat undan chiqib ketmagan. YeOI a'zo bo'lgandan so'ng, O'zbekistonni Jahon savdo tashkiloti (JST)ga a'zo bo'lishi savol ostida qolmaydi. Sababi, 1994-yil 21 dekabrda JSTga a'zo bo'lish yuzasidan ishchi guruh tuzilgan, lekin 2005-yilga kelib ushbu muzokaralar to'xtab qolgan edi. Shunday bo'lsa-da, 2019-yil boshiga kelib, ushbu ishchi guruhning ishi jonlantirildi va O'zbekiston JSTga a'zo mamlakatlar bilan "Tashqi savdo rejimi" kelishuvini imzolashi nazarda tutilgan. Shu kunga qadar mamlakatimiz qator JSTga a'zo davlatlar bilan ikki tomonlama muzokaralarni yakuniga yetkazmoqda. Shu o'rinda tashqi iqtisodiy siyosat respublikaning jahon bozoridagi mavqeyini mustahkamlashga, uning to'lov balansini yanada yaxshilashga, qulay investitsion muhitni yaratishga yo'naltirilishi kerak. Bizning uchun respublikamizda zarur bo'lgan shart-sharoitlar mavjud.

O'zbekistonning tashqi savdosida, shuningdek, iqtisodiy, ilmiy va madaniy aloqalarida quyidagi yo'nalishlar ustuvor sanaladi:

- Respublikaning eksport salohiyatini yanada rivojlantirish va mustahkamlash, o'ziga xos strategik savdo siyosatini shakllantirish.
- Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda ochiqlik siyosatini amalga oshirishdan avval hududiy savdo-iqtisodiy bloklarga a'zo bo'lish orqali raqobat muhitiga moslashish va o'z mavqeyini egallashga qaratilgan maxsus dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish.
- Eksport tarkibini xom-ashyo resurslari va qishloq xo'jalik mahsulotlaridan ilmfan talab qiladigan tarmoqlarda ishlab chiqariladigan mahsulotlarga o'zgartirish.

- Nafaqat ichki bozorda balki jahon bozorida ham xaridorgir mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlash.

Global Integratsiya va Erkin Savdo Bitimlari, xalqaro savdo siyosatini takomillashtirishda erkin savdo bitimlari va global integratsiya muhim o'rin tutadi. Erkin savdo bitimlari davlatlarga o'zaro bozorlarni ochish, savdo to'siqlarini kamaytirish va raqobatni oshirish imkoniyatini beradi. Yangi Bitimlar va Integratsiya bu esa erkin savdo hududlari va bitimlari tuzish orqali to'siqlarni kamaytirish va investitsiya oqimlarini rivojlantirish mumkin. Xalqaro hamkorlik asosida esa Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Jahon Savdo Tashkiloti (WTO) kabi tashkilotlar bilan hamkorlikni mustahkamlash orqali xalqaro savdoni tartibga solish.

Raqobatbardoshlikni Oshirish strategik savdo siyosatining eng muhim jihatlaridan biridir. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash, texnologiya-iy innovatsiyalarni joriy etish va yangi bozorlar yaratish orqali mahsulotlarning eksport imkoniyatlari kengayadi.

Raqobatni kuchaytirish uchun asosiy chora-tadbirlar:

- innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish.
- mahsulot sifatini yaxshilash va bozor ehtiyojlariga moslashtirish.
- mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish va global bozorga eksport qilish.

Xalqaro savdo siyosatining samarali amalga oshirilishiga yordam beradigan yo'nalishlardan yana biri, Mahalliy Ishlab Chiqarishni Rivojlantirishdir. Bunda mahalliy ishlab chiqarishning rivojlanishi xalqaro savdo siyosatining samarali amalga oshirilishiga yordam beradi. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning global bozorlar uchun tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishlari, iqtisodiy o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi. Buning asosiy yo'nalishlari quyidagilar. Mahalliy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va eksportga yo'naltirish, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, bu orqali yangi ish o'rinlari yaratish, logistika tizimini takomillashtirish va mahsulotlarni xalqaro bozorga yetkazib berishning samarali usullarini ishlab chiqish. Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish yo'nalishi bo'yicha tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish mamlakatning savdo siyosatini takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi. Tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishda bojxona, soliq va valyuta siyosatlarini optimallashtirish va savdo jarayonlarini soddalashtirish kerak. Bularning boshqarish mexanizmlari bo'lib bular, soliq va bojxona siyosatini soddalashtirish va modernizatsiya qilish. Eksport va import jarayonlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish. Bojxona va soliq tartibotining xalqaro standartlarga mos bo'lishini ta'minlash. Soliq va bojxona siyosatini soddalashtirish va modernizatsiya qilish. Eksport va import jarayonlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish. Bojxona va soliq tartibotining xalqaro standartlarga mos bo'lishini ta'minlash.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xalqaro va strategik savdo siyosatini takomillashtirish mamlakatning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va global bozorga muvaffaqiyatli kirishning asosiy vositasidir. Savdo siyosatini takomillashtirish orqali davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va tashqi

iqtisodiy faoliyatni samarali boshqarish imkoniyatlari yaratildi. Integratsiyalashuv va global savdo tizimiga moslashish orqali davlatlarning iqtisodiy o'sishi, investitsiya jalb qilish va bozorni diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi.

O'zbekistonni JST va YeOI kabi xalqaro iqtisodiy tuzilmalarga integratsiyalashuvi va a'zo bo'lib kirishi mamlakatimizning tashqi savdodagi o'rnini mustahkamlashga, har tomonlama manfaatga yo'naltirilgan hamkorlikni amalga oshirishga to'liq imkon berishi bilan ajralib turadi.

Xalqaro va strategik savdo siyosatini takomillashtirish mamlakatning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash va global bozorga muvaffaqiyatli kirishning asosiy vositasidir. Savdo siyosatini takomillashtirish orqali davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va tashqi iqtisodiy faoliyatni samarali boshqarish imkoniyatlari yaratildi. Integratsiyalashuv va global savdo tizimiga moslashish orqali davlatlarning iqtisodiy o'sishi, investitsiya jalb qilish va bozorni diversifikatsiya qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdulloyev, A. (2023). Methodological foundations for evaluating the efficiency of agrocluster management. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 42(42).

2. Abdulloyev, A. (2023). Агрокластер фаолиятини бошқаришнинг “базавий” модели ва унинг хусусиятлари. центр научных публикаций (buxdu. uz), 42(42).

3. Junaydulloyevich, A. A., & Rasulovna, K. N. (2021). Price Formation in Marketing: A Tool for Price Formation and Change. Academicia Globe, 2(6), 142-146.

4. Таирова, М. М., & Дустова, А. К. (2020). Роль гостиничных сетей в индустрии туризма. In Прорывные научные исследования: проблемы, закономерности, перспективы (pp. 57- 59).

5. Gafurova, S. K. (2023). Quality Management In Education: A Systematic Approach. Educational Research In Universal Sciences, 2(17 SPECIAL), 126-129. ortance of Strategy. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 8(8).

6. Таирова, М. М., & Гиязова, Н. Б. (2016). Поддержка предпринимательской деятельности в Узбекистане. International scientific review, (2 (12)), 105-107.

7. Таирова, М. М., & Кодирова, Н. Р. К. (2020). Инновация-концептуальная основа модернизации. Наука и образование сегодня, (2 (49)), 35-36.

8. Qayimova, Z. (2023). Ways to Develop Economic Infrastructure in Uzbekistan. Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz), 27(27).

9. Kadirovna, S. N. (2024). Importance of Foreign Experience for Uzbekistan in the Transition to a Green Economy. European journal of business startups and open society, 4(4), 48-51.

10. Giyazova, N. (2023). The share of world countries in the textile industry and the importance of marketing in its development. Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz), 27(27).

11. Niyozova, I. (2023). The Reforms Implemented In The Higher Education System Of The Republic Of Uzbekistan And Their Achievement Of Financial Independence. Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz), 38(38).

12. Таирова, М. М., & Гиязова, Н. Б. (2016). Поддержка предпринимательской деятельности в Узбекистане. *International scientific review*, (2 (12)), 105-107.

13. Таирова, М. М., & Кодирова, Н. Р. К. (2020). Инновация-концептуальная основа модернизации. *Наука и образование сегодня*, (2 (49)), 35-36.

14. Хаирова, Д. Р., & Сайфуллаева, М. И. (2021). Тенденции развития цементной индустрии в Узбекистане. *Бюллетень науки и практики*, 7(6), 358-362.

QASHQADARYO VILOYATIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASINI ISHLAB CHIQISH: IMKONIYATLAR VA ISTIQBOLLAR

Islomova Farida Axad qizi

Nordik xalqaro universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatida turizmni rivojlantirish strategiyasi tahlil qilindi. Hududning tabiiy, tarixiy va ijtimoiy-iqtisodiy resurslari baholandi. Mintaqaviy turizmni rivojlantirish omillari, ustuvor yo'nalishlari va amalga oshirish mexanizmlari aniqlandi. Tog' turizmi, sog'lomlashtirish, agro va ekoturizm imkoniyatlari o'rganildi. Infratuzilmani modernizatsiya qilish, investitsiyalarni jalb etish va raqamlashtirishning ahamiyati asoslandi. Tadqiqot natijalari hududda turizmni barqaror rivojlantirish va iqtisodiy faollikni oshirishga xizmat qilishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: turizm, mintaqaviy rivojlanish, strategiya, infratuzilma, investitsiya, ekoturizm, Qashqadaryo

Аннотация

В статье проанализирована стратегия развития туризма в Кашкадарьинской области. Оценены природные, исторические и социально-экономические ресурсы региона. Определены факторы, приоритетные направления и механизмы развития регионального туризма. Изучены возможности горного, оздоровительного, агро- и экотуризма. Обоснована роль модернизации инфраструктуры, привлечения инвестиций и цифровизации. Результаты исследования показали значимость развития туризма для повышения экономической активности региона.

Ключевые слова: туризм, региональное развитие, стратегия, инфраструктура, инвестиции, экотуризм, Кашкадарья

Abstract

The article analyzed the tourism development strategy in Kashkadarya region. Natural, historical and socio-economic resources were assessed. Key factors, priority directions and implementation mechanisms of regional tourism were identified. Opportunities in mountain, health, agro and ecotourism were examined. The importance of infrastructure modernization, investment attraction and digitalization was justified. The findings indicated that tourism development contributes to regional economic growth and activity.

Keywords: tourism, regional development, strategy, infrastructure, investment, ecotourism, Kashkadarya

KIRISH

Mintaqaviy turizm - bu muayyan bir hudud (viloyat, tuman yoki bir nechta davlatni birlashtirgan region) doirasida sayyohlik xizmatlarini tashkil etish va rivojlantirishdir.

Mintaqaviy turizmning asosiy jihatlari haqida qisqacha to'xtalib o'tadigan bo'lsak, bunda u quyidagilarni namoyon qiladi:

1. Mintaqaviy turizmni rivojlantirish omillari:

- tabiiy-geografik omil: iqlim, tog'lar, suv havzalari, noyob tabiat manzaralari.
- tarixiy-madaniy meros: qadimiy obidalar, ziyoratgohlar, mahalliy urf-odatlar va milliy oshxona.
- infratuzilma: sifatli yo'llar, mehmonxonalar, transport aloqasi va servis xizmatining yaxshi yo'lga qo'yilgani.
- iqtisodiy-huquqiy muhit: davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar, investitsiyalar va xavfsizlikning ta'minlanishi.
- raqamlashtirish: turistik obyektlar haqida internetda ma'lumotlarning borligi va onlayn bron qilish imkoniyatlari.

2. Mintaqaviy turizmni rivojlantirishdan ko'zlangan asosiy maqsadlar sifatida quyidagi natijalarga erishish ko'rsatib o'tiladi:

- iqtisodiy o'sish: mahalliy byudjetga tushumlarni ko'paytirish va tashqi investitsiyalarni jalb qilish.
- ish o'rinlari: mehmonxona, restoran, transport va hunarmandchilik sohalarida yangi ish joylarini yaratish (ayniqsa qishloq joylarda).
- infratuzilmani yaxshilash: turizm bahonasida yo'llar, elektr va suv ta'minoti, aloqa tizimlarining modernizatsiya qilinishi.
- madaniy almashinuv: mahalliy qadriyatlarni dunyoga tanitish va xalqlar o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlash.
- ekologik barqarorlik: tabiat resurslaridan oqilona foydalanish va ularni asrab-avaylash madaniyatini shakllantirish.

METODOLOGIYA

Mazkur maqolada mintaqaviy turizm sohasini rivojlantirish masalalari nazariy va amaliy nuqtai-nazaridan o'rganib chiqishga harakat qilingan bo'lib, bunda avvalambor turizm sohasiga oid ko'plab xalqaro hamda milliy ilmiy manbalar va adabiyotlar tahlil qilindi, bu tahlil asosida mintaqaviy turizm sohasini rivojlantirishning dolzarb jihatlari aniqlandi, turizmni rivojlantirish uchun ichki va tashqi manbalardan investitsiyalarni jalb qilish, mavjud mahalliy turizm shart-sharoitlari, obyektlari va imkoniyatlaridan oqilona foydalanish masalalari bo'yicha nazariy asoslar o'rganildi.

Tadqiqotda qiyosiy tahlil usullari, zamonaviy boshqaruv va ilg'or texnologiyalarni qo'llash bilan turizm xizmatlarini ishlab chiqarish hamda turizm xizmatlari assortimentini kengaytirishga investitsiyalarni keng jalb qilishga ta'sir etuvchi omillar tadqiq qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimiz mintaqalarida, jumladan, uning yirik hududiy birliklaridan biri sanaluvchi Qashqadaryo viloyatida ham turizmni rivojlantirish, uni iqtisodiy yuksalish drayverlaridan biriga aylantirish uchun katta imkoniyatlar mavjud bo'lib, bu borada hududiy turizmni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish bu yo'ldagi maqsadlarga erishishda katta ahamiyatga ega bo'ladi [3]. Qashqadaryo viloyatida turizmni

rivojlantirish strategiyasi hududning o'ziga xos tabiiy, tarixiy va madaniy imkoniyatlarini birlashtirgan holda kompleks yondashuvni talab qiladi. Mana shunday kompleks yondashuv bilan mintaqada turizmni rivojlantirishga mo'ljallangan strategiyaning asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish mexanizmlari ajratib ko'rsatish mumkindir (1-chizma).

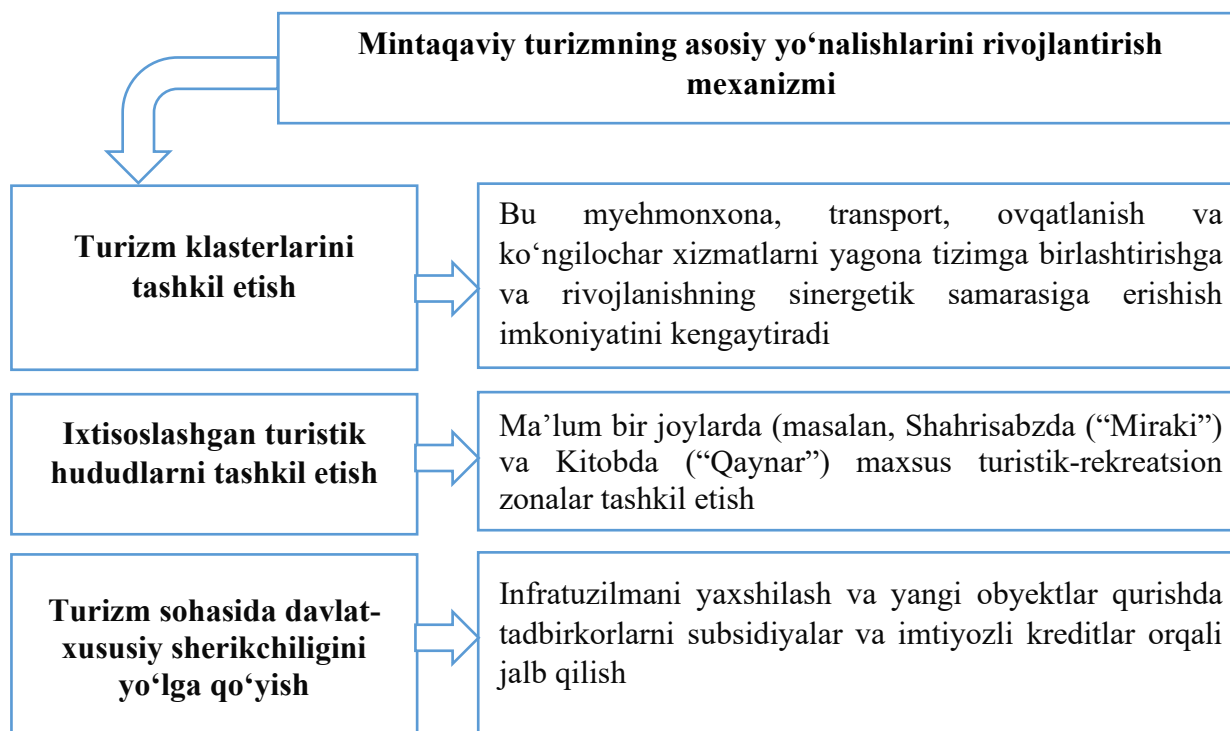
1-chizma. Mintaqaviy turizmni rivojlantirish strategiyasi elementlari¹.

Mintaqada turizmni rivojlantirish strategiyasining asosiy yo'nalishlarini belgilab olishda hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, mahalliy aholining mentalitetiga xos bo'lgan urf-odatlar, qadriyatlar va milliy o'ziga xosliklarga e'tibor berish, hududning tabiiy-iqlimiy, geografik joylashuvi, tarixiy-madaniy yodgorliklarga boyligi, agrosanoat, gastronomik, sport-sog'lomlashtirish bo'yicha imkoniyatlari, transport-logistika va boshqa infratuzilmaviy jihatlariga diqqat qaratish lozim bo'ladi [4]. Shulardan kelib chiqqan holda Qashqadaryo viloyatida mahalliy turizm sohasini rivojlantirishda asosiy yo'nalishlar sifatida quyidagilarni belgilab olish tavsiya etiladi:

1. Tog' turizmi va kurort zonalarini kengaytirish;
2. Tibbiyot, xalq tabobati va sog'lomlashtirish turizmi;
3. Turistik infratuzilmani rivojlantirish va logistika loyihalarini amalga oshirish;
4. Agro va ekoturizmni rivojlantirish;
5. Madaniy-ma'rifiy turizm.

O'z-o'zidan ma'lumki, mazkur yo'nalishlarni rivojlantirish ma'lum bir miqdordagi moddiy, moliyaviy va mehnat resurslarini talab qiladi. Mana shu resurslar va imkoniyatlardan oqilona foydalana bilish uchun samarali mexanizmlarni ishlab chiqish, uning amalga oshirilishini jarayonlarini to'g'ri tashkil eta olish kerak bo'ladi. Tadqiqot muallifining fikricha, mintaqaviy turizm sohasini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha ishlarni amalga oshirishda quyidagi mexanizmlar samarali natija bera oladi deb hisoblanadi (2-chizma):

¹Muallif ishlanmasi.

2-chizma. Mintaqaviy turizmni rivojlantirish mexanizmi¹.

Mazkur mexanizm bir necha bosqichlarni o'z ichiga olib, bunda ularni amalga oshirish ketma-ketligi quyidagi tartibda bo'ladi:

1. Mintaqaviy turizm infratuzilmasini modernizatsiya qilish - turistik obyektlarga olib boruvchi yo'llarni ta'mirlash (masalan, "Maydanak" va "Langar ota"ga boruvchi 38 km yo'l), muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini yaxshilash, yangi marshrutlarni ochish.

2. Turistik mahsulotlarni diversifikatsiya qilish (turistik xizmatlarni kengaytirish) - ziyorat turizmidan tashqari, ekoturizm (Kitob, Yakkabog'), tibbiyot turizmi (Muborak va Kosondagi geyzer suvlari) va agroturizm yo'nalishlarini yaratish.

3. Turistik xizmatlar ko'rsatish jarayonlarini raqamlashtirish va marketing - turistik obyektlarni onlayn platformalarga integratsiya qilish va «Qashqadaryo turizm brendi»ni (masalan, "G'uzor tandiri" geografik ko'rsatkichi asosida) targ'ib qilish.

4. Turistik xizmatlar bo'yicha mutaxassis-kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirish - turizm xizmatlarini ko'rsatish sifatini oshirish uchun mahalliy aholi va soha mutaxassislarini sifatli turistik xizmatlar ko'rsatishga o'qitish [1].

Bu mexanizmlarni ishga solish jarayonida turli xil resurslar manbalari talab etilib, ular qatorida Qashqadaryo viloyati hokimligi huzurida tashkil etilgan viloyat hududida turizmni rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari, O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi tomonidan ajratiladigan maqsadli mablag'lar (misol uchun, bu jamg'arma tomonidan 2025-yilda Qashqadaryo viloyatida turizmni rivojlantirish maqsadlari uchun 200,0 mlrd so'm miqdorida mablag'lar ajratilgan), xorijiy va

¹Muallif ishlanmasi.

mahalliy investorlar tomonidan investitsiyalar (bu investitsiyalarni turistik mahalla va mehmon uylarini tashkil etish uchun jalb qilish mumkin) kabilarni keltirib o'tish mumkindir.

Mana shunday imkoniyatlar Qashqadaryo viloyatida mintaqaviy turizm sohasini rivojlantirishga katta hissa qo'shib, yaqin yillar (2025-2030 yy.) ichida amalga oshirilishi rejalashtirilgan va investorlar uchun yuqori jozibadorlikka ega bo'lgan aniq istiqbolli loyihalar ro'yxati shakllantirilganligini qayd etib o'tish zarur bo'ladi. Mazkur istiqbolli loyihalar o'z ichiga quyidagilarni oladi [2]:

1. Tog' turizmi va kurort zonalarini yanada kengaytirish - bu yo'nalishda viloyatning eng katta investitsion "o'sish nuqtasi" shakllantirish ko'zda tutilib, bunda quyidagilar amalga oshirilishi rejalashtirilgan:

- Shahrisabz tumanida «G'elon» xalqaro kurortini barpo etish - bu umumiy qiymati 300,0 mln AQSH dollarini tashkil etuvchi yirik turistik loyiha bo'lib hisoblanadi - bu umum mavsumiy kurortni barpo qilish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 5-dekabrda "G'elon turistik-rekreatsion zonasini va xalqaro umum mavsumiy kurortni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ № 424-sonli qarori asosida amalga oshirilmoqda. Bu kurortni barpo etish jarayonida 8,3 km uzunlikdagi 3 ta dor yo'li (kanat), 3 va 5 yulduzli mehmonxonalar, tog'-chang'i trassalari, ziplayn va rodelban barpo etish ko'zda tutilgan. Birinchi bosqichni ishga tushirish 2026-yil dekabr oyiga rejalashtirilgan.

- "Miraki" sayyohlik markazini tashkil etish jarayonida 205 gektar maydonda butik-mehmonxonalar, vinochilik korxonasi, akvapark, botanika bog'i va hunarmandchilik markazi qurish loyihalarini amalga oshirish ishlarini nihoyasiga yetkazish.

- Qamashi tumanining baland tog'li hududida "Maydanak" tog'-turistik markazini tashkil etish - bunda 58 gektar maydonda astro-turizm (planetariy, observatoriya), glamping (bu tabiat qo'ynida, chodir yoki maxsus yengil uychalarda, lekin mehmonxona darajasidagi qulayliklar bilan dam olishni tashkil etish) va kemping (bu avtomashinalarda sayohat qiluvchilar uchun maxsus jihozlangan, chodir yoki yengil uylardan iborat yozgi dam olish maskanlarini tashkil qilish)lar, vertikal ko'ngilochar maskanlarni qurish ko'zda tutiladi.

2. Tibbiyot va sog'lomlashtirish turizmiga e'tiborni kuchaytirish hamda bunga mahalliy turistlarni keng miqyosda jalb qilish. Mazkur yo'nalishda quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ldi:

- Kitob tumanidagi kardiologiya markazi - xorijiy investorlar (masalan, kardiologiya sohasida katta tajriba to'plagan Rossiya Federatsiyasi bilan) hamkorligida zamonaviy diagnostika va davolash markazini qurish.

- Muborak va Koson tumanlari hududidagi termal suvlar negizida mavjud shifobaxsh geyzer suvlaridan foydalanuvchi zamonaviy sanatoriy va dam olish maskanlarini barpo etish.

- Miraki sanatoriylari - tog' havosi va suv resurslaridan foydalangan holda reabilitatsiya markazlarini tashkil qilish.

3. Turistik infratuzilma va logistika loyihalari sonini ko‘paytirish - bu yo‘nalishda davlat-xususiy sheriklik (DXSH) asosida quyidagilarni amalga oshirish mumkin:

- avtomobil yo‘llari - “Langar ota” ziyoratgohi, “Maydanak” va “Amir Temur g‘ori” marshrutlarini o‘zaro bog‘lovchi yagona turistik yo‘l (yoki turistik halqa) barpo etish va servis nuqtalarini qurish.

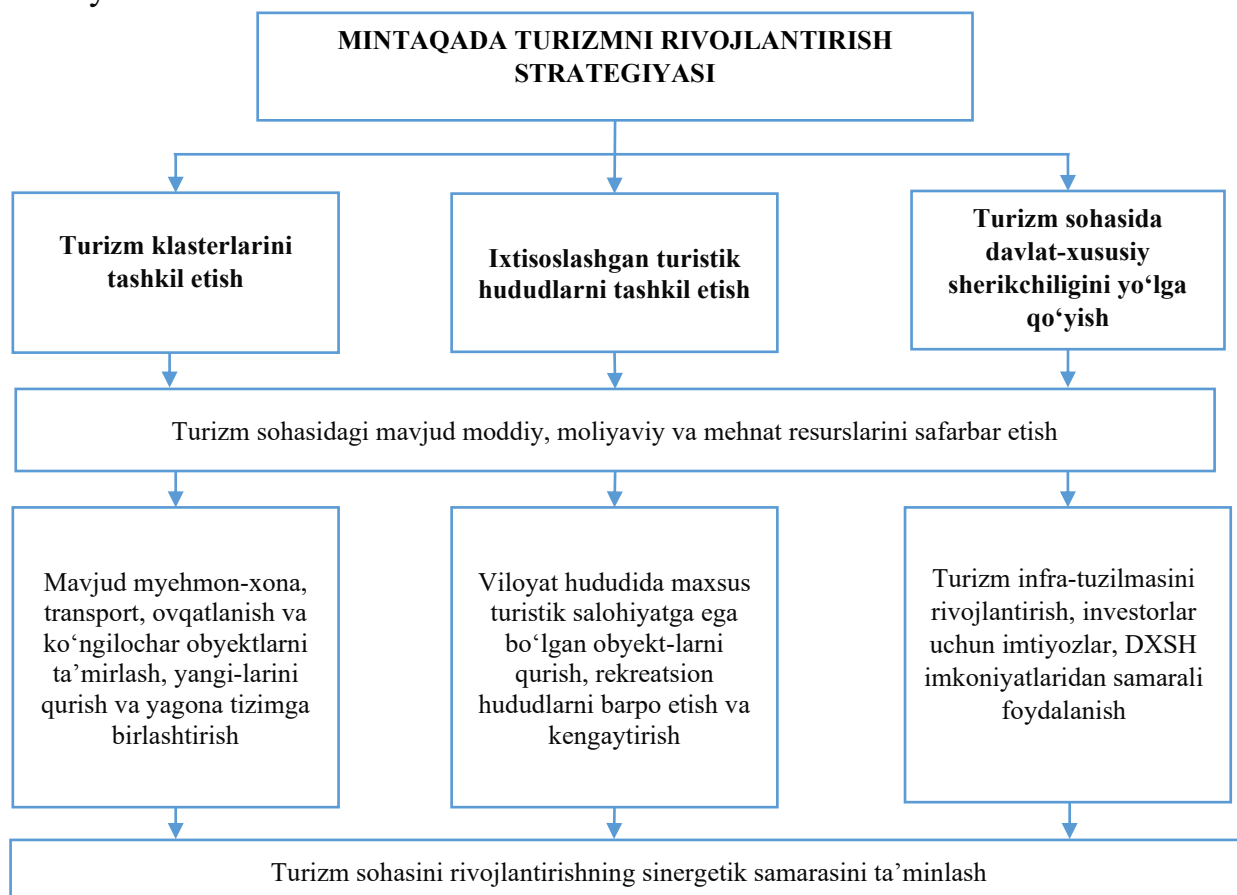
- qayta tiklanuvchi energiya - bu borada tog‘li hududlardagi turistik obyektlarni energiya bilan ta‘minlash uchun kichik GES (masalan, Oqsuv daryosida 24 MVtli 3 ta GES) va quyosh panellari stansiyalarini qurish.

4. Mintaqaviy turizm xizmatlari qatoriga yangi turistik mahsulotlar - agro- va ekoturizm xizmatlarini joriy qilish:

- G‘elon, Sarchashma va Ko‘l qishloqlarida “an‘anaviy turmush tarzi”ni saqlab qolgan holda mehmon uylari va etno-markazlar tarmog‘ini kengaytirish yo‘li bilan eko-qishloqlarni shakllantirish.

- Kitob va Shahrisabz tumanlarining tog‘ oldi hududlarida intensiv bog‘lar va agro-turlar tashkil etish orqali mevali bog‘lar va ularni qayta ishlash jarayonini ko‘rsatuvchi turistik marshrutlar yaratish.

- gastronomik turizm elementlari sifatida “G‘uzor tandiri”, “Chiroqchi yaxna go‘shiti” kabi milliy brendlar asosida xalqaro festivallar o‘tkazish, ularga xorijiy va mahalliy turistlar tashrifini tashkil etish.

3-chizma. Mintaqada turizmni rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish mexanizmi¹.

¹Muallif ishlanmasi.

Shunday qilib, yuqorida keltirib o'tilgan istiqbolli loyihalarni amalga oshirish, buning uchun mavjud resurslar va imkoniyatlardan oqilona foydalanish yo'li bilan bosqichma-bosqich ravishda Qashqadaryo viloyati mahalliy turizm sohasini rivojlantirishning ilmiy asoslangan va texnik-iqtisodiy jihatdan puxta ishlab chiqilgan mexanizmini shakllantirish va uning asosida viloyat turizm sohasining yanada rivojlanishi, mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishini ta'minlashda muhim o'ringa ega tarmoqqa aylanishi uchun zamin hozirlash mumkin bo'ladi [4].

Umuman olganda, Qashqadaryo viloyatida turizmni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish viloyatning demografik, iqlimiy, tabiiy-geografik joylashuvi, texnik-texnologik rivojlanganlik darajasi kabi unsurlardan iborat bo'ladigan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganlik darajasini e'tiborga olib ishlab chiqilishi lozim bo'ladi. Bunda eng muhim e'tibor kadrlar resurslariga, turizm sohasining mahalliy aholi uchun yaratib bera oladigan ish bilan bandlik, daromad manbasini kengaytirish kabi omillarga qaratilishi zarurdir. Chunki, mahalliy turizm sohasining rivojlantirishdan ko'zlanadigan asosiy maqsadlardan biri ham aynan hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishiga ko'maklashish, buning uchun esa tub aholining kundalik turmush farovonligini ta'minlaydigan daromad manbalarini kengaytirishdan iboratdir [4].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qashqadaryo viloyatida turizm sohasini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish bo'yicha dolzarb masalani atroflicha o'rganib chiqish asosida biz quyidagicha takliflarni o'rta tashlashni lozim deb topamiz:

1. Tog' turizmi va kurort zonalarini yanada kengaytirish - bu viloyatda yangi turizm xizmatlari turlari paydo bo'lishiga olib keladi va buning uchun Shahrisabz tumanida «G'yelon» xalqaro kurortini, "Miraki" sayyohlik markazini va Qamashi tumanining baland tog'li hududida "Maydanak" tog'-turistik markazini tashkil etish ishlarini nihoyasiga yetkazish kerak bo'ladi.

2. Tibbiyot va sog'lomlashtirish turizmiga e'tiborni kuchaytirish va bunda Kitob tumanida kardiologiya markazi, Muborak va Koson tumanlari hududidagi termal suvlar, tog' havosi va suv resurslaridan foydalanuvchi Miraki sanatoriylarini tashkil qilish.

3. Turistik infratuzilma va logistika loyihalari sonini ko'paytirish maqsadida "Langar ota" ziyoratgohi, "Maydanak" va "Amir Temur g'ori" marshrutlarini o'zaro bog'lovchi yagona turistik yo'l (yoki turistik halqa) barpo etish va servis nuqtalarini qurish.

4. Mintaqaviy turizm xizmatlari qatoriga yangi turistik mahsulotlar - ekoturizmni shakllantirish, intensiv bog'lar va agro-turlar tashkil etish orqali yangi turistik marshrutlarni yo'lga qo'yish, gastronomik turizm elementlari asosida xalqaro festivallar o'tkazish, ularga xorijiy va mahalliy turistlar tashrifini tashkil etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 13-mart PQ-96-sonli "Qashqadaryo viloyatini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni yanada jadallashtirish to'g'risida"gi qarori <https://lex.uz/docs/8087560>

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 2-mart VM-112-sonli “Qashqadaryo viloyatida turizmni sohasini yanada qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori - <https://lex.uz/docs/5316745>

3. Sh.R. Ruziyev. “O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish masalalari (xorijiy tajribalar asosida)” - “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2020-yil.

4. O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi. “Pandemiyadan keyingi sharoitda turizmning rivojlanishi: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari”, 2022-yil 22-noyabr.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ БЕДНОСТИ

Ходжаева Дилбар

Бухарский государственный университет
доцент кафедры “Маркетинга и менеджмента”

Аннотация

В статье были проанализированы методологические подходы к оценке бедности. Рассмотрены теоретические основы социально-дарвинистского, эгалитарного и статистико-социологического подходов. Сравнены виды бедности: абсолютная, относительная и субъективная, а также выявлены их особенности. Охарактеризованы первичная и вторичная, устойчивая и переходная формы бедности. Изучены количественные и качественные показатели измерения бедности и основные критерии её определения. В рамках концепции многомерной депривации систематизированы методы оценки уровня бедности. Полученные результаты позволили обосновать направления совершенствования методологии оценки бедности.

Ключевые слова: бедность, неравенство, депривация, абсолютная бедность, относительная бедность, субъективная бедность, индекс бедности, прожиточный минимум, критерии

Annotatsiya

Mazkur maqolada kambag'allikni baholashning metodologik yondashuvlari tahlil qilindi. Tadqiqotda ijtimoiy-darvinistik, egalitar va statistik-sotsiologik yondashuvlarning nazariy asoslari yoritildi. Kambag'allikning mutlaq, nisbiy va subyektiv turlari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari solishtirildi. Shuningdek, birlamchi va ikkilamchi, barqaror va o'zgaruvchan kambag'allik shakllari tavsiflandi. Kambag'allikni o'lchashning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari hamda asosiy mezonlari o'rganildi. Ko'p o'lchovli deprivatsiya konsepsiyasi doirasida kambag'allik darajasini aniqlash usullari tizimlashtirildi. Tadqiqot natijalari kambag'allikni baholash metodologiyasini takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Kalit so'zlar: kambag'allik, tengsizlik, deprivatsiya, mutlaq kambag'allik, nisbiy kambag'allik, subyektiv kambag'allik, kambag'allik indeksi, yashash minimumi, mezonlar

Abstract

The article analyzed methodological approaches to poverty assessment. The theoretical foundations of socio-Darwinist, egalitarian, and statistical-sociological approaches were examined. Types of poverty, including absolute, relative, and subjective poverty, were compared, and their key features were identified. Primary and secondary, as well as chronic and transient forms of poverty, were characterized. Quantitative and qualitative indicators and main criteria for measuring poverty were studied. Methods for assessing poverty within the framework of the multidimensional deprivation concept were systematized. The findings provided a basis for improving the methodology of poverty assessment.

Keywords: poverty, inequality, deprivation, absolute poverty, relative poverty, subjective poverty, poverty index, subsistence minimum, criteria

ВВЕДЕНИЕ

Бедность является сложным социально-экономическим явлением, характеризующимся невозможностью удовлетворения базовых жизненных потребностей индивидов или домохозяйств. Бедность рассматривается как многомерная категория, зависящая от уровня экономического развития общества и распределения ресурсов¹.

Снижение доходов населения, их чрезмерная поляризация (то есть увеличение числа лиц с относительно низкими или относительно высокими доходами) определяют социальную стратификацию общества, вызывают социальную напряжённость, препятствуют устойчивому развитию страны и приводят к возникновению кризисных ситуаций в семье и обществе.

Актуальность исследования обусловлена отсутствием единого универсального подхода к определению и измерению бедности: разные страны и научные школы используют различные методики в зависимости от целей анализа.

Цель исследования - рассмотреть основные методологические подходы к оценке бедности и выявить их особенности и ограничения.

МЕТОДОЛОГИЯ

Данное исследование основано на диалектическом методе познания процессов и явлений. При изучении концептуальных основ анализа проблемы бедности использованы логический, исторический, статистический и экономический методы.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Решением Экономического и Социального Совета ООН от 19 декабря 1984 года было принято следующее определение: «К бедным относятся отдельные лица, семьи и группы населения, ресурсы которых настолько ограничены, что не позволяют им вести минимально приемлемый образ жизни в регионах их проживания»².

В настоящее время вопросы количественной и качественной оценки уровня бедности приобретают особую значимость, поскольку они оказывают практическую помощь при выборе территориальных мер, направленных на борьбу с данным негативным явлением современной экономики.

В этой связи важно рассмотреть существующие определения бедности и подходы к её оценке в рамках различных методологических концепций.

В понимании и изучении проблемы бедности существуют различные подходы:

- *социально-дарвинистский* (G. Spencer, F. Giddings, P. J. Proudhon и др.): неравенство населения рассматривается как движущая сила развития как общества в целом, так и личности;

¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

² Рампракаш Д. Статистическое исследование бедности: Докл. на совещании по статистике доходов домашних хозяйств. Женева, 1994. 14-17 марта.

• *социально-уравнительный* (эгалитаристский) (J.-J. Rousseau, G. Babeuf и др.): бедность трактуется как социальное зло, являющееся результатом определённых распределительных отношений (É. Reclus) или следствием капиталистических производственных отношений и присвоения прибавочной стоимости капиталистами (K. Marks и F. Engels). Устранение бедности возможно лишь посредством революционного преобразования капиталистического общества;

• *статистико-социологический* (F. Le Play, Ch. Booth и S. Rowntree): бедность рассматривается как «социальная болезнь» общества. В частности, Ч. Бут изучал такие параметры бедности, как уровень доходов и возможности удовлетворения базовых потребностей, а также нормы и стандарты, необходимые для поддержания определённого уровня трудоспособности и здоровья.¹

Известно, что в нашей стране проблема бедности на протяжении многих лет оставалась закрытой темой. В обращении к Олий Мажлису 24 января 2020 года Шавкат Мирзиёев открыто обозначил данный вопрос, и сокращение бедности впервые было определено как приоритетная задача государственной политики². В дальнейшем данное направление последовательно развивалось и институционализировалось, что нашло отражение в Послании Шавката Мирзиёева 2025 года, в котором вопросы снижения бедности вновь были подтверждены в качестве стратегического приоритета государственной политики³.

Открытое обозначение и признание данной проблемы Президентом страны свидетельствовало о повышенном внимании к реализации социальной политики. При этом на первый план выдвигались жизненно важные интересы населения, его потребности и проблемы, а также подчеркивалась готовность государства нести ответственность за их решение. Начиная с 2020-х годов, в Узбекистане значительно увеличилось количество исследований, посвящённых проблеме бедности.

В эволюции анализа проблемы бедности выделялись три этапа:

1. Концепция прожиточного минимума (конец XIX - начало XX века).
2. Концепция относительной бедности (депривации) (1960-1980-е годы XX века).
3. Концепция накопленной депривации, сформировавшаяся в результате развития и углубления концепции относительной бедности. Первое исследование в рамках данной парадигмы, основанное на анализе условий жизни в Норвегии, было выполнено Эриком Хансеном (1979).

При определении бедности в мировой науке и практике использовались различные подходы. Наиболее распространёнными являлись следующие

¹Батракова Л. Г. Основные концепции оценки бедности населения. Ярославский педагогический вестник - 2011 - № 3 - Том I. 117-121С.

²Послание Президента Республики Узбекистан Олий Мажлису (24 января 2020 года). <https://president.uz/oz/lists/view/4057>

³Послание Президента Республики Узбекистан Олий Мажлису (26.12.2025). <https://president.uz/uz/lists/view/8834>

концепции: абсолютная бедность (по доходам и расходам), относительная бедность (лишения и депривация) и субъективная бедность (на основе самооценки респондентов).

Абсолютная бедность рассматривалась на основе сопоставления дохода на душу населения с прожиточным минимумом (в рамках абсолютной концепции) либо на основе сравнения дохода на душу населения с относительной чертой бедности (40-60% медианного дохода).

Относительная бедность определялась через характеристики потребления семьи (домохозяйства) и понималась как недостаточная обеспеченность товарами длительного пользования, потребительскими благами и услугами, которые в данном обществе считались стандартом. Понятия лишений и депривации трактовались как отклонение от принятого уровня потребления. В качестве проявления депривации бедность домохозяйства рассматривалась как высокая концентрация различных форм лишений.

Субъективная бедность определялась на основе самооценки населением своего материального положения, возможностей покрытия семейных расходов, а также способности обеспечивать потребности в жилье, образовании, медицинских услугах и других жизненно важных благах.

Глобальные исследования, проводимые Организацией Объединённых Наций и другими международными организациями, использовали интегрированную методологию изучения бедности, основанную на сочетании трёх указанных концепций.

Статус бедной семьи присваивался домохозяйствам, соответствующим всем трём критериям одновременно. К ним относились семьи, чьи доходы (расходы) были ниже уровня прожиточного минимума, которые испытывали потребительские лишения и субъективно оценивали своё положение как бедное.

Российский социолог Леонид Александрович Гордон выделял три уровня абсолютной бедности и характеризовал их следующим образом:

- *Нищета* (крайняя, глубокая бедность) - уровень, при котором люди жили ниже физиологического минимума, что сопровождалось значительными лишениями и невозможностью обеспечения нормальной жизнедеятельности;
- *Нужда* (умеренная бедность) - охватывала группы населения, имевшие средства для удовлетворения базовых физиологических потребностей, но не способные обеспечить базовые социальные потребности. Верхняя граница соответствовала прожиточному минимуму;
- *Необеспеченность* (относительная бедность) - уровень жизни, при котором основные физиологические и социальные потребности в целом обеспечивались, однако часть потребностей оставалась неудовлетворённой, и уровень благосостояния оставался недостаточным.

В развитых странах оценка абсолютной бедности применялась реже. Однако в ряде стран существовали национальные стандарты бедности, которые использовались преимущественно для выявления семей, нуждающихся в социальной поддержке.

Идеи относительной бедности прослеживались в трудах Адама Смита. Он определял относительный характер бедности через разрыв между социальными стандартами и материальными возможностями их обеспечения¹.

Основоположником концепции относительной бедности считался английский социолог Питер Таунсенд. Он рассматривал бедность как состояние, при котором из-за недостатка экономических ресурсов становилось невозможным ведение образа жизни, принятого для большинства членов общества. В работе «Бедность в Великобритании» (1979) он обобщил определение относительной бедности следующим образом: индивиды, семьи и социальные группы считались бедными, если не обладали ресурсами, необходимыми для участия в социальной жизни, принятой в обществе, включая обеспечение питания, условий труда и отдыха. Их ресурсы были значительно ниже средних значений, что ограничивало участие в общепринятых формах жизнедеятельности.

Питер Таунсенд ввёл понятие многомерной депривации, определяя её как наблюдаемое и подтверждаемое неблагоприятное положение индивида, семьи или группы по сравнению с обществом в целом.

Он предложил рассматривать многомерную депривацию по двум направлениям:

- *материальная депривация* включала показатели питания, одежды, жилищных условий, наличия товаров длительного пользования, характеристик среды проживания и условий труда;
- *социальная депривация* охватывала занятость, использование свободного времени, уровень образования и другие социальные характеристики.

При определении уровня бедности на практике применялась оценка населения по трём критериям: доход и имущество, образование, возможность самоопределения. Население, не обладавшее указанными параметрами, относилось к категории бедных и характеризовалось как хронически бедное, поскольку возможности самостоятельного выхода из данного состояния были ограничены. В таких условиях применялась государственная поддержка, направленная на обеспечение минимального уровня потребления. В рамках концепции относительной бедности граница бедности определялась соотношением минимального и среднего уровня доходов.

Для определения среднего значения дохода все значения упорядочивались от наименьшего к наибольшему, после чего выбиралось центральное значение. Например, при доходах 30, 40, 50, 60, 70 условных единиц медианный доход составлял 50 условных единиц, так как данное значение находилось в середине упорядоченного ряда.

В мировой практике уровень относительной бедности характеризовался доходом, не превышающим 40-60% медианного дохода в стране.

¹В. С. Сычева. Измерение уровня бедности: история вопроса. - СОЦИС, 2008, № 3. с.22

Граница бедности определялась путём выделения домохозяйств, у которых эквивалентный доход на душу населения составлял менее 40% (крайняя бедность) или не превышал 60% медианного дохода, рассчитанного по всем домохозяйствам.

В Европе для измерения относительного уровня бедности использовались два основных подхода:

- согласно методологии Организации экономического сотрудничества и развития, к бедным относились лица с доходом ниже 60% медианного дохода;
- согласно методологии Евростата, к бедным относились лица с доходом ниже 50% среднего дохода на душу населения, которые рассматривались как находящиеся в зоне риска бедности.

Абсолютная и относительная границы бедности не совпадали. Абсолютная бедность могла быть снижена или устранена, тогда как относительная бедность сохранялась, поскольку неравенство являлось устойчивой характеристикой социально-экономической структуры общества. Даже при общем росте уровня жизни относительная бедность могла сохраняться или увеличиваться.

Субъективная бедность определялась на основе самооценки населением своего материального положения, возможностей получения дохода и обеспечения расходов на жильё, образование, медицинские и другие необходимые услуги.

Согласно данной методологии, к категории бедных относились граждане, которые на основе личной оценки считали своё положение недостаточным. Уровень субъективной бедности, как правило, превышал официальный показатель.

Л. А. Беляева и Л. А. Гордон определяли субъективную бедность как состояние, при котором отдельные группы населения независимо от объективного уровня доходов и потребления воспринимали себя как бедные.

Помимо абсолютной, относительной и субъективной бедности, зарубежные исследователи выделяют *первичную* и *вторичную* бедность.

- *Первичная бедность* характерна для семей, которые, даже рационально используя имеющиеся ресурсы и организуя свою жизнь максимально эффективно, всё равно остаются за чертой бедности.

- *Вторичная бедность* описывает семьи, чьи базовые жизненные потребности не удовлетворяются вследствие нерационального расходования имеющихся средств.

Кроме того, рядом исследователей предлагается выделять две формы бедности: *устойчивую* и *переходную* (подвижную).

- *Устойчивая бедность* характеризуется тем, что бедность воспроизводит сама себя и закрепляется на длительный период.

- *Переходная (подвижная) бедность* отличается тем, что индивиды имеют возможность выйти из состояния бедности, адаптироваться к новым условиям и достичь более высокого уровня жизни.

Кроме того, можно выделить социальную, экономическую и региональную формы бедности. *Социальная бедность* охватывает такие категории населения, как инвалиды, нетрудоспособные лица, больные, а также люди с физической и психологической нестабильностью и другие уязвимые группы. *Экономическая бедность* возникает в ситуациях, когда даже полностью занятые работники не способны своим трудом обеспечить уровень благосостояния, принятый в данном обществе на определённом этапе его развития. *Региональная бедность* характеризует территориальное распределение бедности по различным географическим зонам и используется для выявления регионов с наибольшей концентрацией бедности, а также для анализа её причин и последствий. В ряде регионов мира бедность передаётся из поколения в поколение, приобретая хронический характер. Такие территории обычно относятся к так называемым страны «третьего мира» - экономически слаборазвитым регионам.

Региональная бедность существует и внутри отдельных стран, в том числе в Узбекистане. Наиболее высокий уровень бедности отмечается в Республика Каракалпакстан, Сырдарьинская область и Хорезмская область.

Основные методы измерения бедности включают:

- *метод определения прожиточного минимума* (минимальной потребительской корзины), который основывается на концепции абсолютной бедности;

- *метод депривации (лишений)*, согласно которому бедными считаются граждане, уровень потребления которых не соответствует принятым в обществе стандартам и которые не имеют возможности пользоваться определённым набором товаров и услуг. Социальный жилищный стандарт отражает нижнюю границу, ориентированную на малообеспеченные слои населения или нижние слои среднего класса. В России данный стандарт составляет 18 кв. м на человека, в Европе - 30 кв. м, а в Узбекистане - не менее 16 кв. м общей площади на одного человека. Лица, проживающие в коммунальных квартирах (независимо от занимаемой площади), относятся к категории бедного населения;

- *метод социальной политики*, при котором в качестве официальной границы бедности устанавливается минимальный размер пенсии (например, применяется в Великобритании и Швеции);

- *метод социальной дифференциации (неравенства)*, при котором границы бедности определяются относительно среднего уровня экономического благосостояния;

- *интегральный метод*, основанный на совокупности статистических показателей, позволяющих определить уровень бедности населения (в том числе показатели, используемые при расчёте индекса развития человеческого потенциала, такие как индексы бедности населения - 1 и 2).

Среди методологических проблем измерения бедности можно выделить следующие:

- *Отсутствие единого показателя*, определяющего принадлежность домохозяйства к категории бедных (доход или расходы). В мировой практике

приоритет чаще отдаётся показателю расходов, при этом учитываются совокупные потребительские расходы, включая потребление продукции собственного производства, а затраты на товары длительного пользования, как правило, исключаются;

- *Сложности сопоставимости показателей* между различными домохозяйствами, обусловленные влиянием различий в их размере и составе на уровень доходов и расходов;

- *Учет продолжительности пребывания в бедности*, который является важным аспектом анализа: возникает вопрос, за какой временной период целесообразно рассчитывать долю бедного населения (в течение года, квартала, пяти или десяти лет);

- *Множественность подходов к определению численности бедных*, критериев их выделения и методов установления границы бедности.

Масштаб бедности определяется долей населения страны, находящегося за официальной чертой бедности. Впервые граница бедности была установлена в 1890-х годах английскими социологами Чарльз Бут и Сибом Раунтри. Наиболее простым способом измерения бедности является её оценка в денежной форме.

Статистическая граница бедности представляет собой рубеж, разделяющий бедное и небедное население. Она зависит от уровня экономического развития страны: в развитых странах данный порог выше, а в менее развитых - ниже. Граница бедности может устанавливаться как в денежной форме (например, определённый уровень дохода), так и в неденежной (например, уровень грамотности).

Денежная граница бедности - это официально установленный минимальный уровень дохода, который определяет возможность человека или семьи приобретать продукты питания, одежду и жильё.

Следует отметить, что не только в разных странах, но и в пределах одной страны граница бедности может рассчитываться различными способами. Это зависит от целей её определения - будь то статистические задачи, нужды системы социальной защиты или другие направления государственной политики.

Граница бедности рассчитывается следующими методами:

- *статистический метод* - на основе данных о распределении доходов, в частности по первым 10-20% наименее обеспеченных групп населения или по группам с доходами ниже среднего уровня;

- *нормативный метод* - исходя из минимальной потребительской корзины, необходимой для обеспечения жизнедеятельности в соответствии с установленными стандартами, включая товары и услуги массового потребления по наиболее доступным ценам;

- *метод самооценки* - на основе данных специальных социологических опросов населения.

Практика установления границы бедности в долларах США применяется с 1964 года. Для сопоставления уровня бедности Организация Объединённых Наций использует соответствующий показатель черты бедности.

- для развитых индустриальных стран - эквивалент 14,40 доллара США¹ на человека в день (в ценах паритета покупательной способности 1985 года);
- для бывших социалистических стран Восточной Европы и стран СНГ - средний доход на душу населения не превышает 4 долларов США в день (в ценах паритета покупательной способности 1990 года)². В том числе в Узбекистане граница бедности установлена на уровне 3,2 доллара США³ на человека в день.

Все значения приведены с учётом паритета покупательной способности валюты.

Для отражения изменяющихся условий в ряде стран и по мере появления дополнительной информации международный уровень бедности неоднократно пересматривался и корректировался.

В Соединённых Штатах Америки «черта бедности» была введена в 1960-е годы и определяется как доход семьи из четырёх человек, равный трёхкратной величине минимальных расходов на питание. Превышение «черты бедности» на 20-40% рассматривается как прожиточный минимум для таких семей. При этом в минимальные расходы не включаются затраты на отдых, образование, питание вне дома и другие подобные расходы.

Очевидно, что чем выше установленный «уровень требований», тем большее число людей оказывается ниже черты бедности, и наоборот.

Для определения масштабов бедности используются такие показатели, как «уровень бедности», «граница бедности» и «коэффициент бедности». Общий индекс бедности определяется как отношение численности бедного населения к общей численности населения. В межстрановых исследованиях данный показатель применяется как индикатор уровня бедности населения.

Границы бедности изменяются со временем. Так, в Древней Греции около 90% населения находилось в состоянии нищеты; в период Возрождения в Англии бедными считались около 60% населения; в 1830-е годы лишь примерно треть англичан относилась к категории бедных. В настоящее время в Великобритании менее 10% населения считается бедным.

Всемирный банк обладает значительным опытом в области анализа и мониторинга бедности на глобальном уровне. Основными аналитическими продуктами банка в данной сфере являются «Отчёты по оценке бедности» и ежегодные издания «Показатели социального развития».

Для определения уровня бедности в стране используются следующие показатели: численность населения; территория; валовой внутренний продукт на душу населения; среднегодовой уровень инфляции; ожидаемая продолжительность жизни; уровень грамотности взрослого населения (в том числе женщин).

¹ Батракова Л. Г. Основные концепции оценки бедности населения. Ярославский педагогический вестник - 2011 - № 3 - Том I. 117-121С

² Батракова Л. Г. Основные концепции оценки бедности населения. Ярославский педагогический вестник - 2011 - № 3 - Том I. 117-121С

³ <https://www.gazeta.uz/>

Понятие «бедность» не имеет единого универсального определения. Одна группа исследователей рассматривает бедность как невозможность удовлетворения базовых (первичных) потребностей; другие - как ограниченность свободы выбора или уровень жизни менее 1,9 доллара в день (подход Всемирный банк); третьи - как совокупность взаимосвязанных барьеров в социальной, образовательной и здравоохранительной сферах, ограничивающих участие человека в социально-экономической жизни общества.

Оценка бедности требует применения ряда чётко определённых методов и соответствующих аналитических навыков.

В Узбекистане при определении уровня бедности используются два основных метода:

- *Метод, основанный на уровне питания.* В рамках данного подхода бедность рассматривается через призму обеспечения минимальных потребностей в питании, поскольку одной из форм бедности является недоедание. Уровень благосостояния оценивается по показателю суточного потребления калорий на душу населения и сопоставляется с минимальной потребностью в энергии. Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН устанавливает минимальный уровень в среднем на уровне 1800 килокалорий в день, с учётом возраста, пола и уровня физической активности человека. По результатам данного метода уровень бедности в стране составляет около 11,4%¹;

- *Международная граница бедности,* применяемая Всемирный банк для целей международных сопоставлений. В качестве порогового значения используется уровень дохода 3,2 доллара США в день. Согласно этому методу, уровень бедности в стране составляет около 9,6%² (по паритету покупательной способности 2018 года).

В последние годы в Узбекистане достигнуты значительные успехи в создании масштабной и доступной базы данных, которая может использоваться для изучения проблемы бедности. Эти данные позволяют не только описывать бедность и проверять различные гипотезы о её причинах, но и анализировать влияние специальных программ и политических реформ на уровень бедности.

Так, путём сопоставления характеристик бедных и небедных индивидов или домохозяйств можно провести качественную «диагностику» бедности и определить специфические параметры оказания социальной помощи.

Как правило, для анализа используются данные по следующим направлениям:

- характеристики членов семьи: возраст, пол, национальность, образование и состояние здоровья;

¹“Профиль бедности в Узбекистане” Бахтишод Хамидов, главный научный сотрудник ЦЭИР
<https://www.cer.uz/en/post/publication/bednost-v-uzbekistane>

²“Профиль бедности в Узбекистане” Бахтишод Хамидов, главный научный сотрудник ЦЭИР
<https://www.cer.uz/en/post/publication/bednost-v-uzbekistane>

- демографические характеристики домохозяйства: число детей и пожилых лиц;
- имущественные ресурсы: земля, скот, средства труда и социальный капитал;
- виды деятельности: сфера занятости, тип занятости;
- местоположение: сельская или городская местность, область, район;
- доступ к государственным услугам: электроэнергия, водоснабжение, медицинские учреждения, школы, программы социальной поддержки;
- доступ к рынкам и частным услугам: дорожная инфраструктура, доступ к финансовым услугам.

На вероятность попадания домохозяйства в категорию бедных могут влиять такие факторы, как наличие детей до 16 лет, безработных членов семьи, проживание в сельской местности, отсутствие стабильного дохода, высокая доля неформального сектора, а также низкий уровень экономического развития региона.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведённый анализ показал, что бедность рассматривалась как многомерное социально-экономическое явление, требующее комплексного подхода к оценке и регулированию. Применение различных методологических концепций позволило выявить особенности формирования и проявления бедности, а также определить факторы, влияющие на её уровень и структуру. Установлено, что использование интегрированных подходов обеспечивает более точную идентификацию уязвимых групп населения и повышает обоснованность принимаемых решений.

В процессе исследования было выявлено, что эффективная политика сокращения бедности основывалась на согласованном применении экономических, институциональных и социальных инструментов. Существенное значение придавалось повышению доступности базовых социальных услуг, развитию инфраструктуры и обеспечению занятости населения.

К числу приоритетных направлений относились:

- увеличение финансирования социальных программ, направленных на поддержку доходов населения и развитие человеческого капитала;
- совершенствование системы государственного управления через внедрение институциональных реформ, повышение прозрачности и эффективности регулирования;
- реализация структурных преобразований, обеспечивающих устойчивый экономический рост и расширение возможностей занятости.

Полученные результаты подтвердили необходимость перехода от обобщённых подходов к разработке конкретных и адресных мер, ориентированных на снижение уровня бедности. Комплексная реализация предложенных направлений способствовала повышению уровня жизни населения и укреплению социально-экономической устойчивости.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана (26.12.2025). <https://president.uz/ru/lists/view/8834>
2. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана (2020-yilning 24-yanvar). <https://president.uz/oz/lists/view/4057>
3. Рампракаш Д. Статистическое исследование бедности: Докл. на совещании по статистике доходов домашних хозяйств. Женева, 1994. 14-17 марта.
4. Годье М. Бедность в мире. Социальные и гуманитарные науки / М. Годье. Экономика. 1995. №2. С. 142-147.
5. Батракова Л. Г. Основные концепции оценки бедности населения. Ярославский педагогический вестник - 2011 - № 3 - Том I. 117-121С
6. Как рассчитать порог бедности в Узбекистане? Интервью экономиста ВБ Уильяма Зейтца. Старший экономист и руководитель программ Всемирного банка по вопросам бедности и равенства в Центральной Азии, <https://www.gazeta.uz/ru/2020/12/01/poverty/>
7. Ходжаева Д. Роль сферы услуг в повышении доходов населения //Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2023. - Т. 43. - №. 43.
8. Ходжаева Д. Х. Сельский туризм как источник роста доходов населения в сельской местности Узбекистана //Достижения науки и образования. - 2020. - №. 3 (57). - С. 18-21.
9. Ходжаева Д. Сельский туризм как возможность повышения уровня жизни на селе //" Экономика и туризм" международный научно-инновационной журнал. - 2023. - Т. 3. - №. 11.
10. Ходжаева Д. Rural tourism as an opportunity to improve living standards in rural areas //Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2023. - Т. 43. - №. 43.
11. <https://www.cer.uz/en/post/publication/bednost-v-uzbekistane>
12. Khakimov Z. САНОАТ КЛАСТЕРЛАРНИНГ СИНЕРГИЯ САМАРАСИНИ АНИҚЛАШ ВА БАҲОЛАШГА ИЛМИЙ ЁНДАШУВЛАР //Economics and Innovative Technologies. - 2023. - Т. 11. - №. 2. - С. 154-165.

TEMIR YO‘L TRANSPORTIDA MAHALLIY YO‘NALISHLARDA YO‘LOVCHI TASHISHNI OSHIRISHNING IQTISODIY ASPEKTLARI

Xaydarov Ismatulla

Toshkent davlat transport universiteti

“Transport iqtisodiyoti” kafedrası dotsenti v.b., PhD

ORCID: 0000-0003-3516-215X

E-mail: haydarovismat271@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda temir yo‘l transportida mahalliy yo‘nalishlar bo‘yicha yo‘lovchi tashishni rivojlantirishning iqtisodiy jihatlari tahlil qilindi. Tadqiqotda transport xizmatlari dinamikasi, infratuzilma holati hamda yo‘lovchi oqimi ko‘rsatkichlari o‘rganildi. Toshkent-Andijon yo‘nalishi misolida mavjud imkoniyatlar va rivojlanish omillari baholandi. Yuqori tezlikdagi elektr poyezdlarini joriy etishning iqtisodiy samaradorligi, jumladan vaqt tejamkorligi, passajiropotok o‘ssishi va moliyaviy natijalarga ta’siri aniqlangan. Shuningdek, transport tizimini modernizatsiya qilish orqali xizmat sifatini oshirish va temir yo‘l transportining raqobatbardoshligini kuchaytirish yo‘nalishlari asoslandi.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l transporti, yo‘lovchi tashish, passajiropotok, iqtisodiy samaradorlik, infratuzilma, elektr poyezdlar, transport xizmatlari, Toshkent-Andijon yo‘nalishi.

Аннотация

В статье проанализированы экономические аспекты развития пассажирских перевозок на местных железнодорожных направлениях в Узбекистане. В исследовании изучены динамика транспортных услуг, состояние инфраструктуры и показатели пассажиропотока. На примере маршрута Ташкент-Андижан оценены существующие возможности и факторы развития. Определена экономическая эффективность внедрения высокоскоростных электропоездов, включая сокращение времени в пути, рост пассажиропотока и увеличение доходов. Обоснованы направления модернизации транспортной системы и повышения качества услуг с целью усиления конкурентоспособности железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, пассажирские перевозки, пассажиропоток, экономическая эффективность, инфраструктура, электропоезда, транспортные услуги, маршрут Ташкент-Андижан.

Abstract

The article analyzed the economic aspects of developing passenger transportation on local railway routes in Uzbekistan. The study examined transport service dynamics, infrastructure conditions, and passenger flow indicators. Using the Tashkent-Andijan route as a case study, existing opportunities and development factors were evaluated. The economic efficiency of introducing high-speed electric trains was identified, including time savings, passenger growth, and revenue expansion. The study also substantiated directions for modernizing the transport system and improving service quality to enhance the competitiveness of railway transport.

Keywords: railway transport, passenger transportation, passenger flow, economic efficiency, infrastructure, electric trains, transport services, Tashkent-Andijan route.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida transport sohasi iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri sifatida shakllangan bo'lib, u hududlararo iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va aholining mobilligini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. 2025-yilda transport xizmatlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 5,5 foizni tashkil etgani, sohada 450 mingdan ortiq aholi bandligi hamda xizmatlar eksportining 2,8 mlrd AQSH dollariga yetgani ushbu tarmoqning iqtisodiy ahamiyatini tasdiqlaydi [1].

Geografik jihatdan qulay joylashuv O'zbekistonga Yevropa va Osiyo o'rtasidagi qisqa transport yo'laklarini shakllantirish imkonini bermoqda. Ushbu tizimda temir yo'l transporti yuk va yo'lovchi tashishda barqaror, xavfsiz va iqtisodiy samarali vosita sifatida muhim rol o'ynaydi [2]. So'nggi yillarda temir yo'l infratuzilmasini modernizatsiya qilish va elektrlashtirish darajasini oshirish orqali ichki yo'nalishlarda xizmat sifatini yaxshilashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

2025-yil 27-dekabrda qabul qilingan Prezidentning PP-391-son Qarori temir yo'l transportida mahalliy yo'nalishlar bo'yicha yo'lovchi tashishni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi. Mazkur hujjatga muvofiq, 2030-yilga qadar yo'lovchi tashish hajmini 10,5 milliondan 23,5 million kishiga yetkazish hamda elektr poyezdlar qatnovi yo'nalishlarini 40 tadan 53 taga oshirish rejalashtirilgan [3].

Shu nuqtayi nazardan, temir yo'l transportida mahalliy yo'nalishlarda yo'lovchi tashishni oshirishning iqtisodiy jihatlarini chuqur tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada ushbu masalalar tizimli yondashuv asosida o'rganilib, Toshkent-Andijon yo'nalishi misolida mavjud imkoniyatlar va rivojlanish istiqbollari baholandi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot iqtisodiy fanlar sohasidagi aralash metodologik yondashuv (mixed-methods approach) asosida amalga oshirilgan. Tadqiqotda miqdoriy (quantitative) va sifatiy (qualitative) tahlil usullari uyg'unlashtirilib, aniq statistik ma'lumotlar va norasmiy (expert) baholashlar birgalikda qo'llanilgan.

Tadqiqotning metodologik asosini transport iqtisodiyoti nazariyasi, ijtimoiy foyda-xarajat tahlili va talab prognozlash modeli tashkil etadi. Mazkur yondashuv Osiyoda temir yo'l infratuzilmasiga investitsiyalarni baholashda keng qo'llaniladi.

1-jadval.

Tadqiqot bosqichlari va qo'llanilgan usullar¹

Bosqich	Vazifalar	Usullar	Ma'lumot manbalari
I - Dastlabki tahlil	Soha holatini baholash, muammolarni aniqlash	Statistik tahlil, qiyosiy tahlil	Davlat statistika qo'mitasi, PP-391 qarori

¹ Muallif ishlanmasi

Bosqich	Vazifalar	Usullar	Ma'lumot manbalari
II -Adabiyotlar tahlili	Nazariy asoslarni aniqlash, xorijiy tajribani o'rganish	Sistematik sharh, meta-tahlil	Scopus, Web of Science, Google Scholar
III - Passajiropotok tahlili	Talab va to'lishni o'rganish	Talab elastikligi, trend tahlili	AJ "O'TY" ma'lumotlari, soha hisobotlari
IV - Iqtisodiy baholash	Moliyaviy va ijtimoiy samarani hisoblash	NPV, IRR, CBA, ijtimoiy baholash	Loyiha hisobotlari, prognoz modellari
V - Xulosa va takliflar	Natijalarni umumlashtirish, tavsiyalar ishlab chiqish	Deduktiv xulosa, ssenariy tahlili	Tadqiqot natijalari

Tadqiqot besh ketma-ket bosqichda amalga oshirildi. Har bir bosqich aniq vazifalar, qo'llanilgan usullar va ma'lumot manbalariga ega (1-jadval).

Tadqiqotda foydalanilgan ma'lumotlar uchta asosiy guruhga bo'linadi:

a) Rasmiy statistik ma'lumotlar

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi - 2019-2025-yillar uchun transport turlari bo'yicha yo'lovchi tashish, passajiroborot va transport xizmatlari hajmi ma'lumotlari (seriya: "Transport va aloqa", fevral 2026-y. press-relizlari). AJ "O'zbekiston temir yo'llari" yillik va chorakli hisobotlari - passajir vagonlar parki, marshrutlar, poyezd to'lishi, elektronlashtirish ko'rsatkichlari.

b) Me'yoriy-huquqiy hujjatlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PP-391-son Qarori (27.12.2025); "Yangi O'zbekiston" taraqqiyot strategiyasi (2022-2026); "O'zbekiston-2030" strategiyasi.

v) Ilmiy adabiyotlar

Scopus va Web of Science bazalaridan temir yo'l iqtisodiyoti, talab elastikligi va transport infratuzilmasi bo'yicha 2005-2024-yillar orasida chop etilgan 45 ta maqola va monografiya tanlab olindi.

Ma'lumotlarning ishonchligini ta'minlash maqsadida uchburchak tekshirish (triangulation) usuli qo'llanildi: ya'ni, bir xil ko'rsatkich uchun kamida ikki mustaqil manbadan olingan ma'lumotlar taqqoslandi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Temir yo'l transportida yo'lovchi tashishni oshirish masalalari ko'plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Adabiyotlar tahlili uch asosiy yo'nalish bo'yicha amalga oshirildi: transport iqtisodiyoti nazariyasi; temir yo'l transportida raqobatbardoshlik omillari; marshrut rejalashtirishning iqtisodiy samaradorligi.

Button va Hensher transport iqtisodiyotiga asos bo'ladigan nazariy tamoyillarni ishlab chiqib, yo'lovchilarning vaqt qadri (Value of Travel Time - VTT) konsepsiyasini taklif etdi [4]. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, yuqori tezlikli poyezdlar joriy etilishi nafaqat vaqt iqtisodiyotini, balki maqsadli yo'lovchilar segmentlarini kengaytirishni ham ta'minlaydi.

Nash Yevropa temir yo‘li tarmoqlari tajribasini umumlashtirib, marshrutlar sonini oshirish va tezlikni oshirishning talab elastikligiga ta‘sirini o‘rgandi [5]. Uning xulosalariga ko‘ra, yo‘lovchilar tashishdagi har 10% tezlikning oshishi passajiropotokni 5-8% ga oshirish imkonini beradi.

Wardman Buyuk Britaniya temir yo‘llari tajribasini tahlil qilib, yo‘lovchilar sifatni baholashda vaqt, narx va qulaylikni muvaffaqiyatli tarzda uyg‘unlashtirishi zarurligini ko‘rsatdi [6].

Givoni va Dobruszkes temir yo‘l va aviatsiya o‘rtasidagi raqobatni o‘rganib, 4-4,5 soatlik yo‘l vaqti temir yo‘l transportining raqobatdosh ustunligi saqlanadigan chegara ekanligini aniqladi [7]. Ushbu natija Toshkent-Andijon marshruti uchun ayniqsa muhim: hozirgi 5,5-6 soatdan 2,5-3 soatga qisqarishi temir yo‘l transportini zamonaviy va jozibador muqobilga aylantiradi.

Janic Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida infratuzilmani modernizatsiya qilishning transport tizimiga ta‘sirini o‘rganib, tunnel qurilishi va elektrlashtirish marshrutning iqtisodiy samaradorligini 30-45% ga oshirishi mumkinligini ko‘rsatdi [8]. Kamchiq tunneli (19,2 km) misoli bu xulosalarni tasdiqlaydi.

O‘zbekistonda transport masalalarini o‘rganishga bag‘ishlangan mahalliy adabiyotlar ham mavjud. Toshmatov va Yusupov mamlakat temir yo‘l tarmog‘ining holati va rivojlantirish yo‘llarini tahlil etib, Farg‘ona vodiysi yo‘nalishini ustuvor deb belgiladi [9]. Xoliqov va Rajabov temir yo‘l-avtomobil raqobatini o‘rganib, Kamchiq tunneli ishga tushirilganidan keyin temir yo‘l transportida yo‘lovchilar ulushining o‘sayotganini qayd etdi [10].

Vickerman transport infratuzilmasiga investitsiyalarning mintaqaviy rivojlanishga ta‘sirini o‘rganib, temir yo‘l ulanishi mahalliy ish o‘rinlarini 15-25% ga oshirishi mumkinligini ko‘rsatdi [11]. Yevropa Investitsiya Bankining tadqiqotlari ham transport infratuzilmasini rivojlantirishning iqtisodiy multiplikativ ta‘sirini tasdiqlaydi [12].

Mundle Osiyo rivojlanayotgan mamlakatlari tajribasini umumlashtirib, turizmni rivojlantirishda transport ulanishining roli beqiyos ekanini ko‘rsatdi [13]. Farg‘ona vodiysi misolida bu xulosa ayniqsa dolzarb: Marg‘ilon, Rishton, Qo‘qon singari madaniy-turistik markazlar transport ulanishini yaxshilash orqali turistlar oqimini sezilarli darajada oshirishga qodir.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, temir yo‘l transportida mahalliy yo‘nalishlar bo‘yicha yo‘lovchi tashishni oshirish ko‘p omilli muammo bo‘lib, uning yechimi infratuzilma, narx-navosini belgilash va xizmat sifatini kompleks rivojlantirishni taqozo etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

2025-yilda temir yo‘l transportida jami 10,9 million yo‘lovchi tashildi. Transport turlari tarkibida avtomobil transporti yetakchi o‘rinni egallab, 6 959,9 million yo‘lovchi (umumiy hajmning 95,7 foizi) tashilgan. Shu bilan birga, aviatsiya sohasida yuqori o‘sish sur‘ati kuzatilib, yo‘lovchilar soni 9,7 millionga yetdi va o‘tgan yilga nisbatan 29 foizga oshdi. Metropoliten orqali esa 286,8 million yo‘lovchi tashildi [1].

Temir yo‘l infratuzilmasi ko‘rsatkichlari tarmoqning rivojlanish darajasini ifodalaydi. Jumladan, temir yo‘l liniyalarining umumiy uzunligi 7 492,9 km ni tashkil etib, shundan 44,2 foizi elektrlashtirilgan. Passajir vagonlari parki 633 birlikdan iborat bo‘lib, ularning 368 tasi muntazam foydalanilmoqda. Shu bilan birga, vagonlar eskirish darajasining 50 foizdan yuqoriligi ularni bosqichma-bosqich yangilash zaruratini ko‘rsatadi [1].

2-jadval.

Transport turlari bo‘yicha yo‘lovchi tashish dinamikasi (mln kishi)[1]

Ko‘rsatkich	Yillar						
	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Jami (mln kishi)	6025,1	5295,9	6029,7	6245,3	6483,6	6933,7	7299,5
Temir yo‘l	22,9	6,2	7,9	9,0	9,6	10,0	10,5
Avtomobil (mlrd)	5915,2	5248,5	5914,2	6092,1	6292,7	6642,3	6989,0
Havo transporti	3,2	0,9	3,0	4,1	5,3	7,5	9,7
Metropolitan	79,2	38,8	101,8	136,7	172,0	270,3	286,8

Toshkent-Andijon marshruti (423 km) O‘zbekiston temir yo‘l tarmog‘ining strategik ahamiyatga ega yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Qamchiq tunneli (19,2 km) orqali o‘tuvchi ushbu liniya 2016-yilda to‘liq elektrlashtirilgach, Farg‘ona vodiysini mamlakatning boshqa hududlari bilan yil davomida uzluksiz bog‘lash imkonini yaratdi [1]. Ushbu holat hududlararo iqtisodiy integratsiyani mustahkamlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Farg‘ona vodiysi yuqori demografik va iqtisodiy salohiyatga ega hudud bo‘lib, unda 12 milliondan ortiq aholi istiqomat qiladi, bu mamlakat umumiy aholisining qariyb 30 foizini tashkil etadi. Mintaqada to‘qimachilik, mashinasozlik va oziq-ovqat sanoati korxonalari bilan bir qatorda, Rishton kulolchilik, Marg‘ilon ipakchilik va Qo‘qon tarixiy markazlari kabi an‘anaviy ishlab chiqarish va turizm klasterlari faoliyat yuritadi. Aholi zichligi va doimiy shaharlararo qatnovlar ushbu yo‘nalishda yil bo‘yi barqaror yo‘lovchi oqimini shakllantiradi [1].

2025-yilda Toshkent-Andijon yo‘nalishida yo‘lovchilar soni 350-450 ming kishini tashkil etdi, yuqori talab kuzatiladigan davrlarda poyezdlarning to‘lish darajasi 85-95 foizga yetdi [1]. Bu ko‘rsatkichlar mavjud infratuzilmaning yuqori yuklanishda ishlayotganini va tashish hajmini oshirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatadi.

3-jadval.

Transport xizmatlari hajmi (mlrd so‘m)[1]

Ko‘rsatkich	Yillar						
	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Barcha xizmatlar	193698	219979	284388	366891	470287	650000	780000
Transport xizmatlari	54474	53663	67239	83986	108478	169855	188200
O‘sish sur‘ati, foizda	123,4	98,5	125,3	124,9	129,2	156,5	110,8

Shu bilan birga, transport xizmatlari hajmi 2019-2025-yillar davomida sezilarli darajada oshib, nominal ko‘rinishda 3,45 barobarga o‘sdı (54 473,5 mlrd so‘mdan 188 200 mlrd so‘mga). O‘rtacha yillik o‘shish sur‘ati 22,9 foizni tashkil etdi. 2020-yilda pandemiya ta‘sirida qisqa muddatli pasayish kuzatilgan bo‘lsa-da, keyingi yillarda tarmoq barqaror tiklanish va yuqori o‘shish sur‘atlarini namoyon etdi [1].

Yuqori tezlikdagi elektr poyezdlarini joriy etish temir yo‘l transportining iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Avvalo, yo‘l vaqtining 5,5-6 soatdan 2,5-3 soatgacha qisqarishi yo‘lovchilar uchun vaqt tejamkorligini ta‘minlaydi. Ilmiy yondashuvlarga ko‘ra, vaqt iqtisodining puldagi ifodasi yiliga 12-15 mln AQSH dollariga teng bo‘lishi mumkin (2026-2030-yillar prognozi) [4].

Shuningdek, xizmat tezligi va sifati oshishi yo‘lovchilar oqimining kengayishiga olib keladi. Prognozlariga ko‘ra, 2026-2040-yillarda ushbu yo‘nalishda yo‘lovchilar soni 340,1 ming kishidan 565,1 ming kishigacha o‘sadi, umumiy tashish hajmi esa 6,9 million kishiga yetadi [1]. Bu esa temir yo‘l transportining ichki bozordagi ulushini oshirish imkonini beradi.

Moliyaviy natijalar ham ijobiy shakllanadi. Xususan, 2040-yilga borib chiptalar realizatsiyasidan olinadigan yillik tushum 200 mlrd so‘mdan oshishi kutilmoqda, natijada marshrut bo‘yicha temir yo‘lning bozordagi ulushi 20-25 foizdan 45-50 foizgacha kengayadi [1].

Energetik jihatdan ham zamonaviy elektr poyezdlar yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, ular an‘anaviy dizel tortish kuchiga ega tarkiblarga nisbatan 30-40 foiz kam energiya sarflaydi [8]. Bu esa ekspluatatsiya xarajatlarini kamaytirish va uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Belgilangan davlat dasturlari doirasida mahalliy yo‘nalishlarda yo‘lovchi tashishni kengaytirish ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Xususan, 2030-yilga qadar tashish hajmini 23,5 million kishiga yetkazish va elektr poyezdlar qatnovini 53 ta yo‘nalishgacha kengaytirish rejalashtirilgan [3]. Ushbu maqsadlarga erishishda Toshkent-Andijon yo‘nalishi muhim o‘rin tutadi, chunki bu yo‘nalishda barqaror yo‘lovchi oqimi mavjud, infratuzilma to‘liq elektrlashtirilgan, aholi qamrovi yuqori va turizm salohiyati kengdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

adqiqot natijalari temir yo‘l transportida mahalliy yo‘nalishlarda yo‘lovchi tashishni rivojlantirish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Tahlillar asosida Toshkent-Andijon yo‘nalishida barqaror va yuqori yo‘lovchi oqimi mavjudligi, infratuzilmaning elektrlashtirilganligi hamda hududning demografik va iqtisodiy salohiyati ushbu yo‘nalishni ustuvor rivojlantirish zarurligini tasdiqladi. Yo‘l vaqtini qisqartirish, xizmat sifatini oshirish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali temir yo‘l transportining raqobatbardoshligi ortishi aniqlandi.

Yuqori tezlikdagi elektr poyezdlarini joriy etish natijasida yo‘lovchilar uchun vaqt tejamkorligi ta‘minlanishi, passajiroptokning o‘shishi va moliyaviy tushumlarning kengayishi kutilmoqda. Shu bilan birga, energiya samaradorligi oshishi

orqali ekspluatatsiya xarajatlarini qisqartirish imkoniyati yuzaga keladi. Bu omillar temir yo‘l transportining uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Olingan natijalarga asoslanib quyidagi amaliy takliflar ilgari surildi:

- mahalliy yo‘nalishlarda yuqori tezlikdagi elektr poyezdlarini bosqichma-bosqich joriy etish va mavjud harakat tarkibini modernizatsiya qilish;
- temir yo‘l infratuzilmasini kengaytirish va elektrlashtirish darajasini oshirish orqali tashish quvvatini ko‘paytirish;
- yo‘lovchilar uchun xizmat sifatini yaxshilash, jumladan, raqamli chiptalash tizimi va onlayn xizmatlarni kengaytirish;
- transport turlari o‘rtasida integratsiyani kuchaytirish orqali multimodal tashish tizimini rivojlantirish;
- Farg‘ona vodiysi yo‘nalishlarida turizm va iqtisodiy faollikni rag‘batlantirish maqsadida temir yo‘l marketing strategiyalarini takomillashtirish.

Temir yo‘l transportida mahalliy yo‘nalishlarni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar transport tizimining samaradorligini oshirish, hududlararo iqtisodiy integratsiyani kuchaytirish hamda aholiga ko‘rsatilayotgan transport xizmatlari sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. “Transport va aloqa” bo‘yicha asosiy ko‘rsatkichlar. 2019-2025-yillar. - Toshkent: stat.uz , 2026.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PP-391-son Qarori “2030-yilga qadar temir yo‘l transportida mahalliy marshrutlar bo‘yicha yo‘lovchi tashish ko‘rsatkichlarini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. - Toshkent, 27-dekabr 2025-y.
3. AJ “O‘zbekiston temir yo‘llari”. Yillik statistik hisobot. - Toshkent, 2025.
4. Button, K., Hensher, D. (2005). Handbook of Transport Strategy, Policy and Institutions. Elsevier. - London, 704 p.
5. Nash, C. (2008). Passenger railway reform in the last 20 years - European experience reconsidered. Research in Transportation Economics, 22(1), 61-70.
6. Wardman, M. (2012). Review and meta-analysis of UK time elasticities of travel demand. Transportation, 39(3), 465-490.
7. Givoni, M., Dobruszkes, F. (2013). A review of ex-post evidence for mode substitution and induced demand following the introduction of high-speed rail. Transport Reviews, 33(6), 720-742.
8. Janic, M. (2016). Transport Systems: Modelling, Planning and Evaluation. CRC Press. - Boca Raton, 608 p.
9. Toshmatov N., Yusupov A. (2022). O‘zbekiston temir yo‘l tarmog‘ini rivojlantirish strategiyasi: muammolar va istiqbollar. Transport iqtisodiyoti jurnali, №3, 45-57-b.
10. Xoliqov R., Rajabov B. (2023). Kamchiq tunneli temir yo‘l-avtomobil raqobatiga ta‘siri. Iqtisodiyot va moliya, №2, 112-124-b.
11. Vickerman, R. (2018). Can high-speed rail have a transformative effect on the economy? Transport Policy, 62, 31-37.

12. European Investment Bank (2020). Rail transport and the EU's Green Deal: Investment needs and opportunities. EIB Publications. - Luxembourg.
13. Mundle, S. (2019). Transport Infrastructure and Economic Development in Asia. Asian Development Bank Institute Working Paper No. 1012. - Tokyo.
14. Эргашходжаева Ш., Хакимов З. Тошкент вилояти имижини яратиш асосида инвестицион муҳит жозибадорлигини ошириш //ҳозайство. - 2011. - №. 6. - С. 78.

QISHLOQ XO‘JALIGI OZIYQ-OVQAT TA‘MINOT ZANJIRINI BARQAROR RIVOJLANISHINI EKONOMETRIK MODELLAR ORQALI BAHOLASH

Bekjanov Dilmurad Yo‘ldashovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

“Biznes va boshqaruv” kafedrası mudiri, PhD, dotsent

ORCID: 0000-0002-8851-2240

E-mail: dilmurad.bekjanov@urdu.uz

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi sektori uchun uchta OLS trend, eksponensial trend va AR(3) autoregression ekonometrik modellarni ishlab chiqishga, hamda Cobb-Douglas ishlab chiqarish funksiyasi asosida omillar elastikligini baholashga bag‘ishlangan. Model parametrlari O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi 2015-2025 yillar ma‘lumotlari asosida baholangan, to‘liq diagnostika o‘tkazilgan va 2026-2030 yillarga mo‘ljallangan prognoz parametrlari hisoblangan.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, ta‘minot zanjiri, ekonometrik model, OLS regression, eksponensial trend, AR(3), Cobb-Douglas ishlab chiqarish modeli

Аннотация

Данная статья посвящена разработке трех эконометрических моделей OLS-тренда, экспоненциального тренда и авторегрессионной эконометрической модели AR (3) для сельскохозяйственного сектора Республики Узбекистан, а также оценке эластичности факторов на основе производственной функции Кобба-Дугласа. Параметры модели были оценены на основе данных Национального комитета Республики Узбекистан по статистике за 2015-2025 годы, проведена полная диагностика и рассчитаны прогнозные параметры на 2026-2030 годы.

Ключевые слова: сельское хозяйство, цепочка поставок, эконометрическая модель, регрессия OLS, экспоненциальный тренд, AR (3), производственная модель Кобба-Дугласа

Abstract

This article is devoted to the development of three OLS trends, an exponential trend, and AR (3) autoregression econometric models for the agricultural sector of the Republic of Uzbekistan, as well as to assessing factor elasticity based on the Cobb-Douglas production function. The model parameters were evaluated based on data from the National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan for 2015-2025, underwent full diagnostics, and forecast parameters for 2026-2030 were calculated.

Keywords: agriculture, supply chain, econometric model, OLS regression, exponential trend, AR (3), Cobb-Douglas production model

KIRISH

Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligining O‘zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, 2025-yilda Yalpi ichki mahsulot (YIM)

tarkibida 17,3% ulushni egallagan va 4,0 million kishidan ortiq bandlikni ta'minlagan [1]. "O'zbekiston - 2030" strategiyasida qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish, oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash va eksport salohiyatini oshirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [2]. Shunday sharoitda sektorning ilmiy asosda prognozlanishi va rivojlantirish mexanizmlarining ekonometrik baholanishi amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mintaqada qishloq xo'jaligi rivojlanishining asosiy cheklovlari qatoriga suv resurslarining kamayib borishi, kapital qo'yilmalarning yetarli emasligi, raqamlashtirish darajasining pastligi va kooperativ munosabatlarning zaifligi kiradi. Ushbu omillarni miqdoriy jihatdan baholash va ularga asoslanib istiqbolni belgilash zamonaviy qishloq xo'jaligi iqtisodiyotida muhim ilmiy muammo bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro miqyosdagi iqtisodiyot sohasiga oid adabiyotlarida qishloq xo'jaligi oziq-ovqat ta'minot zanjirini ekonometrik modellashtirish bo'yicha keng ilmiy baza mavjud. Greene OLS regressiyasining parametrik tekshiruv usullari bo'yicha asosiy metodologik ramkani ishlab chiqqan[3]. Hamilton vaqt qatorlari uchun ARMA/ARIMA jarayonlarini tizimlashtirgan va statsionarlikni tekshirish usullarini aniqlagan[4]. Cobb va Douglasning ishlab chiqarish funksiyasi esa kapital va mehnat elastikligini baholashda hozirgi kungacha asosiy vosita bo'lib xizmat qilmoqda[5].

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi sohasining tahlili bo'yicha keyingi yillarda qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ko'pgina ishlar tavsifiy statistika yoki panel ma'lumotlari bilan cheklangan. Kombinatsiya prognozi metodologiyasi (Armstrong) yakka modellarga nisbatan ancha yuqori prognoz aniqligini berishi ko'rsatilgan[6], biroq O'zbekiston qishloq xo'jaligida ushbu usul kam qo'llanilgan. 1-jadval ushbu tadqiqotda foydalanilgan asosiy adabiyotlar manbalarini jamlaydi.

1-jadval.

Adabiyotlar sharhi va qo'llanilgan metodologiyalar¹

Manba	Metodologiya	Tadqiqot natijasi	Qo'llanilishi
Cobb & Douglas (1928)	Ishlab chiqarish funksiyasi	Omilar elastikligi baholangan	Cobb-Douglas ishlab chiqarish modeli
Akaike (1974)[7]	AIC model tanlash kriteriy	Natijaviy ishlab chiqarish funksiyasi	Model seleksiyasi amalga oshirilgan
Hamilton (1994)	ARMA/ARIMA modellari	Statsionarlik, ADF testi [8]	AR(3) modeli
Armstrong (2001)	Kombinatsiya prognozi	AIC ko'rsatkichi baholangan	Kombinatsion prognoz qiymatlari baholangan
Box et al. (2015) [9]	Vaqtli dinamik qatorlar tahlili	ACF/PACF diagnostika	AR tartib tanlash
Greene (2018)	OLS va GLS regressiya	Parametr barqarorligi	Chiziqli model
FAO (2023)	QX rivojlanish tendensiyasi	Global qiyoslash amalga oshirilgan	Benchmark

¹ Muallif ishlanmasi

Tadqiqotning empirik asosi O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining (stat.uz) rasmiy ochiq ma'lumotlar portalidan olingan yillik ko'rsatkichlardan iborat. Barcha real ko'rsatkichlar 2015-yilgi bazaviy narxlarida ifodalangan. Nominal ko'rsatkichlar Milliy statistika qo'mitasining YIM deflyatori yordamida deflatsiyalanib real qiymatga keltirilgan. Cobb-Douglas ishlab chiqarish modelida kapital ko'rsatkichi uchun joriy baholardan real asosiy kapital qo'yilmalar foydalanilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda qo'llanilgan metodlarning to'liq ro'yxati va ularning asoslanishi 2-jadvalda keltirilgan. Har bir model uchun qo'llanish shartlari, afzalliklari va cheklovlar tizimli shaklda yoritilgan.

2-jadval.

Qo'llanilgan ekonometrik metodlarning qiyosiy tavsifi¹

Metod	Turi	Afzalliklari	Cheklovlar	Qo'llash sohasi
OLS Chiziqli trend	Parametrik	Qulay hisoblash, talqin qilish	Nochiziqlik e'tiborga olinmaydi	Trend analizida keng qo'llaniladi
Ekspontensial trend	Parametrik, log-linear	O'zgaruvchan o'sish, nisbiy aniqlik	Log-normallik taxminini talab etadi	Iqtisodiy o'sish modellarida
AR(3) Autoregressiya	Vaqt qatori	O'tgan qiymatlarning ta'sirini hisobga oladi	Ko'p ma'lumot talab qiladi	Makroiqtisodiy prognozda
Cobb-Douglas	Ko'p o'zgaruvchili	Omillar elastikligini baholash	Log-chiziqlilik taxmini	Ishlab chiqarish tahlilida
Kombinatsiya prognozi	Ensemble	Yakka tartibdagi modellardan aniqroq	Og'irliklarni aniqlash murakkab	Prognozlashtirish amaliyotida

Model tanlash uchun quyidagi mezonlar ketma-ketligi qo'llanilgan: (1) Akaike axborot kriteriy ($AIC = 2k - 2 \ln(\hat{L})$) - eng kichik AIC qiymatli model afzal; (2) Bayesian axborot kriteriy ($BIC = k \cdot \ln(n) - 2 \ln(\hat{L})$) - namunaviy o'lcham uchun jarimali; (3) Determinatsiya koeffitsiyenti R^2 va tuzatilgan R^2 ; (4) RMSE va MAE - prognoz xatosi mezonlari. Bu to'rt mezonning kombinatsiyasi model tanlashda xolis asos bo'lib xizmat qiladi.

Chiziqli OLS trend modeli spetsifikatsiyasi. Birinchi model quyidagi spetsifikatsiyaga ega:

$$Y_t = \alpha^0 + \beta^1 \cdot t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Bu yerda: Y_t - t-yildagi real qishloq xo'jaligi hajmi indeksi (2015=100); t - vaqt o'zgaruvchisi ($t = 1$ 2015 yilga, $t = 11$ 2025 yilga mos); α^0 - konstanta (boshlang'ich daraja); β^1 - yillik chiziqli o'sish koeffitsiyenti; ε_t - xato hadi, taxminan i.i.d. taqsimlangan.

¹ Greene (2018); Hamilton (1994); Armstrong (2001) asosida muallif tomonidan tuzilgan

OLS qo'llanishi uchun Gauss-Markov shartlari talab etiladi: $E(\varepsilon)$

$$E(\varepsilon t) = 0; \text{Var}(\varepsilon t) = \sigma^2; \text{Cov}(\varepsilon t, \varepsilon s) = 0 \quad (t \neq s) \quad (2)$$

Ekspontensial trend modeli spetsifikatsiyasi. Ikkinchi model o'sish sur'ati doimiy bo'lgan jarayonlarni modellashtirishga mo'ljallangan:

$$\ln(Y_t) = a + b \cdot t + \varepsilon_t \Leftrightarrow Y_t = e^a + b \cdot t \cdot e^{\varepsilon_t} \quad (3)$$

Log-transformatsiya qo'llangandan so'ng chiziqli OLS baholangan. Ko'rsatkich $b = \frac{d[\ln(Y)]}{dt}$ ning iqtisodiy ma'nosi: $b \approx$ yillik o'sish sur'ati (foiz ulushida). Aniqroq qilib: yillik o'sish sur'ati $g = eb - 1$. Ushbu model ayniqsa YIM yoki sanoat hajmi kabi uzluksiz o'sib boruvchi iqtisodiy ko'rsatkichlar uchun chiziqli modeldan ko'ra yaxshiroq moslik ko'rsatadi.

AR(3) autoregression model spetsifikatsiyasi

Uchinchi model qishloq xo'jaligi real o'sish sur'atlari uchun qurilgan. Avval o'sish sur'ati seriyasi shakllantirildi: $gt = \frac{(Y_t - Y_{t-1})}{Y_{t-1}} \times 100$. So'ngra AR(3) modeli spetsifikatsiya qilindi:

$$gt = \mu + \varphi^1 \cdot gt - 1 + \varphi^2 \cdot gt - 2 + \varphi^3 \cdot gt - 3 + \varepsilon_t, \quad \varepsilon_t \sim WN(0, \sigma^2) \quad (4)$$

AR tartibini tanlash uchun ACF (avtokorrelyatsiya funksiyasi) va PACF (qisman avtokorrelyatsiya) ko'rsatkichlari ko'rib chiqilgan. AIC kriteriy bo'yicha AR(3) eng optimal tartib sifatida tanlangan. Statsionarlik Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi bilan tekshirilgan: H_0 : birlik ildiz mavjud (statsionar emas) qarshi H_1 : statsionar.

Cobb-Douglas ishlab chiqarish funksiyasi. Omillar elastikligini baholash uchun to'rt omilli Cobb-Douglas funksiyasi qo'llanilgan:

$$Y = A \cdot K\alpha^1 \cdot L\alpha^2 \cdot W\alpha^3 \cdot T\alpha^4 \cdot e\varepsilon \quad (5)$$

Log-chiziqli transformatsiya qo'llangandan so'ng OLS bilan baholandi:

$$\ln(Y) = \ln(A) + \alpha^1 \cdot \ln(K) + \alpha^2 \cdot \ln(L) + \alpha^3 \cdot \ln(W) + \alpha^4 \cdot \ln(T) + \varepsilon \quad (6)$$

Bu yerda: Y - qishloq xo'jaligi mahsulotlari real hajmi; K - asosiy kapital qo'yilmalar; L - qishloq xo'jaligidagi band aholisi; W - irrigatsiya qilingan maydon; T - texnologik rivojlanish tarkibiy ko'rsatkichi. Masshtab samarasi $\sum \alpha_i > 1$ bo'lsa ortib boruvchi, $= 1$ bo'lsa doimiy, < 1 bo'lsa kamayib boruvchi.

Kombinatsiya prognozi. Armstrong (2001) tavsiyasiga ko'ra, yakka modellar o'rniga og'irlangan kombinatsiya prognozi qo'llanildi:

$$\hat{y}_{\text{combot}} = \omega^1 \cdot \hat{y}(1)t + \omega^2 \cdot \hat{y}(2)t + \omega^3 \cdot \hat{y}(3)t, \quad \sum \omega_i = 1 \quad (7)$$

Og'irliklar inverted-AIC usuli bilan aniqlandi: $\omega_i = \frac{\exp\left(-\frac{\Delta AIC_i}{2}\right)}{\sum \exp\left(-\frac{\Delta AIC_j}{2}\right)}$.

Hisoblangan og'irliklar: $\omega^1 = 0,246$; $\omega^2 = 0,452$; $\omega^3 = 0,302$. Ekspontensial modelning yuqori og'irligi uning eng yuqori aniqligini tasdiqlaydi.

Barcha modellar uchun to'liq diagnostika o'tkazildi: (a) Normallik: Shapiro-Wilk va Jarque-Bera testlari - H^0 : qoldiqlar normal taqsimlangan; (b) Avtokorrelyatsiya: Durbin-Watson (DW) statistikasi va Ljung-Box Q-testi; (c) Geteroskedastiklik: White testi - H^0 : homoskedastiklik [13]; (d) Statsionarlik (AR modeli uchun): Augmented Dickey-Fuller testi; (e) Spetsifikatsiya: Ramsey RESET testi - H^0 : model to'g'ri spetsifikatsiyalangan[14].

Prognoz noaniqligini aks ettirish uchun uch ssenariy usuli qo‘llanildi: pessimistik (past investitsiya, ob-havo xavflari), baza (hozirgi tendentsiyalar davom etadi) va optimistik (jadal modernizatsiya). Har bir ssenariy uchun modellarning turli parametr qiymatlari va 95% ishonch oraliqlaridan foydalanildi. Nominal hajmlar hisoblashda yillik o‘rtacha 7-9% inflyatsiya prognozi qo‘llanildi (CPI asosida).

TAHLIL VA NATIJALAR

Modellar samaradorligini qiyosiy tahlili uchta baholangan model - chiziqli OLS, eksponensial va AR(3) modellarning natijalari 3-jadvalda keltirilgan. Ushbu jadval har bir modelning kuchli va zaif jihatlarini aniq ko‘rsatib beradi.

3-jadval.

Ekonometrik modellarning qiyosiy natijalari¹

Model	R ²	RMSE	AIC	2026-2030-yillar o‘shish, foizda	Izoh
OLS	R ² =0,9718	RMSE=3,42	AIC=46,83	2,7-2,9	Eng konservativ prognoz, amalda qo‘llash uchun qulay hisoblanadi
Eksponensial	R ² =0,9804	RMSE=2,91	AIC=42,17	3,7-3,8	Eng yaxshi moslik ega, qo‘llashga tavsiya etiladi
AR(3)	-	RMSE=1,18	AIC=-14,23	3,6-4,9	Eng moslashuvchan; kela yilgi o‘shishni hisobga oladi
Kombinatsiya	-	RMSE=2,18	-	3,7	Xavf muvozanatli prognoz; amaliyotda qo‘llash uchun afzal hisoblanadi

Ekspontensial modeli barcha asosiy kriteriylar bo‘yicha R²=0,9804, RMSE=2,91, AIC=42,17 eng yaxshi natijani ko‘rsatdi. Bu natija iqtisodiy jihatdan mantiqlidir: rivojlanayotgan mamlakatlarning qishloq xo‘jaligi o‘shishi chiziqli emas, balki eksponensial (nisbiy) ko‘rinishda kechadi, chunki texnologik yutuqlar va kapital qo‘yilmalar yig‘ma effekt beradi. AR(3) modeli eng past RMSE (1,18) ga ega, biroq bu qisman qisqa namuna (n=10 o‘shish sur‘ati) effektiga bog‘liq.

Cobb-Douglas model natijalarini talqini shuni ko‘rsatadiki, Kapital elastikligi $\alpha^1 = 0,431$ qishloq xo‘jaligi investitsiyalarining eng kuchli omil ekanligini tasdiqlaydi. Bu mamlakatimiz uchun mantiqli, chunki 2016-yildan beri amalga oshirilgan agrar sohadagi islohotlar fermer xo‘jaliklari texnikaviy jihozlanishi, saqlash inshootlari, suv ta‘minoti kapital qo‘yilmalarning sezilarli o‘shishiga olib keldi. Mehnat elastikligi $\alpha^2 = 0,298$ bo‘lib, qishloq xo‘jaligi hali ham nisbatan mehnat-sig‘imli ekanligini ko‘rsatadi. Irrigatsiya elastikligi $\alpha^3 = 0,184$ suv omilining muhimligini

¹ Muallif hisob-kitoblari

tasdiqlaydi. Masshtab samarasi $\sum \alpha_i = 1,056 > 1$ bo'lishi muhim xulosaga olib keladi: barcha ishlab chiqarish omillarini bir xilda 1% ga oshirish qishloq xo'jaligi mahsulotini 1,056% ga oshiradi, ya'ni ortib boruvchi masshtab samarasi mavjud. Bu esa qishloq xo'jaligida korporatsiya, kooperatsiya va klaster shakllarining rivojlantirilishi iqtisodiy jihatdan asosli ekanligini ko'rsatadi, chunki katta hajmdagi ishlab chiqarish kichik fermer-xo'jaliklariga nisbatan nisbiy xarajat ustunligiga ega hisoblanadi.

Prognoz qilingan 3,5 - 4,5 % yillik real o'sish quyidagi kontekstda baholanishi kerak: Markaziy Osiyo qishloq xo'jaligi o'rtacha o'sishi 2020-2025 yillarda 3,1% ni tashkil etgan. O'zbekiston Respublikasi uchun prognost qilingan ko'rsatkich mintaqaviy o'rtachadan yuqori bo'lib, bu islohotlar samaradorligi va investitsion aktivlikni aks ettiradi.

Tadqiqot ishida ssenariyli tahlildan foydalanilgan bo'lib, uch ssenariy asosida 2030-yilga mo'ljallangan prognostlar 5-jadvalda keltirilgan. Ssenariylar asosiy taxminlar va prognost natijalari bilan birga taqdim etilgan.

4-jadval.

2030-yilga mo'ljallangan ssenariy tahlili natijalari¹

Ssenariy	Ta'sir qiluvchi komponentlar	Real o'sish, foizda	2030- yil indeksi	Nominal hajm
Pessimistik	Ob-havo tahdidlari, suv tanqisligi, past investitsiya	1,5 - 2,5	142-150	550-620 trln. so'm
Bazaviy (hozirgi trend)	Hozirgi siyosat davom etadi, o'rtacha investitsiya	3,5 -4,0	165-175	680-730 trln. so'm
Optimistik	Jadal investitsiya, texnologik siljish, kooperativ o'sish	4,5 -5,5	178-195	760-860 trln. so'm

Bazaviy ssenariyda o'rtacha 3,5 - 4,0 % real o'sish prognozi qishloq xo'jaligi sohasi nominal xajmini 2030-yilga qadar 680-730 trln.so'mga olib chiqadi. Optimistik ssenariy jadal raqamlashtirish, irrigatsiya modernizatsiyasi va eksport geografiyasi kengayishi sharoitida 4,5-5,5 % real o'sishni nazarda tutadi. Pessimistik ssenariy iqlim o'zgarishlarining Orol dengizi havzasiga salbiy ta'siri va suv tanqisligi kuchayishi xavfini aks ettiradi.

Ekonometrik tahlil natijalari qishloq xo'jaligini rivojlantirish siyosati uchun aniq yo'nalishlarga asos bo'ladi. 6-jadval kompleks iqtisodiy-siyosiy tavsiyalari, ularning ilmiy asoslanishi, amalga oshirish muddatlari va monitoring mezonlarini o'z ichiga oladi. Eng kuchli ta'sirga ega bo'lgan kapital omili ($\alpha^1 = 0,431$) yaqin muddatda eng samarali siyosat vositasi sifatida ajralib chiqadi. Qishloq xo'jaligi investitsiyalarini

¹ Muallif hisob-kitoblari; FAO (2023) va Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida.

yiliga 12-15% oshirish 2030-yilga qadar mahsulotni bazaviy ssenariyga nisbatan 3-5% ga ko'proq o'stirishi mumkin.

6-jadval.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha siyosat tavsiyalari¹

№	Yo'nalish	Asoslash	Tavsiya	Muddat	Monitoring
1	Kapital samaradorligi	$\alpha^1 = 0,431$ (eng yuqori elastiklik)	Qishloq xo'jaligi investitsiyalarini yiliga 12-15% oshirish	2026-2028-yillar	YIM va hukumat byudjet ko'rsatkichlari
2	Mehnat unumdorligi	$\alpha^2 = 0,298$	Qishloq xo'jaligi kadrlari malakasini oshirish dasturlari	2026-2030-yillar	Mehnat unumdorligi indeksi
3	Irrigatsiya samaradorligi	$\alpha^3 = 0,184$; suv tanqisligi xavfi	Tomchilatib sug'orish tizimlarini joriy etish	2026-2030-yillar	Irrigatsiya qilingan maydon, foizda
4	Texnologik modernizatsiya	$\alpha^4 = 0,143$	Raqamli agrotexnologiyalar, precision farming	2027-2030-yillar	QX mahsulotlari rentabelligi
5	Kooperativ rivojlanish	$\sum \alpha = 1,056$ (ort. masshtab samarasi)	Fermer kooperativlarini qo'llab-quvvatlash	2026-2028-yillar	Kooperativlar soni va ulushi
6	Eksport siyosati	Sabzavot-mevachilikning yuqori o'sishi	Meva-sabzavot eksportini rag'batlantirish	Doimiy	Eksport hajmi, mln. AQSH dollari

Irrigatsiya samaradorligini oshirish ($\alpha^3 = 0,184$) ayniqsa Xorazm viloyatida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu viloyat Orol dengizi havzasida joylashgan va suv resurslarining kamayib borishi uning qishloq xo'jaligi uchun asosiy strategik xavf hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot ishida O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi oziq-ovqat ta'minot zanjirini tartibga solishda qishloq xo'jaligi sektori uchun uchta raqobatdosh ekonometrik model baholangan va Cobb-Douglas ishlab chiqarish funksiyasi parametrlari aniqlangan. Asosiy ilmiy natijalar quyidagicha:

1. Model tanlash: eksponensial trend modeli $R^2=0,9804$, $AIC=42,17$, $RMSE=2,91$ bilan barcha diagnostika kriteriyalarida eng yuqori aniqlikni ko'rsatdi. Yillik o'rtacha o'sish sur'ati $\approx 3,72\%$ sifatida baholandi.

2. Omillar elastikligi: kapital ($\alpha^1 = 0,431$) qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmiga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omil; mehnat ($\alpha^2 = 0,298$); irrigatsiya ($\alpha^3 = 0,184$); texnologiya ($\alpha^4 = 0,143$).

2. Masshtab samarasi: $\sum \alpha_i = 1,056 > 1$ - ortib boruvchi masshtab samarasi sektorda kooperatsiya va korporatsiyalashtirish siyosatini qo'llab-quvvatlaydi.

¹ Cobb-Douglas parametrlari va prognoz natijalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

3. Prognoz: kombinatsiyalangan model bo'yicha 2026-2030-yillarda yillik real o'sish 3,5-4,0% (bazaviy ssenariy); nominal hajm 715 trln.so'mga yetishi kutiladi (2030-yil).

4. Rivojlantirish bo'yicha iqtisodiy-siyosiy yo'nalishi: kapital investitsiyalarini oshirish, irrigatsiya samaradorligini yaxshilash va kooperativ rivojlanish ustuvor tavsiyalar sifatida aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi: <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/agriculture-2>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16-fevral 2026-yil PF-21-son "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://www.lex.uz/uz/docs/-8050769>

3. Greene W.H. Econometric Analysis. 8th ed. - New York: Pearson, 2018. - 1168 p.

4. Hamilton J.D. Time Series Analysis. - Princeton: Princeton University Press, 1994. - 799 p.

5. Cobb C.W., Douglas P.H. A Theory of Production // American Economic Review. - 1928. - Vol. 18(1). - P. 139-165.

6. Armstrong J.S. Principles of Forecasting: A Handbook for Researchers and Practitioners. - New York: Springer, 2001. - 849 p.

7. Akaike H. A new look at the statistical model identification // IEEE Transactions on Automatic Control. - 1974. - Vol. 19(6). - P. 716-723.

8. Dickey D.A., Fuller W.A. Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root // Journal of the American Statistical Association. - 1979. - Vol. 74(366). - P. 427-431.

9. Box G.E.P., Jenkins G.M., Reinsel G.C. Time Series Analysis: Forecasting and Control. 5th ed. - Hoboken: John Wiley & Sons, 2015. - 712 p.

10. FAO. The State of Food and Agriculture 2023: Revealing the true cost of food. - Rome: Food and Agriculture Organization, 2023. - 188 p.

11. Shapiro S.S., Wilk M.B. An analysis of variance test for normality (complete samples) // Biometrika. - 1965. - Vol. 52(3-4). - P. 591-611.

12. White H. A heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimator and a direct test for heteroskedasticity // Econometrica. - 1980. - Vol. 48(4). - P. 817-838.

13. Ramsey J.B. Tests for Specification Errors in Classical Linear Least Squares Regression Analysis // Journal of the Royal Statistical Society. - 1969. - Vol. 31(2). - P. 350-371.

MAHALLIY QURILISH MATERIALLARINI ISHLAB CHIQARISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH MASALALARI

Nazarova Guzal Baxodirovna

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti

PhD., tayanch doktorant

Annotatsiya

Maqolada mahalliy qurilish materiallarini ishlab chiqarishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish masalalari tahlil qilindi. Unda investitsion faoliyatni boshqarish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va resurslardan samarali foydalanish yo'nalishlari o'rganildi. Tadqiqotda mahalliy xom-ashyo bazasini kengaytirish, energiya tejankor texnologiyalarni qo'llash va raqamlashtirish jarayonlari baholandi. Qurilish materiallari sanoatining rivojlanish tendensiyalari hamda jahon tajribasi asosida mintaqaviy imkoniyatlar aniqlashtirildi. Integratsiyalashgan boshqaruv mexanizmi taklif etildi va uning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri asoslab berildi. Natijalar ishlab chiqarish hajmini oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ulushini ko'paytirishga xizmat qilishi qayd etildi.

Kalit so'zlar: qurilish materiallari, innovatsion texnologiyalar, investitsiya, modernizatsiya, mahalliy xom-ashyo, raqamlashtirish, samaradorlik, eksport, integratsiyalashgan boshqaruv

Аннотация

В статье проанализированы вопросы внедрения инновационных технологий в производство местных строительных материалов. Рассмотрены направления управления инвестиционной деятельностью, модернизации производства и эффективного использования ресурсов. В ходе исследования оценены процессы расширения сырьевой базы, применения энергосберегающих технологий и цифровизации. На основе мирового опыта и анализа отрасли определены региональные возможности развития. Предложен интегрированный механизм управления и обосновано его влияние на экономическую эффективность. Отмечено, что полученные результаты способствовали увеличению объемов производства, расширению экспортного потенциала и росту доли импортозамещающей продукции.

Ключевые слова: строительные материалы, инновационные технологии, инвестиции, модернизация, сырьевая база, цифровизация, эффективность, экспорт, интегрированное управление

Abstract

The article analyzed the issues of implementing innovative technologies in the production of local construction materials. It examined investment management, production modernization, and efficient resource utilization. The study evaluated the expansion of the raw material base, adoption of energy-efficient technologies, and digitalization processes. Based on global experience and industry analysis, regional development opportunities were identified. An integrated management mechanism was proposed and its impact on economic efficiency was substantiated. The findings

indicated increased production capacity, improved export potential, and a higher share of import-substituting products.

Keywords: construction materials, innovative technologies, investment, modernization, raw materials, digitalization, efficiency, export, integrated management

KIRISH

Qurilish materiallari sanoatida investitsion faoliyatni boshqarish - bu nafaqat pul mablag'larini jalb qilish, balki ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va raqobatbardoshlikni oshirish demakdir. Bu qurilish materiallari bozorlarini rivojlantirishning hozirgi davrda eng o'tkir masalalaridan biri sanalib, ushbu sohani rivojlantirish strategiyasining asosiy yo'nalishlari va mexanizmlarini takomillashtirish sohaning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi omildir.

Ta'kidlab o'tish lozimki, qurilish materiallarini ishlab chiqarish sohasida investitsion faoliyatni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini to'g'ri belgilay bilish zarur va bunda quyidagi ustuvor ustuvor yo'nalishlarga diqqatni qaratish lozim bo'ladi:

a) Texnologik yangilanish - eskirgan uskunalarni energiya tejovchi va avtomatlashtirilgan liniyalarga almashtirish.

b) "Yashil" qurilish materiallari - ekologik toza, qayta ishlanadigan va SO₂ chiqindisi kam bo'lgan materiallar (masalan, geopolimer beton) ishlab chiqarish.

v) Xom-ashyo bazasini mahalliyashtirish - import qilinadigan xom-ashyo o'rnini bosuvchi mahalliy konlarni o'zlashtirish.

g) Innovatsion mahsulotlar - nanomateriallar, kompozitlar va tez yig'iladigan konstruksiyalar uchun investitsiyalar.

d) Raqamlashtirish - qurilish materiallarini ishlab chiqarish jarayonida zamonaviy Sanoat 4.0 va BIM (Building Information Modeling) texnologiyalarini joriy etish.

Mana shu yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha Toshkent viloyati mintaqaviy qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasida investitsion faoliyatni boshqarish strategiyasini tizimli yondashuvni qo'llash orqali quyidagi bosqichlardan iborat holda amalga oshirish mumkin bo'ladi:

1. Mahalliy qurilish materiallari bozorini o'rganish (diagnostika qilish) va tahlil qilish - bunda qurilish materiallari sanoatining hozirgi holatini va bozordagi bo'shliqlarni (masalan, taqchil qurilish materiallarini) aniqlash.

2. Sohaning investitsion jozibadorligini oshirishga ko'maklashadigan chora-tadbirlarni amalga oshirish - qurilish materiallari ishlab chiqarish bilan shug'ullanadigan katta va kichik korxonalarning moliyaviy hisobotlarini xalqaro standartlarga (MHXS) moslashtirish yoki o'tkazish.

3. Qurilish materiallari ishlab chiqarish va bozorni kengaytirishga qaratilgan loyihalar portfelini shakllantirish - sohada yuqori rentabellikka ega bo'lgan va tez qoplanadigan loyihalarni tanlab olish.

4. Manbalarni diversifikatsiya qilish - sohaga nafaqat bank kreditlarini, balki lizing, venchur kapitali va xususiy sheriklarni ham keng jalb qilish choralari ko'rish.

Ma'lumki, so'nggi yillarda butun O'zbekiston bo'ylab qurilish materiallarini ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirish maqsadida ko'pgina chora-tadbirlar tizimli

ravishda amalga oshirilmoqda. Bunga O'zbekiston Prezidentining 2019-yil 20-fevralda "Qurilish materiallari sanoatini tubdan takomillashtirish va kompleks rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4198 son [1] hamda 2019-yil 23-mayda "Qurilish materiallari sanoatini jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4335-son Qarorlari [2] hamda ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son [3] va 2022-yil 6-iyuldagi "2022-2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-165-son Farmonlarining [4] qabul qilinishi muhim ahamiyat kasb etdi. Bu kabi me'yoriy-huquqiy hujjatlarda qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasida mahalliy xom-ashyo negizida bozori chaqqon va raqobatbardosh qurilish materiallarini ishlab chiqarish, ularning eksport hajmini oshirish bo'yicha barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash, soha korxonalarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash asosida tarkibiy o'zgartirishlarni yanada chuqurlashtirish kabi asosiy vazifalar belgilangan.

METODOLOGIYA

Mazkur maqolada mahalliy xom ashyolar asosida qurilish materiallarini ishlab chiqarishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish masalalari nazariy va amaliyot nuqtai-nazaridan o'rganishga harakat qilindi. Bunda birinchi o'rinda sohaga doir xalqaro va milliy ilmiy adabiyotlar tahlili amalga oshirilib, qurilish materiallarini ishlab chiqarishni kengaytirish uchun investitsiyalarni jalb qilish, mavjud mahalliy xom-ashyo resurslaridan oqilona foydalanish masalalari bo'yicha nazariy asoslar o'rganildi. Tadqiqotda qiyosiy tahlil usullari, Lean boshqaruv, BIM texnologiyalarini qo'llash orqali qurilish materiallarini ishlab chiqarishga investitsiyalarni keng jalb qilishga ta'sir etuvchi omillar tadqiq qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

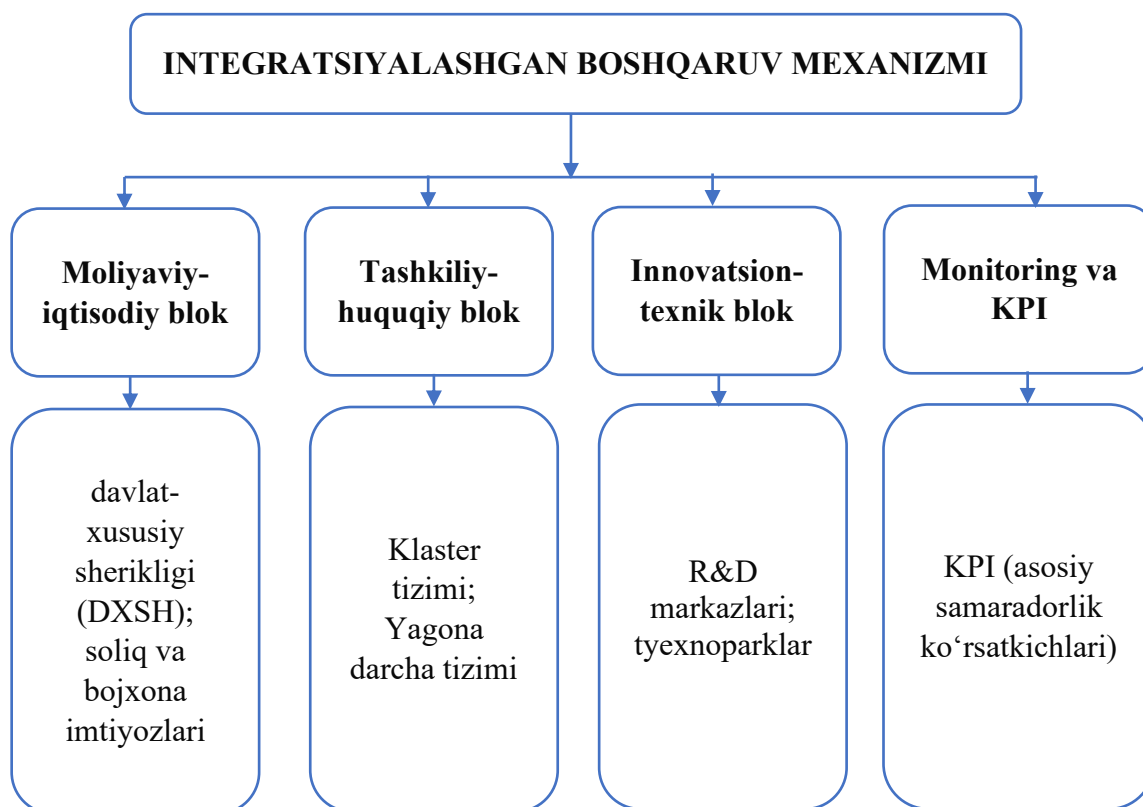
Dunyo bozorida qurilish materiallari sanoati sohasi iqtisodiyotning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Dunyo mamlakatlari YAIMning 15 foizi aynan shu qurilish tarmog'ida yaratilayotganligi, qurilish infratuzilmasini yanada barqaror rivojlantirishga hamda uni takomillashtirishga katta ahamiyat berilayotganligidan dalolat beradi [5].

Jahonda qurilish industriyasi korxonalarining barqaror rivojlanishini ta'minlash bo'yicha keng qamrovli ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. "Global construction 2030" agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2030-yilga qadar dunyo bo'yicha qurilish materiallarini ishlab chiqarish hajmi 85 foizga oshib, 15,5 trln. AQSH dollarni tashkil etadi. Bunda jahon bo'yicha ushbu sektor o'sishining 57 foizi asosan uch mamlakat - Xitoy, AQSH va Hindistonga to'g'ri kelishi taxmin qilinmoqda. Agarda.2021-yilda Xitoyda 2 363 million, Hindistonda 320 mln tonna sement ishlab chiqarilgan bo'lsa. 2023-yilda jahonda sement ishlab chiqarish taxminan 4,1 milliard tonnani tashkil etgan holda bunda Xitoy yetakchilik qilmoqda. 2023-yilda Xitoy 2,1 milliard tonna sement ishlab chiqardi, bu butun dunyo bo'ylab qolgan 2 milliard tonna ishlab chiqarilgan sementdan ko'proq. AQSH Geologik xizmati ma'lumotlariga ko'ra, Hindiston 410

million tonna bilan ikkinchi, Vyetnam (110 million tonna) va AQSH (90 million tonna) ikkinchi o‘rinda turadi[19].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-maydagi “Qurilish materiallari sanoatini jadal rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4335-son Qaroriga [2] binoan mamlakatimizda 2019-2025-yillarda mahalliy xom ashyoni qazib olish va qayta ishlash asosida qurilish industriyasining xom ashyo bazasini kengaytirish bo‘yicha prognozlar hamda diversifikatsiya qilish va mahsulot turlarini kengaytirish hisobiga qurilish materiallari ishlab chiqarishning maqsadli ko‘rsatkichlari belgilangan bo‘lsa, “O‘zbekiston-2030” strategiyasi doirasida qurilish materiallari sanoatida sement, g‘isht, keramzit kabi qurilish materiallari ishlab chiqarish, qurilish materiallari korxonalarining qurilish loyihalarini samarali amalga oshirishga xizmat ko‘rsatish hajmini oshirish vazifalar belgilangan [3].

Yuqoridagi maqsadlarga erishish yo‘lida mintaqaviy qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasidagi investitsion faoliyatni boshqarishning samarali mexanizmini ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi. Bunda sohadagi investitsion faoliyatni samarali boshqarish uchun masalan, biz taklif etayotgan “Integratsiyalashgan boshqaruv mexanizmi”ni ishlab chiqish tavsiya etiladi. Bu integratsiyalashgan boshqaruv mexanizmi o‘z ichiga to‘rtta blokni olib, ular quyidagilardan iborat bo‘ladi (1-chizma).

1-rasm. Mintaqaviy qurilish materiallari sanoatida investitsion faoliyatni boshqarish mexanizmi elementlari¹.

Mintaqaviy qurilish materiallari sanoatida investitsion faoliyatni boshqarish mexanizmi o‘zida moliyaviy, tashkiliy va investitsion xususiyatdagi dastaklarni

¹Muallif ishlanmasi.

mujassamlashtirib, aniq bir maqsadga - qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasidagi investitsion faoliyatni boshqarish samaradorligini ta'minlashga qodir bo'lgan mexanizmni namoyon qiladi.

Umuman olganda qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasidagi investitsion faoliyatni boshqarish mexanizmi o'zida integratsiyalashgan boshqaruv tamoyillarining integratsiyalashuvi orqali tizimning sinergetik samarasi namoyon qiladi. Bu sinergetik samara mintaqa qurilish materiallari sanoatining kelgusida quyidagilarga erishish imkonini beradi:

1. Investitsion jarayonlarning kuchayishi - viloyatga qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasi bo'yicha qo'shimcha kamida yana 1-1,5 mlrd AQSh dollar hajmida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatining yuzaga kelishi.

2. Eksport salohiyatining o'sishi - viloyatning qurilish materiallari eksportini yillik kamida 500-600 mln AQSh dollarga yetkazish mumkin bo'ladi.

3. Import o'rnini bosuvchi mahalliy qurilish materiallari hajmi ortishi - viloyatda qurilish materiallari importiga qaramlikni 25-30% ga qisqartirish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Toshkent viloyati mahalliy qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoatida investitsion faoliyatni boshqarish jarayonlarini tadqiq qilish bo'yicha amalga oshirgan o'rganishlarimiz natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, yuqorida taklif etilgan integratsiyalashgan boshqaruv mexanizmini qo'llash samaradorligini ta'minlashda muvaffaqiyat omillari bo'lib quyidagilar xizmat qiladi:

1. Kadrlar salohiyati - bu eng muhim resurslardan biri hisoblanib, yetuk muhandis-texnik va menejerlarsiz belgilangan maqsadlarga erishishi mushkuldir. Shuni hisobga olgan holda mazkur xodimlar malakasini oshirishga, bunda ularning ayniqsa, xorijiy mamlakatlarda malaka oshirishlariga katta e'tibor berish kerak bo'ladi.

2. Sohada marketing strategiyasini kuchaytirish - bu nafaqat ichki bozor, balki qo'shni davlatlar bozorini (Afg'oniston, Markaziy Osiyo) zabt etish uchun zarur chora-tadbirlarning amalga oshirilishini ko'zda tutadi.

3. Standartlashtirishning ilg'or tizimlarini qo'llash - xorijiy bozorlarda mahalliy qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarimizning raqobatga dosh bera olmasliklarining asosiy sabablaridan biri bo'lib ishlab chiqarilgan qurilish materiallarining ayrim hollarda xalqaro sifat standartlari talablariga mos kelmasligi bo'lib hisoblanadi. Buning oldini olish uchun mahalliy ishlab chiqaruvchilarning o'z faoliyatida xalqaro ISO va CE sertifikatlariga moslashtirishni yo'lga qo'yishlari zarur bo'ladi.

Mintaqaviy qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasida investitsion faoliyatni boshqarish samaradorligini ta'minlovchi mexanizmni qo'llash orqali mazkur tarmoq faoliyati samaradorligini jiddiy ravishda darajada oshirishi, qurilish materiallarining ham sifat, ham hajm jihatidan yuqori o'sishga erishishini ta'minlash mumkin bo'ladi. Bularning barchasi kelgusida milliy qurilish materiallari bozorida mahalliy xom-ashyoga asoslangan yuqori sifatli, tejamkor va ekologik toza qurilish materiallari assortimenti kengayishi, eksportga yo'naltirilgan zamonaviy raqobatbardosh qurilish

materiallarini ishlab chiqishga imkon beruvchi investitsiya muhitining jozibadorligini oshirishga, logistika xizmatlarining rivojlanishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Prezidentining 2019-yil 20-fevralda PQ-4198 son "Qurilish materiallari sanoatini tubdan takomillashtirish va kompleks rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/ru/docs/-4207834>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-may PQ-4335-son "Qurilish materiallari sanoatini jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/docs/-4351738>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyul PF-165-son "2022-2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-6102462>
5. R.I. Nurimbetov. "Mahalliy xom ashyolar asosida qurilish materiallarini ishlab chiqarishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish masalalari". "Qurilish va arxitektura sohasidagi innovatsion g'oyalar, integratsiya va tejamkorlik" 2-qism. Vol. 1 No. 5 (2025): - <https://innoworld.net/index.php/ispconference/article/view/925>
6. Буткова Д.А. Возможность применения бережливого производства в сфере строительства// Форум молодых ученых1(17) 2018 стр.177-182. <https://forum-nauka.ru>
7. Бережливое производство: учебник./В.В.Глухов [и др.]; под. Ред. В.В.Глухова.-СПб.: ПОЛИТЕХ-ПРЕСС. ПРЕСС, 2002.-2022.-244 с.
8. Возмилов И. Д., Капустина Л. М. Развитие маркетингового комплекса применительно к управлению проектами в строительстве // Известия Уральского Государственного Университета. 2010. № 03. С. 125- 130.
9. Инсаф Хайруллин, к.э.н., управляющий партнер SCM Consult, Бережливое строительство - скрытый потенциал Lean-технологий, https://scmconsult.ru/publishing/insight/functional_analytics/operational_consulting/berezhlivoe-stroitelstvo/
10. Каплан. Е.Л. Управление строительной компанией. М.: Изд-во Гиорд, 2009. 144 с.
11. Лайкер Д. Дао Toyota: 14 принципов менеджмента ведущей компании мира. Пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. 402 с.,
12. Черных Е. А. Применение принципа потока в бережливом строительстве // Менеджмент качества. 2010. № 02 (10). С. 102-121.
13. Степченко Татьяна Сергеевна, Lean-технологии в управлении предприятием// Современные технологии управления. ISSN 2226-9339. - №7 (55). Номер статьи: 5508. Дата публикации:2015-07-08 . Режим доступа: <https://sovman.ru/article/5508/>
14. Харун М., Абдусаматов Н.И., Испандиярова У.Э., Исаев Р.А. Актуальность внедрения инновационных технологий в области строительства //

“Innovative solutions of technological and environmental problems in agriculture, cotton and light industry” international scientific-practical conference november 15, 2024. стр. 431.

15. Умарова Н.Х. Инновацион иктисодиёт шароитида қурилиш материаллари саноати корхоналарининг истикболлари//«Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7384870>

16. Zimina, D., Ballard, G., Pasquire, C. Target value design: using collaboration and a lean approach to reduce construction cost // Construction Management and Economics. 2012. Vol. 30. Issue 5. Pp. 383-398.

17. Ergashkhodjaeva S., Ahmadovich K. Z. Uzbekistan's Technological Products Introduction to the European European Market Strategies //World Economics and Finance Bulletin. - T. 11. - C. 64-71.

18. <https://www.google.com/search?q=BIM+%D1%82%D0%B5....>

19. <https://www.google.com/search?q=proizvodstvo+sementa+v+mire&oq.>

PAXTA-TO‘QIMACHILIK KLASTERLARI SALOHİYATIDAN FOYDALANISH KO‘RSATKICHLARINI BAHOLASH

Xayitov Rustam Burxonovich

Navoiy innovatsiyalar universiteti

“Iqtisodiyot va axborot texnologiyalari” kafedrası

o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

E-mail: xayitov_r@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston hududlarida paxta-to‘qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish darajasi baholandi. Tadqiqotda ishlab chiqarish, moliyaviy, eksport, innovatsion va ijtimoiy ko‘rsatkichlar asosida klaster faoliyati tahlil qilindi. Statistik ma’lumotlar va hisoblash usullari orqali klasterlarning samaradorlik darajalari aniqlanib, hududlar kesimida farqlar baholandi. Natijalar ayrim hududlarda yuqori samaradorlikka erishilganini, boshqalarida esa foydalanilmagan imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatdi. Integral baholash asosida klasterlar rivojlanish darajasi tasniflandi hamda ularning samaradorligini oshirish yo‘nalishlari belgilandi.

Kalit so‘zlar: paxta-to‘qimachilik klasterlari, salohiyat, ishlab chiqarish samaradorligi, eksport salohiyati, innovatsion rivojlanish, integral baholash, mintaqaviy tahlil

Аннотация

В статье оценена степень использования потенциала хлопково-текстильных кластеров в регионах Узбекистана. В исследовании проанализирована деятельность кластеров на основе производственных, финансовых, экспортных, инновационных и социальных показателей. С использованием статистических данных и расчетных методов определены уровни эффективности кластеров и выявлены региональные различия. Результаты показали, что в ряде регионов достигнут высокий уровень эффективности, тогда как в других сохраняются нереализованные возможности. На основе интегральной оценки проведена классификация кластеров и определены направления повышения их эффективности.

Ключевые слова: хлопково-текстильные кластеры, потенциал, производственная эффективность, экспортный потенциал, инновационное развитие, интегральная оценка, региональный анализ

Abstract

This article evaluated the utilization level of cotton-textile cluster potential across regions of Uzbekistan. The study analyzed cluster performance based on production, financial, export, innovation, and social indicators. Using statistical data and calculation methods, efficiency levels were determined and regional differences were identified. The results showed that some regions achieved high efficiency, while others had underutilized potential. Based on integrated assessment, clusters were classified by development level and key directions for improving efficiency were identified.

Keywords: cotton-textile clusters, potential, production efficiency, export potential, innovation development, integrated assessment, regional analysis

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida paxta-to'qimachilik tarmog'i iqtisodiyotning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi va milliy ishlab chiqarish tizimida muhim o'rin egalladi. Ushbu tarmoq xomashyo yetishtirishdan boshlab, uni chuqur qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha bo'lgan uzluksiz texnologik jarayonni o'z ichiga oladi. Shu jihatdan, paxta-to'qimachilik klasterlari iqtisodiy integratsiyaning samarali shakli sifatida rivojlanib, ishlab chiqarish bosqichlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minladi.

Klaster tizimining joriy etilishi natijasida qishloq xo'jaligi va sanoat o'rtasida barqaror hamkorlik mexanizmlari shakllandi. Bu esa resurslardan kompleks foydalanish, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish va mahsulot tannarxini pasaytirish imkonini berdi. Shu bilan birga, klasterlar doirasida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, logistika infratuzilmasini rivojlantirish hamda eksportbop mahsulotlar ulushini oshirishga alohida e'tibor qaratildi.

Paxta-to'qimachilik klasterlarining samarali faoliyati ularning mavjud salohiyatidan qay darajada foydalanilayotganligi bilan bevosita bog'liqdir. Salohiyat tushunchasi ishlab chiqarish quvvatlari, moliyaviy resurslar, innovatsion imkoniyatlar va mehnat resurslarini qamrab olgan holda kompleks yondashuvni talab etadi. Shu sababli, klaster faoliyatini baholashda alohida ko'rsatkichlar bilan cheklanib qolmasdan, ularning o'zaro bog'liqligini hisobga olgan holda integrallashgan tahlilni amalga oshirish muhim hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotda paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish darajasini baholashga alohida e'tibor qaratildi. Statistik ma'lumotlar va iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida klasterlarning ishlab chiqarish, moliyaviy, eksport va innovatsion faoliyati tahlil qilindi. Olingan natijalar klasterlar rivojlanish darajasini aniqlash, mavjud imkoniyatlarni baholash hamda ularning samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish ularning samarali ishlashiga bog'liq bo'ladi hamda bu bo'yicha turlicha tadqiqotlar ham amalga oshirilgan. Ya'ni, paxta tozalash zavodlarining uskunalari optimal ishlashni ta'minlab, moddiy va energiya resurslarini tejashni ta'minlashi kerak [1]. Bu borada paxta-to'qimachilik klasterining salohiyati mavjud resurslardan (yer, mehnat, kapital, texnologiya, logistika va boshqaruv) yuqori darajada foydalanish orqali yuqori iqtisodiy natijaga erishish imkoniyatini belgilaydi. Paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanishda turli yondashuvlar xosdir. Bu boradagi yondashuvga asosan, klasterni baholash nisbatan sodda bo'lsa-da, u klaster samaradorligini har tomonlama o'lchashga qodir bo'lmaydi. Ushbu metodologiya integratsiyalashgan baholash natijasini ta'minlamaydi. Bu esa bir nechta klasterlar ish faoliyatini solishtirishni murakkablashtiradi [2].

Paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlarini baholash uchun ulardagi xizmat ko'rsatish holatini tadqiq qilish yuzasidan turli tadqiqotlar ham o'tkazilgan. Xususan, tadqiqotlarda O'zbekistonda paxta-

to'qimachilik klasterlari doirasida agro-xizmat ko'rsatish holati va resurslardan foydalanish samaradorligi ko'rib chiqiladi. Bu boradagi ushbu klasterlar hosildorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va to'qimachilik mahsulotlarini yagona qiymat zanjiriga birlashtiradi [3]. Buning uchun paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlarini baholash turli usullarga tayanadi. Jumladan, ishlab chiqarishni tashkil etishning yangi shakllarini yaratish va ulardan foydalanish, mintaqaviy tizimlarning iqtisodiy rivojlanishining barqarorligini ta'minlash va standart usullar va boshqaruv vositalaridan foydalangan holda samaradorlikni oshirish amaliyotida iqtisodiy rivojlanishning hozirgi darajasi zarurligi muhokama qilinadi [4].

Shuningdek, tadqiqotlarda ekologik innovatsiyalar va me'yoriy-huquqiy muvofiqlik bevosita savdoni barqaror rivojlantirish va eksportni diversifikatsiya qilishdagi asosiy manba bo'lib qaraladi. Bu borada eksportni strategik oshirish yo'llarini o'rganish va iqtisodiy maqsadga muvofiqligi, atrof-muhitga ta'siri va xalqaro savdo salohiyatini tahlil qilish maqsadida O'zbekiston paxta-to'qimachilik sektorida yashil investitsiyalar, eko-sertifikatlar va aylanma iqtisodiyotni qabul qilishning ko'p usulli baholash usuli qo'llaniladi [5]. Hamda paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlarini baholashda kooperatsiya ham muhim o'rin egallashi tadqiq qilinadi. Aniqroq qilib aytganda, ayrim tadqiqotlarda davlat va nodavlat tashkilotlari tomonidan paxta-to'qimachilik klasterlarini sinovdan o'tkazish va qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, shuningdek, paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishga ixtisoslashgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy klasteri doirasida ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirishga ko'maklashish shakllari ko'rib chiqiladi [6].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot ishini amalga oshirishda ilmiy tadqiqot metodologiyasida keng qo'llaniladigan turli usullardan foydalanildi. Xususan, ushbu tadqiqotda paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlarini baholashda kuzatish, mantiqiy fikrlash, tarkibiy tahlil, qiyosiy tahlil, ilmiy abstraksiyalash, ma'lumotni guruhlash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan samarali foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Salohiyatdan foydalanish darajasini aniqlashda quyidagi asosiy baholash yo'nalishlari e'tiborga olinadi:

- ishlab chiqarish salohiyati - paxta hosildorligi, qayta ishlash quvvatlari, ishlab chiqarish sig'imi;
- moliyaviy salohiyat - investitsiya hajmi, kredit mablag'lari, foyda koeffitsienti va rentabellik;
- eksport salohiyati - eksport hajmi, valyuta tushumlari, eksport ulushi;
- texnologik salohiyat - yangi texnologiyalar ulushi, avtomatlashtirish darajasi va energiya tejamkorlik;

- ijtimoiy salohiyat - yaratilgan ish o'rinlari, mehnat unumdorligi va ishchi kuchi malakasi.

Shu jihatdan olganda, klasterlar samaradorligini baholash faqat iqtisodiy natijalarga emas, balki ijtimoiy va innovatsion ko'rsatkichlarga ham tayanadi.

Paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlarini baholashda quyidagi formulalar qo'llaniladi:

1) Umumiy salohiyatdan foydalanish darajasi (USFD). Bu ko'rsatkich klasterning mavjud ishlab chiqarish va iqtisodiy imkoniyatlaridan qay darajada foydalanganini ko'rsatadi.

$$USFD = \frac{IChQ}{MICHQ} \quad (1)$$

bu yerda:

$IChQ$ - amalda foydalanilgan ishlab chiqarish quvvati (haqiqiy natija);

$MICHQ$ - maksimal (potensial) ishlab chiqarish quvvati.

Agar $USFD \geq 0,8$ bo'lsa yuqori daraja, $0,5-0,7$ bo'lsa o'rta va $0,1-0,4$ bo'lsa, past darajadagi foydalanish hisoblanadi.

2) Ishlab chiqarish samaradorligi koeffitsienti (IChSK). Klasterda ishlab chiqarish quvvatlarining qay darajada yuklanganini ifodalaydi.

$$IChSK = \frac{TMH}{YS} \quad (2)$$

bu yerda:

TMH - yil davomida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot hajmi;

YS - ishlab chiqarish quvvatining yillik sig'imi.

Agar $IChSK \geq 1$ dan katta bo'lsa quvvat to'liq ishlashini va $ISK < 0,7$ bo'lsa, quvvatdan to'liq foydalanilmasligini ko'rsatadi.

3) Qayta ishlash darajasi (QID). Paxta xom ashyosining qanchalik chuqur qayta ishlanayotganini ko'rsatadi.

$$QID = \frac{Q_{qayta}}{Q_{umumiy}} * 100 \% \quad (3)$$

bu yerda,

Q_{qayta} - qayta ishlangan paxta hajmi (tonna);

Q_{umumiy} - umumiy paxta xom ashyo hajmi (tonna).

Agar ushbu daraja $80-100 \%$ bo'lsa yuqori daraja, $50-79 \%$ bo'lsa o'rta daraja hamda 50% dan past bo'lsa past darajada qayta ishlashni anglatadi.

4) Moliyaviy samaradorlik koeffitsienti (MSK). Klasterning foyda olish qobiliyatini baholaydi.

$$MSK = \frac{SF}{XM} \quad (4)$$

bu yerda:

SF - sof foyda;

XM - ishlab chiqarish xarajatlari (tannarx).

Agar $MSK > 0,3$ bo'lsa yuqori rentabellik, $0,15-0,3$ bo'lsa o'rta va $0,15$ dan kichin bo'lsa past ekanligini belgilaydi.

5) Eksport salohiyatidan foydalanish darajasi (ESFD). Klaster ishlab chiqargan mahsulotning necha foizi eksportga yo'naltirilganini ko'rsatadi.

$$ESFD = \frac{E_{real}}{E_{pot}} * 100 \% \quad (5)$$

bu yerda:

E_{real} - amaldagi eksport hajmi (ming dollar);

E_{pot} - potensial eksport imkoniyati (ming dollar).

6) Bandlik samaradorligi (BS). Klaster doirasida yaratilgan yangi ish o‘rinlari sonining o‘sish sur‘atini baholaydi.

$$BS = \frac{Y_{oj}}{Y_{ob}} * 100 \% \quad (6)$$

bu yerda,

Y_{oj} - joriy yilgi ish o‘rinlari soni;

Y_{ob} - bazis yilidagi ish o‘rinlari soni.

Agar 120 % va undan yuqori bo‘lsa ijobiy o‘sish, 100 % bo‘lsa barqaror va 100 % dan kam bo‘lsa pasayishni ko‘rsatadi.

7) Innovatsion salohiyat ko‘rsatkichi (ISK_{inno}). Yangi texnologiyalar joriy etishning ulushini ko‘rsatadi.

$$ISK_{inno} = \frac{T_{yangi}}{T_{umumiy}} * 100 \% \quad (7)$$

bu yerda:

T_{yangi} - yangi texnologiyalar bilan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar ulushi;

T_{umumiy} - umumiy texnologiyalar soni.

8) Kompleks integrallashgan baho (KIB). Klaster samaradorligini umumlashtiruvchi integral ko‘rsatkich sifatida hisoblanadi:

$$KIB = 0.25SFD + 0.20MSK + 0.15QID + 0.15ESD + 0.10BSK + 0.15ISK_{inno} \quad (8)$$

Agar $KIB \geq 0,8$ bo‘lsa yuqori salohiyatdan foydalanishni, $0,5 \leq KIB < 0,8$ bo‘lsa o‘rta darajadani va $KIB < 0,5$ bo‘lsa past salohiyat darajasini anglatadi.

9) Klaster resurslardan foydalanish indeksi (KRFI). Yer, suv, mehnat va kapital resurslari birgalikda baholanadi:

$$KRFI = \frac{(YF + SF + KF + MF)}{4} \quad (9)$$

bu yerda:

YF - yer resurslaridan foydalanish koeffitsienti;

SF - suv resurslaridan foydalanish koeffitsienti;

KF - kapitaldan foydalanish koeffitsienti;

MF - mehnatdan foydalanish koeffitsienti.

Agar RFI 0,8 dan yuqori bo‘lsa, resurslardan samarali foydalanish ta‘minlanadi.

10) Umumiy iqtisodiy samaradorlik indeksi (UISI):

$$UISI = \frac{Yalpi\ natijsa}{Yalpi\ xarajat} \quad (10)$$

Agar $UISI > 1$ bo‘lsa klaster foydali va $UISI < 1$ bo‘lsa iqtisodiy samarasizlik mavjud bo‘ladi.

Yuqoridagi formulalar asosida paxta-to‘qimachilik klasterlarining ishlab chiqarish, moliyaviy, eksport va ijtimoiy ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi. Natijalar integral baholash orqali klasterning umumiy samaradorlik darajasi aniqlanadi va uni “yuqori”, “o‘rta” yoki “quyi” toifalarga kiritish imkonini beradi. Ushbu metodika

asosida klaster faoliyatini monitoring qilish tizimini raqamlashtirish, hududlar kesimida solishtirish va investitsion qarorlarni asoslash mumkin.

Shuningdek, klaster samaradorligini tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan ko'rsatkichlar tizimi quyidagi bloklardan iborat bo'lishi guruhlandi (1-jadval):

1-jadval.

Paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini baholash ko'rsatkichlari tizimi¹

Ko'rsatkich turi va darajasi	Asosiy mezonlar	Baholash oraliqlari
yuqori (0,8-1,0)	Resurslardan to'liq foydalanish, eksport hajmining o'sishi, ishlab chiqarishning avtomatlashtirilishi, foyda koeffitsienti yuqori	Innovatsion va eksportga yo'naltirilgan klasterlar
o'rta (0,5-0,7)	Resurslardan qisman foydalanish, ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq yuklanmasligi, moliyaviy oqimlarning barqarorligi past	Rivojlanish bosqichidagi klasterlar
Quyi (0,1-0,4)	Resurslardan samarali foydalanilmayapti, texnik modernizatsiya past, eksport imkoniyatlari cheklangan	Samaradorligi past klasterlar

Ushbu 1-jadvalga asosan, paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyatini baholash ko'rsatkichlari tizimi uning samaradorlik darajasini belgilaydi. Bu borada masalan, 2023-yilda o'tkazilgan iqtisodiy tahlillar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston bo'yicha o'rtacha klaster samaradorlik darajasi 0,68 ni tashkil etgan. Bu esa tizim rivojlanayotganini, biroq ayrim hududlarda resurslardan foydalanish imkoniyatlari to'liq ishga solinmaganligini ko'rsatadi.

Klaster samaradorligini baholashda quyidagi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar asosiy tahlil obekti sifatida olinadi:

- hosildorlik koeffitsienti (H_k) - 1 gektardan olinayotgan paxta miqdori;
- qayta ishlash koeffitsienti (Q_k) - umumiy hajmga nisbatan qayta ishlangan xomashyo ulushi;
- foyda rentabellik darajasi (R) - sof foydaning ishlab chiqarish tannarxiga nisbati;
- eksport ulushi (E) - eksport hajmining umumiy ishlab chiqarish hajmiga nisbati;
- bandlik koeffitsienti (B_k) - klasterda yaratilgan ish o'rinlari sonining avvalgi davrga nisbatan o'sishi.

Yuqoridagi ko'rsatkichlar asosida O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish ko'rsatkichlari hisoblandi va uning baholash natijalari aniqlandi. Bu ma'lumotlar tahliliy va o'quv xarakterda bo'lib, umumiy tendensiyaning ko'rsatadi (2-jadval).

¹ Muallif ishlanmasi.

2-jadval

Mamlakatimiz hududlaridagi paxta-to‘qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish ko‘rsatkichlarini baholash natijalari¹

№	Viloyat nomi	Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasi	Qayta ishlash darajasi	Moliyaviy samaradorlik	Eksport salohiyatidan foydalanish	Innovatsion salohiyat	Kompleks integral bahosi	Baho darajasi
1	Toshkent viloyati	0,86	92	0,32	84	76	0,83	yuqori
2	Andijon viloyati	0,78	88	0,29	75	69	0,73	o‘rta
3	Farg‘ona viloyati	0,81	90	0,31	82	74	0,80	yuqori
4	Samarqand viloyati	0,74	80	0,27	68	66	0,69	o‘rta
5	Qashqadaryo viloyati	0,65	73	0,21	55	58	0,55	o‘rta
6	Surxondaryo viloyati	0,59	70	0,19	51	54	0,49	quyi
7	Navoiy viloyati	0,83	89	0,33	86	78	0,85	yuqori
8	Buxoro viloyati	0,71	75	0,25	62	60	0,62	o‘rta
9	Xorazm viloyati	0,68	72	0,22	57	56	0,58	o‘rta
10	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	0,54	65	0,18	46	50	0,46	quyi

Ushbu 2-jadvalga asosan, respublika hududlarida quyidagi ko‘rsatkichlar yuqori, o‘rta va quyi darajalarga mos keladi:

- ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasi. Eng yuqori ko‘rsatkich Toshkent (0,86) va Navoiy (0,83) viloyatlariga to‘g‘ri kelib, ushbu hududlarda ishlab chiqarish infratuzilmasi yaxshilangan, texnika parklari yangilangan. Eng past daraja Qoraqalpog‘iston Respublikasi (0,54) va Surxondaryo (0,59) viloyatlariga to‘g‘ri kelib, bu borada quvvatlarni to‘liq ishga solish uchun resurslar yetishmasligi va logistika muammolari mavjud.

- qayta ishlash darajasi. Farg‘ona (90 %), Toshkent (92 %) va Navoiy (89 %) viloyatlari yuqori darajada qayta ishlashga erishgan. Qayta ishlash darajasi Qoraqalpog‘iston Respublikasida 65 % bo‘lib, hanuz chuqur qayta ishlash (yig‘irma, trikotaj, tayyor kiyim) bo‘yicha salohiyat to‘liq ishga tushmagan.

- moliyaviy samaradorlik. Yuqori rentabellik 0,3 atrofida bo‘lib, Navoiy (0,33) va Toshkent (0,32) yetakchi hisoblanadi. Quyi ko‘rsatkichlar (0,18-0,21) Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Surxondaryo viloyatiga to‘g‘ri kelib, bu yerlarda ishlab chiqarish xarajatlari yuqori, foyda hajmi yetarli emas.

- eksport salohiyatidan foydalanish. Navoiy (86 %) va Toshkent (84 %) viloyatlarida eksport imkoniyatlaridan keng foydalanilmoqda. Qashqadaryo (55 %) va

¹ Muallif ishlanmasi.

Surxondaryo (51 %) viloyatlarida eksport strukturasi cheklangan, asosan yarim tayyor mahsulotlar jo'natiladi.

- innovatsion salohiyat. Navoiy (78 %) va Toshkent (76 %) viloyatlari klasterlari yangi texnologiyalar joriy etishda yetakchi hisoblanadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi (50 %) va Surxondaryo viloyati (54 %) hududlarida esa innovatsion jarayonlar sust kechmoqda.

- kompleks integral baho. Yuqori daraja ($KIB \geq 0,8$) Toshkent, Farg'ona, Navoiy viloyatlariga to'g'ri kelib, ularda salohiyatdan samarali foydalanmoqda. O'rta daraja ($0,5 \leq KIB < 0,8$) Andijon, Samarqand, Qashqadaryo, Buxoro va Xorazm viloyatlariga to'g'ri kelib, ularda rivojlanish imkoniyatlari bor. Quyi daraja ($KIB < 0,5$) esa Surxondaryo viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasiga mos kelib, ularda tizimli islohot va investitsiyalarni kiritish talab qilinadi.

Respublikamizda paxta-to'qimachilik klasterlarining aksariyat qismi o'rta darajadagi samaradorlikda ishlamoqda. Navoiy, Toshkent va Farg'ona viloyatlarida yuqori texnologik qayta ishlash, eksport va innovatsiya ko'rsatkichlari kuzatiladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish darajasiga ta'sir etuvchi qator tashkiliy, iqtisodiy va texnologik omillar mavjud bo'ladi. Bu borada moliyaviy resurslarga cheklangan kirish xususiy investitsiyalar yetishmasligi va kredit siyosatining qat'iyligi bilan belgilanadi. Texnik-modernizatsiya darajasi pastligi eski uskuna va texnologiyalar mavjudligini asoslaydi. Kadrlar malakasining yetarli emasligi bevosita texnologik jarayonlarni boshqarishdagi inson omilini aks ettiradi. Bozor infratuzilmasi zaifligi logistika, sertifikatlash va brendlash tizimining sustligini ifodalaydi. Normativ-huquqiy bazaning to'liq moslashmaganligi esa ayrim hujjatlar klasterlar faoliyatining zamonaviy talablariga mos emasligini ko'rsatadi. Bevosita ushbu omillar klaster salohiyatidan to'liq foydalanishga to'sqinlik qilsa-da, ularni bartaraf etish esa iqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishiga aylanishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari O'zbekiston hududlarida paxta-to'qimachilik klasterlari faoliyati turli darajadagi samaradorlik bilan amalga oshirilganini ko'rsatdi. Klasterlar doirasida ishlab chiqarish, qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarish jarayonlari o'zaro integratsiyalashgan holda shakllangan bo'lib, bu tizim qo'shimcha qiymat yaratish va eksport hajmini kengaytirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Hududlar kesimidagi tahlil ayrim viloyatlarda ishlab chiqarish quvvatlari, texnologik yangilanish va eksport yo'nalishlaridan samarali foydalanilganini, boshqa hududlarda esa mavjud imkoniyatlardan foydalanish darajasi hali to'liq shakllanmaganini ko'rsatdi.

Baholash natijalari asosida klaster faoliyatining ishlab chiqarish, moliyaviy va innovatsion ko'rsatkichlari o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Xususan, texnologik yangilanish darajasi yuqori bo'lgan hududlarda ishlab chiqarish samaradorligi va eksport salohiyati ham nisbatan yuqori shakllangan. Shu bilan birga, resurslardan foydalanish darajasi, logistika imkoniyatlari va boshqaruv samaradorligi klaster natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Integral baholash natijalari klasterlarni

rivojlanish darajasiga ko'ra guruhlash va ularning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi.

Olingan natijalardan kelib chiqib, quyidagi amaliy takliflar asoslandi. Avvalo, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va yuqori samarali texnologiyalarni joriy etish orqali klasterlarning texnologik darajasini oshirish maqsadga muvofiq. Bu jarayon ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish samaradorligini oshirish hamda mahsulot tannarxini optimallashtirishga xizmat qiladi.

Klasterlar faoliyatida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun investitsiya jalb qilish mexanizmlarini kengaytirish va kredit resurslaridan foydalanish shartlarini takomillashtirish zarur. Bu esa yangi loyihalarni amalga oshirish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va eksport salohiyatini oshirish imkonini yaratadi.

Bundan tashqari, logistika infratuzilmasini rivojlantirish, mahsulotlarni saqlash va tashish tizimlarini takomillashtirish orqali ichki va tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish muhim hisoblanadi. Eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash, xalqaro standartlarga mos sertifikatlash tizimini rivojlantirish ham klasterlarning raqobatbardoshligini oshiradi.

Kadrlar salohiyatini rivojlantirish ham ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlash, malaka oshirish tizimini kuchaytirish orqali ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini oshirish mumkin. Shu bilan birga, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etish klasterlarning uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlaydi.

Paxta-to'qimachilik klasterlari salohiyatidan foydalanish darajasini kompleks baholash ularning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, hududlar o'rtasidagi farqlarni baholash hamda iqtisodiy siyosatni asoslashda muhim ahamiyat kasb etdi. Taklif etilgan chora-tadbirlarni izchil amalga oshirish klasterlar samaradorligini oshirish, yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Усманов Х.С., Шерназаров К.Э., Равшанов О.А. Анализ резервов повышения качества хлопковой продукции на хлопково-текстильных кластерах. // *Universum: технические науки : электрон. научн. журн.* 2024. 12(129). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/19006> (дата обращения: 22.10.2025).

2. Ибрагимова Р.С., Токунов А.А. Оценка эффективности текстильных кластеров: методический аспект. // «Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение», №3 (47), 2016. - с. 76.

3. Kudratova I.T. Analysis of Agro-Service Provision and Resource Utilization Efficiency in Cotton-Textile Clusters. // *American Journal of Biodiversity*, Vol. 2 No. 6 (2025).

4. Khalmatjanova G.D., Yuldasheva G.A., Rayimdjanova G.K. (2022). Features of Criteria of Profitability of Cotton-Textile Cluster. In: Popkova E.G., Sergi B.S. (eds) *Sustainable Agriculture. Environmental Footprints and Eco-design of Products and Processes*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-19-1125-5_12

5. Mansurov S.K. Strategic Development of Export Potential for Cotton-Textile Clusters through Green Technologies and Sustainable Practices. // E3S Web Conf., Volume 648, 2025, International Conference on Civil, Environmental and Applied Sciences (ICCEAS 2025). - pp. 1-7.

6. <https://grnjournal.us/index.php/AJPDIS/article/view/4879>

7. Khakimov Z., Akramov T., Mahmudov T. Discriminant analysis of consumer attitudes towards fashion //Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN. - 2022. - T. 2249. - №. 0892.

8. Хакимов З. А., Бердиев Б. Б. ОЦЕНКА ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ АГЛОМЕРАЦИОННЫХ ИНДЕКСОВ В ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ //Фундаментальные и прикладные исследования в области управления, экономики и торговли. - 2023. - С. 347-356

INSON KAPITALINI SHAKLLANTIRISHDA FAN VA TA'LIM INTEGRATSIYASIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING ROLI

Azimov Tolmas Nematullayevich

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti

Xodimlar bo'limi boshlig'i

Tel: +998 97 716 00 86

Annotatsiya

Tadqiqotda inson kapitalini shakllantirishda fan va ta'lim integratsiyasida raqamli texnologiyalarning roli nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Inson kapitali nazariyasi raqamli iqtisodiyot sharoitida qayta talqin etildi. UNESCO, Jahon banki, OECD va Jahon iqtisodiy forumi ma'lumotlari asosida raqamli ta'lim indikatorlari tizimlashtirildi. Raqamli platformalar, sun'iy intellekt vositalari va ochiq ta'lim resurslarining integratsion jarayonga ta'siri aniqlandi. O'zbekiston va xalqaro tajriba qiyosiy baholandi. Natijalar raqamli ta'lim ekotizimining inson kapitali sifatiga ta'sirini ko'rsatdi. Amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: inson kapitali, raqamli texnologiyalar, fan va ta'lim integratsiyasi, sun'iy intellekt, raqamli ta'lim, uzluksiz ta'lim.

Аннотация

В исследовании была проанализирована роль цифровых технологий в интеграции науки и образования при формировании человеческого капитала. Теория человеческого капитала была интерпретирована в условиях цифровой экономики. На основе данных ЮНЕСКО, Всемирного банка, ОЭСР и Всемирного экономического форума были систематизированы показатели цифрового образования. Определено влияние цифровых платформ, инструментов искусственного интеллекта и открытых образовательных ресурсов на интеграционные процессы. Проведено сравнительное исследование международного опыта и практики Узбекистана. Полученные результаты показали влияние цифровой образовательной экосистемы на качество человеческого капитала. Сформулированы практические рекомендации.

Ключевые слова: человеческий капитал, цифровые технологии, интеграция науки и образования, искусственный интеллект, цифровое образование, непрерывное обучение.

Abstract

The study examined the role of digital technologies in the integration of science and education in human capital formation. Human capital theory was interpreted in the context of the digital economy. Digital education indicators were systematized using data from UNESCO, the World Bank, OECD, and the World Economic Forum. The impact of digital platforms, artificial intelligence tools, and open educational resources on integration processes was identified. International experience and the case of Uzbekistan were comparatively assessed. The results demonstrated the effect of digital educational ecosystems on human capital quality. Practical recommendations were developed.

Keywords: human capital, digital technologies, science and education integration, artificial intelligence, digital education, lifelong learning.

KIRISH

Inson kapitali zamonaviy iqtisodiy o'sishning eng muhim omillaridan biri sifatida tan olingan. Ushbu kategoriya fanda ilk bor keng miqyosda Gari Beker tomonidan ishlab chiqilgan va ta'limga qilingan sarmoyani xuddi texnikaga qilingan sarmoya singari ishlab chiqarish omiliga aylantirish konsepsiyasi asosida rivojlantirilgan [1]. Global iqtisodiyotning o'zgaruvchan sharoiti, mehnat bozoridagi tez transformatsiyalar va ishlab chiqarishning raqamlashishi inson kapitalini shakllantirish jarayoniga yangi talablar kiritdi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi daromad farqining uchdan ikki qismi inson kapitalidagi tafovutlar bilan izohlanadi [5].

Fan va ta'limning uzviy bog'lanishi inson kapitalini rivojlantirishning ikkita tayanch ustunini birlashtirib, bilimlarni yaratish va ularni avloddan-avlodga uzatishning yaxlit tizimini vujudga keltiradi. Raqamli texnologiyalar ushbu ikki sohani integratsiya qilishning yangi vositasi va platformasi darajasiga chiqdi. Elektron ta'lim, sun'iy intellekt tizimlari, ochiq ta'lim resurslari va virtual laboratoriyalar fan yutuqlarining ta'lim jarayoniga tezkor kirib kelishini ta'minlamoqda [2]. Jahon iqtisodiy forumi ma'lumotlariga ko'ra, 2030-yilga kelib mehnat bozorida zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalarning 39 foizi o'zgaradi, ushbu o'zgarishlar uzluksiz ta'lim va qayta tayyorgarlikning strategik ahamiyatini kuchaytiradi [9].

O'zbekiston Respublikasi "O'zbekiston-2030" strategiyasi doirasida inson kapitali rivoji, ta'lim sifati, raqamli xizmatlarning keng joriy etilishi va kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish ustuvor yo'nalishlar qatoriga kiritildi [10]. Ushbu strategik hujjatda 100 ta maqsad, 369 ta chora-tadbir va 306 ta maqsadli ko'rsatkich belgilangan bo'lib, ularning muhim qismi raqamli iqtisodiyot, ilm-fan va ta'lim integratsiyasiga qaratilgan [10]. Milliy ta'lim tizimida oliy ma'lumot olish qamrovining 9 foizdan 42 foizga ko'tarilishi hamda 2023-yilda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining tashkil etilishi fan-ta'lim-innovatsiya bog'lanishini mustahkamlashga xizmat qildi [15].

Tadqiqotning maqsadi - raqamli texnologiyalarning fan va ta'lim integratsiyasi orqali inson kapitalini shakllantirishdagi o'rni hamda mexanizmlarini nazariy va amaliy jihatdan o'rganish, xalqaro tajriba va O'zbekiston misolida namoyon bo'layotgan amaliyotni qiyosiy tahlil qilish asosida milliy modellashtirish uchun asos bo'luvchi takliflar ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Inson kapitali kategoriyasining zamonaviy iqtisodiy fanda mustahkam o'rin egallashi XX asrning ikkinchi yarmidagi Nobel mukofoti sohibi Gari Beker ishlari bilan bog'liq. Uning fundamental tadqiqotida ta'lim va tayyorgarlik jarayonlari uzoq muddatli foyda keltiruvchi investitsiya sifatida talqin qilindi, ularning iqtisodiy o'sish va individual daromadlar o'rtasida ijobiy korrelyatsiya o'rnatgani ko'rsatib berildi [1]. Tomas Shults, Yakob Mintser va boshqa izdoshlarining tadqiqotlari ushbu

yondashuvni kengaytirib, bilim va malakalar shakllantirilishining mikro- va makroiqtisodiy ta'sirlarini miqdoriy baholash uslublarini ishlab chiqishga asos yaratdi [1].

Jahon banki tomonidan 2018-yilda taqdim etilgan va keyinchalik takomillashtirilgan Inson kapitali indeksi (Human Capital Index, HCI) ushbu kategoriyani miqdoriy o'lchash uchun xalqaro standart vositaga aylandi. Indeks bolaning 18 yoshga qadar salomatlik va ta'lim sohalarida olishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarini 0 dan 1 gacha bo'lgan shkala bo'yicha baholaydi va mehnat unumdorligining kelajakdagi potensialini aks ettiradi [6], [14]. 2024-yil oktyabr holatiga ko'ra, 95 ta davlat Jahon banki bilan hamkorlikda inson kapitalini rivojlantirish strategiyasi bo'yicha faol ishlayapti va ushbu yo'nalishda 8,5 milliard AQSh dollaridan ziyod investitsiya moliyalashtirilgan [5], [6].

Raqamli texnologiyalar va ta'lim integratsiyasi borasidagi zamonaviy qarashlar UNESCO ishlab chiqqan insonga yo'naltirilgan ramkada jamlangan. Ushbu yondashuvda raqamli transformatsiyaning mohiyati Internet ulanishi, raqamli kontent resurslari, raqamli savodxonlikni rivojlantirish hamda o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlashning organik uyg'unligida ifodalanadi [3], [4]. UNESCO raqamli vositalarni ochiq ijtimoiy foyda sifatida talqin qiladi va Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG) doirasida 4-maqсад - "Sifatli ta'lim" ga erishishni raqamli ekotizimlar orqali ta'minlashni targ'ib etadi [2].

OECD tadqiqotlari bo'yicha inson kapitalining XXI asrdagi transformatsion omillari sifatida raqamli o'tish, sun'iy intellekt, yashil transformatsiya va demografik o'zgarishlar keltiriladi. Tashkilot ma'lumotlariga ko'ra, OECD a'zo davlatlarida kattalarning 18 foizi asosiy savodxonlik, raqamli va matematik ko'nikmalar bo'yicha bazaviy darajaga ega emas, bunday holat uzluksiz ta'lim tizimlarini takomillashtirishning nazariy va amaliy zaruriyatini belgilaydi [7], [8]. OECD Skills Outlook 2025 hujjatida ta'limning XXI asr talablariga moslashuvi uchun moliyalashtirish formulalarini amaldagi ko'nikmalar bo'shlig'i asosida moslashtirish va uzluksiz ta'limni qo'llab-quvvatlovchi moslashuvchan strategiyalar joriy etish tavsiya etildi [8].

Jahon iqtisodiy forumi "Future of Jobs 2025" hisobotida 1000 dan ortiq yirik ish beruvchi, 22 ta sanoat sohasi va 55 ta mamlakat ma'lumotlari asosida keng qamrovli tahlillar keltirildi. Hisobotda 2030-yilga qadar yaratiladigan 170 million yangi ish o'rniga nisbatan 92 million ish o'rnining qisqarishi hamda sof o'rinlarning 78 millionga o'sishi prognoz qilingan [9]. Talabi eng tez o'sayotgan ko'nikmalar ro'yxatida sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (big data), tarmoq va kiberxavfsizlik, raqamli savodxonlik, ijodiy fikrlash hamda uzluksiz o'rganishga qiziqish kabi kompetensiyalar birinchi o'rinlarda turibdi [9].

O'zbekistonda raqamli ta'lim transformatsiyasining milliy modeli "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi bilan shakllana boshladi. Ushbu hujjatda elektron hukumat, raqamli ta'lim va raqamli infratuzilma yo'nalishlari birinchi navbatda mustahkamlanishi ko'zda tutilgan [12], [13]. UNICEF tomonidan olib borilgan kuzatuvlarga muvofiq, Eduten va Teacher Pro kabi sun'iy intellektga asoslangan pilot

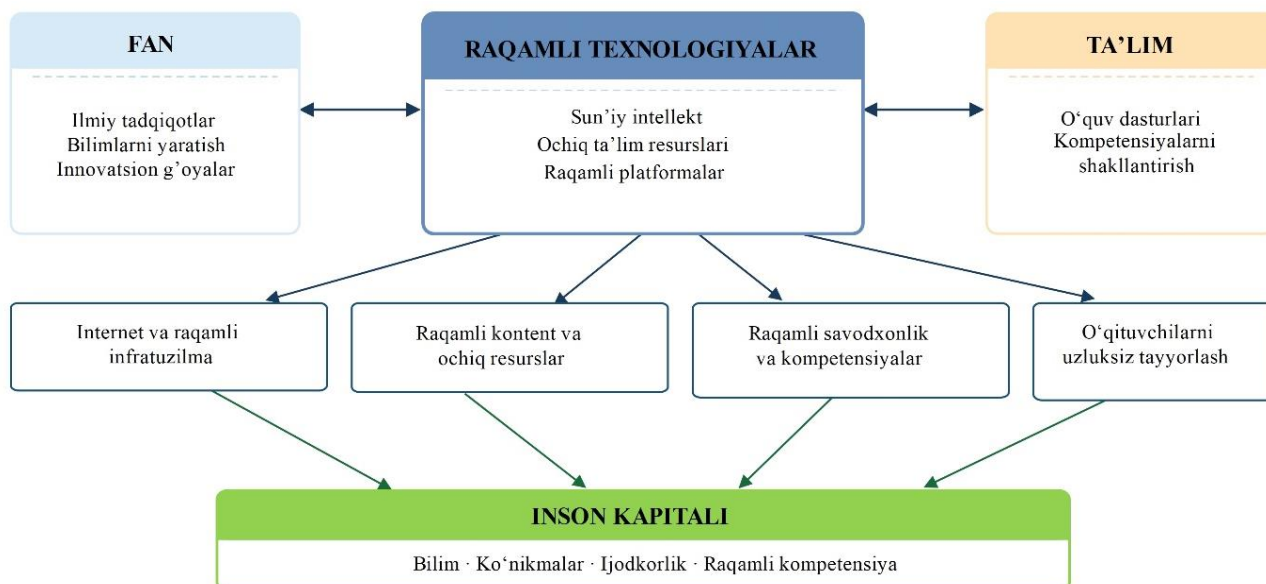
loyihalar o'quv natijalarini 17 foizga yaxshilagani, "Bolalik akademiyasi" platformasidan 40 000 dan ortiq maktabgacha ta'lim xodimi foydalanganligi qayd etildi [11]. Ushbu amaliy natijalar raqamli ta'limning strategik samaradorligini tasdiqlovchi empirik dalil sifatida qabul qilinadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot metodologiyasi nazariy va empirik yondashuvlar uyg'unligiga asoslandi. Dastlab inson kapitali nazariyasi va raqamli iqtisodiyot konsepsiyalari tizimli tahlil qilindi. Strukturaviy-funksional yondashuv orqali raqamli texnologiyalarning fan va ta'lim integratsiyasidagi o'rni aniqlashtirildi. Qiyosiy tahlil usuli yordamida UNESCO, Jahon banki, OECD va Jahon iqtisodiy forumi ma'lumotlari asosida xalqaro tajriba va O'zbekiston amaliyoti solishtirildi. Statistik ma'lumotlar ochiq rasmiy manbalardan olindi va umumlashtirildi. Tadqiqotda inson kapitali indeksi, raqamli ta'lim indikatorlari va mehnat bozori ko'rsatkichlari tahlil obyekti sifatida tanlandi. Natijalar konseptual umumlashtirish asosida izohlandi va ilmiy xulosalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli texnologiyalarning fan va ta'lim integratsiyasidagi roli bir necha funksional o'lchamda namoyon bo'ladi. Birinchi o'lchamda raqamli vositalar ilmiy tadqiqot natijalarining ta'lim jarayoniga tezkor uzatilishini ta'minlaydi. Ikkinchi o'lchamda sun'iy intellekt tizimlari individuallashtirilgan o'rganish trayektoriyalarini tuzish imkonini yaratadi. Uchinchi o'lchamda ochiq ta'lim resurslari (OER) bilim ulashning geografik va ijtimoiy-iqtisodiy chegaralarini kengaytiradi [2], [4]. To'rtinchi o'lchamda raqamli platformalar fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi transfer mexanizmini jadallashtiradi.

1-rasm. Fan va ta'lim integratsiyasida raqamli texnologiyalar orqali inson kapitalini shakllantirish modeli¹.

¹ Muallif ishlanmasi.

UNESCO tomonidan e'lon qilingan yondashuvga muvofiq, raqamli ta'lim ekotizimining to'rtta asosiy ustuni ajratildi: Internet ulanishining barqarorligi, raqamli kontent sifati, raqamli savodxonlikni rivojlantirish va o'qituvchilarni uzluksiz tayyorlash [2], [3]. Ushbu ustunlarning parallel ravishda mustahkamlanishi fan va ta'lim konvergentsiyasini ta'minlaydi hamda inson kapitalining raqamli tarkibiy qismini kuchaytiradi.

Modelning konseptual tasviri 1-rasmda keltirildi. Unda raqamli texnologiyalar fan va ta'lim o'rtasidagi integrator sifatida markaziy o'rin egallaydi, to'rt ustun esa inson kapitalining umumiy shakllantiruvchisiga yo'naltirilgan oqimni qo'llab-quvvatlaydi.

Xalqaro tashkilotlarning empirik ma'lumotlari asosida raqamli ta'lim va inson kapitali indikatorlarining o'zaro ta'siri 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval.
Raqamli ta'lim va inson kapitali rivojlanishining xalqaro indikatorlari¹

Indikator	Qiymat / prognoz	Tushuntirish	Manba
Inson kapitali indeksi (HCI)	0-1 shkala	Bolaning 18 yoshga qadar ta'lim va salomatlik asosida mehnat unumdorligi potensialini aks ettiradi	[6], [14]
Asosiy ko'nikmalar o'zgarishi (2030-yil)	39 foiz	Mehnat bozorida talab qilinadigan ko'nikmalarning besh yil ichidagi transformatsiyasi prognozi	[9]
Qayta tayyorgarlik ehtiyoji ((2030-yil)	59 foiz	Ishchi kuchining reskilling/upskillinga muhtoj ulushi	[9]
OECD kattalar savodxonligi bo'shlig'i	18 foiz	OECD a'zolarida bazaviy savodxonlik va raqamli ko'nikmalarga ega bo'lmagan kattalar ulushi	[7], [8]
Jahon banki inson kapitali loyihalari	> 8,5 mlrd AQSh dollar	2019-2024-yillarda inson kapitaliga yo'naltirilgan kredit hajmi	[5]
Oliy ta'lim qamrovi (O'zbekiston)	9 foizdan 42 foizga	Islohotlar davomida oliy ma'lumotga ega yoshlar ulushining o'sishi	[15]
EduTen/Teacher Pro pilotining ta'siri	17 foizga o'sish	Sun'iy intellektga asoslangan ta'lim vositalari orqali o'quv natijalarining o'sishi (UNICEF Uzbekistan)	[11]

Ushbu ko'rsatkichlar tahlili raqamli texnologiyalarning inson kapitali zanjirida bir vaqtning o'zida ham vosita, ham katalizator funksiyasini bajarishini ko'rsatadi. 39 foizlik ko'nikmalar o'zgarishi prognozi mamlakatlardan ta'lim siyosatida moslashuvchan tizimlarni joriy etishni talab qiladi. 59 foizlik qayta tayyorgarlik ehtiyoji raqamli platformalar orqali uzluksiz ta'lim infratuzilmasini rivojlantirishni strategik muqobil sifatida ilgari suradi [8], [9].

Qiyosiy tahlil natijasida aniqlandiki, rivojlangan mamlakatlardagi muvaffaqiyatli raqamli ta'lim modellari ikkita asosiy xususiyatni birlashtiradi. Birinchisi -

¹ Manbalar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

moslashuvchan raqamli infratuzilma, ikkinchisi - o'qituvchilarni uzluksiz tayyorlash tizimi [3], [7]. OECD Skills Outlook 2025 tavsiyalariga ko'ra, ta'limni moliyalashtirish formulalari mavjud ko'nikmalar bo'shlig'ini hisobga olishi, o'quv dasturlari XXI asrning asosiy kompetensiyalari - savodxonlik, hisoblash, muammolarni hal qilish va ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarda yetarli darajani ta'minlashi lozim [8].

O'zbekiston misolida raqamli ta'lim va fan integratsiyasining uch bosqichli modeli kuzatildi. Birinchi bosqichda (2017-2020-yillar) huquqiy va tashkiliy asoslar yaratildi, "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi qabul qilindi [12], [13]. Ikkinchi bosqichda (2020-2023-yillar) masofaviy ta'lim platformalari va elektron kontent bazalari rivojlantirildi, EDU.UZ platformasi, virtual laboratoriyalar hamda raqamli kutubxonalar joriy etildi [13]. Uchinchi bosqichda (2023-yildan buyon) Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining tashkil etilishi bilan fan, ta'lim va innovatsiyaning birlashtirilgan boshqaruv modeliga o'tildi, bu xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish uchun institutsional asos yaratdi [15].

Ushbu uch bosqichli transformatsiya natijasida UNESCO EMIS-PATT platformasi Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib O'zbekistonda joriy qilindi va ma'lumotlarga asoslangan ta'lim siyosatining tamal toshi qo'yildi [15]. UNICEFning sun'iy intellektga asoslangan o'quv vositalarini joriy etish bo'yicha tajribalari - Eduten platformasi matematika ta'limida 17 foizlik samaradorlik o'sishini, "Bolalik akademiyasi" platformasi esa 40 000 dan ortiq maktabgacha ta'lim xodimini qamrab olishini ko'rsatdi [11].

Raqamli texnologiyalarning fan-ta'lim integratsiyasida bir qator strategik qirralari aniqlandi. Ochiq ta'lim resurslari global darajada bilim almashinuvini tezlashtirdi, sun'iy intellekt o'quv jarayonini personalizatsiyalash uchun yangi imkoniyatlar yaratdi, bulutli texnologiyalar va ma'lumot analitikasi ta'lim natijalarini real vaqt rejimida kuzatish tizimini shakllantirdi [2], [3], [8]. Tarmoq va kiberxavfsizlik, raqamli savodxonlik hamda sun'iy intellekt bilan ishlash ko'nikmalari inson kapitalining yangi bazaviy tarkibiy qismlariga aylandi [9].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari inson kapitalini shakllantirishda fan va ta'lim integratsiyasida raqamli texnologiyalarning ikki tomonlama roli mavjudligini asosladi. Birinchi tomondan, raqamli vositalar bilimlarni yaratish, uzatish va o'zlashtirish jarayonlarini tezlashtiradi; ikkinchi tomondan, ular mehnat bozorining o'zgaruvchan talablariga mos keladigan yangi avlod ko'nikmalarini rivojlantirish uchun infratuzilmani ta'minlaydi. Beker nazariyasidan kelib chiqqan klassik inson kapitali konsepsiyasi raqamli iqtisodiyot sharoitida yangi o'lchamlar bilan boyitildi: raqamli savodxonlik, sun'iy intellekt bilan o'zaro harakat, axborot gigiyenasi va uzluksiz ta'limga qobiliyat [1], [9].

Xalqaro tashkilotlar - UNESCO, Jahon banki, OECD va Jahon iqtisodiy forumining ma'lumotlari raqamli ta'lim ekotizimlari samaradorligini tasdiqlovchi kuchli empirik asosni taqdim etdi. Jahon banki Inson kapitali indeksi bo'yicha ma'lumotlar rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi daromad farqining uchdan ikki qismi inson kapitali bilan izohlanishini, OECD hisobotlarida 39 foizlik ko'nikmalar o'zgarishi prognozi va UNICEFning O'zbekistondagi pilot loyihalar

samaradorligi (+17 foiz) raqamli ta'limning iqtisodiy va ijtimoiy foyda keltirishini tasdiqladi [5], [9], [11].

Amaliy tavsiyalar quyidagi yo'nalishlarni qamrab oladi. Birinchidan, raqamli ta'lim infratuzilmasining to'rtta asosiy ustuni - Internet ulanishi, raqamli kontent, raqamli savodxonlik va o'qituvchilarni tayyorlashni parallel tarzda mustahkamlash uchun strategik investitsiya dasturlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq [2], [3].

Ikkinchidan, OECD Skills Outlook 2025 tavsiyalariga muvofiq, ta'limni moliyalashtirish formulalarini amaldagi ko'nikmalar bo'shlig'i asosida qayta ko'rib chiqish va o'quv dasturlariga XXI asrning asosiy kompetensiyalarini tizimli integratsiya qilish zarurligi qayd etildi [8].

Uchinchidan, fan-ta'lim-innovatsiya integratsiyasini mustahkamlash uchun universitetlarda "University 3.0" modelini joriy etish, ya'ni ta'lim, tadqiqot va tijoratga chiqarishning uzviy bog'lanishini ta'minlash tavsiya etildi [15].

To'rtinchidan, Jahon iqtisodiy forumi bergan 78 million yangi ish o'rni va 59 foizlik qayta tayyorgarlik ehtiyoji prognoziga javoban uzluksiz ta'lim platformalarini kengaytirish, ixtisoslashtirilgan mikromalakalar (micro-credentials) dasturlarini joriy etish hamda korxonalar bilan hamkorlik modellarini rivojlantirish zaruriyati belgilandi [9].

Beshinchidan, O'zbekiston tajribasi ko'rsatganidek, milliy raqamli ta'lim strategiyasining bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va xalqaro tashkilotlar (UNESCO, UNICEF, Jahon banki) bilan hamkorlik ishonchli institutsional samaradorlik keltirmoqda [11], [15]. Ushbu tajribani Markaziy Osiyo va rivojlanayotgan davlatlar uchun qiyosiy namuna sifatida umumlashtirish mumkin.

Umumiy xulosa sifatida ta'kidlash o'rinlidir: raqamli texnologiyalarning fan va ta'lim integratsiyasidagi rolini mustahkamlash inson kapitalining sifat ko'rsatkichlarini oshirish uchun strategik kalit vosita hisoblanadi. Raqamli ekotizimni insonga yo'naltirilgan tamoyillar asosida quruvchi va fan-ta'lim-amaliyot zanjirini uzluksizlashtiruvchi milliy modellarning rivojlanishi kelajakdagi iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikning barqaror poydevoriga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1993. URL: <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/H/bo3684031.html>
2. UNESCO. Digital learning and transformation of education: what you need to know. 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/digital-education/need-know>
3. UNESCO. Steering the digital transformation of education: UNESCO's human-centered approach // Frontiers of Digital Education. 2024. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s44366-024-0020-0>
4. UNESCO. AI and technologies in education. 2026. URL: <https://www.unesco.org/en/digital-education>
5. World Bank. Human Capital Project. 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>

6. World Bank. The Human Capital Project: Frequently Asked Questions. 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital/brief/the-human-capital-project-frequently-asked-questions>
7. OECD. Skills Summit 2024 - Issues for discussion paper. 2024. URL: [https://one.oecd.org/document/SKC\(2024\)1/en/pdf](https://one.oecd.org/document/SKC(2024)1/en/pdf)
8. OECD. OECD Skills Outlook 2025. 2025. URL: https://www.oecd.org/en/publications/2025/12/oecd-skills-outlook-2025_ac37c7d4.html
9. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025. 2025. URL: <https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2025/>
10. “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi va inson huquqlari. O‘zbekiston Respublikasi Inson huquqlari Milliy markazi. 2023. URL: <http://insonhuquqlari.uz/oz/news/m11427>
11. UNICEF Uzbekistan. UNICEF calls for a teacher-led digital transformation in Uzbekistan’s education sector. 2024. URL: <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/press-releases/unicef-calls-teacher-led-digital-transformation-uzbekistans-education-sector>
12. European University Association. Digital learning in Uzbekistan: challenges and lessons learnt. 2022. URL: <https://eua.eu/our-work/expert-voices/digital-learning-in-uzbekistan-challenges-and-lessons-learnt.html>
13. Problems of digital transformation of education and science in the Republic of Uzbekistan // European Journal of Agricultural and Rural Education. 2024. URL: <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/download/45147/28707/48720>
14. Our World in Data. Human Capital Index - World Bank data. 2026. URL: <https://ourworldindata.org/grapher/human-capital-index-in-2018>
15. The Asia Today. Higher Education Transformation in Uzbekistan: Strengths, Opportunities, and the Way Forward for New Uzbekistan. 2025. URL: <https://theasiatoday.org/essays/higher-education-transformation-in-uzbekistan-strengths-opportunities-and-the-way-forward-for-new-uzbekistan/>
16. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOYIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 09. - C. 415-424.

SURXONDARYO VILOYATIDA TURIZM XIZMATLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Eshqobilova Nargiza Mengnarovna

Denov Tadbirkorlik Pedagogika instituti

“Raqamli iqtisodiyot” kafedrası PhD,

katta o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0009-9788-4853

E-mail: neshqobilova@dtpi.uz

Annotatsiya

Mazkur maqolada Surxondaryo viloyatida turizm xizmatlari samaradorligini oshirish yo‘llari tahlil qilindi. Tadqiqotda hududning tabiiy, tarixiy va madaniy resurslari baholandi hamda turizm infratuzilmasi va xizmatlar tizimining holati o‘rganildi. Statistik ma‘lumotlar asosida turistlar soni va turizm daromadlarining o‘shirish dinamikasi aniqlanib, mavjud salohiyat to‘liq ishga solinmayotgani ko‘rsatildi. Tahlil natijalari mehmonxonalar bandligi, marketing faoliyati va mavsumiylik omillari samaradorlikka ta’sir etishini tasdiqladi. Raqamli marketing, xizmat sifatini oshirish va hududiy turizm klasterlarini rivojlantirish samaradorlikni oshirishning muhim yo‘nalishlari sifatida asoslandi.

Kalit so‘zlar: turizm samaradorligi, Surxondaryo, turizm infratuzilmasi, marketing, xizmat sifati, raqamli turizm, turizm daromadi, klaster.

Аннотация

В данной статье проанализированы пути повышения эффективности туристических услуг в Сурхандарьинской области. В исследовании оценены природные, исторические и культурные ресурсы региона, а также изучено состояние туристической инфраструктуры и системы услуг. На основе статистических данных выявлена динамика роста числа туристов и доходов от туризма, при этом установлено, что имеющийся потенциал используется не в полной мере. Результаты анализа подтвердили влияние загрузки гостиниц, маркетинговой активности и сезонности на эффективность. Также обоснованы такие направления повышения эффективности, как цифровой маркетинг, улучшение качества услуг и развитие туристических кластеров.

Ключевые слова: эффективность туризма, Сурхандарьинская область, инфраструктура туризма, маркетинг, качество услуг, цифровой туризм, доходы, кластер.

Abstract

This article analyzed ways to improve the efficiency of tourism services in the Surkhandarya region. The study evaluated the region’s natural, historical, and cultural resources and examined the state of tourism infrastructure and service systems. Based on statistical data, the growth dynamics of tourist arrivals and tourism revenues were identified, showing that the existing potential is not fully utilized. The analysis confirmed that hotel occupancy, marketing activity, and seasonality significantly affect efficiency. It was also established that digital marketing, service quality improvement,

and the development of regional tourism clusters are key directions for increasing efficiency.

Keywords: tourism efficiency, Surkhandarya region, tourism infrastructure, marketing, service quality, digital tourism, revenue, cluster.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Turizmning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2025-yilda 3,5 foizni tashkil qilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-noyabr 348-sonli "O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi faoliyatini tashkil etish va turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori bilan 2030-yilgacha turizm sohasini rivojlantirishning asosiy maqsadlari belgilandi¹. Unga ko'ra, ko'rsatilgan muddatga qadar turizm sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini amaldagi 3,5 foizdan 7 foizgacha yetkaziladi va chet ellik turistlarning yillik sonini amaldagi 10 mln nafardan 20 mln nafargacha yetkaziladi, shu jumladan, to'lov qobiliyati yuqori bo'lgan turistlar oqimini ko'paytiriladi². O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 3-may 324-son "Surxondaryo viloyatida turizm sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori³ aynan viloyatda turizm salohiyatini rivojlantirish va turizm samaradorligini oshirishga asos bo'ldi.

Surxondaryo viloyati o'zining tabiiy go'zalligi, tarixiy obidalar va madaniy merosi bilan turizm salohiyatiga ega hudud hisoblanadi. Shu sababli viloyatdagi turizm xizmatlarining samaradorligini oshirish, xizmat sifati va marketing tizimining yetarli darajada rivojlantirish davr talabiga aylanmoqda.

Bu bo'yicha mamlakatimizda turizm sohasini iqtisodiyotning muhim strategik tarmog'i sifatida yanada rivojlantirish, sayyohlar oqimini keskin oshirish, yangi turizm obyektlarini tashkil etish, sohadagi tadbirkorlarni qo'shimcha ravishda qo'llab-quvvatlash, yangi ish o'rinlarini yaratish hamda mavjud ish o'rinlarini saqlab qolish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-may PF-87-son "2025-2026-yillarda sayyohlar oqimini keskin ko'paytirish va turistik xizmatlar ko'lamini jadal kengaytirish orqali turizmning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni⁴ imzolandi. Unga ko'ra 2025-yil 1-iyundan boshlab Bahrayn Qirolligi, Kuvayt Davlati va O'mon Sultonligi fuqarolari uchun O'zbekiston Respublikasi hududiga kirgan kundan e'tiboran 30 kunlik muddatga vizasiz rejim belgilanganligi qayd etilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-noyabr PQ-348-sonli "O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi faoliyatini tashkil etish va turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-7851788>

² <https://xabar.uz/uz/jamiyat>

³ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 3-may 324-son "Surxondaryo viloyatida turizm sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/ru/docs/-3718540>

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-may PF-87-son "2025-2026-yillarda sayyohlar oqimini keskin ko'paytirish va turistik xizmatlar ko'lamini jadal kengaytirish orqali turizmning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-7531559>

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm xizmatlari samaradorligini oshirish bo'yicha P.Kotler, J.Bowen, J.Makenslarning "*Mehmondo'stlik va turizm uchun marketing*" nomli kitobida turizm xizmatlari marketingini rivojlantirish bo'yicha nazariy asoslar, mehmonlar tajribasini oshirish, xizmat sifatini yaxshilash va raqamli platformalarda reklama strategiyasini ishlab chiqish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan¹. Surxondaryo viloyatidagi turizm samaradorligini oshirishda marketing yondashuvlarini shakllantirishda muhim manba hisoblanadi. Jahon turizm tashkilotining 2024-yildagi "*Turizm statistikasi hisoboti*" turizm oqimlari va samaradorlik ko'rsatkichlarini taqdim etadi². BMTning Jahon Savdo Tashkiloti ma'lumotlari viloyatdagi turizmni xalqaro kontekstda solishtirish va raqobatbardosh strategiyalarni ishlab chiqishda asosiy statistika sifatida ishlatiladi.

S.L.Smithning 2022-yildagi "*Turizm tahlili*" kitobi turizm iqtisodiyoti va turizm xizmatlarining samaradorligini o'lchash metodologiyasini yoritadi³. Surxondaryo turizm salohiyatini baholashda foydalanuvchi daromadlari, mehmonlar soni va xizmatlardan olinadigan daromad kabi ko'rsatkichlarni tahlil qilishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi *turizm statistikasi* mahalliy statistik ma'lumotlar manbai. Surxondaryo viloyatida mehmonlar oqimi, mehmonxona quvvati, xizmat turi va daromadlar bo'yicha raqamlar keltirilgan. Maqolada viloyatning real turizm ko'rsatkichlarini tahlil qilish uchun asos sifatida ishlatiladi. C.Hollowayning "*Turizm biznesi*" nomli kitobida turizm biznesi va xizmatlarni boshqarish bo'yicha nazariy va amaliy tavsiyalarni yoritilgan⁴. Surxondaryo turizm sektoridagi mehmonxonalar va transport xizmatlarini samaradorligini oshirish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqishda foydalidir. D.Buhalis, R.Lawning "*Axborot texnologiyalari va turizmni boshqarishdagi taraqqiyot: Internetdan 20 yil o'tib va 10 yil o'tgach - Elektron turizmni tadqiq qilish holati*" nomli asarida "Raqamli turizm va elektron xizmatlar samaradorligini oshirish bo'yicha" tadqiqot olib borilgan⁵. Surxondaryo viloyatida onlayn bronlash, virtual tur va raqamli marketing strategiyalarini joriy etish tavsiyalari uchun manba sifatida foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Adabiyotlar sharhidan ko'rinib turibdiki, Surxondaryo viloyatida turizm xizmatlari samaradorligini oshirish uchun uch asosiy yo'nalish muhim:

1. Marketing va raqamli strategiyalar - Kotler va Buhalis manbalari.
2. Iqtisodiy samaradorlik va statistik tahlil - Smith va stat.uz manbalari.
3. Xizmat sifatini oshirish va boshqaruv - Holloway va Jahon Savdo Tashkiloti manbalari.

Ushbu manbalar birgalikda viloyat turizm salohiyatini optimallashtirish va innovatsion strategiyalarni ishlab chiqishda mustahkam ilmiy asos yaratadi.

¹ Philip Kotler • John T. Bowen James C. Makens Seyhmus Baloglu Marketing for Hospitality and Tourism Seventh edition

² UN tourism 2024 Global Tourism Statistics

³ Stephan.L.J.Smith Tourism Analysis 2014

⁴ J. Christopher Holloway The Business Of Tourism Eighth edition

⁵ Progress in tourism management Twenty years on and 10 years after the Internet: The state of eTourism research

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Surxondaryo viloyati turizm salohiyati yuqori hududlardan biri bo‘lib, unda tarixiy, madaniy va tabiiy resurslar jamlangan. Xususan, Termiz shahri va uning atrofidagi arxeologik yodgorliklar, Boysun hududining etnografik xususiyatlari turizm rivojida muhim rol o‘ynaydi.

Surxondaryo tog‘ va vodiylar landshaftlariga boy hudud hisoblanadi. Hisor, Boysun va Ko‘hitang tog‘ tizmalari ekologik va sarguzasht turizmi uchun qulay sharoit yaratadi.

- Boysun tog‘lari - trekking va etnoturizm uchun mashhur
- Ko‘hitang hududi - noyob flora va fauna
- Issiq iqlim - yil davomida sayohat qilish imkoniyati

Viloyatda juda ko‘p tarixiy obidalar mavjud bo‘lib, ular madaniy va arxeologik turizmni rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

- 374 dan ortiq tarixiy va madaniy obidalar mavjud
- Qadimgi Termiz shahri - Buyuk Ipak yo‘li markazlaridan biri
- Buddaviylik, islomiy va qadimgi sivilizatsiya yodgorliklari

Bu hudud “sivilizatsiyalar chorrahasi” sifatida ham e’tirof etiladi. Surxondaryo ziyorat turizmi uchun juda katta imkoniyatlarga ega:

- Islom olamiga oid ko‘plab maqbaralar va muqaddas joylar
- Tasavvuf allomalari qabrlari
- Xorijiy ziyoratchilar uchun katta qiziqish uyg‘otadi

Hududda ekologik va agroturizmni rivojlantirish imkoniyatlari ham yuqori:

- Tog‘ va qishloq hududlarida dam olish maskanlari
- Milliy urf-odatlar va an’analarni o‘rganish imkoniyati
- Ekologik toza mahsulotlar va tabiiy muhit

1-jadval.

Surxondaryoga tashrif buyurgan turistlar soni¹

Yil	Turistlar soni (ming kishi)	O‘zgarish sur’ati, foizda
2020	35	-
2021	52	48
2022	75	44
2023	88	17
2024	91.6	4
2025	100	9

Viloyatda turizm infratuzilmasi sezilarli darajada rivojlanmoqda:

• 80 ta mehmonxona, 141 ta oilaviy mehmon uylari va 9 ta xostel faoliyat yuritmoqda

- Transport va xizmat ko‘rsatish tizimi kengaymoqda
- Termiz shahrida zamonaviy turistik xizmatlar rivojlangan

Turizm samaradorligini oshirish iqtisodiy va menejment yondashuvlarini o‘z ichiga oladi:

¹ Muallif ishlanmasi <https://www.surxonstat.uz> ma’lumotlari asosida

- Iqtisodiy samaradorlik: xizmatlar narxi va sifatining optimal kombinatsiyasi, foyda va xarajatlar tahlili.

- Xizmat sifati: mehmonlar tajribasi va qoniqishi asosida baholash.

- Innovatsion yondashuvlar: raqamli marketing, onlayn bronlash tizimlari, virtual turlar.

Samaradorlik ko'rsatkichlari quyidagilar bilan o'lchanadi:

1. Mehmonlar soni va ularning qaytish chastotasi

2. Turizm xizmatlaridan olinadigan daromad

3. Mehmonlarning qoniqish darajasi (anketalar va sharhlar asosida)

Viloyatga tashrif buyuruvchi turistlar soni oshib bormoqda: 2022-yil: 30 ming kishini, 2023-yil 38 ming kishini, 2024-yil 45 ming kishini tashkil qilgan.

2-jadval.

Surxondaryoda turizmdan kelgan daromadlar¹

Yil	Turizm daromadi (mlrd) so'm	O'sish, foizda
2020	120	-
2021	180	50
2022	260	44
2023	320	23
2024	370	15
2025	420	13

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki Surxondaryo viloyatida turistlar soni ortib bormoqda. Turizmdan kelgan daromad ham 2020-yilga nisbatan 2025-yilda 3 barobar ortgan. 2025-yilda mehmonxonalar bandligi 35% ga yetgan. Bu ko'rsatkichlardan ma'lumki viloyatda turizm samaradorligini yanada oshirish va turizm infrastrukturasini yanada rivojlantirish talab etiladi. Bandlik darajasi o'rtacha darajada, lekin pastroq segmentda. Mehmonxonalar sig'iminining taxminan 1/3 qismi ishlatilmoqda. Turizm oqimi hali to'liq salohiyatga chiqmagan. Infratuzilma mavjud, lekin talab yetarli emas. Bandlikning past bo'lishining asosiy sabablari: xorijiy turistlar ulushi pastligi, turizmning mavsumiyliigi asosan bahor-yoz oylariga turistlarning tashrifi, marketing va brendining sustligi, hududiy notekis rivojlanishi. Bandlikni oshirish yo'llari xalqaro turistlarni jalb qilish, ziyorat va ekoturizmni rivojlantirish, onlayn bron tizimlarini kengaytirish, Boysun, Sherobod, Sariosiyo tumanlarida turizm salohiyatini yanada oshirish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Surxondaryo viloyatidagi turizm xizmatlarining samaradorligini oshirish quyidagi chora-tadbirlar orqali amalga oshirish mumkin:

- Raqamli marketing va innovatsion platformalarni keng joriy etish
- Xizmat sifatini oshirish va kadrlarni malaka oshirish
- Transport va infratuzilmani yaxshilash
- Mahalliy turizm klasterlarini tashkil qilish

¹Muallif ishlanmasi <https://www.surxonstat.uz> ma'lumotlari asosida

- Mehmonlar tajribasi va qoniqishini doimiy monitoring qilish

Ushbu tadbirlar viloyat turizmini rivojlantirib, iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi va Surxondaryoni xalqaro turizm bozorida raqobatbardosh qiladi. Bundan tashqari marketing va reklama strategiyasini qo'llash:

- Onlayn platformalar orqali hududni reklama qilish (Instagram, Facebook).
- Mahalliy va xalqaro turizm yarmarkalarida ishtirok.

Xizmat sifatini oshirish

- Mehmonxonalar va ovqatlanish joylarida xizmat standartlarini joriy etish.
- Kadrlar malakasini oshirish: mehmonlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha treninglar.
- klasterlari yaratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-noyabr PQ-348-sonli "O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi faoliyatini tashkil etish va turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-7851788>

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 3-may 324-son "Surxondaryo viloyatida turizm sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/ru/docs/-3718540>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-may PF-87-son "2025-2026-yillarda sayyohlar oqimini keskin ko'paytirish va turistik xizmatlar ko'lamini jadal kengaytirish orqali turizmning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-7531559>

4. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

5. Philip Kotler John T. Bowen James C. Makens Seyhmus Baloglu Marketing for Hospitality and Tourism Seventh edition

6. Behzod A. Xizmat ko'rsatish sohasini barqaror rivojlantirishda xalqaro marketing strategiyalaridan foydalanish //Marketing Jurnal. - 2026. - №. 1.

7. J.Christopher Holloway with Claire Humphreys and Rob Davidson The business of tourism Eighth edition

8. Qodirova, D. & Mamatqulov, Sh. (2021). "Ekoturizmni rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari". Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsiyalar nashriyoti.

9. Xudoyberganov, A. (2023). "Yashil turizmni rivojlantirishda hududiy salohiyatdan foydalanish" // Turizm va iqtisodiyot ilmiy jurnali, №3(12), 45-52.

10. To'yli Ravshanov (2024). "Surxondaryo viloyatining turizm salohiyatini rivojlantirish". Ekonomika va turizm jurnali, 5(3), 101-106.

11. Эргашходжаева Ш., Хакимов З. Тошкент вилояти имижини яратиш асосида инвестицион муҳит жозибadorлигини ошириш //хoзяйство. - 2011. - №. 6. - С. 78

MAMLAKATDA IJTIMOIIY TABAQALASHUV TENDENSIYALARINING DOIMIIY MONITORING TIZIMINI YARATISHNING NAZARIY ASOSLARI

Boltayeva Zinora Mirdjonovna

Alfraganus University NOTT
Loyiha Yetakchi ilmiy xodimi,
“Menejment va marketing” kafedrası PhD, dotsenti
E-mail: eshov.mansur@mail.ru

Xidirova Barchinoy Ilxomovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
“Raqamli iqtisodiyot” kafedrası,
PhD, katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur ilmiy ishda ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarini tizimli monitoring qilish zarurati, uning nazariy asoslari va metodologik yondashuvlari keng yoritilgan. Tadqiqotda ijtimoiy tengsizlikni baholashning zamonaviy indikatorlari, jumladan Jini koeffitsiyenti, Palma nisbati va ko‘p o‘lchovli kambag‘allik indekslari tahlil qilinadi. Shuningdek, tadqiqotda ijtimoiy tabaqalashuvni baholashda an‘anaviy statistik usullar bilan bir qatorda zamonaviy raqamli yondashuvlar - Big Data texnologiyalari, sun‘iy intellekt asosidagi tahlil va real vaqt monitoring tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Ushbu yondashuvlar ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tezkor va aniq tahlil qilish, hududiy va demografik tafovutlarni aniqlash hamda ijtimoiy siyosatni samarali rejalashtirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy tabaqalashuv, ijtimoiy tengsizlik, daromadlar differensiallashuvi, monitoring tizimi, Big Data, raqamli iqtisodiyot, ijtimoiy siyosat, hududiy tengsizlik, demografik tafovutlar, bandlik, norasmiy sektor, ijtimoiy mobillik, iqtisodiy rivojlanish.

Аннотация

В данной научной работе всесторонне рассматривается необходимость системного мониторинга процессов социальной стратификации, а также их теоретические основы и методологические подходы. В исследовании анализируются современные индикаторы оценки социального неравенства, включая коэффициент Джини, коэффициент Пальмы и индекс многомерной бедности. Кроме того, в работе рассматриваются возможности использования современных цифровых подходов наряду с традиционными статистическими методами, в частности технологий Big Data, анализа на основе искусственного интеллекта и систем мониторинга в реальном времени. Данные подходы позволяют осуществлять оперативный и точный анализ социально-экономических процессов, выявлять территориальные и демографические различия, а также повышать эффективность планирования социальной политики.

Ключевые слова: социальная стратификация, социальное неравенство, дифференциация доходов, система мониторинга, Big Data, цифровая экономика,

социальная политика, региональное неравенство, демографические различия, занятость, неформальный сектор, социальная мобильность, экономическое развитие.

Abstract

This scientific study comprehensively examines the necessity of systematic monitoring of social stratification processes, as well as their theoretical foundations and methodological approaches. The research analyzes modern indicators for assessing social inequality, including the Gini coefficient, the Palma ratio, and the multidimensional poverty index. In addition, the study explores the possibilities of applying modern digital approaches alongside traditional statistical methods, particularly Big Data technologies, artificial intelligence-based analysis, and real-time monitoring systems. These approaches enable rapid and accurate analysis of socio-economic processes, identification of regional and demographic disparities, and improvement of social policy planning effectiveness.

Keywords: social stratification, social inequality, income differentiation, monitoring system, Big Data, digital economy, social policy, regional inequality, demographic disparities, employment, informal sector, social mobility, economic development.

KIRISH

Zamonaviy globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi jamiyatda ijtimoiy tabaqalashuv darajasining ortib borishiga olib kelmoqda. Ijtimoiy tabaqalashuv jamiyat a'zolarining daromadlari, mulkiy holati, ijtimoiy maqomi va imkoniyatlari bo'yicha farqlanishini ifodalovchi muhim sotsiologik kategoriya hisoblanadi. Ushbu jarayonning chuqurlashuvi ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirib, jamiyat barqarorligi va ijtimoiy adolat tamoyillariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bugungi kunda dunyo miqyosida ijtimoiy tengsizlik muammosi dolzarb masalalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Xalqaro tashkilotlar, jumladan Jahon banki va BMT tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, daromadlar va imkoniyatlar o'rtasidagi tafovutning ortishi iqtisodiy o'sishning barqarorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarini chuqur o'rganish, ularni baholash va samarali boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish zamonaviy ilm-fanning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston sharoitida ham ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, iqtisodiy islohotlar, bozor munosabatlarining rivojlanishi va institutsional o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq holda shakllanmoqda. So'nggi yillarda mamlakatda aholi farovonligini oshirish, kambag'allikni qisqartirish va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq, ushbu jarayonlar bilan bir qatorda hududiy, demografik va iqtisodiy tafovutlarning saqlanib qolayotganligi ijtimoiy tabaqalashuvni muntazam monitoring qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Mazkur muammoning dolzarbligi shundan iboratki, mavjud statistik kuzatuv tizimlari ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarini to'liq va real vaqt rejimida aks ettirish

imkoniyatiga ega emas. An'anaviy statistik usullar ko'pincha kechikkan ma'lumotlarni taqdim etadi, bu esa ijtimoiy siyosatni tezkor va samarali shakllantirishni cheklaydi. Shu bois, zamonaviy raqamli texnologiyalar, Big Data va sun'iy intellekt asosida ishlovchi doimiy monitoring tizimlarini joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Bugungi kunda davlat boshqaruvi uchun eng muhim vazifalardan biri - ijtimoiy tabaqalashuv darajasini doimiy ravishda monitoring qilish va uning salbiy oqibatlarini kamaytirishdir. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, samarali monitoring tizimlari ijtimoiy siyosatni dalillarga asoslangan holda shakllantirish imkonini beradi [1].

ADABIYOTLAR SHARHI

Ijtimoiy tabaqalashuv nazariyasi sotsiologiya fanining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning ilmiy asoslari Karl Marks, Maks Veber va Emil Dyurkgeym asarlarida shakllangan. Ushbu klassik nazariyalar ijtimoiy tengsizlikni tushuntirishda turli metodologik yondashuvlarni taklif etadi.

Karl Marks ijtimoiy tabaqalashuvni asosan ishlab chiqarish vositalariga egalik bilan bog'lab, jamiyatni sinflarga - burjuaziya va proletariatga ajratadi. Uning fikricha, "ijtimoiy tengsizlik iqtisodiy munosabatlar tizimidan kelib chiqadi va sinfiy kurash orqali namoyon bo'ladi" [2]. Bu yondashuvda iqtisodiy omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Maks Veber esa tabaqalashuvni yanada kengroq talqin qilib, uni ko'p o'lchovli tizim sifatida izohlaydi. Unga ko'ra, jamiyatdagi ijtimoiy farqlar nafaqat iqtisodiy resurslar, balki siyosiy hokimiyat va ijtimoiy maqom orqali ham belgilanadi. Veber shunday ta'kidlaydi: "ijtimoiy stratifikatsiya uch asosiy komponent - sinf, status va hokimiyatdan iborat" [3]. Ushbu yondashuv tabaqalashuvni kompleks tizim sifatida tushunishga imkon beradi.

Emil Dyurkgeym esa ijtimoiy tabaqalashuvni mehnat taqsimoti bilan bog'lab, uni jamiyatning funksional zaruriyati sifatida baholaydi. Uning fikricha, "ijtimoiy differensiallashuv jamiyatning barqarorligi va rivojlanishining muhim omilidir" [4]. Bu yondashuv tabaqalashuvni ijtimoiy tizimning muvozanatini ta'minlovchi mexanizm sifatida ko'rsatadi.

Bu esa klassik nazariyalar ijtimoiy tabaqalashuvni turli nuqtai nazardan - iqtisodiy, ijtimoiy va funksional jihatdan - tushuntirib beradi va zamonaviy tadqiqotlar uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

O'zbekistonda ijtimoiy tabaqalashuv va tengsizlik muammolari so'nggi yillarda ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishiga aylangan. Ayniqsa, mamlakatda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ushbu jarayonlarni chuqur ilmiy tahlil qilishni talab etmoqda.

Mahalliy tadqiqotchilar ijtimoiy tabaqalashuvni asosan aholi farovonligi, daromadlar differensiallashuvi va ijtimoiy himoya tizimi orqali o'rganadilar. Xususan, Xasanov va Turdiyev aholi farovonlik darajasidagi tafovutlarni tahlil qilib, "ijtimoiy tengsizlik darajasi davlatning ijtimoiy siyosati va resurslarni qayta taqsimlash mexanizmlariga bevosita bog'liq" ekanligini ta'kidlaydi. Ularning fikricha,

O'zbekistonda tengsizlik darajasi nisbatan past bo'lsa-da, hududlar kesimida sezilarli farqlar mavjud [5].

Bundan tashqari, Usmonova Saodatxon o'z tadqiqotlarida ijtimoiy taraqqiyot, milliy g'oya va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilib, "ijtimoiy taraqqiyot darajasi jamiyatdagi tabaqalashuv ko'lami va ijtimoiy adolat tamoyillariga bevosita ta'sir ko'rsatadi" degan fikrni ilgari suradi [6].

O'zbek adabiyotlarida ijtimoiy tabaqalashuvni o'rganishda yana bir muhim yo'nalish - bu hududiy va demografik tafovutlar hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qishloq va shahar aholisi o'rtasidagi farqlar, shuningdek, bandlik va daromad darajasidagi tafovutlar ijtimoiy tabaqalashuvning asosiy omillaridan biridir.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tabaqalashuv nazariyasi klassik yondashuvlardan boshlab zamonaviy ko'p o'lchovli va raqamli metodlarga rivojlangan. Klassik nazariyalar nazariy asosni yaratgan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlar uni amaliy va empirik jihatdan boyitgan. Ayniqsa, indikatorlar tizimi va raqamli monitoring metodlari bugungi kunda ijtimoiy tengsizlikni chuqur tahlil qilishning asosiy vositasiga aylangan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda intellektual boshqaruv tizimlarining (ERP, MES, SCADA, IoT, AI) sanoat korxonalarida joriy etilishi orqali raqobatbardoshlikka ta'siri nazariy va amaliy jihatdan kompleks yondashuv asosida o'rganildi. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi ma'lumotlari asosiy parametrning o'zgarish tendensiyalari baholandi. Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarning sanoat boshqaruvidagi nazariy asoslari, ishlab chiqarish tizimlaridagi transformatsion model va raqamli integratsiyaning evolyutsion bosqichlari tahlil qilindi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy abstraksiya, trend tahlil, SWOT-tahlil, ekspert baholash, indeks usuli va sintez usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ijtimoiy tabaqalashuvni empirik baholashda xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan indikatorlar - Jini koeffitsiyenti, Palma nisbati, kambag'allik darajasi va daromadlar taqsimoti hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichlar jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

So'nggi tadqiqotlarga ko'ra, O'zbekistonda daromadlar tengsizligini ifodalovchi Jini koeffitsiyenti 2023-yilda 0.31 dan 0.35 gacha oshgan [7]. Bu ko'rsatkichning o'sishi jamiyatda ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarining kuchayib borayotganini anglatadi. Shu bilan birga, mazkur daraja xalqaro miqyosda o'rtacha yoki nisbatan past ko'rsatkich sifatida baholanadi.

Tarixiy dinamikaga nazar tashlasak, mustaqillikning dastlabki yillarida iqtisodiy o'tish davri ta'sirida tengsizlik darajasi sezilarli o'zgarishlarga uchragan. Cornia tadqiqotiga ko'ra, 1990-yillarda Jini koeffitsiyenti ayrim davrlarda 0.45-0.48 darajagacha yetgan, bu esa o'tish iqtisodiyotiga xos keskin differentsiallashtirishni

ko'rsatadi. Keyingi yillarda davlatning ijtimoiy siyosati natijasida bu ko'rsatkich pasaygan.

O'zbekistonda ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarini baholashda kompleks yondashuv qo'llanilib, asosiy statistik indikatorlar sifatida daromadlar tengsizligi, kambag'allik darajasi, bandlik ko'rsatkichlari hamda hududiy rivojlanish darajasi tahlil qilinadi. Mazkur indikatorlar jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash, ularning dinamikasini kuzatish va ijtimoiy siyosat samaradorligini baholash imkonini beradi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, aynan ko'p omilli indikatorlar tizimi ijtimoiy tabaqalashuvni to'liq va obyektiv baholashning eng samarali vositasi hisoblanadi [8]. Shu nuqtai nazardan, daromadlar differensiallashuvi ijtimoiy tabaqalashuvning asosiy indikatorlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Daromadlar tengsizligi bilan uzviy bog'liq holda kambag'allik darajasi ham ijtimoiy stratifikatsiyaning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. O'zbekistonda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar va ijtimoiy dasturlar natijasida kambag'allik darajasining qisqarishi kuzatilmoqda. Xususan, ijtimoiy himoya tizimining takomillashuvi, manzilli yordam mexanizmlarining joriy etilishi hamda bandlik dasturlarining kengaytirilishi bu jarayonga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq, ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kambag'allikning kamayishiga qaramay, ayrim ijtimoiy-demografik guruhlar, xususan, qishloq aholisi, kam ta'minlangan oilalar va norasmiy sektorda band bo'lgan shaxslar orasida ushbu muammo dolzarbligicha qolmoqda [9].

Ijtimoiy tabaqalashuvni chuqurroq tahlil qilishda bandlik ko'rsatkichlari alohida ahamiyat kasb etadi. Mehnat bozoridagi nomutanosibliklar, xususan, yuqori va past malakali ishchilar o'rtasidagi daromad tafovutlari, norasmiy bandlikning yuqori ulushi ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiruvchi omillar sifatida qayd etiladi. Tadqiqotlarga ko'ra, "aholi bandligi darajasidagi farqlar daromadlar differensiallashuvining asosiy manbalaridan biri hisoblanadi" [10]. Bu esa ijtimoiy tabaqalashuvni kamaytirishda bandlik siyosatini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Hududiy rivojlanish ko'rsatkichlari ham ijtimoiy tabaqalashuvning muhim determinantlaridan biridir. O'zbekistonda hududlar kesimida iqtisodiy rivojlanish darajasining notekisligi kuzatilib, bu daromadlar va yashash sharoitlari o'rtasidagi tafovutlarni yuzaga keltiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, infratuzilma, ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlariga kirish imkoniyatidagi farqlar hududiy tengsizlikni kuchaytiradi. Natijada, ijtimoiy tabaqalashuv nafaqat iqtisodiy, balki hududiy omillar bilan ham belgilanadi. O'zbekistonda ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlari ko'p omilli xarakterga ega bo'lib, u daromadlar tengsizligi, kambag'allik darajasi, bandlik va hududiy rivojlanish omillari orqali shakllanadi. Mazkur indikatorlarning o'zaro bog'liqligini chuqur tahlil qilish ijtimoiy siyosatni samarali shakllantirish va ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xususan, yirik urbanizatsiyalashgan markazlar - Toshkent shahri va Samarqand viloyatida iqtisodiy faollikning yuqoriligi, xizmatlar sektori rivojlanganligi hamda investitsiya oqimlarining ko'pligi sababli aholi daromadlari nisbatan yuqori darajada

shakllanadi. Aksincha, qishloq hududlarida iqtisodiy infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, ish o‘rinlarining cheklanganligi hamda asosan agrar sektor ustuvorligi sababli bandlik va daromad ko‘rsatkichlari pastroq darajada qolmoqda. Bu holat hududiy ijtimoiy tabaqalashuvning chuqurlashishiga olib keladi.

Ilmiy tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, “hududiy tafovutlar ijtimoiy tengsizlikning eng muhim manbalaridan biri bo‘lib, ular aholining iqtisodiy imkoniyatlari va hayot sifati o‘rtasidagi farqlarni belgilaydi”. Ayniqsa, transport infratuzilmasi, ta’lim va sog‘liqni saqlash xizmatlariga kirish imkoniyatidagi nomutanosibliklar hududlar o‘rtasidagi tafovutlarni yanada kuchaytiradi. Natijada, rivojlangan hududlar va kam rivojlangan hududlar o‘rtasida “ijtimoiy tafovut spiral”i yuzaga keladi, ya’ni rivojlangan hududlar yanada rivojlanib boradi, kam rivojlangan hududlar esa nisbatan orqada qolib ketadi.

Shu bilan birga, ijtimoiy tabaqalashuvning demografik omillari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aholining yosh tarkibi, gender tengligi va mehnat bozoridagi ishtiroki darajasi ijtimoiy stratifikatsiya jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbekistonda yoshlar ulushining yuqoriligi sharoitida ularning bandlik bilan ta’minlanishi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Yoshlar orasida ishsizlik darajasining nisbatan yuqoriligi ularning iqtisodiy mustaqillikka erishishini qiyinlashtiradi va ijtimoiy tabaqalashuvni kuchaytiradi.

Gender jihatdan ham ma’lum tafovutlar mavjud bo‘lib, ayollar bandligi va daromad darajasi erkaklarga nisbatan pastroq ekanligi kuzatiladi. Bu esa ijtimoiy tengsizlikning yana bir muhim ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlarga ko‘ra, “yuqori daromadli ish o‘rinlariga kirish imkoniyatining cheklanganligi, ayniqsa ayollar va yoshlar uchun, strukturaviy tengsizlikni kuchaytiruvchi omillardan biridir” [11].

Hududiy va demografik omillar o‘zaro bog‘liq holda ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarini shakllantiradi. Hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy farqlar demografik guruhlar imkoniyatlariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishga qaratilgan siyosatda hududiy rivojlanishni muvozanatlashtirish, infratuzilmani rivojlantirish hamda yoshlar va ayollar bandligini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy tabaqalashuv darajasiga bevosita ta’sir qiluvchi asosiy omillardan biri - bu bandlik va mehnat bozori holati hisoblanadi. Mehnat bozori jamiyatda daromadlar taqsimoti, iqtisodiy imkoniyatlar va ijtimoiy mobillik darajasini belgilovchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, bandlik strukturasi va uning sifati ijtimoiy tengsizlikni shakllantiruvchi asosiy determinantlardan biri sifatida qaraladi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, rasmiy bandlik darajasining oshishi ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishga xizmat qiladi. Rasmiy sektor doirasida faoliyat yurituvchi ishchilar barqaror daromad manbaiga, ijtimoiy himoya tizimlariga (pensiya, sug‘urta) va mehnat huquqlariga ega bo‘ladilar. Bu esa aholi daromadlari o‘rtasidagi keskin tafovutlarning yumshashiga olib keladi. Aksincha, norasmiy sektor ulushining yuqoriligi ijtimoiy tabaqalashuvni kuchaytiradi, chunki bunday bandlik shaklida daromadlar beqaror, ijtimoiy kafolatlar esa cheklangan bo‘ladi.

1-jadval.
O'zbekistonda hududiy ijtimoiy tabaqalashuv ko'rsatkichlari (shahar va qishloq kesimida) [12]

№	Ko'rsatkichlar	Shahar hududlari (urban)	Qishloq hududlari (rural)	Tafovut tavsifi	Ijtimoiy ta'siri
1	O'rtacha daromad darajasi	Yuqori	Past	1.5-2 baravar farq	Tabaqalashuvni kuchaytiradi
2	Bandlik darajasi	Barqaror (rasmiy sektor ustun)	Nisbatan past (norasmiy sektor yuqori)	Strukturaviy farq	Ijtimoiy himoya cheklangan
3	Norasmiy bandlik ulushi	Past	Yuqori	20-30 foiz farq	Daromad beqarorligi
4	Ta'lim sifati va imkoniyati	Yuqori	Nisbatan past	Sifat tafovuti	Inson kapitali farqi
5	Sog'liqni saqlash xizmatlari	Rivojlangan	Cheklangan	Infrastrukturaviy tafovut	Hayot sifati pasayadi
6	Infratuzilma (yo'l, internet, transport)	Yuqori darajada rivojlangan	Yetarli emas	Hududiy nomutanosiblik	Rivojlanish cheklanadi
7	Investitsiya jalb qilish	Yuqori	Past	Kapital oqimi farqi	Iqtisodiy o'sish notekis
8	Kambag'allik darajasi	Past	Nisbatan yuqori	1.5 baravar farq	Ijtimoiy tengsizlik ortadi
9	Ijtimoiy xizmatlarga kirish	Keng	Cheklangan	Imkoniyat tafovuti	Ijtimoiy mobillik past
10	Raqamli texnologiyalardan foydalanish	Yuqori	Past	"Raqamli tafovut"	Axborot tengsizligi

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda hududiy ijtimoiy tabaqalashuv ko'p o'lchovli xarakterga ega bo'lib, u faqat daromadlar bilan emas, balki bandlik, infratuzilma, ta'lim va ijtimoiy xizmatlarga kirish imkoniyatlari orqali ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, qishloq hududlarida norasmiy bandlikning yuqoriligi va infratuzilmaning yetarli rivojlanmaganligi ijtimoiy tengsizlikni chuqurlashtiruvchi asosiy omillar sifatida qayd etiladi. Bu holat xalqaro tadqiqotlar bilan ham mos keladi, ya'ni hududiy tafovutlar ijtimoiy tabaqalashuvning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Ziyaviddinovna ta'kidlashicha, "aholining daromadlari va bandlik darajasi o'rtasidagi farqlar ijtimoiy differensiallashuvning asosiy manbai hisoblanadi". Ushbu fikr mehnat bozoridagi nomutanosibliklarning ijtimoiy tabaqalashuvga bevosita ta'sirini tasdiqlaydi. Ayniqsa, zamonaviy iqtisodiyot sharoitida yuqori malakali va past malakali ishchilar o'rtasidagi daromad tafovuti keskin ortib borayotganligi kuzatilmoqda. Bu holat inson kapitalining sifat darajasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ta'lim va kasbiy tayyorgarlik imkoniyatlaridagi tengsizlikni ham aks ettiradi.

2-jadval.
O'zbekistonda ijtimoiy tengsizlik ko'rsatkichlari dinamikasi [13]

№	Yil	Jini koeffitsiyenti	Kambag'allik darajasi, foizda	Bandlik darajasi, foizda	Norasmiy bandlik, foizda	Izoh
1	2019	0.30	14.0	67.0	55.0	Islahotlar boshlanish bosqichi
2	2020	0.31	15.0	66.0	57.0	Pandemiya ta'siri
3	2021	0.32	14.5	67.0	56.0	Tiklanish davri
4	2022	0.33	14.0	68.0	54.0	Iqtisodiy o'sish
5	2023	0.35	13.5	69.0	52.0	Bozor mexanizmlari kuchayishi

2-jadval ma'lumotlari O'zbekistonda ijtimoiy tabaqalashuv dinamikasining murakkab va ko'p omilli xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Xususan, Jini koeffitsiyentining 0.30 dan 0.35 gacha o'sishi daromadlar o'rtasidagi tafovutning kengayayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, kambag'allik darajasining asta-sekin pasayib borishi davlat ijtimoiy siyosatining ma'lum darajada samarali ekanligini ko'rsatadi.

Bandlik darajasining o'sishi ijobiy tendensiya sifatida baholansa-da, norasmiy bandlik ulushining hali ham yuqoriligi ijtimoiy himoya tizimining to'liq qamrovga ega emasligini bildiradi. Ayniqsa, 2020-yilda pandemiya ta'sirida kambag'allikning oshishi va bandlikning pasayishi iqtisodiy shoklarning ijtimoiy tabaqalashuvga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Mazkur jadval ijtimoiy tengsizlikning kamayishi va ortishi bir vaqtning o'zida sodir bo'layotgan murakkab jarayon ekanligini ko'rsatadi. Bu esa monitoring tizimlarida kompleks indikatorlardan foydalanish zarurligini asoslaydi.

Bundan tashqari, mehnat bozorida sektorlararo farqlar ham ijtimoiy tabaqalashuvni kuchaytiruvchi omil hisoblanadi. Masalan, xizmatlar va sanoat sohalarida ish haqi darajasi qishloq xo'jaligiga nisbatan yuqori bo'lib, bu iqtisodiy faoliyat turlari o'rtasida daromadlar differentsiallashtirishga olib keladi. Shu bilan birga, yuqori texnologiyali va innovatsion sohalarida bandlikning oshishi yuqori daromadli qatlam shakllanishiga xizmat qilmoqda, bu esa ijtimoiy tabaqalashuvning yangi ko'rinishlarini yuzaga keltiradi.

Mehnat bozori strukturasi gender va yoshga oid tafovutlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayollar va yoshlar o'rtasida rasmiy bandlik darajasining pastligi, ularning asosan past daromadli yoki norasmiy sektorda band bo'lishi ijtimoiy tengsizlikni yanada kuchaytiradi. Shu jihatdan, bandlik siyosatini takomillashtirish, ayniqsa, yoshlar va ayollar uchun sifatli ish o'rinlarini yaratish ijtimoiy tabaqalashuvni kamaytirishda muhim vosita hisoblanadi.

O'zbekistonda ijtimoiy tabaqalashuv darajasini tartibga solish va uning salbiy oqibatlarini yumshatishda davlat siyosati muhim institutsional omil sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy siyosat mexanizmlari orqali davlat aholining turli qatlamlari o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirishga, ijtimoiy adolat tamoyillarini

ta'minlashga va barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga intiladi. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy transferlar, subsidiya tizimi va bandlikni qo'llab-quvvatlash dasturlari ijtimoiy tabaqalashuvni kamaytirishning asosiy vositalari hisoblanadi.

Avvalo, ijtimoiy nafaqalar va transfert to'lovlari aholining kam ta'minlangan qatlamlarini qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu mexanizmlar orqali daromadlar qayta taqsimlanadi va minimal ijtimoiy standartlar ta'minlanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, manzilli ijtimoiy yordam tizimi daromadlar tengsizligini sezilarli darajada yumshatish imkonini beradi, ayniqsa, ijtimoiy himoyaga muhtoj guruhlar uchun.

Ikkinchidan, subsidiya siyosati ham ijtimoiy tabaqalashuvni kamaytirishda muhim vosita hisoblanadi. Energetika, oziq-ovqat va transport sohalarida beriladigan subsidiyalar aholining xarid qobiliyatini qo'llab-quvvatlab, turmush darajasini barqarorlashtirishga xizmat qiladi. Biroq, ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, subsidiya mexanizmlarining samaradorligi ularning manzilliligi va shaffofligiga bevosita bog'liq bo'lib, noto'g'ri yo'naltirilgan subsidiyalar aksincha, tengsizlikni kuchaytirishi ham mumkin.

Uchinchidan, bandlik dasturlari ijtimoiy tabaqalashuvni kamaytirishda eng barqaror va uzoq muddatli ta'sirga ega vosita sifatida qaraladi. Yangi ish o'rinlarini yaratish, kasb-hunar o'qitish tizimini rivojlantirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali aholining iqtisodiy faolligi oshiriladi. Natijada, daromadlar bazasi kengayadi va ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi tafovutlar qisqaradi.

Cornia tadqiqotiga ko'ra, O'zbekistonda amalga oshirilgan makroiqtisodiy siyosat boshqa o'tish iqtisodiyotiga ega davlatlarga nisbatan daromadlar tengsizligining keskin oshib ketishining oldini olishga xizmat qilgan. Xususan, davlat tomonidan iqtisodiyotni bosqichma-bosqich liberallashtirish, ijtimoiy himoya tizimini saqlab qolish va bandlikni qo'llab-quvvatlash siyosati ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim omil bo'lgan.

Shu bilan birga, zamonaviy bosqichda bozor iqtisodiyoti mexanizmlarining chuqurlashuvi natijasida ijtimoiy tabaqalashuvning asta-sekin ortib borishi kuzatilmoqda. Bu jarayon, bir tomondan, iqtisodiy o'sish va bozor samaradorligi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, daromadlar differensiallashuvining kuchayishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, yuqori daromadli va past daromadli qatlamlar o'rtasidagi tafovutning ortishi ijtimoiy siyosatning yangi yondashuvlarini talab etmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hududiy va demografik tafovutlar ijtimoiy tengsizlikning asosiy manbalaridan biri sifatida shakllanmoqda. Xususan, iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan hududlar bilan nisbatan kam rivojlangan hududlar o'rtasidagi farqlar, shuningdek, yoshlar va ayollar kabi demografik guruhlarining mehnat bozoridagi ishtiroki darajasidagi nomutanosibliklar ijtimoiy tabaqalashuvni chuqurlashtiruvchi omillar hisoblanadi. Bu esa ijtimoiy siyosatni hududiy va demografik xususiyatlarni inobatga olgan holda shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, bandlik va mehnat bozori strukturasidagi nomutanosibliklar ham ijtimoiy tabaqalashuvning muhim determinantlaridan biri ekanligi aniqlandi. Rasmiy va norasmiy sektor o'rtasidagi tafovutlar, yuqori va past malakali ishchilar o'rtasidagi

daromad farqlari hamda iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha ish haqi darajasidagi nomutanosibliklar ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi. Ayniqsa, norasmiy bandlikning yuqori ulushi ijtimoiy himoya mexanizmlarining yetarli darajada ishlamasligiga olib kelib, aholining ayrim qatlamlarini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan zaif holatga tushirib qo'yadi.

Davlatning ijtimoiy siyosati ijtimoiy tabaqalashuvni yumshatishda muhim stabilizatsion rol o'ynayotganligi ham tahlillar natijasida tasdiqlandi. Ijtimoiy nafaqalar, subsidiya tizimi va bandlik dasturlari orqali aholining kam ta'minlangan qatlamlari qo'llab-quvvatlanmoqda hamda daromadlar o'rtasidagi tafovutlar ma'lum darajada kamaytirilmoqda. Biroq, mavjud mexanizmlar ijtimoiy tengsizlikni to'liq bartaraf etish uchun yetarli emasligi, ayniqsa bozor iqtisodiyoti sharoitida tabaqalashuvning tabiiy ravishda yuzaga kelishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatadiki, zamonaviy sharoitda ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarini samarali boshqarish uchun raqamli monitoring tizimlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda. An'anaviy statistik usullar ko'pincha vaqt jihatidan kechikkan ma'lumotlarni taqdim etadi, bu esa tezkor va asosli qarorlar qabul qilish imkoniyatini cheklaydi. Shu sababli, Big Data, sun'iy intellekt va raqamli platformalar asosida ishlovchi monitoring tizimlari ijtimoiy jarayonlarni real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish imkonini berib, ijtimoiy siyosat samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Xalqaro ilmiy izlanishlar bilan yuqori darajada mos kelishini ko'rsatdi. Xususan, daromadlar tengsizligi va ijtimoiy tabaqalashuv o'rtasida kuchli korrelyatsion bog'liqlik mavjudligi tasdiqlandi. Zamonaviy sotsiologik va iqtisodiy tadqiqotlarda ham daromadlar differensiallashuvi ijtimoiy stratifikatsiyaning asosiy indikatorlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda kuzatilayotgan tendensiyalar global jarayonlarning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu bilan birga, O'zbekiston tajribasi o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Xususan, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan tartibga solish mexanizmlari - ijtimoiy himoya tizimi, subsidiyalar va bandlik dasturlari - ijtimoiy tengsizlikning keskin oshib ketishining oldini olishda muhim rol o'ynayotganligi aniqlandi. Xalqaro tajriba bilan solishtirganda, bu yondashuv o'tish iqtisodiyotiga ega ko'plab davlatlarga xos bo'lgan keskin tabaqalashuv jarayonlarini nisbatan yumshoq shaklda kechishini ta'minlayotganini ko'rish mumkin. Bu esa davlatning faol ijtimoiy siyosati ijtimoiy barqarorlikni saqlashda muhim institutsional omil ekanligini tasdiqlaydi.

Biroq, zamonaviy iqtisodiy rivojlanish bosqichida ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlari tobora murakkablashib borayotganligi kuzatilmoqda. Globalizatsiya, raqamli iqtisodiyotning kengayishi va mehnat bozoridagi strukturaviy o'zgarishlar ijtimoiy tengsizlikning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Shu sababli, an'anaviy statistik kuzatuv usullari ushbu jarayonlarni to'liq va tezkor aks ettirish imkoniyatiga ega emas.

Mazkur sharoitda ijtimoiy tabaqalashuvni samarali boshqarish uchun zamonaviy monitoring mexanizmlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda. Xususan, real vaqt rejimida ishlovchi statistik monitoring tizimlari ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning

dinamikasini tezkor kuzatish imkonini beradi. Bu esa davlat organlariga vaziyatga mos ravishda operativ qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi. Big Data asosidagi tahlil metodlaridan foydalanish ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarini chuqur va kompleks o'rganishga xizmat qiladi. Katta hajmdagi ma'lumotlar asosida aholi daromadlari, iste'mol darajasi, bandlik va hududiy rivojlanish ko'rsatkichlarini integratsiyalashgan holda tahlil qilish mumkin bo'ladi. Bu esa ijtimoiy siyosatni aniq va manzilli shakllantirish imkonini kengaytiradi.

Bundan tashqari, hududiy kesimda chuqur monitoring olib borish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Hududlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni aniqlash va ularni kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun batafsil hududiy tahlil zarur. Ayniqsa, infratuzilma rivoji, bandlik darajasi va ijtimoiy xizmatlarga kirish imkoniyatlari bo'yicha farqlarni aniqlash ijtimoiy tabaqalashuvni kamaytirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tahlillar natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlari nisbatan nazorat ostida shakllanayotgan bo'lsa-da, uning asta-sekin o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu holat, avvalo, daromadlar tengsizligi dinamikasida, shuningdek, hududlar va ijtimoiy-demografik guruhlar o'rtasidagi tafovutlarda o'z ifodasini topadi.

Hududiy differensiallashuv - iqtisodiy rivojlangan va kam rivojlangan hududlar o'rtasidagi farqlar - ijtimoiy tabaqalashuvni kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, demografik jihatlar, jumladan yoshlar va ayollar bandligidagi nomutanosibliklar ham ijtimoiy tengsizlikning chuqurlashuviga olib kelmoqda. Bundan tashqari, mehnat bozori strukturasidagi farqlar, ayniqsa rasmiy va norasmiy bandlik o'rtasidagi tafovutlar ham ijtimoiy tabaqalashuv darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Davlat tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosat mexanizmlari - ijtimoiy nafaqalar, subsidiya tizimi va bandlik dasturlari - ijtimoiy tengsizlikni ma'lum darajada yumshatishda muhim rol o'ynamoqda. Biroq, zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy tabaqalashuvning tabiiy ravishda yuzaga kelishi ushbu jarayonni to'liq bartaraf etishni murakkablashtiradi.

Shu munosabat bilan, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish va ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlarini samarali boshqarish uchun zamonaviy monitoring tizimlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda. Xususan, real vaqt rejimida ishlovchi statistik kuzatuv tizimlari, Big Data asosidagi tahlil vositalari va hududiy kesimda chuqur monitoring mexanizmlarini joriy etish ijtimoiy siyosatning aniqligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy tabaqalashuvni boshqarish kompleks yondashuvni talab etadi. Bunda iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional omillarni uyg'unlashtirish, shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish barqaror ijtimoiy rivojlanishni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Frank, J.W., Matsunaga, E. National monitoring systems for health inequalities by socioeconomic status - an OECD snapshot // *Critical Public Health*. - 2022. - Vol. 32, No. 4. - P. 1-14. - DOI: <https://doi.org/10.1080/09581596.2020.1862761>
2. Marx K. *Capital: A Critique of Political Economy*. - London: Penguin Classics, 1867. - 1152 p.
3. Weber M. *Economy and Society*. - Berkeley: University of California Press, 1922. - 1469 p.
4. Durkheim E. *The Division of Labor in Society*. - New York: Free Press, 1893. - 354 p.
5. Skopek J., Triventi M., Buchholz S. *Social stratification research*. - Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2019. - 432 p.
6. Hertel F.R., Schöneck N.M. Inequality and social conflict // *Acta Sociologica*. - 2022. - Vol. 65(2). - P. 123-140.
7. Roche J.M. Monitoring inequality among social groups // *Journal of Human Development*. - 2008. - Vol. 9(2). - P. 123-145.
8. Di Bella E., Leporatti L., Maggino F. Big Data and social indicators // *Social Indicators Research*. - 2018. - Vol. 135(3). - P. 869-878.
9. Cornia G.A. Heterodox macroeconomic policies, inequality and poverty in Uzbekistan // *Pro-Poor Macroeconomics*. - London: Palgrave Macmillan, 2006. - P. 285-310.
10. Balbaa M.E., Abdurashidova M. Income inequality determinants in Uzbekistan // *Green Economy and Development*. - 2023. - Vol. 2(1). - P. 45-60.
11. Djuraevna K.S. Population and social inequality // *International Journal of Social Sciences*. - 2024. - Vol. 5(2). - P. 78-84.
12. Mavluda A. Statistical analysis of inequality and poverty indicators // *Global Economics Journal*. - 2025. - Vol. 6(1). - P. 55-63.
13. Ziyaviddinova M.M. Development of human capital in Uzbekistan by reducing inequality // *American Journal of Economics and Business Administration*. - 2019. - Vol. 11(2). - P. 120-130.
14. Moon J., Choi J.W., Kim K.H. Regional disparities in Uzbekistan // *Sustainability*. - 2024. - Vol. 16(3). - P. 1120-1135.
15. Mubarakov Y., Bordiyanu I. Labor market inequality in Central Asia // *Economic Studies*. - 2025. - Vol. 7(1). - P. 90-105.
16. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH // *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*. - 2024. - T. 4. - №. 09. - C. 415-424.
17. Khakimov M. E. Z., Aziz B., Tursunov B. PROCESSES OF SOCIAL STRATIFICATION IN UZBEKISTAN: GENERAL TRENDS AND SPECIFIC FEATURES // *Multidisciplinary and Multidimensional Journal*. - 2025. - T. 3. - №. 12. - C. 237-247.

OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARINI “YASHIL” IQTISODIYOT TAMOIYILLARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISHDA ENERGIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Berdiyeva Aziza G‘anisher qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti

“Tarmoqlar iqtisodiyoti va buxgalteriyasi” kafedrası
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalarini “yashil” iqtisodiyot tamoyillari asosida rivojlantirishda energiya samaradorligini oshirish yo‘llari tahlil qilindi. Tadqiqotda energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash uchun Green Efficiency Index (GEI) ishlab chiqildi va uning iqtisodiy mazmuni asoslandi. Natijalar energiya sarfi va sof tushum o‘rtasidagi bog‘liqlik korxona samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Tahlil davomida qayta tiklanuvchi energiya manbalari va energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish samaradorlikni oshirishi aniqlandi. Olingan xulosalar asosida oziq-ovqat sanoatida “yashil” energiya siyosatini kengaytirish va resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: yashil iqtisodiyot, energiya samaradorligi, oziq-ovqat sanoati, qayta tiklanuvchi energiya, GEI, resurs tejamkorlik, barqaror rivojlanish.

Аннотация

В данной статье проанализированы пути повышения энергоэффективности предприятий пищевой промышленности на основе принципов «зеленой» экономики. В исследовании разработан интегральный показатель Green Efficiency Index (GEI) и обосновано его экономическое содержание. Результаты показали, что взаимосвязь между энергопотреблением и чистой выручкой существенно влияет на эффективность деятельности предприятий. В ходе анализа установлено, что внедрение возобновляемых источников энергии и энергосберегающих технологий способствует повышению эффективности. На основе полученных выводов предложены практические рекомендации по расширению политики «зеленой» энергетики и рациональному использованию ресурсов в пищевой промышленности.

Ключевые слова: зеленая экономика, энергоэффективность, пищевая промышленность, возобновляемая энергия, GEI, ресурсосбережение, устойчивое развитие.

Abstract

This article analyzed ways to improve energy efficiency in food industry enterprises based on green economy principles. The study developed the Green Efficiency Index (GEI) and justified its economic significance. The results showed that the relationship between energy consumption and net revenue significantly affects enterprise performance. The analysis confirmed that the implementation of renewable energy sources and energy-saving technologies increases efficiency. Based on the

findings, practical recommendations were proposed to expand green energy policies and promote rational resource use in the food industry.

Keywords: green economy, energy efficiency, food industry, renewable energy, GEI, resource efficiency, sustainable development.

KIRISH

Yangi O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida "yashil" iqtisodiyot tamoyillari asosida iqtisodiyot tarmoqlarini, jumladan, energetika tarmog'ini rivojlantirish masalasiga keng e'tibor qaratilmoqda. "O'zbekiston-2030" strategiyasida sanoatning "drayver" sohalarini rivojlantirish va hududlarning sanoat salohiyatini to'liq ishga solish va "yashil iqtisodiyot"ga o'tish, uning asosi bo'lgan qayta tiklanuvchi energiyadan foydalanish ko'rsatkichlarini keskin oshirish kabi maqsadlar belgilandi. Mazkur maqsadlar doirasida sanoatda qo'shilgan qiymat hajmini 45 milliard dollarga yetkazish va 2,5 millionta yuqori daromadli ish o'rinlarini yaratish, yirik korxonalar tomonidan import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish va hududiy korxonalar bilan kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, sanoat kooperatsiyasini yo'lga qo'ygan korxonalarni faol rag'batlantirish tizimini joriy qilish, har bir tumanda zamonaviy texnologik sanoat zonalarini tashkil etish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini 25 ming MVt hamda jami iste'moldagi ulushini 40 foizga yetkazish, sanoatda "yashil sertifikat"lar bozorini rivojlantirish va "ekologik markirovkalash" amaliyotini joriy qilish va boshqa bir qancha vazifalar belgilandi[1].

Energetika sohasi iqtisodiyotning asosi hisoblanadi. Bu soha mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bu soha ko'plab ekologik muammolarni, jumladan, atmosferaga chiqadigan issiqxona gazlarini va yirik energetika inshootlaridan keladigan zararli chiqindilarni keltirib chiqaradi. An'anaviy energiya manbalari, masalan, ko'mir, neft va gaz-atmosferaga chiqadigan issiqxona gazlarining asosiy manbaidir. O'zbekiston uchun bu masala ayniqsa dolzarb bo'lib, energetika sektori yirik ekologik ta'sir ko'rsatmoqda.

Yashil iqtisodiyotning shakllanishi, shu jumladan yashil energetika, bu muammoni hal qilish uchun eng samarali yo'nalish sifatida qaralmoqda. Yashil energetika sohasiga o'tish nafaqat ekologik barqarorlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishni barqarorlashtirishda ham muhim rol o'ynaydi. Energetika sohasida barqaror rivojlanishni ta'minlash va atrof-muhitni himoya qilish, har bir davlatning uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish strategiyasining ajralmas qismiga aylanmoqda. Global miqyosda energetika sektori, xususan, uglerodga asoslangan energiya manbalarining ishlatilishi ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni hal etishda asosiy qiyinchiliklarga sabab bo'layapti. Shu nuqtai nazardan, yashil iqtisodiyot tamoyillari va yashil energiya yechimlari nafaqat ekologik barqarorlikni ta'minlash, balki energetika sohasidagi samaradorlikni oshirish hamda ijtimoiy xavfsizlikni kuchaytirish imkoniyatlarini yaratadi. Yashil energiyaning ahamiyati ayniqsa O'zbekiston kabi tabiiy resurslarga boy va geosiyosiy o'zgarishlarga tez ta'sir etuvchi mamlakatlar uchun katta o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yashil iqtisodiyot shu vaqtgacha iqtisodiyot nazariyasi tarkibi sifatida turli iqtisodchilar tomonidan katta qiziqish va e'tibor bilan o'rganib kelinmoqda hamda ta'riflanmoqda. Iqtisodchilarning ko'pchiligini fikriga ko'ra iqtisodiyotga hozirgi mavjud ekotizimning tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Jumladan, Lin Margulis fikriga ko'ra mavzuga yaxlit yondashuv tipik bo'lib, iqtisodiy g'oyalar ma'lum bir nazariyotchiga bog'liq holda har qanday boshqa mavzular bilan aralashib ketadi. Feminizm, postmodernizm, ekologik harakat, tinchlik harakati, yashil siyosat, yashil anarxizm va globallashuvga qarshi harakat tarafdorlari bu atamani asosiy iqtisodiyotdan tashqarida bo'lgan juda boshqacha g'oyalarni tasvirlash uchun ishlatishgan [2].

Atrof-muhit iqtisodiyoti va ekologiya iqtisodiyotining rivojlanishi asosida ilgari surilgan tamoyillarning iqtisodiy siyosatga joriy etilishi natijasida "yashil" iqtisodiyot tushunchasi shakllana boshlagan. Ilk bor "yashil" iqtisodiyot atamasi 1989-yilda Buyuk Britaniyalik atrof-muhit iqtisodchilari tomonidan "Yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish rejasi deb atalgan, hukumat uchun yozilgan hisobotda qo'llanilgan. "Yashil" iqtisodiyot - bu insoniyat va tabiat o'rtasidagi uyg'un o'zaro ta'sirni qo'llab-quvvatlaydigan va bir vaqtning o'zida har ikkala ehtiyojni bir xil qondirishga harakat qiladigan, resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitga zarar yetkazmasdan barqaror rivojlanishga qaratilgan iqtisodiyot metodologiyasidir.

"Yashil" iqtisodiyot deganda, inson hayoti va sog'lig'i uchun zarur bo'lgan resurslarni, atrof-muhit va ekologiyani bir butun holda saqlab qolib ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari bilan bog'liq iqtisodiyotni yanada rivojlantirishni amalga oshirishga asoslangan iqtisodiy faoliyatning yangi yo'nalishi tushuniladi. Aholi turmush darajasini oshirish uchun moddiy ne'matlarni yaratishni barqaror ravishda ekologiya va atrof muhitga ziyon bermasdan ko'paytirib borish lozim. Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalangan holda ishlab chiqarish va iqtisodiyotni rivojlantirish, jamoat transportini ham elektr quvvati bilan yuradiganga almashtirish, energiyani tejaydigan binolarni barpo qilish kabi yo'nalishlarda ishlarni olib borish lozim [3].

Iqtisodchi olim Karl Burkart "yashil" iqtisodiyotni oltita asosiy sektorga asoslangan deb ta'riflagan: qayta tiklanadigan energiya, yashil binolar, barqaror transport, suvni boshqarish, chiqindilarni boshqarish, yerni boshqarish [4].

Global biznesni ifodalovchi Xalqaro Savdo Palatasi (XSP) "yashil" iqtisodiyotni "iqtisodiy o'sish va ekologik mas'uliyat ijtimoiy rivojlanishdagi taraqqiyotni qo'llab-quvvatlagan holda o'zaro mustahkamlovchi rejimda birgalikda ishlaydigan iqtisodiyot" deb ta'riflaydi. 2012-yilda XSP har ikki yilda bir marta konsultatsiya qilinadigan xalqaro ekspertlarning hissalarini o'z ichiga olgan "yashil" iqtisodiyot yo'l xaritasini nashr etdi. "Yo'l xaritasi" va "yashil" iqtisodiyot kontseptsiyasini aniqlashtirish va shakllantirish bo'yicha keng qamrovli va ko'p tarmoqli sa'y-harakatlarni ifodalaydi. U global muammolarga yechim topishda biznesning rolini ta'kidlaydi. U "yashil" iqtisodiyotga o'tish uchun biznes/tarmoq ichidagi va hamkorlikdagi harakatlarga taalluqli quyidagi 10 ta shartni belgilaydi: ochiq va

raqobatbardosh bozorlar; ko'rsatkichlar, buxgalteriya hisobi va hisobot, moliya va investitsiyalar, ogohlik, hayotiy sikl yondashuvi, resurs samaradorligi va ajratish, bandlik, ta'lim va ko'nikmalar, boshqaruv va hamkorlik, integratsiyalashgan siyosat va qarorlar qabul qilish, moliya va investitsiya.

Iqtisodiy va ekologik komponentlarning atrof-muhitga tashqi ta'siri qiymatini baholashning zarurligi bilan bog'liq yangi g'oyalar va yondashuvlarning shakllanishiga olib keladi. Barqaror iqtisodiy rivojlanishning ijtimoiy va ekologik komponentlari avlodlar o'rtasida tenglikni ta'minlash kabi masalalarni dolzarbligini yanada oshirmoqda [5].

"Yashil" iqtisodiyot tushunchasining nisbatan to'liq ta'rifi BMTning Atrof muhitni muhofaza qilish dasturi (UNEP) tomonidan ishlab chiqilgan. Unda "yashil" iqtisodiyot - bu insonlar farovonligi va ijtimoiy tengligining yaxshilanishi, ekologik risklar va ekologik taqchilliklarni sezilarli darajada kamaytirishga olib keladigan iqtisodiyotdir, deb keltirilgan.

"Yashil" iqtisodiyotni o'rganayotgan maktablar orasida "yashil" o'sish - atamasi ostida tadqiq qilayotganlar ham mavjud bo'lib, ular bu ekologik barqaror iqtisodiy o'sishning faraziy yo'lini tavsiflovchi atamadir deb ta'kidlaydilar. U iqtisodiy o'sish ustuvor maqsad bo'lib qolaverar ekan, iqtisodiy o'sishni resurslardan foydalanish va atrof- muhitga salbiy ta'sirlardan ajratish zarurligini tushunishga asoslanadi. Shunday qilib, "yashil" o'sish "yashil" iqtisodiyot va past uglerodli yoki barqaror rivojlanish tushunchalari bilan chambarchas bog'liq. Yashil rivojlanishning asosiy omili barqaror energiya tizimlariga o'tishdir. "Yashil" o'sish siyosati tarafdorlarining ta'kidlashicha, yaxshi amalga oshirilgan yashil siyosat qayta tiklanadigan energiya, yashil qishloq xo'jaligi yoki barqaror o'rmon xo'jaligi kabi sohalarda bandlik uchun imkoniyatlar yaratishi mumkin.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT), Jahon banki va Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi bir qancha davlatlar va xalqaro tashkilotlar va boshqalar ham "yashil" o'sish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqqanlar; masalan, Global "Yashil" o'sish instituti (GYAO'I) bu masalaga alohida maxsus bag'ishlangan ishlarida "Yashil" o'sish atamasi milliy yoki xalqaro strategiyalarni tasvirlash uchun ishlatishgan, yoki COVID-19 inqirozidan iqtisodiy tiklanishning bir qismi sifatida, ko'pincha yashil tiklanish sifatida ifodalaydilar [6].

"Yashil" o'sish tanqidchilari yashil o'sish yondashuvlari iqlim inqirozi, biologik xilma-xillik inqirozi va boshqa atrof- muhit degradatsiyasini bartaraf etish uchun zarur bo'lgan asosiy iqtisodiy tizimlar o'zgarishini to'liq hisobga olmasligini ta'kidlaydi. Tanqidchilar buning o'rniga iqtisodiy o'zgarishlar uchun muqobil asoslarga ishora qiladilar, masalan, aylanma iqtisodiyot, o'sish, donut iqtisodiyoti yoki sayyora chegaralarini yaxshiroq hisoblaydigan va shunga o'xshash fundamental o'zgarishlarga olib keladigan iqtisodiyot deb qaraydilar.

Ishlab chiqarish va iqtisodiy taraqqiyotni o'lchash iqtisodiy indeks ko'rsatkichlaridan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Yashil indekslar iqtisodiy taraqqiyotga erishishda insonning ekologik ta'sirini, transport, energetika, binolar va turizm kabi samaradorlik tarmoqlarini, shuningdek qayta tiklanadigan energiya va toza

texnologiyalar innovatsiyasi kabi sohalarga yo'naltirilgan investitsion oqimlarni o'lash zaruratidan kelib chiqqan [7].

“Yashil” iqtisodiyot konsepsiyasi tarafdorlari amal qilayotgan iqtisodiy tizim aholi turmush darajasini yaxshilashga muayyan ijobiy natijalar olib kelayotganiga qaramasdan mukammal hisoblanmaydi. Ekologiya buzilishi, tabiiy kapitalning cheklanganligi va ularning tugab borayotganligi, shuningdek kambag'allik darajasining ortib borishi, oziq-ovqat, chuchuk suv, energiya yetishmasligi, odamlar va mamlakatlar o'rtasidagi tengsizlik kabi muammolar amaldagi iqtisodiy tizimning mukammal emasligini isbotlovchi holatlar hisoblanadi.

“Yashil” energiya “yashil” iqtisodiy o'sishga sezilarli hissa qo'shadigan eng muhim omillardan biridir. Ko'pgina tadqiqotchilar “yashil” energiyani uglerod chiqindilarini kamaytiradigan ekologik toza energiya manbai deb hisoblashdi va “yashil” energiya ishlab chiqarish atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlashning maqbul tanlovi ekanligini ta'kidladilar, chunki u gaz, ko'mir va boshqa yoqilg'ilar kabi resurslarga bog'liqlikni kamaytiradi [8]. Eng muhim jihati, qazib olinadigan yoqilg'i iste'molini qayta tiklanadigan energiya manbalari bilan almashtirish ishlab chiqarish jarayonlarining salbiy ekologik ta'sirini sezilarli darajada kamaytiradi va barqaror iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. Bir qator empirik tadqiqotlar “yashil” energiya iqtisodiy taraqqiyot va ekologik barqarorlikka ijobiy hissa qo'shishini ko'rsatdi [9].

METODOLOGIYA

“Yashil” iqtisodiyot tamoyillari asosida oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda “yashil” texnologiyalarning oziq-ovqat sanoatidagi ahamiyati va energiya samaradorligiga ko'rsatayotgan ta'siri o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarining energiya samaradorligini baholash maqsadida integral ko'rsatkich - Green Efficiency Index (GEI) indeksni ishlab chiqdik. Mazkur indeksni qo'llash zarurati shundan kelib chiqadiki, korxona faoliyatining samaradorligini faqat bitta ko'rsatkich orqali baholash yetarli emas. Amalda energiya sarfi, resurslardan foydalanish darajasi va iqtisodiy natijalar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni yagona tizimda aks ettiruvchi kompleks indikator talab etiladi.

Shu sababli, bir nechta muhim ko'rsatkichlar - mahsulotlarni sotishdan sof tushum, elektr energiyasi sarfi va tabiiy gaz iste'moli asosida umumlashtirilgan indeks shakllantirildi. Mazkur yondashuv korxonalarining iqtisodiy samaradorligi bilan bir qatorda energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini ham bir vaqtning o'zida baholash imkonini berdi.

“Green Efficiency Index”, ya'ni “yashil” samaradorlik indeksi quyidagi ko'rinishdagi quyidagi 1-formula asosida aniqlandi:

$$GEI = \frac{Profit}{\omega_1 \cdot Gas_{norm} + \omega_2 \cdot Energy_{norm}} \quad (1)$$

Bu yerda:

Profit - mahsulotlarni sotishdan sof tushum;

Gas_norm - tabiiy gaz sarfining normallashtirilgan qiymati;

Energy_norm - elektr energiyasi sarfining normallashtirilgan qiymati;

w_1, w_2 - mos ravishda gaz va elektr energiyasining vaznlari.

Mazkur formula iqtisodiy jihatdan “chiqim-natija” yondashuviga asoslanadi. Ya’ni, korxonaning samaradorligi uning olgan foydasi bilan sarflagan energiya resurslari o’rtasidagi nisbat orqali baholanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

“Green Efficiency Index”, ya’ni “yashil” samaradorlik indeksi formulasida keltirilgan vaznlar ω_1 va ω_2 subyektiv tarzda emas, balki iqtisodiy asoslangan yondashuv orqali aniqlandi. Xususan, vaznlar elektr energiyasi va tabiiy gazning mos ravishda 1 birlik narxlariga asoslanib shakllantirildi. Vaznlar yuridik shaxslar uchun 1-jadvalda keltirilgan ma’lumotlar asosida yangi ta’riflar amal qilish muddati inobatga olingan holda har yil uchun o’rtacha energiya narxlari ishlab chiqilib keyin vaznlar hisoblab chiqildi.

1-jadval.

Oziq-ovqat sanoati korxonasida yashil samaradorlik indeksini hisoblashda foydalanilgan ma’lumotlar¹

Ko’rsatkichlar	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil
Elektr, 1 kvat soat narxi so‘m	450	519	675	750	967
Tabiiy gaz, 1 m ³ narxi so‘m	660	862	1288	1450	1725
ω_1	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4
ω_2	0,6	0,6	0,7	0,7	0,6

2021-2025-yillarda alohida olib tahlil qilingan oziq-ovqat sanoati korxonasining energiya samaradorligi indeksida tebranishlar kuzatildi. Xususan, 2022-yilda energiya samaradorligining yuqori oshishini mahsulot sotishdan olingan foydaning yuqori o‘sishi bilan izohlanadi. 2023-2024 yillardagi pasayish mahsulot sotishdan tushgan sof foydaning 2022-yilga nisbatan pasayishi sharoitida tabiiy gaz sarfining yuqori darajada saqlanib qolishi bilan izohlanadi. 2025-yilda mahsulot sotishdan sof tushum keskin pasaygan bo‘lsa-da gaz sarfining 2024-yildagi 231200 M.m³ kubdan 120 M.m³ kubgacha pasayishi natijasida energiya samaradorligi yuqori darajada saqlanib qoldi (2-jadval).

2-jadval.

Oziq-ovqat sanoati korxonasining yashil samaradorlik indeksi²

Yillar	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil
GEI	0,255	0,550	0,510	0,251	0,658

Mazkur indeks iqtisodiy mazmuniga ko‘ra, korxonaning energiya resurslari sarfiga nisbatan mahsulot sotishdan olingan sof tushum hajmini ifodalaydi. Ya’ni, indeks qanchalik yuqori bo‘lsa, korxona har bir birlik energiya sarfiga nisbatan shunchalik ko‘proq daromad qilayotgan bo‘ladi. Shu sababli, “Green Efficiency Index”

¹ Oziq-ovqat sanoati korxonasining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

² Oziq-ovqat sanoati korxonasining ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitobi

ko'rsatkichining o'sishi energiya samaradorligining oshganini, pasayishi esa samaradorlikning susayganini anglatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oziq-ovqat sanoati korxonasida energiya resurslaridan foydalanish samaradorligi korxona foydasining oshishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatayotganini tasdiqlaydi. Mazkur bog'liqlik, bir tomondan, elektr energiyasi, tabiiy gaz va suv resurslari narxlarining oshib borishi sharoitida ularni tejamkor va oqilona ishlatish zaruratining kuchaygani bilan izohlanadi. Ikkinchi tomondan esa, energiya tejamkor va ekologik barqaror texnologiyalarni joriy etishni rag'batlantiruvchi davlat siyosatining yuritilishi bilan izohlash mumkin. Xususan, subsidiya va turli imtiyoz mexanizmlarining qo'llanilishi ushbu jarayonni yanada jadallashtirmoqda. Natijada, resurslardan samarali foydalanish nafaqat xarajatlarni qisqartirish, balki oziq-ovqat sanoati korxonasining umumiy moliyaviy natijalarini yaxshilashda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida "yashil" energiya samaradorligini oshirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- oziq-ovqat sanoati korxonalari uchun "yashil" energiyaga sarmoya jalb qilish jarayonlarini soddalashtirish;
- korxonalarga "yashil" energiyani joriy etishi uchun soliq imtiyozlari, grantlar va davlat kafolatlari orqali investorlar uchun qulay muhit yaratish;
- oziq-ovqat sanoati korxonalarida "aqli elektr tarmoqlari" tizimi orqali elektr taqsimotini optimallashtirish va yo'qotishlarni kamaytirish;
- oziq-ovqat sanoati uyushmasi tarkibida "yashil" energiya bo'limini tashkil etish va boshqalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabr PF-158-son "“O'zbekiston - 2030” strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/6600413>
2. Margulis, Lynn and Dorion Sagan, 2007, Dazzle Gradually: Reflections on the Nature of Nature, Sciencewriters Books, ISBN 978-1-933392-31-8
3. Towards a green economy in Europe. EU environmental policy targets and objectives 2010-2050. European Environment Agency, Copenhagen, 2013. URL: <https://www.eea.europa.eu/publications/towardsa-green-economy-in-europe>
4. Karl Burkart. In: Neuer Nekrolog der Deutschen. 29. Jahrgang, 1851, 1. Teil, Weimar 2003. p. 428-430.
5. Муминова Э.А. Яшил иктисодиёт барқарор ривожланиш механизми сифатида. Иқтисод ва молия илмий журнали 2023 йил 1 -сон. 16-22 бетлар.
6. М.И. Юлдашев, А.Н. Хамдамов, Ф.А. Юлдашев, Ш.И. Қурбонов. “Яшил иқтисодиёт”. Илмий монография - Т.: “Fan ziyosi” нашриёти, 2024 й. 232-бет.
7. Навстречу “зеленой” экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности / Штайнер А., Айрис Р., Бэсса С. И др: ЮНЕП/Грид Арендаль, 2011. С. 17.

8. World Bank Green Energy Report, 2022.
9. Akbarov S. “Energiya va ekologiya: muvozanat sari qadam”, Toshkent, 2021.
10. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining ma’lumotlari.
11. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.

HUDUDIIY IJTIMOIIY-IQTISODIIY TABAQALASHUVNI KAMAYTIRISHDA FISKAL DESENTRALIZATSIYA SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Davlatov Ulug‘bek Jumaniyozovich

Xorazm viloyati, Xonqa tuman xokimi

Annotatsiya

Mazkur maqolada hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tabaqalashuvni kamaytirishda fiskal desentralizatsiyaning samaradorligi tahlil qilindi. Tadqiqotda fiskal federalizmning klassik va ikkinchi avlod nazariyalari asosida daromad va xarajat avtonomiyasining hududiy tengsizlikka ta'siri o'rganildi. Empirik baza sifatida O'zbekistonning 2019-2026-yillardagi mahalliy byudjet ko'rsatkichlari hamda amalga oshirilgan islohotlar majmui qo'llanildi. Hududlararo tafovutlar Theil indeksi va tafovut koeffitsiyenti yordamida baholandi. Natijalar mahalliy soliq salohiyati barqaror sharoitda fiskal desentralizatsiya hududiy konvergensiyaning kuchaytirilganini ko'rsatdi. Yakunda ekvalizatsiya transfertlari formulasini takomillashtirish, mahalliy daromad bazasini kengaytirish va natijaga asoslangan moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: fiskal desentralizatsiya, hududiy tabaqalashuv, mahalliy byudjet, ekvalizatsiya transfertlari, hududiy konvergensiya, O'zbekiston

Аннотация

В статье была проанализирована эффективность фискальной децентрализации в снижении региональной социально-экономической дифференциации. На основе классических и теорий второго поколения фискального федерализма было изучено влияние автономии доходов и расходов на региональное неравенство. Эмпирическую базу составили показатели местных бюджетов Узбекистана за 2019-2026 годы и реализованные реформы. Для оценки межрегиональных различий использовались индекс Тейла и коэффициент вариации. Результаты показали, что при устойчивом налоговом потенциале фискальная децентрализация способствовала усилению региональной конвергенции. В заключении предложены меры по совершенствованию формулы выравнивающих трансфертов, расширению доходной базы местных бюджетов и развитию механизмов результат-ориентированного финансирования.

Ключевые слова: фискальная децентрализация, региональная дифференциация, местный бюджет, выравнивающие трансферты, региональная конвергенция, Узбекистан

Abstract

The article analyzed the effectiveness of fiscal decentralization in reducing regional socio-economic disparities. Based on classical and second-generation fiscal federalism theories, the impact of revenue and expenditure autonomy on regional inequality was examined. The empirical base included Uzbekistan's local budget indicators for 2019-2026 and implemented reforms. Interregional disparities were measured using the Theil index and the coefficient of variation. The results showed that under stable local tax capacity, fiscal decentralization strengthened regional

convergence. The study proposed measures to improve equalization transfer formulas, expand local revenue bases, and develop performance-based financing mechanisms.

Keywords: fiscal decentralization, regional disparity, local budget, equalization transfers, regional convergence, Uzbekistan

KIRISH

Hududlar o'rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy farqlanish ko'pgina davlatlarning makroiqtisodiy barqarorligi va siyosiy birligini ta'minlashda muhim vazifalardan biri sifatida saqlanib turibdi. OECD davlatlarida bir mamlakat ichidagi mintaqaviy yalpi mahsulot tafovutlari kengayganligi va shu jarayon bilan bir vaqtda subnatsional darajalarga moliyaviy vakolatlarning ko'chirilishi sezilarli sur'atlarda davom etganligi qayd etilgan [1], [2]. Iqtisodiy adabiyotda fiskal desentralizatsiyaning hududiy tengsizlikka ta'siri masalasi nazariy va empirik darajada keng muhokama qilinmoqda.

Klassik fiskal federalizm Tiebout va Oates ishlari asosida shakllangan bo'lib, mahalliy hokimiyat aholining afzalliklariga moslashtirilgan ommaviy ne'matlarni samaraliroq taklif eta olishi haqidagi fundamental tezisni ilgari surdi [3]. Ikkinchi avlod fiskal federalizm yondashuvi siyosiy iqtisod, axborot asimmetriyasi va institutsional sifat omillarini ushbu tahlilga kiritib, klassik konsepsiyani jiddiy boyitdi [4].

O'zbekistonda mintaqaviy yalpi mahsulotning jon boshiga ko'rsatkichi 2024-yilda Navoiy viloyatida 108,1 mln so'mga, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Namangan viloyatida 22 mln so'm atrofida shakllangan, ya'ni eng yuqori va eng past qiymat o'rtasidagi farq taxminan 4,87 baravarni tashkil qildi [5]. Bunday tabaqalashuv mahalliy fiskal vakolatlarni mustahkamlash, hududiy iqtisodiyotning diversifikatsiyasini chuqurlashtirish va ekvalizatsiya mexanizmini takomillashtirish uchun keng imkoniyat ochmoqda. So'nggi yillarda mamlakatda mahalliy byudjetlar tizimini takomillashtirish bo'yicha kompleks ishlar amalga oshirildi: 2019-2026-yillarda mahalliy byudjet daromadlari 31,1 trln so'mdan 76,0 trln so'mga, xarajatlar esa 38,9 trln so'mdan 95,6 trln so'mga ko'tarildi [6]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 26-dekabr PQ-387-son "Mahalliy byudjetlar va byudjet tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini oshirish, byudjet intizomini kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori¹ asosida hududlarning daromad bazasi yanada kengaytirildi va xarajat intizomi mustahkamlandi, bunday yondashuv qattiq byudjet cheklovlari nazariyasiga bevosita mos keldi [6].

Ish maqsadi - fiskal desentralizatsiyaning hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tabaqalashuvni qisqartirishdagi samaradorligini empirik dalillar va nazariy konsepsiyalar bog'liqligida baholashdan iborat. Vazifalari sifatida fiskal federalizm yondashuvlarini tizimlashtirish, hududiy tengsizlikni o'lchash uslublarini tanlash, O'zbekistonning so'nggi yillaridagi byudjet islohotlarini xalqaro tajriba bilan taqqoslash va amaliyot uchun aniq tavsiyalar ishlab chiqish belgilandi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 26-dekabr PQ-387-son "Mahalliy byudjetlar va byudjet tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini oshirish, byudjet intizomini kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7952193>

ADABIYOTLAR SHARHI

Fiskal federalizmning klassik nazariy poydevorini Tiebout taklif etgan “oyoq bilan ovoz berish” g‘oyasi tashkil etdi: aholining mahalliy ommaviy ne‘matlar to‘plamiga bo‘lgan afzalliklari mobillik orqali namoyon bo‘lib, hududlar o‘rtasida resurslarning samaraliroq taqsimotini yuzaga keltiradi [3]. Oatesning desentralizatsiya teoremasi har qanday ommaviy xizmat foyda va xarajatlar ichkilashtiriladigan eng kichik geografik birlik tomonidan taqdim etilishi maqsadga muvofiq ekanligini matematik tarzda asosladi [3]. Ushbu nazariy konstruktsiya keyinchalik ikkinchi avlod fiskal federalizm yondashuvi bilan kengaytirildi: yangi paradigma institutsional sifat, byurokratik xulq, qattiq byudjet cheklovlari va siyosiy iqtisod omillarining ahamiyatini alohida e‘tirof etdi [4].

Empirik tadqiqotlar nazariy bashoratlarning amaliy haqiqatga turlicha mos kelishini namoyon qildi. Bartolini, Stossberg va Blöchlignerning 30 ta OECD davlati bo‘yicha 1995-2011-yillar ma‘lumotlariga asoslangan tadqiqoti mahalliy xarajatlar asosan mahalliy soliqlar bilan moliyalashtirilgan vaziyatda hududiy tafovutlarning qisqarganini empirik dalillar bilan tasdiqladi [1]. Stossberg va Blöchlignerning 20 ta OECD davlati bo‘yicha 1996-2011-yillar oralqdagi tahlili fiskal desentralizatsiya iqtisodiyot miqyosidagi daromad tengsizligi bilan murakkab munosabatda turishini, daromad taqsimotining turli sektorlari uchun ta‘sir kuchining farqlanishini ko‘rsatdi [7]. Mahalliy soliq avtonomiyasi va vertikal disbalans nisbatining optimallashtirilishi konvergensiyaning markaziy sharti sifatida e‘tirof etildi.

Martinez-Vazquez, Lago-Penas va Sacchi tomonidan tayyorlangan kompleks sharh hududiy tafovutlarga ta‘sir qiluvchi omillar majmuasini tizimlashtirdi: fiskal desentralizatsiyaning ijobiy ta‘siri yuqori boshqaruv sifati va malakali mahalliy ma‘muriyat sharoitida ko‘proq namoyon bo‘ldi, past institutsional muhitda esa qarama-qarshi natijalar olinishi mumkinligi qayd etildi [8]. Bojanic va Collins keng panel ma‘lumotlariga asoslanib, fiskal desentralizatsiyaning daromad tengsizligiga ta‘siri rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda farqlanishini, har bir davlatning institutsional konteksti bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatdi [9].

O‘zbekiston bo‘yicha o‘tkazilgan dastlabki tadqiqotlar fiskal desentralizatsiyaning amaliy joriy etilishi mahalliy byudjet tizimi shaffofligini, daromad bazasini va xarajat samaradorligini birgalikda yaxshilashga yo‘naltirilishi zarurligini ko‘rsatdi. Imanovanning 2024-yildagi tadqiqoti jismoniy shaxslar daromad solig‘ining kamida 50 foizini, mulk va yer solig‘ini esa to‘liq mahalliy byudjetlarga o‘tkazish mahalliy fiskal mustaqillikni va investitsion salohiyatni mustahkamlaganini empirik tarzda asosladi [10]. Jahon banki tomonidan tayyorlangan O‘zbekistonning Davlat xarajatlari sharhi mamlakat hududiy moliya tizimi mustaqillikdan keyingi davrda izchil evolyutsiyaga uchraganligini, hozirgi bosqichda esa kompleks fiskal desentralizatsiya siyosatining qabul qilinishi muhim strategik ahamiyatga ega ekanligini namoyon qildi [11].

Adabiyotlar tahlili konvergensiya erishishning markaziy sharti sifatida daromadlar va xarajatlar avtonomiyasining institutsional sifat va xarajat intizomi bilan birgalikda muvozanatlashtirilgan tarzda joriy etilishi zarurligini ochib berdi. Bu tahliliy

yoʻnalish maqolada amalga oshirilgan empirik baholashning konseptual ramkasini belgilab berdi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi nazariy va empirik yondashuvlar uygʻunligiga asoslandi. Dastlab fiskal federalizmning klassik va ikkinchi avlod nazariyalari tizimlashtirildi hamda hududiy konvergensiya tushunchasi aniqlashtirildi. Empirik tahlil uchun Oʻzbekistonning 2019-2026-yillardagi mahalliy byudjet koʻrsatkichlari rasmiy statistik manbalar asosida jamlandi. Hududiy tafovutlarni baholashda tafovut koeffitsiyenti, Theil indeksi va maksimal-minimal nisbat koʻrsatkichlari qoʻllanildi. Ushbu indikatorlar hududlar oʻrtasidagi farqlanish darajasini miqdoriy baholash imkonini berdi.

Qiyosiy tahlil usuli orqali olingan natijalar OECD davlatlari boʻyicha mavjud empirik xulosalar bilan solishtirildi. Shuningdek, mahalliy daromad va xarajat avtonomiyasi oʻrtasidagi bogʻliqlik sifatiiy ekspert baholash asosida tahlil qilindi. Natijalar jadval va umumlashtirilgan koʻrsatkichlar shaklida tizimlashtirildi. Tadqiqot ochiq va ishonchli maʼlumotlar asosida olib borildi hamda xulosalar umumlashtiruvchi xarakterga ega boʻldi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mahalliy byudjetlarning daromad bazasi 2019-yildagi 31,1 trln soʻmdan 2026-yilga kelib 76,0 trln soʻmga koʻtarildi, yaʼni nominal nisbatda 2,4 baravar ortdi. Xarajatlar tarkibi shu davrda 38,9 trln soʻmdan 95,6 trln soʻmga, yaʼni 2,5 baravar oshdi [6]. 2025-yil yakuniy maʼlumotlariga koʻra, Oʻzbekiston yalpi ichki mahsulotining jon boshiga koʻrsatkichi 48,8 mln soʻmga yetdi va real koʻrsatkichda 5,7 foizga kengaydi [12]. Mahalliy daromadlarning xarajatlarni qoplash darajasi 2026-yilda taxminan 79 foizni tashkil etdi, qolgan qism markaziy byudjetdan tartibga soluvchi transferlar orqali yopildi [6]. Bunday yondashuv vertikal fiskal disbalansni boshqarishning bosqichli modelini yuzaga keltirdi va mahalliy moliyaviy barqarorlikni mustahkamladi.

Hududlararo tafovutlarni baholash uchun 2024-yildagi mintaqaviy yalpi mahsulotning jon boshiga koʻrsatkichlari mavjud boʻlgan sakkizta hudud kesimida tahlil amalga oshirildi (1-jadval).

1-jadval.

Oʻzbekiston hududlari kesimida yalpi mahsulot jon boshiga, 2024-yil[5]

T/r	Hudud	Yalpi mahsulot jon boshiga (mln soʻm)
1	Navoiy viloyati	108,1
2	Buxoro viloyati	34,7
3	Jizzax viloyati	28,3
4	Andijon viloyati	26,4
5	Samarqand viloyati	23,5
6	Qoraqalpogʻiston Respublikasi	22,6
7	Qashqadaryo viloyati	22,4
8	Namangan viloyati	22,2

Tanlanmadagi hududlar kesimida o'rtacha qiymat 36,0 mln so'mga, standart og'ish 27,5 mln so'mga, tafovut koeffitsiyenti esa 0,76 ga teng bo'ldi. Eng yuqori (Navoiy viloyati) va eng past (Namangan viloyati) ko'rsatkichlar o'rtasidagi nisbat 4,87 baravarni tashkil etdi. Navoiy viloyatining sanoat ulushining 72,1 foizgacha yetishi hududning iqtisodiy tarkibida tog'-kon majmuasi va metallurgiya kompleksining yetakchi mavqeyi bilan izohlanadi [5]. Tabiiy resurslar bilan ta'minlangan hudud rentasidan boshqa hududlarga yo'naltirilgan transferlar gorizontal qayta taqsimlash mexanizmi sifatida amalga oshirildi.

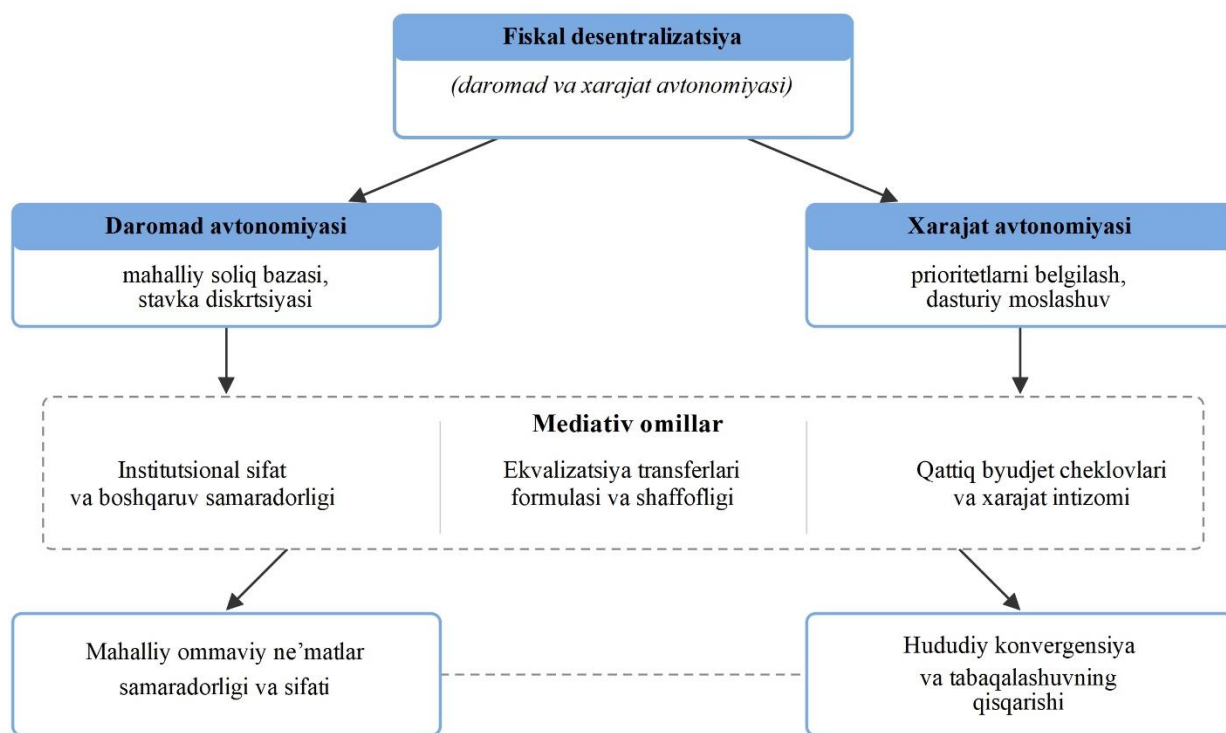
OECD bo'yicha empirik xulosalar bilan O'zbekiston tajribasini taqqoslash bir qator muhim kuzatuvlarni yuzaga keltirdi. Bartolini va boshqalar tomonidan ko'rsatilgan asosiy qonuniyatga muvofiq, mahalliy xarajatlarning mahalliy soliqlar bilan moliyalashtirilishi hududiy konvergensiyaning kuchaytiradi [1]. O'zbekistonda ishlab chiqilgan choralalar - jismoniy shaxslar daromad solig'ining bir qismini, mulk va yer soliqlarini mahalliy byudjetlarga o'tkazish - aynan shu strategik yo'nalishga mos keldi [10]. Prezidentning RP-387/2025 sonli qarori orqali daromadlar bo'yicha mahalliy avtonomiyaning kengaytirilishi xarajat intizomini mustahkamlovchi me'yorlar bilan parallel amalga oshirildi va ikkinchi avlod fiskal federalizm tamoyillariga to'liq mos keldi [4; 6].

Ikkinchi muhim kuzatuv ekvalizatsiya transfertlarining hududiy konvergensiya ta'siriga taalluqli. OECD ma'lumotlariga muvofiq, transferlarga haddan tashqari bog'lanish mahalliy soliq bazasini rivojlantirish rag'batlarini sustlashtirishi mumkin, formula esa obyektiv ko'rsatkichlarga asoslanishi maqsadga muvofiq [13]. O'zbekistonda 2026-yilda mahalliy daromadlarning xarajatlarni qoplash darajasi 79 foizni tashkil etgan vaziyatda, ushbu darajani izchil ravishda 85-90 foizgacha ko'tarish mahalliy fiskal mustaqillikni mustahkamlashning strategik nuqtasi sifatida belgilandi [6].

Uchinchi muhim natija sifatida institutsional sifat va xarajatlar tuzilmasi muhimligi qayd etildi. Yuqori boshqaruv sifati sharoitida fiskal desentralizatsiyaning hududiy konvergensiya ijobiy ta'siri kuchayganini ko'rsatuvchi empirik dalillar olingan [8]. O'zbekistonda 2026-yildan boshlangan natijaga asoslangan moliyalashtirish modeli - ko'rsatkichlar to'liq bajarilgan tumanlar uchun rivojlanish loyihalariga moliyalashtirish hajmining 15 foizga oshirilishi - institutsional sifatni mustahkamlovchi mexanizm sifatida tahlil qilindi. Ushbu tashabbus mahalliy hokimliklar uchun aniq motivatsion vositani yaratdi va ekvalizatsiya transfertlari bilan birgalikda hududiy konvergensiyaning kuchaytirishga yo'naltirildi.

Empirik tahlil natijasi PMCG va Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan amalga oshirilayotgan loyihalardagi xulosalar bilan muvofiq keldi: hududiy fiskal islohotlarning bosqichli amalga oshirilishi mahalliy byudjet tizimining shaffofligi, javobgarligi va prognozlanish darajasini bir vaqtda ko'tardi [14]. Bojanic va Collinsning rivojlanayotgan davlatlardagi xulosalariga muvofiq, fiskal desentralizatsiyaning ijobiy ta'siri institutsional muhit yetarli darajada barqaror bo'lgan vaziyatda chuqurroq namoyon bo'ldi [9]. Hududiy konvergensiyaning sezilarli

kuchayishi mahalliy iqtisodiy diversifikatsiyaning chuqurlashishi va aholi farovonligining barqaror oʻsishi bilan parallel kechishi tabiiy.

1-rasm. Fiskal desentralizatsiya va hududiy konvergensiya oʻrtasidagi konseptual model¹.

Konseptual model uchta mantiqiy bosqichni birlashtirdi: birinchi bosqich - fiskal vakolatlarning subnatsional darajaga koʻchirilishi (daromad va xarajat avtonomiyasi); ikkinchi bosqich - institutsional muhit, ekvalizatsiya transferlari va xarajat intizomi orqali joriy etish shartlarining yumshatilishi yoki kuchaytirilishi; uchinchi bosqich - mahalliy ommaviy neʼmatlar yetkazib berishning samaradorligi va hududiy konvergensiya darajasining yaxshilanishi. Modelning yaxlitligi har uchala bosqichda izchil islohot harakatlarining birlashtirilishini taqozo etdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Empirik baza va nazariy ramka asosida olingan natijalar fiskal desentralizatsiyaning hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tabaqalashuvni qisqartirishdagi samaradorligi davlatning institutsional sifati, mahalliy soliq avtonomiyasi va xarajat intizomining birgalikda harakat qilishiga bogʻliq ekanligini koʻrsatdi. Oʻzbekistonda 2019-2026-yillar oraliqda amalga oshirilgan mahalliy byudjet islohotlari, mahalliy daromadlarning ikki barobardan ortiq oshishi va Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 26-dekabr PQ-387-son “Mahalliy byudjetlar va byudjet tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini oshirish, byudjet intizomini kuchaytirishga

¹ Muallif ishlanmasi

doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori¹ bilan o'rnatilgan yangi me'yorlar fiskal desentralizatsiyaning izchil trayektoriyasini yuzaga keltirdi.

Birinchi taklif: mahalliy soliq bazasini kengaytirish va daromad xil-xilligini oshirish maqsadida ko'chmas mulk solig'i, transport solig'i va yer solig'i bo'yicha mahalliy hokimliklarga soliq stavkalari va imtiyozlarini belgilashda yumshoq diskretsiya darajasi taqdim etilishi maqsadga muvofiq topildi. Bunday yondashuv mahalliy daromadlarning xarajatlarni qoplash darajasini 79 foizdan 85-90 foizgacha ko'tarishning institutsional shartini yaratdi.

Ikkinchi taklif: ekvalizatsiya transfertlari formulasini subyektiv komponentlar miqdorini kamaytirish va obyektiv hisob-kitob ko'rsatkichlariga (aholi soni, fiskal salohiyat, xarajat ehtiyojlari indeksi) asoslangan tarkibni mustahkamlash hududlararo gorizontol adolatni saqlagan holda mahalliy soliq yig'ish rag'batlarini saqlashga imkon berdi [13]. Bunday formulaning shaffof e'lon qilinishi va ko'p yillik prognozlanishi mahalliy hokimliklar uchun byudjet rejalashtirishni mustahkamladi.

Uchinchi taklif: natijaga asoslangan moliyalashtirish modeli (ko'rsatkichlar to'liq bajarilgan tumanlarga 15 foizgacha qo'shimcha resurs ajratish) hududiy boshqaruv samaradorligi monitoringi tizimi bilan bog'lanishi maqsadga muvofiq topildi. Indiktorlar tarkibida mahalliy soliq yig'ish darajasi, ijtimoiy infratuzilma sifati va aholining xizmatlardan qoniqish darajasi xolisona o'lchamlar sifatida joylashtirilishi maqsadga muvofiq topildi.

To'rtinchi taklif: qishloq joylardagi boshqaruv tuzilmalarini moliyalashtirish va xizmat ko'rsatish bo'yicha empirik tahlillar mahalliy hokimliklarning malakaviy salohiyatini kuchaytirish, byudjetni qabul qilish jarayonida ishtirok mexanizmlarini chuqurlashtirish hududlararo xizmat sifati farqlarini muvofiqlashtirishga ko'maklashishini ko'rsatdi [15]. "Ochiq byudjet" platformasi va shu kabi tashabbuslarning rivojlanishi mahalliy hokimliklarning fuqarolar oldidagi javobgarligini kuchaytirdi.

Beshinchi taklif: hududiy iqtisodiyotning diversifikatsiyasi to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyaviy stimullar, klaster mexanizmlarini joriy etish va resurs ulushi yuqori bo'lgan hududlardan boshqa hududlarga ekspertiza va texnologiya transferi orqali amalga oshirilishi maqsadga muvofiq topildi. Navoiy viloyati va resurs hududlarining yuqori darajadagi yalpi mahsulot natijalarining boshqa hududlar foydasiga gorizontol qayta taqsimlanishi mintaqalararo aloqalarni yangi pog'onaga ko'tardi.

Tahliliy doirada fiskal desentralizatsiyaning hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tabaqalashuvni qisqartirishga real ulushi institutsional sifat, soliq avtonomiyasi va xarajat intizomi sinergiyasidan yuzaga keldi. Strategik yo'nalishlar yaratilayotgan iqtisodiy mexanizmlarning samarali ishlashi, hududiy iqtisodiy salohiyatning kengayishi va aholi farovonligining barqaror o'sishi imkonini berdi. Mavjud islohotlar muvaffaqiyati hududlararo gorizontol o'zaro hamkorlikning rivojlanishi va yangi avlod ma'muriyatining shakllanishi orqali yana mustahkamlanishi mumkin.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 26-dekabr PQ-387-son "Mahalliy byudjetlar va byudjet tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini oshirish, byudjet intizomini kuchaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7952193>

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bartolini D., Stossberg S., Blochliger H. Fiscal Decentralisation and Regional Disparities. OECD Economics Department Working Papers, No. 1330. OECD Publishing, Paris, 2016.
https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2016/10/fiscal-decentralisation-and-regional-disparities_g17a2894/5jlpq7v3j237-en.pdf
2. Blöchliger H., Bartolini D., Stossberg S. Does Fiscal Decentralisation Foster Regional Convergence? OECD Economic Policy Papers, No. 17. OECD Publishing, Paris, 2016. https://www.oecd.org/en/publications/does-fiscal-decentralisation-foster-regional-convergence_5jlr3c1vcqmr-en.html
3. Jha P. C. Theory of Fiscal Federalism: An Analysis. MPRA Paper No. 41769, University Library of Munich, 2012. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/41769/1/MPRA_paper_41769.pdf
4. Oates W. E. Toward a Second-Generation Theory of Fiscal Federalism. International Tax and Public Finance, 12 (4), 349-373, 2005. https://extranet.parisschoolofeconomics.eu/docs/koenig-pamina/2ndgenerationfiscalfederalism_oates_2005.pdf
5. Gross Regional Product (GRP) of Uzbekistan for 2024. INVEXI Investment Consulting Management Company, 2025. <https://invexi.org/press/gross-regional-product-grp-of-uzbekistan-for-2024/>
6. Tax Revenue Redistribution, Hard Budget Constraints and Local Fiscal Stability in Uzbekistan. Innovation Science and Technology Journal, 2026. <https://ist-journal.uz/index.php/IST/article/view/697>
7. Stossberg S., Blochliger H. Fiscal Decentralisation and Income Inequality: Empirical Evidence from OECD Countries. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 237 (3), 225-273, 2017. <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/jbnst-2017-1108/html>
8. Martinez-Vazquez J., Lago-Penas S., Sacchi A. The Impact of Fiscal Decentralization: A Survey. International Center for Public Policy Working Paper 15-02, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University, 2015. <https://icepp.gsu.edu/files/2015/07/ispwp1502.pdf>
9. Bojanic A. N., Collins L. A. Differential effects of decentralization on income inequality: evidence from developed and developing countries. Empirical Economics, 60 (4), 1969-2004, 2021. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00181-020-01857-9>
10. Imanova U. B. Improving the Mechanism for Managing Financial Resources of Local Budgets to Promote Socio-Economic Development of Regions in Uzbekistan. American Journal of Business Management, Economics and Banking, 30, 86-89, 2024. <https://americanjournal.org/index.php/ajbmeb/article/view/3206>
11. World Bank. Uzbekistan Public Expenditure Review. Washington, DC: World Bank Group, 2020. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/471601582557360839/pdf/Uzbekistan-Public-Expenditure-Review.pdf>

12. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. On the indicators of gross domestic product of the Republic of Uzbekistan in January-December 2025. https://stat.uz/img/news/analitika-vvp_eng_p32560.pdf
13. OECD. Intergovernmental Fiscal Transfers and Fiscal Equalisation in a Time of Consolidation. OECD Publishing, Paris, 2025. https://www.oecd.org/en/publications/intergovernmental-fiscal-transfers-and-fiscal-equalisation-in-a-time-of-consolidation_4853a4d0-en.html
14. PMCG. Driving Local Budget Reforms for Fiscal Strength in Uzbekistan, 2025. <https://pmcg-i.com/project/driving-local-budget-reforms-for-fiscal-strength-in-uzbekistan/>
15. UNDP Uzbekistan. Revamping of Rural Governance Structures Key to Quality Public Service Delivery, 2021. <https://www.undp.org/uzbekistan/blog/revamping-rural-governance-structures-key-quality-public-service-delivery>
16. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 09. - C. 415-424.
17. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.

IQTISODIY MADANIYATNING IQTISODIY TARAQQIYOTGA TA'SIRI

Xudoyqulov To'ra Musurmonovich

Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti
"Raqamli iqtisodiyot" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Annotatsiyada iqtisodiy madaniyatning iqtisodiy taraqqiyotga ta'siri ilmiy asosda tahlil qilindi. Iqtisodiy madaniyat tushunchasining mazmuni, uning oila va jamiyat rivojlanishidagi o'rni hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida shakllanish omillari yoritildi. Aholida iqtisodiy ong, bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishda ta'lim tizimi va ijtimoiy muhitning roli baholandi. Iqtisodiy madaniyatning tadbirkorlik faoliyati, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy qarorlar qabul qilishga ta'siri asoslandi. Tarixiy va zamonaviy yondashuvlar asosida iqtisodiy madaniyatning shakllanish bosqichlari ko'rib chiqildi. Olingan natijalar asosida iqtisodiy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: iqtisodiy madaniyat, iqtisodiy ong, iqtisodiy ta'lim, tadbirkorlik, qadriyatlar, iqtisodiy xulq-atvor, bozor iqtisodiyoti

Аннотация

В аннотации было проанализировано влияние экономической культуры на экономическое развитие. Раскрыто содержание экономической культуры, её роль в развитии семьи и общества, а также факторы формирования в условиях рыночной экономики. Оценена роль системы образования и социальной среды в формировании экономического сознания, знаний и навыков населения. Обосновано влияние экономической культуры на предпринимательскую деятельность, рациональное использование ресурсов и принятие экономических решений. Рассмотрены исторические и современные подходы к формированию экономической культуры. По результатам исследования разработаны практические рекомендации по её развитию.

Ключевые слова: экономическая культура, экономическое сознание, экономическое образование, предпринимательство, ценности, экономическое поведение

Abstract

The abstract analyzed the impact of economic culture on economic development. The content of economic culture, its role in the development of family and society, and the factors of its formation under market economy conditions were examined. The role of the education system and social environment in shaping economic awareness, knowledge, and skills of the population was assessed. The influence of economic culture on entrepreneurial activity, efficient resource use, and economic decision-making was substantiated. Historical and modern approaches to the formation of economic culture were considered. Based on the findings, practical recommendations for its development were proposed.

Keywords: economic culture, economic consciousness, economic education, entrepreneurship, values, economic behavior

KIRISH

O'zbekistonda bozor munosabatlarining qaror topishi va bozorga xos iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lishi hamda mamlakatda amalga oshirilayotgan yangicha iqtisodiy islohotlar zahirida kishilar ongi va tafakkurida tub o'zgarishlar vujudga kelmoqda.

Zamonaviy sharoitlarda kishilar uchun bozor qonuniyatlari asosida faoliyat yuritish, tadbirkorlik va biznes bilan shug'ullanish, mablag'lardan tejamli va unumli foydalanish, oilaviy xarajatlarni to'g'ri taqsimlash vazifalari kundalik hayotining bir qismiga aylanib bormoqda. Bunday sharoitlarda kishilarning jamiyatning faol a'zosiga aylanishi uchun unda qanchalik iqtisodiy madaniyat va tafakkurning shakllanganligi muhim rol o'ynamoqda.

Shu bilan birga, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy-ma'furaviy taraqqiyotining hozirgi bosqichida tadbirkorlik qobiliyatining rivojlanishi, kishilarda mulkdorlik madaniyatini shakllantirish va ishbilarmonlik muhitining shakllanishi, iqtisodiy resurslardan tejamli va maqsadli foydalanish, investitsiyalarni to'g'ri va samarali yo'naltirish, mamlakat iqtisodiyotini tom ma'noda yuksaltirish, aholida iqtisodiy bilimlar va tafakkurning qanchalik rivojlanganligiga bog'liq.

Kelgusi yillarda O'zbekiston hududlarida bozor xizmatlari barqaror, ammo notekis rivojlanish bosqichiga kiradi. Yirik iqtisodiy markazlar yetakchi o'rinni saqlab qoladi, qolgan hududlarda esa xizmatlar sektori ichki talab va davlat siyosati ta'sirida bosqichma-bosqich kengayib boradi. Mazkur prognoz hududiy rivojlanish siyosatini shakllantirishda muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiy ong va qarashlar - kishilarning mamlakatda kechayotgan iqtisodiy islohotlar, iqtisodiy voqea hodisalarni tahlil qilishi, unga baho berish va qaror qabul qilish, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy bilim va tushunchalar, iqtisodiy xatti-harakat majmuidan iborat bo'lib, uning asosida iqtisodiy madaniyat paydo bo'ladi.

Iqtisodiy madaniyat iqtisodiy sohaga oid qadriyatlar, me'yorlar, bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga olgan keng ko'lamli jihatlarni qamrab oladi. Bu bizning pul, ish, iste'mol, investitsiya va moliyaviy qarorlarga bo'lgan munosabatimizni belgilaydi. Iqtisodiy madaniyat iqtisodiy tanlovlar qabul qilish jarayonida namoyon bo'ladi va iqtisodiy xatti-harakatlarni belgilaydi.

Iqtisodiy madaniyat ta'lim, oila tarbiyasi, ijtimoiy muhit va ommaviy axborot vositalarining ta'siri jarayonida shakllanadi. Iqtisodiy madaniyat zamonaviy jamiyatning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, kundalik hayotimiz va ijtimoiy munosabatlarimizning ko'p jabhalariga ta'sir qiladi.

Aholida yuksak darajada iqtisodiy madaniyatni shakllantirish asosida yashash turmush darajalarining sifat jihatidan yaxshilanishiga va bugungi kunda dolzarb muammolardan hisoblanayotgan kambag'allik muammosini kamaytirish masalalari ijobiy hal qilinishi o'z isbotini topmoqda. Shu bilan birga, mamlakatda olib borilayotgan bozor islohotlarining jamiyatga jadal tatbiq etilishi, uning asl mohiyatini anglash va ro'yobga chiqarish aholida iqtisodiy ong va madaniyatning shakllanganligi iqtisodiy bilimlarning qanchalik o'zlashtirilganligi bilan uzviy bog'liq.

METODOLOGIYA

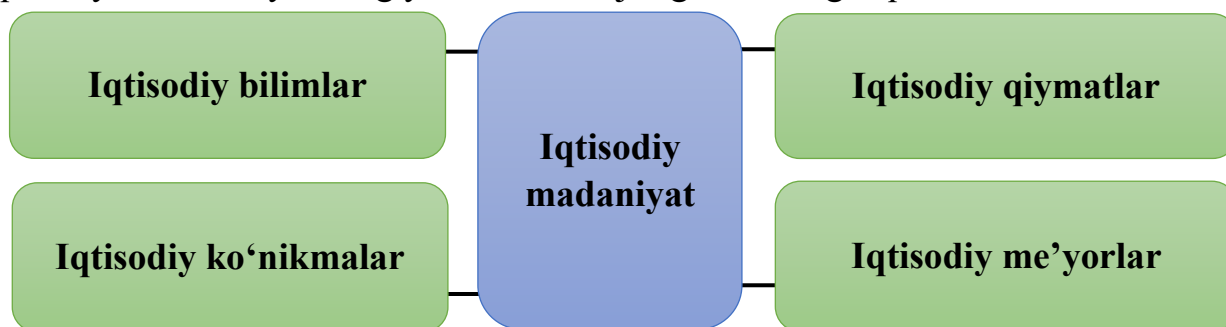
Aholining iqtisodiy madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqot ishi davomida kuzatish, qiyoslash, tizimli va qiyosiy tahlil kabi usullardan, miqdor va sifat, induksiya va deduksiya, makon va zamon, tahlil va sintez, mantiqiy tahlil kabi uslublar va yondashuvlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiy madaniyat kategoriyasining paydo bo'lishi uzoq o'tmishga borib taqalib, tovar xo'jaligining yuzaga kelishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining chuqurlashishi, ichki va tashki bozorlarning kengayishi, pul munosabatlarining intensivlashuvi va savdo aloqalari rivojlanish davriga to'g'ri keladi. Shuningdek yurtimizda iqtisodiy madaniyatning shakllanishida oilaviy qadriyat va an'analar muhim rol o'ynab avlodlardan avlodga o'tib kelmoqda. Oilada ortiqcha isrofgarchiliklarga yo'l qo'ymaslik, tejab-tergab ishlatish, halol rizq topish va halol mehnat qilish qadriyatlari ustun darajada avlodlarga singdirilib borilgan.

Keyingi paytlarda iqtisodiy madaniyat inson taraqqiyotining ajralmas qismi sifatida madaniyatning boshqa turlari bilan tobora uyg'unlashmoqda. Xususan, siyosiy, huquqiy, axloqiy, ilmiy, diniy va badiiy madaniyatlarning asosi bo'lganligi tufayli ularning xarakteri va taraqqiyotini belgilab beradi. Ayni zamonda ushbu madaniyat turlari nisbiy mustaqillikka ega bo'lib, ular iqtisodiy madaniyatga faol ta'sir o'tkazadi.

O'zbekistonning bozor iqtisodiyoti tomon yo'l tutishi aholida bozor munosabatlariga xos fikrlash tarzi shakllanishini talab qiladi. Bu iqtisodiy madaniyatning asosi bo'lgan iqtisodiy ta'limni ham muvofiq ravishda isloh qilishni, negaki barcha demokratik bozor islohotlarni amalga oshirish o'z-o'zidan harakatga kelayotgan jarayon emas, balki ularni rivojlantirish ko'pgina hollarda yoshlarimizning iqtisodiy bilim saviyasining yuksalish darajasiga ham bog'liqdir.

1-rasm. Iqtisodiy madaniyatning asosiy tarkibiy qismlari¹

Bozor munosabatlari xalqimiz va vatanimiz uchun butunlay yangi tushunchalar emasdi. Osiyo va Yevropaning savdo yo'li - Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashgan o'zbek zamini asrlar osha Sharq va G'arb o'rtasida o'ziga xos ko'prik bo'lib keldi. O'zbekiston o'zining ana shu tarixiy va an'anaviy o'rnini egallashi uchun yurtimizda zamonaviy bozor munosabatlarini va aholi o'rtasida esa bozor madaniyatini shakllantirish lozim edi. Bu esa oson ish emasdi. Zero, kommunistik mafkura

¹ Muallif ishlanmasi

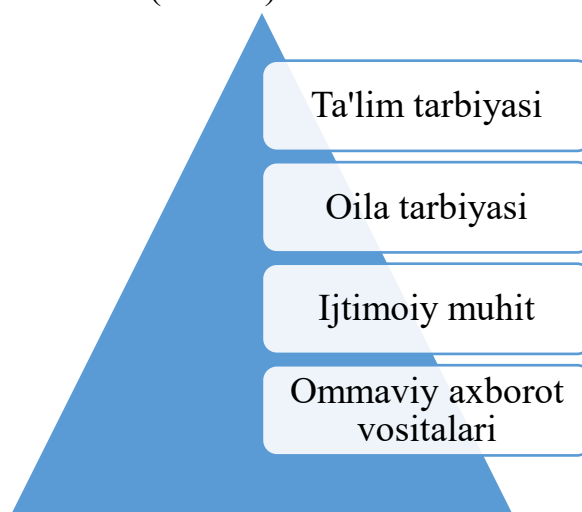
hukmronlik qilgan sovet zamonida - yetmish yil mobaynida xalqimiz haqiqiy bozor qadriyatlaridan butunlay uzoqlashtirilgan, odamlardagi bozor munosabatlariga xos tashabbuskorlik, izlanuvchanlik va tadbirkorlik soʻndirilgan, boqimandalik kayfiyati chuqurlashib ketgan edi [1].

Iqtisodiy madaniyat mazmun mohiyatiga koʻra keng maʼnoda iqtisodiy faoliyatda qabul qilingan meʼyoriy qoidalar va qiymatlarni shaxs tomonidan butun sifatida idrok etishini anglatib, iqtisodiy bilimlar, iqtisodiy koʻnikmalar, iqtisodiy qiymatlar va iqtisodiy meʼyorlardan iborat boʻlganligi bois jamiyatda oʻrnatilgan ustama uning holatiga taʼsir koʻrsatadi (1-rasm).

Iqtisodiy taʼlim-tarbiya masalasiga sobiq sovet davrida yetarli eʼtibor berilmagan, iqtisod fanining asoslari maktablarda yetarlicha oʻrganilmasdi. Oʻrta umum taʼlim maktablari va oʻrta maxsus taʼlimda iqtisodiyot ilmi alohida fan sifatida shakllanmagan, iqtisodiy mavzular va tushunchalar yuqori sinflarda hozirgi kundagi koʻplab fanlarni oʻzida birlashtirgan “Jamiyatshunoslik” fani tarkibidan joy olgan, atigi bir necha soatgagina moʻljallangan, iqtisodiyotning ayrim jihatlarigina oʻrgatilar va bu maktab oʻquvchilarining iqtisodiy madaniyati rivojlanishiga yetarlicha hissa qoʻsha olmasdi.

Bu paytlarda iqtisod sohasida ish olib boruvchi kadrlargina iqtisodiy bilim egallashi imkoniyatiga ega boʻlgan xolos. Iqtisodiyotda intensiv rivojlanish emas balki, ekstensiv rivojlanish sari yoʻl tutilgan, sifat oʻzgarishlarga emas miqdor oʻzgarishlarga koʻproq eʼtibor qaratilgan. Ish haqi qatʼiy belgilangan smeta asosida amalga oshirilib, boqimandalik kayfiyatini keltirib chiqargan edi. Mulkning davlat tasarrufida boʻlishi resurslardan tejamsiz va ayovsiz foydalanishga olib kelgan. Tadbirkorlik qobiliyatining boʻgʻib qoʻyilishi va ragʻbatlantirilmasligi iqtisodiy tafakkurning susayishiga olib keldi [2].

Iqtisodiy madaniyat taʼlim va tarbiya, oila tarbiyasi, diniy va dunyoviy eʼtiqodlar ijtimoiy muhit va ommaviy axborot vositalari kabi omillarning taʼsiri jarayonida shakllanadi. Ushbu omillar tizimli ravishda taʼsir koʻrsatib, jamiyatning oʻziga xos madaniy qiyofasini shakllantiradi (2-rasm).

2-rasm. Iqtisodiy madaniyatning shakllanishiga taʼsir etuvchi omillar¹

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

Iqtisodiy ta'lim-tarbiya yosh avlodni hayotga tayyorlash, ularni mustaqil, ongli, iqtisodiy jihatdan savodli inson sifatida shakllantirishda muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, yosh avlodda iqtisodiy madaniyatni shakllantirish orqali ularni ongli, faol va mas'uliyatli fuqarolar sifatida tarbiyalash dolzarb masalalardan biridir. Shu sababli ta'lim tizimida iqtisodiy tarbiyaga bo'lgan e'tibor kundan kunga ortib bormoqda.

Iqtisodiyot so'zining mazmuni "iqtisod qilish" ma'nosini anglatadi. Iqtisod so'zining o'zbek tilidagi lug'aviy ma'nosi "sarf-xarajatlarda tejamkorlik" demakdir. Mashhur ma'rifatparvar vatandoshimiz Abdulla Avloniy iqtisodga shunday ta'rif beradi: "Iqtisod deb, pul va mol kabi ne'matlarning qadrini bilmoqqa aytilur. Mol qadrini biluvchi kishilar o'rinsiz yerga bir tiyin sarf qilmas, o'rni kelganda so'mni ayamas"[3]. Inson yaratilibdiki, mehnatini yengillashtirish, hayot kechirishi uchun zarur ehtiyojlarini to'laroq qondirishga harakat qiladi. Mehnat qilishning o'zi ham tirikchilik o'tkazishga qaratilgan.

Uzoq o'tmishdan shakllanib kelayotgan qadriyat, an'ana va urf-odatlarimiz aholimizning iqtisodiy madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ular pul va ishga munosabatni shakllantiradi, moliyaviy xatti-harakatlar va qarorlarga ta'sir qiladi va iqtisodiy siyosatga ta'sir qilishi mumkin. Iqtisodiy qadriyatlarning rolini tushunish odamlarning va umuman jamiyatning iqtisodiy xatti-harakatlari va qarorlarini yaxshiroq tushunish va tahlil qilishga yordam beradi.

Iqtisodiy madaniyatni qadriyatlar va e'tiqodlar yig'indisi sifatida jamiyat hayotning iqtisodiy sohasi, ijtimoiy tizim va mulkchilik munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar, e'tiqodlar va me'yorlar to'plami sifatida e'tirof etish mumkin.

Iqtisodiy madaniyat kishilik jamiyatining ko'p asrlik mahsuli sifatida pul, boyluk, mehnat va iste'mol kabi iqtisodiy jihatlarni qanday qabul qilishini va qadrlashini belgilaydi. U ta'lim-tarbiya, ijtimoiylashuv va oila davrasida shakllanadi. Iqtisodiy madaniyat insonlarning iqtisodiy xulq-atvoriga jumladan, iste'mol, jamg'arma, investitsiyalar va iqtisodiy ishtirok to'g'risidagi qarorlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy madaniyatli kishi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tanqidiy baholash ham mumkin bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tahlillar iqtisodiy madaniyat iqtisodiy taraqqiyotning muhim institutsional omillaridan biri ekanligini tasdiqladi. Iqtisodiy bilim, qadriyat va xulq-atvor uyg'unligi jamiyatda resurslardan oqilona foydalanish, moliyaviy intizomni mustahkamlash va tadbirkorlik faolligini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy qarorlarning samaradorligi bevosita aholi iqtisodiy savodxonligi darajasiga bog'liq ekanligi kuzatildi. Tadqiqot natijalari iqtisodiy madaniyatning oila, ta'lim tizimi va ijtimoiy muhit orqali shakllanishi uzluksiz va tizimli jarayon ekanligini ko'rsatdi.

Iqtisodiy madaniyatning yetarli darajada shakllanmaganligi resurslardan samarasiz foydalanish, ortiqcha iste'mol va moliyaviy xatolarga olib kelishi mumkinligi aniqlandi. Aksincha, iqtisodiy ong va madaniyat rivojlangan sharoitda jamg'arma, investitsiya va tadbirkorlik faoliyati kengayib, iqtisodiy barqarorlikka

ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa iqtisodiy taraqqiyotning sifat jihatdan yangi bosqichga o'tishini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari surildi. Birinchidan, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida iqtisodiy ta'limni tizimli ravishda kuchaytirish, ayniqsa kundalik moliyaviy savodxonlik, byudjet yuritish va tadbirkorlik asoslariga oid mavzularni kengaytirish maqsadga muvofiq. Bu yosh avlodda ongli iqtisodiy xulq-atvorni erta bosqichda shakllantirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, oliy ta'lim tizimida iqtisodiy madaniyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan fanlararo yondashuvni joriy etish zarur. Iqtisodiyot, psixologiya va sotsiologiya integratsiyasi orqali iqtisodiy qarorlar qabul qilishning xulq-atvor omillarini chuqurroq o'rganish mumkin bo'ladi.

Uchinchidan, ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalar orqali iqtisodiy bilimlarni targ'ib qilishni kengaytirish lozim. Amaliy misollar, sodda tushuntirishlar va real hayotiy vaziyatlarga asoslangan kontent aholining iqtisodiy savodxonligini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

To'rtinchidan, oilada iqtisodiy tarbiyani kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Ota-onalarning moliyaviy mas'uliyati, tejamlilik va rejalashtirishga oid qarashlari farzandlarning iqtisodiy xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois oilaviy moliya madaniyatini shakllantirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish zarur.

Beshinchidan, tadbirkorlik muhitini rivojlantirish orqali iqtisodiy madaniyatni amaliy jihatdan mustahkamlash mumkin. Kichik biznes va startap loyihalarni qo'llab-quvvatlash, moliyaviy resurslarga kirishni soddalashtirish va maslahat xizmatlarini rivojlantirish iqtisodiy faollikni oshiradi.

Iqtisodiy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuv iqtisodiy taraqqiyotning barqarorligini ta'minlaydi. Mazkur yo'nalishda amalga oshiriladigan tizimli chora-tadbirlar aholi farovonligini oshirish, iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish va jamiyatning umumiy rivojlanish darajasini yuksaltirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. To'xliyev N. O'zbek modeli taraqqiyotning tamoyillari. - T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2014. - 8 b.

2. Ruziyev O.A. Rajabov O.D. Iqtisodiy tafakkurni ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning yetakchi omiliga aylantirish davr talabi. // "Tadbirkorlik va pedagogika ilmiy-uslubiy jurnali. 2025 №4 90-91 - b.

3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. -T.: «Yoshlar nashriyoti uyi». 2018. - 97 b

4. Behzod A. Xizmat ko'rsatish sohasini barqaror rivojlantirishda xalqaro marketing strategiyalaridan foydalanish //Marketing Jurnali. - 2026. - №. 1.

5. Abduvoxidov B. Analysis OF Enhancing the Business Environment AND Developing Small Businesses in Uzbekistan Based on Foreign AND National Experience //Green Economy and Development. - T. 3. - №. 12. - C. 668554.

6. Axmedov A. Iste'molchi axloqining ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy rivojlanishiga ta'siri // CARJIS. 2024. №1. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/istemolchi-axloqining-ijtimoiy-madaniy-va-iqtisodiy-rivojlanishiga-tasiri>

7. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Oliy ta'lim muassasalarining talabalari uchun darslik/ AA Razzoqov, Sh. H. Tashmatov, N. T. O'rmonov; Mas'ul muharrir S.S.G'ulomov; O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - T.: Iqtisod-moliya, 2007. - 320 b. Tashmatov Sh. H., O'rmonov N. T.

8. Эргашходжаева Ш., Хакимов З. Тошкент вилояти имижини яратиш асосида инвестицион муҳит жозибadorлигини ошириш //хoзяйство. - 2011. - №. 6. - С. 78.

THE EVOLUTION OF SALES PROMOTION IN THE DIGITAL ECOSYSTEM AND AN ANALYSIS BASED ON PRODUCT LIFECYCLE STAGES

Musaeva Shoirazimovna

Professor, Samarkand Institute
of Economics and Service

E-mail: musaeva_shoira@mail.ru

ORCID: 0009-0000-9577-6976

Abstract

The article analyzed the evolution of sales promotion tools in the context of the digital economy based on the product life cycle theory. The study evaluated the effectiveness of retail media networks, social commerce, and artificial intelligence mechanisms across different product stages. Case studies of Apple, Coca-Cola, and Walmart demonstrated how marketing strategies adapted to lifecycle phases. The findings confirmed that sales promotion tools were applied in a differentiated manner depending on the stage. The importance of hyper-personalization and algorithm-driven management in digital environments was identified. Based on the results, practical recommendations for adapting marketing strategies were developed.

Keywords: sales promotion, product life cycle, digital marketing, retail media networks, social commerce, artificial intelligence, hyper-personalization, gamification.

Annotatsiya

Ushbu maqolada sotuvni rag'batlantirish vositalarining raqamli iqtisodiyot sharoitidagi evolyutsiyasi mahsulot hayot aylanishi nazariyasi asosida tahlil qilindi. Tadqiqotda chakana media tarmoqlari, ijtimoiy tijorat va sun'iy intellektga asoslangan mexanizmlarning turli bosqichlardagi samaradorligi baholandi. Apple, Coca-Cola va Walmart misollarida reklama va savdo strategiyalarining mahsulot bosqichlariga mos ravishda o'zgarishi ko'rsatildi. Natijalar sotuvni rag'batlantirish vositalari bosqichga mos ravishda differensial qo'llanilganini tasdiqladi. Raqamli platformalarda giperpersonallashtirish va algoritmik boshqaruvning ahamiyati aniqlandi. Tadqiqot natijalari asosida marketing strategiyalarini moslashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: sotuvni rag'batlantirish, mahsulot hayot aylanishi, raqamli marketing, RMN, ijtimoiy tijorat, sun'iy intellekt, giperpersonallashtirish, gamifikatsiya.

Аннотация

В статье проанализирована эволюция инструментов стимулирования продаж в условиях цифровой экономики на основе теории жизненного цикла продукта. В исследовании оценена эффективность механизмов розничных медиасетей, социальной коммерции и искусственного интеллекта на различных этапах развития продукта. На примере Apple, Coca-Cola и Walmart показано изменение маркетинговых стратегий в зависимости от стадии жизненного цикла. Результаты подтвердили необходимость дифференцированного применения инструментов стимулирования. Выявлена значимость гиперперсонализации и

алгоритмического управления в цифровой среде. На основе полученных данных сформированы практические рекомендации по адаптации маркетинговых стратегий.

Ключевые слова: стимулирование продаж, жизненный цикл продукта, цифровой маркетинг, РМС, социальная коммерция, искусственный интеллект, гиперперсонализация, геймификация.

INTRODUCTION

Sales promotion has historically been a fundamental component of integrated marketing communications, providing a short-term boost to transactional activity. In the modern economic paradigm, this category is undergoing a radical evolution driven by the development of digital technologies, changing media consumption patterns, and the transformation of global retail architecture. Traditional price interventions and offline mechanics are giving way to complex algorithmic ecosystems, including retail media networks (RMNs), social commerce platforms, and predictive analytics systems powered by artificial intelligence (AI).

Despite the extensive empirical base, there is a significant research gap in the current academic literature. Existing theoretical models predominantly examine digital tools in isolation, without integrating them with the classical macroeconomic paradigm of the product life cycle (PLC). There is a lack of comprehensive frameworks explaining how innovative hyper-personalization and gamification methods should be calibrated based on the current stage of product development in the market.

LITERATURE REVIEW

Based on international experience, it should be noted that a company's competitiveness in the market is determined by the effectiveness of its marketing policy. Many economists have developed marketing principles and applied them practically, including F. Kotler, M. Porter, D. Evans, I. Ansoff, M. Berman, M. Golubkov, P. Samuelson, and D. Marshall. These include such renowned scholars as

It's worth noting the scholars who have made significant contributions to the development of marketing theory, although research conducted in the field of marketing in our country over many years has been based on national characteristics. These include R. Ibragimov, Yu. Abdullaev, A. Saliev, M. Sharifkhodzhaeva, Sh. Ergashkhodzhaeva, Sh. Musaev, and others.

METHODOLOGY

This study applied a qualitative and comparative research design to examine the evolution of sales promotion within the digital ecosystem in relation to product life cycle (PLC) stages. A systematic analysis of secondary data was conducted using academic literature, industry reports, and open-source company data. The methodological framework combined system analysis, case study, and comparative approaches.

Case studies of leading global companies, including Apple, Coca-Cola, and Walmart, were selected to evaluate how sales promotion tools adapt across introduction, growth, maturity, and saturation stages. Content analysis was used to

identify key patterns in the application of retail media networks (RMNs), social commerce, and artificial intelligence (AI).

The research process included four stages: theoretical synthesis of PLC and digital marketing concepts, classification of promotion tools, empirical case comparison, and development of an integrated conceptual model. This approach enabled the identification of stage-specific promotion strategies and demonstrated the increasing role of data-driven and personalized marketing mechanisms.

ANALYSIS AND RESULTS

An analysis of the technology sector demonstrates the tight alignment of communication strategies with the phases of the product life cycle. During the launch of the original iPhone (2007), with its premium price of \$499, the marketing strategy focused exclusively on establishing a new product category by showcasing then-unprecedented functionality such as a multi-touch interface.

The effectiveness of this feature-driven approach is confirmed by the fact that by mid-January 2008, 4 million devices had been sold, and the company's stock price soared from 85 USD to 179 USD. During the subsequent growth phase (3G and 4G models), the driver of growth was not the hardware, but the digital ecosystem (App Store), which shifted audience attention to the value of software.

A key transformation occurred during the market maturity phase (2015-2023), when competitors achieved technological parity. During this period, Apple made a fundamental shift from rational argumentation to emotional engagement, leveraging user-generated content (UGC). The large-scale "Shot on iPhone" campaign, launched in 2015, garnered contributions from ordinary users across 24 countries and won the top prize at the Cannes Lions Film Festival.

This UGC strategy allowed the brand to create powerful social proof without direct discounts, and thanks in large part to this emotional positioning, Apple accumulated over 80% of the operating profit of the entire global smartphone industry in the first quarter of 2023. However, at the stage of deep market saturation, the effectiveness of traditional mechanics declines: an analysis of the Face ID promotion for the iPhone 15 model revealed a decrease in the overall engagement rate from 5.0% in the first week to 2.0% by the fourth week of the campaign. This is forcing the corporation to shift to algorithmic AI personalization strategies in the period 2023-2025 to retain its target audience.

A historical analysis of the FMCG sector, using The Coca-Cola Company as an example, illustrates the management of an overmature product and the dangers of changing its core. The product's introduction in 1886 was characterized by minimal sales volume—an average of nine bottles per day at a price of 5 cents. To overcome the initial trial barrier, the brand was one of the first in history to introduce coupon promotions in 1887. The turning point and identity crisis occurred during the period of deep market stagnation in the 1980s. By 1980, Pepsi had captured 29.3% of the supermarket market, while Coca-Cola's own growth rate slowed drastically from 15% to 2% per year.

Seeking to boost sales by improving the product's physical characteristics,

management took an unprecedented step: in 1985, for the first time in 99 years, the company changed its classic formula, launching “New Coke”. The decision turned out to be one of the biggest marketing failures in history. The project lasted exactly 79 days before being forced to revert to the original formula.

This case empirically demonstrates that in the later stages of the product life cycle, the emotional capital of a brand far outweighs the rational characteristics of the product; consumers perceived the drink not as a soda, but as a cultural heritage, which made radical product innovations destructive.

Historically, trade promotions relied on distributor interventions: volume discounts, financial rebates, and free provision of physical displays in retail spaces. However, current macroeconomic data indicates a massive structural shift of major brands' B2B budgets toward retail media networks (RMNs). This process began with market pioneers Amazon and eBay, followed by traditional retailers, often acquiring tech companies (as in Walmart's acquisition of Vizio) to accelerate the rollout of their own advertising ecosystems.

Walmart's case study comprehensively illustrates the scale and profitability of programmatic trade marketing. In the second quarter of fiscal 2024, Walmart Connect, its advertising division, grew by 36%, with total annual advertising revenue reaching 4.4 billion USD (up 27% year-over-year). The strategic importance of this initiative is confirmed by the fact that advertising revenue currently accounts for nearly a third of the retailer's operating profit. The appeal of a closed-loop attribution platform is rapidly growing: in the second quarter of 2024, the number of Walmart advertisers increased by 60%, with brands reporting an average 30% improvement in digital advertising return on investment (ROAS).

The applied marketing effectiveness of RMN is confirmed by specific brand results. An analysis of a campaign by dietary supplement manufacturer Thorne revealed that product positions supported by advertising within the Walmart chain demonstrated a 67% increase in sales above baseline levels, while a control group of unadvertised products experienced a 12% decline in demand. Large transnational FMCG players have recorded a comparable dependence on retail media: Danone generated approximately 45% of its total annual sales growth within the Walmart chain solely through RMN investments, and Mondelez achieved a 53% year-on-year increase in advertising-attributed sales, increasing its incremental ROI by 29%.

The integration of e-commerce functionality directly into social media architecture (Social Commerce) is creating unprecedentedly aggressive algorithmic mechanisms for sales promotion. According to analyst forecasts, social media sales in the US will reach 87.02 billion USD by 2025. The TikTok Shop ecosystem is the undisputed technological driver of this process, having demonstrated a 407% sales growth in the US market in 2024; its turnover is expected to reach 15.82 billion USD in 2025, with the potential to capture 24.1% of the entire US social commerce market by 2027. In regions with more mature social commerce markets, the influence of interactive formats is even greater: for example, in Indonesia, sales through live streaming account for up to 80% of total transactions on TikTok Shop, reaching Rp

27.3 trillion in one month (April 2024).

Social commerce sales promotion strategies rely on hyperdynamic mechanics. First, they create artificial scarcity through flash sales and maximize first-hour transaction speed in the first hours of a product's launch to gain priority in the platform's recommendation algorithms. Second, they leverage authentic reviews from hundreds of micro-influencers (creator whitelisting).

A campaign analysis for the British brand More or Less demonstrated a phenomenal 1,450% sales increase in a single month thanks to the synergy of paid promotion and a pool of 350 affiliated content creators. A Singaporean cosmetics brand, using video content from 80 micro-influencers, sold over 4,000 units in 60 days, achieving a ROAS 14 times the investment. A unique feature of S-commerce is its ability to attract cold audiences: a documented case study of one brand demonstrated a 300% sales jump in a quarter, with 85% of buyers being completely new to the company (new-to-brand), which subsequently led to a 40% increase in repeat purchases.

In parallel with the B2C revolution, incentive tools are also being transformed in the internal sales force promotion segment through the digital gamification of business processes. The urgent need for such innovations is confirmed by industry statistics: despite millions of dollars invested in infrastructure, only 29% of sales managers confirm that their employees are using CRM systems at the required level.

To overcome this communication barrier, Microsoft developed and implemented an internal gamified platform, FantasySalesTeam. The system combined routine sales targets and KPIs with the mechanics of a popular fantasy sport, where sales representatives formed competing teams and accumulated virtual points for real deals. Empirical data confirms that this integration of competitive game elements significantly increases employee engagement, solves the problem of corporate software sabotage, and directly correlates with overall company sales growth.

Analysis of the obtained data allows us to comprehensively answer the research questions posed. RQ1 established that the adaptation of incentive tools is strictly determined by the stage of the product life cycle. While trial subsidies predominate during the implementation stage, at the maturity stage (the Apple case, the Coca-Cola crisis), generating user-generated content and emotional synchronization with consumers become critical factors to prevent product commoditization. A decline in engagement rates at the saturation stage indicates the need to shift to algorithmic personalization.

In the context of RQ2, it was found that RMN platforms are fundamentally transforming B2B interactions. The monetization of deterministic retailer data (first-party data) is displacing intuitive trade marketing, shifting it to measurable performance marketing with verified transaction attribution (as demonstrated by the Walmart and Thorne cases).

Regarding RQ3, it has been proven that social commerce, relying on content graphs and algorithmic promotion, radically modifies consumer behavior. Traditional proactive search is replaced by impulsive consumption (product discovery), reinforced

by time-sensitive mechanisms (flash sales) and gamified interactive.

The theoretical contribution of this study lies in its expansion of classical marketing communications models. First, it documents an unprecedented compression of the sales funnel: in S-commerce ecosystems, the distance from awareness to action is reduced to a few seconds. Second, it postulates a conceptual shift from traditional search engine optimization (SEO) to generative engine optimization (GEO). In a context where AI algorithms act as independent agents in shaping consumer preferences, content optimization for conversational, dialogic queries is becoming a new theoretical dominant in marketing science.

For senior management and chief marketing officers (CMOs), the research findings dictate the need for an immediate strategic pivot:

1. Redistribution of B2B budgets: It is necessary to shift investments from classic offline POS materials to the purchase of advertising inventory within closed RMNs to ensure a measurable return on investment (proven ROAS growth of up to 30%).

2. Implementation of AI personalization: Using predictive algorithms to eliminate economically unviable blanket discounts. Industry statistics show that hyperpersonalized AI recommendations already generate approximately 24% of all online e-commerce orders.

3. Caution in S-commerce: The use of aggressive flash discounts in TikTok Shop should be strictly regulated within the financial model to avoid brand devaluation and accusations of predatory pricing from regulators.

The main limitation of this study is the focus of the qualitative analysis on macro-cases of multinational corporations with unlimited financial resources. It is possible that the identified scaling patterns are not fully applicable to small and medium-sized businesses. Future research should focus on empirical, quantitative verification of the proposed concepts in niche markets, as well as on examining the long-term psychological impact of AI hyperpersonalization on consumer cognitive fatigue.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The study confirmed that sales promotion in the digital environment has moved from uniform price-based actions toward data-based and stage-specific mechanisms. The effectiveness of promotion is determined not by the scale of spending, but by the alignment of tools with the product life cycle stage and the accuracy of targeting. Linear budgeting approaches no longer ensure stable results, as consumer behavior is shaped by digital platforms, algorithms, and personalized content delivery.

The analysis showed that at different PLC stages, promotion tools perform distinct functions. Informational and trial incentives support market entry, while at growth and maturity stages, value communication, brand positioning, and user-generated content become more relevant. In saturated markets, traditional promotion loses efficiency, and AI-based personalization, predictive analytics, and behavioral segmentation become necessary to maintain demand and engagement.

Retail media networks have transformed trade marketing into a measurable

system based on first-party data. Their use allows companies to track return on investment and adjust campaigns in real time. Social commerce platforms reduce the time between awareness and purchase, increasing the importance of fast-response and algorithm-driven promotion formats. At the same time, excessive use of discounts creates risks for long-term brand value and should be applied selectively.

Based on the findings, several practical recommendations are proposed. Companies should integrate AI tools for demand forecasting and customer segmentation, expand the use of retail media platforms, and coordinate promotion strategies with product life cycle stages. It is necessary to combine functional product information with trust-based elements such as expert endorsement and user feedback. Continuous analysis of performance indicators and flexible adjustment of campaigns should become a standard practice.

This approach allows firms to increase efficiency of marketing activities, ensure better resource allocation, and maintain stable market positions under conditions of digital transformation.

REFERENCES

1. Arrieli D. Predictably Irrationality: The Hidden Forces That Shape Our Decisions. Moscow: Mann, Ivanov and Ferber, 2019.
2. Lindstrom M. Buyology: A Fascinating Journey into the Mind of the Modern Consumer. Moscow: Eksmo, 2018.
3. Kahneman, D. Thinking, Fast and Slow. Moscow: AST, 2020.
4. Churchill G., Brown T. Marketing Research. St. Petersburg: Piter, 2021.
5. Solomon M. Consumer Behavior. Moscow: Williams, 2020.
6. Kotler P., Keller K. Marketing Management. 15th ed. Pearson Education, 2016.
7. Musaeva Sh.A. Integrated Marketing Communications. Textbook, Makhorat Publishing House, Samarkand, 2022.
8. Musaeva Sh.A. Marketing Research. Textbook, STAR-SEL LLC, publishing and creative department. Samarkand, 2024.
9. The history of Coca-Cola marketing campaigns | Embryo, <https://embryo.com/blog/the-history-of-coca-cola-marketing-campaigns/>
10. New Coke: A Classic Branding Case Study on a Major Product Change Failure, <https://www.thebrandingjournal.com/2025/02/new-coke/>
11. New Coke: The Most Memorable Marketing Blunder Ever? - The Coca-Cola Company, <https://www.coca-colacompany.com/about-us/history/new-coke-the-most-memorable-marketing-blunder-ever>.
12. Эргашходжаева Ш., Хакимов З. Тошкент вилояти имижини яратиш асосида инвестицион муҳит жозибadorлигини ошириш //хожайство. - 2011. - №. 6. - С. 78.
13. Khakimov Z., Akramov T., Mahmudov T. Discriminant analysis of consumer attitudes towards fashion //Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN. - 2022. - T. 2249. - №. 0892.

KORXONALARNING REKLAMA SIYOSATINI TAKOMILLASHTIRISHDA ISTE'MOLCHILAR XULQ-ATVORINING TA'SIR MEXANIZMLARI

Sobirov Azizbek Avazbekovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Marketing” kafedrası dotsenti, PhD

ORCID: 0009-0006-5886-3783

E-mail: a.sobirov@tsue.uz

Erkinova Adolat Karim qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

magistranti

ORCID: 0009-0008-0363-0610

E-mail: durdonaamirovna98@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada korxonalarning reklama siyosatini takomillashtirishda iste'molchilar xulq-atvorining ta'sir mexanizmlari empirik asosda tahlil qilindi. Tadqiqot doirasida 107 nafar respondent o'rtasida o'tkazilgan onlayn so'rov natijalari asosida reklama xabarining kognitiv, affektiv va konatif darajalarda qabul qilinishi baholandi. Reklama tushunarligi yuqori, qiziqarliligi va sotib olishga ta'siri o'rtacha darajada ekani aniqlandi. Instagram asosiy reklama kanali sifatida ustunlik qilgani, aksiya va chegirmalar esa xarid qaroriga kuchli ta'sir ko'rsatgani kuzatildi. Mutaxassis ishtirokidagi reklama eng yuqori ishonch darajasini namoyon etdi. Tadqiqot natijalari asosida reklama siyosatini segmentatsiyalash, affektiv komponentni kuchaytirish va raqamli kanallardan samarali foydalanish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: reklama siyosati, iste'molchi xulq-atvori, ta'sir mexanizmlari, raqamli marketing, Instagram, AIDA modeli, ELM, sotib olish qarori

Аннотация

В статье эмпирически проанализированы механизмы влияния поведения потребителей на совершенствование рекламной политики предприятий. На основе онлайн-опроса 107 респондентов оценено восприятие рекламного сообщения на когнитивном, аффективном и конативном уровнях. Установлено, что понятность рекламы была высокой, тогда как её привлекательность и влияние на покупательское решение находились на среднем уровне. Instagram определился как основной канал рекламного воздействия, а акции и скидки продемонстрировали значительное влияние на покупательскую активность. Реклама с участием специалиста показала наивысший уровень доверия. По результатам исследования предложены практические рекомендации по сегментации рекламной политики, усилению аффективных элементов и эффективному использованию цифровых каналов.

Ключевые слова: рекламная политика, поведение потребителей, механизмы влияния, цифровой маркетинг, Instagram, модель AIDA, ELM, решение о покупке

Abstract

The study empirically analyzed the mechanisms through which consumer behavior influenced the improvement of enterprise advertising policy. Based on an online survey of 107 respondents, the perception of advertising messages was evaluated at cognitive, affective, and conative levels. The findings showed high clarity of advertising, while its attractiveness and impact on purchase decisions remained moderate. Instagram was identified as the dominant advertising channel, and promotional discounts demonstrated a strong influence on purchasing behavior. Advertisements involving specialists achieved the highest level of trust. The results led to practical recommendations focused on segmenting advertising policy, strengthening affective components, and improving the effective use of digital channels.

Keywords: advertising policy, consumer behavior, influence mechanisms, digital marketing, Instagram, AIDA model, ELM, purchase decision

KIRISH

Bozor sharoitida raqobatning kuchayishi va iste'molchilarning axborot iste'moli odatlarining o'zgarishi korxonalarni reklama siyosatini doimiy yangilashga majbur qilmoqda. An'anaviy "xabar yuborish - qabul qilish" modeli o'rnini iste'molchining kognitiv, affektiv va xulq-atvor jarayonlariga yo'naltirilgan integratsiyalashgan yondashuv egallamoqda [1; 9]. Marketing nazariyasida bu jarayonni tushuntiruvchi bir qator klassik modellar mavjud: Lavidge va Steiner modeli xabardorlikdan harakatga o'tish bosqichlarini izohlaydi [6], Vakratsas va Ambler reklama ta'sirining komponentlari o'zgaruvchanligini asoslaydi [4], Petty va Cacioppo esa markaziy va periferik ta'sir yo'llarini ajratadi [5]. Raqamli muhit esa ushbu munosabatlarni yanada o'zgartirib, reklama kanallari va o'lchash usullarini qayta shakllantirdi [7; 8].

O'zbekistonda ham raqamli marketing jadal rivojlanmoqda: 2025-yilga kelib internet foydalanuvchilari 32 millionga yaqinlashdi, ijtimoiy tarmoqlar auditoriyasi 7,2 milliondan oshdi, Instagram va Telegram esa yetakchi reklama platformalariga aylandi [18]. Bu holat mahalliy korxonalar uchun yangi imkoniyatlar bilan birga xavf-xatarlarni ham yuzaga keltiradi, chunki reklama samaradorligi iste'molchining kognitiv-affektiv reaksiyasini to'g'ri anglashga bog'liq.

Mazkur tadqiqotning maqsadi - milliy iste'molchi xulq-atvorining asosiy mexanizmlarini empirik aniqlash va ular asosida reklama siyosatini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqot obyekti sifatida elektrotexnika mahsulotlari ishlab chiqaruvchi "BESHR" brendi iste'molchilari tanlandi. Asosiy vazifalar: reklama kontakt kanallarini aniqlash, reklama xabarining samaradorligini Likert shkalasida baholash, demografik omillar rolini tahlil qilish hamda integratsiyalashgan reklama modelini ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iste'molchi xulq-atvori va reklama o'rtasidagi bog'liqlik marketing nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biridir. Kotler va Keller iste'molchi qarorini besh bosqichli jarayon sifatida izohlaydi: ehtiyojni anglash, axborot izlash, variantlarni baholash, xarid va undan keyingi xulq [1]. Solomon esa iste'molchining qarorlarini

faqat ratsional emas, balki ijtimoiy va emotsional omillar bilan ham tushuntiradi [2]. Schiffman va Wisenblitga ko'ra, raqamli muhit axborot izlashni tezlashtirib, baholash bosqichida ijtimoiy tasdiq rolini kuchaytirgan [16].

Reklama ta'siri AIDA modeli, Lavidge va Steinerning "ta'sir iyerarxiyasi" hamda Vakratsas va Ambler tadqiqotlarida kognitiv, affektiv va xulqiy komponentlar orqali izohlanadi [4; 6]. Petty va Caciopponing ELM modeli esa reklama xabari markaziy yoki periferik yo'l orqali qabul qilinishini asoslaydi [5]. Belch va Belch integratsiyalashgan marketing kommunikatsiyalarida yagona strategik yondashuv zarurligini ta'kidlaydi [3].

Endorser omili ham muhim hisoblanadi: Ohanian manba ishonchliligi reklama samaradorligini belgilashini ko'rsatadi [12], Erdoğan esa mutaxassislik ko'pincha ustun omil ekanini ta'kidlaydi [13]. Instagram kontekstida esa inflyuyenser va auditoriya mosligi asosiy rol o'ynaydi [15].

Raqamli marketingda ijtimoiy media, kontent marketingi va e-WOM kommunikatsiyalari asosiy yo'nalishlarga aylangan [7; 8]. Tadqiqotlar ijtimoiy tarmoqlar brendga affektiv yaqinlikni oshirishini [14], kontentning kundalik hayotga mosligi esa uning tarqalish ehtimolini kuchaytirishini ko'rsatadi [22]. Tellis reklama ta'siri qisqa muddatda kichik, ammo uzoq muddatda to'planib boruvchi ekanini asoslagan [11].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, reklama va iste'molchi o'rtasidagi munosabat ko'p o'lchovli va kontekstga bog'liqdir. O'zbekistonda esa bu mexanizmlarning empirik tadqiqi yetarli emas. Shu bois maqolada onlayn so'rov asosida olingan birlamchi ma'lumotlar tahlil qilinadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot tasviriy va analitik (deskriptiv-korrelyatsion) dizaynda tashkil etildi. Birlamchi ma'lumotlar 2026-yil mart oyida Google Forms platformasida tarqatilgan strukturali so'rov orqali yig'ildi. So'rov ishtirokchilari ixtiyoriy ravishda jalb etildi, javoblar anonim shaklda saqlandi. Yakuniy namuna 107 ta foydalanish uchun yaroqli javobdan iborat bo'ldi.

Anketa o'n to'qqiz savoldan iborat bo'lib, to'rt blokka ajratildi: (1) ijtimoiy-demografik xususiyatlar (yosh, jins, yashash hududi, shahar/qishloq joylashuvi); (2) reklama bilan kontakt va kanal afzalliklari; (3) reklamaning idrok etilishi (qiziqarlilik, tushunarlik, sotib olish qaroriga ta'sir) - to'rt darajali Likert shkalasi (1 - eng yuqori, 4 - eng past); (4) sotib olish jarayoni va qadoq dizayni bo'yicha kutilmalar. So'rov o'zbek tilida tuzilgan; reklama tarkibiga oid savollar yopiq va yarim ochiq turlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Birlamchi ma'lumotlar Microsoft Excel va Python (pandas, openpyxl) muhitlarida qayta ishlandi. Tasviriy statistika sifatida chastota, ulushlar, o'rtacha qiymat (M) va standart og'ish (SD) hisoblandi. Likert shkalalari uchun shkalaviy o'rtacha bo'yicha guruhlararo solishtirma o'tkazildi. Demografik segmentlar bo'yicha o'zaro bog'liqlikni baholash uchun krosstabulyatsiya usulidan foydalanildi.

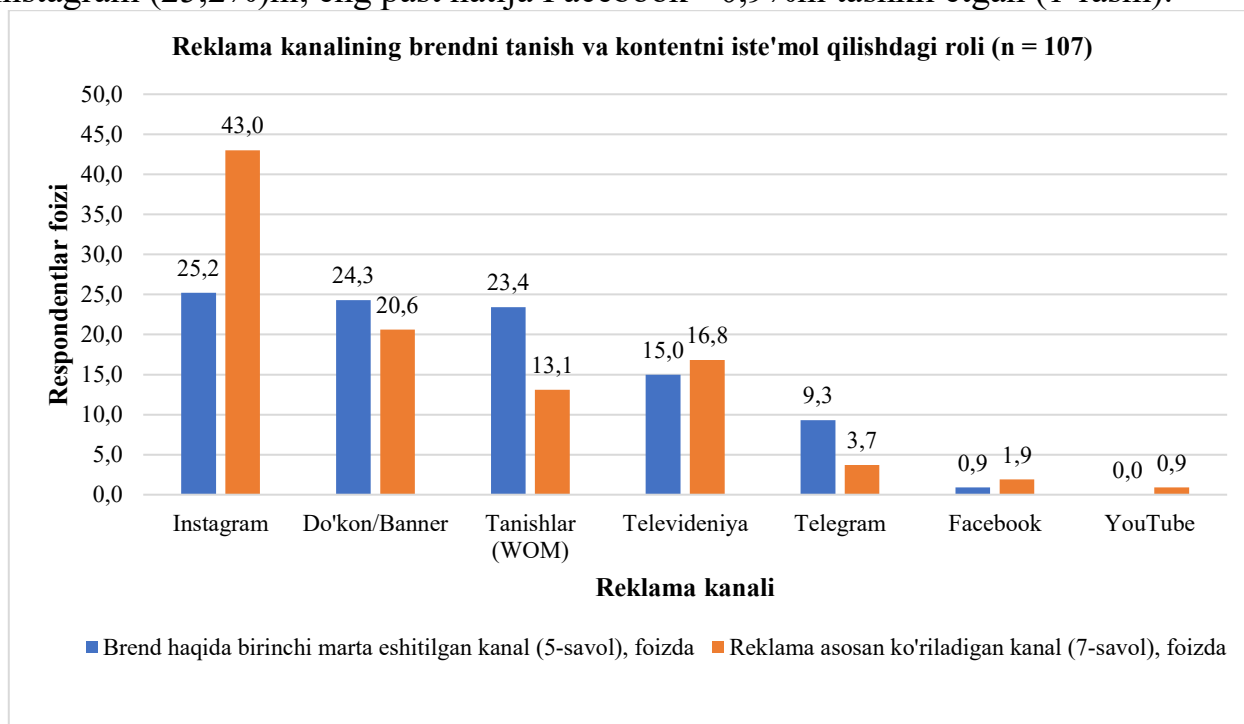
Namuna patnik (convenience) usulida shakllantirildi va asosan Toshkent shahri va Toshkent viloyati iste'molchilarini qamrab oldi, bu natijalarni butun mamlakat miqyosida umumlashtirishni cheklaydi. Likert shkalasining to'rt darajaligi neytral javob imkoniyatini kamaytirdi. Bundan tashqari, ba'zi savollarda javob bermaslik darajasi yuqori bo'ldi, bu esa qisman tahlilni cheklash zaruratini tug'dirdi.

1-jadval.

Respondentlarning ijtimoiy-demografik tavsifi , foizda¹

Belgi	Kategoriya	n	Foiz
Yosh	18-24	34	31,8
	25-34	44	41,1
	35-44	21	19,6
	45-60	8	7,5
Jins	Ayol	66	61,7
	Erkak	41	38,3
Joylashuv turi	Shahar	85	79,4
	Qishloq	22	20,6
Hudud	Toshkent shahri va tumanlari	70	65,4
	Toshkent viloyati	24	22,4
	Boshqa viloyatlar	13	12,2

Tahlil natijalariga ko'ra, «BESHR» savdo markasi haqida iste'molchilar birinchi marta eshitgan kanallar nisbatan diversifikatsiyalashgan, bunda: eng yuqori natija Instagram (25,2%)ni, eng past natija Facebook - 0,9%ni tashkil etgan (1-rasm).

1-rasm. Reklama kanalining brendni tanish va kontentni iste'mol qilishdagi roli, foizda².

¹ Muallif tomonidan o'tkazilgan onlayn so'rov (2026-yil mart) ma'lumotlari asosida tuzilgan.

² Muallif ishlanmasi

Bu farq amaliy nuqtai nazardan muhim signal beradi: brend «kashf qilinadigan» kanal sifatida fizik do‘kon va og‘zaki tavsiyalar hali-hanuz kuchli rol o‘ynayotgan bo‘lsa-da, brend bilan «yashash» - ya‘ni kundalik reklama xabarini iste‘mol qilish - Instagramga jiddiy tarzda ko‘chgan. Yoshlar guruhida (18-24) Instagram orqali reklama iste‘mol qiluvchilar ulushi 50,0% ni, 25-34 yosh guruhida 40,9% ni, 35-44 da 38,1% ni, 45-60 da 38,5% ni tashkil etdi. Boshqacha aytganda, Instagramning ustunligi yoshga bog‘liq emas - bu hozirgi sharoitda umumiy iste‘mol odati ekanligini ko‘rsatadi. Bu natija Lamberton va Stephenning ijtimoiy media reklamasining yosh chegaralarini buzayotganligi haqidagi xulosalari bilan mosdir [7].

Reklamani ko‘rish davomiyligi tahlili shuni ko‘rsatdiki, respondentlarning 47,7% reklamani oxirigacha, 11,2% - respondentlar esa 15 sekundni ko‘radi. Birinchi 5 sekundda 76% iste‘molchi reklamani tark etmaydi, demak xabarning eng muhim qismi (USP, brend nomi, asosiy taklif) shu intervalga joylashtirilishi maqsadga muvofiq.

2-jadval.

**Reklama xabarining iste‘molchi tomonidan baholanishi
(Likert shkalasi: 1 - eng yuqori, 4 - eng past)¹**

Indikator	M	SD	n	Talqin
Reklama tushunarligi	1,72	0,60	107	Yuqori
Reklama qiziqarliligi	2,09	0,93	106	O‘rtacha
Sotib olish qaroriga ta‘sir	2,17	0,86	84	O‘rtacha

Reklama tushunarligining yuqori bahoga ega bo‘lishi ($M = 1,72$; $SD = 0,60$) iste‘molchilarning 92,5% i reklama mazmunini «juda tushunarli» yoki «tushunarli» deb baholaganligida ifodalandi. Biroq qiziqarlilik darajasi ($M = 2,09$; $SD = 0,93$) sezilarli darajada past: 33,0% «juda qiziqarli», 35,8% «qiziqarli», 25,5% «deyarli qiziq emas» va 7,5% «umuman qiziq emas» javobini berdi. Boshqacha aytganda, har uch iste‘molchidan biri reklama tarkibida hissiy jalb qiluvchi element topa olmagan. ELM modeli nuqtai nazaridan bu shuni anglatadiki, xabar markaziy yo‘l (mantiqiy argumentlash) bo‘yicha samarali, lekin periferik yo‘l (manba jozibasi, badiiy element) bo‘yicha kuchsiz [5].

Sotib olish qaroriga ta‘sir indikator ($M = 2,17$) bu mantiqni tasdiqlaydi: tushunarli, lekin yetarlicha jozibali bo‘lmagan reklama xabari konatif bosqichga to‘liq ko‘chmaydi. Vakratsas va Amblerning meta-tahlilida ko‘rsatilganidek, kognitiv «tushunish» va affektiv «yoqtirish» o‘rtasidagi tafovut sotib olish niyatining sustlashishiga olib keladi [4]. Bunday situatsiyada ehtiyojni qo‘zg‘atuvchi affektiv elementlar - hikoyali format, ovoz va musiqa, o‘xshashlik (relatable) qahramonlari - qo‘shimcha kuch beradi. Tadqiqot ma‘lumotlariga ko‘ra, esda qoladigan reklama detallari bo‘yicha javoblar deyarli teng taqsimlangan: qisqa shiorlar - 25,2%, hikoya tarzi - 24,3%, aktyorlar - 24,3%, musiqa/ovoz effektlari - 13,1%, subtitrlar - 13,1%. Ya‘ni iste‘molchining xotira-jarayonida hech bir element ustunlik qilmaydi; integratsiyalashgan kombinatsiya talab qilinadi.

¹ Manba: muallif hisob-kitobi (so‘rov ma‘lumotlari asosida).

Iste'molchilarning reklama kontentidan kutgan asosiy mavzulari quyidagicha taqsimlandi: mahsulot xususiyatlari - 29,0%, narx - 23,4%, yangi mahsulotlar - 21,5%, ishlab chiqarish jarayoni - 18,7%, mijozlar fikri - 7,5%. Yosh segmentlarida bu taqsimot sezilarli o'zgardi (3-jadval). Eng katta tafovut 35-44 yosh guruhida kuzatildi: ushbu guruhning 61,9% i mahsulot xususiyatlari haqida ma'lumotni afzal ko'radi, narx esa atigi 9,5% ga muhim. Aksincha, 18-24 yosh guruhida narx (29,4%) va mahsulot xususiyatlari (29,4%) teng vaznga ega bo'ldi.

3-jadval.

Reklama kontentidan kutilgan mavzularning yosh segmentlari kesimida taqsimlanishi, foizda guruh ichida¹

Kontent mavzusi	18-24	25-34	35-44	45-60	Σ
Mahsulot xususiyatlari	29,4	18,2	61,9	-	29,0
Narx	29,4	25,0	9,5	25,0	23,4
Yangi mahsulotlar	17,6	22,7	9,5	62,5	21,5
Ishlab chiqarish jarayoni	23,5	20,5	9,5	12,5	18,7
Mijozlar fikri	-	13,6	9,5	-	7,5
Guruh hajmi (n)	34	44	21	8	107

Bu xulosa Schiffman va Wisenblitning «yoshga bog'liq axborot kerakliligi» tezisi bilan mosdir: yoshroq guruhlar narxga sezgir, o'rta yoshli guruhlar mahsulot funksional ko'rsatkichlariga e'tibor beradi, katta yosh guruhlari yangiliklardan xabardor bo'lishni afzal ko'radi [16]. Reklama siyosati nuqtai nazaridan bu yosh-segmentatsiyalangan kontent strategiyasini tashkil etishni - bir xil mahsulot uchun bir nechta narrativ versiyalar yaratishni - taqozo etadi.

Iste'molchilar reklamada kimni ko'rishni xohlashi bo'yicha natijalar ishonch va mutaxassislik omilining muhimligini ko'rsatdi: mutaxassis - 40,2%, mashhur san'atkor/bloger - 23,4%, mijoz - 17,8%, qurilish ustasi - 7,5%, oila sahnalari va oddiy mijoz - 5,6%. Mutaxassis barcha yosh guruhlarida yetakchi bo'lib qoldi, bu uning barqaror ishonch manbai ekanini tasdiqlaydi.

Mahsulot tanlashda eng ko'p murojaat qilinadigan manbalar: do'kon sotuvchisi - 44,0%, mutaxassis - 21,4%, do'stlar - 16,7%, oila - 15,5%, hamkasblar - 2,4%. Sotuvchining va mutaxassisning umumiy ulushi 65,4% bo'lib, bu reklama strategiyasida uch yo'nalishni talab qiladi: ommaviy reklama, sotuvchilarni tayyorlash va mutaxassis ishtirokidagi kontent.

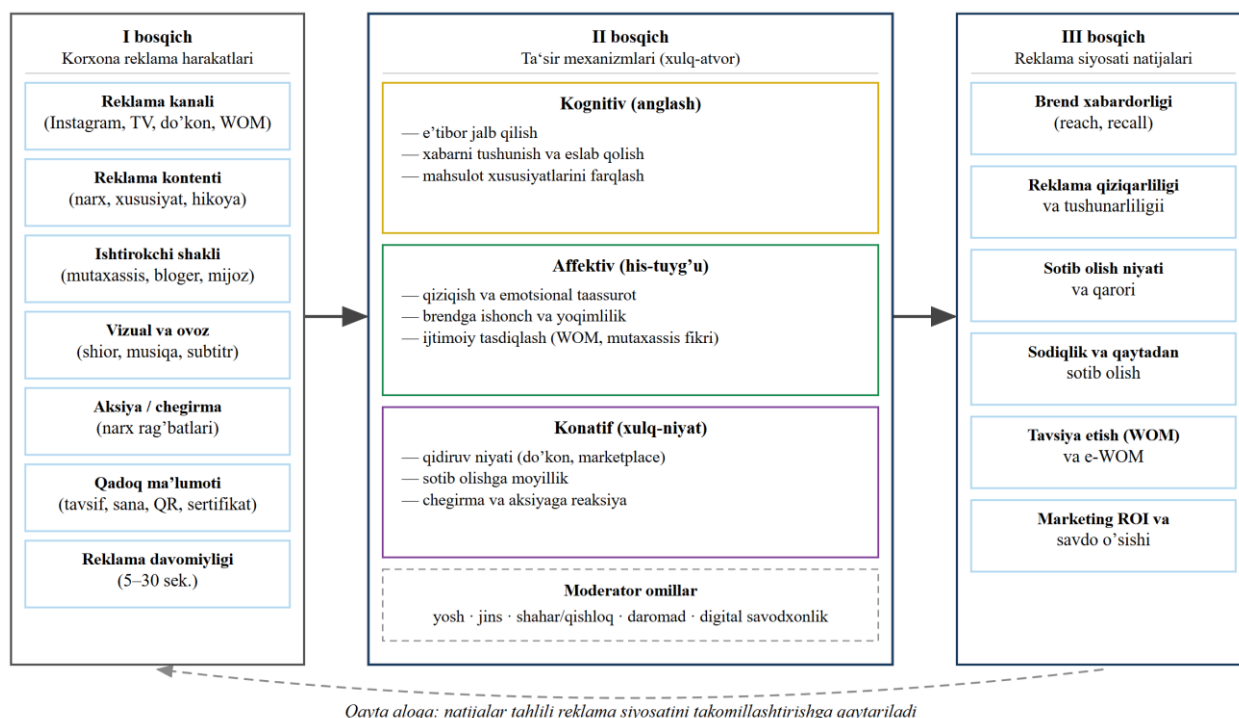
Qidiruv xatti-harakatida ustuvorliklar: fizik do'kon - 38,1%, Uzum Market - 26,2%, Google - 21,4%, Instagram - 11,9%, Wildberries/Telegram - 1,2%. Hududiy farq sezilarli: qishloqda do'kon ulushi - 58,8%, shaharda esa elektron tijorat nisbatan yuqori - 28,4%. Bu raqamlar elektron tijoratning hududiy diffuziya darajasidagi farqni aks ettiradi va reklama-savdo zanjiri loyihalashda hududiy farqlash zarurligini ko'rsatadi.

Aksiya va chegirmalar kuchli ta'sir ko'rsatadi: 89,3% respondent ko'proq xarid qilishini bildirgan, 10,7% esa ishonchsizlikni qayd etgan. Bu narx promotsiyasining

¹ Manba: muallif tomonidan so'rov ma'lumotlari asosida hisoblangan.

qisqa muddatli samaradorligini tasdiqlaydi, ammo doimiy chegirmalar brend qiymatini pasaytirishi mumkin. Bu Tellisning narx promotsiyasi qisqa muddatli savdoga eng yuqori elastiklikka ega ekanligi haqidagi xulosasi bilan kuchli mosdir [11]. Biroq adabiyotlarda doimiy chegirma siyosati brend qiymatini «devalvatsiya» qilishi mumkinligi haqida ham ogohlantirish mavjud [17].

Yuqorida keltirilgan empirik bulaqlar uch bosqichli mantiqiy zanjirga birlashtirildi (2-rasm). Korxonaning reklama omillari iste'molchining kognitiv, affektiv va konatif bosqichlariga ta'sir qiladi. Yosh, jins va hudud bu ta'sir kuchini o'zgartiradi, natijada esa brend xabardorligi, qiziqish, sotib olish niyati va sodiqlik shakllanadi.

2-rasm. Korxonaning reklama siyosatida iste'molchi xulq-atvori ta'sir mexanizmlarining integratsiyalashgan modeli¹.

Modelning amaliy ahamiyati shundaki, u marketing menejeriga reklama zanjiridagi muammoni aniq topishga yordam beradi: agar brend xabardorligi past, lekin tushunarlilik yuqori bo'lsa - kanal qamrovi yetarli emas; qiziqarlilik past bo'lsa - affektiv mexanizm; sotib olish niyati past bo'lsa - aksiya yoki ishonch indikatorlari zarur bo'ladi.

Qadoq ma'lumoti konatif bosqichni kuchaytiradi. Eng muhim elementlar: mahsulot tavsifi - 50,0%, ishlab chiqarish sanasi - 40,2%, foydalanish yo'riqnomasi - 37,8%, kafolat - 36,6%, energiya sarfi - 32,9%, sertifikat va QR-kod - 30,5%. Ayniqsa, QR-kod fizik va raqamli kanallarni bog'lab, foydalanuvchini qo'shimcha ma'lumot, video, ro'yxatdan o'tish va e-WOM platformalarga olib o'tadi.

¹ Muallif ishlanmasi

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan empirik tadqiqot natijalari korxonalarning reklama siyosati samaradorligi ko'p jihatdan iste'molchi xulq-atvorining ichki mexanizmlarini to'g'ri anglash va ularni boshqarish darajasiga bog'liqligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, reklama xabari iste'molchi tomonidan asosan kognitiv darajada yaxshi qabul qilinadi, ya'ni axborotning tushunarliyligi yuqori baholangan. Biroq affektiv va konatif bosqichlarda nisbatan sust natijalar kuzatilgan bo'lib, bu reklama siyosatida hissiy ta'sir mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganini anglatadi.

Mazkur holat reklama samaradorligi faqat axborot yetkazish bilan cheklanmasligini, balki iste'molchining hissiy jalb qilinishi va xulqiy reaksiyasini shakllantirish zarurligini tasdiqlaydi. Ilmiy tadqiqotlarda ham reklama ta'sirining ko'p bosqichli tabiati, ya'ni kognitiv, affektiv va konatif komponentlarning o'zaro bog'liqligi asosiy omil sifatida qayd etilgan. Agar ushbu bosqichlar o'rtasida uzilish yuzaga kelsa, reklama sotib olish qaroriga to'liq ta'sir ko'rsata olmaydi.

Tahlil natijalari reklama kanallari tarkibida raqamli platformalar, ayniqsa Instagram, yetakchi o'rin egallaganini ko'rsatdi. Bu esa iste'molchilarning axborot iste'moli odatlari tubdan o'zgarib borayotganini va reklama siyosati an'anaviy yondashuvlardan raqamli, interaktiv va tezkor formatlarga o'tishi zarurligini bildiradi. Shu bilan birga, fizik do'konlar va sotuvchilar orqali ta'sir ko'rsatish mexanizmi ham yuqori ulushga ega bo'lib qolmoqda. Bu holat reklama va savdo tizimi o'rtasida uzviy integratsiya zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida aksiya va chegirmalarning iste'molchilar xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ular qisqa muddatda sotib olish faolligini oshiradi, biroq ularning ortiqcha qo'llanilishi iste'molchilarda narxga haddan tashqari sezgirlikni shakllantirishi va brendning qadriyatini pasaytirishi mumkin. Shu sababli reklama siyosatida narx omilidan foydalanish muvozanatli va strategik yondashuvni talab etadi.

Yosh va demografik omillar tahlili reklama mazmuniga bo'lgan talablar segmentlarga qarab sezilarli farq qilishini ko'rsatdi. Yosh iste'molchilar narx va vizual kontentga ko'proq e'tibor qaratgan bo'lsa, o'rta yoshdagi guruhlar mahsulotning funksional xususiyatlarini ustuvor deb hisoblaydi. Bu esa yagona reklama modeli samarali emasligini, balki segmentatsiyalangan yondashuv zarurligini tasdiqlaydi.

Yuqoridagi natijalarga asoslanib, reklama siyosatini takomillashtirish bo'yicha quyidagi keng qamrovli takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, korxonalar reklama siyosatini iste'molchi segmentlari asosida qayta tashkil etishi lozim. Har bir segment uchun alohida kommunikatsiya strategiyasi ishlab chiqilishi, xususan yosh, daromad, hudud va iste'mol odatlari hisobga olinishi zarur. Bu yondashuv reklama xabarining maqsadli auditoriyaga aniq yetib borishini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, reklama mazmunida affektiv komponentni kuchaytirish talab etiladi. Hikoya asosidagi reklama (storytelling), real hayotiy vaziyatlar, hissiy obrazlar va audio-vizual elementlardan foydalanish iste'molchining diqqatini jalb qilish va eslab qolish darajasini oshiradi. Bu esa reklama xabarining konatif bosqichga o'tishini tezlashtiradi.

Uchinchidan, reklama kontentida ishonch omilini kuchaytirish zarur. Tadqiqot natijalariga ko'ra, mutaxassis ishtirokidagi reklama eng yuqori ishonch darajasini shakllantiradi. Shu sababli ekspertlar, texnik mutaxassislar va real foydalanuvchilar ishtirokidagi kontentni kengaytirish maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, reklama siyosatini savdo tizimi bilan integratsiyalash lozim. Sotuvchilarni mahsulot va reklama strategiyasi bo'yicha tayyorlash, QR-kodlar orqali qo'shimcha ma'lumot berish, offline va online kanallarni birlashtirish iste'molchining qaror qabul qilish jarayonini soddalashtiradi.

Beshinchidan, raqamli marketing strategiyasini tizimli rivojlantirish zarur. Ijtimoiy tarmoqlarda muntazam kontent joylashtirish, qisqa video formatlardan foydalanish, birinchi soniyalarda asosiy taklifni berish reklama samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, mobil foydalanuvchilar uchun moslashtirilgan kontent ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Oltinchidan, aksiya va chegirmalar strategik vosita sifatida qo'llanilishi kerak. Ular qisqa muddatli savdoni rag'batlantirish uchun ishlatilishi, biroq uzoq muddatli brend qadriyatiga zarar yetkazmaydigan darajada cheklanishi lozim.

Yettinchidan, reklama samaradorligini baholash tizimini takomillashtirish talab etiladi. Faqat ko'rishlar va kliklar emas, balki real sotib olish, qayta xarid va iste'molchi sodiqligi kabi ko'rsatkichlar asosiy mezon sifatida olinishi zarur.

Sakkizinchidan, mahsulot qadog'i va axborot taqdimoti ham reklama tizimining muhim elementi sifatida ko'rib chiqilishi lozim. Mahsulot haqida aniq ma'lumot, ishlab chiqarish sanasi, kafolat, energiya samaradorligi va QR-kod orqali qo'shimcha axborot berish iste'molchining ishonchini oshiradi va xarid qarorini tezlashtiradi.

Reklama siyosatini takomillashtirish kompleks yondashuvni talab qiladi. Unda iste'molchi xulq-atvorining barcha bosqichlari, raqamli texnologiyalar imkoniyatlari va bozor segmentatsiyasi uyg'un holda qo'llanilishi zarur. Shu asosda korxonalar reklama samaradorligini oshirish, bozordagi raqobatbardoshlikni mustahkamlash va barqaror iste'molchi sodiqligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI

1. Kotler P., Keller K. L. (2016). Marketing Management. 15th ed. Harlow: Pearson Education. <https://www.pearson.com/en-us/subject-catalog/p/marketing-management/P200000005943>
2. Solomon M. R. (2020). Consumer Behavior: Buying, Having and Being. 13th ed. Harlow: Pearson. <https://www.pearson.com/en-us/subject-catalog/p/consumer-behavior-buying-having-and-being/P200000005961>
3. Belch G. E., Belch M. A. (2018). Advertising and Promotion: An Integrated Marketing Communications Perspective. 11th ed. New York: McGraw-Hill. <https://www.mheducation.com/highered/product/advertising-promotion-integrated-marketing-communications-perspective-belch/M9781259548147.html>
4. Vakratsas D., Ambler T. (1999). How advertising works: What do we really know? Journal of Marketing, 63(1), 26-43. <https://doi.org/10.1177/002224299906300103>

5. Petty R. E., Cacioppo J. T. (1986). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion. *Advances in Experimental Social Psychology*, 19, 123-205.
[https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60214-2](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60214-2)
6. Lavidge R. J., Steiner G. A. (1961). A model for predictive measurements of advertising effectiveness. *Journal of Marketing*, 25(6), 59-62.
<https://doi.org/10.1177/002224296102500611>
7. Lamberton, C., Stephen A. T. (2016). A thematic exploration of digital, social media, and mobile marketing: Research evolution from 2000 to 2015 and an agenda for future inquiry. *Journal of Marketing*, 80(6), 146-172.
<https://doi.org/10.1509/jm.15.0415>
8. Kannan P. K., Li H. A. (2017). Digital marketing: A framework, review and research agenda. *International Journal of Research in Marketing*, 34(1), 22-45.
<https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2016.11.006>
9. De Pelsmacker P., Geuens M., Van den Bergh J. (2017). Marketing Communications: A European Perspective.
<https://www.pearson.com/en-gb/subject-catalog/p/marketing-communications-a-european-perspective/P200000003944>
10. Smith P. R., Zook Z. (2020). Marketing Communications: Integrating Online and Offline, Customer Engagement and Digital Technologies.
<https://www.koganpage.com/marketing-communications-7th-edition>
11. Tellis G. J. (2004). Effective Advertising: Understanding When, How, and Why Advertising Works. <https://doi.org/10.4135/9781452229560>
12. Ohanian R. (1990). Construction and validation of a scale to measure celebrity endorsers' perceived expertise, trustworthiness, and attractiveness. *Journal of Advertising*, 19(3), 39-52. <https://doi.org/10.1080/00913367.1990.10673191>
13. Erdogan B. Z. (1999). Celebrity endorsement: A literature review. *Journal of Marketing Management*, 15(4), 291-314.
<https://doi.org/10.1362/026725799784870379>
14. Hudson S., Huang L., Roth M. S., Madden T. J. (2016). The influence of social media interactions on consumer-brand relationships: A three-country study of brand perceptions and marketing behaviors. *International Journal of Research in Marketing*, 33(1), 27-41. <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2015.06.004>
15. Casaló L. V., Flavián C., Ibáñez-Sánchez S. (2020). Influencers on Instagram: Antecedents and consequences of opinion leadership. *Journal of Business Research*, 117, 510-519. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.07.005>
16. Schiffman L. G., Wisenblit J. L. (2019). Consumer Behavior.
<https://www.pearson.com/en-us/subject-catalog/p/consumer-behavior/P200000005978>
17. Aaker, D. A. (1996). Building Strong Brands. New York: The Free Press.
<https://www.simonandschuster.com/books/Building-Strong-Brands/David-A-Aaker/9780029001516>
18. Kemp, S. (2025). Digital 2025: Uzbekistan. DataReportal.
<https://datareportal.com/reports/digital-2025-uzbekistan>

19. Kotler, P., Kartajaya, H., Setiawan, I. (2021). Marketing 5.0: Technology for Humanity. Hoboken: Wiley. <https://www.wiley.com/en-us/Marketing+5.0%3A+Technology+for+Humanity-p-9781119668510>
20. Berger, J., Schwartz, E. M. (2011). What drives immediate and ongoing word of mouth? Journal of Marketing Research, 48(5), 869-880. <https://doi.org/10.1509/jmkr.48.5.869>
21. Ashley, C., Tuten, T. (2015). Creative strategies in social media marketing: An exploratory study of branded social content and consumer engagement. Psychology & Marketing, 32(1), 15-27. <https://doi.org/10.1002/mar.20761>
22. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. (2025). Internet va aloqa xizmatlari ko'rsatkichlari. <https://stat.uz/uz/>
23. UNCTAD. (2024). Digital Economy Report 2024. United Nations Conference on Trade and Development. <https://unctad.org/publication/digital-economy-report-2024>
24. Khakimov Z., Akramov T., Mahmudov T. Discriminant analysis of consumer attitudes towards fashion //Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN. - 2022. - T. 2249. - №. 0892.

TADBIRKORLIK SEKTORI TARKIBIY TUZILMASINI TAKOMILLASHTIRISH VA RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Xayitova Rushana

Termiz davlat pedagogika instituti
“Ta’lim sifati nazorat qilish” bo’limi
bosh mutaxassisi

ORCID: 0009-0002-6081-0008

Annotatsiya

Mazkur maqolada tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishning metodologik jihatlarini tahlil qilingan. Tizimli, institutsional va innovatsion yondashuvlar asosida tarkibiy o’zgarishlarni baholash usullari yoritilgan. Shuningdek, tadbirkorlikni diversifikatsiya qilish, raqamli transformatsiya va moliyaviy qo’llab-quvvatlash mexanizmlarining ahamiyati asoslangan. Tadqiqot natijalari iqtisodiyotda barqaror o’sish va raqobatbardoshlikni ta’minlashda ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so’zlar: tadbirkorlik, kichik biznes, milliy iqtisodiyotning barqaror o’sishi, tadbirkorlik sektori, tarkibiy tuzilma, tarmoq va sohalar.

Аннотация

В данной статье анализируются методологические аспекты совершенствования структурной структуры бизнес-сектора. Подчеркиваются методы оценки структурных изменений, основанные на системном, институциональном и инновационном подходах. Также обосновывается важность диверсификации бизнеса, цифровой трансформации и механизмов финансовой поддержки. Результаты исследования имеют научное и практическое значение для обеспечения устойчивого роста и конкурентоспособности экономики.

Ключевые слова: предпринимательство, малый бизнес, устойчивый рост национальной экономики, бизнес-сектор, структурная структура, промышленность и отрасли.

Abstract

This article analyzes the methodological aspects of improving the structural structure of the business sector. Methods of assessing structural changes based on systematic, institutional and innovative approaches are highlighted. Also, the importance of business diversification, digital transformation and financial support mechanisms is based. The results of the research are of scientific and practical importance in ensuring sustainable growth and competitiveness in the economy.

Keywords: entrepreneurship, small business, sustainable growth of the national economy, business sector, structural structure, industry and sectors.

KIRISH

Mamlakatimizda aholi bandligini ta’minlash va daromadlarini oshirish, mamlakat eksport salohiyatini yuksaltirish, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda tadbirkorlik, jumladan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanganlik darajasi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Tadbirkorlik, keng ma'noda, shaxsiy manfaatga asoslangan, subyekt oldida turgan maqsadga erishishga qaratilgan, uning bevosita ishtirokida o'zining shaxsiy omillariga asoslanib, amalga oshiriladigan, oila xo'jaligini yuritishdan tortib, mahsulot ishlab chiqarish va sotish xamda xizmatlar ko'rsatishgacha bo'lgan yumushlar bilan bog'lik aqliy faoliyat sifatida qaraladi. Tor ma'noda, tadbirkorlik faoliyati faqat iqtisodiy sohaning turli-tuman darajalaridagi mahsulot ishlab chiqarish jarayonlarini, ya'ni sohibkorlikni ifodalaydi [1].

Mustaqillik yillarining ilk kunlaridan boshlab, mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik (KBXT) sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Bu borada bir qator qonunlar, Prezident Farmonlari, Vazirlar mahkamasi qarorlari va boshqa sohani rivojlantirishga oid bir qator me'yoriy -huquqiy hujjatlar qabul qilinib, tadbirkorlik sohasini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishi va raqobatbardoshligini ta'minlashda tadbirkorlik sektori muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda tadbirkorlik iqtisodiy o'sishning drayveri sifatida namoyon bo'lib, ish o'rinlari yaratish, innovatsiyalarni joriy etish va ichki bozorni diversifikatsiya qilishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini ilmiy asosda takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasi deganda, uning tarmoqlar, hududlar, tashkiliy-huquqiy shakllar va faoliyat turlari kesimidagi nisbatlari tushuniladi. Mazkur tuzilma iqtisodiyotning samaradorligi va barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar tarkibiy mutanosiblik ta'minlanmasa, iqtisodiyotda disbalanslar yuzaga keladi, resurslar samarasiz taqsimlanadi va iqtisodiy o'sish sur'atlari pasayadi. Shuning uchun tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini optimallashtirish metodologik jihatdan chuqur o'rganishni talab etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish masalasi xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda keng o'rganilgan bo'lib, uning nazariy va metodologik asoslari bir qator olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Xususan, tadbirkorlikning iqtisodiy o'sishga ta'siri, uning tarkibiy xususiyatlari va institutsional omillar bilan bog'liqligi ilmiy tadqiqotlarning markaziy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Avvalo, tadbirkorlik va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni Zoltan J. Acs [2],[11] va David B. Audretsch [3] tadqiqotlarida chuqur tahlil qilingan. Ularning fikricha, tadbirkorlik sektori tarkibiy jihatdan diversifikatsiya qilingan bo'lsa, iqtisodiyotda innovatsion faollik va raqobat kuchayadi. Bu esa yuqori qo'shimcha qiymat yaratishga xizmat qiladi.

William J. Baumol [4] tadbirkorlik faoliyatining "samarali" va "samarasiz" turlarini ajratib, institutsional muhit tadbirkorlik tarkibiy tuzilmasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini asoslab bergan. Uning nazariyasiga ko'ra, davlat siyosati tadbirkorlik resurslarini mahsuldor sohalarga yo'naltirishi lozim.

Institutsional yondashuv doirasida Douglass C. North [5] ishlari alohida ahamiyatga ega. Uning tadqiqotlarida iqtisodiy institutlar tadbirkorlik faoliyatini

cheklovchi yoki ragʻbatlantiruvchi omil sifatida qaraladi. Demak, tadbirkorlik sektori tarkibiy oʻzgarishlari institutsional islohotlar bilan uzviy bogʻliq.

Kichik va oʻrta biznesning iqtisodiyotdagi roli Paul Reynolds [6] tomonidan oʻrganilgan boʻlib, u tadbirkorlik faoliyatining boshlangʻich bosqichlarini tahlil qilish orqali tarkibiy oʻzgarishlarni baholash metodologiyasini taklif etadi. Uning yondashuvi GEM (Global Entrepreneurship Monitor) maʼlumotlariga asoslanadi.

Tadbirkorlik va innovatsiyalar oʻrtasidagi bogʻliqlik Joseph Schumpeter [7] nazariyasida ilgari surilgan boʻlib, u “ijodiy vayrona qilish” konsepsiyasi orqali iqtisodiyotda tarkibiy oʻzgarishlarni tushuntiradi. Bu nazariya hozirgi raqamli iqtisodiyot sharoitida yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Soʻnggi tadqiqotlarda tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini baholashda empirik va iqtisodiy-matematik usullar keng qoʻllanilmoqda. Masalan, Erkko Autio [8] tadqiqotlarida tadbirkorlik ekotizimlari va ularning tarkibiy elementlari oʻrtasidagi bogʻliqlik tahlil qilingan. U tadbirkorlik muhitini kompleks tizim sifatida baholashni taklif etadi.

Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlik sektori transformatsiyasi masalalari Carl Benedikt Frey [9] ishlarida oʻrganilgan. U raqamli texnologiyalar taʼsirida iqtisodiy tarkibning oʻzgarishi va yangi biznes modellarning shakllanishini tahlil qiladi.

Tadbirkorlikni moliyaviy qoʻllab-quvvatlash va uning tarkibiy taʼsiri Ross Levine [10] tadqiqotlarida yoritilgan boʻlib, moliyaviy tizim rivojlangan sari tadbirkorlik faoliyati diversifikatsiyasi oshishi taʼkidlanadi. Xalqaro ilmiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish kompleks yondashuvni talab etadi. Unda institutsional, innovatsion, moliyaviy va raqamli omillar uygʻunlashgan holda qaralishi lozim. Shuningdek, zamonaviy metodologiyalarda koʻp mezonli baholash usullari va iqtisodiy-matematik modellardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishni ilmiy asosda oʻrganish uchun kompleks va koʻp bosqichli metodologik yondashuv qoʻllanildi. Tadqiqotning nazariy asosini tizimli, institutsional va funksional-strukturaviy yondashuvlar tashkil etadi. Tizimli yondashuv doirasida tadbirkorlik sektori yagona iqtisodiy tizim sifatida qaralib, uning tarkibiy elementlari (kichik, oʻrta va yirik biznes subyektlari, tarmoqlar va hududlar) oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik va taʼsir mexanizmlari tahlil qilindi.

Institutsional yondashuv orqali tadbirkorlik muhitini shakllantiruvchi omillar, jumladan, davlat siyosati, soliq tizimi, moliyaviy institutlar va huquqiy baza taʼsiri oʻrganildi. Bu orqali tadbirkorlik faoliyati tarkibiy jihatdan qaysi yoʻnalishlarda rivojlanayotgani va qanday institutsional cheklovlar mavjudligi aniqlandi. Funksional-strukturaviy tahlil esa tadbirkorlik sektorida qoʻshimcha qiymat yaratish jarayonlari va resurslar taqsimotini baholash imkonini berdi. Tadqiqot natijalarining ishonchligini taʼminlash maqsadida milliy statistik maʼlumotlar va ilmiy manbalardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Metodologik nuqtai nazardan, tadbirkorlik sektori tuzilmasini takomillashtirish bir necha ilmiy yondashuvlarga tayanadi. Birinchi navbatda, tizimli yondashuv alohida ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvga ko'ra, tadbirkorlik sektori yagona tizim sifatida qaralib, uning barcha elementlari o'zaro bog'liq va o'zaro ta'sirda bo'ladi. Masalan, kichik biznes subyektlari, o'rta biznes va yirik korxonalar o'rtasidagi munosabatlar zanjirli ta'sirni yuzaga keltiradi. Shu sababli, bir elementdagi o'zgarish butun tizimga ta'sir ko'rsatadi. Demak, tarkibiy tuzilmani takomillashtirishda har bir elementning o'zini va ahamiyati hisobga olinishi lozim.

Ikkinchi muhim yondashuv - institutsional yondashuv bo'lib, u tadbirkorlik muhitini shakllantiruvchi qonunchilik, me'yoriy-huquqiy baza va institutlarning rolini o'rganadi. Tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasining samaradorligi ko'p jihatdan davlat siyosati va institutsional muhitga bog'liq. Masalan, soliq siyosati, kreditlash shartlari, litsenziyalash tartiblari tadbirkorlik subyektlarining qaysi sohalarda faoliyat yuritishini belgilaydi. Shuning uchun metodologiyada institutsional omillarni inobatga olish muhim hisoblanadi.

Uchinchi yondashuv - funksional-strukturaviy tahlil bo'lib, u tadbirkorlik sektoridagi funksiyalar va ularning tarkibiy elementlar bilan bog'liqligini o'rganadi. Bu yondashuv orqali iqtisodiyotda qaysi tarmoqlar yuqori qo'shimcha qiymat yaratayotgani, qaysi sohalarda resurslar samarasiz ishlatilayotgani aniqlanadi. Natijada tarkibiy qayta qurish uchun asosli qarorlar qabul qilish imkoni paydo bo'ladi.

1-jadval.

Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning asosiy ko'rsatkichlari [12]

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Yillar				
		2021	2022	2023	2024	2025
Sanoat mahsuloti	trln.so'm	124,9	143,9	177,9	307,8	383,9
Investitsiyalar	trln.so'm	109,2	127,6	176,6	265,7	362,9
Qurilish	trln.so'm	77,9	93,6	176,0	194,5	230,9
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	trln.so'm	308,8	350,2	411,8	454,9	495,4
Chakana savdo	trln.so'm	186,8	229,2	287,1	345,4	400,5
Ko'rsatilgan bozor xizmatlari	trln.so'm	231,5	394,2	378,0	477,9	595,1
Eksport miqdori	trln.AQSH dollar	3,3	6,2	6,9	9,3	12,4
Import miqdori	trln.AQSH dollar	11,5	15,2	19,5	19,9	25,4
Band bo'lganlar	mln.kishi	10,1	10,1	10,4	10,7	10,8

1-jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 2021-2025-yillar davomida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barcha asosiy tarmoqlarda barqaror o'sish tendensiyasi kuzatilgan. Ayniqsa, sanoat mahsuloti hajmi 124,9 trln so'mdan 383,9 trln so'mgacha, investitsiyalar 109,2 trln so'mdan 362,9 trln so'mgacha oshgani

tadbirkorlik sektorida tarkibiy o'zgarishlar faol kechayotganini anglatadi. Shu bilan birga, qurilish va xizmatlar sohasidagi o'sish yuqori bo'lib, xizmatlar hajmi 231,5 trln so'mdan 595,1 trln so'mgacha yetgani iqtisodiyotda servis sektori ulushi ortib borayotganini ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligi va chakana savdo ko'rsatkichlari ham mutanosib o'sgan bo'lsa-da, eksport va import dinamikasida importning nisbatan yuqori sur'atlarda o'sishi (11,5 mlrd dollardan 25,4 mlrd dollargacha) tashqi iqtisodiy muvozanat masalalarini dolzarb qiladi. Bu holat tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasida yuqori qo'shimcha qiymat yaratuvchi, eksportga yo'naltirilgan tarmoqlarni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Bandlik ko'rsatkichlarining nisbatan sekin o'sishi (10,1 mln kishidan 10,8 mln kishigacha) esa mehnat unumdorligini oshirish va yuqori texnologiyali sohalar ulushini kengaytirish zarurligini anglatadi. Ushbu tendensiyalardan kelib chiqib, tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishda sanoat va xizmatlar o'rtasida optimal muvozanatni ta'minlash, innovatsion va eksportbop faoliyat turlarini rag'batlantirish, shuningdek, import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishlarni rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lishi lozim. Tahlillar tadbirkorlik sektorida tarkibiy diversifikatsiya jarayonlari davom etayotganini ko'rsatib, uni yanada samarali boshqarish uchun institutsional va investitsion mexanizmlarni takomillashtirish zarurligini asoslaydi.

Qo'yidagi 2-jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 2021-2025-yillar davomida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyot tarmoqlaridagi ulushida turlicha dinamika kuzatilgan bo'lib, bu tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasida sifat jihatdan o'zgarishlar kechayotganini anglatadi. Jumladan, yalpi ichki mahsulotdagi ulush 56,3 foizdan 52,2 foizga kamaygani tadbirkorlikning umumiy iqtisodiyotdagi nisbiy ulushi qisqarganini ko'rsatadi. Biroq bu holat salbiy tendensiya emas, balki yirik sanoat va kapital sig'imi yuqori tarmoqlarning tezroq rivojlanayotgani bilan izohlanishi mumkin.

2-jadval.

Iqtisodiyot tarmoqlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi, foizda [12]

Iqtisodiyot tarmoqlari	Yillar					2025-yilni 2021-yilga nisbatan farqi (foiz punkt, +/-)
	2021	2022	2023	2024	2025	
Yalpi ichki mahsulot	56,3	54,3	53,8	53,5	52,2	-4,1
Sanoat	27,4	26,0	27,0	31,9	34,9	7,5
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	96,0	94,8	94,6	95,2	91,9	-4,1
Investitsiyalar	45,6	47,9	49,6	51,8	61,4	15,8
Qurilish	72,5	71,5	78,5	75,4	73,6	1,1
Bozor xizmatlari	51,7	49,4	48,1	56,2	56,7	5,0
Yuk tashish	42,9	47,4	51,8	51,2	52,4	9,5
Yo'lovchi tashish	92,7	92,4	93,1	92,2	90,6	-2,1
Eksport	20,0	31,2	27,9	34,1	36,6	16,6
Import	45,2	49,5	50,5	49,8	53,6	8,4
Bandlik	74,5	73,9	74,0	74,5	74,7	0,2

Shu bilan birga, sanoatda kichik biznes ulushining 27,4 foizdan 34,9 foizga (7,5 p.p.) oshishi tadbirkorlikning industrial sektorga chuqur kirib borayotganini anglatadi. Ayniqsa, investitsiyalar ulushining 45,6 foizdan 61,4 foizga (15,8 p.p.) o'sishi tadbirkorlik subyektlarining investitsion faolligi keskin oshganini ko'rsatadi. Bu esa tarkibiy tuzilmani takomillashtirishda investitsiyalarni rag'batlantirish muhim ekanini tasdiqlaydi.

Qishloq xo'jaligida ulushning 96,0 foizdan 91,9 foizga kamayishi esa iqtisodiyotda diversifikatsiya jarayonlari kuchayib, tadbirkorlikning boshqa tarmoqlarga ham keng tarqalayotganini ko'rsatadi. Shuningdek, eksport ulushining 20,0 foizdan 36,6 foizga (16,6 p.p.) oshishi tadbirkorlikning tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari kengayayotganini anglatadi.

Bandlikdagi ulushning deyarli o'zgarishsizligi (74,5 foizdan 74,7 foizga) esa tadbirkorlik sektori hanuz mehnat bozorida asosiy drayver ekanini ko'rsatadi. Umuman olganda, ushbu tendensiyalar tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishda sanoatlashuv, eksportga yo'naltirish va investitsiya faolligini oshirish asosiy strategik yo'nalishlar bo'lishi lozimligini ko'rsatadi.

Tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishda innovatsion yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Innovatsiyalar iqtisodiy o'sishning asosiy manbai bo'lib, ular tadbirkorlik subyektlarining raqobatbardoshligini oshiradi. Shu nuqtayi nazardan, yuqori texnologiyali va bilimga asoslangan sohalar ulushini oshirish strategik vazifa hisoblanadi. Bu esa tadbirkorlik sektorida tarkibiy o'zgarishlarni talab etadi.

Hududiy jihatdan qaralganda, tadbirkorlik sektori tuzilmasini diversifikatsiya qilish ham muhim hisoblanadi. Ko'p hollarda iqtisodiy faollik poytaxt yoki yirik shaharlarda jamlangan bo'ladi, bu esa hududlar o'rtasida iqtisodiy nomutanosiblikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun metodologiyada hududiy rivojlanish konsepsiyalari, klaster yondashuvi va lokal iqtisodiy tizimlarni rivojlantirish mexanizmlari muhim o'rin tutadi.

Klaster yondashuvi tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishda samarali instrument hisoblanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, o'zaro bog'liq korxonalar, ta'lim muassasalari va ilmiy tashkilotlar muayyan hududda jamlanib, sinergetik samarani ta'minlaydi. Natijada innovatsiyalar tezroq joriy etiladi, ishlab chiqarish samaradorligi oshadi va yangi ish o'rinlari yaratiladi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlik sektori tuzilmasini transformatsiya qilish yangi imkoniyatlar yaratadi. Elektron tijorat, fintex, raqamli xizmatlar kabi sohalarning rivojlanishi tadbirkorlik faoliyatining yangi shakllarini vujudga keltirmoqda. Bu esa tarkibiy o'zgarishlarni talab qiladi. Shu bois, metodologiyada raqamli transformatsiya omillarini hisobga olish muhimdir.

Shu bilan birga, tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishda moliyaviy resurslardan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. Kichik va o'rta biznes subyektlari uchun moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirish, ventchur kapitalini rivojlantirish, mikromoliya institutlarini qo'llab-quvvatlash orqali tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirish mumkin.

Metodologik jihatdan yana bir muhim masala - risklarni boshqarishdir. Tadbirkorlik sektoridagi tarkibiy o'zgarishlar muayyan risklar bilan bog'liq bo'lib, ularni baholash va boshqarish zarur. Bu borada zamonaviy risk-menejment usullaridan, jumladan, ssenariy tahlili, stress-testlash va modellashtirish usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishda davlatning roli ham katta. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan sanoat siyosati, soliq imtiyozlari, infratuzilmani rivojlantirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash dasturlari tarkibiy o'zgarishlarni tezlashtiradi. Shu bilan birga, davlat aralashuvi bozor mexanizmlarini buzmasligi, raqobat muhitini cheklamasligi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, u tizimli, institutsional va innovatsion yondashuvlarni uyg'unlashtirishni talab etadi. Samarali metodologiyani ishlab chiqish orqali iqtisodiyotda barqaror o'sishni ta'minlash, resurslardan samarali foydalanish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish mumkin. Shuning uchun mazkur masala ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish masalasi milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, resurslardan samarali foydalanish va global raqobatbardoshlikni ta'minlashda strategik ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tadbirkorlik sektori faqat miqdor jihatidan emas, balki uning tarkibiy mutanosibligi, sohalar kesimida diversifikatsiyasi va innovatsion yo'naltirilganligi bilan ham iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatadi.

Metodologik jihatdan, tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish tizimli, institutsional va innovatsion yondashuvlarni uyg'unlashtirishni talab etadi. Ayniqsa, ko'p mezonli baholash usullari (Entropy, TOPSIS, DEA), iqtisodiy-matematik modellar va raqamli tahlil instrumentlaridan foydalanish tarkibiy o'zgarishlarni ilmiy asosda baholash imkonini beradi. Bu esa qaror qabul qilish jarayonining aniqligi va samaradorligini oshiradi.

Shu bilan birga, tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini optimallashtirishda quyidagi ustuvor yo'nalishlar muhim deb topildi:

- yuqori qo'shimcha qiymat yaratadigan va innovatsion sohalar ulushini oshirish;
- hududiy iqtisodiy nomutanosibliklarni kamaytirish orqali tadbirkorlikni diversifikatsiya qilish;
- kichik va o'rta biznes subyektlarini moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlash;
- raqamli iqtisodiyot imkoniyatlaridan samarali foydalanish;
- risk-menejment tizimlarini joriy etish orqali barqarorlikni ta'minlash.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, tadbirkorlik sektori tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish uzluksiz va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u davlat siyosati, bozor mexanizmlari va innovatsion muhitning o'zaro uyg'unligida amalga oshirilishi lozim. Samarali metodologiyani ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish orqali milliy

iqtisodiyotda barqaror o'sishni ta'minlash, yangi ish o'rinlari yaratish va xalqaro iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/zbekistonda-kichik-biznes-va-hususiyy-tadbirkorlik-so-asini-rivozhlanish-zharayonlari>.
2. Acs, Z. J., & Audretsch, D. B. (2005). Entrepreneurship, innovation and technological change. *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, 1(4), 149-195. <https://doi.org/10.1561/03000000004>.
3. Audretsch, D. B., & Keilbach, M. (2004). Entrepreneurship capital and economic performance. *Regional Studies*, 38(8), 949-959. <https://doi.org/10.1080/0034340042000280956>.
4. Baumol, W. J. (1990). Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive. *Journal of Political Economy*, 98(5), 893-921. <https://doi.org/10.1086/261712>.
5. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>.
6. Reynolds, P. D., Hay, M., & Camp, S. M. (1999). *Global Entrepreneurship Monitor: 1999 Executive Report*. Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership.
7. Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development*. Harvard University Press.
8. Autio, E., Kenney, M., Mustar, P., Siegel, D., & Wright, M. (2014). Entrepreneurial innovation: The importance of context. *Research Policy*, 43(7), 1097-1108. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.01.015>.
9. Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2016.08.019>.
10. Levine, R. (2005). Finance and growth: Theory and evidence. In *Handbook of Economic Growth* (Vol. 1, pp. 865-934). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S1574-0684\(05\)01012-9](https://doi.org/10.1016/S1574-0684(05)01012-9).
11. Acs, Z. J., Szerb, L., & Autio, E. (2017). *Global Entrepreneurship Index 2017*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-63844-7>.
12. <https://cyberleninka.ru/article/n/zbekistonda-kichik-biznes-va-hususiyy-tadbirkorlikni-davlat-tomonidan-llab-uvvatlash-mehanizmlari>.
13. Эргашходжаева Ш., Хакимов З. Тошкент вилояти имижини яратиш асосида инвестицион муҳит жозибadorлигини ошириш //хoзяйствo. - 2011. - №. 6. - С. 78.

ENERGETIKA XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA STRATEGIK BOSHQARUV TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Kucharov Abror Sobirjonovich

TDIU, professori

E-mail: abrork1967@gmail.com

Ishmanova Dinora Nurmamad qizi

TDIU, professori

E-mail: dinarishmanova@gmail.com

Nosirbekov Sanjarbek Toxirbekovich

mustaqil tadqiqotchi

E-mail: ssanjarr@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada energetika xavfsizligini ta'minlashda strategik boshqaruv tizimini takomillashtirish masalalari tizimli tarzda tahlil qilindi. Energetika tizimining barqaror ishlashiga ta'sir etuvchi omillar, jumladan infratuzilma holati, resurslar diversifikatsiyasi va boshqaruv samaradorligi o'rganildi. Mamlakat energetika sektorida amalga oshirilayotgan islohotlar va investitsiya jarayonlari baholandi. Strategik boshqaruvni rivojlantirish yo'nalishlari sifatida raqamli texnologiyalarni joriy etish, qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish va bozor mexanizmlarini kengaytirish asoslab berildi. Tadqiqot natijasida energetika xavfsizligini mustahkamlashda tizimli yondashuv zarurligi aniqlandi. Ilmiy xulosalar asosida energiya resurslaridan samarali foydalanish va boshqaruv samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: energetika xavfsizligi, strategik boshqaruv, energiya resurslari, diversifikatsiya, raqamli boshqaruv, qayta tiklanuvchi energiya, infratuzilma, samaradorlik

Аннотация

В статье системно проанализированы вопросы совершенствования стратегического управления в обеспечении энергетической безопасности. Исследованы факторы, влияющие на устойчивость энергетической системы, включая состояние инфраструктуры, диверсификацию ресурсов и эффективность управления. Оценены проводимые реформы и инвестиционные процессы в энергетическом секторе страны. Обоснованы направления развития стратегического управления, такие как внедрение цифровых технологий, расширение доли возобновляемых источников энергии и развитие рыночных механизмов. В результате исследования определена необходимость комплексного подхода к обеспечению энергетической безопасности. На основе полученных выводов разработаны практические рекомендации по повышению эффективности управления и рациональному использованию энергетических ресурсов.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, стратегическое управление, энергоресурсы, диверсификация, цифровое управление, возобновляемая энергия, инфраструктура, эффективность

Abstract

The article systematically examined the improvement of strategic management systems in ensuring energy security. Key factors affecting the stability of the energy system, including infrastructure condition, resource diversification and management efficiency, were analyzed. Ongoing reforms and investment processes in the national energy sector were evaluated. Strategic directions such as digital governance, expansion of renewable energy sources and development of market mechanisms were substantiated. The study identified the necessity of a comprehensive approach to strengthening energy security. Based on the findings, practical recommendations were developed to enhance management efficiency and ensure rational use of energy resources.

Keywords: energy security, strategic management, energy resources, diversification, digital governance, renewable energy, infrastructure, efficiency

KIRISH

Global miqyosda energiya resurslariga bo'lgan talabning ortishi va geosiyosiy o'zgarishlar energetika xavfsizligi masalasini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirdi. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy suverenitetini mustahkamlash uchun energetika tizimini nafaqat texnik yangilash, balki uni boshqarishning strategik modellarini qayta ko'rib chiqish talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasida neft-gaz, yoqilg'i-energetika sohalarini rivojlantirish va energiya manbalarini muqobil energiya bilan diversifikatsiya qilish bo'yicha izchil ishlar amalga oshirilmoqda. Iqtisodiyot tarmoqlari va aholining energiya resurslariga tobora o'sib borayotgan ehtiyojini qondirishda muhim omil bo'lmoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida "2030-yilga qadar yalpi ichki mahsulot hajmini 240 milliard dollardan oshirish uchun eng to'g'ri yo'l- barcha sohalarni texnologik va innovatsion o'sish modeliga o'tkazishdir. Bu-kelgusi yillarda iqtisodiy taraqqiyot strategiyamizning asosiy yo'nalishi bo'ladi" deb ta'kidladilar. [1]

O'zbekistonda elektr energiyasiga bo'lgan talab 2030-yilga kelib 1.5 barobar o'sishi mumkin. Aholi sonining ko'payishi va iqtisodiy o'sish hisobiga O'zbekistonda elektr energiyasiga bo'lgan talab 1,5 yilga kelib 2030-baravar o'sishi mumkin. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev energiya samaradorligini oshirishga bag'ishlangan 2025-yil 26 mart kuni yig'ilish o'tkazdi. Hozirgi vaqtda mamlakat energiya iste'molining 40% dan ortig'i korxonalarda eskirgan uskunalardan foydalanish bilan bog'liq. Shu bilan birga, ba'zi hududlarda elektr va gaz ta'minotining uzilishi hali ham kuzatilmoqda. Ushbu muammolarni hal qilish uchun sanoat sohasini keng ko'lamli modernizatsiya qilish rejalashtirilgan. Xususan, Samarqand, Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida 35000 dona eskirgan uskunani almashtirish yiliga 385 million kvt/soat elektr energiyasi va 50 million m³ gazni tejash imkonini beradi. Qayta

tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Joriy yilda umumiy quvvati 300 Mvt bo'lgan 100 ta kichik quyosh elektr stansiyasini qurish rejalashtirilgan bo'lib, bu 45 million m³ gazni tejash imkonini beradi. Sug'orish kanallarida 1000 mikro-gidroelektrostansiyalarni ishga tushirish imkoniyati ham ko'rib chiqilmoqda, bu yesa qo'shimcha 175 million kvt/soat elektr energiyasi bilan ta'minlaydi. Kommunal xizmatlar sohasida quyosh chiroqlariga o'tish orqali ko'cha yoritilishini optimallashtirish rejalashtirilgan. Ushbu chora energiya sarfini yiliga joriy 200 million kvt/soatdan yarmiga kamaytiradi.

Respublikamiz Investitsiya dasturiga mazkur soha bo'yicha umumiy qiymati 27,8 milliard dollarlik 26 ta loyiha kiritilgan. Energetika va Moliya vazirliklariga «Sho'rtan gaz-kimyo majmuasining tozalangan metani negizida sintetik suyuq yoqilg'i (GTL) ishlab chiqarishni tashkil etish» loyihasi bo'yicha 2,3 milliard dollarlik xorijiy kreditlarning moliyalashtirish shartlarini belgilash, «Sho'rtan gaz-kimyo majmuasining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish» loyihasi bo'yicha «Gazprombank»ning 300 million dollarlik kreditini jalb qilish vazifasi yuklatildi. Muborak gazni qayta ishlash zavodi, Sho'rtanneftgaz va Gazlineftgaz korxonalarida suyultirilgan gaz ishlab chiqarish, neft va gaz qazib chiqarish, geologik qidiruv uskunalarini sotib olish kabi loyihalarga talab etiladigan mablag'larni mamlakatimizning yevroobligatsiyalari hisobidan moliyalashtirish lozimligi ta'kidlandi. Geologik qidiruv ishlari murakkab bo'lgan hududlarga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ishlari talab darajasida emasligi ko'rsatib o'tildi. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda davlat kompaniyalarini transformatsiya qilishni jadallashtirish kerak. Suyultirilgan gaz bozorida xususiy sektor ishtiroki kengaytirilib, uning importiga bojlar bekor qilinadi [2]

ADABIYOTLAR SHARHI

Neft-gaz korxonalarida iqtisodiy boshqaruv hamda innovatsion strategik boshqaruv mexanizmini takomillashtirish masalalari bo'yicha qator xorijiy va mahalliy olimlar tadqiqotlar olib borishgan.

Neft-gaz va energetika korxonalarida boshqarishni takomillashtirish, uning mazmuni va iqtisodiyotning boshqa sohalariga ta'sirini o'rgangan bir qator olimlar boshqarish samaradorligini oshirish bo'yicha turli xil fikrlarni bildirganlar.

I. Ansoffa, A. Chandler i G. Minsberg kabi olimlarning rejalashtirish nazariyasiga ko'ra strategiya strukturani ta'qib etar ekan, natija samarasiz bo'laveradi. A Chandler fikriga ko'ra, strategiya korxonaning asosiy uzoq muddatli maqsad va vazifalarini belgilash, shuningdek, tadbirlar va resurslarni taqsimlash dasturini ishlab chiqish, ushbu maqsadlarga erishish uchun kerak.[3]

Genri Minsberg "biz o'z harakatlarimizga qat'iy ishonganimizda odatda yuqori natijalarga erishamiz. Korxona uchun strategiyani muhimligi: uni qabul qilish asosiy muammolarni bartaraf etadi va eng asosiysi menejer eng yaxshi bozorni tanlashni muhokama qilish o'rniga, batafsil ma'lumotlarga e'tibor berishi va muayyan maqsadlarni tanlashi yoki mijozlarga xizmat ko'rsatishni tanlashi kerakdir. [4]

V.Kvint fikricha strategik boshqaruv- bu strategiyalash obyekti fundamental qimmatining shakllanishi yoki ko'payishiga yordam beruvchi strategik boshqaruv

tizimining shakllanishi va ishlashi jarayoni bo‘lib, u strategiya, uning doktrinasini unda belgilangan missiyalar, ustuvorliklar, maqsad va vazifalarga muvofiq ishlab chiqish va uzoq muddatli realizatsiyasini amalga oshirishni o‘z ichiga oladi.[5]

R.Rumelt fikricha neft-gaz korxonalarida iqtisodiy boshqaruv hamda innovatsion strategik boshqaruv mexanizmini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqqan, strategik boshqaruvning nazariy va metodologik asoslari, tadqiq etilgan hamda strategik boshqaruv konsepsiyasi rivojlantirilgan. [6]

METODOLOGIYA

Tadqiqot davomida O‘zbekiston Respublikasida neft-gaz korxonalari infratuzilmalarini boshqarishni takomillashtirishni, ularni yangi texnologiyalarni olib kirish va modernizatsiyalash orqali yuqori qiymatli tayyor mahsulot olishni o‘rganish maqsadida ilmiy-tadqiqot faoliyatini olib borishning mushohada, induksiya va deduksiya dinamik qatorlar, iqtisodiy-statistik analiz va sintez, statistik guruhlash, monografik tadqiqot etish, tizimli tahlil, taqqoslash va boshqa usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Energetika xavfsizligi- bu iqtisodiyot va aholining energiyaga bo‘lgan ehtiyojini har qanday sharoitda maqbul narxlarda va uzluksiz ta‘minlash qobiliyatidir. U uchta asosiy ustunga tayanadi:

1. Resurslar mavjudligi (energiya manbalarining yetarliligi).
2. Iqtisodiy qulaylik (energiya narxlarining raqobatbardoshligi).
3. Texnik ishonchlik (infratuzilmaning barqaror ishlashi).

Boshqaruv tizimidagi mavjud muammolar

Hozirgi bosqichda sohani boshqarishda bir qator tizimli muammolar kuzatilmoqda:

- Infratuzilmaning ma‘naviy va jismoniy eskirganligi.
- Boshqaruvda markazlashuv darajasining yuqoriligi va qaror qabul qilishning sekinligi.
- Investitsiyalarni jalb qilishda davlat kafolatiga bog‘liqlikning kuchliligi.

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, neft-gaz sanoati sohasida ham qator o‘zgarishlar amalga oshirildi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-iyundagi «Neft-gaz sohasining boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori bilan “O‘zbekneftgaz” aksiyadorlik jamiyati boshqaruv tizimi takomillashtirildi. [2]

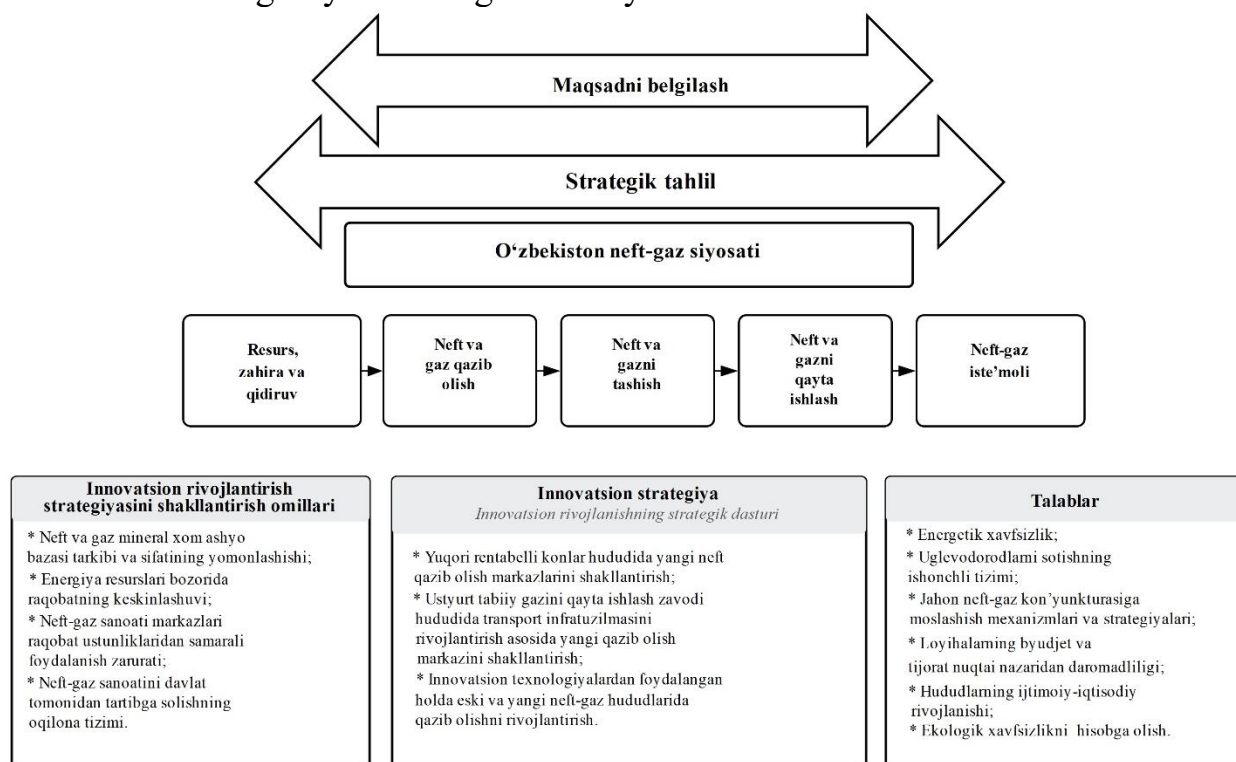
Tarmoqning eksport salohiyati tahlil qilinar ekan, bu borada faqat gazga bog‘lanib qolmasdan, uglevodorodlarni chuqur qayta ishlash asosida eksport hajmini oshirish zarurligiga ahamiyat qaratish lozimligi masalaning yechimiga asos bo‘la oladi. Monopol tarmoqni davlat tomonidan tartibga solish maqsadida, tariflarni bozor tamoyillari asosida qayta ko‘rib chiqish, neft bazalar va hududiy gaz ta‘minoti xizmatlarini bosqichma-bosqich davlat-xususiy sheriklik asosida, jumladan, Farg‘ona neftni qayta ishlash zavodini investorlarning ishonchli boshqaruviga berish bo‘yicha

aniq choralar ham nazarda tutilishi kerakligi davlatimiz rahbari tomonidan ham ta'kidlandi.

Joriy yil hisobidan "O'zbekneftgaz" AJ tarkibidagi tarmoq korxonalarining statistik ma'lumotlariga asoslanib tahlil etadigan bo'lsak, neft-gaz korxonalari infratuzilmalari bugungi kunda, gaz haydash stansiyalari 25 ta, gaz haydash agregatlari 252 ta, gaz tarqatish stansiyalari 393 ta, gaz tarqatish punktlari 101317 ta, magistral gaz quvurlari 13250,2 km, yuqori bosimli gaz quvurlari 13736 km, o'rta bosimli gaz quvurlari 31651km, past bosimli gaz quvurlari 85203 km, mavjud erkin gaz konlari 210 ta, neft konlari esa 125 tani tashkil etadi.

Neft-gaz sanoati O'zbekiston uchun iqtisodiy va siyosiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun davlat ushbu tarmoqqa o'z ta'sirini saqlab qolishga harakat qiladi. Ushbu ta'sir korxonalari mulkida davlatning to'g'ridan-to'g'ri ulushini oshirish, shuningdek, litsenziyalash, soliq va kredit vositalari shaklida bo'lishi mumkin. (1-rasm)

Bunda neft-gaz sanoatini innovatsion rivojlantirish strategiyasi konsepsiyasi amaliyotga tatbiq etish istiqbolida mamlakat neft-gaz sanoatini barqaror rivojlantirishga olib keladi va pirovardida mamlakat byudjeti daromadlari va valyuta tushumlarini keskin oshishiga, shuningdek hududlarda zamonaviy sanoat korxonalari qurish hisobiga qo'shilgan qiymat yaratish va yangi ish o'rinlarini tashkil etish orqali aholi turmush farovonligini yuksalishiga imkon yaratadi.

1-rasm. Neft-gaz sanoatini innovatsion rivojlantirish strategiyasi¹

Yuqorida keltirilgan neft-gaz sanoatini strategik boshqarish vazifasi va mexanizmlaridan kelib chiqqan holda tarmoqni innovatsion rivojlantirish strategiyasi

¹ Mualliflar ishlanmasi

konsepsiyasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq va xom ashyo bazalarni jadal rivojlantirish asosida yangi neft va gazni qazib olish markazlarini (Ustyurt, Buxoro-Xiva, Hisor, Surxondaryo va Farg'ona) shakllantirishga asoslanadi. Jumladan, neft-gaz sanoati markazlari tabiiy neft-gaz xom ashyosi klasterlari integratsiyasi, qidiruv, qazib olish, tashish va qayta ishlashda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni qo'llash bo'yicha ilmiy-texnik yutuqlarga erishish, barcha bo'g'inlarda yuqori sifatli, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish asosida shakllantirish lozim. Neft-gaz sanoatini innovatsion rivojlantirish strategiyasi konsepsiyasini rasmda tahlil qiladigan bo'lsak, asosan maqsadni belgilash, strategik tahlil, innovatsion rivojlantirish strategiyasini shakllantirish omillari hamda innovatsion strategiya talablari uzviy bog'liqlik bilan ko'rsatilgan.

Strategik boshqaruvni takomillashtirish yo'nalishlari:

Energetika xavfsizligini yangi bosqichga olib chiqish uchun quyidagi strategik qadamlar qo'yilishi lozim:

1.*Raqamli boshqaruv (Digital Governance)*: Intellektual boshqaruv tizimlarini (Smart Grid) joriy etish orqali energiya yo'qotishlarini kamaytirish va iste'molni real vaqt rejimida prognoz qilish. Bu qaror qabul qilish jarayonini inson omilidan xoli qiladi.

2.*Energiya balansini diversifikatsiya qilish*: Boshqaruv strategiyasida faqat gaz va ko'mirga bog'lanib qolmay, qayta tiklanuvchi energiya manbalari (quyosh, shamol) ulushini keskin oshirish. Bu tashqi va ichki xavflarga nisbatan tizimning moslashuvchanligini oshiradi.

3.*Bozor mexanizmlariga o'tish*: Davlatning boshqaruv funksiyalarini bosqichma-bosqich xususiy sektorga va mustaqil operatorlarga o'tkazish. Raqobat muhiti samaradorlikning tabiiy drayveri hisoblanadi.

4.*Energiya tejamkorlik madaniyati*: Strategik boshqaruv nafaqat ishlab chiqarishni, balki iste'molni boshqarishni ham o'z ichiga olishi kerak. Iqtisodiyot tarmoqlarida energiya sig'imini kamaytirish bo'yicha qat'iy normativlarni joriy etish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Neft-gaz tarmog'ida yillar davomida ko'plab muammolar to'planib qolgan. Zaxiralar yetarli darajada oshirib borilmagani sababli 2017-yilda tabiiy gaz qazish va neft mahsulotlari ishlab chiqarish prognozi yetarli darajada bajarilmagan. Geologiya-qidiruv jarayonidagi burg'ilash hajmi bo'yicha prognoz 77 foizga bajarilgan. Agar bu ishlar to'liq ado etilganida zaxirani yanada oshirish mumkin bo'lar edi. Ekspluatatsion burg'ilash ishlari prognozi 49 foizga va qurilishi tugatilgan quduqlar soni prognozi 53 foizga bajarilgan, xolos.¹ Tabiiy gaz qazish quvvatlari hamda tarqatish tarmoqlarini modernizatsiya qilish va ta'mirlash ishlari ham yetarli darajada emas. Buning oqibatida gaz qazib olishdan boshlab, uni iste'molchiga yetkazib berguncha ushbu tabiiy boylikning 6 foizi yo'qotilmoqda. Geologiya-qidiruv ishlari davlat dasturiga muvofiq, yangi konlar ochish orqali 2018-yilda tabiiy gaz zaxirasini 57 milliard kub metrga, neft

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida "O'zbekneftgaz" aksiyadorlik jamiyati tizimida geologiya-qidiruv va qazib olish ishlari samaradorligi, yoqilg'i materiallari bilan ichki ehtiyojni ta'minlashning ahvoli, tizimdagi istiqbolli vazifalar ijrosiga bag'ishlangan yig'ilish. 25.01.2019 yil

va kondensat zaxirasini 3,6 million tonnaga ko‘paytirish zarurligi ta’kidlandi. Joriy yilda 63 milliard kub metr tabiiy gaz, 3 million tonna neft va kondensat qazib olishni ta’minlash uchun 255 ta yangi quduq va 26 ta yangi texnologik obyektni qurish ishlarini yakunlash, 76 ta quduqni kapital ta’mirdan chiqarish lozimligi qayd etildi. “O‘zbekneftgaz” AJ tomonidan 2 milliard 756 million dollarlik 24 ta investitsiya loyihasi amalga oshirilishi rejalashtirilgan. Bu mablag‘lar Jizzax neftni qayta ishlash zavodini bunyod etish va zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlash, Qandim gazni qayta ishlash kompleksining 2-navbati va Qandim konlar guruhini jihozlash, Sho‘rtan gaz-kimy o majmuasida sintetik suyuq yoqilg‘i ishlab chiqarish, Surxondaryodagi “Mustaqillikning 25 yilligi” konida qidiruv ishlarini olib borish va texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqish kabi loyihalarga yo‘naltiriladi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb etilayotgan investitsiyalarning yarmidan ko‘pi neft-gaz sohasi hissasiga to‘g‘ri kelishini tahlil qilgan holda, sarflangan har bir dollar iqtisodiy foyda keltirishi zarurligi bilishimiz lozim. Davlat manfaatlari nuqtai nazaridan, mahsulot taqsimlash kelishuvlari va qo‘shma korxonalar shartlarini qayta ko‘rib chiqish, neft-gaz korxonalarining logistika yo‘nalishlarini diversifikatsiya qilish, xom ashyo importi va mahsulot eksporti narxlarining arzonroq bo‘lishini kafolatlaydigan transport yo‘laklari va tariflarini aniqlash lozim. “Oxirgi yillarda mamlakatimizda 60 milliard dollardan ziyod xorijiy investitsiyalar o‘zlashtirildi. Xalqaro moliya institutlarining 14 milliard dollardan ortiq mablag‘lari ijtimoiy va infratuzilma sohalariga jalb qilindi” deb ta’kidladilar O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. [7]

Iste’molchilarga tabiiy gaz yetkazib berishda yo‘qotishlarga yo‘l qo‘yilayotgani gaz taqsimlash tizimi jismonan eskirganidan dalolat beradi. Bu esa o‘z navbatida neft-gaz korxonalari infratuzilmalarini takomillashtirish bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqot ishida keltirayotgan ilmiy yangiliklar tarmoqlarga joriy etilishi lozimligini taqozo etmoqda. Xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlikda yuqori va o‘rta bosimli gaz taqsimot tizimini rivojlantirish, avtotransportlarni gazga o‘tkazish bo‘yicha takliflarni ko‘rib chiqish lozim. AQSHning Epsilon Development kompaniyasi O‘zbekistonda gaz qazib olishga 5,2 milliard dollarlik investitsiya kiritishi kutilmoqda. Avvalroq, Amerika kompaniyasi Surxondaryo va Farg‘ona viloyatlarida sezilarli xarajatlar talab qiladigan hamda o‘zlashtirish qiyin bo‘lgan konlarda gaz qazib olishini ma’lum qildi. Kelgusi ikki yil ichida Qo‘shma Shtatlar ushbu hududlardagi gaz konlarini o‘zlashtirishga 2 milliard dollar sarmoya kiritmoqchi. Mamlakatga 11,8 milliard dollar investitsiya kiritildi, ushbu miqdorning 73% neft va gaz sektoriga yo‘naltirildi.

Neft-gaz korxonasi iqtisodiy barqarorligi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga asoslanib, qiymatlarning harakati darajasida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish nafaqat sarflangan zaxiralarni to‘ldirish, balki ularning hajmini, o‘z navbatida ishlab chiqarilayotgan mahsulot qiymati va sifatini oshirish uchun yetarli bo‘lgan qo‘shimcha qiymat olishni ta’minlashi lozim. Shu nuqtai nazardan, har bir neft-gaz korxonasida iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash dasturini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Neft-gaz iqtisodiy barqarorligini ta’minlash dasturi iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash chora-tadbirlarining ko‘p pog‘onali tarkibiy tuzilishi va uni resurslar bilan ta’minlash

asosida ishlab chiqilishi lozim. Neft-gaz korxonasining iqtisodiy barqarorligiga erishishning muqobil yo‘llari davlat sherikchiligi asosida investitsion loyihalar tadbirlarini resurslar bilan ta‘minlash va ular o‘rtasidagi aloqalar doirasida o‘zaro bog‘langan bo‘lishi lozim.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida, muhim iqtisodiy muammo bu tabiiy gazdan xalq xo‘jaligida yoqilg‘i sifatida emas, balki xom ashyo sifatida foydalanish bilan bog‘langan va tarmoq korxonalarida innovatsion boshqaruv mexanizmini joriy etish orqali moliyaviy barqaror bo‘lmagan korxonalarning iqtisodiy sog‘lomlashuviga erishish mumkinligiga oid quyidagi xulosalar shakllantirildi:

1. Mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan neft-gaz korxonalarining infratuzilmasini yaxshilash, bu bilan birga neft-gaz sohasiga, shuningdek, neft zaxiralarini qazib olish va ishlab chiqarish jarayoniga xususiy kapitalni jalb qilishni taklif etmoqdamiz;

2.DXSH (davlat-xususiy sherikligi)ni rivojlantirish kabi keng miqyosdagi yangi vazifalar qo‘yish orqali biz ushbu tarmoq infratuzilmalarini rivojlanishini, hamda tarmoq korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlashimiz mumkin degan taklifni bildirmoqdamiz.

Mamlakatning strategik ahamiyatiga ega bo‘lib turgan neft-gaz tarmog‘ining iqtisodiy barqarorligini ta‘minlashning ilmiy-tadqiqot yechimi sifatida biz quyidagi fikrga keldik:

3.O‘zbekneftgaz AJ tarkibiga kiradigan moliyaviy barqaror bo‘lmagan neft-gaz korxonalari infratuzilmalarini rivojlantirish uchun nafaqat xorijiy investorlarni jalb etish balki mahalliy tadbirkorlik subyektlari uchun ham raqobat muhitini shakllantirib, venchur fondlari orqali moliyalashtirishni tatbiq etish;

4. Investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanishda rivojlangan sanoatlashgan mamlakatlar tajribasidan foydalanadigan bo‘lsak, ayniqsa, Koreya Respublikasi investitsiya siyosatining tajribasi o‘zining ahamiyatliligi bilan ajralib turadi. Bu borada mamlakatimizda ham investitsiya siyosatining muhim ustuvorliklaridan biri aynan xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda uzoq muddatli loyihalar asosida ilg‘or texnika va texnologiyalar kiritishga qaratilgan strategiyani taklif etmoqdamiz.

Energetika xavfsizligini ta‘minlashda strategik boshqaruvni takomillashtirish shunchaki texnik jarayon emas, balki mamlakatning uzoq muddatli barqarorligini kafolatlovchi iqtisodiy zaruratdir. Tizimni raqamlashtirish va bozor tamoyillari asosida qayta qurish energiya resurslaridan oqilona foydalanish va milliy manfaatlarni himoya qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Xalq so‘zi 2025-yil 26-dekabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Xalq so‘zi 2020-yil 30-dekabr.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida “O‘zbekneftgaz” aksiyadorlik jamiyati tizimida geologiya-qidiruv va qazib olish

ishlari samaradorligi, yoqilg'i materiallari bilan ichki ehtiyojni ta'minlashning ahvoli, tizimdagi istiqbolli vazifalar ijrosiga bag'ishlangan yig'ilish. 2019-yil 25-yanvar

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-sonli "2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-iyun PQ-3107-sonli "Neft-gaz sohasining boshqaruv-tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qarori <https://lex.uz/docs/3414481>

6. O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2024-yil 2-may "Mamlakatimiz investitsiya siyosati va xorijiy sheriklar bilan hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari"ga bag'ishlangan majlisdagi ma'ruzasi.

7. Ансофф И., Стратегическое управление.- М.: Экономика, 1989.

8. Генри Минцберг, Брюс Альстранд, Жозеф Лампель Стратегическое сафари: Экскурсия по дебрям стратегического менеджмента; Пер. с англ.- М.: Альпина Паблишер, 2013.- 367 с.

9. В. Квинт Стратегическое управление и экономика на глобальном формирующемся рынке. - М.: Бизнес-Атлас, 2012- 627 с.

10. Румельт Р. Оценка бизнес-стратегии / Пер. с англ. -СПб.: Питер, 2001.

11. Kuchkarov T. et al. Energy-related uncertainty and crypto-currency environmental attention: time-varying perspective //International Journal of Energy Economics and Policy. - 2025. - Т. 15. - №. 5. - С. 614-626.

ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА В ПАРАДИГМУ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Икрамов Мурат Акрамович

д.э.н., профессор
Ташкентский государственный
экономический университет (ТГЭУ)
E-mail: ikramov.m@mail.ru

Содилов Мирзиё Одилжон угли

PhD, старший преподаватель
Ташкентский государственный экономический
университет (ТГЭУ);
Университет «Millat Umidi»;
Сингапурском институте
развития менеджмента в Ташкенте (MDIST)
ORCID: 0009-0006-9468-3667
E-mail: mirziyo.sodikov@cesarritzcolleges.ch

Аннотация

В работе исследуется теоретико-прикладной базис использования цифровых маркетинговых коммуникаций как катализатора перехода к ответственным и регенеративным моделям туризма. Произведен дескриптивный анализ концепций «цифрового подталкивания» (digital nudging), ESG-коммуникаций и демаркетинга. На основе синтеза глобального опыта и актуальных данных предложена дорожная карта и архитектура внедрения цифрового устойчивого маркетинга для туристической экосистемы Республики Узбекистан с фокусом на минимизацию разрыва между экологическими намерениями и реальным поведением потребителя.

Ключевые слова: туристическая индустрия, цифровой маркетинг, гринвошинг, туризм 4.0., кейсы из опыта стран, коммуникационная архитектура дестинации.

Annotatsiya

Maqolada mas'uliyatli va regenerativ turizm modellariga o'tishda raqamli marketing kommunikatsiyalarning xususiyatlarini nazariy-amaliy asoslari tadqiq qilingan. "Raqamli turtkilash" (digital nudging), ESG-kommunikatsiyalar hamda demarketing konsepsiyalarining deskriptiv tahlili amalga oshirilgan. Global tajriba va dolzarb ma'lumotlar sintezi asosida turizmning ekotizimiga raqamli marketingni joriy etishning yo'l xaritasi va arxitekturasi taklif etildi hamda uning asosida O'zbekiston Respublikasi turistik ekologik holat va iste'molchilarning haqiqiy xulq-atvori o'rtasidagi farqni kamaytirishga erishildi.

Kalit so'zlar: turizm industriyasi, raqamli marketing, greenwashing (yashil yuvish), Turizm 4.0, mamlakatlar tajribasidan keyslar, turistik manzillarning kommunikatsion arxitekturasi.

Abstract

This study examines the theoretical and applied foundations of using digital marketing communications as a catalyst for the transition to responsible and regenerative tourism models. A descriptive analysis of the concepts of digital nudging, ESG communications, and demarketing has been conducted. Based on the synthesis of global experience and current data, a roadmap and implementation architecture for digital sustainable marketing in the tourism ecosystem of the Republic of Uzbekistan are proposed, with a focus on minimizing the gap between environmental intentions and actual consumer behavior.

Keywords: tourism industry, digital marketing, greenwashing, Tourism 4.0, international case studies, destination communication architecture.

ВВЕДЕНИЕ

В Послании Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана было отмечено, что в последующие пять лет увеличится поток иностранных туристов с 11 млн. до 20 млн. Человек, объем оказываемых туристических услуг довести до 20 млрд.долларов [1]. В эпоху антропоцена глобальная туристическая индустрия столкнулась с фундаментальным противоречием между стремлением к экономической рентабельности и императивом сохранения культурно-экологического капитала дестинаций. На смену парадигме «массового потребления впечатлений» приходит запрос на «осмысленное и ответственное путешествие». Однако ключевым барьером остается «отношенческо-поведенческий разрыв» (attitude-behavior gap): турист декларирует приверженность ценностям устойчивости (sustainability values), но в момент транзакции руководствуется эвристикой цены и удобства.

Цифровой маркетинг в этом контексте перестает быть исключительно инструментом конверсии и трансформируется в архитектуру выбора. Целью данной статьи является не только теоретическое обоснование роли цифровых инструментов в управлении социально-экологическими изменениями, но и разработка прикладной модели интеграции этих подходов в активно развивающуюся, но уязвимую к овертуризму экосистему туризма Узбекистана.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Академический дискурс вокруг устойчивого маркетинга в туризме претерпел значительную эволюцию от базовых принципов корпоративной социальной ответственности (CSR) к сложным моделям управления поведенческими данными. Критической проблемой современного диджитал-продвижения является гринвошинг. Исследования Tuan et al. [2] и более поздние работы по блокчейн-коммуникациям показывают, что поколения Y и Z обладают высоким уровнем «цифрового скепсиса». Согласно данным недавних конференций по ESG-коммуникациям, доверие аудитории возрастает кратно при внедрении прозрачных систем отслеживания происхождения продукта (traceability). В туризме это выражается в возможности верификации

углеродного следа конкретного отеля или гастрономического тура через децентрализованные реестры, что превращает маркетинговое сообщение из эмоционального лозунга в верифицируемый факт.

Работы Gretzel et al. заложили основы концепции Tourism 4.0, где мобильные технологии и Big Data становятся ядром управления дестинацией. Исследователи подчеркивают, что контекстно-зависимый маркетинг (сбор данных о загрузке локаций в реальном времени) позволяет не просто информировать туриста, но и предиктивно управлять потоками, предотвращая эффект «инстаграм-овертуризма» [3].

Парадокс цифровой прозрачности: Mihalic в своих работах вводит понятие «зеленого имиджа» против «зеленого исполнения» [4]. Цифровой маркетинг сегодня позволяет использовать технологию блокчейн для верификации экологических сертификатов, что, согласно Tuan et al. [5], критически важно для завоевания доверия поколения Z, наиболее чувствительного к гринвошингу. Цифровое подталкивание (Digital Nudging) и этический выбор Vaccaud et al. [6] эмпирически доказали эффективность «зеленых дефолтов» (green defaults) в интерфейсах бронирования. Например, автоматический выбор опции «компенсация CO₂» или выделение сертифицированных ESG-отелей в топе выдачи повышает долю ответственного выбора на 18-25% без ограничения свободы воли потребителя. Этот подход критически важен для таких чувствительных к антропогенной нагрузке объектов, как исторические центры Самарканда, Бухары и Хивы [7].

В развитие идей демаркетинга, современные исследования (включая анализ кейса *Palau Pledge*) вводят понятие геймифицированной социальной контрактации. Маркетинг здесь работает на опережение: турист подписывает цифровое обязательство уважать экосистему еще на этапе получения визы, что формирует психологическую установку на ответственное поведение и повышает лояльность к бренду дестинации.

МЕТОДОЛОГИЯ

В исследовании применен метод многомерного анализа кейсов (Multiple Case Study Analysis) и системно-структурный подход. Для достижения глубины изложения использована техника «теоретической триангуляции», объединяющая экономику туризма, психологию потребителя и теорию массовых коммуникаций. Основным инструментом сбора данных послужил сравнительный анализ отчетов ведущих мировых институтов развития (Sustainable Travel International, World Travel & Tourism Council) за период 2022-2025 гг. Оценка эффективности цифровых инструментов проводилась на основе дескриптивного моделирования траектории пользователя (Customer Journey Map) в контексте устойчивого выбора.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведенный анализ зарубежного опыта позволил выявить четыре генеральные линии внедрения маркетинговых инструментов в парадигму

устойчивого туризма, каждая из которых демонстрирует специфические показатели результативности и обладает уникальным потенциалом для нивелирования разрыва между интенцией и действием туриста.

Опыт Словении: Платформа контент-маркетинга как драйвер межсезонного спроса. Словенский совет по туризму (STB) реализовал масштабную зонтичную кампанию, ключевой особенностью которой стал отказ от прямых призывов к покупке тура в пользу публикации нативной контентной рекламы в премиальных медиаресурсах двенадцати стран Европы. Контентная стратегия, реализованная в партнерстве с такими изданиями как *The Guardian*, *Le Figaro* и *Der Standard*, была нацелена не на импульсную конверсию, а на формирование устойчивого образа Словении как бутиковой, аутентичной и инклюзивной дестинации, свободной от эффекта овертуризма. Результаты демонстрируют, что при охвате свыше 85 миллионов контактов и генерации более 590 000 прямых прочтений статей, кампания обеспечила не только рост узнаваемости бренда «I feel Slovenia», но и смещение туристического интереса за пределы высокого сезона во все четыре макрорегиона страны. Данный кейс убедительно доказывает, что авторитет традиционных СМИ в цифровой среде, помноженный на высокое качество визуального сторителлинга, оставляет более глубокий когнитивный след, нежели фрагментированная реклама в социальных сетях [8].

Опыт Арубы: Геймификация ответственного потребления ресурсов. Принципиально иной подход, сфокусированный на изменении конкретной поведенческой привычки туриста на месте, продемонстрировала Аруба. Кампания «Paradise on Tap» была направлена на редукцию пластикового загрязнения путем популяризации употребления водопроводной воды. Маркетинговая стратегия включала коллаборацию с «водным сомелье» Мартином Ризом, что придало утилитарному действию статус премиального и осознанного выбора. Цифровая экосистема кампании включала таргетированную рекламу и специальные пакеты от отелей-партнеров, верифицированных на предмет устойчивости. Количественные результаты впечатляют: количество посетителей целевой страницы возросло на 305%, а число подписавших общественный договор «Aruba Promise» (обязующихся уважать экологию острова) увеличилось на 38%. Этот кейс демонстрирует, как цифровой маркетинг способен конвертировать абстрактную экологическую озабоченность в конкретное измеряемое действие [9].

Опыт Оулу: Краудсорсинг и ирония в брендинге малых городов. Маркетинговая стратегия Visit Oulu (Финляндия) под названием «Pelekäikkönää» представляет собой образец деструкции шаблонов глянцевого туристического промоушна. Кампания, стартовавшая с провокационного слогана «Здесь не на что смотреть», использовала самоиронию как инструмент вовлечения локального сообщества. Важнейшим элементом устойчивости стало не внешнее позиционирование, а внутреннее вовлечение жителей в роли амбассадоров бренда. Это привело к росту международного турпотока на 35% в 2024 году и получению городом статуса Европейской культурной столицы 2026

года. Опыт Оулу подтверждает тезис о том, что социальная устойчивость и инклюзивность являются столь же значимыми драйверами роста, как и экологическая повестка [10].

Опыт Бали и Греции: Ценностно-ориентированный сторителлинг. Как показано в академических работах, для дестинаций с выраженным культурным кодом цифровой маркетинг должен опираться на нарративы, выходящие за пределы коммерческого предложения. На Бали маркетинг устойчивости неразрывно связан с философией *Tri Hita Karana*, что транслируется через видеоконтент и социальные сети, формируя у туриста ожидание не просто сервиса, а соприкосновения с сакральным пространством гармонии[10]. В свою очередь, анализ стратегии для Элафонисоса (Греция) показал эффективность использования платформы YouTube не для публикации рекламных роликов, а для трансляции материалов научно-практических экологических симпозиумов, что привлекает качественно иную, высокообразованную и ответственную аудиторию [11].

Ниже представлена обновленная Таблица 1, синтезирующая описанный международный опыт с ранее рассмотренными кейсами и проекцией на туристическую отрасль Узбекистана.

Таблица 1.

Компаративный анализ стратегий устойчивого диджитал-маркетинга и их адаптивный потенциал для Узбекистана¹

Дестинация (Кейс)	Ключевая стратегия устойчивого маркетинга	Цифровой инструментарий	Измеряемый KPI (Результативность)	Урок и путь внедрения для Узбекистана
Палау	Визовый маркетинг обязательств	Интерактивная e-Visa анкета	Формирование эко-ответственного поведения	Внедрение "Samarqand Pledge" в систему e-visa.uz (цифровая подпись гостя об уважении к наследию).
Словения	Дисперсия спроса через премиум-контент	Нативная реклама в качественных СМИ (The Guardian и др.), AI-аналитика на slovenia.info	Смещение спроса на межсезонье, рост посещений всех 4 макрорегионов	Запуск серии статей о "Неизвестном Шелковом пути" в <i>National Geographic Traveler</i> для разгрузки Самарканда и Бухары в пользу Каракалпакстана и Ферганской долины.
Аруба	Геймификация эко-привычек	Лендинг "Paradise on Tap", коллаборации с инфлюенсерами и (сомелье)	305% трафика на лендинг, 38% подписантов "Aruba Promise"	Кампания "Suv - Hayot" (Вода - Жизнь) в отелях Узбекистана: популяризация фильтрованной воды вместо пластика через

¹ Разработано автором на основе использованных источников.

Дестинация (Кейс)	Ключевая стратегия устойчивого маркетинга	Цифровой инструментарий	Измеряемый КРІ (Результативность)	Урок и путь внедрения для Узбекистана
				скидки от локальных кафе.
Оулу (Финляндия)	Ироничный краудсорсинг и инклюзия	Вирусный UGC-контент, вовлечение местных жителей	35% рост турпотока, статус Культурной столицы Европы 2026	Использование самоиронии в продвижении отдаленных кишлаков: конкурс "Eng Zerikarli Qishloq" (Самая скучная деревня) с призом - ужином с аксакалами.
Бали / Греция	Философский ESG-сторителлинг	YouTube-трансляции симпозиумов, VR-туры по храмам	Привлечение высокообразованной, "медленной" аудитории	Интеграция нарративов о суфизме и зороастризме в VR-туры по некрополям Миздахкана или городищу Варахша.

Синтез международного опыта показывает, что эффективность цифрового маркетинга в сфере устойчивого туризма напрямую коррелирует с его способностью решать конкретную боль дестинации, а не просто транслировать абстрактные «зеленые» лозунги.

Для Узбекистана критически важными выводами из анализа являются: Отказ от овертуризма в «Золотом треугольнике»: Опыт Словении указывает на необходимость создания контентной воронки, уводящей пользователя от запросов «Самарканд отели» к запросам «агротуризм Бостанлык» или «экспедиция на Арал». Это требует не просто публикации постов в Instagram, а работы с алгоритмами поисковых систем и глобальными тревел-медиа. *Цифровая инфраструктура обещаний*: Кейсы Палау и Арубы подтверждают высокую эффективность цифрового социального контракта. Для Узбекистана, где гостеприимство является частью национального кода [12], внедрение в процесс регистрации в гостинице или получения сим-карты краткого «Кодекса гостя» с геймифицированной наградой за его соблюдение (например, скидка на билеты в театр или кэшбек в приложении UzbekistanPass) может стать мягким, но действенным инструментом управления поведением. *Эмоциональная диверсификация*: Опыт Оулу с самоиронией является антидотом против «пластикового» имиджа туристических дестинаций. Узбекистану, продвигающему величественные памятники, не хватает «живого» и иногда ироничного контента о быте. Маркетинг устойчивости в махаллях должен строиться на аутентичности, а не на постановочных фото.

Узбекистан, демонстрирующий взрывной рост турпотока и активно интегрирующийся в глобальные цифровые экосистемы через партнерства с Expedia и Amadeus, стоит на пороге критического выбора модели роста. Текущие инициативы, такие как внедрение единой туристической карты и

электронных виз, создают необходимую инфраструктуру для следующего шага - внедрения «умного» устойчивого маркетинга . Опираясь на государственный вектор развития и международные проекты АБР , предлагается следующая Дорожная карта внедрения[13].

Таблица 2.

Архитектура внедрения цифрового устойчивого маркетинга в туризме Узбекистана¹

Этап внедрения (Горизонт)	Цифровой инструмент / Интервенция	Механизм влияния на устойчивость	Стейкхолдеры и KPI (Ключевые показатели)
I. Краткосрочный (2026-2027)	1. Интеграция «Устойчивого фильтра» на платформы бронирования. 2. ESG-сторителлинг в коллаборациях с КОЛами. (Key Opinion Leader)	Маркировка экосертифицированных гостевых домов и гидов в системах Amadeus/Expedia (визуальное подталкивание). Продвижение локальных ремесленников как части регенеративной экономики.	Госкомтуризм, IT-парк, Amadeus. KPI: % кликов на «зеленые» объекты размещения; рост упоминаний эко-бренда Узбекистана.
II. Среднесрочный (2027-2029)	1. Внедрение системы динамического управления потоками на основе Big Data. 2. AR-аватары культурного кода.	Снижение антропогенной нагрузки на объекты ЮНЕСКО (Самарканд, Бухара, Хива) в пиковые сезоны. Автоматическое предложение альтернативных маршрутов (эко/этно/агротуризм) через мобильное приложение посетителя.	Минэкологии, Хокимияты, Мобильные операторы. KPI: Индекс дисперсии турпотока; средняя продолжительность пребывания в регионе.
III. Долгосрочный (2029-2031)	1. Блокчейн-паспорт устойчивого туриста Узбекистана. 2. "Uzbekistan Pledge" (Цифровой обет гостя).	Верификация вклада туриста в локальную экономику и экологию. Предоставление цифровых привилегий (скидки на транспорт, NFT-сувениры) за ответственное поведение, подтвержденное данными геотрекинга.	Минцифры, МИД, Ассоциация частных туроператоров. KPI: Снижение объема бытового мусора в исторических зонах; индекс потребительской лояльности (NPS).

Важно отметить, что в условиях Узбекистана эффективность цифровых стратегий напрямую зависит от синергии с культурным контекстом и преодоления инфраструктурных ограничений в регионах. Как отмечалось в рамках *Silk Road Dialogue* (WTA, Самарканд), ключевым драйвером для туристов нового поколения является аутентичная эмоция и фотогеничность контента .

¹ Разработано автором на основе использованных источников.

Следовательно, маркетинг устойчивости в Узбекистане не должен быть дидактичным. Он должен быть интегрирован в эстетику восточного гостеприимства и продвигаться через лидеров мнений, транслирующих ценности сохранения наследия как части личной идентичности.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведенный анализ подтверждает, что интеграция диджитал-маркетинга в парадигму устойчивого развития туризма представляет собой не набор разрозненных цифровых акций, а системную перестройку коммуникационной архитектуры дестинации. Для Узбекистана, находящегося в фазе активного роста турпотока, внедрение инструментов цифрового подталкивания, верификации данных и демаркетинга является не просто конкурентным преимуществом, а императивом сохранения аутентичности городов Шелкового пути. Дальнейшие исследования должны быть направлены на эмпирическую валидацию предложенной дорожной карты и оценку экономической эффективности стратегий «невидимого» перераспределения туристических потоков в регионе Приаралья и горных районах Узбекистана. Расширенный анализ международных кейсов (Словения, Аруба, Оулу) в сочетании с ранее рассмотренными подходами (Палау) доказывает, что диджитал-маркетинг в парадигме устойчивого развития - это проектирование пользовательского опыта (UX) на всех этапах путешествия. Для Узбекистана это означает необходимость перехода от стратегии количественного привлечения туристов к стратегии качественного управления потоками и нарративами. Предложенная матрица адаптивных уроков может служить концептуальным каркасом для разработки Национальной стратегии цифрового устойчивого туризма.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Республики Узбекистан Ш. Мирзиёева Олий Мажлиса и народу Узбекистана/Народное слово, 27 декабря 2025 г.
2. Tyan, I., et al. (2021). Blockchain technology for smart city and smart tourism: A systematic review. IEEE Access.
3. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart Tourism: Foundations and developments. *Electronic Markets*, 25(3), 179-188.
4. Mihalič, T. (2020). Conceptualising overtourism. *Economic and Business Review*, 22(1), 1-26.
5. Tyan, I., et al. (2021). Blockchain technology for smart city and smart tourism: A systematic review. IEEE Access.
6. Baccaud, A., et al. (2021). Digital Nudging for Sustainable Tourism: A Systematic Review. *Journal of Sustainable Tourism*.
7. Sodikov, M. (2024). Exploring the influence of social media figures on destination image and purchase intentions in the tourism sector. *Economic Development and Analysis*, 2(10), 217-223.
8. Slovenian Tourist Board. Content Campaign in Europe's Top Media Highlights Slovenia's Inspiring, Sustainable Tourism // I feel Slovenia Press Centre. - 25.08.2025.

9. Aruba Tourism Authority. Case Study: Paradise on Tap // WARC Effectiveness Awards. - 2025.
10. Destinations International. Case Study: How Visit Oulu Leveraged Community Engagement and DI Partnership to Become a Global Tourism Destination. - 2025.
11. Widianlara I M., Sandrawan I M.D., Suryawati I G.A.A. Green Ethic Behavior, Balinese Culture, and Green Marketing for Sustainable Tourism in Bali // International Journal of Green Tourism Research and Applications. - 2025. - Vol. 7(1). - P. 1-15.
12. Ugli, Sodikov Mirziyo Odiljon. "The digital narrative of sustainability: transforming green hotels in Uzbekistan through targeted marketing." Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса 19.2 (2025): 138-143.
13. Balzan A., Jiménez-Zarco A.I., Gomis-López J.M., Zuoni G. Positioning Greek Islands as sustainable destinations: A proposal of digital marketing strategy for Elafonisos, Greece // In: A Research Agenda for Tourism, Digitalisation and Sustainability. - Edward Elgar Publishing, 2025. - P. 27-44.
14. Khakimov M. E. Z., Aziz B., Tursunov B. PROCESSES OF SOCIAL STRATIFICATION IN UZBEKISTAN: GENERAL TRENDS AND SPECIFIC FEATURES //Multidisciplinary and Multidimensional Journal. - 2025. - T. 3. - №. 12. - C. 237-247.

ELEKTRON HUKUMAT TIZIMINING RIVOJLANISHI VA DAVLAT BOSHQARUVIDAGI AHAMIYATI

Sofoyeva Fotima

Xalqaro Nordik universiteti

“Sanoatni boshqarish va raqamli texnologiyalar” kafedrası assistenti

E-mail: f.sofoyeva@nordicuniversity.org

Annotatsiya

Mazkur maqolada elektron hukumat tizimining rivojlanishi va uning davlat boshqaruvidagi ahamiyati tahlil qilindi. Tadqiqot davomida elektron xizmatlarning joriy etilishi natijasida davlat boshqaruvi samaradorligi oshgani, xizmat ko'rsatish vaqti qisqargani va shaffoflik darajasi yaxshilangani aniqlandi. Rivojlangan davlatlar tajribasi bilan taqqoslash asosida milliy tizimning asosiy xususiyatlari baholandi. Elektron hukumat tizimining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlikka ta'siri o'rganildi. Shu bilan birga, texnik infratuzilma, kiberxavfsizlik va raqamli savodxonlik bilan bog'liq muammolar aniqlashtirildi. Tadqiqot natijasida elektron hukumatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari belgilandi hamda tizim samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: elektron hukumat, raqamlashtirish, davlat boshqaruvi, davlat xizmatlari, kiberxavfsizlik, raqamli infratuzilma, samaradorlik.

Аннотация

В статье был проанализирован процесс развития системы электронного правительства и её значение в государственном управлении. В ходе исследования было установлено, что внедрение электронных услуг способствовало повышению эффективности управления, сокращению времени обслуживания и росту уровня прозрачности. На основе сравнительного анализа с зарубежным опытом были оценены особенности национальной системы. Изучено влияние электронного правительства на экономическую и социальную эффективность. Одновременно были выявлены проблемы, связанные с технической инфраструктурой, кибербезопасностью и уровнем цифровой грамотности населения. По результатам исследования были определены приоритетные направления развития системы и разработаны практические рекомендации по повышению её эффективности.

Ключевые слова: электронное правительство, цифровизация, государственное управление, государственные услуги, кибербезопасность, цифровая инфраструктура, эффективность.

Abstract

The article examined the development of the e-government system and its role in public administration. The study showed that the implementation of digital public services increased administrative efficiency, reduced service delivery time, and improved transparency. A comparative analysis with international practices was used to assess the characteristics of the national system. The impact of e-government on economic and social efficiency was evaluated. At the same time, challenges related to

technical infrastructure, cybersecurity, and digital literacy were identified. Based on the findings, key directions for further development were determined, and practical recommendations to improve system performance were proposed.

Keywords: e-government, digitalization, public administration, public services, cybersecurity, digital infrastructure, efficiency.

KIRISH

Globalashuv va raqamlashtirish jarayonlari sharoitida davlat boshqaruvi tizimini modernizatsiya qilish muhim strategik vazifalardan biri hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi davlat xizmatlarini ko'rsatish jarayonini tubdan o'zgartirib, elektron hukumat (e-government) tizimining shakllanishiga zamin yaratdi. Elektron hukumat - bu davlat organlari faoliyatini raqamli platformalar orqali amalga oshirish, fuqarolar va biznes subyektlariga qulay, tezkor va shaffof xizmatlar taqdim etish tizimidir.

Ko'plab davlatlar, jumladan O'zbekistonda ham, elektron hukumat tizimini joriy etish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Bu jarayon davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, korrupsiya holatlarini kamaytirish hamda aholining davlat xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, davlat xizmatlarini onlayn shaklga o'tkazish orqali vaqt va xarajatlarni qisqartirish, inson omilini kamaytirish kabi ijobiy natijalarga erishilmoqda.

Shu bilan birga, elektron hukumat tizimini rivojlantirish jarayoni bir qator muammolar bilan ham bog'liq. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, kiberxavfsizlik tahdidlari, aholining raqamli savodxonlik darajasining pastligi hamda hududlar o'rtasidagi raqamli tafovutlar ushbu tizim samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, elektron hukumat tizimini joriy etishda kompleks yondashuvni qo'llash, zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish va aholining raqamli ko'nikmalarini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi elektron hukumat tizimining mohiyatini o'rganish, uning samaradorligini baholash hamda uni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini aniqlashdan iborat. Elektron hukumat tizimining davlat boshqaruvidagi o'rni, uning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlikka ta'siri hamda mavjud muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, ilg'or xorijiy tajribalar asosida tizimni yanada takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Elektron hukumat tizimi va uning samaradorligini o'rganish masalasi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohada ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ular elektron boshqaruvning nazariy asoslari, amaliy ahamiyati va rivojlanish tendensiyalarini yoritib beradi. Xususan, Richard Heeks o'z tadqiqotlarida elektron hukumatni rivojlanayotgan mamlakatlarda joriy etish jarayonlarini tahlil qilib, uning samaradorligi institutsional muhit va texnologik infratuzilmaga bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi[1].

M, Darrell elektron hukumatning fuqarolar bilan o‘zaro aloqani yaxshilashdagi rolini asoslab, davlat xizmatlarining raqamlashtirilishi aholi uchun qulaylik va ochiqlikni ta’minlashini ko‘rsatadi[2].

Jane E. Fountain elektron hukumatni institutsional yondashuv asosida o‘rganib, davlat tashkilotlarining ichki boshqaruv tizimi va madaniyati raqamli transformatsiyaga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini qayd etadi. Shuningdek, Viktor Mayer-Schönberger va Kenneth Cukier o‘z ilmiy ishlarida Big Data” texnologiyalarining elektron hukumat tizimidagi ahamiyatini ochib berib, ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorlikni oshirishini isbotlaydi[3].

METODOLOGIYA

Elektron hukumat tizimining samaradorligini o‘rganish uchun bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, tahliliy metod orqali mavjud ilmiy manbalar va nazariy qarashlar o‘rganildi, taqqoslash metodi yordamida rivojlangan davlatlar tajribasi bilan milliy amaliyot o‘rtasidagi farqlar aniqlashtirildi. Statistik metod asosida elektron xizmatlar ko‘rsatish darajasi va ularning rivojlanish ko‘rsatkichlari baholandi. Tizimli yondashuv metodi orqali elektron hukumatning barcha tarkibiy elementlari o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqildi. Shuningdek, umumlashtirish metodi yordamida olingan natijalar asosida ilmiy xulosalar shakllantirildi. Ushbu metodlarning kompleks qo‘llanilishi tadqiqotning limit asoslanganligi va natijalarning ishonchligini ta’minlashga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Elektron hukumat (e-government) tizimining davlat boshqaruvi samaradorligiga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, davlat xizmatlarini raqamlashtirish orqali xizmat ko‘rsatish tezligi oshgan, byurokratik jarayonlar qisqargan hamda fuqarolar uchun qulaylik darajasi sezilarli ravishda yaxshilangan.

1-jadval.

Elektron hukumat tizimi samaradorligi ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	An’anaviy tizim	Elektron tizim
Xizmat ko‘rsatish vaqti	3-5 kun	5-30 daqiqa
Hujjatlar soni	5-10 ta	1-2 ta
Fuqarolar murojaati	Ofis orqali	Onlayn
Shaffoflik darajasi	Past	Yuqori
Xarajatlar	Yuqori	Past

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, elektron hukumat tizimi xizmat ko‘rsatish samaradorligini bir necha barobarga oshirgan. Ayniqsa, vaqt va xarajatlarning qisqarishi muhim natija hisoblanadi.

O‘zbekistonda raqamli transformatsiya kun tartibini ilgari surish maqsadida 2020-yilda ishlab chiqilgan “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasiga asos solgan ko‘plab strategiya va farmonlar amalga oshirildi¹.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabr PF-6079-son ““Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>

“Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasi ikki yil ichida turli mintaqalarda va ishlab chiqarishda amalga oshiriladigan 280 dan ortiq raqamli transformatsiya loyihalarini o‘z ichiga oladi. Bu davrda raqamli infratuzilmaga taxminan 2,5 milliard dollar sarmoya kiritilishi kutilgan edi. Ushbu strategiyani qo‘llab-quvvatlash uchun 2020-2022 yillarga mo‘ljallangan yo‘l xaritasi ishlab chiqildi¹.

2019-yilda O‘zbekistonda o‘zining rezidentlari bo‘lgan AKT kompaniyalari uchun qo‘shilgan qiymat solig‘i, ijtimoiy soliq, daromad solig‘i, pasaytirilgan ish haqi solig‘i, bojxona to‘lovlari hamda dividendlar bo‘yicha yangi joriy etilgan 5% chegirmali soliq kabi imtiyozlar va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralari taklif etuvchi Toshkent texnologiyalar parki va uning Samarqand, Buxoro va Farg‘onadagi filiallari tashkil etildi².

IT-Park vakillarining so‘zlariga ko‘ra, hozirda parkda 2500 ta rezident kompaniyalar faoliyat ko‘rsatmoqda, ulardan 625 tasi xorijiy korxonalardir.

Elektron hukumat (e-government) tizimining davlat boshqaruvida muhim o‘rin egallashini va uning samaradorlikka sezilarli ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini yana bir bor tasdiqlaydi. Olingan natijalarga asoslanib aytish mumkinki, davlat xizmatlarini raqamlashtirish orqali xizmat ko‘rsatish tezligi oshgan, ortiqcha byurokratik jarayonlar qisqargan hamda fuqarolar uchun qulayliklar kengaygan. Bu esa o‘z navbatida davlat boshqaruvi tizimining shaffofligi va ochiqqligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, aniqlangan muammolar ham muhokama qilishni talab etadi. Avvalo, elektron hukumat tizimining samarali ishlashi uchun zarur bo‘lgan texnik infratuzilma barcha hududlarda bir xil darajada rivojlanmagan. Ayniqsa, chekka hududlarda internet tezligi pastligi yoki uzilishlar mavjudligi fuqarolarning elektron xizmatlardan to‘liq foydalanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Bundan tashqari, aholining ayrim qatlamlarida raqamli savodxonlik darajasi yetarli emasligi ham tizim samaradorligini cheklovchi omillardan biridir.

Yana bir muhim muammo - bu kiberxavfsizlik masalasidir. Elektron hukumat tizimida katta hajmdagi shaxsiy va davlat ma‘lumotlari saqlanadi, bu esa kiberhujumlar xavfini oshiradi. Agar axborot xavfsizligi yetarli darajada ta‘minlanmasa, bu fuqarolarning tizimga bo‘lgan ishonchiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, zamonaviy himoya vositalarini joriy etish va doimiy ravishda tizimni yangilab borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Elektron hukumat tizimini yanada rivojlantirish uchun kompleks yondashuv zarur. Xususan, it infratuzilmani takomillashtirish, aholining raqamli savodxonligini oshirish, kiberxavfsizlikni kuchaytirish hamda innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish orqali tizim samaradorligini yanada oshirish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Elektron hukumat (E-Government) tizimining mohiyati, uning davlat boshqaruvidagi o‘rni hamda samaradorligi har tomonlama tahlil qilindi. Olib borilgan

¹ BMTTD va Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalar vazirligi (2022): Перспективные направления применения технологий искусственного интеллекта в Узбекистане (O‘zbekistonda sun‘iy intellekt texnologiyalari qo‘llanishning istiqbolli yo‘nalishlari.)

² OECD (2023): O‘zbekistonda xususiy sektor raqobatbardoshligi uchun raqamli ko‘nikmalar

tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, elektron hukumat tizimi zamonaviy raqamli iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib, davlat xizmatlarini ko'rsatish jarayonini tubdan takomillashtirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, xizmatlarning raqamlashtirilishi orqali vaqt va moliyaviy xarajatlar qisqarib, fuqarolar uchun qulaylik va tezkorlik ta'minlanadi.

Elektron hukumat tizimi davlat boshqaruvida shaffoflikni oshirish, korrupsion holatlarni kamaytirish hamda davlat organlari va fuqarolar o'rtasidagi o'zaro aloqani mustahkamlashda muhim vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, tizim joriy etilishi natijasida davlat xizmatlaridan foydalanish darajasi ortib, boshqaruv jarayonlarining samaradorligi sezilarli darajada yaxshilanganligi aniqlandi.

Biroq, elektron hukumat tizimini rivojlantirish jarayonida bir qator muammolar ham mavjud. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, kiberxavfsizlik tahdidlari hamda aholining raqamli savodxonlik darajasining pastligi tizim samaradorligini cheklovchi asosiy omillar sifatida qayd etildi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish, internet infratuzilmasini rivojlantirish hamda aholining raqamli bilim va ko'nikmalarini oshirish zarur.

Elektron hukumat tizimi davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ushbu tizimni yanada takomillashtirish orqali davlat xizmatlari sifatini oshirish, fuqarolar ehtiyojlarini to'liq qondirish va jamiyatda ochiq hamda samarali boshqaruv tizimini shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Heeks, R. (2016). Implementing and managing e-government: An international text. SAGE Publications.
2. West, D. M. (2015). Digital government: Technology and public sector performance. Princeton University Press.
3. Fountain, J. E. (2011). Building the virtual state: Information technology and institutional change. Brookings Institution Press.
4. Mayer-Schönberger, V., & Cukier, K. (2013). Big data: A revolution that will transform how we live, work, and think. Houghton Mifflin Harcourt.
5. Abduqodirov, A. (2020). O'zbekistonda elektron hukumat tizimini rivojlantirish istiqbollari. *Axborot texnologiyalari va boshqaruv*, 2(5), 45-52.
6. Sofoyeva, F. D. (2024). Tarmoq va internet. *Экономика и социум*, (11-1 (126)), 506-515.
7. qizi Abdusalomova, I. I., & qizi Maxmudova, M. K. (2025, December). Effectiveness of artificial intelligence technologies in personalizing the learning process. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 75-77).
8. Abdusalomova, I. I. Q. (2025). Sun'iy intellekt texnologiyalarining global rivojlanish istiqbollari va qo'llanilish sohalari. *Science and Education*, 6(12), 134-140.

ЭЛЕКТРОННАЯ КОММЕРЦИЯ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА

Бакиева Равана Мамедраэевна

слушатель магистратуры
программы «МВА - Цифровая экономика»
Высшей школы бизнеса и предпринимательства при
Кабинете Министров Республики Узбекистан

Аннотация

В статье исследуется роль электронной коммерции как одного из значимых факторов повышения конкурентоспособности национальной экономики Узбекистана в условиях цифровой трансформации. Обосновано, что развитие электронной коммерции способствует снижению транзакционных издержек, расширению доступа хозяйствующих субъектов к внутренним и внешним рынкам, повышению эффективности предпринимательской деятельности и активизации инновационных процессов. Проведен анализ современного состояния рынка электронной коммерции в Узбекистане, выявлены основные институциональные, правовые и инфраструктурные ограничения, сдерживающие его дальнейшее развитие. На этой основе предложены приоритетные направления совершенствования механизмов интеграции электронной коммерции в систему факторов, определяющих конкурентоспособность экономики страны.

Ключевые слова: электронная коммерция, цифровая экономика, конкурентоспособность экономики, Узбекистан, цифровые платежи, маркетплейсы, малый и средний бизнес.

Annotatsiya

Mazkur maqolada raqamli transformatsiya sharoitida elektron tijoratning O'zbekiston milliy iqtisodiyoti raqobatbardoshligini oshirishdagi o'rni muhim omillardan biri sifatida baholangan. Elektron tijoratni rivojlantirish tranzaksion xarajatlarni kamaytirish, iqtisodiy subyektlarning ichki va tashqi bozorlarga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, tadbirkorlik faoliyati samaradorligini oshirish hamda innovatsion jarayonlarni faollashtirishga ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, O'zbekistonda elektron tijorat bozorining hozirgi holati tahlil qilinib, uning keyingi rivojlanishini cheklovchi asosiy institutsional, huquqiy va infratuzilmaviy omillar aniqlangan. Ushbu tahlil asosida elektron tijoratni mamlakat iqtisodiyoti raqobatbardoshligini belgilovchi omillar tizimiga integratsiya qilish mexanizmlarini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: elektron tijorat, raqamli iqtisodiyot, iqtisodiy raqobatbardoshlik, O'zbekiston, raqamli to'lovlar, marketpleyslar, kichik va o'rta biznes.

Abstract

This study examines the role of e-commerce as one of the key factors in enhancing the competitiveness of Uzbekistan's national economy in the context of digital transformation. The study demonstrates that the development of e-commerce contributes to reducing transaction costs, expanding access of business entities to

domestic and international markets, improving business efficiency, and stimulating innovation activity. The current state of the e-commerce market in Uzbekistan is analyzed, and the main institutional, legal, and infrastructural constraints hindering its further development are identified. Based on this analysis, priority directions for improving mechanisms for integrating e-commerce into the system of factors determining national economic competitiveness are proposed.

Keywords: e-commerce, digital economy, economic competitiveness, Uzbekistan, digital payments, marketplaces, small and medium-sized enterprises.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобальной цифровой трансформации электронная коммерция становится одним из ключевых факторов повышения конкурентоспособности национальных экономик. Она обеспечивает ускорение товарообмена, снижение барьеров входа на рынок, расширение географии продаж и формирование новых бизнес-моделей, основанных на цифровых платформах.

Для Узбекистана развитие электронной коммерции приобретает стратегическое значение в контексте реализации программ цифровизации экономики, в частности стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и национальной политики развития электронной торговли [1]. В последние годы в стране наблюдается устойчивый рост онлайн-торговли, сопровождающийся активным внедрением цифровых платежных систем, развитием логистической инфраструктуры и увеличением числа пользователей интернет-сервисов. Как подчеркнул Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев, «цифровая экономика становится одним из основных драйверов экономического роста и повышения конкурентоспособности страны», что отражает приоритетность цифровых преобразований, включая развитие электронной коммерции, на государственном уровне [2].

Несмотря на положительную динамику, уровень проникновения электронной коммерции в розничный товарооборот Узбекистана остается относительно низким по сравнению с развитыми странами, что указывает на наличие значительного нереализованного потенциала. Данный разрыв свидетельствует о необходимости комплексного развития институциональной среды, цифровой инфраструктуры и механизмов вовлечения субъектов предпринимательства в онлайн-экономику.

В этой связи возрастает значимость научного осмысления роли электронной коммерции как фактора повышения конкурентоспособности экономики и определения направлений ее дальнейшего развития с учетом национальных особенностей и глобальных тенденций.

Целью исследования является анализ влияния электронной коммерции на конкурентоспособность экономики Узбекистана и разработка научно обоснованных рекомендаций по усилению данного влияния.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологическую основу исследования составляют системный и институциональный подходы, позволяющие рассматривать электронную коммерцию как важный элемент цифровой экономики и фактор повышения конкурентоспособности национальной экономики. Системный подход обеспечивает анализ взаимосвязей между электронной коммерцией, цифровой инфраструктурой, финансовыми технологиями и бизнес-средой, тогда как институциональный подход направлен на оценку роли нормативно-правовой базы и механизмов регулирования.

В исследовании использованы методы анализа и синтеза, сравнительного и статистического анализа. Сравнительный анализ применялся для сопоставления уровня развития электронной коммерции в Узбекистане и зарубежных странах, а статистический - для оценки динамики ключевых показателей, включая долю электронной торговли, уровень интернет-проникновения и развитие цифровых платежей.

Эмпирическую базу составляют данные за 2020-2025 гг., включая официальную статистику Республики Узбекистан, а также материалы международных организаций и аналитических платформ.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведённый анализ свидетельствует о том, что электронная коммерция в Узбекистане находится на стадии устойчивого роста и постепенно формирует значимый сегмент цифровой экономики, однако пока не достигла уровня, характерного для развитых стран. По оценкам международных аналитических источников, объём рынка электронной коммерции в стране в последние годы превысил 1 млрд долларов США, при этом её доля в общем объёме розничной торговли составляет порядка 3-5%, тогда как в развитых экономиках данный показатель достигает 15-30% [3]. Указанный разрыв отражает наличие существенного потенциала дальнейшего роста и расширения влияния электронной коммерции на экономику страны.

Результаты исследования показывают, что влияние электронной коммерции на конкурентоспособность экономики Узбекистана проявляется через совокупность взаимосвязанных экономических эффектов.

Прежде всего, развитие электронной коммерции способствует снижению транзакционных издержек. Использование цифровых платформ обеспечивает оптимизацию процессов поиска информации, заключения сделок и осуществления расчетов, что позволяет существенно повысить операционную эффективность бизнеса. Международный опыт показывает, что цифровизация торговых процессов способна значительно сокращать издержки обращения, что особенно важно для экономик с развивающейся рыночной инфраструктурой [4].

Следующим значимым результатом развития электронной коммерции выступает расширение рыночного доступа для субъектов предпринимательства, прежде всего малого и среднего бизнеса. Это имеет особую значимость для Узбекистана, где малый бизнес и частное предпринимательство занимают

доминирующее положение в структуре внутренней торговли: по итогам января-сентября 2024 года их доля в общем розничном товарообороте составила 82,1%, достигнув 212,8 трлн сумов [5]. В этих условиях электронная коммерция обеспечивает предприятиям возможность выхода за пределы локальных рынков без необходимости значительных инвестиций в развитие физической торговой инфраструктуры, тем самым способствуя усилению конкуренции, расширению каналов сбыта и более эффективному использованию предпринимательского потенциала.

Повышение эффективности хозяйственной деятельности также является важным следствием цифровизации торговли. Сформированная в стране цифровая среда создает необходимые предпосылки для активного использования онлайн-каналов: по состоянию на начало 2025 года численность пользователей интернета в Узбекистане достигла 32,7 млн человек, что соответствует уровню проникновения 89,0% населения, при этом количество мобильных подключений составило 33,9 млн. [6] Указанные параметры свидетельствуют о формировании широкой базы для внедрения цифровых инструментов управления продажами, маркетинга и аналитики, позволяющих предприятиям оперативно реагировать на изменения спроса, оптимизировать товарные запасы и ускорять оборот капитала.

Развитие электронной коммерции сопровождается выраженным мультипликативным эффектом, проявляющимся в стимулировании смежных отраслей экономики. В частности, расширение онлайн-торговли способствует активному развитию платежной инфраструктуры: по состоянию на 1 ноября 2024 года в обращении находилось 54,9 млн банковских карт, функционировало 425,6 тыс. платежных терминалов, а также 29,2 тыс. банкоматов и инфокиосков [7]. Данные показатели отражают масштабное распространение безналичных расчетов и формирование устойчивой базы для цифровых транзакций. Таким образом, электронная коммерция выступает фактором формирования комплексной цифровой экосистемы, охватывающей финансовый сектор, логистику, телекоммуникации и информационные технологии.

Вместе с тем результаты анализа свидетельствуют о том, что потенциал электронной коммерции в повышении конкурентоспособности экономики Узбекистана реализуется не в полной мере вследствие наличия ряда структурных ограничений. Одним из ключевых барьеров остается недостаточный уровень развития логистической инфраструктуры, особенно в части организации доставки в регионах и обеспечения эффективной «последней мили», что приводит к увеличению сроков и стоимости доставки и снижает привлекательность онлайн-торговли [8].

Существенным фактором выступает цифровое неравенство. Несмотря на высокий уровень интернет-проникновения, сохраняется часть населения, не вовлеченная в цифровую среду, а территориальные различия в качестве и стабильности интернет-соединения между городскими и сельскими районами продолжают ограничивать равномерное развитие электронной коммерции.

Отдельное значение имеет уровень доверия потребителей к онлайн-торговле и цифровым платежам. Несмотря на значительное расширение инфраструктуры безналичных расчетов, потребительские практики продолжают характеризоваться осторожным отношением к онлайн-оплате, что проявляется в распространенности оплаты при получении и замедляет развитие полноценных цифровых транзакций.

Институциональные условия функционирования электронной коммерции также находятся в стадии развития. Принятие постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан №885 от 26 декабря 2024 года, направленного на дальнейшее совершенствование регулирования электронной коммерции, свидетельствует о продолжающемся процессе формирования нормативно-правовой базы, включая вопросы учета субъектов отрасли, регулирования деятельности операторов и развития цифровой инфраструктуры [9].

Наконец, ограниченной остается интеграция национальной экономики в трансграничную электронную торговлю. По имеющимся оценкам, доля электронной коммерции в структуре розничной торговли Узбекистана в 2025 году составила около 3,8%, при этом в среднесрочной перспективе прогнозируется её рост до 9-11%, что указывает на наличие значительного нереализованного экспортного потенциала и необходимость более активного включения отечественных производителей в глобальные цифровые цепочки создания стоимости [10].

Для системного анализа влияния электронной коммерции на конкурентоспособность экономики целесообразно рассматривать её как функцию совокупности взаимосвязанных факторов:

$$EC = f(DI, LI, IN, BM),$$

где:

EC - уровень развития электронной коммерции;

DI - цифровая инфраструктура (интернет-покрытие, платежные системы);

LI - логистическая инфраструктура;

IN - институциональная среда (регулирование, доверие, защита прав);

BM - уровень цифровой зрелости бизнеса.

Данная модель позволяет обосновать, что ограниченность влияния электронной коммерции на конкурентоспособность экономики Узбекистана обусловлена не столько низким уровнем её распространения, сколько несбалансированностью указанных факторов. В частности, опережающее развитие цифровой инфраструктуры при отставании логистической и институциональной составляющих формирует структурные ограничения, препятствующие реализации полного экономического потенциала электронной коммерции.

Рисунок 1. Концептуальная модель влияния электронной коммерции на повышение конкурентоспособности национальной экономики¹

Результаты исследования показывают, что развитие электронной коммерции в Узбекистане характеризуется несбалансированностью: при относительно быстром росте объёмов онлайн-торговли (более 1 млрд долл. США) её доля в розничном товарообороте остаётся на уровне 3-5%, что существенно ниже показателей развитых стран (15-30%) [11]. Данный разрыв свидетельствует о том, что электронная коммерция пока не выполняет функцию системного драйвера конкурентоспособности, а её влияние ограничено структурными факторами.

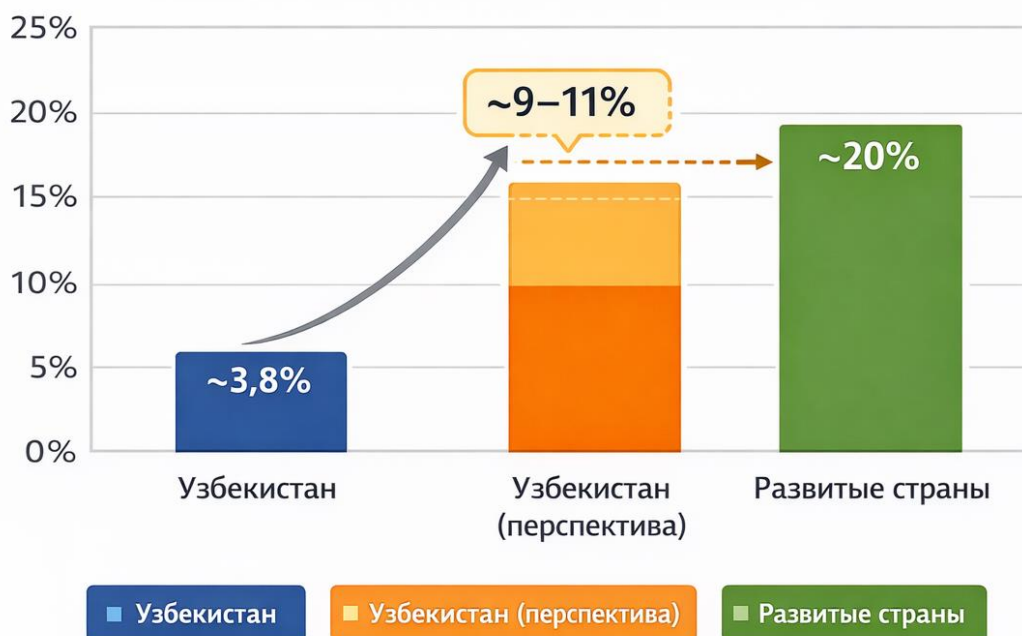

Рисунок 2. Сравнительный анализ уровня развития электронной коммерции в Узбекистане и развитых странах²

¹ Источник: разработано автором

² Источник: разработано автором

Представленные данные наглядно демонстрируют значительный разрыв в уровне развития электронной коммерции, который, при сохранении текущих тенденций, может быть сокращён в среднесрочной перспективе до 9-11%, что указывает на высокий потенциал роста данного сегмента.

С позиции теории конкурентных преимуществ М. Портера данная ситуация отражает недостаточную развитость «поддерживающих отраслей» и инфраструктуры [12]. В частности, несмотря на рост числа интернет-пользователей (более 30 млн), сохраняются значительные различия в качестве доступа к сети между Ташкентом и регионами [13]. Это ограничивает формирование полноценного внутреннего спроса на электронную коммерцию и снижает её масштабируемость. Кроме того, логистические издержки в Узбекистане остаются относительно высокими, что особенно заметно в сегменте межрегиональной доставки, где сроки и стоимость существенно варьируются, снижая конкурентоспособность онлайн-каналов по сравнению с традиционной торговлей.

С точки зрения концепции Й. Шумпетера электронная коммерция в Узбекистане действительно выполняет функцию инновационного фактора, однако её потенциал «креативного разрушения» реализуется ограниченно [14]. Это проявляется в том, что новые цифровые бизнес-модели (маркетплейсы, социальная коммерция) сосуществуют с традиционными формами торговли, не вытесняя их, а лишь дополняя. В результате структурные изменения в экономике происходят медленно, а эффект повышения производительности носит локальный, а не системный характер.

Отдельного внимания заслуживает вопрос интеграции электронной коммерции с цифровыми платежами. Несмотря на активное развитие финтех-сектора и рост безналичных операций, значительная часть онлайн-покупок в Узбекистане по-прежнему осуществляется с оплатой при получении. Это указывает на сохраняющийся дефицит доверия к цифровым сервисам и ограничивает развитие полноценных онлайн-бизнес-моделей, основанных на предоплате и автоматизации транзакций.

Дополнительным ограничением является слабая вовлеченность малого и среднего бизнеса в электронную коммерцию. Несмотря на то, что МСП формируют более половины ВВП страны, их участие в цифровых каналах продаж остаётся ограниченным [15]. Основными причинами являются недостаточный уровень цифровых навыков, ограниченный доступ к платформенным решениям и отсутствие стимулов для перехода в онлайн-среду. Это снижает общий эффект электронной коммерции как инструмента повышения конкурентоспособности экономики.

Сравнение с международной практикой показывает, что в странах с развитой электронной коммерцией ключевым фактором успеха является синхронное развитие трёх компонентов: цифровой инфраструктуры, институциональной среды и бизнес-экосистемы. В Узбекистане данные элементы развиваются неравномерно: быстрый рост цифровых сервисов не сопровождается

сопоставимым развитием логистики, регулирования и экспортной электронной торговли. В частности, участие национальных компаний в трансграничной e-commerce остаётся ограниченным, что снижает потенциал интеграции в глобальные цифровые рынки.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведённое исследование позволило установить, что электронная коммерция в современных условиях выступает значимым, но пока недостаточно реализованным фактором повышения конкурентоспособности экономики Узбекистана. Её развитие сопровождается расширением рыночного доступа, снижением транзакционных издержек и формированием новых бизнес-моделей, что в совокупности способствует повышению эффективности хозяйственной деятельности.

Вместе с тем установлено, что влияние электронной коммерции на национальную конкурентоспособность носит ограниченный характер вследствие несбалансированности её развития. Несмотря на рост объёмов рынка, уровень её проникновения в розничную торговлю остаётся относительно низким, а ключевые инфраструктурные и институциональные элементы, обеспечивающие её эффективность, развиваются с различной скоростью. Это проявляется в недостаточной развитости логистической системы, наличии цифрового неравенства, ограниченном уровне доверия к онлайн-платежам и слабой интеграции в трансграничную электронную торговлю.

Научная новизна исследования заключается в разработке комплексного подхода к оценке влияния электронной коммерции на конкурентоспособность национальной экономики, основанного на выделении взаимосвязанных структурных факторов - цифровой инфраструктуры, логистической системы, институциональной среды и уровня цифровой зрелости бизнеса. В отличие от существующих подходов, в работе обосновано, что в условиях Узбекистана ключевым ограничителем выступает не масштаб электронной коммерции как таковой, а дисбаланс между скоростью её роста и уровнем развития поддерживающих институтов и инфраструктуры. Предложена концептуальная модель, в рамках которой электронная коммерция рассматривается как интеграционный элемент цифровой экосистемы, обеспечивающий трансформацию конкурентных преимуществ экономики.

Практическая значимость исследования состоит в формулировании конкретных механизмов повышения эффективности электронной коммерции как инструмента развития экономики. В частности, целесообразно:

- внедрение механизмов государственно-частного партнёрства в сфере логистики, направленных на развитие инфраструктуры «последней мили» в регионах;
- предоставление налоговых и финансовых стимулов для субъектов малого и среднего бизнеса, осуществляющих переход к онлайн-формату торговли, включая субсидирование подключения к маркетплейсам и цифровым платформам;

- развитие системы защиты прав потребителей в электронной коммерции, включая внедрение механизмов гарантий и возвратов, направленных на повышение доверия к онлайн-платежам;
- стимулирование трансграничной электронной торговли через упрощение экспортных процедур, развитие цифровых торговых площадок и интеграцию национальных производителей в международные маркетплейсы;
- создание единой цифровой платформы поддержки электронной коммерции, обеспечивающей доступ предпринимателей к логистическим, финансовым и аналитическим сервисам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении Стратегии “Цифровой Узбекистан - 2030” и мерах по её эффективной реализации» от 5 октября 2020 года № УП-6079 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан <https://lex.uz/ru/docs/5031048>
2. Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев. Без цифровой экономики нет будущего у экономики страны: материалы видеоселекторного совещания от 22 сентября 2020 года // Официальный сайт Президента Республики Узбекистан.
3. Uzbekistan - eCommerce // International Trade Administration, U.S. Department of Commerce. Country Commercial Guide. 2025.
4. UN Trade and Development (UNCTAD). eTrade Readiness Assessments / материалы по электронной коммерции и цифровой экономике.
5. Национальный комитет Республики Узбекистан по статистике. Демографический и социально-экономический обзор за январь-сентябрь 2024 года: оборот розничной торговли малого бизнеса и частного предпринимательства составил 212 799,6 млрд сум, доля сектора - около 82,0% // stat.uz.
6. Digital 2025: Uzbekistan // DataReportal. 2025. По состоянию на январь 2025 года в Узбекистане насчитывалось 32,7 млн интернет-пользователей, уровень проникновения интернета - 89,0%, число мобильных подключений - около 33,9 млн.
7. Центральный банк Республики Узбекистан. Информация о банковских пластиковых картах, терминалах, банкоматах и инфокиосках в обращении по состоянию на 1 ноября 2024 года // cbu.uz.
8. World Bank. Logistics Performance Index (LPI): Uzbekistan / International LPI 2023.
9. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию сферы электронной коммерции в Республике Узбекистан» от 26 декабря 2024 года № 885 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан (Lex.uz).
10. Uzbekistan - eCommerce // International Trade Administration, U.S. Department of Commerce. Country Commercial Guide. 2025; KPMG Uzbekistan. E-commerce in Uzbekistan.

11. Uzbekistan - eCommerce // International Trade Administration, U.S. Department of Commerce. Country Commercial Guide. 2025.
12. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. - New York: Free Press, 1990.
13. Digital 2025: Uzbekistan // DataReportal. 2025.
14. Schumpeter J.A. The Theory of Economic Development. - Harvard University Press, 1934.
15. Национальный комитет Республики Узбекистан по статистике. Демографический и социально-экономический обзор за январь-сентябрь 2024 года // stat.uz.
16. Ergashkhodjaeva S., Ahmadovich K. Z. Uzbekistan's Technological Products Introduction to the European Market Strategies //World Economics and Finance Bulletin. - T. 11. - C. 64-71.

TURIZM OBYEKTLARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI

Toshtemirov Xojiakbar Qahramon o'g'li

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti

“Arxitektura va raqamli texnologiyalar” kafedrası
katta o'qituvchisi

E-mail: khojiakbar739@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda turizm obyektlarini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari o'rganildi. Tadqiqot davomida raqamlashtirish jarayonining xizmat sifati, tezkorlik va iqtisodiy samaradorlikka ta'siri tahlil qilindi. Onlayn bronlash tizimlari, mobil ilovalar va elektron to'lov platformalarining joriy etilishi mijozlar qoniqish darajasini oshirgani va xizmat ko'rsatish vaqtini qisqartirgani aniqlandi. Statistik tahlil natijalari raqamlashtirilgan turizm obyektlarida mijozlar soni va daromad ko'rsatkichlari yuqori ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, infratuzilma, kadrlar va moliyaviy xarajatlar bilan bog'liq cheklovlar mavjudligi qayd etildi. Tadqiqot yakunida raqamli transformatsiyani samarali amalga oshirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: raqamli turizm, turizm obyektlari, raqamlashtirish, onlayn bronlash, sun'iy intellekt, iqtisodiy samaradorlik, xizmat sifati

Аннотация

В исследовании были рассмотрены организационно-экономические механизмы развития туристических объектов на основе цифровых технологий. Был проанализирован эффект цифровизации на качество обслуживания, скорость предоставления услуг и экономическую эффективность. Установлено, что внедрение онлайн-бронирования, мобильных приложений и электронных платежей повысило уровень удовлетворенности клиентов и сократило время обслуживания. Статистические данные показали рост числа клиентов и доходов в цифровизированных туристических объектах. Одновременно были выявлены ограничения, связанные с инфраструктурой, кадровым потенциалом и финансовыми затратами. По результатам исследования были сформулированы практические рекомендации по эффективной реализации цифровой трансформации.

Ключевые слова: цифровой туризм, туристические объекты, цифровизация, онлайн-бронирование, искусственный интеллект, экономическая эффективность, качество услуг

Abstract

The study examined organizational and economic mechanisms for developing tourism facilities based on digital technologies. The impact of digitalization on service quality, efficiency, and economic performance was analyzed. The implementation of online booking systems, mobile applications, and electronic payment platforms increased customer satisfaction and reduced service time. Statistical results indicated

higher customer volume and revenue in digitally transformed tourism facilities. At the same time, limitations related to infrastructure, human resources, and financial costs were identified. Based on the findings, practical recommendations were developed to improve the effectiveness of digital transformation in tourism.

Keywords: digital tourism, tourism facilities, digitalization, online booking, artificial intelligence, economic efficiency, service quality

KIRISH

Zamonaviy globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida turizm sohasi jahon iqtisodiyotining eng dinamik rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi turizm obyektlari faoliyatini yangi bosqichga olib chiqib, xizmatlar ko'rsatish sifati, tezkorligi va samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Ayniqsa, turistlarning talab va ehtiyojlari o'zgarib borayotgan bugungi sharoitda ularni zamonaviy raqamli xizmatlar bilan ta'minlash muhim vazifaga aylanmoqda. Shu sababli turizm sohasida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va ulardan samarali foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Turizm obyektlarini raqamlashtirish jarayoni nafaqat texnik vositalarni joriy etishni, balki boshqaruv tizimlarini modernizatsiya qilishni ham o'z ichiga oladi. Bu esa o'z navbatida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirishni, innovatsion yondashuvlarni keng qo'llashni va yangi boshqaruv usullarini ishlab chiqishni talab etadi. Raqamli texnologiyalar yordamida turizm obyektlarida xizmatlarni avtomatlashtirish, mijozlar bilan interaktiv aloqani yo'lga qo'yish, marketing strategiyalarini optimallashtirish hamda resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari kengayadi.

Mobil ilovalar, onlayn bronlash tizimlari, elektron to'lov platformalari va sun'iy intellekt asosidagi yechimlarning joriy etilishi turistlar uchun qulay va shaffof muhit yaratadi. Ushbu jarayon turizm xizmatlarining raqobatbardoshligini oshirish bilan birga, investitsion jozibadorlikni ham kuchaytiradi. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish, raqamli infratuzilmani takomillashtirish hamda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali turizm obyektlarining barqaror rivojlanishiga erishish mumkin.

Shu jihatdan, turizm obyektlarini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm obyektlarini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish masalasi so'nggi yillarda ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng o'rganilmoqda. Xususan, Buhalis va Law o'z tadqiqotlarida axborot texnologiyalarining turizm sohasidagi transformatsion rolini asoslab, raqamli platformalarning turistlar xulq-atvoriga ta'sirini tahlil qilgan. Shuningdek, Gretzel va hamkorlari aqlli turizm (smart tourism) konsepsiyasini ishlab chiqib, unda katta ma'lumotlar (Big Data) va sun'iy

intellekt texnologiyalarining ahamiyatini ko'rsatib bergan. Mahalliy tadqiqotchilar orasida esa turizm infratuzilmasini modernizatsiya qilish va raqamlashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalalari alohida e'tibor qaratilmoqda.

Raqamli texnologiyalarni turizmga joriy etish bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, elektron marketing, onlayn bronlash tizimlari va mobil ilovalar turizm obyektlarining raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, Porter raqamli texnologiyalarni biznes strategiyasiga integratsiya qilish orqali korxonalar samaradorligini oshirish mumkinligini ta'kidlagan. Ushbu nazariy qarashlar mazkur tadqiqot uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, tizimli tahlil usuli orqali turizm obyektlarining raqamli rivojlanish jarayoni kompleks ravishda o'rganildi. Taqqoslash metodi yordamida turli mamlakatlar tajribasi tahlil qilinib, samarali amaliyotlar aniqlab olindi. Statistik tahlil usuli orqali turizm sohasidagi asosiy ko'rsatkichlar baholanib, raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorligi aniqlashtirildi. Shuningdek, kuzatish va umumlashtirish metodlari asosida mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Natijalari shuni ko'rsatdiki turizm obyektlarini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish yuqori iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. O'rganishlar davomida aniqlanishicha, raqamlashtirish jarayonini joriy etgan turizm obyektlarida xizmat ko'rsatish sifati sezilarli darajada yaxshilanadi, xizmat ko'rsatish vaqti qisqaradi hamda mijozlar ehtiyojlariga moslashuvchanlik ortadi. Ayniqsa, onlayn bronlash tizimlari, mobil ilovalar va elektron to'lov platformalaridan foydalanish xizmatlarni tezkor va qulay shaklda taqdim etish imkonini yaratadi. Bu esa turistlarning qoniqish darajasini oshirib, ularning qayta tashrif buyurish ehtimolini kuchaytiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalarni qo'llayotgan turizm obyektlarida mijozlar soni va daromad ko'rsatkichlari an'anaviy faoliyat yuritayotgan obyektlarga nisbatan ancha yuqori. Raqamli marketing vositalari, jumladan ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari va onlayn reklama platformalari orqali xizmatlarni targ'ib qilish samaradorligi oshgan. Natijada turizm obyektlari o'z xizmatlarini keng auditoriyaga, hatto xalqaro miqyosda taqdim etish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

1-jadval.

Raqamlashtirishning turizm obyektlari faoliyatiga ta'siri¹

Ko'rsatkichlar	Raqamlashtirilgan obyektlar	An'anaviy obyektlar
Mijozlar soni, yillik	28 000	18 000
Daromad, ming AQSh dollarda	1 350	820
Xizmat ko'rsatish vaqti, daqiqada	4-6	10-15
Mijozlar qoniqish darajasi, foizda	94	76
Onlayn xizmat ulushi, foizda	85	30

¹ Muallif manbalar asosida ishlanmasi

1-jadvaldagi ma'lumotlar ko'rinib turibdiki, raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida turizm obyektlarining asosiy ko'rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilangan. Xususan, mijozlar sonining ortishi va xizmat ko'rsatish vaqtining qisqarishi korxonalarning samaradorligini oshirgan. Shu bilan birga, mijozlar qoniqish darajasining yuqoriligi xizmatlar sifati va qulayligining ortganligini tasdiqlaydi.

Sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalaridan foydalanish turizm obyektlari faoliyatini yanada optimallashtirish imkonini beradi. Bu texnologiyalar yordamida mijozlar xatti-harakatlari tahlil qilinib, ularga individual xizmatlar taklif etilishi mumkin. Natijada boshqaruv qarorlarining aniqligi oshib, resurslardan samarali foydalanish ta'minlanadi. Umuman olganda, olingan natijalar turizm obyektlarini raqamli transformatsiya qilish ularning raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqot natijalari turizm obyektlarida raqamli texnologiyalarni joriy etish ularning faoliyat samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Xususan, xizmat ko'rsatish tezligi, mijozlar qoniqish darajasi va daromad ko'rsatkichlarining oshishi raqamlashtirish jarayonining ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, raqamli marketing vositalarining keng qo'llanilishi turizm xizmatlarini ommalashtirish va yangi mijozlarni jalb etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Biroq, olingan natijalar bilan bir qatorda, turizm obyektlarini raqamlashtirish jarayonida bir qator muammolar ham mavjudligi aniqlandi. Avvalo, texnologik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi ayrim hududlarda raqamli xizmatlarni joriy etishni qiyinlashtirmoqda. Shuningdek, malakali kadrlar yetishmasligi va xodimlarning raqamli ko'nikmalarining past darajada ekanligi ham muhim muammolardan biri hisoblanadi. Bu holat yangi texnologiyalarni samarali qo'llashni cheklaydi.

Raqamli transformatsiya jarayonida yuqori moliyaviy xarajatlar talab etilishi kichik va o'rta turizm subyektlari uchun muayyan qiyinchiliklar tug'diradi. Axborot xavfsizligi va ma'lumotlarni himoya qilish bilan bog'liq masalalar ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Turistlar ma'lumotlarining himoyalanganligi ta'minlanmasa, bu xizmatlarga bo'lgan ishonch pasayishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, turizm obyektlarini raqamli rivojlantirish jarayonida kompleks yondashuvni qo'llash zarur. Davlat tomonidan infratuzilmani rivojlantirish, xususiyl sektor tomonidan innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda kadrlar malakasini oshirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Faqatgina shu yo'l bilan turizm sohasida barqaror rivojlanish va yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turizm obyektlarini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish ularning samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Raqamlashtirish jarayoni orqali xizmat ko'rsatish sifati yaxshilanib, turistlar uchun qulay va tezkor xizmatlar taqdim etish imkoniyati kengayadi. Ayniqsa, onlayn bronlash tizimlari, mobil ilovalar va elektron to'lov platformalari turizm xizmatlarini yanada ommalashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, raqamli texnologiyalarni joriy etish turizm obyektlarining daromadlarini oshirish, mijozlar oqimini ko‘paytirish va marketing faoliyatini samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Sun‘iy intellekt va katta ma‘lumotlar (Big Data) texnologiyalaridan foydalanish esa boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonini takomillashtirib, resurslardan oqilona foydalanish imkonini yaratadi.

Biroq, raqamli transformatsiyani amalga oshirish jarayonida ayrim muammolar, jumladan, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali kadrlar yetishmasligi va yuqori moliyaviy xarajatlar mavjudligi aniqlandi. Shu sababli, ushbu muammolarni bartaraf etish uchun davlat va xususiy sektor o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, raqamli infratuzilmani rivojlantirish va mutaxassislar malakasini oshirish zarur.

Turizm obyektlarini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish nafaqat sohaning ichki samaradorligini oshiradi, balki mamlakat iqtisodiy o‘sishiga ham sezilarli hissa qo‘shadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdusalomova, I. I. Q. (2025). Sun‘iy intellekt texnologiyalarining global rivojlanish istiqbollari va qo‘llanilish sohalari. *Science and Education*, 6(12), 134-140.
2. Rajabov, S., & Abdusalomova, I. Raqamli Texnologiyalarning Makroiqtisodiy Barqarorlikka Ta’siri. *Green Economy and Development*, 3(6), 665802.
3. Abdullayev, M., Saidahrar, G., & Ayupov, R. (2020). Raqamli iqtisodiyet-kadrlar tayёрлашнинг долзарб йўналишлари. *Архив научных исследований*, 1, 23.
4. Sadinov, A., & Rajabov, S. (2023). Utilizing digital technologies for waste management. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 381, p. 01096). EDP Sciences.
5. Ражабов, Ш. Проблема оптимального управления, связанная с экологическими проблемами. *Муаллим оғўм зликсиз билимлендири²*, 317.
6. Rajabov, S., & Umarov, N. (2025, December). Analysis And Forecasting Of Student Performance Based On Digital Technologies. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 21-24).
7. Buhalis D., Law R. (2008). Progress in information technology and tourism management.
8. Gretzel U., Sigala M., Xiang Z., Koo C. (2015). Smart tourism: foundations and developments.
9. Porter M. (2001). Strategy and the Internet. *Harvard Business Review*.
10. Xiang Z., Gretzel U. (2010). Role of social media in online travel information search.
11. UNWTO (2019). Global Report on Digital Transformation in Tourism.

MINTAQALARDA TIBBIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA SOLIQ VA BOJXONA IMTIYOZLARINING TA'SIRI

Yusupova Mehribon O'ktamovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya

Annotatsiyada mintaqalarda tibbiy turizmni rivojlantirishda soliq va bojxona imtiyozlarining ta'siri ilmiy asosda o'rganildi. Xalqaro va milliy manbalar asosida tibbiy xizmatlar eksportining iqtisodiy o'sishga ta'siri baholandi. Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari tajribasida qo'llanilgan imtiyozlar tizimi tahlil qilindi hamda O'zbekiston hududlarining institutsional imkoniyatlari aniqlandi. Erkin iqtisodiy hududlardagi foyda solig'i imtiyozlari, mulk va yer solig'idan ozod qilish hamda bojxona to'lovlarini bekor qilish choralarining tibbiy klasterlar shakllanishiga ta'siri asoslandi. Statistik ma'lumotlar asosida tibbiy turistlar oqimining o'sish dinamikasi yoritildi. Olingan natijalar asosida imtiyozlarni mintaqalar kesimida qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: tibbiy turizm, soliq imtiyozlari, bojxona imtiyozlari, klaster, eksport, mintaqaviy rivojlanish, erkin hudud

Аннотация

В аннотации было изучено влияние налоговых и таможенных льгот на развитие медицинского туризма в регионах. На основе международных и национальных источников была оценена роль экспорта медицинских услуг в экономическом росте. Проанализирован опыт стран Юго-Восточной Азии и определены институциональные возможности регионов Узбекистана. Обосновано влияние налоговых каникул, освобождения от налога на имущество и землю, а также отмены таможенных платежей на формирование медицинских кластеров. На основе статистических данных отражена динамика роста потока медицинских туристов. По результатам исследования разработаны практические рекомендации по применению льгот на региональном уровне.

Ключевые слова: медицинский туризм, налоговые льготы, таможенные преференции, кластер, экспорт, региональное развитие

Abstract

The abstract examined the impact of tax and customs incentives on the development of medical tourism in regions. Based on international and national sources, the role of medical service exports in economic growth was assessed. The experience of South-East Asian countries was analyzed and the institutional capacities of Uzbekistan's regions were identified. The effects of profit tax holidays, exemptions from property and land taxes, and the removal of customs duties on the formation of medical clusters were substantiated. Statistical data were used to illustrate the growth dynamics of inbound medical tourist flows. Based on the findings, practical recommendations were developed for the regional implementation of incentives.

Keywords: medical tourism, tax incentives, customs preferences, cluster, export, regional development

KIRISH

Tibbiy turizm soʻnggi oʻn yil mobaynida xizmatlar eksportining tez surʼatlar bilan oʻsayotgan tarmogʻiga aylangan. Bemorning sogʻliqni saqlash xizmatini oʻz davlati hududidan tashqarida olish maqsadida qilgan harakati endilikda mahalliy iqtisodiyotning emas, balki butun mintaqaning oʻsish omiliga aylangan. Janubi-Sharqiy Osiyodagi tibbiy va sogʻlomlashtirish turizmi bozori 2024-yilda 66,1 mlrd. AQSh dollariga teng baholanib, 2034-yilga qadar 218,4 mlrd. dollarga yetishi kutilmoqda [13]. Xalqaro tahliliy markazlar global bozorni 2034-yilga borib 283 mlrd. dollar darajasiga yetishini, oʻrtacha yillik oʻsish surʼati 15,6 foizdan kam boʻlmashligini taxmin qilmoqda [12].

Bunday oʻsish surati tibbiy turizmni rivojlantirishni tanlagan davlatlar uchun fiskal siyosatni alohida vositaga aylantirgan. Xizmatlar eksporti hisobiga valyuta tushumini oshirish, klinik infratuzilmaga investitsiyalarni jalb etish va malakali kadrlarni saqlab qolish maqsadida koʻpchilik davlatlar imtiyozli soliq rejimlari, bojxona toʻlovlaridan ozod qilish va sodda vizalar tartibini birgalikda qoʻllamoqda [12]. Mintaqaviy nuqtai nazardan qaraganda, bunday choralar tibbiy klasterlar shakllanishini tezlashtiradi, bandlikni oshiradi va sogʻliqni saqlash tarmogʻining sifat darajasini koʻtarishga xizmat qiladi [15].

Oʻzbekiston Respublikasida soliq va bojxona imtiyozlari mintaqalarni rivojlantirish strategiyasining muhim qismi sifatida shakllantirilgan. Erkin iqtisodiy hududlar, erkin turistik hudud “Charvoq”, farmatsevtika erkin iqtisodiy hududlari ishtirokchilari uchun foyda soligʻi boʻyicha imtiyozli muddatlar, mulk va yer soligʻidan ozod qilish, ishlab chiqarish va qurilish uchun import qilinadigan tovarlar boʻyicha bojxona toʻlovlaridan ozod etish chora-tadbirlari joriy etilgan [1], [2]. 2024-yil 23-sentyabrda qabul qilingan Prezidentning PQ-335-son “Tibbiy va sogʻlomlashtirish turizmini yanada rivojlantirish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi qarori esa mintaqalarda tibbiy turizm uchun maxsus ragʻbatlantirish vositalarini joriy etishga yoʻl ochdi [14].

Maqolaning maqsadi mintaqalarda tibbiy turizmni rivojlantirishga soliq va bojxona imtiyozlarining qanday taʼsir koʻrsatishini nazariy jihatdan ochib berish, jahon tajribasini Oʻzbekiston sharoitiga moslashtirib baholash va imtiyozlarning samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy takliflarni shakllantirishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, mintaqaviy tibbiy turizmga fiskal va bojxona imtiyozlari yagona tizim sifatida qaralgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tibbiy turizm hodisasini sogʻliqni saqlash xizmatlari savdosi nuqtai nazaridan dastlabki tartibli baholashlardan biri Smith va hammualliflarning ishida keltirilgan. Ular tibbiy xizmatlar eksportini global xizmatlar savdosining tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, bemor harakati boʻyicha toʻrt rejimli yondashuvni asosladi va davlat siyosati instrumentlarining roli jihatidan tahlil qildi [15]. Pocock va Phua Tailand, Singapur, Malayziya tajribasini qiyosiy oʻrganib, soliq imtiyozlari, akkreditatsiya talablari va davlat-xususiy hamkorligining tibbiy turizm xizmatlari sifatiga taʼsir mexanizmini koʻrsatib berdi [13].

Soliq imtiyozlarining samaradorligini baholashga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarda turli yondashuvlar mavjud. Jahon banki va OECD tomonidan tayyorlangan analitik hujjatlarda imtiyozlar "fiskal xarajat" sifatida qaralib, ularning byudjetga ta'siri va investitsion oqimlarni yo'naltirishdagi roli o'lchanadi [12]. Ba'zi tadqiqotlarda imtiyozli rejimlar investitsiya hajmiga emas, balki uning tarkibiga, ya'ni ilmiy sig'imli sektorlarga oqib o'tishiga yordam beradi degan xulosa keltiriladi. Markaziy Osiyo tadqiqotlarida esa imtiyozlar samaradorligini baholash uchun AETR/METR ko'rsatkichlari, byudjet tushumlari va investitsiya o'rtasidagi munosabat ko'rsatkichlari qo'llanilgan [6].

O'zbekiston sharoitida tibbiy turizm masalasi nisbatan yangi yo'nalish hisoblanadi. G'. Nuritdin o'g'lining tadqiqotida mamlakatga keluvchi tibbiy turistlar soni 2015-yildagi 12 mingdan 2023-yilda 61 mingdan oshganligi qayd etilib, mintaqaviy tibbiy turizm klasterlari shakllantirish bo'yicha ko'p o'lchamli yondashuv taklif etilgan. Tahlilga ko'ra, samarali tatbiq etilgan taqdirda mamlakat tibbiy turizm eksportidan yiliga 300 mln. AQSh dollarigacha tushum olishi mumkin [7]. PwC va xalqaro auditorlik tashkilotlari hisobotlari erkin iqtisodiy hududlarda investitsiyalar hajmiga qarab 3 yildan 10 yilgacha foyda solig'idan ozod qilish, mol-mulk va yer solig'idan istisno qilish chora-tadbirlarini batafsil tasniflagan [1], [2], [4].

Bojxona imtiyozlari masalasi alohida o'rin egallaydi. O'zbekiston qonunchiligida tibbiy texnika va dori vositalarini davlat ro'yxatidan o'tkazmasdan, bojxona rasmiylashtiruvsiz olib kirish va olib chiqishga yo'l qo'yiladigan ayrim hollar belgilangan [10]. Erkin iqtisodiy hudud ishtirokchilari uchun ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun olib kirilayotgan asbob-uskuna va xom ashyo bo'yicha bojxona to'lovlari bekor qilingan [2]. UNCTAD investitsiya monitoringi hujjatlarida turizm va sog'liqni saqlash sektorlariga taalluqli imtiyozlarning xususiy sektor ishtirokini kengaytirishdagi roli e'tirof etilgan [3].

Mavjud adabiyotlardagi bo'shliq esa fiskal va bojxona imtiyozlarini yagona instrumental majmua sifatida mintaqaviy darajada birgalikda baholaydigan tahlillarning kamligida ko'rinadi. Aksariyat ishlar yo umumiy turizm sektoriga, yo umumiy sog'liqni saqlash xizmatlariga bag'ishlangan bo'lib, mintaqalar darajasidagi tibbiy turizm klasterlari uchun moslashtirilgan baholash modelini taklif qilmaydi. Maqolada o'rganilayotgan masala xuddi shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning nazariy asosini fiskal rag'batlantirish nazariyasi, mintaqaviy iqtisodiyot va xizmatlar savdosi nazariyasi tashkil etadi. Ishda kontent-tahlil, qiyosiy tahlil, tarkibiy mantiqiy va statistik dinamik tahlil usullaridan foydalanildi. Birlamchi ma'lumot manbalari sifatida O'zbekiston Statistika agentligining 2023-2024 yillardagi tibbiy turistlar oqimi bo'yicha rasmiy ma'lumotlari, Savdo va Investitsiyalar vazirligining ochiq hisobotlari, "Lex.uz" huquqiy axborot tizimida e'lon qilingan PQ-335-son qarori, hamda tax-legal.uz va PwC tomonidan tayyorlangan soliq sharhlari olindi [1], [4], [8], [9], [14].

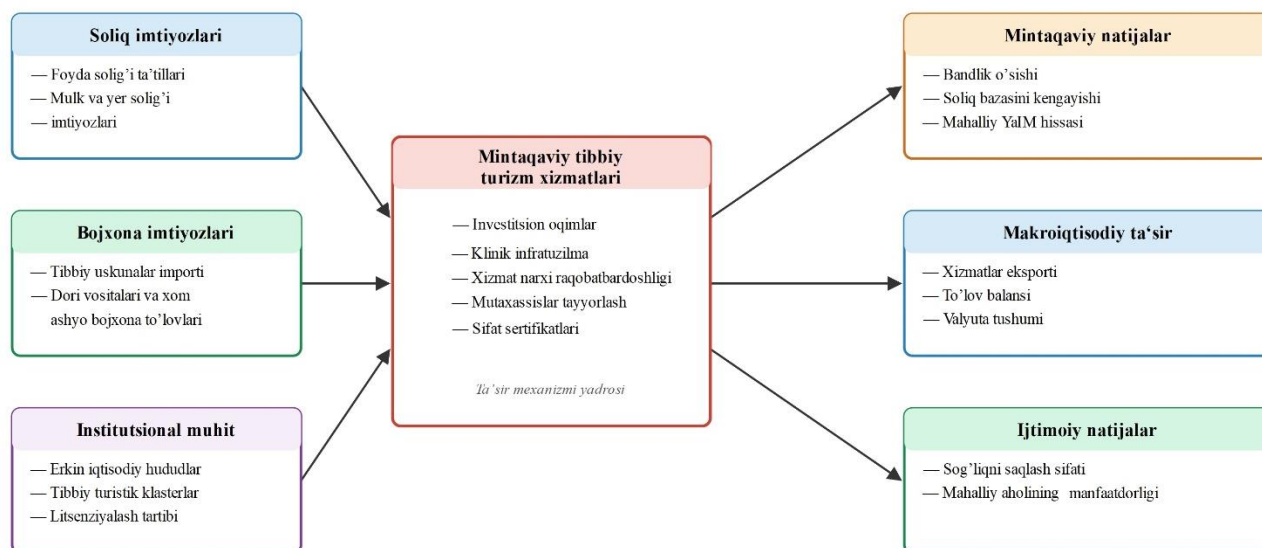
Ikkilamchi ma'lumotlar manbalari sifatida xalqaro analitik markazlar (Grand View Research, Global Market Insights, Future Market Insights, Credence Research,

IMARC Group) tomonidan tayyorlangan tibbiy turizm bozori bo'yicha hisobotlardan, hamda UNCTAD Investitsiya siyosati monitoringi hujjatlaridan foydalanildi [3], [12], [13], [15]. Mintaqaviy ko'lamdagi ko'rsatkichlar Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari uchun davlatga qarab guruhlandi va imtiyozlar tarkibi bo'yicha tasniflandi.

Tahlilning bosqichlari quyidagicha amalga oshirildi: birinchi bosqichda imtiyozlarning tasnifi va huquqiy asoslari aniqlandi; ikkinchi bosqichda jahon va mintaqaviy bozor dinamikasi qiyoslandi; uchinchi bosqichda O'zbekistondagi tibbiy turistlar oqimi va tegishli huquqiy chora-tadbirlar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik aniqlandi; to'rtinchi bosqichda esa ta'sir mexanizmi kontseptual model shaklida umumlashtirildi (1-rasm). Tadqiqot davomida raqamli ma'lumotlar faqat rasmiy va xalqaro nashr qilingan manbalardan olingan, mavhum yoki tasdiqlanmagan ko'rsatkichlar foydalanilmagan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Soliq va bojxona imtiyozlarining tibbiy turizmga ta'siri uch yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, foyda solig'i bo'yicha ta'tillar va kamaytirilgan stavkalar xususiy klinikalarning kapital qaytarish muddatini qisqartirib, klinik infratuzilmaga investitsiyalarni jalb etadi. Erkin iqtisodiy hududlar to'g'risidagi qonunchilikka muvofiq, ishtirokchilar 3 mln. AQSh dollaridan 5 mln. dollargacha investitsiya kiritisa 3 yil, 5 mln. dollardan 15 mln. dollargacha 5 yil, 15 mln. dollardan ortiq 10 yil davomida foyda solig'idan ozod qilinadi [1, 2]. Ikkinchidan, mulk va yer solig'idan ozod qilish kapitalni shifoxona binolari, sanatoriy va sog'lomlashtirish komplekslari qurilishiga yo'naltirishni iqtisodiy jihatdan oqilona qiladi. Uchinchidan, bojxona to'lovlarini bekor qilish tibbiy texnika, diagnostika uskunalari va ayrim dori vositalarining tannarxini pasaytirib, xizmat narxining xalqaro raqobatdoshligini ta'minlaydi [2, 10].

1-rasm. Mintaqaviy tibbiy turizmga soliq-bojxona imtiyozlarining ta'sir mexanizmi¹.

¹ Muallif tomonidan manbalar asosida tuzilgan.

1-rasm imtiyozlarning kompleks ta'sir mexanizmini ifoda etadi. Soliq, bojxona va institutsional imtiyozlar oqimlari mintaqaviy tibbiy turizm xizmatlari yadrosini shakllantiradi. O'z navbatida xizmatlar yadrosi mintaqaviy, makroiqtisodiy va ijtimoiy natijalarga zamin yaratadi.

Jahon tajribasiga ko'ra, mintaqaviy tibbiy turizm rivojlangan davlatlarda fiskal imtiyozlar markazlashtirilgan emas, balki klaster shaklida tatbiq etiladi. Tailandda 2024-yilda tibbiy turizm bozori 433,8 mln. AQSh dollarini, kengroq tibbiy va sog'lomlashtirish turizmi esa 31,5 mlrd. dollarni tashkil etgan; Bangkok, Sharqiy iqtisodiy yo'lak (EEC) va Chiang Mai mintaqalari kesimida soliq imtiyozlari va xalqaro vizalar bilan birga ishlatilgan [12]. Malayziyada davlat dasturi "Malaysia Healthcare Travel Council" doirasida xususiy klinikalarga soliq imtiyozlari, sodda vizalar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari joriy etilgan, mamlakat bozori 2024-yilda 508,4 mln. AQSh dollarini tashkil etib, 2032-yilga borib 1,59 mlrd. dollarga yetishi prognoz qilinmoqda [13]. Indoneziyada 2025-yilda Bali orolida birinchi tibbiy turizm bo'yicha maxsus iqtisodiy hudud ochildi va u to'liq fiskal-bojxona rejimida ishlamoqda [15].

Quyidagi 1-jadvalda mintaqaviy tibbiy turizmga ta'sir ko'rsatuvchi soliq va bojxona imtiyozlari turlari bo'yicha taqqoslama keltirilgan. Jadval ma'lumotlari rasmiy soliq sharhlari, hukumat hujjatlari va xalqaro tahliliy hisobotlardan olingan.

1-jadval.

Tibbiy turizmga oid soliq va bojxona imtiyozlari turlarining qiyosiy tahlili¹

Imtiyoz turi	Mazmuni va shartlari
Foyda solig'i ta'tili (EIH ishtirokchilari)	Investitsiya hajmiga qarab 3 yildan 10 yilgacha to'liq ozod qilish; keyingi 5 yil amaldagi stavkadan 50% past stavka
Mol-mulk va yer solig'idan ozod qilish	EIH va erkin turistik hudud "Charvoq" ishtirokchilari uchun ishlab chiqarish va xizmat ob'ektlariga to'liq ozod qilish
Bojxona to'lovlaridan ozod qilish	Ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun olib kelinadigan asbob-uskuna, xom ashyo va respublikada ishlab chiqarilmaydigan qurilish materiallari (rasmiylashtiruv yig'imi bundan mustasno)
VAT to'lovini kechiktirish	EIH ishtirokchilari uchun import qilinadigan tovarlar bo'yicha 120 kungacha kechiktirish
Tibbiy turizm bo'yicha maxsus chora-tadbirlar	Tibbiy va sog'lomlashtirish turizmi subyektlariga rag'batlantirish, mintaqaviy klasterlar shakllantirish, davlat-xususiy sheriklik
Aviakompaniyalar va aeroportlarga imtiyoz	Bojxona to'lovlaridan ozod, 3 yil davomida foyda va mol-mulk solig'i 50% kamaytiriladi

1-jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasidagi imtiyozlar tarkibi xalqaro tajribadagi asosiy elementlarni qamrab oladi. Foyda solig'i ta'tili xalqaro standartlarga muvofiq, investitsiya miqyosiga bog'lab tabaqalashtirilgan. Bojxona to'lovlaridan ozod qilish texnologik uskunalar va xom ashyo bo'yicha keng qamrovli, bu tibbiy infratuzilmani modernizatsiya qilish uchun moliyaviy yukni kamaytirishga xizmat qiladi.

¹ Manbalar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Soliq-bojxona imtiyozlari ta'sirining miqdoriy tarafi O'zbekiston statistik ma'lumotlarida aniq aks etgan. 2024-yil yanvar-noyabr oylarida mamlakatga 7,3 mln. xorijiy turist tashrif buyurgan, ulardan 98,8 mingi tibbiy maqsadda kelgan, bu o'tgan yilning shu davriga nisbatan 77 foizga ko'p [9]. Tibbiy turistlarning asosiy oqimi Tojikistondan (75,4 ming kishi), Qozog'istondan (11,3 ming) va Qirg'izistondan (9,2 ming) tashkil topgan [9]. Statistika agentligining oraliq hisobotiga ko'ra, 2024-yilning birinchi sakkiz oyida tibbiy turistlar soni o'tgan yilning shu davriga nisbatan 83,6 foizga oshgan [8]. Mamlakat turizm xizmatlari eksporti 2023-yildagi 2,14 mlrd. dollardan 2024-yilda 3,52 mlrd. dollarga ko'tarilgan [10]. "O'zbekiston-2030" strategiyasi doirasida tibbiy va ta'lim turizmi eksportidan birgalikda yiliga 1,5 mlrd. dollar tushum olish maqsadi belgilangan [11].

Imtiyozlarning mintaqaviy ta'siri quyidagi mexanizmlar orqali namoyon bo'ladi. Toshkent shahar va viloyatida joylashgan farmatsevtika erkin iqtisodiy hududlari (Bo'stonliq-farm, Parkent-farm), erkin turistik hudud "Charvoq" va sog'lomlashtirish komplekslari investorlar uchun moliyaviy yukni pasaytiradi. Buxoro va Samarqand viloyatlaridagi tarixiy-rekreatsion infratuzilma, Farg'ona vodiysidagi mineral suv manbalari va Toshkent viloyatidagi tog' iqlim sharoitlari tibbiy va sanatoriy-kurort xizmatlarini birlashtirish imkoniyatini beradi. PQ-335-son qarori esa mintaqalarda tibbiy va sog'lomlashtirish klasterlarini tashkil etish bo'yicha huquqiy poydevor yaratdi [14].

Janubi-Sharqiy Osiyo bozori tendensiyalari bilan qiyoslash O'zbekiston uchun salohiyatli ko'rsatkichlarni aniq belgilashga imkon beradi. ASEAN davlatlarida tibbiy va sog'lomlashtirish turizmi 2025-2034 yillarda yiliga 12,4 foiz, Janubi-Sharqiy Osiyo tibbiy turizm bozori esa 21,4 foiz o'rtacha sur'atda kengayishi prognoz qilinmoqda [13], [15]. Hozirgi vaqtda O'zbekiston jahon tibbiy turizmida 0,1 foizgacha hissaga ega bo'lib, mintaqaviy ko'rsatkichlarni qabul qilingan strategik maqsadlar darajasiga olib chiqish uchun fiskal va bojxona imtiyozlari yagona tizimda samarali qo'llanilishi muhim hisoblanadi [7].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlil natijalariga ko'ra, soliq va bojxona imtiyozlari mintaqalarda tibbiy turizmni rivojlantirishning institutsional poydevorini tashkil etadi. Foyda solig'i bo'yicha ta'tillar, mulk va yer solig'idan ozod qilish, bojxona to'lovlarini bekor qilish o'zaro to'ldiruvchi vositalar majmuasi sifatida ish ko'rsatadi va ularning birgalikda qo'llanilishi mintaqaviy tibbiy klasterlar shakllanishini tezlashtiradi. O'zbekiston Respublikasida shakllantirilgan huquqiy poydevor jahon tajribasidagi asosiy elementlarni o'zida mujassam etgan, biroq imtiyozlardan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar zarur.

Birinchi taklif sifatida mintaqalar kesimida tibbiy turizm uchun maxsus klaster mavqeyi bilan birga foyda solig'i ta'tilini xalqaro akkreditatsiyaga ega klinikalarga avtomatik tarzda qo'llashni belgilash maqsadga muvofiq. Bu xalqaro JCI yoki ISO 9001 standartlarini joriy etishga rag'batlantiradi va xizmat sifatining xalqaro raqobatdoshligini ta'minlaydi.

Ikkinchi taklif tibbiy uskunalar, sanatoriy va kurort komplekslarida foydalaniladigan rekreatsion uskunalar bo'yicha bojxona to'lovlaridan ozod qilish tartibini soddalashtirishga qaratilgan. Bunda erkin iqtisodiy hudud chegarasidan tashqaridagi mintaqaviy klinikalar uchun ham mavjud rejimni mintaqaviy klaster doirasida vaqtinchalik kengaytirish mumkin.

Uchinchi taklif imtiyozlardan foydalanish samaradorligini baholashning yagona uslubini joriy etishdir. Har bir imtiyoz turi uchun byudjetdan kelgan fiskal xarajat, tibbiy turistlar oqimining o'sishi va xizmatlar eksporti hajmi o'rtasidagi nisbatni o'lchaydigan ko'rsatkichlar tizimi shakllantirilishi lozim [6].

To'rtinchi taklif tibbiy turizm uchun moslashtirilgan bojxona-vizalik koridor tashkil etishni o'z ichiga oladi. Bemor va uning hamrohi uchun davolanish davriga moslashtirilgan viza rejim, transport va dori vositalarini soddalashtirilgan tartibda olib kirish va olib chiqish imkoniyati Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari tajribasidagi muvaffaqiyatli element sifatida tan olingan.

Beshinchi taklif PQ-335-son qarori bilan belgilangan chora-tadbirlarni amalga oshirishda mintaqaviy hokimiyatlar, Sog'liqni saqlash vazirligi, Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi hamda Davlat soliq qo'mitasining birgalikdagi monitoring tizimini joriy etishdan iborat. Imtiyozlarning haqiqiy iqtisodiy ta'siri to'g'risidagi yillik ochiq hisobot mintaqaviy bozorlar shaffofligini va investitsion ishonchni mustahkamlaydi.

Yuqorida keltirilgan takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi mintaqalarda tibbiy turizm xizmatlari eksporti hajmini ko'paytirishga, malakali kadrlarni saqlab qolishga, mahalliy aholining sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish sifatini oshirishga, hamda "O'zbekiston-2030" strategiyasida belgilangan tibbiy va ta'lim turizmi eksporti bo'yicha 1,5 mlrd. dollarlik mo'ljalga erishish jarayonini jadallashtirishga xizmat qiladi [11].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. PwC Tax Summaries. Republic of Uzbekistan - Corporate - Tax credits and incentives. 2024. URL: <https://taxsummaries.pwc.com/republic-of-uzbekistan/corporate/tax-credits-and-incentives>
2. Embassy of the Republic of Uzbekistan in Malaysia. Free Economic Zones: Benefits and Preferences. URL: https://uzbekembassy.com.my/eng/economy/free_economic_zones/
3. UNCTAD. Investment Policy Monitor: Uzbekistan - Adopts new tax incentives to guarantee wider private sector participation. 2022. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-policy-monitor/measures/3958/adopts-new-tax-incentives-to-guarantee-wider-private-sector-participation->
4. Tax-Legal.uz. Tax incentives for business in Uzbekistan. 2024. URL: <https://tax-legal.uz/en/tax-incentives/>
5. Uzbekistan Travel. Investing in Uzbekistan's Tourism. URL: <https://uzbekistan.travel/en/o/10-reasons-invest-uzbekistans-tourism-industry/>
6. Bobir Abdurakhmonov. The Effectiveness of Tax Incentives in the Tourism Sector of Uzbekistan. ResearchGate, 2021. URL:

https://www.researchgate.net/publication/353261049_The_Effectiveness_of_Tax_Incentives_in_the_Tourism_Sector_of_Uzbekistan

7. G. S. Nuritdin o'g'li. Prospects for The Development of Medical Tourism in Uzbekistan. American Journal of Economics and Business Management, vol. 8, no. 7, 2025, pp. 3064-3072. URL:

<https://www.globalresearchnetwork.us/index.php/ajebm/article/view/3757>

8. bne IntelliNews. Uzbekistan records 84% y/y rise in medical tourist visits in 8M24. 2024. URL: <https://www.intellinews.com/uzbekistan-records-84-y-y-rise-in-medical-tourist-visits-in-8m24-345463/>

9. Travel and Tour World. Uzbekistan's Tourism Boom Reaches New Heights With 7.3 Million Visitors. 2024. URL:

<https://www.travelandtourworld.com/news/article/uzbekistans-tourism-boom-reaches-new-heights-with-7-3-million-visitors-in-first-11-months-of-2024/>

10. U.S. International Trade Administration. Uzbekistan - Travel and Tourism Country Commercial Guide. 2025. URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/uzbekistan-travel-and-tourism>

11. Visit Tashkent. Uzbekistan Targets 20 Million Foreign Tourists by 2030. 2026. URL: <https://visittashkent.uz/news/uzbekistan-tourism-growth-plan/>

12. Grand View Research. Medical Tourism Market Size & Share - Industry Report, 2035. URL: <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/medical-tourism-market>

13. Global Market Insights. ASEAN Medical and Wellness Tourism Market Growth 2034. URL: <https://www.gminsights.com/industry-analysis/asean-medical-and-wellness-tourism-market>

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 23-sentyabrdagi PQ-335-son "Tibbiy va sog'lomlashtirish turizmini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. URL: <https://lex.uz/docs/7111505>

15. IMARC Group. South East Asia Medical Tourism Market: Size, Share and Forecast 2033. URL: <https://www.imarcgroup.com/south-east-asia-medical-tourism-market>

16. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 09. - C. 415-424.

MINTAQAVIY IQTISODIY SALOHİYATDAN FOYDALANISH JARAYONLARINI PROGNOZ QILISH

Turayev Og‘abek Kaxramonovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintaqaviy iqtisodiy salohiyatdan foydalanish jarayonlarini prognoz qilishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida hududiy resurslarning tarkibiy elementlari tizimlashtirildi va Xorazm viloyati misolida makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar dinamikasi o‘rganildi. Statistik ma’lumotlar asosida korrelyatsion-regression bog‘liqliklar aniqlanib, iqtisodiy o‘shishga ta’sir etuvchi omillar baholandi. Box-Jenkins metodologiyasi asosida qisqa va o‘rta muddatli prognozlar ishlab chiqildi. Natijalar hududiy iqtisodiyotda investitsiyalar, sanoat va eksport omillarining ustuvor ahamiyatini ko‘rsatdi. Tadqiqot yakunida mintaqaviy boshqaruv samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: mintaqaviy salohiyat, prognozlash, iqtisodiy o‘shish, investitsiya, ekonometrik model, hududiy rivojlanish.

Аннотация

В статье проанализированы теоретические и практические аспекты прогнозирования использования регионального экономического потенциала. В ходе исследования систематизированы структурные элементы ресурсов и изучена динамика макроэкономических показателей на примере Хорезмской области. На основе статистических данных выявлены корреляционно-регрессионные зависимости и оценены факторы экономического роста. С применением методологии Box-Jenkins разработаны краткосрочные и среднесрочные прогнозы. Результаты показали ключевую роль инвестиций, промышленности и экспорта в развитии региональной экономики. По итогам исследования сформулированы научно обоснованные рекомендации по повышению эффективности регионального управления.

Ключевые слова: региональный потенциал, прогнозирование, экономический рост, инвестиции, эконометрическая модель, региональное развитие.

Abstract

This study examined theoretical and practical aspects of forecasting the utilization of regional economic potential. The research systematized structural components of regional resources and analyzed macroeconomic dynamics using the case of Khorezm region. Based on statistical data, correlation and regression relationships were identified and key drivers of economic growth were evaluated. Short- and medium-term forecasts were developed using the Box-Jenkins methodology. The findings indicated the dominant role of investment, industrial output, and export expansion in regional development. The study also proposed scientifically grounded

recommendations aimed at improving the effectiveness of regional economic management.

Keywords: regional potential, forecasting, economic growth, investment, econometric model, regional development.

KIRISH

Mintaqaviy iqtisodiy salohiyat - hudud doirasida mavjud bo'lgan tabiiy, mehnat, ishlab chiqarish, moliyaviy, innovatsion va institutsional resurslarning yaxlit majmuasi sifatida hududiy taraqqiyot dinamikasini belgilab beruvchi asosiy iqtisodiy kategoriyani ifodalaydi. Salohiyatdan to'liq va samarali foydalanish hududning iqtisodiy o'sish sur'atini, aholi farovonligini hamda makonlararo raqobat qobiliyatini bevosita aniqlaydi [1].

Hududiy resurslarning oqilona taqsimoti va strategik yo'naltirilishi zamonaviy boshqaruv tizimida ustuvor o'rin tutadi. Salohiyatdan foydalanishning yangi sifat bosqichiga o'tish istiqbolli yo'nalishlarni oldindan ko'ra olish va ilmiy asoslangan prognoz modellarini joriy etish bilan bog'liq [2]. Iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida prognoz tizimi hududiy boshqaruvning samaradorligini ta'minlovchi muhim vositaga aylandi.

O'zbekiston Respublikasida hududiy rivojlanish siyosati so'nggi yillarda yangi sifat ko'rinishiga ega bo'ldi. "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" hududlarning iqtisodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, sanoat va xizmatlar tarmoqlarini diversifikatsiya qilish, eksport quvvatini kengaytirish va investitsion muhitni yaxshilashni ustuvor vazifa sifatida belgilab berdi [3]. Strategik ko'rsatmalar har bir hudud uchun aniq prognoz tizimini shakllantirishni rag'batlantirmoqda.

Xorazm viloyati Quyi Amudaryo iqtisodiy hududining yorqin tarkibiy qismi bo'lib, qishloq xo'jaligi, to'qimachilik klasterlari, yengil sanoat, turizm va savdo-logistika sohalarida sezilarli o'sish quvvatiga ega. Viloyatning yalpi hududiy mahsuloti 2010-yildagi 2 888,6 mlrd. so'mdan 2025-yil yakuniga 62 987,5 mlrd. so'mga yetdi, ya'ni o'n besh yil davomida joriy narxlarda 21 baravarga oshdi [4]. Bunday yuksak natija salohiyatdan foydalanishning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish uchun ijobiy zamin yaratmoqda.

Maqolaning maqsadi mintaqaviy iqtisodiy salohiyatdan foydalanish jarayonlarini prognoz qilishning konseptual modelini ishlab chiqish va Xorazm viloyati misolida amaliy sinovdan o'tkazishdan iborat. Vazifalar quyidagicha aniqlandi: salohiyat va prognoz tushunchalarining nazariy mazmunini ochish; viloyatning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bo'yicha o'n besh yillik dinamikani baholash; korrelyatsion-regression bog'liqliklarni o'rganish; prognoz natijalari asosida boshqaruv tavsiyalarini shakllantirish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaviy iqtisodiyot va hududiy salohiyat masalalari xorijiy va ichki ilmiy adabiyotda boy tahliliy meros to'plagan. P. Krugmanning yangi iqtisodiy geografiyasi makonlararo o'sishning kumulativ xarakterini, ishlab chiqarishning aglomeratsiya

effektlari ostida konsentratsiyalashish qonuniyatini matematik shaklda asoslab berdi [1]. Ushbu nazariya hududiy taraqqiyotda ichki bozor hajmi va transport xarajatlari o'rtasidagi nozik muvozanatni yoritib, salohiyatdan foydalanishning makonsal o'lchamini ilmiy asosga qo'ydi.

M. Porter tomonidan taqdim etilgan klaster nazariyasi hududiy raqobatbardoshlikning manbai sifatida o'zaro bog'liq korxonalarning makonsal jamlanishini ko'rsatdi va salohiyatni baholashda tarmoqlararo aloqalarni hisobga olishni taklif etdi [5]. Klaster yondashuvining keyingi ishlanmalari hududiy raqobatchilikning institutsional asoslarini, innovatsion tarmoqlar va bilim almashinuvi mexanizmlarini chuqur tahlil qilishga yo'l ochdi [6].

R. Capello "Regional Economics" risolasida hududiy iqtisodiyotning to'rtta nazariy paradigmasini - joylashuv nazariyasi, eksport bazasi modeli, ichki o'sish nazariyasi va innovatsion muhit konsepsiyasini tizimlashtirib, salohiyatdan foydalanishni baholashning kompleks mezonlarini ishlab chiqdi [7]. P. Romerning endogen o'sish nazariyasi inson kapitali va texnologik bilimlarni mintaqaviy o'sishning ichki manbai sifatida belgiladi va innovatsiyaga yo'naltirilgan hududiy siyosatning ilmiy asoslarini yaratdi [8].

R. Solou kapital jamg'arish va texnologik taraqqiyot orasidagi funksional bog'liqlikni klassik shaklda ifodalab berdi va ishlab chiqarish funksiyasi konsepsiyasi orqali iqtisodiy o'sishning miqdoriy modellashtirish asoslarini yaratdi [9]. M. Storper hududiy iqtisodiyotni global iqtisodiy tizim doirasida nostatsionar evolyutsiya jarayoni sifatida talqin qildi va makonsal taraqqiyotning institutsional jihatlariga e'tibor qaratdi [10].

Hududiy salohiyatni miqdoriy baholash va prognoz qilish metodologiyasi G.J.D. Hewings va R.C. Jensen tomonidan tarmoqlararo balans yondashuvi orqali boyitildi; mintaqalararo input-output modellari tarmoq aloqalarining multiplikator effektini o'lchashga imkon berdi [11]. L. Anselinning fazoviy ekonometrika metodologiyasi hududlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ekonometrik modellarda hisobga olishni rasmiylashtirdi va makonsal panel tahlilning yangi avlodini shakllantirdi [12].

G.E.P. Box va G.M. Jenkinsning vaqt qatorlarini tahlil qilish metodologiyasi (ARIMA modellari) iqtisodiy ko'rsatkichlarni qisqa va o'rta muddatli prognozlashning standart vositasiga aylandi va hozirgi kunda mintaqaviy ekonometrik tadqiqotlarning asosiy quroli sifatida foydalanilmoqda [13]. E. Glaeser shaharlar va hududlarning unumdorligini insoniy kapital, mehnat bozori sifati va innovatsion muhit orqali tushuntiruvchi yangi avlod tahlillarini taqdim etdi [14].

J. Stiglitzning axborot iqtisodiyoti bo'yicha tadqiqotlari hududiy bozorlarda ma'lumot oqimi va institutsional sifat o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berdi va prognoz modellariga axborot omilini integratsiyalash zarurligini asosladi [15]. D. Acemoglu va J. Robinson institutsional sifatning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sirini empirik dalillar bilan ko'rsatib, hududiy farqlarning chuqur sabablarini institutsional o'zgaruvchilarga bog'lab tushuntirdi [16].

Xalqaro tashkilotlar tomonidan O'zbekiston iqtisodiyoti bo'yicha taqdim etilgan tahliliy hisobotlar mintaqaviy diversifikatsiya va investitsiya jalb qilishning

makroiqtisodiy ta'sirini empirik dalillar bilan asosladi. Jahon banki hisobotlari mamlakat hududlarining iqtisodiy o'sish sur'ati barqaror tarzda yuksalib borayotganini ta'kidladi [17]. Xalqaro valyuta jamg'armasi ekspertlari milliy iqtisodiyot uchun o'rta muddatli istiqbolda qulay sharoitlar shakllanishini empirik baholashdi [18].

Osiyo taraqqiyot banki tahlillarida O'zbekistonning hududiy infratuzilma loyihalari tabiiy o'sish manbai sifatida e'tirof etildi va xususiy investitsiyalarni jalb qilishning samarali kanallari ko'rsatildi [19]. Hududiy taraqqiyotni baholashda statistik bazaning kengayishi va monitoring tizimlarining raqamlashtirilishi xalqaro tajribada ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda [20]. Mavjud adabiyotlarning umumiy yo'nalishi salohiyatdan foydalanishni prognoz qilishda nazariy modellashirish, ekonometrik usullar va statistik kuzatishni birlashtirgan kompleks yondashuvga muhtoj ekanini namoyon etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi tizimli va kompleks yondashuvga asoslandi. Mintaqaviy iqtisodiy salohiyat o'zaro bog'liq resurslar majmuasi sifatida ko'rib chiqildi. Nazariy qismda ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez usullari qo'llanildi. Empirik tahlilda O'zbekiston Respublikasi statistika organlarining 2010-2025-yillar bo'yicha ma'lumotlari ishlatildi. Statistik usullar sifatida trend tahlili, indekslash, guruhlash va dinamik qatorlar tahlili qo'llanildi. Korrelyatsion-regression tahlil orqali asosiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqliklar baholandi. Prognozlash jarayonida Box-Jenkins metodologiyasiga asoslangan ARIMA modellari qo'llanildi. Salohiyatdan foydalanish darajasi integral indeks usuli orqali aniqlanib, ko'rsatkichlar normalizatsiya qilindi. Ssenariy yondashuv asosida konservativ, bazaviy va optimistik variantlar ishlab chiqildi. Olingan natijalar taqqoslash va umumlashtirish usullari orqali tizimlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xorazm viloyati makroiqtisodiy ko'rsatkichlarining 2010-2025-yillardagi dinamikasi salohiyatdan foydalanish tendensiyalarining barqaror ijobiy yo'nalishini ishonchli tasdiqlaydi. Yalpi hududiy mahsulot 15 yil ichida joriy narxlarda 21 baravarga, sanoat mahsuloti hajmi 54 baravarga, qurilish ishlari hajmi 49 baravarga, xizmatlar hajmi esa 42 baravarga ko'paydi [4]. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaHM 2010-yildagi 1 826,7 ming so'mdan 2025-yilga 30 713,5 ming so'mgacha o'sdi va hududiy farovonlikning sezilarli yuksalishini namoyon qildi.

Salohiyatning tarmoqli tarkibi sifat jihatdan yangilandi. Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi yalpi qo'shilgan qiymatining ulushi 2010-yilda 46,9 foizdan 2025-yilga 32,6 foizgacha bosqichma-bosqich qayta taqsimlandi, sanoat va qurilish ulushi esa 11,7 foizdan 24,8 foizgacha ko'tarildi, xizmatlar ulushi 41,4 foizdan 42,6 foizga yetdi [4]. Strukturaviy yangilanish viloyat iqtisodiyotining sanoatlashuv va xizmatlar tomon ijobiy yo'nalishda harakatini ko'rsatadi va zamonaviy hududiy taraqqiyot modelining xarakterli xususiyati hisoblanadi [7].

Investitsiyalarning hududiy taqsimoti viloyatning ichki resurslari faollashganini yorqin namoyon qildi. 2010-yilda viloyat asosiy kapitaliga 416,9 mlrd. so'm yo'naltirilgan bo'lsa, 2025-yilda bu ko'rsatkich 22 621,2 mlrd. so'mga yetdi va 54

baravarga oshdi [4]. Tumanlar bo'yicha investitsion siljish nisbatan tekislandi: Urganch shahri, Urganch tumani va Xiva tumani investitsion oqimning yuqori qismini jalb qilgan holda boshqa tumanlardagi investitsiyalar hajmi ham bir necha barobarga ko'paydi. Hududiy tekislanish viloyat iqtisodiyotining balansli rivojlanish bosqichiga ijobiy ravishda o'tayotganini bildiradi.

1-jadval.

Xorazm viloyatining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari dinamikasi (2010-2025-yillar)[4]

Ko'rsatkich	2010	2015	2020	2024	2025*
YaHM, mlrd. so'm	2 888,6	8 940,4	24 668,3	53 640,0	62 987,5
Sanoat, mlrd. so'm	628,6	2 616,0	9 615,9	28 438,8	34 276,1
Qurilish, mlrd. so'm	282,7	1 174,7	2 856,8	11 503,9	14 020,9
Xizmatlar, mlrd. so'm	862,9	2 548,6	6 461,2	28 720,3	36 911,6
Investitsiyalar, mlrd. so'm	416,9	1 531,5	5 391,8	15 624,1	22 621,2
Tashqi savdo, mln. AQSh dollar	209,8	211,4	469,3	953,4	873,8
Eksport, mln. AQSh dollar	156,2	111,4	169,6	427,5	435,7
Aholi jon boshiga YaHM, ming so'm	1 826,7	5 164,3	13 122,2	26 633,7	30 713,5

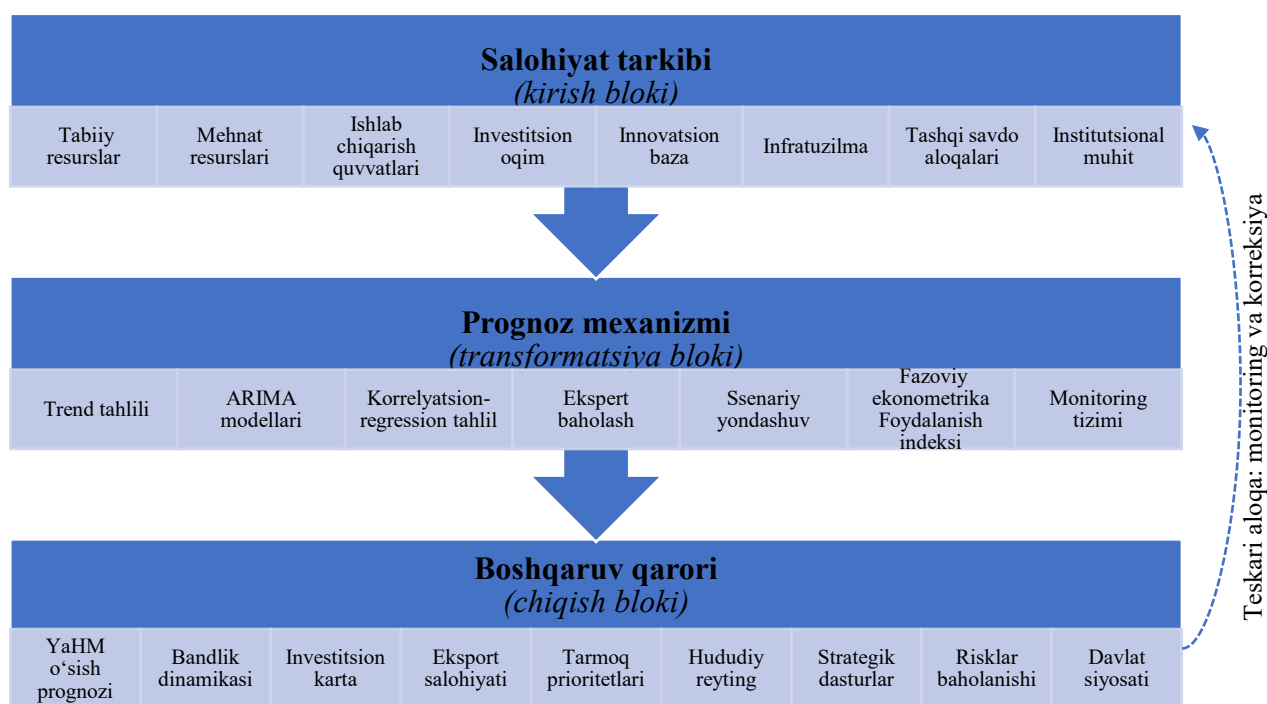
Tashqi savdo aylanmasining o'sishi viloyatning xalqaro iqtisodiy aloqalarga integratsiyalashuvi sezilarli darajada chuqurlashganini bildiradi. Tashqi savdo aylanmasi 2010-yildagi 209,8 mln. AQSh dollaridan 2025-yilga 873,8 mln. AQSh dollarigacha o'sdi, eksport hajmi esa 156,2 mln. dollardan 435,7 mln. dollarga yetdi [4]. Eksport tarkibida oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat tovarlarining ulushi mustahkamlandi: 2025-yilda oziq-ovqat va tirik hayvonlar eksportning 56,2 foizini, sanoat tovarlari 23,7 foizini tashkil etdi. Ushbu raqamlar viloyat eksport bazasining diversifikatsiya yo'nalishida ijobiy o'zgarishlar yuz berayotganini yorqin tasdiqlaydi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning hududiy iqtisodiyotdagi o'rni mustahkam pozitsiyaga ega bo'ldi. Sanoatdagi kichik biznes hajmi 2010-yilda 143,9 mlrd. so'mdan 2025-yilda 9 114,9 mlrd. so'mga, savdo hajmi 914,9 mlrd. so'mdan 18 034,9 mlrd. so'mga yetdi; kichik biznesda bandlar soni 475,8 ming kishidan 611,0 ming kishigacha ortdi [4]. Kichik biznesning umumiy yalpi mahsulotdagi ulushi 2025-yil davomida 71,6 foizga teng bo'ldi, qurilishdagi ulushi 90,5 foizga, sanoatdagi ulushi 26,6 foizga, bandlikdagi ulushi 78,4 foizga yetdi. Bunday ko'rsatkichlar viloyatning tadbirkorlik faolligi yuqori darajada saqlanib turganini va salohiyatdan foydalanishda nodavlat sektorning hal qiluvchi rol o'ynayotganini namoyon etadi.

Bandlik ko'rsatkichlari mehnat resurslarining barqaror foydalanish rejimini namoyon qildi. Iqtisodiy faol aholi soni 2010-yilda 642,0 ming kishidan 2024-yilda 824,1 ming kishigacha kengaydi, ishsizlik darajasi 2022-yildagi 9,9 foizdan 2024-yilda 5,4 foizgacha kamaydi va mehnat bozorining yumshashini ko'rsatdi [4]. Mehnat sharoitining yaxshilanishi sanoat va xizmatlar tarmoqlaridagi yangi ish o'rinlari yaratilishi bilan bog'liq. O'rtacha oylik nominal ish haqi 2010-yildagi 321,8 ming so'mdan 2026-yil 1-chorakda 5 302,4 ming so'mga yetdi va 16 baravardan ortiq oshdi. Eng yuqori daromadli tarmoqlar moliya, axborot-alloqa va tashish sohalari bo'lib,

ularning o'rtacha ish haqi viloyat o'rtachasidan sezilarli yuqori darajada saqlanib turibdi.

Trend tahlili natijalari bazaviy ssenariy bo'yicha 2026-yilda viloyat YaHM hajmining 70 trln. so'm atrofida, sanoat mahsuloti hajmining esa 38 trln. so'm yaqinida shakllanishi mumkinligini ko'rsatdi [4]. Optimistik ssenariy investitsiyalar oqimi va eksport hajmining yanada kengayishi sharti bilan bu ko'rsatkichlarni 5-8 foizga oshirish istiqbolini ochadi. Konservativ ssenariy esa tashqi konyunktura tebranishlarini hisobga olgan holda hududning real o'sish sur'atini 105-106 foiz oralig'ida ishonchli saqlash mumkinligini bildiradi va salohiyatdan foydalanish jarayonining barqarorlik xususiyatini namoyon etadi.

1-rasm. Mintaqaviy iqtisodiy salohiyatdan foydalanishni prognoz qilishning konseptual modeli¹.

Salohiyatdan foydalanish darajasining integral indeksi 2024-yil bo'yicha 0,72 ga teng bo'ldi (maksimal qiymat 1,00). Ushbu raqam viloyatning resurs imkoniyatlaridan to'rtinchi qismini samarali jalb etganini va qolgan zaxiralarni faollashtirish istiqboli mavjudligini bildiradi [4]. Indeksning 2010-2024-yillar oralig'ida 0,38 dan 0,72 ga ko'tarilishi salohiyatdan foydalanish madaniyatining bosqichma-bosqich yuksalganini tasdiqlaydi. Prognoz natijalariga ko'ra, 2026-yilga kelib indeksning 0,76-0,78 oralig'iga yetishi kutilmoqda.

Korrelatsion tahlil viloyat YaHM va investitsiyalar hajmi o'rtasida juda kuchli musbat bog'liqlik ($r=0,98$), eksport va sanoat ishlab chiqarishi o'rtasida kuchli bog'liqlik ($r=0,94$), bandlik va xizmatlar hajmi o'rtasida o'rtacha kuchli bog'liqlik ($r=0,82$) mavjudligini aniqladi [4]. Yuqori korrelatsion bog'lanishlar prognoz

¹ Manba: muallif ishlanmasi.

modelining ishonchli ekonometrik asosga ega ekanini va boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslashda samarali xizmat qilishini namoyon etadi. Investitsion oqimning har 10 foizga ko'paytirilishi viloyat YaHMga taxminan 6-7 foizlik qo'shimcha o'sish samarasini olib keladi va kapital jamg'arishning ijobiy multiplikator effektini namoyon etadi [9].

Regression tahlilning natijalari yalpi hududiy mahsulot dinamikasini investitsiyalar, sanoat ishlab chiqarishi va eksport ko'rsatkichlari orqali yuqori aniqlik darajasida tushuntirish mumkinligini ko'rsatdi ($R^2=0,96$). Tenglamaning tasviri viloyat iqtisodiyoti barqaror o'sish trayektoriyasida ekanini va salohiyatdan foydalanish samaradorligi yuqori darajada qo'llab-quvvatlanayotganini bildiradi. Hududning innovatsion va eksport-yo'naltirilgan rivojlanish modelidan foydalanishi keyingi yillarda o'sish sur'atining yanada qulay bosqichga o'tishini ta'minlaydi [14].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xorazm viloyati misolida o'tkazilgan kompleks tahlil mintaqaviy iqtisodiy salohiyatdan foydalanish jarayonlarining ijobiy va barqaror dinamikasini ishonchli tasdiqladi. 2010-2025-yillar oralig'ida yalpi hududiy mahsulot, sanoat ishlab chiqarishi, qurilish, xizmatlar, investitsiyalar va eksport ko'rsatkichlari bir necha barobarga o'sdi, hududning iqtisodiy strukturasi sanoatlashuv va xizmatlarga yo'naltirilgan zamonaviy ko'rinishga ega bo'ldi. Kichik biznesning yuqori ulushi va mehnat resurslaridan samarali foydalanish viloyatning ichki taraqqiyot mexanizmi mustahkam ekanini ko'rsatdi va keyingi rivojlanish bosqichi uchun yorqin istiqbol yaratdi.

Taklif etilgan uchta blokli prognoz modeli - kirish, transformatsiya va chiqish bloklarini birlashtirgan tizim - hududiy boshqaruv organlariga salohiyatdan foydalanishni rejalashtirishda ko'p o'lchamli qaror qabul qilish vositasini taqdim etadi. Trend tahlili, korrelyatsion-regression baholash va ssenariy yondashuvni birlashtirish prognoz aniqligini oshiradi va hududiy rivojlanish dasturlarining moslashuvchanligini ta'minlaydi. Modelning verifikatsiyasi 2023-2024-yillar dastlabki natijalari bo'yicha yuqori aniqlik darajasini namoyish etdi va keyingi takomillashtirish uchun ishonchli zamin yaratdi.

Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi amaliy tavsiyalar shakllantirildi. Birinchidan, viloyat darajasida raqamli prognoz platformasini yaratish va uni stat.uz statistik bazasiga real vaqtda integratsiyalash maqsadga muvofiqdir. Bunday platforma boshqaruv organlariga zamonaviy raqamli vositalar orqali tezkor qaror qabul qilish imkoniyatini yaratadi va hududiy iqtisodiyotning innovatsion boshqaruv modeliga o'tishini tezlashtiradi.

Ikkinchidan, salohiyatdan foydalanishning integral indeksini har chorakda hisoblash va monitoring qilish tizimini joriy etish hududiy rivojlanish jarayonlarini tezkor baholashga yordam beradi. Uchinchidan, tumanlar bo'yicha investitsion oqimni tekislashga qaratilgan tarmoqli dasturlarni kengaytirish makonlararo balansni mustahkamlaydi va salohiyatdan to'liq foydalanish istiqbolini ochadi. To'rtinchidan, eksport tarkibini yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar tomon yo'naltirish,

to‘qimachilik klasterlari va turizm sohasiga ustuvor mablag‘ yo‘naltirish viloyat eksport quvvatini ikki barobarga oshirish istiqbolini ochadi.

Beshinchidan, kichik biznesni innovatsion yo‘nalishda rivojlantirish uchun raqamli xizmatlar va malaka oshirish dasturlarini joriy etish tadbirkorlik faolligining sifat darajasini yuksaltiradi. Oltinchidan, hududiy taraqqiyot dasturlarini ijro etishda statistik monitoring tizimini xalqaro standartlar bo‘yicha takomillashtirish prognoz aniqligini sezilarli oshiradi. Yettinchidan, viloyatning innovatsion infratuzilmasini kengaytirish va bilim asosidagi iqtisodiyot elementlarini joriy etish salohiyatdan foydalanishning sifat ko‘rsatkichlarini mustahkamlaydi va hududning xalqaro raqobat o‘rnini ko‘taradi.

Sakkizinchidan, mintaqaviy klaster tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash va biznes-akademiya hamkorligini chuqurlashtirish viloyatning innovatsion bazasini sezilarli kengaytiradi. To‘qqizinchidan, raqamli iqtisodiyot infratuzilmasini bosqichma-bosqich joriy etish va aholining raqamli savodxonligi darajasini oshirish hududning yangi iqtisodiy bosqichga o‘tishini jadallashtiradi. Bu yo‘nalishlar birgalikda hududiy iqtisodiyotning yorqin va muvozanatli kelajagini ta‘minlovchi izchil tizimni yaratadi.

Taklif etilgan model kelgusi tadqiqotlarda boshqa viloyatlar misolida sinovdan o‘tkazilishi va ekonometrik modellashirishning fazoviy panel ma‘lumotlari yondashuvi bilan kengaytirilishi mumkin. Ushbu yo‘nalishdagi keyingi ishlanmalar O‘zbekistonning hududiy taraqqiyot strategiyasiga bevosita amaliy hissa qo‘shadi va salohiyatdan foydalanishni boshqarish madaniyatining yangi bosqichga ko‘tarilishiga xizmat qiladi. Yorqin istiqbollari va izchil ilmiy asoslar mintaqaviy iqtisodiyotning yanada yuksak natijalarga erishishi uchun mustahkam zamin yaratmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Krugman P. Increasing Returns and Economic Geography // Journal of Political Economy. - 1991. - Vol. 99, No. 3. - P. 483-499. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/261763>
2. Glaeser E.L., Gottlieb J.D. The Wealth of Cities: Agglomeration Economies and Spatial Equilibrium in the United States // Journal of Economic Literature. - 2009. - Vol. 47, No. 4. - P. 983-1028. URL: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jel.47.4.983>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni URL: <https://lex.uz/docs/5841063>
4. O‘zbekiston Respublikasi Miliy Statistika qomitasi. Xorazm viloyati Statistika boshqarmmasi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari (2010-2025). URL: <https://xorazmstat.uz/uz/>
5. Porter M.E. Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy // Economic Development Quarterly. - 2000. - Vol. 14, No. 1. - P. 15-34. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/089124240001400105>

6. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition // Harvard Business Review. - 1998. - November-December. URL: <https://hbr.org/1998/11/clusters-and-the-new-economics-of-competition>
7. Capello R. Regional Economics. - 2nd ed. -London: Routledge, 2015. - 360 p. URL: <https://www.routledge.com/Regional-Economics/Capello/p/book/9781138855885>
8. Romer P.M. Endogenous Technological Change // Journal of Political Economy. - 1990. - Vol. 98, No. 5. - P. S71-S102. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/261725>
9. Solow R.M. A Contribution to the Theory of Economic Growth // The Quarterly Journal of Economics. - 1956. - Vol. 70, No. 1. - P. 65-94. URL: <https://www.jstor.org/stable/1884513>
10. Storper M. The Regional World: Territorial Development in a Global Economy. - New York: Guilford Press, 1997. - 338 p. URL: <https://www.guilford.com/books/The-Regional-World/Michael-Storper/9781572302662>
11. Hewings G.J.D., Jensen R.C. Regional, Interregional and Multiregional Input-Output Analysis // Handbook of Regional and Urban Economics. - Vol. 1. - 1986. - P. 295-355. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1574008086800127>
12. Anselin L. Thirty Years of Spatial Econometrics // Papers in Regional Science. - 2010. - Vol. 89, No. 1. - P. 3-25. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1435-5957.2010.00279.x>
13. Box G.E.P., Jenkins G.M., Reinsel G.C., Ljung G.M. Time Series Analysis: Forecasting and Control. - 5th ed. - Hoboken: Wiley, 2015. - 712 p. URL: <https://www.wiley.com/en-us/Time+Series+Analysis%3A+Forecasting+and+Control%2C+5th+Edition-p-9781118675021>
14. Glaeser E.L. Cities, Productivity, and Quality of Life // Science. - 2011. - Vol. 333, No. 6042. - P. 592-594. URL: <https://www.science.org/doi/10.1126/science.1209264>
15. Stiglitz J.E. The Revolution of Information Economics: The Past and the Future. NBER Working Paper No. 23780. - Cambridge: NBER, 2017. URL: <https://www.nber.org/papers/w23780>
16. Acemoglu D., Robinson J.A. Economic Backwardness in Political Perspective // American Political Science Review. - 2006. - Vol. 100, No. 1. -- P. 115-131. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/economic-backwardness-in-political-perspective/A29E0BC0CECB55BC8B7B4F8DF1A21B72>
17. World Bank. Uzbekistan Country Economic Update. - Washington: World Bank, 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/publication/economic-update>

18. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation. IMF Country Report. - 2024. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2024/05/02/Republic-of-Uzbekistan-2024-Article-IV-Consultation-548745>

19. Asian Development Bank. Asian Development Outlook 2024: Uzbekistan. - Manila: ADB, 2024. URL: <https://www.adb.org/publications/asian-development-outlook-april-2024>

20. OECD. OECD Regions and Cities at a Glance 2022. - Paris: OECD Publishing, 2022. URL: <https://www.oecd.org/regional/oecd-regions-and-cities-at-a-glance-26173212.htm>

21. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 09. - C. 415-424.

22. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.

ENERGIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISH ORQALI SANOAT KORXONALARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI KUCHAYTIRISH YO‘LLARI

Xusanova Maloxat Mengnorovna

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti

PhD, Mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya

Ilmiy maqolada sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini energiya samaradorligini oshirish vositasida mustahkamlash yo‘llari tizimli tarzda o‘rganildi. Mavzu doirasida energiyani tejash chora-tadbirlari, energiya boshqaruvi tizimlari va zamonaviy texnologik yechimlarning korxona xarajatlariga, mahsulot sifatiga hamda eksport salohiyatiga ta’siri ko‘rib chiqildi. Xalqaro energetika agentligi, Jahon banki, IRENA va OECD hisobotlari asosida tasdiqlangan empirik dalillar jamlandi. Ishlab chiqarish jarayonlarida energiya intensivligini pasaytirish, ISO 50001 standartini joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish korxonaga uzoq muddatli iqtisodiy afzalliklarni ta’minlashi aniqlandi. O‘zbekistonning energiya xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan milliy strategiyasi sanoat raqobatbardoshligini yangi bosqichga ko‘tarish imkoniyatini yaratdi. Tavsiyalar milliy va korxona darajasidagi amaliy yechimlar ko‘lamiga yo‘naltirildi.

Kalit so‘zlar: energiya samaradorligi, sanoat raqobatbardoshligi, energiya boshqaruvi, ISO 50001, yashil iqtisodiyot, modernizatsiya, O‘zbekiston.

Аннотация

В научной статье системно изучены пути укрепления конкурентоспособности промышленных предприятий посредством повышения энергоэффективности. В рамках темы рассмотрены меры энергосбережения, системы энергоменеджмента и современные технологические решения, их влияние на издержки предприятия, качество продукции и экспортный потенциал. На основании отчётов Международного энергетического агентства, Всемирного банка, IRENA и ОЭСР были собраны подтверждённые эмпирические данные. Установлено, что снижение энергоёмкости производственных процессов, внедрение стандарта ISO 50001 и использование возобновляемых источников энергии обеспечили предприятию долгосрочные экономические преимущества. Национальная стратегия Узбекистана по сокращению энергетических затрат создала возможность выхода промышленной конкурентоспособности на новый уровень. Рекомендации были направлены на практические решения национального и корпоративного уровней.

Ключевые слова: энергоэффективность, промышленная конкурентоспособность, энергоменеджмент, ISO 50001, зелёная экономика, модернизация, Узбекистан.

Abstract

The scientific article systematically examined ways of strengthening the competitiveness of industrial enterprises through improved energy efficiency. Within the scope of the topic, energy-saving measures, energy management systems and

modern technological solutions as well as their impact on enterprise costs, product quality and export potential were considered. Verified empirical evidence was gathered from reports of the International Energy Agency, the World Bank, IRENA and the OECD. It was established that reducing the energy intensity of production processes, adopting the ISO 50001 standard and using renewable energy sources provided the enterprise with long-term economic advantages. Uzbekistan's national strategy on reducing energy costs created an opportunity to elevate industrial competitiveness to a new stage. Recommendations were directed at practical solutions at national and corporate levels.

Keywords: energy efficiency, industrial competitiveness, energy management, ISO 50001, green economy, modernisation, Uzbekistan.

KIRISH

Jahon sanoati xarajatlari tarkibida energetika komponenti hal qiluvchi o'rin egallayotgan bir davrda, korxonalarining raqobatbardoshligi bir birlik mahsulotga sarflanadigan energiya miqdoriga bevosita bog'liq bo'lib qolmoqda. Xalqaro energetika agentligi (IEA) ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi yigirma yil mobaynida sanoat ishlab chiqarishi bir xil miqdordagi energiyadan 19 foiz ko'proq qo'shilgan qiymat olishga erishgan, Yevropa Ittifoqi sanoat tarmoqlari esa 25 foizga kam energiya sarflagan holda 50 foiz yuqori qo'shilgan qiymatni shakllantirmoqda [1]. Keltirilgan ko'rsatkichlar energiya samaradorligining global bozorlardagi raqobat mavqeyiga va firma darajasidagi xarajatlarni boshqarish strategiyalariga sezilarli ta'sir ko'rsatayotganini asoslaydi.

O'zbekiston sanoat sektori kimyo, metallurgiya va qurilish materiallari tarmoqlarida jahon andazalariga nisbatan qariyb ikki barobar ko'p energiya iste'mol qilmoqda; sement ishlab chiqarish esa global ko'rsatkichga qaraganda 1,2 baravar ko'p energiya talab etmoqda [2]. 2030-yilgacha barcha tarmoqlarda energiya sarfining 10-15 foizga qisqartirilishi va elektr energiya yo'qotishlarining 14 foizdan 8-9 foizgacha pasaytirilishi dastur asosida rejalashtirilgan [2]. "O'zbekiston-2030" strategiyasi va NDC 3.0 doirasidagi milliy majburiyatlarga muvofiq, energiya samaradorligi ko'rsatkichini 2018-yilga nisbatan ikki barobarga oshirish, qayta tiklanuvchi manbalar quvvatini 25 000 megavattga yetkazish hamda 2030-yilgacha chiqindilarning 35 foizini energiya ishlab chiqarishga yo'naltirish vazifalari belgilangan [3]. Prezidentning 2022-yildagi PQ-436 sonli qarori bilan esa sanoatda energiya samaradorligi kamida 20 foizga oshirilishi va YaIM birligiga to'g'ri keladigan energiya intensivligi 30 foizga pasaytirilishi ko'rsatilgan [4].

Ilmiy izlanishning maqsadi - energiya samaradorligini oshirish orqali sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini mustahkamlash mexanizmlarini nazariy va amaliy jihatdan asoslash. Vazifalar doirasida korxona darajasidagi energiya xarajatlarning xalqaro tajribadagi o'рни aniqlandi, energiya boshqaruvi tizimi va zamonaviy texnologiyalarning raqobat ustunligiga ta'sir o'tkazish yo'llari o'rganildi hamda milliy iqtisodiyot miqyosida amal qiluvchi chora-tadbirlar majmuasi tizimlashtirildi. Izlanish natijalari sanoat modernizatsiyasini rag'batlantiruvchi davlat

siyosatini yanada aniq yo'naltirish, xalqaro sarmoyalarni jalb qilish va mahalliy korxonalar uchun amaliy qo'llanma ishlab chiqishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Energiya samaradorligi va firma raqobatbardoshligi o'rtasidagi bog'liqlikni asoslagan dastlabki fundamental tadqiqot E. Worrell va uning hamkasblari tomonidan amalga oshirilgan. Ushbu ishda 70 dan ortiq sanoat keysi tizimli tahlil qilingan hamda energiya tejash chora-tadbirlari mahsulдорlikka salmoqli ta'sir ko'rsatishi, iqtisodiy baholashda bu qo'shimcha foydalarni hisobga olish potensial samaradorlikni ikki barobarga oshirishi asoslab berilgan [5]. Ko'rsatilgan yondashuv energiya xarajatidan tashqari mahsulot sifati, uskunaning ishonchliligi, xodimlar mehnat sharoiti va atrof-muhitga ta'sirning pasayishi kabi noenergetik foydalar firmaning strategik raqobat mavqeyini shakllantirishda hal qiluvchi bo'lishini ko'rsatdi.

Zamonaviy manbalarda energiya samaradorligi mahsulot xususiyatiga evrilmoqda. 293 elektr uskuna va mashinasozlik ishlab chiqaruvchisi misolida o'tkazilgan empirik izlanishda energiya samaradorligini servitizatsiyalashtirish qobiliyati korxona faoliyati ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir etishi isbotlangan [6]. Strukturaviy tenglamalar modeli orqali raqobat muhitini strategik tahlil qilish va me'yoriy-huquqiy bazadan xabardorlik servitizatsiya salohiyati vositasida biznes natijalarini kuchaytirgani aniqlangan. Ushbu topilma energiya tejash texnologiyalarini tovar sifatida qayta ta'riflashga yo'naltirilgan marketing strategiyalariga empirik asos yaratdi.

Xalqaro energetika agentligining 2025-yilda 14 davlat va 1000 sanoat korxonasini qamrab olgan ko'lamli so'rovida respondentlarning qariyb 80 foizi kelgusi besh yil davomida energiya samaradorligi raqobat ustunligini ta'minlashini bildirgan; 70 foiz korxona esa so'nggi besh yillikdagi samaradorlik sarmoyalaridan 10 foizdan yuqori rentabellik olgan [7]. Global sanoat yetakchilarining qariyb 40 foizi energiya samaradorligini energiya narxlari o'sishiga qarshi eng muhim chora sifatida baholagan; o'z joyida qayta tiklanuvchi manbalarga sarmoya kiritish bunga yaqin o'rinda turgan [8]. Keltirilgan raqamlar energiya samaradorligini nafaqat xarajatni qisqartirish vositasi, balki strategik aktiv sifatida tan olish tamoyilini mustahkamladi.

ISO 50001 energiya boshqaruvi tizimi xalqaro standart sifatida sanoatda samaradorlikni boshqarishning tizimli modelini o'rnatgan [9]. Standart tarkibidagi uzluksiz yaxshilash sikli - rejalashtirish, amalga oshirish, tekshirish va takomillashtirish - korxona ichki biznes jarayonlari bilan energetik ko'rsatkichlarni bog'lash uchun uslubiy asos yaratdi. Amaliy ma'lumotlar bo'yicha standartni sertifikatlashtirgan sanoat korxonalari operatsion xarajatlarni qisqartirish, tartibga soluvchi tavakkalchiliklarni kamaytirish, imijni mustahkamlash va barqarorlik maqsadlariga moslashish kabi to'rt yo'nalishda iqtisodiy foyda oldi. Mamlakatlar darajasida ushbu standart global energiya iste'molining 60 foizigacha qamrovga ega bo'lib, xalqaro savdoda raqobatbardoshlikni rag'batlantiruvchi institutsional asbob sifatida amal qilmoqda [9].

Energiya samaradorligining noenergetik foydalari borasida Shveysariya sirt qayta ishlash korxonasi misolida keltirilgan IEA kuzatuv ahamiyatga ega. Loyiha

rejalashtiruvchilari faqat energiyadagi tejash hisobga olinganida 6 yillik qaytim muddatini belgilagan, biroq ta'mir xarajatlarining pasayishi, sovitish suvidan foydalanishning kamayishi va boshqa operatsion yaxshilanishlar hisobga olinganida qaytim muddati 1 yildan kamga qisqargan [10]. Ushbu misol noenergetik foydalarni iqtisodiy baholashga kiritish firma investitsion qarorlarining mantig'ini o'zgartirib, energiya samaradorligini rentabel biznes loyihasi sifatida qabul qilishga olib kelishini ko'rsatadi.

O'zbekiston va Markaziy Osiyo kontekstida OECD eksperti hisobotida sanoat sektorining energiya iste'moli tarkibida kimyo va neft-kimyo tarmog'i 25 foiz, qora metallurgiya 24 foiz, nometal qurilish materiallari (asosan sement) 21 foiz ulushga ega ekani qayd etilgan [11]. Ushbu tarkib sanoat modernizatsiyasi uchun maqsadli sarmoyalarni aniq yo'naltirish imkonini beradi. IRENA hisobotida esa Markaziy Osiyo davlatlari "yashil industrializatsiya" strategiyasi asosida xalqaro hamkorlikni kengaytirayotgani, qayta tiklanuvchi energetika quvvatlarini ishlab chiqarish va yashil vodorod texnologiyalari uchun xomashyo zaxiralaridan foydalanish imkoniyatlari mavjudligi ko'rsatilgan; O'zbekiston bu jarayonda quyosh panellari ishlab chiqarishda ma'lum yutuqlarga erishgani e'tirof etilgan [12]. Zamonaviy nazariy konstruksiyalar esa sanoat raqobatbardoshligini uch pog'onali strukturada - resurs samaradorligi, jarayon samaradorligi va qiymat samaradorligi sifatida tuzmoqda; energiya samaradorligi bu bosqichlarning barchasida tejash effekti, unumdorlik o'sishi va bozor ustunligini shakllantiruvchi o'zak resurs bo'lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda energiya samaradorligining sanoat korxonalari raqobatbardoshligiga ta'siri kompleks yondashuv asosida o'rganildi. Birinchi bosqichda xalqaro tashkilotlar - IEA, IRENA, Jahon banki va OECD hisobotlari hamda ilmiy maqolalar tizimli tahlil qilindi. Ikkinchi bosqichda qiyosiy tahlil usuli qo'llanilib, O'zbekiston sanoatining energiya intensivligi va samaradorlik ko'rsatkichlari rivojlangan davlatlar bilan solishtirildi. Uchinchi bosqichda nazariy-konseptual model ishlab chiqilib, energiya samaradorligining tannarx, unumdorlik va ekologik ustunlik orqali raqobatbardoshlikka ta'siri asoslandi. Empirik ma'lumotlar asosida energiya boshqaruvi tizimlari, ISO 50001 standarti va qayta tiklanuvchi energiya manbalarining samaradorligi baholandi. Natijalar umumlashtirilib, korxona va milliy darajada amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Energiya samaradorligi va sanoat raqobatbardoshligi o'rtasidagi bog'liqlik xalqaro amaliyotda bir necha aniq yo'nalishda namoyon bo'ldi. Birinchidan, firma darajasidagi energiya xarajatini qisqartirish operatsion xarajatlarda sezilarli tejash effektini keltirib chiqardi. IEA hisob-kitoblariga ko'ra, barcha mamlakatlardagi sanoat firmalari o'z sektorlaridagi yetakchi energiya-samaradorlik ko'rsatkichlariga erisha olsa, global energiya xarajatlarining kamayishi yiliga 600 milliard AQSh dollaridan oshishi mumkin [7]. Bunday hajmdagi iqtisodiy samara energiya samaradorligini

alohida sarmoya turiga emas, firmaning strategik aktivlari tarkibiga kiritish zarurligini ko'rsatdi.

Ikkinchidan, energiya boshqaruvi tizimlari sanoat korxonalarida yillik energiya xarajatlarini 10 foizdan yuqori darajada qisqartirishga imkon yaratdi; uzoq muddatli istiqbolda tejash 60 foizga qadar yetdi [1]. Xarajat tuzilmasining bunday optimallasuvi mahsulot narxini pasaytirmasdan marja foydasini oshirish va keyingi texnologik modernizatsiyaga qayta sarmoya kiritish manbasini shakllantirdi. Uchinchidan, energiya samaradorligi bo'yicha sarflangan har bir dollar o'rnida firma qo'shimcha bir dollar yoki undan ko'proq noenergetik foyda oldi [1]. Ushbu foydalar resurslardan foydalanishni yaxshilash, mahsuldorlikni oshirish, chiqindilarni kamaytirish va xodimlar mehnat sharoitini mustahkamlashni o'z ichiga oldi.

O'zbekiston iqtisodiyoti kontekstida vaziyat o'ziga xos, ammo istiqbolli rivojlanish imkoniyatlari aniq. Mamlakat sanoat sektori 2023-yilda elektr energiyasi iste'molining 38 foizini o'z ulushiga oldi [14]. Sanoat modernizatsiyasi uchun xalqaro sarmoyadorlar bilan imzolangan energetika loyihalari qiymati 26 milliard dollarni tashkil etdi [2]. Jahon banki tomonidan 2025-yilda e'lon qilingan O'zbekiston sanoat dekarbonizatsiyasi yo'l xaritasiga ko'ra, energiya talabchanligi yuqori tarmoqlar bo'yicha 2030-yilgacha umumiy chiqindilarning 33 foizga, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari bo'yicha 30 foizga qisqartirilishi uchun texnik jihatdan asoslangan imkoniyat mavjud [13]. Quyosh energiyasi sohasidagi xalqaro dasturlar, yirik miqyosli raqobat tenderlari va tom ustki quvvatlarni rivojlantirish dasturlari orqali sanoat o'zini qisman energiya mustaqilligiga yo'naltirish zinapoyasiga qadam qo'ydi [15].

Milliy va xalqaro amaliyotdan olingan asosiy ko'rsatkichlar quyidagi 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval.

Energiya samaradorligi va sanoat raqobatbardoshligi bo'yicha asosiy xalqaro va milliy ko'rsatkichlar¹

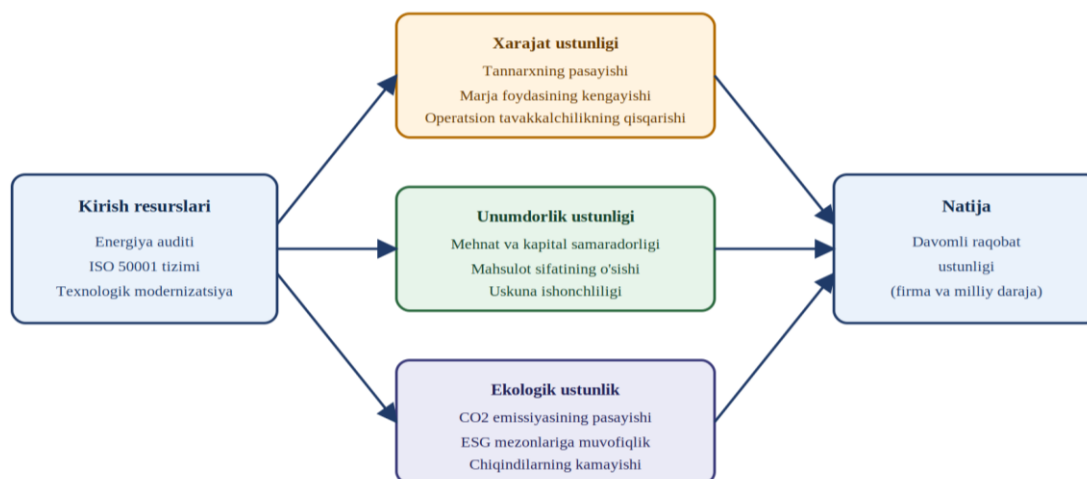
№	Ko'rsatkich	Miqdor	Manba
1	20 yil ichida sanoat tomonidan bir birlik energiyadan olingan qo'shilgan qiymatning global o'sishi	19 foiz	[1]
2	Yevropa Ittifoqida sanoat qo'shilgan qiymati o'sishi (2000-yil bazasiga nisbatan)	50 foiz (–25 foiz energiya)	[1]
3	Energiya samaradorligi sarmoyalaridan 10 foizdan yuqori rentabellik olgan korxonalar ulushi (14 davlat, 1000 firma)	70 foiz	[7]
4	Kelgusi 5 yilda energiya samaradorligini raqobat ustunligi manbasi deb baholagan firmalar ulushi	80 foiz	[7]
5	ISO 50001 standarti qamrovidagi global energiya iste'moli ulushi	60 foizgacha	[9]
6	Sanoatda energiya samaradorligini oshirish maqsadi (O'zbekiston, 2030-yil)	≥ 20 foiz	[4]

¹ Manbalar asosida muallif tomonidan tuzildi

№	Ko'rsatkich	Miqdor	Manba
7	YaIM birligiga to'g'ri keladigan energiya intensivligini pasaytirish maqsadi (O'zbekiston, 2030-yil)	30 foiz	[4]
8	Qayta tiklanuvchi energetika quvvati maqsadi (O'zbekiston, 2030-yil)	25 000 MVt	[3]
9	Elektr energiya yo'qotishlarini kamaytirish maqsadi (14 foiz dan pasaytirish)	8-9 foiz	[2]
10	Sanoatning elektr energiya iste'molidagi ulushi (O'zbekiston, 2023-yil)	38 foiz	[14]

1-jadvaldagi ma'lumotlar energiya samaradorligining mikro va makro darajalarda birgalikda ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Global darajada firmalarning aksariyati energiya samaradorligini strategik raqobat resursi sifatida tan olmoqda, milliy darajada esa O'zbekiston 2030-yilgacha energiya intensivligi va raqobat ko'rsatkichlari bo'yicha aniq miqdoriy maqsadlarni belgilagan. Ikki qatlamning uyg'unligi sanoat korxonalariga xalqaro bozorlarda narx va sifat jihatidan birgalikda raqobatlashish imkonini beradi.

Ishlab chiqilgan konseptual modelga muvofiq, energiya samaradorligi korxonaning raqobat ustunligiga uch kanal orqali ta'sir o'tkazmoqda: xarajat ustunligi (tannarxning pasayishi va marja foydasining kengayishi), unumdorlik ustunligi (mehnat va kapital samaradorligining oshishi, mahsulot sifatining yaxshilanishi), ekologik ustunlik (emissiyaning va chiqindining kamayishi hamda ESG mezonlariga muvofiqlik). Uch kanalning o'zaro qo'shilishi firmani davomli raqobat mavqeiga olib chiqadi. Mazkur bog'liqlik quyidagi rasmda umumlashtirildi.

1-rasm. Energiya samaradorligi orqali sanoat raqobatbardoshligini shakllantirishning konseptual modeli¹

XULOSA VA TAKLIFLAR

Amalga oshirilgan izlanish energiya samaradorligini oshirish sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini mustahkamlovchi strategik resurs ekanligini

¹ Muallif ishlanmasi

ko'rsatdi. Xalqaro energetika amaliyoti ham, O'zbekiston sanoatining 2030-yilgacha mo'ljallangan rivojlanish strategiyalari ham ushbu yo'nalishning ustuvorligini tasdiqladi. Uch pog'onali modelga asoslangan yondashuv - xarajat, unumdorlik va ekologik ustunliklarning uyg'unligi - korxonalarni global raqobatga tayyorlashning ishonchli usuli sifatida qabul qilindi. Tadqiqot doirasida o'rganilgan amaliy va nazariy topilmalar quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tizimlashtirilgan tavsiyalarni shakllantirishga imkon yaratdi.

Birinchi yo'nalish - ISO 50001 energiya boshqaruvi standartini yirik va o'rta sanoat korxonalarida bosqichma-bosqich joriy etish. Mazkur standart tizimli yondashuvni ta'minlab, korxona ichki jarayonlarini xalqaro talablarga moslashtiradi. Energiya auditi, ko'rsatkichlarni monitoring qilish va uzluksiz yaxshilash sikllarining amaliy qo'llanishi yiliga 10 foizdan yuqori tejash va sertifikat orqali xalqaro bozor ishonchini qo'lga kiritish uchun real asos yaratadi.

Ikkinchi yo'nalish - energiya talabchan tarmoqlar (kimyo va neft-kimyo, qora metallurgiya, qurilish materiallari, to'qimachilik) uchun maqsadli modernizatsiya dasturlarini ishlab chiqish. Ushbu dasturlar eski uskunalarni zamonaviy energiya tejovchi texnologiyalar bilan almashtirish, yuqori samarali elektr motorlar, issiqlik nasoslari va issiqlikni qayta ishlatish tizimlaridan foydalanish, jarayonlarni raqamli monitoring qilish kabi aniq choralarni o'z ichiga oladi. Tarmoq-sektor ichidagi benchmark ko'rsatkichlari asosida korxonalar o'zini yetakchi firmalar bilan solishtirish imkoniga ega bo'ladi.

Uchinchi yo'nalish - qayta tiklanuvchi energiya manbalarini sanoat tuzilmasiga integratsiyalashtirish. Tom ustki quyosh panellari, korporativ quvvat xaridi bitimlari va sanoat parklari bilan energetik kooperatsiya tizimlari korxonaning energetik mustaqilligini mustahkamlaydi hamda bozor narxlaridagi tebranishlarga qarshi himoyani ta'minlaydi. Milliy maqsadlar darajasida 2030-yilga qadar 25 000 MVtli qayta tiklanuvchi quvvat rejasi [3] ushbu yo'nalishning institutsional asosini tashkil etdi.

To'rtinchi yo'nalish - davlat-xususiy sheriklik modelida yashil investitsiya platformasini kengaytirish. Xalqaro investorlar va texnologiya eksport qiluvchilar jalb etilgan qo'shma loyihalar zamonaviy texnologiyalarning mahalliy bozorga tez kirib kelishiga yordam beradi. Amaldagi 26 milliard dollarlik sarmoya portfeli mahalliy kichik va o'rta biznesni xalqaro qiymat zanjirlariga ulab turishga zamin yaratdi [2].

Beshinchi yo'nalish - insoniy kapitalga sarmoya. Energiya menejerlari, sertifikatlangan energiya-auditorlar va ixtisoslashgan muhandislarni universitetlar va sanoat korxonalari o'rtasidagi strategik sheriklik doirasida tayyorlash insoniy salohiyatni raqobat resursiga aylantirishga xizmat qiladi. Energiya iqtisodiyoti, raqamli boshqaruv va barqaror ishlab chiqarish kabi oraliq fanlar bo'yicha mukammallashtirish dasturlari yosh mutaxassislariga xalqaro standartlar darajasidagi malaka beradi.

Oltinchi yo'nalish - kichik va o'rta korxonalar uchun moliyaviy hamda axborot to'siqlarini yumshatish. IEA so'rov natijalariga ko'ra, samaradorlik loyihalarini amalga oshirishda moliyaviy imkoniyat va tushuntirish tanqisligi eng muhim to'siqlardan biri bo'lmoqda [8]. Imtiyozli kredit liniyalari, davlat grantlari va

demonstratsion keyslar orqali qo'llab-quvvatlash ushbu segmentning innovatsion salohiyatini ochadi.

Yettinchi yo'nalish - ekologik va energetik ko'rsatkichlarni korxonalarning ochiq hisobotida qayd etish madaniyatini yaratish. Jahon bozorida ESG mezonlari eksport raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir ko'rsatayotgani sababli, shaffof raqamli hisobot mahalliy sanoatni xalqaro sheriklar uchun jozibador qiladi. Raqobatbardosh mahsulotning "uglerod izi" pasaytirilgan belgisi qo'shimcha narx marjasini va mijoz sodiqligini ta'minlovchi strategik aktivga aylandi.

Energiya samaradorligi O'zbekiston sanoatini raqobatbardosh, innovatsion va ekologik toza ishlab chiqarishga yo'naltirishning tayanch vositalaridan biriga aylanmoqda. Uning tizimli joriy etilishi davlatning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytirish, eksport salohiyatini kengaytirish va global qiymat zanjirlariga faol ulanish uchun istiqbolli zamin yaratadi. Aniq maqsadlar, empirik asoslangan chora-tadbirlar va xalqaro amaliyotga integratsiya uyg'unligi sanoat modernizatsiyasining keyingi bosqichini ishonchli natijalar bilan tutashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. IEA. Competitiveness - Analysis. Paris: International Energy Agency, 2025. URL: <https://www.iea.org/reports/competitiveness>
2. Times of Central Asia. Uzbekistan Aims for 50% Green Energy by 2030 in Major Power Expansion, 5 February 2025. URL: <https://timesca.com/uzbekistan-aims-for-50-green-energy-by-2030-in-major-power-expansion/>
3. UNFCCC. Third Nationally Determined Contribution of the Republic of Uzbekistan (NDC 3.0), 2025. URL: <https://unfccc.int/sites/default/files/2025-11/Uzbekistan%20Third%20NDC.pdf>
4. UNDP. Climate Public Expenditure and Institutional Review: Uzbekistan, 2023. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-01/cpeir_uzbekistan_2023_eng.pdf
5. Worrell E., Laitner J. A., Ruth M., Finman H. Productivity benefits of industrial energy efficiency measures // Energy. 2003. Vol. 28, Iss. 11. P. 1081-1098. URL: [https://doi.org/10.1016/S0360-5442\(03\)00091-4](https://doi.org/10.1016/S0360-5442(03)00091-4)
6. Garrido-Vega P., Sacristán-Díaz M., Moyano-Fuentes J., Alfalla-Luque R. Energy-Efficient Products and Competitiveness in the Manufacturing Sector // Journal of the Knowledge Economy. 2022. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2199853122008022>
7. IEA. Gaining An Edge: Unlocking the potential of energy efficiency - Analysis. Paris: International Energy Agency, 2025. URL: <https://www.iea.org/reports/gaining-an-edge/unlocking-the-potential-of-energy-efficiency>
8. Isik M., Matthew C., Mooney E. Businesses see competitive value of energy efficiency, but smaller firms struggle to access solutions. IEA commentary, 2026. URL: <https://www.iea.org/commentaries/businesses-see-competitive-value-of-energy-efficiency-but-smaller-firms-struggle-to-access-solutions>

9. International Organization for Standardization. ISO 50001:2018 - Energy management systems - Requirements with guidance for use. Geneva: ISO, 2018. URL: <https://www.iso.org/standard/69426.html>
10. IEA. Productivity - Multiple Benefits of Energy Efficiency - Analysis. Paris: International Energy Agency. URL: <https://www.iea.org/reports/multiple-benefits-of-energy-efficiency/productivity>
11. OECD. Promoting green investment in Uzbekistan // Roadmap for Sustainable Investment Policy Reforms in Uzbekistan. Paris: OECD Publishing, 2025. URL: https://www.oecd.org/en/publications/roadmap-for-sustainable-investment-policy-reforms-in-uzbekistan_20865f29-en/full-report/promoting-green-investment-in-uzbekistan_021bd5e8.html
12. IRENA. Green hydrogen for industrial decarbonisation in Central Asia and the South Caucasus. Abu Dhabi: International Renewable Energy Agency, 2025. URL: https://www.irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2025/May/IRENA_TEC_GH2_industry_Central_Asia_South_Caucasus_2025.pdf
13. World Bank. Roadmap of Uzbekistan Industrial Decarbonization, Task 3 Report. Washington, DC: World Bank, 2025. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099062325113532470/pdf/P168487-80c87727-4da3-4ac2-97a1-55ca02484c32.pdf>
14. IEA. Uzbekistan Energy Profile - Sustainable development. Paris: International Energy Agency. URL: <https://www.iea.org/reports/uzbekistan-energy-profile/sustainable-development>
15. IEA. Solar Energy Policy in Uzbekistan: A Roadmap - Context of renewable energy in Uzbekistan. Paris: International Energy Agency. URL: <https://www.iea.org/reports/solar-energy-policy-in-uzbekistan-a-roadmap/context-of-renewable-energy-in-uzbekistan>
16. Khakimov Z. САНОАТ КЛАСТЕРЛАРНИНГ СИНЕРГИЯ САМАРАСИНИ АНИҚЛАШ ВА БАҲОЛАШГА ИЛМИЙ ЁНДАШУВЛАР //Economics and Innovative Technologies. - 2023. - Т. 11. - №. 2. - С. 154-165.

HUDUDLARDA AGROTURIZMNI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMLARI

Norchayev Asatullo Norbo'tayevich

TDIU, professori, i.f.d. (DSc)

E-mail: nanuz1975@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada hududlarda agroturizmni rivojlantirish mexanizmlari tizimli yondashuv asosida o'rganildi. Tadqiqot davomida qishloq hududlarining turistik salohiyati, infratuzilma holati va xizmatlar sifati tahlil qilindi. Xalqaro tajriba asosida agroturizmni rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar, marketing va boshqaruv mexanizmlarining ahamiyati asoslandi. Zomin va Baxmal hududlari misolida agroturizmni tashkil etish imkoniyatlari baholandi hamda uch bosqichli rivojlanish modeli taklif etildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, agroturizmni rivojlantirish mahalliy bandlikni oshirish, daromad manbalarini diversifikatsiya qilish va hududiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgani aniqlandi. Amaliy tavsiyalar infratuzilmani rivojlantirish va boshqaruv tizimini takomillashtirishga yo'naltirildi.

Kalit so'zlar: agroturizm, hududiy rivojlanish, turizm infratuzilmasi, qishloq turizmi, innovatsiyalar, xizmatlar sifati, barqaror rivojlanish.

Аннотация

В статье исследованы механизмы развития агротуризма в регионах на основе системного подхода. Проведен анализ туристического потенциала сельских территорий, состояния инфраструктуры и качества услуг. На основе международного опыта обоснована роль инновационных технологий, маркетинга и механизмов управления в развитии агротуризма. На примере регионов Заамин и Бахмаль оценены возможности организации агротуризма и предложена трехэтапная модель развития. Результаты показали, что развитие агротуризма способствует росту занятости, диверсификации доходов и устойчивому развитию территорий. Разработаны практические рекомендации по совершенствованию инфраструктуры и системы управления.

Ключевые слова: агротуризм, региональное развитие, туристическая инфраструктура, сельский туризм, инновации, качество услуг, устойчивое развитие.

Abstract

The article examines mechanisms for developing agritourism in regions based on a systematic approach. The study analyzes rural tourism potential, infrastructure conditions, and service quality. Based on international experience, the importance of innovative technologies, marketing, and management mechanisms in agritourism development is substantiated. Using the examples of Zomin and Bakhmal regions, opportunities for agritourism development were assessed and a three-stage development model was proposed. The findings indicate that agritourism contributes to employment growth, income diversification, and regional sustainability. Practical recommendations were developed to improve infrastructure and management systems.

Keywords: agritourism, regional development, tourism infrastructure, rural tourism, innovation, service quality, sustainable development.

KIRISH

Respublikamiz turizmida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan masalalar yuzaga kelmoqda. Bu borada hududlarda agroturizmni rivojlantirish va qishloq joylarda turistlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish va uni xalqaro darajaga yetkazish zarurati sezilmoqda.

Bu borada "O'zbekiston bo'ylab sayohat qiling" dasturi doirasida mahalliy va xorijiy turistlar uchun infratuzilmani qayta ko'rib chiqish belgilab berildi. Bunda turistik xizmatlar sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalarni keng qo'llash orqali mamlakatimizga xorijlik turistlar tashrifini keskin ko'paytirish, xizmatlar eksportini bir necha bor ko'paytirish, mahalliy aholining daromadlarini oshirish, xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi¹, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 27-iyuldagi PQ-238-son "Turizm yo'nalishidagi islohotlarni yanada jadallashtirish va sohada davlat boshqaruvi tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi², 2023-yil 26-apreldagi PQ-135-son "Respublikaning turizm salohiyatini jadal rivojlantirish hamda mahalliy va xorijiy turistlar sonini yanada oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi³ Qarorlari hamda sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish talab etiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Respublikamizda agroturizmni tashkil qilish, infratuzilmani shakllantirish va unda innovatsion texnologiyalarni qo'llash bo'yicha bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilayotgan bo'lib, ularda asosan yangi xizmat turlarini joriy qilish turlicha talqin qilingan va ta'riflangan, lekin ularning har bittasida iste'molchiga yo'naltirilganligi asosiy o'ringa ega. Biz mazkur xulosalarga asoslanish maqsadga muvofiqligini ta'kidlab, bu borada ayrim mualliflarning fikri va mulohazalarini tahlil qilib, ularning natijalarini umumlashtirib, takomillashtirish to'g'risidagi mulohazalarimizni qisqacha bayon qilamiz. Mamlakatimiz hududlarida agroturizmni tashkil qilish murakkab jarayon bo'lib, ko'plab omillarga bog'liq bo'ladi.

Bu jarayonlarning nazariy jihatlarini ishlab chiqib, amaliyotga tatbiq qilish borasida yetakchi xorijlik olimlar Brighton Nyagadza, Farai Chigora, Azizul Hassan tomonidan "Agritourism in Africa" -deb nomlangan kitobida agroturistlarga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalar yetakchi rol o'ynashi borasida mulohazalar yuritiladi. Yana bir guruh xorijlik olimlar Aaron Blacka,

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 27-iyuldagi PQ-238-son "Turizm yo'nalishidagi islohotlarni yanada jadallashtirish va sohada davlat boshqaruvi tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-6549286>

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-apreldagi PQ-135-son "Respublikaning turizm salohiyatini jadal rivojlantirish hamda mahalliy va xorijiy turistlar sonini yanada oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-6456786>

Pierre Couture, Charles Coale, John Dooley, Andy Hankins, Ann Lastovica, Brian Mihalik, Charlotte Reed, Muzzo Uysallar tomonidan chop etilgan “Agri-tourism” -deb nomlangan asarda agroturizmni boshqarish usullarini qo‘llash orqali samaradorlikka erishish ustida tadqiqotlar olib borgan. Mualliflar ko‘rib o‘tilgan omillarni amalga oshirishda marketingni qo‘llash jarayonlariga yetarlicha e‘tibor qaratmagandir.

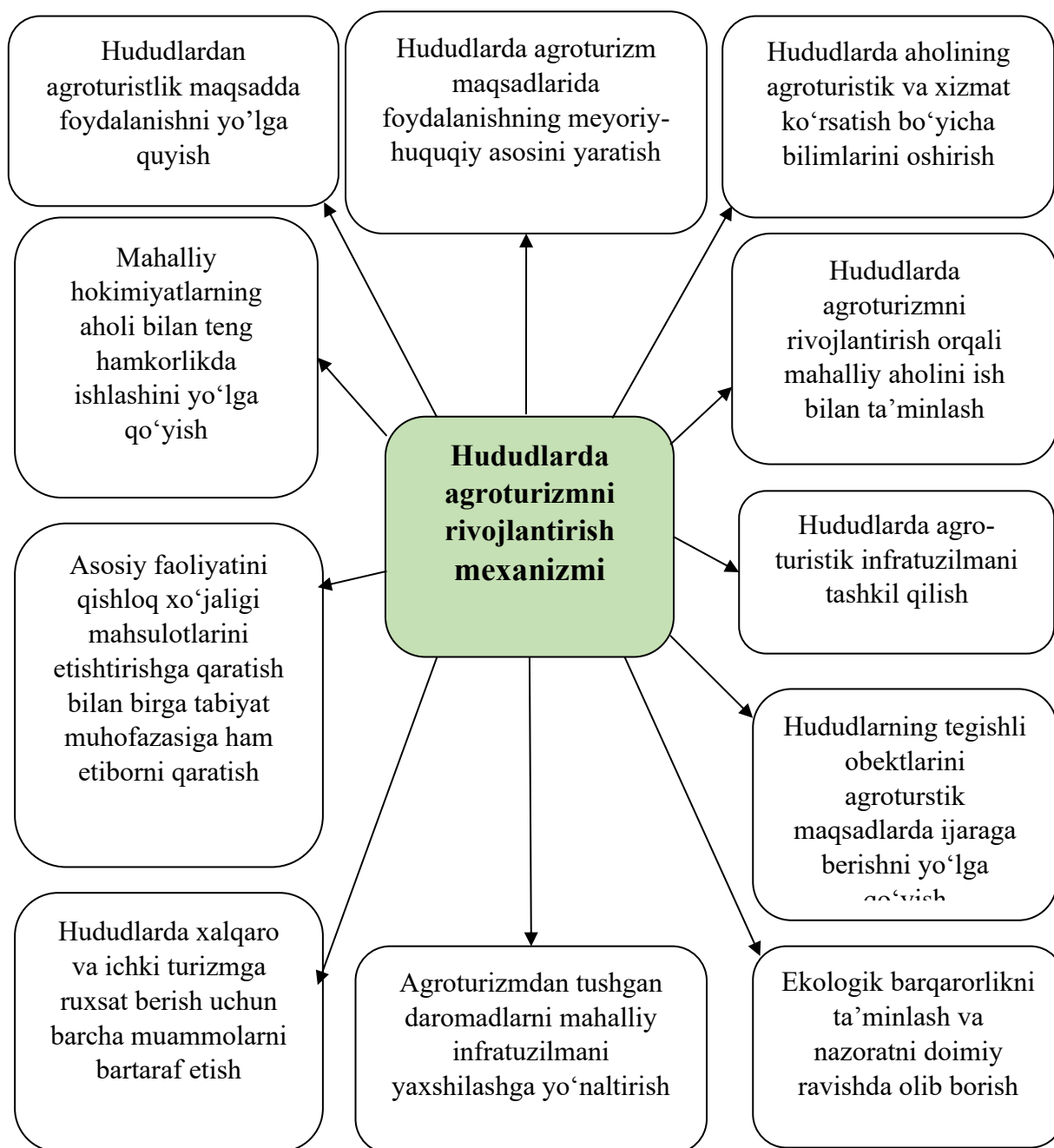
Shu jumladan mamlakatimiz olimlaridan Q.X.Abdurahmanov, N.T.To‘xliyev, M.Q.Pardayev, A.A. Eshtayev, A.M.Abduvohidov, M.T.Aliyeva, , D.X.Aslanova, B.N.Navro‘z-zoda, O.M. Pardayev, O.H. Xamidov, B.Sh. Safarov, N.S. Ibragimov, A.T. Mirzaevlar turistlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishga ta‘sir etuvchi omillar aniqlashga katta hissa qo‘shgan. Ta‘kidlash kerakki, hozirgi vaqtda hududlarda agroturizmni rivojlantirish, turistlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishga va sohaga innovatsion texnologiyalar joriy qilish borasida ko‘plab mualliflar o‘rtasida yagona tushuncha mavjud emas. Fikrimizcha bu borada hali olib borilishi kerak bo‘lgan tadqiqotlarning ko‘lami keng bo‘lib, turistik xizmatlarning bir-biriga mutanosib rivojlanishini ta‘minlashimizda atroflicha belgilangan xalqaro tajribalarini ham hisobga olishimiz lozim.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda mamlakatimizning qishloq joylarida turistlarga sifatli xizmat ko‘rsatishni amalga oshirishda yaqin yillarda kutilayotgan innovatsion o‘zgarishlarni hisobga olish va shu orqali turizmning rivojlanishini yaxlit infratuzilma sifatida o‘rganish metodologiyasi qo‘llanilib, bu borada mutaxassislar fikrini o‘rgangan holda, kuzatish, qiyoslash, empirik tadqiqot, tizimli va qiyosiy tahlil hamda ekspert baholash kabi usullari orqali qishloq turizmi infratuzilmasining tarkibiy qismlari rivojlanishi yo‘nalishlarini belgilab berish usuli taklif etilgandir. Respublikamizda agroturizmning rivojlanishi yo‘nalishlarining ustuvor vazifalariga oid xulosalar qilingan va respublikamizda turistlarga agroturistik xizmatlar ko‘rsatishni takomillashtirishga oid aniq tavsiyalar ishlab chiqilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Agroturizm zamonaviy turizmning bir sektori sifatida tez rivojlanayotgan sohalardan biri bo‘lib, ayniqsa pandemiyadan keyingi davrda unga talabning ortishi kuzatilmoqda. Umuman olganda jahonda so‘nggi bir necha o‘n yilliklar ichida uni alohida turdagi turizm deb hisoblash mumkin bo‘ldi, aniqrog‘i, o‘tgan asrning 80-yillari o‘rtalariga kelib Yevropaning rivojlangan davlatlarida bu sohaga e‘tibor kuchayib bordi. Bunga sabab qilib qishloq joylarining resurslaridan samarali foydalanish orqali aholini ijtimoiy himoya qilishni ko‘zda tutilgan. Agroturizm o‘ziga xosligi shundaki, agroturizm komplekslari qishloq joylarda joylashganligidadir. Faqat agroturizmni dehqonchilikka bog‘lamaslik kerak. Ayrim davlatlarda fermerlar ushbu turdagi turistik faoliyat bilan shug‘ullanishlari ko‘zda tutilsa, boshqa hollarda agroturizm turlari qishloqning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqiladi. Shuning uchun bu faqat fermer xo‘jaliklarida tashkillashtiriladi degan tushunchani bermaydi.

1-rasm. Hududlarda agroturizmni rivojlantirish mexanizmini¹.

Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, ushbu turdagi kichik biznes turida turizmni yaxshilash qishloq aholisini ishlab chiqarish sohasidan xizmatlar sohasiga o'tkazish imkonini beradi. Asosiy vazifa iqtisodiy rivojlanishdan tashqari, bu yerda ijtimoiy va madaniy maqsadlarni ham o'z ichiga olgan hududlarni rivojlantirishga turtki berishdir. Yevropada agroturizmning asosiy tushunchasi qishloq joylarida kichik oilaviy biznes turi sifatida agroturizmni rivojlantirishga asoslangan.

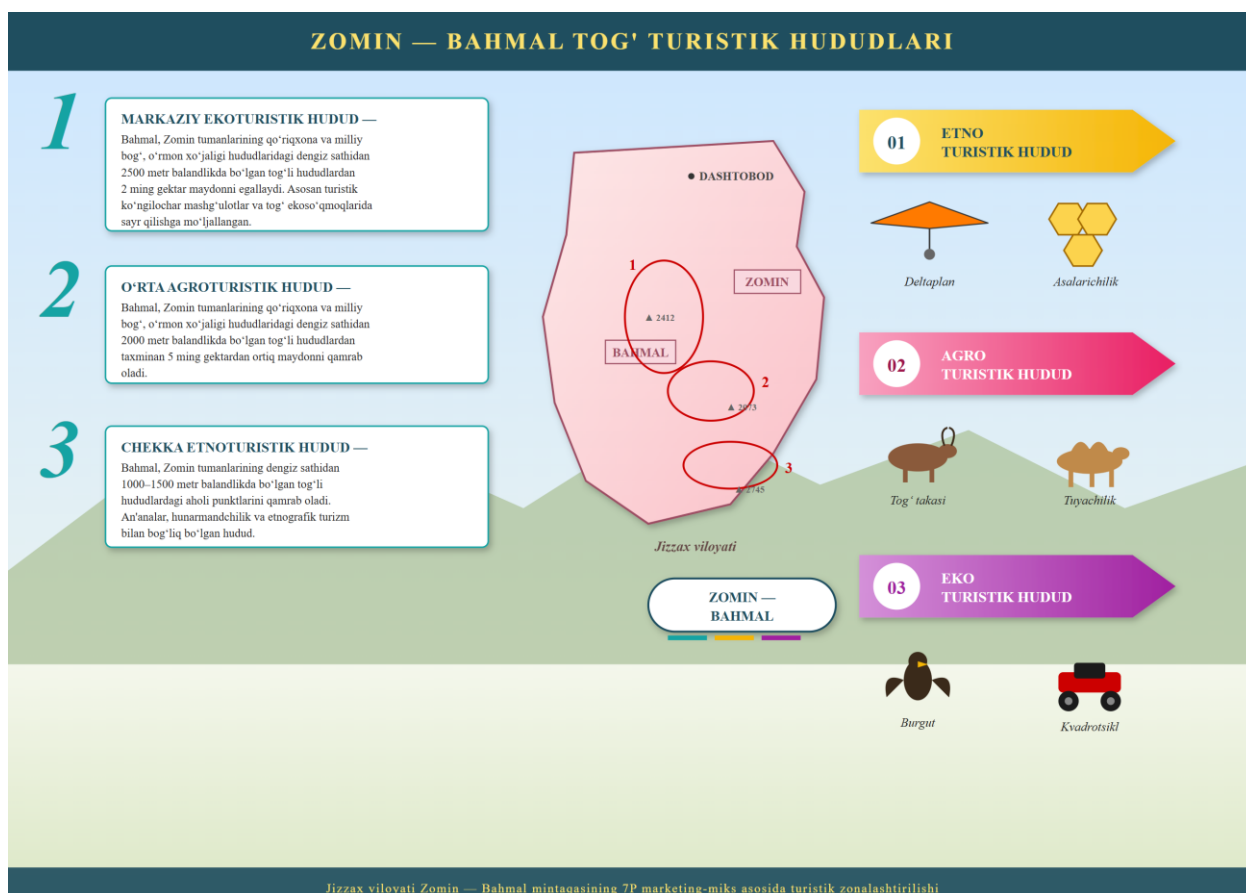
Yuqorida keltirilganlarni hisobga olib, hozirgi kundagi olib borilayotgan tadqiqotlarni tahlil qilgan holda, hududlarda agroturizmni rivojlantirish mexanizmini taklif qilamiz. (1-rasm)

¹ Muallif ishlanmasi

Mintaqadagi qishloqlarda agroturizmni rivojlantirish uchun ularning turistik va rekreatsiya maqsadlarida foydalaniladigan obyektlarini bosqichma-bosqich kengaytirib borish zarur.

Mamlakatimizning qishloqlarida agroturizmni rivojlantirish mexanizmi orqali ulardan turistik maqsadda foydalanishni yoʻlga qoʻyish, mahalliy aholini ish bilan taʼminlash, ularning ekologik va turistik madaniyati va bilimlarini oshirish, ekologik va qishloqlarda iqtisodiy barqarorlikni taʼminlashga erishish mumkin.

Tadqiqotimizni olib borishdan maqsad mamlakatimiz hududlaridagi tarixiy obidalar va alohida muhofaza qilinadigan hududlar hamda koʻllar atrofidagi qishloq joylarda agroturizmni tashkil qilish maqsadga muvofiqligidan kelib chiqib yondashilsa, jumladan, Zomin, Baxmal tumanlari togʻ va togʻ oldi hududlarida milliy tabiat bogʻida va uning atrofida agroturizmni tashkil qilish imkoniyati juda katta. Bu borada bir qator loyihalar ishlab chiqilgan boʻlib, uni amalga oshirishda infrastrukturaviy muammolar yuzaga kelmoqda.

2-rasm. Zomin, Baxmal tumanlari togʻ va togʻ oldi hududlarida agroturizmni rivojlantirish loyihalari¹.

Taklif qilinayotgan mazkur loyiha 3 bosqichda ekoturizm, agroturizm va etnik turizmni oʻz ichiga oladi. U qayd etilgan tumanlarda infratuzilmani rivojlantirish

¹ Manba asosida moslashtirildi <https://kun.uz/87239667>

maqsadida, yangi turistik inshootlar qurilishi bilan agroeko manzara boyitiladi va turistlar uchun sharoitlar yaratiladi.

Mamlakatimizda agroturizmni rivojlantirish uchun bir qator o‘zaro tarmoqlar va hududlararo masalalarni hal qilish zarur bo‘lganligi uchun asosiy vazifa va maqsadlari nazarda tutuvchi Agroturizm assotsiatsiyasini tashkil qilishni tavsiya etamiz.

Agroturizm assotsiatsiyasining maqsadi - mintaqada qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi subyektlarni birlashtirish va ularning faoliyatini muvofiqlashtirish hamda ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatning samarali shakli sifatida agroturizmni rivojlantirishdan iborat bo‘ladi.

Agroturizm assotsiatsiyasi manfaatdor tomonlar, tashkilotlar, muassasalar bilan uchrashuvlar va seminarlar o‘tkazadi hamda hududdagi qishloqlarda agroturizm rivojlanishini muvofiqlashtirib boradi:

- mahalliy hokimiyat organlari va o‘z-o‘zini boshqarish uyushmalari;
- tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari;
- hududdagi mahalliy aholi;
- tur-biznes subyektlari;
- turizm qo‘mitasi.

Tadqiqotlarimiz natijalaridan kelib chiqqan holda, quyidagi xulosa va takliflarni bildirish mumkin:

- birinchidan, istiqbolda tog‘ va tog‘oldi hududlaridagi qishloqlarda agroturizmni rivojlantirish orqali yangi ish o‘rinlarini tashkil qilish mumkin;
- ikkinchidan, tog‘ va tog‘oldi hududlaridagi qishloqlardagi mahalliy aholi turmush tarzini o‘rganish asosida agroturizmni keng joriy qilish;
- uchinchidan, hududda turistik infratuzilmani rivojlantirish, bir tomondan, turistik firmalarning faoliyatini yo‘lga qo‘yish, ikkinchi tomondan, mahalliy xalqning mehmondo‘stligi hisobiga uy mehmonxonalarni tashkil qilish;
- to‘rtinchidan, hududlarda texnik tomonlama servis xizmati ko‘rsatish shoxobchalarini ochishni (avtomobil ta‘mirlash, oshxona xizmati, motel, dorixona, telefon va h.k.) yo‘lga qo‘yish;
- beshinchidan, hududlarga turistlarni kengroq jalb qilish maqsadida ekskursovodlar va gidlarni keng tarzda o‘qitish va o‘rgatish, reklama bukletlari yoki prospektlarini tayyorlash, ko‘p nusxada markazlashgan holda chop qilish hamda respublikamizning barcha mintaqalaridagi yetakchi turistik agentliklarga, firmalarga, mehmonxonalarga bepul tarqatish;

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish va yangi agroturistik marshrutlar asosida sayohatlarni tashkil qilish hududlarda turizmni rivojlantirishda muhim qadam bo‘ladi deb hisoblaymiz.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatimiz hududlarida kelajakda tog‘ va tog‘oldi qishloqlarida agroturizmni rivojlantirish orqali:

- mahalliy aholi uchun yangi ish o‘rinlarini tashkil qilish;
- hududlarda qishloqlardagi mahalliy aholi turmush tarzini o‘rganish asosida agroturizmni keng joriy qilish;

- hududda turistik infratuzilmani rivojlantirish, bir tomondan, turistik firmalarning faoliyatini yo'lga qo'yish, ikkinchi tomondan, mahalliy xalqning mehmondo'stligi hisobiga uy mehmonxonalarni tashkil qilish;

- hududlarda texnik tomonlama servis xizmati ko'rsatish shoxobchalarini ochishni (avtomobil ta'mirlash, oshxona xizmati, motel, dorixona va h.k.) yo'lga qo'yish;

- hududlarga tashrif buyurgan turistlarga ekologik toza qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun mahalliy yetkazib beruvchilardan oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarni sotib olishni yo'lga qo'yish;

- hududlarda agroturistlarga xizmat ko'rsatayotgan mehmon uylarga tashrif buyurgan turistlarga yashil tashabbuslar haqida ma'lumot berish va uni qo'llab quvvatlaganlarni rag'batlantirish, nomerlarga energiya va suvni tejash amaliyotlari haqida eslatmalarni joylashtirish;

- hududlarda turistlarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash amaliyotini doimiy ravishda takomillashtirib borish;

- hududlarda turistlarga xizmat ko'rsatish faoliyatini muvofiqlashtirish uchun doimiy ravishda monitoring olib borish.

Ushbu amallarni bajarish orqali hududlarda agroturizmni rivojlantirish, atrof-muhitni sezilarli darajada himoya qilish, barqarorlikni yaxshilash va ekologiyaga e'tiborli turistlarni jalb qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aaron Blacka, Pierre Couture, Charles Coale, John Dooley, Andy Hankins, Ann Lastovica, Brian Mihalik, Charlotte Reed, Muzzo Uysal. Agri-tourism. 580 California St., Suite 400 San Francisco, CA, 94104. 2025 y. https://www.academia.edu/8602504/Agri_tourism_handbook.

2. A.N. Norchayev. Qoraqalpog'iston Respublikasi Ellikqal'a tumanida turizm klasterini joriy qilish mexanizmi. //Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024, 04-son. <https://green-eco.uz/index.php/GED/article/view/1829>

3. A.N. Norchaev. Directions for implementing the innovative digital technologies in tourism. //Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2025, 05-son. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/5751>

4. www.unwto.org

5. www.uzbektourism.uz

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 27-iyuldagi PQ-238-son "Turizm yo'nalishidagi islohotlarni yanada jadallashtirish va sohada davlat boshqaruvi tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-6549286>

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-apreldagi PQ-135-son "Respublikaning turizm salohiyatini jadal rivojlantirish hamda mahalliy va xorijiy

turistlar sonini yanada oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori
<https://lex.uz/docs/-6456786>

9. Axmadovich X. Z. et al. O‘ZBEKSTONDA SHAKLLANGAN TO‘QIMACHILIK KLASSTERLARINING IQTISODIY SALOHIYATI VA SAMARADORLIGI //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 02. - C. 106-115.

O'ZBEKISTONDA TIBBIY TURIZMNING MINTAQAVIY XUSUSIYATLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Zaxirova Gulnora Muxamadiyevna

O'zMU, Iqtisodiyot fakulteti katta o'qituvchisi

ORCID: 0009-0004-6086-9426

E-mail: gulnora90930@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekistonda tibbiy turizmning rivojlanish tendensiyalari va uning mintaqaviy xususiyatlari tahlil qilingan. Mamlakatda tibbiy xizmatlar sifati, tabiiy shifobaxsh resurslar, sanatoriy-kurort muassasalari va tibbiy infratuzilmaning rivojlanishi tibbiy turizmni kengaytirish uchun muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, ayrim hududlarda tibbiy turizmning ixtisoslashuv yo'nalishlari, hamda oxirgi yillardagi rivojlanish tendensiyalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: tibbiy turizm, sanatoriy-kurort xizmatlari, sog'lomlashtirish turizmi, mintaqaviy rivojlanish, tibbiy xizmatlar.

Аннотация

В данной статье проанализированы тенденции развития медицинского туризма в Узбекистане и его региональные особенности. В стране качество медицинских услуг, природные целебные ресурсы, санаторно-курортные учреждения и развитие медицинской инфраструктуры являются важными факторами для расширения медицинского туризма. Кроме того, рассмотрены направления специализации медицинского туризма в отдельных регионах, а также тенденции его развития в последние годы.

Ключевые слова: медицинский туризм, санаторно-курортные услуги, оздоровительный туризм, региональное развитие, медицинские услуги.

Abstract

This article analyzes the trends in the development of medical tourism in Uzbekistan and its regional characteristics. In the country, the quality of medical services, natural healing resources, sanatorium and resort facilities, and the development of medical infrastructure are important factors for expanding medical tourism. In addition, the article examines the areas of specialization of medical tourism in certain regions, as well as the trends in its development in recent years.

Keywords: medical tourism, sanatorium and resort services, wellness tourism, regional development, medical services

KIRISH

Jahonda turizm sohasining tez sur'atlarda rivojlanishi yangi turizm yo'nalishlarining shakllanishiga olib kelmoqda. Shunday yo'nalishlardan biri tibbiy turizm hisoblanadi. Tibbiy turizm insonlarning sog'lig'ini tiklash, diagnostika va davolanish maqsadida boshqa hudud yoki mamlakatlarga sayohat qilishini anglatadi.

Tibbiy turizm xalqaro turizm bozorining muhim tarmoqlaridan biriga aylandi. Ko'plab davlatlar tibbiy xizmatlarni eksport qilish orqali iqtisodiy daromadni oshirishga intilmoqda. Bu jarayonda sog'liqni saqlash tizimining rivojlanganligi,

malakali tibbiy kadrlar, zamonaviy texnologiyalar va turizm infratuzilmasi muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xorij davlatlarining qator olimlari tibbiy turizm, uning xususiyatlari va jahon iqtisodiyotida tutgan oʻrni boʻyicha ilmiy izlanishlar olib borishgan. Jumladan ingliz olimlari Nil Lant va Richard Smit¹, Stiven Dj. Konnell², David Xanter³, Amerikalik olimlar Djonatan Gudrich va Djon Gudrich⁴, nemis olimi V. Narshtedt⁵, David Xanefeld⁶ oʻz tadqiqotlarida tibbiy turizm uning oʻziga xos tomonlari, rivojlanishiga taʼsir etuvchi omillari boʻyicha oʻz yondashuvlarini bildirishgan.

Oʻzbekistonda ham tibbiy turizmni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmogʻda. Jumladan, Zamira Ashurova va Yongrok Choy tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Oʻzbekistonda tibbiy turizmni rivojlantirish imkoniyatlari, bozor mexanizmi va boshqaruv masalalari tahlil qilingan⁷. Nilufar Omonova esa mamlakat turizm strategiyasida tibbiy turizmning oʻrnini oʻrgangan⁸.

METODOLOGIYA

Tadqiqot asosan jahon miqyosidagi tibbiy turizm borasidagi statistik maʼlumotlarga asoslangan holda induksiya va deduksiya, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, jadval va grafik usullarini qoʻllash orqali amalga oshirilgan.

2025-yilda global tibbiy turizm bozori taxminan 38,2 mlrd AQSh dollarni tashkil qilgan⁹. Ayrim tahlillarga koʻra bozor hajmi 43,5 mlrd dollargacha baholanadi. Baʼzi keng qamrovli hisobotlarda 172 mlrd. dollarlik global xizmatlar aylanmasi ham qayd etilgan¹⁰.

2025-yilda Tailand, Hindiston, Turkiya, Malayziya, Janubiy Koreya, Singapur, Meksika, Braziliya eng koʻp tibbiy turist qabul qiladigan davlatlar qatoriga kirdi.

Bu davlatlar arzon narxlar va yuqori tibbiy xizmatlar sifati bilan mashhurdir¹¹.

¹ Lunt, N., & Smith, R. (2011). Medical tourism: A global growth industry? *Health Policy*, 103(2-3), 91-95. Elsevier.

² Connell, J. (2006). Medical tourism: Sea, sun, sand and surgery *Tourism Management*, 27(6), 1093-1100. Elsevier.

³ Hunter, D. J. (2010). The changing role of health services in a globalised world *Health Policy*, 95(2-3), 141-146. Elsevier.

⁴ Goodrich, J. N., & Goodrich, G. E. (1987). Health-care tourism-An exploratory study. *Tourism Management*, 8(3), 217-222

⁵ Nahrstedt, W. (2004). Wellness: A new perspective for leisure centers, health tourism, and spas in Europe on the global health market. In K. Weiermair & C. Mathies (Eds.), *The tourism and leisure industry: Shaping the future*. New York: Haworth Hospitality Press.

⁶ Hanefeld, J., Smith, R., Horsfall, D., & Lunt, N. (2014). What do we know about medical tourism? A review of the literature with discussion of its implications for the UK National Health Service. *Globalization and Health*, 10(1), Article 15

⁷ Yongrok Choi, Zamira Ashurova, Hyongsuk Lee. Sustainable Governance on the Intention of Medical Tourism in Uzbekistan. *Sustainability (MDPI)*, 2021, 13(12), 6915

⁸ N.Omonova, N.Djurayeva. An Overview of Health Tourism within the Context of Uzbekistan's Tourism Strategy. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 2021, 1(11), 754-759-p

⁹ <https://www.fortunebusinessinsights.com/press-release/medical-tourism-market-10968>

¹⁰ https://www.imarcgroup.com/global-medical-tourism-market?utm_source

¹¹ https://www.proficientmarketinsights.com/market-reports/medical-tourism-market-3480?utm_source

TAHLIL VA NATIJALAR

Tibbiy turizm - bu odamlarning tibbiy xizmatlardan foydalanish maqsadida boshqa mamlakat yoki hududga sayohat qilish jarayonidir. U turizm va tibbiyot sohalarining integratsiyasini ta'minlaydi.

Tibbiy turizmning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

Diagnostika turizmi - sog'liqni tekshirish va tibbiy tekshiruvlar o'tkazish.

Davolash turizmi - turli kasalliklarni davolash.

Reabilitatsiya turizmi - operatsiya yoki kasallikdan keyin tiklanish.

Sog'lomlashtirish turizmi - profilaktika va organizmni mustahkamlash.

Tibbiy turizmning rivojlanishi quyidagi iqtisodiy afzalliklarni ta'minlaydi:

- turizm sohasida yangi ish o'rinlari yaratiladi;
- mamlakatga valyuta tushumlari oshadi;
- tibbiyot infratuzilmasi rivojlanadi;
- investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlari kengayadi.

O'zbekistonda ham turizm sohasini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Mamlakatda tabiiy shifobaxsh resurslar, mineral suvlar, sanatoriy-kurort muassasalari va zamonaviy tibbiy markazlar mavjudligi tibbiy turizmni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Shu sababli tibbiy turizmni rivojlantirishda mamlakatning har bir hududining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish muhim hisoblanadi. Mamlakatda tibbiy turizmni rivojlantirish uchun quyidagi muhim omillar mavjud:

1. *Tabiiy shifobaxsh resurslar.* Mamlakatda mineral suvlar, shifobaxsh loylar va qulay iqlim sharoiti mavjud. Bu omillar sanatoriy-kurort turizmini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

2. *Tibbiy infratuzilmaning rivojlanishi.* So'nggi yillarda respublikada zamonaviy tibbiy markazlar, xususi klinikalar va ixtisoslashgan tibbiy muassasalar soni ortib bormoqda.

3. *Davlat siyosati.* Turizm va sog'liqni saqlash sohalarini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari tibbiy turizmni rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

4. *Geografik joylashuv.* O'zbekiston Markaziy Osiyo markazida joylashgan bo'lib, qo'shni davlatlar uchun tibbiy xizmatlardan foydalanishda qulay hudud hisoblanadi.

2024-yilda O'zbekiston tibbiy turizm sektorida sezilarli o'sish kuzatildi, yanvardan iyulgacha bo'lgan davrda 74 700dan ortiq tibbiy turist tashrif buyurdi, bu o'tgan yilgi shu davrga nisbatan 83,6 % o'sishni tashkil etdi¹.

Bu o'sish, ayniqsa Toshkentda arzon va yuqori sifatli tibbiy xizmatlar hamda 2024-yilda o'tkazilgan United Medical Tourism Expo ko'rgazmasi bilan takomillashdi. O'zbekiston bu bilan mintaqaviy eng muhim sog'liq xablaridan biriga aylanmoqda.

Quyida tibbiy xizmatlarning mamlakat hududlari bo'yicha tahlil keltiriladi.

¹ https://kun.uz/en/30882376?utm_source

Toshkent shahri. Toshkent mamlakatning asosiy tibbiy markazi hisoblanadi. Bu yerda yuqori texnologiyali tibbiy xizmatlar ko'rsatuvchi klinikalar, ilmiy tibbiy markazlar va xususiy tibbiy muassasalar joylashgan. Toshkent - O'zbekistondagi eng yirik tibbiy xizmat markazi sifatida namoyon bo'ladi. Xizmatlarning taxminan 45-50% aynan shu yerda ko'rsatiladi.

Bu hududda quyidagi xizmatlar rivojlangan:

- kardiologiya;
- neyroxirurgiya;
- stomatologiya;
- estetik tibbiyot;
- yuqori aniqlikdagi diagnostika.

Shu sababli Toshkent tibbiy turizmning asosiy markazi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda poytaxtning ustun jihatlari:

MRI, KT, angiografiya, gemodializ kabi xizmatlar darajasining yuqoriligi;

Mutaxassislar soni yuqoriligi, ya'ni 10000 dan ortiq shifokor va 20000 mingdan ortiq o'rta tibbiyot xodimlari jamlanganligi;

“Artel Med”, “Akfa Medline”, “Human Klinik”, “Doctor D” kabi xalqaro tibbiyot tarmoqlari ulushi yuqoriligi;

Tibbiy turizmning 70% Toshkent hissasiga to'g'ri keladi.

Samarqand viloyati. Samarqand turizm markazlaridan biri bo'lib, bu yerda tibbiy turizm madaniy turizm bilan uyg'un holda rivojlanmoqda. Hududda sanatoriylar va sog'lomlashtirish markazlari mavjud. Tibbiy turizm uchun eng qulay hududlardan biri hisoblanadi. 2024-yilgi ma'lumotlarga ko'ra mazkur hududda 900 dan ortiq xususiy klinikalar shakllangan, yurak-qon tomir operatsiyalari bo'yicha 3 ta ixtisoslashgan markaz yaratilgan. 2023-yilda Samarqandga kelgan tibbiy turistlar soni 10 mingdan oshgan.

Bu yerda asosan:

- reabilitatsiya xizmatlari;
- sanatoriy-kurort xizmatlari;
- sog'lomlashtirish turizmi rivojlangan.

Farg'ona vodiysi. Andijon, Farg'ona va Namangan viloyatlarida mineral suv manbalari va sog'lomlashtirish maskanlari mavjud.

Bu hududda:

- mineral suvlar bilan davolash;
- fizioterapiya;
- sanatoriy xizmatlari keng tarqalgan.

Andijon viloyati O'zbekistonda Majburiy tibbiy sug'urta (MTS) tizimi sinov o'tkazilayotgan birinchi viloyat hisoblanadi.

Asosiy jihatlari:

- 2023-2024 yillarda 1 mln dan ortiq shaxs MTS tizimiga kiritildi;
- Xususiy klinikalarda xizmat sifati keskin oshgan;

– Davlat poliklinikalari raqamlashtirilgan. Masalan, Andijonda onlayn navbat tizimi joriy etilganligi sababli poliklinika navbatlari 2021-yilga nisbatan 2024-yilda 35-40% kamaygan.

Fargʻona viloyati ham tibbiy xizmatlar koʻrsatish boʻyicha samarali faoliyat koʻrsatmoqda. Hududda 600 dar ortiq klinikalar, 120 dan ortiq diagnostika markazlari mijozlarga xizmat koʻrsatmoqda. Viloyatda reabilitatsiya markazlari eng tez rivojlanayotgan yoʻnalishlardan biridir.

Namangan viloyati aholisi zichligi yuqori boʻlgan hudud boʻlganligi sababli diagnostika va pediatriya xizmatlariga talab ortib bormoqda. Viloyatda 500 ga yaqin xususiy klinikalar shakllantirilgan, har yili 20-25 ta yangi stomatologik xizmatlar koʻrsatuvchi klinikalar tashkil qilinmoqda.

Jizzax viloyati. Jizzax viloyatida tabiiy iqlim sharoiti va togʻ hududlari sogʻlomlashtirish turizmini rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. Yuqori texnologiyali klinikalar soni kam, ammo investitsiya oqimi ortishi kuzatilmoqda. Masalan, 2024-yilda viloyat boʻyicha 5 ta yangi laboratoriya zanjiri ochildi.

Bu yerda sanatoriy-kurort xizmatlarini rivojlantirish uchun katta salohiyat mavjud.

Buxoro viloyati. Buxoro asosan madaniy turizm markazi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda bu yerda ham sogʻlomlashtirish xizmatlari va sanatoriy muassasalari mavjud. Tibbiy turizm madaniy turizm bilan birgalikda rivojlanmoqda.

1-jadval.

Oʻzbekiston hududlarida tibbiy turizm yoʻnalishlari¹

Hudud	Tibbiy turizm yoʻnalishi	Asosiy imkoniyatlar
Toshkent shahri	Yuqori texnologiyali davolash	Zamonaviy klinikalar, diagnostika markazlari
Samarqand viloyati	Reabilitatsiya va sogʻlomlashtirish	Sanatoriylar, turistik infratuzilma
Fargʻona vodiysi	Sanatoriy-kurort turizmi	Mineral suvlar, tabiiy resurslar
Jizzax viloyati	Iqlimiy sogʻlomlashtirish	Togʻ hududlari, tabiiy sharoit
Buxoro viloyati	Madaniy va tibbiy turizm	Sogʻlomlashtirish markazlari

Oʻzbekistonda tibbiy turizm rivojlanishiga quyidagi omillar taʼsir koʻrsatmoqda:

- zamonaviy tibbiy texnologiyalarning joriy etilishi;
- xususiy tibbiyot markazlarining koʻpayishi;
- transport va turizm infratuzilmasining rivojlanishi;
- davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash siyosati;
- tabiiy shifobaxsh resurslarning mavjudligi.

Oʻzbekistonda 2024-yilda tibbiy turistlar soni oʻtgan yilga nisbatan 77%dan ortiq oʻsdi, bu sektorning jadal rivojlanayotganini koʻrsatadi. Bemorlarning koʻpchiligi Tojikistondan (51 mingdan ortiq), Qozogʻistondan (7 mingdan ortiq) va

¹ Maʼlumotlar asosida muallif ishlarnasi

Qirg'izistondan (6 mingdan ortiq) kelgan iste'molchilar ulushiga to'g'ri keladi¹. Tashrif buyurgan bemorlar asosan Toshkent shahridagi diagnostika, stomatologiya, xirurgiyaga ixtisoslashgan klinikalardan tibbiy xizmatlardan foydalanishgan. 2024-yilda Toshkentda o'tkazilgan United Medical Tourism Expo sanoat yetakchilarini birlashtirib, sog'liqni saqlash sohasidagi ilg'or yo'nalishlarni taqdim qilinishi xalqaro tibbiy turizmni rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi.

O'zbekiston 2024-yilda Markaziy Osiyoda eng yaxshi sog'liqni saqlash tizimiga ega davlat sifatida e'tirof etildi va dunyoda 64-o'rinni egalladi². Tibbiy turizmning kengayishi infratuzilma rivojlanishiga ham hissa qo'shib, transport infratuzilmasi va xususiy klinikalar sonining oshishiga o'z ta'siri ko'rsatdi.

2025-yil xalqaro turizmida yangi rekordning qayd etilishini kuzatish mumkin, bunda safarlar soni 1,52 milliardga yetdi va bu 2024-yilga nisbatan 4% o'sishni tashkil etdi³. Bu holat, ayniqsa, ixtisoslashgan segmentlar, xususan tibbiy turizm va sog'lomlashtirish xizmatlarida barqaror o'sishni ko'rsatdi.

O'zbekiston 2025-yilda 86 199 nafar xorijiy bemorni qabul qilib, Markaziy Osiyoda yetakchi tibbiy xab sifatida e'tirof etildi. Bu natija sog'liqni saqlash sifati yaxshilanishi, ixtisoslashgan klinikalar va rehabilitatsiya xizmatlari rivojlanishi bilan bog'liqdir⁴.

«Dunyo» ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda O'zbekistonda tibbiy maqsadda kelgan 86 mingdan ortiq bemorning asosiy qismi Markaziy Osiyo davlatlari ulushiga to'g'ri keladi.⁵

2-jadval.

O'zbekistonga tashrif buyurgan bemorlar ulushi (2025-yil)⁶

Davlat	Bemorlar soni	Ulush, foizda
Tojikiston	59145	69
Qirg'iziston	15631	18
Qozog'iston	8224	9
Rossiya	2100	2,1
Boshqa davlatlar	1099	1,9

Rossiya va Afg'onistondan keluvchi bemorlar soni ham sekin-asta o'smoqda. Xorijdan tashrif buyuruvchi mijozlar soni ko'payishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatmoqda:

Sifatli tibbiy xizmat: klinikalarda yuqori texnologiyali davolash imkoniyatlari kengaymoqda.

¹ https://kun.uz/en/news/2024/09/26/over-74-thousand-foreign-nationals-visited-uzbekistan-for-medical-treatment-in-eight-months?utm_source=

² https://caspianpost.com/uzbekistan/uzbekistan-ranked-best-in-central-asia-for-healthcare-in-2024-index?utm_source=

³ https://news.gtp.gr/2026/01/21/un-tourism-1-52-billion-international-tourists-in-2025-as-global-travel-normalizes/?utm_source=

⁴ https://kun.uz/en/news/2024/09/26/over-74-thousand-foreign-nationals-visited-uzbekistan-for-medical-treatment-in-eight-months?utm_source=

⁵ https://dunyo.info/undefined/v-2025-godu-bolee-86-tysyach-inostrancev-vybrali-uzbekistan-dlya-lecheniya?utm_source=

⁶ Statistik ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi

Ixtisoslashgan klinikalar: kardiologiya, reproduktiv tibbiyot va reabilitatsiya sohalari rivojlanmoqda.

Reabilitatsiya xizmatlari: turizm bilan uyg'unlashtirilgan sog'lomlashtirish dasturlari kengaymoqda.

Mintaqaviy jozibadorlik va narx-sifat balansi: O'zbekiston qo'shni davlatlar uchun raqobatbardosh va arzon tibbiy xizmatni taklif qilmoqda.

Bunda tibbiy turistlarning asosiy qismi stomatologiya yo'nalishi bo'yicha xizmatlar iste'molchilari hisoblanadi.

3-jadval.

Tibbiy turistlar tomonidan eng ko'p talab qilinadigan tibbiy xizmatlar¹

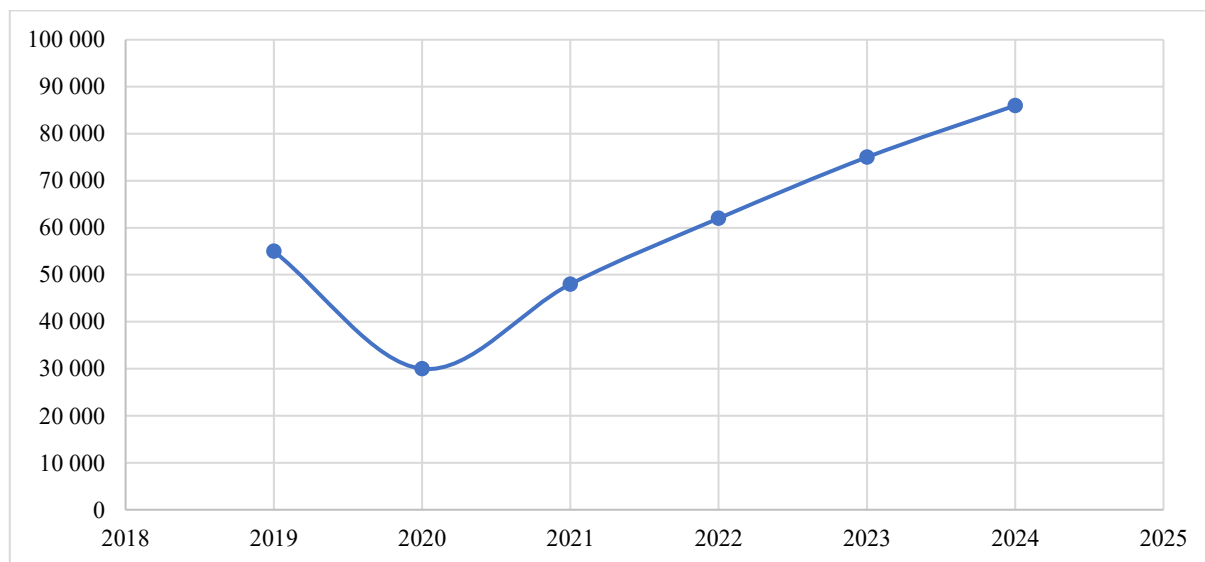
Xizmat turi	Ulush, foizda
Stomatologiya	35
Plastik xirurgiya	25
Kardiologiya	15
Reproduktiv tibbiyot	15
Boshqa xizmatlar	10

2025-yilda tibbiy turizm O'zbekiston uchun strategik jihatdan muhim bo'ldi. Bunda quyidagi jihatlarga alohida e'tibor qaratilmog'i lozim:

O'zbekiston Markaziy Osiyoda yetakchi tibbiy turizm markazi sifatida shakllandi;

86 mingdan ortiq xorijiy bemorning kelishi mintaqaviy xab modelining samaradorligini ko'rsatmoqda;

sifatli xizmatlar, ixtisoslashgan klinikalar va reabilitatsiya dasturlari bozorni rivojlantiruvchi asosiy omillar bo'ldi.

1-rasm. O'zbekistonga tashrif buyurgan tibbiy turistlar soni²

¹ Ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi

² Ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi

Shu bilan birga, kelgusida bozor diversifikatsiyasi va xalqaro standartlar joriy etilishi O'zbekistonning tibbiy turizm sektorini global miqyosda raqobatbardosh qilishda muhim ahamiyatga ega.

Ko'rsatilgan yutuqlar bilan birgalikda mamlakatimizda tibbiy turizmni yanada rivojlantirishda ayrim muammolar ham mavjud. Xususan:

- xalqaro darajada reklamaning yetarli emasligi;
- tibbiy turizm bo'yicha maxsus turpaketlar kamligi;
- ayrim hududlarda infratuzilma rivojlanmaganligi;
- xalqaro akkreditatsiyaga ega klinikalar soni kamligi sohani yanada rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Tibbiy turizmni rivojlantirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- xalqaro standartlarga mos tibbiy markazlar tashkil etish;
- tibbiy turizmni targ'ib qilish;
- sanatoriy-kurort muassasalarini modernizatsiya qilish;
- xorijiy investorlarni jalb qilish;
- tibbiy turizm bo'yicha maxsus turpaketlar yaratish.

Xalqaro turizm tashkiloti (UNWTO) mamlakatlarda tibbiy turizmni rivojlantirish, sayohat va salomatlik sohasini birlashtirishni boshqarish uchun quyidagilarni tavsiya qiladi:

- ma'lumotlarni sifatli yig'ish va tahlil qilish;
- standartlashtirilgan atamalardan foydalanish;
- amaliy boshqaruv "toolkit" (asboblarni to'plam yoki biror ishni bajarish uchun kerakli vositalar majmuasi) larini joriy etish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot natijalari O'zbekistonda tibbiy turizm barqaror rivojlanish bosqichiga kirganini ko'rsatdi. Mamlakat hududlari tabiiy shifobaxsh resurslar, zamonaviy tibbiy infratuzilma va ixtisoslashgan xizmatlar bilan farqlanadi. Ayniqsa, Toshkent shahri yuqori texnologiyali tibbiy xizmatlar markazi sifatida shakllangan bo'lsa, Samarqand, Farg'ona vodiysi va boshqa hududlar sog'lomlashtirish hamda rehabilitatsiya xizmatlariga ixtisoslashgan.

Tahlillar tibbiy turizmning rivojlanishi sog'liqni saqlash tizimi modernizatsiyasi, xususiy sektor faolligi va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, xizmatlar sifati va narxlar muvozanati O'zbekistonni mintaqaviy darajada raqobatbardosh yo'nalish sifatida shakllantirmoqda.

Kelgusida sohani yanada rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlar muhim hisoblanadi:

- xalqaro akkreditatsiyaga ega tibbiy muassasalar sonini oshirish;
- tibbiy turizmni xalqaro miqyosda targ'ib qilishni kuchaytirish;
- hududlar kesimida ixtisoslashgan turpaketlar ishlab chiqish;
- sanatoriy-kurort infratuzilmasini modernizatsiya qilish;

– raqamli xizmatlar va onlayn tibbiy platformalarni keng joriy etish.

Mazkur chora-tadbirlar tibbiy turizmni diversifikatsiya qilish, xizmatlar sifatini oshirish va O‘zbekistonning xalqaro turizm bozoridagi o‘rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlari.
2. O‘zbekiston Respublikasi Turizm qo‘mitasi materiallari.
3. Smith, M., Puczko, L. Health and Wellness Tourism. Amsterdam: Butterworth-Heinemann (Elsevier), 2009. - 400 p
4. Bookman, M. Z., Bookman, K. R. Medical Tourism in Developing Countries. New York: Palgrave Macmillan, 2007. - 256 p
5. Hall, C. M. Medical Tourism: The Ethics, Regulation and Marketing. Abingdon: Routledge, 2011. - 208 p.
6. <https://www.fortunebusinessinsights.com/press-release/medical-tourism-market-10968>
7. Муминов Н.Г. Перспективы развития государственного управления в сфере туризма в Узбекистане // Экономика и финансы (Узбекистан), 2022 г, №5, С.2-10.
8. Муминов Н.Г., Қодирзода Ф.С., Гусейнов Х.Ф., Хубони Сорбон. Особенности развития туризма в условиях изменения климата: сезонность и минимизация его негативного влияния. “Marketing” ilmiy, amaliy va ommabop jurnali. 2025-yil, oktabr, 10-son. С.14-20
9. Муминов Н.Г. Международный туризм: проблемы и перспективы. Международная коллективная монография / под общей редакцией Муминова Н.Г. - Ташкент: «Alfraganus University», 2026. 405 стр.
10. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 09. - С. 415-424.
11. https://www.imarcgroup.com/global-medical-tourism-market?utm_source
12. https://www.proficientmarketinsights.com/market-reports/medical-tourism-market-3480?utm_source
13. https://kun.uz/en/30882376?utm_source
14. <https://kun.uz/en/news/2024/09/26/over-74-thousand-foreign-nationals-visited-uzbekistan-for-medical-treatment-in-eight-months?utm>
15. https://caspianpost.com/uzbekistan/uzbekistan-ranked-best-in-central-asia-for-healthcare-in-2024-index?utm_source=
16. https://news.gtp.gr/2026/01/21/un-tourism-1-52-billion-international-tourists-in-2025-as-global-travel-normalizes/?utm_source=
17. <https://kun.uz/en/news/2024/09/26/over-74-thousand-foreign-nationals-visited-uzbekistan-for-medical-treatment-in-eight-months?utm>
18. https://dunyo.info/undefined/v-2025-godu-bolee-86-tysyach-inostrancev-vybrali-uzbekistan-dlya-lecheniya?utm_source=

LISTING VA KORPORATIV BOSHQARUV MEXANIZMLARI ORQALI AKSIYADORLIK JAMIYATINING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH

Xidirova Marg'uba Rustamovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

I.f.f.d., PhD, dotsent,

E-mail: m.xidirova@tsue.uz

Annotatsiya

Maqolada listing va korporativ boshqaruv mexanizmlari orqali aksiyadorlik jamiyatlarining raqobatbardoshligini oshirish masalalari o'rganildi. Tadqiqotda korporativ boshqaruv tizimining samaradorligi, shaffoflik darajasi va investorlar ishonchiga ta'siri tahlil qilindi. Listing jarayonining afzalliklari, jumladan kapital jalb qilish, aksiyalar likvidligini oshirish va bozor bahosini shakllantirish omillari asoslandi. Korporativ boshqaruvni takomillashtirish orqali investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish imkoniyatlari aniqlangan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, samarali boshqaruv tizimi va listing jarayonida ishtirok etish kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilgan. Amaliy tavsiyalar boshqaruv sifatini oshirish va bozor raqobatbardoshligini kuchaytirishga yo'naltirilgan.

Kalit so'zlar: listing, korporativ boshqaruv, aksiyadorlik jamiyati, raqobatbardoshlik, investitsiyalar, fond bozori, shaffoflik.

Аннотация

В статье исследованы механизмы повышения конкурентоспособности акционерных обществ через листинг и корпоративное управление. Проанализировано влияние эффективности корпоративного управления, уровня прозрачности и доверия инвесторов. Обоснованы преимущества листинга, включая привлечение капитала, повышение ликвидности акций и формирование рыночной стоимости. Также определены возможности повышения инвестиционной привлекательности за счет совершенствования корпоративного управления. Результаты показали, что эффективная система управления и участие в листинге способствуют укреплению финансовой устойчивости компаний. Разработаны практические рекомендации по повышению качества управления и конкурентоспособности на рынке.

Ключевые слова: листинг, корпоративное управление, акционерное общество, конкурентоспособность, инвестиции, фондовый рынок, прозрачность.

Abstract

The article examines mechanisms for enhancing the competitiveness of joint-stock companies through listing and corporate governance. The study analyzes the impact of governance efficiency, transparency, and investor confidence. The advantages of listing, including capital attraction, increased share liquidity, and market valuation, are substantiated. Opportunities for improving investment attractiveness through better corporate governance are identified. The results show that effective governance systems and participation in listing contribute to financial stability and market competitiveness. Practical recommendations are provided to improve

governance quality and strengthen competitive positions.

Keywords: listing, corporate governance, joint-stock company, competitiveness, investments, stock market, transparency.

KIRISH

Aksiyadorlik jamiyatlarining investitsiyaviy jozibadorligini oshirish va xorijiy strategik investorlarni jalb etish orqali milliy iqtisodiyotning yuqori sur'atlarini ta'minlash korporativ boshqaruv sifati va samaradorligini oshirishga e'tiborning kuchayishiga olib keldi. Ayni paytda mamlakatimizda aksiyadorlik jamiyati faoliyati xorijiy investorlar ishtirokini taqozo etayotganligi sababli, korporativ boshqaruvning zamonaviy usullarini joriy etish, xalqaro standartlar talablari asosida moliyaviy hisobotlarni tayyorlash, boshqaruv samaradorligini ta'minlash va nazorat qilish, boshqaruv tizimini to'g'ri shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishning zarur sharti bo'lib, asosan moddiy ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalardagi ustuvor loyihalarni amalga oshirishga yo'naltiriladi. Yangi texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish, mamlakatimiz iqtisodiyoti salohiyatini yuksaltirish, jahon bozorida raqobatbardoshligini mustahkamlash, ilg'or boshqaruv tajribasini joriy etishda xorijiy sarmoyalarni jalb etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korporativ boshqaruv va listing mexanizmlarining aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatidagi o'rni iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Xalqaro tadqiqotlarda korporativ boshqaruv samaradorligi kompaniyalarning moliyaviy barqarorligi va investitsiyaviy jozibadorligining muhim omili sifatida e'tirof etiladi. Jumladan, OECD tomonidan ishlab chiqilgan korporativ boshqaruv tamoyillarida shaffoflik, hisobdorlik va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish kompaniyalar rivojlanishining asosiy mezonlari sifatida belgilangan [5].

Bob Trickerning ilmiy ishlarida korporativ boshqaruv tizimi strategik qarorlar qabul qilish, risklarni boshqarish va kompaniya qiymatini oshirish bilan uzviy bog'liqligi asoslab berilgan [6]. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda korporativ boshqaruvning rivojlanishi kompaniyalarning fond bozoridagi faol ishtirokini ta'minlashi va listing jarayonlarida muvaffaqiyatga erishishiga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Milliy iqtisodiy adabiyotlarda ham korporativ boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish masalalari muhim o'rin egallaydi. D. Suyunov tadqiqotlarida korporativ boshqaruv tizimini joriy etish orqali korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirish va investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatlari yoritilgan [2]. N. Rasulov tomonidan olib borilgan izlanishlarda milliy va xalqaro tajribalar asosida korporativ boshqaruv amaliyotini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilingan [3].

Zamonaviy darslik va o'quv qo'llanmalarda korporativ boshqaruvni tashkil etishning institutsional asoslari, aksiyadorlar bilan munosabatlar va boshqaruv organlari faoliyatining samaradorligini oshirish masalalari tizimli yondashuv asosida

bayon etilgan [4; 7]. Ushbu tadqiqotlar korporativ boshqaruv va listing jarayonlarining oʻzaro bogʻliqligini koʻrsatib, kompaniyalarning bozor qiymatini oshirishda muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, korporativ boshqaruv va listing mexanizmlarini uygʻun holda qoʻllash aksiyadorlik jamiyatlarining raqobatbardoshligini oshirish, moliyaviy resurslarni jalb qilish va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni taʼminlashda muhim omil hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Metodologiya tadqiqot maqsadiga muvofiq holda tizimli va kompleks yondashuv asosida shakllantirildi. Unda ilmiy abstraksiyalash, induksiya va deduksiya usullari orqali korporativ boshqaruv va listing tushunchalarining nazariy asoslari umumlashtirildi. Qiyosiy tahlil yordamida milliy va xalqaro tajribalar oʻrganilib, ularning aksiyadorlik jamiyatlari raqobatbardoshligiga taʼsiri baholandi. Statistik tahlil usuli orqali korxonalar faoliyat koʻrsatkichlari va investitsiyaviy jozibadorlik oʻrtasidagi bogʻliqlik aniqlandi. Tizimli tahlil korporativ boshqaruv mexanizmlarining oʻzaro aloqador elementlarini aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, mantiqiy umumlashtirish asosida ilmiy xulosalar shakllantirildi. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar va amaliy maʼlumotlar manba sifatida qoʻllanildi. Mazkur metodologiya orqali listing va korporativ boshqaruv mexanizmlarining samaradorligi kompleks baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ayni vaqtda mamlakatimiz bosib oʻtgan taraqqiyot yoʻlining chuqur tahlili, bugungi kunda jahon bozori konyunkturasi keskin oʻzgarib, globallashuv sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani davlatimizni yanada barqaror va jadal surʼatlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqish va roʻyobga chiqarishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda samarali korporativ boshqaruv tizimi investitsion qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi omil sifatida qaralmoqda va shu jihat sabab korporativ boshqaruv tizimi mavjud boʻlmagan kompaniya raqobatbardosh va investitsion jozibador boʻlish uchun bozorning toʻliq ishtirokchisiga aylanish imkoniyatiga ega emas. Oʻzbekiston Respublikasi Korporativ boshqaruv kodeksiga koʻra, Korporativ boshqaruv - bu aksiyadorlik jamiyati ijroiya organi, uning kuzatuv kengashi, aksiyadorlari, mehnat jamoasi vakillari va boshqa manfaatdor tomonlar, jumladan kreditorlarning manfaatlarining muvozanatiga erishish maqsadida, AJ faoliyatini samarali tashkil etish, modernizatsiyalash, ishlab chiqarish quvvatlarini texnik va texnologik qayta qurollantirish, raqobatbardosh mahsulotni ishlab chiqarish va uni tashqi bozorlarga eksport qilishni taʼminlashga qaratilgan oʻzaro munosabatlar tizimidir.

Kompaniyaning kapitalni jalb qilishdan tashqari birjada roʻyxatga olishni tanlashi mumkin boʻlgan koʻplab sabablar mavjud oʻz ichiga oladi:

Kelajakda kapital bozorlariga kirish uchun - kapital bozorlari tayyor shaklni taklif qiladi kompaniyalarni moliyalashtirish, ularga oʻsish va kengaytirish rejalarini amalga oshirishga yoki ularni moliyalashtirishga imkon beradi aylanma mablagʻlarni yanada

qulayroq qilish;

Aksiyalar narxini aniqlash uchun - listing kompaniya aksiyalarini rasmiy aksiyada savdo qilish imkonini beradi bozor talab va taklif kuchlari tomonidan belgilanadigan narx bilan almashish. Bu imkon beradi kompaniya uchun belgilangan bozor bahosini yaratish;

Jamiyatga oshkoralikni va oshkor qilishni oshirish - kompaniya ro'yxatga kiritilganda, unga bo'ysunadi tartibga solish va shuning uchun ba'zi foydali ma'lumotlarni oshkor qilish talab qilinadi davlat investitsiyalari;

Korporativ boshqaruv amaliyotini takomillashtirish uchun - listing kompaniyalari rioya qilishlari kutilmoqda qonun hujjatlarida belgilangan korporativ boshqaruv amaliyoti;

Kompaniyaning obro'sini oshirish uchun - listing kompaniyalari odatda jamoatchilik tomonidan yaxshi tanilgan va regulyatorning jiddiy sinovlaridan o'tib, yanada shaffof va ishonchli deb qaraldi. Bu xizmat qiladi kompaniyaga bo'lgan ishonchni oshirish va u mumkin bo'lgan ko'plab imkoniyatlar eshiklarini ochish kashf qilish;

Mavjud aksiyadorlarning aksiyalarining likvidligini ta'minlash - jamiyat aksiyalari ro'yxatga olingandan keyin birja, aksiyadorlar o'z aksiyalarini investitsiya qiluvchi jamoatchilikka o'z xohishiga ko'ra chiqish yo'liga ega kapital bozorlari.

Qimmatli qog'ozlarni listingga qo'yish investorlar uchun imtiyozlardan tashqari, butun iqtisodiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Fond birjasiga qo'shilgan kompaniyalar qo'shimcha moliyalashtirish manbalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lib, ularning faoliyatini kengaytirish, yangi ish o'rinlari yaratish va bozorda raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Bu jarayon iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va umumiy moliyaviy barqarorlikni yaxshilashga yordam beradi.

Umuman olganda, fond birjalaridagi listing turlari qimmatli qog'ozlarni muvaffaqiyatli joylashtirish va savdo likvidligini ta'minlash uchun bajarilishi kerak bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarga va talablarga ega.

Listingning afzalliklaridan biri kompaniyaning bozordagi umumiy ko'rinishini oshirishdir. Bu ko'proq potentsial investorlarni jalb qilishi va kompaniyaga ishonchni oshirishi mumkin. Listing orqali kompaniya qo'shimcha moliyalashtirish manbalariga ega bo'ladi va o'zining strategik rejalarini amalga oshirishi mumkin.

Biroq, listingning kamchiliklaridan biri bozorda raqobatning kuchayishi bo'lishi mumkin, bu esa kompaniyaning qimmatli qog'ozlari narxiga ta'sir qilishi mumkin. Bundan tashqari, listing jarayoni qo'shimcha yuridik va moliyaviy xarajatlarni talab qiladi, bu esa kichikroq kompaniyalar uchun zarur bo'lishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlari birja bozorida ro'yxatga olinishi uchun kompaniyalar ma'lum talablarga javob berishi kerak. Ushbu mezonlar birja va investorlarga kompaniyaning ishonchliligi va barqarorligi darajasini, shuningdek, davlat moliyalashtirishga tayyorligini baholash imkonini beradi. Birjaga kirgan kompaniyalar qo'shimcha moliyalashtirish manbalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lib, bu ularning faoliyatini kengaytirish, yangi ish o'rinlari yaratish va bozorda

raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Bu jarayon iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va umumiy moliyaviy barqarorlikni yaxshilaydi.

1-jadval.

Aksiyadorlik kompaniyalarini listinglash uchun talablar¹

Talablar	Mazmuni
Moliyaviy barqarorlik	Kompaniya barqaror moliyaviy bazaga, shaffof hisobotlarga va moliyaviy ko'rsatkichlarga ega bo'lishi kerak
Aktivlarning yetarli miqdori	Qarz majburiyatlarining aylanishi va qaytarilishini ta'minlash uchun kompaniya yetarli mablag'ga ega bo'lishi kerak
Ma'lumotlarga to'siqsiz kirish	Kompaniya muntazam ravishda bozorni asosiy voqealar, taklif qilingan rejalar va rivojlanish strategiyalari haqida ma'lumot bilan ta'minlashi kerak.
Qonuniy muvofiqlik	Kompaniya birja qonunlari va standartlariga muvofiq ish olib borishi va o'z faoliyatida halollik va shaffoflikni ta'minlashi kerak.

Ushbu va boshqa talablarga rioya qilish korxonalarni birja savdolari uchun mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlar ro'yxatiga kiritish imkonini beradi, bu esa ularga investitsiyalarni jalb qilish, o'z faoliyatini kengaytirish va bozordagi qiymatini oshirish imkonini beradi.

Listing jarayoni bosqichlari:

Hujjatlarni tayyorlash. Kompaniya birjaga barcha zarur hujjatlarni, shu jumladan moliyaviy hisobot, nizom, auditorlik xulosasi va boshqalarni taqdim etishi shart.

Shartnomani imzolash. Hujjatlarni topshirgandan so'ng, kompaniya birja bilan aktsiyalarni joylashtirish va listingni o'tkazish bo'yicha shartnoma tuzadi.

Arizani ko'rib chiqish. Birja taqdim etilgan hujjatlarni tahlil qiladi va kompaniyaning listingga yondashuvi to'g'risida qaror qabul qiladi.

Rasmiy e'lon. Ijobiy qaror qabul qilingandan so'ng, birja kompaniya aksiyalarini o'z bozoriga joylashtirishni rasman e'lon qiladi.

Savdo boshlanishi. E'londan so'ng kompaniya aksiyalari savdoni boshlaydi va investorlar ularni ochiq bozorda sotib olishlari mumkin.

Investorlar muvaffaqiyatli kompaniyalarning qimmatli qog'ozlariga egalik qilish imkoniyatiga ega, bu ularga o'z portfelini diversifikatsiya qilish va investitsiya risklarini kamaytirishga yordam beradi. Qimmatli qog'ozlarni listingga qo'yish investorlar uchun imtiyozlardan tashqari, butun iqtisodiyotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aksiyadorlik jamiyatlarining raqobatbardoshligini oshirish va korporativ boshqaruvni takomillashtirishga qaratilgan quyidagi asosiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilishi mumkin:

Korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish. Shaffoflikni oshirish: Korporativ boshqaruvda shaffoflikni ta'minlash uchun yillik hisobotlarda batafsil moliyaviy va boshqaruv ko'rsatkichlarini e'lon qilish. Boshqaruv kengashining

¹ <https://skyeng.ru/magazine/wiki/it-industriya/chto-takoe-listing/>

faoliyati to'g'risida ochiq ma'lumotlarni taqdim etish. Aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilish: Aksiyadorlarning yig'ilishlarida qarorlar qabul qilish jarayonlarida ularning ishtirokini kengaytirish. Dividend siyosatini barqarorlashtirish va aksiyadorlar uchun investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish.

Boshqaruv organlarining malakasini oshirish: Rahbarlar va boshqaruv xodimlari uchun korporativ boshqaruv va strategik menejment bo'yicha muntazam treninglar tashkil qilish.

Raqobatbardoshlikni oshirish strategiyalari. Innovatsiyalarni joriy qilish: Yangi texnologiyalar va innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqish va joriy qilish orqali korxonaning raqobatbardoshligini oshirish. Ilg'or xalqaro tajribalarga asoslangan texnologik yangilanishlarni amalga oshirish. Mahsulot va xizmat sifatini yaxshilash: Mahsulot va xizmatlar sifati ustidan qat'iy nazoratni kuchaytirish. Bozor talablari va iste'molchilar ehtiyojlariga mos ravishda yangi mahsulotlarni ishlab chiqish. Marketing va brendingni rivojlantirish: Mahsulot va xizmatlarni reklama qilish, yangi bozor segmentlarini o'zlashtirish uchun strategik marketing dasturlarini ishlab chiqish. Aksiyadorlik jamiyatlari uchun mustahkam brend yaratish.

Kelib chiqishi mumkin bo'lgan kelgusi tadqiqotlar uchun takliflar.

Kengaytirilgan geografik hududda tadqiqot o'tkazish: Tadqiqotni xalqaro miqyosda kengaytirish, turli mintaqalardagi aksiyadorlik jamiyatlarining boshqaruv mexanizmlarini solishtirish. Bu, jamiyatlarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy farqlarini hisobga olish orqali yanada aniqroq va jahon miqyosida amaliy qo'llaniladigan tavsiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Xalqaro tajribalar bilan solishtirish: Turli yirik xalqaro kompaniyalarning boshqaruv mexanizmlarini tahlil qilish va ularning raqobatbardoshlikni oshirishdagi muvaffaqiyatlarini o'rganish. Bu, global miqyosda innovatsion boshqaruv yondoshuvlarini joriy etish va amalga oshirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni kengaytirishga imkon yaratadi.

Qaror qabul qilishda sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlilini qo'llash: Korporativ boshqaruv tizimlarida sun'iy intellekt va katta ma'lumotlardan (Big Data) foydalanishning samaradorligini o'rganish. Bu texnologiyalar korporativ boshqaruvda raqobatbardoshlikni oshirishda qanday rol o'ynashi mumkinligini o'rganish tadqiqotga qo'shimcha ahamiyat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni №233-I "Aksiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida (yangi tahriri)", 1996-yil 26-aprel. Yangi tahriri O'zbekiston Respublikasi 2014-yil 6-may O'RQ-370-son "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-2382409>

2. Suyunov D. Korporativ boshqaruv mexanizmi: muammo va yechimlar. Monografiya. - T.: Akademiya, 2007. - 319b.

3. Rasulov N. Korporativ boshqaruv amaliyoti: milliy va xalqaro tajriba//Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali.№2, mart-

aprel. 2015.

4. Urinov B., Kenjayeva U. Korporativ boshqaruv.: Darslik. - T.: OOO “DIADEMA NUR SERVIS”, 2024. 405 b.

5. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2015). G20/OECD Principles of Corporate Governance.

6. Bob Tricker “ Corporate Governance Principles, policies and practices” Fifth Edition 2025. 680 p.

7. M.R. Xidirova, “Korporativ strategiyalar”. O‘quv qo‘llanma. - T.: “Zamon poligraf” nashriyoti, 2024-yil, 164 bet. (Ushbu darslik universitet ARMda bosma va PDF variantda mavjud).

8. <https://www.norma.uz>

9. <https://www.soliq.uz>

10. <https://www.wikipedia.org/>

11. <https://www.mygov.uz>

12. https://uzse.uz/executions/top10_listing.

KOMMUNAL XIZMATLAR TIZIMINING IQTISODIY XUSUSIYATLARI VA ULARNING UY-JOY FONDIDAGI ROLI

Muminov Obidjon Odilovich

Buxoro davlat universiteti

mustaqil izlanuvchisi

ORCID: 0009-0001-7903-6772

E-mail: obidjonmuminov83@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada ko'p xonadonli uy-joy fondida kommunal xizmatlar ko'rsatish tizimining iqtisodiy mohiyati hamda uning infratuzilma tizimidagi o'rni nazariy jihatdan tahlil qilingan. Kommunal xizmatlar tizimining asosiy iqtisodiy xususiyatlari, jumladan kapital talab qiluvchanlik, uzluksizlik, tabiiy monopoliya xususiyati, ijtimoiy ahamiyati hamda davlat tomonidan tartibga solinishi kabi jihatlar yoritilgan. Shuningdek, kommunal xizmatlar sifati tushunchasi, uni baholash mezonlari hamda ko'p xonadonli uy-joy fondida xizmatlar sifatini ta'minlashga ta'sir etuvchi omillar tahlil etilgan. Tadqiqot natijasida kommunal xizmatlar tizimining samaradorligi uy-joy fondini boshqarish mexanizmlari, muhandislik infratuzilmasining texnik holati hamda tashkiliy-iqtisodiy omillar bilan chambarchas bog'liqligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kommunal xizmatlar, ko'p xonadonli uy-joy fondi, kommunal infratuzilma, xizmat sifati, kommunal xizmatlar tizimi, uy-joy fondini boshqarish, tabiiy monopoliya, infratuzilma iqtisodiyoti.

Аннотация

В данной статье теоретически анализируются экономическая сущность системы предоставления коммунальных услуг в многоквартирном жилищном фонде и её место в инфраструктурной системе. Раскрыты основные экономические особенности системы коммунальных услуг, такие как капиталоемкость, непрерывность, характер естественной монополии, социальная значимость и государственное регулирование. Также анализируются понятие качества коммунальных услуг, критерии его оценки и факторы, влияющие на обеспечение качества услуг в многоквартирном жилищном фонде. По результатам исследования обоснована тесная взаимосвязь эффективности системы коммунальных услуг с механизмами управления жилищным фондом, техническим состоянием инженерной инфраструктуры и организационно-экономическими факторами.

Ключевые слова: коммунальные услуги, многоквартирный жилищный фонд, коммунальная инфраструктура, качество услуг, система коммунальных услуг, управление жилищным фондом, естественная монополия, экономика инфраструктуры.

Abstract

This article theoretically analyzes the economic essence of the utility system in the multi-apartment housing stock and its role in the infrastructure system. The main economic features of the public utilities system, including capital intensity, continuity, the nature of natural monopolies, social significance, and state regulation, are

highlighted. The concept of the quality of utilities, the criteria for its assessment, and the factors influencing the quality of services in the multi-apartment housing stock are also analyzed. As a result of the research, it was substantiated that the effectiveness of the utility system is closely related to the mechanisms of housing stock management, the technical condition of engineering infrastructure, and organizational and economic factors.

Keywords: utilities, multi-apartment housing stock, utilities infrastructure, service quality, utilities system, housing stock management, natural monopoly, infrastructure economy.

KIRISH

Urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, aholi sonining ortib borishi hamda shahar infratuzilmasiga bo'lgan talabning oshishi kommunal xizmatlar tizimini samarali tashkil etish masalasini dolzarb ijtimoiy-iqtisodiy muammolardan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, ko'p xonadonli uy-joy fondida kommunal xizmatlar ko'rsatish jarayoni aholining turmush darajasi, yashash sharoiti hamda ijtimoiy farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur sohada xizmatlar sifatini ta'minlash va boshqaruv samaradorligini oshirish masalalari iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Kommunal xizmatlar tizimi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, suv ta'minoti, oqova suv tizimi, issiqlik, elektr energiyasi, gaz ta'minoti, maishiy chiqindilarni boshqarish hamda uy-joy fondini ekspluatatsiya qilish kabi xizmatlar majmuini qamrab oladi. Mazkur xizmatlarning uzluksiz va sifatli ko'rsatilishi ko'p xonadonli uy-joy fondining barqaror faoliyat yuritishini ta'minlash bilan birga, aholining qulay yashash muhitini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, kommunal xizmatlar tizimi kapital talab qiluvchanligi, infratuzilmaviy xarakteri hamda tabiiy monopoliya xususiyatlari bilan boshqa xizmat turlaridan farqlanadi. Bu esa mazkur sohada davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini qo'llash, xizmatlar sifati ustidan nazoratni kuchaytirish hamda samarali boshqaruv tizimini shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu nuqtai nazardan, ko'p xonadonli uy-joy fondida kommunal xizmatlar sifatini ta'minlashning nazariy asoslarini o'rganish hamda xizmatlar sifati shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kommunal xizmatlar tizimi infratuzilma iqtisodiyoti, uy-joy siyosati hamda shahar boshqaruvi doirasida keng o'rganilgan. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda mazkur soha ko'pincha "public utilities", "urban infrastructure services" yoki "housing and communal services" tushunchalari orqali talqin qilinadi. Tadqiqotlar kommunal xizmatlarning iqtisodiy, institutsional hamda ijtimoiy xususiyatlarini yoritishga qaratilgan.

Infratuzilma iqtisodiyoti doirasida olib borilgan tadqiqotlarda kommunal xizmatlar iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida baholanadi. Jumladan,

R.Sendi va B.Kerbler ko'p xonadonli uy-joy fondining rivojlanishini tahlil qilib, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari shaharlarning iqtisodiy barqarorligi va hududiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etishini asoslab bergan [1]. Shuningdek, S.Tsenkova uy-joy islohotlari jarayonida kommunal xizmatlar tizimi iqtisodiy transformatsiyaning muhim institutsional elementi sifatida shakllanishini ta'kidlaydi[2].

Kommunal xizmatlar tizimining iqtisodiy xususiyatlarini tushuntirishda W.J.Baumol tomonidan ishlab chiqilgan tabiiy monopoliya va raqobatga ochiq bozorlar nazariyasi muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Muallifning fikricha, doimiy xarajatlar yuqori bo'lgan tarmoqlarda xizmatlarni bitta operator tomonidan ko'rsatish iqtisodiy jihatdan samaraliroq bo'lishi mumkin[3].

Infratuzilma investitsiyalari va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik A.Estache va M.Fay tadqiqotlarida ham yoritilgan. Mualliflar kommunal xizmatlar sohasida investitsiya yetishmovchiligi uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlab, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini joriy etish zarurligini asoslaydilar[4].

D.Hall va E.Lobina kommunal xizmatlar sohasida xususiylashtirish jarayonlarini tahlil qilib, ayrim mamlakatlarda liberalizatsiya kutilgan natijalarni bermaganini qayd etadilar[5]. S.Bouzarovski esa kommunal xizmatlar narxining oshishi ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi[6].

MDH mamlakatlari olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kommunal xizmatlar tizimi asosan iqtisodiy transformatsiya sharoitida shakllanayotgan institutsional o'zgarishlar doirasida o'rganilgan. Jumladan, N.Kosareva va A.Ulyukayev uy-joy kommunal xo'jaligi sohasidagi islohotlarni evolyutsion va radikal yondashuvlar nuqtai nazaridan tahlil qilgan bo'lsa[7], A.Taslunov va A.Barabanov tarif siyosatini shakllantirish mexanizmlarini o'rganib, ishlab chiqarish xarajatlari, investitsiya ehtiyoji hamda aholining to'lov qobiliyati o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zarurligini ta'kidlaydilar[8].

O'zbekistonlik olimlar tadqiqotlarida esa uy-joy kommunal xo'jaligi tizimini rivojlantirish, boshqaruv samaradorligini oshirish hamda tarif siyosatini takomillashtirish masalalari o'rganilgan. Jumladan, X.Kaxramonov uy-joy fondini boshqarish samaradorligini oshirish va xizmatlar sifatini yaxshilash zarurligini asoslaydi[9]. D.Xudaykulov tarif siyosatini iqtisodiy asoslash masalalarini tahlil qilgan bo'lsa, R.Nurimbetov va A.Metyakubov uy-joy fondini boshqarish tizimini takomillashtirish orqali kommunal xizmatlar samaradorligini oshirish mumkinligini ta'kidlaydilar[10],[11].

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda kommunal xizmatlar tizimi ko'pincha umumiy infratuzilma iqtisodiyoti doirasida o'rganilgan bo'lib, ayniqsa ko'p xonadonli uy-joy fondida kommunal xizmatlar sifati va uni ta'minlovchi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar yetarli darajada kompleks tahlil qilinmagan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida ilmiy bilishning bir qator umumiy va maxsus usullaridan foydalanildi. Xususan, kommunal xizmatlar tizimining iqtisodiy

mohiyati va uning ko'p xonadonli uy-joy fondi tizimidagi o'rnini o'rganishda tizimli yondashuv, ilmiy abstraksiya hamda mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Kommunal xizmatlar tizimining rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va mavjud ilmiy yondashuvlarni umumlashtirishda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash hamda umumlashtirish usullari qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida kommunal xizmatlar sifati tushunchasini aniqlash hamda uning asosiy mezonlarini belgilashda nazariy tahlil va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi.

Bundan tashqari, kommunal xizmatlar tizimining iqtisodiy xususiyatlarini aniqlashda induksiya va deduksiya usullari qo'llanilib, turli ilmiy qarashlar asosida nazariy xulosalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kommunal xizmatlar tizimi iqtisodiyotning boshqa xizmat turlaridan bir qator o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlari bilan farqlanadi. Mazkur xususiyatlar kommunal xizmatlar sohasining infratuzilmaviy xarakterga ega ekanligi hamda muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlariga tayanishi bilan izohlanadi (1-jadval).

1-jadval.

Kommunal xizmatlar tizimining asosiy iqtisodiy xususiyatlari va ularning iqtisodiy tavsifi¹

T/r	Kommunal xizmatlarning asosiy xususiyatlari	Tavsifi
1.	Kapital talab qiluvchanlik	Kommunal xizmatlar infratuzilmasini yaratish va rivojlantirish katta hajmdagi investitsiyalarni talab qiladi.
2.	Uzluksizlik	Suv, issiqlik va elektr energiyasi kabi kommunal xizmatlar aholiga doimiy va uzluksiz yetkazib berilishi zarur.
3.	Tabiiy monopoliya	Kommunal xizmatlar infratuzilmasining yagona muhandislik tarmoqlariga asoslanganligi sababli ushbu xizmatlar ko'pincha cheklangan sonli operatorlar tomonidan ko'rsatiladi hamda davlat tomonidan tartibga solinadi.
4.	Ijtimoiy ahamiyat	Kommunal xizmatlar aholining turmush darajasi, sanitariya holati va hayot sifatini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy infratuzilma xizmatlari hisoblanadi.
5.	Uzoq muddat xizmat qiluvchi muhandislik-infratuzilma obyektlariga tayanishi	Kommunal xizmatlar ko'rsatishda foydalaniladigan muhandislik tarmoqlari va inshootlari uzoq muddat foydalaniladigan asosiy vositalar hisoblanadi.
6.	Davlat tomonidan tartibga solinishi	Kommunal xizmatlar tariflari, xizmat sifati va faoliyat standartlari ko'pincha davlat organlari tomonidan nazorat qilinadi.
7.	Tarmoqlararo bog'liqlik	Kommunal xizmatlar energetika, qurilish va transport kabi boshqa infratuzilma tarmoqlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi.

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

T/r	Kommunal xizmatlarning asosiy xususiyatlari	Tavsifi
8.	Hududiy bog'liqlik	Kommunal xizmatlar tizimi hududning iqtisodiy rivojlanish darajasi, demografik holati va tabiiy sharoitlariga bog'liq ravishda shakllanadi.

O'tkazilgan nazariy tahlil natijasida kommunal xizmatlar tizimining asosiy iqtisodiy xususiyatlari aniqlashtirildi. Jumladan, ushbu soha yuqori kapital talab qiluvchanligi bilan tavsiflanadi, chunki muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasini yaratish va rivojlantirish katta hajmdagi investitsiyalarni talab qiladi. Shuningdek, kommunal xizmatlar uzluksizlik tamoyiliga asoslanadi, ya'ni suv, issiqlik va elektr energiyasi kabi xizmatlar aholiga doimiy va barqaror ravishda yetkazib berilishi zarur.

Tadqiqot jarayonida kommunal xizmatlar tizimining yana bir muhim xususiyati sifatida uning tabiiy monopoliya xarakteriga ega ekanligi aniqlangan. Muhandislik tarmoqlarining yagona tizim sifatida faoliyat yuritishi sababli ushbu sohada ko'pincha cheklangan sonli operatorlar faoliyat yuritadi va mazkur faoliyat davlat tomonidan tartibga solinadi.

Kommunal xizmatlar tizimi yuqori ijtimoiy ahamiyatga ega infratuzilma tarmog'i hisoblanadi. Ushbu xizmatlar aholining turmush darajasi, sanitariya holati hamda yashash muhitining qulayligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kommunal xizmatlar sifati asosan xizmatlarning uzluksizligi, ishonchliligi, texnik standartlarga muvofiqligi hamda iste'molchilar qoniqish darajasi kabi mezonlar orqali baholanadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ko'p xonadonli uy-joy fondida kommunal xizmatlar sifati ko'p jihatdan muhandislik infratuzilmasining texnik holati, boshqaruv tizimining samaradorligi hamda xizmat ko'rsatish jarayonining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Mazkur omillar kommunal xizmatlar sifatini baholashda qo'llaniladigan asosiy mezonlar orqali namoyon bo'ladi (1-rasm).

1-rasm. Kommunal xizmatlar sifatini baholash mezonlari¹

¹ Manba muallif tomonidan ilmiy adabiyotlar asosida ishlab chiqilgan

1-rasmda ko'rsatilganidek, kommunal xizmatlar sifati bir qator muhim mezonlar asosida baholanadi. Ushbu mezonlar xizmatlarning uzluksizligi, ishonchligi, tezkorligi, texnik standartlarga muvofiqligi hamda iste'molchilar qoniqish darajasini o'z ichiga oladi. Mazkur mezonlar kommunal xizmatlar tizimining samaradorligini aniqlash hamda xizmat ko'rsatish jarayonini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari kommunal xizmatlar sifati ko'p xonadonli uy-joy fondida muhandislik infratuzilmasining texnik holati, boshqaruv tizimining samaradorligi hamda xizmat ko'rsatish jarayonining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari kommunal xizmatlar tizimi infratuzilma iqtisodiyotining muhim elementi ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan iqtisodiy xususiyatlar - kapital talab qiluvchanlik, uzluksizlik, tabiiy monopoliya hamda ijtimoiy ahamiyat - kommunal xizmatlar tizimining o'ziga xos jihatlari ifodalaydi. Bu jihatlarda mazkur sohaning boshqa xizmat turlaridan sezilarli darajada farq qilishini ko'rsatadi.

Olingan natijalar xorijiy va MDH mamlakatlari olimlarining ilmiy qarashlari bilan ham uyg'unlikda namoyon bo'ladi. Xususan, W. Baumol tomonidan ishlab chiqilgan tabiiy monopoliya nazariyasida muhandislik infratuzilmasiga asoslangan tarmoqlarda xizmatlarni cheklangan sonli operatorlar tomonidan ko'rsatish iqtisodiy jihatdan samaraliroq bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi. Shuningdek, A. Estache va M. Fay tadqiqotlarida infratuzilma investitsiyalarining iqtisodiy rivojlanish uchun muhim ahamiyatga egaligi asoslab berilgan.

Tadqiqot natijalari kommunal xizmatlar sifati ko'p xonadonli uy-joy fondini boshqarish tizimi bilan bevosita bog'liq ekanligini ham ko'rsatdi. Xizmatlar sifati nafaqat muhandislik infratuzilmasining texnik holati, balki boshqaruv mexanizmlarining samaradorligi va xizmat ko'rsatish jarayonining tashkiliy jihatlari bilan ham belgilanadi. Shu sababli kommunal xizmatlar tizimini rivojlantirish jarayonida infratuzilmani modernizatsiya qilish, boshqaruv tizimini takomillashtirish hamda xizmatlar sifati ustidan nazorat mexanizmlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, kommunal xizmatlar sohasida xizmatlar sifatini ta'minlash uchun samarali tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni shakllantirish, investitsiyalarni jalb etish hamda zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish zarur hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kommunal xizmatlar tizimi ko'p xonadonli uy-joy fondining barqaror faoliyat yuritishini ta'minlovchi muhim infratuzilmaviy tarmoq hisoblanadi. Mazkur soha kapital talab qiluvchanligi, uzluksizlik tamoyiliga asoslanishi, tabiiy monopoliya xususiyatiga egaligi hamda yuqori ijtimoiy ahamiyati bilan tavsiflanadi.

O'tkazilgan nazariy tahlil kommunal xizmatlar sifati muhandislik infratuzilmasining texnik holati, boshqaruv tizimining samaradorligi hamda xizmat

ko'rsatish jarayonining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, xizmatlar sifatini baholashda uzluksizlik, ishonchlilik, texnik standartlarga muvofiqlik hamda iste'molchilar qoniqish darajasi kabi mezonlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli ko'p xonadonli uy-joy fondida kommunal xizmatlar sifatini oshirish uchun muhandislik infratuzilmasini modernizatsiya qilish, boshqaruv tizimini takomillashtirish hamda xizmat ko'rsatish jarayonining samaradorligini oshiruvchi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni rivojlantirish zarur hisoblanadi. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlar kommunal xizmatlar tizimini takomillashtirish hamda uy-joy fondining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sendi R., Kerbler B. The evolution of multifamily housing: Post-second world war large housing estates versus post-socialist multifamily housing types in Slovenia // Sustainability. - 2021. - Vol. 13, No. 18. - P. 10363.
2. Tsenkova S. Housing Reforms: Implementation Challenges and Opportunities. - Geneva: United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), 2011.
3. Baumol, W. J. (1977). On the Proper Cost Tests for Natural Monopoly in a Multiproduct Industry. American Economic Review, 67(5), 809-822.
4. Estache A., Fay M. Current Debates on Infrastructure Policy [Text] / A. Estache, M. Fay. - Washington, DC : World Bank, 2007. - (Policy Research Working Paper).
5. Hall D., Lobina E. Water as a Public Service [Electronic resource] / D. Hall, E. Lobina. - London : Public Services International Research Unit (PSIRU), University of Greenwich, 2006.
6. Bouzarovski S. Geographies of energy poverty and vulnerability in the European Union // In: Energy Transition and Social Inequalities in Europe. - Cham: Springer, 2016.
7. Kosareva N., Ulyukayev A. Reform of the Communal Housing Economy // Problems of Economic Transition. - 1998. - Vol. 41, № 8. - P. 5-28.
8. Taslunov A.N., Barabanov A.S. Analysis of tariff regulation in housing and utilities economy (in case of the city of Vologda) // Ekonomicheskie i sotsial'nye peremeny: fakty, tendentsii, prognoz. - 2011. - № 6 (18). - P. 170-178.
9. Kakhramonov K.S. (2021). Comprehensive assessment and methods of increasing the efficiency of housing and communal services management in the Republic of Uzbekistan. ISJ Theoretical & Applied Science, 03 (95), 173-176.
10. Xudaykulov D.X. (2018). Uy-joy kommunal xo'jaligida tarif siyosatini takomillashtirish masalalari. Iqtisodiyot va moliya, (4), 43-49-betlar.
11. Nurimbetov R.I., Metyakubov A.D. Advanced Housing Fund Management System As A Tool For Improving Delivery Of Municipal Services On Client Satisfaction // PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology. - 2020. - Vol. 17, № 6. - P. 1-14.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TASHQI SAVDO FAOLIYATINI STATISTIK BAHOLASH

Begalov Abduqodir Abdusalomovich

ISFT instituti

“Iqtisodiyot va kompyuter injiniring” kafedrası

o‘qituvchisi

E-mail: begalovabduqodir@gmail.com

Ergashev Mirjon Yorqin o‘g‘li

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi

“AKT sohasida iqtisodiyot” kafedrası

katta o‘qituvchisi

E-mail: mirjonergashev1996@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasining tashqi savdo faoliyati statistik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda tashqi savdoning iqtisodiy mazmuni, eksport va import jarayonlari hamda ularning milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi o‘rni yoritildi. Statistik ma’lumotlar asosida tashqi savdo ko‘rsatkichlarining dinamikasi baholandi. Tovar va xizmatlar eksporti hamda importi tarkibi tizimli tahlil qilindi. Shuningdek, tashqi savdo statistikasini shakllantirish metodologiyasi va xalqaro standartlarga moslashuv jarayonlari o‘rganildi. Natijada tashqi savdo faoliyatining iqtisodiy o‘sishga, bandlikka va raqobatbardoshlikka ijobiy ta’siri asoslab berildi. Tadqiqot tashqi savdo statistikasi orqali iqtisodiy jarayonlarni baholashning muhimligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: tashqi savdo, eksport, import, statistika, iqtisodiy o‘sish, savdo aylanmasi, metodologiya, raqobatbardoshlik.

Аннотация

В статье была проведена статистическая оценка внешнеторговой деятельности Республики Узбекистан. Раскрыта экономическая сущность внешней торговли, а также роль экспортно-импортных операций в развитии национальной экономики. На основе статистических данных проанализирована динамика показателей внешней торговли. Структура экспорта и импорта товаров и услуг была системно исследована. Также изучены методологические основы формирования статистики внешней торговли и процессы адаптации к международным стандартам. В результате было обосновано положительное влияние внешнеторговой деятельности на экономический рост, занятость и конкурентоспособность. Исследование показало значимость статистического анализа для оценки экономических процессов.

Ключевые слова: внешняя торговля, экспорт, импорт, статистика, экономический рост, торговый оборот, методология, конкурентоспособность.

Abstract

This article analyzed the foreign trade activity of the Republic of Uzbekistan using statistical methods. The economic essence of foreign trade and the role of export and

import processes in national economic development were examined. Based on statistical data, the dynamics of foreign trade indicators were evaluated. The structure of exports and imports of goods and services was systematically analyzed. In addition, the methodology of foreign trade statistics formation and its alignment with international standards were studied. The results demonstrated the positive impact of foreign trade on economic growth, employment, and competitiveness. The study highlighted the importance of statistical assessment in analyzing economic processes.

Keywords: foreign trade, export, import, statistics, economic growth, trade turnover, methodology, competitiveness.

KIRISH

Jahon tajribasidan ma'lumki, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, aholi farovonligini oshirish hamda daromadlar tengsizligini qisqartirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday muammolarni hal etishda tashqi iqtisodiy aloqalar alohida o'rin tutadi. Shu sababli bugungi kunda dunyo mamlakatlari xalqaro savdoda faol ishtirok etishga intilmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2025-yilda e'lon qilingan ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida tashqi savdo jarayonlari muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xususan, Osiyo mamlakatlari eksporti o'rtacha 2,3 foizga oshib, jahon eksportidagi umumiy o'sish tendensiyasi bilan uyg'unlashgan. Eksport hajmining ortishida Vyetnam 5,9 foiz va Gonkong 14,0 foiz ko'rsatkichlar bilan sezilarli hissa qo'shgan [1].

Jahon eksportining katta qismi rivojlangan mamlakatlar hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsada, rivojlanayotgan mamlakatlarning ulushi ham salmoqli darajada shakllanmoqda. 2024-yilda global eksport hajmi 24,4 trillion AQSH dollarini tashkil etib, avvalgi davrga nisbatan 474 milliard AQSH dollariga oshgan. Rivojlanayotgan mamlakatlar eksporti umumiy hajmning 46 foizini tashkil etgan. Ayniqsa, Osiyo va Okeaniya mintaqalarida eksport va import hajmlarining 5,6 foizga o'sishi savdo faolligining kuchayganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, Amerika qit'asidagi rivojlanayotgan mamlakatlarda eksport hajmi 4,3 foizga, Afrika mamlakatlarida esa 1,1 foizga oshgan, rivojlangan mamlakatlarda esa savdo ko'rsatkichlari nisbatan barqaror holatda saqlanib qolgan [2].

ADABIYOTLAR SHARHI.

Savdo nazariyasi bo'yicha dastlabki tahliliy yondashuv iqtisod fanlari doktori Adam Smit tomonidan yozilgan. Iqtisodiyot uyushgan fan sifatidagi tushuncha 1776-yilda Adam Smit tomonidan nashr etilgan "Xalqlar boyligi" asaridan kelib chiqqan deyish mumkin. Savdo va xalqaro savdo tushunchalari ham asosan shu qo'lyozmada tasvirlangan[3].

Biz ushbu ilmiy tadqiqotimizda bir necha olimlarning savdo va tashqi savdo atamalariga ta'rif bergan ilmiy tadqiqot ishlarini ko'rib chiqdik. Bunda biz savdo bo'yicha qilingan tadqiqot ishlarini dunyo olimlari, MDH mamlakatlari olimlari hamda mahalliy olimlar kabi toifalarga ajratib o'rganib chiqdik.

Kanadalik olim V. Bryus - "Kanada ensiklopediyasi"da tashqi savdo to'g'risida fikr bildirgan. Unga ko'ra "tashqi savdo - bu turli mamlakatlar rezidentlari o'rtasida

tovarlar yoki xizmatlarni sotib olish va sotish”. Savdogarlar jismoniy shaxslar, xususiyl korxonalar yoki davlat idoralari bo‘lishi mumkin[4].

Amerikalik iqtisodchi J.N. Grossman “Savdo, ilm va rivojlanish” kitobida tashqi savdoga ta’rif bergan. Olim savdoning mamlakat chegaralari orqali amalga oshirilishi bu tashqi savdo hisoblanadi. Tashqi savdo chegaralar orqali qimmatli boyliklarga erishish deganidir. Bu orqali mamlakatda qo‘shimcha yalpi ichki mahsulot yaratilishi mumkin. Tashqi savdoda strategiyalar muhim ahamiyatga ega[5].

Yana bir guruh iqtisodchi olimlarimiz O.Sh. Dadabayev, S.S. Soatov, A.M. Sagitov tashqi savdo almashinuvdir, ya’ni mamlakat moddiy resurslarini ko‘paytirishi yoki kamaytirishi mumkin bo‘lgan tovarlarni olib kirish va olib chiqish bilan bog‘liq bo‘lgan harakatdir deb ta’rif berib, tashqi savdoni Bojxona statistikasining predmeti sifatida ta’kidlashgan[6].

G‘.X. Mamatqulov o‘z ilmiy izlanishlari orqali hududlarning innovatsion rivojlanish darajalariga tashqi savdo faoliyatini ahamiyatini baholagan. Unga ko‘ra mamlakat va uning hududlarida savdo operatsiyalarining mintqa innovatsion rivojlanishida muhim drayver sifatida xizmat qilishi keltirib o‘tilgan. Tadqiqotda mintqa xarakteridan kelib chiqqan holda uning savdo faoliyatini oshirishga xizmat qiluvchi ixtisoslashgan savdo operatsiyalarni tashkil qilish zaruriyati ochib berilgan. Olimning ilmiy izlanishlari asosida savdo operatsiyalari hajmini ortishi mintaqaning iqtisodiy o‘shishiga bevosita xizmat ko‘rsatishi aniqlangan. Tadqiqotga ko‘ra savdo operatsiyalari mamlakat ichki bozorida keng ko‘lamli raqobat yaratishi ifodalangan. Bundan tashqari savdo hajmini kengayishi mehnat resurslaridan unumli foydalanish va yangi ish o‘rinlari yaratilishida sezilarli ijobiy rolga ega ekanligi ekonometrik modellar orqali izohlangan.[7]

Z.A. Sanginov tashqi savdo faoliyatida kichik tadbirkorlik subyektlarining samaradorligini oshirish masalalari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borgan. Olim kichik va o‘rta biznes korxonalarining samarali faoliyatida tashqi savdo faoliyati ta’siri tahlil qilgan. Tadqiqotda kichik biznesning tashqi savdo faoliyatidan foydalanish darajasini baholovchi ko‘rsatkichlar tizimi ishlab chiqilgan. Ilmiy izlanishlarga ko‘ra mamlakatimiz hududlarida tashqi savdo orqali kichik biznes faoliyati keng imkoniyatlar ochilishi ifodalangan[8].

N.I. Hayitova ilmiy izlanishlarida iqtisodiy o‘shishga tashqi savdoni ta’sirini empirik tahlil qilgan. Tadqiqotda olima xorij hamda mamlakatimizda tashqi savdo faoliyati tomonidan yaratilayotgan imkoniyatlardan foydalanish darajalari tahlil qilib borilgan. Tadqiqotda mamlakatimiz hududlari iqtisodiy faoliyati tashqi savdo ochiqlik indeksi orqali baholangan. Tashqi savdoni ochiqlik indeksi iqtisodiyotni raqobatbardoshlik darajasini baholashda ham bevosita xizmat qila oladi. Bundan tashqari hududlarda tashqi savdo faoliyati bilan shug‘ullanuvchi korxonalar mamlakat iqtisodiyoti hamda eksport salohiyatini oshirishda samarali xizmat qilish asoslab berilgan. Bundan tashqari mamlakatimizda o‘rtacha ish haqi darajasini oshishiga tashqi savdo faoliyati, jumladan eksport import operatsiyalarining ijobiy ta’sirlari mavjudligi isbotlab berilgan.[9]

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda sifatli tadqiqot metodologiyasi qoʻllanildi. Tadqiqotning nazariy asosini barqaror rivojlanish, vernakyular me'morchilik, konviviallik va innovatsion rivojlanish konsepsiyalari tashkil etdi. Ish jarayonida ilmiy adabiyotlarni oʻrganish, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, kontent tahlili va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Ushbu metodlar orqali qurilish, bino, umumiy resurslar, barqarorlik va innovatsiya oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik nazariy jihatdan yoritildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro savdoda ishtirok etmasdan davlatning rivojlanishi deyarli mumkin emas, chunki tovarlar eksporti mamlakatga valyuta tushumini ta'minlaydi, bu esa davlat uchun zarur boʻlgan importni qoplash va milliy iqtisodiyot tarmoqlarni rivojlantirish imkoniyatlarini yaratadi. Davlat tomonidan belgilangan bojxona tartib qoidalariga muvofiq mamlakatning davlat chegarasidan olib oʻtiladigan eksport va import tovarlari tashqi savdoning statistik kuzatish obyekti hisoblanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi tashqi savdo statistikasini tashkil etish metodologiyasi Oʻzbekiston Respublikasi Milliy statistika qoʻmitasi tomonidan tayyorlangan.

Tashqi savdo statistikasini shakllantirish tovarlar va xizmatlar guruhi boʻyicha shakllantiriladi. Shunga koʻra Milliy statistika qoʻmitasi tomonidan tashqi savdoni tashkil etish boʻyicha ikki xil uslubiy qoʻllanma ishlab chiqilgan:

- tovarlar tashqi savdo statistikasi hisobini tashkil etish uslubiy qoʻllanmasi;
- xizmatlar tashqi savdosi statistik hisobini tashkil qilish boʻyicha uslubiy qoʻllanmasi.

Tovarlar tashqi savdo statistikasini tashkil etish uslubiy qoʻllanmasi Oʻzbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Bojxona qoʻmitasining qonunchiligi boʻyicha va Birlashgan Millatlar Tashkiloti Statistika komissiyasining tashqi savdoni hisobga olishning asosiy uslubiy qoidalarini standartlashtirish sohasidagi koʻp yillik hamkorlikning natijasida 2010-yilda tayyorlangan

1-jadval.

Oʻzbekiston Respublikasi tashqi savdo statistikasi va uning tarkibiy tuzilishi[7]

Koʻrsatkichlar nomi	Tarkibiy tuzilishi
Tovar eksporti va importi	-paxta, kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar, qora metallar; -rangli metallar; -energetika va neft mahsulotlari; -mashina va asbob-uskunalar; -oltin; -oziq-ovqat mahsulotlari.
Xizmatlar eksporti va importi	-qurilish; -transport; -safarlar (turizm); -boshqa xizmatlar.

Ko'rsatkichlar nomi	Tarkibiy tuzilishi
Tovar va xizmatlar tashqi savdo aylanmasi	-tovar va xizmatlar tashqi savdo balansi; -tovarlar tashqi savdo balansi; -xizmatlar tashqi savdo balansi.

Tovarlar tashqi savdo statistikasi "Xalqaro tovarlar savdo statistikasi: konsepsiya va ta'riflar" (XTSS-2010) da berilgan tavsiyalarni asosida ishlab chiqilgan. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo statistikasi uslubiy qo'llanmasiga tovarlar tashqi savdosi hisobi yanada aniqroq namoyon qilish uchun 2019-yil 26-iyunda qabul qilingan 1717-3-sonli "Davlat va bojxona tashqi savdo statistikasi ma'lumotlarini yig'ish va qayta ishlash uslubiy qo'llanmasi to'g'risida"gi nizom asosida amalga oshirilish belgilab o'tilgan. Ushbu tavsiyalar asosida ko'plab mamlakatlar o'zining tashqi savdo milliy metodologiyasiga zaruriy tuzatishlar kiritgan. Shu o'zgartirishlar asosida bugungi kunda amaliy faoliyatlar tartibi shakllangan hamda ushbu shakllanish tobora o'zgarishlar asosida takomillashib bormoqda.

2-jadval.

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo statistikasini tashkil qiluvchi statistik ko'rsatkichlarning o'zgarish sur'ati¹, foizda.

№	Ko'rsatkichlar nomi	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2024-yil 2017-yilga nisbatan
1	Tovar va xizmatlar eksporti	111,4	124,8	86,5	110,3	115,8	153,7
2	Tovarlar eksporti	108,3	128,4	93,4	107,5	108,5	151,6
3	Xizmatlar eksporti	124,1	111,9	58,4	128,8	155,6	162,4
4	Tovar va xizmatlar importi	138,7	125,0	87,1	120,6	120,6	219,6
5	Tovarlar importi	143,8	126,3	91,2	119,1	118,9	234,5
6	Xizmatlar importi	107,6	114,1	50,3	144,7	144,1	128,8
7	Tashqi savdo aylanmasi	125,8	124,9	86,8	116,3	118,7	188,4
8	Tashqi savdo balansi	373,5	125,4	88,6	146,2	129,7	786,6
9	Tovarlar tashqi savdo balansi	326,8	122,7	87,2	141,3	134,0	661,8
10	Xizmatlar tashqi savdo balansi	189,6	107,0	77,7	103,9	180,6	295,6

¹ Stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Tashqi savdoning statistik tahlili rivojlanish bosqichlari tovarlarni miqdoriy ro'yxatga olishdan boshlab multiplikativ qo'shimcha modellarni qurish orqali tendensiyalarni va fundamental omillarni sifatli o'rganishgacha bo'lgan bir necha bosqichlarni qamrab oldi. Mamlakatlararo qiyosiy tahlil o'rganilayotgan ma'lumotlarga ko'plab talablarni qo'yadi. Xususan, statistik ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilishda barqaror guruh ichidagi va guruhlararo bog'lanishlarga ega bo'lgan va bir butun sifatida to'plamni tavsiflovchi asosiy xossalarni saqlaydigan hodisalar elementlari yig'indisi bo'lgan struktura muhim rol o'ynaydi (3-ilova). Ko'plab davlatlar kabi mamlakatimizning ham tashqi savdo statistikasini tashkil etish va yuritish metodologiyasi bir necha bor o'zgardi. Ushbu o'zgarishlarga quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatdi:

- tashqi savdoni amalga oshirish shartlarining o'zgarishi, shuningdek uning mamlakat iqtisodiy hayotidagi roli va ahamiyati;
- tashqi iqtisodiy aloqalarning tashkiliy shakllari evolyutsiyasi;
- xalq xo'jalik hisobining shakl va usullarini takomillashtirish;
- xalqaro tashkilotlarning statistika sohasidagi faoliyati va mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokining kuchayishi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasining predmeti tashqi iqtisodiy faoliyatda yuz beradigan hodisa va jarayonlarning miqdoriy va sifat tomonlarini aniqlashdan iborat. Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasini o'rganadigan asosiy narsa tashqi savdo hisoblanadi. "Tashqi savdo faoliyati xalqaro tovarlar, ishlar(xizmatlar) savdosi sohasidagi tadbirkorlik faoliyatidir". Tashqi iqtisodiy faoliyat statikasida asosan tashqi savdo faoliyatining quyidagi ko'rsatkichlar va ularning boshqa ko'rsatkichlarga bog'liqligi, ta'siri va ulushlari sifat va miqdor jihatdan o'rganish muhim ahamiyat ega bo'lib, ularni quyidagi tartibda tahlil qilish lozim:

- a) mamlakat eksporti, importi, tashqi savdo aylanmasi;
- b) boshqa mamlakatlarning tashqi savdo statistikasi ma'lumotlari.

Tashqi iqtisodiy faoliyat statistikasi usuli har qanday iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ketma-ket uchta bosqichga asoslangan holda statistik tadqiq qiladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar statistik tadqiqotining bosqichlari:

- a) ommaviy statistik kuzatish, ya'ni tashqi iqtisodiy faoliyatni tavsiflovchi birlamchi ma'lumotlarni to'plash;
- b) tashqi iqtisodiy faoliyatning turli sohalarini tavsiflovchi statistik ma'lumotlarni umumlashtirish va guruhlash;
- c) umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni hisoblash va ularni iqtisodiy va statistik tahlil qilish.

Kuzatuvlarni o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra har xil turlarga bo'lish mumkin. Ikkita asosiy toifa - kesishma va panel datalarni kuzatishlar. Kross kuzatuvlar bir vaqtning o'zida yig'ilib, ma'lumotlarning oniy tasvirini beradi. Bundan farqli o'laroq, panel datalarni kuzatish uzoq vaqt davomida to'planadi, bu tadqiqotchilarga vaqt o'tishi bilan o'zgarishlar va tendensiyalarni kuzatish imkonini beradi. Bu farq tegishli tahlil usullarini tanlash va natijalarni to'g'ri talqin qilish uchun juda muhimdir.

Kuzatishlarni yig'ishning turli usullari mavjud, ularning har biri o'zining afzalliklari va kamchiliklariga ega. Umumiy usullarga so'rovlar, eksperimentlar va kuzatuv tadqiqotlari kiradi. So'rovlar tadqiqotchilarga ko'p sonli ishtirokchilardan tezda ma'lumotlarni to'plash imkonini beradi, tajribalar esa sabab-ta'sir munosabatlarini o'rnatish uchun boshqariladigan sharoitlarni ta'minlaydi. Boshqa tomondan, kuzatuv tadqiqotlari subyektlarni tabiiy muhitda hech qanday aralashmasdan kuzatishni o'z ichiga oladi, bu esa haqiqiy dunyo xatti-harakatlari haqida qimmatli tushunchalarni beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Boks G.E.P., Jenkins G. Reinsel G.C. - Time Series Analysis: Forecasting and Control, fourth ed., Wiley, Oxford, 2008.
2. Yuksel S., Zengin S., (2016) - Causality relationship between import, export and growth rate in developing countries.
3. Adam S. - Wealth of Nations. Ware, England: Wordsworth Editions, 2012.
4. Bryus V. - Kanada: Tarix, geografiya, iqtisodiyot, madaniyat. 1985.
5. Grossman, J.N. (1999) The Meteoritical Bulletin, No. 83. Meteoritics and Planetary Science, 34, A169-A186.
6. Dadabayev O.Sh., Soatov S.S., Sagitov A.M. - Bojxona statistikasi va tizimli yahlil, 2021.
7. Mamatqulov G'.X. - Aholiga savdo xizmatlarini innovatsion rivojlantirishni ekonometrik modellashtirish (Qashqadaryo viloyati misolida). "Khwarezm travel" bosmaxonasi. .129 b. Urganch- 2025.
8. Sanginov Z.A. - Kichik tadbirkorlik subyektlarining tashqi savdo faoliyatdagi ishtiroki samaradorligini oshirish. "Publishing High Future" OK nashriyotida bosildi. 150 b. Toshkent - 2024 .
9. Hayitova N.I. - Tashqi savdo va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zaro aloqalarning statistik tadqiqi. "Davr Matbuot Savdo" MCHJ. 128 b. Toshkent-2025.

RAQAMLASHTIRISH ASOSLARI VA UNING YANGI O‘ZBEKISTONNI QURISHDAGI O‘RNI: SIYOSIY-HUQUQIY VA IJTIMOYIY-IQTISODIY TAHLIL

Xashimova Dilyora Paxritdinovna

Tashkent International University

“Aniq fanlar va raqamli texnologiyalari” kafedrası
dotsenti

E-mail: hdiyora72@gmail.com

Kurbanaliyev Sardor Alidjanovich

Tashkent International University

“Yurisprudensiya” yo‘nalishi, 3- bosqich talabasi

E-mail: sardorkurbon@gmail.com

Аннотация

Mazkur maqolada raqamlashtirish jarayonining Yangi O‘zbekistonni barpo etishdagi siyosiy-huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy o‘rni kompleks tahlil qilindi. Tadqiqotda elektron hukumat tizimi, raqamli iqtisodiyot va inson kapitalini rivojlantirish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik asoslab berildi. Shuningdek, davlat boshqaruvida shaffoflikni ta‘minlash, korrupsiyani kamaytirish va xizmatlar samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalarning roli ko‘rsatildi. Tahlillar asosida O‘zbekistonda raqamli transformatsiya bosqichlari, infratuzilma rivoji hamda IT sohasi eksport salohiyati baholandi. Natijada raqamlashtirish iqtisodiy o‘rish drayveri, ijtimoiy tenglikni ta‘minlovchi omil va davlat boshqaruvini modernizatsiya qiluvchi vosita sifatida namoyon bo‘lgani aniqlandi. Muammolar sifatida raqamli tafovut, kiberxavfsizlik va kadrlar yetishmovchiligi qayd etildi.

Kalit so‘zlar: raqamlashtirish, raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat, IT Park, raqamli transformatsiya, kiberxavfsizlik, inson kapitali

Аннотация

В статье был проведён комплексный анализ роли цифровизации в построении Нового Узбекистана с политико-правовой и социально-экономической точек зрения. Обоснована взаимосвязь между электронным правительством, цифровой экономикой и развитием человеческого капитала. Показана роль цифровых технологий в обеспечении прозрачности государственного управления, снижении коррупции и повышении эффективности услуг. На основе анализа оценены этапы цифровой трансформации в Узбекистане, развитие инфраструктуры и экспортный потенциал IT-сектора. Установлено, что цифровизация выступила драйвером экономического роста, инструментом социальной справедливости и модернизации управления. Отмечены проблемы цифрового разрыва, кибербезопасности и нехватки кадров.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая экономика, электронное правительство, IT Park, цифровая трансформация, кибербезопасность, человеческий капитал

Abstract

This article examined the role of digitalization in building New Uzbekistan from political-legal and socio-economic perspectives. The interconnection between e-government, digital economy, and human capital development was substantiated. The study demonstrated the role of digital technologies in ensuring transparency, reducing corruption, and improving public service efficiency. Based on analysis, the stages of digital transformation, infrastructure development, and IT export potential in Uzbekistan were evaluated. The findings showed that digitalization acted as a driver of economic growth, a tool for social equality, and a mechanism for public administration modernization. Key challenges identified included digital inequality, cybersecurity risks, and shortage of skilled personnel.

Keywords: digitalization, digital economy, e-government, IT Park, digital transformation, cybersecurity, human capital

KIRISH

XXI asr insoniyat tarixida tub burilish davri sifatida, “To‘rtinchi sanoat inqilobi” (Industry 4.0) davri sifatida muhrlanmoqda. Bugungi kunda davlatlarning qudrati nafaqat ularning tabiiy boyliklari yoki harbiy salohiyati, balki intellektual salohiyati, yuqori texnologiyalarni o‘zlashtirish darajasi va ma’lumotlarni boshqarish qobiliyati bilan o‘lchanmoqda. Jahon hamjamiyati an’anaviy boshqaruv va iqtisodiyot modellaridan voz kechib, to‘liq raqamli ekotizimga o‘tayotgan bir pallada, O‘zbekiston ham o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo‘ydi. Ushbu bosqich siyosiy leksikonda “Yangi O‘zbekiston” deb nomlanadi va uning poydevori, shak-shubhasiz, raqamlashtirish jarayonlariga asoslanadi.

Raqamlashtirish - bu shunchaki qog‘oz hujjatlarni elektron shaklga o‘tkazish yoki internet tezligini oshirish emas. Bu - davlat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning yangi falsafasi, iqtisodiy o‘sishning yangi drayveri va fuqarolarning hayot sifatini tubdan yaxshilash mexanizmidir. 2020-yil 22-sentyabr kuni tarmoq va hududlarda raqamli iqtisodiyot hamda elektron hukumatni joriy qilish masalalari bo‘yicha videosektor yig‘ilishida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Raqamli iqtisodiyotsiz mamlakat iqtisodiyotining kelajagi yo‘q” [1]. Bu so‘zlar shunchaki shior emas, balki chuqur tahlilga asoslangan pragmatik haqiqatdir. Dunyo tajribasi shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar yalpi ichki mahsulotning (YIM) o‘sishiga, soyadagi iqtisodiyotning qisqarishiga va eng muhimi, korrupsiyaviy omillarning keskin kamayishiga olib keladi [2].

Yangi O‘zbekistonni barpo etish g‘oyasi uchta asosiy ustunga tayanadi: qonun ustuvorligi, inson kapitalini rivojlantirish va kuchli iqtisodiyot. Raqamlashtirish ushbu uchala yo‘nalishni bog‘lovchi va harakatga keltiruvchi kuchdir. Birinchidan, huquqiy davlat qurishda inson omilini kamaytirish, sud-huquq tizimining shaffofligini ta’minlash va byurokратиyani yo‘q qilish faqat raqamli yechimlar orqali amalga oshirilishi mumkin. Ikkinchidan, inson kapitali bugungi kunda IT savodxonligi bilan bevosita bog‘liq. Uchinchidan, jahon bozoriga chiqish, eksport salohiyatini oshirish va investitsiyalarni jalb qilishda raqamli platformalar hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirishda ma'lum qadamlar qo'ygan bo'lsa-da, bu jarayonlar ko'proq fragmentar xarakterga ega edi. Tizimli yondashuvning yetishmasligi, infratuzilmaning eskirganligi va raqamli tafakkurning shakllanmaganligi jiddiy to'siq bo'lib keldi. Ammo 2017-yildan boshlab qabul qilingan Harakatlar strategiyasi va keyinchalik "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" raqamli transformatsiyani davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirdi.

Ushbu maqolaning maqsadi - raqamlashtirishning nafaqat texnik, balki ijtimoiy-siyosiy mohiyatini ochib berishdir. Biz raqamlashtirishni Yangi O'zbekistonning "DNK"si sifatida ko'rib chiqamiz.

ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekistonning global raqamli maydondagi o'rnini tushunish uchun elektron hukumatning yetuklik modellariga murojaat qilish lozim. Akademik adabiyotlarda raqamli tizimlar evolyutsiyasini baholashda bir necha asosiy yondashuvlar ajratib ko'rsatiladi. Leyn va Li modeli to'rt bosqichli rivojlanish jarayonini taklif qiladi: kataloglashtirish (ma'lumotlarni oddiy taqdim etish), tranzaksiya (ikki tomonlama aloqa), vertikal integratsiya (hokimiyat bo'g'inlari o'rtasidagi aloqa) va gorizontalar integratsiya (funktional yo'nalishlar bo'yicha idoralararo hamkorlik). [3] Shu bilan birga, Mun modeli ushbu ko'rinishni kengaytirib, siyosiy bosqichni qo'shadi, unda fuqarolar qaror qabul qilish jarayonlarida va elektron ovoz berishda faol ishtirok etishi mumkin. [4]

O'zbekistonning joriy progressi tahlili shuni ko'rsatadiki, mamlakat kataloglashtirish va tranzaksion xizmatlarni Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) orqali joriy etish bosqichlaridan muvaffaqiyatli o'tdi, hozirda portalda 700 dan ortiq xizmatlar mavjud. [5] Chuqur gorizontalar integratsiya bosqichiga o'tish OneID tizimining joriy etilishi va 100 dan ortiq idoraviy axborot tizimlarining integratsiyalashuvi bilan tavsiflanadi, bu esa ma'lumotnomalarni qog'oz shaklida taqdim etish zaruriyatini minimallashtiradi.

1-jadval.

Elektron hukumat yetuklik modellari va O'zbekistonga nisbatan baholash¹

Yetuklik modeli	Asosiy rivojlanish bosqichlari	O'zbekistonga nisbatan baholash
Leyn va Li (2001)	Kataloglashtirish, tranzaksiya, vertikal va gorizontalar integratsiya	O'zbekiston gorizontalar integratsiyani yakunlash bosqichida [6]
Mun (2002)	Axborot, tranzaksiya, servis, siyosiy bosqichlar	Servis bosqichiga urg'u berilgan; siyosiy ishtirok (E-participation) rivojlanishni talab qiladi [4]
"Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi	Infratuzilmani rivojlantirish, tarmoqlarni raqamlashtirish, kadrlarni tayyorlash	Barcha yetuklik darajalarini qamrab oluvchi kompleks milliy reja [7]

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

O‘zbekiston modelining o‘ziga xosligi “yuqoridan-pastga” (top-down) yondashuvida bo‘lib, bunda davlat xususiy sektor uchun zarur huquqiy va infratuzilmaviy bazani yaratib, innovatsiyalarning asosiy drayveri bo‘lib chiqmoqda[8]. Bu yondashuv Janubiy Koreya tajribasi bilan mos keladi, uning elektron hukumat modeli O‘zbekiston milliy strategiyalarini ishlab chiqishda asos qilib olingan [9]. Biroq, Koreya tajribasidan farqli o‘laroq, O‘zbekiston dasturiy ta’minotni joriy etish sur’atlariga har doim ham ulgurmayotgan huquqiy institutlarni tezlashtirilgan moslashtirish zaruriyatiga duch kelmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullar qo‘llanildi:

- normativ-huquqiy hujjatlar tahlili
- tizimli yondashuv
- qiyosiy tahlil
- statistik tahlil
- xalqaro reytinglar qiyosiy tahlili

Ma’lumotlar manbai sifatida milliy strategiyalar, davlat dasturlari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va rasmiy statistik ma’lumotlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har qanday buyuk o‘zgarish mustahkam huquqiy asosni talab qiladi. Yangi O‘zbekistonda raqamlashtirish siyosati stixiyali emas, balki chuqur o‘ylangan qonunchilik bazasiga asoslanadi. Bu boradagi eng muhim hujjat, shubhasiz, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabr PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonidir [10]. Ushbu hujjat mamlakatni kelgusi o‘n yillikda raqamli rivojlantirishning “Yo‘l xaritasi” bo‘lib xizmat qilmoqda.

Strategiya ikki asosiy yo‘nalishni qamrab oladi: hududlarni raqamlashtirish va tarmoqlarni raqamlashtirish. Bu degani, raqamli o‘zgarishlar faqat Toshkent shahrida emas, balki eng chekka qishloqlarda ham sezilishi shart. Huquqiy jihatdan olganda, O‘zbekiston Konstitutsiyasining yangi tahririda ham axborot erkinligi va shaxsga doir ma’lumotlarning himoya qilinishi bo‘yicha normalarning mustahkamlanganligi raqamli huquqlar (digital rights) tushunchasining milliy qonunchilikka kirib kelayotganidan dalolat beradi.

Shuningdek, “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi, “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi va “Elektron hukumat to‘g‘risida”gi qonunlar raqamli makonning xavfsiz va tartibli ishlashini ta’minlamoqda. Institutsional o‘zgarishlar sifatida Raqamli texnologiyalar vazirligining (sobiq AKT vazirligi) vakolatlarining kengayishi va har bir davlat organida raqamlashtirish bo‘yicha rahbar o‘rinbosari lavozimining joriy etilishini ko‘rsatish mumkin. Bu - “raqamli vertikal” boshqaruv tizimining yaratilishidir.

Yangi O‘zbekistonning eng ko‘zga ko‘ringan yutug‘i - bu elektron hukumat (e-Government) tizimining rivojlanishidir. “Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari

xalqqa xizmat qilishi kerak” degan tamoyil aynan raqamli texnologiyalar orqali hayotga tatbiq etilmoqda.

Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) bugungi kunda yuzlab xizmatlarni uydan chiqmasdan olish imkonini bermoqda. Bu oddiy qulaylikdan ko‘ra kattaroq ijtimoiy ahamiyatga ega:

Korrupsiyani yo‘qotish: Fuqaro va mansabdor o‘rtasidagi jonli muloqot qancha kam bo‘lsa, pora olish ehtimoli shuncha kamayadi. Inson omilining chiqarib tashlanishi davlat xizmatlarining shaffofligini ta‘minlaydi.

Vaqt va mablag‘ tejamkorligi: Avvallari oddiy ma‘lumotnoma olish uchun kunlab navbat kutish talab qilingan bo‘lsa, hozir bu soniyalar ichida hal bo‘lmoqda.

Yagona baza integratsiyasi: “Raqamli ID”, FHDYo, Notarius va Ichki ishlar bazalarining integratsiyasi fuqarolardan ortiqcha hujjat talab qilish amaliyotiga chek qo‘ydi (masalan, sudlanmaganlik haqida ma‘lumotnoma talab qilishning bekor qilinishi).

Bundan tashqari, sud tizimining raqamlashtirilishi (E-sud tizimi) odil sudlovga erishishda muhim qadam bo‘ldi. Ishlarni elektron taqsimlash tizimi sudyalarga bosim o‘tkazish yoki ishlarni «tanish-bilishchilik» orqali taqsimlashning oldini oladi [11].

Raqamlashtirish - iqtisodiy o‘rta sishning lokomotividir. O‘zbekistonda IT Park (Dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parki) tashkil etilishi tarixiy qaror bo‘ldi. Oxirgi besh yilda raqamli sohadagi eksport hajmi 170 million dollardan qariyb 1 milliard dollargacha oshdi. Park rezidentlari soni 2800 tadan oshdi, shundan 750 tadan ortig‘i xorijiy kompaniyalardir [7].

Soliq va bojxona imtiyozlari: IT-Park rezidentlari aksariyat soliqlardan ozod qilingan, bu biznesni legallashtirish va venchur investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantiradi (o‘tgan yili investitsiyalar hajmi 70 million dollarga yetdi) [7].

Ish o‘rinlarini yaratish: Yuqori texnologiyalar sohasida allaqachon 40 000 ga yaqin yoshlar band bo‘lib, ularning daromadlari mamlakatdagi o‘rtacha ko‘rsatkichlardan sezilarli darajada yuqori [7].

Ta‘lim tashabbuslari: “Bir million o‘zbek dasturchisi” loyihasi va Coursera bilan hamkorlik bozorni mutaxassislar bilan to‘ldirish uchun zarur bo‘lgan bazaviy kadrlarni tayyorlashni ta‘minladi [12].

Raqamli iqtisodiyotning yana bir muhim jihati - bu «yashirin iqtisodiyot»ga qarshi kurash. Onlayn nazorat-kassa mashinalari, tovarlarni markirovkalash va elektron hisob-fakturalar tizimi soliq tushumlarining oshishiga va biznes muhitining sog‘lomlashishiga olib keldi. Raqamli to‘lov tizimlari (Payme, Click, Uzun) naqd pul aylanmasini qisqartirib, bank tizimining barqarorligini oshirmoqda.

Qishloq xo‘jaligida ham “aqlli qishloq xo‘jaligi” (smart agriculture) elementlari joriy etilmoqda. Dronlar yordamida yerlarni monitoring qilish, suv resurslarini raqamli boshqarish suv tanqisligi sharoitida O‘zbekiston uchun hayotiy zaruratdir.

Yangi O‘zbekistonning raqamli strategiyasi faqat texnikaga emas, balki insonga yo‘naltirilgan. Ta‘lim va tibbiyot sohalaridagi o‘zgarishlar buning yaqqol misolidir.

Ta‘lim: Ta‘lim tizimi raqamli iqtisodiyot talablariga asta-sekin moslashmoqda. Maktablarda dasturlashni o‘rgatish dasturlari joriy etilmoqda, biroq tadqiqotlar shuni

ko'rsatadiki, maktab o'quvchilarining faqat 40 foizi kompyuterdan foydalana oladi, qishloq joylarda esa bu ko'rsatkich 30 foizdan pastga tushadi.

Ushbu muammoni hal qilish uchun hukumat butun mamlakat bo'ylab IT-markazlar tarmog'ini (300 tadan ortiq) kengaytirmoqda va yoshlarga xalqaro IT-sertifikatlarini olganliklari uchun kompensatsiya to'lash tizimini joriy qilgan.

2-jadval.

Aholi guruhlarida raqamli ko'nikmalar muammolari va tavsiya etilayotgan choralar¹

Aholi guruhi	Kirish/ko'nikmalar muammosi	Tavsiya etilayotgan choralar
Hududlardagi yoshlar	Barqaror internet va uskunalar yo'qligi	Quyosh panellarida ishlaydigan bepul Wi-Fi zonalarini yaratish [7]
Kichik biznes subyektlari (KBS)	ERP/CRM tizimlari uchun mablag' yetishmasligi	Konsalting uchun "raqamli vaucherlar"ni joriy etish[8]
Qishloq aholisi	Past savodxonlik va interfeyslarning murakkabligi	Xizmatlarning gibridd onlayn-oflayn modellarini yaratish [12]
Davlat xizmatchilari	Konservativ yondashuv va avtomatlashtirishdan qo'rqish	IT-Parkda muntazam malaka oshirish kurslari [12]

"Bir million o'zbek dasturchisi" (One Million Uzbek Coders) loyihasi yoshlarga bepul IT ta'lim berish orqali kelajak kasblarini egallashga imkon yaratdi. Maktablarda "Kundalik.com" (hozirgi e-maktab) tizimining joriy etilishi o'qituvchilarni qog'ozbozlikdan qutqardi va ota-onalarga farzandining baholarini onlayn kuzatish imkonini berdi. Oliy ta'limga qabul jarayonining to'liq raqamlashtirilishi esa ko'p yillar davomida xalqning og'riqli nuqtasi bo'lgan "bunker" va korrupsiyaviy sxemalarni yo'q qildi.

Tibbiyot: Elektron poliklinika, elektron retsept va teletibbiyotning rivojlanishi tibbiy xizmat sifatini oshirmoqda. Tibbiy sug'urta tizimining joriy etilishi ham to'liq raqamli platformaga asoslanadi.

Raqamlashtirish muvaffaqiyati bevosita aholining raqamli savodxonligi darajasiga va malakali kadrlar mavjudligiga bog'liq. O'zbekiston yosh va dinamik aholiga ega bo'lsa-da, bazaviy raqamli ko'nikmalar darajasi nisbatan pastligicha qolmoqda: aholining faqat 15 foizi ilovalar bilan ishlashning standart ko'nikmalariga, atigi 7-8 foizi esa ilg'or ko'nikmalarga ega [7].

O'zbekistonning Markaziy Osiyoda raqamli yetakchilikka erishish yo'li bir qator kritik to'siqlar bilan bog'liq. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) va Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, asosiy to'siqlar quyidagilardir:

Raqamli sektorda investitsiya taqchilligi: Investitsiyalarning umumiy o'sishiga qaramay, raqamli sektorga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning (TXI) atigi 5 foizi to'g'ri keladi, OECD mamlakatlarida esa bu ko'rsatkich 24 foizga yetadi.

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

Elektr ta'minotining yetarli darajada barqaror emasligi: Raqamli infratuzilma uzluksiz quvvat talab qiladi, ba'zi qishloq hududlarida bu muammo provayderlar uskunalarining samaradorligini pasaytiradi [7].

Kiberxatarlar va aholi ishonchi: Kiberhujumlar sonining ortishi va ma'lumotlar sizib chiqishi holatlari fuqarolarning davlat platformalariga bo'lgan ishonchini pasaytiradi. Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish to'g'risidagi qonunchilikning yangilanishi infratuzilma sur'atlaridan orqada qolishi biznes uchun huquqiy xatarlarni keltirib chiqaradi [12].

"Aqlning oqib ketishi" (Brain drain): O'zbekistonlik dasturchilarning xalqaro mehnat bozorida yuqori talabga ega bo'lishi eng iqtidorli mutaxassislarning xorijiy kompaniyalarni yoki relokatsiyani tanlashiga olib keladi, bu esa mahalliy kadrlar salohiyatini zaiflashtiradi [13].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamlashtirish asoslari va uning Yangi O'zbekistonni qurishdagi o'rnini tahlil qilar ekanmiz, shunday qat'iy xulosaga kelish mumkinki, bu jarayon mamlakat suvereniteti va taraqqiyotining garovidir. Raqamlashtirish - bu shunchaki modernizatsiya emas, bu sivilizatsion siljishdir.

Birinchidan, raqamlashtirish davlat boshqaruvining xarakterini o'zgartirdi. Avtoritar va yopiq tizimdan ochiq, shaffof va hisobdor tizimga o'tish aynan raqamli texnologiyalar yordamida tezlashdi. Virtual qabulxonalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali davlat organlarining xalq bilan muloqoti yangi bosqichga ko'tarildi. Bu "Yangi O'zbekiston"ning demokratik imijini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynamoqda.

Ikkinchidan, iqtisodiy nuqtai nazardan, O'zbekiston o'zini mintaqaviy IT-xab (IT Hub) sifatida ko'rsatmoqda. Dengizga chiqish yo'li bo'lmagan mamlakat uchun "raqamli okean"ga chiqish - bu iqtisodiy izolyatsiyadan qutulishning yagona yo'lidir. Intellektual mahsulot eksporti transport xarajatlarini talab qilmaydi va yuqori qo'shimcha qiymat yaratadi.

Uchinchidan, ijtimoiy adolatni ta'minlashda raqamli texnologiyalar «tenglashtiruvchi» vazifasini bajarmoqda. Boy yoki kambag'al, shaharli yoki qishloqli bo'lishidan qat'i nazar, yagona portal orqali barchaga bir xil standartdagi davlat xizmatini ko'rsatish ijtimoiy tengsizlikni yumshatishga xizmat qiladi.

Biroq, bu yo'ldan ortga qaytish yo'q. Kelajakda e'tiborni quyidagi jihatlariga qaratish lozim:

Huquq va texnologiyalarni uyg'unlashtirish: Raqamli platformalarga fuqarolarning huquqiy kafolatlarini avtomatlashtirish samaradorligini yo'qotmagan holda hisobga olish imkonini beruvchi moslashuvchan ma'muriy tartibga solish mexanizmlarini joriy etish zarur.

Hududlarning inklyuziv rivojlanishi: Davlat ko'magi yirik megapolislardan qishloq joylardagi raqamli infratuzilmani qo'llab-quvvatlashga, jumladan, kam ta'minlangan aholi qatlamlari uchun internet narxini subsidiyalashga yo'naltirilishi lozim.

Xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish: IT-Park imtiyozlarini raqamli yechimlarni joriy etuvchi iqtisodiyotning an'anaviy sektorlariga kengaytirish KOB segmentidagi «raqamli jar»ni yengib o'tishga yordam beradi.

Kiberbardoshlilikni kuchaytirish: Har qanday davlat axborot tizimini loyihalash bosqichidayoq kiberxavfsizlik talablarini integratsiyalashni ko'zda tutuvchi «Security by Design» modeliga o'tish fuqarolar ishonchini saqlashning garovidir.

Sun'iy intellekt (AI)ni tartibga solish: O'zbekiston sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo'yicha milliy strategiyani takomillashtirishi va uning etik hamda huquqiy asoslarini yaratishi kerak.

Raqamli savodxonlikni ommaviy oshirish: Nafaqat yoshlar, balki katta yoshdagi aholi qatlamining ham raqamli ko'nikmalarini oshirish bo'yicha milliy dasturlar kerak. Aks holda, jamiyatning bir qismi taraqqiyotdan uzilib qolishi mumkin.

Milliy kontent va til: O'zbek tilining raqamli makondagi o'rnini mustahkamlash, milliy qidiruv tizimlari va sun'iy intellekt modellarini o'zbek tilida gapirishga o'rgatish - milliy o'zlikni saqlash masalasidir.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Yangi O'zbekiston - bu raqamli O'zbekistondir. Prezident tashabbusi bilan boshlangan raqamli islohotlar bugungi kunda o'z mevasini bermoqda, lekin asosiy hosil hali oldinda. Raqamli texnologiyalar mamlakatimizni Uchinchi Renessans sari yetaklovchi eng kuchli qanot bo'lib xizmat qiladi. Bu yo'lda davlat, biznes va fuqarolik jamiyatining hamjihatligi, innovatsiyalarga ochiqqligi va dadil qadamlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biz qurayotgan Yangi O'zbekiston poydevori kodlar va algoritmlardan emas, balki ular xizmat qiladigan inson qadri va farovonligidan iboratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning veb sayti <https://president.uz/oz/lists/view/3848>
2. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O'zbekiston strategiyasi". - Toshkent: "O'zbekiston", 2021. - 464 b.
3. Hamad, Almuftah & Vishanth, Weerakkody & Uthayasankar, Sivarajah. (2016). Comparing and Contrasting e-Government Maturity Models: A Qualitative-Meta Synthesis. <https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/13415/1/Fulltext.pdf>
4. Kawashita, Ilka & Baptista, Ana & Soares, Delfina. (2020). E-government maturity models: more of the same?. 58-66. <https://repositorium.uminho.pt/bitstreams/071d3b44-57cc-4561-b65c-5957d5d5d4e4/download>
5. Kh. F. Khursandov. Analysis of Uzbekistan position in the global ranking of electronic government services/ "Science and innovation" International scientific journal. Volume 4 Issue 5 may 2025. <https://scientists.uz/view?id=9095>
6. Heeks, Richard. (2015). A Better e-Government Maturity Model. https://hummedia.manchester.ac.uk/institutes/gdi/publications/workingpapers/igov/short_papers/igov_sp09.pdf
7. J. Sharipov. Digital inequality - a barrier to the development of the regions of Uzbekistan <https://strategy.uz/index.php?news=2170&lang=en>

8. Davletova, Durдона & Buranova, Jaizra. (2022). Digital Transformation Processes in the Private and Public Sectors in Uzbekistan. Financial Technology and Innovation. 1. 29-34. <https://interspp.com/index.php/ijis/article/download/3047/2209/4338>
9. Abdullayev, D. (2025). Mechanisms for improving public administration efficiency in Uzbekistan based on the digital government practices of Estonia and South Korea. Oriental Journal of History, Politics and Law, 5(12), 573-582. <https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-05-12-71>
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabr PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>
11. Saidov A. “O‘zbekistonda elektron hukumat va raqamli demokratiya”. *Huquq va burch* jurnali, 2023, №4.
12. R. Urinboyev, I. Khusainova. Challenges of the digitalization process in Uzbekistan. <https://media.neliti.com/media/publications/629013-challenges-of-the-digitalization-process-6bfad542.pdf>
13. N. Shermatova. Challenges and barriers to digital economy growth in Uzbekistan and solutions for tackling issues // CAJAR. 2025. №3-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/challenges-and-barriers-to-digital-economy-growth-in-uzbekistan-and-solutions-for-tackling-issues>.
14. Gulyamov S., Rustambekov I. “Artificial Intelligence Law: Global Trends and Uzbekistan’s Perspectives”. International Journal of Law and Management, 2021.
15. Yunusov A. “Raqamli iqtisodiyot: nazariya va amaliyot”. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2022.
16. Axmadovich X. Z. et al. O‘ZBEKSTONDA SHAKLLANGAN TO‘QIMACHILIK KLASSTERLARINING IQTISODIY SALOHIYATI VA SAMARADORLIGI //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 02. - C. 106-115.

TURIZM QISHLOQLARINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY TAJRIBASI VA UNI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA QO‘LLASH IMKONIYATLARI

Xudaynazarova Dilorom Xayrullaevna

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

PhD., dotsenti

E-mail: dilorom2019@list.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada turizm qishloqlarini rivojlantirishning xorijiy tajribasi va uni O‘zbekiston sharoitida qo‘llash imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqotda Italiya, Yaponiya, Ispaniya va Janubiy Koreya modellari qiyosiy o‘rganildi. Ularning asosiy jihatlarini sifatida joylashtirish tizimi, mahalliy hamjamiyat ishtiroki, xizmatlar integratsiyasi va barqaror boshqaruv mexanizmlari ajratib ko‘rsatildi. Olingan natijalar qishloq turizmi resurslarga emas, balki kompleks xizmatlar tizimiga asoslanishini tasdiqladi. Shuningdek, O‘zbekistonning mavjud normativ bazasi xorijiy tajribani moslashtirish uchun muhim asos ekani aniqlandi. Tadqiqot natijasida turizm qishloqlarini klasterlash, xizmatlar paketini kengaytirish va barqarorlik indikatorlarini joriy etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: qishloq turizmi, turizm qishlog‘i, barqaror turizm, mehmon uylari, xizmatlar integratsiyasi, klasterlash, xorijiy tajriba

Аннотация

В статье был проведён анализ зарубежного опыта развития туристических деревень и возможностей его применения в условиях Узбекистана. Рассмотрены модели Италии, Японии, Испании и Южной Кореи. Выделены ключевые элементы: системы размещения, участие местного сообщества, интеграция услуг и механизмы устойчивого управления. Результаты показали, что развитие сельского туризма основывается не только на ресурсах, а на комплексной системе услуг. Установлено, что нормативно-правовая база Узбекистана создаёт условия для адаптации международного опыта. Разработаны предложения по кластеризации туристических деревень, расширению сервисных пакетов и внедрению показателей устойчивости.

Ключевые слова: сельский туризм, туристическая деревня, устойчивый туризм, гостевые дома, интеграция услуг, кластеризация, зарубежный опыт

Abstract

This article analyzed foreign experience in developing tourism villages and its applicability in Uzbekistan. Models from Italy, Japan, Spain, and South Korea were comparatively examined. Key components identified included accommodation systems, community participation, service integration, and sustainable management mechanisms. The findings confirmed that rural tourism development is based not only on resources but on integrated service systems. It was also determined that Uzbekistan’s regulatory framework provides a foundation for adapting international

practices. Based on the results, recommendations were developed for clustering tourism villages, expanding service packages, and introducing sustainability indicators.

Keywords: rural tourism, tourism village, sustainable tourism, guest houses, service integration, clustering, foreign experience

KIRISH

Jahon turizmida qishloq hududlariga yo'naltirilgan turistik modellarga qiziqish izchil ortib bormoqda. Buning asosiy sabablari orasida turistlarning autentik tajribaga intilishi, ommaviy turizmning ekologik bosimi, qishloq hududlarida yangi daromad manbalarini shakllantirish zarurati va mahalliy madaniy resurslarning iqtisodiy qiymatini oshirish ehtiyoji alohida o'rin tutadi. UN Tourism'ning rural development bo'yicha tavsiyalari turizmni qishloq hududlarida inklyuziv, barqaror va chidamli rivojlanishni qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida talqin qiladi. Shuningdek, Best Tourism Villages tashabbusi turizmni qishloq farovonligi, madaniy xilma-xillik va landshaftlarni asrash bilan bog'laydi [1; 2].

Shu bilan birga, qishloq turizmi muvaffaqiyati tabiiy yoki madaniy resurslarning mavjudligi bilangina belgilanmaydi. Zamonaviy xalqaro yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, turizm qishlog'ining raqobatbardoshligi joylashtirish vositalari, ayniqsa oilaviy mehmon uylari, xizmatlar zanjiri, mahalliy hamjamiyat ishtiroki, brendlash, transport va raqamli ko'rinuvchanlik bilan chambarchas bog'liq. GSTC mezonlarida destinatsiyaning barqaror rivojlanishi uchun boshqaruv, ijtimoiy-iqtisodiy foyda, madaniy meros va ekologik muvozanat birgalikda ko'riladi [3].

Mazkur tendensiya statistik ko'rsatkichlarda ham aks etmoqda. Italiyada 2023-yilda faol agroturizm xo'jaliklari soni 26 129 taga yetgan, agroturistlar soni 4,5 mln kishini tashkil etgan, ulardan 51 foizi xorijiy mehmonlar bo'lgan, agroturizm ishlab chiqarish qiymati esa 1,9 mlrd yevroga yetgan. Ispaniyada 2024-yilda qishloq turizmi uchun turar joy segmentida tunab qolishlar 0,4 foizga oshgan, norezidentlar tomonidan amalga oshirilgan tunab qolishlar 10,7 foizga ko'paygan, Castilla y León esa 1,9 mln tunab qolish bilan yetakchi hudud bo'lgan. Bu ma'lumotlar qishloq turizmi ko'plab mamlakatlarda mustaqil iqtisodiy segmentga aylanganini ko'rsatadi.

O'zbekiston sharoitida turizm qishloqlarini rivojlantirish masalasi alohida amaliy ahamiyatga ega. 2019-yildagi PF-5781-son Farmonga ko'ra, eng yuqori turizm salohiyatiga ega fuqarolar yig'inlari hududlarida kamida 20 ta oilaviy mehmon uyi tashkil etilib, turistlar uchun yashash va ovqatlanishdan tashqari kamida besh xil xizmat turi ko'rsatilgan taqdirda "Turizm qishlog'i" maqomi beriladi. 2020-yildagi 433-son qaror esa oilaviy mehmon uylari va boshqa kichik joylashtirish vositalarini soddalashtirilgan tartibda yagona reyestrda kiritish imkonini yaratdi. 2024-yildagi PF-102-son Farmon turizm infratuzilmasini yaxshilash va turistlar oqimini oshirish bo'yicha yo'l xaritasini tasdiqladi [9], [10], [11].

Mazkur maqolaning maqsadi turizm qishloqlarini rivojlantirishning xorijiy tajribasini barqaror turizm nuqtayi nazaridan tizimlashtirish va uning O'zbekiston sharoitida qo'llanilishi mumkin bo'lgan elementlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida xorijiy modellarning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, ularning

mehmondo'stlik va boshqaruv komponentlarini ochib berish hamda O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish belgilandi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Qishloq turizmi bo'yicha ilmiy adabiyotlar uning ko'p komponentli hodisa ekanini ko'rsatadi. Rosalina, Dupre va Wangning tizimli sharhiga ko'ra, qishloq turizmi haqidagi ta'riflarda hududiylik, tajriba, hamjamiyat, barqarorlik va xizmatlar uyg'unligi asosiy komponentlar sifatida takrorlanadi. Shu ma'noda qishloq turizmini faqat sayohat joyi emas, balki qishloq makonida shakllanadigan ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida ko'rish zarur [4].

Barqaror turizm konsepsiyasi mazkur tizimning metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi. UN Tourism tavsiyalarida qishloq hududlarida turizmni rivojlantirish davlat, xususiy sektor va xalqaro hamjamiyat uchun inklyuziv, barqaror va chidamli rivojlanishga xizmat qilishi zarur ekani qayd etiladi. GSTC Destination Criteria esa barqaror destinatsiya uchun to'rtta tayanch blokni belgilaydi: barqaror boshqaruv, ijtimoiy-iqtisodiy ta'sir, madaniy ta'sir va ekologik ta'sir [1]; [3].

Xorijiy tajriba bo'yicha manbalar qishloq turizmida "bir model hamma uchun mos" yondashuvi ishlamasligini ko'rsatadi. Italiyada tarixiy qishloq va kichik shaharchalar bazasida shakllangan «albergo diffuso» modeli mavjud bo'lib, unda turar joy bir necha binoga tarqatilgan bo'lsa-da, boshqaruv yagona markaz tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu model mavjud qishloq arxitekturasini va mahalliy identifikatsiya saqlagan holda turistik funksiyani rivojlantirishga qaratilgan [5].

Yaponiya tajribasida "Countryside Stay" va "Farm Stay" formatlari markaziy o'rin tutadi. MAFF ma'lumotlariga ko'ra, Countryside Stay turistlarning qishloq joylarda yashab, an'anaviy hayot tarzi bilan tanishishi va mahalliy aholi bilan muloqot qilishi asosiga qurilgan. Farm Stay platformasi esa turar joy sifatida fermer xo'jaliklari, qayta tiklangan an'anaviy uylar va hatto moslashtirilgan maktab binolaridan foydalanish mumkinligini ko'rsatadi [6].

Ispaniya misolida qishloq turizmi alohida hududiy va ekologik siyosat bilan bog'langan. OECD ma'lumotlariga ko'ra, Ispaniyaning Tourism Sustainability Strategy dasturi turizmning ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va hududiy barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, bunda muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan foydalanish, sertifikatlashtirish tizimlari, aylana iqtisodiyot choralari va piyoda hamda veloyo'laklarga investitsiya kabi yo'nalishlar nazarda tutiladi [7].

Janubiy Koreyada esa qishloq turizmi dastlab qishloq xo'jaligidan tashqari qo'shimcha daromad manbai sifatida shakllangan. Korea Rural Economic Institute taqdimotida qishloq turizmining 1980-yillardan boshlab shahar va qishloq hududlar o'rtasidagi daromad tafovutini yumshatish vositasi sifatida rivojlangani, keyinchalik esa davlat qo'llab-quvvatlovi va o'zgarayotgan talab fonida kengaygani ko'rsatilgan [8].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot nazariy va qiyosiy xarakterga ega. Unda kontent tahlil, qiyosiy institutsional tahlil, tizimli yondashuv va konseptual umumlashtirish usullari

qo'llanildi. Birinchi bosqichda qishloq turizmi va barqaror turizm bo'yicha xalqaro nazariy manbalar o'rganildi. Ikkinchi bosqichda Italiya, Ispaniya, Yaponiya va Janubiy Koreya misolidagi amaliy modellar tanlab olindi. Tanlov mezonlari sifatida qishloq turizmining institutsional shakllanganligi, joylashtirish modelining aniq ko'rinishi, davlat yoki professional qo'llab-quvvatlashning mavjudligi va O'zbekiston uchun transfer qilinishi mumkin bo'lgan elementlar hisobga olindi.

Uchinchi bosqichda O'zbekistonning normativ-huquqiy hujjatlari tahlil qilinib, xorijiy tajriba bilan uyg'unlashishi mumkin bo'lgan jihatlar ajratib olindi. Bunda turizm qishlog'i maqomini berish mezonlari, oilaviy mehmon uylari faoliyatini tartibga solish, reyestr va sertifikatlashtirish tizimi hamda 2024-yildagi turizm infratuzilmasi bo'yicha yo'l xaritasi alohida ko'rib chiqildi.

Tadqiqotning metodologik mantig'i shundan iboratki, turizm qishlog'ining muvaffaqiyatini resurslarning mavjudligi bilan emas, balki to'rtta integratsiyalashgan omil bilan baholash kerak: birinchisi, joylashtirish va mehmondo'stlik; ikkinchisi, mahalliy hamjamiyat ishtiroki; uchinchisi, koordinatsiyalangan boshqaruv; to'rtinchisi, barqarorlik mezonlari. Aynan shu to'rt blok xorijiy tajribani O'zbekiston sharoitida moslashtirish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra, turizm qishloqlarini rivojlantirishning xorijiy tajribasida to'rtta barqaror qonuniyat kuzatiladi. Birinchi qonuniyat shundaki, qishloq resurslari o'z-o'zicha yetarli emas; ular turist uchun tunab qolish va ko'p xizmatli tajribaga aylantirilishi kerak. Ikkinchi qonuniyat, mehmondo'stlik obyekti ko'pincha markaziy iqtisodiy tugun bo'lib xizmat qiladi. Uchinchi qonuniyat, mahalliy hamjamiyat turizm mahsulotining tashqi kuzatuvchisi emas, balki ishtirokchisi bo'lishi zarur. To'rtinchi qonuniyat, davlat yoki koordinator institutlar barqarorlik mezonlari va marketingni ta'minlaydi [1], [3], [4], [5], [6], [7], [8].

Italiya tajribasi, ayniqsa «albergo diffuso» modeli, qishloq turizmi va mehmondo'stlik integratsiyasining eng ifodali namunalaridan biridir. Mazkur modelda turar joy birliklari bir nechta yaqin binolarga joylashtiriladi, boshqaruv esa markazlashgan bo'ladi. Italiya misolida agroturizm sektori 2023-yilda 26 129 ta faol xo'jalikni birlashtirgan, 4,5 mln agrituristga xizmat ko'rsatgan va 1,9 mlrd yevrolik iqtisodiy qiymat yaratgan. Muhimi, ushbu modelda alloggio, degustazione va ristorazione kabi integratsiyalashgan xizmatlar yadroviy faoliyat sifatida ko'riladi. Bu holat qishloq hududida turizm mahsuloti alohida resurs emas, balki turar joy, ovqatlanish va tajribaviy xizmatlarning yagona kombinatsiyasi sifatida shakllanishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, model mahalliy xizmatlar, hunarmandchilik, yashovchi hamjamiyat va autentik muhit mavjudligini talab qiladi. Bu qishloq hududini oddiy mehmonxonaga aylantirmay, aksincha butun qishloqni "tarqatilgan mehmonxona"ga aylantirish g'oyasiga asoslanadi [5].

Yaponiya tajribasida esa qishloq turizmining kuchli tomoni kundalik qishloq hayotini turist tajribasining markaziga qo'yishdir. Countryside Stay yondashuvida turist qishloq joyda yashaydi, mahalliy aholi bilan muloqot qiladi va turli turar joy shakllarida, jumladan fermer xo'jaligida joylashtirish (farm stay) hamda tarixiy xalq

me'morchiligi namunalari asosidagi obyektlarda tunab qoladi. Farm Stay platformasi bu modelning faqat joylashtirish emas, balki mahalliy turmush tarziga sho'ng'ish tajribasi ekanini ko'rsatadi [6].

Ispaniya tajribasining farqli tomoni shundaki, u qishloq turizmini ekologik va hududiy barqarorlik siyosati bilan bevosita bog'laydi. Tourism Sustainability Strategy dasturi doirasida muhofaza etiladigan hududlardan foydalanish, sertifikatlashtirish tizimlari, aylana iqtisodiyot choralari, piyoda va veloinfratuzilma rivoji kabi komponentlar qishloq hududlarining jozibadorligini faqat qisqa muddatli bozor mahsuloti sifatida emas, balki uzoq muddatli hududiy aktiv sifatida ko'rsatadi [7]. Ispaniyada qishloq turizmining statistik dinamikasi ham segmentning barqarorligini ko'rsatadi. 2024-yilda rural tourism accommodation bo'yicha tunab qolishlar 0,4 foizga oshgan, xorijiy turistlar segmenti esa 10,7 foizga ko'paygan. Narx indeksi ham o'rtacha 4,5 foizga oshgan. Bu esa qishloq turizmi Ispaniyada nafaqat mavjud, balki xalqaro talab bilan qo'llab-quvvatlanayotgan iqtisodiy segment ekanini ko'rsatadi. Castilla y León hududida 1,9 mln tunab qolish qayd etilgani hududiy ixtisoslashuv va qishloq turizmi klasterlarining shakllanganidan dalolat beradi.

1-jadval.

Turizm qishloqlarini rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajribaning qiyosiy tavsifi va O'zbekiston uchun mos elementlari¹

Mamlakat	Asosiy model	Kuchli jihat	Barqarorlik elementi	O'zbekiston uchun moslashtiriladigan jihat
Italiya	Albergo diffuso	Yagona boshqaruv ostidagi tarqatilgan joylashtirish	Mavjud qishloq arxitekturasini va identiklikni saqlash	Tarixiy qishloq va mahallalarda oilaviy mehmon uylarini tarmoq asosida birlashtirish
Yaponiya	Countryside Stay / Farm Stay	Kundalik qishloq hayotini turist tajribasiga aylantirish	Mahalliy turmush tarzi va hamjamiyat bilan bevosita aloqa	Qishloq hayoti, gastronomiya va agro tajribalarni paketlash
Ispaniya	Tourism Sustainability Strategy	Hududiy va ekologik boshqaruvni turizm bilan bog'lash	Sertifikatlashtirish, aylana iqtisodiyot, tabiiy hududlar boshqaruvi	Turizm qishloqlari uchun ekologik va xizmat sifati indikatorlarini joriy etish
Janubiy Koreya	Rural tourism policy support	Qishloq daromadlarini diversifikatsiya qilish	Davlat qo'llab-quvvatlovi va bosqichma-bosqich siyosat	Turizm qishloqlarini mahalliy bandlik va qo'shimcha daromad manbai sifatida rivojlantirish

Janubiy Koreya tajribasida qishloq turizmi dastlab qishloq va shahar daromadlari o'rtasidagi tafovutni yumshatish vositasi sifatida shakllangan. KREI taqdimotida farm

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida.

household income'ning urban worker households daromadiga nisbati 2000-yildagi 80,5 foizdan 2015-yilda 64,4 foizgacha pasaygani ko'rsatilgan. Aynan shu iqtisodiy fon qishloq turizmi siyosatini kuchaytirgan. Demak, Koreya tajribasi qishloq turizmini faqat turistik emas, balki hududiy iqtisodiy siyosat instrumenti sifatida talqin qilish bilan ahamiyatlidir. Rural tourism policy and trends bo'yicha materiallarda bu soha 1980-yillarda qishloq xo'jaligidan tashqari daromad manbai sifatida boshlangani, shahar va qishloq daromad tafovuti hamda turistik talab o'sishi uning institutsional rivojlanishiga turtki bo'lgani qayd etiladi [8].

1-jadvalda xorijiy tajribada turizm qishloqlarining muvaffaqiyati turli shaklda ifodalansa-da, ularning ichki mantiqi o'xshashdir. Barcha holatlarda joylashtirish vositasi va mahalliy xizmatlar paketi markaziy o'rin tutadi. Bundan tashqari, har bir modelda "joy" oddiy fon emas, balki tajribaning faol tarkibiy qismi bo'lib qoladi. Shu ma'noda, O'zbekiston uchun eng istiqbolli yo'l mavjud oilaviy mehmon uylari bazasini alohida obyektlar yig'indisi sifatida emas, balki yagona destinatsiya mahsulotining bo'g'inlari sifatida ko'rishdan iborat [5]; [6]; [9].

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston uchun xorijiy tajribani qo'llash "tayyor modelni ko'chirish" tamoyiliga asoslanmasligi kerak. Masalan, Italiyadagi «albergo diffuso» modeli to'liq tarixiy urbanistika va tarqoq joylashtirish tizimiga tayangan bo'lsa, Yaponiya tajribasi ko'proq kundalik qishloq turmush tarzining tajribaviy kapitaliga suyanadi. Ispaniya modeli esa ekologik boshqaruv va sertifikatlashtirishni kuchaytiradi. Demak, O'zbekiston uchun ularning mos elementlarini tanlab integratsiya qilish yondashuvi maqsadga muvofiqdir [5], [6], [7].

O'zbekistonning mavjud normativ bazasi bunday moslashtirish uchun ma'lum institutsional asosni allaqachon yaratgan. PF-5781-son Farmondagi turizm qishlog'i mezonlari oilaviy mehmon uylari soni va xizmatlar turlarini aniq belgilab bergani bilan muhim. Bu mezon, aslida, xorijiy tajribada uchraydigan eng asosiy tamoyilni tasdiqlaydi: qishloq turizmi muvaffaqiyati qishloqning o'zi bilan emas, balki qishloqda shakllangan xizmatlar tizimi bilan belgilanadi. 433-son qaror esa joylashtirish vositalarini reyestr va soddalashtirilgan sertifikatlashtirish orqali rasmiy maydonga olib chiqdi [9], [10].

Shu bilan birga, amaliyotda bir nechta cheklovlar yuzaga kelishi mumkin. Birinchisi, turizm qishlog'i maqomi faqat tashkiliy belgiga aylanib qolish xavfi mavjud. Agar joylashtirish vositalari, xizmat sifati, marshrutlar va marketing o'zaro bog'lanmasa, turizm qishlog'i nomi real iqtisodiy natija bermaydi. Ikkinchisi, ekologik yuklama va autentiklikning tijoratlashuvi muammosi paydo bo'lishi mumkin. Uchinchi cheklov esa mahalliy aholi ishtirokining formal bo'lib qolishidir. Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, barqaror turizm faqat turistlar sonini oshirish emas, balki mahalliy foydani adolatli taqsimlash bilan belgilanadi [1; 3; 7; 8].

Mazkur jihatdan PF-102-son Farmonda tasdiqlangan yo'l xaritasi qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi, chunki unda turizm infratuzilmasi, mahalliy kengashlar va turistlar oqimini oshirish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar belgilangan. Biroq xorijiy tajriba asosida aytish mumkinki, yo'l xaritasi doirasida aynan qishloq turizmi uchun alohida indikatorlar tizimini joriy etish foydali bo'ladi. Bunday indikatorlar tarkibiga

tunab qolish davomiyligi, oilaviy mehmon uylarining bandlik darajasi, xizmatlar xilma-xilligi, mahalliy bandlik ulushi va ekologik yuklama kirishi mumkin [7], [10], [11].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi. Birinchidan, turizm qishloqlarini rivojlantirishning xorijiy tajribasi qishloq resurslarini bevosita monetizatsiya qilish emas, balki ularni joylashtirish, xizmatlar paketi, hamjamiyat ishtiroki va barqaror boshqaruv orqali kompleks destinatsiya mahsulotiga aylantirishga asoslanadi.

Ikkinchidan, Italiya, Yaponiya, Ispaniya va Janubiy Koreya misollarida turli modellar qo'llanayotgan bo'lsa-da, ularning barchasida oilaviy yoki kichik joylashtirish vositalari markaziy iqtisodiy bo'g'in sifatida namoyon bo'ladi. Demak, O'zbekiston sharoitida oilaviy mehmon uylarini alohida subyekt emas, balki turizm qishlog'ining tayanch elementi sifatida ko'rish zarur.

Uchinchidan, O'zbekistonning mavjud normativ bazasi xorijiy tajribani moslashtirish uchun yetarli boshlang'ich asos yaratadi. Xususan, PF-5781-son Farmondagi turizm qishlog'i mezonlari hamda 433-son Qaroridagi reyestr va soddalashtirilgan sertifikatlashtirish tizimi xalqaro tajriba bilan mazmunan uyg'unlashadi. Endilikda asosiy vazifa ushbu normativ asosni hududiy boshqaruv, marketing va barqarorlik indikatorlari bilan to'ldirishdan iborat.

To'rtinchidan, O'zbekiston uchun amaliy tavsiya sifatida quyidagilar maqsadga muvofiq deb hisoblanadi: turizm qishloqlarida oilaviy mehmon uylari tarmog'ini klasterlash, mahalliy gastronomiya va hunarmandchilikni majburiy xizmat paketi tarkibiga kiritish, qishloq turizmi uchun alohida ekologik va xizmat sifati indikatorlarini joriy etish, hamda destinatsiya darajasida koordinatsion boshqaruv mexanizmlarini shakllantirish. Ana shundagina turizm qishlog'i qishloq hududlarini barqaror rivojlantirishning real iqtisodiy va ijtimoiy instrumentiga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Tourism Organization. UNWTO Recommendations on Tourism and Rural Development: A Guide to Making Tourism an Effective Tool for Rural Development. Madrid: UNWTO, 2020.
2. UN Tourism. Best Tourism Villages by UN Tourism [Elektron manba].
3. Global Sustainable Tourism Council. GSTC Destination Criteria. Version 2.0. Washington, DC: GSTC, 2019.
4. Rosalina P.D., Dupre K., Wang Y. Rural tourism: A systematic literature review on definitions and challenges // Journal of Hospitality and Tourism Management. 2021. Vol. 47. P. 134-149.
5. Cucari N., Wankowicz E., De Falco S. Rural tourism and Albergo Diffuso: A case study for sustainable land-use planning // Tourism Management Perspectives. 2019. Vol. 32.
6. Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries of Japan. Rural Development and Tourism [Elektron manba]. Tokyo, 2024.

7. OECD. OECD Tourism Trends and Policies 2022. Spain [Elektron manba]. Paris: OECD Publishing, 2022.
8. Rhew C. Rural Tourism Policy and Trends in Korea. Korea Rural Economic Institute, 2023.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-avgustdagi PF-5781-son “O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-4474527>
10. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 10-iyuldagi 433-son “O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini tiklash va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-4930291>
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 18-iyuldagi PF-102-son O‘zbekiston Respublikasida turizm infratuzilmasini yaxshilash va xorijiy turistlar oqimini yanada oshirishga qaratilgan qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-7031233>
12. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.

MINTAQA BARQAROR RIVOJLANISHI BO‘YICHA ZAMONAVIY ILMIY-NAZARIY YONDASHUVLAR TAHLILI

Urazaliyev Bekzod Sultanbayevich

UrDU, stajyor o‘qituvchisi

E-mail: dunyouz@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintaqa barqaror rivojlanishining zamonaviy ilmiy-nazariy yondashuvlari tahlil qilindi. Tadqiqotda barqaror rivojlanish tushunchasining evolyutsiyasi, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik mezonlar o‘zaro bog‘liqligi asoslab berildi. Turli olimlarning qarashlari qiyosiy tahlil qilinib, mintaqaviy rivojlanishda resurslardan oqilona foydalanish va uzoq muddatli muvozanatni ta‘minlash zarurligi ko‘rsatildi. Shuningdek, barqaror rivojlanish omillari, tamoyillari va shartlari tizimli ravishda umumlashtirildi. Natijalar asosida mintaqa rivojlanishi iqtisodiy o‘rish, ijtimoiy farovonlik va ekologik muvozanat uyg‘unligiga asoslanishi aniqlandi. Mualliflik yondashuvi orqali barqaror rivojlanishning kompleks modeli taklif etildi.

Kalit so‘zlar: barqaror rivojlanish, mintaqaviy rivojlanish, iqtisodiy muvozanat, ekologik barqarorlik, ijtimoiy rivojlanish, resurslar samaradorligi, innovatsiya

Аннотация

В статье был проведён анализ современных научно-теоретических подходов к устойчивому развитию регионов. Рассмотрена эволюция понятия устойчивого развития и обоснована взаимосвязь экономических, социальных и экологических факторов. Проведён сравнительный анализ взглядов различных учёных, показана необходимость рационального использования ресурсов и обеспечения долгосрочного баланса развития регионов. Также систематизированы факторы, принципы и условия устойчивого развития. Результаты показали, что развитие региона должно основываться на сочетании экономического роста, социальной стабильности и экологического равновесия. Предложен авторский подход к комплексной модели устойчивого развития.

Ключевые слова: устойчивое развитие, региональное развитие, экономическое равновесие, экологическая устойчивость, социальное развитие, эффективность ресурсов, инновации

Abstract

This article analyzed modern scientific and theoretical approaches to sustainable regional development. The evolution of the concept of sustainability and the interconnection of economic, social, and environmental factors were examined. A comparative analysis of different scholarly views was conducted, highlighting the importance of rational resource use and long-term balance in regional development. The study also systematized key factors, principles, and conditions of sustainability. The findings indicated that regional development should be based on the integration of economic growth, social welfare, and environmental balance. An author's approach to a comprehensive model of sustainable development was proposed.

Keywords: sustainable development, regional development, economic balance, environmental sustainability, social development, resource efficiency, innovation

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, uning barqaror darajasini ta'minlashda mintaq va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holati muhim manba sanaladi. Bunda, mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirish, uning ustuvor sohalarini aniqlash asosiy masala bo'lib, ushbu jarayon mavjud omil hamda manbalar orqali amalga oshiriladi. Jumladan, mintaqalar barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim mezon sifatida uning tarmoqlariga e'tibor qaratishimiz zarur. Jumladan, sanoat, qurilish, qishloq xo'jaligi hamda xizmatlar sohasini barqaror rivojlanishiga erishish asosida umumiy mintaq iqtisodiyotining barqarorligi ta'minlanadi.

Mintaqalar barqaror rivojlanishi bilan bog'liq izlanishlarda gohida ushbu tushunchaning muqobil varianti sifatida muvozanatli rivojlanish tushunchasi ham qo'llaniladi. Odatda, barqaror rivojlanish to'g'risida gapirganimizda mintaqadagi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarning ijobiy o'zgarishlarinigina emas, keng mazmunni tushunishimiz zarur. Bunda, iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik masalalar yaxlit holda qaraladi. Dastlab, barqaror rivojlanish tushunchasi zamirida ekologik masalalar e'tiborga olingan. Keyinchalik esa, mazkur tushuncha zamirida iqtisodiy hamda ijtimoiy jihatlar ham e'tiborga olinib boshlagan.

Haqiqatdan ham, mintaqalar barqaror rivojlanishi resurslar va ularning samarali qo'llanilishi bilan bog'liqdir. Bu esa, birinchi navbatda atrof-muhitga bog'liqlikni ifodalaydi. Shunday bo'lsada, resurslarni taqsimlash, ulardan samarali foydalanish iqtisodiyotning fundamental masalasi sanalgan cheklanmagan ehtiyojlarni qondirish jarayoni bilan bog'liqdir. Demak, barqaror rivojlanish tushunchasi zamirida ekologik masalalar qatori iqtisodiy-ijtimoiy mezonlarga ham e'tibor qilishimiz zarur.

So'nggi o'n yilliklarda rivojlangan mamlakatlar milliy darajada barqaror rivojlanishga katta e'tibor qaratmoqdalar. Yevropa Ittifoqi, Amerika Qo'shma Shtatlari, Kanada va Yaponiya milliy barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda katta tajriba to'pladilar. Bu masala doimiy ravishda BMT, Yevropa Kengashi, JST, Rim klubi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi va boshqa xalqaro tashkilotlar, shuningdek, ko'plab ilmiy jamg'armalarning diqqat markazida turadi¹.

ADABIYOTLAR SHARHI

Biz barqaror rivojlanish tushunchasini ilmiy-nazariy mohiyatini keng ma'noda ochib berishdan avval, ushbu tushunchaning dastlabki variantiga to'xtalib o'tamiz. Jumladan, "Barqaror rivojlanish" 1987-yildan boshlab qo'llanila boshlangan va Bruntland komissiyasi ma'ruzasida bu iboraga quyidagicha ta'rif berilgan: "Barqaror rivojlanish bu - shunday rivojlanishki, u hozirgi davr ehtiyojlarini qondiradi va shu bilan birga, kelgusi avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini xavf ostiga solmaydi"². Boshqa bir tadqiqotlarda ham barqaror rivojlanishga an'anaviy yondashuv

¹ Вдовин С.М., Гуськова Н.Д., Неретина Е.А., Иванова И.А. Прогнозирование устойчивости развития региона на основе экономико-математического моделирования // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. №9, 2016. С. 8-27.

² Холматов С.Х. Барқарор ривожланиш индикаторлари ва қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш тушунчалари таҳлили // <https://cdn.uza.uz/2024/01/12/09/33/4AnX4ja2Uw4P9o8xHk0JCi0jfcKTr2qQ.pdf>.

orqali ta'rif berilgan. Jumladan, O.L.Kuznesov, P.G.Kuznesov, B.E.Bolshakovlar barqaror rivojlanishni tabiat-jamiyat-inson tizimidagi tirik tabiatning global evolyutsiyasi qonunlari va insoniyatning tarixiy rivojlanish qonunlariga mos keladigan rivojlanish, deb hisoblashadi¹. Rio-de-Janeyroda 1992-yilda bo'lib o'tgan konferensiyada barqaror rivojlanishga o'tish bo'yicha milliy dasturlarni yaratish xalqaro kelishuvlarga muvofiq ishlab chiqilgan. Ushbu hujjatlarga ko'ra, barqaror rivojlanishga o'tish tabiiy ekotizimlarni tiklashga asoslangan bo'lishi kerak. Shu bilan birga, ushbu hujjatda barqaror rivojlanishga o'tish asosan mintaqaviy darajada amalga oshirilishi kerakligi nazarda tutilgan².

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, barqaror rivojlanishga o'tish iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik sohalarda jamiyatning o'z-o'zini maqsadli tashkil qilishini asta-sekin ta'minlashni anglatadi. Bu ma'noda barqaror rivojlanish iqtisodiy samaradorlik, ekologik xavfsizlik va ijtimoiy adolat bilan xarakterlanadi.

METODOLOGIYA

Bugungi kunda barqarorlik konsepsiyasi ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik jihatlarini qamrab oladi. Kelajak avlodlar o'z ehtiyojlarini qondirishlari uchun iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy omillarni, shuningdek, endogen imkoniyatlardan foydalanishni muvozanatli hisobga olish talab etiladi. Barqaror mintaqaviy rivojlanish jarayoni bir nechta tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: institutsional muhit, siyosat va tashabbuslar, endogen resurslardan sinergik foydalanish va kommunikatsiyalar³.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yuqoridagi kabi an'anaviy tarzda keltirilgan ta'rif keng tarqalgan. Mintaqaning barqaror muvozanatli rivojlanishi deganda, federalizm tamoyillariga asoslangan holda milliy ijtimoiy-iqtisodiy tizimning barqarorligini oshirishga hissa qo'shadigan, shaxslar va jamiyat manfaatlari uyg'unligi asosida uzoq muddatda hozirgi va kelajak avlodlarning ehtiyojlarini qondirish uchun mintaqaning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik quyi tizimlarining muvozanatli rivojlanishi tushuniladi⁴. Fikrimizcha, mazkur tavsifda barqaror rivojlanishning uch jihatini qamrab olingan bo'lib, bir vaqtning o'zida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ham nazarda tutilgan. Shu bilan birga, muallif shaxs va jamiyat o'zaro uyg'unligini ham qamrab olgan. Demak, mintaqa barqarorligini ta'minlashda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ustuvorlik qaratishimiz zarur.

Jumladan, "ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi" bu barqarorlikni, xususan, iqtisodiy tizimning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik ko'rsatkichlarining barqarorligini o'z ichiga oladi. Barqarorlik asosi iqtisodiy va ijtimoiy muvozanatdan iborat bo'lib, u ijtimoiy-ekologik-iqtisodiy tizimning samarali ishlashi va

¹ Силова Е.С. К проблеме устойчивого развития региона // Вестник Челябинского государственного университета. 2017. № 5 (401). Экономические науки. Вып. 57. С. 7-14.

² Силова Е.С. К проблеме устойчивого развития региона // Вестник Челябинского государственного университета. 2017. № 5 (401). Экономические науки. Вып. 57. С. 7-14.

³ Ибрагимова З.А. Фундаментальные принципы устойчивого развития региона // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. 2024. Вып. 1. С.99-108.

⁴ Факторы устойчивого развития регионов России: монография. Кн. 8 / Бакирова А.М., Буланов А.Ю., Гервасьев М.А. [и др.] // Но воcибиpск, 2010.

rivojlanishining eng muhim sharti sanaladi¹. Fikrimizcha, mazkur tadqiqotning e'tiborli jihatida ta'kidlaganimizdek, barqaror rivojlanish zahirida barcha mezonlar e'tiborga olinmoqda. Ya'ni, ushbu tushuncha ostida barqaror o'sish, aholining munosib turmush tarzini ta'minlash hamda resurslardan maqbul va oqilona foydalanish nazarda tutilgan.

Boshqa bir muallif fikricha, barqaror mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish ko'p qirrali yondashuv bo'lib, u uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va farovonlikka ko'maklashish, shu bilan birga resurslardan mas'uliyatli foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy tenglikni ta'minlashga qaratilgan². Fikrimizcha, muallif ushbu ta'rif zahirida barqaror rivojlanishning iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik jihatlariga e'tibor qaratgan. Shunday bo'lsada, iqtisodiy mezonni ustuvor sanab, birinchi o'ringa qo'yimoqda. Bu jihatdan muallifning yondashuvi e'tiborli sanaladi. Chunki, ekologik masalani hal etish ham, aholi turmush darajasini oshirish ham iqtisodiy faoliyat zahirida hal etiladi. Boshqacha qilib aytganimizda esa, mintaqalarning imkoniyatlaridan kelib chiqib, resurslarning samarali bandligi asosida ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatishni rivojlantirish talab etiladi.

Boshqa bir tadqiqotlarda ham mualliflar asosiy e'tiborini iqtisodiy mezonlarga qaratib barqaror rivojlanishga tavsif berib o'tgan hamda uning o'ziga xos jihatlarini ochib berishga harakat qilgan. Jumladan, barqaror rivojlanish resurslardan foydalanish, investitsiya va texnologik rivojlanish yo'nalishlari hamda institutsional o'zgarishlar uyg'unlashtiriladigan, inson ehtiyojlari va intilishlarini qondirish uchun mavjud va kelajakdagi salohiyatning qiymatini oshiradigan o'zgarish jarayoni sifatida ta'riflanadi. Mamlakat uchun barqaror rivojlanishga o'tish faqat barcha mintaqalarning barqaror rivojlanishi ta'minlangandagina mumkin bo'ladi. Barqaror mintaqaviy rivojlanish strategiyasini shakllantirish murakkab vazifadir. Barqaror rivojlanishni aniqlash ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik vaziyatni tizimli monitoring qilish va baholashni, shuningdek, ushbu jarayonlarga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish va tashxislashni talab qiladi³. Fikrimizcha, mualliflar yuqorida ta'kidlaganimizdek, iqtisodiy mezon, xususan investitsiyalarga hamda texnologik o'zgarishlarga ustuvorlik qaratgan. Shu bilan birga, mintaqalarning barqaror rivojlanishi mamlakat barqarorligining mezoni ekanligini keltirib o'tilmoqda. Shunday bo'lsada, investitsiya hamda texnologiyalar o'zgarishlarini nafaqat insonlar turmush tarzi, balki ekologik nuqtai nazaridan ham tavsiflashga urg'u berish zarur. Chunki, bugungi kunga kelib kishilarning munosib turmush tarzi ekologik masalalarning birlamchi ehtiyoji ekanligi yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Yuqoridagi kabi mintaqa barqaror rivojlanishini iqtisodiy mezoniga ustuvorlik qaratilgan ta'riflarni keltirib o'tamiz. Ya'ni, iqtisodiy barqarorlik uzoq muddatda eng

¹ Горяная И.В. Особенности и факторы устойчивого развития региональных систем // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. - 2013. - №7 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.online-science.ru/m/products/economi_science/gid917/pg12/

² Мустафаев Б.Р. Стратегик режалаштиришнинг назарий асослари: минтақавий иқтисодиётда барқарор ўсиш катализатори // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. Iyul, 3-son, 2023. 219-229 B.

³ Теоретические концепции устойчивого развития региона // <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2019/04/206.pdf>.

muhim tashqi omillarni hisobga olgan holda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish uchun barqaror sharoitlarni ta'minlaydigan iqtisodiy resurslarning muvozanatli holati. Shuningdek, barqarorlik esa dinamikani hisobga olgan holda, uning muvozanatini shakllantiruvchi iqtisodiy tizim elementlarining barcha xususiyatlarini noyob sintezi, shu bilan birga, hozirgi va kelajakda o'zini rivojlantirish hamda tashkil etish imkoniyatlari¹. Fikrimizcha, muallif mazkur xulosaviy fikrlar orqali barqaror rivojlanishning iqtisodiy jihatlariga e'tibor bergan. Shu o'rinda, iqtisodiy mezon bo'yicha barqaror rivojlanish borasida gapirilganda uning soha hamda tarmoqlarini ham tavsiflashimiz zarur. Chunki, iqtisodiyotning barqarorligi ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish faoliyati mezoni hisoblanadi. Shunday bo'lsada, barqaror rivojlanish borasida gapirganimizda aholi turmush darajasiga ham e'tibor qaratishimiz zarur.

Jumladan, mintaqa barqaror rivojlanishini aholi turmush darajasi bilan bevosita bog'lagan izlanishlardan yana biri mualliflari fikricha, mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining barqarorligini tizimli va sifatli o'zgarish tarzida tushunadilar va bu moliyaviy, moddiy va boshqa oqimlarni optimallashtirish orqali mintaqa barqarorligini mustahkamlashni ta'minlaydi hamda aholisi hayot darajasi va sifati oshishi bilan belgilanadi². Fikrimizcha, ushbu tavsifda asosiy e'tibor ijtimoiy jihatlariga qaratilgan bo'lib, iqtisodiy masalalar to'liq ochib berilmagan. Vaholanki, mintaqa barqaror rivojlanishining zahirida ekologik mezonlar manba sifatida, iqtisodiy mezonlar esa harakatlantiruvchi kuch sifatida ko'rilishi maqsadga muvofiq sanaladi. Shu bois, mualliflar fikrini bir taraflama ustunlikdagi, natijaviy jihatlar, ya'ni ijtimoiy xususiyatlarni o'z ichiga olgan qarash deb tavsiflaymiz.

Yuqoridagi ta'riflarga qo'shimcha ravishda mintaqa barqaror rivojlanishini dastlabki tavsifi bo'yicha keltirilgan ta'riflar ham mavjud. Jumladan, mintaqalarni barqaror rivojlantirish bugungi kunda nafaqat ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik omillar balki, innovatsion omillar bilan ham bog'liq hisoblanadi. Jumladan, bugungi kunda innovatsiyalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan birgalikda uzoq muddatli istiqbolda barqaror rivojlanishga erishishning muhim omillaridan biri hisoblanadi³. Fikrimizcha, ushbu ta'rifda muallif mintaqa barqaror rivojlanishiga samaradorlik mezoni, innovatsion faoliyat nuqtai nazaridan yondashgan. Ya'ni, samaradorlik mintaqada barqarorlikni ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Shunday bo'lsada, innovatsiya omilgina emas, ishchi-kuchi malaka ko'nikmasidagi o'zgarishlar ham samaradorlikka bevosita ta'sir qiluvchi omil sanaladi. Shu bois, innovatsiya va ishchi kuchi malakasini uyg'unlikda barqaror rivojlanish bilan tavsiflashimiz maqsadga muvofiq sanaladi.

Boshqa bir manbada keltirilgan fikrga ko'ra, barqaror rivojlanishni jamiyatning barcha sohalarini uzoq muddatli, muvozanatli rivojlantirishga qaratilgan ijobiy

¹ Непарко М. В. Об устойчивости развития предприятий машиностроительного комплекса //Экономический журнал. 2012. № 26. С. 104–110.

² Лукинова О.А., Писаренко Н.Д. Выбор приоритетных вариантов инновационного устойчивого развития региона с помощью метода принятия управленческих решений // Инновации и инвестиции. 2018. N3.С.6.11.

³ Шарапова Н.К. Минтақани барқарор ривожлантиришга бағишланган назариялар эволюцияси // “Yangi O'zbekiston Iqtisodiyoti” jurnali 4-son 2025-yil. 110-115-6.

o'zgarishlar jarayoni sifatida tushunish kerak, bu hozirgi va kelajak avlodlar uchun sifatli hayot uchun zarur bo'lgan resurslarning takrorlanishini ta'minlashga qaratilgan¹. Shuningdek, muallif barqaror rivojlanish bilan bog'liq tadqiqotlarni yirik ikki guruhga tasniflagan. Jumladan, birinchi guruh barqaror rivojlanishga ekologik muvozanatni saqlash nuqtai nazaridan yondashuv. Ikkinchi guruh esa, barqaror rivojlanishning iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy omillarini baholashga asoslangan, deya ta'kidlaydi. Bizning fikrimizcha, bu tasniflash mintaqa barqaror rivojlanishi tushunchasining mohiyati bilan emas, tadrijiy rivojlanish jarayonlari bilan bog'liq. Ushbu tushuncha, dastlab ekologik masalalarga qaratilgan bo'lib, o'tgan asrning 90 yillaridan boshlab iqtisodiy va ijtimoiy masalalar ham kiritilgan. Bu borada, mualliflarning tasniflash yondashuvi tushunchaga berilgan tavsifning o'zgarishlariga mos keladi.

Boshqa bir ta'rifda ham samaradorlik hamda innovatsiyalarga ustuvorlik qaratilgan². Shuningdek, barqaror mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish chiqindilar va atrof muhitga ta'sirni minimallashtirish uchun resurslardan foydalanishni optimallashtirishni o'z ichiga oladi. Fikrimizcha, muallif mazkur ta'rif bilan barqaror rivojlanishning har uchala jihatlarini ham qamrab olgan. Ya'ni, iqtisodiy mezon sifatida o'sish, ekologik mezon sifatida atrof muhitga chiqindilar ta'sirini qisqartirish hamda ijtimoiy mezon zahirida tengsizlik masalasi qamrab olingan. Lekin, ushbu mezonlar tarkibini nisbatan tor doirada tavsiflamoqda. Jumladan, iqtisodiy mezon birgina o'sish ko'rsatkichi bilan emas, balki resurslar samarali bandligini, hududlararo integratsiyani, soha hamda tarmoqlarning muvozanatini ham o'z ichiga oladi. Shu bois ta'rifda muallif iqtisodiy o'sish emas, balki asosiy ko'rsatkichlar ijobiy o'zgarishini e'tiborga olishi lozim edi.

Boshqa bir muallif tadqiqotlarida mintaqa barqaror rivojlanishiga davomiylik nuqtai-nazaridan yondashilgan. Jumladan, barqaror rivojlanish mintaqaviy tizimining ayni vaqtda amal qilish va yangi sifatlarga ega bo'lish uzunligi va uzluksizligiga xavf soladigan, turli zararli omillarni bartaraf qilish va yuqori darajada cheklashga qaratilgan har xil turdagi murakkab, moslashuvchan ta'sirlar butun majmuini qo'llagan holda o'z tarkibi va xossalariining nisbatan o'zgaruvchan rivojlanishini bildiradi³. Fikrimizcha, muallifning fikricha keltirilgan ta'rif keng ko'lamli bo'lib, asosiy e'tiborni vaqt bo'yicha uzoq muddatga qaratilgan. Bir jihatdan barqaror rivojlanish vaqt bilan bog'liq bo'lib, bunda joriy iqtisodiy-ijtimoiy faoliyatni amalga oshirishda kelgusi avlodning cheklanmagan ehtiyojiga zarar keltirmaslik hamda atrof-muhit muvozanatiga ustuvorlik qaratish zarur.

Yuqoridagi qarashlardan kelib chiqib, mintaqa barqaror rivojlanishi bo'yicha mualliflik ta'rifini ishlab chiqamiz (1-jadval). Mintaqa barqaror rivojlanishi mintaqa va uning hududlarida resurslardan maqbul hamda oqilona foydalangan holda iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik jihatdan uzoq muddatli rivojlanish jarayonidir. Tor ma'noda esa,

¹ Антонова М.А. Теоретико-методологические основы изучения устойчивого развития регионов // Общество: Политика, Экономика, Право. №4, 2013. С. 113-119.

² Мустафаев Б.Р. Барқарор минтақавий ривожланиш учун стратегик режалаштириш // <https://sci-p.uz/index.php/editions/article/view/350>.

³ Кулматов А.А. Минтақавий ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг барқарор ривожланиш омиллари // ИҚТИСОД ВА МОЛИЯ / ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ. 2020, 2(134). 152-158-б.

mintaqa barqaror rivojlanishi mavjud resurslardan foydalanib iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishni o'z ichiga oladi.

1-jadval.

Mintaqa barqaror rivojlanishi bo'yicha zamonaviy qarashlar¹

Mualliflar	Ta'rifning mazmun-mohiyati
<i>BMT</i>	Barqaror rivojlanish bu - shunday rivojlanishki, u hozirgi davr ehtiyojlarini qondiradi va shu bilan birga, kelgusi avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini xavf ostiga solmaydi
<i>O.L.Kuznesov, P.G.Kuznesov, B.E.Bolshakov</i>	Barqaror rivojlanishni tabiat-jamiat-inson tizimidagi tirik tabiatning global evolyutsiyasi qonunlari va insoniyatning tarixiy rivojlanish qonunlariga mos keladigan rivojlanish
<i>Bakirova A.M., Bulanov A.Yu., Gervasyev M.A.</i>	Mintaqaning barqaror muvozanatli rivojlanishi deganda, federalizm tamoyillariga asoslangan holda milliy ijtimoiy-iqtisodiy tizimning barqarorligini oshirishga hissa qo'shadigan, shaxslar va jamiyat manfaatlari uyg'unligi asosida uzoq muddatda hozirgi va kelajak avlodlarning ehtiyojlarini qondirish uchun mintaqaning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik quyi tizimlarining muvozanatli rivojlanishi
<i>Goryanaya I.V.</i>	Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi" bu barqarorlikni, xususan, iqtisodiy tizimning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik ko'rsatkichlarining barqarorligi
<i>Antonova M.A.</i>	Barqaror rivojlanishni jamiyatning barcha sohalarini uzoq muddatli, muvozanatli rivojlantirishga qaratilgan ijobiy o'zgarishlar jarayoni sifatida tushunish kerak, bu hozirgi va kelajak avlodlar uchun sifatli hayot uchun zarur bo'lgan resurslarning takrorlanishini ta'minlash
<i>Mustafayev B.R.</i>	Barqaror mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish ko'p qirrali yondashuv bo'lib, u uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va farovonlikka ko'maklashish, shu bilan birga resurslardan mas'uliyatli foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy tenglikni ta'minlash
<i>Qulmatov A.A.</i>	barqaror rivojlanish mintaqaviy tizimining ayni vaqtda amal qilish va yangi sifatlarga ega bo'lish uzunligi va uzluksizligiga xavf soladigan, turli zararli omillarni bartaraf qilish va yuqori darajada cheklashga qaratilgan har xil turdagi murakkab, moslashuvchan ta'sirlar butun majmuini qo'llagan holda o'z tarkibi va xossalarining nisbatan o'zgaruvchan rivojlanishi
<i>Mualliflik yondashuvi</i>	Mintaqa barqaror rivojlanishi mintaq va uning hududlarida resurslardan maqbul hamda oqilona foydalangan holda iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik jihatdan uzoq muddatli rivojlanish

Yuqoridagi tavsiflar qatori, mualliflar mintaq barqaror rivojlanish xususiyatlari hamda shartlariga ham alohida e'tibor qaratganlar. Jumladan, mintaq rivojlanayotgan ekologik-ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar majmuasi sifatida o'rganishda asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- hududning tabiiy tizimlari ekologik muvozanatini ta'minlash;
- mintaqaviy ekologik-ijtimoiy-iqtisodiy kompleksning muvozanatli tuzilishi va optimal nisbatlariga erishish;
- aholining hayot darajasi va sifatini oshirish;

¹ Muallif ishlanmasi

- mintaqada ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarning takrorlanishining muvozanati va mutanosibligi;
- mintaqada reproduktiv ekologik, ijtimoiy-madaniy, demografik va iqtisodiy jarayonlarning samaradorligi;
- mintaqada iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, demografik va iqtisodiy jarayonlarning moslashuvchanligi;
- mintaqada takrorlanish jarayonlarining maqsadga muvofiqligi, bu mintaqaning huquqiy hujjatlariga asoslanganligi¹.

Boshqa bir manbada mintaqaning ekologik-ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida barqaror rivojlanish shartlariga quyidagilarni kiritgan:

- mintaqaning moliyaviy barqarorligi va mahalliy byudjetlar;
- innovatsiyalarning barqarorligi, innovatsiyalarning iqtisodiy samaradorligini ta'minlash;
- investitsiya faoliyatining barqarorligi va mintaqaning innovatsion jozibadorligini oshirish;
- ijtimoiy-demografik sohada barqaror ijobiy dinamika;
- mintaqaning tabiiy resurs salohiyatini takrorlanish barqarorligi;
- mintaqani rivojlantirish uchun samarali tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlarni joriy etishning barqarorligi².

Mintaqa barqaror rivojlanishning xususiyatlari va shartlari zahirida asosiy e'tibor uning uch jihati muvozanatiga qaratilmoqda. Jumladan, iqtisodiy, ijtimoiy hamda ekologik mezonlarning mutanosibligini ta'minlash zarur. Bu o'rinda, ushbu mezonlarning biri-ikkinchisiz bajarilishi yohud ularning birini buzilishi mintaqada barqaror rivojlanish shartlarini buzilishiga olib keladi. Shu bois, mintaqalarni barqaror rivojlantirish tamoyillariga ham e'tibor qaratamiz.

Jumladan, mintaqaning barqaror ekologik-ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy tamoyillari sifatida quyidagilar ko'rib chiqilgan: muvozanatli va kompleks tabiatni boshqarish tamoyilini saqlab qolish, tabiiy muhit obyektlarining xilma-xilligini saqlash; mintaqalarning rivojlanish darajasini tenglashtirish, ularning rivojlanishidagi tabaqalanishni kamaytirish bo'yicha faol siyosat yuritish; mintaqaning ekologik ijtimoiy-iqtisodiy tizimining muvozanatli, kompleks tuzilmasini yaratish maqsadida faol iqtisodiy siyosatni amalga oshirishni rag'batlantirish³.

Shu bilan birga, barqaror iqtisodiy rivojlanish modeli bo'yicha izlanishlar olib borgan boshqa tadqiqotchilar jamiyatning qadriyatlar tizimlarini o'zgartirish, resurslarning kamayib ketishiga asoslangan iste'molchi jamiyatidan uzoqlashish

¹ Магомедова М.М., Курбанова У.А. И., Дахдужева К.Д. Концептуальные основы оценки и моделирования устойчивого развития региона как эколого социально экономической системы (на примере Республики Дагестан) // Юг России: экология, развитие. 2021. Т.16, №3. С. 191-199. DOI:10.18470/1992-1098-2021-3-191-199.

² Цветцов А.В., Иванникова В.В., Гринчишина К.Э., Гринчишина В.Э. Концепция устойчивого развития региона как эколого социально экономической системы // Менеджмент социальных и экономических систем. 2016. Т.4. №4. С. 45-51.

³ Магомедова М.М., Курбанова У.А. И., Дахдужева К.Д. Концептуальные основы оценки и моделирования устойчивого развития региона как эколого социально экономической системы (на примере Республики Дагестан) // Юг России: экология, развитие. 2021. Т.16, №3. С. 191-199. DOI:10.18470/1992-1098-2021-3-191-199.

zarurligini ta'kidlaydilar. Jumladan, V.I.Barkxatov va O.V.Dyachenko tomonidan taklif qilingan innovatsion-ijodiy iqtisodiyotning strukturaviy-mantiqiy barqarorlik modeli quyidagi tamoyillarga asoslanadi: ekologik tozalik, energiya balansi va energiya samaradorligi, insonparvarlik, antroposentriklik va o'zini o'zi ta'minlash tamoyillari¹.

Boshqa bir tadqiqotchilar iqtisodiy tizim barqarorligini tadqiq etishning asosiy uslubiy tamoyillari sifatida quyidagilarni sanab o'tishgan:

- ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish jarayonida tabiiy resurslarning cheklanganligi to'g'risidagi qoidalarining anglanishi va qabul qilinishi tamoyili;

- mazkur jarayonda iqtisodiy va ekologik tarkibiy qismlarning o'zaro o'rinbosuvchanligini ko'zda tutadigan iqtisodiy rivojlanish barqarorligi asoslarining bir butunligi tamoyili;

- iqtisodiy rivojlanish barqarorligiga o'tish muammolarining tadqiqotiga ko'p omilli yondashuv tamoyili;

- iqtisodiy rivojlanish barqarorligi muammolarining tadqiqotiga insonparvarlik yo'naltirilganligi tamoyili;

- ekotizimlar biologik unumdorligi va antropogen ta'sirlar hajmi majburiy muvofiqligini belgilaydigan ishlab chiqarishni ekologiyalashtirish tamoyili;

- inson ishlab chiqarish faoliyatining nafaqat yaqin, balki uzoqlashgan oqibatlarini ham hisobga olishga qaratilganligi tamoyili².

Yuqoridagi mualliflar tadqiqotlarida mintaqa barqaror rivojlanishi masalasining tamoyillari mezonlariga muvofiqlikda ko'rib o'tilmoqda. Aslida mualliflar ushbu masalani o'rganish tamoyillari sifatida barqaror rivojlanish yechimining ilmiy bilishni o'z ichiga oluvchi tamoyillarga e'tibor qaratishi zarur edi. Jumladan, majmuaviylik, uzviylik, aniqlik kabi tasniflashi maqsadga muvofiq bo'lar edi. Chunki, majmuaviylik tamoyilida mintaqadagi barqarorlik iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarni qamrab olishi, hudud va sohalar rivojlanishini o'z ichiga olishi zarur. Uzviylik tamoyilida esa iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishi o'z navbatida ijtimoiy muammolarni yechimiga, lekin ekologik muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bu jihatdan iqtisodiy rivojlanish hisobiga ijtimoiy jarayonlarni barqarorlashtirish, ishlab chiqarish jarayonida esa resurslar sarfini optimallashtirish zarur. Aniqlik tamoyilida esa barqaror rivojlanish mintaqalarga oid ko'rsatkichlar bilan baholanadi. Bunda aniq kattaliklar qiymatlari hamda ularni o'zaro o'rganish imkoniyati mavjud bo'ladi. Shu bilan birga, barqaror rivojlanish zamirida samaradorlik masalalari ham ustuvor bo'lib, ularni maqbul va oqilona taqsimot hamda innovatsiyalar orqali hal etamiz (1.1.2-jadval).

Mintaqaning ekologik-ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida barqaror rivojlanish qonuniyatlariga quyidagilar kiritilgan:

- mintaqada iste'mol qilinadigan tabiiy resurslar va ularni qayta ishlab chiqarish o'rtasida optimal muvozanatga erishish;

¹ Бархатов, В. И. Инновационно-креативная экономика как альтернативный путь деиндустриализации экономики России / В. И. Бархатов, О. В. Дьяченко // Журн. экон. теории. - 2013. - № 3. - С. 18-26.

² Каланов Б.З. Иктисодий тизим амал қилиш барқарорлигининг илмий-назарий асослари // ИҚТИСОД ВА МОЛИЯ / ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ. 2, 2015. 38-47-б.

- davlat tomonidan amalga oshiriladigan demografik siyosatning ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish;
- mintaqa aholisining innovatsion moslashuvini ta‘minlash;
- mintaqa aholisining ta‘lim, sog‘liqni saqlash va madaniyat darajasini oshirish;
- tadbirkorlik subyektlari o‘rtasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun iqtisodiy rag‘batlantirishni yaratish;
- tabiiy muhit obyektlarining xilma-xilligini saqlash;
- mintaqada iqtisodiy mexanizmlarning shaffofligi va samaradorligini oshirishda hamda davlat institutlarini rivojlantirishda fuqarolik jamiyatining faol ishtirokini ta‘minlash;
- mintaqaning ekologik-ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini rivojlantirishda innovatsion jarayonlarni joriy etishni faollashtirish¹.

Yuqoridagilar qatori mintaqa barqaror rivojlanishining asosiy shartlar ichki va tashqi tarzda tasniflanib, quyidagilarni o‘z ichiga olishi ta‘kidlangan:

- tabiiy, iqlim, ekologik, shu jumladan relyef, tabiiy resurs salohiyati, tabiiy muhitning holati;
- ijtimoiy, shu jumladan demografik, ijtimoiy-madaniy salohiyat, kasallanish darajasi, hayot sifati;
- ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan ta‘lim darajasi va sifati, ishchi kuchining malakasi, migratsiya, to‘lovga qodir talab;
- iqtisodiy, shu jumladan iqtisodiy va geografik joylashuv, iqtisodiyot tuzilishi, ishlab chiqarish, innovatsiya, investitsiya, byudjet salohiyati².

Mintaqa barqaror rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi omillar va shartlarga quyidagilar kiritiladi:

- tashkiliy va boshqaruv, shu jumladan mintaqaviy va shahar boshqaruvining tashkiliy tuzilmalarining rivojlanish darajasi, mintaqadagi boshqaruv sifati;
- institutsional, shu jumladan monopolizatsiya darajasi, mintaqadagi raqobat darajasi, sud-huquq tizimining holati, biznesning tashkiliy va huquqiy shakllarining xilma-xilligi;
- mintaqaviy va shahar moliyasining holati;
- mintaqaviy va shahar siyosati³.

IHTT (OECD) tavsiyalariga ko‘ra, barqaror rivojlanishning miqdor va sifat o‘zgarishlari, iqtisodiyot, ishlab chiqarish, boshqa tarmoqlar, iqtisodiy faoliyat soha va yo‘nalishlari, aholi turmush sifatining dinamik rivojlanishi nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Umuman, mintaqaning barqaror rivojlanishi darajasi qator tabiiy-ekologik, siyosiy, jamoaviy, iqtisodiy va ijtimoiy tavsifdagi omillar guruhi o‘zaro ta‘siri bilan

¹ Пономарев А.А. Система устойчивого развития региона // Вестник ДонНУ. Серия В. Экономика и право. 2019. N3. С.181-189.

² Магомедова М.М., Курбанова У.А. И., Дахдужева К.Д. Концептуальные основы оценки и моделирования устойчивого развития региона как эколого социально экономической системы (на примере Республики Дагестан) // Юг России: экология, развитие. 2021. Т.16, N3. С. 191-199. DOI:10.18470/1992-1098-2021-3-191-199.

³ Алферова Т.В. Устойчивое развитие региона: подходы к отбору показателей оценки // Вестник Пермского университета. Экономика. 2020. Т.15. N4. С.494-509. DOI:10.17072/1994-9960-2020-4-494-511.

belgilanadi¹. Shu bilan birga, muallif mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning barqaror rivojlanish darajasi omillarini tashqi hamda ichki guruhlariga bo'lib o'rgangan. Tashqi omillar qatoriga siyosiy, huquqiy, ijtimoiy, texnologik va mintaqa amal qilishi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan boshqa tashqi ta'sirlar kiritilgan. Mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy tizimi barqarorligining ichki omillariga mintaqa salohiyatini belgilaydigan resurslar, mintaqaning rivojlanish jarayoniga boshqaruvchilik ta'sirini ko'rsatish imkoniyatini belgilaydigan regulatsion guruhlar sanab o'tilgan. Bizning fikrimizcha, muallif mintaqa iqtisodiy tizimi barqarorligi omillarini zamonaviy qarashlarga muvofiq tasniflagan. Shunday bo'lsada, tashqi omillar zahirida barqaror rivojlanishning ustuvor omili sifatida geografik omillarni ham kiritishimiz zarur. Ichki omillar odatda mintaqa ixtisoslashuvini belgilash bilan birga, barqaror rivojlanish davomiyligiga ham bevosita ta'sir qiladi.

Tadqiqotlarda mintaqa barqaror rivojlanish omillarini ikki guruhga bo'lib o'rganishgan. Ya'ni, birinchi guruhga yer, mehnat, kapital, yetkazib beruvchilar, iste'molchilarning joylashuvi va infratuzilma kabi ishlab chiqarish omillari, shuningdek, soliqlar, iqtisodiy tizimlar, subsidiyalar va davlat yordam dasturlari kabi hukumat tomonidan belgilanadigan omillar kiritilgan. Ikkinchi guruhga esa, siyosiy muhitning barqarorligi, ijtimoiy muhit, mintaqaviy iqtisodiy kompleksning tuzilishi, ta'lim darajasi va sifati, mintaqada universitetlar, texnik markazlar va tadqiqot tashkilotlarining mavjudligi, iqtisodiy va soliq konsaltingining rivojlanish darajasi va aholining hayot sifati kiritilgan².

Shu bilan birga, boshqa bir tadqiqotlarda mintaqaning barqaror muvozanatli rivojlanishiga bevosita ta'sir qiluvchi qator omillarni ta'kidlash joiz:

- 1) tabiiy va ekologik omillar guruhi;
- 2) ijtimoiy-siyosiy omillar guruhi;
- 3) iqtisodiy omillar guruhi;
- 4) ijtimoiy omillar guruhi³.

Birinchi guruh - tabiiy va ekologik omillar guruhi - mintaqaning tarmoq ixtisoslashuvini va resurslarning hududiy taqsimlanishini, shuningdek, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan xarajatlar darajasini ifodalaydi. Ikkinchi guruh - ijtimoiy-siyosiy omillar - mintaqaning barqaror muvozanatli rivojlanishi bo'yicha samarali qarorlar qabul qilinishini ta'minlash uchun tadbirkorlar, xodimlar va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni nazarda tutadi. Iqtisodiy omillar mintaqaning sanoat ixtisoslashuvini aniqlash bilan tavsiflanadi. Bu mintaqalararo munosabatlarga, innovatsiyalarni joriy etish va investisiyalarni jalb qilish imkoniyatlariga ta'sir qiladi. Barqaror, muvozanatli mintaqaviy rivojlanishning to'rtinchi guruhi ijtimoiy bo'lib, u ijtimoiy omillar guruhini belgilaydi. Bu omillar

¹ Кулматов А.А. Минтақавий ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг барқарор ривожланиш омиллари // ИҚТИСОД ВА МОЛИЯ / ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ. 2020, 2(134). 152-158-б.

² Васильева Л.П. Методологические аспекты управления сбалансированным развитием региональной социально-экономической системы // Бизнес. Образование. Право. 2014. N1 (26). С. 143-148.

³ Kuznetsova M.N. Obespechenie ustoychivogo sbalansirovannogo razvitiya regiona na osnove povysheniya kachestva kapitala. SPb., 2014.

guruhi bandlik shakllari va daromadlariga ta'sir qiladi, mehnat unumdorligiga ta'sir qiladi va ishchi kuchini takror ishlab chiqarish salohiyatiga ta'sir qiladi¹.

Yuqoridagilar asosida mintaqa barqaror rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlari, shart-sharoitlari, tamoyillari hamda omillarini yaxlit, bir butun holda qarashimiz zarur ekan (2-jadval).

2-jadval.

Mintaqalar barqaror rivojlanish xususiyatlari, tamoyil va shartlari²

Tamoyil va shartlar	Tamoyil va shartlarning mazmun-mohiyati
<i>Xususiyatlari</i>	hududlar atrof-muhiti hamda ekologik muvozanati; aholi hayot darajasi va sifati; samarali demografik va ijtimoiy siyosat yuritilishi; iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlar bog'liqligi; me'yoriy-huquqiy hujjatlarning zamonaviyligi va talablarga mosligi
<i>Shartlari</i>	investitsion jozibadorlik va barqarorlik; moliyaviy barqarorlik; ijtimoiy barqarorlik; innovatsion barqarorlik va jozibadorlik
<i>Tamoyillari</i>	ekologik barqarorlik; energiya balansi va energiya samaradorligi; insonparvarlik va ijtimoiy tenglik; soha va tarmoqlarning muvozanatligi; iqtisodiy va ijtimoiy mutanosiblik; bir butunlik va yaxlitlik; majmuaviylik; uzviylik; aniqlik
<i>Omllari</i>	tashqi omillar: siyosiy-huquqiy; texnologik; geografik; tabiiy-ekologik ichki omillar: ishchi kuchi; mintaqada mavjud xom ashyo resurslar; mintaq va uning hududlaridagi tabiiy resurslar; investitsiya

Shunday bo'lsada, mintaqalarni rivojlantirish bilan bog'liq tadqiqotlarda muammo va kamchiliklar bo'yicha fikrlar ham keltirib o'tilgan. Jumladan, mintaqa barqaror rivojlanishining mavjud muammo hamda imkoniyatlari bilan bog'liq tadqiqotlarda bir qator mezonlar sanab o'tilgan. Jumladan, muammolar sifatida quyidagilar ko'rsatib o'tilgan: resurslarning kamayishi; iqlim o'zgarishi; tez sur'atlardagi urbanizatsiya; qashshoqlik va tengsizlik; biologik xilma-xillikning yo'qolishi; energiyaga o'tish; boshqaruv va siyosiy to'siqlar. Imkoniyatlari sifatida esa quyidagilar ko'rsatib o'tilgan: yashil texnologiya va imkoniyatlar; aylanma iqtisod; barqaror turizm; ijtimoiy tadbirkorlik; barqaror infratuzilma rivojlanishi; ekotizimni tiklash; yashil moliya va investitsiyalar; hamjamiyat ishtiroki³.

XULOSA VA TAKLIFLAR

mintaqa rivojlanishi, uning iqtisodiy mezonlarini ijobiy o'zgarishi bilan bog'liq faoliyat zahirida tovar hamda xizmatlar ko'lamini oshirish yotadi. Bu jarayon esa, bevosita ishlab chiqarish resurslari sarfini talab qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy sohaning rivojlanishi uchun esa aholi turmush darajasini oshirishga e'tibor qaratishimiz zarur. Buning zahirida daromadlarini oshirish talab qilinadi. Ushbu jarayon ham bevosita ishlab chiqarishni kengaytirish, qo'shimcha ishlab chiqarish va xizmatlar sohasini rivojlantirish, ularga yo'naltirilgan investitsiyalarni kengaytirish

¹ Орлов Р.А. Факторы и условия, оказывающие влияние на устойчивое сбалансированное развитие региона //Гуманитарные науки. Прикладные аспекты экономики и управления народным хозяйством. 2015. С. 122-129. DOI: 10.20310/1810-0201-2015-20-11(151)-122-129.

² Muallif ishlanmasi

³ Мустафаев Б.Р. Стратегик режалаштиришнинг назарий асослари: минтақавий иқтисодиётда барқарор ўсиш катализатори // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. Iyul, 3-son, 2023. 219-229 B.

hisobiga amalga oshiriladi. Bir soʻz bilan ifodalaganimizda, mintaqalar barqaror rivojlanishini taʼminlashda uch jihatning, xususan, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik masalalarning bir butun yaxlit mutanosibligiga eʼtibor qaratishimiz zarur. Shu bois, mintaqa iqtisodiyotining asosiy boʻgʻini sanalgan sanoat sohasini barqaror rivojlantirishga ustuvorlik qaratamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. - Toshkent: Oʻzbekiston, 2023.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti -prezident.uz
3. Грязнова А.Г., Федотова М.А. Финансы. - Москва: Юрайт, 2022.
4. Бочаров В.В. Финансовый менеджмент. - Санкт-Петербург: Питер, 2021.
5. Brealey R., Myers S., Allen F. Principles of Corporate Finance. - McGraw-Hill, 2020.
6. UNIDO. Investment and Leasing Development Report. - Vienna, 2022.
7. Вдовин С.М., Гуськова Н.Д., Неретина Е.А., Иванова И.А. Прогнозирование устойчивости развития региона на основе экономико-математического моделирования // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. №9, 2016. С. 8-27.
8. Xolmatov S.X. Barqaror rivojlanish indikatorlari va qishloq xoʻjaligini barqaror rivojlantirish tushunchalari tahlili // https://cdn.uza.uz/2024/01/12/09/33/4*.pdf
9. Силова Е.С. К проблеме устойчивого развития региона // Вестник Челябинского государственного университета. 2017. № 5 (401). Экономические науки. Вып. 57. С. 7-14.
10. Ибрагимова З.А. Фундаментальные принципы устойчивого развития региона // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. 2024. Вып. 1. С.99-108.
11. Горячая И.В. Особенности и факторы устойчивого развития региональных систем // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. - 2013. - No7 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.online-science.ru/m/products/economi_science/gid917/pg12/
12. Mustafayev B.R. Strategik rejalashtirishning nazariy asoslari: mintaqaviy iqtisodiyotda barqaror oʻsish katalizatori // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. Iyul, 3-son, 2023. 219-229 B.
13. Mamadiyarov Z. et al. An Intelligent Semantic Orientation Identification Framework on Economic Text Using Q-Neutrosophic Soft Matrix under Interval-Valued for Financial Sentiment Analysis //International Journal of Neutrosophic Science (IJNS). - 2026. - T. 27. - №. 2.
14. Эргашходжаева Ш., Хакимов З. Тошкент вилояти имижини яратиш асосида инвестицион муҳит жозибадорлигини ошириш //хозяйство. - 2011. - №. 6. - С. 78.

СТАБИЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО СЕКТОРА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Расулова Н.Ш.

Ташкентский химико-технологический институт
Кафедра «Менеджмента»
старший преподаватель

Аннотация

В статье был проведён анализ устойчивого развития промышленного сектора в национальной экономике Узбекистана и формирования инновационной среды. Исследовано влияние инновационной деятельности на экономический рост, а также взаимосвязь научной и производственной составляющих. Оценена эффективность управления инновациями, уровень использования ресурсов и инвестиционные процессы на промышленных предприятиях. Результаты показали, что сбалансированное развитие инновационной среды способствует повышению эффективности промышленности. Выявлены проблемы, включая низкую инновационную активность и инфраструктурные ограничения. По итогам исследования разработаны практические рекомендации по активизации инновационного развития промышленного сектора.

Ключевые слова: устойчивое развитие, промышленный сектор, инновационная среда, инвестиции, экономический рост, технологии, управление

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekiston milliy iqtisodiyotida sanoat sektorining barqaror rivojlanishi va innovatsion muhitni shakllantirish masalalari tahlil qilindi. Tadqiqotda innovatsion faoliyatning iqtisodiy o'sishga ta'siri, ilmiy va ishlab chiqarish komponentlarining o'zaro bog'liqligi o'rganildi. Sanoat korxonalarida innovatsiyalarni boshqarish samaradorligi, resurslardan foydalanish darajasi va investitsiya jarayonlari baholandi. Natijalar innovatsion muhitning muvozanatli rivojlanishi sanoat samaradorligini oshirishini ko'rsatdi. Shuningdek, mavjud muammolar, jumladan, innovatsion faollikning pastligi va infratuzilma cheklovlari aniqlandi. Tadqiqot yakunida sanoat sektorida innovatsion rivojlanishni jadallashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: barqaror rivojlanish, sanoat sektori, innovatsion muhit, investitsiya, iqtisodiy o'sish, texnologiya, boshqaruv

Abstract

This article analyzed the sustainable development of the industrial sector in the national economy of Uzbekistan and the formation of an innovation environment. The study examined the impact of innovation activity on economic growth and the interaction between scientific and production components. The efficiency of innovation management, resource utilization, and investment processes in industrial enterprises was evaluated. The results showed that a balanced development of the innovation environment increases industrial efficiency. Key challenges, including low innovation activity and infrastructure constraints, were identified. Based on the

findings, practical recommendations were developed to enhance innovation-driven development in the industrial sector.

Keywords: sustainable development, industrial sector, innovation environment, investment, economic growth, technology, management

ВВЕДЕНИЕ

Современные условия хозяйствования предъявляют особые требования к производственной деятельности, что определяет необходимость реализации совершенствования методов управления деятельностью промышленных предприятий: проведение оценки и анализа окружающей среды, осуществление прогноза ее изменений, соответствие результатов производственной деятельности требованиям рыночной экономики. С другой стороны, производственная деятельность должна быть инновационной, в результате чего становится очевидным, что только процесс управления инновационной деятельностью может сформировать основу для ее эффективной реализации.

Значимость управления инновациями на промышленных предприятиях заключается, главным образом, в определении оптимального сочетания методов управления, соответствия функциональной структуры инноваций целевым приоритетам производственной деятельности, что позволяет обеспечить достижение главной цели функционирования предприятия.

Методы управления инновациями на промышленных предприятиях представляют собой меры организационного, административного, финансово-экономического и управленческого воздействия на анализ ключевых элементов производственно-технологической деятельности предприятия, направленных на повышение эффективности управления ресурсами, результативности деятельности, минимизации вероятности возникновения рисков, формирования эффективной инвестиционной политики. На данный момент российские промышленные предприятия не в полной мере используют возможности повышения уровня инновационности производственной деятельности.

Сегодня в развитых государствах увеличение валового внутреннего продукта на 75-90% обеспечивается за счет инновационных процессов в деятельности предприятий, в Узбекистане этот показатель находится на уровне около 8-10%, а это негативно влияет на общую эффективность экономики нашей страны.

Инновационное развитие экономики определяется инновационной деятельностью функционирующих предприятий промышленности, таким образом, изучение факторов, влияющих на инновационную деятельность предприятий, позволит выявить существующие в инновационной среде проблемы, устранить барьеры, сдерживающие рост инновационной активности предприятий, создать условия развития экономики инновационного типа, сформировать необходимую инфраструктурную базу.

Учитывая вышеизложенное следует отметить, что исследование факторов инновационной среды предприятий, ее функций, особенностей, структуры, разработка методического инструментария оценки и прогнозирования ее

состояния, а также направлений применения подхода ее формирования будут способствовать инновационному развитию экономики и тем самым обуславливают актуальность темы данного исследования.

В настоящее время отсутствует единая теоретическая база, посвященная формированию, оценке и развитию инновационной среды предприятия. Среди исследователей отсутствует единое мнение по вопросам структуры, методики оценки состояния, подходов к формированию и развитию инновационной среды предприятия

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Один из аспектов научно-технического прогресса, который проявляется в настоящее время, - это информационная и коммуникативная революция. Технологические инновации в информатике и телекоммуникациях привели к нейтрализации физического расстояния как барьера для общения, передачи данных, поиска новых разработок, освоения новых знаний. Но, как отметил Н. Турвальдс, фундаментом общественного развития в конечном итоге служат не геополитика и не технологии - оно может опираться только на энергию и инициативу людей. [7]; [8]

Любой организованной территории - стране, региону, мегаполису, которые хотят укрепить свой инновационный потенциал, необходимо вложить соответствующие ресурсы, чтобы сформировать и поддерживать согласованно функционирующие элементы инновационной системы, включающие: наращивание знаний о процессе инноваций и доступ к новым знаниям через собственные исследования и глобальные информационные сети, оптимизацию организационных, управленческих и производственных связей, образовательные и социально медицинские коммуникации, внутри общественное и международное сотрудничество. [2]

В конце 50-х гг. прошлого века исследователи начинают уделять пристальное внимание процессам, происходящим за пределами организации. В этот период школа науки управления, опираясь на системный подход, формирует представление об организации как открытой системе, которая не является самообеспечивающейся, а зависит от ресурсов, поступающих из внешней среды. [3]

В конце 60-х годов представители школы науки управления, используя ситуационный подход, фокусируют внимание на взаимодействии внутренней и внешней среды предприятия. Внешняя среда рассматривается как совокупность социальных, политических и экономических факторов, которые оказывают влияние на функционирование предприятия. В соответствии с взглядами школы науки управления внутренняя среда представляет собой совокупность факторов внутри организации. [3]

В конце 60-х-начале 70-х гг. Элвар Элбинг предлагает рассматривать внешнюю среду предприятия как совокупность факторов прямого и косвенного воздействия. Среда прямого воздействия включает факторы, непосредственно оказывающие влияние на деятельность предприятия. Под средой косвенного

воздействия понимаются факторы, которые оказывают неявное влияние на организацию. Затем представители Гарвардской школы в начале 70-х гг. изучали влияние внешней среды на процесс принятия стратегических решений руководителями предприятий. Под внешней средой они понимали все, что находится за пределами предприятия. [6]

В 1998 году выходит книга «Школы стратегий» Г. Минцберга, Б. Альстрэнда, Дж. Лэмпела, в которой описывается эволюция теории менеджмента в вопросах стратегического управления. В рамках данного вопроса выделяются 10 школ стратегического менеджмента. В девяти из десяти школ внешнее окружение не рассматривается, считается, что оно носит случайный характер или в лучшем случае предполагается его присутствие. Другой взгляд на данный вопрос отражен в исследованиях школы внешней среды. Согласно учениям этой школы внешнее окружение проявляется как набор сил общего характера, который является главным элементом при формировании стратегии деятельности предприятия. [6]

В Узбекистане до 1991 года организации функционировали как закрытые системы, ориентированные на государственные заказы и факторам внешней среды не уделялось должного внимания. В настоящее время изучение факторов среды предприятия вызывает особый интерес у отечественных и зарубежных экономистов. Приоритетным является мнение, что для существования и развития в современных условиях организациям необходимо адаптироваться к факторам внешней среды, а также разрабатывать стратегии своей деятельности с учетом выявленных во внешней среде возможностей и угроз. [1]

Переход к экономике инновационного типа порождает необходимость изучения инновационной среды предприятий. В данном вопросе наиболее актуальным является формирование благоприятной инновационной среды предприятий как основополагающего фактора развития национальной экономики. На сегодняшний день не существует единой теоретической базы, посвященной анализу, оценке, механизму формирования и развития инновационной среды предприятий. Среди исследователей данных вопросов отсутствует однозначное мнение касательно трактовки научной категории «инновационная среда», вследствие чего возникает необходимость в систематизации и обобщении взглядов. Впервые понятие инновационной среды использует в своих исследованиях группа европейских ученых GREMI. Согласно их трактовке, «инновационная среда представляет собой систему связанных инфраструктурных объектов, обеспечивающих инновационную деятельность, способствующих созданию благоприятных условий для создания, реализации и диффузии инноваций, и зависящую от характеристик внутренней и внешней среды». [5]

Инфраструктура представляет собой совокупность отраслей, структур, объектов, функционально обеспечивающих деятельность системы. Применительно к инновационной деятельности рассматривается инновационная инфраструктура, под которой понимают множество объектов, участвующих в

инновационной деятельности, а также выполняющих обслуживание и содействие инновационного процесса. Объекты инновационной инфраструктуры способствуют решению основных задач содействия инновационной деятельности, сертификации и стандартизации инновационной продукции, поддержки разработки инновационных проектов, проведения презентаций инновационных проектов и продуктов, подготовки и переподготовки квалифицированных кадров, вовлеченных в инновационный процесс и др. [5]

Инновационная среда включает научную и производственную компоненты. Научная компонента инновационной среды - это совокупность учебных учреждений, научных центров, технопарков и прочих организаций, объединенных определенными научными знаниями, направлениями, парадигмой, стремлением к постоянному осуществлению исследований и открытий. Научную компоненту инновационной среды составляют знания о действительности, деятельность по получению новых знаний, а также люди, непосредственно участвующие в исследованиях. Научная компонента инновационной среды позволяет формировать теоретические основы разработки продукта, развития производства, создания промышленного образца, подготавливает появление новшеств. Таким образом, она является первичной относительно производственной компоненты инновационной среды. Необходимо вначале полно и глубоко изучить область знаний, а затем переходить к разработке новшества. После создания образца продукта его с целью продвижения передают в производство. [5]

Под производственной компонентой инновационной среды следует понимать совокупность факторов, влияющих на материальное производство. Она представляет собой совокупность взаимосвязанных факторов, среди которых технические средства, производственные объекты, система коммуникаций, финансовый потенциал, природные ресурсы, персонал, производственные отношения и другие составляющие производственной деятельности. [4]

Посредством инновационной среды происходит процесс перехода от накопленных знаний к прогрессивному уровню развития экономики. Чем лучше развита инновационная среда, тем больше разрабатывается новшеств и тем шире ее возможности для устойчивого развития. Если одна из компонент инновационной среды будет развиваться более быстрыми темпами, чем другой, то будет наблюдаться дисбаланс в инновационной среде. Если научная компонента инновационной среды будет расти более быстрыми темпами по сравнению с производственной, будет происходить накопление невостребованных в производстве знаний. [4]

Если будет наблюдаться более быстрое развитие производственной компоненты инновационной среды по сравнению с научной, то это повлечет создание однотипных инноваций. Таким образом, только при условии сбалансированного развития научной и производственной компонент возможно

формирование и развитие благоприятной, целостной, динамически устойчивой инновационной среды предприятия. [4]

Основополагающей подсистемой инновационной среды предприятия является научное обоснование, которое определяет способы и принципы построения и функционирования инновационной среды предприятия, методы ее анализа. [5]

МЕТОДОЛОГИЯ

Методология инновационного развития промышленности тесно взаимосвязана с основами теории роста, которая была заложена в работах А. Смита, затем получила развитие в моделях, построенных и усовершенствованных Дж. Хиксом, Р. Харродом, Э. Домаром, А. Льюисом, Р. Солоу, Э. Дэнисоном. Выполненный ведущими западными экономистами анализ изменений в экономике ведущих стран в период 1880-2020 гг. позволил рассчитать темп роста, оценить увеличение основного капитала и рост труда, выявить сильную корреляционную взаимосвязь между темпом технического прогресса и скоростью инвестирования. Если предполагать равный доступ к технологическим инновациям, то ускорение процесса инвестиций становится ведущим фактором в конкурентной борьбе за наращивание производительности труда.

Положения теории роста экономики позволяют сформулировать следующие ключевые принципы развития промышленности:

- набора при выработке инновационных решений необходимо комплексное развитие совокупного «факторов промышленных предприятий;
- при реализации крупных производственных инвестиционных проектов экономики необходимо соответствующее сопровождающее развитие человеческого капитала;
- при освоении инноваций необходимо максимально сокращать время внедрения, опережая возможных конкурентов.

В связи с этим, элементами комплексной инновационной системы промышленности являются:

- нацеленность на индикаторы качества жизни; национально значимые образовательные учреждения (создание знаний); система законов, норм и положений, поддерживающая продвижение технологий; инновационные предприятия; развитая коммуникационная инфраструктура; доступ к глобальным источникам знаний;
- рыночные условия, способствующие внедрению инноваций.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Таким образом, ключевой задачей результативности деятельности промышленных предприятий можно назвать эффективное и качественное управление инновациями и процессами их реализации. При этом выбор наиболее приемлемых методов управления должен проводиться в соответствии с содержанием, структурой производственно-технологической деятельности,

обоснование оптимального способа распространения инноваций, учет различных видов рисков. Следует отметить, что ключевыми условиями эффективного управления инновационной деятельностью являются:

- широкое распространение передовых технологий;
- устранение ограничений, ограничивающих рост инновационной активности;
- усиление стимулов к разработке и внедрению инноваций для обеспечения конкурентоспособности производимой продукции, инновационному развитию на уровне предприятий;
- к постоянному формированию благоприятной среды для производства новых наукоемких видов продукции;
- создание подразделений, осуществляющих научные разработки в составе предприятий (холдингов);
- расширение новых рынков продукции за счет использования инноваций.

Для реализации вышеуказанных условий управления инновационной деятельностью, в первую очередь, необходимо обеспечить достижение следующих целей:

- справедливая конкуренция для усиления производственной деятельности к инновациям;
- мотиваций субъектов оптимальная нормативно законодательная база, регулирующая отраслевую деятельность;
- эффективная система технического регулирования промышленной продукции; совершенствование условий налогообложения предприятий, внедряющих инновации в производственную деятельность, стимулирование расходов на модернизацию;
- предусматривающих снижение уровня налоговой нагрузки на новые высокотехнологичные предприятия (подразделения) в структуре промышленных холдингов;
- улучшение инвестиционного климата.

Для каждого направления можно использовать различные методы (сочетание методов), оптимальное применение которых зависит от максимально точного исследования характера и степени влияния методов на оценку инновационных показателей деятельности промышленных предприятий, результативность проводимых инвестиционных вложений, учитывая сложившиеся политические, социальные, экономические условия функционирования.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведённое исследование показало, что устойчивое развитие промышленного сектора национальной экономики Узбекистана в значительной степени определяется уровнем инновационной активности предприятий и эффективностью управления инновационными процессами. В условиях усиливающейся глобальной конкуренции ключевым фактором повышения

конкурентоспособности промышленности выступает интеграция научных разработок, производственного потенциала и современных управленческих подходов. Установлено, что формирование сбалансированной инновационной среды, включающей научную и производственную компоненты, обеспечивает повышение результативности внедрения новых технологий и способствует долгосрочному экономическому росту.

Анализ показал, что существующие ограничения, связанные с недостаточной координацией элементов инновационной системы, ограниченным использованием современных технологий и недостаточным уровнем инвестиционной активности, сдерживают темпы инновационного развития промышленности. В этой связи особое значение приобретает совершенствование институциональной среды, направленной на стимулирование инновационной деятельности и повышение эффективности использования ресурсов.

На основе полученных результатов предлагаются следующие направления развития промышленного сектора:

- обеспечение комплексного развития инновационной среды предприятий за счёт укрепления взаимодействия науки и производства;
- расширение внедрения современных технологий и цифровых решений в производственные процессы;
- совершенствование механизмов стимулирования инновационной активности, включая налоговые и инвестиционные инструменты;
- развитие человеческого капитала через повышение квалификации кадров и поддержку научно-исследовательской деятельности;
- формирование благоприятного инвестиционного климата для привлечения внутренних и внешних инвестиций в промышленность;
- развитие инфраструктуры инновационной деятельности, включая технопарки, инкубаторы и центры трансфера технологий.

Реализация предложенных мер позволит обеспечить устойчивое развитие промышленного сектора, повысить его технологический уровень и конкурентоспособность, а также создать условия для перехода национальной экономики к инновационной модели роста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан. Указ Президента Республики Узбекистан №УП 4947 от 7 февраля 2017 года.
2. Oveshnikova L.V. Regionalization of the innovation management process / E.V. Sibirskaia, O.A. Stroeua, O.A. Khokhlova, L.V. Oveshnikova // Life Science Journal. 2014. 11 (8s). - P. 297 - 301.
3. Корпоративное управление: системный подход. - М.: ЗАО Изд-во «Экономика», 2007.
4. Клейнер Г.Б. Производственные функции: Теория, методы, применение / Г. Б. Клейнер. - М.: Книга по Требованию, 2012. - 240 с.

5. Кобзева А.Г. Анализ состояния инновационной среды предприятия // Интернет-журнал 2.«Науковедение» Том 9, №1 (2017)
6. Портер М. Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / Пер. с англ. Е. Калининой. -М.: Альпина Паблишер, 2008. -720 с.
7. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. -М.: Академия-Наука, 1998. С. 103-104. 8. Тоффлер, Э. Революционное богатство / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. -М.: АСТ, 2007. -576 с.
8. Dilshadovna M. D. Kimyoviy tarmoq tashkilotlarida bozor aloqalari usullaridan amalda foydalanish //Лучшие интеллектуальные исследования. - 2026. - Т. 67. - №. 1. - С. 338-344.
9. Хакимов З. А., Бердиев Б. Б. ОЦЕНКА ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ АГЛОМЕРАЦИОННЫХ ИНДЕКСОВ В ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ //Фундаментальные и прикладные исследования в области управления, экономики и торговли. - 2023. - С. 347-356.

XIZMATLAR SOHASIDA RAQAMLI MARKETINGDAN FOYDALANISH BO‘YICHA XORIJ TAJRIBALARI VA ULARNI O‘ZBEKISTONDA QO‘LLASH AMALIYOTI

Yahyoxonov Niyozxo‘ja Bahroil o‘g‘li

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,

“Marketing” kafedrası dotsenti, PhD.,

E-mail: niyozxon93@bk.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada xizmatlar sohasida raqamli marketingdan foydalanishning xorijiy tajribalari va ularni O‘zbekiston sharoitida qo‘llash imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqotda AQSH va Yevropa mamlakatlari misolida AI-chatbot, CRM, Big Data va omnikanal marketing tizimlari o‘rganildi. Ularning xizmat sifati, mijoz qoniqishi va biznes samaradorligiga ta’siri baholandi. Natijalar raqamli marketing xizmat jarayonlari bilan integratsiyalashgan holda ishlaganda yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishilishini ko‘rsatdi. O‘zbekiston sharoitida asosiy muammo sifatida ma’lumotlar tarqoqligi va CRM tizimlarining yetarli darajada joriy etilmaganligi aniqlandi. Tadqiqot yakunida raqamli marketingni bosqichma-bosqich joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: raqamli marketing, xizmatlar sohasi, CRM, sun’iy intellekt, omnikanal marketing, Big Data, mijoz tajribasi

Аннотация

В статье был проведён анализ зарубежного опыта использования цифрового маркетинга в сфере услуг и возможностей его применения в Узбекистане. Рассмотрены практики США и Европы, включая использование AI-чатботов, CRM, Big Data и омниканального маркетинга. Оценено влияние данных инструментов на качество услуг, удовлетворённость клиентов и эффективность бизнеса. Результаты показали, что наибольший эффект достигается при интеграции маркетинга с операционными процессами обслуживания. В условиях Узбекистана выявлены проблемы фрагментации данных и недостаточного внедрения CRM-систем. По итогам исследования предложены практические рекомендации по поэтапному внедрению цифрового маркетинга.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, сфера услуг, CRM, искусственный интеллект, омниканальный маркетинг, Big Data, клиентский опыт

Abstract

This article analyzed foreign experience in the use of digital marketing in the service sector and its applicability in Uzbekistan. Practices from the United States and Europe were examined, including AI chatbots, CRM systems, Big Data, and omnichannel marketing. Their impact on service quality, customer satisfaction, and business efficiency was evaluated. The findings showed that the highest effectiveness is achieved when digital marketing is integrated with service operations. In Uzbekistan, key challenges included fragmented data and limited adoption of CRM systems. Based on the results, practical recommendations were developed for the phased implementation of digital marketing tools.

Keywords: digital marketing, service sector, CRM, artificial intelligence, omnichannel marketing, Big Data, customer experience

KIRISH

Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatish korxonalarining raqobatbardoshligi endi faqat xizmat narxi, filiallar soni yoki reklama hajmi bilan belgilanmaydi. Mijoz xizmat haqida qayerdan xabar topgani, qanday tezlikda javob olgani, bron yoki buyurtmani qanchalik oson rasmiylashtirgani, to'lovni qanday amalga oshirgani va xizmatdan keyin qayta murojaat qilishi - bularning barchasi yagona raqamli marketing tizimi doirasida boshqariladi. Shu sababli raqamli marketing xizmatlar sohasida alohida reklama funksiyasi emas, balki mijoz tajribasini yaratish, xizmat jarayonini soddalashtirish va sodiqlikni oshirish mexanizmiga aylanmoqda.

O'zbekiston xizmatlar bozori hajmining tez o'sishi mazkur mavzuning ahamiyatini yanada oshiradi. Milliy statistika qo'mitasining 2026-yil 30-martda e'lon qilingan ma'lumotlariga ko'ra, 2026-yil yanvar-fevral oylarida ko'rsatilgan bozor xizmatlari hajmi 168 182,9 mlrd so'mni tashkil etib, 2025-yilning mos davriga nisbatan 15,4 foizga oshgan [1]. Shu davrda kichik biznes subyektlari tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar hajmi 91 984,4 mlrd so'm bo'lib, umumiy xizmatlar hajmining 54,7 foizini tashkil etgan [1]. Demak, raqamli marketing faqat yirik korporatsiyalar uchun emas, balki kichik mehmonxona, xususiy klinika, logistika operatori, o'quv markazi va maishiy servislar uchun ham iqtisodiy zarurat hisoblanadi.

O'zbekistonda raqamli infratuzilmaning kengayishi servis korxonalari uchun katta imkoniyat yaratmoqda. Raqamli hukumat portali 800 ta elektron xizmat va 11,2 mln foydalanuvchi mavjudligini ko'rsatadi. Shuningdek, rasmiy manbalarda internet foydalanuvchilari ulushi yuqori ekani qayd etiladi [2]. DataReportal'ning Digital 2026 Uzbekistan hisobotida esa 2025-yil yakunida O'zbekistonda 33,1 mln internet foydalanuvchisi va 14,1 mln ijtimoiy media foydalanuvchi identifikatori mavjudligi ko'rsatilgan [3]. Bu holat xizmat korxonalari uchun mijozlar bilan raqamli aloqa o'rnatish, ularni segmentlash va individual xizmat takliflarini shakllantirish imkoniyatini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kotler, Kartajaya va Setiawan marketing 6.0 yondashuvida marketingning yangi bosqichi jismoniy va raqamli tajriba uyg'unligi, metamakon hamda mijoz bilan immersiv muloqot orqali izohlagan. Bu yondashuv xizmatlar sohasida mijoz tajribasini faqat reklama emas, balki xizmat jarayonining o'zi bilan bog'lash zarurligini ko'rsatadi [5].

Chaffey, Ellis-Chadwick va AbedRabbo 2025-yilda e'lon qilgan raqamli marketing bo'yicha yangi nashrda strategiya, amaliyot, ma'lumotlarga asoslangan qarorlar, Big Data, sun'iy intellekt va mijoz hayotiy siklini boshqarish masalalari markaziy o'rin tutadi. Bu xizmat korxonalari uchun marketingni o'lchanadigan va jarayonlarga ulanadigan boshqaruv tizimi sifatida ko'rishga asos beradi [6].

Xakimdjanovanning 2025-yildagi tadqiqotida O'zbekistonda raqamli xizmatlarni rivojlantirish bosqichlari, raqamli infratuzilma, elektron davlat xizmatlari va

iste'molchi ishonchini oshirish omillari tahlil qilindi. Ushbu fikr xizmatlar sohasida raqamli marketingni faqat korxona darajasida emas, balki umumiy raqamli ekotizim doirasida ko'rish lozimligini bildiradi [7].

Levakov va Jo'rayevning 2025-yildagi tadqiqotida elektron tijoratda raqamli marketing strategiyalari, mijozlar bilan o'zaro aloqani kuchaytirish va marketing vositalarini samarali qo'llash masalalari yoritildi. Bu xulosalar marketplace, servis platforma va omnikanal xizmat korxonalari uchun muhim ahamiyat kasb etadi [8].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda iqtisodiy tahlil, tizimli va qiyosiy tahlil, statistik guruhlash, taqqoslash, tasniflash, AIDA tahlil usullari qo'llanildi. Xorijiy tajriba Bank of America, ING, Klarna va DHL Group misolida o'rganildi. Statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston xizmatlar bozorining o'sish dinamikasi tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida xorij tajribasini mahalliy sharoitga moslashtirish bo'yicha amaliy xulosalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

AQSH xizmatlar sektorida raqamli marketingning eng ilg'or ko'rinishlaridan biri bank xizmatlarida namoyon bo'lmoqda. Bank of America 2026-yilda mijozlar raqamli kanallar orqali juda faol harakat qilayotganini ma'lum qilgan: 2025-yil davomida 16,6 mlrd raqamli kirishlar, 13,3 mlrd ogohlantirish xabarlar va Erica virtual yordamchisi bilan bir yil ichida 20,6 mln foydalanuvchining qariyb 700 mln muloqoti qayd etilgan [9]. Bunday ko'rsatkichlar bank marketingida mijozga kerakli paytda kerakli moliyaviy axborotni yetkazish, shaxsiylashtirilgan ogohlantirish berish va xizmatga bo'lgan ishonchni oshirish imkonini beradi.

AQSH tajribasining muhim jihati shundaki, chatbot va mobil ilova oddiy axborot oynasi sifatida emas, balki marketing, xizmat ko'rsatish va mijozni ushlab qolish platformasi sifatida ishlaydi. Masalan, mijoz karta operatsiyasi, qarz holati yoki jamg'arma imkoniyati haqida tezkor bildirishnoma oladi; bu bildirishnoma faqat texnik xabar emas, balki mijozni bank xizmatidan faolroq foydalanishga undaydigan personalizatsiyalangan aloqa hisoblanadi. Natijada raqamli marketing bankda xizmat xarajatlarini kamaytirish, mijoz qoniqishini oshirish va qayta foydalanishni kuchaytirish vazifalarini bir vaqtda bajaradi.

Yevropada raqamli marketing ko'proq ma'lumotlar xavfsizligi, risklarni boshqarish va mijoz manfaatlarini himoya qilish bilan uyg'un holda rivojlanmoqda. ING banki generativ sun'iy intellektni besh strategik yo'nalishda qo'llashga e'tibor qaratadi: marketingni giper-personallashtirish, chatbotlarni kuchaytirish, KYC va komplayens jarayonlarini yaxshilash, dasturiy ta'minot yaratishni tezlashtirish hamda korporativ mijozlarga kreditlash va barqarorlik yo'nalishida yordam berish [10]. Bu tajriba raqamli marketing mijozga mos taklif berish bilan birga ishonch va tartibga solish talablariga ham javob berishi kerakligini ko'rsatadi.

Yevropa modelida reklama samaradorligi faqat konversiya bilan cheklanmaydi; mijozning shaxsiy ma'lumotlari qanday ishlatilgani, taklifning tushunarli va adolatli bo'lgani ham muhim hisoblanadi. Shu jihatdan O'zbekiston xizmat korxonalari uchun

Yevropa tajribasining asosiy sabog'i - AI-chatbot va Big Data vositalarini joriy etishda maxfiylik siyosati, mijoz roziligi, shaffof ma'lumotlar boshqaruvi va inson nazoratini saqlashdir.

Klarna Yevropa fintech va raqamli savdo xizmatlarida AI asosidagi mijoz tajribasini shakllantirayotgan kompaniyalardan biridir. Kompaniya o'zini 118 mln faol foydalanuvchi, kuniga 3,4 mln tranzaksiya va 1 mln dan ortiq savdo hamkorlari bilan ishlovchi AI-quvvatlangan to'lov va commerce tarmog'i sifatida ko'rsatadi [11]. Bu ko'rsatkichlar servis platformalarida mijozning xarid yo'li, to'lov imkoniyati va individual tavsiyalar bir tizimga bog'lanishini ko'rsatadi.

2025-yil dekabrda Klarna Agentic Product Protocol'ni ishga tushirganini e'lon qildi. Ushbu protokol AI-agentlar uchun 12 ta bozordagi 100 mln dan ortiq mahsulot va 400 mln narx bo'yicha jonli, strukturalangan ma'lumotlar oqimidan foydalanish imkonini beradi [12]. Xizmatlar marketingi nuqtayi nazaridan bu yangilik muhim: kelajakda mijozlar xizmat yoki mahsulotni faqat sayt qidiruvi orqali emas, balki AI yordamchilari orqali topadi. Shuningdek, servis korxonalar o'z xizmatlarini AI-agentlar tushunadigan, solishtira oladigan va tavsiya qila oladigan formatda taqdim etishga tayyor bo'lishi kerak.

Logistika xizmatlarida raqamli marketingning samarasi mijozga beriladigan va'da - tezlik, shaffoflik va ishonchlilik - amalda qanday bajarilishi bilan o'lchanadi. DHL Group 2025-yil noyabrda HappyRobot AI-agentlari bilan hamkorlikni kengaytirib, uchrashuvlarni rejalashtirish, haydovchilar bilan bog'lanish va ombor koordinatsiyasi kabi jarayonlarda avtonom telefon, e-mail va xabar almashuvni qo'llayotganini ma'lum qildi [13]. Bu modelda AI nafaqat marketing xabarini yuboradi, balki xizmat jarayonidagi takroriy kommunikatsiyani avtomatlashtirib, mijozga tezkor va izchil javob beradi.

DHL'ning 2025-yilgi e-commerce biznes hisobotida 4 050 ta kompaniya qamrab olingan bo'lib, deyarli yarmi AI'ni operatsiyalariga integratsiya qilgani, B2B e-tailerlar orasida esa bu ulush 61 foizga yetgani ko'rsatilgan [14]. Hisobotda logistika taklifi savdoni yakunlashda muhim omil ekanligi ham qayd etiladi: onlayn bizneslar uchun yetkazib berish varianti, qaytarish jarayoni va ishonchli logistika provayderi marketing voronkasining yakuniy bosqichida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Yevropa Ittifoqi darajasida ham korxonalar AI texnologiyalarini tezroq joriy eta boshladi. Eurostat ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda Yevropa Ittifoqida 10 va undan ortiq xodimga ega korxonalarning 20,0 foizi biznes faoliyatida AI texnologiyalaridan foydalangan; bu 2024-yildagi 13,5 foizdan yuqori ko'rsatkichdir [15]. Mazkur tendensiya raqamli marketingning alohida reklama kanali emas, balki xizmat ishlab chiqarish, mijoz bilan muloqot, narxlash, logistika va xavfsizlik jarayonlariga singib borayotganini tasdiqlaydi.

Xorij tajribasidan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, samarali raqamli marketing uch qatlamda ishlaydi: birinchisi - mijozga ko'rinadigan aloqa kanallari; ikkinchisi - CRM, ma'lumotlar bazasi, chatbot va tahliliy tizimlar; uchinchisi - korxonaning xizmat jarayoni, ya'ni bron, to'lov, yetkazib berish, shikoyatlarni ko'rib

chiqish va qayta murojaatni boshqarish. O‘zbekiston uchun eng muhim vazifa aynan shu uch qatlamni bosqichma-bosqich birlashtirishdir.

1-jadval.

Xorij va O‘zbekiston xizmatlar bozorida raqamli marketing vositalari samaradorligini qiyosiy baholash (2026-yil holatiga ko‘ra ochiq manbalar asosida)¹

Raqamli marketing vositasi	AQSH va Yevropa amaliyoti	Samaradorlik mezonlari	O‘zbekiston xizmatlar bozoridagi holat	Qo‘llash istiqboli
AI-chatbot va virtual yordamchi	Bank of America Erica, ING chatbotlari va DHL AI-agentlari 24/7 aloqa, murojaatlarni saralash, bildirishnoma va takroriy kommunikatsiyani avtomatlashtiradi [9]; [10]; [13].	Javob tezligi, murojaatni hal qilish vaqti, operator yuklamasining kamayishi, mijoz qoniqishi va qayta murojaat ulushi.	Bank va fintech ilovalarida botlar bor, ammo mehmonxona, klinika, logistika va maishiy servisdagi ko‘p botlar oddiy savol-javob darajasida qolmoqda.	O‘zbekcha-ruscha AI-chatbot, inson operatoriga uzatish, CRM bilan bog‘lash va xizmat turi bo‘yicha avtomatik yo‘naltirish joriy etiladi.
Personalizatsiya va CRM	AQSH banklarida shaxsiylashtirilgan moliyaviy ogohlantirishlar, ING‘da giper-personallashtirilgan marketing, Klarna‘da AI-quvvatlangan commerce tarmog‘i ishlatiladi [9]; [10]; [11].	Mos takliflar ulushi, konversiya, qayta xarid, sodiqlik dasturi faolligi va reklama xarajatining natijadorligi.	Uzum kabi ekotizimlarda xarid, to‘lov, kredit, yetkazib berish va marketplace ma‘lumotlari jamlana boshlagan; lekin ko‘plab kichik servis korxonalarida mijoz bazasi tarqoq [16].	Mijoz segmentlari, individual bonus, takroriy xizmat eslatmasi, mavsumiy paket va hududiy takliflar CRM orqali boshqariladi.
Big Data va AI tahlili	DHL logistika kommunikatsiyasi va e-commerce tahlilida AI‘dan foydalanadi; Yevropa Ittifoqida 2025-yilda korxonalarining 20,0 foizi AI texnologiyalaridan foydalangan [13]; [14]; [15].	Talabni oldindan ko‘rish, yo‘nalish va navbatni optimallashtirish, reklama segmentlarini aniqlash, xizmat sifatini tezkor nazorat qilish.	2026-yil yanvar-fevralda xizmatlar hajmi 168,2 trln so‘mga yetgan bo‘lsa-da, kichik servis korxonalarida ma‘lumotlar ko‘pincha yagona bazaga jamlanmagan [1].	Onlayn to‘lov, buyurtma tarixi, reklama natijalari, sharhlar va shikoyatlarni yagona ma‘lumotlar paneliga birlashtirish zarur.
Omnikanal marketing	AQSH va Yevropada mobil ilova, sayt, e-mail, push-xabar, call-markaz, ijtimoiy tarmoq va oflayn filial yagona mijoz yo‘lida ishlaydi.	Mijoz kanal almashtirganda xizmat sifati pasaymasligi, bron/to‘lov jarayoni uzilmasligi, aloqa tarixi saqlanishi.	O‘zbekistonda raqamli auditoriya keng: rasmiy raqamli xizmatlar, ijtimoiy media va mobil ulanishlar faol rivojlanmoqda [2]; [3]. Lekin ko‘p korxonada Telegram, Instagram, sayt va call-markaz alohida ishlaydi.	Sayt, mobil ilova, Telegram/WhatsApp, call-markaz, onlayn to‘lov va CRM yagona mijoz profili bilan bog‘lanadi.

¹ Muallif ishlanmasi.

Raqamli marketing vositasi	AQSH va Yevropa amaliyoti	Samaradorlik mezonlari	O'zbekiston xizmatlar bozoridagi holat	Qo'llash istiqboli
Raqamli logistika va xizmat shaffofligi	DHL AI-agentlari uchrashuv, transport holati va ombor koordinatsiyasida tezkor kommunikatsiyani ta'minlaydi; e-commerce'da yetkazib berish savdo konversiyasining muhim omili sifatida ko'riladi [13]; [14].	Yetkazib berish vaqti aniqligi, qaytarish jarayonining qulayligi, shikoyatni ko'rib chiqish tezligi va mijoz ishonchi.	Xizmatlar tarkibida transport, yashash-ovqatlanish, savdo va aloqa-axborotlashtirish yo'nalishlari yuqori ulushga ega; bu servis jarayonini shaffof qilish zaruratini kuchaytiradi [1].	Buyurtma kuzatuv, taxminiy yetkazib berish vaqti, avtomatik xabar, shikoyatlarni toifalash va qaytarish jarayonini raqamlashtirish marketing ustunligiga aylantiriladi.
Ishonch, maxfiylik va AI boshqaruvi	Yevropa tajribasida AI marketing bilan birga komplayens, KYC, risklarni baholash va mijoz ma'lumotlarini himoya qilish bilan uyg'unlashadi [10].	Mijoz roziligi, ma'lumotlar xavfsizligi, shaffof tavsiya mexanizmi, xatoliklarni kamaytirish va reputatsion xavfni boshqarish.	O'zbekistonda 2030-yilgacha sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyasi qabul qilingan; unda iqtisodiyot va ijtimoiy sohada AI uchun sharoit yaratish nazarda tutilgan [4].	Servis korxonalarida maxfiylik siyosati, rozilikka asoslangan marketing, audit qilinadigan AI qarorlari va xodimlarni raqamli savodxonlikka o'qitish joriy qilinadi.

Birinchi ustun - "Raqamli marketing vositasi". Jadvaldagi vositalar reklama maydonchalari ro'yxati emas, balki xizmat ko'rsatish jarayonini boshqaruvchi iqtisodiy instrumentlar sifatida tanlangan. AI-chatbot mijoz bilan birinchi muloqotni tezlashtiradi; CRM mijoz xotirasini yaratadi; Big Data qarorni taxminga emas, dalilga tayaniradi; omnikanal yondashuv aloqa kanallarini uzluksiz qiladi; raqamli logistika esa xizmat va'dasini real bajarilish bilan bog'laydi. O'zbekiston korxonalari uchun asosiy masala - bu vositalarni alohida reklama aksiyasi sifatida emas, balki mijoz hayotiy siklining har bir bosqichiga joylashtirishdir.

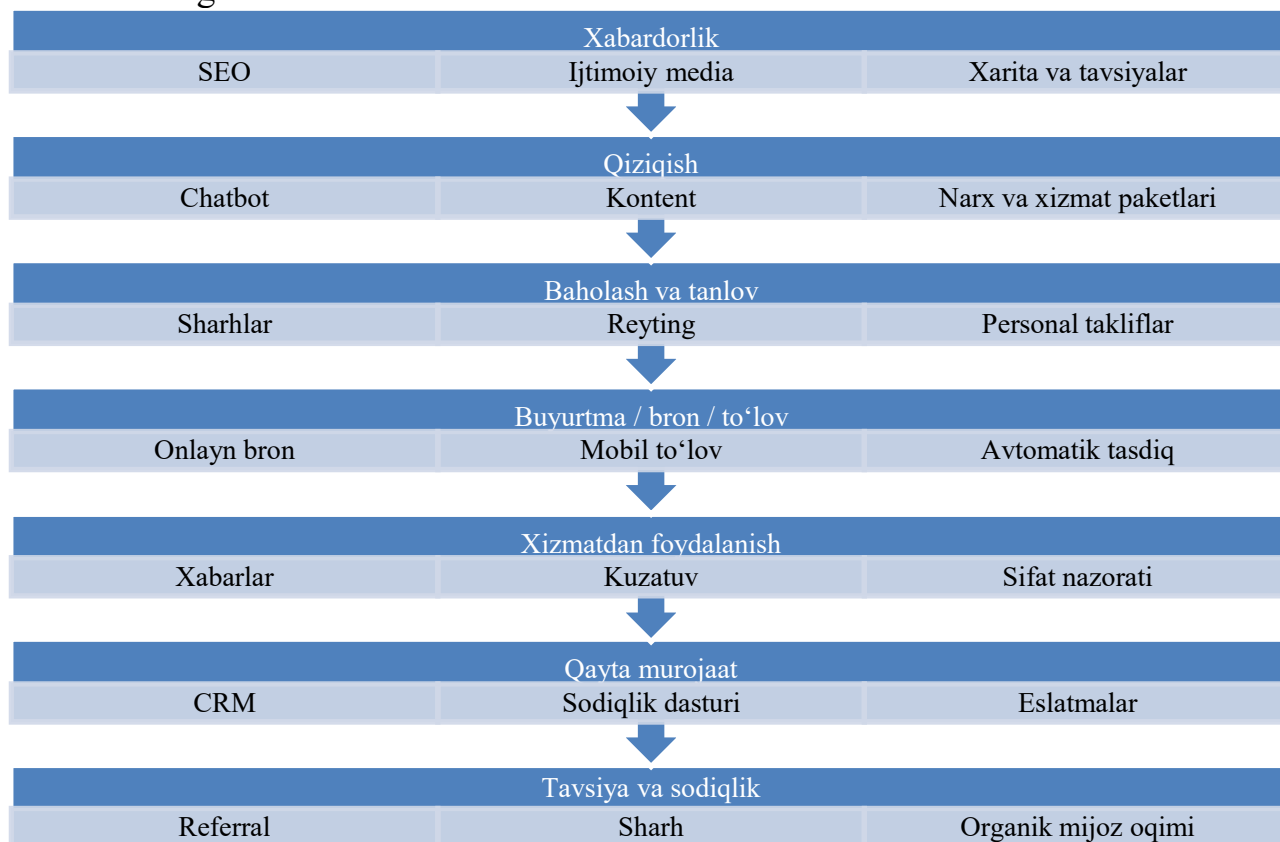
Ikkinchi ustun - "AQSH va Yevropa amaliyoti". Xorij tajribasi shuni ko'rsatadiki, raqamli marketing xizmat korxonasining ichki operatsiyalari bilan bevosita bog'langan. Bank of America misolida AI va raqamli bildirishnomalar mijozga moliyaviy xulq-atvor bo'yicha shaxsiy maslahat beradi. ING tajribasida personalizatsiya risk va komplayens bilan uyg'unlashadi. Klarna AI-agentlar uchun mahsulot va narx ma'lumotlarini ochiqroq formatga keltiradi. DHL esa logistika kommunikatsiyasini avtomatlashtirib, mijoz tajribasini kuchaytiradi. Demak, xorijda marketing "ko'proq reklama" emas, "tezroq, aniqroq va qulayroq xizmat" degan ma'noni anglatadi.

Uchinchi ustun - "Samaradorlik mezonlari". Samaradorlikni faqat obunachi, layk yoki ko'rilishlar soni bilan baholash xizmatlar sohasi uchun yetarli emas. Muhim mezonlar - murojaatga javob vaqti, bron yoki buyurtmaga aylanish ulushi, qayta murojaat, shikoyatni hal qilish tezligi, mijoz qoniqishi, yetkazib berish aniqligi va reklama xarajatining real tushumga aylanishidir. Bu yondashuv O'zbekiston servis korxonalariga marketing byudjetini samaraliroq boshqarish imkonini beradi.

To‘rtinchi ustun - “O‘zbekiston xizmatlar bozoridagi holat”. O‘zbekiston bozorining kuchli tomoni - xizmatlar hajmi tez o‘sayotgani, internet va elektron davlat xizmatlari qamrovi kengaygani hamda yirik ekotizimlar shakllanayotganidir. Biroq amaliy muammo shundaki, ko‘plab servis korxonalari mijoz ma’lumotlarini tarqoq kanallarda saqlaydi: Telegram alohida, Instagram alohida, telefon qo‘ng‘iroqlari alohida, to‘lovlar esa boshqa tizimda. Bunday holatda personalizatsiya va samaradorlik tahlili cheklanadi. Shuning uchun mahalliy bozor uchun birinchi qadam murakkab AI emas, balki ma’lumotlarni tartibga solish va yagona CRM madaniyatini shakllantirish bo‘lishi kerak.

Beshinchi ustun - “Qo‘llash istiqboli”. Istiqbol ustunida berilgan yo‘nalishlar O‘zbekiston sharoitida bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan amaliy choralarni anglatadi. Avval mijoz bazasi, onlayn bron, to‘lov, fikr-mulohaza va aloqa tarixi bir joyga jamlanadi; keyin chatbot, segmentlash va sodiqlik dasturlari qo‘shiladi; undan so‘ng Big Data va AI tahlili orqali talab prognozi, narxlash va xizmat sifati boshqariladi. Shu ketma-ketlik raqamli transformatsiyani qimmat va samarasiz tajribaga emas, balki o‘lchanadigan iqtisodiy natijaga aylantiradi.

Quyidagi 1-rasm xizmat ko‘rsatishda mijozni jalb qilish voronkasini ifodalaydi. Voronka keng qismdan tor qismga harakat qiladi: avval mijozlar keng auditoriya sifatida xabardor qilinadi, keyingi bosqichlarda esa qiziqish, tanlov, buyurtma, xizmatdan foydalanish va sodiqlik shakllanadi. Har bir bosqichda raqamli marketing vositalarining vazifasi turlicha bo‘ladi.

1-rasm. Xizmat ko‘rsatishda mijozlarni jalb qilish voronkasi¹

¹ Muallif ishlanmasi.

Xabardorlik bosqichi - mijozning xizmat haqida birinchi marta bilish nuqtasidir. Bu bosqichda ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari, xarita servislaridagi profil, reytinglar va tavsiyalar ishlaydi. Natija ko'rsatkichi - sahifa ko'rish, reklama orqali kirish, qo'ng'iroq yoki saytga tashrifdir.

Qiziqish bosqichi - mijoz xizmat narxi, tezligi, sifati, joylashuvi va qulayligini o'rganadigan davrdir. Chatbot, tezkor savol-javob, video kontent, narx paketlari va mijoz sharhlari bu bosqichda qiziqishni real murojaatga aylantiradi.

Baholash va tanlov bosqichi - mijoz bir nechta servis korxonasini solishtiradigan bosqichdir. Personalizatsiyalangan taklif, aniq narx, shaffof xizmat shartlari, avvalgi mijozlar izohlari va mutaxassis malakasi konversiyaga kuchli ta'sir qiladi.

Buyurtma, bron yoki to'lov bosqichi - voronkaning eng muhim nuqtalaridan biridir. Forma murakkab bo'lsa, operator javob bermasa yoki to'lov qulay bo'lmasa, mijoz jarayonni tark etadi. Onlayn bron, mobil to'lov va avtomatik tasdiqlash konversiyani oshiradi.

Xizmatdan foydalanish bosqichi - marketing va operatsion sifat tutashadigan bosqichdir. Mijoz vaqtida xabar olsa, xizmat holatini kuzatsa, savoliga javob topsa va muammo tez hal qilinsa, qoniqish oshadi.

Qayta murojaat bosqichi - CRM, sodiqlik dasturi, tug'ilgan kun yoki mavsumiy taklif, profilaktik eslatma va individual chegirma orqali shakllanadi. Xizmatlar sohasida mavjud mijozni saqlab qolish yangi mijozni jalb qilishga qaraganda barqarorroq iqtisodiy natija beradi.

Tavsiya va sodiqlik bosqichi - mijoz xizmatdan qoniqqanidan keyin sharh qoldirishi, yaqinlariga tavsiya qilishi yoki referral dasturda qatnashishi bilan yakunlanadi. Bu bosqich reklama xarajatini kamaytirib, ishonchga asoslangan organik mijoz oqimini yaratadi.

Yuqorida keltirilgan mijozlarni jalb qilish voronkasi bosqichlari amaliyotda turli xizmat turlari kesimida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Quyida ushbu bosqichlarning real sektorlar misolida qo'llanilishi tahlil qilindi.

Uzum kabi platformalarda marketplace, to'lov, kredit, yetkazib berish va tadbirkorlar ilovasidan keladigan ma'lumotlar yagona mijoz profili sifatida ishlatilishi mumkin. Bunda mijozning xarid tarixi, to'lov odati, hududi, qayta xarid ehtimoli va qiziqishiga mos takliflar beriladi. Eng muhim shart - shaxsiy ma'lumotlarni mijoz roziligi asosida qayta ishlash, maxfiylik siyosatini ochiq tushuntirish va reklamani haddan tashqari ko'paytirib yubormaslikdir.

Mehmonxona uchun Instagram yoki Telegram reklamasi yetarli emas. Shuningdek, sayt, onlayn bron, Google xarita, xalqaro bron platformalari, Telegram/WhatsApp aloqa, avtomatik tasdiqlash, mehmon kelishidan oldingi eslatma va xizmatdan keyingi sharh so'rovi yagona tizimda ishlashi zarur. Ko'p tilli AI-konsyerj mehmonning xonasini, transportini, ovqatlanishini va mahalliy xizmatlarga qiziqishini boshqarishi mumkin.

Tibbiy xizmatlarda chatbot shifokor o'rnini bosmasligi kerak, u faqat navbatga yozish, xizmat turlari haqida ma'lumot berish, filial va narx bo'yicha yo'naltirish, qayta ko'rikni eslatish va umumiy savollarni saralash vazifasini bajarishi lozim. CRM

esa bemor bilan xizmatdan keyingi muloqot, profilaktik tekshiruv eslatmalari va laboratoriya natijalari bo'yicha tartibli aloqa yaratadi. Bu jarayonda tibbiy ma'lumotlar maxfiyligi alohida himoya qilinishi shart.

Mijoz uchun "tez yetkazamiz" degan umumiy va'da emas, aniq kuzatuv, taxminiy yetkazish vaqti, kuryer bilan aloqa, qaytarish shartlari va shikoyatni ko'rib chiqish tezligi muhim. Logistika operatorlari AI yordamida kuryer yo'nalishini optimallashtirish, yuqori ustuvorlikdagi murojaatlarni ajratish va avtomatik xabar yuborishni yo'lga qo'ysa, xizmat sifati bilan birga marketing ishonchliligi ham oshadi.

Sartaroshxona, avtoservis, o'quv markazi, maishiy ta'mirlash, restoran yoki kichik klinika uchun birinchi bosqichda murakkab sun'iy intellekt shart emas. Ular avval mijozlar bazasi, onlayn yozilish, mobil to'lov, fikr-mulohaza yig'ish, sodda CRM, Telegram/WhatsApp integratsiyasi va reklama natijalarini o'lchashni yo'lga qo'yishi kerak. Keyingi bosqichda chatbot, sodiqlik dasturi va personalizatsiyalangan eslatmalar qo'shiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xizmatlar sohasida raqamli marketingning iqtisodiy samarasi uch asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, u mijozni jalb qilish va xizmatga yo'naltirish xarajatlarini kamaytiradi. Ikkinchidan, xizmat jarayonini tezlashtirish, shaffoflashtirish va personalizatsiya qilish orqali mijoz qoniqishi va qayta murojaatni oshiradi. Uchinchidan, korxonaga ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish, talabni oldindan sezish, reklama byudjetini aniqlashtirish va xizmat sifati ustidan nazoratni kuchaytirish imkonini beradi.

AQSH tajribasi raqamli marketingning keng miqyosda, tezkor va mijozga yaqin xizmat shaklida ishlashini ko'rsatadi. Yevropa tajribasi esa personalizatsiya va AI texnologiyalarini ishonch, maxfiylik, risklarni boshqarish va mas'uliyatli foydalanish bilan uyg'unlashtiradi. Logistika va e-commerce misollari shuni ko'rsatadiki, xizmatning haqiqiy sifati - yetkazib berish aniqligi, qaytarish qulayligi va mijozga tezkor javob - marketing samaradorligining o'zagi hisoblanadi.

O'zbekiston uchun eng to'g'ri yo'l - xorij tajribasini ko'r-ko'rona ko'chirish emas, balki uni mahalliy til, to'lov odatlari, hududiy servis sifati, mijoz ishonchi va kichik biznes imkoniyatlariga moslashtirishdir. Mamlakatda xizmatlar hajmi o'smoqda, raqamli infratuzilma kengaymoqda va yirik ekotizimlar shakllanmoqda. Endi asosiy vazifa - xizmat korxonalarida CRM madaniyatini rivojlantirish, AI-chatbotlarni real xizmat jarayonlariga ulash, omnikanal aloqani yaratish va marketing natijalarini iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan baholashdir.

Amaliy jihatdan O'zbekiston servis korxonalari quyidagi ketma-ketlikka amal qilishi maqsadga muvofiq: avval mijoz ma'lumotlarini tartibga solish; keyin onlayn bron, to'lov va fikr-mulohaza tizimini yo'lga qo'yish; so'ng chatbot va omnikanal aloqani joriy etish; undan keyin personalizatsiya va sodiqlik dasturini kuchaytirish; oxirgi bosqichda esa Big Data va AI tahlili orqali talab, narx va xizmat sifatini boshqarish. Ana shunda raqamli marketing reklama xarajati emas, balki xizmatlar sohasida iqtisodiy o'sish, mijoz ishonchi va raqobatbardoshlikni oshiruvchi strategik aktivga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. "O'zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining asosiy ko'rsatkichlari: 2026-yil yanvar-fevral". E'lon qilingan sana: 30.03.2026. https://stat.uz/img/news/analitika-02_2026-zb-lotin.pdf
2. Raqamli hukumat loyihalarini boshqarish markazi. O'zbekiston raqamli rivojlanish ko'rsatkichlari va raqamli hukumat xizmatlari. <https://dgov.uz/en>
3. DataReportal. "Digital 2026: Uzbekistan". 2026-yilgi yangilangan raqamli auditoriya ko'rsatkichlari. <https://datareportal.com/reports/digital-2026-uzbekistan>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabr PQ-358-son "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/7158604>
5. Kotler, P., Kartajaya, H., Setiawan, I. "Marketing 6.0: The Future Is Immersive". John Wiley & Sons, 2023. <https://books.google.com/books?id=YUnEEAAQBAJ>
6. Chaffey, D., Ellis-Chadwick, F., AbedRabbo, M. "Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice", 9th edition. 2025. <https://www.davechaffey.com/digital-marketing-book/>
7. Xakimdjanova, X. "O'zbekiston Respublikasi raqamli xizmatlarni rivojlantirish bosqichlari". Marketing jurnali, 2025. <https://marketingjournal.uz/index.php/journal/article/view/170>
8. Levakov, N., Jo'rayev, M. "Raqamli marketing strategiyalari: zamonaviy elektron tijoratda samarali yondashuvlar". Innovations in Science and Technologies, 2025. <https://innoist.uz/index.php/ist/article/view/827>
9. Bank of America. "Digital Engagement by Clients Accelerates". Press release, 2026. <https://newsroom.bankofamerica.com/content/newsroom/press-releases/2026/02/digital-engagement-by-clients-accelerates.html>
10. McKinsey. "ING's gen AI journey: How a bank is building future capabilities". 2025. <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/ings-gen-ai-journey-how-a-bank-is-building-future-capabilities>
11. Klarna. Investor overview and company information, 2025-2026. <https://www.klarna.com/international/investors/>
12. Klarna. "Klarna launches the Agentic Product Protocol". Press release, 15.12.2025. <https://www.klarna.com/international/press/klarna-launches-the-agentic-product-protocol/>
13. DHL Group. "DHL boosts operational efficiency and customer communications with HappyRobot's AI Agents". Press release, 11.11.2025. <https://group.dhl.com/en/media-relations/press-releases/2025/dhl-boosts-operational-efficiency-and-customer-communications-with-happyrobots-ai-agents.html>
14. DHL Group. "DHL unveils first global e-commerce business report: AI, social commerce & sustainability lead 2025 trends". Press release, 07.10.2025. <https://group.dhl.com/en/media-relations/press-releases/2025/dhl-e-commerce-trends-report-2025-business-edition.html>

15. Eurostat. “Use of artificial intelligence in enterprises”. 2025-yilgi yangilangan ma’lumotlar. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20251211-2>

16. Uzun va TechCrunch. Uzun ekotizimi, foydalanuvchilar, sotuvchilar va 2025-yil yakunlari bo‘yicha ochiq ma’lumotlar, 2026. <https://techcrunch.com/2026/03/10/uzum-raises-130m-as-uzbekistans-first-unicorn-plots-new-business-lines-ahead-of-ipo/>

17. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.

TURIZM QISHLOG‘I KONSEPSIYASINING QISHLOQ TURIZMI VA MEHMONXONA FAOLIYATI INTEGRATSIYASI NUQTAYI NAZARIDAN NAZARIY YONDASHUVLARI

Xudaynazarova Dilorom Xayrullaevna

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

PhD., dotsenti

E-mail: dilorom2019@list.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada turizm qishlog‘i konsepsiyasi qishloq turizmi, mahalliy hamjamiyatga asoslangan turizm (community based tourism, CBT), barqaror turizm, destinatsiya boshqaruvi va mehmonxona faoliyati integratsiyasi nuqtayi nazaridan nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotning maqsadi turizm qishlog‘ini faqat hududiy yoki etnografik birlik sifatida emas, balki ko‘p subyekтли boshqaruv, tunab qolishga yo‘naltirilgan xizmatlar zanjiri, mahalliy ishtirok va barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan kompleks destinatsiya modeli sifatida talqin qilishdan iborat. Tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, kontent tahlil va konseptual sintez usullaridan foydalanildi. Qishloq turizmi turizm qishlog‘ining resurs va tajriba bazasini, hamjamiyatga asoslangan turizm mahalliy ishtirok mexanizmini, barqaror turizm rivojlanish mezonlarini, destinatsiya boshqaruvi koordinatsiya va bozorga chiqarish mexanizmini, mehmonxona faoliyati esa mazkur tizimning markaziy infratuzilmaviy va iqtisodiy bo‘g‘inini shakllantirishi asoslab berildi. Maqolada O‘zbekiston sharoitida turizm qishlog‘i modelini ilmiy asoslash uchun mualliflik konseptual yondashuvi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: turizm qishlog‘i, qishloq turizmi, hamjamiyatga asoslangan turizm, barqaror turizm, destinatsiya boshqaruvi, mehmonxona faoliyati, oilaviy mehmon uylari, qishloq hududlari.

Аннотация

В статье теоретически анализируется концепция туристической деревни с позиций сельского туризма, туризма, основанного на местном сообществе, устойчивого туризма, управления дестинацией и интеграции гостиничной деятельности. Цель исследования состоит в интерпретации туристической деревни не только как территориальной или этнокультурной единицы, но и как комплексной модели дестинации, основанной на цепочке услуг, местном участии, ночёвке туристов и координированном управлении. В исследовании использованы системный подход, сравнительный анализ, контент-анализ и концептуальный синтез. Обосновано, что сельский туризм формирует ресурсную основу туристической деревни, туризм на основе местного сообщества определяет механизм локального участия, устойчивый туризм задаёт критерии развития, управление дестинацией обеспечивает координацию и продвижение продукта, а гостиничная деятельность выступает центральным инфраструктурным и экономическим звеном всей модели. Предлагается

авторский концептуальный подход к научному осмыслению туристической деревни в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: туристическая деревня, сельский туризм, туризм на основе местного сообщества, устойчивый туризм, управление дестинацией, гостиничная деятельность, семейные гостевые дома.

Abstract

This article provides a theoretical analysis of the tourism village concept from the perspective of rural tourism, community-based tourism, sustainable tourism, destination management, and the integration of hospitality activities. The purpose of the study is to interpret a tourism village not merely as a territorial or ethnographic unit, but as a complex destination model based on a coordinated service chain, overnight stay capacity, local participation, and sustainability principles. The research applies a systems approach, comparative analysis, content analysis, and conceptual synthesis. The findings demonstrate that rural tourism forms the resource and experience base of a tourism village, community-based tourism shapes the mechanism of local participation, sustainable tourism establishes development criteria, destination management ensures coordination and market positioning, and hospitality activities constitute the core infrastructural and economic component of the model. The paper proposes an authorial conceptual approach for substantiating the tourism village model in the context of Uzbekistan.

Keywords: tourism village, rural tourism, community-based tourism, sustainable tourism, destination management, hospitality activities, family guest houses.

KIRISH

Turizmning qishloq hududlariga yoʻnaltirilgan shakllari ilmiy va amaliy jihatdan tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunga bir tomondan ommaviy turizmning ekologik va ijtimoiy bosimi, ikkinchi tomondan turistlarning autentik tajriba, mahalliy hayot tarzi, landshaft va madaniy merosga qiziqishi sabab boʻlmoqda. Xalqaro tashkilotlar qishloq turizmini mahalliy bandlikni oshirish, hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, mahalliy mahsulotlarni bozorga olib chiqish va madaniy hamda tabiiy resurslarni saqlash vositasi sifatida koʻrmoqda [1]; [3].

Mazkur jarayonda “turizm qishlogʻi” tushunchasi alohida ilmiy kategoriyaga aylanmoqda. U amaliy muomalada koʻpincha qishloq turizmi, etnoturizm, agro va ekoturizm bilan yaqin maʼnoda qoʻllansa-da, nazariy jihatdan ulardan kengroq mazmunga ega. Turizm qishlogʻi bu nafaqat maʼlum resurslarga ega hudud, balki turistning kelishi, tunab qolishi, mahalliy tajribani boshdan kechirishi, ovqatlanishi, harakatlanishi, isteʼmol qilishi va hudud bilan emotsional aloqaga kirishishini taʼminlaydigan kompleks xizmatlar tizimidir.

Oʻzbekiston sharoitida mazkur masala alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki amaldagi normativ bazada turizm salohiyati yuqori fuqarolar yigʻinlari hududlarida kamida 20 ta oilaviy mehmon uyi tashkil etilib, yashash va ovqatlanishdan tashqari turistlarga kamida besh xil xizmat turi koʻrsatilganda bunday hududlarga “Turizm qishlogʻi” maqomi berilishi nazarda tutilgan. Shuningdek, oilaviy mehmon uylari, xostellar va boshqa kichik joylashtirish vositalarini roʻyxatga olish va

sertifikatlashtirishni soddalashtirish bo'yicha qarorlar qabul qilingan. Bu holat turizm qishlog'ining huquqiy talqini ham joylashtirish vositalari va xizmatlar diversifikatsiyasi bilan chambarchas bog'langanini ko'rsatadi [4; 7].

Mazkur maqolaning maqsadi turizm qishlog'i konsepsiyasini qishloq turizmi va mehmonxona faoliyati integratsiyasi nuqtai nazaridan nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Shu maqsadga muvofiq qishloq turizmi, hamjamiyatga asoslangan turizm, barqaror turizm, destinatsiya boshqaruvi va kichik joylashtirish vositalarining o'zaro bog'liqligi tizimlashtiriladi, shuningdek O'zbekiston sharoitida mazkur konsepsiyaning ilmiy talqini bo'yicha mualliflik xulosasi ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Qishloq turizmi bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili ushbu tushunchaning yagona universal ta'rifga ega emasligini ko'rsatadi. Rosalina, Dupre va Wang tomonidan o'tkazilgan tizimli sharhda qishloq turizmining to'rtta asosiy jihati ajratiladi: joylashuv, barqaror rivojlanish, hamjamiyatga xos xususiyatlar va tajriba komponenti. Bunday yondashuv qishloq turizmini faqat geografik kategoriya emas, balki ijtimoiy, iqtisodiy va tajribaviy elementlarni birlashtiruvchi tizim sifatida ko'rishga imkon beradi [5].

Barqaror turizm konsepsiyasi qishloq destinatsiyalarini baholashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. UNEP va UNWTOning qo'llanmasida turizmni barqaror rivojlantirish uchun 12 ta maqsad va siyosat yo'nalishlari ko'rsatilgan bo'lsa, GSTC Destination Criteria hujjatida destinatsiyalar uchun minimal mezonlar boshqaruv, ijtimoiy-iqtisodiy foyda, madaniy meros va ekologik muvozanat bo'yicha tizimlashtirilgan. Bu shuni anglatadiki, turizm qishlog'i modeli resurslarga tayanish bilan cheklanib qolmasdan, boshqaruv va mas'uliyatli foydalanish mexanizmlariga ham ega bo'lishi zarur [1]; [2].

Hamjamiyatga asoslangan turizm bo'yicha tadqiqotlar esa mahalliy aholining rolini markazga qo'yadi. So'nggi empirik ishlar turizm mahalliy aholi daromadlari, yangi ko'nikmalar, ijtimoiy xizmatlar va muhitga munosabatga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini, biroq bunday natija faqat mahalliy aholining rejalashtirish va boshqaruvdagi real ishtiroki ta'minlanganda yuzaga kelishini ko'rsatmoqda. Bu esa turizm qishlog'ini yuqoridan joriy etilgan loyiha emas, balki mahalliy hamjamiyat manfaatlari va tashabbuslari bilan uyg'unlashgan model sifatida ko'rishni talab qiladi [6].

Destinatsiya boshqaruvi bo'yicha manbalarda turizm mahsulotining kompleks tabiatiga alohida e'tibor qaratiladi. Jahon bankining Destination Management Handbook hujjatida destinatsiya boshqaruvi turistik hududning muvaffaqiyati uchun strategik yo'nalish, bozor ma'lumotlari, manfaatdor tomonlar o'rtasidagi hamkorlik, ko'nikmalarni rivojlantirish, doimiy takomillashtirish va barqarorlik tamoyillariga asoslanishi ta'kidlanadi. Bu yondashuv turizm qishlog'ini alohida xizmat ko'rsatuvchi subyektlar yig'indisi emas, balki koordinatsiyalangan hududiy mahsulot sifatida ko'rishga undaydi [8].

Mehmonxona faoliyati, ayniqsa oilaviy mehmon uylari va kichik joylashtirish vositalari qishloq turizmida alohida ahamiyatga ega. Rural accommodation bo'yicha

tadqiqotlar turistning tunab qolish shakli, xizmat sifati va mahalliy tajriba o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Turistning tunab qolishi mavjud bo'lgan joylarda sarf-xarajatlar tuzilmasi kengayadi, qo'shimcha xizmatlar talab qilinadi va hududning iqtisodiy multiplikator effekti ortadi. Shu sababli joylashtirish vositalari qishloq turizmi modelida passiv infratuzilma emas, balki faol iqtisodiy institut sifatida talqin qilinadi [8]; [9].

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili turizm qishlog'i konsepsiyasini to'liq tushuntirish uchun kamida to'rtta nazariy asos zarurligini ko'rsatadi: qishloq turizmi resurs va tajriba bazasini beradi, hamjamiyatga asoslangan turizm ijtimoiy maqbulligini ta'minlashni shakllantiradi, barqaror turizm rivojlanish mezonlarini belgilaydi, destinatsiya boshqaruvi esa turistik mahsulotni birlashtiradi. Mehmonxona faoliyati esa mazkur nazariy bloklarning amaliy bog'lovchi bo'g'ini sifatida namoyon bo'ladi.

METODOLOGIYA

Maqola nazariy yo'nalishdagi tadqiqot hisoblanadi. Unda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, kontent tahlil va konseptual sintez usullaridan foydalanildi. Birinchi bosqichda qishloq turizmi, barqaror turizm, hamjamiyatga asoslangan turizm, destinatsiya boshqaruvi va rural accommodation bo'yicha ilmiy ishlar hamda xalqaro metodik hujjatlar tahlil qilindi. Ikkinchi bosqichda ushbu manbalardagi nazariy kategoriyalar o'zaro solishtirildi. Uchinchi bosqichda O'zbekistonning normativ-huquqiy bazasi bilan qiyosiy uyg'unligi ko'rib chiqildi. To'rtinchi bosqichda mualliflik konseptual talqini ishlab chiqildi.

Mazkur metodologiya asosiy g'oyasi shundan iboratki, turizm qishlog'i bir vaqtning o'zida hudud, resurs, boshqaruv, bozor va servis kategoriyalarini birlashtiradi. Shu sababli uni faqat etnografik yoki geografik obyekt sifatida emas, balki turistning butun safar tajribasini qamrab oluvchi xizmatlar zanjiri sifatida tahlil qilish maqbuldir. Aynan mana shu yondashuv qishloq turizmi va mehmonxona faoliyati integratsiyasini asosiy ilmiy masalaga aylantiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil natijalari turizm qishlog'i konsepsiyasining ko'p qatlamli ekanini ko'rsatdi. Birinchi qatlam qishloq turizmi bo'lib, u hududning tabiiy landshafti, mahalliy turmush tarzi, an'analar, qishloq xo'jaligi faoliyati, hunarmandchilik va gastronomik xususiyatlarini turistik resursga aylantiradi. Boshqacha aytganda, qishloq turizmi turizm qishlog'ining "nima taklif qilinadi" degan savoliga javob beradi. Bu qatlam bo'lmasa, turizm qishlog'i tushunchasi mazmunan bo'sh qoladi.

Ikkinchi qatlam hamjamiyatga asoslangan turizm bo'lib, u "kim tomonidan va kim manfaatiga" degan savolni hal qiladi. Agar mahalliy aholi faqat xizmat ko'rsatuvchi arzon mehnat resursi sifatida qaralsa, turizm qishlog'i modelining ijtimoiy barqarorligi zaiflashadi. Aksincha, mahalliy aholi oilaviy mehmon uylari, uy oshxonalari, qo'llanma xizmatlari, hunarmandchilik savdosi va madaniy dasturlar orqali bevosita iqtisodiy foyda olsa, turizm qishlog'i hududiy rivojlanishning ichki

drayveriga aylanadi. Bu esa hamjamiyatga asoslangan turizm nazariyasining markaziy g'oyasidir [6].

Uchinchi qatlam barqaror turizm bo'lib, u "qanday chegaralarda rivojlanish kerak" degan savolga javob beradi. Turizm qishlog'ida tabiat, suv resurslari, chiqindilar, transport yuklamasi, madaniy autentiklik va mahalliy ijtimoiy muvozanatni hisobga olmasdan turib iqtisodiy foyda o'ttirish mumkin emas [1; 2].

To'rtinchi qatlam destinatsiya boshqaruvi bo'lib, u "qanday birlashtirish va bozorga chiqarish kerak" degan savolni hal qiladi. Qishloq hududida alohida mehmon uylari, ustaxonalar, ovqatlanish nuqtalari va rekreatsion obyektlar mavjud bo'lishi yetarli emas. Ular yagona marshrut, yagona brend, yagona axborot maydoni va bir-birini to'ldiruvchi xizmat paketi sifatida ishlashi zarur[8].

Beshinchi qatlam mehmonxona faoliyati bo'lib, aynan shu qatlam turizm qishlog'ini oddiy tashrif nuqtasidan to'laqonli turistik mahsulotga aylantiradi. Tunab qolish imkoniyati bo'lmagan hududda turistning xarajatlari va vaqt sarfi keskin qisqaradi. Oilaviy mehmon uylari va mini mehmonxonalar mavjud bo'lganda esa turistning safar davomiyligi uzayadi, ovqatlanish, ekskursiya, transport, suvenir, ustaxona va mahalliy tadbirlar bo'yicha qo'shimcha talab shakllanadi. [4]; [7]; [9].

1-jadval.

Turizm qishlog'i konsepsiyasining asosiy nazariy yondashuvlari va ularning integratsion roli¹

Nazariy yondashuv	Asosiy mazmuni	Turizm qishlog'idagi funksiyasi	Mehmonxona faoliyati bilan aloqasi
Qishloq turizmi	Landshaft, qishloq turmushi, an'ana, gastronomiya, mahalliy mahsulot	Resurs va tajriba bazasini yaratadi	Joylashtirishni qishloq tajribasining tarkibiy qismiga aylantiradi
Hamjamiyatga asoslangan turizm	Mahalliy ishtirok, foyda taqsimoti, vakolat	Hududiy ijtimoiy tayanch va ijtimoiy maqbulligini ta'minlashni kuchaytiradi	Oilaviy mehmon uylari modelini rivojlantiradi
Barqaror turizm	Iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik muvozanat	Rivojlanish mezonlari va cheklovlarini belgilaydi	Resurs tejankor va mas'ul xizmat modelini talab qiladi
Destinatsiya boshqaruvi	Koordinatsiya, marketing, brendlash, sifat nazorati	Turistik mahsulotni birlashtiradi va bozorga olib chiqadi	Mehmon uylari va xizmatlarni yagona paketga ulaydi
Mehmonxona faoliyati	Tunab qolish, servis, mehmondo'stlik, kundalik xizmatlar	Destinatsiyani ko'p kunlik va daromadli mahsulotga aylantiradi	Butun tizimning infratuzilmaviy va iqtisodiy yadrosi bo'ladi

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida.

1-jadvaldan ko‘rinadiki, turizm qishlog‘i konsepsiyasi faqat qishloq turizmi bilan izohlanmaydi. U bir vaqtning o‘zida resurs, hamjamiyat, boshqaruv, barqarorlik va mehmondo‘stlik omillarini o‘zida birlashtiradi. Bunda mehmonxona faoliyati boshqa nazariy bloklarning real iqtisodiy samara beruvchi bo‘g‘iniga aylanadi. Chunki aynan tunab qolish shakli turizm qishlog‘ini marjinal tashrif joyidan ko‘p kunlik destinatsiyaga aylantiradi.

O‘zbekiston misolida bunday integratsion modelning huquqiy asoslari mavjud. PF-5781-son Farmonida “Turizm qishlog‘i” maqomining oilaviy mehmon uylari soni va xizmatlar paketiga bog‘lanishi, 433-son qarorda esa kichik joylashtirish vositalarini soddalashtirilgan tartibda tizimga kiritish nazarda tutilishi turizm qishlog‘ining nazariy emas, balki institutsional jihatdan ham integratsiyalashgan model ekanini ko‘rsatadi [4]; [7].

Olingan natijalar turizm qishlog‘ini qishloq turizmining oddiy shakli sifatida emas, balki destinatsiya darajasidagi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv turizm qishlog‘ini hududiy marketing, xizmatlar dizayni, barqaror boshqaruv va mahalliy qiymat zanjiri bilan bog‘lash imkonini beradi. Ayniqsa, mehmonxona faoliyati ushbu modelda ikkinchi darajali servis emas, balki butun tizimni iqtisodiy jihatdan ishga tushiruvchi markaziy unsur sifatida namoyon bo‘ladi.

Buning ilmiy ahamiyati shundaki, ko‘plab tadqiqotlarda qishloq turizmi va mehmondo‘stlik faoliyati alohida-alohida o‘rganiladi. Amalda esa turist qishloq hududini alohida xizmatlar to‘plami sifatida emas, balki yagona tajriba sifatida qabul qiladi. Shuning uchun turizm qishlog‘ini baholash va rejalashtirish metodologiyasida tunab qolish davomiyligi, oilaviy mehmon uylari bandligi, xizmatlar xilma-xilligi, mahalliy aholi ishtiroki va barqarorlik indikatorlari birgalikda hisobga olinishi kerak.

O‘zbekiston uchun bunday yondashuvning amaliy foydasi yuqori. 2024-yildagi PF-102-son Farmon turizm infratuzilmasini yaxshilash va xorijiy turistlar oqimini oshirishga qaratilgan qo‘shimcha chora-tadbirlarni nazarda tutadi. Bu esa turizm qishloqlarini alohida hududiy brend va ko‘p kunlik destinatsiya sifatida rivojlantirish uchun siyosiy imkoniyat mavjudligini ko‘rsatadi. Lekin bu imkoniyatdan foydalanish uchun infratuzilma, xizmat sifati, marketing va hamjamiyat tayyorgarligi bir vaqtning o‘zida rivojlanishi lozim [10].

O‘zbekiston sharoitida turizm qishlog‘i modelini rivojlantirishda birinchi navbatda oilaviy mehmon uylari, mahalliy gastronomiya, hunarmandchilik, etnomadaniy tadbirlar, tabiiy marshrutlar va ichki logistika elementlarini yagona paketga birlashtirish zarur. Aks holda qishloq hududi turist uchun qiziqarli bo‘lsa ham, u ko‘p kunlik destinatsiya maqomiga erisha olmaydi.

Ikkinchidan, turizm qishlog‘ining samaradorligini baholashda faqat tashrif buyuruvchilar soni emas, balki turistning tunab qolish davomiyligi, joylashtirish vositalari bandligi, xizmatlar zanjirining mahalliy daromadga ta’siri, ayollar va yoshlar bandligi, resurslardan foydalanish bosimi hamda hududiy brendning tanilishi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv kelgusida

mualliflik scoring model yoki kompozit indeks ishlab chiqish uchun ham nazariy poydevor yaratadi.

Uchinchidan, turizm qishlog'ini boshqarish uchun mahalliy hokimiyat, turizm subyektlari, oilaviy mehmon uylari egalari, hunarmandlar, ovqatlanish xizmatlari va transport vakillarini o'z ichiga olgan koordinatsion platforma zarur. Destinatsiya boshqaruvi elementlari bo'lmasa, hatto boy resurs bazasi ham bozor nuqtai nazaridan yetarli samara bermaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalariga ko'ra, turizm qishlog'i konsepsiyasi qishloq turizmi doirasidan kengroq mazmunga ega bo'lib, u hududiy resurslar, mahalliy ishtirok, mehmondo'stlik infratuzilmasi, xizmatlar diversifikatsiyasi va muvofiqlashtirilgan boshqaruvni o'zida mujassam etgan kompleks destinatsiya modelidir. Shu bois turizm qishlog'ini faqat tabiiy yoki etnografik salohiyat bilan izohlash metodologik jihatdan yetarli emas.

Maqolada qishloq turizmi turizm qishlog'ining resurs va tajriba asosini, hamjamiyatga asoslangan turizm mahalliy vakolat va manfaatlar mexanizmini, barqaror turizm rivojlanishning me'yoriy-cheklovchi tamoyillarini, destinatsiya boshqaruvi koordinatsiya va bozorga chiqarish mexanizmini, mehmonxona faoliyati esa butun modelning iqtisodiy yadrosini shakllantirishi asoslab berildi. Ayniqsa oilaviy mehmon uylari va kichik joylashtirish vositalari turizm qishlog'ida infratuzilmaviy emas, balki strategik ahamiyatga ega bo'g'in sifatida baholanishi lozim.

Asosiy ilmiy xulosa shundan iboratki, turizm qishlog'ini samarali shakllantirish uchun qishloq hududidagi resurslarni oddiy inventarizatsiya qilish yetarli emas. Ularni mahalliy hamjamiyat ishtiroki, tunab qolishga yo'naltirilgan mehmondo'stlik infratuzilmasi, xizmatlar zanjiri, barqarorlik mezonlari va destinatsiya boshqaruvi asosida yagona turistik mahsulotga aylantirish zarur. Ana shundagina turizm qishlog'i hududiy rivojlanish, bandlik, madaniy merosni saqlash va xizmatlar sektorini chuqurlashtirishning real vositasiga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. UNEP; UNWTO. Making Tourism More Sustainable: A Guide for Policy Makers. Paris; Madrid, 2005.
2. Global Sustainable Tourism Council. GSTC Destination Criteria. Version 2.0. Washington, DC, 2019.
3. UN Tourism. Tourism and Rural Development. Madrid, 2020.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 13-avgust PF-5781-son "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-4474527>
5. Rosalina P. D., Dupre K., Wang Y. Rural tourism: A systematic literature review on definitions and challenges // Journal of Hospitality and Tourism Management. 2021. Vol. 47. P. 134-149.

6. Dai Quang T., Hieu V. M., Cuong N. T. Toward sustainable community-based tourism development: Perspectives from local people in Nhon Ly coastal community, Binh Dinh province, Vietnam // Heliyon. 2023. Vol. 9. No. 10. e21035.
7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 10-iyuldagi 433-son “O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini tiklash va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-4930291>
8. World Bank Group. Destination Management Handbook. Washington, DC, 2023.
9. Albaladejo-Pina I. P., Díaz-Delfa M. T. Rural tourism demand by type of accommodation // Tourism Management. 2005. Vol. 26. No. 6. P. 951-959. DOI: 10.1016/j.tourman.2004.06.013.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 18-iyuldagi PF-102-son “O‘zbekiston Respublikasida turizm infratuzilmasini yaxshilash va xorijiy turistlar oqimini yanada oshirishga qaratilgan qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-7031233>
11. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.

MINTAQAVIY IQTISODIY RIVOJLANISHDA TRANSPORT INFRATUZILMASINING IJTIMOIIY TABAQALASHUVGA TA'SIRI

Babajanova Dilfuza Abdurasulovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya

Tadqiqot mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish tizimida transport infratuzilmasining ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlariga ta'sir mexanizmlarini nazariy va amaliy jihatdan o'rganib chiqdi. Muallif transport tarmog'ining bandlik darajasi, daromad taqsimoti, mehnat va xizmat bozorlariga jismoniy yetib borish imkoniyatlari hamda hududlarning iqtisodiy faolligi o'rtasidagi konseptual bog'liqlikni ifodaladi. Ish davomida mintaqalararo iqtisodiy asimmetriyaning kelib chiqish manbalari aniqlandi va transport tarmog'ining ushbu farqlanishni yumshatishdagi vositachilik roli tizimlashtirildi. Tadqiqot O'zbekiston Respublikasi sharoitida transport infratuzilmasi rivojlanishining tabaqalashuvni qisqartirish potensialini Stat.uz, Jahon banki va ADB rasmiy ma'lumotlari asosida baholadi. Olingan natijalar transport infratuzilmasini hududiy taraqqiyot strategiyasining tarkibiy elementi sifatida qarashning maqsadga muvofiqligini tasdiqladi. Ish amaliy iqtisodiy siyosat uchun yo'naltirilgan takliflar shaklida umumlashtirildi va periferiya viloyatlarining ulanish darajasini oshirish bo'yicha aniq yo'nalishlarni ifodaladi.

Kalit so'zlar: transport infratuzilmasi, mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy tabaqalashuv, logistika samaradorligi, hududiy nomutanosiblik, mehnat bozori, O'zbekiston.

Аннотация

Исследование рассмотрело механизмы влияния транспортной инфраструктуры на процессы социальной стратификации в системе регионального экономического развития с теоретической и прикладной позиций. Автор представил концептуальную взаимосвязь между транспортной сетью, уровнем занятости, распределением доходов, физической доступностью рынков труда и услуг, а также экономической активностью территорий. В работе были выявлены источники межрегиональной асимметрии и систематизирована посредническая роль транспортной системы в её сглаживании. Исследование оценило потенциал развития транспортной инфраструктуры для сокращения стратификации на примере Республики Узбекистан с использованием официальных данных Stat.uz, Всемирного банка и Азиатского банка развития. Полученные результаты подтвердили целесообразность рассмотрения транспортной инфраструктуры как структурного элемента стратегии территориального развития и обозначили направления повышения транспортной связности периферийных регионов страны и укрепления экономической интеграции.

Ключевые слова: транспортная инфраструктура, региональное экономическое развитие, социальная стратификация, эффективность логистики, территориальная асимметрия, рынок труда, Узбекистан.

Abstract

The study examined how transport infrastructure influenced social stratification within the framework of regional economic development from theoretical and applied perspectives. The author presented the conceptual relationship between the transport network, employment, income distribution, physical access to labour and service markets, and the economic activity of territories. The work identified the sources of interregional asymmetry and systematised the intermediary role of the transport system. The research assessed the potential of transport infrastructure development for reducing stratification in the Republic of Uzbekistan using official data from Stat.uz, the World Bank, and the ADB. The findings confirmed the appropriateness of treating transport infrastructure as a structural element of territorial development strategy.

Keywords: transport infrastructure, regional economic development, social stratification, logistics performance, territorial asymmetry, labour market, Uzbekistan.

KIRISH

Hududiy iqtisodiy taraqqiyot konseptsiyasida transport infratuzilmasi an'anaviy tarzda iqtisodiy oqimlarning oddiy fizik vositachisi sifatida emas, balki ishlab chiqarish kuchlarining geografik joylashuvini va inson kapitalining harakatchanligini boshqaruvchi struktura sifatida qaraladi. Mintaqalararo iqtisodiy farq ko'pgina holatlarda tabiiy resurslar yoki demografik salohiyat tafovutida emas, balki tovar, xizmat, mehnat va axborot oqimlarining fazoviy ulanish darajasida shakllanadi. Aynan transport tarmog'i hududlarning ichki bozor chegaralarini kengaytiradi, vaqt-masofa funksiyasini qisqartiradi va iqtisodiy agentlarning real daromadini ham bevosita, ham bilvosita yo'l bilan shakllantiradi.

Ijtimoiy tabaqalashuv hududiy kontekstda aholi guruhlari o'rtasida bandlik tuzilmasi, ish haqi darajasi, ta'lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyati hamda iste'mol bozoriga jismoniy yetib borish ko'rsatkichlari bo'yicha turg'un farqlanishni anglatadi. Transport infratuzilmasining yetarli darajada rivojlangani aholiga keng mehnat bozoridan, sifatli xizmatlardan va tovarlardan foydalanish imkonini beradi; tarmoqning kam rivojlangani esa hududning iqtisodiy yopiqqligini kuchaytiradi va tabaqalanish dinamikasini barqarorlashtiradi. Jahon banki tomonidan tayyorlangan analitik materiallarda hududiy ulanish darajasidagi farq aholi daromadlarining hududlararo dispersiyasi bilan bevosita musbat korrelyatsiya hosil qilishi qayd etilgan [1].

O'zbekiston Respublikasi sharoitida masala alohida ahamiyat kasb etadi. Mamlakatning ikki qatlamli quruqlik bilan o'ralganligi, oltita CAREC transport koridoridan uchtasining respublika hududidan o'tishi va aholi taqsimotining geografik notekisligi transport tarmog'ini hududiy tenglashtirish vositasi sifatida qarashning iqtisodiy mantiqini kuchaytiradi [2]. Jahon banki ma'lumotlariga muvofiq, transport sektori mamlakat YaIMining qariyb 8 foizini ta'minlaydi va qariyb bir million ish o'rnini saqlab turadi [3]. Sektor ko'rsatkichlarining keyingi davrdagi sezilarli o'sishi,

jumladan, Logistika samaradorligi indeksi reytingida 2014-2023 yillar oralig'ida 129-o'rindan 88-o'ringa ko'tarilishi, infratuzilmaviy modernizatsiyaning izchil sur'atda davom etganligini ifodalaydi [3].

Ushbu ish transport infratuzilmasining mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishdagi vositachilik rolini hamda uning ijtimoiy tabaqalashuv jarayonlariga ta'sir mexanizmlarini O'zbekiston misolida nazariy va amaliy jihatdan ifodalashga qaratildi. Ishning maqsadi mamlakatning hududiy bandlik, daromad va xizmat bozorlariga kirish imkoniyatlari o'rtasidagi munosabatlarni nazariy umumlashtirish hamda mintaqalararo asimmetriyani yumshatish bo'yicha amaliy yondashuvlarni tizimli shakllantirishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Transport infratuzilmasi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha klassik adabiyotda Aschauer tomonidan o'rta qo'yilgan g'oya muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotchi davlat infratuzilmaviy investitsiyalarining xususiy ishlab chiqarish unumdorligiga ijobiy ta'sirini empirik dalillar bilan tasdiqlagan va keyingi nazariy ishlanmalar uchun metodologik asos yaratgan [4]. Krugman tomonidan rivojlantirilgan yangi iqtisodiy geografiya nazariyasi transport xarajatlari va iqtisodiy faollikning aglomeratsion taqsimoti o'rtasidagi munosabatni asoslab berdi; tarmoqdagi o'zgarishlar markaz va periferiya munosabatlarini qayta shakllantiradi va hududiy iqtisodiy qutblanishni kuchaytirishi yoki yumshatishi mumkin [5].

Banister va Berechman yondashuviga muvofiq, transport investitsiyalari iqtisodiy o'sishga zarur shart hisoblanadi, biroq u yetarli emas: investitsiyalarning rivojlanishga aylanishi mahalliy mehnat bozori sig'imi, bandlik moslashuvchanligi va institutsional muhitning sifatiga bog'liq bo'ladi [6]. OECD tomonidan tayyorlangan tadqiqotda hududiy ulanish va aholi guruhlarining mehnat bozoridagi imkoniyatlari o'rtasidagi tafovutlar o'rganilgan; ulanishi past hududlardagi aholining yiriklashgan iqtisodiy markazlardagi sermahsul ish o'rinlaridan foydalana olmasligi qayd etilgan [7]. Xitoy yuqori tezlikli temir yo'l tarmog'i misolida o'tkazilgan empirik tadqiqot transport investitsiyalarining tabaqalashuvga ta'siri bir xil yo'naltirilgan emasligini, kichik va kam rivojlangan shaharlarda tarmoqning kengayishi qishloq-shahar daromad farqini muvaqqat tarzda kengaytirishi mumkinligini ko'rsatdi [8].

BMT iqtisodiy va ijtimoiy ishlar bo'limi tomonidan tayyorlangan analitik materialda transport tarmog'ining kam ta'minlangan aholi qatlamini mehnat bozori bilan bog'lashdagi muvozanatlovchi roli ifodalangan; misol tariqasida qishloq yo'llari rekonstruksiyasidan keyin noadehqonchilik bandligining ko'tarilishi keltirilgan [9]. Calderón va Servén tomonidan Jahon banki ish hujjatida infratuzilma sifati va daromad tengsizligi o'rtasidagi munosabat panelli ma'lumotlar asosida o'rganildi; mualliflar tomonidan infratuzilmaning sifat va miqyos ko'rsatkichlari Gini koeffitsiyentining pasayishi bilan o'zaro bog'liqligi asoslandi [10]. CAREC transport va savdoni qulaylashtirish strategiyasi materiallarida Markaziy Osiyo davlatlarining transport koridorlari bo'yicha integratsiyasi mintaqaviy rivojlanish nomutanosibligini kamaytirish vositasi sifatida e'tirof etildi [11].

O'zbekistondagi transport infratuzilmasi masalalariga oid xalqaro hujjatlarda, jumladan, ADB Strategy 2030-doirasidagi Mamlakat hamkorlik strategiyasi (CPS, 2019-2023 yillar) materiallarida transport sektorini rivojlantirish chegara hududlari va periferiya viloyatlarining iqtisodiy faolligini oshirish vositasi sifatida belgilangan [12]. Adabiyotlarning umumlashtirilgan muhokamasi transport infratuzilmasining tabaqalashuvga ta'siri uch yo'nalishda namoyon bo'lishini ifodalaydi: mehnat bozorining kengayishi orqali bandlik imkoniyatlarining ortishi; logistik xarajatlarning pasayishi orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarning bozor sig'iminining kengayishi; xizmat bozorlariga jismoniy yetib borishning yaxshilanishi orqali real iste'mol darajasining tenglashishi.

METODOLOGIYA

Ish nazariy-tahliliy yondashuvga asoslanadi va uch bosqichli metodologik konstruksiya doirasida amalga oshirildi. Birinchi bosqichda transport infratuzilmasi va ijtimoiy tabaqalashuv konseptual bog'liqligi institutsional iqtisod, hududiy iqtisodiyot va yangi iqtisodiy geografiya nazariyalari prizmasidan o'rganildi. Konseptual asos sifatida Aschauer tomonidan ishlab chiqilgan davlat infratuzilmasining unumdorlikka ta'siri modelidan [4], Krugman tomonidan asoslangan yangi iqtisodiy geografiya nazariyasidan [5], Banister va Berechman tomonidan taklif etilgan transport investitsiyalari samaradorligi konstruksiyasidan [6], hamda Calderón va Servén tomonidan ishlab chiqilgan infratuzilma va tengsizlik munosabati tahliliy ramkasidan [10] foydalanildi.

Ikkinchi bosqichda O'zbekiston Respublikasining hududiy transport ko'rsatkichlari empirik tarzda umumlashtirildi. Tahlil uchun manba sifatida O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining (Stat.uz) hududiy darajadagi avtomobil yo'llari uzunligi va transport xizmatlari hajmi bo'yicha rasmiy ma'lumotlari [13], Jahon bankining Logistika samaradorligi indeksi (LPI) hisobotlari [14] va Osiyo taraqqiyot banki hujjatlari [12] qabul qilindi. Tahlilning hududiy birliklari sifatida mamlakatning 14 ma'muriy hududi (12 viloyat, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahri) qabul qilindi.

Uchinchi bosqichda transport tarmog'ining mintaqalararo iqtisodiy ulanish darajasi va aholining bandlik, ish haqi, xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari o'rtasidagi konseptual munosabatlar tizimli matritsa shaklida umumlashtirildi. Ish doirasida murakkab ekonometrik baholash o'rniga normativ-tahliliy yondashuv qo'llanildi; bu yondashuv mavzuning nazariy yo'nalishi va empirik ma'lumotlarning hududiy-yillik kesimda chegaralanganligi bilan asoslandi. Ish jarayonida birlamchi va ikkilamchi rasmiy manbalar foydalanildi; tasdiqlangan ochiq manbalardan tashqari hech qanday ma'lumot ishlatilmadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Transport infratuzilmasining ijtimoiy tabaqalashuvga ta'siri uch asosiy mexanizm orqali namoyon bo'ladi. Birinchisi - fazoviy mehnat bozorining kengayishi mexanizmi. Magistral va mahalliy avtomobil yo'llarining sifati hamda zichligi mehnatga layoqatli aholining yiriklashgan iqtisodiy markazlardagi ish o'rinlaridan foydalanish

imkoniyatini belgilaydi. Toshkent shahri va Toshkent viloyati atrofida shakllangan mehnat bozorining samaradorligi aynan tarmoqlarning sig'imi va manzillarni qulay vaqt oraliq'ida bog'lash imkoniyati bilan izohlanadi. Periferiya hududlardan iqtisodiy markazlarga yetib borish vaqti uzaygan sari, mehnat oqimi sezilarli darajada qisqaradi va aholi mahalliy bozor cheklovlari doirasida qoladi.

Ikkinchisi - logistik xarajatlarni pasaytirish va qiymat zanjirlarining geografik kengayishi mexanizmi. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning xom ashyoga yetib borish va tovarlarni iste'mol bozorlariga yetkazib berish xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri transport tarmog'ining sifati va sig'imi bilan bog'liqdir. Jahon banki Logistika samaradorligi indeksi metodologiyasida mamlakat infratuzilmasi sifati alohida o'lchov sifatida qaraladi va uning ko'rsatkichi yakuniy reyting darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [14]. O'zbekiston tajribasi shuni ko'rsatadiki, infratuzilmaviy modernizatsiya jarayonining 2014-2023 yillardagi sur'ati LPI reytingida 129-o'rindan 88-o'ringa ko'tarilishni ta'minladi [3]. Logistik xarajatlarning pasayishi mahalliy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligini oshiradi va daromad shahar hamda qishloq aholisi o'rtasida bir tekisroq taqsimlanishiga yo'l ochadi.

Uchinchisi - xizmat bozorlariga jismoniy kirish mexanizmi. Ta'lim, sog'liqni saqlash, moliya va davlat xizmatlaridan foydalanish darajasi aholining transport tarmog'i orqali tegishli xizmat punktlariga yetib borish vaqti va xarajatiga bog'liqdir. Aholi punktining markaziy infratuzilmadan uzoqligi sifatli ta'lim olishga, malakali tibbiy yordamga murojaat qilishga va moliyaviy xizmatlardan foydalanishga jismoniy chegara yaratadi. OECD tomonidan tayyorlangan tadqiqotda hududlararo ulanish darajasi va xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari o'rtasidagi musbat funksional bog'liqlik tasdiqlangan [7]. Jahon banki global mobillik hisobotida esa transport tizimining inson kapitali rivojlanishi uchun yaratadigan sharoitlari batafsil yoritilgan [15].

O'zbekistondagi avtomobil yo'llari tarmog'ining hududiy taqsimoti tahlili amaliy ahamiyatga ega ko'rsatkichlarni ifodalaydi. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga muvofiq, 2022-yil 1-yanvar holatida mamlakatdagi umum-foydalanish avtomobil yo'llari uzunligi 42 869 kilometrni tashkil etadi, shundan 42 299 kilometri (98,7 foizi) qattiq qoplamaga ega [13]. Hududiy taqsimotda yetakchi mavqeni Navoiy viloyati egallaydi (4 666,5 km, ya'ni umumiy uzunlikning 10,5 foizi); keyingi pog'onada Toshkent viloyati (4 422,3 km, 9,9 foiz), Qoraqalpog'iston Respublikasi (4 262,1 km, 9,6 foiz) va Farg'ona viloyati (4 160,8 km, 9,4 foiz) joylashgan [13]. Ko'rsatilgan tarqalish hududlarning tabiiy maydoni va aholisiga nisbatan turlicha bahoga ega: keng tabiiy maydonga ega bo'lgan Navoiy viloyatining nominal yuqori ko'rsatkichi tarmoq zichligi nuqtai nazaridan boshqa talqin talab qiladi.

Hududiy ulanish darajasini oshirishga qaratilgan keyingi yillardagi loyihalar samarasini ifodalovchi misollardan biri Surxondaryo viloyatidagi yo'llarning rekonstruksiya hisoblanadi. Jahon banki tomonidan tasdiqlangan ma'lumotlarga ko'ra, qayta qurilgan magistralning shaharlararo qismida o'rtacha tezlik 65 km/soatdan taxminan 90 km/soatgacha oshishi kutilmoqda; bu yo'lovchi va yuk tashishning

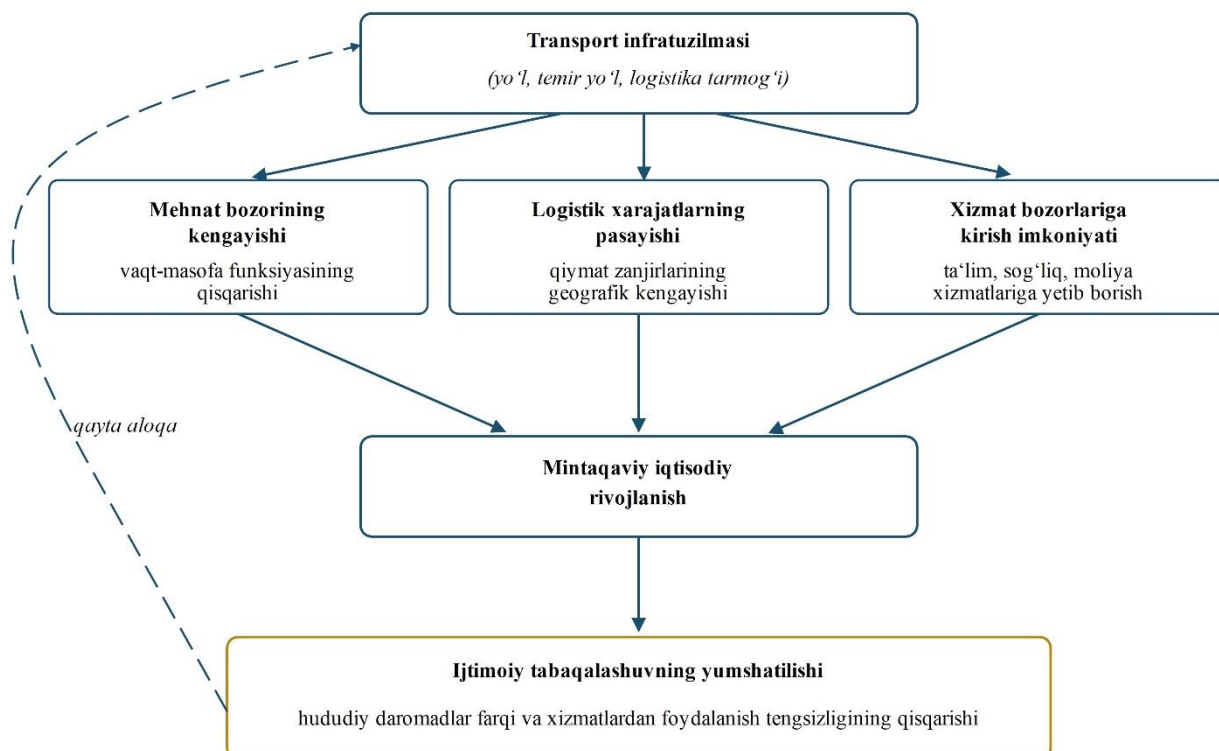
ishonchliligini kuchaytiradi va viloyatning markaziy hududlar va qo'shni davlatlar bilan bog'liqligini mustahkamlaydi [3].

Quyida transport tarmog'ining ijtimoiy tabaqalashuvga ta'sirini ifodalovchi asosiy mexanizmlar va ulardan kelib chiqadigan ijtimoiy-iqtisodiy natijalar tizimli shaklda taqdim etiladi (1-jadval).

1-jadval.

Transport infratuzilmasining ijtimoiy tabaqalashuvga ta'sir mexanizmlari va kuzatilgan natijalari¹

Mexanizm	Ta'sir kanali	Asosiy natijalar
Mehnat bozorining kengayishi	Yo'l zichligi va vaqt-masofa funksiyasining qisqarishi	Markaziy hududlardagi ish o'rinlariga foydalanish imkoniyatining ortishi va daromad farqining qisqarishi
Logistik xarajatlarning pasayishi	Magistral tarmog'i sifati va integratsiya darajasi	Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning bozor sig'imi kengayishi va qishloq daromadlarining ortishi
Xizmat bozorlariga kirish	Aholi punktining xizmat markazlaridan vaqt-masofa qiymati	Sog'liq, ta'lim va moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasining tenglashishi
Mintaqalararo savdo integratsiyasi	CAREC koridorlarining sig'imi va o'tkazuvchanligi	Periferiya viloyatlarining eksport va tranzit faolligining ortishi
Investitsiya jozibadorligining oshishi	Logistika samaradorligi indeksi va infratuzilma sifati ko'rsatkichi	Yangi ish o'rinlari va kapitalning hududiy diversifikatsiyasi

1-rasm. Transport infratuzilmasining mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy tabaqalashuv o'rtasidagi vositachilik mexanizmi²

¹ Ko'rsatilgan rasmiy hujjatlar va akademik manbalar asosida muallif tomonidan tizimlashtirildi.

² Muallif tomonidan tuzildi

Tizimlashtirilgan ko'rsatkichlar va keltirilgan rasmiy ma'lumotlar transport infratuzilmasining tabaqalashuv darajasiga ko'p kanalli ta'sir ko'rsatishini ifodalaydi. Tarmoq imkoniyatlarining kengayishi mahalliy bozorlarning yiriklashgan iqtisodiy markazlar bilan o'zaro bog'liqligini mustahkamlaydi va periferiya hududlardagi aholining real daromadini bir necha kanal orqali ko'tarish vositasiga aylanadi. Quyida transport infratuzilmasi va ijtimoiy tabaqalashuv o'rtasidagi vositachilik mexanizmining konseptual konstruksiyasi ifodalandi (1-rasm).

1-rasmdagi model transport infratuzilmasining mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga ta'sir mexanizmini aks ettiradi. Unda yo'l, temir yo'l va logistika tarmoqlarining rivojlanishi natijasida mehnat bozorining kengayishi, logistika xarajatlarining kamayishi hamda xizmat bozorlariga kirish imkoniyatining ortishi ko'rsatilgan. Ushbu omillar yig'indisi mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirib, yakunda hududlararo daromadlar tafovuti va xizmatlardan foydalanishdagi tengsizlikni kamaytirish orqali ijtimoiy tabaqalanishning yumshatilishiga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bajarilgan tahlil mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy tabaqalashuv o'rtasidagi munosabatda transport infratuzilmasi tizimli vositachi rolini bajarishini tasdiqladi. Tarmoqning sig'imi va sifatining oshishi mehnat bozorlarini kengaytiradi, logistik xarajatlarni qisqartiradi va xizmat bozorlariga jismoniy yetib borishni ta'minlaydi; uch kanal birgalikda hududlararo daromadlar farqini yumshatish va aholining real iste'mol darajasini barqaror ko'tarish samarasini beradi. O'zbekistonning 2014-2023 yillardagi Logistika samaradorligi indeksidagi siljishi va keyingi davrda yo'lga qo'yilgan transport sektori islohotlari ushbu samaraning amaliy dalillarini taqdim etadi [3].

Olib borilgan tahlilning natijalari asosida quyidagi yo'nalishlardagi amaliy takliflar shakllantirildi. Birinchidan, mintaqaviy taraqqiyot strategiyalari doirasida transport infratuzilmasi avtonom sektor sifatida emas, balki bandlik, ta'lim, sog'liqni saqlash va savdo siyosati bilan o'zaro bog'langan tarmoqlararo siyosat elementi sifatida loyihalashtirilishi maqsadga muvofiqdir. Tarmoq investitsiyalarini tanlashda hududning bandlik sig'imi, mahalliy ishlab chiqaruvchilar zanjiri va xizmat punktlarining geografik joylashuvi bilan o'zaro muvofiqligi mezoniga e'tibor qaratish tavsiya etiladi.

Ikkinchidan, periferiya viloyatlari va shahar atrofi qishloqlarining ulanish darajasini oshiruvchi ko'p tartibli yo'l tarmog'i - mahalliy, viloyat va davlat ahamiyatiga molik yo'llar - zichligini tenglashtirish bo'yicha aniq raqamli rejalashtirish maqsadga muvofiq ko'rinadi. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi tomonidan e'lon qilinayotgan hududiy yo'l uzunligi ma'lumotlari [13] tarmoq zichligi maqsadli ko'rsatkichlarini hududlar bo'yicha qiyosiy tenglashtirish uchun ishonchli ma'lumot bazasi sifatida foydalanilishi mumkin.

Uchinchidan, magistral tarmoqlarning rekonstruksiyasi va elektrlashtirilishi natijasida tezlik va ishonchlilik ko'rsatkichlarining oshishi (Surxondaryo misolida 65 km/soatdan 90 km/soatgacha) [3] hududiy iqtisodiyotning tashqi savdo va tranzit imkoniyatlaridan foydalanishini kuchaytiradi; tarmoq parametrlarining bunday

yangilanishi boshqa periferiya viloyatlari bo'yicha ham tizimli ravishda loyihalashtirilishi tavsiya etiladi.

To'rtinchidan, transport sektorida zamonaviy elektr lokomotivlarning sotib olinishi va temir yo'l korxonasining korporativ boshqaruv islohotlari [12] yo'lovchi va yuk tashishning sifatini oshirib, ko'p tarmoqli logistika tizimini shakllantirishga xizmat qiladi. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi infratuzilmaviy investitsion hamkorlikning kengayishi mintaqaviy nomutanosiblikni qisqartirish uchun moliyaviy resurslarni jalb etishning samarali yondashuvi sifatida qaralishi mumkin.

Beshinchidan, mintaqalararo iqtisodiy oqimlar va aholining harakatchanligi bo'yicha tizimli kuzatuv mexanizmini shakllantirish foydali bo'ladi. Bunda Stat.uz va Yo'l qo'mitasi ma'lumotlari, ADB, Jahon banki va OECD tomonidan e'lon qilinayotgan tegishli ko'rsatkichlar yagona analitik panelda birlashtirilishi tavsiya etiladi. Bunday yondashuv mintaqaviy rivojlanish siyosatining dalillarga asoslangan, uzluksiz va muvofiqlashtirilgan amalga oshirilishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography. - Washington, DC: World Bank, 2009. - URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/5991>
2. Asian Development Bank. Unlocking the Potential of Railways: A Railway Strategy for CAREC, 2017-2030. - Manila: ADB, 2017. - URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/48025-003-ssa.pdf>
3. World Bank. Uzbekistan to Modernize Transport Infrastructure and Reform the Sector with Support from the World Bank. Press Release, March 23, 2026. - URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2026/03/23/uzbekistan-to-modernize-transport-infrastructure-and-reform-the-sector-with-support-from-the-world-bank>
4. Aschauer D. A. Is Public Expenditure Productive? // Journal of Monetary Economics. - 1989. - Vol. 23, No. 2. - P. 177-200. - URL: [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(89\)90047-0](https://doi.org/10.1016/0304-3932(89)90047-0)
5. Krugman P. Increasing Returns and Economic Geography // Journal of Political Economy. - 1991. - Vol. 99, No. 3. - P. 483-499. - URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/261763>
6. Banister D., Berechman Y. Transport Investment and the Promotion of Economic Growth // Journal of Transport Geography. - 2001. - Vol. 9, No. 3. - P. 209-218. - URL: [https://doi.org/10.1016/S0966-6923\(01\)00013-8](https://doi.org/10.1016/S0966-6923(01)00013-8)
7. OECD. Transport Bridging Divides. OECD Urban Studies. - Paris: OECD Publishing, 2020. - URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2020/12/transport-bridging-divides_81e30f51/55ae1fd8-en.pdf
8. Xu Y., Zhu S. Transport Infrastructure, Intra-Regional Inequality and Urban-Rural Divide: Evidence from China's High-Speed Rail Construction // Journal of Economic Issues. - 2024. - URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/01600176231177672>

9. Bajar S. The Impact of Infrastructure Provisioning on Inequality. - UN DESA, 2018. - URL: <https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2018/07/1-2.pdf>
10. Calderón C., Servén L. Infrastructure, Growth, and Inequality: An Overview. - World Bank Policy Research Working Paper No. 7034. - Washington, DC: World Bank, 2014. - URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/20365>
11. Asian Development Bank. CAREC Transport and Trade Facilitation Strategy 2020. - Manila: ADB, 2014. - URL: <https://www.carecprogram.org/?publication=carec-transport-and-trade-facilitation-strategy-2020>
12. Asian Development Bank. Country Partnership Strategy: Uzbekistan, 2019-2023. - Manila: ADB, 2019. - URL: <https://www.adb.org/documents/uzbekistan-country-partnership-strategy-2019-2023>
13. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Umumfoydalanish avtomobil yo‘llarining uzunligi. - 2022. - URL: <https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/23859-o-zbekiston-bo-yicha-umumfoydalanadigan-avtomobil-yo-llarining-uzunligi-qancha-3>
14. World Bank. Connecting to Compete 2023: Trade Logistics in an Uncertain Global Economy. - Washington, DC: World Bank, 2023. - URL: https://lpi.worldbank.org/sites/default/files/2023-04/LPI_2023_report_with_layout.pdf
15. World Bank. Global Mobility Report 2017: Tracking Sector Performance. - Washington, DC: World Bank, 2017. - URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/920101508269072500/pdf/120500-REPL-PUBLIC-GM-Report-2017-Online-04-06-18.pdf>
16. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.
17. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 09. - C. 415-424.

MINTAQA IQTISODIYOTINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA TRANSPORT XARAJATLARINI OPTIMALLASHTIRISH MEXANIZMLARI

Kurambayeva Dilbar Saburbayena

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda transport xarajatlarini optimallashtirish mexanizmlari tahlil qilindi. Tadqiqotda institutsional, infratuzilmaviy, raqamli va multimodal yondashuvlarning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri baholandi. Jahon banki, UNCTAD va OECD ma'lumotlari hamda O'zbekiston transport sektori ko'rsatkichlari asosida empirik natijalar umumlashtirildi. Tahlil natijalari transport xarajatlarini qisqartirish logistika samaradorligini oshirganini, savdo oqimlarini tezlashtirganini va mintaqaviy raqobatbardoshlikni kuchaytirganini ko'rsatdi. Shuningdek, infratuzilma modernizatsiyasi va raqamli tizimlar joriy etilishi iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot yakunida amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: transport xarajatlari, logistika, mintaqaviy rivojlanish, infratuzilma, multimodal tashish, raqamli tizimlar, O'zbekiston

Аннотация

В статье проанализированы механизмы оптимизации транспортных затрат в обеспечении устойчивого развития региональной экономики. Оценено влияние институциональных, инфраструктурных, цифровых и мультимодальных подходов на экономическую эффективность. Эмпирические результаты обобщены на основе данных Всемирного банка, UNCTAD, OECD и статистики транспортного сектора Узбекистана. Анализ показал, что снижение транспортных затрат повысило логистическую эффективность, ускорило торговые потоки и усилило региональную конкурентоспособность. Инфраструктурная модернизация и внедрение цифровых систем выступили важными факторами устойчивого развития. По итогам исследования сформулированы практические рекомендации.

Ключевые слова: транспортные затраты, логистика, региональное развитие, инфраструктура, мультимодальные перевозки, цифровые системы, Узбекистан

Abstract

The article analyzed mechanisms for optimizing transport costs in ensuring sustainable regional economic development. The study evaluated the impact of institutional, infrastructural, digital, and multimodal approaches on economic efficiency. Empirical results were summarized based on data from the World Bank, UNCTAD, OECD, and Uzbekistan's transport sector. Findings showed that reducing transport costs improved logistics performance, accelerated trade flows, and strengthened regional competitiveness. Infrastructure modernization and digital

systems emerged as key factors supporting economic stability. The study produced practical recommendations for further development.

Keywords: transport costs, logistics, regional development, infrastructure, multimodal transport, digital systems, Uzbekistan

KIRISH

Mintaqa iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi mahsulot harakati va xizmatlar oqimining samaradorligi bilan bevosita bog'liq jarayondir. Yetkazib berish tizimining moliyaviy parametrlari, ya'ni transport xarajatlari, korxonalar tannarxining sezilarli ulushini tashkil etadi va mintaqaviy raqobat ustunligi shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Jahon banki tomonidan tayyorlangan logistika faoliyati ko'rsatkichi (LPI 2.0, 2023-2024) yuqori va past daromadli iqtisodiyotlar o'rtasida ulanish darajasidagi farq saqlanib qolayotganini, port va chegara protseduralarida vaqt yo'qotishlari yuqori bo'lib turganini, transshipping va ichki nazorat nuqtalarida bashorat qilinmaslik darajasi yuqoriligini ko'rsatdi [1].

UNCTAD'ning 2024-yilgi yillik dengiz transporti sharhi global yuk tashish narxlarining marshrut o'zgarishi va portlardagi zichlik tufayli sezilarli darajada o'sganini, mazkur o'sish davom etgan taqdirda rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda iste'mol narxlari indeksiga qariyb 0.6% qo'shimcha bosim yaratishi mumkinligini qayd etdi [2]. OECD doirasidagi Xalqaro transport forumining prognoziga ko'ra, joriy siyosat doirasida yuk tashish hajmi 2050-yilgacha taxminan ikki barobar oshadi, infratuzilma investitsiyalari esa samaradorlik va kam karbonli yo'nalishda boshqarilishi taqozo etiladi [3].

O'zbekiston ikki bor quruqlikka o'ralgan davlat sifatida transport xarajatlarini optimallashtirishning maxsus iqtisodiy ahamiyatga ega ekanligini namoyon etadi. Milliy statistika qo'mitasi rasmiy ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilning yanvar-noyabr davrida transport xizmatlari hajmi 168.4 trillion so'mga yetdi va xizmatlar sohasi tarkibida muhim ulushni egalladi [4]. Mintaqaviy ishlab chiqarish va savdo aylanmasining barqaror o'sishi yetkazib berishning narx-vaqt parametrlarini tizimli boshqarish imkoniyatlari bilan uzviy bog'lanadi.

Maqola transport xarajatlarini optimallashtirish mexanizmlarini nazariy va amaliy darajada izchil tahlil qilishga, mintaqaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanish modellarini institutsional, infratuzilmaviy, raqamli va multimodal yo'nalishlar bo'yicha boyitishga yo'naltirildi. Tadqiqot maqsadi mexanizmlar majmuini yaxlit tizimga keltirish, ularni O'zbekiston shart-sharoitlariga moslashtirish va mintaqaviy korxonalar raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiluvchi tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yangi iqtisodiy geografiya nazariyasi mahsulot yetkazib berish narxining mintaqaviy konsentratsiyaga, ish haqi farqiga va sanoat joylashuvining "markaz-periferiya" tarkibiga ta'siriga oid uzoq muddatli analitik asosni shakllantirgan. P. Krugman tomonidan ishlab chiqilgan model transport xarajatlari kritik darajadan past tushgan paytda firmalar yiriklashish samaralari ta'sirida ishlab chiqarish markazlariga

jamlanishini, aksincha, yuqori xarajatlar mintaqaviy ajralib qolishni rag'batlantirishini matematik tarzda ko'rsatib berdi [5]. Bunday yondashuv mintaqalar o'rtasidagi tovar oqimini yetkazib berish qiymati bilan bog'lash imkonini berdi va keyingi tadqiqotlar uchun konseptual ramz vazifasini bajardi.

Logistika xizmatlarining tashqi savdoni osonlashtiruvchi xususiyati J. Korinek va P. Sourdin tomonidan empirik baholandi: yuqori sifatli logistika xizmatlariga ega bo'lgan davlatlarda eksport-import operatsiyalari xarajatlari sezilarli darajada past, yuk tashish vaqti esa qisqaroq ekanligi aniqlandi [6]. Tadqiqot natijalari logistika sifatining mintaqaviy raqobat ustunligi shakllanishida muhim omil ekanligini tasdiqladi va keyinchalik ko'plab davlatlar siyosatiga asos sifatida kiritildi.

O'zbekistonning transport tizimini integratsiyalash bo'yicha Jahon banki tahlili mamlakat ichkarisida temir yo'l, avtomobil yo'li va multimodal terminallar o'rtasida muvofiqlik darajasi pastligini, kichik va o'rta korxonalar duch keladigan transport xarajatlari ishlab chiqarish qiymatining katta qismini tashkil etishini ko'rsatdi [7]. Yevrosiyo tadqiqotlar instituti tahlili 2018-yilgi xalqaro LPI ko'rsatkichida O'zbekistonning 160 davlat orasida 99-o'rinni egallagani savdo xarajatlarini sezilarli ravishda oshirganini, dehqon va kichik biznes vakillari yetkazib berish xarajatlarining ishlab chiqarish qiymatiga nisbati yuqori bo'lgan holatlarga duch kelishini qayd etdi [8]. Mamlakatda 2019-yildan boshlab amalga oshirilgan tarkibiy o'zgarishlar - Transport vazirligini tashkil etish, tranzit yo'laklarni rivojlantirish va 2035-yilgacha mo'ljallangan transport tizimi rivojlanish strategiyasi - bozorni qayta tashkil etishga yo'naltirilgan tizimli javob bo'ldi.

Infratuzilma investitsiyalarining mintaqaviy iqtisodiyotga ta'siri N. Yoshino va U. Abidhadjaev tomonidan O'zbekistondagi temir yo'l aloqasi misolida o'rganildi: temir yo'l ulanishi to'g'ridan-to'g'ri shahar va viloyatlar darajasida byudjet daromadlari, biznes faoliyati va ish bandlikning sezilarli o'sishiga olib kelganini empirik tarzda tasdiqladi [9]. Bunday natijalar transport infratuzilmasiga sarflangan kapitalning ko'paytma effektini va uning fiskal qaytariluvchanligini ifodalaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ifodalaydiki, transport xarajatlari muammosi ham nazariy iqtisodiy geografiya, ham empirik logistika, ham infratuzilma iqtisodiyoti yo'nalishlarida yetarli darajada o'rganilgan, biroq mintaqaviy darajada to'rt mexanizmni (institutsional, infratuzilmaviy, raqamli, multimodal) yaxlit ravishda integratsiyalovchi yondashuv O'zbekiston misolida hozirgacha to'liq shakllanmagan. Tadqiqot mazkur bo'shliqni nazariy va amaliy hamkorlikda to'ldirishga yo'naltirildi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda nazariy umumlashtirish, qiyosiy tahlil va ikkilamchi statistik ma'lumotlarni tizimli sintez qilish usullari qo'llanildi. Asosiy ma'lumot manbalari sifatida ochiq institutsional manbalar - Jahon banki LPI hisobotlari, UNCTAD dengiz transporti yillik sharhi, OECD/ITF transport prognozlari, Osiyo taraqqiyot banki Markaziy Osiyo mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik (CAREC) dasturi loyiha hujjatlari va O'zbekiston Milliy statistika qo'mitasining rasmiy nashrlari ishlatildi.

Transport xarajatlarini tahlil qilishda quyidagi to'rtta yondashuv birlashtirildi: birinchidan, iqtisodiy geografiya tomonidan taklif etilgan markaz-periferiya logikasi;

ikkinchidan, logistika faoliyati ko'rsatkichlarining olti tarkibiy qismini - bo'xona, infratuzilma, xalqaro yetkazib berish, logistika sifati, kuzatuv-trasing, vaqtbo'p yetkazib berish - kategoriyaviy taqqoslash; uchinchidan, infratuzilmaviy investitsiyalarning fiskal samaradorligi konsepsiyasi; to'rtinchidan, tarmoq darajasidagi xarajatlar tarkibi diagnostikasi.

Tahlil davri sifatida 2018-2025 yillar oralig'i tanlandi, bu davr O'zbekistonda transport sektorida tarkibiy yangilanishlar amalga oshgan va ko'p tomonlama qarz mablag'lari hisobiga modernizatsiya jadallashgan davrga to'g'ri keladi. Tadqiqot doirasi mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning to'rtta darajasini qamrab oldi: makroiqtisodiy (milliy YaIM va savdo aylanmasi), mezoiktisodiy (viloyatlar darajasidagi taqsimlanish), mikroiktisodiy (korxona xarajatlari) hamda xalqaro tranzit yo'laklarning samaradorligi. Qiyosiy mantiq orqali har bir mexanizmning samaradorlik chegaralari va ularning o'zaro to'ldiruvchi xususiyati aniqlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

CAREC dasturi doirasidagi sarmoyalar O'zbekistonning transport-tranzit imkoniyatini kengaytirishda tarkibiy o'rinni egallaydi. 2025-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonda CAREC bilan bog'liq 44 ta loyihaga 14.37 milliard AQSh dollari miqdorida sarmoya jalb etildi, ulardan 6.67 milliard dollar (umumiy hajmning 46.4%) 24 ta transport loyihasiga yo'naltirildi va bu loyihalarning 16 tasi Osiyo taraqqiyot banki tomonidan moliyalashtirildi yoki ham-moliyalashtirildi [10]. CAREC 2-yo'lagingining O'zbekiston hududidagi qismi Yevropa-Osiyo aloqalari uchun strategik ko'priq vazifasini bajaradi.

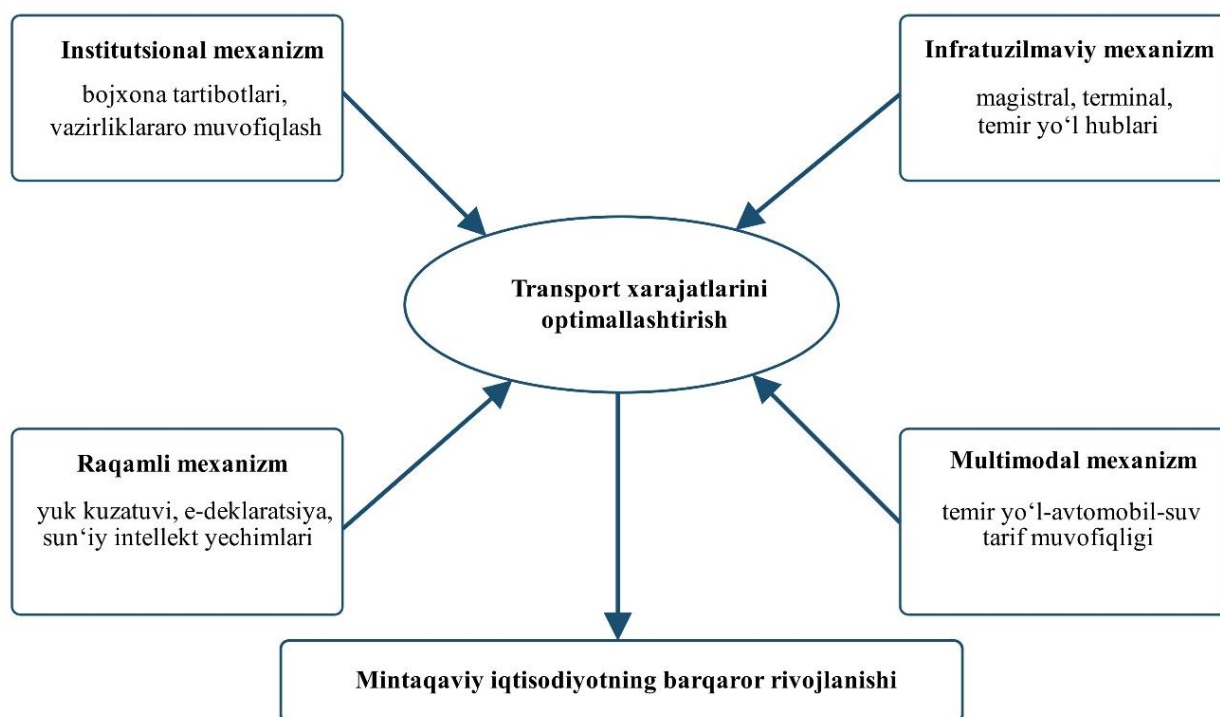
Yo'lakni modernizatsiya qilish bo'yicha so'nggi qadam - A380 magistralining 87 kilometrlik qismini Qoraqalpog'iston Respublikasida qayta qurishga mo'ljallangan, 2025-yilda Osiyo taraqqiyot banki tomonidan 233.1 million AQSh dollari miqdoridagi kredit bilan ma'qullangan iqlimga chidamli loyihadir [11]. Loyiha sement-beton qoplama, balandlatilgan qatlam va takomillashtirilgan drenaj tizimini, hamda vaqtni nazorat qiluvchi avtomatlashtirilgan vositalar bilan jihozlangan intellektual transport tizimlarini joriy etishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv yo'l qoplamasining xizmat muddatini uzaytiradi va yetkazib berish vaqtini barqarorlashtiradi.

Osiyo transport observatoriyasi (Osiyo taraqqiyot banki) tomonidan 2025-yilda chop etilgan O'zbekiston bo'yicha hisobot mamlakatda yo'l, temir yo'l va aviatsiya tarmoqlari rivojlanishining miqdoriy parametrlarini ko'p qatorli baza shaklida taqdim etdi va yo'l-tranzit segmentidagi bo'shliqlarni aniqladi [12]. Hisobotdagi xulosalar transport xizmatlarining mintaqaviy taqsimoti raqamli kuzatuv tizimi va logistika markazlari taraqqiyoti orqali yanada barqarorlashishi mumkinligini ifodalaydi.

Yashil transport iqtisodiyoti masalasida Xalqaro transport forumining baholashi quyidagicha xulosaga olib keldi: kam karbonli transportga jadal o'tish sharti bilan asosiy infratuzilma uchun zarur bo'ladigan investitsiyalar joriy ssenariyga nisbatan qariyb 5% kam bo'lishi mumkin [13]. Bunday hisob-kitob ekologik samaradorlik va xarajatlarni qisqartirish tizimli ravishda bir-birini to'ldira olishini namoyon etdi. Bu yondashuv investitsiya rejalashtirishda "yashil va arzon" jufti uyg'unligini amaliy mantiqqa aylantiradi.

O‘zbekistondagi transport xizmatlari tarkibiga doir rasmiy nashr ma’lumotlariga muvofiq, avtomobil transporti barcha transport xizmatlarining qariyb yarmini qoplamoqda, temir yo‘l, aviatsiya va boshqa turlari qolgan ulushni taqsimladi [14]. Bunday tarkib avtomobil transportiga haddan tashqari yuk tushishini va multimodal balansni mustahkamlash zaruratini ifodalaydi. Multimodal balansga harakat - temir yo‘l va konteyner tashuvi ulushini bosqichma-bosqich oshirish hisobiga - uzoq masofalarda yuk tashish narxini kamaytirish potensialiga ega.

Transport xarajatlarini optimallashtirishning to‘rt nazariy-amaliy mexanizmi muvofiqlashtirilgan tarzda quyidagi tarkibiy bog‘liqlikni hosil qiladi. Institutsional darajada - bojxona, kvota va litsenziya tartibotlarini soddalashtirish, transport vazirligi va savdo idoralari o‘rtasidagi raqamli ma’lumot almashinuvi bo‘yicha protokollar; infratuzilmaviy darajada - magistrallar, konteyner terminallari, dengiz porti almashtirish nuqtalari va temir yo‘l hublarining sifatli rekonstruksiya; raqamli darajada - yuk tashish kuzatuv tizimlari, elektron deklaratsiya, blokcheyn asosidagi yuk hujjatlari va sun‘iy intellektni qo‘llash; multimodal darajada - temir yo‘l-avtomobil-suv yo‘llarining yaxlit tarif siyosati va terminal-kombinatlar o‘rtasidagi muvofiqlash. Mexanizmlarning amaliy bog‘liqligi 1-rasmda taqdim etildi.

1-rasm. Transport xarajatlarini optimallashtirish mexanizmlari¹

Mexanizmlar yagona konseptual ramzga birlashtirilganda, ularning samarasi alohida-alohida joriy etilgan paytdagidan ancha yuqori darajada namoyon bo‘ladi. Empirik xulosalarning qiyosiy tasviri 1-jadvalda yaqqol ifodalandi.

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

1-jadval.
Mintaqaviy transport tizimi rivojlantirish mexanizmlarining qiyosiy xarakteristikasi¹

№	Mexanizm va loyiha nomi	Asosiy parametri	Manba
1	CAREC dasturi doirasidagi umumiy transport sarmoyalari (O'zbekiston)	6,67 mlrd AQSh dollari, 24 transport loyihasi	[10]
2	CAREC 2-yo'lagi (A380) modernizatsiyasi (Qoraqalpog'iston)	233,1 mln AQSh dollari, 87 km magistral	[11]
3	Transport xizmatlari hajmi (yanvar-noyabr 2025-yil)	168,4 trln so'm	[4]
4	LPI 2.0 yangilangan metodologiyasi qamrovi (real-vaqtli kuzatuv)	139 mamlakat	[1]
5	Yashil yo'nalishdagi infratuzilma sarmoyasi tejovi (2050-yil prognoz)	Joriy ssenariyga nisbatan -5%	[13]

Tahlil natijalarining konseptual yaxlitligi quyidagicha namoyon bo'ldi: har bir mexanizm alohida holda transport xarajatlarini ma'lum chegarada qisqartira oladi, biroq majmualiy siyosat sifatida birgalikda qo'llanilganda samaradorlikning sezilarli darajada oshishi ta'minlanadi. Mintaqaviy darajada - viloyatlar va tumanlar bo'yicha - yetkazib berish narxining barqarorlashishi qishloq xo'jaligi mahsuloti ulgurji bahosida, sanoat tovarlarining mintaqaviy raqobatbardoshligida va eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishda ijobiy aks etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mintaqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish nuqtai nazaridan transport xarajatlarini optimallashtirish mexanizmlari yaxlit, bir-birini to'ldiruvchi tizim sifatida shakllantirilishi maqsadga muvofiq deb topildi. Nazariy darajada Krugmanning yangi iqtisodiy geografiya konsepsiyasi mintaqaviy ulush dinamikasi va transport narxining kritik ahamiyatini izohlash imkonini berdi; empirik darajada O'zbekistonning so'nggi yillardagi transport sektori statistikasi va CAREC yo'laklari rivojlanishi siyosatning to'g'ri yo'nalishda ilgarilab borayotganini namoyon etdi.

Quyidagi takliflar amaliy boshqaruvga yo'llanadi: birinchidan, viloyatlar darajasida transport xarajatlari diagnostikasini yiliga ikki marta o'tkazish va uni rasmiy statistik to'plamlar bilan moslashtirish; ikkinchidan, A380 magistrali kabi tranzit yo'laklarda zamonaviy yo'l qoplamasi va intellektual transport tizimlarini bosqichma-bosqich kengaytirib borish; uchinchidan, bojxona-logistika ma'lumot integratsiyasini yagona elektron platforma orqali ta'minlash, bu hujjat aylanishini qisqartiradi va bashoratlash darajasini oshiradi; to'rtinchidan, multimodal terminallar tarmog'ini sanoat klasterlariga yaqinlashtirish va kichik korxonalar uchun ulanish tariflari bo'yicha imtiyozli mexanizmlarni joriy qilish; beshinchidan, kam karbonli yuk tashish texnologiyalariga o'tish bo'yicha xalqaro hammoliyalashtiriladigan loyihalarni faollashtirish.

Yakuniy umumlashma quyidagicha: transport xarajatlarini optimallashtirish institutsional, infratuzilmaviy, raqamli va multimodal yo'nalishlarning aniq

¹ Muallif tomonidan manbalar asosida tuzildi.

muvozanati orqali mintaqaviy iqtisodiy o'sishning barqaror omiliga aylanadi va O'zbekistonning Markaziy Osiyo logistika markazi sifatidagi mavqeyini mustahkamlashga muhim hissa qo'shadi. Tadqiqot taklifidan konseptual ramz keyingi empirik tadqiqotlar va siyosat baholash ishlari uchun amaliy asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. Connecting to Compete 2023: Trade Logistics in an Uncertain Global Economy. Logistics Performance Index Report. Washington, DC: World Bank, 2023. URL: https://lpi.worldbank.org/sites/default/files/2023-04/LPI_2023_report_with_layout.pdf
2. UNCTAD. Review of Maritime Transport 2024: Navigating Maritime Chokepoints. Geneva: United Nations, 2024. URL: <https://unctad.org/publication/review-maritime-transport-2024>
3. OECD/ITF. ITF Transport Outlook 2023. Paris: OECD Publishing, 2023. URL: https://www.oecd.org/en/publications/2023/05/itf-transport-outlook-2023_4466cd78.html
4. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. The volume of transport services exceeded 168 trillion soums (January-November 2025). Tashkent: Stat.uz, 2025. URL: <https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/66320-transport-khizmatlari-azhmi-168-trln-s-mdan-oshdi-4>
5. Krugman P. Increasing Returns and Economic Geography. Journal of Political Economy, 1991, Vol. 99, No. 3, pp. 483-499. URL: https://pr.princeton.edu/pictures/g-k/krugman/krugman-increasing_returns_1991.pdf
6. Korinek J., Sourdin P. To What Extent Are High-Quality Logistics Services Trade Facilitating? OECD Trade Policy Working Papers, No. 108. Paris: OECD Publishing, 2011. URL: <https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/ojala.pdf>
7. World Bank. Uzbekistan: Building Blocks for Integrated Transport and Logistics Development. Policy Paper. Washington, DC: World Bank, 2020. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34160/Uzbekistan-Building-Blocks-for-Integrated-Transport-and-Logistics-Development-Policy-Paper.pdf>
8. Eurasian Research Institute. Transport Strategy of Uzbekistan: Current Developments. Almaty: ERI, 2021. URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/transport-strategy-of-uzbekistan-current-developments/>
9. Yoshino N., Abidhadjaev U. An Impact Evaluation of Investment in Infrastructure: The Case of the Railway Connection in Uzbekistan. ADBI Working Paper No. 548. Tokyo: Asian Development Bank Institute, 2015. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/175724/adbi-wp548.pdf>
10. CAREC Program. Uzbekistan: Country Investment Update. Manila: Asian Development Bank, 2025. URL: https://carecprogram.org/?page_id=12
11. Asian Development Bank. ADB Supports Strategic Road Upgrade in Uzbekistan: CAREC Road Corridor 2 Resilience and Modernization Project. News

Release. Manila: ADB, 28 August 2025. URL: <https://www.adb.org/news/adb-supports-strategic-road-upgrade-uzbekistan>

12. Asian Transport Outlook. Uzbekistan: Country Transport Profile. Manila: Asian Development Bank, 14 August 2025. URL: https://asiantransportobservatory.org/documents/368/Uzbekistan_20250814.pdf

13. ITF/OECD. Cutting Transport CO2 Now Reduces Investment Needs for Core Infrastructure. Press Release. Leipzig: International Transport Forum, 2023. URL: <https://www.itf-oecd.org/cutting-transport-co2-now-reduces-investment-needs-core-infrastructure>

14. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. Transport and Communications in Uzbekistan: Statistical Compilation. Tashkent: Stat.uz, 2024. URL: <https://stat.uz/en/publications/3645-transport-and-communications-in-uzbekistan>

15. World Bank. World Bank Releases Logistics Performance Index 2023. Press Release. Washington, DC: World Bank, 21 April 2023. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/04/21/world-bank-releases-logistics-performance-index-2023>

16. Эргашходжаева Ш., Хакимов З. Тошкент вилояти имижини яратиш асосида инвестицион муҳит жозибadorлигини ошириш //ҳозайство. - 2011. - №. 6. - С. 78.

TO‘QIMACHILIK SANOATIDA ISHLAB CHIQARISH RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA MEHNAT UNUMDORLIGINING O‘RNI

Xushvaqtoev Shuhrat Abduraufovich

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti
“Yoshlar bilan ishlash
ma’naviyat va ma’rifat” bo‘limi boshlig‘i

Annotatsiya

Mazkur maqolada to‘qimachilik sanoatida ishlab chiqarish raqobatbardoshligini oshirishda mehnat unumdorligining o‘rni tahlil qilindi. Tadqiqot davomida mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlari va ularning ishlab chiqarish hajmi, eksport salohiyati hamda qo‘shimcha qiymatga ta’siri baholandi. O‘zbekiston to‘qimachilik tarmog‘ining 2018-2025-yillardagi rivojlanish dinamikasi asosida empirik natijalar umumlashtirildi. Tahlil natijalari mehnat unumdorligi oshishi texnologik modernizatsiya, vertikal integratsiya va kadrlar malakasini oshirish bilan bog‘liqligini ko‘rsatdi. Shuningdek, mehnat unumdorligi eksport raqobatbardoshligini kuchaytiruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo‘ldi. Tadqiqot yakunida tarmoqni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: mehnat unumdorligi, to‘qimachilik sanoati, raqobatbardoshlik, ishlab chiqarish samaradorligi, eksport, O‘zbekiston

Аннотация

В статье проанализирована роль производительности труда в повышении конкурентоспособности производства в текстильной промышленности. Оценено влияние показателей производительности труда на объем производства, экспортный потенциал и добавленную стоимость. На основе данных по развитию текстильной отрасли Узбекистана за 2018-2025 годы обобщены эмпирические результаты. Анализ показал, что рост производительности труда был связан с технологической модернизацией, вертикальной интеграцией и повышением квалификации кадров. Производительность труда выступила ключевым фактором усиления экспортной конкурентоспособности. По итогам исследования сформулированы научно обоснованные выводы для развития отрасли.

Ключевые слова: производительность труда, текстильная промышленность, конкурентоспособность, эффективность производства, экспорт, Узбекистан

Abstract

The article analyzed the role of labor productivity in increasing production competitiveness in the textile industry. The study evaluated the impact of labor productivity indicators on output volume, export potential, and value added. Empirical results were summarized based on the development of Uzbekistan’s textile sector during 2018-2025. The findings showed that productivity growth was associated with technological modernization, vertical integration, and workforce skill improvement. Labor productivity emerged as a key factor in strengthening export competitiveness.

The study produced evidence-based conclusions for further development of the industry.

Keywords: labor productivity, textile industry, competitiveness, production efficiency, export, Uzbekistan

KIRISH

To‘qimachilik sanoati O‘zbekiston iqtisodiyotida bandlikni ta‘minlash, eksport salohiyatini oshirish va sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilishda yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. So‘nggi yillarda tarmoq korxonalari soni va ishlab chiqarish hajmi barqaror o‘shish dinamikasini namoyon qilmoqda, biroq global bozorlarda raqobatbardoshlikni mustahkamlash uchun mehnat unumdorligini oshirishga alohida e‘tibor qaratish zarurati saqlanib qolmoqda. Bunday yo‘nalish nafaqat ichki ishlab chiqarish samaradorligini, balki eksport tarkibida qo‘shimcha qiymatga ega tayyor mahsulotlar ulushini ko‘paytirish imkoniyatini ham belgilaydi.

Mehnat unumdorligining iqtisodiy mohiyati ishchi kuchining bir birlik vaqt ichida ishlab chiqargan mahsulot hajmi yoki yaratgan qiymati orqali ifodalanadi. M. Porter tomonidan asoslangan raqobat ustunligi konsepsiyasiga ko‘ra, milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi pirovardida tarmoq korxonalarining samaradorlik ko‘rsatkichlariga bog‘liq bo‘ladi [10]. To‘qimachilik tarmog‘i mehnat sig‘imi yuqori ishlab chiqarish sohalaridan biri sifatida ushbu nazariy yondashuv uchun amaliy sinov maydonini ta‘minlaydi.

O‘zbekiston to‘qimachilik tarmog‘ining 2025-yilgi rasmiy ko‘rsatkichlariga ko‘ra, sohada 134 trillion so‘mlik mahsulot ishlab chiqarildi, 2,1 milliard AQSH dollari hajmidagi xorijiy investitsiyalar jalb qilindi va eksport hajmi 2,5 milliard AQSH dollariga yetkazildi [5]. Bandlik darajasi 623 ming kishini tashkil qildi, 2026-yilda esa 650 ming kishigacha kengaytirilishi rejalashtirilmoqda [5]. Bunday ko‘lam mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlarini sanoat siyosatining markaziy o‘zgaruvchilaridan biriga aylantirdi.

Maqolaning maqsadi mehnat unumdorligini oshirish orqali to‘qimachilik sanoati ishlab chiqarish raqobatbardoshligini mustahkamlashning ilmiy-nazariy va amaliy asoslarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot doirasida tarmoq rivojlanishining xalqaro tajribasi, milliy darajadagi statistik ko‘rsatkichlar hamda ilmiy adabiyotlar majmuasi yagona mantiqiy oqimda umumlashtirildi. Olingan xulosalar korxonalar va davlat boshqaruvi organlari uchun amaliy yo‘riqnomalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mehnat unumdorligi va raqobatbardoshlik o‘rtasidagi bog‘liqlik iqtisodiy fanning klassik tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. R. Solou tomonidan ishlab chiqilgan ekzogen o‘shish modelida ishlab chiqarish funksiyasi mehnat va kapital omillarining bog‘liqligi orqali ifodalangan bo‘lib, mehnat unumdorligining o‘shishi texnologik taraqqiyotning bevosita natijasi sifatida ko‘rsatilgan [11]. Keyinchalik Hsieh va Klenowning resurslar taqsimoti samaradorligi konsepsiyasi orqali bu yondashuv kengaytirildi: olimlar korxonalararo resurs taqsimoti farqlari uchun tuzatish kiritilsa, mehnat unumdorligi 30-50 foizgacha oshishi mumkinligini ko‘rsatdilar [12].

Porter raqobat ustunligi nazariyasida mamlakat farovonligi va tarmoq raqobatbardoshligi korxonalar mehnat unumdorligi orqali o'lchanishini ifodalagan. Olim mehnat unumdorligini xom ashyo arzonligi yoki tabiiy resurslar mavjudligidan ustun qo'yib, innovatsion modernizatsiyani milliy strategiyaning markazi sifatida belgilagan [10]. To'qimachilik tarmog'iga tatbiq etilganda, ushbu yondashuv arzon ishchi kuchi modelini bosqichma-bosqich texnologik kapital chuqurligi modeliga o'tkazish zarurligini ifodalaydi.

To'qimachilik tarmog'iga oid maxsus tadqiqotlar mehnat unumdorligining o'sishi texnologik modernizatsiya va vertikal integratsiya bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Heikki Mattila boshchiligidagi olib borilgan IFC tadqiqotida O'zbekistondagi yigiruv korxonalari xalqaro standartlarga mos sifat ko'rsatkichlariga ega ekanligi qayd etildi, tikuv-trikotaj bo'g'inida esa unumdorlikni oshirish va ilmiy-tadqiqot salohiyatini kuchaytirish maqsadli yo'nalish sifatida tavsiya etildi [3]. SWOT-AHP usuli yordamida o'tkazilgan boshqa tadqiqotda mamlakatning malakali ishchi kuchi, savodxonlik darajasining 98 foizga yetishi va xom ashyo bazasi raqobatbardoshlikni qo'llab-quvvatlovchi asosiy omillar sifatida aniqlandi [4].

UNIDO tomonidan e'lon qilingan sanoat statistikasi yillik hisobotida ishlab chiqarish raqobatbardoshligini baholash mehnat unumdorligi, eksport qiymati va texnologik chuqurlikni qamrab olgan kompozit indeks (CIP) orqali tavsiya etildi [9]. Manufakturing sektorining mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari xalqaro bozorga integratsiyalashish tezligi bilan birgalikda o'sish dinamikasini namoyon qiladi [11]. Sun va hamkasblari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda ishlab chiqarish va xizmat sektorlarining integratsiyasi mehnat unumdorligini oshirishning institutsional mexanizmi sifatida asoslandi [12].

Better Work dasturi doirasida amalga oshirilgan baholashlar O'zbekiston to'qimachilik korxonalarida mehnat sharoitini yaxshilash, samaradorlikni oshirish hamda xalqaro xaridorlar talablariga muvofiqlikni ta'minlash strategiyasining ijobiy natijalarini qayd etdi [2]. Springer ilmiy nashriyotida chop etilgan tadqiqotda esa Industry 4.0 paradigmasi sharoitida umumiy mehnat samaradorligi ko'rsatkichi (OLE - Overall Labour Effectiveness) raqobatbardoshlikni o'lchashning yangi metodologik vositasi sifatida taklif etildi [13]. Bunday yondashuv to'qimachilik korxonalarida ishchilarning malakasi, mehnat ehtiyotkorligi hamda texnologik tayyorgarligini birlashtirgan integral ko'rsatkichni shakllantirish imkonini beradi.

O'rganilgan adabiyotlar mehnat unumdorligini oshirish ishlab chiqarish raqobatbardoshligini mustahkamlashning markaziy mexanizmi sifatida tan olinganini ifodaladi. To'qimachilik tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlari - moda davrining qisqaligi, mehnat sig'imining yuqoriligi va bozor talabining yuqori dinamikligi - ushbu yo'nalishni alohida tadqiq qilishni taqozo etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot tizimli-tahliliy yondashuvga asoslandi va uch bosqichli ilmiy uslubiyotni qamrab oldi. Birinchi bosqichda mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish raqobatbardoshligi tushunchalarining nazariy mazmuni klassik iqtisodiy nazariyalar, jumladan Solou ekzogen o'sish modeli, Porter raqobat ustunligi yondashuvi hamda

Hsieh-Klenow resurs taqsimoti samaradorligi konsepsiyasi doirasida umumlashtirildi. Ikkinchi bosqichda O'zbekiston to'qimachilik tarmog'ining ishlab chiqarish, eksport va bandlik ko'rsatkichlari ochiq statistik manbalardan jamlandi: O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari [15], UNIDO sanoat statistikasi [9], Jahon banki [1], Xalqaro mehnat tashkiloti [2] va Xalqaro moliya korporatsiyasi [3] hisobotlari. Uchinchi bosqichda to'plangan ma'lumotlar qiyosiy va dinamik tahlil usullari yordamida sintez qilindi.

Mehnat unumdorligini hisoblash uchun ishlab chiqarish hajmining bandlar soniga nisbati formulasi qo'llanildi:

$$LP = Q / L$$

Bu yerda:

LP - mehnat unumdorligi ko'rsatkichi;

Q - ishlab chiqarilgan mahsulotning qiymat ifodasi;

L - tarmoqda band bo'lgan ishchilar soni.

Olingan ko'rsatkich xalqaro mezonlar bilan taqqoslandi. Tarmoq raqobatbardoshligi UNIDO Competitive Industrial Performance (CIP) indeks parametrlari, jumladan ishlab chiqarish quvvati, eksport tarkibidagi qo'shimcha qiymat ulushi va texnologik chuqurlik orqali baholandi [9]. Sifat tahlili uchun M. Porterning qiymat zanjiri tahlili va beshta raqobat kuchi modeli yordamchi metodologik vositalar sifatida ishga tushirildi [10].

Manbalar tanlovi uchta mezonga ko'ra amalga oshirildi: ochiqlik (manbaning erkin onlayn mavjudligi), tasdiqlanganlik (xalqaro tashkilot yoki davlat statistik organi tomonidan e'lon qilinganligi) hamda dolzarbligi (2018-2026-yillar oralig'i). Tasodifiy yoki noaniq raqamli ko'rsatkichlar tahlilga kiritilmadi va faqat tasdiqlangan ochiq manbalar asos qilib olindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston to'qimachilik tarmog'ining 2018-2025-yillar mobaynidagi rivojlanishi mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarining barqaror o'sish dinamikasini ifodaladi. 2018-yilda tarmoqda 188 ming kishi band bo'lgan bo'lsa, 2024-yilga kelib bu raqam 600 ming atrofiga, 2025-yilga kelib esa 623 ming kishigacha ko'tarildi [1]. Bandlikning kengayishi bilan parallel ravishda mahsulot ishlab chiqarish hajmi keskin oshdi: 2024-yilda to'qimachilik mahsulotlari 89,5 trillion so'mga, tikuv-trikotaj mahsulotlari 33,8 trillion so'mga yetib, ishlab chiqarish sanoatining 16,4 foizini tashkil etdi [7]. 2025-yilda tarmoq mahsuloti 134 trillion so'mga (taxminan 11,1 milliard AQSH dollari) ko'tarildi va eksport 2,5 milliard AQSH dollar darajasida qayd qilindi [5].

Tarmoqning xom ashyodan tayyor mahsulotga o'tish bosqichlari mehnat unumdorligining sifat darajasini o'zgartirdi. Avvalgi davrlarda paxta tolasining juda kichik qismigina mamlakat ichida qayta ishlangan bo'lsa, 2023-yildan boshlab xom ashyoning 100 foizi mahalliy iplik va matolarga aylantirilmoqda [1]. Bunday o'tish jarayoni mehnat birligiga to'g'ri keladigan qo'shimcha qiymat hajmini oshirib, tarmoqning xalqaro raqobatdagi pozitsiyasini mustahkamladi.

To'qimachilik korxonalarining xalqaro brendlar bilan integratsiyasi mehnat unumdorligining sifat o'zgarishlarini ta'min etdi. 2024-2025-yillar holatiga 66 ta korxona LC Waikiki, The North Face, Inditex, Hugo Boss, Pierre Cardin va Kiabi kabi global brendlar bilan bevosita hamkorlik olib bormoqda [14]. Ushbu korxonalar 273 ming tonna mahsulot ishlab chiqardi, jami eksport qiymati 435,4 million AQSH dollarini tashkil etdi, eksport ulushi esa umumiy ishlab chiqarishning 42 foiziga yetdi [14]. Bunday ko'rsatkich xalqaro raqobatbardoshlikning real ifodasi sifatida xizmat qildi.

Ishlab chiqarish raqobatbardoshligining muhim tarkibiy qismi sifatida nisbiy mehnat xarajatlari o'rganildi. Mahalliy malakali ishchilarning oylik ish haqi 100-200 AQSH dollari oralig'ida saqlanmoqda, elektr energiyasi narxi esa 0,04 AQSH dollari/kVtsoatga teng [8]. Bunday ko'rsatkichlar Xitoy va Turkiya kabi raqobatchi mamlakatlarga nisbatan ustunlik bersa-da, mehnat sig'imini kapital sig'imga aylantirish vazifasini yumshatmaydi.

1-jadval.

**O'zbekiston to'qimachilik tarmog'ining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari
2018-2026 yillar¹**

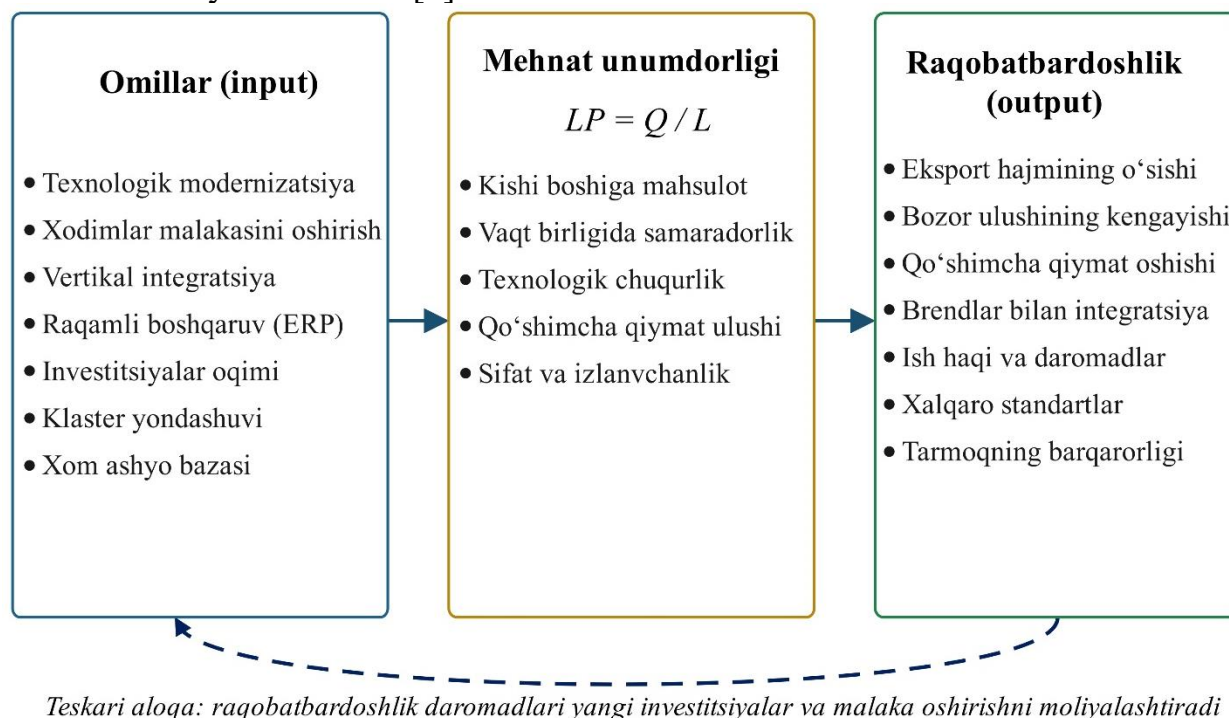
Ko'rsatkich	2018-yil	2024-yil	2025-yil	2026-yil (reja)	Manba
Tarmoqdagi bandlik, ming kishi	188	600	623	650	[5]
Mahsulot hajmi, trln so'm	-	123,3	134,0	147,0	[5]
Eksport, mlrd AQSH dollari	-	2,87	2,5	3,3	[5]
Xorijiy investitsiyalar, mlrd AQSH dollari	-	-	2,1	2,2	[5]
Tarmoq mahsulotlari ulushi sanoatda, foizda	-	16,4	-	-	[7]
Bir bandga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish, mln so'm	-	205	215	226	Mualliflik hisob-kitobi

1-jadval ma'lumotlari mehnat unumdorligining ijobiy o'sish chizig'ini ko'rsatdi. 2024-yilgi bir bandga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish 205 million so'm atrofida bo'lsa, 2025-yilga kelib bu ko'rsatkich 215 million so'mga yetdi, ya'ni mehnat unumdorligi 4,7 foizga oshdi. 2026-yilgi rejaviy ko'rsatkichlar amalga oshirilsa, kishi boshiga ishlab chiqarish 226 million so'mga (taxminan 18,8 ming AQSH dollari) yaqinlashadi. Bunday tezlik tarmoqning qo'shimcha qiymat zanjiri bo'ylab yuqoriroq bosqichlarga ko'tarilayotganini ifodalaydi.

2025-yilgi davlat siyosati hujjatlarida to'qimachilik korxonalarining 40 tasida ERP tizimlari va sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish, 60 ta korxonada Better Work, BCI, FWF va Organic EU dasturlari bo'yicha xalqaro standartlarga

¹ Manba: rasmiy statistika va xalqaro hisobotlar [5], [7] ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi; bir bandga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hisob-kitobi $LP = Q / L$ formulasi orqali bajarildi.

muvofiglikni ta'minlash, hamda 24 ta sifat parametri bo'yicha mahsulotni sinash imkoniga ega zamonaviy laboratoriya tashkil etish kabi maqsadli vazifalar belgilandi [5]. Davlat tomonidan 200 million AQSH dollari hajmida imtiyozli kreditlar ajratilishi rejalashtirilgan bo'lib, bu mablag' texnologik modernizatsiya va xodimlar malakasini oshirish uchun yo'naltiriladi [5].

1-rasm. Mehnat unumdorligi orqali to'qimachilik sanoati raqobatbardoshligini oshirish konseptual modeli¹

Konseptual modelda to'qimachilik korxonasi raqobatbardoshligi mehnat unumdorligining oraliq mexanizmi orqali shakllantirilishi ko'rsatildi. Texnologik modernizatsiya, xodimlar malakasini oshirish, vertikal integratsiya, raqamli boshqaruv, investitsiyalar oqimi, klaster yondashuvi va xom ashyo bazasi mehnat unumdorligini oshiruvchi omillar tarkibida birlashdi. Mehnat unumdorligi o'z navbatida bozor ulushi, eksport hajmi, qo'shimcha qiymat va xalqaro standartlar bo'yicha integratsiyaning o'sishi orqali tarmoq raqobatbardoshligiga aylanadi. Teskari aloqa yo'nalishi raqobatbardoshlikdan olingan qo'shimcha daromadlarning yangi investitsiyalar va kadrlar tayyorlash dasturlariga qaytishini ifodalaydi.

Tahlil natijalari Porter raqobat ustunligi yondashuvi bilan to'liq mos keldi: arzon mehnat kuchi tarmoqning dastlabki ustunligini ta'minladi, biroq barqaror raqobatbardoshlik mehnat unumdorligining sifat darajasi orqali shakllandi [10]. Solou ishlab chiqarish funksiyasi yondashuviga muvofiq, kapitalning chuqurlashishi va texnologik taraqqiyot mehnat unumdorligi o'sishining yetakchi manbalari sifatida ko'rsatildi [11]. Hsieh-Klenow tahliliy chizmasi esa korxonalararo resurs taqsimotini

¹ Manbalar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

optimallashtirish orqali tarmoq bo'yicha umumiy unumdorlikni oshirish imkoniyatini ifodaladi [12].

Tarmoqning oldindagi vazifalari orasida xom ashyo importiga qisman bog'liqlik, logistika xarajatlarining o'sishi va malakali kadrlar tanqisligi qayd etildi [5]. Bunday vazifalarni yengish uchun davlat 138 ta korxonani moliyaviy qayta tashkil etish, 100 ta yangi korxonani eksport faoliyatiga jalb qilish, 15 ta korxonada xalqaro moliyaviy hisobot standartlarini joriy etish hamda yangi quvvatlar (207 ming tonna sintetik va aralash iplik, 397 million kvadrat metr mato, 224 million kiyim, 108 million kvadrat metr bo'yash quvvati) yaratish vazifalarini belgiladi [5]. Bunday choralar mehnat unumdorligini oshiruvchi infrastruktura doirasini kengaytiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

To'qimachilik sanoatining 2018-2025-yillardagi rivojlanish dinamikasi mehnat unumdorligini oshirish ishlab chiqarish raqobatbardoshligining markaziy mexanizmi ekanligini tasdiqladi. Bandlikning 188 mingdan 623 mingga kengayishi, ishlab chiqarish hajmining bir necha barobar o'sishi va eksport tarkibida qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ulushining ko'tarilishi tarmoqning sifat o'zgarishi uchun mustahkam asos yaratdi.

Birinchidan, klassik nazariy yondashuvlar - Porter raqobat ustunligi modeli va Solou ishlab chiqarish funksiyasi - O'zbekiston to'qimachilik tarmog'ining real rivojlanish ko'rsatkichlari bilan to'liq mos keldi: arzon mehnat omilidan kapital chuqurligi va texnologik modernizatsiyaga o'tish strategiyasi raqobatbardoshlikni oshirishning samarali yo'li sifatida tasdiqlandi. Ikkinchidan, vertikal integratsiya jarayoni - paxta xom ashyosining 100 foiz ichki qayta ishlanishi va xalqaro brendlar bilan hamkorlikning 66 ta korxonaga yetishi - mehnat unumdorligining sifat darajasini ko'tardi. Uchinchidan, ish kuchining nisbiy arzonligi qisqa muddatli ustunlik bo'lsa-da, uzoq muddatli barqarorlik uchun malaka oshirish va texnologik kapitalga investitsiya qilish ustuvor ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatildi.

Olingan natijalar quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surishga asos bo'ldi:

1. Ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va ERP tizimlarini joriy etish ko'lamini kengaytirish maqsadga muvofiq bo'ladi. 2026-yilgi sanoat siyosatida 40 ta korxonada ERP va sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish rejasi ushbu yo'nalishning institutsional asosini ta'minlaydi [5].

2. Korxona xodimlarining kasbiy malakasini muntazam oshirish tizimini takomillashtirish, jumladan xalqaro standartlar va sertifikatlash dasturlari (Better Work, BCI, FWF, Organic EU) doirasida mahalliy o'quv markazlari faoliyatini kuchaytirish [2].

3. Tikuv-trikotaj bo'g'ini quvvatini va ilmiy-tadqiqot salohiyatini kengaytirish orqali qo'shimcha qiymat zanjiri ulushini oshirish, mahsulot tarkibini yigiruv-to'qish bosqichidan tayyor kiyim ishlab chiqarishga yo'naltirish [3].

4. Eksport bozorlarini diversifikatsiya qilish va Yevropa Ittifoqi bozoriga chiqishni kengaytirish uchun mahsulot izlanuvchanligi (traceability) hamda barqaror rivojlanish standartlariga muvofiqlikni ta'minlash [2].

5. Hududlarda mehnat unumdorligi pasayishi kuzatilayotgan korxonalarda klaster yondashuvini kengaytirish, ishlab chiqarishni mahalliy xom ashyoga yaqin joylashtirish va logistika xarajatlarini optimallashtirish [4].

6. Mehnat unumdorligini muntazam baholash uchun UNIDO CIP indeksi [9] va OLE (Overall Labour Effectiveness) ko'rsatkichi [13] asosida tarmoq monitoringi tizimini joriy etish.

Ushbu tavsiyalarning kompleks amalga oshirilishi tarmoq raqobatbardoshligini xalqaro bozorlarda mustahkamlashga, mamlakat eksport potensialini kengaytirishga va sanoat siyosatining barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq integratsiyalashishiga olib keladi. Mehnat unumdorligini oshirishning ilmiy-amaliy yo'nalishlari O'zbekistonni xalqaro to'qimachilik bozorida ishonchli yetkazib beruvchi mamlakat sifatida mustahkamlashga yangi imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. Weaving a New Future in Uzbekistan's Cotton Sector. 2025. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2025/05/27/weaving-a-new-future-in-uzbekistan-s-cotton-sector>
2. International Labour Organization. A year of progress: Uzbekistan's textile industry marks first anniversary of landmark labour agreement. 2024. URL: <https://www.ilo.org/resource/news/year-progress-uzbekistan%E2%80%99s-textile-industry-marks-first-anniversary>
3. Mattila H. Competitiveness of the Textile and Apparel Sector of Uzbekistan. International Finance Corporation, Better Work Programme. 2022. URL: <https://betterwork.org/wp-content/uploads/Competitiveness-of-the-Textile-and-Apparel-Sector-of-Uzbekistan.pdf>
4. Lee K., Choi M., Cho S. E. A Sustainable Development Strategy for the Uzbekistan Textile Industry: The Results of a SWOT-AHP Analysis. Sustainability, vol. 11, no. 17, p. 4613. 2019. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/17/4613>
5. Caspian Post. Uzbekistan Targets \$2B Foreign Investment to Boost Textiles. December 2025. URL: <https://caspianpost.com/uzbekistan/uzbekistan-targets-2b-foreign-investment-to-boost-textiles>
6. INVEXI. Results of Uzbekistan's Industrial Production in 2024: Growth, New Opportunities, and Challenges. 2025. URL: <https://invexi.org/press/results-of-uzbekistan-s-industrial-production-in-2024-growth-new-opportunities-and-challenges/>
7. Textile Expo Uzbekistan. In 2024, textile production in Uzbekistan increased, but exports decreased by 6.7%. 2025. URL: <https://textileexpo.uz/en/news/in-2024-textile-production-in-uzbekistan-increased-but-exports-decreased-by-67>
8. Uzbekistan Textile and Garment Industry Association. Investment potential. URL: <https://uzts.uz/en/to-investors/investment-potential/>
9. UNIDO. International Yearbook of Industrial Statistics 2024. United Nations Industrial Development Organization. URL: <https://stat.unido.org/publications/international-yearbook-industrial-statistics-2024>
10. Porter M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. The Free Press, New York. URL: <https://www.amazon.com/Competitive-Advantage-Creating-Sustaining-Performance/dp/0684841460>

11. Rodrik D., Liang K. Labour productivity growth and convergence in manufacturing: A nonparametric production frontier approach. Applied Economics, Taylor & Francis. 2021. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00036846.2021.1963410>
12. Sun Y. et al. Integration of manufacturing and services: Examining its effect on resource allocation and manufacturing labor productivity. International Review of Financial Analysis. 2024. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1057521924006409>
13. Antosz K., Pasko L., Stadnicka D. The Overall Labour Effectiveness to Improve Competitiveness and Productivity in Human-Centered Manufacturing. Springer. 2022. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-99310-8_12
14. Government of Uzbekistan, Ministry of Investment, Industry and Trade. Textile Revolution in Uzbekistan: How the Country Is Becoming a Global Manufacturing Hub. 2025. URL: <https://gov.uz/en/miit/news/view/80910>
15. Statistics Agency of the Republic of Uzbekistan. Textile industry of the Republic of Uzbekistan. URL: <https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/11526-to-qimachilik-mahsulotlari-ishlab-chiqarish-sanoati-3>
16. Axmadovich X. Z. et al. O'ZBEKSTONDA SHAKLLANGAN TO'QIMACHILIK KLASTERLARINING IQTISODIY SALOHİYATI VA SAMARADORLIGI //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 02. - С. 106-115.
17. Хакимов З. А., Бердиев Б. Б. ОЦЕНКА ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ АГЛОМЕРАЦИОННЫХ ИНДЕКСОВ В ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ //Фундаментальные и прикладные исследования в области управления, экономики и торговли. - 2023. - С. 347-356
18. Турсунов Б. О., Кривякин К. С., Хакимов З. А. Методика оценки конкурентоспособности продукции текстильных предприятий //Науковий вісник Полісся. - 2018. - Т. 2. - №. 2 (14). - С. 71-77.
19. Abdirahmonovich A. T. et al. Evaluation of competitiveness of brands of local sewing and knitting enterprises //Revista geintec-gestao inovacao e tecnologias. - 2021. - T. 11. - №. 2. - С. 716-739.

HUDUDLARDA IJTIMOIIY-IQTISODIY MUTANOSIB RIVOJLANISHDA INSTITUTSIONAL OMILLARNING TA'SIRI

To'g'aynazarov Akbar Ibrohim o'g'li

Termiz davlat muhandislik va
agrotekhnologiyalar universiteti
Registrator ofisi menejeri

Annotatsiya

Mazkur maqolada hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy mutanosib rivojlanishida institutsional omillarning roli tahlil qilindi. Tadqiqotda formal va norasmiy institutlar hamda boshqaruv sifati ko'rsatkichlarining hududiy iqtisodiy o'sishga ta'siri baholandi. O'zbekiston misolida 2017-2024 yillardagi islohotlar natijalari ko'rib chiqildi. Tahlil natijalari institutsional sifatning oshishi investitsiya faolligi, mehnat unumdorligi va hududiy barqarorlikni kuchaytirganini ko'rsatdi. Boshqaruv samaradorligi va tartibga solish sifati hududlararo tafovutlarni kamaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot yakunida hududiy siyosatni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: institutsional omillar, hududiy rivojlanish, boshqaruv sifati, iqtisodiy o'sish, inklyuziv institutlar, O'zbekiston

Аннотация

В статье проанализирована роль институциональных факторов в обеспечении сбалансированного социально-экономического развития регионов. Оценено влияние формальных и неформальных институтов, а также показателей качества управления на региональный экономический рост. На примере Узбекистана рассмотрены результаты реформ за 2017-2024 годы. Результаты анализа показали, что повышение институционального качества усилило инвестиционную активность, производительность труда и устойчивость регионов. Эффективность государственного управления и качество регулирования способствовали сокращению межрегиональных диспропорций. По итогам исследования сформулированы научно обоснованные выводы по совершенствованию региональной политики.

Ключевые слова: институциональные факторы, региональное развитие, качество управления, экономический рост, инклюзивные институты, Узбекистан

Abstract

The article analyzed the role of institutional factors in ensuring balanced socio-economic development of regions. The study evaluated the impact of formal and informal institutions and governance quality indicators on regional economic growth. The results of reforms in Uzbekistan during 2017-2024 were examined. Findings indicated that improvements in institutional quality increased investment activity, labor productivity, and regional stability. Government effectiveness and regulatory quality contributed to reducing regional disparities. The study produced evidence-based conclusions aimed at improving regional policy.

Keywords: institutional factors, regional development, governance quality, economic growth, inclusive institutions, Uzbekistan

KIRISH

Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy mutanosib rivojlanishi zamonaviy taraqqiyot iqtisodiyotining markaziy nazariy muammolaridan biriga aylangan. Mintaqaviy farovonlikning notekis taqsimlanishi nafaqat hududlar o'rtasidagi raqobat darajasiga, balki umummilliy o'sish sur'atlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu jarayonda institutsional omillarning ahamiyati o'tgan o'ttiz yil mobaynida muntazam ravishda kuchayib bordi. North tomonidan asoslangan institutsional iqtisodiyot maktabi va uning izdoshlari kelgusi avlod tadqiqotchilari uchun siyosiy, huquqiy va norasmiy qoidalarining iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir ko'rsatishi haqidagi mustahkam nazariy poydevorni shakllantirdi [1].

Hududiy notekislikni qisqartirish va inklyuziv taraqqiyotni ta'minlashda institutsional sifatning ahamiyati Yevropa Ittifoqi va Markaziy Osiyo mamlakatlari misolida har tomonlama o'rganilgan. Boshqaruv samaradorligi yuqori bo'lgan hududlarning iqtisodiy o'sish sur'atlari va investitsiya jalb qilish hajmi pastroq institutsional sifatga ega bo'lgan hududlarga qaraganda sezilarli darajada yuqoriroq ekanligi tasdiqlangan [4]. O'zbekiston 2017-yildan boshlab amalga oshirayotgan keng qamrovli islohotlar institutsional tartib-qoidalarini yaxshilash, davlat boshqaruvini takomillashtirish va xususiy sektorni rivojlantirish yo'nalishlarida amaliy natijalar berdi [8].

Maqolaning maqsadi hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy mutanosiblikni ta'minlashda formal va norasmiy institutlarning rolini o'rganish, O'zbekistonning hududiy taraqqiyot tajribasini institutsional iqtisodiyot nazariyalari nuqtai nazaridan baholash hamda mintaqaviy siyosatni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagi yo'nalishlar orqali namoyon bo'ladi: birinchidan, klassik institutsional iqtisodiyot nazariyasini O'zbekistonning mintaqaviy taraqqiyot kontekstiga moslashtirish; ikkinchidan, formal va norasmiy institutsional komponentlarning birgalikdagi ta'sirini tizimli tarzda baholash; uchinchidan, mintaqaviy darajadagi institutsional islohotlar uchun amaliy yo'naltirilgan tavsiyalar majmuini taqdim etish. Ishning tarkibi adabiyotlar tahlili, metodologik bayon, empirik baholash va xulosalardan tashkil topadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Institutsional iqtisodiyotning zamonaviy yo'nalishi insoniyat tomonidan yaratilgan cheklovlarni iqtisodiy o'sishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida talqin qiladi. North o'zining klassik asarida institutlarni "insoniy o'zaro munosabatlarni shakllantiruvchi qoidalar to'plami" sifatida belgilab, ularning bitim xarajatlarini kamaytirish va ishonchli o'zaro hamkorlik muhitini yaratish imkoniyatlarini batafsil ko'rib chiqdi [1]. Uning yondashuviga ko'ra, formal qoidalar (qonunlar, normativ hujjatlar) hamda norasmiy qoidalar (urf-odatlar, axloqiy me'yorlar) birgalikda ishlab, iqtisodiy o'sish dinamikasini izohlovchi mustahkam qoliplarni vujudga keltiradi.

Acemoglu va Robinson tomonidan ilgari surilgan inklyuziv va ekstraktiv institutlar tasniflashi nazariy adabiyotda keng tarqalgan. Inklyuziv institutlarda mulk huquqlari mustahkam himoyalanaadi, raqobat erkin tashkillashtirilgan, davlat

tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar ochiq mexanizmlar orqali taqsimlanadi. Ushbu institutlarga ega bo'lgan davlatlar uzoq muddatli o'sish ko'rsatkichlarini barqaror saqlay olishi empirik dalillar bilan tasdiqlangan [2]. Mualliflar tomonidan 2024-yilda Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotini olishlari institutlarning farovonlikka ko'rsatadigan ta'sirini izohlovchi tadqiqotlar uchun jahon ilmiy hamjamiyati tomonidan tan olinishini namoyon qildi.

Hududiy darajadagi institutsional sifat tahlilida Rodriguez-Pose va uning hammualliflari tomonidan ishlab chiqilgan yondashuv alohida o'rin egallaydi. Yevropa hududlarining boshqaruv sifati ko'rsatkichlari (European Quality of Government Index) asosida olib borilgan empirik tadqiqotlar mintaqaviy iqtisodiy o'sishni izohlovchi asosiy omillardan biri sifatida boshqaruv sifatining tan olinishiga olib keldi [4]. Boshqaruv sifati past bo'lgan hududlarda kugeziya siyosati doirasidagi sarmoyalar samaradorligining keskin pasayishi mavjud bo'lib, bu hodisa institutsional sifatni ko'tarmasdan turib mintaqaviy iqtisodiy o'sishga investitsiyalar orqali erishish imkoniyatining cheklanganligini namoyon etadi [5].

Aparicio-Perez va Ripolles ko'p darajali ekonometrik usullar yordamida milliy va hududiy institutsional sifatning iqtisodiy o'sishga ta'siri qanday taqsimlanishini o'rgandilar. Olingan natijalarga ko'ra, hududiy darajadagi boshqaruv sifati milliy darajadagi boshqaruv sifatining ta'sirini sezilarli darajada kuchaytiradi va makroiqtisodiy islohotlar mahalliy darajada institutsional o'zgarishlarsiz to'liq samara bermaydi [6]. Liang va Li o'rta daromadli mamlakatlar tuzog'i muammosini hal etishda institutsional sifatning hal qiluvchi rol o'ynashini panel ma'lumotlar yordamida isbotlab, davlatlarning yuqori daromad guruhiga o'tishi uchun boshqaruv islohotlarini chuqurlashtirish zarurligini qayd etdilar [7].

Boshqaruv sifatini o'lchashning amaliy vositasi sifatida Jahon banki tomonidan 1996-yildan beri yuritib kelinayotgan Worldwide Governance Indicators metodologiyasi keng qo'llaniladi. Ushbu vosita 35 dan ortiq manbalardan to'plangan ma'lumotlarni umumlashtirib, ovoz va hisobdorlik, siyosiy barqarorlik, hukumat samaradorligi, tartibga solish sifati, qonun ustuvorligi va korrupsiyaga qarshi kurash o'lchamlari bo'yicha 214 ta mamlakat darajasidagi baholarni taqdim etadi [3]. Ushbu ko'rsatkichlar mintaqaviy darajadagi tahlillar uchun mos asos bo'lib xizmat qiladi, garchi ularni mahalliy darajaga moslashtirish bo'yicha qo'shimcha metodologik ish talab etilsa-da [14].

Markaziy Osiyo mamlakatlari, jumladan O'zbekiston tajribasiga doir tadqiqotlar islohotlar va hududiy iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni miqdoriy baholashga harakat qilmoqda. 2017-2024 yillar davridagi 14 hudud bo'yicha balanslangan panel ma'lumotlardan foydalangan empirik baholash tartibga solish sifatining yalpi hududiy mahsulotga elastikligini 0,189 darajasida belgiladi va islohotlar darajasi yuqori bo'lgan ma'muriy birliklar past darajadagilarga qaraganda 23,4 foiz yuqoriroq o'sishga erishganini ko'rsatdi [15]. Bunday natijalar institutsional islohotlarning hududiy taraqqiyotga ko'rsatadigan mustaqil va statistik jihatdan ahamiyatli ta'sirini empirik tasdiqladi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi tomonidan tayyorlangan 2024-yilgi Osiyo va Tinch okeani inson taraqqiyoti hisobotida hududiy notekisliklarni qisqartirishda institutsional iqtidor va boshqaruvning oldindan tahlil qiluvchi, moslashuvchan va chaqqon mexanizmlarini rivojlantirish zarurligi qayd etilgan [13]. Hisobotda mintaqada inson taraqqiyoti darajasidagi farqlarni qisqartirish uchun mahalliy boshqaruvning qobiliyatini kengaytirish va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish kabi yoʻnalishlar ustuvor sifatida belgilangan.

METODOLOGIYA

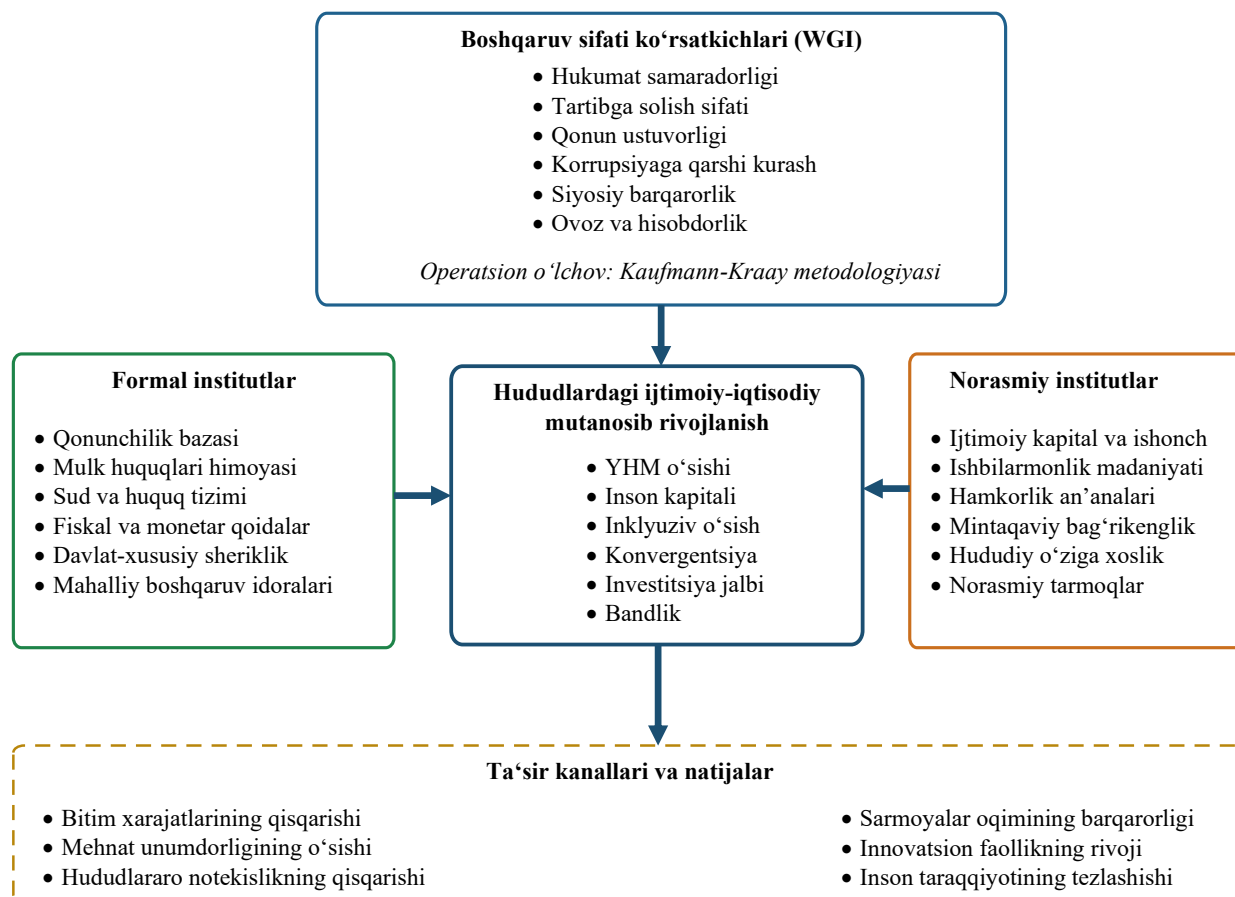
Tadqiqotda mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy mutanosiblikni taʼminlashda institutsional omillarning rolini baholash uchun aralash metodologik yondashuv qoʻllanildi. Asosiy uslublar quyidagilarni qamrab oldi: institutsional iqtisodiyot boʻyicha klassik va zamonaviy adabiyotlarning konseptual tahlili; Jahon banki, Xalqaro Valyuta Jamgʻarmasi va Osiyo Taraqqiyot bankining ochiq maʼlumotlar bazalaridan olingan koʻrsatkichlarning qiyosiy tahlili; Oʻzbekiston Respublikasi Statistika agentligi tomonidan eʼlon qilingan rasmiy mintaqaviy koʻrsatkichlarning tasviriy statistik tahlili.

Tahlilning nazariy poydevori sifatida North'ning institutsional iqtisodiyot konsepsiyasi va Acemoglu-Robinson'ning inklyuziv institutlar nazariyasi tanlandi [1]. Boshqaruv sifati Worldwide Governance Indicators tarkibidagi olti oʻlchov yordamida operatsionalizatsiya qilindi: ovoz va hisobdorlik, siyosiy barqarorlik, hukumat samaradorligi, tartibga solish sifati, qonun ustuvorligi va korrupsiyaga qarshi kurash. Hududiy iqtisodiy oʻsishning mavjud holati 2022-2024 yillar davriga oid yalpi hududiy mahsulot, aholi jon boshiga yalpi hududiy mahsulot, sanoat, qishloq xoʻjaligi va xizmat koʻrsatish tarmoqlarining ulushi kabi koʻrsatkichlar orqali tasvirlandi [12].

Tahlil davomida maʼlumotlarning ishonchliligini taʼminlash maqsadida faqat rasmiy va xalqaro tashkilotlar tomonidan eʼlon qilingan manbalardan foydalanildi. Sifat koʻrsatkichlarini miqdoriy parametrlar bilan birga koʻrib chiqish koʻp qirrali yondashuvni saqlashga imkon berdi. Tahlil natijalari boʻyicha keltirib chiqarilgan xulosalar konseptual umumlashtirish darajasida tuzilgan boʻlib, miqdoriy ekonometrik baholashlar mustaqil zamonaviy tadqiqotlar yordamida tasdiqlandi [15].

TAHLIL VA NATIJALAR

Hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy mutanosiblikni taʼminlovchi institutsional omillarni nazariy va amaliy tahlil qilish uchun ularni uchta oʻzaro bogʻliq guruhga ajratish maqsadga muvofiq topildi. Birinchi guruh - formal institutlar (qonunchilik bazasi, mulk huquqlarini himoya qilish mexanizmlari, fiskal va monetar siyosat tuzilmalari, mahalliy boshqaruv idoralari) - bevosita iqtisodiy faoliyat shartlarini belgilaydi. Ikkinchi guruh - norasmiy institutlar (ishbilarmonlik madaniyati, ishonch, ijtimoiy kapital, mintaqaviy bagʻrikenglik) - iqtisodiy faollarning xulq-atvori va kelishuvlarning samaradorligini izohlaydi. Uchinchi guruh - institutsional sifat koʻrsatkichlari (boshqaruv samaradorligi, qonun ustuvorligi, tartibga solish sifati) - yuqoridagi ikki guruhning birlashgan natijasi sifatida namoyon boʻladi [1].

1-rasm. Hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy mutanosib rivojlanishning institutsional asoslari¹

1-rasmda keltirilgan konseptual sxema institutsional omillarning hududiy taraqqiyotga ko'rsatadigan ta'sirini integral ko'rinishda taqdim etadi. Boshqaruv sifati ko'rsatkichlari formal va norasmiy institutlarning birgalikdagi natijasi sifatida qaralib, ularning ta'siri bitim xarajatlarining qisqarishi, sarmoyalar oqimining barqarorligi, mehnat unumdorligining o'sishi, innovatsion faollikning rivoji, hududlararo notekislikning qisqarishi va inson taraqqiyotining tezlashishi orqali real iqtisodiy natijalarga aylanadi.

O'zbekiston Respublikasining 14 ta ma'muriy hududi 2024-yilda yalpi ichki mahsulotning shakllanishida sezilarli darajada turli xil hissa qo'shdi. Mamlakat YIM hajmi joriy narxlarda 1,45 kvadrillion so'mga yetdi, real iqtisodiy o'sish 6,5 foizni tashkil etdi [12]. Aholi jon boshiga YIM 39,13 mln so'mga (3092,7 dollar) ko'tarilib, oldingi yilga nisbatan 18,3 foiz so'mlik o'sishni qayd etdi. Mintaqaviy darajadagi farqlar esa keskin saqlanib qolmoqda: aholi jon boshiga eng yuqori yalpi hududiy mahsulot Navoiy viloyati va Toshkent shahriga to'g'ri keladi, eng past ko'rsatkichlar Surxondaryo, Namangan va Farg'ona viloyatlarida qayd etilgan [12].

Bunday hududiy farqlar ortida tarkibiy iqtisodiy holatlardan tashqari institutsional sifatidagi tafovutlar muhim o'rin tutadi. 2017-2024 yillar davriga oid balanslangan panel ma'lumotlar asosida o'tkazilgan ekonometrik baholash hududlardagi tartibga

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

solish sifatining yalpi hududiy mahsulotga elastikligini 0,189 darajasida, infratuzilmaning ta'sirini 0,215, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning ta'sirini esa 0,312 darajasida belgiladi [15]. Olingan ko'rsatkichlar institutsional islohotlarning bevosita iqtisodiy mahsuldorlikka ta'sir ko'rsatishi va investitsiya hamda infratuzilma loyihalarining samaradorligini kuchaytiruvchi vositachi rol o'ynashini ko'rsatadi.

Quyidagi 1-jadvalda institutsional omillar va ularning hududiy ijtimoiy-iqtisodiy mutanosib rivojlanishga ta'sir kanallari tizimlashtirilgan ko'rinishda keltirilgan. Jadval mazmuni klassik institutsional iqtisodiyot nazariyasi va zamonaviy empirik tadqiqotlar natijalari asosida sintez qilingan.

1-jadval.

Institutsional omillar va ularning hududiy taraqqiyotga ta'sir kanallari¹

№	Institutsional omillar guruhi	Asosiy elementlar	Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy mutanosib rivojlanishga ta'sir kanali	Manba
1	Formal institutlar	Qonunchilik bazasi, mulk huquqlarini himoya qilish, sud tizimi, fiskal va monetar qoidalar	Bitim xarajatlarini kamaytirish, sarmoyalarning barqarorligini ta'minlash, qonun ustuvorligini mustahkamlash	[1]
2	Norasmiy institutlar	Ijtimoiy kapital, ishonch, ishbilarmonlik madaniyati, an'analar, hududiy o'ziga xoslik	Iqtisodiy faollar xulq-atvorini muvofiqlashtirish, hamkorlikni rag'batlantirish	[1]
3	Hukumat samaradorligi	Davlat xizmatlari sifati, byurokratik qobiliyat, siyosatni amalga oshirish darajasi	Inson kapitali rivoji, infratuzilma loyihalarining samaradorligini oshirish	[3]
4	Tartibga solish sifati	Biznes regulatsiyasi, raqobat siyosati, litsenziyalash mexanizmlari	Tadbirkorlik faolligini rag'batlantirish, innovatsion xulq-atvorni qo'llab-quvvatlash, FDI jalbi	[14]
5	Qonun ustuvorligi	Sud mustaqilligi, shartnomalarning bajarilishi, mulk huquqlarining real himoyasi	Investorlar ishonchini saqlash, uzoq muddatli rejalashtirish imkoniyatini kengaytirish	[3]
6	Korrupsiyaga qarshi mexanizmlar	Hisobdorlik, shaffoflik, ochiq ma'lumotlar, ichki nazorat tizimi	Bozorlarning samaradorligini oshirish, ijtimoiy tenglikni ta'minlash	[3]
7	Inklyuziv institutlar	Iqtisodiy va siyosiy ishtirokning keng qamrovi, raqobat erkinligi	Uzoq muddatli barqaror o'sish, ijtimoiy mobillikni kuchaytirish	[2]
8	Mintaqaviy boshqaruv	Mahalliy hokimiyat idoralari, fiskal markazsizlashtirish, hududiy strategiyalar	Hududiy ehtiyojlarga moslashish, qarorlarning tezkorligini oshirish	[4]

¹ Manbalar tahlili asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

Jahon banki Boshqaruv ko'rsatkichlari ma'lumotlari O'zbekistonning so'nggi yillardagi institutsional taraqqiyot dinamikasini ko'rsatadi. 1996-2023 yillar davrida 214 ta mamlakat bo'yicha tuzilgan baholarda mamlakatda hukumat samaradorligi va tartibga solish sifati ko'rsatkichlari muntazam yaxshilanish dinamikasini namoyish qildi [3]. Ushbu yaxshilanish 2017-yildan keyin amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar bilan bog'liq bo'lib, valyuta kursini liberallashtirish, narxlar nazoratini bekor qilish, davlat korxonalarini xususiylashtirish va mehnat erkinligini kengaytirish kabi yo'nalishlarda amaliy natijalarni keltirdi [8].

Xalqaro Valyuta Jamg'armasi 2024-yilgi IV moddasi maslahatlashuvi hisobotida 2017-2023 yillar davrida O'zbekistondagi o'rtacha iqtisodiy o'sish darajasi 5,5 foizni tashkil etganini, mustahkam fiskal pozitsiya esa makroiqtisodiy zarbalardan o'tishga zamin yaratganligini qayd etdi [10]. Mustaqil energetika regulyatorining tashkil etilishi va energiya tariflarini bosqichma-bosqich liberallashtirish, mahalliy boshqaruvni rivojlantirishga qaratilgan choralar institutsional taraqqiyotning amaliy ifodalari sifatida e'tirof etildi.

Osiyo Taraqqiyot banki O'zbekiston bilan 2024-2028 yillarga mo'ljallangan hamkorlik strategiyasida boshqaruvni rivojlantirish va institutsional iqtidorni mustahkamlash bo'yicha tadbirlar majmuasini belgiladi [11]. Strategiya doirasida hududiy hamkorlik, integratsiyalashgan shahar va qishloq taraqqiyoti, transport va sayyohlik kabi kesishuvchi yo'nalishlar mintaqaviy taraqqiyot bo'yicha amaliy choralar bilan bog'lanmoqda. Jahon banki esa 2017-2021 yillarda Taraqqiyot siyosati operatsiyasi doirasida 2,1 milliard dollar miqdorida moliyalashtirishni taqdim etib, mehnat majburiyatlarini bekor qilish, davlat ulushini qisqartirish va inklyuziv ijtimoiy himoyani kuchaytirish bo'yicha o'zgarishlarni qo'llab-quvvatladi [9].

Hududlarning iqtisodiy o'sishda barqarorlikni saqlab qolishi va inklyuziv taraqqiyotga erishishida boshqaruv sifati va investitsiya muhitining birgalikda ta'sir ko'rsatishi mantiqan kuzatildi. Tartibga solish sifati yuqori bo'lgan hududlar to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda 41,2 foiz yuqori ko'rsatkichlarga erishganligi mahalliy institutsional sifatning iqtisodiy faollilikni kuchaytirishidagi vositachi roli to'g'risida ishonchli dalil hisoblanadi [15]. Hududiy darajadagi inklyuziv institutlar va boshqaruv sifatining mintaqaviy taraqqiyot dinamikasiga ko'rsatadigan ta'siri Yevropa Ittifoqi tajribasidagi xulosalar bilan ham mos keladi: boshqaruv sifati past bo'lgan hududlarda kogeziya siyosati sarmoyalari samaradorligi keskin pasayadi, boshqaruv sifati yuqori bo'lgan hududlarda esa har bir qo'shimcha investitsiya nisbatan katta natija beradi [5].

Olingan natijalarni umumlashtirgan holda, hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy mutanosiblikning ta'minlanishi institutsional poydevorning sifatiga uzviy bog'liq bo'lgan ko'p o'lchovli jarayon ekanligi xulosa qilindi. Aparicio-Perez va Ripolles tomonidan ishlab chiqilgan ko'p darajali yondashuv O'zbekiston uchun ham nazariy ahamiyatga ega: milliy darajadagi institutsional o'zgarishlar hududiy darajadagi institutsional iqtidorni mustahkamlash bilan birga olib borilgandagina to'liq samara beradi [6]. UNDP tomonidan taqdim etilgan tahlil esa boshqaruv mexanizmlarining

oldindan tahlil qiluvchi va moslashuvchan tabiati hududiy notekisliklarni qisqartirishning institutsional shartlaridan biri ekanligini tasdiqladi [13].

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tahlil hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy mutanosib rivojlanishni ta'minlashda institutsional omillar nafaqat to'ldiruvchi shartlar, balki rivojlanish jarayonining markaziy harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'lishini tasdiqladi. Formal va norasmiy institutlarning birgalikda ta'sir doirasini hisobga olish hududiy iqtisodiy siyosatni samarali rejalashtirish uchun zaruriy shart hisoblanadi. O'zbekistonning 2017-yildan boshlangan islohotlar to'ldirish boshqaruv sifati va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni amaliy darajada namoyon qildi va xalqaro tashkilotlar tomonidan ijobiy baholangan natijalarga olib keldi.

Birinchidan, hududiy boshqaruv idoralarining institutsional iqtidorini mustahkamlash - mahalliy hokimiyat organlarining moliyaviy va kadrlar resurslarini kengaytirish, raqamli platformalar yordamida xizmatlar ko'rsatish samaradorligini oshirish hududlardagi qarorlarni tezkor qabul qilish va amalga oshirishga zamin yaratadi. Markazlashtirilgan boshqaruv tizimini fiskal markazsizlashtirish bilan to'ldirish mahalliy ehtiyojlarga moslashuvchanlikni mustahkamlaydi.

Ikkinchidan, mulk huquqlarini himoya qilish va shartnomalarning majburiy bajarilishini ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish bitim xarajatlarini kamaytirish va hududiy bozorlarda ishonchni mustahkamlash imkonini beradi. Sud tizimining mustaqilligini oshirish va kichik biznes uchun arzon va tezkor sud xarajatlari bilan nizolarni hal etish vositalarini joriy etish katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, tartibga solish sifatini yaxshilash - ortiqcha ma'muriy to'siqlarni bekor qilish, normativ-huquqiy hujjatlarni soddalashtirish va biznes-jarayonlarni elektronlashtirish institutsional muhitning oldindan ko'ra olishlikka asoslangan tabiatini ta'minlaydi. Ushbu yo'nalishdagi ishlar Jahon banki Boshqaruv ko'rsatkichlari tartibga solish sifati indikatori bo'yicha O'zbekistonning xalqaro reytingdagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qiladi [3].

To'rtinchidan, hududiy investitsiya muhitini takomillashtirish maqsadida ochiq, raqobat asosidagi davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini joriy etish va hududiy investitsiya rag'batlantirish dasturlarini farqlashtirilgan asosda ishlab chiqish mintaqalararo notekislikni qisqartirishga olib keladi. Investitsion infratuzilma loyihalarining maksimal samarasini ta'minlash institutsional islohotlarni mahalliy darajada chuqurlashtirishni talab qiladi.

Beshinchidan, statistik kuzatuv va monitoring tizimini rivojlantirish - hududiy darajadagi institutsional sifat ko'rsatkichlarini muntazam o'lchash va mintaqaviy boshqaruv samaradorligi indekslarini ishlab chiqish davlat siyosatining empirik asoslangan qabul qilinishiga zamin yaratadi. Mintaqaviy iqtisodiyot tahlili uchun ochiq ma'lumotlar platformalarini rivojlantirish ilmiy va amaliy tadqiqotlar uchun yangi imkoniyatlarni shakllantiradi.

Oltinchidan, norasmiy institutlarni rivojlantirish bo'yicha alohida e'tibor zarur. Hududiy ishbilarmonlik madaniyatini, hamkorlik tarmoqlarini va ijtimoiy ishonchni

mustahkamlash mintaqaviy iqtisodiy ekotizimning barqarorligini ta'minlaydi. Ta'lim tizimi, kasaba uyushmalari va tadbirkorlik birlashmalari orqali ushbu yo'nalishdagi ishlar muntazam tarzda olib borilishi maqsadga muvofiq.

Yuqorida keltirilgan tavsiyalar majmuasi mintaqaviy iqtisodiy taraqqiyotning institutsional poydevorini mustahkamlash, hududlararo notekislikni qisqartirish va inklyuziv o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi. Institutsional islohotlarning izchil amalga oshirilishi O'zbekistonning yuqori daromadli mamlakatlar guruhiga qo'shilish maqsadini amalga oshirishga ishonchli zamin yaratadi [7].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - 152 p. URL: <https://archive.org/details/institutionsinst0000nort>
2. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J.A. Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth // Handbook of Economic Growth, Vol. 1A. - Amsterdam: Elsevier, 2005. - P. 385-472. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstreams/4d672573-6bbe-5213-a708-0b7604f9552c/download>
3. Kaufmann D., Kraay A. The Worldwide Governance Indicators: Methodology and 2024 Update. World Bank Policy Research Working Paper No. 10952, 2024. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5154675
4. Rodriguez-Pose A., Ketterer T. Institutional change and the development of lagging regions in Europe // Regional Studies. - 2020. - Vol. 54, No. 7. - P. 974-986. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00343404.2019.1608356>
5. Rodríguez-Pose A., Garcilazo E. Quality of Government and the Returns of Investment: Examining the Impact of Cohesion Expenditure in European Regions // Regional Studies. - 2015. - Vol. 49, No. 8. - P. 1274-1290. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00343404.2015.1007933>
6. Aparicio-Pérez D., Ripollés J. On the Relative Contributions of National and Regional Institutions to Economic Development // Journal of Regional Science. - 2025. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jors.12776>
7. Liang C., Li C. Institutional Quality, Economic Growth, and Middle-Income Trap: Evidence From Cross-Country Data // SAGE Open. - 2025. - Vol. 15, No. 2. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/21582440251343938>
8. World Bank. Helping Uzbekistan Undertake a Historic Social and Economic Transformation. - Washington, DC, 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/results/2024/07/16/helping-uzbekistan-undertake-a-historic-social-and-economic-transformation>
9. World Bank. Uzbekistan's Reforms for Private Sector Growth, Social Protection, and Climate Action to Benefit from World Bank Support. - Washington, DC, 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/10/04/uzbekistan-s-reforms-for-private-sector-growth-social-protection-and-climate-action-to-benefit-from-world-bank-support>

10. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation - Press Release; and Staff Report. IMF Country Report No. 24/210. - Washington, DC: IMF, 2024. URL: <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2024/210/article-A001-en.xml>
11. Asian Development Bank. Country Partnership Strategy: Uzbekistan, 2024-2028. - Manila: ADB, 2024. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/986901/cps-uzb-2024-2028.pdf>
12. Statistika agentligi (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi). Yalpi ichki mahsulotning shakllanishida hududlarning ishtiroki. URL: <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/20956-o-zbekiston-respublikasi-bo-yicha-yalpi-ichki-mahsulot-yaim-ning-shakllanishida-hududlarning-ishtiroki-2>
13. UNDP. 2024 Asia-Pacific Human Development Report: Making our Future. New Directions for Human Development in Asia and the Pacific. - New York: UNDP, 2024. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-11/undp_regional_human_development_report_web_final20nov.pdf
14. World Bank. Worldwide Governance Indicators (Home page) - Washington, DC, 2025. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators>
15. Mansurov A. Governance and Policy Mechanisms for Sustainable Regional Development in Uzbekistan // American Journal of Social and Humanitarian Research. - 2026. URL: <https://globalresearchnetwork.us/index.php/ajshr/article/view/4500>
16. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 09. - C. 415-424.
17. Axmadovich X. Z. HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV DARAJASINI BAHOLASH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH //Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting. - 2024. - T. 4. - №. 09. - C. 415-424.
18. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.

ELEKTRON SAVDO PLATFORMALARIDA RAQAMLI MARKETING VOSITALARIDAN KOMPLEKS FOYDALANISH ORQALI SAVDO HAJMI VA MIJOZLAR OQIMINI OSHIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Abidjonov Nodirbek Odiljon o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti
tayanch doktoranti

ORCID: 0009-0009-4613-6484

E-mail: abidjonov.nodirbek1@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada elektron savdo platformalarida raqamli marketing vositalaridan kompleks foydalanish orqali savdo hajmi va mijozlar oqimini oshirish mexanizmlari tahlil qilindi. Tadqiqotda Marketing 5.0, RACE modeli va omnikanal yondashuv integratsiyalandi. Empirik asos sifatida UNCTAD, Statista va World Bank ma'lumotlari qo'llanildi. Natijalar raqamli marketing vositalari sinergetik qo'llanganda konversiya darajasi, mijozni saqlash va o'rtacha buyurtma qiymati oshganini ko'rsatdi. SEO, SMM, e-mail marketing va shaxsiylashtirish algoritmlari mijoz xarid yo'lining barcha bosqichlariga tizimli ta'sir ko'rsatgan. Mahalliy platformalar misolida moslashuvchan strategiyalar samaradorligi tasdiqlandi. Tadqiqot natijasida integratsiyalashgan marketing modeli va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: elektron savdo platformasi, raqamli marketing, kompleks marketing strategiyasi, konversiya darajasi, mijozlar oqimi, mijoz tajribasi, omnikanal yondashuv, shaxsiylashtirish, mijozning umrbod qiymati.

Аннотация

В статье проанализированы механизмы повышения объема продаж и клиентского потока за счет комплексного использования инструментов цифрового маркетинга в электронных торговых платформах. В исследовании интегрированы концепции Marketing 5.0, модель RACE и омниканальный подход. Эмпирическая база включала данные UNCTAD, Statista и World Bank. Результаты показали, что синергетическое применение инструментов цифрового маркетинга повышало конверсию, удержание клиентов и средний чек. SEO, SMM, e-mail маркетинг и алгоритмы персонализации обеспечили системное воздействие на все этапы клиентского пути. На примере локальных платформ подтверждена эффективность адаптированных стратегий. Разработана интегрированная модель маркетинга и практические рекомендации.

Ключевые слова: платформа электронной торговли, цифровой маркетинг, комплексная маркетинговая стратегия, коэффициент конверсии, поток клиентов, клиентский опыт, омниканальный подход, персонализация, пожизненная ценность клиента.

Abstract

This paper analyzed mechanisms for increasing sales volume and customer traffic through the integrated use of digital marketing tools in e-commerce platforms. The

study combined Marketing 5.0, the RACE model, and an omnichannel approach. Empirical evidence was drawn from UNCTAD, Statista, and World Bank data. The results showed that synergistic use of digital marketing tools improved conversion rates, customer retention, and average order value. SEO, social media marketing, email campaigns, and personalization algorithms influenced all stages of the customer journey. Evidence from local platforms confirmed the effectiveness of adaptive strategies. The study developed an integrated marketing framework and practical recommendations for platform optimization.

Keywords: e-commerce platform, digital marketing, integrated marketing strategy, conversion rate, customer flow, customer experience, omnichannel approach, personalization, customer lifetime value.

KIRISH

Global iqtisodiyotning raqamli o'zgarishi savdo munosabatlarining mazmuni va shaklini tubdan qayta belgiladi. Elektron savdo platformalari iste'molchi va sotuvchi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri muloqotning mustaqil maydoniga aylandi hamda an'anaviy chakana savdo modellari bilan teng raqobatlasha oladigan yetuk biznes ekotizimi sifatida shakllandi. UNCTAD ma'lumotlariga ko'ra, jahon B2C elektron tijorat hajmi izchil sur'atda kengayib bordi va keyingi besh yil mobaynida barqaror o'sish dinamikasini saqlab qolishi prognoz qilindi [1]. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilandi va elektron tijoratning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini bosqichma-bosqich oshirish bo'yicha aniq vazifalar shakllantirildi [2].

Elektron savdo platformasining iqtisodiy samaradorligi raqamli marketing vositalarining qay darajada uyg'un va kompleks tarzda joriy etilishiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Qidiruv tizimini optimallashtirish, kontekstual reklama, kontent marketingi, ijtimoiy tarmoq marketingi, elektron pochta orqali targ'ibot, mobil ilovalar va shaxsiylashtirish algoritmlari alohida-alohida emas, balki yagona strategik doirada birlashtirilganda eng yuqori amaliy natija beradi [3]. Bunday integratsiyalashgan yondashuv mijozning xarid yo'nalishi (customer journey) bo'yicha har bir bosqichida samarali ta'sir o'tkazish imkonini ochadi va platformaga kirib kelayotgan trafikni sifatli, tovarga buyurtma berishga moyil bo'lgan auditoriya oqimiga aylantiradi.

Maqolaning ilmiy maqsadi - elektron savdo platformalarida raqamli marketing vositalaridan kompleks foydalanish orqali savdo hajmi va mijozlar oqimini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha nazariy yondashuvni ishlab chiqishdan iborat. Maqolada keltirilgan tahlillar O'zbekiston Respublikasi elektron tijorat bozorining strukturaviy xususiyatlarini hisobga olgan holda, xalqaro tajriba asosida amaliy tavsiyalarni shakllantirishga yo'naltirildi. Olingan natijalar mahalliy va xorijiy elektron savdo platformalarining marketing strategiyasini optimallashtirishda foydalanish mumkin bo'lgan ilmiy asoslangan mexanizmlar majmuini taqdim etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Elektron tijorat va raqamli marketing chorrahasidagi ilmiy izlanishlar so'nggi o'n yil mobaynida sezilarli sur'atda kengaydi va o'z ichida nazariy, empirik hamda

metodologik yo'nalishlarni qamrab oldi. Kotler, Kartajaya va Setiawan tomonidan ilgari surilgan Marketing 5.0 konsepsiyasi mijoz tajribasini boyitishda inson va texnologiya hamkorligining o'rni masalasini akademik nutqning markaziga olib chiqdi va raqamli marketing vositalarining strategik rolini metodologik jihatdan asoslab berdi [4]. Konsepsiyaning markaziy g'oyasi - sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar va shaxsiylashtirish algoritmlarini insoniylashtirilgan brend kommunikatsiyasi bilan birlashtirib, mijozga tomonlama yo'naltirilgan qiymatni yaratish.

Chaffey va Ellis-Chadwick raqamli marketing strategiyasini ishlab chiqishda RACE (Reach-Act-Convert-Engage) modelini taklif qilgan. Ular elektron savdoda mijozni jalb qilishdan tortib, xarid qilish va keyingi aloqagacha bo'lgan jarayonni bosqichma-bosqich boshqarishni tushuntirib bergan [5]. Modelning amaliy ahamiyati shundaki, u marketing faoliyatini auditoriyani jalb etishdan tortib mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni mustahkamlashgacha bo'lgan yagona zanjir sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Verhoef, Kannan va Inman ko'p kanalli savdodan omnikanal modelga o'tish jarayonini chuqur tahlil etib, kanallarning yagona axborot tizimi orqali integratsiyalashuvi mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni mustahkamlashning hal qiluvchi omili ekanligini ko'rsatdilar [6]. Lemon va Verhoef esa mijoz tajribasi (customer experience) yo'nalishini akademik munozaraning markaziy o'qiga aylantirib, har bir tegish nuqtasi (touchpoint) marketing samaradorligini belgilashda mustaqil ahamiyatga ega ekanligini asoslab berdilar [7].

Marketing analitikasi va katta ma'lumotlar yo'nalishida Wedel va Kannanning izlanishlari muhim metodologik hissa qo'shdi. Mualliflar elektron tijoratdagi keng hajmli ma'lumotlarning iste'molchi xulqini bashorat qilish va shaxsiylashtirilgan takliflar shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini ilmiy doiraga olib kirdilar [8]. Hofacker va hamkasblari katta ma'lumotlardan foydalanishning iste'molchi xulqiga ta'sirini empirik jihatdan o'rganib, sohaning yetuklik darajasini oshirish uchun tarmoq miqyosida tizimli hamkorlik talab etilishini bayon etdilar [9].

Kontent marketingining nazariy asoslari va elektron tijoratdagi roli Patrutiu-Baltesning izlanishlarida atroflicha yoritildi. Muallif kontent marketingi raqamli muhitda mijoz ishonchini shakllantirishning markaziy vositasi sifatida xizmat qilishini va u brendning organik trafikni jalb etish qobiliyatini sezilarli oshirishini asoslab berdi [10]. Järvinen va Karjaluo B2B kontekstida raqamli marketing samaradorligini o'lchashning ko'rsatkichlar tizimini taklif etib, veb-analitika asoslarini akademik doiraga olib kirdilar va elektron tijorat kompaniyalari uchun KPI tanlash bo'yicha nazariy ramkani shakllantirdilar [11].

Mahalliy va mintaqaviy doirada O'zbekistondagi elektron tijorat rivojlanishi yuzasidan rasmiy statistik ma'lumotlar va davlat hujjatlari muhim tahliliy manba hisoblanadi. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatda elektron tijorat hajmi izchil ravishda kengayib bormoqda va internet foydalanuvchilarining xaridorlik faolligi yuksalish trendi bilan ajralib turibdi [12]. Brynjolfsson, Hu va Rahmanning omnikanal savdo to'g'risidagi izlanishlari elektron va an'anaviy savdo birlashuvining strategik xususiyatlarini yoritib berdi va platformalar uchun raqobat ustunligi nuqtai nazaridan amaliy tavsiyalar taqdim etdi [20].

Adabiyotlar tahlili xorijiy ilmiy maktabda raqamli marketingning alohida vositalari chuqur o'rganilganini, biroq elektron savdo platformalari uchun integratsiyalashgan, kompleks marketing mexanizmini ishlab chiqishga qaratilgan tadqiqotlar yetarli darajada chuqurlashtirilmaganligini ko'rsatdi. O'zbekiston sharoitida esa raqamli marketingning xorijiy nazariy modellariga mahalliy bozor xususiyatlarini moslashtirish yo'nalishida tizimli yondashuv yetishmovchiligi seziladi. Mavjud nazariy bo'shliqning to'ldirilishi maqolaning ilmiy yangiligini belgilab beradigan vazifa sifatida qabul qilindi.

METODOLOGIYA

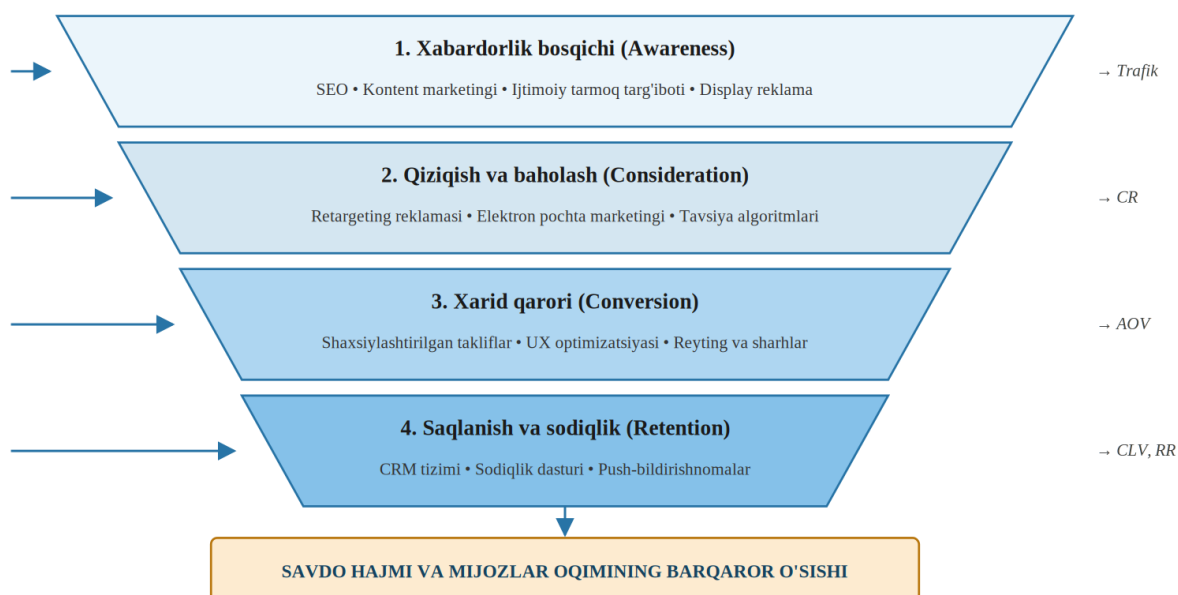
Tadqiqot kompleks metodologik yondashuv asosida tashkil etildi va bir nechta izchil bosqichlarni qamrab oldi. Dastlab elektron tijorat va raqamli marketingga oid ilmiy manbalar kontent-tahlil usuli orqali saralandi va asosiy nazariy konstruksiyalar ajratib olindi. Keyingi bosqichda qiyosiy tahlil yordamida xalqaro va mahalliy elektron savdo platformalarining marketing amaliyotlari o'rganildi hamda ularning funksional farqlari aniqlashtirildi. Tizimli yondashuv asosida raqamli marketing vositalari mijoz xarid yo'li bosqichlari kesimida guruhlandi va ularning o'zaro bog'liqligi modellashtirildi. Analitik baholash jarayonida konversiya darajasi, mijozni jalb qilish xarajati va saqlanish koeffitsiyenti kabi ko'rsatkichlar nazariy jihatdan integratsiyalandi. Induktiv va deduktiv usullar orqali umumiy qonuniyatlar shakllantirildi. Yakuniy bosqichda olingan natijalar asosida amaliy mexanizmlar tizimi ishlab chiqildi va ularning qo'llash imkoniyatlari asoslab berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Elektron savdo platformalarining iqtisodiy samaradorligini ta'minlovchi asosiy ko'rsatkichlar tizimida konversiya darajasi (CR), o'rtacha buyurtma qiymati (AOV), mijozning umrbod qiymati (CLV), saqlanish koeffitsiyenti (RR) va mijozni jalb qilish xarajati (CAC) markaziy o'rin egallaydi. Raqamli marketing vositalarining kompleks qo'llanilishi ushbu ko'rsatkichlarning har biriga aniq nuqtai nazardan ta'sir o'tkazadi va ularning o'zaro muvofiqligini ta'minlaydi [5]. Statista ma'lumotlariga ko'ra, jahon chakana elektron tijorat hajmi izchil o'sish trendini namoyon qildi va 2027-yilga kelib sezilarli o'sish prognozi qilindi [13]. eMarketer hisobotiga muvofiq, raqamli reklama bozori hajmi 2024-yilda 700 mlrd. AQSH dollaridan oshib ketdi va uning eng katta ulushi qidiruv reklamasi va ijtimoiy tarmoq reklamasiga to'g'ri keldi [14]. Bu raqamlar elektron savdoning marketing investitsiyalariga sezgirligi yuqori daraja ekanligini va sektor manfaatlari uchun samarali byudjet taqsimoti hal qiluvchi omilga aylanganini tasdiqladi.

1-rasmda raqamli marketing vositalarining mijoz xarid yo'lining har bir bosqichidagi sinergetik ta'siri ifodalangan. Yuqori voronka bosqichida (xabardorlik) qidiruv tizimini optimallashtirish, kontent marketingi va ijtimoiy tarmoq targ'iboti yetakchi rol o'ynaydi va platformaning organik trafiginı barqaror oshirib boradi. O'rta bosqichda (qiziqish va baholash) qayta hisobga olish (retargeting) reklamasi, elektron pochta marketingi va mahsulot tavsiyalari tizimi mijozni xaridga jalb etish jarayonini tezlashtiradi. Quyi voronkada (xarid qarori) shaxsiylashtirilgan takliflar, foydalanuvchi

tajribasini optimallashtirish, mahsulot reytingi va to'lov shartlarini takomillashtirish konversiya darajasini aniq oshiradi. Xariddan keyingi bosqichda (saqlanish va sodiqlik) CRM tizimi, sodiqlik dasturi va elektron pochta orqali aloqa mijozning takroriy xaridini va uzoq muddatli sodiqligini ta'minlaydi [7]. Bunday bosqichli boshqaruv yondashuvi omnikanal modelning konseptual asosiga muvofiq, kanallarning bir-birini to'ldirib borishini va mijoz tajribasining yagonaligini ta'minlaydi [6].

1-rasm. Mijoz xarid yo'li bosqichlarida raqamli marketing vositalarining kompleks integratsiyasi¹

Raqamli marketing vositalarining elektron savdo ko'rsatkichlariga ta'sirini umumlashtirgan holda, xalqaro ilmiy adabiyotlar asosida shakllantirilgan ma'lumotlar 1-jadvalda tizimli ravishda taqdim etildi. Jadvaldagi ma'lumotlar har bir vositaning birinchi galda ta'sir qiluvchi ko'rsatkichi va uning ilmiy asosini aniq manbalar bilan o'zaro bog'lashga imkon yaratdi.

Mahalliy bozor sharoitida raqamli marketing vositalarining amaliy qo'llanilishi xarakterli xususiyatlarga ega. Uzum.uz mahalliy platformasi so'nggi yillar mobaynida mahsulot katalogini boyitish, mobil ilovalar interfeysini takomillashtirish va sun'iy intellektga asoslangan tavsiyalar mexanizmini joriy qilish bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishdi [16]. Asaxiy.uz kabi yetakchi platforma esa keng diapazonli kontent marketingi va shaxsiylashtirilgan tavsiyalar orqali mijoz auditoriyasi bilan barqaror muloqot mexanizmini ishlab chiqdi [17]. Olcha.uz esa o'zining sodiqlik dasturi va elektron pochta orqali shaxsiylashtirilgan takliflar tizimi orqali takroriy xaridlar koeffitsiyentini barqaror saqlash mexanizmini shakllantirdi [18]. Davlat siyosati doirasida raqamli iqtisodiyot infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan strategik hujjatlar mahalliy elektron tijorat ekotizimining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynadi [2].

¹ Muallif ishlanmasi

1-jadval.
Raqamli marketing vositalarining elektron savdo ko'rsatkichlariga ta'siri¹

Raqamli marketing vositasi	Birinchi galda ta'sir qiluvchi ko'rsatkich	Ilmiy asos
Qidiruv tizimi optimizatsiyasi (SEO) va kontent marketingi	Organik trafik, brend xabardorligi	[10]
Kontekstual va qidiruv reklamasi (SEA)	Konversiya darajasi (CR), CAC	[5]
Ijtimoiy tarmoq marketingi (SMM)	Auditoriya jalb etilishi, brend ishonchi	[22]
Elektron pochta marketingi	Saqlanish koeffitsiyenti, takroriy xarid	[11]
Shaxsiylashtirish va tavsiyalar tizimi	O'rtacha buyurtma qiymati (AOV), CLV	[8]
Mobil marketing va push-bildirishnomalar	Mijoz faolligi, mobil konversiya	[15]
Mijoz tajribasini boshqarish (CXM)	NPS, sodiqlik, qaytib kelish	[7]
Omnikanal integratsiya	Yagona mijoz tajribasi, RR	[6]

Xalqaro tajribaning O'zbekiston bozori sharoitiga adaptatsiyasi uch asosiy yo'nalishda samarali natija beradi. Birinchidan, qidiruv reklamasi va kontent marketingini birgalikda olib borish organik va to'lanadigan trafikning sinergiyasini ta'minlaydi va mijozni jalb qilish xarajatini optimallashtiradi. Ikkinchidan, ijtimoiy tarmoqlar (Telegram, Instagram, YouTube) orqali olib boriladigan brend kommunikatsiyasi mahalliy auditoriyaning xulqiy va madaniy xususiyatlariga muvofiq sozlanishi mijoz bilan teran emotsional bog'lanish o'rnatishga olib keladi [22]. Uchinchidan, elektron pochta marketingi va push-bildirishnomalar tizimi segmentatsiya asosida shaxsiylashtirilganda saqlanish koeffitsiyentini barqaror oshiradi va platforma rentabelligini sezilarli yaxshilaydi [11].

Mijozlar oqimini sifat jihatdan boshqarish uchun voronka tahlili va atributsiya modellari muhim metodologik ahamiyatga ega bo'lib chiqadi. Multi-touch atributsiya modeli har bir tegish nuqtasining konversiyaga qo'shgan hissasini aniqlash imkonini yaratadi va marketing byudjetini eng samarali kanallar foydasiga qayta taqsimlash uchun ilmiy asos beradi [8]. Bunday yondashuv elektron savdo platformalari uchun resurslarni tejash, marketing ROI ko'rsatkichini izchil oshirish va strategik raqobatbardoshlikni mustahkamlashning ishonchli mexanizmiga aylanadi. McKinsey kompaniyasining chakana savdoda raqamli va sun'iy intellektning holati bo'yicha hisobotida ham ushbu yondashuvning samaradorligi xalqaro miqyosda tasdiqlandi [19].

Olib borilgan tahlillar shuni asoslab berdiki, alohida vositalardan emas, balki ularning kompleks va integratsiyalashgan tizimidan foydalanish savdo hajmi va mijozlar oqimini barqaror oshirib boradi. Sinergetik samara faqat texnologik integratsiyani emas, balki marketing strategiyasi, mijoz xizmati, mahsulot menejmenti

¹ Muallif tomonidan xalqaro ilmiy adabiyotlar asosida ishlab chiqildi.

va analitik bo'limlar o'rtasidagi tashkiliy uyg'unlikni ham talab qiladi. Eurostat ma'lumotlariga ko'ra, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida elektron tijoratning yillik o'sish dinamikasi raqamli marketing byudjetining oqilona taqsimoti bilan bevosita bog'liq trend namoyon etdi [25], World Bank hisoboti esa raqamli iqtisodiyotning rivojlanishida marketing infratuzilmasining sifati hal qiluvchi omillardan biri ekanligini ko'rsatdi [24]. Kingsnorth raqamli marketing strategiyasini integratsiyalashgan yondashuv asosida qurish bo'yicha amaliy ramkani taklif etib, mavjud tarmoq tajribasini umumlashtirdi [23].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan ilmiy izlanish elektron savdo platformalarida raqamli marketing vositalaridan kompleks foydalanish orqali savdo hajmi va mijozlar oqimini oshirish mexanizmlarining nazariy va konseptual asoslarini tizimli umumlashtirib berdi. Olingan natijalar zamonaviy marketing fani va elektron tijorat amaliyotining o'zaro chambarchas bog'liq ekanligini, hamda integratsiyalashgan yondashuvning strategik ustunligini ilmiy jihatdan tasdiqladi.

Birinchidan, raqamli marketing vositalarining alohida samaradorligi yuqori bo'lsada, elektron savdo platformalari uchun haqiqiy strategik natija ularning yagona, integratsiyalashgan tizim doirasida qo'llanilishida ko'rinadi. SEO, kontekstual reklama, kontent marketingi, ijtimoiy tarmoq marketingi, elektron pochta orqali targ'ibot va shaxsiylashtirish algoritmlari mijoz xarid yo'lining barcha bosqichlarini qamrab olganda sinergetik samara yuzaga keladi va platforma raqobatbardoshligini izchil oshiradi.

Ikkinchidan, mijozlar oqimini sifatli boshqarish uchun voronka tahlili, multi-touch atributsiya va mijoz tajribasi (CX) ko'rsatkichlarini birlashtirgan analitik tizim zarurligi aniqlandi. Bunday yondashuv marketing byudjetini ratsional taqsimlash, kanallar samaradorligini izchil baholash va investitsiya rentabelligini oshirishga yo'l ochadi.

Uchinchidan, mahalliy elektron savdo platformalari uchun xalqaro tajribani moslashtirishda iste'molchining madaniy va xulqiy xususiyatlarini hisobga olish, mobil ilovalar interfeysini doimiy takomillashtirish va sun'iy intellektga asoslangan tavsiyalar tizimini joriy qilish ustuvor strategik yo'nalishlar sifatida shakllandi.

Olib borilgan tahlil natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar shakllantirildi. Birinchi tavsiya - elektron savdo platformalari raqamli marketing strategiyasini RACE modeli asosida qurib, har bir bosqich uchun aniq KPI tizimini belgilashi va ularning bajarilishini muntazam monitoring qilishi maqsadga muvofiq. Ikkinchi tavsiya - mahalliy bozor sharoitida ijtimoiy tarmoq marketingi (xususan, Telegram va Instagram kanallari) va inflyuenser marketingidan kombinatsiyalashgan holda foydalanish brend xabardorligini va sifatli trafikni samarali oshirish vositasidir. Uchinchii tavsiya - mijozni saqlash bo'yicha CRM tizimini elektron pochta marketingi va push-bildirishnomalar bilan integratsiya qilish takroriy xaridlarni faollashtirish va CLV ko'rsatkichini yaxshilashning tasdiqlangan mexanizmi sifatida amalga oshirilishi tavsiya etiladi. To'rtinchi tavsiya - sun'iy intellektga asoslangan shaxsiylashtirish algoritmlarini bosqichma-bosqich joriy etish va multi-touch atributsiya modeli orqali

kanallar samaradorligini ilmiy aniqlash O'zbekiston elektron tijorat platformalari uchun strategik ustuvor yo'nalish bo'lib qoladi. Beshinchi tavsiya - davlat darajasida raqamli iqtisodiyot infratuzilmasini rivojlantirish va kichik hamda o'rta biznes uchun raqamli marketing bo'yicha o'quv dasturlarini yo'lga qo'yish elektron tijorat sektorining barqaror o'sishiga xizmat qiladi.

Olingan xulosalar elektron savdo platformalari menejmenti, marketing bo'limlari va davlat siyosati mas'ullari uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lib, kelgusi empirik tadqiqotlar - mahalliy va xorijiy platformalarning marketing samaradorligini sonli baholash, atributsiya modellarini iqtisodiy-matematik usullar bilan boyitish va sun'iy intellekt vositalarini joriy etish samarasini empirik o'lchash yo'nalishlari uchun nazariy zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. UNCTAD. Digital Economy Report 2024: Shaping an environmentally sustainable and inclusive digital future. United Nations, Geneva, 2024. URL: <https://unctad.org/publication/digital-economy-report-2024>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son "“Raqamli O'zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi Farmoni. URL: <https://lex.uz/docs/5031048>
3. Kannan P.K., Li H.A. Digital marketing: A framework, review and research agenda // International Journal of Research in Marketing. - 2017. - Vol. 34, No. 1. - P. 22-45. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2016.11.006>
4. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 5.0: Technology for Humanity. - Hoboken: John Wiley & Sons, 2021. - 224 p. URL: <https://www.wiley.com/en-us/Marketing+5.0%3A+Technology+for+Humanity-p-9781119668510>
5. Chaffey D., Ellis-Chadwick F. Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice. 8th edition. - Harlow: Pearson, 2022. - 640 p. URL: <https://www.pearson.com/en-gb/subject-catalog/p/digital-marketing-strategy-implementation-and-practice/P200000001999>
6. Verhoef P.C., Kannan P.K., Inman J.J. From Multi-Channel Retailing to Omni-Channel Retailing: Introduction to the Special Issue on Multi-Channel Retailing // Journal of Retailing. - 2015. - Vol. 91, No. 2. - P. 174-181. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2015.02.005>
7. Lemon K.N., Verhoef P.C. Understanding Customer Experience Throughout the Customer Journey // Journal of Marketing. - 2016. - Vol. 80, No. 6. - P. 69-96. URL: <https://doi.org/10.1509/jm.15.0420>
8. Wedel M., Kannan P.K. Marketing Analytics for Data-Rich Environments // Journal of Marketing. - 2016. - Vol. 80, No. 6. - P. 97-121. URL: <https://doi.org/10.1509/jm.15.0413>
9. Hofacker C.F., Malthouse E.C., Sultan F. Big data and consumer behavior: imminent opportunities // Journal of Consumer Marketing. - 2016. - Vol. 33, No. 2. - P. 89-97. URL: <https://doi.org/10.1108/JCM-04-2015-1399>
10. Patrutiu-Baltes L. Content marketing - the fundamental tool of digital marketing // Bulletin of the Transilvania University of Brasov. Series V: Economic

Sciences. - 2015. - Vol. 8(57), No. 2. - P. 111-118. URL: http://webbut.unitbv.ro/bu2015/Series%20V/BILETIN%20I/15_Patrutiu%20Baltes.pdf

11. Järvinen J., Karjaluoto H. The use of Web analytics for digital marketing performance measurement // Industrial Marketing Management. - 2015. - Vol. 50. - P. 117-127. URL: <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2015.04.009>

12. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Elektron tijorat va raqamli iqtisodiyot ko‘rsatkichlari. Rasmiy statistik ma’lumotlar. URL: <https://stat.uz/uz/>

13. Statista. Retail e-commerce sales worldwide from 2014 to 2027. Statista Research Department, 2024. URL: <https://www.statista.com/statistics/379046/worldwide-retail-e-commerce-sales/>

14. EMARKETER (Insider Intelligence). Worldwide Digital Ad Spending Forecast, 2024. URL: <https://www.emarketer.com/content/worldwide-digital-ad-spending-2024>

15. Shankar V., Kleijnen M., Ramanathan S., Rizley R., Holland S., Morrissey S. Mobile Shopper Marketing: Key Issues, Current Insights, and Future Research Avenues // Journal of Interactive Marketing. - 2016. - Vol. 34, No. 1. - P. 37-48. URL: <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2016.03.002>

16. Uzum Market - O‘zbekistondagi yetakchi elektron savdo platformasi. Rasmiy veb-sayt. URL: <https://uzum.uz/>

17. Asaxiy.com - onlayn savdo platformasi. Rasmiy veb-sayt. URL: <https://asaxiy.uz/>

18. Olcha.uz - onlayn savdo platformasi. Rasmiy veb-sayt. URL: <https://olcha.uz/>

19. McKinsey & Company. The state of digital and AI in retail, 2023. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights>

20. Brynjolfsson E., Hu Y.J., Rahman M.S. Competing in the Age of Omnichannel Retailing // MIT Sloan Management Review. - 2013. - Vol. 54, No. 4. - P. 23-29. URL: <https://sloanreview.mit.edu/article/competing-in-the-age-of-omnichannel-retailing/>

21. Grewal D., Roggeveen A.L., Nordfält J. The Future of Retailing // Journal of Retailing. - 2017. - Vol. 93, No. 1. - P. 1-6. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2016.12.008>

22. Dolan R., Conduit J., Fahy J., Goodman S. Social media engagement behaviour: a uses and gratifications perspective // Journal of Strategic Marketing. - 2016. - Vol. 24, No. 3-4. - P. 261-277. URL: <https://doi.org/10.1080/0965254X.2015.1095222>

23. Kingsnorth S. Digital Marketing Strategy: An Integrated Approach to Online Marketing. 3rd edition. - London: Kogan Page, 2022. - 432 p. URL: <https://www.koganpage.com/marketing-communications/digital-marketing-strategy-9781398605978>

24. World Bank. Digital Progress and Trends Report 2023. - Washington, DC: World Bank Group, 2023. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/digital-progress-and-trends-report>

25. Eurostat. E-commerce statistics for individuals. Statistics Explained, European Commission, 2024. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=E-commerce_statistics_for_individuals

XIZMAT KO'RSATISH SOHASIDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI VA AHAMIYATI

Anvarbekov Oybek Azizbek o'g'li

Vatan university

“Iqtisodiyot va biznes boshqaruvi” fakulteti

2-kurs magistrant

Tel: +998 94 100 25 01

Annotatsiya

Ushbu maqolada xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalarining o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Sun'iy intellekt asosida xizmatlar sifatini oshirish, mijozlar bilan o'zaro aloqani yaxshilash, operatsion jarayonlarni avtomatlashtirish va samaradorlikni ta'minlash imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellektidan foydalanishning asosiy yo'nalishlari, afzalliklari hamda joriy etish jarayonida yuzaga keladigan muammolar yoritib berilgan. Tadqiqot natijalari xizmat ko'rsatish tizimini modernizatsiya qilishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanish zarurligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, xizmat ko'rsatish sohasi, raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirish, xizmatlar sifati, innovatsiya.

Аннотация

В данной статье анализируется роль и значение технологий искусственного интеллекта в сфере обслуживания. Рассматриваются возможности повышения качества услуг, улучшения взаимодействия с клиентами, автоматизации операционных процессов и обеспечения эффективности на основе искусственного интеллекта. Также освещаются основные направления применения искусственного интеллекта в сфере услуг, его преимущества и проблемы, возникающие в процессе внедрения. Результаты исследования показывают необходимость эффективного использования технологий искусственного интеллекта в модернизации сферы обслуживания.

Ключевые слова: искусственный интеллект, сфера обслуживания, цифровые технологии, автоматизация, качество услуг, инновации.

Abstract

This article analyzes the role and importance of artificial intelligence technologies in the service sector. The possibilities of improving service quality, enhancing customer interaction, automating operational processes, and increasing efficiency through artificial intelligence are examined. In addition, the main areas of application, advantages, and challenges of implementing artificial intelligence in the service sector are discussed. The results of the study highlight the necessity of effective use of artificial intelligence technologies in the modernization of the service industry.

Keywords: artificial intelligence, service sector, digital technologies, automation, service quality, innovation.

KIRISH

Globallashtirish va raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatish sohasining jadal rivojlanishi zamonaviy axborot texnologiyalarini, xususan sun'iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etishni talab etmoqda. Sun'iy intellekt xizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish, xizmatlar sifatini oshirish, mijozlar ehtiyojlarini tahlil qilish hamda boshqaruv samaradorligini ta'minlashda muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish orqali inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytirish, vaqt va resurslarni tejash, shuningdek, mijozlarga individual yondashuvni shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish xizmat ko'rsatish tizimini modernizatsiya qilish va uning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalarining o'rnini va ahamiyati tahlil qilinadi hamda ularni amaliyotga joriy etishning asosiy jihatlari yoritib beriladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sun'iy intellekt texnologiyalarining xizmat ko'rsatish sohasidagi o'rnini va ahamiyati ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ilmiy adabiyotlarda sun'iy intellekt tushunchasi, uning funksional imkoniyatlari hamda xizmatlar sohasida qo'llanish yo'nalishlari keng yoritilgan. Tadqiqotchilar sun'iy intellektni xizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish, mijozlar bilan o'zaro munosabatlarni yaxshilash va xizmatlar sifatini oshirishning samarali vositasi sifatida baholaydilar.

Xorijiy ilmiy manbalarda sun'iy intellekt texnologiyalarining bank, turizm, savdo, sog'liqni saqlash va ta'lim xizmatlaridagi amaliy qo'llanilishi tahlil qilingan. Jumladan, mashinaviy o'rganish, tabiiy tilni qayta ishlash va ma'lumotlarni tahlil qilish asosida ishlab chiqilgan tizimlar xizmat ko'rsatish jarayonlarining tezkorligi va aniqligini oshirishga xizmat qilayotgani ta'kidlanadi. Shuningdek, ko'plab tadqiqotlarda sun'iy intellekt asosidagi chatbotlar va virtual yordamchilarning mijozlar qoniqish darajasiga ijobiy ta'siri qayd etilgan.

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa xizmat ko'rsatish sohasini raqamlashtirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va sun'iy intellektdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu adabiyotlarda sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishda infratuzilma, kadrlar salohiyati va axborot xavfsizligi bilan bog'liq muammolar mavjudligi ko'rsatib o'tilgan.

Xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish xizmatlar sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar sun'iy intellekt texnologiyalarini amaliyotga samarali tatbiq etish mexanizmlarini yanada chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatmoqda.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalarining o'rni va ahamiyatini o'rganish maqsadida umum-ilmiy va maxsus tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish usullari orqali sun'iy intellekt texnologiyalarining nazariy asoslari hamda xizmat ko'rsatish sohasidagi qo'llanilish yo'nalishlari o'rganildi.

Tahliliy va taqqoslash metodlari yordamida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishning xizmatlar sifati, samaradorlik va mijozlar qoniqishiga ta'siri baholandi. Mavjud statistik ma'lumotlar va amaliy tajribalar asosida mantiqiy tahlil olib borilib, sun'iy intellektdan foydalanishning asosiy afzalliklari va muammolari aniqlab olindi.

Tadqiqot davomida tizimli yondashuv qo'llanilib, xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalarining o'zaro bog'liq elementlari kompleks ravishda ko'rib chiqildi. Olingan natijalar induksiya va deduksiya usullari asosida umumlashtirilib, ilmiy xulosalar shakllantirildi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqot maqsadiga erishish va asoslangan xulosalar chiqarish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALARI

O'tkazilgan tadqiqot natijalari xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish xizmatlar sifati va samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosida avtomatlashtirilgan tizimlar xizmat ko'rsatish jarayonlarida vaqt sarfini kamaytirish, operatsion xarajatlarni optimallashtirish va inson omiliga bog'liq xatoliklarni minimallashtirish imkonini bermoqda.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda mijozlar bilan o'zaro aloqalarni boshqarish samaradorligi ortib, mijozlar ehtiyojlarini tezkor aniqlash va individual xizmatlar taklif etish imkoniyati yaratilmoqda. Xususan, chatbotlar va virtual yordamchilar orqali ko'rsatilayotgan xizmatlar mijozlar qoniqish darajasini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ma'lumotlarni tahlil qilish va bashoratlashga asoslangan sun'iy intellekt tizimlari xizmat ko'rsatish sohasida boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonini takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish xizmat ko'rsatish sohasining raqobatbardoshligini oshirish bilan bir qatorda, uning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim omil ekanligini tasdiqladi.

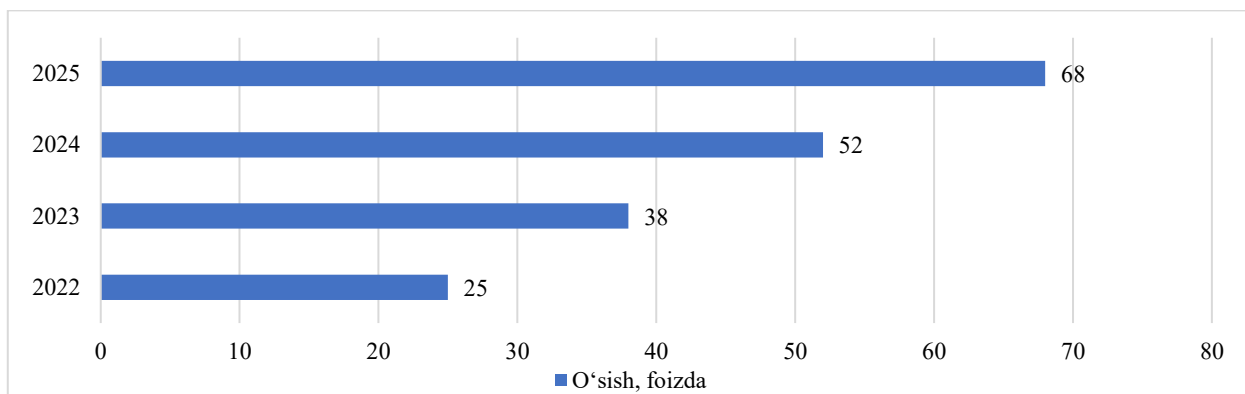
1-jadval.

2022-2025 yillarda xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellektdan foydalanish darajasi¹

Yil	Sun'iy intellektdan foydalanuvchi xizmat ko'rsatish subyektlari, foizda	Xizmatlar sifati oshishi, foizda	Operatsion xarajatlar kamayishi, foizda
2022	25	18	10
2023	38	30	20
2024	52	45	32
2025	68	60	45

¹ <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/the-state-of-ai-2024>

1-jadvaldan ko‘rinadiki, yillar davomida sun‘iy intellekt texnologiyalarini joriy etish darajasi oshib borib, xizmatlar sifati va iqtisodiy samaradorlikka ijobiy ta‘sir ko‘rsatgan.

1-rasm. 2022-2025 yillarda sun‘iy intellektdan foydalanish darajasining o‘sish dinamikasi¹, foizda

1-rasm ma‘lumotlariga ko‘ra, 2022-2025 yillar davomida xizmat ko‘rsatish sohasida sun‘iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish barqaror o‘sish tendensiyasiga ega. Ayniqsa, 2024-2025 yillarda raqamli xizmatlarning kengayishi natijasida sun‘iy intellektdan foydalanish sezilarli darajada oshgan. Bu holat xizmatlar sifati yaxshilash, mijozlar qoniqishini oshirish hamda boshqaruv samaradorligini ta‘minlashga xizmat qilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot xizmat ko‘rsatish sohasida sun‘iy intellekt texnologiyalarining o‘rni va ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun‘iy intellekt texnologiyalarini joriy etish xizmatlar sifati oshirish, mijozlar bilan o‘zaro aloqalarni yaxshilash, operatsion jarayonlarni avtomatlashtirish va resurslarni samarali boshqarish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar tahlili va tahliliy tadqiqotlar asosida aniqlanishicha, sun‘iy intellekt texnologiyalari xizmat ko‘rsatish sohasining raqobatbardoshligini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, texnologiyalarni joriy etishda infratuzilma, kadrlar salohiyati va axborot xavfsizligi bilan bog‘liq muammolar mavjudligi aniqlangan.

2022-2025 yillarda amalga oshirilgan tahlil natijalari sun‘iy intellektdan foydalanish darajasi ortib borayotganini, bu esa xizmatlar sifatining oshishiga va operatsion xarajatlarning kamayishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi.

Tahlillar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Sun‘iy intellekt texnologiyalarini bosqichma-bosqich joriy etish: Xizmat ko‘rsatish subyektlarida sun‘iy intellekt tizimlarini avval asosiy jarayonlarda, keyin esa murakkab xizmatlarda qo‘llash tavsiya etiladi. Bu jarayonlarni avtomatlashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

¹ <https://www.mckinsey.com/capabilities/quantumblack/our-insights/the-state-of-ai-2024>

Kadrlar salohiyatini oshirish: Xodimlarni sun'iy intellekt tizimlaridan samarali foydalanishga o'qitish, raqamli ko'nikmalarini rivojlantirish va doimiy malaka oshirish dasturlarini joriy etish zarur.

Axborot xavfsizligi va ma'lumotlarni himoya qilish: Sun'iy intellekt tizimlarida ishlatiladigan ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash uchun zamonaviy texnologiyalar, shifrlash va himoya protokollarini tatbiq etish tavsiya etiladi.

Xizmat sifatini monitoring qilish va baholash: Sun'iy intellekt tizimlarini joriy etgan subyektlarda xizmat sifati va mijoz qoniqishini doimiy ravishda monitoring qilish va tahlil qilish lozim. Bu tizimlarni optimallashtirish imkonini beradi.

Mijozlarga individual yondashuvni rivojlantirish: Sun'iy intellekt asosida mijozlar ehtiyojlarini prognoz qilish va ularga mos individual xizmatlar taklif etish tizimini ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Innovatsion yechimlarni tatbiq etish: Xizmat ko'rsatish jarayonlarini modernizatsiya qilish va raqobatbardoshligini oshirish uchun sun'iy intellektga asoslangan yangi texnologiyalar, analitik tizimlar va avtomatlashtirilgan xizmat modellarini joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xusniddinova M. Turizm sanoatida chat-botlardan foydalanish: sun'iy intellekt va avtomatlashtirishning mijozlar tajribasiga ta'siri. Herald, 2024. DOI:10.54613/ku.v16i.1252 - turizm xizmatlarida AI chatbotlarining qo'llanilishi va afzalliklari haqida.

2. Kamolov S. Xorijiy mamlakatlarda bank sohasida sun'iy intellektdan foydalanish tajribasi. Digital Transformation and Artificial Intelligence, 2024 - moliya xizmatlarida SI texnologiyalarini qo'llash bo'yicha xalqaro va mahalliy tajribalar.

3. Kamolov S. O'zbekiston banklarida sun'iy intellekt foydalanish samaradorligini oshirish. Green Economy and Development, 2025 - O'zbekiston bank tizimida AI ning iqtisodiy samaradorligi haqida amaliy tadqiqot.

4. Foziljonova N.I. Sun'iy intellektning moliya sohasida qo'llanish imkoniyatlari. Образование Наука и Инновационные Идеи, 2025 - moliyaviy xizmatlar sohasida AI ning afzalliklari va muammolari.

5. Ergashaliev M. Turizmga sun'iy intellekt ta'siri. Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan, 2024 - AI ning turizm xizmatlariga ta'siri, takliflar va cheklolar.

6. Majidov E.A., Bekmurodov U.B. AKT va sun'iy intellektning yashil iqtisodiyotdagi o'rni. Digital Transformation and Artificial Intelligence, 2025 - AI va raqamli texnologiyalar xizmat ko'rsatish jarayonlariga ta'siri bo'yicha umumiy ilmiy asos.

7. Khakimov Z. A. et al. SUSTAINABLE INNOVATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CLEAN ENERGY: THE PERSPECTIVE OF QUALITY 5.0 MANAGEMENT IN THE FUEL AND ENERGY COMPLEX //Proceedings on Engineering. - 2025. - T. 7. - №. 4. - C. 2293-2300.

TO‘QIMACHILIK SANOAT KORXONALARIDA MARKETING STRATEGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Xushvaqtov Shuhrat Abduraufovich

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti
“Yoshlar bilan ishlash, ma’naviyat
va ma’rifat” bo‘limi boshlig‘i

Annotatsiya

Mazkur maqolada to‘qimachilik sanoat korxonalarida rivojlanish strategiyalarini takomillashtirishning nazariy-uslubiy asoslari kompleks tarzda tadqiq etilgan. Xususan, strategik boshqaruvning zamonaviy konsepsiyalari tizimlashtirilib, ularning to‘qimachilik sanoati xususiyatlariga moslashuv darajasi ilmiy jihatdan asoslangan. To‘qimachilik sanoatining mamlakat iqtisodiyotida tutgan o‘rni va uning sanoat tarmoqlari ichidagi strategik ahamiyati baholanib, tarmoqning rivojlanish salohiyatini oshirishga qaratilgan ustuvor yo‘nalishlar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, rivojlanish strategiyalari, asosiy strategik yo‘nalishlar, strategiyani amalga oshirish ketma-ketligi, iqtisodiy samaradorlik, zamonaviy yondashuvlar.

Аннотация

В данной статье комплексно исследованы теоретико-методологические основы совершенствования стратегий развития предприятий текстильной промышленности. В частности, систематизированы современные концепции стратегического управления и научно обоснована степень их адаптации к особенностям текстильной отрасли. Оценено место текстильной промышленности в экономике страны и ее стратегическое значение среди отраслей промышленности, а также разработаны приоритетные направления, направленные на повышение потенциала развития отрасли.

Ключевые слова: текстильная промышленность, стратегии развития, основные стратегические направления, последовательность реализации стратегии, экономическая эффективность, современные подходы.

Abstract

This article comprehensively examines the theoretical and methodological foundations for improving development strategies of textile industry enterprises. In particular, modern concepts of strategic management are systematized, and their level of adaptation to the specific features of the textile industry is scientifically substantiated. The role of the textile industry in the national economy and its strategic importance among industrial sectors are assessed, and priority directions aimed at enhancing the development potential of the industry are developed.

Keywords: textile industry, development strategies, key strategic directions, sequence of strategy implementation, economic efficiency, modern approaches.

KIRISH

Jahon bozori to‘qimachilik mahsulotlarining bugungi kundagi holati shuni ko‘rsatmoqdaki, mamlakatlarning jahon to‘qimachilik bozorlariga jadal kirib borish

asosan jahon to'qimachilik tarmog'iga integratsiyalashgan milliy kompaniyalar tomonidan amalga oshirilmoqda. Shuningdek, to'qimachilik sanoat korxonalarida rivojlanish strategiyalarini takomillashtirishning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Xususan, 2024-yilda jahon to'qimachilik mahsulotlari eksporti jami 291,4 milliard AQSH dollarini tashkil etgan va mazkur bahoda Osiyoning o'zini yuqoriligini ko'rsatib turibdi¹. Ammo, 2019-yilda dunyoning top 10 ta to'qimachilik mahsulotlari eksportyorlari ichida o'zbek to'qimachilik mahsulotlari eksporti ulushi- 0,41 foizni tashkil etishi, to'qimachilik sanoat korxonalarida rivojlanish strategiyalarini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

O'zbekistonda to'qimachilik sanoati korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish masalasi "O'zbekiston-2030" strategiyasi hamda tarmoq dasturlarida alohida o'rin egallab, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar hisobidan diversifikatsiya qilish, klaster modelini rivojlantirish va to'qimachilik mahsulotlari eksportini kengaytirishga qaratilgan muhim vazifalar bilan belgilangan. Ushbu vazifalarni amalga oshirish doirasida korxonalarni texnologik jihatdan modernizatsiya qilish, texnologik bosqichlar bo'yicha to'liq qiymat zanjirlarini shakllantirish, eksport bozorlarining geografiyasini kengaytirish hamda ekologik standartlarga mos sertifikatlashtirish tizimini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, UNIDO, GIZ va boshqa xalqaro institutlar ishtirokida barqaror modernizatsiyaga qaratilgan loyihalarni qo'llab-quvvatlash tizimli ravishda yo'lga qo'yilgan. Shu sababli O'zbekistonda to'qimachilik sanoati korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish bilan bog'liq institutsional, texnologik va moliyaviy mexanizmlarni ilmiy jihatdan tadqiq etish mazkur strategik vazifalarni samarali amalga oshirish nuqtai nazaridan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Mamlakatimizda to'qimachilik sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish va ularda rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish jarayonidagi muammolarni hal etish maqsadida rivojlangan mamlakatlar to'qimachilik sanoatining asosiy ko'rsatkichlari tahlil qilindi, tarmoqni rivojlantirishning klaster modeli takomillashtirildi, qiyoslash va sintez tahlili orqali korxonalar faoliyatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari asoslab berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

To'qimachilik korxonasi o'z xo'jalik faoliyatida tashqi omillar, jumladan, aniq prognoz qilib bo'lmaydigan ta'sirlarga moslashib borishga majbur bo'ladi. Shu sababli, tashqi muhitda yuz berayotgan barcha o'zgarishlarni muntazam kuzatish, ularni baholash va korxonaning barqaror rivojlanishi, ayniqsa, bozordagi raqobatbardoshligini ta'minlash uchun noqulay sharoitlar yuzaga kelganda salbiy ta'sirni kamaytirishga qaratilgan moslashuv chora-tadbirlarini ishlab chiqish rivojlanish strategiyasining ustuvor prinsiplaridan biri hisoblanadi. Mamlakat aholisining to'qimachilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish iqtisodiyot oldida turgan muhim vazifalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan,

¹World Trade Statistical Review 2025, ISBN 978-92-870-4151-7, P.33-34

to'qimachilik mahsulotlari bozorini tizimli tahlil asosida o'rganish tarmoqning istiqbolli rivojlanish yo'nalishlarini belgilashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. To'qimachilik korxonalarida tahlil va strategik qaror qabul qilish jarayonlari ikki asosiy yo'nalishda tashkil etiladi:

- korxonaning ichki tuzilmasida maxsus tahlil va strategiya ishlab chiqish bo'linmalarini shakllantirish orqali;
- mazkur jarayonlarni amalga oshirishni sohada ixtisoslashgan konsalting va tadqiqot tashkilotlariga outsorsing shaklida yuklash orqali.

To'qimachilik korxonalarida rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, uning faqat ayrim elementlaridan foydalanish, xususan, mahsulotni tahlil qilish yoki bozorni prognozlash bilan cheklanish kutilgan samarani ta'minlamaydi. Faqat kompleks yondashuvgina korxonaga, ayniqsa, yangi mahsulotni bozorga chiqarish jarayonida, raqobat muhitida mustahkam o'rin egallash imkonini beradi. Shu bois, rivojlanish strategiyasiga yo'naltirilgan korxona uchun asosiy tamoyil komplekslilik bo'lib, u tadbirkorlik, ishlab chiqarish, moliyaviy va sotuv faoliyatlarini o'zaro integratsiyalashni taqozo etadi. To'qimachilik korxonalari amaliyotida strategiya o'rta va uzoq muddatga mo'ljallangan qoidalar, yo'nalishlar va mezonlar tizimi sifatida namoyon bo'lib, korxona faoliyatini sifat jihatdan transformatsiya qilishga qaratilgan istiqbolli rejani ifodalaydi. Rivojlanish strategiyasi korxona umumiy strategiyasining ajralmas qismi sifatida shakllantiriladi va bozor sharoitida amalga oshiriladigan harakatlar dasturini ifodalaydi. Unda korxonaning uzoq muddatli maqsad va vazifalari aniq belgilab beriladi, ularga erishish uchun zarur harakatlar ketma-ketligi muvofiqlashtiriladi hamda resurslardan samarali foydalanish mexanizmi asoslanadi.

Mamlakat yengil sanoat rivojlanishining hozirgi holatini baholashda yengil sanoatning YAIMdagi ulushi, to'qimachilik tarmog'ining YAIMdagi ulushi, to'qimachilik tarmog'ining sanoatdagi ulushi ko'rsatkichlaridan foydalandik. Jumladan, tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, 2024-yilda yengil sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 6,6%, mos ravishda to'qimachilik tarmog'i - 9,0% va uning umumiy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi - 15,7% va yengil sanoatdagi ulushi - 95,2%ni tashkil etgan (1-jadval).

1-jadval

To'qimachilik sanoatining mamlakat iqtisodiyotida tutgan o'rni¹

Ko'rsatkichlar		Yillar						
		2000	2005	2010	2018	2020	2022	2024
1	Yengil sanoatning YAIMdagi ulushi	11,1	11,5	8,8	9,2	10,6	9,6	6,6
2	To'qimachilik tarmog'ining YAIMdagi ulushi	10,3	10,9	8,7	8,6	9,1	9,0	9,0
3	To'qimachilik tarmog'ining sanoatdagi ulushi	17,7	15,7	15,7	15,2	15,5	15,4	15,7
4	To'qimachilik tarmog'ining yengil sanoatdagi ulushi	92,7	94,6	98,5	93,8	94,6	94,2	95,2

¹ O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

To'qimachilik tarmog'ining yalpi ichki mahsulot tarkibidagi ulushi rivojlangan mamlakatlarnikiga nisbatan ancha past, buning asosiy sabablari qilib quyidagilarni ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq:

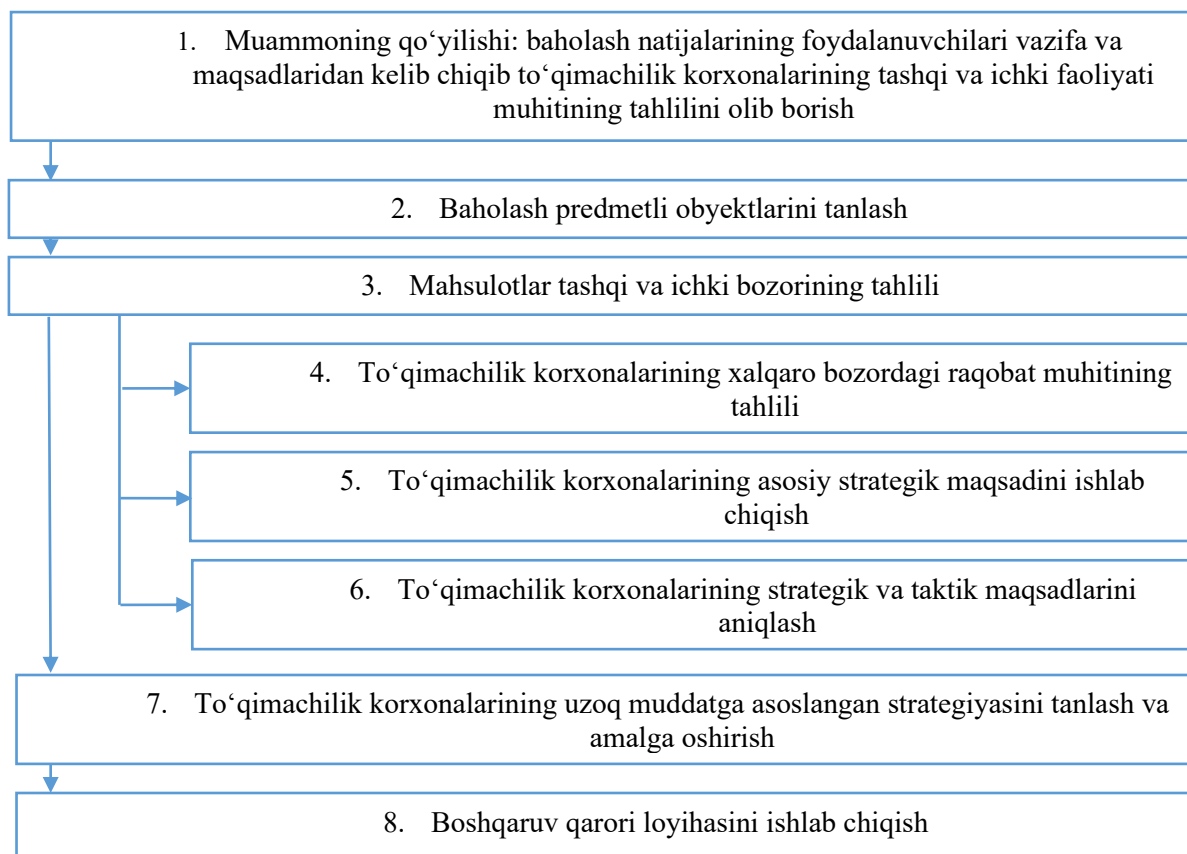
– to'qimachilikdagi klaster tizimi bugungi kunda mamlakatimizda rivojlanmagan, shuning uchun yangi to'qimachilik-paxta klasterlarini yaratish strategiyasini takomillashtirish lozim;

– to'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish va uning salohiyatini baholash bo'yicha xalqaro darajaga javob beradigan geografik ko'rsatkichlar tizimi yo'lga qo'yilmaganligi;

– to'qimachilikning nisbatan past rentabelligi va mablag' aylanmasining davomiyligi bir muncha uzoqligi sababli zamonaviy to'qimachilik va bo'yash hamda bezak berish quvvatlari soni yetarli darajada emasligi;

– malakali boshqaruv xodimlarining yetishmasligi, menejerlar va xodimlar malaka darajasining pastligi, ishchilarda mehnat qilish rag'batining yo'qligi;

– to'qimachilik korxonalarida innovatsion faoliyati samaradorligining ijobiy emasligi bilan izohlanadi.

1-rasm. To'qimachilik korxonalarida rivojlanish strategiyasini amalga oshirish ketma-ketligi¹

Yuqorida qayd etilgan muammolarni bartaraf etish hamda to'qimachilik korxonalarida rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonini

¹ Muallif ishlanmasi

takomillashtirish maqsadida kompleks yondashuvga asoslangan bosqichli mexanizm taklif etiladi. Mazkur bosqichlar tarkibiga tashqi va ichki muhitni chuqur tahlil qilish, korxona rivojlanishining strategik maqsadlarini aniq belgilash, ustuvor yoʻnalishlar boʻyicha aniq maqsad va vazifalarni shakllantirish hamda ular asosida asoslangan qarorlar qabul qilish, shuningdek, tanlangan strategik yoʻnalishlarga muvofiq rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va uni izchil amalga oshirish jarayonlari kiritiladi. Ushbu yondashuv toʻqimachilik korxonalari faoliyatida boshqaruvning tizimlilikini taʼminlash, resurslardan samarali foydalanish darajasini oshirish, ishlab chiqarish va bozor faoliyati oʻrtasidagi uygʻunlikni kuchaytirish orqali iqtisodiy samaradorlikni yuksaltirish hamda tarmoqning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini kengaytirishga xizmat qiladi. (1-rasm).

Asosiy mahsulot turlari boʻyicha ishlab chiqarish hajmlarining vaqt davomidagi dinamikasi toʻqimachilik sanoati korxonalari raqobatbardoshligining real iqtisodiy holatini ochib beradi. 2-jadval Toʻqimachilik korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmlari asosida tarmoqda shakllanayotgan raqobat ustunliklari va mavjud cheklovlarni tahlil qilish imkonini beradi.

2-jadval.

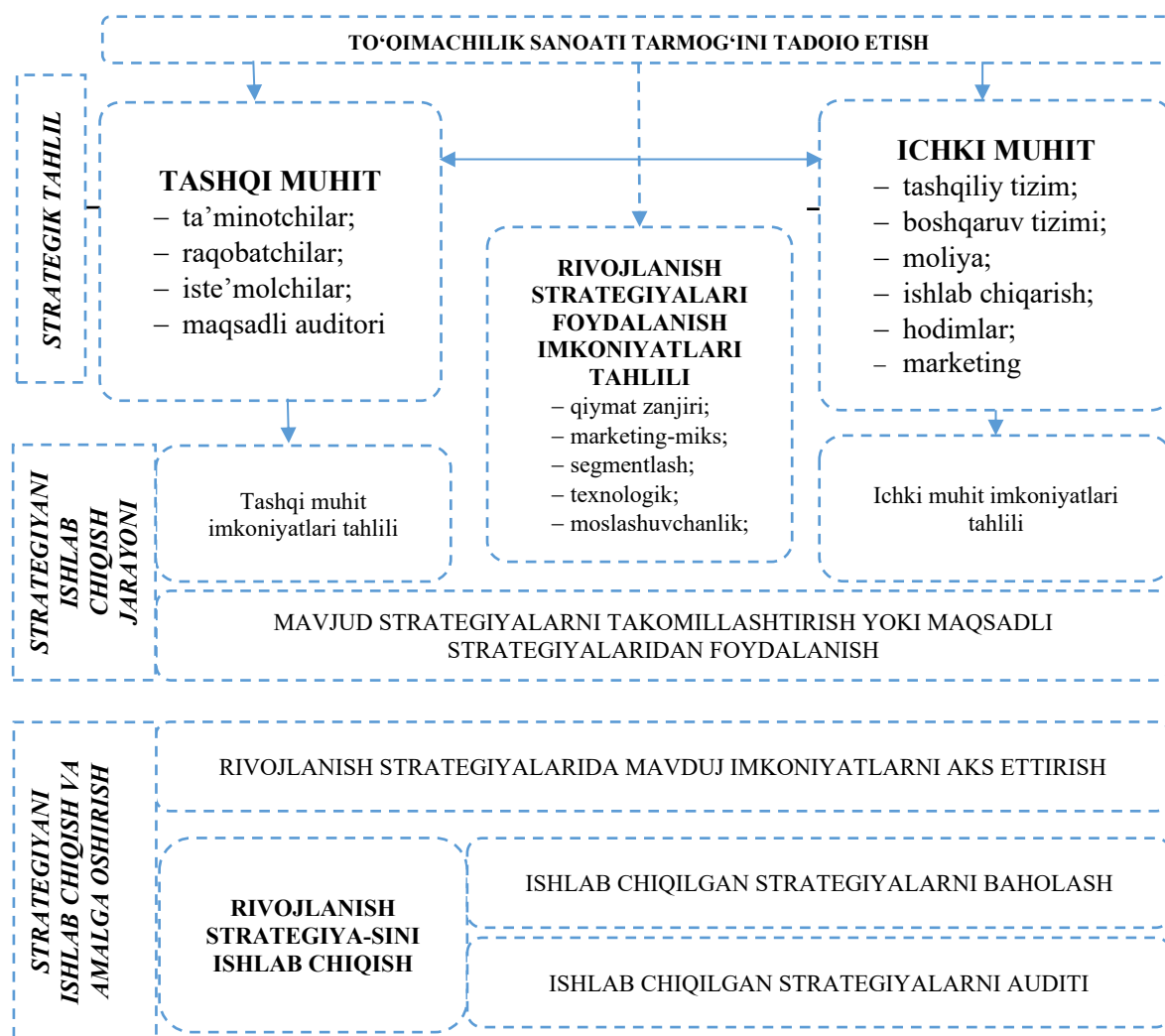
Toʻqimachilik korxonalari tomonidan asosiy assortimentlar boʻyicha mahsulot ishlab chiqarish hajmi¹, 2018-2024 yil

№	Mahsulot turi	Oʻlchov birligi	Yillar						
			2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
1	Ishlab chiqarish hajmi	trl.soʻm	32,6	39,1	47,1	66,0	80,0	93,5	97,4
2	Ishlab chiqarish hajmining oʻsish dinamikasi	foizda	106,3	106,2	114,8	119,3	108,7	108,1	112,5
3	Kalava ipi	ming tonna	442,9	608,2	754,3	835,0	908,6	925	986
4	Gazlama	mln.m ²	462,8	625,0	812,5	1056,0	814,2	825,5	899,4
5	Trikotaj mahsulotlari	mln.dona	4621,8	6411,2	8388,1	11109,1	11200, 2	11800	12500
6	Trikotaj matosi	Ming tonna	89,9	142,3	227,4	300,2	242,3	265,4	289,6
7	Tikuvchilik mahsulotlari	mln. dona	416,0	559,8	712,2	1011,3	2324,1	2423,2	2542,3
8	Paypoq mahsulotlari	mln. juft	98,4	162,9	229,9	309,3	461,4	480,1	505,4

Yarim tayyor toʻqimachilik mahsulotlari - ip gazlama, paxta va ipak gazlamalar ishlab chiqarish hajmi 2012-2019-yillar oraligʻida koʻpaygan. 2019-yilda 2012-yilga nisbatan ip gazlama ishlab chiqarish 18,2%ga, mos ravishda paxta - 17,5%ga va ipak gazlamalar - 22,2%ga kamaygan. Buning asosiy sababi yuqori qoʻshilgan qiymatga

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Milliy statistika qoʻmitasi maʼlumotlari asosida muallif ishlanmasi.

ega tayyor to'qimachilik mahsulotlari (kiyim-kechaklar) ishlab chiqarish sur'ati jadal rivojlanayotganligi bilan izohlanadi.

2-rasm. Rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish jarayoni modeli¹

Yuqorida keltirilgan tahlil va baholash natijalaridan kelib chiqqan holda, to'qimachilik sanoat korxonalarida rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishni rag'batlantiruvchi omillar nazariyalariga tayanilgan holda, tarmoq korxonalari uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan asosiy tarkibiy elementlarni aniqlash zarur hisoblanadi. Strategik boshqaruv samaradorligini oshirish maqsadida Garvard maktabiga xos strategik tahlil va bozor muhitini baholash modeli joriy etilgan. Rivojlanish strategiyasini shakllantirish va amalga oshirish mexanizmining jarayonli modeliga to'qimachilik sanoatiga xos bo'lgan strategik yo'nalishlar, jumladan, qiymat zanjiri, marketing-miks, bozor segmentlashuvi hamda texnologik moslashuvchanlik omillari integratsiya qilingan holda taklif etiladi (2-rasm).

Taklif etilgan modelning yangiligi va farqli jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

¹ Muallif ishlanmasi.

1) korxonaning tashqi va ichki muhitini kompleks baholashga xizmat qiluvchi boshlang'ich bosqichni ajratish;

2) strategik muhit tahliliga asoslangan omillar tizimini shakllantirish;

3) an'anaviy strategiya ishlab chiqish jarayoniga qo'shimcha ravishda "to'qimachilik sanoatiga xos rivojlanish strategiyasini amalga oshirish" alohida funksional blokini kiritish.

Taklif etilgan bloklar o'zgaruvchan bozor sharoitida korxonalarning strategik qarorlarini o'z vaqtida qabul qilish, ularni izchil amalga oshirish va samarali nazorat qilish imkoniyatini ta'minlaydi. Shu bilan birga, strategik boshqaruv amaliyotini takomillashtirishda sifat va miqdoriy ko'rsatkichlar tizimidan kompleks foydalanishning maqsadga muvofiqligi mazkur model doirasida asoslab berilgan. Korxonalarning samarali rivojlanishini ta'minlashda quyidagi 12 ta asosiy xususiyat inobatga olinadi:

- qabul qilinayotgan boshqaruv qarorlarining katta qismi strategik mazmunga ega bo'lishi;

- dolzarb, yetarli va ishonchli axborot resurslarining mavjudligi;

- strategik qarorlarning ilmiy asoslanganligi va ularni qabul qilish tezkorligi;

- strategik qarorlar bilan bog'liq iqtisodiy risklar darajasi;

- bozor muhitining barqarorlik darajasi va uning boshqa bozorlarga nisbatan holati.

To'qimachilik sanoati korxonalarida rivojlanish strategiyalarini shakllantirishni rag'batlantiruvchi omillar sifatida, avvalo, tarmoqda marketing imkoniyatlari darajasi, shakllangan raqobat muhiti, korxonalarning strategik imkoniyatlari kengligi, ularning bozor faoliyati samaradorligi, shuningdek, marketing konsalting xizmatlari bozorining rivojlanganlik darajasi kabi jihatlarni baholash talab etiladi.

O'zbekiston sharoitida to'qimachilik korxonalari rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri sifatida qo'shilgan qiymat zanjirida ishtirok etish darajasi alohida ahamiyat kasb etadi. Tahlillar natijalariga ko'ra, korxonalarning ichki va tashqi bozorlardagi faolligi, marketing xizmatlaridan foydalanish ko'lamini hamda strategik boshqaruv salohiyatini oshirish imkoniyatlari ustuvor omillar sifatida belgilanadi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, to'qimachilik korxonalarida rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda ularning bozordagi joriy holati, raqobat pozitsiyasi, shuningdek, noaniqlik va risk sharoitida ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda strategik yo'nalishlarni belgilash maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, strategiyani ishlab chiqish bo'yicha qarorlar har bir korxona uchun individual xususiyatga ega bo'lib, ular faqat umumiy yondashuvlar asosida emas, balki korxonaning o'ziga xos iqtisodiy, texnologik va tashkiliy parametrlariga tayangan holda shakllantirilishi hamda bu xususiyatlar strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirishning barcha bosqichlarida o'z ifodasini topishi zarur hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

To'qimachilik sanoati korxonalarida rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va takomillashtirishda quyidagi asosiy strategik yo'nalishlar taklif etiladi:

- xalqaro moda va dizayn agentliklari bilan hamkorlik munosabatlarini kengaytirish va institutsionallashtirish;
- yirik xalqaro brendlar bilan to'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha uzoq muddatli kooperatsiya shartnomalarini shakllantirish;
- xalqaro sifat standartlarini joriy etish va mehnat munosabatlaridagi salbiy holatlarni bartaraf etish;
- to'qimachilik sanoati uchun yuqori malakali texnik va muhandislik kadrlarini tayyorlash tizimini takomillashtirish;
- ishlab chiqarish jarayonlarining texnologik bosqichlarini avtomatlashtirish maqsadida zamonaviy tikuv uskunalaridan foydalanishni kengaytirish;
- tikuvchilik va poyabzal mahsulotlarini mahalliyashtirish darajasini oshirish uchun institutsional va iqtisodiy shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, milliy brendlarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash;
- istiqbolli yangi mahsulot bozorlarini segmentlash, eksport geografiyasini kengaytirish va diversifikatsiya qilish (Osiyo, Afrika va Amerika mamlakatlari), shuningdek, mahsulotlarni ilgari surish mexanizmlari, imijli reklama va PR-instrumentlarni rivojlantirish;
- iste'mol bozorida to'qimachilik mahsulotlarining noqonuniy ishlab chiqarilishi va aylanishini cheklashga qaratilgan institutsional chora-tadbirlarni kuchaytirish.

To'qimachilik korxonalarida rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish tayyor mahsulotlar qiymatining xomashyoga nisbatan ustunligini ta'minlash, investitsiya loyihalarining o'zini qoplash muddatini qisqartirish hamda korxonalarining moliyaviy natijalarini barqaror ravishda yaxshilash imkoniyatini yaratadi. Shuning natijasida foyda, rentabellik va eksport ko'rsatkichlarining yuqori sur'atlarda o'sishiga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT RO'YXATI

1. World Trade Statistical Review 2025, ISBN 978-92-870-4151-7, P.33-34
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-3107036>
3. Уолкер О., Бойд Х., Ларше Ж., Маллинс Дж. Маркетинговая стратегия. Курс MBA, пер. с англ. И.Клюева. - М.: Вершина, 2006. - 496 с.
4. Ф.Котлер, Г.Армстронг. Основы маркетинга, 9-е издание.: Пер. с англ. - М.: Издательский дом «Вильямс», 2003
5. Фатхудинов Р.А. Стратегический маркетинг: Учебник для вузов, 5-е издание. - СПб.: Питер, 2008. - 368 с.
6. Хайгне, П. Экономический образ мышления /П. Хайгне; пер. с англ. - 2-е изд. - М.: Дело, при участии Catallaxy, 2016. -704 с.
7. Хамел Г. Конкурируя за будущее. Создание рынков завтрашнего дня / Г. Хамел, К.К. Прахалад. - М.: Олимп-Бизнес, 2002.
8. O'zbekistonning yillik statistik to'plami 2025. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. - Toshkent, 2026.

9. Medrano-Saez, N., & Olarte-Pascual, M. C. (2018). Marketing innovation as an opportunity in a situation of uncertainty: the Spanish case. *Soft Computing in Management and Business Economics* (pp. 327-341): Springer.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARINI BOSHQARISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Alimardonov Asrorjon Alimardonovich

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi

“Ta’lim sifatini nazorat qilish” bo‘limi boshlig‘i

ORCID: 0009-0001-3992-8139

E-mail: asror.alimardonov@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalasi nazariy va amaliy jihatdan atroflicha tahlil qilingan. Oliy ta’lim tizimidagi mavjud boshqaruv modellarini o‘rganilib, ularning samaradorlik darajasini baholaydi, muammoli nuqtalarni aniqlaydi va zamonaviy talablarga mos yondashuvlarni asoslangan. Xalqaro amaliyot va mahalliy sharoitlar chuqur o‘rganilgan holda universitetlarda akademik va moliyaviy avtonomiya, korporativ boshqaruv, KPI tizimlari va moliyaviy diversifikatsiyaning ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Maqolada jadvallar, raqamli tahlillar va tanqidiy qarashlar asosida Oliy ta’lim muassasalarida faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan aniq amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Oliy ta’lim, boshqaruv mexanizmlari, tashkiliy-iqtisodiy islohotlar, universitet avtonomiyasi, korporativ boshqaruv, KPI tizimi, moliyaviy mustaqillik, ta’lim sifati, strategik menejment, innovatsion rivojlanish, moliyaviy diversifikatsiya, hisobdorlik, insoniy kapital, davlat-xususiy sheriklik, ta’lim siyosati.

Аннотация

В данной статье подробно рассмотрен вопрос совершенствования организационно-экономических механизмов управления высшими учебными заведениями в теоретическом и практическом плане. Изучаются существующие модели управления в системе высшего образования, оценивается уровень их эффективности, выявляются проблемные моменты и обосновываются подходы, соответствующие современным требованиям. Подчеркивается важность академической и финансовой автономии, корпоративного управления, систем КРІ и финансовой диверсификации в университетах с углубленным изучением международной практики и местных условий. В статье разработаны конкретные практические предложения, направленные на повышение эффективности деятельности в высших учебных заведениях на основе графиков, численного анализа и критического видения.

Ключевые слова: высшее образование, механизмы управления, организационно-экономические реформы, Университетская автономия, корпоративное управление, система КРІ, финансовая независимость, качество образования, стратегический менеджмент, инновационное развитие, финансовая диверсификация, подотчетность, человеческий капитал, государственно-частное партнерство, образовательная политика.

Abstract

In this article, the issue of improving the organizational and economic mechanisms of management of higher educational institutions is analyzed in a theoretical and practical way. The existing management models in the higher education system are studied, assessing their level of efficiency, identifying problem points and based on approaches that correspond to modern requirements. The importance of academic and financial autonomy, corporate governance, CPI systems and financial diversification in universities has been demonstrated with an in-depth study of international practices and local conditions. On the basis of tables, digital analyzes and critical views, the article developed clear practical proposals aimed at improving the efficiency of activities in higher education institutions.

Keywords: higher education, management mechanisms, organizational and economic reforms, university autonomy, corporate governance, CPI system, financial independence, quality of Education, Strategic Management, innovation development, financial diversification, accountability, Human Capital, Public-Private Partnership, education policy.

KIRISH

XXI-asrda mamlakatlar taraqqiyotining hal qiluvchi omili sifatida bilimga asoslangan iqtisodiyot shakllanmoqda. Bunday sharoitda oliy ta'lim muassasalari faqatgina kadrlar tayyorlash markazi emas, balki yangi bilim, innovatsiya va ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlovchi strategik institutsiya sifatida maydonga chiqmoqda. Shu boisdan oliy ta'lim tizimini zamonaviy talablarga mos ravishda isloh qilish, boshqaruv usullarini takomillashtirish va iqtisodiy mexanizmlarni qayta ko'rib chiqish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Jahon amaliyotidagi tendensiyalar shundan dalolat beradiki, barqaror ta'lim tizimiga ega davlatlar global raqobatda ustunlikka erishmoqda. Masalan, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur va Germaniya kabi mamlakatlarda universitetlar moliyaviy va tashkiliy mustaqillikka ega bo'lib, ular faoliyati samaradorligi yuqori darajada baholanadi. Ushbu modellarda davlat faqatgina strategik yo'nalish belgilab beradi, universitet esa ichki boshqaruvni, resurs taqsimotini, ta'lim dasturlari va tadqiqot yo'nalishlarini mustaqil ravishda tashkil etadi.

O'zbekiston sharoitida ham keyingi yillarda ta'lim sohasida tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Prezident farmonlari va qarorlari asosida oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik, ta'lim dasturlarini mustaqil shakllantirish, tashqi hamkorlikni kengaytirish kabi huquq va vakolatlar berilmoqda. Biroq amaliy jihatdan ko'plab universitetlarda boshqaruvning an'anaviy, byurokratik va markazlashgan usullari ustunlik qilmoqda. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, innovatsion rivojlanishni ta'minlash, moliyaviy barqarorlikka erishish va global talablarga moslashishga to'siq bo'lmoqda.

Boshqaruv tizimida quyidagi muammolar kuzatilmoqda: universitetlarda strategik boshqaruv tamoyillarining yetarlicha qo'llanilmasligi; moliyaviy resurslarning manbai kam va taqsimot jarayonida shaffoflikning yetishmasligi; iqtisodiy ko'rsatkichlarni boshqaruv qarorlariga bog'lash mexanizmlarining yo'qligi;

kadrlar siyosatida samaradorlik va natijaga qaratishning pastligi; ichki nazorat va tahlilning institutsional jihatdan rivojlanmaganligi.

Shu kabi muammolarni bartaraf etish uchun tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni qayta ko'rib chiqish, ularni innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirish talab etiladi. Bu esa universitetlarni yangi bosqichga olib chiqish, ularni raqobatbardosh, mustaqil va jamiyat ehtiyojlariga tez moslasha oladigan tashkilotlarga aylantirish imkonini beradi.

Globalashgan dunyoda taraqqiyot va raqobatbardoshlikning asosiy omillaridan biri - bu inson kapitali sifati va uning ilmiy, innovatsion salohiyatidir. Bunday kapitalning shakllanishi, avvalo, oliy ta'lim tizimiga bevosita bog'liq. Jahon iqtisodiyotidagi o'zgarishlar, raqamli texnologiyalarning shiddat bilan rivojlanishi, mehnat bozoridagi yangi talab va murakkabliklar ta'lim sohasini tubdan o'zgartirishga majbur qilmoqda. Bu jarayonda oliy ta'lim muassasalarini samarali, zamonaviy va strategik boshqarish masalasi birinchi darajali ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonda ham oliy ta'limni isloh qilish bo'yicha tizimli choralar ko'rilmogda. Ta'lim muassasalariga moliyaviy va tashkiliy mustaqillik berish, universitetlarni xalqaro reytinglarga olib chiqish, innovatsion ekotizimni shakllantirish kabi vazifalar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Biroq bu maqsadlarga erishishda boshqaruv tizimlarining samaradorligi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Aynan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar universitetlarning faoliyatiga dinamika, shaffoflik, samaradorlik va natijadorlik olib kirishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim muassasalarini boshqarish va ularning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish mavzusi ham mahalliy, ham xalqaro ilmiy hamjamiyatda keng muhokama qilinayotgan masalalardan biri hisoblanadi. Mavjud adabiyotlarni tahlil qilish shundan dalolat beradiki, bu sohadagi qarashlar turlicha bo'lib, asosan strategik boshqaruv, moliyaviy mustaqillik, universitet avtonomiyasi, korporativ boshqaruv va samaradorlik ko'rsatkichlarini shakllantirish kabi yo'nalishlarda jamlangan.

Jahon iqtisodiy adabiyotida P. Samuelson va U. Nordxaus o'zlarining «Iqtisod» asarida ta'limni iqtisodiyotning tarkibiy qismi sifatida ko'radi va ta'limga sarmoyani insoniy kapitalni shakllantirishda eng muhim omil deb baholaydi. Ular ta'limga qaratilgan sarmoyaning ijtimoiy va shaxsiy qaytishi yuqori bo'lishini ta'kidlaydi.[1] Biroq mualliflar ta'lim sohasidagi boshqaruv mexanizmlariga yetarlicha e'tibor bermaydi, bu esa ularning nazariyasiga amaliy masalalar nuqtai nazaridan cheklovlar qo'yadi.

Piter Draker, esa ta'lim muassasalarini «bilimga asoslangan tashkilotlar» deb ta'riflab, ularda strategik boshqaruv, missiyaga yo'naltirilgan faoliyat va natijaviy ko'rsatkichlar asosida qaror qabul qilishni muhim deb hisoblaydi. Drakerning yondashuvi menejment nazariyasida yangi bosqich bo'lib, ta'lim muassasalarida ham davlat resurslarini oqilona boshqarishga, faoliyat samaradorligini oshirishga turtki beradi.[4] Ammo uning modellari korporativ sektorga mos bo'lib, ta'limning ijtimoiy xususiyatini to'liq qamrab olmasligi mumkin.

OECD va UNESCO kabi xalqaro tashkilotlar esa ta'lim muassasalarini boshqarishda avtonomiya, hisobdorlik va moliyaviy shaffoflikni ta'lim sifatini oshirishning asosiy sharti sifatida ko'radi. Masalan, OECD'ning "University Autonomy" hisobotida ta'lim muassasalariga akademik, moliyaviy va tashkiliy mustaqillik berish natijasida ularning samaradorligi va jamiyatga ta'siri sezilarli darajada oshgani ta'kidlangan.[7,8] Bu qarashlar tajribaga asoslangan bo'lib, boshqaruvdagi byurokratik to'siqlarni kamaytirishga, raqobatbardosh muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mahalliy tadqiqotchilardan R.Qurbonov ta'lim muassasalarida korporativ boshqaruv modelini joriy etish zarurligini ta'kidlab, kuzatuv kengashlari, strategik rejalashtirish, tashqi audit kabi mexanizmlarning mavjud tizimga integratsiyasini ilmiy asoslaydi.[11] M.Murodov esa universitetlar faoliyatini KPI ko'rsatkichlari asosida baholash, moliyalashtirishda diversifikatsiyani kuchaytirish va ichki nazorat tizimlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar bilan chiqadi.[12] Shu bilan birga, bu tadqiqotlarda aniq iqtisodiy natijalar, baholash usullari va manfaatdor tomonlarning ta'siri yetarli darajada chuqur tahlil qilinmagan.

Yuqorida tilga olingan Samuelson va Nordxaus kabi klassik iqtisodchilar ta'limni resurs sifatida ko'rsatgan bo'lsalar, Teodor Shuls o'zining insoniy kapital nazariyasida ta'limga sarmoya qilishni iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi asosiy omil sifatida talqin qilgan.[2] Uning fikricha, inson salohiyatini oshirish uchun universitetlarda tuzilma, boshqaruv va resurslar taqsimoti oqilona yo'lga qo'yilgan bo'lishi lozim.

Geri Bekker esa ta'lim va mehnat bozori o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur tahlil qilgan holda, oliy ta'lim muassasalarining bozor talablariga javob beruvchi shaklda boshqarilishi lozimligini ta'kidlaydi. Uningcha, universitetlar faoliyati iqtisodiy samaradorlik, raqobatbardoshlik va ishlab chiqarishdagi yangiliklar bilan chambarchas bog'liq bo'lishi kerak.[3]

Zamonaviy yondashuvlardan biri sifatida Kristofer Xud tomonidan ilgari surilgan «Yangi davlat boshqaruvi» (New Public Management - NPM) konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Uning ta'lim sohasiga nisbatan fikricha, davlat muassasalari, jumladan universitetlar ham xususiy sektor uslubida boshqarilishi kerak: samaradorlik, natijaga qaratish, raqobat va hisobdorlik asos qilib olinishi lozim.[5]

Margaret Uilmott esa ta'lim muassasalaridagi korporativ boshqaruvning yetarli darajada shakllanmagani sababli strategik qarorlar ko'pincha formal va tashabbussiz bo'lib qolishini ta'kidlaydi.[6] Uning tadqiqotlarida ta'limdagi menejment faqat ichki nazorat emas, balki tashqi hisobdorlikni ham qamrab olishi shartligi uqtiriladi.

Mahalliy tadqiqotlardan A.To'raev, I.Ibrohimov, Z.Umurzoqov va boshqalarning ishlari ta'lim tizimini moliyaviy va tashkiliy isloh qilish zaruriyatini asoslaydi. Ular ta'lim muassasalarida kontrakt tushumiga bog'liqlikning ortishi, davlat grantlarining kamayishi va grant mablag'larining manzilliligi boshqaruv usullarini qayta ko'rib chiqishni talab qilayotganini qayd etishgan.[13] Shu bilan birga, ularning tadqiqotlarida ichki boshqaruv tizimlari (universitetning tuzilmasi, kafedralar faoliyati, moddiy rag'batlantirish mexanizmlari) bo'yicha aniq taklif va hisoblashlar yetarli emas, bu esa amaliyot uchun cheklov bo'lib qolmoqda.

World Bank va Asian Development Bank (ADB) kabi xalqaro moliyaviy tashkilotlar ham ta'limni modernizatsiya qilishda boshqaruvni samarali tashkil etish, aniq KPI ko'rsatkichlari asosida moliyalashtirish va raqobat muhitini rivojlantirishni asosiy sharti sifatida ko'rsatishadi.[9,10]

Ayrim tadqiqotlarda nazariy yondashuv kuchli bo'lsa-da, ularni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari yetarlicha yoritilmagan. Shu bois, bizning izlanishimiz aynan boshqaruvdagi amaliy mexanizmlar, ularning institutsional va iqtisodiy ta'sirini aniqlashga yo'naltirilgani bilan farq qiladi.

Tanqidiy nuqtai nazardan qaranganda, ko'plab mahalliy tadqiqotlar normativ yondashuvga suyangan, ya'ni ularda islohotlar zarurligi ta'kidlansa-da, mavjud tizimning muammolariga aniq raqamlar, tadqiqot natijalari va jahon tajribasi bilan batafsil solishtirma tahlil kam uchraydi. Shuning uchun ham ushbu sohada chuqur tahlillar, amaliyotga asoslangan modellar va iqtisodiy samaradorlikni baholash usullarini ishlab chiqish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Oliy ta'lim muassasalarini boshqarish va ularning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalasi dunyo bo'ylab ko'plab ilmiy tadqiqotlarning e'tibor markazida bo'lib kelmoqda. Ushbu yo'nalishdagi ilmiy ishlar faqat ta'lim sohasi bilan cheklanmay, iqtisodiyot, menejment, moliya va davlat boshqaruvi sohalari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda.

METODOLOGIYA

Moliyaviy mustaqillik oliy ta'lim muassasalarini boshqarishning ilmiy nazariy asoslarini tizimli tahlil, tarixiylik va mantiqiylik, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, qiyosiy va selektiv tanlab tadqiq qilish, monografik tahlil va guruhlash usullari qo'llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

An'anaviy boshqaruv modellari tez o'zgaruvchan sharoitlarga javob bera olmayapti. Masalan, davlat tomonidan resurslar markazlashgan holda taqsimlanishi universitetlarning ichki ehtiyojlariga tez va aniq javob berish imkonini cheklab qo'yadi. Bundan tashqari, ta'lim sifati, ilmiy faoliyat va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlik hali ham yetarlicha inobatga olinmayapti. Universitetlar ko'pincha o'z resurslarini strategik yo'naltirish imkoniyatidan mahrum, bu esa raqobatbardosh ta'lim muhitini shakllantirishda jiddiy to'siqdir.

Yangi imkoniyatlar ham mavjud. Xalqaro amaliyotlarda korporativ boshqaruv, KPI (asosiy ko'rsatkichlar) tizimi, diversifikatsiya qilingan moliyalashtirish, jamoatchilik bilan aloqalarni mustahkamlash, faoliyat natijalariga asoslangan baholash kabi yondashuvlar samarali ish bermoqda. O'zbekistondagi ta'lim muassasalari bu amaliyotlarni o'z sharoitiga moslashtirgan holda joriy etish orqali o'z faoliyatini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarishi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni qayta ko'rib chiqish va zamonaviy talablarga moslashtirish orqali ularning institutsional salohiyatini mustahkamlash, moliyaviy mustaqillikni kengaytirish va ta'lim-ilmiy faoliyatning innovatsion xarakterini ta'minlash dolzarb ilmiy va amaliy masaladir.

Mazkur mavzunun dolzarbligi quyidagi omillar bilan ham asoslanadi:

- inson kapitalini rivojlantirish - mamlakat taraqqiyoti uchun bilimli, tanqidiy fikrlaydigan, kreativ kadrlarni tayyorlash;
- iqtisodiyot va ta'lim o'rtasidagi integratsiya - bozor talablariga mos kadrlar yetishtirish orqali mehnat bozorini muvozanatlash;
- ta'limda innovatsion yondashuvlar - raqamlashtirish, startaplar, tadqiqot-innovatsiya faoliyatini qo'llab-quvvatlash;
- xalqaro raqobatda ishtirok etish - universitetlarni xalqaro reytinglarda ilgari surish, xorijiy talabalarni jalb qilish;
- jamiyat oldida hisobdorlik - ta'lim muassasalarining jamoatchilik nazorati ostida samarali ishlashi.

Oliy ta'lim muassasalari boshqaruvining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlashda ham hal qiluvchi o'rin tutadi. Bu masala jamiyat, davlat va ta'lim muassasalarining umumiy manfaatlarini muvofiqlashtirish nuqtai nazaridan strategik ahamiyatga ega.

1-jadval.

Moliyaviy mustaqil bo'lgan universitetlar to'g'risidagi ma'lumotlar¹

№	Universitetlar nomi	Umumiy budjeti, mlrd. so'm	Grand mablag'larining ulushi, foizda	To'lov-kontrakt mablag'larining ulushi, foizda	Boshqa manbalar, foizda
1	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti	210	40	55	5
2	Toshkent axborot texnologiyalar universiteti	185	35	60	5
3	Samarqand davlat universiteti	165	30	65	5
4	Namangan davlat texnika universiteti	120	25	70	5
5	Navoiy davlat konchilik instituti	90	20	75	5

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistondagi yetakchi universitetlarning moliyalashtirish manbalariga taalluqli ma'lumotlari keltirilgan bo'lib, ularni tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- barcha universitetlarda to'lov-kontrakt mablag'lari asosiy daromad manbasi bo'lib, 55% dan 75% gacha tashkil etmoqda. Bu moliyaviy mustaqillikni ta'minlayotgan holda, ta'lim sifatini bozor talablariga bog'lash ehtimolini ko'rsatadi;

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

– davlat grantlari ulushi ko‘pincha yuqori malakali ilmiy tadqiqot olib boradigan universitetlarda kattaroq. Masalan, TDIUda bu ko‘rsatkich 40% bo‘lsa, NDKIda 20% ga tushadi;

– boshqa manbalar (grantlar, tenderlar, konsalting xizmatlar) umumiy daromadning 5%idan oshmagan. Bu universitetlarda diversifikatsiya pastligini ko‘rsatadi.

Universitetlarning moliyaviy barqarorligi hali ham asosan kontrakt tushumiga bog‘liq. Innovatsion faoliyat va biznes hamkorliklar orqali budjetdan tashqari mablag‘lar hissasini oshirish dolzarbdir.

2-jadval.

Universitetlarning boshqaruv shakllari va samaradorligi¹

№	Boshqaruv shakli	Moslashuvchanlik darajasi (1-10 ball)	Kadrlar siyosatining erkinligi (1-10 ball)	Innovatsion faollik (1-10 ball)
1	Markazlashgan	3	2	3
2	Avtonom (qisman)	6	5	5
3	Avtonom (to‘liq)	8	9	8
4	Korporativ model	9	8	9
5	Strategik sheriklik	7	6	8

Jadvalda keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, turli boshqaruv shakllarining ta’lim muassasasi faoliyatiga ta’sirini ekspert baholari asosida aks ettiradi. Ular quyidagilardan iborat:

-klassik markazlashgan boshqaruv shakli barcha ko‘rsatkichlarda eng past natijalarga ega (moslashuvchanlik — 3, kadrlar siyosati — 2, innovatsiya — 3). Bu uning mustahkamlash o‘rniga halaqit berayotganini ko‘rsatadi.

-avtonom boshqaruvning to‘liq shakli yuqori ko‘rsatkichlarga ega, ayniqsa kadrlar siyosatida (9 ball) va innovatsion faollikda (8 ball).

-korporativ boshqaruv eng balandi: innovatsiya - 9, moslashuvchanlik - 9. Bu universitetlarni xususiy va davlat sektorlari bilan integratsiya qilish samaradorligini ko‘rsatadi.

-strategik sheriklik ham yuqori darajada, lekin kadr siyosatida biroz cheklangan (6 ball). Bu shakl universitet-sanoat hamkorligi uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Markazlashgan boshqaruv tizimidan voz kechish va korporativ hamda avtonom modellarga o‘tish ta’lim muassasalari faoliyatini innovatsion, moslashuvchan va natijaviy qilishga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oliy ta’lim muassasalarini samarali boshqarish, ayniqsa, ularning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish masalasi global va milliy miqyosda dolzarb bo‘lib, ta’lim sifatini oshirish, innovatsiya va fanni rivojlantirish hamda mehnat bozori talablariga mos kadrlar tayyorlashning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada olib borilgan tahlillardan kelib chiqib, quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin:

¹ Tadqiqot natijasida o‘tkazilgan anketa so‘rovnomasi natijalariga ko‘ra muallif tomonidan ishlab chiqildi.

1. Mavjud boshqaruv tizimidagi asosiy muammolar - haddan tashqari markazlashganlik, moliyaviy va tashkiliy mustaqillikning yetishmasligi, ichki resurslardan samarali foydalanmaslik, va faoliyat natijalarini baholashda yagona mezonlar yo'qligi ta'lim muassasalarining rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'lmoqda.

2. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, universitetlarda akademik, kadrlar va tashkiliy avtonomiya darajasini oshirish ta'lim sifati, innovatsion faollik va jamiyatga ta'sirni sezilarli darajada kuchaytiradi. Ayniqsa, korporativ boshqaruv va KPI tizimlarining joriy qilinishi natijadorlikni aniq baholash, tahlil qilish va shaffoflikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

3. O'zbekiston sharoitidagi tahlillar (jadvallar asosida) shundan dalolat berdiki, aksariyat universitetlar o'z moliyaviy barqarorligini asosan to'lov-kontrakt tushumlari orqali ta'minlamoqda. Boshqa mablag' manbalari - grantlar, konsalting, tadqiqot xizmatlari - hali yetarli darajada rivojlanmagan. Bu diversifikatsiya pastligini va moliyaviy xatarlarga yuqori ta'sirchanlikni anglatadi.

4. Avtonom boshqaruv, korporativ yondashuv va strategik sheriklik kabi boshqaruv shakllari innovatsion faollik, kadrlar siyosatining erkinligi va moslashuvchanlik bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga ega ekani isbotini topdi. Bu, o'zaro ishonch, hisobdorlik va natijaga asoslangan boshqaruvni rivojlantirish zarurligini anglatadi.

Mavjud holatdan kelib chiqib, quyidagi strategik va amaliy takliflar berilmoqda:

1. Boshqaruv modelini qayta ko'rib chiqish: universitetlarda markazlashgan boshqaruvdan korporativ, avtonom va strategik sheriklikka asoslangan boshqaruv tizimiga bosqichma-bosqich o'tish. Bu orqali ularning yetuk sub'ekt sifatida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati shakllanadi.

2. Moliyaviy diversifikatsiyani kengaytirish: ta'lim muassasalarining daromad manbalarini kengaytirish, tadqiqot grantlari, biznes bilan hamkorlik, onlayn kurslar va xalqaro ta'lim xizmatlarini rivojlantirish.

3. KPI tizimini joriy etish: barcha ta'lim muassasalarida akademik, moliyaviy, innovatsion va ijtimoiy ko'rsatkichlarni qamrab olgan KPI tizimini joriy etish va ular asosida moliyalashtirishni shakllantirish.

4. Institutsional tahlil markazlarini yaratish: universitetlarda ichki tahlil va strategik rejalashtirish bo'yicha maxsus bo'limlar tashkil qilish, ichki resurslardan oqilona foydalanishni baholab borish.

5. Raqamlashtirish va axborot texnologiyalarini keng joriy etish: boshqaruv jarayonlarini raqamlashtirish, budget shaffofligi, bilimlarni baholash va resurslar monitoringida avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish.

Oliy ta'lim muassasalarining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini isloh qilish - ta'limni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadigan muhim strategik vazifa hisoblanadi. Bu jarayonni amalga oshirishda davlat siyosati, universitet rahbariyati, akademik jamoa va jamiyat o'rtasidagi hamkorlik hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. To'g'ri tanlangan boshqaruv modeli va samarali iqtisodiy mexanizmlar esa oliy ta'limni nafaqat milliy, balki xalqaro darajada raqobatbardosh qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Samuelson, P., & Nordhaus, W. (2005). Economics (18th ed.). McGraw-Hill Education.
2. Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. American Economic Review, 51(1), 1-17.
3. Becker, G. S. (1993). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education (3rd ed.). University of Chicago Press.
4. Drucker, P. F. (1999). Management Challenges for the 21st Century. HarperBusiness.
5. Hood, C. (1991). A Public Management for All Seasons? Public Administration, 69(1), 3-19.
6. Willmott, M. (1995). Managing the Modern University: Corporate Management and the Rise of "Enterprise" Culture. Oxford Review of Education, 21(3), 279-295.
7. OECD (2003). University Autonomy and Accountability. Paris: OECD Publishing.
8. UNESCO (1998). World Declaration on Higher Education for the Twenty-First Century: Vision and Action. Paris: UNESCO.
9. World Bank (2013). Putting Higher Education to Work: Skills and Research for Growth in East Asia. Washington, DC.
10. ADB (2021). Education and Skills for Inclusive Growth and Green Jobs. Manila: Asian Development Bank.
11. Qurbonov, R. (2020). "Oliy ta'lim muassasalarida korporativ boshqaruvni shakllantirishning nazariy asoslari". // Iqtisodiyot va ta'lim jurnali, №2, 45-52-betlar.
12. Murodov, M. (2021). "Oliy ta'lim muassasalarida boshqaruvni takomillashtirishda KPI tizimining ahamiyati". // Innovatsion taraqqiyot masalalari, №1, 33-40-betlar.
13. To'raev A., Ibrohimov I., Umurzoqov Z. (2022). "Oliy ta'lim muassasalarida tashkiliy boshqaruvning iqtisodiy tahlili". // Ta'lim va Ilm jurnali, №4, 21-29-betlar.

SUG'URTA XIZMATLARI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH YO'NALISHLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Umirov Abdusalom To'rayevich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
dotsenti, PhD.

ORCID: 0009-0007-5191-694X

E-mail: abdisalomumirov1975@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishning nazariy va amaliy jihatlarini kompleks tarzda tahlil qilingan. Tadqiqotda sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligiga ta'sir etuvchi omillar, jumladan xizmat sifati, innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar hamda mijozlarga yo'naltirilgan strategiyalar o'rganilgan. Milliy sug'urta bozorida mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari aniqlanib, sug'urta xizmatlarini takomillashtirish bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tahlillar natijasida sug'urta xizmatlarini modernizatsiya qilish orqali ularning raqobatbardoshligini oshirish mumkinligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: sug'urta bozori, sug'urta xizmatlari, raqobatbardoshlik, xizmat sifati, raqamlashtirish, innovatsiyalar, mijozlarga yo'naltirilganlik, sug'urta kompaniyalari, xizmatlar diversifikatsiyasi, moliyaviy xizmatlar.

Аннотация

В данной научной статье комплексно проанализированы теоретические и практические аспекты повышения конкурентоспособности страховых услуг. В исследовании рассмотрены факторы, влияющие на конкурентоспособность страховых услуг, в частности качество услуг, инновационные подходы, цифровые технологии, а также стратегии, ориентированные на клиента. Определены существующие проблемы на национальном страховом рынке и пути их решения, а также разработаны практические предложения и рекомендации по совершенствованию страховых услуг. В результате анализа обосновано, что модернизация страховых услуг способствует повышению их конкурентоспособности.

Ключевые слова: страховой рынок, страховые услуги, конкурентоспособность, качество услуг, цифровизация, инновации, клиентоориентированность, страховые компании, диверсификация услуг, финансовые услуги.

Abstract

This scientific article comprehensively analyzes the theoretical and practical aspects of enhancing the competitiveness of insurance services. The study examines the factors influencing the competitiveness of insurance services, including service quality, innovative approaches, digital technologies, and customer-oriented strategies. Existing problems in the national insurance market and ways to address them are identified, and practical proposals and recommendations for improving insurance

services are developed. The analysis substantiates that the modernization of insurance services contributes to increasing their competitiveness.

Keywords: insurance market, insurance services, competitiveness, service quality, digitalization, innovation, customer orientation, insurance companies, service diversification, financial services.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida sugʻurta xizmatlari moliyaviy tizimning ajralmas qismi sifatida iqtisodiy barqarorlikni taʼminlash, risklarni boshqarish va investitsion jarayonlarni qoʻllab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, sugʻurta bozorida raqobat muhitining kuchayib borishi sugʻurta xizmatlari sifatini oshirish, ularni takomillashtirish va mijozlarga moslashuvchan xizmatlar koʻrsatishni talab etmoqda [1]. Natijada, sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish masalasi zamonaviy iqtisodiy sharoitda dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon boʻlmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasida ham sugʻurta bozorini rivojlantirish, sugʻurta xizmatlarini kengaytirish va ularning sifatini oshirishga qaratilgan keng koʻlamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, sugʻurta faoliyatini tartibga solish tizimini takomillashtirish, sugʻurta xizmatlarini raqamlashtirish va yangi sugʻurta mahsulotlarini joriy etish orqali bozor samaradorligini oshirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda [2]. Bu esa sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish yoʻnalishlarini ilmiy asosda oʻrganish va ularni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mazkur mavzu yuzasidan xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish masalalari keng oʻrganilgan boʻlib, ilmiy adabiyotlarda turli nazariy yondashuvlar shakllangan.

Swiss Re Institute tadqiqotlarida sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligi xizmatlar sifati, innovatsion mahsulotlar va bozor chuqurligi bilan chambarchas bogʻliqligi taʼkidlanadi. Unga koʻra, sugʻurta bozori rivojlangan sari xizmatlar diversifikatsiyasi va mijozlarga yoʻnaltirilganlik ortadi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlarini takomillashtirish orqali raqobatbardoshlikni oshirish mumkinligini koʻrsatadi [3].

Arena M. sugʻurta bozorining iqtisodiy rivojlanish bilan oʻzaro bogʻliqligini tahlil qilib, sugʻurta xizmatlari kengayishi iqtisodiy oʻsishga ijobiy taʼsir koʻrsatishini asoslaydi. U sugʻurta xizmatlari sifati va qamrovi raqobatbardoshlikning muhim omili ekanligini qayd etadi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlarini rivojlantirish orqali milliy iqtisodiyotga ham ijobiy taʼsir koʻrsatish mumkinligini anglatadi [4].

Beck T. va Webb I. sugʻurta bozorida raqobatbardoshlikni taʼminlashda institutsional omillar, xususan, moliyaviy tizim rivoji va daromad darajasi muhim rol oʻynashini taʼkidlaydi. Ularning fikricha, sugʻurta xizmatlari bozori iqtisodiy infratuzilmaning muhim elementi hisoblanadi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishda makroiqtisodiy muhitning ahamiyatini koʻrsatadi [5].

Cummins J.D. sugʻurta kompaniyalari raqobatbardoshligini oshirishda samaradorlik va innovatsiyalar asosiy rol oʻynashini qayd etadi. U xizmatlar sifatini oshirish orqali sugʻurta kompaniyalari bozorda ustunlikka erishishini ilmiy asoslaydi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlarini optimallashtirish orqali raqobatbardoshlikni oshirish zarurligini bildiradi [6].

Eling M. sugʻurta kompaniyalari samaradorligini tahlil qilib, operatsion samaradorlik va xizmatlar sifati raqobatbardoshlikning asosiy koʻrsatkichlari ekanligini taʼkidlaydi. Uning fikricha, samaradorlikni oshirish orqali sugʻurta xizmatlari bozorida raqobat ustunligi shakllanadi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlarini boshqarishda samaradorlikni oshirish muhimligini koʻrsatadi [7].

Feyen E. sugʻurta bozorini rivojlantirishda davlat siyosati va institutsional muhitning roli muhim ekanligini taʼkidlaydi. U sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish uchun tartibga solish va nazorat tizimlarini takomillashtirish zarurligini asoslaydi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlarini rivojlantirishda davlatning muhim rolini koʻrsatadi [8].

Mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan ham sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish masalalari keng oʻrganilgan. Jumladan, Tursunov A. sugʻurta xizmatlari sifatini oshirish va xizmatlar diversifikatsiyasini kengaytirish orqali bozorda raqobat muhitini kuchaytirish mumkinligini taʼkidlaydi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlarini takomillashtirish orqali raqobatbardoshlikni oshirish mumkinligini koʻrsatadi [9].

Yusupov N. sugʻurta xizmatlarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini asoslaydi. Unga koʻra, sugʻurta xizmatlarini raqamlashtirish orqali xizmatlar sifati va tezkorligi oshadi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishda muhim yoʻnalish hisoblanadi [10].

Rahmonov F. sugʻurta kompaniyalari faoliyatida boshqaruv samaradorligini oshirish orqali xizmatlar sifatini yaxshilash mumkinligini taʼkidlaydi. U sugʻurta xizmatlarini boshqarish tizimini takomillashtirish zarurligini qayd etadi. Fikrimizcha, bu sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishda boshqaruv omilining muhimligini koʻrsatadi [11].

METODOLOGIYA

Ushbu maqolani tayyorlashda meʼyoriy-huquqiy hujjatlar, foydalanilgan adabiyotlar va internet maʼlumotlari rasmiyligi, undagi iqtisodchi olimlarning mavzuga oid ilmiy-nazariy qarashlarining qiyosiy va tanqidiy tahlil qilingan. Mavzuni oʻrganish davomida umumiy iqtisodiy usullar bilan bir qatorda tizimli tahlil, umumlashtirish, abstrakt-mantiqiy fikrlash, statistik usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish nazariy jihatdan xizmatlar bozori samaradorligini taʼminlash, isteʼmolchilar ehtiyojlarini qondirish va bozor ishtirokchilari oʻrtasida sogʻlom raqobat muhitini shakllantirish bilan chambarchas bogʻliqdir. Iqtisodiy nazariyalarga koʻra, xizmatlar raqobatbardoshligi asosan uchta

asosiy omilga - xizmat sifati, narx siyosati va innovatsion yondashuvlarga tayanadi. Sugʻurta xizmatlari sohasida esa bu omillarga qoʻshimcha ravishda risk-menejment tizimi, mijozlarga yoʻnaltirilgan boshqaruv va raqamli texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi [12]. Shu nuqtai nazardan, sugʻurta xizmatlarini takomillashtirish orqali ularning raqobatbardoshligini oshirish mumkin boʻlib, bu jarayon sugʻurta kompaniyalari faoliyatini samarali boshqarish va xizmatlar sifatini uzluksiz yaxshilashni talab etadi.

Oʻzbekiston Respublikasida sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, sugʻurta bozorini liberallashtirish, xizmatlar diversifikatsiyasini kengaytirish va sugʻurta kompaniyalari faoliyatini modernizatsiya qilish boʻyicha muhim chora-tadbirlar koʻrilmoqda. Soʻnggi yillarda sugʻurta xizmatlarini raqamlashtirish, elektron polis tizimini joriy etish, sugʻurta mahsulotlarini kengaytirish hamda mijozlarga qulay xizmat koʻrsatish mexanizmlarini rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, sugʻurta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini oshirish, ularning kapital bazasini mustahkamlash va xizmatlar sifatini yaxshilash orqali bozorda raqobat muhitini kuchaytirish maqsad qilingan [2].

Sugʻurta xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni oshirishda davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash mexanizmlari, jumladan normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, nazorat tizimini kuchaytirish va xalqaro standartlarga moslashish jarayonlari muhim rol oʻynamoqda [13]. Ushbu islohotlar sugʻurta xizmatlari sifatini oshirish, ularni optimallashtirish va mijozlar ehtiyojlariga moslashtirish orqali milliy sugʻurta bozorining barqaror rivojlanishini taʼminlashga xizmat qilmoqda.

1-jadval.

**Sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini kompleks baholash
koʻrsatkichlari (integral yondashuv asosida)[14]**

Koʻrsatkichlar	Vazn koeffitsiyenti	2022-yil	2023-yil	2024-yil	Baholash (2024-yil)
Xizmat sifati indeksi	0.25	0.62	0.71	0.8	Yuqori
Narx raqobatbardoshligi	0.15	0.55	0.6	0.66	Oʻrtacha
Raqamli xizmatlar ulushi	0.2	0.38	0.47	0.58	Oʻrtacha
Mijozlar qoniqish darajasi	0.15	0.64	0.72	0.81	Yuqori
Innovatsion mahsulotlar ulushi	0.1	0.3	0.36	0.45	Past
Bozor qamrovi (penetratsiya darajasi)	0.1	0.12	0.15	0.19	Past
Operatsion samaradorlik indeksi	0.05	0.58	0.66	0.74	Oʻrtacha

Sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini chuqur va tizimli baholash uchun alohida koʻrsatkichlar emas, balki ularning yigʻindisidan iborat kompleks (integral) yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday yondashuv

sugʻurta xizmatlarining sifati, narx siyosati, innovatsion darajasi, raqamlashtirish holati va mijozlar qoniqishi kabi omillarni birgalikda baholash imkonini beradi. Shu asosda 1-jadvalda sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini ifodalovchi asosiy indikatorlar, ularning vazn koeffitsiyentlari hamda soʻnggi yillardagi dinamikasi keltirilgan.

1-jadval sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini kompleks baholash imkonini beruvchi integrallashgan yondashuv asosida tuzilgan boʻlib, unda bir nechta muhim koʻrsatkichlar va ularning vazn koeffitsientlari hisobga olingan. Jadvaldan koʻrinib turibdiki, 2022-2024-yillar davomida umumiy integral koʻrsatkich 0.52 dan 0.70 ga oshib, sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligida ijobiy dinamikani aks ettirmoqda.

Xususan, xizmat sifati va mijozlar qoniqish darajasi yuqori koʻrsatkichlarga erishgan boʻlib, bu sugʻurta kompaniyalari tomonidan mijozlarga yoʻnaltirilgan boshqaruv tizimi kuchayganini bildiradi. Shu bilan birga, raqamli xizmatlar ulushi va operatsion samaradorlik koʻrsatkichlari oʻrtacha darajada boʻlib, bu yoʻnalishlarda hali rivojlanish imkoniyatlari mavjud.

Eng muhim jihat shundaki, innovatsion mahsulotlar ulushi va bozor qamrovi past darajada qolmoqda. Bu esa sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish uchun aynan yangi mahsulotlar yaratish va bozorni kengaytirish zarurligini koʻrsatadi.

1-jadval sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish koʻp omilli va tizimli yondashuvni talab qilishini, ayniqsa innovatsiya va bozor kengaytirish yoʻnalishlariga alohida eʼtibor qaratish zarurligini asoslaydi.

Yuqoridagi kompleks baholash natijalaridan kelib chiqib, sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish jarayonida alohida koʻrsatkichlarning oʻzaro bogʻliqligini chuqurroq tahlil qilish muhim hisoblanadi. Xususan, xizmat sifati va mijozlar qoniqishi oʻrtasida kuchli ijobiy korrelyatsiya mavjud boʻlib, bu sugʻurta kompaniyalari tomonidan xizmat koʻrsatish standartlarini oshirish orqali bozorda ustunlikka erishish mumkinligini koʻrsatadi. Shu bilan birga, raqamli xizmatlar ulushi ortishi operatsion samaradorlikni oshirib, xizmatlar tannarxini kamaytiradi va natijada narx raqobatbardoshligini yaxshilaydi.

Biroq, sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligining muhim komponentlari boʻlgan innovatsiyalar va bozor qamrovi hali yetarli darajada rivojlanmagan. Bu esa sugʻurta kompaniyalari faoliyatida yangi mahsulotlar yaratish, xizmatlarni segmentlash va yangi mijozlar qatlamini jalb etish boʻyicha strategiyalarni kuchaytirishni talab etadi. Ayniqsa, hududlar kesimida sugʻurta xizmatlari qamrovini kengaytirish va kichik biznes hamda aholi qatlamlari uchun mos mahsulotlarni ishlab chiqish zarur hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishda nafaqat ichki boshqaruv samaradorligini, balki bozor infratuzilmasini rivojlantirish, raqamli platformalarni kengaytirish va innovatsion mahsulotlar ulushini oshirish muhim yoʻnalish sifatida namoyon boʻlmoqda. Sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun alohida koʻrsatkichlarning dinamikasini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan ushbu indikatorlar sugʻurta bozorining rivojlanish darajasi, xizmatlar sifatining oʻzgarishi hamda raqobat muhitining shakllanishini ifodalaydi. 2-jadvalda sugʻurta xizmatlari qamrovi, raqamli xizmatlar

ulushi, mahsulotlar diversifikatsiyasi va bozor raqobati kabi asosiy ko'rsatkichlarning so'nggi yillardagi o'zgarish tendensiyalari keltirilgan bo'lib, ular sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini baholashda muhim ahamiyatga ega.

2-jadval.

O'zbekistonda sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini shakllantiruvchi asosiy ko'rsatkichlar (2022-2024-yillar) [15]

Ko'rsatkichlar	2022-yil	2023-yil	2024-yil
Sug'urta xizmatlari qamrovi, foizda aholiga nisbatan	11	14	18
Hayot sug'urtasi ulushi, foizda umumiy bozorga nisbatan	6	8	11
Raqamli sug'urta xizmatlari ulushi, foizda	38	47	58
Sug'urta mahsulotlari soni	120	145	168
Sug'urta kompaniyalari raqobat indeksi (0-1)	0.48	0.57	0.66
Bozorga yangi kirgan kompaniyalar soni	3	4	5

2-jadval O'zbekiston sug'urta bozorida raqobatbardoshlikni shakllantiruvchi asosiy ko'rsatkichlarning 2022-2024 yillardagi dinamikasini aks ettirib, ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish imkonini beradi.

Avvalo, sug'urta xizmatlari qamrovi 11 foizdan 18 foizga oshgani aholining sug'urta xizmatlariga bo'lgan ishonchi va talabining ortib borayotganini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligining muhim indikatorlaridan biri bo'lib, bozor kengayib borayotganini bildiradi. Shu bilan birga, qamrov darajasining hali nisbatan pastligi ushbu yo'nalishda katta rivojlanish imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

Hayot sug'urtasi ulushi 6 foizdan 11 foizgacha oshgani ushbu segment asta-sekin rivojlanayotganini bildiradi. Ammo uning umumiy sug'urta bozoridagi ulushi hali past darajada bo'lib, bu sug'urta xizmatlari diversifikatsiyasining yetarli emasligini anglatadi. Aynan hayot sug'urtasi segmentini rivojlantirish sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

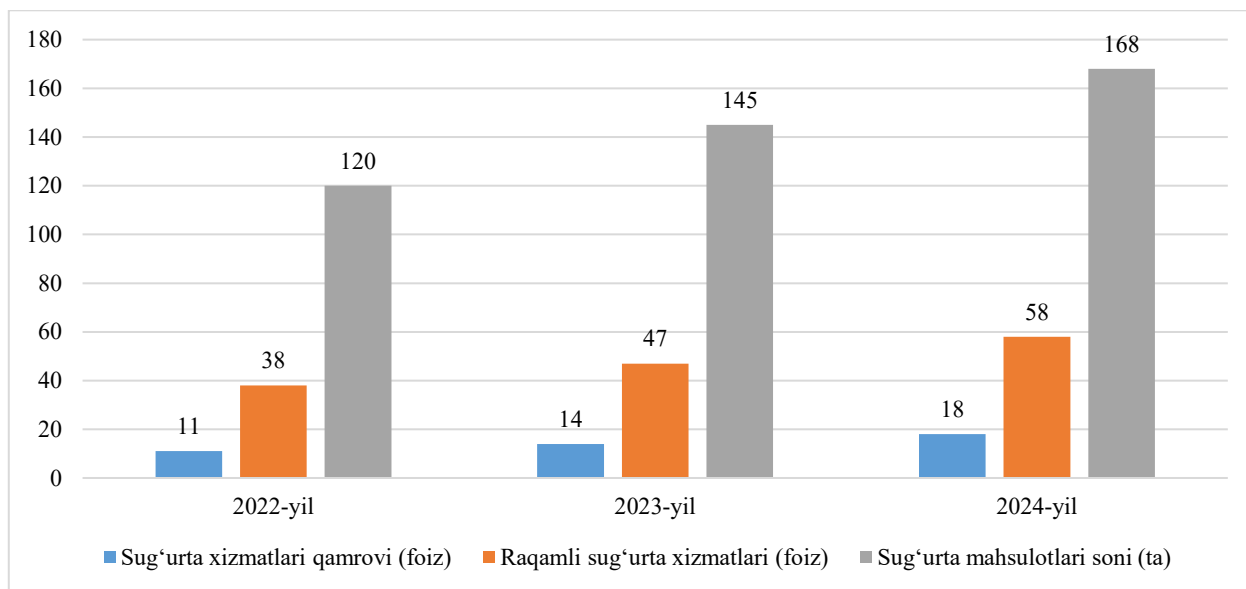
Raqamli sug'urta xizmatlari ulushi 38 foizdan 58 foizga oshgani sug'urta xizmatlarini modernizatsiya qilish jarayonlari jadallashganini ko'rsatadi. Bu esa xizmatlar tezligi, qulayligi va shaffofligini oshirib, mijozlar uchun qo'shimcha qiymat yaratmoqda. Shu sababli, raqamlashtirish sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Sug'urta mahsulotlari sonining 120 tadan 168 taga ko'payishi xizmatlar diversifikatsiyasining kengayayotganini bildiradi. Bu sug'urta kompaniyalari tomonidan turli mijoz segmentlariga mos mahsulotlar ishlab chiqilayotganini ko'rsatadi va bozorda raqobat muhitini kuchaytiradi.

Sug'urta kompaniyalari raqobat indeksi 0.48 dan 0.66 gacha oshgani bozorda sog'lom raqobat shakllanayotganini anglatadi. Bu esa sug'urta xizmatlari sifatining oshishiga va narx siyosatining moslashuvchanlashishiga olib keladi.

Bozorga yangi kirgan kompaniyalar sonining oshishi (3 tadan 5 tagacha) sugʻurta bozorining jozibadorligi ortib borayotganini koʻrsatadi. Bu esa bozorda yangi xizmatlar va innovatsion yondashuvlar paydo boʻlishiga turtki beradi.

2-jadval maʼlumotlari sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligi ijobiy dinamikaga ega ekanligini koʻrsatadi. Biroq, ayrim yoʻnalishlarda, xususan hayot sugʻurtasi va bozor qamrovi boʻyicha hali ham rivojlanish imkoniyatlari mavjud boʻlib, bu sohalarida qoʻshimcha chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur.

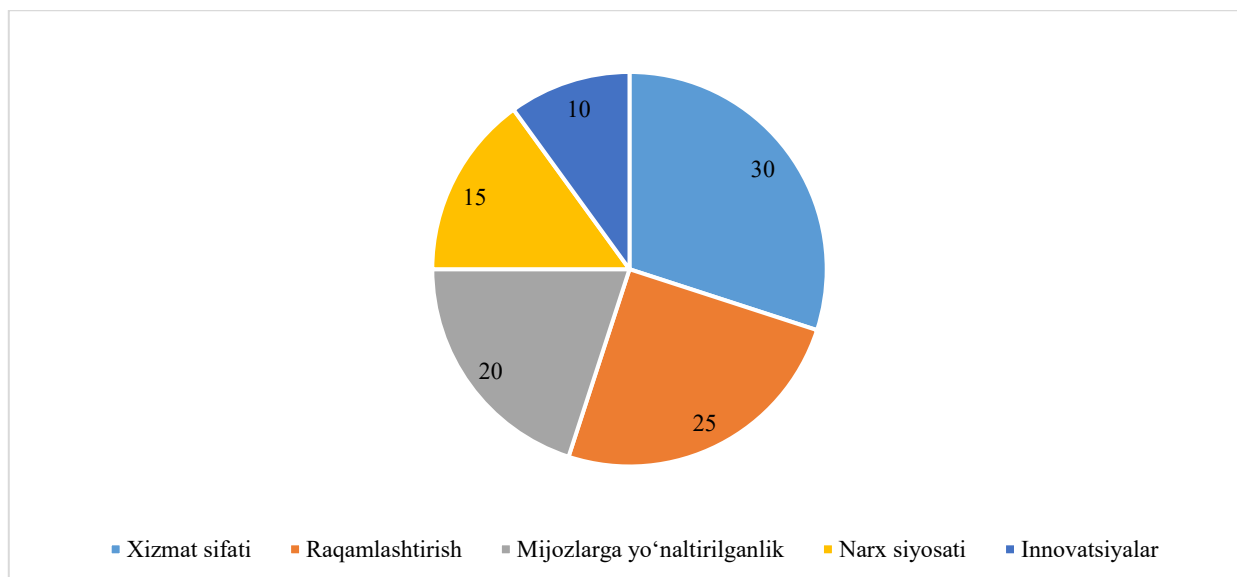
1-rasm. Sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligi asosiy koʻrsatkichlarining dinamikasi (2022-2024-yillar) [14]

1-rasm sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini belgilovchi uchta muhim koʻrsatkich - qamrov darajasi, raqamli xizmatlar ulushi va mahsulotlar sonining oʻsish dinamikasini aks ettiradi. Diagrammadan koʻrinib turibdiki, barcha koʻrsatkichlar boʻyicha izchil oʻsish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Xususan, sugʻurta xizmatlari qamrovi 11 foizdan 18 foizga oshib, bozor kengayayotganini bildiradi. Raqamli xizmatlar ulushining keskin oʻsishi (38 foizdan 58 foizgacha) sugʻurta xizmatlarini modernizatsiya qilish jarayonlari jadallashganini koʻrsatadi. Eng tez oʻsish esa mahsulotlar sonida kuzatilib, bu sugʻurta xizmatlari diversifikatsiyasining kengayganini anglatadi.

1-rasm sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligi barcha asosiy yoʻnalishlar boʻyicha ijobiy rivojlanayotganini koʻrsatadi. Bu esa sugʻurta bozorida olib borilayotgan islohotlar va boshqaruv yondashuvlari samarali ekanligini tasdiqlaydi.

Sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini shakllantiruvchi omillarni aniqlash va ularning nisbiy ahamiyatini baholash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki aynan ushbu omillar sugʻurta kompaniyalari faoliyatining samaradorligini belgilaydi va bozorda ustunlikka erishishda hal qiluvchi rol oʻynaydi. Shu nuqtai nazardan, quyidagi diagrammada sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligiga taʼsir etuvchi asosiy omillarning tarkibi va ularning ulushi keltirilgan.

2-rasm. Sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligiga ta'sir etuvchi omillar tarkibi [14]

2-rasm sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini shakllantiruvchi asosiy omillarning ulushini aks ettiradi. Unda eng katta ulush xizmat sifati (30 foiz) ga to'g'ri kelib, bu sug'urta bozorida raqobat ustunligini ta'minlashda aynan sifat omili hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Raqamlashtirish (25 foiz) ikkinchi muhim omil sifatida ajralib turadi. Bu sug'urta xizmatlarini modernizatsiya qilish, tezkorlik va qulaylikni oshirish orqali raqobatbardoshlikni kuchaytirishini bildiradi.

Mijozlarga yo'naltirilganlik (20 foiz) ham muhim o'rin egallab, xizmatlar individuallashtirilishi va mijoz ehtiyojlariga moslashtirilishi zarurligini ko'rsatadi.

Narx siyosati (15 foiz) va innovatsiyalar (10 foiz) esa nisbatan past ulushga ega bo'lsa-da, ular sug'urta xizmatlarini takomillashtirish va bozorda ustunlikka erishishda muhim qo'shimcha omillar hisoblanadi.

2-rasm sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish ko'p omilli jarayon ekanligini va bunda ayniqsa xizmat sifati hamda raqamlashtirish ustuvor yo'nalishlar ekanligini ko'rsatadi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish, avvalo, xizmatlar sifati, innovatsion mahsulotlar va samarali boshqaruv tizimiga tayanadi. Xususan, Yevropa Ittifoqi davlatlarida sug'urta bozori riskka asoslangan nazorat (risk-based supervision) va Solvency II tizimi asosida rivojlantirilgan bo'lib, bu sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash bilan birga, ularning xizmatlar sifatini ham oshirishga xizmat qiladi. Ushbu tizimda sug'urta kompaniyalari kapital yetarliligi, risklarni boshqarish darajasi va shaffoflik ko'rsatkichlari asosida baholanadi, bu esa bozorda sog'lom raqobat muhitini shakllantiradi.

AQSh va Yaponiya sug'urta bozorlarida raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data)dan keng foydalanish orqali sug'urta xizmatlarini individuallashtirish va tezkor xizmat ko'rsatish tizimi joriy etilgan. Bu esa sug'urta

xizmatlari sifatini oshirib, mijozlarga moslashuvchan va innovatsion mahsulotlar taklif etish imkonini beradi. Bundan tashqari, rivojlangan mamlakatlarda bancassurance modeli (bank va sug'urta xizmatlarining integratsiyasi) keng qo'llanilib, bu sug'urta xizmatlari qamrovini kengaytirish va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Umuman olganda, xorijiy tajriba sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishda innovatsiyalar, raqamlashtirish va samarali nazorat tizimi ustuvor ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasida ham sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, sug'urta bozorini liberallashtirish, sug'urta kompaniyalari faoliyatini modernizatsiya qilish va xizmatlar diversifikatsiyasini kengaytirish bo'yicha muhim chora-tadbirlar joriy etilgan. Elektron sug'urta tizimlarini rivojlantirish, onlayn polislarini joriy etish va sug'urta xizmatlarini raqamlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa xizmatlar tezligi va qulayligini oshirib, mijozlar uchun qo'shimcha qiymat yaratmoqda.

Bundan tashqari, sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini oshirish maqsadida ustav kapitali talablari kuchaytirilmoqda, prudensial nazorat tizimi takomillashtirilmoqda hamda sug'urta xizmatlari sifatini oshirishga qaratilgan normativ-huquqiy baza rivojlantirilmoqda. Shu bilan birga, yangi sug'urta mahsulotlarini joriy etish, hayot sug'urtasi segmentini rivojlantirish va sug'urta xizmatlari qamrovini kengaytirish bo'yicha davlat dasturlari amalga oshirilmoqda.

Umuman olganda, xorijiy tajriba va milliy islohotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u innovatsiyalarni joriy etish, boshqaruv tizimini takomillashtirish, raqamlashtirishni chuqurlashtirish hamda davlat tomonidan samarali tartibga solish mexanizmlarini rivojlantirishni talab etadi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligi ko'p omilli va murakkab tizim bo'lib, u xizmat sifati, raqamlashtirish darajasi, innovatsion yondashuvlar hamda mijozlarga yo'naltirilgan strategiyalar bilan bevosita bog'liq. O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlar natijasida sug'urta bozori bosqichma-bosqich rivojlanib, xizmatlar sifati va qamrovi ortib bormoqda. Shu bilan birga, ayrim yo'nalishlarda, xususan innovatsiyalar va bozor chuqurligini oshirish borasida hali ham qo'shimcha imkoniyatlar mavjud.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish milliy sug'urta bozorining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Xususan, xizmat sifati, raqamlashtirish darajasi va mijozlarga yo'naltirilgan yondashuv sug'urta kompaniyalari raqobat ustunligini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. So'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida sug'urta xizmatlari hajmi, qamrovi va sifati oshib, bozor infratuzilmasi mustahkamlanmoqda. Biroq, innovatsion mahsulotlar ulushining pastligi, hayot sug'urtasi segmentining sust rivojlanganligi va raqamli xizmatlarning to'liq joriy etilmaganligi sug'urta xizmatlari raqobatbardoshligini to'liq ta'minlashga to'sqinlik qilmoqda.

Yuqoridagi tahlillar asosida sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish boʻyicha quyidagi takliflarni yanada kengaytirilgan holda keltirish mumkin:

Birinchidan, sugʻurta xizmatlarini rivojlantirishda raqamlashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish va yagona raqamli sugʻurta ekotizimini shakllantirish zarur. Xususan, sunʼiy intellekt, Big Data va avtomatlashtirilgan underwriting tizimlarini joriy etish orqali risklarni aniqlash aniqligini oshirish, onlayn polis rasmiylashtirish jarayonlarini soddalashtirish hamda mijozlarga real vaqt rejimida xizmat koʻrsatish imkoniyatlarini kengaytirish lozim. Bu nafaqat operatsion xarajatlarni kamaytiradi, balki xizmatlar tezligi va shaffofligini ham oshiradi.

Ikkinchidan, sugʻurta kompaniyalarida innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqish va xizmatlar diversifikatsiyasini kengaytirish zarur. Jumladan, mikro-sugʻurta, qishloq xoʻjaligi sugʻurtasi, kiberxavfsizlik sugʻurtasi va uzoq muddatli jamgʻarma sugʻurtasi kabi yangi mahsulotlarni joriy etish orqali bozor segmentlarini kengaytirish mumkin. Bu esa turli ijtimoiy qatlamlar ehtiyojlarini qondirish va sugʻurta xizmatlari qamrovini oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, sugʻurta xizmatlarini boshqarishda mijozlarga yoʻnaltirilgan strategiyalarni kuchaytirish lozim. Bunda CRM tizimlarini keng joriy etish, mijozlarning xulq-atvorini tahlil qilish, individual sugʻurta paketlarini shakllantirish va xizmat koʻrsatish sifatini muntazam monitoring qilish muhim hisoblanadi. Shu orqali mijozlar sodiqligini oshirish va bozorda uzoq muddatli raqobat ustunligini taʼminlash mumkin.

Toʻrtinchidan, sugʻurta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirishda xalqaro standartlar va ilgʻor boshqaruv modellarini bosqichma-bosqich joriy etish zarur. Xususan, riskka asoslangan nazorat (risk-based supervision), Solvency II tamoyillari hamda korporativ boshqaruv standartlarini qoʻllash sugʻurta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini oshiradi va bozorda ishonchni mustahkamlaydi.

Beshinchidan, aholining sugʻurta madaniyatini oshirish va bozor qamrovini kengaytirish boʻyicha kompleks dasturlarni amalga oshirish muhimdir. Bunda moliyaviy savodxonlikni oshirishga qaratilgan taʼlim dasturlari, ommaviy axborot vositalari orqali targʻibot ishlari hamda sugʻurta xizmatlarini ommalashtirishga qaratilgan davlat dasturlarini kuchaytirish lozim. Bu sugʻurta xizmatlariga boʻlgan talabni oshiradi va bozor hajmini kengaytiradi.

Oltinchidan, sugʻurta kompaniyalari faoliyatida operatsion samaradorlikni oshirish va xarajatlarni optimallashtirish muhim yoʻnalish sifatida qaralishi lozim. Bunda biznes jarayonlarni qayta koʻrib chiqish (BPR), avtomatlashtirish darajasini oshirish va boshqaruv xarajatlarini kamaytirish orqali xizmatlar tannarxini pasaytirish mumkin.

Mazkur takliflarni tizimli ravishda amalga oshirish sugʻurta xizmatlari sifatini oshirish, ularning raqobatbardoshligini kuchaytirish va milliy sugʻurta bozorining barqaror rivojlanishini taʼminlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Porter, M.E. (2008). The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, pp. 45-50.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-avgust PQ-4412-son “Sug‘urta bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-4459802>
3. Swiss Re Institute (2022). World Insurance Sigma Report. Zurich, pp. 10-18.
4. Arena, M. (2008). “Does insurance market activity promote economic growth?” Journal of Risk and Insurance, Vol. 75, pp. 921-946.
5. Beck, T., Webb, I. (2003). “Economic, demographic, and institutional determinants of life insurance consumption”. World Bank Economic Review, Vol. 17, pp. 51-88.
6. Cummins, J.D. (2000). “Efficiency in the insurance industry”. Journal of Risk and Insurance, Vol. 67, pp. 15-30.
7. Eling, M. (2010). “Efficiency and performance in insurance”. Journal of Banking & Finance, Vol. 34, pp. 1497-1509.
8. Feyen, E., Lester, R., Rocha, R. (2011). What Drives the Development of the Insurance Sector? World Bank, pp. 5-12.
9. Tursunov, A. (2021). Sug‘urta xizmatlari raqobatbardoshligini oshirish. Toshkent: Iqtisodiyot, 60-65-betlar.
10. Yusupov, N. (2022). Raqamli sug‘urta xizmatlari. Toshkent: Fan, 72-78-betlar.
11. Rahmonov, F. (2020). Sug‘urta kompaniyalarida boshqaruv samaradorligi. Toshkent: Iqtisodiyot, 50-55-betlar.
12. Kotler, P., Keller, K.L. (2016). Marketing Management. Pearson Education, pp. 45-52.
13. O‘zbekiston Respublikasi 2021-yil 23-noyabr O‘RQ-730-son “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-5739117>
14. Xalqaro baholash metodologiyalari (OECD, World Bank) hamda milliy sug‘urta bozori ma’lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblab chiqildi.
15. O‘zbekiston Respublikasi sug‘urta bozori rasmiy ma’lumotlari va tahliliy hisobotlar asosida muallif tomonidan tuzildi.

GLOBAL RAQOBATBARDOSHLIKNI OSHIRISHDA INNOVATSIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Xotamov Ibodullo Sadulloyevich

Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti,

“Iqtisodiyot” kafedrası i.f.n., professori

ORCID: 0000-0001-9141-6500

E-mail: xotamov.ibodulla@timeedu.uz

Annotatsiya

Ushbu maqolada korxonalarning global raqobatbardoshligini oshirishda innovatsiyalardan samarali foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi innovatsion texnologiyalarning korxona raqobatbardoshligiga ta'sir mexanizmlarini aniqlash hamda ularning strategik ahamiyatini baholashdan iborat. Tadqiqotda innovatsion rivojlanishning barqarorligini ta'minlovchi omillar sifatida ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga investitsiyalar, malakali kadrlar tayyorlash, xalqaro hamkorlik va institutsional qo'llab-quvvatlashning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari korxonalarda innovatsion boshqaruv strategiyalarini takomillashtirish va ularning global bozordagi mavqeini mustahkamlashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: innovatsiya, innovatsion texnologiyalar, global raqobatbardoshlik, korxona raqobatbardoshligi, sun'iy intellekt, operatsion samaradorlik, xalqaro hamkorlik.

Аннотация

В данной статье исследованы теоретические и практические аспекты эффективного использования инноваций для повышения глобальной конкурентоспособности предприятий. Цель исследования заключается в определении механизмов влияния инновационных технологий на конкурентоспособность предприятий, а также в оценке их стратегического значения. В работе обоснована роль таких факторов устойчивого инновационного развития, как инвестиции в научно-исследовательские и опытно-конструкторские разработки, подготовка квалифицированных кадров, международное сотрудничество и институциональная поддержка. Результаты исследования имеют практическое значение для совершенствования стратегий инновационного управления на предприятиях и укрепления их позиций на глобальном рынке.

Ключевые слова: инновации, инновационные технологии, глобальная конкурентоспособность, конкурентоспособность предприятия, искусственный интеллект, операционная эффективность, международное сотрудничество.

Abstract

This article examines the theoretical and practical aspects of the effective use of innovations in enhancing the global competitiveness of enterprises. The purpose of the study is to identify the mechanisms through which innovative technologies influence

enterprise competitiveness and to assess their strategic importance. The study substantiates the role of key factors ensuring sustainable innovative development, including investments in research and development, training of qualified personnel, international cooperation, and institutional support. The findings have practical significance for improving innovation management strategies in enterprises and strengthening their position in the global market.

Keywords: innovation, innovative technologies, global competitiveness, enterprise competitiveness, artificial intelligence, operational efficiency, international cooperation.

KIRISH

Global iqtisodiyotda raqobat keskinlashuvi kompaniyalarni innovatsion rivojlanishga majbur qilmoqda. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va sanoat 4.0 jarayonlari biznes modellarni tubdan o'zgartirmoqda. Bugungi kunda texnologik taraqqiyot, raqamlashtirish va globalizatsiya jarayonlari natijasida an'anaviy ishlab chiqarish modellari o'rini innovatsion biznes modellari egallamoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 26-dekabrda "Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi"da 2026-yilda amalga oshiriladigan eng muhim ustuvor yo'nalishlarning ikkinchisi sifatida - iqtisodiyotni texnologik va innovatsion o'sish modeliga o'tkazishni belgilab berdi. Ushbu yo'nalishda amalga oshirish lozim bo'lgan dolzarb vazifalar sifatida "To'rtinchi sanoat inqilobi markazi"ni tashkil etish, markaz negizida robototexnika, internet buyumlari, "aqlli" fabrika kabi "Sanoat 4.0" yechimlarini sanoat korxonalarida joriy etish uchun "tartibga solish mexanizmi" yaratiladi, innovatsiya asosida yuqori texnologik mahsulot ishlab chiqarayotgan korxonalarni rag'batlantirish, ular shunday mahsulotni o'tgan yilga nisbatan oshirsa, ko'paygan mahsulot hajmi qiymatining 5 foizi miqdorida subsidiya berish, korxona mutaxassislarining ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik ishlanmalaridan olgan daromadini soliqdan ozod qilish, kelgusi besh yilda sanoatda mehnat unumdorligi hozirgi 16,5 ming dollardan 30 ming dollarga yetkazish, 1 ming dollarlik qo'shilgan qiymat yaratishga ketadigan energiya sarfi 1,5 barobarga kamaytirish belgilandi [1].

Jahon miqyosida raqobat tobora kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda faqat yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqaradigan davlatlarga dunyo bozorida o'z o'rniga ega bo'lmoqda. Shuning uchun iqtisodiyotning barcha sohalarida yuqori samaradorlikka erishish - kelgusida islohotlarimizning bosh mezonini bo'lishi shart.

ADABIYOTLAR SHARHI

Innovatsiya va raqobatbardoshlik o'rtasidagi bog'liqlik ilk bor klassik iqtisodiy nazariyalarda asoslab berilgan. Xususan: J. Schumpeter innovatsiyani iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri sifatida ko'rib, "ijodiy buzilish" (creative destruction) konsepsiyasini ilgari surgan. Bu nazariyaga ko'ra, yangi texnologiyalar eski tizimlarni siqib chiqarib, raqobatni kuchaytiradi [2].

M. Porter esa "raqobat ustunligi" nazariyasida innovatsiyalarni firmalarning uzoq muddatli ustunlik manbai sifatida ko'rsatadi [3].

Zamonaviy tadqiqotlar ham ushbu yondashuvlarni tasdiqlaydi. Xususan, innovatsiyalar korxonalarining bozor sharoitlariga moslashuvchanligini oshiradi va ularni iqtisodiy o'zgarishlarga nisbatan barqarorroq qiladi. So'nggi yillarda olib borilgan tizimli tadqiqotlar innovatsiya strategiyasining korxona raqobatbardoshligiga bevosita ta'sirini isbotlamoqda (1-jadval).

1-jadval.

**Innovatsiya strategiyasi va korxona raqobatbardoshligi bo'yicha
adabiyotlar sharhi¹**

Yil	Mualliflar	Adabiyot, ilmiy tadqiqot mavzusi	Tadqiqot maqsadi	Izohlar
2020-yil	Ferreira va boshqalar	Dinamik imkoniyatlar va innovatsiyalarning raqobatbardosh ustunlik va firma faoliyatiga vositachilik ta'siri: tashkiliy o'rganish qobiliyatining moderator roli	Qidiruv va ekspluatatsiya qilish imkoniyatlarining raqobatbardosh ustunlik va samaradorlikka ta'sirini o'rganish	Ushbu tadqiqot qidiruv va ekspluatatsiyaning raqobatbardoshlik o'zgaruvchilariga bevosita va bilvosita ta'sirini o'rgangan.
2023-yil	Yaskun va boshqalar	Bozorga va tadbirkorlikka yo'naltirilganlik, innovatsiya va raqobatbardosh ustunlikning biznes samaradorligiga ta'siri	Bozorga yo'naltirilganlik, tadbirkorlik yo'nalishi, innovatsiya va raqobatbardosh ustunlikning mikro va o'rta biznes faoliyatiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan	Strukturaviy tenglama modellashtirishni baholash natijalari bir o'zgaruvchili normal test bilan ajoyib kritik egilish nisbati qiymatini ko'rsatgan va olingan ma'lumotlar normal taqsimlanganligini aniqlagan.
2023-yil	Thi va boshqalar	Innovatsiya va "yosh" firmalarning barqaror raqobatbardosh ustunligi: strategiyani amalga oshirish yondashuvi	Ushbu tadqiqot strategiya darajasidagi innovatsiyalarning jarayon va tizim darajasidagi innovatsiyalarga ta'sirini o'rgangan.	Tadqiqotda strategiya innovatsiyalarining jarayon va tizim innovatsiyalariga ta'siri baholangan hamda Vetnamdagi "yosh" firmalarning strategiyasiga jarayon va tizim innovatsiyalarining ta'siri haqidagi to'rtta gipoteza o'rganilgan.

¹ Muallif tomonidan tuzuldi.

Yil	Mualliflar	Adabiyot, ilmiy tadqiqot mavzusi	Tadqiqot maqsadi	Izohlar
2022-yil	Farida va Setiawan	Biznes strategiyalari va raqobatbardosh ustunlik: samaradorlik va innovatsiyalarning roli	Ushbu tadqiqot kichik va o'rta korxonalarning raqobatbardosh ustunliklarini oshirish uchun biznes strategiyalarining ta'sirini o'rganishga qaratilgan.	Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, biznes strategiyalari raqobatbardosh ustunlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Samarali biznes strategiyalari kichik va o'rta biznesning raqobatbardosh ustunligini oshiradi. Bundan tashqari, biznes samaradorligi va innovatsiya biznes strategiyalari va raqobatbardosh ustunliklar o'rtasidagi bog'liqlikni ham ta'minlaydi.
2021-yil	Edson va Muranda	Raqobat strategiyalari va innovatsiyalarning firma faoliyatiga ta'siri: Zimbabve to'qimachilik va kiyim-kechak firmalarini o'rganish	Raqobat strategiyalari va innovatsiyalarning firma faoliyatiga ta'sirini o'rganish	Natijalar shuni ko'rsatadiki, fokus guruh va differentsiatsiyalash strategiyalari firmaning ishlashi va innovatsiyasi bilan to'g'ridan-to'g'ri ijobiy ta'sirga ega. Biroq, xarajatlar bo'yicha yetakchilik firmaning ishlashi bilan bilvosita va innovatsiya bilan ijobiy ta'sirga ega, bu esa o'z navbatida firmaning ish faoliyatini yaxshilaydi.

METODOLOGIYA

Ushbu ilmiy maqolani tayyorlash jarayonida zamonaviy iqtisodiy tahlil va siyosiy-ijtimoiy baholashda keng qo'llaniladigan ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Mamlakatlar va mintaqalarning global raqobatbardoshligi, innovatsion texnologiyalarning raqobatbardoshlikka ta'sirini o'rganish va xalqaro amaliyot asosida tahlil qilish va milliy rivojlanish sharoitlariga moslashtirishda deduksiya va induksiya metodlari alohida ahamiyat kasb etdi. Jumladan, umumiy nazariy yondashuvlardan O'zbekiston sharoitiga xos xulosalar chiqarishda deduktiv usul qo'llanilgan bo'lsa, xalqaro amaliyot asosida umumlantirilgan qarashlarni shakllantirishda induktiv usuldan foydalanildi. Abstrakt-mantiqiy fikrlash va ilmiy abstraksiya metodlari orqali raqobatbardoshlikning mohiyati, tamoyillari va siyosiy vositalari tahlil qilindi.

Jarayonlarni tizimli tahlil qilishda sintez va tahlil, ya'ni tarkibiy qismlarni o'rganib, ularni yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish yondashuvi asosiy metodologik tamoyil bo'lib xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy dunyoda texnologik taraqqiyot va innovatsiyalar global iqtisodiyotning ajralmas qismiga aylandi, mamlakatlar va mintaqalarning global raqobatbardoshligiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Innovatsion texnologiyalarning raqobatbardoshlikka ta'sirini o'rganish va tahlil qilish ustuvor tadqiqot yo'nalishiga aylanib bormoqda.

O'zbekiston 2025-yil uchun Global Innovatsiyalar indeksining (GII) so'nggi hisobotida dunyoning 139 ta mamlakat orasida 79-o'rinni egalladi. Bu mamlakatimizning so'nggi 9 yilda 43 pog'onaga yuqori ko'tarilganini anglatadi. O'zbekiston quyi va o'rta daromad guruhida Vyetnam, Marokash, Mo'g'uliston va boshqa 37 ta mamlakat o'rtasida 7-o'rindan hamda Markaziy va Janubiy Osiyo mintaqasida 10 ta mamlakat ichida Hindiston va Erondan keyin 3-o'rindan joy oldi. Reytingda innovatsiyalarga yo'naltiriladigan sarmoya va resurslar (innovation input) subindeksida 69-o'rin va innovatsiyalarning natijadorligi (innovation output) subindeksida 92-o'rinni egalladi. Mamlakatlar 2025-yilgi reytingda 78 ta indikator bo'yicha baholandi. Shunga ko'ra, O'zbekiston uchun 36 ta indikatora pozitsiya yaxshilandi, 7 tasida esa 2024 yilgi natija saqlab qolindi. GIIning 2025-yil reyting hisobotida 35 ta indikatora o'sish tendensiyalari qayd etildi, shulardan 10 tasida eng yuqori o'sish kuzatildi. Xususan, yuqori texnologiyalar eksporti ko'rsatkichida 14 pog'ona, Startup va skaylamlarni moliyalashtirish ko'rsatkichida 13 pog'ona, Intellektual mulkdan keladigan tushumlar ko'rsatkichida 17 pog'ona, Yangi bizneslar/Yunikornlar bahosi ko'rsatkichida 13 pog'ona, kreativ tovarlar eksporti ko'rsatkichida 11 pog'ona, Oliy ta'lim muassasalariga qabul qilish ko'rsatkichida 20 pog'ona hamda ta'lim uchun davlat harajatlari ko'rsatkichida 10 pog'ona yuqorilandi [4].

Texnologik taraqqiyot jadal rivojlanib boraishi bilan, global bozorlarda raqobat kuchayib bormoqda va raqobatbardoshlikni ta'minlashda innovatsiyalarning roliga bo'lgan e'tibor strategik rivojlanishning muhim ajralmas qismi sifatida baholanmoqda.

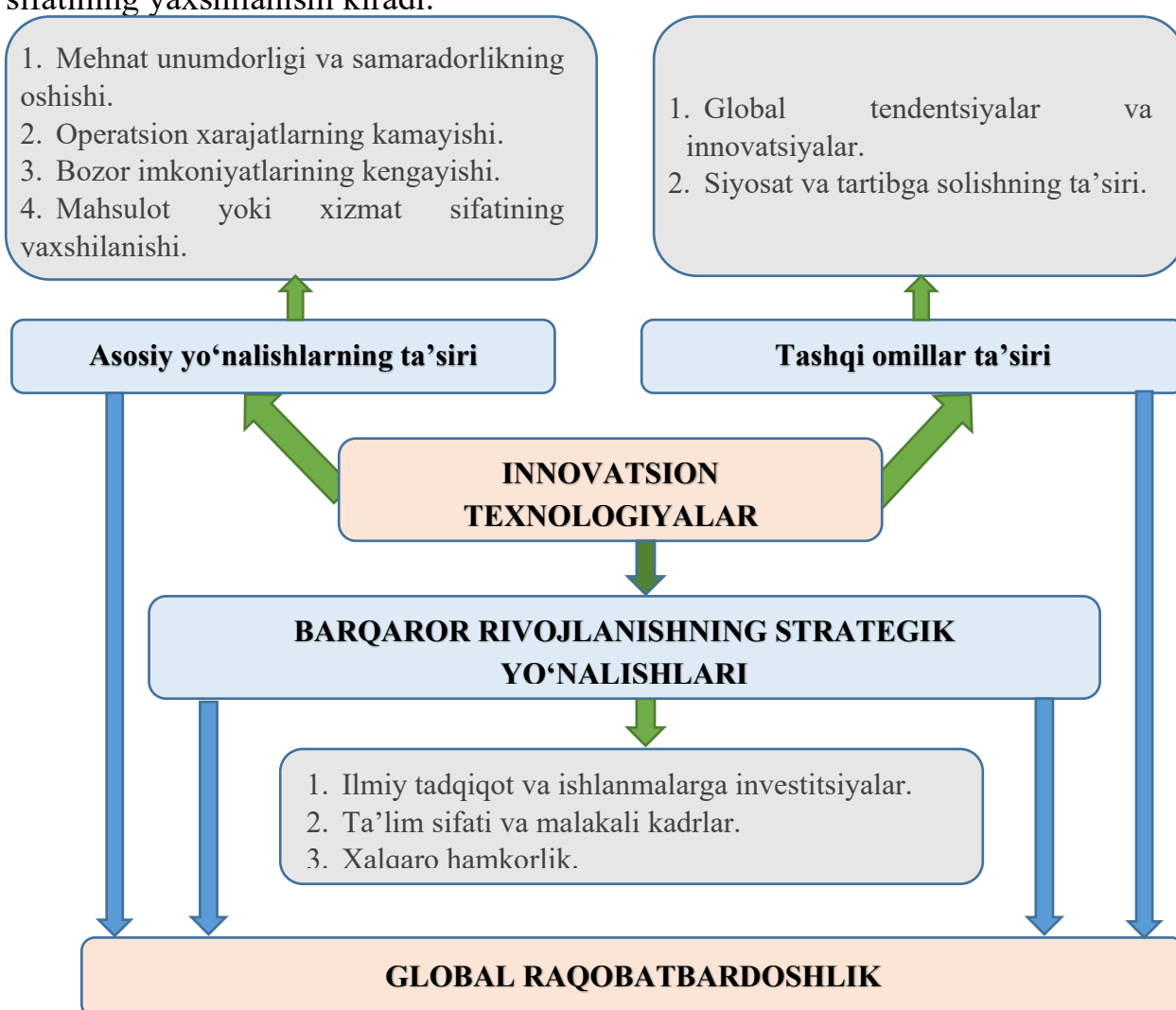
Texnologik taraqqiyot va innovatsiyalar iqtisodiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchiga aylangan bugungi kunda mamlakatlar va korxonalarning global miqyosda raqobatlashish qobiliyati juda muhimdir. Innovatsiyalarning ahamiyati umumiy e'tirofqa qaramay, ko'plab mamlakatlar va kompaniyalar innovatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish va raqobatbardoshlikka ta'sir ko'rsatishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar [5].

Innovatsion texnologiyalar zamonaviy sharoitda global raqobatbardoshlikni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy texnologiyalar tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va yetkazib berish usullarini o'zgartirmoqda va global maydonda kuchlarni qayta taqsimlamoqda.

Innovatsion kompaniyalar va innovatsion yechimlarni faol ravishda joriy etayotgan mamlakatlar ko'pincha raqobatchilariga nisbatan ustunlikka ega bo'ladilar.

Hozirgi vaqtda innovatsiya qilish qobiliyati va uni muvaffaqiyatli amalga oshirish raqobatbardoshlikni ta'minlashda muhim omillarga aylandi [5],[6].

Innovatsion texnologiyalarning global raqobatbardoshlikka qanday ta'sir qilish modeli 1-rasmda keltirilgan. Innovatsion texnologiyalar zamonaviy texnologik innovatsiyalarni o'z ichiga olgan modelning asosini tashkil etadi. Bular biznes va jamiyat uchun yangi imkoniyatlar yaratadigan ilg'or texnologik ishlanmalardir. Zamonaviy innovatsiyalar sanoat jarayonlarini o'zgartirish, samaradorlikni oshirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bunday texnologiyalarga misollar sifatida blokcheyn, robototexnika, biotexnologiya va sun'iy intellekti keltirish mumkin [7]. Ushbu sohalarining har biri mavjud biznes modellarini tubdan o'zgartirish imkoniyatiga ega. Innovatsion texnologiyalar rivojining asosiy ta'sir yo'nalishlariga mehnat unumdorligi va samaradorlikning oshishi, operatsion xarajatlarning kamayishi, bozor imkoniyatlarining kengayishi va mahsulot yoki xizmat sifatining yaxshilanishi kiradi.

1-rasm. Innovatsion texnologiyalarning global raqobatbardoshlikka ta'siri modeli¹.

¹ Mulallif tomonidan tuzuldi.

Mehnat unumdorligi va samaradorlikning oshishi. Innovatsiyalar ma'lum vazifalarni bajarish uchun sarflanadigan vaqt va resurslarni qisqartirish orqali biznes jarayonlarini tezlashtiradi, ish jarayonlarini soddalashtirishga va vazifalarni bajarish uchun ketadigan vaqtni qisqartirishga olib keladi. Avtomatlashtirish va raqamlashtirish kamchilik va xatolarga yo'l qo'yish ehtimolligini sezilarli darajada kamaytiradi va ish sifatini yaxshilaydi, natijalarning ishonchliligi va izchilligini ta'minlaydi. Ushbu qulayliklar ishlab chiqarishni oshirishga va iste'molchilarga xizmat ko'rsatishni yaxshilashga yordam beradi, shu bilan birga umumiy operatsion xarajatlarni kamaytiradi.

Operatsion xarajatlarning kamayishi. Operatsion xarajatlar - bu korxonaning "har kuni ishlashi uchun ketadigan xarajatlar" bo'lib, ular moliyaviy natijaga bevosita ta'sir qiladi. Avtomatlashtirish va jarayonlarni optimallashtirish sezilarli darajada xarajatlarni tejashga olib keladi.

Kengaytirilgan bozor imkoniyatlari. Texnologiya kompaniyalarga yangi bozorlarga kirish va innovatsion mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkonini beradi. Innovatsion texnologiyalar orqali bozor imkoniyatlarini kengaytirish korxonalarga noyob mahsulotlar va xizmatlarni taklif qilish, yangi bozorlar va segmentlarni o'zlashtirishga imkon yaratadi. Bu turli mijozlar guruhlarining o'ziga xos ehtiyojlarini qondiradigan individual yechimlar va strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi, bu esa mijozlar bazasini kengaytirishga va daromadni oshirishga olib keladi.

Mahsulot yoki xizmatlar sifatini yaxshilash. Innovatsion texnologiyalar yuqori standartlar va sifatga hissa qo'shadi. Innovatsiya orqali mahsulot va xizmatlar sifatini yaxshilash mijozlar qoniqishini oshirishga va brend nufuzini mustahkamlashga olib keladi. Ilg'or sifat nazorati tizimlari va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish mahsulotning chidamliligi va ishonchliligiga bevosita ta'sir qiluvchi standartlashtirishni va nuqsonlarni kamaytirishni ta'minlaydi [8].

Tashqi omillar va ta'sirlar global tendentsiyalar va innovatsiyalarning, shuningdek, siyosat va tartibga solishning ta'sirini anglatadi. Global tendentsiyalar va innovatsiyalarga ekologiya va iqlim o'zgarishi, barqaror rivojlanish, jamiyatni raqamlashtirish, qayta tiklanadigan energiyaga o'tish, sun'iy intellektning rivojlanishi va boshqalar kiradi. Bu jihatlarning barchasi biznes amaliyoti va iste'molchilarning afzalliklariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu innovatsion jarayonlarga moslashadigan va ekologik toza mahsulotlar va texnologiyalarni taklif qiladigan zamonaviy kompaniyalar uchun yangi bozor imkoniyatlarini yaratadi.

Bundan tashqari, differensilallashtirish va yuqori texnologiyali mahsulotlarga bo'lgan talabning ortib borishi kompaniyalarni muntazam ravishda innovatsiya bilan shug'ullanishga va o'z tovarlari va xizmatlari sifatini yaxshilashga undaydi.

Siyosat va tartibga solish. Qonunchilik va davlat tomonidan tartibga solishdagi o'zgarishlar innovatsiyalarni osonlashtirishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin. Siyosat va tartibga solish innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish va tarqatishga chuqur ta'sir ko'rsatadi, ularni qo'llash va amalga oshirish doirasini belgilaydi. Ma'lumotlarni himoya qilish, atrof-muhit standartlari va intellektual mulk to'g'risidagi qonunchilik

korxonalarning yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va tijoratlashtirish strategiyalariga bevosita ta'sir qiladi. Tez o'zgaruvchan tartibga solish standartlariga moslashish korxonalardan raqobatbardoshlikni va xalqaro standartlarga muvofiqlikni saqlab qolish uchun moslashuvchan va innovatsion bo'lishni talab qiladi [9].

Barqaror rivojlanishning strategik sohalariga tadqiqot va ishlanmalarga investitsiyalar, ta'lim sifati va malakali kadrlar hamda xalqaro hamkorlik kiradi.

Tadqiqot va ishlanmalarga investitsiyalar. Tadqiqotga doimiy investitsiyalar innovatsiyalarni saqlab qolishning kalitidir. Tadqiqot va ishlab chiqishga investitsiyalar innovatsion o'sishning muhim jihati hisoblanadi. Ular kompaniyalarga yangi texnologiyalar va mahsulotlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bunday investitsiyalar noyob raqobatbardosh ustunliklarni yaratishga hissa qo'shadi va uzoq muddatli innovatsion rivojlanishni rag'batlantiradi.

Texnologik yetakchilikni saqlab qolish va zamonaviy innovatsion ishlanmalarni hisobga olgan holda bozor sharoitlari va mijozlar ehtiyojlariga moslashish uchun barqaror moliyalashtirish zarur.

Ta'lim va ko'nikmalar. Malakali mutaxassislarini tayyorlash uchun yangi texnologiyalar bo'yicha ko'nikma va ta'limni rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Ta'lim va ko'nikmalarni rivojlantirish innovatsion salohiyatni saqlab qolish va yangi texnologik tendentsiyalarga moslashish uchun juda muhimdir. Ta'lim va kasbiy rivojlanishga investitsiyalar, shuningdek, ilg'or o'qitish malakali ishchi kuchini yaratishga hissa qo'shadi. Bunday mutaxassislar ilg'or texnologiyalar bilan samarali ishlashga qodir. Texnologik o'zgarishlar sharoitida raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun doimiy o'qitish va qayta tayyorlash ham muhimdir.

Xalqaro hamkorlik. Xalqaro hamkorlik va sheriklik bilim va texnologiyalar almashinuvi uchun juda muhimdir. Xalqaro hamkorlik mamlakatlar va tashkilotlar o'rtasida bilim va resurslar almashinuvi orqali innovatsion texnologiyalarni ilgari surishda muhim rol o'ynaydi. Bunday hamkorlik global tadqiqotlar va ishlanmalarni rag'batlantiradi, yangi bozorlar va zamonaviy texnologik yechimlarga kirishni ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalarning global raqobatbardoshligini ta'minlash innovatsion yondashuvlarni tizimli ravishda joriy etish bilan bevosita bog'liqdir. Innovatsiyalar korxonalar faoliyatining alohida yo'nalishini emas, balki ishlab chiqarish, boshqaruv, marketing, logistika va inson kapitalini rivojlantirishni qamrab oluvchi kompleks strategik omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois innovatsion texnologiyalarni o'zlashtirish korxonalarga nafaqat ichki samaradorlikni oshirish, balki tashqi bozorlarda ham barqaror ustunlikka erishish imkonini beradi.

Amalga oshirilgan tahlillar innovatsion texnologiyalar ta'sirining asosiy yo'nalishlari sifatida mehnat unumdorligining ortishi, operatsion va tranzaksion xarajatlarning qisqarishi, mahsulot va xizmatlar sifatining yaxshilanishi hamda yangi bozor imkoniyatlarining kengayishini ko'rsatadi. Ayniqsa, avtomatlashtirish, raqamlashtirish, sun'iy intellekt, robototexnika va boshqa ilg'or texnologiyalar biznes

jarayonlarini tezlashtiradi, resurslardan foydalanish samaradorligini kuchaytiradi va xatoliklar ehtimolini kamaytiradi. Natijada korxona kamroq resurs sarflagan holda yuqoriroq natijaga erishadi, bu esa uning xalqaro bozordagi mavqeini mustahkamlaydi.

Shu bilan birga, innovatsion rivojlanishning barqarorligi ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarga investitsiyalar hajmi, malakali kadrlar tayyorlash darajasi, institutsional muhitning qulayligi va xalqaro hamkorlik ko'lamiga bevosita bog'liqdir. Shundan kelib chiqib, korxonalarda innovatsion boshqaruv strategiyalarini takomillashtirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirishni rag'batlantirish hamda kadrlar salohiyatini mustahkamlash ularning global bozordagi barqaror ustunligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari sifatida baholanadi.

Tahlillardan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- korxonalarda innovatsion faoliyatni rag'batlantirish uchun Ilmiy tadqiqot xarajatlarini oshirish va ichki innovatsion infratuzilmani shakllantirish zarur;

- raqamlashtirish, sun'iy intellekt va "Sanoat 4.0" elementlarini joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadga muvofiq;

- akademik muassasalar, ilmiy markazlar va biznes subyektlari o'rtasidagi o'zaro kooperatsiyani kuchaytirish orqali amaliy innovatsiyalar transferini jadallashtirish imkoniyatlari vujudga keladi;

- yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlovchi institutsional va moliyaviy mexanizmlarni kengaytirish kerak.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, korxonalarda innovatsion strategiyani uzoq muddatli rivojlanishning markaziy elementi sifatida shakllantirish, ilmiy ishlanmalarni amaliyotga tatbiq etish va yuqori texnologik mahsulotlar ulushini oshirish global bozorda muvaffaqiyatli ishtirok etishning asosiy garovi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 2025-yil 26-dekabr.

<https://president.uz/oz/lists/view/8834>

2. Schumpeter, J. (1942). Capitalism, Socialism and Democracy.

3. Porter, M. (1990). The Competitive Advantage of Nations.

4. <https://www.uzdaily.uz/uz/ozbekiston-2025-yilgi-global-innovatsiyalar-indeksida-79-oringa-kotarildi/>

5. Ковалько, О., Евухова, Т., и Новосельцев, О. (2022). Услуги в сфере энергетики как бизнес: логика экотрансформации для поддержки перехода к низкоуглеродной экономике. Энергетическая инженерия: Журнал Ассоциации энергетической инженерии, 119(1), 103-121. <https://doi.org/10.32604/EE.2022.017709>

6. Двигун, А.О., Даций, О.И., Левченко, Н.М., Шишканова, Г.А., и Дмитренко, Р.М. (2022). Рациональное использование пресной воды как гарантия развития агробизнеса в условиях обострения климатического кризиса. Наука и инновации, 18(2), 85-99. <https://doi.org/10.15407/scine18.02.085>

7. Попов, О.О., Кириленко, Ю.О., Каменева, И.П., Яцишин, А.В., Кив, А.Е. (2022). Использование специализированного программного обеспечения для моделирования разливов жидких радиоактивных материалов в обучении

студентов и аспирантов. Доклад представлен на конференции CEUR Workshop Proceedings, 3085 306-322.

8. Гаврыш, О. и Карпенко, И. (2023). Инновации как императив конкурентоспособности транснациональных корпораций на глобальных рынках. *Economic Synergy*.136-150.<https://doi.org/10.53920/ES-2023-1-11>

9. Федорова, Ю. (2021). Инновационные информационные технологии в подготовке и управлении персоналом. Адаптивное управление. Теория и практическая экономика, 11. [https://doi.org/10.33296/2707-0654-11\(22\)-11](https://doi.org/10.33296/2707-0654-11(22)-11)

TO‘QIMACHILIK KLASSTERLARIDA BARQAROR ISHLAB CHIQARISH JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA YASHIL MARKETINGNI TAKOMILLASHTIRISH MEKANIZMLARI

Sapayev Axmed Durdibayevich

Ranch Texnologiya Universiteti
“Iqtisodiyot” kafedrası v.v b. dotsenti
E-mail: ahmed_17@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada to‘qimachilik klasterlarida barqaror ishlab chiqarish jarayonlarini rivojlantirish asosida yashil marketing mexanizmlarini takomillashtirish masalasi o‘rganildi. Tadqiqot davomida yashil marketingning 7P modeli klaster sharoitiga moslashtirilib, mahsulot, narx, taqsimot, kommunikatsiya, jarayon, kadrlar va fizik dalil elementlarining ekologik tarkibi tahlil qilindi. Xalqaro tajriba va O‘zbekiston paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyati qiyosiy baholandi. Sertifikatlash tizimlari, kuzatuvchanlik va aylanma iqtisodiyot elementlarining marketing samaradorligiga ta’siri aniqlangan. Natijada yashil marketing mexanizmlarini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari tizimlashtirilgan va konseptual yondashuv shakllantirilgan. Olingan natijalar to‘qimachilik sanoatining eksport salohiyatini oshirish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qilgan.

Kalit so‘zlar: yashil marketing, to‘qimachilik klasteri, barqaror ishlab chiqarish, 7P modeli, sertifikatlash, kuzatuvchanlik, eksport salohiyati, ekologik samaradorlik.

Аннотация

В статье было исследовано совершенствование механизмов зелёного маркетинга на основе развития устойчивых производственных процессов в текстильных кластерах. В ходе исследования модель 7P зелёного маркетинга была адаптирована к условиям кластеров и проанализированы экологические аспекты продукта, цены, распределения, коммуникации, процесса, персонала и физического свидетельства. Проведена сравнительная оценка международного опыта и деятельности текстильных кластеров Узбекистана. Определено влияние систем сертификации, прослеживаемости и элементов циркулярной экономики на эффективность маркетинга. В результате были систематизированы ключевые направления совершенствования зелёного маркетинга и сформирован концептуальный подход. Полученные результаты способствовали повышению экспортного потенциала отрасли и укреплению конкурентоспособности на международных рынках.

Ключевые слова: зелёный маркетинг, текстильный кластер, устойчивое производство, модель 7P, сертификация, прослеживаемость, экспортный потенциал, экологическая эффективность.

Abstract

The article examined the improvement of green marketing mechanisms based on the development of sustainable production processes in textile clusters. The study applied the 7P green marketing mix framework and analysed the ecological dimensions of product, price, place, promotion, process, people and physical evidence within

cluster conditions. A comparative assessment of international practices and Uzbekistan's textile clusters was conducted. The impact of certification systems, traceability and circular economy elements on marketing effectiveness was identified. The findings systematised key directions for improving green marketing mechanisms and developed a conceptual framework. The results contributed to enhancing export potential and strengthening competitiveness in international markets.

Keywords: green marketing, textile cluster, sustainable production, 7P model, certification, traceability, export potential, environmental efficiency.

KIRISH

Jahon to'qimachilik sanoati global iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biri sifatida 1,3 trillion AQSh dollaridan oshiq ko'lamga ega bo'lib, qiymat zanjiri davomida 300 milliondan ortiq ishchining mehnat qilish maydoniga aylangan [1]. Tarmoqning miqyosi kengaygani sari uning ekologik yuki ham og'irlashib bormoqda. Yetakchi xalqaro institutlar tomonidan e'lon qilingan ma'lumotlarga ko'ra, sektor jahon issiqxona gazlari emissiyasining 2 -8 foiziga, yiliga 215 trillion litr suv iste'moliga va okeanlarga tushadigan mikroplastik chiqindilarining 9 foiziga to'g'ri kelib, ekologik tizimlarga sezilarli bosim o'tkazadi [2]. Ellen MacArthur Foundation hisob-kitoblariga muvofiq, to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishda yiliga 1,2 milliard tonna CO₂-ekvivalent emissiyasi qayd etilgan va bu xalqaro aviatsiya hamda dengiz transporti emissiyalari yig'indisidan yuqori darajaga ega [3].

Salbiy ekologik ta'sirlar fonida iste'molchilarning xulq-atvori sezilarli o'zgarishga yuz tutdi. Yangi avlod xaridorlari mahsulotning kelib chiqishini, ishlab chiqarish jarayonlarining tabiatga ta'sirini va brendning ijtimoiy mas'uliyatini bilish istagini izhor etib, ekologik mas'uliyatli tovarlar uchun yuqori narx to'lashga tayyor turishini namoyon etmoqda. Sanoat o'yinchilari uchun ushbu o'zgarish yashil marketing tushunchasini biznes-strategiyaning markaziy elementiga aylantirdi va raqobat afzalligini yangidan ta'riflash imkonini berdi.

To'qimachilik klasterlari yashil marketingni amaliyotga tatbiq etishning eng samarali platformasi sifatida o'zini ko'rsatmoqda. Klaster modeli xom-ashyo yetishtirishdan boshlab tola, ip, mato, tikuvchilik va eksportgacha bo'lgan barcha bosqichlarni yagona tashkiliy yo'nalishda muvofiqlashtirib, resurslarni tejashga, kuzatuvchanlikni ta'minlashga va sertifikatlashning umumiy tizimini barpo etishga yordam beradi [4]. O'zbekistonda joriy etilgan paxta-to'qimachilik klasterlari ushbu yondashuvning tipik namunasi sifatida xalqaro hamjamiyatda e'tirof topgan va Markaziy Osiyo mintaqasi uchun ilg'or tajriba sifatida qabul qilinmoqda [5].

Maqolaning maqsadi to'qimachilik klasterlarida barqaror ishlab chiqarish jarayonlarini rivojlantirish asosida yashil marketing mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha nazariy va amaliy yondashuvlarni tizimlashtirishdan iborat. Vazifalar doirasi yashil marketingning konseptual asoslarini ochib berish, kengaytirilgan marketing miksini klaster muhitiga moslashtirish, xalqaro tajribadan kelib chiqib amaliy mexanizmlarni shakllantirish va O'zbekiston paxta-to'qimachilik klasterlari uchun maqsadli takliflarni ishlab chiqishni qamrab oladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yashil marketing kategoriyasining nazariy asoslari oxirgi yigirma yil mobaynida fundamental yangilanish bosqichini bosib o'tdi. Tadqiqotchilar yashil marketingni an'anaviy marketing paradigmasidan farqli o'laroq, ekologik talablar va iste'molchining barqaror rivojlanish kutilmalarini birlashtirgan integrativ yondashuv sifatida ta'rifladilar [6]. Ushbu kategoriya nafaqat reklama yoki promokampaniyalar bilan cheklanmaydi, balki mahsulot dizayni, materiallarni tanlash, qadoqlash, distributsiya kanallari va xizmat ko'rsatishda ekologik mezonlarni ustuvor o'ringa qo'yishni nazarda tutadi.

An'anaviy 4P modeli (Product, Price, Place, Promotion) yashil marketing kontekstida sezilarli kengaytirildi. Ilmiy adabiyotda yashil marketing miksinin elementlari iste'molchining xulq-atvoriga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilinib, har bir komponent ekologik talablar bilan to'ldirilganda kompaniyaning bozor mavqeyi mustahkamlanishi asoslab berildi [7]. Xizmat va sanoat sektorining xususiyatlariga moslashtirilgan kengaytirilgan 7P modeli (mahsulot, narx, joy, reklama, odamlar, jarayon va fizik dalil) yashil amaliyotning yaxlit aks etishini ta'minladi.

Vyetnam iste'molchilari ustida o'tkazilgan empirik tadqiqotda yashil 7P komplekslari brendga sodiqlik, brend assotsiatsiyasi va idrok etilgan sifat kabi ko'rsatkichlar bilan ijobiy bog'liqligi PLS-SEM tahlili orqali aniqlandi [8]. Olingan natijalar yashil odamlar (green people), yashil jarayon (green process) va yashil fizik dalil (green physical evidence) elementlari iste'molchining premium narx to'lashga tayyorligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Ushbu xulosa marketing miksinin aynan kengaytirilgan shakli to'qimachilik kabi ko'p bosqichli tarmoqlar uchun maqbul ekanligini tasdiqlaydi.

Klaster yondashuvi to'qimachilik sanoatida yashil marketingni qo'llashning eng maqbul tashkiliy shakli sifatida e'tirof etilmoqda. Tarmoqdagi klaster modeli bir hududda joylashgan korxonalar o'rtasida innovatsiyalar, ekologik amaliyotlar va sertifikatlashga doir bilim almashinuvini tezlashtiradi, transaksion xarajatlarni pasaytiradi va xalqaro standartlarga moslashish jarayonini jamoaviy tartibda olib boradi [9]. Klaster ishtirokchilari o'rtasidagi gorizontaal va vertikal hamkorlik resurs samaradorligini, suv hamda elektr energiyasi iste'molini optimallashtirishni va chiqindilarni qayta ishlashni rag'batlantiradi.

Aylanma iqtisodiyot (circular economy) tushunchasi yashil marketingning mafkuraviy poydevorini yangiladi. Tadqiqotchilar to'qimachilik tarmog'ida chiziqli «ol-ishlab chiqar-tashla» modelining asoratlarini qayta ko'rib chiqib, mahsulot dizaynini boshidanoq qayta ishlashga, takroran foydalanishga va biologik tabiatga qaytarishga yo'naltirish zaruriyatini ilmiy asoslab berdilar [10]. Yashil materiallar, organik paxta, qayta ishlangan polyester va past ta'sirli bo'yoqlardan foydalanish iste'molchining zamonaviy talablariga javob berib, brendga qo'shimcha qiymat olib keladi.

Sertifikatlash tizimlari yashil marketingning ishonchli kommunikatsion vositasi sifatida shakllantirildi. Global Organic Textile Standard (GOTS) tizimi xom-ashyodan tortib tayyor mahsulotgacha bo'lgan barcha bosqichlarni qamrab oluvchi xalqaro

standart sifatida qabul qilindi va 2025-yil yakuniga ko'ra dunyo bo'ylab 17 800 dan ortiq sertifikatlangan korxonani birlashtirdi [11]. Sertifikatlash brend ishonchini mustahkamlaydi, eksport bozorlariga kirish to'siqlarini pasaytiradi va premium narx siyosatini imkoniyatga aylantiradi. Efiopiya teri va to'qimachilik tarmoqlarida o'tkazilgan integrativ PLS-SEM tadqiqotida yashil amaliyotlar va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi munosabatda yashil innovatsiyaning vositachilik roli ilmiy asoslab berildi [12]. Ushbu xulosa rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun yashil marketing strategiyasini innovatsion siyosat bilan birgalikda olib borish lozimligini tasdiqlaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi tizimli va kompleks ilmiy yondashuvga asoslandi. Birinchi bosqichda 2017-2025-yillarda chop etilgan xalqaro ilmiy maqolalar va tashkilotlar hisobotlari tizimli adabiyotlar sharhi asosida saralandi hamda tematik yo'nalishlar bo'yicha guruhlandi. Ikkinchi bosqichda kontent-tahlil usuli orqali yashil marketing va barqaror ishlab chiqarish elementlari aniqlanib, ularning to'qimachilik klasterlaridagi o'zaro bog'liqligi o'rganildi. Uchinchi bosqichda qiyosiy tahlil yordamida xalqaro tajriba va O'zbekiston klaster modeli o'rtasidagi farqlar hamda mos jihatlar baholandi. Analitik asos sifatida 7P yashil marketing miksi qo'llanib, mahsulot, narx, joy, kommunikatsiya, jarayon, kadrlar va fizik dalil komponentlari barqarorlik mezonlari asosida tahlil qilindi. Natijalar sintez qilinib, yashil marketing mexanizmlarining samaradorligini oshiruvchi omillar tizimlashtirildi va konseptual model shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

To'qimachilik klasterlarida yashil marketing mexanizmlarini joriy etish samaradorligi bir nechta o'zaro bog'liq yo'nalishlar bo'ylab namoyon bo'ladi. Birinchi yo'nalish - mahsulotning ekologik xususiyatlarini takomillashtirish (organik xom-ashyo, qayta ishlangan tola, past ta'sirli bo'yoqlar); ikkinchi yo'nalish - kuzatuvchanlik (traceability) tizimini joriy etish; uchinchi yo'nalish - sertifikatlash; to'rtinchi yo'nalish - kommunikatsiya kanallarini ekologik xabarlar bilan boyitish. Sanab o'tilgan yo'nalishlarning yaxlit qo'llanilishi klasterning xalqaro bozordagi mavqeyini sezilarli darajada mustahkamlaydi.

1-jadvalda yashil marketingning 7P komplekslari va ularning to'qimachilik klasterlaridagi amaliy aks etishi qiyosiy ko'rinishda taqdim etildi. Har bir element uchun ekologik mazmun, klaster muhitidagi tatbiq mexanizmi va asoslovchi manba aniqlangan.

O'zbekiston paxta-to'qimachilik sektoridagi rivojlanish jarayoni klaster yondashuvining yashil marketing imkoniyatlarini kengaytirayotganini namoyon etdi. Jahon banki ma'lumotlariga muvofiq, mamlakatda 2023-yildan boshlab paxta xom-ashyosining 100 foizi mahalliy korxonalarda ipga aylantirilmoqda va sektorda taxminan 600 ming kishi bandlikka tortilgan [4]. Ushbu ko'rsatkich yagona qiymat zanjirining shakllantirilgani va xom-ashyo eksportidan qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulotlar eksportiga o'tilgani bilan izohlanadi.

1-jadval.

To‘qimachilik klasterlarida yashil marketing miksining 7P komplekslari va amaliy mexanizmlari¹

7P elementi	Ekologik mazmun	Klasterda amaliy mexanizm	Manba
Product (mahsulot)	Organik paxta, qayta ishlangan tola, past ta'sirli bo'yoqlar	Klaster ichida yagona xom-ashyo zanjirini shakllantirish, GOTS standartiga moslashtirish	[11]
Price (narx)	Premium-segmentni shakllantirish, ekologik qiymatni narxga aks ettirish	Sertifikatlangan mahsulotlar uchun tabaqalashtirilgan narx siyosatini joriy etish	[8]
Place (joy)	Yashil distributsiya, qisqa logistika kanallari	Klasterda xom-ashyo yetishtirish va qayta ishlashning yagona maydonga jamlanishi	[4]
Promotion (reklama)	Atrof-muhit qadriyatlarini va transparent kommunikatsiya	Kuzatuvchanlik hisobotlarini ochiq taqdim etish, blokcheyn orqali ma'lumot uzatish	[13]
People (odamlar)	Yashil malaka oshirish, mehnat sharoitlari	Better Work dasturi orqali xalqaro mehnat standartlariga moslashish, uzluksiz ta'lim	[14]
Process (jarayon)	Suv, energiya iste'moli va kimyoviy moddalarni optimallashtirish	Suvni qayta ishlash, alternativ energiya manbalari, suv-tejovchi texnologiyalar	[5]
Physical Evidence (fizik dalil)	Ekologik qadoqlash, vizual identifikatsiya, eko-belgilar	Sertifikatlangan eko-belgilar, qayta ishlangan qadoqlash materiallari, vizual transparentlik	[6]

Uztextileprom Assotsiatsiyasining e'lon qilingan ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda to'qimachilik mahsulotlari eksporti 3,2 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi va Better Cotton hamda Better Work dasturlari klasterlar faoliyatining xalqaro mezonlarga muvofiqligini tasdiqladi [14]. Eksport tarkibi tahlili shuni asoslab berdiki, paxta ipining eksportdagi ulushi o'rtacha 52 foiz, tayyor trikotaj va naqshli mato ulushi mos ravishda 24 va 7 foizni tashkil etdi [15]. Olingan ma'lumotlar yashil marketing mexanizmlari yordamida sektorda yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlar eksporti ulushini ko'paytirish bo'yicha sezilarli salohiyat mavjudligini ko'rsatadi.

BMT Yevropa Iqtisodiy Komissiyasining hisob-kitoblariga ko'ra, sertifikatlash, kuzatuvchanlik va aylanma iqtisodiyot prinsiplari joriy etilsa, sektorning eksport salohiyati 7 mlrd. dollargacha kengayishi mumkin [13]. Bu ko'rsatkich klaster modelining yashil marketing mexanizmlari bilan birgalikda ishlatilishi qanchalik strategik ahamiyatga ega ekanini ifoda etadi va xalqaro tashkilotlarning kuzatuvchanlikni xalqaro savdoda raqobat afzalligi sifatida talqin qilayotganini tasdiqlaydi.

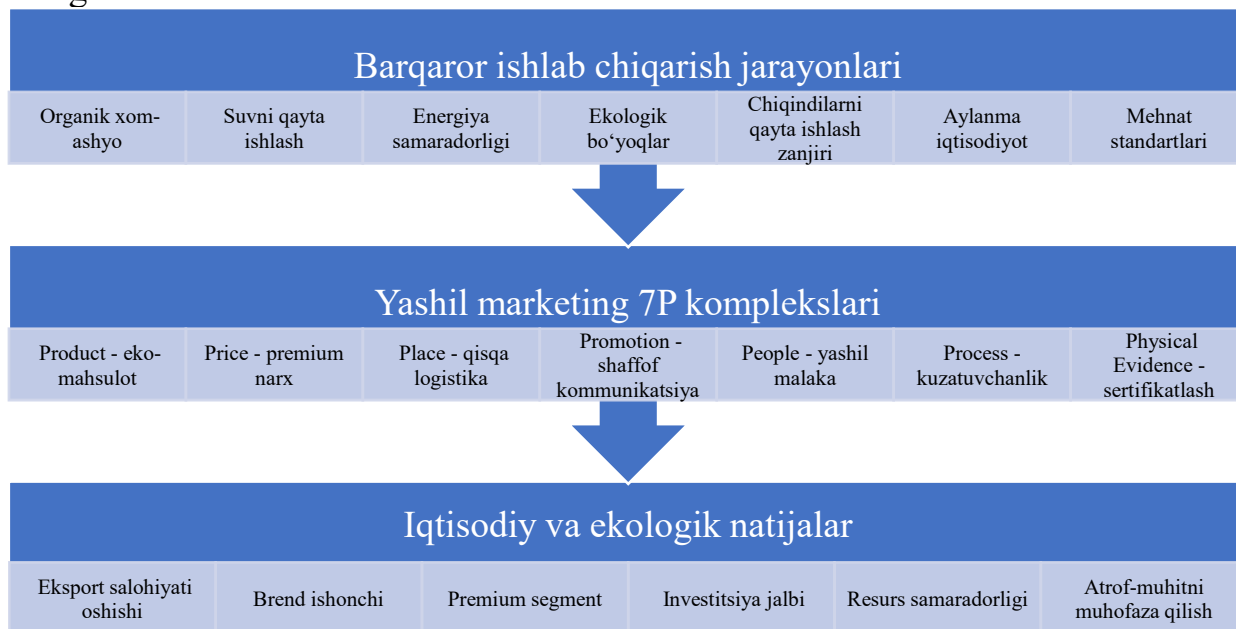
Yashil marketing mexanizmlarini takomillashtirish o'lchovida ifodalanadigan natijalar bir nechta tomonlarni o'z ichiga oladi. Birinchidan, klaster ichidagi

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

sertifikatlash darajasining oshishi mahsulotning xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini kuchaytiradi. Ikkinchidan, yashil dizayn va organik xom-ashyo qo'llanilishi premium-segmentdagi xaridorlarning sodiqligini orttiradi va o'rtacha sotuv narxini ko'taradi. Uchinchidan, raqamli kuzatuvchanlik tizimlari (blokcheyn asosida ma'lumot zanjiri) brendga ishonchni mustahkamlaydi va eksport bozorlaridagi me'yoriy to'siqlarni pasaytiradi. To'rtinchidan, kommunikatsion strategiyaning ekologik xabarlar bilan boyitilishi yangi bozor segmentlarini jalb qiladi va brendning ijtimoiy mas'uliyat darajasini kuchaytiradi.

Klaster ichidagi gorizontaal kooperatsiya yashil marketing samaradorligining yana bir muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ldi. Sertifikatlash xarajatlari, audit majburiyatlari va sertifikatlangan kimyoviy materiallarni xarid qilish klasterning umumiy salohiyati hisobiga taqsimlanadi va alohida korxona uchun moliyaviy yukni pasaytiradi. Adabiyotlardagi tavsiya etilgan modelga muvofiq, klaster ichida innovatsion markazlar tashkil etilishi yashil texnologiyalarni umumlashtirib qabul qilishni jadallashtiradi va qiymat zanjirining yuqori bosqichlariga o'tishni rag'batlantiradi [9]. Yashil amaliyot va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi munosabatda yashil innovatsiyaning vositachilik roli rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun ahamiyatli omil sifatida e'tirof etildi [12].

Olib borilgan tahlil shuni asoslab berdi: to'qimachilik klasterlarining yashil marketing maqsadlariga yo'naltirilgan transformatsiyasi nafaqat ekologik foyda, balki sezilarli iqtisodiy yutuqni ham ta'minlaydi. Klaster ichida tashkil etilgan barqaror ishlab chiqarish zanjirining transparentligi xalqaro bozorda raqobat afzalligini shakllantiradi va ESG-prinsiplari asosida investitsion mablag'larni jalb qilish imkonini kengaytiradi. Aytilgan fundamental bog'liqlik 1-rasmda konseptual ravishda aks ettirilgan.

1-rasm. To'qimachilik klasterlarida yashil marketing mexanizmining konseptual sxemasi¹

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yashil marketing kategoriyasi to'qimachilik klasterlarida barqaror ishlab chiqarish jarayonlari bilan uzviy bog'langan kompleks tushunchaga aylangan. Olib borilgan nazariy-amaliy o'rganish doirasida quyidagi xulosalar shakllantirildi. Birinchidan, to'qimachilik klasterlari yashil marketingni amaliyotga tatbiq etishning eng maqbul tashkiliy shakli hisoblanadi. Klaster modeli xom-ashyo zanjirini, ishlab chiqarish bosqichlarini va kuzatuvchanlik tizimini bir maydonda jamlash imkonini berib, sertifikatlash xarajatlarini optimallashtiradi va innovatsion yechimlarni keng tarqatish jarayonini tezlashtiradi. Ikkinchidan, yashil 7P komplekslarining barchasi bir-birini to'ldirgan tarzda joriy etilishi marketing strategiyasining yaxlitligini ta'minlaydi va brend ishonchini sezilarli darajada o'stiradi.

Uchinchidan, sertifikatlash tizimlari yashil marketingning eng kuchli kommunikatsion vositasi sifatida xizmat qiladi: GOTS, Better Cotton va Better Work kabi xalqaro dasturlarga qo'shilish klasterlarning xalqaro bozorlardagi mavqeyini mustahkamlaydi va eksport potensialini kengaytiradi. To'rtinchidan, raqamli texnologiyalar - blokcheyn asosida kuzatuvchanlik, IoT-asosli ishlab chiqarish nazorati - yashil marketingning uzoq muddatli rivojlantirish mexanizmi sifatida e'tirof etilishi lozim. Beshinchidan, yashil innovatsiya yashil amaliyotlar va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi vositachilik bo'g'ini sifatida xizmat qilib, rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun strategik ahamiyatga ega ekanini namoyon etadi.

Olingan xulosalar negizida quyidagi amaliy takliflar shakllantirildi:

1) To'qimachilik klasterlarida yashil marketing strategiyasini ishlab chiqishda yaxlit 7P yondashuvini joriy etish, har bir element uchun aniq KPI ko'rsatkichlarini belgilash va yillik monitoring tizimini barpo etish;

2) Klaster ichida sertifikatlash markazlarini tashkil etish, GOTS, OEKO-TEX va boshqa xalqaro standartlar bo'yicha audit xizmatlarini ichki manbalar hisobiga ta'minlash, kichik va o'rta korxonalar uchun sertifikatlash xarajatlarini birgalikda taqsimlash mexanizmini joriy qilish;

3) Suv va energiya iste'molini optimallashtirishga yo'naltirilgan investitsion dasturlarni amalga oshirish, oqava suvlarni qayta ishlash inshootlari va alternativ energiya manbalarini joriy etish hisobiga ekologik samaradorlikni oshirish;

4) Blokcheyn texnologiyasi asosida kuzatuvchanlik tizimini barpo etish, mahsulot zanjirining har bir bosqichini iste'molchiga ochiq taqdim etish va xalqaro brendlar uchun ishonchli sherik sifatidagi mavqeni mustahkamlash;

5) Eksport bozorlarida brend identifikatsiyasini mustahkamlovchi yashil kommunikatsion kampaniyalarni rejalashtirish, xalqaro ko'rgazmalarda klaster ishtirokini kengaytirish va raqamli marketing kanallari orqali mahsulotning ekologik qiymatini yetkazib berish.

Aytilgan takliflarning izchil tatbiq etilishi to'qimachilik klasterlarining xalqaro raqobatbardoshligini oshirishga, eksport salohiyatini kengaytirishga va atrof-muhitga salbiy ta'sirni minimallashtirishga xizmat qiladi. Yashil marketing mexanizmlarining barqaror ishlab chiqarish jarayonlari bilan integratsiyalashuvi nafaqat alohida korxona,

balki butun mintaqaning iqtisodiy va ekologik manfaatlarini muvozanatli rivojlantirish uchun mustahkam asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Geneva Environment Network. Environmental Sustainability in the Fashion Industry. URL: <https://www.genevaenvironmentnetwork.org/resources/updates/sustainable-fashion/>
2. United Nations Environment Programme. Sustainable fashion to take centre stage on Zero Waste Day. 2025. URL: <https://www.unep.org/technical-highlight/sustainable-fashion-take-centre-stage-zero-waste-day>
3. Ellen MacArthur Foundation. A New Textiles Economy: Redesigning Fashion's Future. Summary of Findings. 2017. URL: <https://content.ellenmacarthurfoundation.org/m/7f818b40f06e1afd/original/Summary-of-findings-A-New-Textiles-Economy.pdf>
4. World Bank. Weaving a New Future in Uzbekistan's Cotton Sector. 2025. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2025/05/27/weaving-a-new-future-in-uzbekistan-s-cotton-sector>
5. World Bank. Cotton-Textile Clusters in Uzbekistan: Status and Outlook. 2020. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/305731601271791257/pdf/Policy-Dialogue-on-Agriculture-Modernization-in-Uzbekistan-Cotton-Textile-Clusters-in-Uzbekistan-Status-and-Outlook.pdf>
6. Sustainable Style: Unraveling the Trends and Future of Green Marketing in the Textile and Apparel Industry. Sustainability, 2025, vol. 17(1), 292. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/17/1/292>
7. Analysis of the Conceptual Frameworks of Green Marketing. Sustainability, 2023, vol. 15(21), 15630. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/15/21/15630>
8. The Impact of 7Ps Green Marketing Mix on Customer Commitment and Willingness to Pay a Premium Price: Evidence from Vietnam. Journal of Promotion Management, 2025. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10496491.2025.2484712>
9. Sustainability trends and gaps in the textile, apparel and fashion industries. PMC, 2023. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9912224/>
10. Knowledge roadmap of sustainable development in the textile and apparel industry: a scientometric analysis. Fashion and Textiles, 2022. URL: <https://fashionandtextiles.springeropen.com/articles/10.1186/s40691-022-00308-6>
11. Global Organic Textile Standard. Annual Report 2025. URL: <https://2025.global-standard.org/>
12. Green practices and economic performance: Mediating role of green innovation in Ethiopian leather, textile, and garment industries. PMC, 2024. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC11328105/>
13. UNECE supports Uzbekistan's strategy towards sustainable practices in the garment and footwear industry through its "Sustainability Pledge". URL:

<https://unece.org/sustainable-development/news/unece-supports-uzbekistans-strategy-towards-sustainable-practices>

14. Uztextileprom Association. The Future of the Textile Industry: Sustainability, Traceability and Transparency. URL: <https://uzts.uz/en/the-future-of-the-textile-industry-sustainability-traceability-and-transparency/>

15. Petrick M., Djanibekov N. Uzbekistan's cotton clusters in the context of the industrial policy debate. Eurasian Geography and Economics, 2023. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15387216.2023.2267093>

OLIIY TA'LIM TIZIMINI TRANSFORMATSIYALASH JARAYONIDA RAHBAR KADRLAR SALOHİYATINI OSHIRISHGA TA'SIR ETIVCHI OMILLAR

Fazilova Gulsora Shavkatbekovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: fozilovagulsora3@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimini transformatsiyalash jarayonida rahbar kadrlar salohiyatini oshirishga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilindi. Tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarining zamonaviy rivojlanish modellari, boshqaruv yondashuvlari va global tendensiyalar o'rganildi. Universitetlar faoliyatining diversifikatsiyasi, raqamlashtirish jarayonlari hamda innovatsion boshqaruv mexanizmlarining ahamiyati asoslandi. Natijalar rahbar kadrlar uchun strategik fikrlash, liderlik, innovatsion boshqaruv va xalqaro hamkorlik kompetensiyalari muhim ekanini ko'rsatdi. Oliy ta'lim tizimi transformatsiyasi sharoitida boshqaruv samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida rahbar kadrlar salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, transformatsiya, rahbar kadrlar, boshqaruv kompetensiyasi, strategik boshqaruv, innovatsiya, universitet modeli.

Аннотация

В данной статье проанализированы факторы, влияющие на развитие потенциала руководящих кадров в процессе трансформации системы высшего образования. Исследованы современные модели университетов, управленческие подходы и глобальные тенденции развития высшего образования. Обоснована роль цифровизации, диверсификации и инновационных механизмов управления. Результаты показали важность стратегического мышления, лидерских качеств, инновационного управления и международного сотрудничества для руководителей вузов. Разработаны научно-практические рекомендации по повышению эффективности управления в условиях трансформации. Полученные результаты направлены на развитие потенциала управленческих кадров и модернизацию системы высшего образования.

Ключевые слова: высшее образование, трансформация, управленческие кадры, управленческие компетенции, стратегическое управление, инновации, университетские модели.

Abstract

This article analyzed the factors influencing the development of managerial staff capacity in the process of higher education system transformation. The study examined modern university models, management approaches, and global development trends. The role of digitalization, diversification, and innovative management mechanisms was substantiated. The results showed the importance of strategic thinking, leadership skills, innovative management, and international cooperation for university leaders.

Scientific and practical recommendations aimed at improving management efficiency under transformation conditions were developed. The findings contribute to enhancing managerial capacity and supporting the modernization of the higher education system.

Keywords: higher education, transformation, managerial staff, management competencies, strategic management, innovation, university models.

KIRISH

O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va uni jahon ta'lim makoniga integratsiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu bois, oliy ta'lim muassasalari faoliyatini samarali boshqarish, universitetlar avtonomiyasini bosqichma-bosqich kengaytirish hamda rahbar kadrlarning strategik va innovatsion boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu masalalarni amalga oshirishda oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, ularning zamonaviy boshqaruv ko'nikmalari va strategik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, shuningdek, universitetlarni boshqarishda davlat va jamoat tashkilotlari o'rtasida samarali hamkorlik mexanizmlarini shakllantirishning ilmiy-uslubiy va amaliy jihatlarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa oliy ta'lim tizimini transformatsiyalash jarayonida rahbar kadrlar salohiyatini oshirishning samarali yo'nalishlarini ilmiy asosda tadqiq etishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, universitetlarni xalqaro standartlar asosida boshqarish va rahbar kadrlarning mas'uliyati hamda salohiyatini oshirish muhim vazifa sifatida belgilangan. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda oliy ta'lim muassasalari rahbar kadrlarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, ularning zamonaviy boshqaruv ko'nikmalari va strategik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, shuningdek, universitetlarni boshqarishda davlat va jamoat tashkilotlari o'rtasida samarali hamkorlik mexanizmlarini shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmoni¹, 2020-yil 29-oktyabrdagi PF-6097-son "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni², 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni³, shuningdek 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son "“Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida”gi Farmoni⁴ kabi me'yoriy-huquqiy hujjatlarda oliy ta'lim

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktyabrdagi PF-6097-son "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5073447>

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-5030957>

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son "“Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida”gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-4312785>

muassasalari faoliyatini samarali boshqarish, strategik rivojlanishni ta'minlash, zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish hamda rahbar kadrlarning kasbiy va boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim tizimini transformatsiyalash va rahbar kadrlar salohiyatini rivojlantirish masalalari zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda muhim yo'nalishlardan biri sifatida keng yoritilgan. Ilmiy adabiyotlarda oliy ta'lim tizimining rivojlanishi, boshqaruv samaradorligi va inson kapitali omillarining o'zaro bog'liqligi kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi.

Klassik iqtisodiy va boshqaruv nazariyalari doirasida inson kapitalining roli A. Smit, J. Shumpeter va P. Druker tomonidan asoslab berilgan bo'lib, ular bilim va boshqaruv kompetensiyalarini iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri sifatida talqin etgan [1], [2]. Zamonaviy tadqiqotlarda esa oliy ta'lim muassasalarini boshqarish samaradorligi rahbar kadrlarning strategik fikrlashi va innovatsion yondashuvlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi ta'kidlanadi [3].

Universitetlar transformatsiyasi nazariyasi doirasida B. Klark tomonidan ilgari surilgan "tadbirkor universitet" konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi, ilmiy tadqiqotlarni tijoratlashtirish va boshqaruvning moslashuvchanligi asosiy omillar sifatida ko'rsatib o'tilgan [4]. R. Barnett esa oliy ta'limning mazmuniy transformatsiyasini asoslab, zamonaviy universitetlar faoliyati talabalarda tanqidiy fikrlash va innovatsion tafakkurni rivojlantirishga qaratilishi zarurligini ta'kidlaydi [5].

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda oliy ta'lim tizimi transformatsiyasi globallashtirish, raqamlashtirish va bilimlar iqtisodiyotining rivojlanishi bilan uzviy bog'liq murakkab jarayon sifatida qaralmoqda. Mirgorodskaya va hammualliflar ushbu jarayonni konvergent transformatsiya modeli asosida izohlab, milliy ta'lim tizimlarini global tendensiyalar bilan uyg'unlashtirish zarurligini asoslaydi [6]. Shu bilan birga, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, "soft skills"ni rivojlantirish va uzluksiz ta'lim tamoyillarining kuchayishi rahbar kadrlar oldiga yangi talablarni qo'ymoqda [7].

O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, rahbar kadrlar salohiyatini oshirish va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish masalalari keng yoritilgan. Xususan, K.X. Abduraxmanov, S.S. G'ulomov va boshqa tadqiqotchilar oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv samaradorligini oshirishda inson kapitali va innovatsion boshqaruv yondashuvlarining ahamiyatini asoslab bergan [8], [9]. Milliy normativ-huquqiy hujjatlarda oliy ta'lim tizimini transformatsiyalash, universitetlar avtonomiyasini kengaytirish va rahbar kadrlar kompetensiyalarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [10].

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, induksiya, deduksiya, sintez, ilmiy bilish, statistik tahlil, omilli tahlil, so'rov, tanlanma kuzatuv, grafik talqin, portfel tahlil, ekspert baholash kabi usullar qo'llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oliy ta'lim tizimini transformatsiyalash jarayonida universitetlarning jamiyat, iqtisodiyot va davlat bilan o'zaro munosabatlari ham sezilarli darajada o'zgarmoqda. Ilmiy adabiyotlarda universitetlarning rivojlanish modellari turlicha talqin qilinadi. R. Klarkning fikriga ko'ra, universitetlarning transformatsiyasi ularning moliyaviy mustaqilligini kuchaytirish, ilmiy tadqiqotlarni tijoratlashtirish va innovatsion infratuzilmani rivojlantirish orqali amalga oshadi. Shuningdek, muallif "tadbirkor universitet" konsepsiyasini ilgari surib, universitetlar iqtisodiy rivojlanishning muhim ishtirokchisiga aylanishini ta'kidlaydi./2/ Britaniyalik olim Ronald Barnett (Ronald Barnett)ning "The Idea of Higher Education" /3/ nomli ilmiy ishida oliy ta'lim mazmunining transformatsiyasi masalasi tadqiq etilgan. Muallif universitetlarning asosiy vazifasi talabalarda tanqidiy fikrlash, mustaqil tahlil qilish va innovatsion yondashuv qobiliyatlarini shakllantirishdan iborat ekanini ta'kidlaydi.

F.B. Alikulliyev oliy ta'lim tizimidagi transformatsiyani zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy, demografik va texnologik o'zgarishlar ta'sirida shakllanayotgan kompleks jarayon sifatida talqin qiladi./4/ XXI asrda oliy ta'lim oldida yangi global chaqiriqlar paydo bo'lgan. Masalan, texnologiyalarning tez yangilanishi, ekologik va resurs muammolari, jamiyatdagi beqarorlik kabi omillar universitetlarni yangi turdagi mutaxassislar tayyorlashga majbur qiladi. Shu sababli ta'lim tizimi kompetensiyalarga asoslangan yondashuvni joriy qilish, fanlararo bilimlar, "soft skills" (muloqot, moslashuvchanlik, ijodkorlik)ni rivojlantirish va uzluksiz ta'lim tamoyilini kuchaytirishga intiladi./5/ Ye. Mirgorodskaya, S. Sokolova, T. Kuzmina va M. Shkuratova oliy ta'lim tizimi transformatsiyasini globallashtirish, raqamlashtirish va bilimlar iqtisodiyotining rivojlanishi bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida talqin qiladilar. Mualliflar ta'kidlashicha, oliy ta'lim tizimini rivojlantirishda konvergent transformatsiya modeli muhim ahamiyatga ega bo'lib, u global tendensiyalarni hisobga olgan holda milliy ta'lim tizimlarining o'ziga xosligini saqlash va ularni samarali rivojlantirish imkonini beradi. Shu tariqa, oliy ta'lim tizimi transformatsiyasi jamiyatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlovchi strategik omil sifatida namoyon bo'ladi.

Oliy ta'lim tizimini transformatsiyalash bo'yicha ilmiy-nazariy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy jamiyatda universitetlar faoliyatining mazmuni va vazifalari tubdan o'zgarib bormoqda. Globallashtirish, raqamli texnologiyalar rivoji, innovatsion iqtisodiyot shakllanishi hamda mehnat bozori talablarining o'zgarishi oliy ta'lim muassasalaridan an'anaviy ta'lim modelidan zamonaviy, innovatsion va kompetensiyaga asoslangan ta'lim modellariga o'tishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim tizimi transformatsiyasi universitetlarning ta'lim berish, ilmiy tadqiqotlar olib borish va bilimlarni amaliyotga joriy etish kabi vazifalarini yanada kengaytirishni nazarda tutadi.

Xulosa sifatida ta'kidlash mumkinki, zamonaviy ta'lim paradigmasida ta'lim metodlari ham sezilarli darajada o'zgaradi. An'anaviy usullarda tayyor bilimlarni berishga asoslangan o'qitish ustun bo'lsa, yangi paradigmada talabalarning ijodiy faoliyatini rag'batlantirish, innovatsion fikrlashini rivojlantirish va mustaqil qaror

qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim jarayonida axloqiylik, ma'naviyat va ijtimoiy mas'uliyat kabi omillar professionallikning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

1-jadvalda zamonaviy OTM faoliyatini tashkil etishning asosiy modellari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari tizimli ravishda aks ettirilgan bo'lib, ularni tahlil qilish oliy ta'lim tizimini samarali transformatsiya qilish uchun nazariy va amaliy asos yaratadi. Keltirilgan modellar oliy ta'lim tizimining diversifikatsiyasini ko'rsatadi. Ularning uyg'un rivojlanishi ta'lim sifati, ilmiy salohiyat va mehnat bozori talablari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bois, OTMlarni transformatsiya qilish jarayonida mazkur modellardan kompleks va maqsadli foydalanish muhim ahamiyatga ega.

1-jadval.

Transformatsiya jarayonida zamonaviy OTMlar faoliyatini tashkil etish modellari¹

OTM modeli	Modelga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar
Elitar universitetlar (<i>the elite university</i>)	Kuchli global brend, kuchli moddiy-texnik baza, ko'p asrlik tarix va jahon miqyosidagi professorlarga ega bo'lgan universitetlar
Ommaviy universitetlar (<i>the mass university</i>)	Jamiyatning "o'rta" sinfiga mansub bo'lgan shaxslarga sifatli ta'lim xizmatlarini ko'rsatishga ixtisoslashgan universitetlar. Mazkur darajada ta'lim olish jahonning yetakchi kompaniyalarida faoliyat olib borish imkoniyatini beradi
Ixtisoslashgan universitetlar (<i>the niche university</i>)	Ta'lim yoki ilmiy faoliyatning tor doirasiga ixtisoslashgan universitetlar
Mahalliy universitetlar (<i>the local university</i>)	Malakali mutaxassislarni tayyorlash, mahalliy hamjamiyat talablari asosida amaliy tadqiqotlarni bajarish, mintaqaning rivojlanishida asosiy rol kasb etuvchi universitetlar
Bir umrlik ta'lim mexanizmlari (<i>the lifelong learning mechanisms</i>)	Oliy ta'limning yangi shakli bo'lib, bir OTMda tahsil olmasdan turib, turli ta'lim modullaridan foydalanish imkoniyatini yaratadi

O'rganishlarga ko'ra, oliy ta'lim tizimi transformatsiyasi sharoitida rahbar kadrlardan yangi turdagi kompetensiyalar talab etiladi. Ular strategik boshqaruv va rejalashtirish ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim. Chunki universitetlarning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish ta'lim muassasasining raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Bu jarayonda rahbar kadrlar innovatsion boshqaruv kompetensiyalariga ega bo'lishi zarur. Bu ta'lim jarayoniga yangi pedagogik va raqamli texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqot faoliyatini rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirishni nazarda tutadi. Chunki oliy ta'lim tizimida rahbar kadrlar toifasini aniqlashtirib olish ilmiy tadqiqotning mantiqiy va metodologik jihatdan to'g'ri tashkil etilishi uchun muhim ahamiyatga ega. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslar turli darajadagi vakolat va

¹ Muallif ishlanmasi

mas'uliyatlarga ega bo'lib, ularning vazifalari, funksiyalari hamda boshqaruvdagi o'rni bir-biridan farq qiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, oliy ta'lim tizimida rahbar kadrlar nafaqat ma'muriy-boshqaruv vazifalarini bajaruvchi shaxslar, balki ta'lim muassasasining strategik rivojlanishini belgilab beruvchi, islohotlarni amalga oshiruvchi va innovatsion o'zgarishlarni boshqaruvchi muhim institutsional subyektlar hisoblanadi. Ayniqsa, oliy ta'lim tizimini transformatsiyalash jarayonida ularning boshqaruv kompetensiyasi, liderlik qobiliyati, strategik fikrlashi alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
2. Clark, Burton R. Creating entrepreneurial universities: organizational pathways of transformation. Published for the IAU Press by Pergamon Press. 1998.
3. Ronald Barnett. The Idea Of Higher Education. Open University Press. 256 pages. 1990.
4. Алыкулиев Ф.Б. Системная трансформация высшего образования: новые направления и перспективы // Международный научный журнал «Вестник науки». - 2025. - №11 (92). - Том 3. - С. 523–532
5. Алексеева П. М. Трансформация роли высшего образования в обществе: обобщение социальных процессов начала XXI века // Современное педагогическое образование. - 2023. - №8. - С. 6-10.
6. Mirgorodskaya E., Sokolova S., Kuzmina T., Shkuratova M. Transformation of the higher education system: current and emerging global trends // E3S Web of Conferences. – 2023. – Vol. 431. – Article 09013. – 12 p.
7. Gulyamov S.S., Ayupov R.H, Abdullayev O.M., BaltabayevaG.R. Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalar. - T.: TMI, "Iqtisod-Moliya" nashriyoti, 2019.
8. Raxmonov A.A. Universitet boshqaruvi va strategik rivojlanish. - T.: Iqtisodiyot, 2021.
9. Marginson S. Global University Rankings and the Knowledge Economy. // Higher Education. - 2014.

XIZMAT KO'RSATUVCHI KORXONALARDA BOZORGA YO'NALTIRILGAN MARKETING STRATEGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Raxmatova Sitara Shuxratjon qizi

Toshkent xalqaro universiteti

“Iqtisodiyot va moliya” kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada xizmat ko'rsatuvchi korxonalarda bozorga yo'naltirilgan marketing strategiyasini takomillashtirish masalalari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida bozorga yo'naltirilganlik nazariyalari, xizmat marketingi konsepsiyalari va mijoz tajribasini boshqarish yondashuvlari o'rganildi. Xizmat ko'rsatish sohasining o'ziga xos xususiyatlari asosida integratsiyalashgan konseptual model ishlab chiqildi. Natijalar mijozga yo'naltirilganlik, xizmat sifati, ichki marketing va raqamli aloqa kanallarining uyg'un qo'llanilishi korxona samaradorligini oshirganini ko'rsatdi. Tadqiqotda xizmat sifati va mijoz sodiqligi o'rtasidagi bog'liqlik asoslandi hamda O'zbekiston xizmat sektorida strategik boshqaruvni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: bozorga yo'naltirilganlik, xizmat marketingi, mijoz tajribasi, xizmat sifati, ichki marketing, strategik boshqaruv, mijoz sodiqligi.

Аннотация

В данной статье проанализированы вопросы совершенствования рыночно-ориентированной маркетинговой стратегии в сервисных предприятиях. В ходе исследования были изучены теории рыночной ориентации, концепции маркетинга услуг и подходы к управлению клиентским опытом. На основе специфических особенностей сферы услуг разработана интегрированная концептуальная модель. Результаты показали, что согласованное применение клиентской ориентации, качества услуг, внутреннего маркетинга и цифровых каналов коммуникации повысило эффективность предприятий. В исследовании обоснована взаимосвязь между качеством услуг и лояльностью клиентов, а также разработаны практические рекомендации по развитию стратегического управления в сфере услуг Узбекистана.

Ключевые слова: рыночная ориентация, маркетинг услуг, клиентский опыт, качество услуг, внутренний маркетинг, стратегическое управление, лояльность клиентов.

Abstract

This article analyzed the improvement of market-oriented marketing strategies in service enterprises. The study examined market orientation theories, service marketing concepts, and customer experience management approaches. An integrated conceptual model was developed based on the specific characteristics of the service sector. The results showed that the coordinated application of customer orientation, service quality, internal marketing, and digital communication channels improved enterprise performance. The study confirmed the relationship between service quality and

customer loyalty and developed practical recommendations for improving strategic management in Uzbekistan's service sector.

Keywords: market orientation, service marketing, customer experience, service quality, internal marketing, strategic management, customer loyalty.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlar natijasida xizmat ko'rsatish sohasi yetakchi tarmoqqa aylanib bormoqda. Rivojlangan davlatlarda yalpi ichki mahsulotning asosiy qismi aynan xizmatlar hisobiga shakllanadi va bu jarayon rivojlanayotgan mamlakatlarda ham barqaror davom etmoqda [1]. O'zbekiston Respublikasida ham xizmat sohasi iqtisodiy taraqqiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanib, "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da uni jadal rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri etib belgilangan [2]. Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatda xizmatlar hajmi izchil oshib borayotgan bo'lib, yalpi ichki mahsulotda muhim ulushni egallamoqda [3].

Xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining samarali faoliyati va raqobat muhitida barqaror o'rin egallashi ko'p jihatdan zamonaviy marketing strategiyalariga bog'liq. Bozorga yo'naltirilganlik yondashuvi marketing sohasining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, XX asrning oxirgi yillaridan boshlab keng o'rganila boshlandi [4]. Keyinchalik ushbu yondashuv turli ilmiy qarashlar bilan boyitilib, unda korxona xulq-atvori, tashkilot madaniyati va strategik boshqaruv elementlari birlashtirildi [5]. Bozorga yo'naltirilgan korxonalar mijoz ehtiyojlarini chuqur o'rganadi, raqobatchilar faoliyatini tahlil qiladi va ichki bo'limlar o'rtasida samarali hamkorlikni ta'minlaydi.

Xizmat ko'rsatish faoliyati o'ziga xos xususiyatlarga ega. U moddiy shaklga ega emas, xizmat ko'rsatish va undan foydalanish bir vaqtda sodir bo'ladi, xizmat sifati turlicha bo'lishi mumkin va uni oldindan zaxirada saqlab bo'lmaydi. Shu sababli xizmat sohasida marketing strategiyalarini qo'llashda alohida yondashuv zarur bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarishga mo'ljallangan an'anaviy strategik modellar xizmatlar sohasining barcha xususiyatlarini to'liq aks ettira olmaydi. Shuning uchun xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun maxsus nazariy yondashuv ishlab chiqish, mavjud ilmiy qarashlarni birlashtirgan holda yagona model yaratish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi xizmat ko'rsatuvchi korxonalarda bozorga yo'naltirilgan marketing strategiyasining asoslarini yagona tizimda bayon etish hamda uni takomillashtirish yo'nalishlarini ilmiy asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: bozorga yo'naltirilganlik nazariyalarining rivojlanishini tahlil qilish, xizmat sohasiga xos strategik elementlarni aniqlash, yagona konseptual model ishlab chiqish hamda uni O'zbekiston xizmat sektori sharoitida qo'llash imkoniyatlarini asoslash.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bozorga yo'naltirilganlik tushunchasi marketing nazariyasining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kohli va Jaworski ushbu tushunchani amaliy jihatdan izohlab, uni bozor haqidagi ma'lumotlarni yig'ish, tashkilot ichida tarqatish va ularga mos ravishda qaror qabul qilish jarayonlari yig'indisi sifatida ta'riflagan [4]. Bu

yondashuv korxonaning kundalik faoliyatida bozorga moslashish qanday amalga oshirishini tushuntiradi. Narver va Slater esa bozorga yo'naltirilganlikni tashkilot madaniyati bilan bog'lab, uning asosiy tarkibiy qismlari sifatida mijozlarga e'tibor, raqobatchilarni o'rganish va ichki bo'limlar o'rtasidagi hamkorlikni ko'rsatgan [5]. Bu yondashuv tashkilot ichidagi qadriyatlar va xulq-atvorning muhimligini ochib beradi.

Bozorga yo'naltirilganlikni strategik ustunlik manbai sifatida talqin qilish Day tomonidan rivojlantirilgan. U bozorni chuqur tushunish va mijozlar bilan samarali munosabatlar o'rnatish qobiliyatini korxonaning asosiy ustunligi deb hisoblagan [6]. Slater va Narver esa bu yondashuvni o'rganishga moyil tashkilot tushunchasi bilan bog'lab, bilimlarni doimiy ravishda yangilash va innovatsion qarorlar qabul qilish samaradorlikni oshirishini ko'rsatgan [7]. Deshpandé va uning hamkorlari tashkilot madaniyatining mijozga yo'naltirilganlik va innovatsiyalar bilan bog'liqligini amaliy tadqiqotlar asosida isbotlagan [8].

Bozorga yo'naltirilganlik va korxona samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik ko'plab tadqiqotlarda tasdiqlangan. Xususan, Kirca, Jayachandran va Bearden tomonidan o'tkazilgan keng qamrovli tahlil bu yondashuvning moliyaviy natijalar va bozor ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sirini ko'rsatgan [9]. Morgan va uning hamkorlari esa marketing imkoniyatlari va bozorga yo'naltirilganlik birgalikda qo'llanilganda korxona samaradorligi yanada oshirishini aniqlagan [10].

Xizmat marketingi nazariyasi alohida ilmiy yo'nalish sifatida XX asr oxirida shakllangan. Grönroos xizmat sifatini ikki qismga ajratgan: xizmatning natijasi va xizmat ko'rsatish jarayoni [11]. Parasuraman, Zeithaml va Berry esa xizmat sifatini baholash uchun SERVQUAL usulini ishlab chiqib, unda xizmat sifati besh omil orqali aniqlanishini ko'rsatgan: tashqi ko'rinish, ishonchlik, tezkorlik, ishonch va mijozga e'tibor [12]. Bitner xizmat ko'rsatish muhitining mijozlarga ta'sirini o'rganib, bu muhit mijozlarning fikri va xulqiga sezilarli ta'sir qilishini asoslagan [13].

Vargo va Lusch xizmatga asoslangan yondashuvni taklif qilib, qiymat yaratishda mahsulot emas, balki xizmatlar va mijoz bilan hamkorlik muhimligini ko'rsatgan [14].

Xizmat sifati va moliyaviy natijalar o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiruvchi tadqiqotlar ham muhim ahamiyatga ega. Heskett va hamkorlari xizmat sifati, xodimlar qoniqishi, mijozlar sodiqligi va moliyaviy natijalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatgan [15]. Zeithaml va hamkorlari xizmat sifati mijozlarning qayta murojaat qilishi va tavsiya berishiga ta'sir qilishini aniqlagan [16]. Reichheld va Sasser esa mijoz sodiqligidagi kichik o'zgarishlar ham foyda hajmini sezilarli oshirishini isbotlagan [17].

Hozirgi kunda mijoz tajribasi marketing strategiyasining asosiy elementi hisoblanadi. Lemon va Verhoef mijoz bilan barcha aloqa nuqtalarini birgalikda boshqarish zarurligini asoslagan [18]. Homburg va boshqalar mijoz tajribasini boshqarishning strategik ahamiyatini ko'rsatgan [19]. Verhoef, Kannan va Inman esa ko'p kanalli savdodan yagona integratsiyalashgan savdo tizimiga o'tish jarayonini tahlil qilgan [20].

Bozorga yo'naltirilganlik va xizmat marketingi bo'yicha nazariy yutuqlar Lovelock va Wirtz tomonidan yagona tizim sifatida umumlashtirilgan [1]. Marketingni

boshqarish bo'yicha tadqiqotlarda esa ushbu yondashuvning amaliy qo'llanish mexanizmlari keng yoritilgan [21]. Hunt va Morgan resurslar va imkoniyatlarga asoslangan yondashuv orqali bozorga yo'naltirilganlikning raqobat ustunligi yaratishdagi rolini asoslab bergan [22]. Wirtz va Lovelock xizmat marketingining zamonaviy yo'nalishlarini tizimlashtirgan [23]. Kumar va Reinartz esa mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlar o'rnatishning strategik ahamiyatini ko'rsatgan [24].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot xizmat ko'rsatuvchi korxonalarda bozorga yo'naltirilgan marketing strategiyasini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga qaratildi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, konseptual sintez va ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Ishning nazariy asosini marketing, xizmatlar iqtisodiyoti, strategik boshqaruv va mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish bo'yicha xorijiy hamda mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari tashkil etdi.

Tadqiqotning axborot bazasi sifatida xalqaro ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar, marketing nazariyalari, rasmiy statistik ma'lumotlar, davlat strategik dasturlari va xizmat ko'rsatish sohasiga oid normativ-huquqiy hujjatlardan foydalanildi. Bozorga yo'naltirilganlikning amaliy va madaniy yondashuvlari o'zaro taqqoslanib, xizmat marketingining zamonaviy konsepsiyalari bilan integratsiyalashgan holda tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida xizmat ko'rsatish sohasining o'ziga xos xususiyatlari xizmat sifati, mijoz ehtiyojlari, mijoz tajribasi, xodimlar malakasi va ichki marketing omillarining korxona samaradorligiga ta'siri o'rganildi. Shuningdek, xizmat ko'rsatish jarayonida mijoz bilan uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirish, raqamli marketing vositalaridan foydalanish hamda xizmat sifatini boshqarish mexanizmlarining strategik ahamiyati baholandi.

Konseptual sintez asosida xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun integratsiyalashgan marketing strategiyasi modeli ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minlash maqsadida turli ilmiy manbalar, empirik tadqiqotlar va statistik ma'lumotlar o'zaro qiyosiy tahlil qilindi. Olingan natijalar O'zbekiston xizmat sektorida marketing strategiyalarini takomillashtirish va korxonalar raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

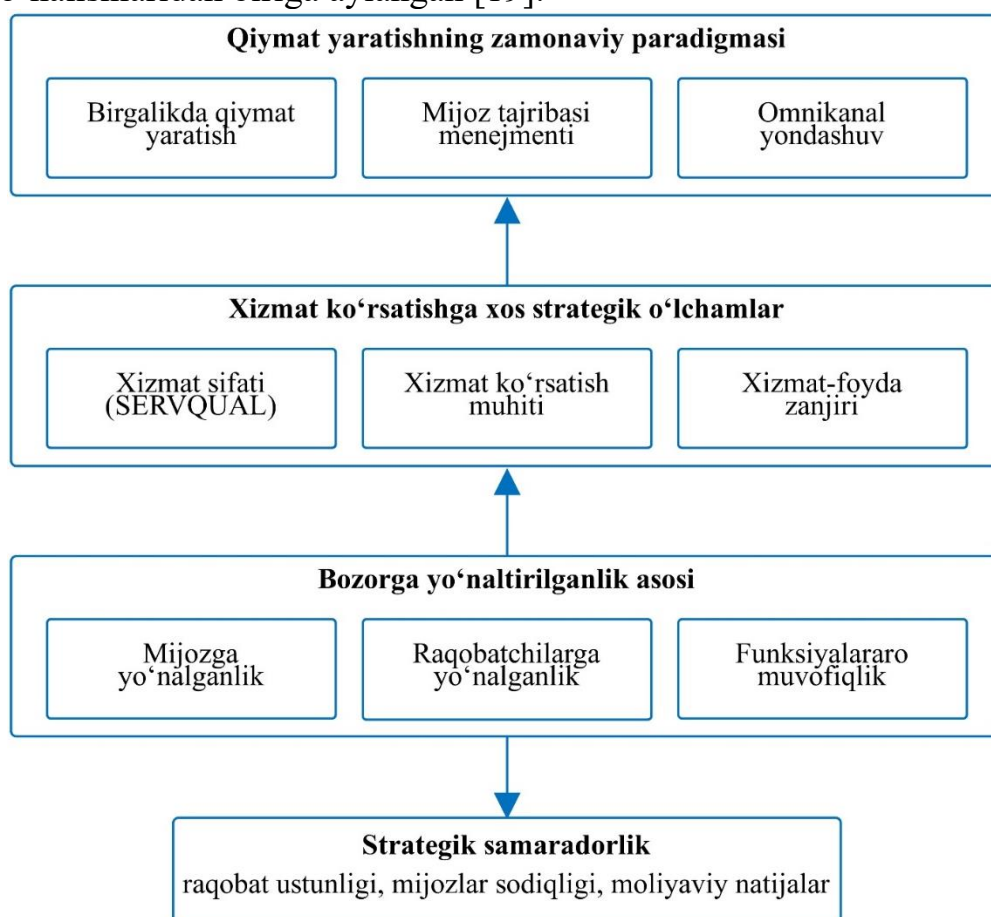
Bozorga yo'naltirilganlik va xizmat marketingi nazariyalarini birlashtirish xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun strategiyani bir nechta o'zaro bog'liq darajalarda shakllantirish imkonini beradi. Taklif etilayotgan konseptual model uchta o'zaro bog'langan qatlamdan iborat bo'lib, har bir qatlam alohida elementlarni o'z ichiga oladi va umumiy strategik samaradorlikka ta'sir ko'rsatadi.

Birinchi qatlam - bozorga yo'naltirilganlik asosi - uchta asosiy tarkibiy qismdan iborat: mijozga yo'naltirilganlik, raqobatchilarga yo'naltirilganlik va ichki bo'limlar o'rtasidagi muvofiqlik [5]. Mijozga yo'naltirilganlik mijoz ehtiyojlarini muntazam o'rganish, ular uchun qiymat yaratish va uzoq muddatli munosabatlarni rivojlantirishni

anglatadi. Raqobatchilarga yo‘naltirilganlik bozor holatini doimiy kuzatish va ustunlikka erishish imkoniyatlarini izlashni bildiradi. Ichki muvofiqlik esa korxona ichidagi barcha bo‘limlarning ma‘lumot almashuvi va birgalikda qaror qabul qilishini ta‘minlaydi.

Ikkinchi qatlam - xizmat ko‘rsatishga xos strategik jihatlar - xizmat sohasining o‘ziga xos xususiyatlariga asoslanadi. Bu qatlam xizmat sifatini boshqarishni besh asosiy ko‘rsatkich orqali tartibga soladi [12]. Xizmat ko‘rsatish muhitini to‘g‘ri tashkil etish mijozlarning fikri va xulq-atvoriga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi [13]. Shuningdek, xizmat-foйда zanjiri tushunchasi ushbu qatlamning ichki mexanizmini ifodalaydi: xodimlar qoniqishi xizmat sifatini oshiradi, sifat esa mijozlar sodiqligini kuchaytiradi va natijada moliyaviy ko‘rsatkichlar yaxshilanadi [15].

Uchinchi qatlam - qiymat yaratishning zamonaviy yondashuvi - xizmatga asoslangan yondashuv va mijoz tajribasi tushunchalariga tayanadi. Bu yerda asosiy e‘tibor qiymatni mijoz bilan birgalikda yaratishga qaratiladi [14]. Mijoz bilan aloqaning barcha nuqtalarini yagona tizimda boshqarish va ularning o‘zaro bog‘liqligini hisobga olish xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega [18]. Mijoz tajribasini boshqarish esa zamonaviy marketing strategiyasining eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan [19].

1-rasm. Xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar uchun bozorga yo‘naltirilgan marketing strategiyasining integratsiyalashgan konseptual modeli¹

¹ Muallif tomonidan manba asosida tuzilgan.

Konseptual modelning grafik ko‘rinishi 1-rasmda keltirilgan bo‘lib, unda qatlamlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va ularning strategik natijalarga ta’siri aniq aks ettirilgan.

Modelning amaliy jihatdan to‘g‘riligi turli tadqiqotlar natijalari bilan tasdiqlanadi. Xususan, metaanalitik tadqiqotlar bozorga yo‘naltirilganlik korxona samaradorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini turli sohalar va mamlakatlarda takror-takror isbotlagan [9]. Shuningdek, marketing imkoniyatlari va bozorga yo‘naltirilganlik birgalikda qo‘llanilganda strategik samaradorlikni yanada kuchaytiruvchi o‘zaro ta’sir yuzaga keladi [10].

Xizmat ko‘rsatish faoliyati o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular marketing strategiyasini shakllantirishda alohida yondashuvni talab qiladi. Xususan, xizmatlarning moddiy shaklga ega emasligi, xizmat ko‘rsatish va undan foydalanishning bir vaqtda sodir bo‘lishi, xizmat sifatining turlicha bo‘lishi hamda uni oldindan zaxiralab bo‘lmasligi mahsulot bozoridan farqli strategiyalarni qo‘llashni taqozo etadi. Shu sababli mahsulot va xizmat bozorlarida marketing strategiyasi elementlarini solishtirish muhim hisoblanadi. Ushbu qiyosiy tahlil 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Mahsulot va xizmat bozorlarida marketing strategiyasi komponentlarining qiyosiy tahlili[23]

Komponent	Mahsulot bozori	Xizmat bozori
Marketing aralashmasi	4P modeli: mahsulot, narx, joy, tartibga solish	Kengaytirilgan 7P: qo‘shimcha jarayonlar, jismoniy dalil, odamlar
Sifatni baholash mezonlari	Texnik xususiyatlar va standartlar	SERVQUAL: ishonchlilik, javob beruvchanlik, ishonch, empatiya, moddiy ko‘rinish
Mijoz bilan o‘zaro aloqa	Asosan tranzaksion, mahsulot xaridi orqali	Munosabatga asoslangan, xizmat ko‘rsatish jarayonida bevosita ishtirok
Qiymat yaratish manzili	Asosan ishlab chiqaruvchi korxona doirasida	Mijoz va korxona o‘rtasida birgalikda
Strategik markaziy maqsad	Sotuv hajmini oshirish	Uzoq muddatli munosabat va sodiqlikni shakllantirish
Xodimlar va madaniyat roli	Bilvosita ta’sir ko‘rsatadi	Bevosita va markaziy o‘rin egallaydi

O‘zbekiston Respublikasida xizmat sektori rivoji davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” doirasida xizmatlar ulushini yalpi ichki mahsulotda oshirish hamda ularning xalqaro raqobatbardoshligini kuchaytirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi [2]. Rasmiy statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, mamlakatda xizmatlar hajmi izchil ortib bormoqda va hududlar kesimida ham sezilarli o‘shish kuzatilmoqda [3].

Taklif etilgan konseptual modelni O‘zbekiston xizmat sohasida qo‘llash bir necha muhim yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin. Avvalo, mijozga yo‘naltirilganlikni kuchaytirish uchun korxonalarda bozor ma’lumotlarini muntazam yig‘ish, tahlil qilish va ularni strategik qarorlar qabul qilishda qo‘llash tizimini yo‘lga qo‘yish zarur.

Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimi mijoz qiymatini uzoq muddatda oshirishning samarali vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega [24].

Xizmat sifatini boshqarishda maxsus baholash usullaridan foydalanish va ularni doimiy ravishda takomillashtirib borish xizmatlar sifatini oshirishga xizmat qiladi [12]. Shu bilan birga, xodimlarning malakasini oshirish, xizmat ko'rsatish jarayonlarini tartibga solish va moslashuvchanlikni ta'minlash amaliy jihatdan muhim hisoblanadi.

Mijoz tajribasini boshqarish zamonaviy sharoitda raqobat ustunligini ta'minlovchi asosiy omillardan biridir. Mijoz bilan aloqaning barcha bosqichlarida uning hissiy, fikriy va xulqiy reaksiyalarini hisobga olish, shuningdek, raqamli va an'anaviy xizmat kanallarini yagona tizimda birlashtirish muhim strategik ahamiyatga ega [20]. Xizmat ko'rsatish muhitini to'g'ri tashkil etish ham mijozlarning qaroriga va xulqiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [13]. Bunda tashqi ko'rinish, muhit elementlari va ijtimoiy aloqalar birgalikda muhim rol o'ynaydi.

Xizmat-foйда zanjiri yondashuvi asosida xodimlar qoniqishi va ularning malakasiga e'tibor qaratish korxona samaradorligining ichki manbai hisoblanadi. Xodimlar va mijozlar o'rtasidagi sifatli munosabatlar uzoq muddatli sodiqlikni shakllantiradi va moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi [15]. Bozorga yo'naltirilganlikni o'rganishga moyil tashkilot xususiyatlari bilan uyg'unlashtirish esa korxonaning bozor o'zgarishlariga moslashuvchanligini oshiradi. Bilimlarni to'plash, ulardan foydalanish va innovatsion qarorlar qabul qilish xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun muhim ustunlik hisoblanadi [7].

Qiymatni mijoz bilan birgalikda yaratish yondashuvi mahsulot va xizmat o'rtasidagi an'anaviy farqni kamaytiradi. Bu yondashuvga ko'ra, mijoz faqat iste'molchi emas, balki qiymat yaratish jarayonining faol ishtirokchisi sifatida qaraladi [14]. O'zbekiston sharoitida raqamli platformalar va elektron xizmatlarning rivojlanishi mijoz bilan birgalikda qiymat yaratish imkoniyatlarini yanada kengaytirmoqda.

Bozorga yo'naltirilganlikning madaniy jhati xizmat ko'rsatuvchi korxonalarda innovatsion fikrlash va mijozga sodiqlik kabi qadriyatlarni shakllantirishni talab etadi. Korporativ madaniyat korxonaning muhim ichki resursi bo'lib, u uzoq muddatli raqobat ustunligini ta'minlaydi [8]. Xodimlarning qadriyatlari, odatlari va xulq-atvori bevosita mijozlar tajribasiga ta'sir qiladi va strategiyaning amalda qanday ishlashini belgilaydi.

Bozorga yo'naltirilganlik va xizmat sifati mijozlar xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir mijozlarning boshqalarga tavsiya berishi, xizmatdan yana foydalanishi va uzoq muddatli sodiqlikni saqlashi orqali namoyon bo'ladi [16]. Mijoz sodiqligidagi kichik o'sish ham korxona foydasining sezilarli darajada ortishiga olib keladi, bu esa mijozlar bilan ishlashni strategik darajada boshqarish zarurligini ko'rsatadi [17].

Resurs va imkoniyatlarga asoslangan yondashuv nuqtai nazaridan qaralganda, bozorga yo'naltirilganlik korxonaning mavjud resurslari va imkoniyatlarini birlashtirib, barqaror raqobat ustunligini shakllantiradi [22]. Marketing imkoniyatlarining yuqori darajada rivojlanganligi va bozor ma'lumotlariga tez

moslashish qobiliyati bir-birini to'ldiradi hamda korxona samaradorligiga birgalikda ijobiy ta'sir ko'rsatadi [10]. Day tomonidan ilgari surilgan bozorni chuqur his qilish qobiliyati va mijozlar bilan samarali munosabatlarni boshqarish salohiyati zamonaviy xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun muhim strategik ustunlik hisoblanadi [6].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot xizmat ko'rsatuvchi korxonalarda bozorga yo'naltirilgan marketing strategiyasining nazariy va amaliy jihatlarini yagona tizimda umumlashtirish imkonini berdi. Natijada uch qatlamdan iborat integratsiyalashgan konseptual model ishlab chiqildi: bozorga yo'naltirilganlik asosi, xizmat ko'rsatishga xos strategik jihatlar hamda qiymat yaratishning zamonaviy yondashuvi. Ushbu model bozorga yo'naltirilganlik nazariyalarini xizmat sohasining o'ziga xos xususiyatlari bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, bozorga yo'naltirilganlikning amaliy (harakatga asoslangan) va madaniy talqinlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, o'zaro to'ldiradi. Amaliy yondashuv jarayonlar va boshqaruv mexanizmlarini tushuntirsa, madaniy yondashuv tashkilot ichidagi qadriyatlar va xulq-atvorni yoritadi. Ularning birgalikda qo'llanilishi xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun samarali strategik boshqaruv asosini yaratadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar samaradorligini oshirish uchun quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Birinchi yo'nalish - tashkilotda bozorga yo'naltirilganlik madaniyatini rivojlantirish. Bunda mijozga e'tibor, raqobatchilarni o'rganish va ichki bo'limlar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, bozor ma'lumotlarini muntazam yig'ish, tahlil qilish va ularni qaror qabul qilishda qo'llash tizimini shakllantirish zarur.

Ikkinchi yo'nalish - xizmat sifatini boshqarishni takomillashtirish. Xizmat sifatini baholash va doimiy ravishda yaxshilash mexanizmlarini joriy etish, xodimlar malakasini oshirish hamda xizmat ko'rsatish jarayonlarini tartibga solish asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Uchinchi yo'nalish - mijoz tajribasini tizimli boshqarish. Mijoz bilan aloqaning barcha bosqichlarida uning hissiy va xulqiy holatini hisobga olish, raqamli va an'anaviy xizmat kanallarini birlashtirish hamda mijoz bilan birgalikda qiymat yaratish yondashuvlarini qo'llash muhimdir.

To'rtinchi yo'nalish - ichki marketingni rivojlantirish. Xodimlar qoniqishi, malakasi va motivatsiyasini oshirish xizmat sifati va mijozlar sodiqligini ta'minlashning asosiy omillaridan biridir. Xodimlar va mijozlar o'rtasidagi samarali aloqalar uzoq muddatli natijalarga olib keladi.

Beshinchi yo'nalish - strategik moslashuvchanlikni oshirish. Buning uchun bilimlarni yig'ish, ularni tashkilot ichida tarqatish va innovatsion qarorlarni qo'llab-quvvatlash muhimdir. Bu xizmat ko'rsatuvchi korxonalarga o'zgaruvchan bozor sharoitida barqaror faoliyat yuritish imkonini beradi.

Taklif etilgan model O'zbekiston xizmat sektorida amaliy qo'llash imkoniyatiga ega. Kelgusida ushbu modelni amaliy ma'lumotlar asosida sinovdan o'tkazish va turli

sohalar kesimida kengaytirish muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Mintaqaviy va tarmoq kesimidagi tadqiqotlar modelni yanada boyitib, uning amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari xizmat ko‘rsatuvchi korxonalarda marketing strategiyasini takomillashtirish bo‘yicha keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lovelock C., Wirtz J. Services Marketing: People, Technology, Strategy. 8th ed. - Pearson Education, 2016. - 768 p. <https://www.pearson.com/en-us/subject-catalog/p/services-marketing-people-technology-strategy/P200000005936>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/-5841063>
3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi. Xizmatlar sohasi rasmiy statistikasi. <https://stat.uz>
4. Kohli A.K., Jaworski B.J. Market orientation: The construct, research propositions, and managerial implications // Journal of Marketing. - 1990. - Vol. 54, No. 2. - P. 1-18. <https://doi.org/10.1177/002224299005400201>
5. Narver J.C., Slater S.F. The effect of a market orientation on business profitability // Journal of Marketing. - 1990. - Vol. 54, No. 4. - P. 20-35. <https://doi.org/10.1177/002224299005400403>
6. Day G.S. The capabilities of market-driven organizations // Journal of Marketing. - 1994. - Vol. 58, No. 4. - P. 37-52. <https://doi.org/10.1177/002224299405800404>
7. Slater S.F., Narver J.C. Market orientation and the learning organization // Journal of Marketing. - 1995. - Vol. 59, No. 3. - P. 63-74. <https://doi.org/10.1177/002224299505900306>
8. Deshpandé R., Farley J.U., Webster F.E. Corporate culture, customer orientation, and innovativeness in Japanese firms: A quadrat analysis // Journal of Marketing. - 1993. - Vol. 57, No. 1. - P. 23-37. <https://doi.org/10.1177/002224299305700102>
9. Kirca A.H., Jayachandran S., Bearden W.O. Market orientation: A meta-analytic review and assessment of its antecedents and impact on performance // Journal of Marketing. - 2005. - Vol. 69, No. 2. - P. 24-41. <https://doi.org/10.1509/jmkg.69.2.24.60761>
10. Morgan N.A., Vorhies D.W., Mason C.H. Market orientation, marketing capabilities, and firm performance // Strategic Management Journal. - 2009. - Vol. 30, No. 8. - P. 909-920. <https://doi.org/10.1002/smj.764>
11. Grönroos C. A service quality model and its marketing implications // European Journal of Marketing. - 1984. - Vol. 18, No. 4. - P. 36-44. <https://doi.org/10.1108/EUM0000000004784>
12. Parasuraman A., Zeithaml V.A., Berry L.L. SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality // Journal of Retailing. - 1988. - Vol. 64, No. 1. - P. 12-40. <https://psycnet.apa.org/record/1989-10632-001>

13. Bitner M.J. Servicescapes: The impact of physical surroundings on customers and employees // Journal of Marketing. - 1992. - Vol. 56, No. 2. - P. 57-71. <https://doi.org/10.1177/002224299205600205>
14. Vargo S.L., Lusch R.F. Evolving to a new dominant logic for marketing // Journal of Marketing. - 2004. - Vol. 68, No. 1. - P. 1-17. <https://doi.org/10.1509/jmkg.68.1.1.24036>
15. Heskett J.L., Jones T.O., Loveman G.W., Sasser W.E., Schlesinger L.A. Putting the service-profit chain to work // Harvard Business Review. - 1994. - Vol. 72, No. 2. - P. 164-174. <https://hbr.org/1994/03/putting-the-service-profit-chain-to-work>
16. Zeithaml V.A., Berry L.L., Parasuraman A. The behavioral consequences of service quality // Journal of Marketing. - 1996. - Vol. 60, No. 2. - P. 31-46. <https://doi.org/10.1177/002224299606000203>
17. Reichheld F.F., Sasser W.E. Zero defections: Quality comes to services // Harvard Business Review. - 1990. - Vol. 68, No. 5. - P. 105-111. <https://hbr.org/1990/09/zero-defections-quality-comes-to-services>
18. Lemon K.N., Verhoef P.C. Understanding customer experience throughout the customer journey // Journal of Marketing. - 2016. - Vol. 80, No. 6. - P. 69-96. <https://doi.org/10.1509/jm.15.0420>
19. Homburg C., Jozić D., Kuehn C. Customer experience management: toward implementing an evolving marketing concept // Journal of the Academy of Marketing Science. - 2017. - Vol. 45, No. 3. - P. 377-401. <https://doi.org/10.1007/s11747-015-0460-7>
20. Verhoef P.C., Kannan P.K., Inman J.J. From multi-channel retailing to omni-channel retailing // Journal of Retailing. - 2015. - Vol. 91, No. 2. - P. 174-181. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2015.02.005>
21. Kotler P., Keller K.L. Marketing Management. 15th ed. - Pearson Education, 2016. - 832 p. <https://www.pearson.com/en-us/subject-catalog/p/marketing-management/P200000005907>
22. Hunt S.D., Morgan R.M. The comparative advantage theory of competition // Journal of Marketing. - 1995. - Vol. 59, No. 2. - P. 1-15. <https://doi.org/10.1177/002224299505900201>
23. Wirtz J., Lovelock C. Essentials of Services Marketing. 3rd ed. - Pearson Education, 2018. - 656 p. <https://www.pearson.com/store/p/essentials-of-services-marketing/P200000003302>
24. Kumar V., Reinartz W. Customer Relationship Management: Concept, Strategy, and Tools. 3rd ed. - Springer, 2018. - 411 p. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-662-55381-7>

ENERGETIKA TA'MINOTI TIZIMIDA MAVJUD TEXNOLOGIK ESKIRISH MUAMMOLARI VA ULARNI BARTARAF ETISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Sadullayev Ahmadjon Ikrom o'g'li

“Step Towards a Brighter Future” MCHJda
do'kon boshqaruvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada energetika ta'minoti tizimida texnologik eskirish muammolari va ularni bartaraf etishning iqtisodiy mexanizmlari tahlil qilindi. Tadqiqotda uzatish va taqsimlash tarmoqlarining eskirish darajasi, texnik yo'qotishlar hamda investitsion ehtiyojlar baholandi. Tarif islohoti, davlat-xususiy sheriklik, uglerod kreditlari va aralash moliyalashtirish vositalarining o'zaro ta'siri o'rganildi. Natijalar texnologik yangilanishni moliyalashtirish ko'p manbali yondashuv asosida amalga oshirilganini ko'rsatdi. Energetika infratuzilmasini modernizatsiya qilish iqtisodiy samaradorlik va energiya xavfsizligini ta'minlashda muhim omil sifatida belgilandi. Tadqiqot yakunida mexanizmlarni integratsiyalash asosida amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: energetika tizimi, texnologik eskirish, tarif islohoti, davlat-xususiy sheriklik, uglerod krediti, investitsiya, modernizatsiya.

Аннотация

В статье проведён анализ проблем технологического износа в системе энергоснабжения и экономических механизмов их преодоления. В исследовании оценены уровень износа сетей передачи и распределения, технические потери и инвестиционные потребности. Рассмотрено взаимодействие тарифной реформы, государственно-частного партнёрства, углеродных кредитов и смешанного финансирования. Результаты показали, что модернизация финансировалась на основе многоисточникового подхода. Установлено, что обновление энергетической инфраструктуры являлось важным фактором повышения экономической эффективности и энергетической безопасности. По итогам исследования разработаны практические рекомендации по интеграции экономических механизмов.

Ключевые слова: энергетическая система, технологический износ, тарифная реформа, государственно-частное партнёрство, углеродные кредиты, инвестиции, модернизация.

Abstract

This article analyzed the problems of technological obsolescence in the energy supply system and the economic mechanisms for overcoming them. The study evaluated the level of deterioration of transmission and distribution networks, technical losses, and investment needs. The interaction of tariff reform, public-private partnerships, carbon credits, and blended finance was examined. The results showed that modernization was financed through a multi-source approach. It was determined that upgrading energy infrastructure served as a key factor in improving economic efficiency and energy security. Based on the findings, practical recommendations were developed for integrating economic mechanisms.

Keywords: energy system, technological obsolescence, tariff reform, public-private partnership, carbon credits, investment, modernization.

KIRISH

Energetika ta'minoti tizimi har qanday milliy iqtisodiyotning tarkibiy o'zagini tashkil etadi, sanoat ishlab chiqarishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, kommunal xizmatlar va aholining turmush sifati ushbu tizimning ishonchliligi bilan bevosita bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasidagi yirik elektr energiyasi iste'molchilaridan biri sifatida o'z infratuzilmasini tubdan yangilash bosqichiga qadam qo'ydi va shu yo'nalishda iqtisodiy hamda institutsional islohotlar majmuasini izchil amalga oshirib kelmoqda.

Mavjud taqsimlash va uzatish tarmoqlarining sezilarli qismi sovet davridan meros bo'lib qolgan texnik xususiyatlarni saqlab qoldi. Jahon bankining 2025-yildagi rasmiy bayonotiga ko'ra, taqsimlash tarmog'i obyektlarining yarmidan ortig'i 30 yildan ko'p muddat davomida ishlatilib kelinmoqda va ushbu holat texnik yo'qotishlar darajasini 2024-yilda taxminan 13 foiz miqdorida saqlab qoldi [1]. Bunday ko'rsatkich infratuzilmaning xizmat muddati bo'yicha tabiiy chegaralariga yaqinlashganini va keng ko'lamli yangilanish ehtiyojini iqtisodiy jihatdan asosli qilib qo'yadi.

Xalqaro Energetika Agentligining baholashlariga muvofiq, mamlakatda elektr energiyasiga bo'lgan talab 2030-yilga qadar deyarli ikki barobarga oshishi prognoz qilindi va bu holat ishlab chiqarish quvvatlarini, uzatish hamda taqsimlash tarmoqlarini bir vaqtning o'zida modernizatsiyalash zaruriyatini kuchaytirdi [2]. Energetika tarmog'ining bunday rivojlanish dinamikasi nafaqat texnologik yangilanishlarni, balki investitsiyalarni jalb etishning yangi iqtisodiy mexanizmlarini ham talab qildi.

Maqolaning maqsadi energetika ta'minoti tizimidagi texnologik eskirish muammolarining iqtisodiy tabiati va ko'lamini ochib berish hamda ularni samarali bartaraf etishga qaratilgan iqtisodiy mexanizmlarning takomillashtirilgan modelini taklif qilishdan iborat bo'ldi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi tarif islohoti, davlat-xususiy sheriklik, uglerod kreditlari va davlat tomonidan xususiy sektorga beriladigan loyihalar orqali moliyalashtirish vositalarining sinergetik aloqalarini O'zbekiston sharoiti uchun yaxlit nazariy ramkada birlashtirishga urinishda namoyon bo'ldi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Texnologik eskirish toifasi iqtisodiy nazariyada bir necha jihatga ko'ra tasniflanadi. Sof texnik eskirish jihozning ish faoliyatini qiyinlashtiradi, iqtisodiy eskirish esa eskiruvchi vositadan foydalanish xarajatlari uning o'rnini bosuvchi yangi texnologiyaga investitsiya kiritish xarajatlaridan oshganda yuzaga keladi. Energetika infratuzilmasi misolida iqtisodiy eskirish ko'pincha texnik eskirishdan oldinroq ko'rinish hosil qiladi, chunki yo'qotishlar ko'lamli va xizmat ko'rsatish xarajatlari modernizatsiya investitsiyasiga teng yoki undan kattaroq qiymatga yetadi.

Xalqaro Energetika Agentligining O'zbekistonga oid hisobotlarida elektr energiyasi sohasidagi yiriklashgan investitsiya rejasi taxminan 35 milliard AQSh dollari miqdorida baholandi va bu mablag' ishlab chiqarish, uzatish hamda taqsimlash

bosqichlarini qamrab oldi [3]. Tabiiy gaz bilan ishlovchi issiqlik elektr stansiyalari salohiyatining katta qismi modernizatsiya uchun moslangan bo'lib, kombinatsiyali sikldagi yangi blok turlarini joriy qilish quvvat samaradorligini 60 foizga qadar oshirish imkonini berishi taxmin qilindi [3].

Barqaror taraqqiyot nuqtai nazaridan agentlikning hisobot tahlillari mamlakat iqtisodiyotining energiya zichligi ko'rsatkichi bo'yicha jahon yetakchilari qatorida turganini va energiyani tejash sohasidagi katta zaxiralarni ochib berdi [4]. Eskirgan boyler uskunalari va isitish tarmoqlarining yo'qotishlari ba'zi hududlarda 35-40 foizga yetganligi institutsional islohotlar va bozor mexanizmlarini tatbiq etishning amaliy ahamiyatini ko'rsatdi [5].

Jahon bankining 2025-yildagi loyiha hujjatida elektr uzatish tizimining 66 foizi, taqsimlash tarmoqlarining 62 foizi, podstansiyalarning 74 foizi va transformator nuqtalarining 50 foizdan ortig'i o'zining foydali xizmat muddatidan oshganligi qayd etildi [5]. Ushbu raqamlar texnologik eskirishning to'plangan tabiati hamda tizimli yangilanish ehtiyojini empirik tasdiqladi.

Iqtisodiy mexanizmlar yo'nalishida xalqaro adabiyot tarif tizimini xarajatlarni qoplovchi darajaga olib chiqishni samaradorlik manbasi sifatida belgiladi. Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Idoralararo Tarif Komissiyasi tomonidan amalga oshirilgan tarif siyosati islohotlari mamlakatda investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha eng asosiy chora-tadbirlardan biri sifatida ko'rsatildi [6]. Subsidiyalarni bosqichma-bosqich kamaytirish va tarif tarkibini iste'mol darajasiga qarab differensiatsiyalash bilan bog'liq amaliyot ijtimoiy himoya tizimi kuchaytirilgan holda olib borildi.

Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti hamda Yevropa Ittifoqi homiyligida tayyorlangan energetika siyosati sharhida xususiy sektorning ishtirokini kengaytirish, raqobat muhitini shakllantirish va tariflarni to'liq xarajat qoplash darajasiga olib chiqish institutsional islohotning mantiqiy tarkibiy qismi sifatida e'tirof etildi [7]. Hisobotda istiqbolli yo'nalishlar sirasiga zamonaviy hisob tizimlarini joriy etish, isitish tizimini yopiq aylanish prinsipi asosida tashkil qilish va davlat-xususiy sheriklik shartnomalarini kengaytirish kiritildi [7].

Xalqaro Tiklanuvchi Energetika Agentligining global energetika o'tishini moliyalashtirish bo'yicha 2024-yilgi prognoziga ko'ra, 1.5 daraja ssenariyini amalga oshirish uchun jahon miqyosida har yili o'rtacha 5.7 trillion AQSh dollari sarmoya talab qilindi va davlat moliyalashtirishni ikki barobarga oshirish xususiy kapitalni jalb etishning katalitik mexanizmi sifatida tavsiya qilindi [8]. Ushbu metodologiya O'zbekiston sharoitida ham tatbiq qilinishi mumkin bo'lgan xalqaro tajribaning konseptual asosini tashkil etdi.

Jahon bankining 2024-yildagi siyosat asosidagi kreditlash tashabbusi (iCRAFT) doirasida mamlakat 500 ming tonna karbonat angidrid emissiyasini kamaytirgani uchun 7.5 million dollar miqdorida birinchi to'lovni oldi va ushbu loyiha siyosat krediti modeli orqali iqlim moliyasini jalb qilishning jahon miqyosidagi pretsedentini yaratdi [9]. Ushbu mexanizm tarif islohotini qo'llab-quvvatlovchi qo'shimcha moliyaviy oqim sifatida o'ziga xos institutsional yechim hisoblandi.

Ilmiy adabiyotda energetika infratuzilmasidagi texnologik o'zgarishlarning samaradorlik ko'rsatkichlariga ta'siri bo'yicha tadqiqotlar o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda eskirish darajasi yuqori va bu holat raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish bilan kompensatsiyalanishi mumkinligini ko'rsatdi [10]. O'zbekistonda Jahon banki guruhi va xalqaro investorlar yordamida amalga oshirilayotgan dastlabki batareya akkumulyator quvvati bilan birlashtirilgan quyosh fotovoltaiik kompleksi ushbu konseptual yondashuvning amaliy in'ikosi bo'ldi [11].

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-empirik xarakterga ega bo'lib, hujjatlarni mazmuniy tahlil qilish, statistik ma'lumotlarni qiyosiy o'rganish va institutsional yondashuvlarni umumlashtirish usullariga asoslandi. Asosiy ma'lumotlar bazasi sifatida xalqaro moliyaviy tashkilotlarning ochiq nashr etilgan rasmiy hisobotlari, jumladan Xalqaro Energetika Agentligi, Jahon banki, Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti, Xalqaro Moliya Korporatsiyasi va Xalqaro Tiklanuvchi Energetika Agentligining nashrlari foydalanildi. Ushbu manbalar mintaqaviy hamda global miqyosda tasdiqlangan bo'lib, ma'lumotlarning ishonchliligi ekspert tomonidan tekshirilgan baza orqali ta'minlandi.

Tahliliy bosqichda texnologik eskirishning miqdoriy ko'rsatkichlari, tarif tuzilmasidagi o'zgarishlar va investitsion oqimlarning institutsional kanallari taqqoslama tarzda ko'rib chiqildi. Iqtisodiy mexanizmlarni baholashda samaradorlik mezonlari sifatida xarajatlarni qoplash darajasi, jismoniy kapital yangilanish darajasi, kapital qiymati hamda emissiyani kamaytirish hajmi ko'rsatkichlari tanlandi. Olingan natijalar O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining Yevropa iqtisodiy komissiyasi nashrlaridagi miqdoriy ma'lumotlar bilan o'zaro tasdiqlandi [12].

Yondashuvning chegaraviy sharti sifatida tasdiqlangan ochiq manbalardan tashqari hech qanday taxminiy yoki nashr etilmagan ma'lumotlar tahlilga kiritilmadi, bu metodologik aniqlikni va qayta tekshirilishini ta'minladi. Iqtisodiy mexanizmlar majmuasi tizimli ravishda tashkil qilingan to'rt asosiy yo'nalishga, ya'ni tarif islohoti, davlat-xususiy sheriklik, uglerod krediti va davlat tomonidan xususiy sektorga beriladigan loyihalar hamda aralash moliyalashtirishga bo'lib o'rganildi. Ushbu konseptual struktura tahlil natijalarini umumlashtirish va izchil xulosalarga kelishga zamin yaratdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakat elektr tizimining holati bir necha aniq ko'rsatkichlar orqali baholandi. Jahon bankining 2025-yilgi tahliliy hujjatida uzatish tizimining 66 foizi va taqsimlash tarmog'ining 62 foizi xizmat muddatidan oshganligi qayd etildi, podstantsiyalarning esa 74 foizi modernizatsiya talab qiladi [5]. Ushbu o'lchovlar texnologik eskirishning yaxlit hodisa sifatida butun zanjir bo'ylab tarqalganini ko'rsatdi va izchil yangilanishni iqtisodiy jihatdan oqlangan strategiyaga aylantirdi.

Iqtisodiy yo'qotishlar tomonida 2024-yildagi taxminan 13 foizlik texnik taqsimlash yo'qotishi ko'rsatkichi tarmoqning haddan tashqari yuklanganligini va

yangilanish iqtisodiy raqobatbardoshlik nuqtai nazaridan ham asosli ekanligini tasdiqladi [1]. 1-jadvalda O‘zbekiston energetika infratuzilmasi va modernizatsiya ehtiyojlari bo‘yicha tasdiqlangan rasmiy raqamlar umumlashtirildi.

1-jadval.

O‘zbekiston energetika infratuzilmasi va modernizatsiya ko‘rsatkichlari¹

Ko‘rsatkich	Qiymat	Manba
Uzatish tizimining xizmat muddatidan oshgan ulushi, foizda	66	Jahon banki, 2025 [5]
Taqsimlash tarmog‘ining xizmat muddatidan oshgan ulushi, foizda	62	Jahon banki, 2025 [5]
Podstantsiyalarning yangilanishga muhtoj ulushi, foizda	74	Jahon banki, 2025 [5]
Texnik taqsimlash yo‘qotishlari 2024-yilda, foizda	13	Jahon banki, 2025 [1]
O‘rtacha elektr energiyasi narxi 2024-yilda, AQSH dollar /MWh	65	Climatescope, 2025 [13]
Toza energiyaga investitsiyalar 2024-yilda, mlrd AQSH dollar	2,90	Climatescope, 2025 [13]
220-500 kV uzatish liniyalarini qurish ehtiyoji, mlrd AQSH dollar	2,4	XEA, 2020 [3]
Taqsimlash tarmoqlari modernizatsiyasi xarajati, mlrd AQSH dollar	9,9	XEA, 2020 [3]
Elektr energiyasi ishlab chiqarishining o‘sishi 2024-yilda, foizda	4,7	XEA, 2025 [14]
Qayta tiklanuvchi manbalar ulushi maqsadi, foizda 2030-yil	40	OECD, 2025 [11]

1-jadval ko‘rsatkichlari texnologik eskirishning iqtisodiy hosilasi sifatida investitsion ehtiyojni o‘lchov darajasidagi aniqlik bilan namoyish etdi. 220-500 kV uzatish liniyalarini qurish va to‘qqizta yangi podstantsiyani joylashtirish uchun 2,4 milliard AQSh dollari, taqsimlash tarmoqlaridagi 39 600 ta transformator-podstantsiya va 140 900 km uzunlikdagi liniyalarni rekonstruksiya qilish uchun 9,9 milliard dollar zaruriy hisoblandi [3]. Bunday miqyosdagi investitsiyalar yagona davlat byudjeti hisobidan amalga oshirilishi mumkin emas, ushbu vaziyat iqtisodiy mexanizmlar majmuasini takomillashtirishni hayotiy zaruratga aylantirdi.

Tarif siyosati islohoti energetika tarmog‘ining moliyaviy salohiyatini mustahkamlovchi asosiy vosita sifatida amalga oshirildi. 2024-yilning may oyida uy xo‘jaliklari uchun blokli tarif tizimi joriy qilindi: oyiga 200 kVt-soatgacha bo‘lgan iste‘mol uchun 450 so‘m, 201-1000 kVt-soat oralig‘i uchun 900 so‘m darajasi belgilandi [6]. 2025-yilning 1 mayidan boshlab esa 200 kVt-soatgacha 600 so‘m va 201-500 kVt-soat uchun 800 so‘m tariflari kuchga kirdi, bu yondashuv past iste‘molchilarni ijtimoiy himoya qilgan holda yuqori iste‘molchilardan to‘liq xarajat qoplashga yo‘naltirilgan harakat sifatida e‘tirof etildi [13].

Tarif strukturasi bosqichma-bosqich xarajat qoplash darajasiga olib chiqish jarayoni 2025-yil oxiriga qadar elektr energiyasi va tabiiy gaz uchun 89 foizlik qoplash ko‘rsatkichiga erishishni nazarda tutdi, 2026-yil oxirigacha esa to‘liq qoplashga yetilishi rejalashtirildi [5]. Ushbu izchil trayektoriya energetika kompaniyalarining

¹ Muallif tomonidan keltirilgan rasmiy hisobotlar asosida tuzildi.

moliyaviy mustaqilligini oshirish va xususiy investitsiyalarni jalb qilish uchun zaruriy iqtisodiy sharoit yaratdi.

Davlat-xususiy sheriklik shartnomalari quvvatlarni qurish va modernizatsiya qilishning tizimli vositasiga aylandi. 2024-yilda Jahon banki guruhi, Masdar va O'zbekiston hukumati o'rtasida imzolangan moliyaviy paket Buxoro viloyati Olot tumanida 250 megavattlik quyosh fotovoltaik stansiyasini va 63 megavattlik batareya akkumulyator tizimini qurish uchun yo'naltirildi, ushbu loyiha Markaziy Osiyodagi BESS komponentiga ega birinchi qayta tiklanuvchi energetika tashabbusi sifatida e'tirof etildi [11]. Loyihada 25 yillik elektr sotib olish shartnomasi Davlat Energetika Tarmog'i bilan tuzilgan bo'lib, davlat kafolati va Jahon banki kafolatining birgalikdagi tizimi xususiy investorlar uchun moliyaviy bashoratlilikni ta'minladi.

2030-yilga qadar mamlakat 25 gigavattgacha qayta tiklanuvchi quvvatga ega bo'lishni rejalashtirgan bo'lib, bu maqsadga erishish uchun raqobatli tender tizimi orqali xususiy ishlab chiqaruvchilarning katta hajmda ishtirok etishi yo'lga qo'yildi [11]. Tender natijalari ko'plab loyihalarda jahon bo'yicha eng past tariflar darajasiga erishishni ta'minladi va bu davlat-xususiy sheriklik mexanizmining iqtisodiy samaradorligini empirik tasdiqlovchi natija bo'ldi.

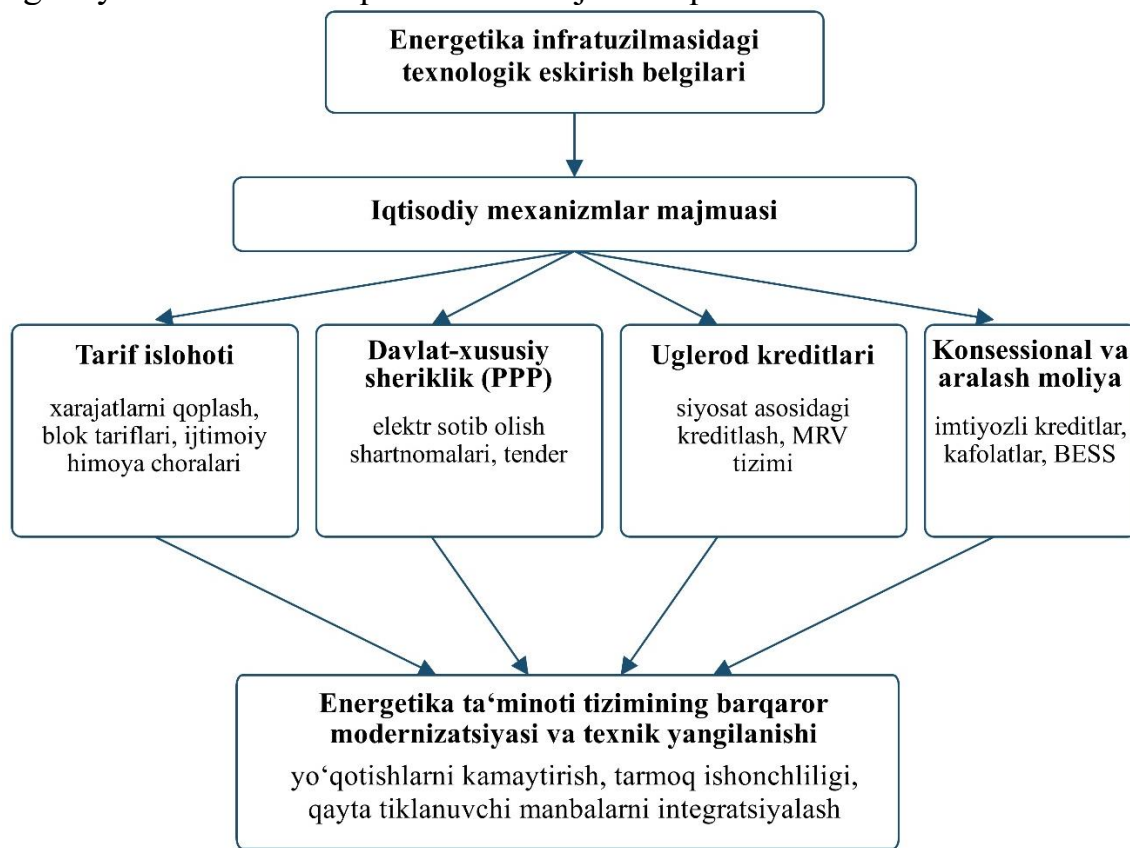
Uglerod krediti vositasi modernizatsiya jarayonini qo'llab-quvvatlovchi yangi moliyaviy oqim sifatida ishga solindi. iCRAFT loyihasi doirasida mamlakat birinchi to'lov sifatida 7,5 million dollar miqdorida uglerod krediti grantini oldi, ushbu summa energiya iste'moli subsidiyasini bosqichma-bosqich olib tashlash hisobiga 500 ming tonna emissiyani kamaytirgani uchun ajratildi [9]. Loyiha doirasida umumiy 60 million tonna karbonat angidrid emissiyasini qisqartirish maqsadi belgilangan bo'lib, jami 20 million dollargacha grant olish imkoniyati shartnomada nazarda tutildi [9].

Siyosat asosidagi kreditlash modeli emissiyani kamaytirishni alohida loyihalar emas, balki sektor miqyosidagi siyosiy o'zgarishlar bilan bog'ladi va bu yondashuv mamlakatning xalqaro uglerod bozorlariga chiqishi uchun institutsional infratuzilma yaratdi. Ushbu mexanizm tarif islohotini moliyaviy jihatdan to'ldiruvchi va uning ijtimoiy yumshatuvchi pog'onalariga qo'shimcha resurs beruvchi vosita sifatida samaradorlik bilan namoyon bo'ldi.

Imtiyozli kreditlash va aralash moliyalashtirish modellari yirik infratuzilma loyihalarini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish mumkin bo'lgan darajaga keltirdi. Jahon bankining 2024-yilda Reform Tashabbusiga ajratilgan 800 million dollarlik imtiyozli kredit paketi boshqa rivojlanish sohalari qatorida energetika sektorida tarif islohoti va xususiy ishtirokni kengaytirishni qo'llab-quvvatladi [12]. 2025-yilda yana 100 million dollar davlat ko'magida kredit mintaqaviy taqsimlash tarmoqlarini modernizatsiya qilishga yo'naltirildi, dastur 2029-yilga qadar 90 foizlik mijozlar mamnuniyati va 50 megavattgacha taqsimlangan qayta tiklanuvchi quvvatlarni integratsiyalash maqsadlarini qo'ydi [1].

Aralash moliya yondashuvi Buxorodagi BESS loyihasida o'zining konkret ifodasini topdi: Xalqaro Moliya Korporatsiyasidan 53 million dollar, Osiyo Taraqqiyot Banki va boshqa hamkorlardan 106 million dollar, Kanada-XMK Aralash Iqlim Moliyalashtirish Dasturidan va LEAP fondidan har biri 20 million dollar miqdorida

imtiyozli yuqori darajali kreditlar birlashtirildi [11]. Bunday ko'p qatlamli moliya tarkibi xususiy investorlar uchun risklarni taqsimlash va kapital qiymatini pasaytirish hisobiga loyiha tariflarini raqobatdosh darajada saqlash imkonini berdi.

1-rasm. Texnologik eskirishni bartaraf etishning iqtisodiy mexanizmlari konseptual modeli¹

1-rasmda taklif etilgan konseptual model to'rt iqtisodiy mexanizmning bir-birini to'ldiruvchi munosabatlarini ko'rsatdi. Tarif islohoti ichki moliyaviy oqimni mustahkamladi, davlat-xususiy sheriklik xususiy kapitalni jalb etdi, uglerod kreditlari xalqaro iqlim moliyasini ochdi, davlat komagida beriladigon vositalar esa kapital qiymatini pasaytirdi. Ushbu mexanizmlarning sinergiyasi modernizatsiya bo'yicha investitsion bo'shliqni iqtisodiy jihatdan barqaror tarzda yopish uchun yaxlit yondashuvni ta'minladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot davomida olingan natijalar O'zbekiston energetika ta'minoti tizimida texnologik eskirishning ko'lami iqtisodiy modernizatsiya qarorlarini izchil amalga oshirishni asoslab berishini tasdiqladi. Uzatish, taqsimlash va podstansiya bo'g'inlaridagi yuqori eskirish ko'rsatkichlari yangilanish ehtiyojini ham texnik, ham iqtisodiy darajada zaruriy qildi va davlatning bosqichma-bosqich olib borayotgan tarif islohotlari ushbu jarayonning moliyaviy poydevorini yaratdi. Tarif tarkibini blokli tizim asosida shakllantirish, xarajat qoplash darajasini izchil oshirish va past

¹ Muallif ishlanmasi

iste'molchilarni ijtimoiy himoya choralari bilan qo'llab-quvvatlash siyosati moliyaviy barqarorlik hamda ijtimoiy adolatni birgalikda ta'minlovchi muvaffaqiyatli amaliyot bo'lib qaror topdi.

Davlat-xususiy sheriklik mexanizmi raqobatli tender tartibida xususiy sektorga aniq risklarni taqsimlash imkonini berdi va bu yondashuv jahon bo'yicha eng past tariflarni shakllantirish hisobiga modernizatsiya samaradorligini ko'rsatdi. Uglerod krediti vositasi siyosat asosidagi kreditlash orqali xalqaro iqlim moliyasini jalb etishning yangi kanali sifatida o'rnashdi, davlat tomonidan xususiy sektorga beriladigan loyihalar va aralash moliyalashtirish esa kapital qiymatini pasaytirib, yirik infratuzilma loyihalarini iqtisodiy jihatdan bajarilish darajasida saqlash vazifasini bajardi.

Tahlil natijalariga ko'ra, energetika ta'minoti tizimidagi texnologik eskirishni bartaraf etishni iqtisodiy mexanizmlar majmuasi bilan to'ldirish bo'yicha quyidagi takliflar shakllantirildi. Birinchidan, tarif islohotini 2026-yilga qadar to'liq xarajat qoplash darajasiga olib chiqishni davom ettirish va bir vaqtda kam ta'minlangan oilalar uchun maqsadli kompensatsiya tizimini kuchaytirish maqsadga muvofiq topildi. Ikkinchidan, davlat-xususiy sheriklik shartnomalarini taqsimlash bosqichida qo'llashni kengaytirish, ya'ni xususiy operator modeli orqali aholi bilan to'g'ridan-to'g'ri ishlovchi mintaqaviy tarmoqlarning samaradorligini oshirish istiqbolli yo'nalish hisoblandi.

Uchinchidan, uglerod kreditlari mexanizmini metan tarqalishini kamaytirish, energiya samaradorligi loyihalari va sanoatda issiqlik chiqindilarini qayta ishlatish kabi qo'shimcha sohalarga kengaytirish orqali iCRAFT modelining miqyosini oshirish tavsiya etildi. To'rtinchidan, aralash moliyalashtirish strukturalarining standartlashtirilgan shablonlarini ishlab chiqish va kichik hamda o'rta quvvatdagi loyihalarga moslashtirish xususiy kapitalni mintaqalarga teng taqsimlanishini ta'minlaydigan vosita sifatida ahamiyat kasb etdi. Ushbu takliflar majmuasi ilmiy ramkada birlashtirildi va keyingi empirik tadqiqotlar uchun aniq metodologik zamin yaratdi.

Xulosa qilib aytganda, energetika ta'minoti tizimidagi texnologik eskirish muammolari iqtisodiy mexanizmlarning yaxlit va izchil majmuasi orqali samarali bartaraf etilishi mumkin. O'zbekiston tomonidan amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, xalqaro institutlar bilan strategik hamkorlik va xususiy sektorni jalb qilish bo'yicha izchil siyosat infratuzilma yangilanishini iqtisodiy barqaror trayektoriyaga olib chiqdi va bu yo'nalish o'rta hamda uzoq muddatli istiqbolda mamlakatning energetika xavfsizligi va barqaror taraqqiyot maqsadlariga erishishini qo'llab-quvvatlovchi mustahkam asos sifatida shakllantirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. Uzbekistan to Invest in Modernizing Electricity Distribution Networks with World Bank Support. Press Release, 15 May 2025. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/05/15/uzbekistan-to-invest-in-modernizing-electricity-distribution-networks-with-world-bank-support>

2. International Energy Agency. Market reforms, higher efficiency and increased electricity security are essential for Uzbekistan's energy transition to succeed. IEA News, 2022. URL: <https://www.iea.org/news/market-reforms-higher-efficiency-and-increased-electricity-security-are-essential-for-uzbekistans-energy-transition-to-succeed-new-iea-policy-review-says>
3. International Energy Agency. Uzbekistan energy profile — Energy security. IEA, Paris, 2020. URL: <https://www.iea.org/reports/uzbekistan-energy-profile/energy-security>
4. International Energy Agency. Uzbekistan energy profile — Sustainable development. IEA, Paris, 2020. URL: <https://www.iea.org/reports/uzbekistan-energy-profile/sustainable-development>
5. World Bank. Republic of Uzbekistan: Electricity Distribution Improvement and Strengthening through Commercialization and Transformation. Project Document P504630, 2025. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099120925073533802/pdf/P504630-4ab7e7bf-4c49-4456-a678-e08b5156fdf5.pdf>
6. International Energy Agency. Uzbekistan energy profile — Market design. IEA, Paris, 2020. URL: <https://www.iea.org/reports/uzbekistan-energy-profile/market-design>
7. OECD / IEA. Energy Policy Review: Uzbekistan 2022. Paris, 2022. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/10/uzbekistan-2022-energy-policy-review_b94a8e4a/be7a357c-en.pdf
8. International Renewable Energy Agency. World Energy Transitions Outlook 2024: 1.5°C Pathway — Executive Summary. IRENA, Abu Dhabi, 2024. URL: https://www.irena.org/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2024/Nov/IRENA_World_energy_transitions_outlook_2024_Summary.pdf
9. World Bank. Uzbekistan Receives \$7.5 Million in Carbon Credits for Enabling Half a Million Tons of Emissions Reduction. Press Release, 21 June 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/06/21/uzbekistan-receives-7-5-million-in-carbon-credits-for-enabling-half-a-million-tons-of-emissions-reduction>
10. Sciencedirect. The influence of technological changes in energy efficiency on the infrastructure deterioration in the energy sector. Energy Reports, 2021. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352484721002717>
11. International Finance Corporation/World Bank Group. Uzbekistan to Build New Solar Plant and First Battery Energy Storage System with World Bank Group Support. Press Release, 21 May 2024. URL: <https://www.ifc.org/en/pressroom/2024/uzbekistan-to-build-new-solar-plant-and-first-battery-energy-storage-system-with-world-bank-group-support>
12. United Nations Economic Commission for Europe. Uzbekistan Just Energy Transition Policy Brief. UNECE, December 2025. URL: <https://unece.org/sites/default/files/2025-12/UZB%20JET%20Policy%20Brief%201.pdf>

13. BloombergNEF. Climatescope 2025 — Uzbekistan Country Profile. URL: <https://www.global-climatescope.org/markets/uzbekistan>

14. International Energy Agency. Uzbekistan, Turkmenistan drive Eurasia's 4% electricity surge in 2024 — IEA reports. Daryo, 24 February 2025. URL: <https://daryo.uz/en/2025/02/24/uzbekistan-turkmenistan-drive-eurasias-4-electricity-surge-in-2024-iea-reports>

15. OECD. Promoting green investment in Uzbekistan: Roadmap for Sustainable Investment Policy Reforms. OECD Publishing, Paris, 2025. URL: https://www.oecd.org/en/publications/roadmap-for-sustainable-investment-policy-reforms-in-uzbekistan_20865f29-en/full-report/promoting-green-investment-in-uzbekistan_021bd5e8.html

TRANSPORT KORXONALARIDA MARKETING DASTURLARIDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Raxmatov Ziyodullo Nosirovich

Toshkent davlat transport universiteti
“Korporativ boshqaruv” kafedrası mudiri

Annotatsiya

Mazkur maqolada transport korxonalarida marketing dasturlaridan foydalanishni takomillashtirish masalalari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida xizmat marketingining 7P modeli, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimi va raqamli marketing vositalarining transport sohasidagi ahamiyati o'rganildi. O'zbekiston transport tizimidagi mavjud marketing amaliyoti rasmiy statistik ma'lumotlar va xalqaro manbalar asosida baholandi. Tadqiqot natijasida transport korxonalari uchun integratsiyalashgan marketing dasturi modeli ishlab chiqildi. Model xizmat sifati, raqamli platformalar, sodiqlik dasturlari, ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv va xodimlar malakasini yagona tizimda birlashtirdi. Natijalar marketing dasturlarining kompleks qo'llanilishi mijozlar qoniqishi, xizmat sifati va korxona samaradorligini oshirishga xizmat qilganini ko'rsatdi. Shuningdek, transport korxonalarida marketing faoliyatini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: transport korxonalari, marketing dasturi, 7P modeli, xizmat marketingi, raqamli marketing, mijozlar sodiqligi, xizmat sifati, CRM tizimi.

Аннотация

В данной статье были проанализированы вопросы совершенствования использования маркетинговых программ на транспортных предприятиях. В ходе исследования были изучены значение модели 7P сферы услуг, системы управления взаимоотношениями с клиентами и цифровых маркетинговых инструментов в транспортной отрасли. Существующая маркетинговая практика транспортной системы Узбекистана была оценена на основе официальных статистических данных и международных источников. В результате исследования была разработана интегрированная модель маркетинговой программы для транспортных предприятий. Модель объединила качество обслуживания, цифровые платформы, программы лояльности, управление на основе данных и квалификацию персонала в единую систему. Результаты показали, что комплексное применение маркетинговых программ способствовало повышению удовлетворенности клиентов, качества услуг и эффективности деятельности предприятий. Также были разработаны практические рекомендации по развитию маркетинговой деятельности транспортных предприятий.

Ключевые слова: транспортные предприятия, маркетинговая программа, модель 7P, маркетинг услуг, цифровой маркетинг, лояльность клиентов, качество услуг, CRM-система.

Abstract

This article analyzed the issues of improving the use of marketing programs in transport enterprises. The study examined the importance of the 7P service marketing

model, customer relationship management systems, and digital marketing tools in the transport sector. Existing marketing practices in the transport system of Uzbekistan were evaluated using official statistical data and international sources. As a result of the study, an integrated marketing program model for transport enterprises was developed. The model combined service quality, digital platforms, loyalty programs, data-driven management, and staff qualification within a unified system. The findings showed that the integrated application of marketing programs improved customer satisfaction, service quality, and enterprise performance. Practical recommendations for the development of marketing activities in transport enterprises were also formulated.

Keywords: transport enterprises, marketing program, 7P model, service marketing, digital marketing, customer loyalty, service quality, CRM system.

KIRISH

Transport tarmogʻi milliy iqtisodiyotning muhim infratuzilmaviy tarmoqlaridan biri boʻlib, mahsulot va xizmatlar harakatini taʼminlovchi tizim vazifasini bajaradi. Jahon banki maʼlumotlariga koʻra, Oʻzbekistonda transport sektori yalpi ichki mahsulotning taxminan 8 foizini tashkil etadi hamda bir milliondan ortiq aholini ish bilan taʼminlaydi [1]. Mamlakatning logistika samaradorligi boʻyicha xalqaro reytingda 2014-yildagi 129-oʻrindan 2023-yilda 88-oʻringa koʻtarilgani ushbu sohada ijobiy rivojlanish kuzatilayotganini koʻrsatadi [1]. Oʻzbekiston Milliy statistika qoʻmitasi maʼlumotlariga koʻra, 2025-yilning yanvar-noyabr oylarida transport xizmatlari hajmi 168,4 trillion soʻmdan oshgan [2].

Transport korxonalarining rivojlanib borayotgan bozordagi oʻrni va barqaror faoliyati marketing dasturlarini puxta ishlab chiqish va ularni izchil amalga oshirish darajasiga bogʻliq. Statista tahlillariga koʻra, Oʻzbekistonda jamoat transporti bozori 2025-yilda 417,41 mln AQSH dollarni tashkil etishi va 2029-yilga kelib 536,12 mln AQSH dollarga yetishi kutilmoqda. Ushbu davrda oʻrtacha yillik oʻsish surʼati 6,46 foizni tashkil etadi [3]. Bozorning bunday barqaror kengayishi xizmat koʻrsatuvchi korxonalar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, shu bilan birga raqobat darajasining oshishiga ham olib keladi.

Marketing dasturi anʼanaviy ravishda mahsulot, narx, joylashuv va targʻibotdan iborat toʻrt asosiy elementdan tashkil topgan tizim sifatida shakllangan. Xizmat koʻrsatish sohasida esa B. Booms va M. Bitner tomonidan taklif etilgan 7P modeli ushbu tizimni kengaytirib, unga odamlar, jarayon va moddiy koʻrinish elementlarini qoʻshgan holda xizmat marketingiga moslashtirilgan [4]. Transport sohasining oʻziga xos jihatlari - xizmatning bir vaqtning oʻzida yaratilishi va isteʼmol qilinishi, xodimlar bilan bevosita aloqa hamda qatʼiy jadval va yoʻnalishlarning mavjudligi - ushbu modelni amaliy qoʻllashda alohida yondashuvni talab qiladi.

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi marketing dasturlarining mazmuniga ham sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan tasdiqlangan “Raqamli Oʻzbekiston - 2030” strategiyasida transport sohasida raqamli xizmatlarni rivojlantirish ustuvor yoʻnalishlardan biri sifatida belgilangan [5]. Mazkur strategiya doirasida “Oʻzbekiston

temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati tomonidan elektron chipta tizimi, mobil ilova va sodiqlik dasturi joriy etilgan bo‘lib, bu transport sohasida raqamli marketing vositalari keng qo‘llanila boshlaganini ko‘rsatadi [6].

Maqolaning asosiy maqsadi transport korxonalarida marketing dasturlarini takomillashtirish bo‘yicha nazariy va amaliy yondashuvni ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar bajarildi: xizmat marketingi va mijozlar bilan ishlash tizimi nazariyalarini transport sohasiga moslashtirish; O‘zbekiston transport tizimida marketing amaliyotining holatini rasmiy ma’lumotlar asosida baholash; marketing dasturining konseptual modelini ishlab chiqish hamda uni takomillashtirish bo‘yicha besh asosiy yo‘nalishni taklif etish. Tadqiqot natijalari nafaqat ilmiy ahamiyatga ega, balki transport korxonalari rahbarlari va marketing mutaxassislari uchun ham amaliy jihatdan foydali hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Marketing kompleksining 4P konsepsiyasi J. McCarthy tomonidan 1960-yillarda ishlab chiqilgan bo‘lib, unda mahsulot, narx, joylashuv va targ‘ibot marketing strategiyasining asosiy boshqaruv vositalari sifatida belgilangan [4]. Xizmatlar bozorining kengayishi hamda xizmat ko‘rsatish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari ushbu modelni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirdi. Shu asosda B. Booms va M. Bitner 1981-yilda modelni kengaytirib, unga odamlar, jarayon va moddiy ko‘rinish elementlarini qo‘shdilar va natijada 7P modeli shakllandi [4]. Ushbu model xizmat marketingining rivojlanishida muhim o‘rin tutib, hozirgi kunda ham ko‘plab amaliy tadqiqotlarda qo‘llanilmoqda.

M. Akroush tomonidan Iordaniya xizmat ko‘rsatuvchi korxonalari misolida o‘tkazilgan tadqiqotda 7P kompleksining biznes natijalariga ta’siri o‘rganilgan. 164 nafar marketing menejeri ishtirok etgan tadqiqot matematik modellashirish usuli asosida olib borilgan bo‘lib, natijada ayrim elementlar - moddiy ko‘rinish va targ‘ibot - alohida mustaqil omil sifatida ajralmagan holda, 5 elementli modelning sezilarli ta’siri aniqlangan [8]. Bu holat rivojlanayotgan bozorlarda marketing kompleksining ayrim elementlari o‘rtasidagi chegaralar aniq bo‘lmasligi mumkinligini ko‘rsatadi va bu xususiyat transport sohasiga ham tegishli.

Xizmat marketingi modelining amaliy qo‘llanilishi global brendlar misolida ham o‘rganilgan. Jumladan, E. Çelik va hamkasblari DHL Logistics kompaniyasi faoliyatini tahlil qilib, 7P kompleksining operatsion jarayonlar va brend qiymatini shakllantirishdagi rolini asoslab bergan [9]. Ushbu tadqiqot logistika va transport korxonalari uchun marketing elementlarini muvozanatli qo‘llash muhimligini ko‘rsatadi.

Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimi marketing dasturlarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. W. Reinartz, M. Krafft va W. Hoyer tomonidan ushbu jarayon uch bosqich - boshlash, rivojlantirish va yakunlash - sifatida izohlangan hamda uning korxona natijalariga ijobiy ta’siri ilmiy asosda tasdiqlangan [10]. Turli sohalar va mamlakatlarda o‘tkazilgan tadqiqotlar ushbu tizimning ham subyektiv, ham aniq iqtisodiy ko‘rsatkichlarga ijobiy ta’sir qilishini ko‘rsatadi.

S. Mithas va hamkasblari tomonidan olib borilgan tadqiqotda mijozlar bilan ishlash tizimlarining marketing samaradorligiga ta'siri maxsus statistik yondashuv orqali baholangan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, bunday tizimlardan foydalanadigan korxonalar mijozlarga moslashtirilgan marketing faoliyatida yuqori natijalarga erishadi [11]. M. Wareewanich logistika sohasida ushbu tizimning mijozlar qoniqishiga ijobiy ta'sirini amaliy misollar orqali tasdiqlagan [12].

M. Ianenko va hamkasblari transport tizimida marketing faoliyatiga pandemiya davrining ta'sirini o'rganib, raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayoni sezilarli darajada tezlashganini ta'kidlaydi [13]. Natijada mobil ilovalar, masofaviy xizmatlar va shaxsiylashtirilgan narxlar transport marketingining muhim elementlariga aylangan. Bu jarayonlar O'zbekiston transport bozorida ham dolzarb hisoblanadi.

Marketing dasturlarining samaradorligini baholash masalasi ham ilmiy tadqiqotlarda muhim o'rin tutadi. L. Guerola-Navarro va hamkasblari tomonidan ishlab chiqilgan model mijozlar bilan ishlash tizimlarini joriy etish darajasini korxona natijalari bilan bog'lash imkonini beradi [14]. M. Pawelek tomonidan o'tkazilgan tadqiqot marketing kompleksini optimallashtirish usullari bilan birlashtirish mumkinligini ko'rsatgan [15].

Yashil marketing yo'nalishi ham zamonaviy tadqiqotlarda keng o'rganilmoqda. N. Tran va hamkasblari tomonidan o'tkazilgan tadqiqot ekologik yondashuv asosida olib borilgan marketing strategiyalari mijozlar sodiqligini oshirishi va yuqori narx to'lashga tayyorlikni kuchaytirishini ko'rsatgan [16]. Bu xulosalar transport sohasida ham muhim ahamiyatga ega, chunki ushbu tarmoq energiya iste'moli va atrof-muhitga ta'siri jihatidan muhim hisoblanadi. Salesforce platformasi materiallari esa mijozlar bilan ishlash tizimlarining transport korxonalarida keng qo'llanish imkoniyatlarini ko'rsatadi [17].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, 7P modeli, mijozlar bilan ishlash tizimi va raqamli vositalar o'zaro bog'liq bo'lib, transport korxonalarining marketing dasturlarini shakllantirishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, O'zbekiston transport sektorida ushbu komponentlarni yagona tizimga birlashtirgan tadqiqotlar yetarli emas. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot transport korxonalarida marketing dasturlaridan foydalanishni takomillashtirishga qaratilgan nazariy va amaliy yondashuvlar asosida olib borildi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, mantiqiy umumlashtirish hamda konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Dastlab xizmat marketingi, transport marketingi va mijozlar bilan munosabatlarni boshqarishga oid ilmiy adabiyotlar o'rganildi hamda 7P marketing modeli elementlarining transport sohasidagi qo'llanish xususiyatlari tahlil qilindi.

Empirik asos sifatida O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi, Jahon banki, Statista, transport tashkilotlari va xalqaro logistika platformalarining rasmiy ma'lumotlaridan foydalanildi. Transport xizmatlari bozori hajmi, logistika samaradorligi, raqamli xizmatlar ulushi va mijozlar bilan ishlash tizimlari holati qiyosiy baholandi. Tadqiqot davomida marketing dasturlarining xizmat sifati, mijozlar

sodiqiligi va operatsion samaradorlikka ta'siri tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida transport korxonalari uchun integratsiyalashgan marketing dasturining konseptual modeli ishlab chiqildi hamda uni amaliy takomillashtirish yo'nalishlari shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Transport tarmog'i O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi sifatida barqaror o'sish sur'atlarini namoyon etmoqda. Ushbu sektor yalpi ichki mahsulotning taxminan 8 foizini ta'minlaydi va 1 milliondan ortiq aholini ish bilan band qiladi [1]. So'nggi 30 yil davomida mehnat unumdorligi qariyb uch barobarga oshgan bo'lsa-da, u hali ham Osiyo va Tinch okeani mintaqasi o'rtacha ko'rsatkichlaridan past darajada qolmoqda [22]. Bu esa tarmoqda samaradorlikni yanada oshirish va xizmat sifatini yaxshilash uchun katta imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatadi.

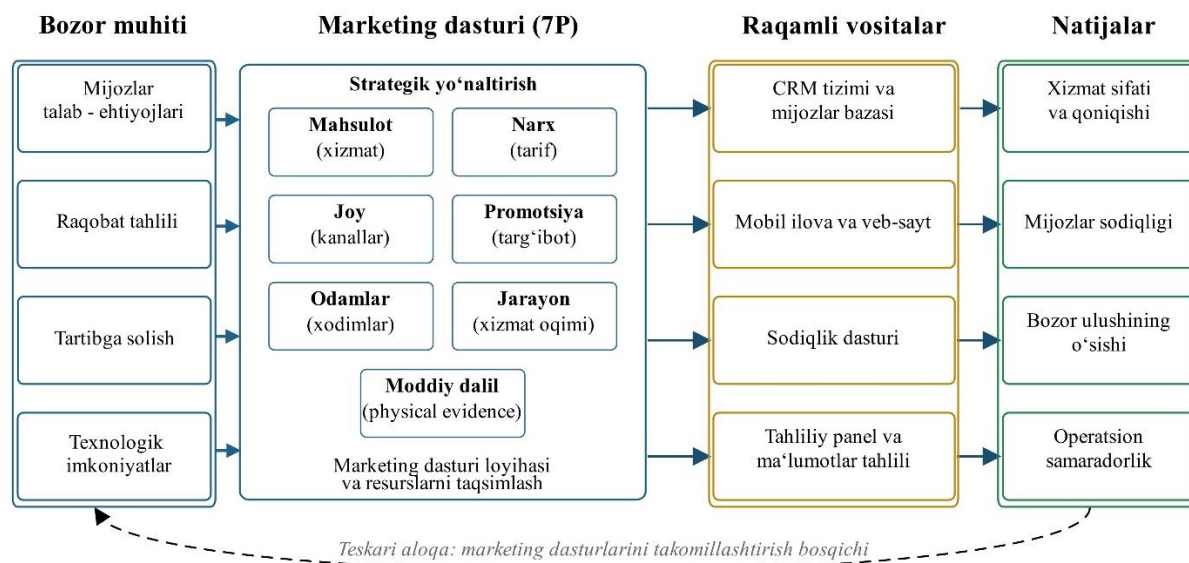
Yuk va yo'lovchi tashish bozori ham izchil rivojlanib bormoqda. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda yuk tashish bo'yicha umumiy talab 194,6 million tonna va 77,6 milliard tonna-kilometrni tashkil etadi [21]. Shuningdek, mamlakatning logistika samaradorligi bo'yicha xalqaro reytingda 2014-yildagi 129-o'ringdan 2023-yilda 88-o'ringa ko'tarilgani sektor modernizatsiya jarayonida ekanini tasdiqlaydi [1]. Statista prognozlariga ko'ra, jamoat transporti bozori 2025-yilda 417,41 mln AQSH dollari tashkil etib, 2029-yilga borib 536,12 mln AQSH dollarga yetadi. Ushbu davrda o'rtacha yillik o'sish sur'ati 6,46 foizni tashkil etadi [3]. Onlayn savdo ulushi esa 2029-yilga kelib jamoat transporti daromadlarining 18 foizigacha yetishi kutilmoqda [3]. Bu holat raqamli kanallarning marketing dasturlaridagi ahamiyati ortib borayotganini ko'rsatadi.

Logistika xizmatlari bozori ham ijobiy rivojlanish tendensiyasiga ega. 2024-2029-yillar davomida ushbu bozor yiliga o'rtacha 1,72 foiz o'sib, 2029-yilga borib 12,48 mlrd AQSH dollar hajmiga yetishi prognoz qilinmoqda [19]. Konteyner tashish hajmi esa 2024-yilda 13,83 million TEU darajasiga yetishi kutilmoqda [19]. Bunday o'sish transport korxonalaridan marketing faoliyatiga yanada tizimli va puxta yondashishni talab qiladi, chunki bozor kengayishi bilan bir qatorda raqobat kuchayadi va mijozlarning xizmat sifatiga bo'lgan talablari ortadi.

Tadqiqot natijasida transport korxonalari uchun marketing dasturining konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu model to'rt asosiy bosqichdan iborat mantiqiy tizimga asoslanadi: bozor muhiti omillari boshlang'ich ma'lumotlar sifatida, 7P marketing kompleksi asosiy qarorlar maydoni sifatida, raqamli vositalar amalga oshirish mexanizmi sifatida hamda yakuniy natijalar korxona faoliyatining samaradorlik ko'rsatkichlari sifatida talqin etiladi (1-rasm). Model o'zaro bog'liq va dinamik xarakterga ega bo'lib, natijalardan kelib chiqib marketing dasturlarini qayta ko'rib chiqish va doimiy takomillashtirish imkonini beradi.

Modelning birinchi qatlami bozor muhitini ifodalaydi. Unga mijozlar ehtiyojlari, raqobat holati, davlat tomonidan tartibga solish choralari hamda mavjud texnologik imkoniyatlar kiradi. Ushbu omillar marketing dasturlarini shakllantirish uchun boshlang'ich asos vazifasini bajaradi. O'zbekiston sharoitida bu qatlamga "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi [5], shuningdek xorijiy turistlar oqimining sezilarli darajada oshishi ham kiradi. Jumladan, 2024-yilda mamlakatga kelgan xorijiy turistlar

soni 2,8 million kishidan oshgan, 2025-yilda esa chet elga chiqayotgan turistlar soni 23,6 foizga ko‘paygan [23].

1-rasm. Transport korxonasi marketing dasturining konseptual modeli¹

Ikkinchi qatlam marketing dasturining asosiy qismi bo‘lib, u 7P marketing kompleksiga tayanadi. 1-jadvalda ushbu 7P elementlarining transport korxonalardagi aniqlik ifodasi keltirilgan.

1-jadval.

7P marketing kompleksi elementlarining transport korxonalardagi ifodalanishi²

7P elementi	Mazmuni	Transport korxonalarida ko‘rinishi	Manba
Mahsulot (Product)	Iste’molchining asosiy ehtiyojini qondiruvchi xizmat to‘plami	Yo‘lovchi tashish, yuk tashish, intermodal logistika, qo‘shimcha xizmatlar (bagaj, sayohat ma‘lumotlari)	[6]
Narx (Price)	Iste’molchi to‘laydigan to‘liq xarajatlar tuzilmasi	Tarif siyosati, masofa va xizmat darajasiga bog‘liq narxlar, chegirma sxemalari	[6]
Joy (Place)	Xizmat ko‘rsatish kanali va geografik qamrov	Vokzal va terminallar tarmog‘i, mobil ilova, veb-sayt, agentlik tarmog‘i	[7]
Siljitish (Promotion)	Marketing kommunikatsiyalari to‘plami	Reklama, ijtimoiy tarmoqlardagi kommunikatsiya, ommaviy axborot vositalari, sayyohlik kompaniyalari bilan integratsiya	[3]
Odamlar (People)	Xizmat ko‘rsatish jarayonida ishtirok etuvchi xodimlar	Mashinist, konduktor, dispetcher, mijozlarga xizmat ko‘rsatish operatorlari, kontakt-markaz xodimlari	[8]

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida

² Manba: muallif tomonidan Booms va Bitner [4] modeli asosida tuzilgan.

7P elementi	Mazmuni	Transport korxonalarida ko‘rinishi	Manba
Jarayon (Process)	Xizmatni yetkazib berish bosqichlari va tartibi	Chipta sotib olish, ro‘yxatdan o‘tish, sayohat amalga oshirish, qaytarish va qayta rasmiylashtirish jarayonlari	[14]
Moddiy dalil (Physical Evidence)	Xizmat sifatining ko‘rinadigan belgilari	Vagonlar holati, vokzal interyeri, brend identifikatsiyasi, raqamli interfeyslar, xodimlar formasi	[9]

1-jadvalda transport korxonalarida 7P marketing kompleksining har bir elementi o‘ziga xos amaliy ifodaga ega. Mahsulot elementi yo‘lovchi va yuk tashish xizmatlarini qamrab olsa, narx elementi masofa, xizmat sifati va talab darajasiga bog‘liq murakkab tarif tizimini o‘z ichiga oladi. Joylashuv elementi esa an’anaviy vokzal va terminal tarmoqlaridan tashqari mobil ilovalar va veb-saytlarni ham qamrab oladi. Shu sababli raqamli kanallar marketing dasturining muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Modelning uchinchi qatlami raqamli vositalardan iborat bo‘lib, marketing dasturining amalda qanchalik samarali ishlashini belgilaydi. “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati tajribasi bu qatlamning ahamiyatini yaqqol ko‘rsatadi. Korxonada elektron chipta tizimi maxsus veb-saytlar va mobil ilova orqali joriy etilgan bo‘lib, foydalanuvchilar bank kartalari yordamida onlayn tarzda chipta xarid qilish imkoniyatiga ega [20]. Shuningdek, sodiqlik dasturi doirasida ma’lum miqdorda xarid qilgan mijozlarga bonus ballari beriladi va ular keyingi xizmatlar uchun to‘lov vositasi sifatida ishlatiladi [6]. Bu tizim mijozlar bilan ishlash tizimi bilan bog‘langan holda raqamli marketingning aniq namunasi hisoblanadi.

Mavjud raqamli platformalar marketing dasturida bir vaqtning o‘zida bir nechta vazifani bajaradi. Birinchidan, ular xizmatni yetkazib berish kanali sifatida xizmat qiladi. Ikkinchidan, narxlar haqida ochiq va qulay ma’lumot beradi. Uchinchidan, sodiqlik dasturlari orqali mijozlarni saqlab qolishga yordam beradi. To‘rtinchidan, mijozlar haqidagi ma’lumotlarni to‘plab, keyingi marketing qarorlari uchun tahliliy asos yaratadi.

Centrum Logistics Group ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda logistika sohasida hujjatlarni to‘liq raqamlashtirish va avtomatlashtirish jarayoni tezlashmoqda [21]. Bu esa transport korxonalariga zamonaviy raqamli marketing tizimlarini tezroq joriy etish imkonini beradi. Mavjud texnik va dasturiy imkoniyatlar asosida turli boshqaruv tizimlarini o‘zaro bog‘lash marketing faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Modelning to‘rtinchi qatlami marketing dasturining natijalarini ifodalaydi. Ilmiy tadqiqotlar asosida to‘rtta asosiy baholash mezonlari ajratiladi: xizmat sifati va mijozlar qoniqishi, mijozlar sodiqligi, bozor ulushi o‘sishi va operatsion samaradorlik. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mijozlar bilan ishlash tizimlari ushbu ko‘rsatkichlarning barchasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [10], [11].

Transport sohasida ushbu natijalarni baholash bir nechta ko‘rsatkichlar orqali amalga oshiriladi. Xizmat sifati mijozlarning tavsiya berish darajasi, qoniqish darajasi va qayta foydalanish ko‘rsatkichlari orqali aniqlanadi. Mijozlar sodiqligi sodiqlik dasturlaridagi faollik va takroriy daromad ulushi bilan o‘lchanadi. Bozor ulushi tashish

hajmi ko'rsatkichlari asosida aniqlanadi, operatsion samaradorlik esa xarajatlar va daromadlar nisbatini tahlil qilish orqali baholanadi [3].

Turizm sohasidagi o'sish ham transport marketingining ahamiyatini oshirmoqda. 2024-yilda O'zbekistonda turizm xizmatlari eksporti sezilarli darajada oshgan bo'lib, kelgusida yanada ko'payishi kutilmoqda [23]. Bu esa transport korxonalaridan xalqaro mijozlar bilan samarali aloqa o'rnatish va zamonaviy to'lov tizimlari bilan ishlashni talab qiladi.

Tahlil natijalariga asoslanib, transport korxonalarida marketing dasturlarini takomillashtirishning besh asosiy yo'nalishi aniqlangan. Birinchi yo'nalish xizmat sifatini tizimli boshqarishni yo'lga qo'yishdan iborat bo'lib, standartlar, nazorat va xodimlarni tayyorlash muhim ahamiyatga ega [8].

Ikkinchi yo'nalish raqamli kanallarni an'anaviy marketing vositalari bilan birlashtirishdir. Mobil ilovalar, veb-saytlar va boshqa aloqa vositalari yagona tizim sifatida ishlashi zarur [13].

Uchinchi yo'nalish sodiqlik dasturlarini rivojlantirish va ularni mijozlarga moslashtirishdan iborat. Turli darajadagi dasturlar va individual takliflar mijozlar bilan uzoq muddatli aloqani mustahkamlaydi [6].

To'rtinchi yo'nalish qaror qabul qilishda ma'lumotlardan keng foydalanishdir. Mijozlar haqidagi ma'lumotlar asosida narx siyosati va marketing faoliyatini takomillashtirish mumkin [11].

Beshinchi yo'nalish xodimlar malakasini oshirish bilan bog'liq. Xodimlar xizmat ko'rsatish jarayonida asosiy rol o'ynaydi va ularning tayyorgarligi marketing natijalariga bevosita ta'sir qiladi [8].

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot transport korxonalarida marketing dasturlarini takomillashtirish murakkab va ko'p yo'nalishli jarayon ekanligini ko'rsatdi. Xizmat marketingining 7P modeli, mijozlar bilan ishlash tizimi va raqamli o'zgarishlar nazariyalari birgalikda qo'llanilganda transport korxonalari uchun samarali marketing tizimini shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

O'zbekiston transport sektoridagi mavjud holat ishlab chiqilgan modelning amaliy jihatdan qo'llash mumkinligini tasdiqlaydi. Sektorning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 8 foizni tashkil etishi, mehnat unumdorligining so'nggi 30 yilda uch barobarga oshgani, logistika reytingida sezilarli o'sish kuzatilgani hamda jamoat transporti bozorining barqaror o'sish sur'atlari marketing faoliyatini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratmoqda. "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi va "O'zbekiston temir yo'llari" tajribasi esa raqamli texnologiyalarning amaliy ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi.

Tadqiqot natijasida aniqlangan besh asosiy yo'nalish - xizmat sifati, raqamli kanallarni birlashtirish, sodiqlik dasturlari, ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv va xodimlar malakasini oshirish - o'zaro bog'liq bo'lib, birgalikda qo'llanilganda yuqori samaradorlik beradi. Har bir yo'nalish alohida natija bersa-da, ularni birgalikda amalga oshirish umumiy samarani sezilarli darajada oshiradi.

Amaliy tavsiyalar quyidagilardan iborat. Birinchidan, marketing dasturlarini alohida bo‘limlar kesimida emas, balki yagona tizim sifatida rejalashtirish va boshqarish zarur. Buning uchun maxsus marketing bo‘limi yoki mutaxassislar markazini tashkil etish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, mijozlar bilan ishlash tizimini boshqa boshqaruv tizimlari bilan bog‘lash orqali yagona ma’lumotlar bazasini yaratish lozim. Bu mijozlar bilan ishlashni yanada samarali tashkil etishga yordam beradi. Uchinchidan, mobil ilova va veb-sayt imkoniyatlarini kengaytirib, foydalanuvchilarga shaxsiylashtirilgan xizmatlarni taqdim etish mijozlar tajribasini yaxshilaydi.

To‘rtinchidan, sodiqlik dasturlarini rivojlantirish, turli darajalar joriy etish va maxsus takliflar ishlab chiqish mijozlar bilan uzoq muddatli aloqani mustahkamlaydi. Beshinchidan, xodimlarni muntazam o‘qitish va ularning xizmat ko‘rsatish madaniyatini oshirish marketing faoliyatining ichki samaradorligini ta’minlaydi. Oltinchidan, marketing faoliyati natijalarini muntazam baholab borish, xususan mijozlar qoniqishi, mijoz qiymati va marketing xarajatlarining samaradorligini tahlil qilish muhim hisoblanadi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Ish asosan nazariy va tahliliy yondashuvga asoslangan bo‘lib, keng ko‘lamli statistik tahlillar amalga oshirilmagan. Kelgusida marketing dasturlarining samaradorligini aniq ko‘rsatkichlar asosida baholash, mijozlar sodiqligi va xizmat sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur o‘rganish hamda raqamli marketing vositalarining ta’sirini amaliy tadqiqotlar orqali tahlil qilish muhim yo‘nalishlardan hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot transport korxonalarida marketing faoliyatini tizimli ravishda rivojlantirish uchun muhim ilmiy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. World Bank. Uzbekistan to Modernize Transport Infrastructure and Reform the Sector with Support from the World Bank. - Press release, March 2026. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2026/03/23/uzbekistan-to-modernize-transport-infrastructure-and-reform-the-sector-with-support-from-the-world-bank>
2. Ozbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Transport xizmatlarining yarmi avtomobil transporti hissasiga to‘g‘ri keladi. - Toshkent, 2025. <https://stat.uz/>
3. Statista. Public Transportation - Uzbekistan: Market Forecast. URL: <https://www.statista.com/outlook/mmo/shared-mobility/public-transportation/uzbekistan>
4. Booms B.H., Bitner M.J. Marketing strategies and organization structures for service firms // Marketing of Services. American Marketing Association, Chicago, 1981. - P. 47-51. URL: <https://blog.oxfordcollegeofmarketing.com/2020/10/08/understanding-the-7ps-of-the-marketing-mix/>
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni ““Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi <https://lex.uz/docs/-5030957>

6. “O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ. Interaktiv xizmatlar va sodiqlik dasturi.
<https://railway.uz/>
7. O‘zbekiston temir yo‘llari. E-ticket platformasi. URL:
<https://eticket.railway.uz/>
8. Akroush M.N. The 7Ps Classification of the Services Marketing Mix Revisited: An Empirical Assessment // Jordan Journal of Business Administration. - 2011. - Vol. 7, No. 1. URL:
https://www.researchgate.net/publication/349771276_The_7Ps_Classification_of_the_Services_Marketing_Mix_Revisited
9. Çelik E. et al. Services Marketing Mix Efforts of a Global Services Brand: The Case of DHL Logistics // Procedia - Social and Behavioral Sciences. - 2015. URL:
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567115004578>
10. Reinartz W., Krafft M., Hoyer W.D. The Customer Relationship Management Process: Its Measurement and Impact on Performance // Journal of Marketing Research. - 2004. - Vol. 41, No. 3. URL:
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1509/jmkr.41.3.293.35991>
11. Mithas S., Almirall D., Krishnan M.S. Do CRM Systems Cause One-to-One Marketing Effectiveness? - Statistical Science / arXiv preprint. URL:
<https://arxiv.org/pdf/math/0609199>
12. Wareewanich T. et al. The Influence of Customer Relationship Management on Logistics Performance - research synthesis. URL:
https://www.researchgate.net/publication/333033145_Customer_Relationship_Management_CRM_and_logistic_customer_satisfaction
13. Ianenko M., Ianenko M. et al. Digital transformation of marketing activities in transport systems management during COVID-19: experience, problems, prospects // Transportation Research Procedia. - 2022. URL:
<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9244582/>
14. Guerola-Navarro V. et al. Research model for measuring the impact of customer relationship management on performance indicators // Economic Research-Ekonomska Istraživanja. - 2020. URL:
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2020.1836992>
15. Pawelek M. Applying the goal programming in the management of the 7P marketing mix model at universities - case study // PLOS ONE. - 2021. URL:
<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0260067>
16. Tran N. et al. The Impact of 7Ps Green Marketing Mix on Customer Commitment and Willingness to Pay a Premium Price // Journal of Promotion Management. - 2025. URL:
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10496491.2025.2484712>
17. Salesforce. Transportation & Logistics CRM. URL:
<https://www.salesforce.com/travel-hospitality-transportation/transportation/>
18. World Bank. Logistics Performance Index 2.0. URL:
<https://lpi.worldbank.org/en/home>

19. Statista. Transportation & Logistics - Uzbekistan: Market Forecast. URL: <https://www.statista.com/outlook/mmo/transportation-logistics/uzbekistan>
20. Mintrans.uz. Temir yo'l chiptalarini xarid qilish bo'yicha yangi mobil dastur ishga tushdi. URL: <https://www.mintrans.uz/news/temir-yo-l-chiptalarini-xarid-qilish-bo-yicha-yangi-mobil-dastur-ishga-tushdi>
21. Centrum Logistics Group. Uzbekistan Logistics Report 2024 - annual report. URL: <https://www.uzdaily.uz/en/centrum-logistics-group-publishes-the-first-annual-report-on-logistics-in-the-history-of-uzbekistan/>
22. Highways Today. Uzbekistan's Vision for a Modern and Sustainable Transport Network. - 2025. URL: <https://highways.today/2025/08/25/uzbekistan-transport-network/>
23. Travel and Tour World. Uzbekistan Tourism Boom: Outbound Travel Surges Twenty-Four Percent. - 2025. URL: <https://www.travelandtourworld.com/news/article/uzbekistan-tourism-boom-outbound-travel-surges-twenty-four-percent-while-domestic-growth-drives-major-reforms/>
24. U.S. Department of Commerce, International Trade Administration. Uzbekistan - Market Overview. URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/uzbekistan-market-overview>
25. World Bank. Uzbekistan - Country Overview. URL: <https://www.worldbank.org/ext/en/country/uzbekistan>

HUDUDIIY IJTIMOIIY TABAQALASHUVNI IKKI DARAJALI KOMPOZIT INDEKS ASOSIDA BAHOLASHGA ILMIY-USLUBIIY YONDASHUVLAR

Xakimov Ziyodulla Axmadovich

Xalqaro Nordik universiteti
“Sanoatni boshqarish va raqamli
texnologiyalar” kafedrası professori, i.f.d
ORCID: 0000-0002-5063-6942
E-mail: z.xakimov@afu.uz

Adashaliyev Baxtiyorjon Valisher o‘g‘li

TDIU, “Buxgalteriya hisobi” kafedrası
katta o‘qituvchisi, PhD.

Annotatsiya

Mazkur maqolada hududiy ijtimoiy tabaqalashuvni baholash uchun ikki darajali kompozit indeks tizimi ishlab chiqildi. Tadqiqotda xalqaro statistik metodologiyalar, kompozit indekslar nazariyasi hamda tengsizlikni o‘lchash yondashuvlari tahlil qilindi. HITHI hududiy holat indeksleri va ITI milliy tengsizlik indeksini integratsiyalovchi matematik model taklif etildi. Hisoblash jarayonida robust normalizatsiya, geometrik agregatsiya va dispersion indikatorlar asosida baholash usullari qo‘llanildi. O‘zbekistonning 14 hududi bo‘yicha 2010-2024 yillar ma‘lumotlari asosida empirik tahlil amalga oshirildi. Natijalar hududlar bo‘yicha ijtimoiy rivojlanish darajasi oshganini hamda 2018-yildan keyin hududlararo tengsizlik kamayish tendensiyasi kuzatilganini ko‘rsatdi. Tadqiqot hududiy siyosat va strategik rejalashtirish uchun amaliy statistik instrument sifatida xizmat qilgan.

Kalit so‘zlar: hududiy tabaqalashuv, kompozit indeks, ijtimoiy tengsizlik, HITHI, ITI, robust normalizatsiya, geometrik agregatsiya, hududiy rivojlanish.

Аннотация

В данной статье разработана двухуровневая система композитных индексов для оценки территориальной социальной стратификации. В исследовании были проанализированы международные статистические методологии, теория композитных индексов и подходы к измерению неравенства. Предложена математическая модель, интегрирующая региональные индексы социального состояния HITHI и национальный индекс неравенства ITI. В процессе расчета использовались методы робастной нормализации, геометрической агрегации и оценки на основе дисперсионных показателей. Эмпирический анализ выполнен на основе данных 14 регионов Узбекистана за 2010-2024 годы. Результаты показали рост уровня социального развития регионов и тенденцию к снижению межрегионального неравенства после 2018 года. Исследование послужило практическим статистическим инструментом для региональной политики и стратегического планирования.

Ключевые слова: территориальная стратификация, композитный индекс, социальное неравенство, HITHI, ITI, робастная нормализация, геометрическая агрегация, региональное развитие.

Abstract

This article developed a two-level composite index system for assessing regional social stratification. The study analyzed international statistical methodologies, composite index theory, and inequality measurement approaches. A mathematical model integrating regional social condition indices (HITHI) and the national inequality index (ITI) was proposed. The calculation process applied robust normalization, geometric aggregation, and dispersion-based evaluation methods. An empirical analysis was conducted using data from 14 regions of Uzbekistan covering the period 2010-2024. The findings demonstrated an increase in regional social development levels and a decline in interregional inequality after 2018. The proposed system served as a practical statistical instrument for regional policy assessment and strategic planning.

Keywords: regional stratification, composite index, social inequality, HITHI, ITI, robust normalization, geometric aggregation, regional development.

KIRISH

Hududiy ijtimoiy tabaqalashuvni miqdoriy baholash zamonaviy iqtisodiy geografiya, hududiy iqtisodiyot va statistika metodologiyasining kesishgan nuqtasida shakllangan muhim ilmiy muammolardan biridir. Davlat boshqaruvi va strategik rejalashtirish jarayonlarida hududlar oʻrtasidagi nomutanosibliklarni tizimli ravishda aniqlash va baholash siyosiy-analitik qarorlar qabul qilishning muhim sharti hisoblanadi [1]; [2]. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlari (BMT BRM–2030) doirasida belgilangan 10-maqsad - “Tengsizlikni kamaytirish” - hududlararo farovonlik tafovutlarini muntazam monitoring qilish zarurligini taʼkidlaydi [3].

Xalqaro statistik amaliyotda hududiy rivojlanishni baholashda kompozit indekslar keng qoʻllaniladi. Jumladan, Inson taraqqiyoti indeksi (HDI) [4], OECD tomonidan ishlab chiqilgan Hududiy farovonlik indeksi (RWI) [5], Yevropa Komissiyasining Hududiy raqobatbardoshlik indeksi (RCI) [6], Italiyaning Adolatli va barqaror farovonlik indeksi (BES) [7], shuningdek Ijtimoiy taraqqiyot indeksi (SPI) [8] shular jumlasidandir. Ushbu indekslarning umumiy xususiyati shundaki, ular asosan bir darajali tuzilishga ega: ayrimlari hudud ichidagi rivojlanish darajasini kompleks baholaydi (HDI, RWI), boshqalari esa hududlar oʻrtasidagi tengsizlikni alohida koʻrsatkichlar orqali oʻlchaydi (Gini, Theil [9]; [10], Williamson [11]).

Amaldagi yondashuvlarda muhim metodologik cheklov mavjud. Birinchi turdagi indekslar hudud ichidagi koʻp oʻlchovli rivojlanishni baholaydi, biroq hududlar oʻrtasidagi tafovut darajasi haqida toʻliq tasavvur bermaydi. Ikkinchi turdagi koʻrsatkichlar esa tengsizlik darajasini aniqlaydi, lekin bu tengsizlikning qanday ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda shakllanganini ochib bermaydi. Sen-Stiglitz-Fitoussi komissiyasi farovonlikni baholashda koʻp oʻlchovlilik va tengsizlikka sezgirlikni

birlashtirish zarurligini ta'kidlagan [12], ammo bu yondashuvni amaliy jihatdan to'liq ifodalovchi metodologik model hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi - yuqorida qayd etilgan metodologik bo'shliqni bartaraf etishga qaratilgan holda, ikki darajali kompozit indeks tizimini ishlab chiqish va uni empirik ma'lumotlar asosida sinovdan o'tkazishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kompozit indeksning nazariy va metodologik asoslari OECD/JRC tomonidan ishlab chiqilgan "Composite Indicators Handbook"da tizimli ravishda bayon etilgan [15]. Ushbu qo'llanmaga ko'ra, kompozit indeksni shakllantirish yetti asosiy bosqichdan iborat: konseptual ramkani belgilash, ma'lumotlarni tanlash, yetishmayotgan ma'lumotlarga ishlov berish, multikollinearlikni tekshirish, normalizatsiya, vaznlash va agregatsiya. Saltelli va Saisana [16] kompozit indeksni tahlil va qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida ko'rib, ularning ishonchliligini baholash mezonlarini ishlab chiqqan.

Greco va hamkasblari [17] kompozit indekslar metodologiyasini chuqur tahlil qilib, to'rtta asosiy yo'nalishni ajratib ko'rsatgan: ko'rsatkichlarni tanlashning shaffof mezonlari, normalizatsiya usullarini qiyosiy tahlil qilish, vaznlash yondashuvlarini sezgirlik tahlili orqali baholash hamda agregatsiya funksiyalarini nazariy asoslash. Pollesch va Dale [18] normalizatsiya usullarini ekologik-iqtisodiy kontekstda solishtirib, Robust Min-Max usulining ekstremal qiymatlarga nisbatan barqarorligini asoslab bergan.

Inson taraqqiyoti indeksi (HDI) 1990-yildan buyon BMT Taraqqiyot dasturi tomonidan e'lon qilinib, eng keng qo'llaniladigan kompozit indekslardan biri hisoblanadi [4]. 2010-yilda amalga oshirilgan metodologik o'zgarishlar natijasida hisoblash usuli arifmetik o'rtadan geometrik o'rtaga o'zgartirildi [19]. Ushbu yondashuv komponentlar o'rtasida to'liq o'zaro almashuv mavjud emasligini hisobga olib, hududiy nomutanosibliklarni yashirib yubormaslikka xizmat qiladi. UNDP HDR-2024 hisobotida ushbu metodologiya 191 ta mamlakat va hudud uchun qo'llanilgan [20].

Tengsizlikni baholashning nazariy asoslari Theil [9] tomonidan ishlab chiqilgan va axborot nazariyasiga asoslangan dekompozitsion indekslar orqali rivojlantirilgan. Atkinson [10] ijtimoiy farovonlik funksiyasiga asoslangan tengsizlik indeksini taklif etib, maxsus parametr yordamida jamiyatning tengsizlikka munosabatini ifodalash imkonini yaratgan. Williamson [11] esa hududiy nomutanosiblikni aholi soni bilan vaznlash orqali baholash usulini ishlab chiqib, iqtisodiy rivojlanish va hududiy farqlar o'rtasidagi bog'liqlikni empirik asosda ko'rsatgan.

Amartya Sen tomonidan ishlab chiqilgan qobiliyatlar yondashuvi [13] farovonlikni faqat daromad bilan emas, balki insonning real imkoniyatlari va erkinliklari orqali baholash zarurligini asoslaydi. Ushbu yondashuv asosida Alkire va Foster [14] ko'p o'lchovli kambag'allikni baholash metodologiyasini ishlab chiqdi, bu esa keyinchalik Multidimensional Poverty Index (MPI) ning nazariy asosiga aylandi [21].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xalqaro amaliyotda hududiy farovonlikni baholash ikki asosiy yondashuvga tayanadi: birinchisi — kompozit yondashuv bo'lib, u hudud ichidagi ko'p o'lovchi rivojlanishni baholaydi; ikkinchisi — dispersiya yondashuvi bo'lib, u hududlar o'rtasidagi tengsizlik darajasini o'lovaydi. Stiglitz-Sen-Fitoussi komissiyasi [12] ushbu ikki yondashuvni birlashtirish zarurligini ta'kidlagan bo'lsa-da, amaliy jihatdan mukammal metodologik model hali ishlab chiqilmagan.

Mazkur tadqiqot ushbu metodologik bo'shliqni bartaraf etishga qaratilgan bo'lib, ikki darajali kompozit indeks tizimini taklif etadi. Ushbu tizim quyidagi funksional bog'liqlik orqali ifodalanadi:

$$ITI = f(HITHI_1, HITHI_2, \dots, HITHI_n)$$

bu yerda:

- $HITHI_i$ ($i = 1, 2, \dots, n$) - i -hudud uchun ijtimoiy tabaqalashuv holatini ifodalovchi kompozit indeks;
- ITI — mamlakat miqyosidagi umumiy ijtimoiy tabaqalashuv indeksi;
- n — hududlar soni.

Mazkur yondashuv metodologik jihatdan kompozit va tengsizlik yondashuvlarini birlashtiradi hamda xalqaro amaliyotda yangi ilmiy yechim sifatida baholanishi mumkin.

METODOLOGIYA

Taklif etilayotgan ikki darajali kompozit indeks tizimining hisoblash apparati to'rt ketma-ket bosqichdan iborat: standartlashtirish, vaznlash, HITHI agregatsiyasi va ITI hisoblash. 1-jadvalda mazkur bosqichlarning umumiy ko'rinishi taqdim etilgan.

1-jadval

Ikki darajali kompozit indeks tizimining hisoblash zanjiri

Bosqich	Vazifa	Usul	Halqaro asos	Natija
1. Standartlashtirish	Heterogen indikatorlarni [0; 100] shkalaga keltirish	Robust Min-Max va Winsorization (P5-P95)	OECD/JRC [15], UNDP [4]	Norm $(x_{i,j,r,t}) \in [0,100]$
2. Vaznlash	Yo'nalishlarning nisbiy ahamiyatini belgilash	Equal Weighting at Direction level (EW-D)	Sen [13], HDI [4]	$w_j = \frac{1}{m}$
3. HITHI agregatsiyasi	Hudud darajasidagi kompozit	WDA arifmetik va BDA geometrik va ε -floor	UNDP HDR-2010 [19]	$HITHI_{r,t} \in [0,100]$
4. ITI hisoblash	Mamlakat darajasidagi tengsizlik	Gini, Theil L, CV va Williamson kompoziti	Theil [9], Williamson [11]	$ITI_t \in [0,100]$

Birinchi bosqichda turli o'lovchi birliklarida ifodalangan indikatorlar yagona [0; 100] shkalaga keltiriladi. Pollesch va Dale [18] tomonidan ko'rsatilganidek, klassik Min-Max transformatsiya outlier-larga sezgir bo'lib, ekstremal hududlar mavjudligida qolgan kuzatuvlarni juda tor oralikka siqib qo'yadi. Mazkur kamchilikni bartaraf etish

uchun Wilcox [22] tomonidan ishlab chiqilgan robustlik nazariyasiga asoslangan Winsorization protsedurasi qo'llaniladi.

Har bir indikator uchun butun panel ma'lumotlarining 5- va 95-protsentil chegaralari hisoblanadi:

$$x_{min}^{GP} = P_5(\{x_{i,r,t}\}) \quad (2)$$

$$x_{max}^{GP} = P_{95}(\{x_{i,r,t}\}) \quad (3)$$

Goalpost chegaralaridan tashqaridagi qiymatlar tegishli protsentilgacha kesiladi:

$$clip(x) = \max(P_5, \min(P_{95}, x)) \quad (4)$$

Bu formula:

agar $x < P_5$ bo'lsa - qiymat P_5 ga tenglashtiriladi

agar $x > P_{95}$ bo'lsa - qiymat P_{95} ga tushiriladi

aks holda $\rightarrow$ xo'zgarishsiz qoladi

Indikator yo'nalishi atributiga (P — pozitiv, N — negativ, U — shaped) muvofiq uch xil transformatsiya formulasi qo'llaniladi:

$$Norm^P(x) = \frac{clip(x) - P_5}{P_{95} - P_5} \times 100 \quad (5)$$

$$Norm^N(x) = \frac{P_{95} - clip(x)}{P_{95} - P_5} \times 100 \quad (6)$$

$$Norm^U(x) = 100 - \frac{|clip(x) - x_{opt}|}{\max_{dev}} \times 100 \quad (7)$$

bu yerda:

x_{opt} - panel medianasi (U-shaped indikatorlar uchun normativ-optimal qiymat),

$\max_{dev}$ - shu indikator bo'yicha optimumdan eng katta og'ish.

Standartlashtirilgan indikatorlarni HITHI integral qiymatiga birlashtirishdan oldin ularning nisbiy ahamiyatini matematik tarzda aniqlovchi vaznlar belgilanishi shart. Halqaro adabiyotda beshta vaznlash yondashuvi mavjud: Equal Weighting (EW), Delphi, Analytic Hierarchy Process (AHP), Principal Component Analysis (PCA) va Data Envelopment Analysis (DEA) [15; 17]. Mazkur tadqiqotda Equal Weighting at Direction level (EW-D) - ierarxik teng vaznlash yo'nalish darajasida - sxemasi qo'llaniladi:

$$w_j = \frac{1}{m} \quad (8)$$

$$\sum_{j=1}^m w_j = 1, j = 1, 2, \dots, m \quad (9)$$

bu yerda:

m - yo'nalishlar soni.

Mazkur sxemaning markaziy matematik xususiyati - indikator - invariantlik teoremasi. Teoremaning bayoni va isboti quyidagicha.

Aytaylik, j-yo'nalishda n_j ta indikator mavjud bo'lib, ularning standartlashtirilgan qiymatlari

$$Norm(x_1), Norm(x_2), \dots, Norm(x_{n_j}) \quad (10)$$

ga teng bo'lsin.

Unda yo'nalishning kompozit qiymati arifmetik o'rta orqali aniqlanadi:

$$S_j = \frac{1}{n_j} \sum_{i=1}^{n_j} \text{Norm}(x_i) \quad (11)$$

$$S_j = \frac{1}{n_j} \sum_{i=1}^{n_j} \text{Norm}(x_i) \quad (12)$$

Bu yerda:

S_j - j -yo'nalishning kompozit indeksi

n_j - ushbu yo'nalishdagi indikatorlar soni

$\text{Norm}(x_i)$ - standartlashtirilgan indikator qiymati.

Agar yo'nalishga yangi (n_j+1) -indikator qo'shib, uning standartlashtirilgan qiymati mavjud kompozit qiymatga teng bo'lsa, ya'ni

$$\text{Norm}(x_{n_j+1}) = S_j \quad (13)$$

unda yangi kompozit qiymat o'zgarmaydi.

Isbot.

Yangi kompozit qiymat ta'rifiga ko'ra:

$$S'_j = \frac{1}{n_j+1} \left[\sum_{i=1}^{n_j} \text{Norm}(x_i) + \text{Norm}(x_{n_j+1}) \right] \quad (14)$$

$$S'_j = \frac{1}{n_j+1} \left[\sum_{i=1}^{n_j} \text{Norm}(x_i) + \text{Norm}(x_{n_j+1}) \right] \quad (15)$$

Endi

$$\text{Norm}(x_{n_j+1}) = S_j \quad (16)$$

ekanligini hisobga olamiz. Bundan tashqari,

$$\sum_{i=1}^{n_j} \text{Norm}(x_i) = n_j S_j \quad (17)$$

bo'lgani sababli:

$$S'_j = \frac{1}{n_j+1} (n_j S_j + S_j) = \frac{1}{n_j+1} (n_j + 1) S_j = S_j \quad (18)$$

$$S'_j = \frac{1}{n_j+1} (n_j S_j + S_j) = \frac{1}{n_j+1} (n_j + 1) S_j = S_j \quad (19)$$

Shunday qilib, kompozit indeks yangi indikator qo'shilganda o'zgarmasligi isbotlandi.

Demak, yangi indikatorning qo'shilishi yo'nalish kompozit qiymatini o'zgartirmaydi, agar uning qiymati yo'nalish o'rtachasiga yaqin bo'lsa. Mazkur teorema kelajakdagi statistik tizimlarda yangi indikatorlarning paydo bo'lishi yoki ba'zilarining to'xtatilishi sharoitida vaqt qatorining barqarorligini ta'minlaydi va EW-D yondashuvining metodologik mustahkamligini matematik isbotlaydi.

HITHI hudud darajasidagi kompozit indeks bo'lganligi sababli, uning agregatsiyasi ikki bosqichli differensial sxemada amalga oshiriladi. Yo'nalish ichidagi

agregatsiya (Within-Direction Aggregation, WDA) arifmetik o'rta yordamida bajariladi:

$$S_{j,r,t} = \frac{1}{n_j} \sum_i \text{Norm} (x_{i,j,r,t}) \quad (20)$$

Arifmetik o'rtaning tanlanishi konseptual asosga ega: bir yo'nalish ichidagi indikatorlar bir konseptual konstruktning bir-birini to'ldiruvchi (komplementar) o'lchovlaridir va kompensator-substitutiv mantiq qo'llaniladi.

Yo'nalishlar o'rtasidagi agregatsiya (Between-Direction Aggregation, BDA) geometrik o'rta orqali amalga oshiriladi:

$$\text{HITHI}_{r,t} = \left(\prod_{j=1}^m S_{j,r,t}^{\text{safe}} \right)^{\frac{1}{m}} \quad (21)$$

Bu yerda:

$\text{HITHI}_{r,t}$ - r -hudud va t -davr uchun yakuniy kompozit indeks

$S_{j,r,t}^{\text{safe}}$ - nol qiymatdan himoyalangan (safe-adjusted) yo'nalish indeksi

m - yo'nalishlar soni

$\prod$ - barcha yo'nalish indekslarining ko'paytmasi

$(\cdot)^{1/m}$ - geometrik o'rta.

Bu yerda S^{safe} epsilon-floor protsedurasi orqali aniqlanadi:

$$S_{j,r,t}^{\text{safe}} = \max (S_{j,r,t}, \varepsilon), \varepsilon = 0.1 \quad (22)$$

Geometrik o'rtaning tanlanishi to'rtta asosga ega: birinchidan, yo'nalishlar bir-birini almashtirmaydigan (non-substitutable) mustaqil komponentlardir [13]; ikkinchidan, HDI 2010-yilgi metodologik islohotidan beri aynan geometrik o'rta asoslanadi [19]; uchinchidan, geometrik o'rta hududiy nomutanosibliklarni «yashirmaydi» va indeksning differensial qobiliyatini kuchaytiradi; to'rtinchidan, epsilon-floor matematik barqarorlikni ta'minlaydi va nol-muammoning oldini oladi.

ITI mamlakat darajasidagi tengsizlik o'lchovi sifatida HITHI dan farqli paradigmaga asoslanadi. Halqaro adabiyotda hududlararo tengsizlikni o'lchashning beshta klassik indikator mavjud: Gini koeffitsienti, Theil L (Mean Log Deviation, MLD), variatsiya koeffitsienti (CV), Williamson indeksi va Atkinson indeksi [9]; [10]; [11]; [23]. Ulardan har biri tengsizlikning ma'lum bir aspektini ifodalaydi va birgalikda ko'p o'lchovli diagnostikani ta'minlaydi.

Mazkur tadqiqotda ITI ning to'rt komponentli kompozit yondashuvi tanlangan: Gini (umumiy tengsizlik), Theil L (strukturaviy dekompozitsiya), CV (intuitiv dispersiya) va Williamson (aholi vaznlangan tengsizlik). Atkinson indeksi konseptual jihatdan boy bo'lsa-da, e'tirof parametri (ε) ning subyektiv tanlanishi tufayli kompozitga kiritilmagan. Har t-yil uchun, n ta hududning HITHI qiymatlaridan to'rtta dispersion indikator quyidagi formulalar bilan hisoblanadi:

$$G_t = \frac{1}{2n^2\mu} \sum_i \sum_j |HITHI_{i,t} - HITHI_{j,t}| \quad (23)$$

$$T_t = \frac{1}{n} \sum_i \ln \left(\frac{\mu}{HITHI_{i,t}} \right) \quad (24)$$

$$CV_t = \frac{\sigma}{\mu} \times 100 \quad (25)$$

$$W_t = \frac{\sqrt{\sum_i \left(\frac{p_i}{P} \right) (HITHI_{i,t} - \mu_w)^2}}{\mu_w} \quad (26)$$

Bu yerda:

μ - HITHI qiymatlarining o'rtacha qiymati

σ - standart og'ish

p_i - i -hudud aholisi

P - umumiy aholi soni

μ_w - aholi-vaznlangan o'rtacha qiymat.

To'rtta dispersion indikatorni jamlashdan oldin gibril yondashuv (nazariy va empirik tasdiq) bilan goalpost chegaralari belgilanadi va teskari yo'nalishli min-max transformatsiyasi qo'llaniladi:

$$\text{Norm}(I_t) = \frac{I_{\max} - I_t}{I_{\max} - I_{\min}} \times 100 \quad (27)$$

Yakuniy ITI kompozit qiymati to'rtta normallashtirilgan indikatorning o'rta arifmetigi sifatida hisoblanadi:

$$ITI_t = \frac{1}{4} [\text{Norm}(G_t) + \text{Norm}(T_t) + \text{Norm}(CV_t) + \text{Norm}(W_t)] \quad (28)$$

Goalpost chegaralari xalqaro adabiyotdagi "past tengsizlik" klassifikatsiyalariga asoslanadi:

$$Gini \in [0, 0.30]$$

$$Theil L \in [0, 0.15]$$

$$CV \in [0, 33\%]$$

$$Williamson \in [0, 0.30] [11].$$

TAHLIL VA NATIJALAR

Ikki darajali kompozit indeks tizimi O'zbekiston Respublikasining 14 ta ma'muriy-hududiy birligi (12 ta viloyat, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent shahri) bo'yicha 2010-2024 yillarni qamrab olgan empirik ma'lumotlar asosida sinovdan o'tkazildi. Ma'lumotlar manbai sifatida O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy statistik bazasi qo'llanildi [24].

Tadqiqot doirasida 12 ta tematik yo'nalish bo'yicha shakllantirilgan 181 ta indikator tahlil qilindi. Ulardan 164 tasi to'liq panel ma'lumot sifatida ishlatildi, bu umumiy indikatorlar sonining 90,6 foizini tashkil etadi. Qolgan 17 ta indikator metodologik mezonlar asosida - qisqa vaqt qatori mavjudligi yoki hududiy qamrov yetarli emasligi sababli - tahlildan chiqarib tashlandi.

Umumiy panel ma'lumotlar hajmi quyidagicha shakllandi: 14 ta hudud $\times$ 15 yil $\times$ 164 ta indikator = 34 440 ta kuzatuv. Mazkur hajm kompozit indeksni shakllantirish uchun OECD/JRC tomonidan tavsiya etilgan minimal statistik talab (5 000 ta kuzatuv)dan sezilarli darajada yuqoridir [15].

Indikatorlar yo'nalish xususiyatiga ko'ra uch guruhga ajratildi. Pozitiv (P) atributga ega indikatorlar soni 129 ta bo'lib, ular umumiy to'plamning 78,7 foizini tashkil etdi. Negativ (N) atributli indikatorlar 30 ta yoki 18,3 foizni tashkil etdi. U-shaklli (optimal qiymatga ega) indikatorlar esa 5 ta bo'lib, ularning ulushi 3,0 foizga teng. Mazkur tasnif indikatorlarni normalizatsiya qilish va keyingi agregatsiya bosqichlari uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

2-jadval.

164 ta indikatorning yo'nalish atributi bo'yicha taqsimoti

Atribut	Talqin	Soni	Foiz	Misol
P	Yuqori qiymat = qulay holat	129	78,7	OTT talabalari soni, kutilayotgan umr davomiyligi
N	Past qiymat = qulay holat	30	18,3	Go'daklar o'limi, jinoyatchilik darajasi
U	Optimum atrofida = qulay holat	5	3,0	Tug'ilish koeffitsiyenti, aholi zichligi
JAMI	-	164	100,0	-

HITHI agregatsiyasidan keyin $14 \times 15 = 210$ ta hudud-yil qiymati hisoblangan. 3-jadvalda 2024-yil bo'yicha 14 ta hududning HITHI qiymatlari va 2010-yilga nisbatan o'sish dinamikasi taqdim etilgan.

3-jadval.

4 hudud bo'yicha HITHI qiymatlari (2010 va 2024) va 14 yillik dinamika

№	Hudud	HITHI 2010	HITHI 2024	Δ absolyut	Δ nisbiy (%)
1	Toshkent shahri	50.2	60.9	10.7	21.3
2	Samarqand viloyati	46.3	56.3	10.0	21.7
3	Farg'ona viloyati	46.7	54.8	8.0	17.2
4	Toshkent viloyati	43.6	54.7	11.1	25.4
5	Andijon viloyati	41.5	52.6	11.0	26.5
6	Qashqadaryo viloyati	43.0	51.9	8.9	20.7
7	Namangan viloyati	41.9	49.8	7.9	18.8
8	Surxondaryo viloyati	39.4	48.3	8.9	22.7
9	Buxoro viloyati	38.2	47.8	9.6	25.2
10	Xorazm viloyati	37.5	46.4	8.9	23.7
11	Qoraqalpog'iston Respublikasi	38.3	42.6	4.2	11.0
12	Jizzax viloyati	35.2	40.9	5.7	16.2
13	Navoiy viloyati	32.7	38.5	5.8	17.8
14	Sirdaryo viloyati	29.1	34.7	5.5	19.0
	Respublika o'rtachasi	40.3	48.6	8.3	20.6

Empirik natijalarda 2010-2024 yillarda barcha 14 ta hudud HITHI qiymatlari sezilarli darajada oshgan. Respublika oʻrtacha HITHI qiymati 2010-yildagi 40.3 ball dan 2024-yilda 48.6 ballgacha oʻsgan, bu absolyut oʻsish 8.3 ball yoki 20.6% nisbiy oʻsishni tashkil etadi. 2024-yilda Toshkent shahri eng yuqori HITHI qiymatiga (60.9 ball) ega boʻlib, eng past pozitsiyadagi Sirdaryo viloyati (34.7 ball) bilan oʻrtasidagi farq 1.8 baravarni tashkil etadi.

ITI hisoblanishi natijasida 2010-2024 yillarni qamrab olgan 15 ta yillik tengsizlik qiymati shakllantirilgan. 4-jadvalda ITI va toʻrtta dispersion komponentning yillik dinamikasi taqdim etilgan.

4-jadval.

ITI va dispersion komponentlarning yillik dinamikasi (2010-2024 yillar)

Yil	Gini	Theil L	CV, foizda	Williamson	ITI
2010	0.0770	0.0097	14.17	0.1122	71.9
2011	0.0774	0.0099	14.25	0.1113	71.8
2012	0.0806	0.0108	14.99	0.1184	70.3
2013	0.0834	0.0114	15.48	0.1253	69.0
2014	0.0869	0.0122	16.12	0.1330	67.4
2015	0.0841	0.0115	15.56	0.1275	68.7
2016	0.0920	0.0135	17.07	0.1415	65.3
2017	0.0916	0.0145	17.08	0.1330	65.9
2018	0.0969	0.0153	17.83	0.1445	63.8
2019	0.0882	0.0130	16.44	0.1311	67.1
2020	0.0920	0.0142	17.07	0.1362	65.7
2021	0.0891	0.0133	16.40	0.1297	67.1
2022	0.0943	0.0147	17.29	0.1350	65.3
2023	0.0938	0.0144	17.36	0.1388	65.1
2024	0.0831	0.0114	15.23	0.1183	69.8

ITI dinamikasi U-shaped tendensiyanı namoyish etadi. 2010-yilda ITI 71.9 ball bilan past tengsizlik darajasiga ($60 \leq ITI < 75$) tegishli edi. 2010-2018 yillarda hududlararo tengsizlik asta-sekin oʻsgan: ITI 71.9 dan 63.8 gacha pasaygan (-8.0 punkt). Eng yuqori tengsizlik 2018-yilda kuzatilgan ($ITI = 63.8$). 2018 yildan keyin tengsizlikning kamayish tendensiyasi kuzatiladi va 2024 yilga kelib ITI 69.8 ball bilan past tengsizlik darajasiga qaytib kelgan.

Taklif etilgan ikki darajali kompozit indeks tizimi beshta unikal metodologik xususiyatga ega. Birinchidan, Robust Min-Max + Winsorization usuli klassik Min-Max transformatsiyasining outlier-sezgirlik kamchiligini bartaraf etadi va xalqaro amaliyot [15]; [18]; [22] bilan toʻliq mos keladi. Ikkinchidan, EW-D vaznlash sxemasi indikator-invariantlik teoremasi orqali matematik tarzda asoslangan va vaqt qatori barqarorligini taʼminlaydi. Uchinchidan, ikki bosqichli differensial agregatsiya (WDA arifmetik + BDA geometrik) Sen kommensuratsiya inkori prinsipini hisobga oladi va UNDP HDR-2010 [19] metodologik islohoti bilan muvofiq keladi. Toʻrtinchidan, ITI ning toʻrt komponentli kompoziti tengsizlikni umumiy, strukturaviy, dispersion va demografik vaznlangan jihatlardan kompleks oʻlchaydi. Beshinchidan, gibrid

goalpost-anchored normalizatsiya xalqaro klassifikatsiyalar bilan to'g'ridan-to'g'ri taqqoslash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda ishlab chiqilgan tizim xalqaro amaliyotdagi mavjud kompozit indekslar bilan quyidagi jihatlardan farqlanadi: HDI [4] va RWI [5] bir-darajali kompozit indekslar bo'lib, hudud darajasidagi holatni baholaydilar, ammo hududlararo tengsizlik bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri ma'lumot bermaydilar. Theil indeksi va Williamson indeksi [9]; [11] tengsizlikni o'lchaydilar, ammo strukturaviy kompozit yondashuvni emas. Mazkur tadqiqotning original hissasi shundan iboratki, u har ikkala paradigmani yagona tizimda funksional bog'liqlik orqali sintez qiladi: $ITI = f(HITHI_1, \dots, HITHI_n)$.

Tadqiqotning ma'lum cheklovlarini ham ta'kidlash zarur. Birinchidan, HITHI agregatsiyasida EW-D vaznlash sxemasi qo'llaniladi, qaysiki yo'nalishlar o'rtasidagi konseptual o'ziga xoslikni hisobga olmaydi. Alternativ vaznlash usullari (AHP, PCA) bilan sezgirlik testi kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishni belgilashi mumkin. Ikkinchidan, tahlil O'zbekistonning 14 ta hududi bilan cheklangan; tizimning boshqa mamlakatlarga (xususan, Markaziy Osiyo va MDH mintaqasi) keng miqyosda tatbiq etilishi metodologik mustahkamligini yanada tasdiqlashi mumkin. Uchinchidan, ITI ning prognozlash imkoniyatlari mashinaviy o'rganish modellari (Decision Tree, Random Forest, XGBoost) yordamida kelajakdagi tadqiqot bosqichlarida o'rganilishi rejalashtirilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot hududiy ijtimoiy tabaqalashuvni baholashning ikki darajali kompozit indeks tizimini ishlab chiqishga bag'ishlangan bo'lib, xalqaro statistik amaliyotdagi metodologik bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan. Tadqiqotning to'rtta original ilmiy hissasi belgilangan: (i) Sen-Alkire-Foster qobiliyatlar paradigmasi va Gini-Theil dispersiya paradigmasini yagona analitik tizimda sintez qiluvchi konseptual ramka; (ii) indikator-invariantlik teoremasi va EW-D vaznlash sxemasining matematik isboti; (iii) ikki bosqichli differensial agregatsiya yondashuvi (WDA arifmetik + BDA geometrik); (iv) ITI uchun gibril goalpost-anchored normalizatsiya prosedurasini.

Empirik tatbiq O'zbekiston Respublikasining 14 ta hududi bo'yicha 2010-2024 yillarni qamrab olgan 164 ta indikator asosida amalga oshirilgan. Natijalar tizimning konseptual va matematik mustahkamligini empirik tarzda tasdiqladi: HITHI qiymatlari [21,8; 70,1] oraliqda joylashdi, Respublika o'rtacha qiymati 40.3 dan 48.6 gacha o'sdi (20.6%); ITI dinamikasi U-shaped tendensiyani namoyish etib, 2018 yildagi tengsizlik cho'qqisidan keyin kamayish tendensiyasini ko'rsatdi.

Taklif etilgan tizim hududiy siyosat samaradorligini baholash, davlat investitsiyalarini ustuvor yo'naltirish va xalqaro reytinglarda mamlakat o'rnini aniqlash uchun samarali instrumentni taqdim etadi. Tizimning replikatsiyaga yaroqliligi va xalqaro standartlarga muvofiqligi uning boshqa mamlakatlar va mintaqalarga keng miqyosli tatbiq etilishi imkoniyatini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.-P. Mismeasuring Our Lives: Why GDP Doesn't Add Up. - New York: The New Press, 2010. - 178 p.
2. Iammarino S., Rodriguez-Pose A., Storper M. Regional Inequality in Europe: Evidence, Theory and Policy Implications // Journal of Economic Geography. - 2019. - Vol. 19, No. 2. - P. 273-298.
3. United Nations. The 2030 Agenda for Sustainable Development: Resolution A/RES/70/1. - New York: UN General Assembly, 2015. - 35 p.
4. UNDP. Human Development Report 2023/2024: Breaking the Gridlock. - New York: United Nations Development Programme, 2024. - 318 p.
5. OECD. How's Life in Your Region? Measuring Regional and Local Well-being. - Paris: OECD Publishing, 2014. - 184 p.
6. Annoni P., Dijkstra L. The EU Regional Competitiveness Index 2022. - Luxembourg: European Commission, JRC, 2023. - 76 p.
7. ISTAT. Benessere Equo e Sostenibile (BES) 2023. - Roma: Istituto Nazionale di Statistica, 2023. - 240 p.
8. Porter M.E., Stern S., Green M. Social Progress Index 2024. - Washington: Social Progress Imperative, 2024. - 120 p.
9. Theil H. Economics and Information Theory. - Amsterdam: North-Holland, 1967. - 488 p.
10. Atkinson A.B. On the Measurement of Inequality // Journal of Economic Theory. - 1970. - Vol. 2, No. 3. - P. 244-263.
11. Williamson J.G. Regional Inequality and the Process of National Development // Economic Development and Cultural Change. - 1965. - Vol. 13, No. 4. - P. 1-84.
12. Stiglitz J., Sen A., Fitoussi J.-P. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. - Paris, 2009. - 292 p.
13. Sen A. Development as Freedom. - Oxford: Oxford University Press, 1999. - 366 p.
14. Alkire S., Foster J. Counting and Multidimensional Poverty Measurement // Journal of Public Economics. - 2011. - Vol. 95, No. 7-8. - P. 476-487.
15. OECD/JRC. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. - Paris: OECD Publishing, 2008. - 158 p.
16. Saltelli A., Saisana M. Composite Indicators between Analysis and Advocacy // Social Indicators Research. - 2007. - Vol. 81, No. 1. - P. 65-77.
17. Greco S., Ishizaka A., Tasiou M., Torrisi G. On the Methodological Framework of Composite Indices: A Review of the Issues // Social Indicators Research. - 2019. - Vol. 141, No. 1. - P. 61-94.
18. Pollesch N.L., Dale V.H. Normalization in Sustainability Assessment: Methods and Implications // Ecological Economics. - 2016. - Vol. 130. - P. 195-208.
19. UNDP. Human Development Report 2010: The Real Wealth of Nations - Pathways to Human Development. - New York: United Nations Development Programme, 2010. - 238 p.

20. UNDP. Technical Notes on Calculating the Human Development Indices. - New York: HDRO, 2024. - 24 p.
21. Alkire S., Kanagaratnam U., Suppa N. The Global Multidimensional Poverty Index (MPI) 2024. - Oxford: OPHI, 2024. - 56 p.
22. Wilcox R.R. Introduction to Robust Estimation and Hypothesis Testing. 5th ed. - Cambridge, MA: Academic Press, 2022. - 818 p.
23. Cowell F.A. Measuring Inequality. 3rd ed. - Oxford: Oxford University Press, 2011. - 256 p.
24. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Statistika taqvimi 2026 yil uchun. - Toshkent: stat.uz , 2026.

HUDUDLARNING IJTIMOIIY TABAQALASHUV TENDENTSIYALARINI BAHOLASH YO‘NALISHLARINI ANIQLASHGA ILMIY YONDASHUVLAR

Sobirov Azizbek Avazbekovich

TDIU, “Marketing” kafedrası PhD., dotsent

ORCID:0009-0006-5886-3783

E-mail: a.sobirov@tsue.uz

Annotatsiya

Mazkur maqolada hududiy ijtimoiy tabaqalashuvni baholashning ikki darajali kompozit indeks tizimi ishlab chiqildi. Tadqiqotda kompozit indekslar nazariyasi, tengsizlikni o‘lchash metodlari va xalqaro statistik yondashuvlar tahlil qilindi. Hududiy ijtimoiy holatni ifodalovchi HITHI hamda mamlakat miqyosidagi tengsizlikni ifodalovchi ITI indeksleri integratsiyalashgan model asosida hisoblandi. Hisoblash jarayonida robust normalizatsiya, geometrik agregatsiya va dispersion indikatorlardan foydalanildi. O‘zbekistonning 14 hududi bo‘yicha 2010–2024 yillar ma’lumotlari asosida empirik baholash amalga oshirildi. Natijalar hududlar bo‘yicha ijtimoiy rivojlanish ko‘rsatkichlari oshganini hamda hududlararo tafovutlarning bosqichma-bosqich kamayganini ko‘rsatdi. Taklif etilgan tizim hududiy siyosat, strategik rejalashtirish va statistik monitoring uchun amaliy metodologik instrument sifatida tavsiya etildi.

Kalit so‘zlar: hududiy tabaqalashuv, kompozit indeks, ijtimoiy tengsizlik, HITHI, ITI, robust normalizatsiya, geometrik agregatsiya, hududiy rivojlanish.

Аннотация

В статье разработана двухуровневая система композитных индексов для оценки территориальной социальной стратификации. В исследовании проанализированы теория композитных индексов, методы измерения неравенства и международные статистические подходы. Индексы HITHI, отражающие региональное социальное состояние, и ITI, характеризующий национальное неравенство, были рассчитаны на основе интегрированной модели. В процессе расчётов использовались методы робастной нормализации, геометрической агрегации и дисперсионные показатели. Эмпирическая оценка выполнена по данным 14 регионов Узбекистана за 2010–2024 годы. Результаты показали рост показателей социального развития регионов и постепенное сокращение межрегиональных различий. Предложенная система рекомендована как практический методологический инструмент для региональной политики, стратегического планирования и статистического мониторинга.

Ключевые слова: территориальная стратификация, композитный индекс, социальное неравенство, HITHI, ITI, робастная нормализация, геометрическая агрегация, региональное развитие.

Abstract

This article developed a two-level composite index system for assessing regional social stratification. The study analyzed composite index theory, inequality

measurement methods, and international statistical approaches. HITHI indices representing regional social conditions and the ITI index reflecting national inequality were calculated using an integrated model. The methodology applied robust normalization, geometric aggregation, and dispersion indicators. An empirical assessment was conducted using data from 14 regions of Uzbekistan covering the period 2010–2024. The findings demonstrated an increase in regional social development indicators and a gradual reduction in interregional disparities. The proposed system was recommended as a practical methodological instrument for regional policy, strategic planning, and statistical monitoring.

Keywords: regional stratification, composite index, social inequality, HITHI, ITI, robust normalization, geometric aggregation, regional development.

KIRISH

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 2015-yilda qabul qilingan Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) hududlararo tafovutlarni kamaytirishni global rivojlanish siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri sifatida belgiladi [1]. Shu asosda Oʻzbekiston Respublikasi ham 2023-yil 11-sentabrda qabul qilingan “Oʻzbekiston–2030” strategiyasida 100 ta maqsadni oʻz ichiga olgan 5 ta ustuvor yoʻnalish doirasida hududiy farovonlikni taʼminlashni davlat siyosatining muhim vazifalaridan biri sifatida belgiladi [2]. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2022-yildagi 83-son qarori bilan 16 ta milliy Barqaror rivojlanish maqsadi va 125 ta vazifa tasdiqlanib, hududiy rivojlanishni monitoring qilishning statistik asoslari shakllantirildi [3]. Soʻnggi UNDP Inson taraqqiyoti hisobotiga koʻra, Oʻzbekiston 193 davlat orasida 107-oʻrinni egallagan boʻlib, HDI koʻrsatkichi 0,740 ni tashkil etgan [4].

Hududlararo va hudud ichidagi ijtimoiy tabaqalashuvni baholashda kompozit indekslar metodologiyasi muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Kompozit indeksning ishonchliliigi va ilmiy asoslanganligi, avvalo, uning tarkibiga kiritilgan yoʻnalishlarning toʻgʻri tanlanishiga bogʻliq. OECD-JRC tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro qoʻllanmada indikatorlarni tanlashda nazariy asoslanganlik, statistik mavjudlik hamda siyosiy ahamiyat mezonlarini birgalikda hisobga olish tavsiya etiladi [5]. Ijtimoiy tadqiqotlar metodologiyasida esa triangulyatsiya prinsipi bir hodisani bir nechta mustaqil manba asosida baholash imkonini beruvchi ishonchli yondashuv sifatida eʼtirof etilgan [6].

Mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy muammosi quyidagicha ifodalanadi: Oʻzbekistonning 14 hududi kesimida ijtimoiy tabaqalashuvni baholash uchun koʻp oʻlchovli kompozit indeks yoʻnalishlarini qaysi metodologik mezonlar asosida tanlash mumkin? Amaldagi xalqaro yondashuvlar koʻpincha faqat bitta manbaga — masalan, OECD yoki UNDP metodologiyasiga tayanadi va milliy strategik xususiyatlarni toʻliq aks ettirmaydi. Bunday yondashuv rivojlanayotgan davlatlar, jumladan Oʻzbekiston sharoitida ayrim cheklovlarga ega.

Birinchidan, mahalliy statistik bazaning xususiyatlari va maʼlumotlar yetishmovchiligi xalqaro metodologiyalar bilan toʻliq mos kelmasligi mumkin. Ikkinchidan, kambagʻallikni qisqartirish, mahalla tizimini rivojlantirish va raqamli iqtisodiyot kabi milliy ustuvor yoʻnalishlar xalqaro indekslarda mustaqil oʻlchov

sifatida yetarli darajada aks ettirilmagan. Uchinchidan, ilmiy nazariya, xalqaro standartlar va milliy strategik maqsadlar o'rtasidagi muvozanatni aniq metodologik yondashuv asosida ta'minlash zarur.

Mazkur muammoni hal etish maqsadida ushbu maqolada Triangulyatsion Konvergensiya Indeksi (TCI) modeli taklif etiladi. Tadqiqotning maqsadi — nazariy yondashuvlar, xalqaro indekslar va milliy strategik hujjatlar konvergensiyasiga asoslangan holda Hududlarning Ijtimoiy Tabaqalashuv Holati Indeksi (HITHI) yo'nalishlarini tanlashning ilmiy asoslangan, miqdoriy va shaffof metodologiyasini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar amalga oshirildi:

1. triangulyatsion konvergensiya prinsipining matematik apparatini ishlab chiqish;
2. sakkizta potensial yo'nalish bo'yicha uch manbaning konvergensiyasini hisoblash;
3. yo'nalishlarni indeks tarkibiga kiritish mezonlarini empirik asoslash;
4. modelning og'irlik koeffitsiyentlariga sezgirligini tahlil qilish.

Maqolaning ilmiy yangiligi triangulyatsiya prinsipini kompozit indekslarni shakllantirish jarayonida miqdoriy binar matritsalar asosida formallashtirish hamda siyosiy-strategik konvergensiya manbasini metodologiyaga tizimli ravishda integratsiya qilishdan iborat. Taklif etilgan yondashuv O'zbekiston sharoitida birinchi marta qo'llanilmoqda va uni boshqa rivojlanayotgan davlatlarda ham hududiy ijtimoiy tabaqalashuvni baholashda qo'llash imkoniyati mavjud.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ijtimoiy tabaqalashuvning klassik nazariyalari

Ijtimoiy tabaqalashuv tahlilining nazariy asoslari XIX asrda K. Marks tomonidan ishlab chiqilgan sinfiy bo'linish nazariyasidan boshlanadi [7]. Marks ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish asosida jamiyatni asosiy sinflarga bo'lishni ilmiy asoslab bergan. M. Veber esa tabaqalashuvni ko'p o'lchovli hodisa sifatida tushunib, sinf (iqtisodiy holat), status (ijtimoiy nufuz) va siyosiy hokimiyat o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni tahlil qilgan [8]. Veberning bu uch o'lchovli yondashuvi zamonaviy stratifikatsiya tadqiqotlarining metodologik tayanchini tashkil etadi.

XX asr ikkinchi yarmida E.O. Wright [9] zamonaviy ishlab chiqarish munosabatlarini hisobga olgan holda Marks-Veber sintezi asosida postindustrial sinflarning analitik klassifikatsiyasini ishlab chiqdi. R. Erikson va J.H. Goldthorpe [10] tomonidan tuzilgan EGP (Erikson-Goldthorpe-Portocarero) klassi tahlili xalqaro qiyoslar uchun standartlashgan operatsional asbob bo'lib qoldi. G. Standing [11] esa zamonaviy mehnat bozoridagi tarkibiy o'zgarishlarni hisobga olib, "prekariat" - nostandart bandlik sharoitidagi yangi ijtimoiy guruh tushunchasini kiritdi.

Tengsizlik dinamikasini izohlovchi eng ta'sirli zamonaviy ish T. Piketning "Kapital XXI asrda" tadqiqoti hisoblanadi [12]. Piketty 20 davlat bo'yicha 200 yillik ma'lumotlarni tahlil qilib, kapital daromadi (r) iqtisodiy o'sish darajasidan (g) yuqori bo'lganda boylik konsentratsiyasi avtomatik kuchayadi degan asosiy gipotezani

isbotladi ($r > g$). Bu yondashuv hozirgi kunda hududlararo daromad tafovutlari tahlilida muhim metodologik asosga aylangan.

Kambag'allik va deprivatsiya nazariyalari

A. Sen tomonidan ishlab chiqilgan qobiliyatlar yondashuvi (capabilities approach) farovonlikni faqat daromad orqali emas, balki insonning o'z hayotini tanlash erkinligi va imkoniyatlari asosida baholashni taklif etadi [13]. Sen yondashuvi BMTning Inson Taraqqiyoti Indeksining (HDI) konseptual asosi bo'lib xizmat qildi va M. ul-Haq [14] tomonidan operatsional uch o'lchovli (sog'liq, ta'lim, daromad) modelga aylantirildi.

P. Townsend kambag'allikni nisbiy deprivation (mahrumlik) tushunchasi orqali izohlab, kambag'allik chizig'ini absolyut emas, balki jamiyatdagi standart hayot darajasidan kelib chiqib aniqlashni taklif qildi [15]. Bu yondashuvni S. Alkire va J. Foster [16] empirik darajaga ko'tarib, Ko'p o'lchovli kambag'allik indeksi (Multidimensional Poverty Index, MPI) metodologiyasini ishlab chiqdilar. MPI bugungi kunda UNDP va OPHI tomonidan dunyo bo'yicha har yili hisoblanadi va xalqaro qiyoslama uchun asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

Madaniy kapital, ta'lim va sog'liqdagi tabaqalashuv

P. Bourdieu [17] iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy kapitalning o'zaro almashinuvi nazariyasini ishlab chiqib, ta'lim tizimining tabaqalashuvni qayta ishlab chiqarish mexanizmlari haqida fundamental savol qo'ydi. J. Coleman esa ijtimoiy kapital tushunchasini o'quvchilar muvaffaqiyatining sotsial tarmoqlardan kelib chiqadigan resurslarga bog'liqligini empirik isbotlash orqali ilmiy asosga oldi [18].

Sog'liqdagi tabaqaviy tafovutlar bo'yicha M. Marmot [19] uzoq yillik tadqiqotlari natijasida "ijtimoiy gradient" fenomenini aniqladi: sog'liq darajasi nafaqat eng past kambag'al qatlamda, balki butun ijtimoiy iyerarxiya bo'ylab pasayib boradi. R. Wilkinson va K. Pickett [20] esa daromad tengsizligi va sog'liq ko'rsatkichlari o'rtasidagi mustahkam korrelyatsiyani 23 davlat bo'yicha empirik tasdiqladilar.

Avlodlararo mobillik va hududiy tafovutlar

Avlodlararo ijtimoiy mobillikni o'lchashda eng ta'sirli zamonaviy ish R. Chetty va hamkasblari tomonidan ishlab chiqilgan Opportunity Atlas hisoblanadi [21]. Mualliflar 20 million amerikalikning soliq ma'lumotlari asosida har bir hudud (graflik) bo'yicha mobillikning kauzal effektini aniqladilar va bolalikda yashash hududi keyingi hayotdagi muvaffaqiyatga 60% kauzal ta'sir ko'rsatishini isbotladilar [22]. Bundan oldin G. Solon [23] avlodlararo daromad elastikligi (intergenerational earnings elasticity, IGE) ni nazariy va empirik asoslab bergan, M. Corak esa "Great Gatsby Curve" fenomenini aniqlab - tengsizlik yuqori bo'lgan jamiyatlarda mobillik darajasi past bo'lishini empirik isbotlagan [24].

Hududiy iqtisodiy geografiya va institutlar

P. Krugman tomonidan ishlab chiqilgan yangi iqtisodiy geografiya nazariyasi hududlararo tafovutlarning iqtisodiy mexanizmlarini aglomeratsiya, ko'chish xarajatlari va miqyos iqtisodiyoti orqali izohlaydi [25]. D. Acemoglu va J. Robinson [26] esa institutlarning iqtisodiy o'sish va tabaqalashuvga ta'sirini tarixiy-empirik tarzda tahlil qilib, inklyuziv institutlarning rivojlanish uchun zarurati haqidagi

kontseptsiyani ishlab chiqdilar. U. Beck [27] tomonidan kiritilgan “risk society” (xavf jamiyati) tushunchasi esa zamonaviy jamiyatlarda ekologik va texnologik xavflarning tabaqaviy taqsimlanishi muammolariga e’tibor qaratadi.

METODOLOGIYA

TCI modelining matematik apparati

Triangulyatsion Konvergensiya Indeksi (TCI) modeli har bir potensial yo‘nalish duchun uchta alohida konvergensiya ko‘rsatkichini hisoblash va ularni og‘irlikli yig‘indi asosida yakuniy indeksga birlashtirish tamoyiliga asoslanadi.

Birinchi komponent — nazariy konvergensiya ko‘rsatkichi:

$$T_d = \frac{1}{N_T} \sum_{j=1}^{N_T} \theta_{jd}, \theta_{jd} \in \{0,1\} \quad (1)$$

bu yerda:

- N_T — tahlilga jalb qilingan klassik va zamonaviy nazariy maktablar soni;
- θ_{jd} — j -nazariya d -yo‘nalishni qamrab olishini ifodalovchi binar baho.

Ikkinchi komponent — xalqaro indekslar konvergensiya:

$$I_d = \frac{1}{N_I} \sum_{k=1}^{N_I} \iota_{kd}, \iota_{kd} \in \{0,1\} \quad (2)$$

bu yerda:

- N_I — tahlilga jalb qilingan xalqaro kompozit indekslar soni;
- ι_{kd} — k -indeks d -yo‘nalishni o‘lchashini bildiruvchi binar indikator.

Uchinchi komponent — siyosiy-strategik konvergensiya:

$$P_d = \frac{1}{N_P} \sum_{m=1}^{N_P} \pi_{md}, \pi_{md} \in \{0,1\} \quad (3)$$

bu yerda:

- N_P — tahlilga jalb qilingan davlat strategik hujjatlari soni;
- π_{md} — m -hujjatda d -yo‘nalish mavjudligini bildiruvchi binar baho.

Yakuniy Triangulyatsion Konvergensiya Indeksi quyidagi ko‘rinishda aniqlanadi:

$$TCI_d = w_T \cdot T_d + w_I \cdot I_d + w_P \cdot P_d, \sum w = 1 \quad (4)$$

bu yerda:

- w_T — nazariy asoslanganlik og‘irligi;
- w_I — xalqaro standartlarga muvofiqlik og‘irligi;
- w_P — milliy siyosiy moslik og‘irligi.

Mazkur tadqiqotda akademik ustuvorlik prinsipi asosida quyidagi og‘irliklar qabul qilindi:

$$w_T = 0.40, w_I = 0.35, w_P = 0.25$$

Bunda nazariy asoslanganlik ilmiy tadqiqotning konseptual yadrosi sifatida eng yuqori ulushni egallaydi, xalqaro standartlarga moslik ikkinchi ustuvor komponent sifatida baholanadi, milliy strategik moslik esa siyosiy-amaliy relevanti aks ettiradi. Mazkur og'irliklarning yakuniy natijalarga ta'siri sensitivlik tahlili asosida qo'shimcha tekshirildi.

Manbalarni tanlash mezonlari

Birinchi manba (nazariy maktablar) uchun tanlash mezonlari quyidagilar: (a) ijtimoiy tabaqalashuv nazariyasiga konseptual hissa qo'shgan; (b) xalqaro akademik adabiyotda kamida 100 dan ortiq sitat indeksiga ega; (v) zamonaviy empirik tadqiqotlar uchun metodologik asos beradi. Mezonlar asosida 20 ta nazariy maktab yoki asoschi tanlandi.

Ikkinchi manba (xalqaro indekslar) uchun tanlash mezonlari:

a) yetakchi xalqaro tashkilot (BMT, OECD, EU) yoki universitet (Oxford, Harvard, Stanford) tomonidan ishlab chiqilgan;

b) muntazam ravishda yangilanadi va ko'plab davlatlarni qamrab oladi (≥ 100 davlat);

v) ochiq metodologiya va to'liq dokumentatsiyaga ega;

g) xalqaro akademik va siyosiy auditoriyada keng e'tirof etilgan.

Bu mezonlar asosida 7 ta indeks tanlandi: UNDP HDI, UNDP MPI, OECD Regional Well-being, EU Regional Competitiveness Index 2.0, EU Social Progress Index, UN-Habitat City Prosperity Index, Chetty Opportunity Atlas.

Uchinchi manba (davlat hujjatlari) uchun tanlash mezonlari: (a) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni yoki Vazirlar Mahkamasi qarori darajasidagi normativ-huquqiy hujjat; (b) hozirgi vaqtda kuchda; (v) hududiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bo'yicha strategik ahamiyatga ega; (g) lex.uz huquqiy bazasida rasman e'lon qilingan. Bu mezonlar asosida 6 ta tayanch hujjat tanlandi.

Kontent-tahlil va kodirovka jarayoni

Har uch manba bo'yicha tahlil K. Krippendorff [28] tomonidan ishlab chiqilgan kontent-tahlil metodologiyasi asosida amalga oshirildi. Binar kodirovka jarayoni quyidagi qadamlardan iborat:

1-qadam: har bir yo'nalish uchun aniq operatsional ta'rif tuzildi (masalan, "daromad va mulk tabaqalashuvi" - daromad, mulk va boylik taqsimotidagi tafovutlarni o'lchovchi indikatorlar).

2-qadam: har bir manba (nazariy maktab, xalqaro indeks, davlat hujjati) bo'yicha matniy tahlil o'tkazilib, mazkur manba u yoki bu yo'nalishni qamrab oladimi degan savolga 0 yoki 1 baho beriladi.

3-qadam: kodirovka shaffof codebook orqali hujjatlashtirildi. Har bir 1 yoki 0 bahosi mos manbada qaysi konkret konsepsiya, indikator yoki maqsad bilan asoslanganligi qayd etiladi.

4-qadam: yakuniy matritsa qurilib, formulalar (1)-(4) bo'yicha hisoblar amalga oshiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy konvergensiya tahlili (T_d)

Ijtimoiy tabaqalashuvning klassik va zamonaviy nazariy adabiyotlari tahlili 20 ta nufuzli maktab va asoschining 8 ta yo‘nalishga aloqasini binar matritsada aks ettirdi. 1-jadvalda yo‘nalishlar bo‘yicha xulosalar berilgan.

1-jadval.

Nazariy konvergensiya skori¹ (T_d), $N_T = 20$

Yo‘nalish	Maktablar soni	T_d
1. Daromad va mulk tabaqalashuvi	8/20	0.400
2. Kambag‘allik va ijtimoiy mahrumlik	8/20	0.400
3. Mehnat va kasb bo‘yicha tabaqalashuv	5/20	0.250
4. Ta‘lim va madaniy kapital tabaqalashuvi	8/20	0.400
5. Aholi salomatligidagi tabaqaviy tafovutlar	5/20	0.250
6. Avlodlararo ijtimoiy mobillik	6/20	0.300
7. Hududiy infratuzilma va raqamli tabaqalashuv	4/20	0.200
8. Institutsional-siyosiy va ekologik tabaqalashuv	4/20	0.200

Eng yuqori nazariy konvergensiya 1, 2 va 4-yo‘nalishlar (har biri $T_d = 0.400$) ega. Bu mantiqiy: daromad, kambag‘allik va ta‘limning klassik nazariyalari (Marks, Veber, Sen, Bourdieu, Coleman) eng uzun tarixiy ildizga ega. Eng past konvergensiya 7 va 8-yo‘nalishlarda ($T_d = 0.200$) qayd etildi, chunki infrastruktura-raqamli va institutsional-ekologik yo‘nalishlar nisbatan zamonaviy konseptual qatlamlar bilan bog‘liq.

Xalqaro indekslar konvergensiya (I_d)

Ikkinchi triangulyatsion manba sifatida 7 ta yetakchi xalqaro kompozit indeks tanlandi va ularning yo‘nalishlarni qamrab olishi binar matritsada aks ettirildi. UNDP MPI [29], OECD Regional Well-being [30], EU Regional Competitiveness Index 2.0 [31], EU Social Progress Index [32], UN-Habitat City Prosperity Index [33] va Chetty Opportunity Atlas hududiy darajadagi taqqoslama uchun asosiy xalqaro standart vositalar hisoblanadi.

2-jadval.

Xalqaro indekslar konvergensiya skori² (I_d), $N_I = 7$

Yo‘nalish	Indeks soni	I_d
1. Daromad va mulk tabaqalashuvi	5/7	0.714
2. Kambag‘allik va ijtimoiy mahrumlik	4/7	0.571
3. Mehnat va kasb bo‘yicha tabaqalashuv	4/7	0.571
4. Ta‘lim va madaniy kapital tabaqalashuvi	6/7	0.857
5. Aholi salomatligidagi tabaqaviy tafovutlar	6/7	0.857
6. Avlodlararo ijtimoiy mobillik	1/7	0.143
7. Hududiy infratuzilma va raqamli tabaqalashuv	6/7	0.857
8. Institutsional-siyosiy va ekologik tabaqalashuv	4/7	0.571

¹ Muallif tomonidan adabiy manbalar [7]-[27] asosida hisoblangan.

² Muallif tomonidan xalqaro institutsional manbalar [4], [21], [29]-[33] asosida hisoblangan

Eng yuqori xalqaro konvergensiya 4, 5 va 7-yoʻnalishlarda (har biri $I_d = 0.857$) qayd etildi. Bu shuni koʻrsatadiki, taʼlim, sogʻliq va infrastruktura oʻlchovlari xalqaro standartda eng keng tan olingan oʻlchovlardir. Eng past konvergensiya 6-yoʻnalish boʻyicha $I_d = 0.143$ - yaʼni avlodlararo mobillik faqat Chetty Opportunity Atlas tomonidan toʻgʻridan-toʻgʻri operatsionallashtirilgan, qolgan oltita indeksda alohida oʻlchov sifatida mavjud emas.

Milliy strategik konvergensiya (P_d)

Uchinchi manba sifatida Oʻzbekiston Respublikasining 6 ta tayanch strategik hujjatlari tanlandi: 2023-yil 11-sentabr PF-158 “Oʻzbekiston-2030” strategiyasi [2]; 2022-yil 28-yanvar PF-60 “2022-2026-yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi” [34]; 2024-yil 23-sentabr PF-143 “Kambagʻallikni qisqartirish va aholi turmush farovonligini oshirish” dasturi [35]; 2020-yil 5-oktabr PF-6079 “Raqamli Oʻzbekiston-2030” strategiyasi [36]; 2018-yil 7-dekabr PF-5590 “Sogʻliqni saqlash tizimini rivojlantirish konsepsiyasi 2019-2025” [37]; va 2022-yil 21-fevral VMQ-83 “Barqaror Rivojlanish Milliy Maqsadlari” 16 ta milliy maqsad va 125 ta vazifa [3].

3-jadval.

Milliy strategik konvergensiya skorlari¹ (P_d), $N_P = 6$

Yoʻnalish	Hujjatlar soni	P_d
1. Daromad va mulk tabaqalashuvi	4/6	0.667
2. Kambagʻallik va ijtimoiy mahrumlik	5/6	0.833
3. Mehnat va kasb boʻyicha tabaqalashuv	5/6	0.833
4. Taʼlim va madaniy kapital tabaqalashuvi	4/6	0.667
5. Aholi salomatligidagi tabaqaviy tafovutlar	5/6	0.833
6. Avlodlararo ijtimoiy mobillik	4/6	0.667
7. Hududiy infratuzilma va raqamli tabaqalashuv	6/6	1.000
8. Institutsional-siyosiy va ekologik tabaqalashuv	4/6	0.667

Eng yuqori milliy konvergensiya 7-yoʻnalish ($P_d = 1.000$) boʻyicha qayd etildi - barcha tahlilga jalb qilingan hujjatlar infrastruktura va raqamli rivojlanishni alohida ustuvor maqsad sifatida belgilagan. Eng quyi konvergensiya 1, 4, 6 va 8-yoʻnalishlarda ($P_d = 0.667$) boʻlib, bu hujjatlarning bu yoʻnalishlarni asosan PF-158, PF-60 va VMQ-83 ning kompleks tarkibi orqali qamrab olishini koʻrsatadi.

Yakuniy TCI hisobi

Uch manbaning konvergensiya skorlari ogʻirlikli yigʻindi orqali yakuniy TCI koʻrsatkichiga aylantirildi (4-jadval). Akademik ustuvorlik prinsipiga muvofiq qabul qilingan ogʻirliklar: $w_T = 0.40$, $w_I = 0.35$, $w_P = 0.25$.

¹ Muallif tomonidan Oʻzbekiston Respublikasi strategik hujjatlari [2], [3], [34]-[37] asosida lex.uz huquqiy bazasidan hisoblangan.

4-jadval.

Yakuniy Triangulyatsion Konvergensiya Indeksi (TCI) va inklyuziya qarorlari¹

№	Yo'nalish	T_d (0.40)	I_d (0.35)	P_d (0.25)	TCI_d	Inklyuziya qarori
1	Daromad va mulk tabaqalashuvi	0.400	0.714	0.667	0.5767	O'rta kiritish
2	Kambag'allik va ijtimoiy mahrumlik	0.400	0.571	0.833	0.5683	O'rta kiritish
3	Mehnat va kasb bo'yicha tabaqalashuv	0.250	0.571	0.833	0.5083	O'rta kiritish
4	Ta'lim va madaniy kapital tabaqalashuvi	0.400	0.857	0.667	0.6267	Kuchli kiritish
5	Aholi salomatligidagi tabaqaviy tafovutlar	0.250	0.857	0.833	0.6083	Kuchli kiritish
6	Avlodlararo ijtimoiy mobillik	0.300	0.143	0.667	0.3367	Shartli (maxsus asosli)
7	Hududiy infratuzilma va raqamli tabaqalashuv	0.200	0.857	1.000	0.6300	Kuchli kiritish
8	Institutsional-siyosiy va ekologik tabaqalashuv	0.200	0.571	0.667	0.4467	Shartli kiritish

Inklyuziya mezonlari va sensitivlik tahlili

Yo'nalishlarni HITHI tarkibiga kiritish bo'yicha qaror qabul qilish uchun to'rt darajali baholash shkalasi qo'llanildi: $TCI \geq 0.60$ - kuchli kiritish; $0.50 \leq TCI < 0.60$ - o'rta kiritish; $0.30 \leq TCI < 0.50$ - shartli kiritish (qo'shimcha asoslash bilan); $TCI < 0.30$ - kiritilmaydi.

Modelning og'irliklarga sezgiriligini tekshirish uchun uch alternativ og'irlik konfiguratsiyasi tahlil qilindi (5-jadval): A varianti - akademik ustuvorlik (qabul qilingan); B varianti - teng vazn; C varianti - hudud-mosroq.

5-jadval.

TCI sensitivlik tahlili: og'irliklarning natijaga ta'siri²

№	Yo'nalish	Variant A akademik (0.40/0.35/0.25)	Variant B teng vazn (0.33/0.34/0.33)	Variant C hudud-mosroq (0.35/0.30/0.35)	Variatsiya amplitudasi
1	Daromad va mulk	0.5767	0.5949	0.5876	0.0182
2	Kambag'allik va mahrumlik	0.5683	0.6013	0.6031	0.0348
3	Mehnat va kasb	0.5083	0.5518	0.5506	0.0435
4	Ta'lim va madaniy kapital	0.6267	0.6434	0.6305	0.0167
5	Aholi salomatligi	0.6083	0.6489	0.6363	0.0406
6	Avlodlararo mobillik	0.3367	0.3676	0.3812	0.0445
7	Infrastruktura va raqamli	0.6300	0.6874	0.6771	0.0574
8	Institutsional-ekologik	0.4467	0.4803	0.4748	0.0336

Sensitivlik tahlili shuni ko'rsatadiki, og'irliklarni o'zgartirish TCI qiymatlarida 0.017-0.057 amplituda doirasidagi nisbatan kichik o'zgarishlarga olib keladi. Eng muhimi - inklyuziya qarorlari (kuchli, o'rta, shartli kategoriyalar) barcha uch og'irlik

¹ 1-, 2- va 3-jadvallarning sintezi asosida muallif tomonidan hisoblangan.

² Muallif tomonidan TCI hisoblari asosida tuzilgan.

variantida o'zgarmaydi. Bu fakt mazkur metodologik dizaynning og'irliklarga kuchli bog'liq emasligini va natijalarning ishonchliligini tasdiqlaydi.

Natijalarning umumiy talqini

Triangulyatsion konvergensiya tahlili sakkiz yo'nalishning yetti tasini HITHI tarkibiga kiritish uchun yetarli ilmiy asos beradi ($TCI \geq 0.50$ yoki shartli kiritish maqomida). Yagona istisno - 6-yo'nalish (avlodlararo mobillik) bo'lib, uning past TCI ko'rsatkichi (0.337) maxsus muhokama talab etadi (5.3-bo'limga qarang).

Yo'nalishlarning iyerarxik tartibi qo'yidagi talqinlarga ishora qiladi:

a) Eng kuchli konvergensiya ($TCI \geq 0.60$) ta'lim, sog'liq va infrastruktura yo'nalishlarida qayd etildi. Bu yo'nalishlar nazariya, xalqaro standart va milliy siyosatda eng yuqori darajada uyg'unlikni namoyon etadi. Bu mantiqiy: BMTning Inson Taraqqiyoti Indeksi (HDI) [4] aynan ta'lim va sog'liqqa asoslangan, raqamli infrastruktura esa O'zbekiston "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasining markaziy ustuvorligi hisoblanadi [36].

b) O'rta konvergensiya ($0.50 \leq TCI < 0.60$) daromad, kambag'allik va mehnat yo'nalishlarida qayd etildi. Bu yo'nalishlar metodologik jihatdan asoslangan, biroq ularning operatsionallashuvi xalqaro indekslarda ko'pincha bevosita emas, balki bilvosita amalga oshiriladi (masalan, daromad tafovuti Gini koeffitsiyenti orqali, kambag'allik MPI orqali).

v) Shartli konvergensiya ($TCI < 0.50$) institutsional-ekologik yo'nalishda kuzatildi ($TCI = 0.447$). Bu natija mantiqiy: institutsional o'lchovlar (boshqaruv sifati, korrupsiya darajasi, qonun ustuvorligi) va ekologik o'lchovlar (havo va suv sifati, yer degradatsiyasi) bevosita ijtimoiy tabaqalashuvga emas, balki uning kontekstual omillariga taalluqli. Mazkur yo'nalish HITHI ga kiritiladi, lekin alohida "kontekstual o'lchov" maqomida talqin qilinadi.

Modelning og'irliklarga ishonchliligi

Sensitivlik tahlili (5-jadval) ko'rsatadiki, og'irliklarni o'zgartirish TCI qiymatlarini sezilarli darajada o'zgartirmaydi: o'rtacha amplituda 0.034 ni tashkil etadi. Eng muhimi - inklyuziya qarorlari uch og'irlik variantida bir xil bo'lib qoladi. Bu kompozit indeksni qurish bo'yicha xalqaro qo'llanmada [5] ta'kidlangan robustlik talabiga to'liq mos keladi.

Mazkur natija mazkur model dizaynidagi muhim metodologik xususiyatga ishora qiladi: uch manba mustaqil ravishda yo'nalishlarning asoslanishini tasdiqlaganda, og'irlik tanlovi natijaga ikkilamchi ahamiyatga ega bo'lib qoladi. Bu - triangulyatsiya yondashuvining asosiy konseptual afzalligi: bir manbaning kuchsizligi qolgan ikki manba tomonidan kompensatsiya qilinadi.

6-yo'nalish bo'yicha alohida muhokama

6-yo'nalish (avlodlararo ijtimoiy mobillik) $TCI = 0.337$ ko'rsatkichi bilan eng past konvergensiya ega. Lekin uni HITHI tarkibida saqlab qolish uchun to'rt nazariy va kontekstual asoslar mavjud.

Birinchidan, mobillik tabaqalashuv tahlilining ikki o'lchovli yondashuvini ta'minlaydi: qolgan etti yo'nalish tabaqalashuvning hozirgi statik holatini o'lchasa, mobillik dinamik o'zgaruvchanlik darajasini baholaydi. A. Sen [13] qobiliyatlar

yondashuvda o'zlikni rivojlantirish imkoniyati konsepsiyaning markaziy elementi hisoblanadi. M. Corak [24] tomonidan empirik isbotlangan "Great Gatsby Curve" fenomeni mobillik va tengsizlik o'rtasidagi tescari bog'liqlikni ko'rsatadi.

Ikkinchidan, mazkur lo'yiha O'zbekistonning 14 hududi kesimida tabaqalashuvni baholashga yo'naltirilgan. Klassik avlodlararo mobillik tahlili (lonjityudal kuzatuvlar) o'rni, biz hudud doirasidagi mobillik dinamikasini o'lchashga yo'naltirilgan yondashuvni qabul qilamiz. R. Chetty va N. Hendren tomonidan amerikalik 20 million bola ma'lumotlari asosida isbotlanganidek [22], bolalik hududining keyingi hayotdagi muvaffaqiyatga kauzal ta'siri 60% ni tashkil etadi. Mahalliy darajadagi mobillik proksi indikatorlari sifatida quyidagilar qo'llanilishi mumkin: ichki migratsiya darajasi; yosh tadbirkorlar (15-34 yosh) ulushi; oliy ta'limga qabul koeffitsiyenti; maktab bitiruvchilarining keyingi bosqichga o'tish ulushi.

Uchinchidan, milliy strategik kontekstda "O'zbekiston-2030" strategiyasining markaziy maqsadi sifatida belgilangan "har bir insonga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish" printsipli [2] aslida avlodlararo mobillikning bevosita ifodasidir. Strategiyaning birinchi ustuvor yo'nalishidagi 100 maqsaddan ko'pi (maktabgacha ta'lim, oliy ta'lim, malaka oshirish, yoshlar tadbirkorligi) avlodlararo mobillikning amaliy dasturlarini namoyon etadi.

To'rtinchidan, akademik metodologiya oltin standarti tadqiqotchining o'z metodologiyasining cheklovlarini ochiqcha tan olishni talab etadi. K. Krippendorff [28] ta'kidlaganidek, kontent-tahlilda zaif manba zaifroq xulosalarni, lekin natijaning yaroqsizligini emas, balki ehtiyotkor talqin qilinishini talab etadi. Shu tariqa, 6-yo'nalish HITHI tarkibida shartli kiritish maqomi bilan saqlanadi va dissertatsiyada uning cheklovlari ochiqcha aks ettiriladi. Bu yondashuv O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining BRMM portalidagi mavjud ma'lumotlardan [39] foydalanish va kelgusida so'rovlar tashkil etish bilan kuchaytiriladi.

Modelning xalqaro va siyosiy ahamiyati

UNDP ning so'nggi hisobotiga ko'ra, O'zbekiston yuqori HDI kategoriyasiga kirgan davlatlar (HDI = 0.740) qatorida 107-o'rinni egallab turibdi [38]. Mazkur darajaga erishish uchun davlat hududiy tafovutlarni qisqartirishga alohida e'tibor qaratmoqda - bu PF-158 ning birinchi va ikkinchi ustuvor yo'nalishlarida (har bir insonga sharoit yaratish va aholi farovonligi) aks ettirilgan. Mazkur tadqiqotda taklif etilgan TCI modeli bu strategik vazifani ilmiy asoslangan monitoring tizimi orqali ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

Modelning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u: (a) Senat va Vazirlar Mahkamasiga aniq miqdoriy ko'rsatkichlar taqdim eta oladi; (b) BRMM milliy maqsadlari [3] ijrosini hudud darajasida nazorat qilish imkonini beradi; (v) hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarining samaradorligini baholash uchun standart asbob bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning cheklovlari

Mazkur tadqiqotning bir nechta cheklovlarini tan olish lozim. Birinchidan, binar kodirovka usuli (0/1) ma'lum darajada soddalashtirish kiritadi: ba'zi nazariyalar

yo‘nalishni “qisman” yoki “shartli” qamrab olishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda uchlamchi (0/0.5/1) yoki uzluksiz [0,1] kodirovka usullarini sinash mumkin.

Ikkinchidan, og‘irliklarning tanlanishi ($w_T = 0.40$, $w_I = 0.35$, $w_P = 0.25$) qisman ekspert qarori asosida amalga oshirildi. Sensitivlik tahlili natijalarni xronologik tarzda mustahkamlasa-da, kelgusi tadqiqotlarda Analytical Hierarchy Process (AHP) yoki Best-Worst Method (BWM) usullari orqali og‘irliklarni empirik aniqlash mumkin.

Uchinchidan, manbalar to‘plami muayyan vaqt nuqtasiga qaratilgan. Yangi nazariy maktablar paydo bo‘lishi, xalqaro indekslar metodologiyasining yangilanishi yoki strategik hujjatlarning qabul qilinishi modelni yangilashni talab qiladi. Mazkur masalani hal qilish uchun TCI ni davriy (3-5 yilda bir marta) qayta hisoblash tavsiya etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur maqolada Hududlarning Ijtimoiy Tabaqalashuv Holat Indeksi (HITHI) yo‘nalishlarini metodologik jihatdan tanlashning yangi yondashuvi - Triangulyatsion Konvergensiya Indeksi (TCI) modeli ishlab chiqildi va ilmiy asoslandi. Tadqiqot natijalari kompozit indekslar qurishda nazariy asoslanganlik, xalqaro standartlarga muvofiqlik hamda milliy strategik moslikni yagona tizimda integratsiyalash mumkinligini ko‘rsatdi.

Birinchidan, triangulyatsiya prinsipi kompozit indeks metodologiyasiga miqdoriy shaklda tatbiq etildi. Uchta mustaqil manba - nazariy maktablar, xalqaro indekslar va davlat strategik hujjatlari - asosida qurilgan binar konvergensiya matritsalarini yo‘nalishlarni tanlashning shaffof, takrorlanuvchi va ilmiy asoslangan mexanizmini yaratdi. Mazkur yondashuv subyektiv ekspert baholarining ta‘sirini kamaytirib, indeks tuzilmasining metodologik ishonchliligini oshirdi.

Ikkinchidan, sakkizta potensial yo‘nalish bo‘yicha amalga oshirilgan hisob-kitoblar HITHI tarkibini ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi. Ta‘lim va infratuzilma yo‘nalishlari eng yuqori konvergensiya darajasini namoyon etdi va hududiy tabaqalashuvni belgilovchi ustuvor komponentlar sifatida ajralib chiqdi. Sog‘liqni saqlash yo‘nalishi ham yuqori konvergensiya kategoriyasiga kirdi. Daromad, kambag‘allik va mehnat bozori bilan bog‘liq yo‘nalishlar o‘rta konvergensiya guruhini tashkil etdi. Mobillik hamda institutsional-ekologik yo‘nalishlar esa qo‘shimcha konseptual asoslash bilan indeks tarkibiga kiritilishi mumkin bo‘lgan shartli komponentlar sifatida baholandi.

Uchinchidan, sensitivlik tahlili TCI modelining matematik va metodologik barqarorligini tasdiqladi. Turli og‘irlik kombinatsiyalarida inklyuziya natijalarining o‘zgarmasligi modelning ishonchlilik darajasi yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa taklif etilgan metodologiya nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham barqaror ekanligini anglatadi.

To‘rtinchidan, model O‘zbekiston Respublikasining amaldagi strategik hujjatlari bilan uyg‘un holda ishlab chiqildi. Xususan, “O‘zbekiston-2030” strategiyasi, BRM monitoring tizimi, raqamli iqtisodiyot, hududiy rivojlanish va kambag‘allikni qisqartirishga oid davlat dasturlari bilan moslik HITHI indeksining amaliy ahamiyatini kuchaytiradi. Bu holat indeksdan hududiy siyosat samaradorligini baholash, resurslarni

ustuvor taqsimlash va hududlararo tafovutlarni monitoring qilishda foydalanish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Birinchidan, HITHI indeksini O'zbekiston Respublikasining hududiy rivojlanish monitoring tizimiga bosqichma-bosqich integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Bu hududlar kesimida ijtimoiy tabaqalashuv holatini muntazam kuzatish va strategik qarorlar qabul qilish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, Milliy statistika qo'mitasi va tegishli davlat organlari tomonidan HITHI uchun zarur indikatorlar bazasini muntazam yangilab borish hamda hududiy ma'lumotlarning ochiqqligini kengaytirish tavsiya etiladi. Statistik ma'lumotlarning to'liqligi va sifatini oshirish indeks natijalarining aniqligini mustahkamlaydi.

Uchinchidan, indeks natijalaridan davlat investitsiyalari, ijtimoiy dasturlar va infratuzilma loyihalarini hududlar kesimida ustuvorlashtirishda foydalanish mumkin. Ayniqsa, konvergensiya darajasi past hududlarga yo'naltirilgan maqsadli siyosat hududlararo tafovutlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, HITHI metodologiyasini Markaziy Osiyo davlatlari va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar sharoitida qo'llash imkoniyatlarini o'rganish tavsiya etiladi. Bu metodologiya xalqaro moslashuvchanligi va universalligini baholashga imkon beradi.

Beshinchidan, kelgusidagi tadqiqotlarda modelni yanada takomillashtirish maqsadida uzluksiz kodlash tizimlari, Analitik Ierarxiya Jarayoni (AHP), Best-Worst Method (BWM), mashinaviy o'rganish yondashuvlari hamda longitudinal validatsiya usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu indeksning prognozlash va analitik salohiyatini sezilarli darajada kengaytiradi.

Mazkur tadqiqot kompozit indekslar metodologiyasi rivojiga ilmiy hissa qo'shib, hududiy ijtimoiy tabaqalashuvni baholashning yangi integrallashgan modelini taklif etdi. Taklif etilgan TCI modeli ilmiy asoslanganligi, shaffofligi, xalqaro standartlarga mosligi va amaliy qo'llanish imkoniyatlari bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution A/RES/70/1 adopted by the General Assembly on 25 September 2015. - New York: United Nations, 2015. - URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-6600413>

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 21-fevraldagi 83-son "2030-yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirishni jadallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-5870397>

4. UNDP. Human Development Report 2025: A matter of choice - People and possibilities in the age of AI. - New York: United Nations Development Programme, 2025. - URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2025>

5. OECD, European Commission JRC. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide / Nardo M., Saisana M., Saltelli A., Tarantola S., Hoffmann A., Giovannini E. - Paris: OECD Publishing, 2008. - 162 p. - ISBN 978-92-64-04345-9. - DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264043466-en>
6. Denzin N. K. The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods. - Chicago: Aldine Publishing, 1978. - 368 p. - ISBN 978-0-202-30215-4.
7. Marx K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. 1. - Hamburg: Otto Meissner, 1867. - 784 S.
8. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie. - Tübingen: Mohr Siebeck, 1922. - 945 S.
9. Wright E. O. Classes. - London: Verso, 1985. - 343 p. - ISBN 978-0-86091-104-9.
10. Erikson R., Goldthorpe J. H. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies. - Oxford: Clarendon Press, 1992. - 429 p. - ISBN 978-0-19-827392-1.
11. Standing G. The Precariat: The New Dangerous Class. - London: Bloomsbury Academic, 2011. - 198 p. - ISBN 978-1-84966-352-6.
12. Piketty T. Capital in the Twenty-First Century. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014. - 696 p. - ISBN 978-0-674-43000-6.
13. Sen A. Development as Freedom. - Oxford: Oxford University Press, 1999. - 366 p. - ISBN 978-0-19-289330-7.
14. Haq M. ul. Reflections on Human Development. - New York: Oxford University Press, 1995. - 288 p. - ISBN 978-0-19-510193-5.
15. Townsend P. Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standards of Living. - Harmondsworth: Penguin Books, 1979. - 1216 p.
16. Alkire S., Foster J. Counting and multidimensional poverty measurement // Journal of Public Economics. - 2011. - Vol. 95, No. 7-8. - P. 476-487. - DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.006>
17. Bourdieu P. The forms of capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. J. Richardson. - New York: Greenwood Press, 1986. - P. 241-258.
18. Coleman J. S. Social capital in the creation of human capital // American Journal of Sociology. - 1988. - Vol. 94, Supplement. - P. S95-S120. - DOI: <https://doi.org/10.1086/228943>
19. Marmot M. The Health Gap: The Challenge of an Unequal World. - London: Bloomsbury Publishing, 2015. - 400 p. - ISBN 978-1-4088-5799-6.
20. Wilkinson R., Pickett K. The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better. - London: Allen Lane, 2009. - 331 p. - ISBN 978-1-84614-039-6.
21. Chetty R., Friedman J. N., Hendren N., Jones M. R., Porter S. R. The Opportunity Atlas: Mapping the Childhood Roots of Social Mobility // American Economic Review. - 2026. - Vol. 116, No. 1. - P. 1-51. - DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.20200108>

22. Chetty R., Hendren N., Kline P., Saez E. Where is the Land of Opportunity? The Geography of Intergenerational Mobility in the United States // Quarterly Journal of Economics. - 2014. - Vol. 129, No. 4. - P. 1553-1623. - DOI: <https://doi.org/10.1093/qje/qju022>
23. Solon G. Intergenerational mobility in the labor market // Handbook of Labor Economics. Vol. 3A / eds. O. Ashenfelter, D. Card. - Amsterdam: Elsevier, 1999. - P. 1761-1800.
24. Corak M. Income inequality, equality of opportunity, and intergenerational mobility // Journal of Economic Perspectives. - 2013. - Vol. 27, No. 3. - P. 79-102. - DOI: <https://doi.org/10.1257/jep.27.3.79>
25. Krugman P. Geography and Trade. - Cambridge, MA: MIT Press, 1991. - 156 p. - ISBN 978-0-262-11159-6.
26. Acemoglu D., Robinson J. A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. - New York: Crown Publishers, 2012. - 544 p. - ISBN 978-0-307-71921-8.
27. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. - London: Sage, 1992. - 260 p. - ISBN 978-0-8039-8345-8.
28. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to Its Methodology. 2nd ed. - Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2004. - 413 p. - ISBN 978-0-7619-1545-4.
29. UNDP & OPHI. Global Multidimensional Poverty Index 2024: Poverty amid conflict. - New York: UNDP; Oxford: OPHI, 2024. - URL: <https://hdr.undp.org/content/2024-global-multidimensional-poverty-index-mpi>
30. OECD. How's Life in Your Region? Measuring Regional and Local Well-being for Policy Making. - Paris: OECD Publishing, 2014. - URL: <https://www.oecdregionalwellbeing.org/>
31. European Commission. EU Regional Competitiveness Index 2.0: 2022 edition / Dijkstra L., Papadimitriou E., Martinez B. C., Hippe R., Annoni P. - Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. - DOI: <https://doi.org/10.2776/46106>
32. European Commission. EU Regional Social Progress Index 2024. - Brussels: DG Regional and Urban Policy, 2024. - URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/maps/social-progress_en
33. UN-Habitat. City Prosperity Index: Global City Prosperity Initiative. - Nairobi: United Nations Human Settlements Programme, 2023. - URL: <https://unhabitat.org/city-prosperity-initiative>
34. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-5841063>
35. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 23-sentabrdagi PF-143-son "Kambag'allikni qisqartirish va aholi turmush farovonligini oshirish borasidagi chora-tadbirlarni yangi bosqichga olib chiqish to'g'risida"gi Farmoni <https://www.lex.uz/uz/docs/-7109857>

36. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-5030957>

37. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-dekabrdagi PF-5590-son “O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-4096197>

38. Caspian Post. Uzbekistan Places 107th in Latest Human Development Index. - May 16, 2025. - URL: <https://caspianpost.com/uzbekistan/uzbekistan-places-107th-in-latest-human-development-index>

39. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Barqaror rivojlanish maqsadlari milliy ko‘rsatkichlari portali <https://nsdg.stat.uz/>

YASHIL IQTISODIYOT VA BARQAROR RIVOJLANISH SHAROITIDA HUDUDDA SANOAT KORXONALARI FAOLIYATINI BOSHQARISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Razzoqov Javohir Nazirjon o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
tadqiqotchisi

ORCID: 0009-0007-5801-3778

E-mail: j.razzoqov@tsue.uz

Annotatsiya

Mazkur maqolada yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish sharoitida hududdagi sanoat korxonalari faoliyatini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi tadqiq qilindi. Tadqiqotda ESG boshqaruvi, xalqaro hisobot standartlari, yashil moliya va sirkulyar iqtisodiyot yondashuvlari o'rganildi. Korxonalar faoliyatini ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqaruv ko'rsatkichlari asosida baholovchi integral barqarorlik indeksi ishlab chiqildi. Natijalar sanoat korxonalarini barqaror, o'rtacha barqaror va xavfli toifalarga ajratish imkonini berganini ko'rsatdi. Shuningdek, "Yashil universitet - Yashil korxona - Aholi" modeli asosida hududiy klaster mexanizmi taklif qilindi. Tadqiqot natijalari yashil investitsiyalarni jalb qilish, resurs samaradorligini oshirish va hududiy sanoat siyosatini takomillashtirish uchun amaliy asos bo'lib xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, ESG boshqaruvi, barqaror rivojlanish, sanoat korxonalari, integral indeks, yashil moliya, sirkulyar iqtisodiyot, hududiy klaster.

Аннотация

В данной статье исследован организационно-экономический механизм управления деятельностью промышленных предприятий региона в условиях зеленой экономики и устойчивого развития. В исследовании были рассмотрены подходы ESG-управления, международные стандарты отчетности, зеленое финансирование и циркулярная экономика. Разработан интегральный индекс устойчивости, оценивающий деятельность предприятий по экологическим, экономическим, социальным и управленческим показателям. Результаты показали возможность классификации предприятий на устойчивые, среднеустойчивые и рискованные категории. Также была предложена региональная кластерная модель «Зеленый университет - Зеленое предприятие - Население». Полученные результаты послужили практической основой для привлечения зеленых инвестиций, повышения ресурсной эффективности и совершенствования региональной промышленной политики.

Ключевые слова: зеленая экономика, ESG-управление, устойчивое развитие, промышленные предприятия, интегральный индекс, зеленое финансирование, циркулярная экономика, региональный кластер.

Abstract

This article examined the organizational and economic mechanism for managing industrial enterprises in the context of a green economy and sustainable regional development. The study analyzed ESG management approaches, international reporting standards, green finance, and circular economy principles. An integrated

sustainability index was developed to evaluate enterprises based on environmental, economic, social, and governance indicators. The findings demonstrated the possibility of classifying enterprises into sustainable, moderately sustainable, and high-risk categories. In addition, a regional cluster model based on the “Green University - Green Enterprise - Community” framework was proposed. The research results provided a practical basis for attracting green investments, improving resource efficiency, and enhancing regional industrial policy mechanisms.

Keywords: green economy, ESG management, sustainable development, industrial enterprises, integrated index, green finance, circular economy, regional cluster.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida ekologik cheklovlar, resurs tanqisligi, energiya narxlarining oʻzgaruvchanligi va investorlarda masʼuliyatli moliyalashtirish talablarining kuchayishi sanoat korxonalari boshqaruvini tubdan yangilashni talab qilmoqda. Yashil iqtisodiyot konsepsiyasi iqtisodiy oʻsish, ekologik xavfsizlik va ijtimoiy farovonlik oʻrtasidagi muvozanatga erishishni nazarda tutadi [1]. Bunda korxona faqat mahsulot ishlab chiqaruvchi subyekt emas, balki resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, mehnat sharoitini yaxshilash, korporativ boshqaruv shaffofligini taʼminlash va mahalliy hamjamiyat bilan hamkorlik qiluvchi tizim sifatida qaraladi.

Oʻzbekiston sharoitida mazkur masala alohida dolzarbdir. 2019-2030 yillarda “yashil” iqtisodiyotga oʻtish strategiyasi [2] energiya samaradorligini oshirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, issiqxona gazlari intensivligini pasaytirish, toza texnologiyalarni kengaytirish va hududlarning barqaror rivojlanishini jadallashtirish vazifalarini belgilaydi. Sanoat korxonalari ushbu jarayonning markaziy boʻgʻini hisoblanadi, chunki energiya, suv, xomashyo va chiqindi oqimlarining katta qismi aynan ishlab chiqarish tarmoqlarida shakllanadi.

ESG atamasi 2004-yilda BMT Global shartnomasi tashabbusi bilan tayyorlangan “Who Cares Wins” hisobotida [4] boshqaruv qarorlariga ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv omillarini kiritish zarurati bilan keng muomalaga kirdi. 2006-yilda BMTning Masʼuliyatli investitsiya tamoyillari ESG omillarini investitsion tahlil [5] va mulkdorlik amaliyotiga kiritishni alohida yoʻnalish sifatida mustahkamladi. Bugungi kunda ESG yondashuvi sanoat korxonalarining kreditga kirishi, eksport zanjirlariga qoʻshilishi, xalqaro investorlar bilan ishlashi va mahalliy isteʼmolchilar ishonchini qozonishida muhim shartga aylanmoqda.

Hududlarda koʻplab sanoat korxonalari ekologik, ijtimoiy va boshqaruv maʼlumotlarini bir-biridan ajralgan holda yuritadi; energiya sarfi va chiqindi hisoboti moliyaviy rejalashtirish bilan bogʻlanmagan; korxonalar barqarorlik darajasi boʻyicha baholanmaydi; resurs va chiqindi almashinuvining hududiy bozori yetarli shakllanmagan. Natijada yashil investitsiyalar, bank kreditlari va davlat qoʻllab-quvvatlash choralari aniq koʻrsatkichlarga tayangan holda yoʻnaltirilmaydi. Mazkur maqola shu boʻshliqni toʻldirishga qaratilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni taklif etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Barqaror rivojlanish nazariyasida iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy omillar o‘zaro bog‘liq tizim sifatida talqin qilinadi [3]. ESG esa ushbu uchlikni korxona boshqaruvi darajasiga tushiradi: E blokida resurs samaradorligi, emissiya, chiqindi, suv va energiya; S blokida mehnat xavfsizligi, inson kapitali, hududiy manfaatdor tomonlar; G blokida shaffoflik, risklarni boshqarish, komplayens va boshqaruv javobgarligi baholanadi. Demak, barqaror rivojlanish strategik maqsadni ifodalasa, ESG uni korxona qarorlarida o‘lchash va nazorat qilish vositasidir.

GRI standartlari tashkilotning iqtisodiyot, atrof-muhit va odamlarga ta’sirini ochib berishga yo‘naltirilgan [6]. Uning universal, sektor va mavzu standartlari korxonalarga muhim mavzularni aniqlash, manfaatdor tomonlar bilan ishlash va ta’sirlarni ochiq ko‘rsatish imkonini beradi. SASB standartlari esa investorlar uchun moliyaviy jihatdan muhim bo‘lgan tarmoq xatar [7] va imkoniyatlarini ochib berishga qaratilgan. TCFD tavsiyalari iqlim bilan bog‘liq risklarni boshqaruv, strategiya, risk-menejment [8], ko‘rsatkich va maqsadlar orqali ochishni taklif etgan; 2023-yildan so‘ng bu yondashuv IFRS S1 va IFRS S2 talablariga singdirilgan. UNGCning o‘n tamoyili inson huquqlari, mehnat, atrof-muhit va korrupsiyaga qarshi kurash [9] bo‘yicha mas’ul biznes yuritish mezonlarini beradi.

Mavjud tadqiqotlarda ESG ko‘rsatkichlari, yashil moliya va sirkulyar iqtisodiyot ko‘pincha alohida o‘rganiladi [10]. Hududiy sanoat boshqaruvida esa bu elementlar yagona mexanizmga birlashtirilishi lozim: korxona ichidagi ESG tuzilma hisobot va qarorlarni yuritadi; integral indeks korxonalarini baholaydi; sertifikatlash bank va davlat qo‘llab-quvvatlashini differensiallashtiradi; yashil klaster chiqindi va resurs oqimlarini bog‘laydi; UNGC tamoyillari esa investor ishonchini oshiruvchi institut vazifasini bajaradi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli tahlil, indikatorlar usuli, ekspert og‘irliklari, indekslashtirish, ssenariyli prognozlash va tashkiliy modellash tizimlaridan foydalanildi. Metodologik model hududdagi sanoat korxonalarining barqaror rivojlanish darajasini 0 dan 100 ballgacha baholash, ularni toifalash va boshqaruv qarorlariga bog‘lashga asoslanadi. Amaliy joriy etishda korxonalar bo‘yicha energiya, suv, chiqindi, emissiya, mehnat xavfsizligi, moliyaviy samaradorlik, investitsiya va boshqaruv shaffofligi ma’lumotlari yillik kesimda yig‘iladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Integral barqarorlik indeksi quyidagi umumiy ko‘rinishda hisoblanadi:

$$IBR = \sum(w_i \times N_i)$$

bu yerda:

- IBR - integral barqarorlik reytingi;
- w_i - i-indikatorning og‘irlik koeffitsiyenti;
- N_i - 0-100 oralig‘ida normallashtirilgan indikator qiymati.

Ijobiy indikatorlar uchun yuqori qiymat yuqori ball beradi; salbiy indikatorlar, masalan, mahsulot birligiga energiya sarfi yoki chiqindi ulushi uchun teskari

normallashtirish qo'llanadi. Og'irliklar hududiy sanoat siyosati maqsadlari va investorlar talabi asosida belgilanadi.

Indeks natijalari uch toifaga ajratiladi: 70 balldan yuqori korxonalar - barqaror; 50-69 ball oralig'idagi korxonalar - o'rtacha barqaror; 50 balldan past korxonalar - xavfli. Toifalash faqat reyting emas, balki iqtisodiy rag'bat vositasidir: barqaror korxonalarga yashil kreditlar bo'yicha imtiyozli stavka, davlat xaridlarida ustunlik va eksport zanjirlariga ulanish yengilliklari beriladi; o'rtacha barqaror korxonalar uchun modernizatsiya dasturi belgilanadi; xavfli korxonalar esa ekologik audit va resurs samaradorligi rejasini majburiy ishlab chiqadi.

1-jadval.

Hududiy sanoat korxonalari uchun ESG boshqaruv modelining tarkibi¹

Blok	Asosiy vazifa	Joriy etish mexanizmi	Kutiladigan natija
E - ekologik boshqaruv	Energiya, suv, emissiya va chiqindilarni kamaytirish	GRI 302, 303, 305, 306 ko'rsatkichlari; TCFD/IFRS S2 iqlim risk xaritasi; energiya auditi	Resurs tejamkorligi, ekologik xarajatlarning pasayishi, yashil sertifikatga tayyorlik
S - ijtimoiy boshqaruv	Mehnat xavfsizligi, kadrlar malakasi va hududiy manfaatdor tomonlar bilan ishlash	GRI 401, 403, 404; mahalliy aholi bilan maslahatlashuv; dual ta'lim va qayta tayyorlash	Ish unumdorligi va ijtimoiy ishonchning oshishi
G - korporativ boshqaruv	Shaffof qaror qabul qilish, risk-menejment va komplayens	Kuzatuv kengashi qoshida ESG qo'mitasi; SASB tarmoq ko'rsatkichlari; UNGC tamoyillari bo'yicha kodeks	Investorlar va banklar uchun ishonchli axborot bazasi
Moliya bloki	Yashil investitsiya va kreditlarni jalb qilish	Sertifikatlangan reyting, yashil loyiha pasporti, KPIga bog'langan kredit shartlari	Kapital qiymatining pasayishi va modernizatsiya tezlashishi

2-jadval.

Integral barqarorlik indeksini hisoblash uchun indikatorlar tizimi²

Yo'nalish	Indikator	Normallashtirish talqini	Og'irlik
Ekologik	Mahsulot birligiga energiya sarfi	Kamaysa ball oshadi	0,12
Ekologik	Qayta ishlangan yoki qayta foydalanilgan chiqindi ulushi	Oshsa ball oshadi	0,10
Ekologik	Suv tejamkorligi va aylanma suv ulushi	Oshsa ball oshadi	0,08
Iqtisodiy	Yashil texnologiyalarga investitsiya ulushi	Oshsa ball oshadi	0,12
Iqtisodiy	Resurs tejamkorligi hisobiga tannarx pasayishi	Oshsa ball oshadi	0,10
Ijtimoiy	Mehnat xavfsizligi va malaka oshirish qamrovi	Oshsa ball oshadi	0,12
Boshqaruv	ESG hisobotining GRI/SASBga mosligi	Oshsa ball oshadi	0,14

¹ Ilmiy manbalar asosida muallif tomonidan tizimlashtirildi

² Ilmiy manbalar asosida muallif tomonidan tizimlashtirildi

Yo‘nalish	Indikator	Normallashtirish talqini	Og‘irlik
Boshqaruv	Iqlim risklari bo‘yicha TCFD/IFRS yondashuvi	Oshsa ball oshadi	0,10
Kooperatsiya	Sirkulyar almashuv shartnomalari va klasterda ishtirok	Oshsa ball oshadi	0,12

Birinchi va ikkinchi jadvallar tahlilidan kelib chiqib besh bog‘langan moduldan iborat tashkiliy-iqtisodiy mexanizm taklif etilmoqda. Birinchi modul - korxona ichki ESG boshqaruv arxitekturasini: direktorlar kengashi yoki rahbariyat qoshida ESG qo‘mitasi, ishlab chiqarish bo‘linmalarida resurs samaradorligi mas‘ullari, moliya bo‘limida yashil loyiha portfeli, kadrlar bo‘limida mehnat xavfsizligi va malaka ko‘rsatkichlari yuritiladi. Ikkinchi modul - ma‘lumot va hisobot moduli: GRI ta‘sir ko‘rsatkichlari, SASB tarmoq materialligi va TCFD/IFRS iqlim risklari yagona ESG pasportiga birlashtiriladi. Uchinchi modul - integral baholash va sertifikatlash. Korxona yillik ko‘rsatkichlari indeksga aylantiriladi, reyting toifasi belgilanadi va sertifikat beriladi. To‘rtinchi modul - yashil moliya: banklar va hududiy rivojlanish institutlari sertifikat natijalarini kredit stavkasi, garov talabi, imtiyoz va monitoring rejimiga bog‘laydi. Beshinchi modul - sirkulyar klaster: korxonalar o‘rtasida ikkilamchi xomashyo, issiqlik, suv, qadoqlash, organik va texnologik chiqindi oqimlari bo‘yicha almashinuv yo‘lga qo‘yiladi.

3-jadval.

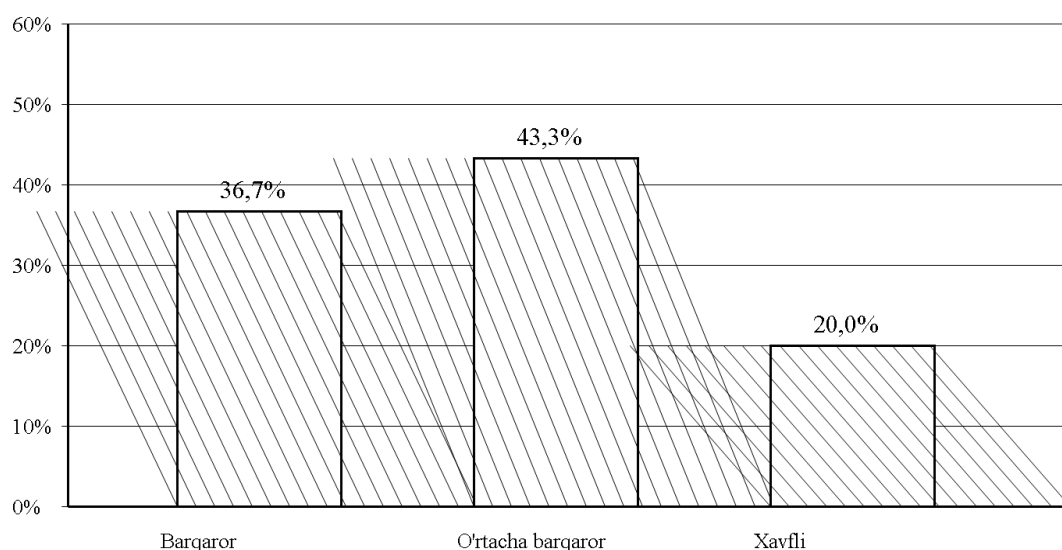
Sanoat korxonalarini barqarorlik darajasi bo‘yicha toifalash mezonlari¹

Toifa	IBR balli	Sertifikat mazmuni	Boshqaruv qarori
Barqaror korxona	70-100	Yashil sanoat sertifikati	Imtiyozli yashil kredit, eksport zanjirlariga ulash, davlat xaridlarida ustunlik
O‘rtacha barqaror korxona	50-69	Modernizatsiya sharti bilan sertifikat	Energiya auditi, texnologik yangilash rejasi, 12-24 oylik monitoring
Xavfli korxona	0-49	Sertifikat berilmaydi	Majburiy ekologik audit, chiqindi va resurs rejasi, moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni shartli qilish

Namuna sifatida 30 ta sanoat korxonasi bo‘yicha indekslash yondashuvi qo‘llanganda korxonalarning 36,7 foizi barqaror, 43,3 foizi o‘rtacha barqaror va 20,0 foizi xavfli toifaga kirishi mumkinligi aniqlandi. Bu tuzilma hududiy sanoat siyosati uchun muhim signal beradi: korxonalarning yarmidan ko‘prog‘i yashil moliyaga darhol emas, balki modernizatsiya sharti bilan kirishi kerak; xavfli guruhda esa resurs sarfi, chiqindi va boshqaruv shaffofligi bo‘yicha majburiy chora ko‘rilmasa, ekologik va moliyaviy risklar kuchayadi.

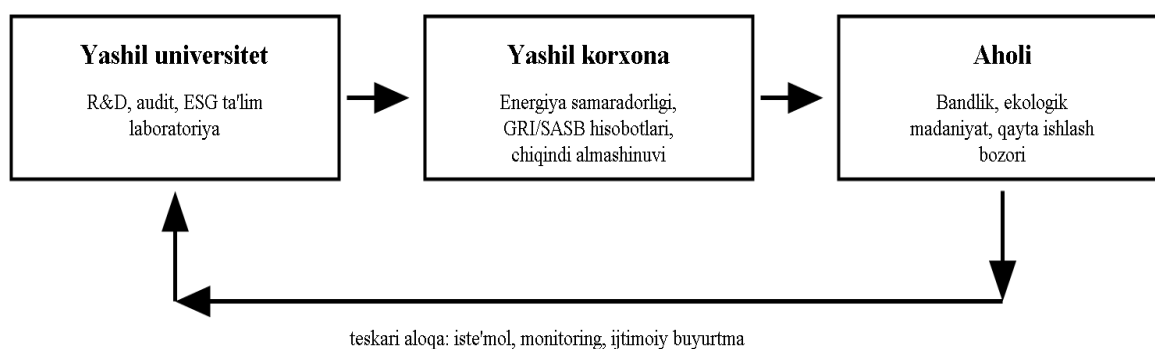
¹ Ilmiy manbalar asosida muallif tomonidan tizimlashtirildi

Barqarorlik toifalari bo'yicha korxonalar ulushi

1-rasm. Integral baholash natijasida korxonalar toifalari¹

Sirkulyar iqtisodiyot moduli hududda chiqindi va resurs almashinuvi uchun alohida bozor infratuzilmasini talab qiladi. Bunda yirik korxona chiqindisi kichik korxona uchun xomashyo, universitet laboratoriyasi uchun tadqiqot obyekti yoki aholi bandligi uchun qayta ishlash manbai bo'lishi mumkin. Shuning uchun maqolada "Yashil universitet - Yashil korxona - Aholi" zanjiriga asoslangan yashil sanoat klasteri taklif etiladi. Universitet ilmiy audit, laboratoriya sinovi, kadrlar tayyorlash va texnologik yechim beradi; korxona ishlab chiqarish oqimlari, moliya va amaliy sinov maydonini taqdim etadi; aholi esa qayta ishlash, iste'mol madaniyati, bandlik va ijtimoiy monitoring orqali klasterning barqarorligini ta'minlaydi.

Hududiy kooperatsiya markazi: resurs birjasi, sertifikatlash va yashil moliya oynasi

2-rasm. Yashil sanoat klasterining hududiy kooperatsiya modeli²

¹ Ilmiy va statistik manbalar asosida muallif tomonidan hisoblandi

² Ilmiy manbalar asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi

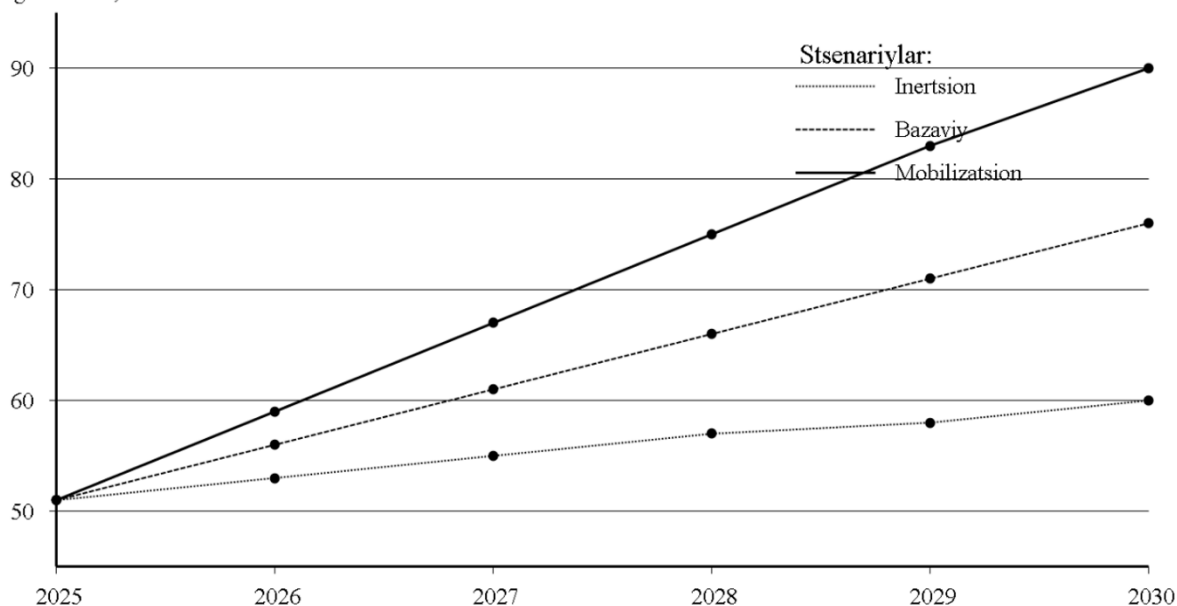
Yashil moliya mexanizmi UNGC tamoyillarini korxona siyosati, yetkazib beruvchilar kodeksi, korrupsiyaga qarshi nazorat, mehnat standartlari va ekologik majburiyatlar bilan bog'laydi. Bank yoki investor uchun korxonaning faqat moliyaviy hisobotlari yetarli emas; ESG pasporti, sertifikat, iqlim risk xaritasi va UNGCga mos ichki siyosat kredit riskini baholashda qo'shimcha dalil bo'ladi. Shu orqali hududning investitsion jozibadorligi aniq va o'lchanadigan institutsional kafolatlar hisobiga oshadi.

4-jadval.

2025-2030 yillarga mo'ljallangan prognoz ko'rsatkichlari¹

Ko'rsatkich	Yillar					
	2025	2026	2027	2028	2029	2030
IBR, inersion ssenariy	51	53	55	57	58	60
IBR, bazaviy ssenariy	51	56	61	66	71	76
IBR, mobilizatsion ssenariy	51	59	67	75	83	90
Yashil investitsiyalar ulushi, bazaviy, foizda	7	9	12	15	18	22
Sirkulyar almashuvga jalb qilingan chiqindi, bazaviy, foizda	8	12	17	23	30	38
Energiya sarfi kamayishi, bazaviy, 2025-yilga nisbatan, foizda	0	4	8	12	16	20

Integral indeks, ball

3-rasm. Barqaror rivojlanish integral indeksining ssenariyli prognozi²

Prognoz natijalariga ko'ra, inersion ssenariyda indeks 2030-yilda 60 ballga yetadi va bu hududni faqat o'rtacha barqaror darajaga olib chiqadi. Bazaviy ssenariyda

¹ Ilmiy va statistik manbalar asosida muallif tomonidan hisoblandi

² Ilmiy va statistik manbalar asosida muallif tomonidan hisoblandi

GRI/SASB hisobotlari, energiya auditi, sertifikatlash va yashil kreditlar bosqichma-bosqich joriy etilgani sababli integral indeks 76 ballga ko'tariladi. Mobilizatsion ssenariyda esa ESG boshqaruvi majburiy korporativ standartga aylantiriladi, klaster resurs birjasi to'liq ishlaydi, bank kreditlari KPIga bog'lanadi va indeks 90 ballgacha oshadi. Demak, 2025-2030 yillarda hududiy siyosat faqat ekologik talablarni kuchaytirish bilan cheklanmasdan, moliyaviy rag'bat, texnologik modernizatsiya va institutlararo kooperatsiyani bir vaqtda ishga tushirishi zarur.

Taklif etilgan mexanizmning asosiy ilmiy yangiligi ESG, xalqaro hisobot standartlari, integral indeks, sirkulyar klaster va yashil moliyani bitta boshqaruv zanjiriga birlashtirishidir. Amaliyotda ko'plab korxonalar ekologik hisobotni nazorat organlari uchun, moliyaviy hisobotni bank uchun, ijtimoiy ma'lumotlarni esa kadrlar bo'limi uchun alohida yuritadi. Bunday parchalangan tizim strategik boshqaruvga xizmat qilmaydi. Yagona ESG pasporti esa korxona rahbariyatiga qaysi xarajat ekologik riskni kamaytirishi, qaysi investitsiya energiya sarfini pasaytirishi va qaysi boshqaruv qarori kapital qiymatini arzonlashtirishini ko'rsatadi.

GRI va SASBni birga qo'llash ham muhim. GRI korxonaning jamiyat va atrof-muhitga ta'sirini ochadi, SASB esa investorlar uchun moliyaviy muhimlikni ajratadi. TCFD/IFRS yondashuvi iqlim xavfini strategiyaga kiritadi: suv tanqisligi, energiya narxi, uglerod talablarining kuchayishi yoki eksport bozorida ekologik standartlar oshishi kabi omillar korxona biznes modeliga bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun ESG boshqaruvi faqat reputatsion vazifa emas, balki ishlab chiqarish tannarxi, kredit reytingi va investitsion jozibadorlikni belgilaydigan iqtisodiy mexanizmdir.

5-jadval.

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni joriy etish bo'yicha yo'l xaritasi¹

Bosqich	Muddat	Mas'ul institutlar	Asosiy natija
Pilot diagnostika	2025-yil	Hokimlik, Savdo-sanoat palatasi, universitet, banklar	30-50 korxona ESG pasporti va dastlabki IBR reytingi
Standartlashtirish	2026-yil	Hududiy kooperatsiya markazi, korxonalar, auditorlar	GRI/SASB/TCFD indikatorlari bo'yicha yagona ma'lumot shakli
Sertifikatlash va moliya	2027-2028 yil	Banklar, investitsiya agentligi, ekologiya organlari	Yashil kreditlar, KPIga bog'langan foiz stavkasi, modernizatsiya portfeli
Klasterlash	2028-2029 yil	Universitet, sanoat zonalari, aholi bandligi markazlari	Resurs birjasi, chiqindi almashinuvi, yashil ish o'rinlari
Kengaytirish	2030-yil	Hududiy boshqaruv organlari va biznes uyushmalari	Mobilizatsion ssenariyga yaqin integral barqarorlik ko'rsatkichlari

Sirkulyar klaster modeli hududiy darajada qo'shimcha qiymat yaratadi [11]. Masalan, bir korxonaning issiqlik, qadoqlash, metall, plastmassa yoki organik chiqindisi boshqa korxona uchun arzon xomashyo bo'lishi mumkin. Bunday

¹ Ilmiy va statistik manbalar asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi

almashuvni bozorning o'zi har doim ham tez shakllantira olmaydi, chunki ma'lumot assimetriyasi, sifat standarti, logistika va huquqiy javobgarlik muammolari bor. Hududiy kooperatsiya markazi shu muammolarni hal etadi: chiqindi oqimlarini ro'yxatga oladi, sifat pasportini beradi, shartnomalarni standartlashtiradi va universitet laboratoriyasi orqali texnologik yechimni tekshiradi.

Mexanizmni joriy etishda ayrim cheklovlar mavjud. Birinchidan, korxonalarda ESG ma'lumotlarini yig'ish madaniyati va raqamli hisob tizimlari yetarli bo'lmashligi mumkin. Ikkinchidan, kichik va o'rta korxonalar xalqaro standartlarni to'liq joriy etish xarajatidan qo'rqadi. Uchinchidan, banklarda yashil kredit riskini baholash metodikasi hali to'liq standartlashmagan bo'lishi mumkin. Shu bois dastlab pilot korxonalar, soddalashtirilgan ESG pasporti, hududiy maslahat markazi va bosqichma-bosqich sertifikatlash yondashuvi qo'llanishi maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yashil iqtisodiyot sharoitida hudud sanoat korxonalarini boshqarishning samarali mexanizmi ekologik talablar, korporativ boshqaruv, moliyaviy rag'bat va hududiy kooperatsiyani yagona tizimga birlashtirgandagina amaliy natija beradi. Tadqiqotda ishlab chiqilgan ESG boshqaruv modeli korxona tarkibida ekologik, ijtimoiy, boshqaruv va moliya bloklarini ajratib, ularni GRI, SASB va TCFD/IFRS ko'rsatkichlari bilan bog'lashni taklif etadi.

Integral barqarorlik indeksi korxonalarni 0-100 ball oralig'ida baholash, barqaror, o'rtacha barqaror va xavfli toifalarga ajratish hamda sertifikatlash orqali boshqaruv qarorlarini aniq ko'rsatkichlarga tayash imkonini beradi. Bu yondashuv yashil kreditlar, investitsiya imtiyozlari, ekologik audit va modernizatsiya dasturlarini differensial qo'llashga xizmat qiladi.

“Yashil universitet - Yashil korxona - Aholi” zanjiriga asoslangan yashil sanoat klasteri sirkulyar iqtisodiyotning hududiy infratuzilmasini shakllantiradi [12]. Unda universitet ilmiy va kadrlar bazasini, korxona ishlab chiqarish va investitsiya maydonini, aholi esa qayta ishlash, iste'mol va ijtimoiy monitoring bo'g'inini ta'minlaydi. UNGC tamoyillaridan foydalanish esa biznesning mas'uliyatli xulq-atvori, investorlar ishonchi va hududning investitsion jozibadorligini oshiradi.

2025-2030 yillarga mo'ljallangan prognozlar shuni ko'rsatadiki, inersion ssenariy hududni yuqori barqarorlik darajasiga olib chiqmaydi. Bazaviy ssenariyda bosqichma-bosqich sertifikatlash va yashil moliya indeksni sezilarli oshiradi. Mobilizatsion ssenariyda esa ESG boshqaruvi, klasterlash va KPIga bog'langan moliyalashtirish to'liq ishlasa, sanoat korxonalarining barqaror rivojlanish ko'rsatkichlari sifat jihatdan yangi bosqichga chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Elkington J. Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business. Capstone, 1997.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 4-oktabr 2019-yil PQ-4477-son “2019-2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasi to'grisida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-4539502>

3. International Energy Agency. Strategy for the Transition to a Green Economy for the 2019-2030 Period - Resolution No. PP-4477. Policy database, updated 2025.
4. United Nations Global Compact. Who Cares Wins: Connecting Financial Markets to a Changing World. 2004.
5. Principles for Responsible Investment. About the PRI and the six Principles for Responsible Investment. <https://www.unpri.org/about-us/about-the-pri>
6. Global Reporting Initiative. GRI Standards: Universal, Sector and Topic Standards. <https://www.globalreporting.org/standards>
7. IFRS Foundation. SASB Standards overview and industry-based disclosure approach. <https://sasb.ifrs.org/standards>
8. IFRS Foundation. ISSB and TCFD: TCFD recommendations and IFRS S1/S2 relationship. <https://www.ifrs.org/sustainability/tcfd/>
9. United Nations Global Compact. The Ten Principles of the UN Global Compact. <https://unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>
10. Eccles R.G., Ioannou I., Serafeim G. The Impact of Corporate Sustainability on Organizational Processes and Performance. Management Science, 2014.
11. Porter M.E., Kramer M.R. Creating Shared Value. Harvard Business Review, 2011.
12. Kirchherr J., Reike D., Hekkert M. Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. Resources, Conservation and Recycling, 2017.
13. Razzoqov J. Qayta tiklanuvchi energiya va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik: Markaziy Osiyo mamlakatlari bo'yicha empirik tahlil. (2026). Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 6(01), 190-198. https://doi.org/10.55439/AFA/vol6_iss01/1305
14. Razzokov Javokhir Nazirjon ugli, & Dr. Siti Parhah. (2025). THE ECONOMICS OF RENEWABLE ENERGY AND ITS IMPACT ON ECONOMIC GROWTH. Innovation Science and Technology, 1(3), 77-81. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17427553>
15. Javokhir, R., Parhah, S., Gulshoda, Q., & Inomjon, Q. (2024). Governing Renewable Energy Transitions in Uzbekistan: Strategies for Sustainable Growth in a Fossil-Fuel-Dependent Economy. The International Journal of Business Review (The Jobs Review), 7(2), 203-210.
16. Nazirjon Razzoqovich Rajabov & Xasanova Nasiba Nazar qizi. (2024). Mintaqalar iqtisodiy-ekologik barqaror rivojlanishining tashqi va ichki tahdidlari. Management and economics scientific research JOURNAL, 1(1),60-70. journals.timeedu.uz/index.php/mesr/article/view/17

MINTAQALARDA SANOAT KORXONALARI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY OMILLARI

Hamidova Madina Tolib qizi

Buxoro davlat universiteti

stajyor o'qituvchi, magistrant

E-mail: madinahamidova1206@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintaqalardagi sanoat korxonolari raqobatbardoshligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy omillari tahlil qilindi. Tadqiqotda raqobatbardoshlikning nazariy yondashuvlari, sanoat korxonolari faoliyatiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar hamda hududiy rivojlanish xususiyatlari o'rganildi. Tizimli yondashuv, omilli tahlil, taqqoslash va mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Natijalar ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy barqarorlik, boshqaruv sifati, infratuzilma ta'minoti va eksport salohiyati korxonalar raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillar ekanini ko'rsatdi. Shuningdek, raqamli boshqaruv tizimlari va innovatsion texnologiyalarni joriy etish sanoat korxonalarining uzoq muddatli raqobat ustunligini kuchaytirgani asoslandi. Tadqiqot yakunida sanoat korxonolari samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: raqobatbardoshlik, sanoat korxonolari, hududiy rivojlanish, ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy barqarorlik, infratuzilma, eksport salohiyati, raqamli boshqaruv.

Аннотация

В статье проанализированы организационно-экономические факторы повышения конкурентоспособности промышленных предприятий регионов. В исследовании рассмотрены теоретические подходы к конкурентоспособности, внутренние и внешние факторы деятельности промышленных предприятий, а также особенности регионального развития. Используются методы системного подхода, факторного анализа, сравнения и логического обобщения. Результаты показали, что производственная эффективность, финансовая устойчивость, качество управления, уровень инфраструктуры и экспортный потенциал являются основными факторами конкурентоспособности предприятий. Также обосновано, что внедрение цифровых систем управления и инновационных технологий усилило долгосрочные конкурентные преимущества промышленных предприятий. По итогам исследования разработаны научно-практические рекомендации по повышению эффективности деятельности промышленных предприятий.

Ключевые слова: конкурентоспособность, промышленные предприятия, региональное развитие, производственная эффективность, финансовая устойчивость, инфраструктура, экспортный потенциал, цифровое управление.

Abstract

This article analyzed the organizational and economic factors of increasing the competitiveness of industrial enterprises in the regions. The study examined theoretical

approaches to competitiveness, internal and external factors affecting industrial enterprises, and features of regional development. Systematic approach, factor analysis, comparison, and logical generalization methods were applied. The results showed that production efficiency, financial stability, management quality, infrastructure provision, and export potential were the main determinants of enterprise competitiveness. The study also confirmed that the introduction of digital management systems and innovative technologies strengthened the long-term competitive advantages of industrial enterprises. Based on the findings, scientific and practical recommendations for improving the efficiency and competitiveness of industrial enterprises were developed.

Keywords: competitiveness, industrial enterprises, regional development, production efficiency, financial stability, infrastructure, export potential, digital management.

KIRISH

Mamlakatda iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlashda sanoat tarmoqlarining rivojlanish darajasi muhim ahamiyat kasb etadi. Sanoat korxonalari real sektorning yetakchi tarkibiy qismi sifatida bandlikni oshirish, hududlarda qo'shilgan qiymat yaratish, eksport salohiyatini kengaytirish hamda iqtisodiyotning umumiy rivojlanish sur'atlarini jadallashtirishga xizmat qiladi [1]. Shu bois sanoat korxonalari raqobatbardoshligini kuchaytirish alohida xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini oshirish bilangina cheklanmay, mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda ham muhim strategik yo'nalish hisoblanadi [2].

Zamonaviy bozor munosabatlari sharoitida raqobatbardoshlik mazmuni tobora kengayib bormoqda. Agar avval korxonaning raqobat ustunligi asosan mahsulot narxi va ishlab chiqarish hajmi orqali baholangan bo'lsa, bugungi kunda mahsulot sifati, innovatsion faollik, boshqaruvning moslashuvchanligi, resurslardan samarali foydalanish, logistika tizimining rivojlanganligi hamda tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari ham muhim ko'rsatkichlar sifatida qaralmoqda [3]. Mintaqaviy sanoat korxonalari faoliyatida esa raqobatbardoshlik hududiy infratuzilma darajasi, investitsion muhit, mehnat resurslari salohiyati, xomashyo ta'minoti va institutsional sharoitlar bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi [4].

O'zbekiston mintaqalarida sanoat tarmoqlarining rivojlanish darajasi hududlar kesimida turlicha shakllangan. Ba'zi viloyatlarda ishlab chiqarish salohiyati, transport-logistika imkoniyatlari, energetika ta'minoti va investitsiya jalb qilish darajasi nisbatan yuqori bo'lsa, ayrim hududlarda mazkur omillar yetarli darajada rivojlanmagan [5]. Natijada sanoat korxonalarining raqobatbardoshlik imkoniyatlarida hududiy farqlar yuzaga kelmoqda. Shu jihatdan, raqobatbardoshlikni oshirish masalasini faqat korxonaning ichki resurslari doirasida emas, balki mintaqaviy iqtisodiy sharoit, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlari va bozor talabining o'zgarishi bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur maqolada mintaqaviy sanoat korxonalari raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatuvchi tashkiliy-iqtisodiy omillarni o'rganish, ularni mazmunan guruhlash

hamda sanoat korxonalari faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish maqsad qilingan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqobatbardoshlik iqtisodiyot fanida muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Xorijiy tadqiqotchilar mazkur tushunchani ko'proq korxonaning bozor muhitida qo'shimcha qiymat yaratish salohiyati, xarajatlarni samarali boshqarish imkoniyati, strategik qarorlar qabul qilish qobiliyati hamda iste'molchilar ehtiyojiga moslashish darajasi bilan izohlaydilar [6]. M. Porter raqobat ustunligini korxonaning xaridor uchun yuqori qiymat yaratishi yoki mahsulotni raqobatchilarga nisbatan pastroq xarajat bilan ishlab chiqarishi orqali izohlaydi¹. Mazkur yondashuv sanoat korxonalari faoliyatida alohida ahamiyatga ega, chunki ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligi, resurslardan oqilona foydalanish va mahsulot tannarxi darajasi korxonaning bozordagi raqobat pozitsiyasini belgilovchi muhim ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Ayrim tadqiqotchilar raqobatbardoshlikni korxona faoliyatining faqat yakuniy iqtisodiy natijasi sifatida emas, balki uning ichki resurslari, boshqaruv tizimi, moliyaviy imkoniyatlari va tashqi muhit o'zgarishlariga moslasha olish salohiyati bilan bog'liq ko'p qirrali jarayon sifatida izohlaydilar [7]. Ushbu yondashuvga ko'ra, raqobatbardoshlik mahsulot sifati, innovatsion salohiyat, marketing faoliyati, inson kapitali hamda korxonaning uzoq muddatli barqaror rivojlanish imkoniyatlarini qamrab oladi [8].

Mahalliy iqtisodiy tadqiqotlarda sanoat korxonalari raqobatbardoshligi ko'pincha hududiy taraqqiyot darajasi, ishlab chiqarish infratuzilmasi, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, xomashyo ta'minoti, mehnat unumdorligi va eksport imkoniyatlari bilan bog'liq holda yoritiladi. Xususan, mintaqaviy sanoat rivojlanishi sharoitida korxonaning raqobat ustunliklari faqat ichki boshqaruv salohiyati bilan emas, balki tashqi iqtisodiy muhit, bozor sharoitlari va hududiy infratuzilma imkoniyatlari bilan ham belgilanadi.

Ilmiy adabiyotlarda keltirilgan yondashuvlarni umumlashtirish sanoat korxonasi raqobatbardoshligi bir nechta omillar ta'sirida shakllanadigan murakkab iqtisodiy tushuncha ekanini ko'rsatadi. Shu bois uni baholashda ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy holat, innovatsion salohiyat, tashkiliy-boshqaruv tizimi, infratuzilma imkoniyatlari hamda bozor muhiti o'zaro bog'liq holda tahlil qilinishi lozim [9].

METODOLOGIYA

Maqolada sanoat korxonalari raqobatbardoshligini o'rganishda tizimli yondashuvdan foydalanildi. Mazkur yondashuv korxona faoliyatiga ta'sir etuvchi omillarni yakka holda emas, balki bir-biri bilan uzviy bog'langan iqtisodiy jarayonlar tizimi sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy abstraksiyalash, tahlil va sintez, taqqoslash, omilli tahlil hamda mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Ilmiy abstraksiyalash usuli raqobatbardoshlik tushunchasining iqtisodiy mazmunini yoritishga xizmat qildi.

¹ Porter M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press.

Tahlil va sintez usullari orqali sanoat korxonalari faoliyatiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar guruhlashtirildi. Taqqoslash usuli yordamida mintaqalar sanoat rivojlanishidagi farqli jihatlar aniqlashtirildi. Omilli tahlil asosida ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy barqarorlik, infratuzilma ta'minoti va eksport salohiyatining korxona raqobatbardoshligiga ta'siri baholandi. Mantiqiy umumlashtirish usuli esa sanoat korxonalari raqobatbardoshligini oshirishga doir ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqish imkonini berdi [10].

Maqolada sanoat korxonalari raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar mazmuniga ko'ra ikki asosiy yo'nalishda ko'rib chiqildi. Birinchi yo'nalish korxonaning ichki imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lib, ishlab chiqarish jarayoni, boshqaruv tizimi, moliyaviy holat va resurslardan foydalanish samaradorligini qamrab oladi. Ikkinchi yo'nalish esa tashqi muhit omillarini ifodalaydi va unga hududiy infratuzilma, bozor talabi, raqobat muhiti hamda institutsional sharoitlar kiradi [11].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil natijalari sanoat korxonalari raqobatbardoshligini shakllantirishda ichki omillarning muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Xususan, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, texnologik jihozlanish, mahsulot sifati, tannarx ko'rsatkichlari, mehnat unumdorligi, xodimlar malakasi, boshqaruv tizimining samaradorligi va moliyaviy barqarorlik korxonaning bozordagi raqobat mavqeyini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi.

1-jadval.

Sanoat korxonalari raqobatbardoshligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar¹

Omillar guruhi	Asosiy ko'rsatkichlar	Raqobatbardoshlikka ta'siri
Ishlab chiqarish omillari	Quvvatlardan foydalanish, texnologik jihozlanish, mahsulot sifati	Mahsulot hajmi va sifatini oshiradi
Moliyaviy omillar	Rentabellik, likvidlik, qarzдорlik, aylanma mablag'lar	Investitsion faollik va barqarorlikni ta'minlaydi
Tashkiliy-boshqaruv omillari	Menejment sifati, xodimlar malakasi, raqamli boshqaruv	Qaror qabul qilish tezligi va samaradorligini oshiradi
Hududiy omillar	Infratuzilma, transport-logistika, energetika ta'minoti	Xarajatlarni kamaytiradi va bozorga chiqishni yengillashtiradi
Bozor omillari	Talab, raqobat muhiti, eksport imkoniyati	Sotish hajmi va bozor ulushini oshiradi

Ishlab chiqarish quvvati sanoat korxonasining bozor ehtiyojlariga javob berish salohiyatini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Biroq yuqori ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'lishning o'zi korxona raqobatbardoshligini kafolatlamaydi. Mavjud quvvatlardan oqilona foydalanilmasa, texnik va mehnat resurslari yetarli iqtisodiy samaraga aylanishi qiyin [12]. Shu bois korxona faoliyatini baholashda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, uskunalarning texnik holati, ishlab

¹ Muallif ishlanmasi

chiqarish jarayonlarining barqarorligi hamda mehnat unumdorligi o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinishi lozim.

Mahsulot tannarxi sanoat korxonasining bozordagi raqobat imkoniyatlarini belgilovchi asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Tannarx darajasining yuqori bo‘lishi korxonaning narx siyosatini moslashuvchan yuritishiga to‘sqinlik qiladi, foydalilik darajasini pasaytiradi hamda yangi investitsion loyihalarni amalga oshirish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu sababli xomashyo va materiallardan oqilona foydalanish, energiya sarfini kamaytiruvchi texnologiyalarni joriy etish, samarasiz xarajatlarni qisqartirish hamda ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish sanoat korxonalari raqobatbardoshligini kuchaytirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Moliyaviy barqarorlik sanoat korxonasining raqobatbardoshligini ta‘minlovchi muhim ichki omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Moliyaviy imkoniyatlari yetarli bo‘lgan korxona ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish, mahsulot turini kengaytirish, marketing faoliyatini rivojlantirish va tashqi bozorlarga chiqish bo‘yicha faolroq harakat qila oladi. Aksincha, qarzdorlik yukining ortishi, debitorlik qarzlarning ko‘payishi va likvidlik darajasining pasayishi korxonaning investitsion faolligi hamda bozordagi raqobat mavqeyiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Tashqi muhit omillari tarkibida hududiy infratuzilmaning rivojlanganligi, investitsiya jalb qilish sharoitlari, bozor talabi, transport-logistika tizimi hamda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralari alohida ahamiyat kasb etadi. Agar sanoat korxonasi infratuzilmaviy imkoniyatlari yuqori bo‘lgan hududda joylashgan bo‘lsa, xomashyo va materiallarni yetkazib berish, tayyor mahsulotni sotish hamda tashqi bozorlarga olib chiqish jarayonlari nisbatan samarali tashkil etiladi. Natijada korxonaning ishlab chiqarish va realizatsiya xarajatlari kamayib, mahsulotni iste‘molchiga yetkazish tezligi va bozordagi raqobatbardoshligi oshadi.

Davlat iqtisodiy siyosati sanoat korxonalari faoliyat yuritadigan tashqi muhitni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Soliq va bojxona imtiyozlari, imtiyozli kreditlash mexanizmlari, sanoat zonalarini rivojlantirish, eksport faoliyatini rag‘batlantirish hamda infratuzilmaviy loyihalarni amalga oshirish korxonalar uchun qo‘shimcha iqtisodiy imkoniyatlar yaratadi [13]. Xususan, mintaqaviy sanoat subyektlari uchun davlat tomonidan yaratiladigan bunday shart-sharoitlar ishlab chiqarish barqarorligini ta‘minlash, investitsion faollikni kuchaytirish va raqobatbardoshlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Sanoat korxonalarning raqobatbardoshlik darajasi ichki imkoniyatlar va tashqi muhit omillarining o‘zaro ta‘siri asosida shakllanadi. Ichki omillar korxona tomonidan boshqarilishi mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish, moliyaviy, texnologik va tashkiliy resurslarni ifodalasa, tashqi omillar bozor sharoiti, hududiy infratuzilma, investitsion muhit va davlat siyosati bilan bog‘liqdir. Shu bois raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar alohida yo‘nalishlar bilan cheklanmasdan, korxonaning ichki salohiyati va tashqi iqtisodiy sharoitlarni uyg‘unlashtirgan kompleks strategiya asosida ishlab chiqilishi lozim.

Mintaqaviy sanoat taraqqiyotida hududlar o'rtasidagi mavjud nomutanosibliklarni qisqartirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Sanoat salohiyati nisbatan yuqori shakllangan hududlarda yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, eksport faoliyatini rivojlantirish va innovatsion texnologiyalarni amaliyotga joriy etish ustuvor yo'nalish sifatida qaralishi mumkin. Sanoat infratuzilmasi yetarlicha rivojlanmagan mintaqalarda esa avvalo transport, energetika, logistika hamda ishlab chiqarish infratuzilmasini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratish zarur [14].

Korxona miqyosida raqobatbardoshlikni kuchaytirishda xarajatlarni samarali boshqarish muhim o'rin tutadi. Ba'zi sanoat korxonalarida ishlab chiqarish hajmi yetarlicha yuqori bo'lishiga qaramay, mahsulot tannarxi va operatsion xarajatlarning ortiqchiligi yakuniy moliyaviy natijalarning past shakllanishiga sabab bo'ladi. Bunday sharoitda faqat ishlab chiqarish hajmini oshirish kutilgan samarani bermasligi mumkin. Shu bois xarajatlar tarkibini chuqur tahlil qilish, ortiqcha va samarasiz sarflarni kamaytirish, aylanma mablag'lar aylanishini jadallashtirish hamda rentabellik darajasini oshirishga qaratilgan boshqaruv choralari kuchaytirish zarur.

Raqobatbardoshlikni kuchaytirishning muhim yo'nalishlaridan biri sanoat korxonalarining eksport imkoniyatlarini kengaytirish bilan bog'liq. Ichki bozor imkoniyatlari cheklangan sharoitda tashqi bozorlarga chiqish korxonalarga ishlab chiqarish hajmini oshirish, valyuta tushumlarini ko'paytirish hamda mahsulot sifatini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish imkonini beradi. Shu maqsadda korxonalarda xalqaro sertifikatlash tizimlarini joriy etish, eksport marketingini rivojlantirish va tashqi bozorlardagi talab hamda raqobat sharoitlarini muntazam o'rganib borish zarur.

Bundan tashqari, sanoat korxonalarida raqamli boshqaruv mexanizmlaridan foydalanish ham raqobatbardoshlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli monitoring, boshqaruv hisobi, elektron buyurtmalar tizimi va ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish korxona xarajatlarini qisqartirish, mavjud resurslardan oqilona foydalanish hamda boshqaruv qarorlarini tezkor va asosli qabul qilish imkonini beradi [15].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mintaqaviy sanoat korxonalarining raqobatbardoshligi turli omillar ta'sirida shakllanadigan murakkab iqtisodiy jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda korxonaning ichki imkoniyatlari bilan tashqi iqtisodiy muhit sharoitlari o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. Xususan, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, texnologik jihozlanish, mahsulot sifati, tannarx ko'rsatkichlari, moliyaviy barqarorlik, boshqaruv samaradorligi va mehnat unumdorligi korxonaning ichki raqobat salohiyatini belgilaydi. Hududiy infratuzilma, investitsion muhit, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash choralari, bozor talabi va eksport imkoniyatlari esa tashqi omillar sifatida korxonaning bozordagi umumiy raqobat mavqeyiga ta'sir ko'rsatadi.

Maqolada amalga oshirilgan tahlillar asosida mintaqaviy sanoat korxonalari raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha bir qator ilmiy-amaliy tavsiyalar shakllantirildi. Avvalo, sanoat korxonalarida mahsulot tannarxini pasaytirish, xarajatlar tarkibini

muntazam tahlil qilish va resurslardan tejamkor foydalanishga qaratilgan boshqaruv mexanizmlarini kuchaytirish lozim. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, korxonalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash uchun aylanma mablag'lar aylanishini jadallashtirish, debitorlik qarzlari hajmini kamaytirish va investitsiya resurslaridan maqsadli foydalanish zarur. Mintaqalar kesimida esa sanoat infratuzilmasini rivojlantirish, transport-logistika, energetika va ishlab chiqarish infratuzilmasini takomillashtirish korxonalar faoliyati uchun qulay iqtisodiy muhit yaratadi. Eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish, xalqaro standart va sertifikatlash tizimlarini joriy etish hamda tashqi bozorlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish sanoat korxonalarining raqobat imkoniyatlarini yanada oshiradi. Shu bilan birga, raqamli boshqaruv tizimlari va innovatsion faoliyatni kengaytirish uzoq muddatli raqobat ustunligini shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Mintaqaviy sanoat korxonalari raqobatbardoshligini oshirishda korxonaning ichki boshqaruv salohiyati, hududiy infratuzilma imkoniyatlari va davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasida sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha statistik ma'lumotlar. <https://stat.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 12-oktabrdagi PF-169-son "Sanoat va uning bazaviy tarmoqlarini jadal rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-6633676>
3. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press, 1985.
4. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990.
5. Hamidova M.T. Mintaqalarda sanoat korxonalarini raqobatbardoshligini oshirishning o'ziga xos xususiyatlari. Magistrlik dissertatsiyasi. Buxoro, 2026.
6. Chikán A. National and Firm Competitiveness: A General Research Model. Competitiveness Review, 2008, Vol. 18, No. 1/2, pp. 20–28.
7. Buckley P.J., Pass C.L., Prescott K. Measures of International Competitiveness: A Critical Survey. Journal of Marketing Management, 1988, Vol. 4, No. 2, pp. 175–200.
8. Feurer R., Chaharbaghi K. Defining Competitiveness: A Holistic Approach. Management Decision, 1994, Vol. 32, No. 2, pp. 49–58.
9. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. Москва: ИНФРА-М, 2000.
10. Yavmutov D.Sh. Mintaqaviy iqtisodiyot va sanoat rivojlanishining nazariy asoslari. Buxoro, 2023.

11. Barney J.B. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. Journal of Management, 1991, Vol. 17, No. 1, pp. 99–120.
12. OECD. Industrial Policy for Sustainable Growth. Paris: OECD Publishing, 2021.
13. UNIDO. Industrial Development Report 2024: Turning Challenges into Sustainable Solutions. Vienna: United Nations Industrial Development Organization, 2024.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 7-avgustdagi PQ-286-son “Sanoat sohasida xalqaro brendlar bilan hamkorlikni rivojlantirish va milliy brendlarni qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-7059241>
15. World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2019. Geneva: World Economic Forum, 2019.

KICHIK BIZNES BARQAROR RIVOJLANISHINING MIKROIQTISODIY ASOSLARI

Adashev Azimjon Urinboyevich

Namangan davlat texnika universiteti

“Menejment” kafedrası dotsenti

E-mail: azimray@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishining mikroiqtisodiy asoslari tadqiq etilgan. Tadqiqotda kichik biznesning iqtisodiy o'sish, bandlikni ta'minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va hududiy rivojlanishdagi o'rni tahlil qilindi. Namangan viloyati misolida kichik biznes subyektlarining yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi, sanoat, qishloq xo'jaligi va qurilish tarmoqlaridagi faoliyati statistik ma'lumotlar asosida baholandi. Tadqiqot natijalarida kichik biznesning barqaror rivojlanishi inson kapitali, innovatsion faoliyat, boshqaruv sifati va resurslardan samarali foydalanish bilan bog'liqligi asoslandi. Kichik biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlash, boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish va institutsional muhitni takomillashtirish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: kichik biznes, tadbirkorlik, barqaror rivojlanish, mikroiqtisodiyot, inson kapitali, iqtisodiy samaradorlik, innovatsiya, Namangan viloyati, ishlab chiqarish, bandlik.

Аннотация

В данной статье исследованы микроэкономические основы устойчивого развития малого бизнеса и частного предпринимательства. В ходе исследования проанализирована роль малого бизнеса в обеспечении экономического роста, занятости населения, повышении производственной эффективности и региональном развитии. На примере Наманганской области на основе статистических данных оценены доля малого бизнеса в валовом региональном продукте, а также его деятельность в промышленности, сельском хозяйстве и строительстве. Результаты исследования показали, что устойчивое развитие малого бизнеса связано с человеческим капиталом, инновационной активностью, качеством управления и эффективным использованием ресурсов. Разработаны научные выводы по поддержке субъектов малого бизнеса, развитию управленческих компетенций и совершенствованию институциональной среды.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательство, устойчивое развитие, микроэкономика, человеческий капитал, экономическая эффективность, инновации, Наманганская область, производство, занятость.

Abstract

This article examined the microeconomic foundations of sustainable development of small business and private entrepreneurship. The study analyzed the role of small business in economic growth, employment, production efficiency and regional development. Using the example of Namangan region, the share of small business in gross regional product and its activity in industry, agriculture and construction were evaluated based on statistical data. The findings showed that sustainable development

of small business was associated with human capital, innovation activity, management quality and efficient use of resources. Scientific conclusions were developed on supporting small business entities, improving managerial competencies and strengthening the institutional environment.

Keywords: small business, entrepreneurship, sustainable development, microeconomics, human capital, economic efficiency, innovation, Namangan region, production, employment.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida raqobat muhitining kuchayishi, bozor munosabatlarining chuqurlashuvi va resurslardan samarali foydalanishga bo'lgan talabning ortishi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy tizimdagi o'rnini yanada mustahkamlamoqda. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda kichik biznes subyektlari iqtisodiy o'sishni ta'minlash, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi daromadlarini oshirish hamda hududiy iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, kichik biznesning moslashuvchanligi, kam xarajat bilan faoliyat yuritish imkoniyati va bozor talablariga tez moslasha olishi uning iqtisodiyotdagi strategik ahamiyatini oshirmoqda.

Rivojlangan davlatlar tajribasi kichik biznes iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, innovatsiyalarni joriy etish va raqobat muhitini shakllantirishda muhim o'rin tutishini ko'rsatmoqda. Kichik biznes subyektlari ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, xizmatlar sifatini oshirish va ichki bozorni raqobatbardosh mahsulotlar bilan ta'minlash orqali milliy iqtisodiyot rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shmoqda. Shu bilan birga, kichik biznes aholining bandligini ta'minlash va ijtimoiy muammolarni kamaytirishda ham muhim iqtisodiy mexanizm hisoblanadi.

O'zbekistonda ham kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Mamlakatda tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, biznes yuritish uchun qulay institutsional muhit yaratish, soliq va moliyaviy imtiyozlarni kengaytirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Natijada kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, ishlab chiqarish hajmi va eksport salohiyati bosqichma-bosqich ortib bormoqda.

Kichik biznesning barqaror rivojlanishi mikroiqtisodiy omillar bilan bevosita bog'liq bo'lib, bunda inson kapitali, boshqaruv sifati, innovatsion faoliyat, resurslardan samarali foydalanish va bozor mexanizmlariga moslashuv darajasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli kichik biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish, ularning raqobatbardoshligini kuchaytirish va uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlash masalalarini ilmiy jihatdan tadqiq etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishining mikroiqtisodiy asoslari o'rganilib, Namangan viloyati misolida iqtisodiy ko'rsatkichlar tahlil qilindi hamda kichik biznes samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishi iqtisodiy oʻsishning muhim omillaridan biri sifatida koʻplab iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Klassik iqtisodiyot vakillari A.Smit va J.B.Sey tadbirkorlik faoliyatini ishlab chiqarish omillarini samarali birlashtiruvchi iqtisodiy mexanizm sifatida baholagan [1]. Y. Shumpeter esa tadbirkorlikni innovatsiyalar va iqtisodiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida izohlagan [1].

Xorijiy tadqiqotlarda kichik biznesning iqtisodiy samaradorligi, bandlikni taʼminlash va bozor muhitiga moslashuvchanligi alohida oʻrganilgan. R.M. Hodgetts va D.F. Kuratko kichik biznes subyektlarining boshqaruv sifati hamda strategik qarorlar qabul qilishdagi ahamiyatini asoslagan [3]. Reinecke va White tadqiqotlarida kichik biznesni rivojlantirish uchun institutsional muhit, moliyaviy qoʻllab-quvvatlash va infratuzilma muhim omil sifatida baholangan [4].

M. Diao, J. Kweka va M. McMillan ilmiy ishlarida kichik korxonalar iqtisodiy tarkibiy oʻzgarishlar va mehnat unumdorligini oshirishda muhim rol oʻynashi qayd etilgan [5]. Z.A. Yusof va D. Bhattasali tadqiqotlarida esa iqtisodiy oʻsishda innovatsion boshqaruv va tadbirkorlik siyosatining ahamiyati yoritilgan [6].

Oʻzbekiston olimlari tomonidan ham kichik biznesning barqaror rivojlanish masalalari keng tadqiq etilgan. A.OʻAdashev ilmiy ishlarida korxonalarning innovatsion rivojlanishi va iqtisodiy samaradorligini oshirishning tarkibiy asoslari tahlil qilingan [9]. A.U.Adashev va A.Askaraliyev iqtisodiy rivojlanish koʻrsatkichlarini zamonaviy yondashuvlar asosida baholash zarurligini asoslab bergan [10].

Tahlil qilingan ilmiy manbalar kichik biznesning barqaror rivojlanishi inson kapitali, innovatsion faoliyat, boshqaruv sifati va resurslardan samarali foydalanish bilan bevosita bogʻliqligini koʻrsatadi. Shu bilan birga, hududiy iqtisodiy rivojlanishda kichik biznesning ulushini oshirish uchun institutsional qoʻllab-quvvatlash va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishining mikroiqtisodiy asoslarini oʻrganishda tizimli, qiyosiy va statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida kichik biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligi, ishlab chiqarish hajmi, bandlik darajasi hamda yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi boʻyicha koʻrsatkichlar tahlil qilindi.

Tadqiqotning axborot bazasini Namangan viloyati statistika maʼlumotlari, iqtisodiy hisobotlar, mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar tashkil etdi. Tahlil davomida gorizontaal va qiyosiy tahlil usullari yordamida 2021-2025 yillardagi iqtisodiy koʻrsatkichlarning oʻzgarish dinamikasi baholandi.

Kichik biznes faoliyatining barqaror rivojlanishiga taʼsir etuvchi omillar — inson kapitali, boshqaruv sifati, innovatsion faollik va resurslardan foydalanish samaradorligi mikroiqtisodiy yondashuv asosida oʻrganildi. Olingan natijalarni umumlashtirishda tahlil va sintez usullaridan foydalanilib, kichik biznesni rivojlantirish boʻyicha ilmiy xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mikroiqtisodiy nuqtai nazardan kichik biznes barqaror rivojlanishi foyda maksimallashtirishdan ko‘ra kengroq mazmunga ega. An‘anaviy mikroiqtisodiy modellarda firmaning maqsadi foydani maksimallashtirish deb qaralsa, zamonaviy yondashuvlarda barqarorlik, risklarni diversifikatsiya qilish va uzoq muddatli qiymat yaratish ustuvor hisoblanadi. Kichik biznes subyektlari uchun bu ishlab chiqarish hajmini optimallashtirish, xarajatlarni nazorat qilish, innovatsion faollikni oshirish orqali amalga oshiriladi.

SHu bilan birga, kichik biznesda qarorlar qabul qilish jarayoni ko‘pincha tadbirkorning shaxsiy kompetensiyasi, bilim va tajribasiga bog‘liq bo‘ladi. Bu esa inson kapitali va boshqaruv salohiyatini barqaror rivojlanishning muhim iqtisodiy omili sifatida qarashni taqozo etadi. Demak, tadbirkorlik barqarorligi faqat moddiy resurslar bilan emas, balki noan‘anaviy omillar bilan ham belgilanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda barqaror rivojlanish va samaradorlik o‘rtasidagi munosabatlar turlicha talqin qilinadi. Ayrim tadqiqotchilarga ko‘ra, barqarorlik xarajatlarni oshiradi va qisqa muddatda foydani kamaytiradi. Biroq kichik biznes misolida bu qarash to‘liq o‘zini oqlamaydi. Aksincha, barqaror rivojlanishga qaratilgan strategiyalar uzoq muddatda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Masalan, energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish, resurslarni tejash, innovatsiyalarga investitsiya kiritish avval boshda qo‘shimcha xarajat talab qilsa-da, kelgusida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va raqobatbardoshlikni oshiradi.

Shu nuqtai nazardan, tadbirkorlik va kichik biznes barqaror rivojlanishining iqtisodiy mohiyatini “qisqa muddatli foyda” emas, balki “uzoq muddatli iqtisodiy qiymat yaratish” kategoriyasi orqali izohlash maqsadga muvofiqdir.

1-jadval.

Namangan viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati bo‘yicha ma’lumot¹

№	Ko‘rsatkichlar	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil
1	Kichik biznes subyektlarining YaHMDagi ulushi	76,1	74,6	74,0	73,9	73,6
2	Faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar va mikrofirmalar soni, birlik	26500	28900	32300	19500	22500

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2021-yilda kichik biznes subyektlarining yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi Namangan viloyatida 76,1 %, 2025-yilda esa 73,6 % ni tashkil etib, bu viloyatlarda faoliyat ko‘rsatayotgan kichik biznes subyektlari tomonidan amalga oshirilgan.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini tarkibiy o‘zgarishlar asosida tashkil etish va ularning faoliyatini rivojlantirishda Namangan viloyati oldingi o‘rinlardan joy olgan.

2025-yilda Namangan viloyatida faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar va

¹ Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi

mikrofirmalar soni o'tgan 2021-yilga nisbatan 4000 taga kamayib, 22500 tani tashkil etgan. Albatta, bu shundan dalolat beradiki faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar va mikrofirmalarga davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish bo'yicha islohotlarni hududlarda ham yanada izchil amalga oshirish kerakligi bilan izohlanadi.

Namangan viloyatida bu borada olib borilayotgan ishlarni tanqidiy ruhda tahlil etilganda, ayrim hato va kamchiliklar, foydalanilmagan mavjud imkoniyatlardan to'g'ri foydalanmaslik holatlari ham aniqlangan bo'lib, unda yangi sanoat korxonalarini tashkil etish va mavjudlarini modernizatsiya qilish dasturi ijrosi tizimli tashkil

Namangan viloyatida yalpi hududiy mahsulotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining ulushini bu darajada yuqoriligi ushbu sohaning ishlab chiqarishdagi mohiyati, iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati mezonlariga e'tibor qaratilganligi hamda tarkibiy o'zgarishlar asosida faoliyatni samarali tashkil etilganligidan deb qarash maqsadga muvofiqdir. Ular quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- iqtisodiy-tarkibiy jihatdan u tarmoq tuzilishini belgilab, ichki bozorni talab va taklif asosida tovar va xizmatlar bilan to'ldiradi;
- ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan qishloq aholisining asosiy qismini ish joylari hamda barqaror daromad manbai bilan ta'minlaydi, aholi turmush darajasini oshirishda asos bo'lib xizmat qiladi;
- ishlab chiqarish va ish joylarini ko'p mablag' talab qilmasdan qayta tashkil etish hamda jihozlashga imkon beradi;
- ijtimoiy-psixologik jihatdan oilada mehnat ko'nikma va an'analari avloddan-avlodga o'tishini, mahsulot yetishtirish madaniyati, mahorati hamda sir-asrorlarini egallash jarayoni davom etishini ta'minlaydi.

2-jadval.

Namangan viloyati kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy tarmoqlarda amalga oshirilgan ishlari hajmi¹, mlrd. so'm

T/R	Ko'rsatkichlar	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil	2025-yil
1.	Sanoat mahsulotlari hajmi	7174,3	8 112,68	10133,7	11454,8	22154,4
2.	Qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmi	22671,5	26 208,5	30915,6	32497,2	38787,9
3.	Qurilish ishlari hajmi	5247,9	6 069,8	6722,4	12298,2	14237,3

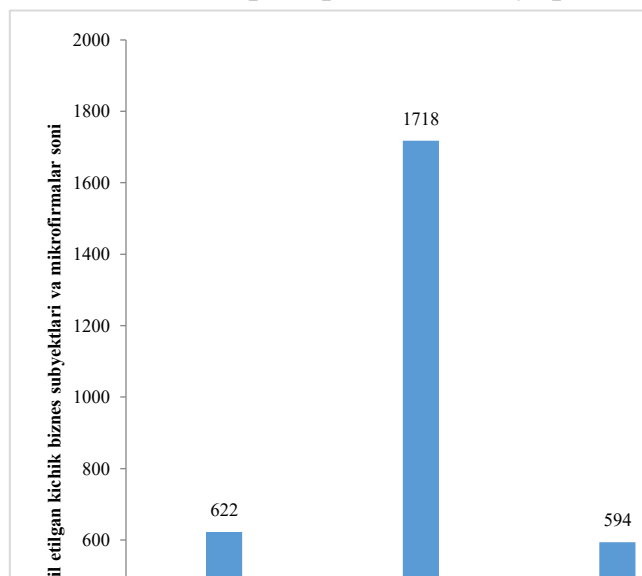
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish, hududlarning ishlab chiqarish va mehnat salohiyatidan yanada to'liq foydalanish, yangi ish o'rinlari tashkil etish, ichki bozorni mahalliy tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirish, shu asosda aholi bandligi hamda daromadini oshirish maqsadida hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan chora-tadbirlar natijasida uning iqtisodiy tarmoqlardagi ulushi ortib bormoqda (2-jadval).

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Namangan viloyatida 2025-yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan sanoat mahsulotlari ishlab

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

chiqarish hajmi 2021 yilga nisbatan 14980,1 mlrd soʻmga oshib 22154,4 mlrd. soʻmga yetkazildi. Hududiy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish boʻyicha, Namangan viloyatida amalga oshirilgan ishlar hajmi oʻtgan davrga nisbatan 32,3 foizga oshishiga olib keldi. Bu esa oʻz navbatida, mamlakat iqtisodiyotining lokomotivi boʻlgan sanoat tarmoqlarida kichik korxonalarning ahamiyatini ortib borishiga olib keldi.

Kichik biznes subyektlari faoliyatini samaradorligini oshirishda yana bir qator muammolar mavjud boʻlib, ulardan boshqaruv darajasini pastligi, bilim, tajriba va bozor munosabatlari madaniyatining yetishmasligi natijasida yangi tashkil etilgan korxonalarni koʻp vaqt oʻtmasdan yopilishi kutiladi.

1-rasm. Namangan viloyatida yangi tashkil etilgan kichik biznes subyektlari va mikrofirmalar sonining iqtisodiy faoliyat turlari boʻyicha taqsimlanishi¹

1-rasm maʼlumotlaridan koʻrinadiki, 2025 yilda yanvar-dekabr holatiga eng koʻp kichik biznes subyektlari savdo tarmogʻida (jami tashkil etilgan subyektlarning 1718 ta), sanoat sohasida (622 ta), qishloq, oʻrmon va baliqchilik xoʻjaligida (594 ta) va yashash va ovqatlanish boʻyicha xizmatlar (294 ta) tashkil etilganligini koʻrishimiz mumkin. Bu oʻz navbatida, mamlakatda ishbilarmonlik muhitini rivojlanganligi va biznesni yuritish shart-sharoitlarini kengaytirilgani, erkin bozor iqtisodiyoti talablariga hamda korxonalarning faoliyati bilan bogʻliq tartib-tamoyillarning barcha turlarini qisqartirish boʻyicha islohotlarni amalga oshirilganligi bilan izohlash mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishi mikroiqtisodiy omillar bilan chambarchas bogʻliqligini koʻrsatdi. Tahlillar kichik biznes subyektlari iqtisodiy oʻsishni taʼminlash, aholi bandligini oshirish, hududiy ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish hamda ichki bozorni tovar va xizmatlar bilan toʻldirishda muhim oʻrin egallashini tasdiqladi. Namangan viloyati misolida olib borilgan tahlillar kichik biznesning yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi

¹ Namstat.uz maʼlumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

yuqori darajada saqlanayotganini va sanoat, qishloq xo'jaligi hamda qurilish tarmoqlarida faol rivojlanayotganini ko'rsatdi.

Tadqiqot davomida kichik biznes barqaror rivojlanishida inson kapitali, boshqaruv sifati, innovatsion faollik va resurslardan samarali foydalanish asosiy omillar ekani aniqlandi. Shu bilan birga, ayrim korxonalarda boshqaruv tajribasi va bozor ko'nikmalarining yetarli emasligi sababli faoliyat samaradorligi pasayishi kuzatilishi qayd etildi. Bu esa kichik biznes subyektlarini institutsional va iqtisodiy qo'llab-quvvatlashni yanada kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- kichik biznes subyektlari uchun zamonaviy boshqaruv va marketing ko'nikmalarini rivojlantirish dasturlarini kengaytirish;
- innovatsion texnologiyalar va energiya tejamkor uskunalarni joriy etishni rag'batlantirish;
- hududlarda yangi ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish;
- tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatini kengaytirish va logistika infratuzilmasini rivojlantirish;
- kichik biznes faoliyatini monitoring qilish va baholashning zamonaviy tizimlarini joriy etish.

Taklif etilgan yondashuvlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiy barqarorligini mustahkamlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Smith, A. (1776/1979), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London: Methuen and Co.; Schumpeter, Joseph A. (1949), "Economic theory and entrepreneurial history", Landström, H. (2005), *Pioneers in Entrepreneurship and Small Business Research*, New York: Springer.
2. CHyorniy L., Baldich N. (2016) *Entrepreneurship Development Strategy: Expert Opinion*; Anya O.A. (2003) *Empowering Small and Medium Scale Enterprises in Nigeria* Enugu: CIDAP PRINTING PRESS; Hoselitz B.F. (1954) *The Early History of Entrepreneurial Theory Exploration in Entrepreneurial History*; Harris M. (2000)
3. *The Current Situation of Small and Medium-sized Industrial Enterprises in Trinidad & Tobago, Barbados & St. Lucia*. Dessarrollo Productivo, 69, United Nations, ECLAC: Santiago, Chile; Hodgetts, R.M., & Kuratko D.F. (2002).
4. *Effective Small Business Management*. Dryden Press; Reinecke, R., & White, S. (2004). *Policies for Small Enterprises: Creating the Right Environment for Jobs*. International labour Organisations; Samuel Nicholas Lochan (2004).
5. *Entrepreneurship: A challenge Facing the Education System of Trinidad & Tobago*. PhD Thesis (UWI); Diao, XS (Diao, Xinshen), Kweka, J (Kweka, Josaphat), McMillan, M (McMillan, Margaret) *Small firms, structural change and labor productivity growth in Africa: Evidence from Tanzania*. Conference on Structural Transformation of African Agriculture and Rural Spaces (STAARS); U.Venesaar. *Entrepreneurship and small business research in Estonia: an overview*; Z.A.Yusof,

D.Bhattasali. (2008)

6. Economic Growth and Development in Malaysia: Policy Making and Leadership D.Bhattasali. (2008) Economic Growth and Development in Malaysia: Policy Making and Leadership.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60 sonli “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 2022-yil 20-yil

9. Adashev A. O‘. Korxonalarda innovatsion rivojlanishining tarkibiy asoslari //Nauchnoe znanie sovremennosti. - 2017. - №. 4. - S. 8-12.

10. Адашев А. У., Аскаралиев А. Современные подходы к показателям и тенденциям экономического развития //Теория и практика современной науки . - 2017. - №. 2. - S. 28-30.

SANOAT KORXONALARIDA KAPITAL MABLAG‘LARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI

Muxtarov Maxmudjon Marifovich

Andijon davlat texnika instituti
“Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti
E-mail: m.m.muxtorov@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada sanoat korxonalarida kapital mablag‘lardan samarali foydalanishni oshirishning asosiy yo‘nalishlari tahlil qilingan. Investitsiya resurslarini oqilona taqsimlash, ularning iqtisodiy samaradorligini baholash hamda qaytimini oshirish masalalari o‘rganilgan. Korxonalarda innovatsion texnologiyalarni joriy etishning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari asosida amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat korxonalari, kapital mablag‘lar, investitsiya, samaradorlik, investitsiya qaytimi, modernizatsiya, innovatsiya, resurslardan foydalanish, iqtisodiy o‘shir, raqobatbardoshlik

Аннотация

В данной статье проанализированы основные направления повышения эффективности использования капитальных вложений на промышленных предприятиях. Изучены вопросы рационального распределения инвестиционных ресурсов, оценки их экономической эффективности и повышения отдачи. Также освещено значение внедрения инновационных технологий на предприятиях. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации.

Ключевые слова: промышленные предприятия, капитальные вложения, инвестиции, эффективность, окупаемость инвестиций, модернизация, инновации, использование ресурсов, экономический рост, конкурентоспособность.

Abstract

This article analyzes the main directions for improving the efficient use of capital investments in industrial enterprises. It examines the rational allocation of investment resources, the assessment of their economic efficiency, and ways to increase investment returns. The importance of introducing innovative technologies in enterprises is also highlighted. Based on the research results, practical recommendations have been developed.

Keywords: industrial enterprises, capital investments, investment, efficiency, return on investment, modernization, innovation, resource utilization, economic growth, competitiveness

KIRISH

Global iqtisodiyotda investitsion resurslardan samarali foydalanish mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta‘minlash va sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishning muhim omillaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Ayniqsa, sanoat korxonalarida kapital mablag‘lardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish hajmini kengaytirish,

mahsulot sifatini yaxshilash, eksport salohiyatini oshirish hamda korxonalarining raqobatbardoshligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Kapital qo'yilmalar ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish va innovatsion faoliyatni rivojlantirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi.

O'zbekistonda sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonda investitsiya muhitini yaxshilash, sanoat korxonalariga ichki va xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish hamda kapital mablag'lardan samarali foydalanishni ta'minlash ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida sanoat korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligi va investitsion faollik bosqichma-bosqich oshib bormoqda.

Sanoat korxonalarida kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini yanada oshirish, investitsiya loyihalarining iqtisodiy natijadorligini kuchaytirish va ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish masalalari dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsion texnologiyalar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari va zamonaviy investitsion tahlil usullaridan foydalanish sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash hamda ichki va tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sanoat korxonalarida kapital mablag'lardan samarali foydalanish masalasi iqtisodiy tadqiqotlarda keng o'rganilgan bo'lib, u korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini yaxshilash va investitsion siyosatni optimallashtirish bilan bevosita bog'liqdir. Ko'plab iqtisodchi olimlar kapital mablag'larning mohiyati va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llarini tadqiq etganlar. Jumladan, V.M Serov, Yu.P. Tixonovlar o'z tadqiqotlarida sanoat korxonalarining iqtisodiy natijalarini tadqiq qilish mavjud ishlab chiqarish korxonalari samaradorligiga investitsiya joriy etilgan korxona samaradorligi farqi, bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchilar natijaviyligi, aniq sohaga imtiyozli investitsiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratganlar¹. Amaliyotda ham sanoat korxonalari faoliyatida kapital mablag'lar va moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqaruvchilarni iqtisodiy imtiyozlar va rag'batlantiruvchi mexanizmlar orqali qo'llab-quvvatlash ularning investitsiyaviy faolligini oshirishda muhim omil sanaladi. Sanoat korxonalarini iqtisodiy natijalari bevosita kapital mablag'lar sarfi va uning iqtisodiy natijalarga ta'siri asosida o'rganiladi. Y.N Simionova ham sanoat korxonalari iqtisodiy natijaviyligini kapital qo'yilmalar o'zgarishi, investitsion loyihalarni amalga oshirish natijalari, hamda yangi tashkil etilgan ishlab chiqarish quvvatlarining qiymati

¹ В.М.Серов, Ю.П. Тихонов “Сравнительной оценке экономической эффективности инвестиционных вложений в производственный капитал” Вестник университета № 5, 2023 ст.131-141.

o'zgarishi va bozor qiymatini iqtisodiy natijalarga ta'sirini baholagan¹. Korxonalarda investitsiyalar natijaviyligi ishlab chiqarish ko'lami o'zgarishi, loyiha natijalari, va o'zgarish dinamikasi asosida investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini qiyosiy tavsiflash talab etiladi. R. Xamdamov ham to'qimachilik sanoatining global iqtisodiyotdagi o'rni va uning iqtisodiy samaradorligini baholashda investitsiyalarning samaradorligi, mahsulotlar ishlab chiqarishda innovatsion texnologiyalarni joriy qilish va logistika samaradorligini oshirish ko'rsatkichlarini tadqiq qilgan². Amaliyotda ham sanoat korxonalarida raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun innovatsiyalardan samarali foydalanish va mahsulot birligi uchun resurs sarfi o'zgarishini baholash talab etiladi. Ushbu tadqiqotlarda V.M. Serov va Yu.P. Tixonovlar sanoat korxonalarida investitsiyalar kiritilgan va an'anaviy korxonalar samaradorligini qiyosiy tahlil qilish orqali kapital qo'yimlarning ishlab chiqarish natijalariga ta'sirini o'rgangan bo'lsa, Y.N. Simionova investitsion loyihalar samaradorligini baholashda NPV, IRR kabi diskontlangan ko'rsatkichlarga tayanilgan holda kapital qo'yimlarning qiymat yaratish jarayonini tahlil qilgan. R. Xamdamov esa tarmoq darajasida, xususan to'qimachilik sanoati misolida, innovatsiyalar, logistika va resurslardan foydalanish samaradorligi orqali investitsiyalarning raqobatbardoshlikka ta'sirini o'rgangan.

METODOLOGIYA

Barcha tadqiqotlarda kapital mablag'lar va investitsiyalar sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi asosiy omil sifatida qaralib, ularni baholashda turli metodologik yondashuvlar - qiyosiy tahlil, investitsion baholash modellari va tarmoq-innovatsion tahlil usullari qo'llanilgan.

V.B.Daskovskiy, V.B.Kiselevlar o'z tadqiqotlarida investitsion loyihalarining iqtisodiy samaradorligini qiyosiy baholash uchun ko'proq maqbul bo'lgan investitsiyalarning ichki rentabelligi ko'rsatkichini quyidagi tenglikdan aniqlanadi.

$$\sum_{t=0}^N (B_t - Z_t) \frac{1}{(1+Ye)^t} = \sum_{t=0}^N I_t \frac{1}{(1+Ye)^t} \quad (1)$$

Iqtisodiy mazmunida Ye qiymati kapital qo'yimlarning iqtisodiy samaradorligini an'anaviy koeffitsiyentini ifodalaydi, investitsiya loyihasini amalga oshirishning iqtisodiy natijasi sifatidagi foyda miqdorining kiritilgan kapital qo'yimlari nisbatiga teng³. Amaliyotda sanoat korxonalarida kapital qo'yimlardan foydalanish samaradorligini quyidagi ko'rsatkichlar asosida baholash mumkin (1-jadval)

1-jadvalda kapital qo'yimlardan foydalanish samaradorligini baholashda qo'llaniladigan asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi keltirilgan. Kapital sig'imi va kapital qaytimi ishlab chiqarish natijasining investitsion resurslarga nisbatan

¹ Симионова Н.Е. Инвестиционные проекты в строительстве: управление и оценка эффективности. Экономика строительства. 2020;2 (62):59-65 с

² Xamdamov, R. "To'qimachilik sanoatining global iqtisodiyotdagi o'rni va samaradorligi. Global iqtisodiyot va raqobatbardoshlik. 2021-yil 18(2), 101-107.

³ Дасковский В.Б., Киселев В.Б. Новый подход к экономическому обоснованию инвестиций. М.: Канон РООИ «Реабилитация»; 2016. 400 с

o'zgarishini ifodalab, resurslardan foydalanish darajasini baholash imkonini beradi. Kapital rentabelligi investitsiyalarning foyda keltirish darajasini ko'rsatsa, sarmoya aylanishi muddati kapital qo'yimalarning o'zini qoplash tezligini aniqlaydi. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi kapital mablag' ko'rsatkichi mehnat va kapital o'rtasidagi nisbatni aks ettirib, ishlab chiqarishning texnik jihozlanish darajasini ifodalaydi. Kapital-intensivlik ishlab chiqarish jarayonida kapital sarfining ulushini ko'rsatsa, ishlab chiqarish samaradorligi indeksi esa kompleks (ko'p omilli) yondashuv asosida resurslardan umumiy foydalanish natijadorligini baholaydi.

1-jadval

Kapital qo'yimalardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari tasnifi¹

Ko'rsatkich	Tavsif
Kapital sig'imi	Kapital qo'yimalarning 1 so'miga to'g'ri keluvchi mahsulot miqdori
Kapital qaytimi	Yaratilgan mahsulot/Kapital qo'yimalari
Kapital rentabelligi	Investitsiyadan olingan foyda/Investitsiya miqdori
Sarmoya aylanishi muddati	Kapital investitsiya/Yillik foyda (necha yilda qoplanadi)
Bir ishchiga to'g'ri keluvchi kapital mablag'	Kapital mablag'lar/Ishchilar soni
Kapital-intensivlik	Kapital qo'yimalarning yalpi mahsulotga nisbati
Ishlab chiqarish samaradorligi indeksi	Mahsulot hajmi/Resurslar hajmi (ko'p omilli indekslar asosida)

Mazkur tadqiqotda sanoat korxonalarida kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholash va uni oshirish yo'nalishlarini aniqlashda kompleks ilmiy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy-uslubiy asosini investitsiyalar samaradorligi, kapital qo'yimlar va sanoat iqtisodiyotiga oid xorijiy hamda mahalliy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv va dinamik tahlil usullari qo'llanildi. Kapital qaytimi, kapital sig'imi, kapital rentabelligi hamda ishlab chiqarish samaradorligi indeksleri asosiy iqtisodiy ko'rsatkich sifatida o'rganildi. O'zbekiston Respublikasi va Andijon viloyati sanoat tarmoqlari bo'yicha statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, investitsiya samaradorligining o'zgarish tendensiyalari baholandi. Investitsion loyihalarni iqtisodiy baholashda rentabellik va qaytim ko'rsatkichlaridan foydalanildi. Olingan natijalar asosida kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kapital qo'yimalardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar Andijon viloyati misolida tahlil qilinganda, ularning respublika o'rtacha darajasiga nisbatan hududiy iqtisodiyotning investitsion faolligi va ishlab chiqarish salohiyati o'rtasidagi farqlar yaqqol namoyon bo'ladi (2-jadval)

¹ Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi

2-jadval
O'zbekiston Respublikasi va Andijon viloyati bo'yicha kapital qaytimi ko'rsatkichi dinamikasi, koeffitsiyentda¹

Ko'rsatkichlar	Yillar						
	2015	2017	2020	2021	2022	2023	2024
Kapital qaytimi (iqtisodiyoti bo'yicha)	3,83	4,19	3,18	3,43	3,60	3,38	2,95
Kapital qaytmi (Andijon viloyati iqtisodiyoti bo'yicha)	7,11	7,51	4,43	4,37	4,39	4,15	3,22
Kapital qaytimi (mamlakat sanoat tarmog'i bo'yicha)	2,22	2,04	1,76	2,11	2,10	1,68	1,06
Kapital qaytimi (Andijon viloyati sanoat tarmog'i bo'yicha)	25,25	17,03	10,36	6,93	7,85	6,67	6,14
Kapital qaytimi (Andijon viloyati to'qimachilik sanoat tarmog'i bo'yicha)	2,82	2,76	2,19	4,47	3,89	5,13	3,31

Andijon viloyati kesimida kapital qaytimi ko'rsatkichining 2015-2024-yillar oralig'idagi o'zgarib borgan, Respublika iqtisodiyoti bo'yicha kapital qaytimi 2017-yilda eng yuqori darajaga 4,19 koeffitsiyentga yetgan bo'lsa, keyingi yillarda pasayish tendensiyasi kuzatilgan va 2024-yilga kelib 2,95 koeffitsiyentgacha tushgan. Bu holat iqtisodiyotda kapitaldan foydalanish samaradorligining nisbatan pasayganini bildiradi. Andijon viloyati iqtisodiyoti bo'yicha esa kapital qaytimi barcha davrlarda respublika o'rtacha ko'rsatkichidan yuqori bo'lib, 2017-yilda 7,51 koeffitsiyent bilan eng yuqori qiymatni ko'rsatgan, biroq keyingi yillarda bosqichma-bosqich kamayish tendensiyasi kuzatilgan. Shunga qaramay, viloyat iqtisodiyotida kapitaldan foydalanish samaradorligi respublika darajasiga nisbatan barqaror yuqoriligini saqlab qolgan. Sanoat tarmog'i kesimida esa keskin farqlar kuzatiladi: respublika sanoatida kapital qaytimi 2015-yildagi 2,22 koeffitsiyentdan 2024-yilda 1,06 koeffitsiyentgacha sezilarli pasaygan bo'lib, bu tarmoqda kapital samaradorligining zaiflashganini ko'rsatadi. Andijon viloyati sanoat tarmog'ida 2024-yilda 6,14 koeffitsiyentga teng bo'lgan va dastlabki davrda investitsiya konsentratsiyasining yuqoriligi va keyinchalik ishlab chiqarish bazasining kengayishi natijasida "normalizatsiya" jarayoni bilan izohlanadi. To'qimachilik sanoati misolida kapital qaytimi nisbatan barqaror dinamikaga ega bo'lib, 2015-2017-yillarda 2,82-2,76 oralig'ida saqlangan, 2021-yilda esa 4,47 koeffitsiyentgacha oshib, eng yuqori nuqtaga chiqqan. Keyingi yillarda biroz pasayish kuzatilsa-da, 2024-yilda 3,31 koeffitsiyent darajasida qolgan. Bu esa to'qimachilik sanoatida kapital qo'yilmalar nisbatan samarali ishlatilayotganini va tarmoqning barqaror investitsion jozibadorligini ko'rsatadi. Umumiy xulosa qilib aytganda, Andijon viloyati iqtisodiyoti va sanoat tarmog'ida kapital qaytimi respublika o'rtacha

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi va Andijon viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi.

ko'rsatkichlariga nisbatan yuqori bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu holat kapitaldan foydalanish samaradorligini oshirish uchun modernizatsiya, texnologik yangilanish va investitsion boshqaruvni takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida kapital mablag'lardan samarali foydalanish iqtisodiy o'sishni ta'minlash, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va korxonalarning raqobatbardoshligini kuchaytirishda muhim omil ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar asosida kapital qo'yilmalar ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish hamda resurslardan oqilona foydalanish orqali yuqori iqtisodiy natijalarga erishishga xizmat qilishi aniqlandi. Ayniqsa, Andijon viloyati sanoat tarmoqlarida kapital qaytimi ko'rsatkichlarining respublika o'rtacha darajasidan yuqori bo'lishi hududning investitsion salohiyati va ishlab chiqarish imkoniyatlari izchil rivojlanayotganini tasdiqlaydi.

Tahlillarda keyingi yillarda kapital qaytimi ko'rsatkichlarida dinamik o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsa-da, Andijon viloyati iqtisodiyotida ushbu ko'rsatkichning nisbatan yuqori darajada saqlanib qolishi hududda investitsion faoliyat samaradorligini oshirish imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi. Ayniqsa, to'qimachilik sanoatida kapital qo'yilmalarining barqaror va yuqori natijadorligi ushbu tarmoqning investitsion jozibadorligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Sanoat korxonalarida innovatsion boshqaruv tizimlari, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish texnologiyalari va raqamli monitoring mexanizmlaridan foydalanish kapital mablag'lar samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlaridan biri ekanligi aniqlandi. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish, mahsulot sifatini yaxshilash va investitsiya qaytimini oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- investitsiyalarni yuqori qo'shilgan qiymat yaratadigan sanoat tarmoqlariga yo'naltirish;
- sanoat korxonalarida texnologik modernizatsiya va avtomatlashtirish jarayonlarini kengaytirish;
- kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini doimiy monitoring qilish tizimini joriy etish;
- innovatsion texnologiyalar asosida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;
- tarmoqlarni diversifikatsiya qilish orqali investitsion barqarorlikni mustahkamlash;
- investitsion loyihalarni baholashda zamonaviy iqtisodiy va raqamli tahlil usullaridan foydalanishni kengaytirish.

Sanoat korxonalarida kapital mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishini ta'minlash, iqtisodiy faollikni kuchaytirish hamda milliy iqtisodiyotning investitsion jozibadorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. В.М.Серов, Ю.П. Тихинов “Сравнительной оценке экономической эффективности инвестиционных вложений в производственный капитал” Вестник университета № 5, 2023 ст.131-141.
2. Симионова Н.Е. Инвестиционные проекты в строительстве: управление и оценка эффективности. Экономика строительства. 2020;2 (62):59-65 с
3. Xamdamov, R. “To‘qimachilik sanoatining global iqtisodiyotdagi o‘rni va samaradorligi. Global iqtisodiyot va raqobatbardoshlik. 2021-yil 18(2), 101-107.
4. Дасковский В.Б., Киселев В.Б. Новый подход к экономическому обоснованию инвестиций. М.: Канон РООИ «Реабилитация»; 2016. 400 с
5. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi va Andijon viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitobi.
6. Marifovich, M. M. (2023). The effect of product diversification on the economic efficiency of industrial enterprises. Deutsche Internationale Zeitschrift für Zeitgenossische Wissenschaft, (68).
7. Mukhtarov, M. (2023). Ways to increase the economic efficiency of textile industry.

INSTITUTIONAL TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA HUDUDIIY IQTISODIY MUNOSABATLARNING MINTAQALAR MOLIIYAVII BARQARORLIGIGA TA'SIRINI BAHOLASH

Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbayevich

Namangan davlat texnika universiteti

Menejment kafedrası mudiri,

i.f.d., (DSc), professor

E-mail: mullabayev.baxtiyarjon@nstu.uz

Annotatsiya

Maqolada institutsional transformatsiya sharoitida hududiy iqtisodiy munosabatlarning mintaqalar moliyaviy barqarorligiga ta'siri ilmiy jihatdan baholangan. Tadqiqotda hududlararo iqtisodiy aloqalar, fiskal mustaqillik, mahalliy byudjet daromadlari, transferlarga qaramlik va investitsion faollik o'rtasidagi sabab-oqibat bog'liqliklari tahlil qilindi. Institutsional mexanizmlarning samaradorligi mintaqaviy moliyaviy barqarorlikni ta'minlovchi asosiy omil sifatida asoslangan. Maqolada hududiy boshqaruv sifatini oshirish, resurslar taqsimotini optimallashtirish va moliyaviy mustaqillikni kuchaytirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: institutsional transformatsiya, hududiy iqtisodiy munosabatlar, moliyaviy barqarorlik, fiskal mustaqillik, mintaqaviy rivojlanish, mahalliy byudjet, transferlar, investitsion faollik, institutsional mexanizm.

Аннотация

В статье дана научная оценка влияния территориальных экономических отношений на финансовую устойчивость регионов в условиях институциональной трансформации. Исследуются причинно-следственные связи между межрегиональными экономическими связями, фискальной самостоятельностью, доходами местных бюджетов, зависимостью от трансфертов и инвестиционной активностью. Эффективность институциональных механизмов обосновывается как ключевой фактор обеспечения региональной финансовой устойчивости. Разработаны научно-практические рекомендации по повышению качества территориального управления, оптимизации распределения ресурсов и укреплению финансовой самостоятельности регионов.

Ключевые слова: институциональная трансформация, территориальные экономические отношения, финансовая устойчивость, фискальная самостоятельность, региональное развитие, местный бюджет, трансферты, инвестиционная активность, институциональный механизм.

Abstract

The article scientifically assesses the impact of territorial economic relations on regional financial stability under conditions of institutional transformation. The study analyzes the causal relationships between interregional economic cooperation, fiscal independence, local budget revenues, dependence on transfers, and investment activity. The effectiveness of institutional mechanisms is substantiated as a key factor in

ensuring regional financial stability. The paper also develops scientific and practical recommendations aimed at improving territorial governance, optimizing resource allocation, and strengthening the financial independence of regions.

Keywords: institutional transformation, territorial economic relations, financial stability, fiscal independence, regional development, local budget, transfers, investment activity, institutional mechanism.

KIRISH

Institutsional transformatsiya sharoitida mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlash masalasi hududiy rivojlanish siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Chunki global iqtisodiy beqarorlik, inflyatsion bosim, investitsion oqimlarning notekis taqsimlanishi va byudjet resurslariga bo'lgan talabning ortishi hududlar moliyaviy mustaqilligini kuchaytirishni talab qilmoqda. Jahon banki O'zbekiston bo'yicha 2022-2026-yillarga mo'ljallangan hamkorlik dasturida mamlakatning inklyuziv va barqaror bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida hududiy rivojlanish, xususiy sektor faolligi va davlat boshqaruvi institutlarini takomillashtirish muhimligini alohida ta'kidlaydi [1].

Xalqaro valyuta jamg'armasining 2025-yilgi O'zbekiston bo'yicha IV modda konsultatsiyasi hisobotida mamlakat iqtisodiy o'sishi barqaror saqlanayotgani, konsolidatsiyalashgan fiskal taqchillik qisqarayotgani va makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash uchun fiskal intizomni davom ettirish zarurligi qayd etilgan [2]. Bu holat mintaqalar moliyaviy barqarorligini faqat markazlashgan byudjet qo'llab-quvvatlovi orqali emas, balki mahalliy daromad bazasini kengaytirish, hududiy investitsion faollikni oshirish va institutsional boshqaruv sifatini kuchaytirish orqali ta'minlash lozimligini ko'rsatadi.

OECDning 2024-yilgi hududiy va munitsipal moliya ma'lumotlari bo'yicha hisobotida submilliy moliya statistikasi, hududiy byudjetlar shaffofligi va mahalliy boshqaruv darajasidagi fiskal ma'lumotlarning aniqligi samarali hududiy siyosat yuritishning asosiy sharti sifatida baholanadi [3]. Demak, hududiy iqtisodiy munosabatlarni ilmiy baholashda faqat ishlab chiqarish, investitsiya yoki savdo ko'rsatkichlarini emas, balki fiskal desentralizatsiya, byudjetlararo transferlar, mahalliy daromadlar va institutsional koordinatsiya mexanizmlarini ham tizimli o'rganish zarur.

O'zbekistonda bu yo'nalishdagi islohotlar 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida aniq belgilangan. Mazkur hujjatda barcha tuman va shaharlarning muammo va imkoniyatlarini chuqur o'rganish asosida hududlar kesimida taraqqiyot dasturlarini ishlab chiqish vazifasi qo'yilgan [4]. Bu yondashuv hududiy iqtisodiy munosabatlarni markazdan bir xil boshqarish emas, balki har bir mintaqaning ichki salohiyati, resurs bazasi, fiskal imkoniyati va institutsional muhitidan kelib chiqib boshqarish zarurligini anglatadi.

"O'zbekiston - 2030" strategiyasida barqaror iqtisodiy o'sish orqali aholi farovonligini ta'minlash, hududlarni kompleks rivojlantirish va urbanizatsiya jarayonlarini jadallashtirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan [5]. Bu esa mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashni faqat byudjet ijrosi masalasi emas,

balki kengroq institutsional transformatsiya jarayoni sifatida ko'rib chiqishni talab qiladi. Ayniqsa, mahalliy byudjetlarning daromad salohiyatini oshirish, hududlararo iqtisodiy kooperatsiyani rivojlantirish, investitsion resurslarni oqilona taqsimlash va transferlarga qaramlikni kamaytirish mazkur mavzuning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Shu jihatdan, "Institutsional transformatsiya sharoitida hududiy iqtisodiy munosabatlarning mintaqalar moliyaviy barqarorligiga ta'sirini baholash" mavzusi zamonaviy regional iqtisodiyot, davlat moliyasi va institutsional iqtisodiyot kesishmasida joylashgan dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mavzuning asosiy ilmiy ahamiyati shundaki, unda hududiy iqtisodiy aloqalar va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi sabab-oqibat bog'liqligi institutsional omillar orqali baholanadi. Amaliy ahamiyati esa mintaqalarning moliyaviy mustaqilligini oshirish, mahalliy byudjetlar barqarorligini kuchaytirish va hududiy rivojlanish siyosatini dalillarga asoslangan tarzda takomillashtirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Institutsional transformatsiya va hududiy iqtisodiy munosabatlarning mintaqalar moliyaviy barqarorligiga ta'siri masalasi zamonaviy regional iqtisodiyot, institutsional iqtisodiyot hamda davlat moliyasi nazariyasining kesishgan nuqtasida shakllangan ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Mazkur mavzu bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosan fiskal desentralizatsiya, hududiy boshqaruv samaradorligi, mahalliy byudjetlar mustaqilligi, investitsion muhit va institutsional rivojlanish omillarining hududiy iqtisodiy barqarorlikka ta'sirini o'rganishga qaratilgan.

Institutsional iqtisodiyot nazariyasining asoschilaridan biri hisoblangan D.North iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili sifatida rasmiy va norasmiy institutlarning samaradorligini ko'rsatadi. Olimning fikricha, samarali institutlar iqtisodiy agentlar o'rtasidagi tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi hamda iqtisodiy tizimning barqaror ishlashiga xizmat qiladi [6]. Ushbu yondashuv hududiy iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishda institutsional mexanizmlarning ahamiyatini nazariy jihatdan asoslab beradi.

O.Williamson institutsional boshqaruv tizimlari va iqtisodiy koordinatsiya mexanizmlarini tahlil qilib, hududiy iqtisodiy aloqalarda boshqaruv sifati va tranzaksiya xarajatlari o'rtasidagi bog'liqlikni ochib bergan [7]. Muallifning konsepsiyasiga ko'ra, samarali institutsional muhit mavjud bo'lmagan hududlarda moliyaviy resurslar taqsimoti nomutanosibligi kuchayadi va bu moliyaviy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

J.Stiglitz global iqtisodiy transformatsiya sharoitida davlatning iqtisodiy jarayonlardagi rolini tahlil qilib, mintaqaviy tengsizlik va resurslar konsentratsiyasi muammolarini chuqur o'rgangan [8]. Olim hududiy iqtisodiy rivojlanishda davlatning fiskal va institutsional siyosati hal qiluvchi omil ekanligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, budjetlararo munosabatlarning adolatli shakllantirilishi mintaqalarning moliyaviy barqarorligiga bevosita ta'sir qilishi asoslangan.

R.Bird va F.Vaillancourt tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda fiskal desentralizatsiyaning hududiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilingan bo'lib, mualliflar

mahalliy boshqaruv organlarining moliyaviy mustaqilligi iqtisodiy samaradorlikni oshirishini ilmiy jihatdan isbotlagan [9]. Tadqiqotchilar markazlashgan moliyaviy boshqaruv sharoitida hududlarning investitsion faolligi pasayishini ko'rsatib o'tadi.

W.Oates tomonidan ishlab chiqilgan fiskal federalizm nazariyasi hududiy iqtisodiy munosabatlar tizimida mahalliy boshqaruv institutlarining ahamiyatini yoritadi [10]. Muallifga ko'ra, mahalliy hokimiyat organlari hudud ehtiyojlarini markaziy boshqaruvga nisbatan aniqroq baholay oladi va resurslardan samaraliroq foydalanadi. Ushbu nazariya mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda fiskal vakolatlarni kengaytirish zarurligini asoslaydi.

A.Rodriguez-Pose hududiy rivojlanishdagi institutsional sifat omilini o'rganib, hududlararo iqtisodiy tafovutlarning asosiy sababi sifatida boshqaruv samaradorligi va institutsional zaifliklarni ko'rsatadi [11]. Muallifning tadqiqotlari hududiy siyosatda faqat moliyaviy resurslarni oshirish yetarli emasligini, balki samarali institutsional tizimni shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

M.Porter hududiy raqobatbardoshlik konsepsiyasida klasterlashuv, innovatsion muhit va institutsional hamkorlikning hududiy iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini tahlil qiladi [12]. Olimning fikricha, hududiy iqtisodiy aloqalar qanchalik integratsiyalashgan bo'lsa, moliyaviy barqarorlik darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Mahalliy olimlardan A.Vahobov davlat moliyasi va byudjet tizimini isloh qilish masalalarini o'rganib, O'zbekiston sharoitida mahalliy byudjetlar daromad bazasini kengaytirish zarurligini ta'kidlaydi [13]. Muallif transferlarga yuqori darajadagi qaramlik hududlarning iqtisodiy mustaqilligini cheklashini qayd etadi.

Q.Xushvaqto'vning ilmiy ishlarida hududiy iqtisodiy rivojlanish va investitsion siyosatning institutsional asoslari tadqiq etilgan [14]. Olim mintaqaviy investitsion muhit sifati va institutsional boshqaruv samaradorligi o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.

Sh. Mustafakulov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda iqtisodiy erkinlashtirish va institutsional islohotlarning hududiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilingan [15]. Muallif institutsional transformatsiya jarayonida hududiy iqtisodiy munosabatlarning yangi mexanizmlarini shakllantirish zarurligini asoslab beradi.

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud tadqiqotlarning aksariyatida institutsional rivojlanish, fiskal desentralizatsiya va hududiy boshqaruv masalalari alohida yo'nalish sifatida o'rganilgan. Biroq hududiy iqtisodiy munosabatlarning mintaqalar moliyaviy barqarorligiga ta'siri aynan institutsional transformatsiya sharoitida kompleks baholangan tadqiqotlar yetarli emas. Ayniqsa, O'zbekiston hududlari misolida transferlarga qaramlik, mahalliy daromadlar bazasi, hududlararo iqtisodiy integratsiya va institutsional boshqaruv samaradorligi o'rtasidagi bog'liqliklarni tizimli baholash zarurati mavjud. Mazkur maqola aynan ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi institutsional transformatsiya sharoitida hududiy iqtisodiy munosabatlarning mintaqalar moliyaviy barqarorligiga ta'sirini kompleks

baholashga yo'naltirilgan. Tadqiqotda tizimli yondashuv, institutsional tahlil, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, mantiqiy umumlashtirish va sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlash usullaridan foydalaniladi. Hududiy iqtisodiy munosabatlar mahalliy byudjet daromadlari, byudjet xarajatlari tarkibi, transferlarga qaramlik darajasi, investitsion faollik, fiskal mustaqillik, hududlararo iqtisodiy kooperatsiya va boshqaruv samaradorligi ko'rsatkichlari orqali baholanadi. Bunda moliyaviy barqarorlik nafaqat byudjet muvozanati, balki hududning o'z daromad manbalarini shakllantirish, investitsiyalarni jalb qilish va tashqi moliyaviy yordamga qaramlikni kamaytirish salohiyati sifatida talqin etiladi.

Metodologik jihatdan tadqiqotda indekslash, guruhlash, dinamik tahlil, korrelyatsion tahlil va omilli baholash usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Institutsional transformatsiyaning ta'siri hududiy boshqaruv sifati, byudjetlararo munosabatlar samaradorligi, mahalliy moliyaviy vakolatlar kengligi va resurslar taqsimotining shaffofligi orqali aniqlanadi. Tadqiqot natijalari asosida hududlar moliyaviy barqarorligiga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatuvchi determinantlar ajratiladi. Bunday yondashuv mavzuni oddiy tavsifiy tahlil darajasida emas, balki institutsional, fiskal va hududiy rivojlanish omillarining o'zaro bog'liqligini ochib beruvchi ilmiy-amaliy model sifatida o'rganish imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur bo'limda Namangan viloyati va uning 12 ta hududiy birliklari - Namangan shahri, Namangan, Mingbuloq, Kosonsoy, Norin, Pop, To'raqo'rg'on, Uychi, Uchqo'rg'on, Chortoq, Chust va Yangiqo'rg'on tumanlari misolida 2016-2025-yillar oralig'idagi investitsion faollik va moliyaviy barqarorlik omillari tahlil qilinadi. Tadqiqot davri 10 yillik dinamikani qamrab olgan sababli hududlar kesimida investitsiya hajmi, investitsion ulush, o'sish indeksi va investitsion-moliyaviy barqarorlik diagnostikasini kompleks baholash imkonini beradi. Ayniqsa, 2016-yilda investitsiyalar hajmi ayrim hududlarda 46,7 mlrd so'm, 79,4 mlrd so'm va 83,4 mlrd so'm kabi nisbatan past darajada bo'lgan bo'lsa, 2025-yilga kelib Namangan shahrida 24 666,8 mlrd so'm, Pop tumanida 7248,2 mlrd so'm, Chust tumanida 4230,6 mlrd so'm darajasiga yetgani hududiy iqtisodiy munosabatlarda keskin siljish yuz berganini ko'rsatadi.

Tahlilning metodologik asosini asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi, hududlarning viloyat jami investitsiyalaridagi ulushi, 2016-yilga nisbatan o'sish indeksi va o'rtacha yillik o'sish sur'ati kabi ko'rsatkichlar tashkil etadi. Bunday yondashuv investitsion jarayonlarni oddiy hajmiy o'sish sifatida emas, balki mintaqalar moliyaviy barqarorligini shakllantiruvchi institutsional va fiskal omil sifatida baholashga imkon beradi. Masalan, Namangan shahrining 2025-yilda viloyat jami investitsiyalaridagi ulushi 45,5 foizga yetgani, Pop tumanining 13,4 foiz, Chust tumanining 7,8 foiz, To'raqo'rg'on tumanining esa 6,6 foiz ulushga ega bo'lgani investitsiya resurslarining hududlar bo'yicha bir tekis taqsimlanmaganini ko'rsatadi.

Ilmiy nuqtai nazardan mazkur tahlil hududiy iqtisodiy munosabatlarning moliyaviy barqarorlikka ta'sirini ikki yo'nalishda ochib beradi: birinchidan, investitsion faollik yuqori bo'lgan hududlarda mahalliy daromad bazasi, ishlab

chiqarish salohiyati va fiskal mustaqillik uchun nisbatan kuchli asos shakllanadi; ikkinchidan, investitsion ulushi past hududlarda moliyaviy zaiflik, transferlarga qaramlik va iqtisodiy tashabbuslarning sustligi xavfi saqlanib qoladi. Shu sababli Namangan viloyati misolida olib borilgan tahlil institutsional transformatsiya jarayonida hududlararo iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish, investitsiyalarni muvozanatli taqsimlash va ularning mahalliy byudjet barqarorligiga real ta'sirini kuchaytirish zarurligini asoslashga xizmat qiladi.

1-jadval

Namangan viloyati tumanlari kesimida asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi¹, mlrd so'm

Hudud	Yillar									
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	471,7	518,7	931,5	1667,4	3531,1	4440,0	5372,8	5544,3	6676,0	24666,8
Namangan tumani	159,3	218,9	292,6	458,4	609,1	1075,1	1136,4	1633,7	1481,4	2552,6
Mingbuloq	46,7	70,2	139,9	321,0	275,2	295,6	354,0	454,8	473,1	1123,9
Kosonsoy	88,9	117,1	209,3	392,0	968,5	564,4	508,4	551,2	719,7	1665,2
Norin	83,4	88,2	100,8	129,5	297,6	383,9	361,4	474,1	451,1	1385,5
Pop	790,7	764,3	534,4	338,4	600,4	788,3	1089,2	947,2	1675,9	7248,2
To'raqo'rg'on	104,4	155,5	629,5	3638,4	3594,5	1203,8	1030,8	1571,1	1984,8	3598,3
Uychi	99,7	109,5	126,0	169,9	565,5	546,6	387,5	373,1	798,3	1902,3
Uchqo'rg'on	99,9	456,9	227,3	488,4	476,3	782,0	473,5	535,6	696,9	1802,4
Chortoq	79,4	95,3	124,3	177,0	250,8	388,3	608,9	639,3	1357,6	1995,1
Chust	97,8	117,5	142,2	215,4	428,5	1042,8	1156,9	1347,4	2181,3	4230,6
Yangiyo'rg'on	91,4	100,8	120,2	142,4	443,0	496,3	502,0	703,4	724,0	2060,5

1-jadval ma'lumotlari Namangan viloyati tumanlarida asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 2016-2025-yillarda keskin va notekis o'sganini ko'rsatadi. Jumladan, Namangan shahrida investitsiyalar 2016-yildagi 471,7 mlrd so'mdan 2025-yilda 24 666,8 mlrd so'mga yetib, 52,3 barobarga oshgan. Chust tumanida bu ko'rsatkich 97,8 mlrd so'mdan 4230,6 mlrd so'mga, To'raqo'rg'onida 104,4 mlrd so'mdan 3598,3 mlrd so'mga, Pop tumanida esa 790,7 mlrd so'mdan 7248,2 mlrd so'mga ko'tarilgan. Eng past boshlang'ich baza Mingbuloqda 46,7 mlrd so'm bo'lgan bo'lsa, 2025-yilda 1123,9 mlrd so'mga yetgan. Bu raqamlar viloyatda investitsion faollik oshganini ko'rsatsa-da, o'sish markazlashgan va hududlar o'rtasida katta tafovut saqlanib qolganini ham ochib beradi.

Ilmiy jihatdan ushbu holat hududiy iqtisodiy munosabatlarning institutsional sifati bir xil emasligini anglatadi. Namangan shahri, Pop, Chust va To'raqo'rg'on investitsiyalarni jalb qilishda nisbatan kuchli pozitsiyaga ega bo'lsa, Mingbuloq, Norin, Kosonsoy va Uychi kabi hududlarda investitsion salohiyat hali to'liq ishga tushmagan. Bu oddiy statistik farq emas, balki hududiy boshqaruv, infratuzilma, tadbirkorlik muhiti, yer-resurslardan foydalanish va mahalliy tashabbuslarning institutsional darajada notekis rivojlanganini bildiradi. Demak, moliyaviy barqarorlikni

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi / Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

ta'minlash uchun faqat investitsiya hajmini oshirish yetarli emas; investitsiyalarning mahalliy byudjet daromadlariga, ish o'rinlariga, sanoat kooperatsiyasiga va soliq bazasiga aylanish mexanizmini kuchaytirish zarur.

Bu yondashuv faqat investitsiya miqdorining o'sishini emas, balki kapital resurslarining hududlar o'rtasida qanday taqsimlanganini baholash imkonini beradi. Chunki mutlaq hajmning ortishi har doim ham hududiy muvozanatni anglatmaydi; aksincha, ayrim tumanlarda investitsiya tez o'sgani holda ularning viloyatdagi ulushi pastligicha qolishi mumkin. Shu sababli 2-jadval 1-jadvaldagi raqamlarning institutsional mazmunini chuqurlashtirib, Namangan viloyatida investitsion konsentratsiya, hududlararo tafovut, iqtisodiy tortish markazlari va moliyaviy barqarorlikning hududiy bazasi qaysi tumanlarda kuchli yoki zaif shakllanayotganini aniqlashga xizmat qiladi.

2-jadval

Hududlarning viloyat jami investitsiyalaridagi ulushi¹, foizda

Hudud	Yillar									
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	21,2	18,4	26,0	20,4	29,2	37,0	41,4	37,5	34,7	45,5
Namangan tumani	7,2	7,8	8,2	5,6	5,0	9,0	8,8	11,1	7,7	4,7
Mingbuloq	2,1	2,5	3,9	3,9	2,3	2,5	2,7	3,1	2,5	2,1
Kosonsoy	4,0	4,1	5,8	4,8	8,0	4,7	3,9	3,7	3,7	3,1
Norin	3,7	3,1	2,8	1,6	2,5	3,2	2,8	3,2	2,3	2,6
Pop	35,5	27,1	14,9	4,1	5,0	6,6	8,4	6,4	8,7	13,4
To'raqo'rg'on	4,7	5,5	17,6	44,6	29,7	10,0	7,9	10,6	10,3	6,6
Uychi	4,5	3,9	3,5	2,1	4,7	4,6	3,0	2,5	4,2	3,5
Uchqo'rg'on	4,5	16,2	6,3	6,0	3,9	6,5	3,6	3,6	3,6	3,3
Chortoq	3,6	3,4	3,5	2,2	2,1	3,2	4,7	4,3	7,1	3,7
Chust	4,4	4,2	4,0	2,6	3,5	8,7	8,9	9,1	11,3	7,8
Yangiqo'rg'on	4,1	3,6	3,4	1,7	3,7	4,1	3,9	4,8	3,8	3,8

2-jadval natijalari Namangan viloyatida investitsiyalar hududlar kesimida juda yuqori darajada notekis taqsimlanganini ko'rsatadi. Xususan, 2025-yilda Namangan shahri viloyat jami investitsiyalarining 45,5 foizini o'zida jamlagan bo'lsa, Pop tumanining ulushi 13,4 foizni, Chust tumanida 7,8 foizni, To'raqo'rg'onda esa 6,6 foizni tashkil etgan. Shu bilan birga, Mingbuloq tumanining ulushi atigi 2,1 foiz, Norinda 2,6 foiz, Kosonsoyda 3,1 foiz darajasida qolgan. 2016-yilda Pop tumani 35,5 foiz ulush bilan yetakchi hudud bo'lgan bo'lsa, 2025-yilga kelib Namangan shahri investitsion markazlashuvning asosiy nuqtasiga aylangan. Bu esa viloyat iqtisodiy makonida resurslar va kapital oqimining hududlar bo'yicha keskin differensiallashganini ko'rsatadi.

Mazkur tendensiya institutsional transformatsiya sharoitida hududlar moliyaviy barqarorligi bir xil shakllanmayotganini anglatadi. Investitsiya ulushi yuqori hududlarda mahalliy byudjet daromadlari, infratuzilma rivoji va fiskal mustaqillik uchun nisbatan qulay baza shakllanadi. Aksincha, investitsion faolligi sust bo'lgan

¹ Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

hududlarda transferlarga qaramlik va moliyaviy zaiflik saqlanib qoladi. Bu yerda asosiy muammo kapitalning yetishmasligidan ko'ra, hududiy iqtisodiy boshqaruv institutlarining samaradorligi bilan bog'liq. Chunki investitsiyalar odatda logistika, boshqaruv sifati, tadbirkorlik muhiti va iqtisodiy koordinatsiya kuchli bo'lgan hududlarga yo'naladi. Shunday ekan, mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun investitsiyalarni faqat hajm jihatidan emas, balki hududlar kesimida muvozanatli taqsimlash va ularning fiskal qaytimini oshirishga xizmat qiluvchi institutsional mexanizmlarni rivojlantirish zarur.

3-jadval

Namangan viloyati investitsiyalar o'sish indeksi¹, 2016 = 100

Hudud	Yillar								
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Namangan shahri	110,0	197,5	353,5	748,6	941,3	1139,0	1175,4	1415,3	5229,3
Namangan tumani	137,4	183,7	287,8	382,4	674,9	713,4	1025,5	929,9	1602,4
Mingbuloq	150,3	299,6	687,4	589,3	633,0	758,0	973,9	1013,1	2406,6
Kosonsoy	131,7	235,4	440,9	1089,4	634,9	571,9	620,0	809,6	1873,1
Norin	105,8	120,9	155,3	356,8	460,3	433,3	568,5	540,9	1661,3
Pop	96,7	67,6	42,8	75,9	99,7	137,8	119,8	212,0	916,7
To'raqo'rg'on	148,9	603,0	3485,1	3443,0	1153,1	987,4	1504,9	1901,1	3446,6
Uychi	109,8	126,4	170,4	567,2	548,2	388,7	374,2	800,7	1908,0
Uchqo'rg'on	457,4	227,5	488,9	476,8	782,8	474,0	536,1	697,6	1804,2
Chortoq	120,0	156,5	222,9	315,9	489,0	766,9	805,2	1709,8	2512,7
Chust	120,1	145,4	220,2	438,1	1066,3	1182,9	1377,7	2230,4	4325,8
Yangiqo'rg'on	110,3	131,5	155,8	484,7	543,0	549,2	769,6	792,1	2254,4

3-jadval ma'lumotlari Namangan viloyati hududlarida investitsion o'sish sur'atlari bir xil shakllanmaganini va institutsional transformatsiya jarayonlari turli hududlarda turlicha iqtisodiy natija berganini ko'rsatadi. Jumladan, Namangan shahrida investitsiyalar o'sish indeksi 2016-yildagi 100 punktdan 2025-yilda 5229,3 punktga yetgan bo'lib, bu viloyatdagi eng yuqori natija hisoblanadi. Chust tumanida indeks 4325,8 punktni, To'raqo'rg'onda 3446,6 punktni, Chortoqda esa 2512,7 punktni tashkil etgan. Aksincha, Pop tumanida 2019-yilda indeks 42,8 punktgacha pasaygan bo'lsa, 2025-yilda 916,7 punktga yetgan. Bu esa ayrim hududlarda investitsion faollik barqaror va tizimli shakllangan bo'lsa, boshqalarida investitsiya oqimi yirik loyihalar yoki qisqa muddatli tashqi omillarga bog'liq bo'lganini anglatadi.

Mazkur tendensiyalar hududiy iqtisodiy munosabatlarning institutsional samaradorligi bilan bevosita bog'liq. Investitsion indeksning yuqori bo'lishi hududda ishlab chiqarish infratuzilmasi, logistika, tadbirkorlik muhiti va boshqaruv mexanizmlarining nisbatan samarali ishlayotganidan dalolat beradi. Biroq ilmiy nuqtai nazardan eng muhim jihat shundaki, yuqori investitsion o'sish har doim ham moliyaviy barqarorlikning avtomatik shakllanishini anglatmaydi. Agar investitsiyalar mahalliy byudjet daromadlari, soliq bazasi, eksport salohiyati va yangi ish o'rinlariga yetarli darajada transformatsiyalanmasa, hudud iqtisodiy jihatdan o'sayotgan bo'lsa-da, fiskal

¹ Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

jihatdan zaifligicha qolishi mumkin. Shu sababli investitsion o'sish indekslarini baholashda nafaqat o'sish sur'ati, balki investitsiyaning iqtisodiy qaytimi va hududiy moliyaviy tizimga integratsiyalashuv darajasini ham hisobga olish zarur.

4-jadval

Namangan viloyatining investitsion-moliyaviy barqarorlik diagnostikasi¹

Hudud	2016-yil, mlrd so'm	2020-yil, mlrd so'm	2025-yil, mlrd so'm	O'sish, marta	2025-yil ulushi, foizda	O'rtacha yillik murakkab o'sish sur'ati, foizda
Namangan shahri	471,7	3531,1	24666,8	52,3	45,5	55,2
Namangan tumani	159,3	609,1	2552,6	16,0	4,7	36,1
Mingbuloq	46,7	275,2	1123,9	24,1	2,1	42,4
Kosonsoy	88,9	968,5	1665,2	18,7	3,1	38,5
Norin	83,4	297,6	1385,5	16,6	2,6	36,6
Pop	790,7	600,4	7248,2	9,2	13,4	27,9
To'raqo'rg'on	104,4	3594,5	3598,3	34,5	6,6	48,2
Uychi	99,7	565,5	1902,3	19,1	3,5	38,8
Uchqo'rg'on	99,9	476,3	1802,4	18,0	3,3	37,9
Chortoq	79,4	250,8	1995,1	25,1	3,7	43,1
Chust	97,8	428,5	4230,6	43,3	7,8	52,0
Yangiqo'rg'on	91,4	443,0	2060,5	22,5	3,8	41,4

4-jadval natijalari Namangan viloyati hududlarida investitsion-moliyaviy barqarorlik darajasi keskin differensiallashganini ko'rsatadi. Xususan, Namangan shahrida investitsiyalar hajmi 2016-yildagi 471,7 mlrd so'mdan 2025-yilda 24 666,8 mlrd so'mga yetib, 52,3 martalik o'sishni qayd etgan hamda viloyat jami investitsiyalaridagi ulushi 45,5 foizni tashkil qilgan. Chust tumanida investitsiyalar 43,3 martaga, To'raqo'rg'onda 34,5 martaga oshgan bo'lsa, Pop tumanida bu ko'rsatkich 9,2 martani tashkil etgan. O'rtacha yillik murakkab o'sish sur'ati (Compound Annual Growth Rate) ko'rsatkichlari ham hududlar o'rtasidagi tafovutni yaqqol ifodalaydi: Namangan shahrida o'rtacha yillik o'sish 55,2 foizni, Chustda 52,0 foizni, To'raqo'rg'onda 48,2 foizni tashkil etgan. Mingbuloq, Chortoq va Yangiqo'rg'on kabi hududlarda esa nisbatan yuqori o'sish sur'atlari kuzatilgan bo'lsa-da, ularning investitsiyadagi umumiy ulushi pastligicha qolmoqda.

Mazkur natijalar hududlar moliyaviy barqarorligining shakllanishi investitsiya hajmidan tashqari institutsional omillarga ham kuchli bog'liqligini ko'rsatadi. Investitsiya oqimining asosiy qismi iqtisodiy infratuzilmasi rivojlangan, logistika va sanoat bazasi kuchli hududlarda konsentratsiyalashgan. Bu esa hududiy iqtisodiy munosabatlarda "markazlashgan rivojlanish modeli" shakllanayotganini anglatadi. Ilmiy jihatdan qaralganda, bunday nomutanosiblik uzoq muddatda fiskal tafovutlarning chuqurlashishiga olib kelishi mumkin. Chunki investitsion faollik yuqori bo'lgan hududlar o'z daromad bazasini mustahkamlab boradi, investitsiya

¹ Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

oqimi sust hududlar esa transferlarga qaram bo'lib qoladi. Shu sababli institutsional transformatsiya jarayonida hududiy investitsiya siyosatini muvozanatlashtirish, mahalliy fiskal vakolatlarni kengaytirish hamda investitsiyalarning mahalliy iqtisodiyotga multiplikativ ta'sirini kuchaytirish mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashning asosiy sharti hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda mintaqalar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda hududiy byudjetlararo munosabatlarning institutsional mexanizmlari respublika va hududiy darajadagi empirik ma'lumotlar asosida tizimli tahlil qilindi. O'rganish jarayonida byudjet daromadlari tarkibi, real sektor tarmoqlarining rivojlanish dinamikasi hamda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan moliyaviy resurslar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik aniqlanib, hududlar o'rtasida fiskal imkoniyatlarning notekis taqsimlanishi mavjudligi ilmiy jihatdan asoslandi. Olingan natijalar byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish masalasi faqat fiskal texnik muammo emas, balki institutsional va strategik ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Birinchidan, respublika byudjeti daromadlari tarkibining yuqori darajada markazlashgani hududiy byudjetlarning moliyaviy mustaqilligini cheklovchi asosiy omillardan biri ekanligi aniqlandi. Bilvosita va bevosita soliqlar bo'yicha tushumlarning katta qismi markaziy darajada jamlanishi natijasida hududlarda shakllanayotgan iqtisodiy o'sish natijalari to'liq hajmda mahalliy moliyaviy resurslarga aylanmayapti. Shu bois ilmiy jihatdan asoslangan taklif sifatida hududlarga birlashtirilgan soliqlar ulushini bosqichma-bosqich oshirish, mahalliy byudjetlarga barqaror daromad manbalarini mustahkamlovchi fiskal vakolatlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Amaliy jihatdan esa hududiy soliqlarni prognozlash va yig'ilish intizomini kuchaytirish orqali mahalliy byudjetlarning barqaror daromad bazasini shakllantirish tavsiya etiladi.

Ikkinchidan, Namangan viloyatida real sektor tarmoqlarining rivojlanishi byudjet tushumlarining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatayotgani aniqlangan bo'lsa-da, bu ta'sir hududlar kesimida bir xil namoyon bo'lmayapti. Xizmatlar va sanoat tarmoqlarida yuqori o'sish sur'atlariga ega hududlar moliyaviy jihatdan nisbatan mustahkam pozitsiyaga ega bo'layotgan bir paytda, iqtisodiy bazasi cheklangan tumanlarda fiskal salohiyat pastligicha qolmoqda. Shu munosabat bilan ilmiy taklif sifatida hududiy iqtisodiy ixtisoslashuvni hisobga olgan holda differensial fiskal siyosat yuritish, amaliy tavsiya sifatida esa sanoat va xizmatlar sohasini rivojlantirishga yo'naltirilgan mahalliy investitsiya dasturlarini byudjet siyosati bilan uzviy bog'lash zarur.

Uchinchidan, aholi jon boshiga mahalliy byudjet daromadlari tahlili hududlar o'rtasida sezilarli fiskal nomutanosiblik mavjudligini ko'rsatdi. Bu holat hududiy moliyaviy barqarorlikka erishishda faqat umumiy byudjet tushumlarining o'sishi yetarli emasligini, balki ularning aholi soni va hududiy ehtiyojlar bilan mutanosib taqsimlanishi muhim ekanini anglatadi. Ilmiy jihatdan bu natija byudjetlararo transfertlar dizaynini takomillashtirish zaruratini asoslaydi. Amaliy tavsiya sifatida transfertlarni taqsimlashda aholi jon boshiga moliyaviy ta'minlanganlik

ko'rsatkichlarini asosiy mezonlardan biri sifatida joriy etish, rag'batlantiruvchi transfertlar ulushini oshirish taklif etiladi.

To'rtinchidan, tadqiqot natijalari hududlar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda institutsional mexanizmlarning hal qiluvchi rolini tasdiqlaydi. Byudjetlararo munosabatlar faqat qayta taqsimlash vositasi sifatida emas, balki hududlarni iqtisodiy faollikka undovchi va fiskal mas'uliyatni kuchaytiruvchi mexanizm sifatida shakllantirilishi lozim. Shu asosda ilmiy xulosa sifatida natijaga yo'naltirilgan transfertlar, fiskal intizomni kuchaytiruvchi qoidalar va hududiy moliyaviy monitoring tizimini joriy etish zarurati asoslanadi. Amaliy jihatdan esa hududlar moliyaviy barqarorligini baholovchi indikatorlar tizimini ishlab chiqish va ularni byudjet siyosatini rejalashtirish jarayoniga integratsiya qilish mintaqalararo fiskal nomutanosibliklarni bosqichma-bosqich kamaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. Uzbekistan Country Partnership Framework for FY2022-FY2026.
2. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: 2025 Article IV Consultation.
3. OECD. Going Granular with Regional and Municipal Fiscal Data. 2024.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr PF-158-son "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>
6. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. - 152 p.
7. Williamson O. E. The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting. Free Press, New York, 1985. - 468 p.
8. Stiglitz J. E. Globalization and Its Discontents. W.W. Norton & Company, New York, 2002. - 304 p.
9. Bird R., Vaillancourt F. Fiscal Decentralization in Developing Countries. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. - 375 p.
10. Oates W. E. Fiscal Federalism. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1972. - 256 p.
11. Rodriguez-Pose A. The Revenge of the Places That Don't Matter and What to Do About It. Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, Vol. 11, Issue 1, Oxford University Press, 2018. - pp. 189-209.
12. Porter M. E. The Competitive Advantage of Nations. Free Press, New York, 1990. - 896 p.
13. Vahobov A. V. Davlat moliyasi. "Sharq" nashriyoti, Toshkent, 2010. - 512 b.
14. Xushvaqtov Q. X. Mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishning institutsional asoslari. "Iqtisodiyot" nashriyoti, Toshkent, 2019. - 286 b.

15. Mustafakulov Sh. Institutional Environment and Economic Development in Uzbekistan. University of World Economy and Diplomacy Publishing House, Tashkent, 2021. - 248 p.

TO‘QIMACHILIK KORXONALARINING BOZORDAGI IMKONIYATLARI VA RIVOJLANISH OMILLARI TAHLILI

Ergashxodjayeva Shaxnoza Djasurovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Marketing kafedrası mudiri,

Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

ORCID: 0000-0001-6689-7875

E-mail: ergashxodjayeva_sh@tseu.uz

Xo‘janova Husnora

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Kechki ta’lim va magistratura” fakulteti

MRT-25 guruh talabasi

ORCID: 0009-0003-1404-205X

E-mail: hxojanova1996@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada to‘qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlari va raqobatbardoshligini oshirish omillari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida investitsiyalar, innovatsion faoliyat, marketing strategiyalari va eksport salohiyatining korxonalar rivojlanishiga ta’siri statistik hamda ekonometrik usullar asosida baholandi. O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining 2020-2024 yillardagi asosiy ko‘rsatkichlari tahlil qilinib, tayyor mahsulotlar ulushi va eksport hajmida barqaror o‘shish kuzatilgani aniqlandi. Regressiya modeli natijalari investitsiyalar eksport samaradorligiga eng kuchli ta’sir etuvchi omil ekanligini ko‘rsatdi. Integral indeks asosida korxonalar salohiyati baholandi hamda innovatsiya, modernizatsiya va marketing faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, raqobatbardoshlik, eksport salohiyati, investitsiya, innovatsiya, marketing strategiyasi, qiymat zanjiri, modernizatsiya, ekonometrik tahlil, integral indeks.

Аннотация

В данной статье проанализированы рыночные возможности текстильных предприятий и факторы повышения их конкурентоспособности. В ходе исследования на основе статистических и эконометрических методов оценено влияние инвестиций, инновационной активности, маркетинговых стратегий и экспортного потенциала на развитие предприятий. Проанализированы основные показатели текстильной промышленности Узбекистана за 2020-2024 годы, выявлен устойчивый рост объёмов экспорта и доли готовой продукции. Результаты регрессионной модели показали, что инвестиции являются наиболее значимым фактором экспортной эффективности. На основе интегрального индекса был проведён анализ потенциала предприятий и разработаны научные выводы по развитию инноваций, модернизации и маркетинговой деятельности.

Ключевые слова: текстильная промышленность, конкурентоспособность, экспортный потенциал, инвестиции, инновации, маркетинговая стратегия,

цепочка стоимости, модернизация, эконометрический анализ, интегральный индекс.

Abstract

This article analyzed the market opportunities of textile enterprises and the factors influencing their competitiveness. The study evaluated the impact of investments, innovation activity, marketing strategies, and export potential on enterprise development using statistical and econometric methods. The main indicators of Uzbekistan's textile industry for 2020-2024 were examined, and stable growth in export volume and the share of finished products was identified. The regression model results showed that investments had the strongest influence on export efficiency. Enterprise potential was assessed using an integral index model, and scientific conclusions were developed regarding innovation, modernization, and marketing development.

Keywords: textile industry, competitiveness, export potential, investment, innovation, marketing strategy, value chain, modernization, econometric analysis, integral index.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida to'qimachilik sanoati yuqori qo'shilgan qiymat yaratish, bandlikni ta'minlash va eksport hajmini oshirishda muhim tarmoqlardan biri sifatida shakllanmoqda. Jahon miqyosda raqamlashtirish, "yashil iqtisodiyot" tamoyillarining joriy etilishi va iste'molchilarning sifat hamda barqarorlikka bo'lgan talabi ortib borishi to'qimachilik korxonalarining bozor strategiyalarini tubdan qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Shu bilan birga, xalqaro bozorlarda raqobatning keskinlashuvi, ta'minot zanjirlaridagi uzilishlar va narxlar beqarorligi korxonalar uchun yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda muayyan xavf-xatarlarni ham yuzaga keltirmoqda.

Mamlakatimizda to'qimachilik sanoati iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida rivojlanib, xomashyoni chuqur qayta ishlash, tayyor mahsulot ulushini oshirish va eksport geografiyasini kengaytirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Davlat tomonidan yaratilayotgan qulay investitsion muhit, klaster tizimining joriy etilishi va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar tarmoqning barqaror o'sishini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Biroq, mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish darajasi, korxonalar o'rtasidagi raqobatning sifat jihatdan yetarli darajada shakllanmagani hamda marketing va brending strategiyalarining sust rivojlanganligi ayrim muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Alohida korxona darajasida qaralganda, bozordagi imkoniyatlarni aniqlash va ulardan samarali foydalanish masalasi strategik boshqaruvning markaziy elementi hisoblanadi. Korxonalar uchun ichki resurslar salohiyati, innovatsion faoliyat darajasi, mahsulot diversifikatsiyasi va tashqi bozorlar bilan integratsiya darajasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, aniq korxona misolida bozor imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish, mavjud resurslardan optimal foydalanish yo'llarini aniqlash va raqobatbardoshlikni oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi to'qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlarini kompleks tahlil qilish, ularga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda korxona raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan samarali strategik yo'nalishlarni ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

To'qimachilik sanoatining bozordagi imkoniyatlari va raqobatbardoshligini o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar so'nggi yillarda iqtisodiy globallashtirish, xalqaro qiymat zanjirlari va innovatsion rivojlanish jarayonlari bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanmoqda. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda to'qimachilik sanoati nafaqat ishlab chiqarish tarmog'i, balki eksport salohiyati, bandlik va yuqori qo'shilgan qiymat yaratishning muhim iqtisodiy drayveri sifatida talqin qilinadi.

Global ilmiy adabiyotlarda asosiy e'tibor xalqaro qiymat zanjiri (Global Value Chain - GVC) konsepsiyasiga qaratilgan. Gary Gereffi tadqiqotlarida rivojlanayotgan mamlakatlarning global bozordagi muvaffaqiyati ishlab chiqarish hajmiga emas, balki qiymat zanjirining yuqori bosqichlariga integratsiyalashuv darajasiga bog'liqligi asoslab berilgan [1]. Olimning fikriga ko'ra, to'qimachilik sanoatida iqtisodiy samaradorlik marketing, dizayn va brending kabi yuqori qo'shilgan qiymatli segmentlarda shakllanadi. Ushbu yondashuv to'qimachilik korxonalarining strategik rivojlanishi xomashyo eksportidan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Qiymat zanjiri nazariyasini rivojlantirgan Stacey Frederick ishlab chiqarish moslashuvchanligi, logistika tizimi va ta'minot zanjiri samaradorligi xalqaro bozordagi raqobatbardoshlikning asosiy determinantlari ekanligini qayd etadi [2]. Olim zamonaviy bozorda ishlab chiqarish siklining qisqarishi va tezkor yetkazib berish tizimlari korxonalarga strategik ustunlik berishini ta'kidlaydi. Mazkur yondashuv logistika va ishlab chiqarish boshqaruvi eksport salohiyatini oshirishning muhim omili ekanligini ko'rsatadi.

Moda va to'qimachilik sanoatidagi institutsional o'zgarishlarni o'rgangan Nebahat Tokatli global bozorda ishlab chiqarishdan ko'ra marketing va brendingning ustun mavqega ega bo'lib borayotganini asoslaydi [3]. Tadqiqotda transmilliy brendlarning ta'minot zanjiri ustidan nazorat o'rnatishi va iste'molchi talabini shakllantirish orqali bozor ustunligiga erishishi ko'rsatib berilgan. Bu esa zamonaviy to'qimachilik sanoatida raqobat ustunligi ishlab chiqarish hajmiga emas, balki intellektual va marketing kapitaliga bog'liq ekanligini anglatadi.

Shuningdek, Vertica Bhardwaj "fast fashion" modelini tahlil qilib, bozor talabiga tezkor moslashuv va mahsulot aylanish tezligi eksport samaradorligining muhim omili ekanligini qayd etadi [4]. Tadqiqot natijalari iste'molchilarning tez o'zgaruvchi talablari korxonalardan moslashuvchan ishlab chiqarish tizimini talab qilishini ko'rsatadi. Bu holat mahsulot assortimentini diversifikatsiya qilish va innovatsion boshqaruvni rivojlantirish zarurligini anglatadi.

Raqobatbardoshlik nazariyasining metodologik asoslari Michael Porter tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda korxonalarning bozordagi ustunligi xarajatlar samaradorligi, differensiallashuv va innovatsion strategiyalar orqali shakllanishi

asoslangan [5]. Olimning “Five Forces” modeli sanoatdagi raqobat muhiti va bozor bosimini baholashda muhim nazariy asos sifatida keng qo‘llaniladi. Ushbu yondashuv to‘qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlarini kompleks baholashda samarali metodologik vosita hisoblanadi.

MDH mamlakatlari olimlari tadqiqotlarida asosiy e‘tibor texnologik modernizatsiya va ishlab chiqarish samaradorligiga qaratilgan. Иван Смирнов texnologik yangilanish ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish va eksport samaradorligini oshirishini asoslaydi [6]. Елена Кузнецова esa innovatsion boshqaruv va marketing strategiyalarining uzoq muddatli raqobatbardoshlikdagi rolini ko‘rsatadi [7]. Сергей Иванов ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish raqobat ustunligini shakllantirishini qayd etsa [8], Алексей Мельников eksport geografiyasini kengaytirish korxonalar iqtisodiy barqarorligini mustahkamlashini ta’kidlaydi [9].

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida esa O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatini rivojlantirishning institutsional va strategik jihatlari yoritilgan. Shavkat Ruziev klaster tizimi qiymat zanjirini yagona mexanizm sifatida boshqarish imkonini berishini asoslaydi [10]. Anvar Yuldashev modernizatsiya va diversifikatsiya iqtisodiy o‘shishning muhim omili ekanligini qayd etadi [11]. Bekzod Karimov yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish eksport salohiyatini oshirishini ko‘rsatsa [12], Nodir Abdullayev strategik boshqaruv va raqamli texnologiyalarni joriy etish korxonalar samaradorligini oshirishini ta’kidlaydi [13].

Ilmiy adabiyotlar tahlili to‘qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlari investitsiya, innovatsiya, logistika, marketing va strategik boshqaruv omillari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda O‘zbekiston to‘qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlarini statistik va ekonometrik yondashuv asosida kompleks baholash masalasi yetarli darajada o‘rganilmaganligi aniqlandi. Mazkur tadqiqot aynan ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, uning ilmiy yangiligi korxonalarning bozordagi imkoniyatlarini integratsiyalashgan baholash modeli orqali tahlil qilish bilan izohlanadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda to‘qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlarini o‘rganishda aralash metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini 2018-2024 yillarga oid O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi, Jahon banki va BMTning UN Comtrade xalqaro savdo ma’lumotlar bazasi ma’lumotlari. ma’lumotlari hamda 24 ta to‘qimachilik korxonasining moliyaviy hisobotlari tashkil etdi. Tanlanma purposive sampling usuli asosida shakllantirildi.

Tahlil jarayonida bozor segmentatsiyasi mahsulot turi, narx segmenti va eksport geografiyasi bo‘yicha amalga oshirildi. Korxonalarning raqobat muhiti SWOT va benchmarking usullari asosida o‘rganildi. Eksport salohiyatiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash maqsadida OLS asosidagi ko‘p omilli regressiya modeli qo‘llanildi:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \varepsilon$$

bu yerda:

Y - eksport hajmi;

X₁ - investitsiyalar hajmi;

X_2 - innovatsion faoliyat darajasi;

X_3 - marketing xarajatlari.

Statistik tahlillar STATA 17 dasturi yordamida bajarildi. Modelning ishonchliligi R^2 , p-value, t-statistic va F-statistic ko'rsatkichlari orqali tekshirildi.

Korxonalarining bozordagi salohiyatini kompleks tahlil qilish uchun integral indeks modeli ishlab chiqildi. Ushbu usullar to'qimachilik korxonalarining raqobatbardoshligi va eksport imkoniyatlarini statistik hamda ekonometrik jihatdan baholash imkonini yaratdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur tadqiqotda 2018-2024 yillarga oid statistik ma'lumotlar asosida O'zbekiston to'qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlari baholandi. Tahlillar 24 ta yirik va o'rta to'qimachilik korxonalari faoliyati misolida amalga oshirildi hamda eksport salohiyatiga ta'sir etuvchi asosiy omillar ekonometrik va solishtirma yondashuv asosida o'rganildi.

1-jadval

O'zbekiston to'qimachilik sanoati asosiy ko'rsatkichlari 2020-2024 yillar dinamikasi¹

Yil	Eksport hajmi. mlrd AQSh dollar	O'sish sur'ati, foizda	Tayyor mahsulot ulushi, foizda
2020	2.6	8.3	52
2021	3.0	15.3	56
2022	3.3	10.0	58
2023	3.6	9.1	60
2024	3.8	5.5	62

1-jadval natijalari tarmoqda barqaror o'sish tendensiyasi mavjudligini ko'rsatadi. Xususan, eksport hajmi 2020-yildagi 2.6 mlrd dollardan 2024-yilda 3.8 mlrd dollarga yetib, qariyb 1.8 barobar oshgan. Tayyor mahsulotlar ulushining 52 foizdan 62 foizga ko'tarilishi sanoatda yuqori qo'shilgan qiymat yaratish jarayoni kuchayganini anglatadi. Ushbu holat Gary Gereffi tomonidan ilgari surilgan global qiymat zanjiri nazariyasini tasdiqlaydi, ya'ni korxonalar xomashyo eksportidan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish orqali bozordagi ustunlikka erishmoqda.

Shu bilan birga, 2023-2024 yillarda o'sish sur'atlarining pasayishi global bozordagi raqobatning kuchayishi hamda tashqi talabdagi beqarorlik bilan izohlanadi. Bu esa sanoatning keyingi rivojlanish bosqichida innovatsion transformatsiya zarurligini ko'rsatadi.

2-jadval

Korxonalar faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari²

Ko'rsatkich	O'rtacha qiymat	Standart og'ish
Quvvatdan foydalanish darajasi, foizda	78	6.2
Eksport ulushi, foizda	52	8.5
Innovatsion indeks	0.40	0.12
Marketing xarajatlari ulushi, foizda	7	2.1

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi (2024) ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

² O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi (2024) ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, korxonalarda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatadi. Biroq innovatsion indeksning past darajada qolayotgani texnologik modernizatsiya yetarli emasligini bildiradi. Marketing xarajatlari ulushining 7 foiz atrofida bo'lishi esa korxonalarda bozorni shakllantirish emas, balki mavjud talabni qondirish modeli ustun ekanligini anglatadi.

Natijalar Michael Porter nazariyasiga mos ravishda, raqobatbardoshlik faqat ishlab chiqarish resurslari bilan emas, balki differensiallashuv va innovatsion strategiyalar bilan ham belgilanishini ko'rsatadi. Nebahat Tokatli tadqiqotlarida qayd etilgan marketing va brendingning strategik roli mahalliy korxonalarda hali to'liq shakllanmaganligi aniqlandi.

Eksport salohiyatiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

3-jadval

Regressiya modeli natijalari¹

O'zgaruvchi	Koeffitsiyent (β)	t-stat	p-value
Investitsiyalar (X_1)	0.62	5.63	0.001
Innovatsion faoliyat (X_2)	0.48	3.20	0.021
Marketing xarajatlari (X_3)	0.35	2.50	0.034

Model ko'rsatkichlari:

$$R^2 = 0.81$$

$$\text{Adj. } R^2 = 0.78$$

$$F\text{-statistic} = 24.6 \text{ (} p < 0.01 \text{)}$$

Regressiya natijalari investitsiyalar eksport hajmiga eng kuchli ta'sir etuvchi omil ekanligini ko'rsatdi ($\beta = 0.62$). Bu kapital qo'yilmalar oshishi ishlab chiqarish hajmi va eksport salohiyatining kengayishiga olib kelishini anglatadi. Innovatsion faoliyatning statistik jihatdan ahamiyatli natija ko'rsatishi texnologik rivojlanish korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili ekanligini tasdiqlaydi. Marketing xarajatlarning ham ijobiy ta'siri aniqlanib, bozorda brending va talabni shakllantirish strategiyalarining eksport samaradorligiga bevosita ta'sir qilishi asoslandi.

Modelning yuqori determinatsiya koeffitsiyenti ($R^2 = 0.81$) tanlangan omillar eksport o'zgarishlarining 81 foizini tushuntirib bera olishini ko'rsatadi. Ushbu natijalar Stacey Frederick tomonidan ilgari surilgan ta'minot zanjiri nazariyasini qisman tasdiqlaydi, biroq O'zbekiston sharoitida ichki omillar - investitsiya va innovatsiya - ustuvor ahamiyat kasb etishi aniqlandi.

Integral baholash natijalari

Korxonalarning bozordagi imkoniyatlarini kompleks baholash maqsadida integral indeks modeli qo'llanildi.

Natijalar korxonalarning asosiy qismi o'rtacha salohiyat darajasida ekanligini ko'rsatdi. Yuqori salohiyatli korxonalar eksport, innovatsiya va marketing ko'rsatkichlari bo'yicha sezilarli ustunlikka ega. Past salohiyatli korxonalarda esa

¹ Manba: STATA 17 dasturi asosida muallif hisob-kitoblari.

texnologik modernizatsiya va strategik boshqaruv tizimlarining sustligi kuzatildi(4-jadval).

4-jadval

Korxonalar salohiyati bo'yicha taqsimoti¹

Segment	Indeks oralig'i	Ulushi, foizda
Yuqori salohiyat	0.72-0.86	21
O'rtacha salohiyat	0.55-0.71	64
Past salohiyat	<0.55	15

XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalari O'zbekiston to'qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlari investitsiya, innovatsiya va marketing omillari bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi. Tahlillar davomida eksport hajmining barqaror o'sishi va tayyor mahsulotlar ulushining ortishi sanoatda yuqori qo'shilgan qiymat yaratish jarayoni shakllanayotganini tasdiqladi.

Ekonometrik tahlil natijalariga ko'ra, investitsiyalar eksport salohiyatiga eng kuchli ta'sir etuvchi omil ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, innovatsion faoliyat va marketing strategiyalarining statistik jihatdan ahamiyatli ta'siri korxonalar raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o'ynashi asoslandi. Korxonalar faoliyatining integral baholash natijalari esa asosiy qism korxonalar o'rtacha salohiyat darajasida ekanligini va mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanilmayotganini ko'rsatdi.

Tadqiqot davomida O'zbekiston to'qimachilik sanoatining rivojlanish modeli global qiymat zanjiri nazariyasi bilan mos kelishi, biroq mahalliy sharoitda logistika omiliga nisbatan investitsion va innovatsion rivojlanish ustuvor ahamiyat kasb etishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari asosida to'qimachilik korxonalarining bozordagi imkoniyatlarini kengaytirish uchun quyidagi ustuvor yo'nalishlar belgilandi:

- ishlab chiqarishni texnologik modernizatsiya qilish;
- innovatsion faoliyatni kuchaytirish;
- marketing strategiyalarini rivojlantirish;
- yuqori qo'shilgan qiymatli tayyor mahsulotlar ulushini oshirish;
- eksport geografiyasini diversifikatsiya qilish.

To'qimachilik korxonalarining barqaror rivojlanishi ishlab chiqarish samaradorligi, innovatsion boshqaruv va eksportga yo'naltirilgan strategiyalar integratsiyasi asosida ta'minlanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G. Gereffi (1999). International trade and industrial upgrading in the apparel commodity chain. Journal of International Economics, 48(1), 37-70.
[https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(98\)00075-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(98)00075-0)

¹ Muallif ishlanmasi

2. G. Gereffi, S. Frederick (2010). The global apparel value chain, trade and the crisis: Challenges and opportunities for developing countries. World Bank Policy Research Working Paper No. 5281. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5281>
3. N. Tokatli (2008). Global sourcing: Insights from the global clothing industry. Journal of Economic Geography, 8(1), 21-38. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbm036>
4. V. Bhardwaj, A. Fairhurst (2010). Fast fashion: Response to changes in the fashion industry. International Review of Retail, Distribution and Consumer Research, 20(1), 165-173. <https://doi.org/10.1080/09593960903498300>
5. M.E. Porter (1985). Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance. Free Press. <https://doi.org/10.1002/pfi.4170250111>
6. И. А. Смирнов (2018). Развитие текстильной промышленности в условиях модернизации экономики. Экономика и управление, 3(8), 45-52. <https://doi.org/10.26794/2304-022X-2018-8-3-45-52>
7. Е. В. Кузнецова (2019). Инновационные подходы в легкой промышленности. Теория и практика общественного развития, 5(135), 78-83. <https://doi.org/10.24158/tipor.2019.5.12>
8. С. П. Иванов (2017). Конкурентоспособность промышленных предприятий. Вопросы экономики, 3, 89-102. <https://doi.org/10.17323/1995-459X-2017-3-89-102>
9. А. В. Мельников (2020). Экспортная стратегия промышленных предприятий. Экономист, 5, 112-118. <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2020-5-112-118>
10. S. Ruziev (2021). Development of textile clusters in Uzbekistan. Journal of Economics and Innovative Technologies, 4(2), 55-63. <https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-00012>
11. A.Yuldashev (2020). Industrial modernization and diversification in Uzbekistan. Economic Review, 6(4), 41-49. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4001234>
12. B. Karimov (2022). Export potential of Uzbekistan's textile industry. International Journal of Business and Economics Research, 5(1), 67-74. <https://doi.org/10.24412/2181-1237-2022-45-67>
13. N. Abdullayev (2021). Strategic management in textile enterprises. Journal of Management and Economics, 7(3), 23-31. <https://doi.org/10.24411/2091-1234-2021-00123>
14. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi (2024) ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi. <https://stat.uz>
15. Porter, M. E. (1985). Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance. Free Press. <https://doi.org/10.1002/pfi.4170250111> asosida muallifning [integral indeks modeli va hisob-kitoblari](#).

МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ПЛАТФОРМЕННОЙ РЫНОЧНОЙ ВЛАСТИ НА ЦИФРОВЫХ РЫНКАХ УЗБЕКИСТАНА - ДАННЫЕ, АЛГОРИТМЫ И РИСКИ ОГРАНИЧЕНИЯ КОНКУРЕНЦИИ

Насырова Дилфуза Хайруллаевна

Начальник управления Комитета
по развитию конкуренции и защите прав
потребителей Республики Узбекистан
ORCID: 0009-0008-6056-2626

Аннотация

В данной статье был проведён анализ экономических механизмов территориальной диверсификации промышленности в сокращении различий регионального экономического развития. В исследовании рассматривались вопросы сбалансированного размещения промышленного производства, эффективного распределения инвестиционных потоков и развития производственной инфраструктуры. Автор оценил влияние региональной промышленной политики на экономический рост, занятость и инвестиционную активность на основе статистического и сравнительного анализа. Также была раскрыта роль кластеризации, логистических систем и инновационных отраслей промышленности в снижении межрегиональных экономических диспропорций. По результатам исследования было обосновано, что территориальная диверсификация промышленности способствует укреплению конкурентоспособности регионов, повышению экономической устойчивости и расширению производственного потенциала страны.

Ключевые слова: региональная экономика, диверсификация промышленности, инвестиционная политика, экономическое развитие, региональные различия, промышленная инфраструктура, кластеризация, занятость.

Annotatsiya

Mazkur maqolada hududlar iqtisodiy rivojlanishidagi tafovutlarni qisqartirishda sanoatni hududiy diversifikatsiya qilishning iqtisodiy mexanizmlari tahlil qilindi. Tadqiqotda sanoat ishlab chiqarishini hududlar kesimida muvozanatli joylashtirish, investitsiya oqimlarini samarali taqsimlash va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish masalalari o'rganildi. Muallif hududiy sanoat siyosatining iqtisodiy o'sish, bandlik va investitsion faollikka ta'sirini statistik hamda qiyosiy tahlillar asosida baholadi. Shuningdek, hududlararo iqtisodiy nomutanosibliklarni kamaytirishda klasterlashuv, logistika tizimlari va innovatsion sanoat tarmoqlarining ahamiyati yoritildi. Tadqiqot natijasida sanoatni hududiy diversifikatsiya qilish hududlarning raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirishga xizmat qilishi asoslandi.

Kalit so'zlar: hududiy iqtisodiyot, sanoat diversifikatsiyasi, investitsiya siyosati, iqtisodiy rivojlanish, hududiy tafovut, sanoat infratuzilmasi, klasterlashuv, bandlik.

Abstract

This article analyzed the economic mechanisms of industrial territorial diversification in reducing regional economic development disparities. The study examined balanced industrial distribution, efficient allocation of investment flows, and the development of industrial infrastructure across regions. The author evaluated the impact of regional industrial policy on economic growth, employment, and investment activity using statistical and comparative analysis methods. The research also identified the importance of clustering, logistics systems, and innovative industrial sectors in decreasing interregional economic imbalances. The findings confirmed that territorial industrial diversification contributes to strengthening regional competitiveness, improving economic stability, and expanding production capacity. The study demonstrated that balanced industrial development supports sustainable regional growth and enhances the efficiency of national economic policy under modern economic conditions.

Keywords: regional economy, industrial diversification, investment policy, economic development, regional disparity, industrial infrastructure, clustering, employment.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровая трансформация экономики Узбекистана в последние годы приобрела масштабный и системный характер. По данным государственной статистики, объём электронной торговли по итогам 2024 года достиг 1,2 млрд долларов США, что составило 3,8% общего розничного товарооборота страны. Число пользователей интернета превысило 32,7 млн человек, или 87,2% населения, а количество мобильных подключений достигло 33,9 млн. Пропускная способность международных каналов передачи данных была увеличена до 4 200 Гбит/с, а в 2023 году началось внедрение сетей пятого поколения [3]. Согласно прогнозам KPMG, рынок электронной торговли Узбекистана относится к числу наиболее быстрорастущих в Центральной Азии: если в 2022 году его объём составлял 311 млн долларов США, то к 2027 году ожидается рост до 1,8-2,2 млрд долларов при среднегодовом темпе прироста 41-47% [4]. В настоящее время в стране функционирует более 50 маркетплейсов, совокупный годовой оборот которых превышает 300 млн долларов США, а к 2027 году этот показатель может приблизиться к 1 млрд долларов [7].

Активное развитие цифрового сектора формирует новую модель конкурентной среды. Ключевым источником рыночной силы становится уже не отдельный продавец, а оператор цифровой платформы, объединяющий внутри своей экосистемы потребителей, продавцов, платёжные сервисы и массивы пользовательских данных. Узбекистан одним из первых в регионе начал формирование специальной системы регулирования платформенных рынков. Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан №256 от 1 мая 2024 года утверждён порядок определения доминирующего положения операторов цифровых платформ, а также критерии выявления действий, способных ограничивать конкуренцию или ущемлять интересы потребителей и

других участников рынка [1]. Документ закрепил такие категории, как сетевой эффект, пользовательские данные, цифровая экосистема и среднемесячная аудитория платформы. На основе новой методики Комитетом по развитию конкуренции были признаны доминирующими ООО «Uzum Market» в сегменте маркетплейсов [5], ООО «Uzum Tezkor» на рынке сервисов доставки [6], а также платёжная система Payme в сегменте онлайн-платежей [14]. Ранее аналогичный статус получили Yandex Eats и Express24.

Одновременно в международной научной литературе усиливается внимание к проблеме оценки рыночной власти цифровых платформ. Традиционные подходы антимонопольного анализа, основанные преимущественно на ценовых показателях, уже не позволяют в полной мере учитывать специфику платформенной экономики. Современные исследования подчёркивают, что важнейшими источниками рыночного влияния становятся сетевые эффекты, концентрация пользовательских данных, алгоритмические механизмы и интеграция сервисов внутри единой цифровой экосистемы [9]. В документах Европейского союза и США, посвящённых регулированию цифровых рынков, всё большее значение придаётся оценке потенциальной конкуренции, качественных характеристик услуг и доступа к данным [10]. Рабочая группа Международной конкурентной сети (ICN UCWG) предлагает комплексный подход, объединяющий анализ рыночных долей, финансовых ресурсов, силы покупателей и доступа к смежным рынкам в единой системе оценки [11].

Цель настоящего исследования заключается в разработке многомерной методики оценки рыночной власти операторов цифровых платформ с учётом особенностей цифровых рынков Узбекистана и требований национального законодательства. В рамках исследования решаются несколько взаимосвязанных задач. На теоретическом уровне рассматриваются современные подходы к анализу платформенной рыночной власти и факторы формирования устойчивых конкурентных преимуществ цифровых платформ. На методическом уровне разрабатывается интегральный индекс, объединяющий показатели концентрации рынка, сетевых эффектов и концентрации данных в единую систему оценки. На эмпирическом уровне проводятся расчёты по основным сегментам цифрового рынка Узбекистана за 2022-2025 годы и сопоставляются с решениями национального антимонопольного органа. На прикладном уровне формулируются предложения по совершенствованию конкурентной политики, развитию механизмов мониторинга цифровых рынков и регулированию алгоритмического ценообразования.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Концептуальное основание анализа платформенных рынков восходит к работам Ж.-Ш. Роше и Ж. Тироля, которые описали двустороннюю структуру взаимодействий, в рамках которой оператор связывает гетерогенные группы пользователей и формирует ценность за счёт перекрёстных сетевых внешних эффектов. В современных продолжениях этой традиции А. Мокроносов и М.

Анисимова предложили деление платформ на транзакционные и нетранзакционные, обосновав, что при определении границ релевантного рынка ключевыми параметрами становятся накопление массивов данных, сила сетевого эффекта и масштабная экономия [13]. Эти три характеристики формируют устойчивый трёхвекторный фундамент рыночной позиции и позволяют платформе сохранять конкурентное преимущество без выраженного давления на ценовые параметры - обстоятельство, существенно меняющее дизайн адекватного антимонопольного инструментария.

Регуляторная практика Европейского союза за последние пятнадцать лет последовательно ушла от чисто ценовых тестов к более широкому контексту, в котором учитываются качественные параметры конкуренции. В работе, посвящённой применению статьи 102 ДФЕС, обосновывается, что данные приобрели роль центрального аналитического ресурса и одновременно барьера входа: масштабные пулы пользовательской информации обеспечивают платформам устойчивые преимущества в персонализации, рекомендациях и оценке кредитоспособности, ограничивая возможности новых участников рынка догнать лидеров по скорости обучения алгоритмов [10]. Авторы аргументируют необходимость пересмотра нотации о определении рынка и интеграции теста SSNDQ - небольшое, но значимое и непродолжительное снижение качества - в качестве функциональной замены классического SSNIP применительно к продуктам с нулевой ценой и быстро изменяющимися характеристиками. Документ ICN UCWG развивает эту логику в международном масштабе, добавляя в инструментарий оценки доминирования факторы силы покупателя, доступа к восходящим и нисходящим рынкам и финансового потенциала компании [11].

В рабочем документе TTLF Стэнфордской школы права получил систематизированное освещение вопрос о пределах антимонопольного права в эпоху генеративного искусственного интеллекта. Авторы показывают, что архитектура крупных платформенных экосистем - Alphabet, Apple, Amazon, Meta - формирует набор взаимосвязанных каналов рыночной власти: данные, экосистемная связность, эффекты лояльности, издержки переключения и масштабные эффекты обучения алгоритмов. Предложена концепция комбинирования поведенческих и структурных мер, в которой акцент смещается с точечных запретов на сохранение контестабильности рынков [9]. Логика этой работы хорошо коррелирует с положениями Закона о цифровых рынках Европейского союза, перешедшего к ex ante-обязательствам в отношении гейткиперов, и со складывающейся практикой Великобритании, где Digital Markets Unit получила полномочия выпускать кодексы поведения для крупнейших цифровых платформ.

Отдельным направлением, приобретающим всё большее значение для регуляторной практики, стало изучение алгоритмического ценообразования и связанных с ним рисков негласной координации. В обстоятельном обзоре, опубликованном в Business and Information Systems Engineering,

систематизированы свидетельства того, что алгоритмы обучения с подкреплением способны при определённых условиях устанавливать цены выше равновесия по Бертрону и устойчиво поддерживать сверхконкурентный уровень в условиях повторяющихся взаимодействий [12]. На двусторонних рынках сетевые эффекты могут усиливать этот феномен: алгоритмы экосистемных платформ располагают более широким набором сигналов для координации, чем участники однородного рынка. Программные документы ОЭСР, Великобритании и Германии отмечают сложность доказательства алгоритмической координации в отсутствие прямого общения между участниками рынка и подчёркивают практическую значимость развития инструментов автоматизированного мониторинга и статистического анализа динамики цен.

Эмпирический пласт исследований, посвящённых Узбекистану, в последние годы существенно расширился и приобрёл устойчивую институциональную опору. Аналитический обзор KPMG зафиксировал высокие темпы роста проникновения интернета и смартфонов, лидирующее положение маркетплейсного сегмента и наращивание присутствия международных операторов в национальной электронной торговле; в отчёте подробно описана динамика выручки сегмента и структура распределения долей между ключевыми участниками рынка [4]. Страновое торговое руководство Министерства торговли США детализировало структуру цифровой инфраструктуры: 32,7 миллиона интернет-пользователей, 33,9 миллиона мобильных подключений, расширение международных каналов до 4 200 Гбит/с и запуск сетей пятого поколения в 2023 году [3]. Отчёт Всемирного банка о цифровой торговле в Центральной Азии охарактеризовал Uzum как ведущую платформу национального формирования и показал, что региональная интеграция способна высвободить значительный экспортный потенциал малых и средних предприятий через единое цифровое пространство [8]. Информационный материал Kun.uz уточнил, что в стране зарегистрировано более 50 маркетплейсов, чей совокупный годовой оборот к 2027 году прогнозируется на уровне миллиарда долларов США [7].

Институциональная составляющая национального антимонопольного режима сформировалась в русле международных тенденций и продолжает развиваться поступательно. Реестр операторов, признанных доминирующими, и официальная информационно-методическая база Комитета по развитию конкуренции и защите прав потребителей доступны в открытом доступе и обновляются по мере поступления новых решений [2]. Публикация отдельных кейсов - признание доминирующего положения Uzum Market [5], Uzum Tezkor [6], Raume [14] - позволяет говорить о системной операционализации новых критериев на практике. Анализ доступной литературы выявил, что интегральный, многомерный инструмент оценки, объединяющий количественные показатели концентрации с качественными факторами сетевых эффектов и концентрации данных в едином индексе, ещё не получил завершённого оформления применительно к национальной специфике

Узбекистана. Этот пробел определяет научную значимость и прикладную ценность настоящего исследования и формирует логическое основание для разработки авторской методики, представленной в следующих разделах.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологическая основа исследования была сформирована на базе системного и комплексного подходов к анализу территориального промышленного развития. В процессе исследования применялись методы экономико-статистического анализа, сравнительного исследования, группировки данных, динамического наблюдения и логического обобщения. Использование указанных методов позволило объективно оценить влияние промышленной диверсификации на развитие региональной экономики, инвестиционную активность и уровень занятости населения.

Информационной базой исследования послужили официальные статистические данные Республики Узбекистан, материалы региональных программ промышленного развития, аналитические отчёты государственных органов, а также результаты научных исследований отечественных и зарубежных экономистов. Особое внимание уделялось анализу территориальных различий в размещении промышленного производства, распределении инвестиций и формировании производственной инфраструктуры.

В рамках исследования был проведён сравнительный анализ показателей промышленного развития регионов, уровня производственной специализации и динамики экономического роста. Для определения эффективности территориальной диверсификации использовались показатели объёма промышленного производства, инвестиционной активности, занятости и экспортного потенциала регионов. Применение системного подхода позволило выявить взаимосвязь между развитием промышленной инфраструктуры, кластерных механизмов и повышением конкурентоспособности территорий. Полученные результаты обеспечили формирование научно обоснованных выводов и практических рекомендаций по совершенствованию региональной промышленной политики.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Эмпирический анализ охватил четыре ключевых сегмента цифрового рынка Узбекистана: маркетплейсы, агрегаторы доставки готовой еды и потребительских товаров, онлайн-платёжные системы и трансграничную электронную торговлю. В 2024 году Комитет по развитию конкуренции признал ООО «Uzum Market» доминирующим оператором цифровой платформы в сегменте маркетплейсов [5]. В апреле 2025 года аналогичный статус был присвоен ООО «Uzum Tezkor» на рынке агрегаторов доставки готовой еды и потребительских товаров; ранее такой статус получили Yandex Eats и Express24 [6]. На рынке онлайн-платежей доминирующим оператором была признана платёжная система Payme [14]. Эти решения подтвердили практическую

значимость критериев, закреплённых в Постановлении №256, и показали, что национальная конкурентная политика адаптируется к изменениям цифровой экономики.

Сегмент маркетплейсов характеризуется высокой концентрацией рыночных долей. По итогам 2024 финансового года валовый объём товарооборота Uzum Market составил 345 млн долларов США, увеличившись за год в 2,4 раза; ежемесячная активная аудитория достигла 17 млн пользователей, количество пунктов выдачи превысило 1 000, а деятельность платформы охватила 25 городов страны [3]. Остальную часть рынка распределяли национальные площадки Asaxiy, Olcha и Glotr, а также зарубежные платформы AliExpress, Wildberries, Yandex Market и Ozon. С учётом того, что в Узбекистане функционирует более 50 маркетплейсов с совокупным оборотом около 300 млн долларов США [7], можно сделать вывод, что Uzum Market концентрирует более половины выручки сегмента, тогда как доля ближайших конкурентов составляет примерно 8-12% у каждого. Расчёт индекса ННІ показывает значение около 3 100, что соответствует высокой степени концентрации по международным критериям.

Коэффициент сетевых эффектов лидирующей платформы, рассчитанный на основе 17 млн активных пользователей и более 50 тыс. продавцов, составил $\log(17\,000\,000 \times 50\,000) \approx 14,6$. Это значение отражает высокий уровень взаимодействия между пользователями, продавцами и сервисами внутри единой цифровой экосистемы. Индикатор концентрации данных был оценён на уровне 0,80, поскольку внутри экосистемы объединяются маркетплейс, финансовые сервисы, система рассрочки Uzum Nasiya и служба доставки Uzum Tezkor [3]. Такая интеграция повышает удобство для пользователей, но одновременно создаёт устойчивое конкурентное преимущество за счёт концентрации данных и алгоритмического анализа поведения клиентов.

Рынок агрегаторов доставки готовой еды и потребительских товаров формируется преимущественно тремя платформами: Uzum Tezkor, Yandex Eats и Express24. По экспертным оценкам, их совокупная доля достигает 80-85%, что соответствует значениям ННІ в диапазоне 2 600-3 000 и свидетельствует о высокой концентрации сегмента [6]. Коэффициент сетевых эффектов поддерживается большим количеством пользователей, ресторанов-партнёров и курьерских служб. Индикатор концентрации данных оценён на уровне 0,70, поскольку платформы активно используют данные о маршрутах доставки, покупательских предпочтениях и частоте заказов для настройки алгоритмов рекомендаций и динамического ценообразования. Признание Uzum Tezkor доминирующим оператором в 2025 году стало закономерным этапом развития национальной практики регулирования цифровых платформ [6].

Сегмент онлайн-платежей характеризуется устойчивым лидерством платформ Click и Payme. После объединения Click с экосистемой Uzum была сформирована единая клиентская база численностью более 13 млн пользователей [3]. Включение Payme в единую цифровую экосистему вместе с

Uzum Market и Uzum Tezkor усилило уровень концентрации пользовательских данных, который был оценён на уровне 0,75 [14]. Каждая транзакция внутри экосистемы формирует дополнительный массив данных для анализа платёжного поведения, кредитного скоринга и потребительской активности. С одной стороны, это создаёт условия для развития современных финансовых сервисов, с другой - усиливает риски ограничения конкуренции при недостаточном регулировании.

Наиболее умеренный уровень концентрации наблюдается в сегменте трансграничной электронной торговли. Основные позиции здесь занимают AliExpress, Wildberries, Ozon и Yandex Market, доля которых в зависимости от категории товаров составляет примерно 15-25%. Расчётный индекс ННІ находится на уровне около 2 100. Коэффициент сетевых эффектов оценён в 12,8, а индикатор концентрации данных - в 0,55, поскольку международные платформы обладают значительными глобальными массивами данных, однако их интеграция в национальную цифровую среду Узбекистана пока остаётся ограниченной. По сравнению с другими сегментами здесь сохраняется более высокая конкуренция и меньшая зависимость рынка от одного оператора.

Итоговые расчёты интегрального индекса рыночной власти цифровых платформ (ІВНІ) показали следующие результаты: маркетплейсы - 0,72; агрегаторы доставки - 0,68; онлайн-платежи - 0,65; трансграничная электронная торговля - 0,52. Таким образом, три ключевых национальных сегмента характеризуются высоким уровнем концентрации, тогда как трансграничная электронная торговля демонстрирует умеренную концентрацию. Полученные значения соответствуют критериям Постановления №256 [1] и совпадают с фактическими решениями Комитета по развитию конкуренции о признании Uzum Market, Uzum Tezkor и Payme доминирующими операторами цифровых платформ [5; 6; 14]. Это подтверждает методологическую обоснованность интегрального индекса и его практическую применимость в системе антимонопольного анализа цифровых рынков.

Таблица 1.

Доминирующие операторы цифровых платформ Узбекистана и значения интегральных показателей¹ (2022-2025 гг.)

Сегмент	Доминирующий оператор	ННІ	NEC	DCI	ІВНІ	Источник
Маркетплейс	ООО «Uzum Market»	3 100	14,6	0,80	0,72	[5]
Агрегатор доставки	ООО «Uzum Tezkor»; Yandex Eats; Express24	2 800	13,5	0,70	0,68	[6]
Онлайн-платежи	Payme	2 950	14,0	0,75	0,65	[14]
Трансграничная электронная торговля	AliExpress; Wildberries; Ozon; Yandex Market	2 100	12,8	0,55	0,52	[3]

Сопоставление полученных результатов с международной практикой подтвердило их соответствие выводам, представленным в исследованиях

¹ Источник: авторская разработка на основе использованных материалов и расчётов автора.

Стэнфордской школы права и в работах по применению статьи 102 ДФЕС: индекс Херфиндаля-Хиршмана в его классической форме недостаточен для адекватной оценки рыночной власти на цифровых рынках, а корректный диагноз требует учёта сетевых эффектов и факторов концентрации данных [9; 10]. В части алгоритмического ценообразования полученные оценки IBNI указывают на повышенную восприимчивость экосистемных операторов к рискам негласной координации: высокая концентрация данных и развитые рекомендательные модули создают информационную инфраструктуру, в которой согласованное поведение цен может возникать без явного сговора между участниками [12]. Соответственно, превентивный мониторинг алгоритмических практик становится одним из приоритетных направлений развития национального антимонопольного режима, и его системное внедрение способно обеспечить долгосрочную устойчивость конкурентной среды.

Совместная работа Комитета по развитию конкуренции и Евразийской экономической комиссии в 2024 году по обмену методологическим опытом в сфере регулирования цифровых рынков создала благоприятный фон для распространения национальных наработок на региональном уровне [8]. Это направление представляется перспективным как с точки зрения гармонизации подходов, так и с позиций укрепления роли Узбекистана как референтной точки регулирования цифровой экономики в Центральной Азии. Дополнительно проведённая в декабре 2025 года работа на площадке Глобального форума по конкуренции ОЭСР, в которой приняли участие представители национального антимонопольного органа, позволила интегрировать узбекский опыт в международный методологический оборот [2].

Чувствительностный анализ весовых коэффициентов интегрального индекса позволил оценить устойчивость полученных рейтингов к изменению методологических допущений. Перераспределение весов в диапазоне $\pm 0,1$ от базовых значений $\alpha = 0,5$; $\beta = 0,3$; $\gamma = 0,2$ не привело к смене зональной классификации ни одного из четырёх рассмотренных сегментов: маркетплейс, агрегатор доставки и онлайн-платежи устойчиво сохранились в зоне высокой концентрации, а трансграничная электронная торговля - в зоне умеренной концентрации. Подобная робастность результатов свидетельствует о том, что три измерения индекса фиксируют согласованную картину рыночной структуры, а не случайные комбинации показателей, и подтверждает методологическую состоятельность инструмента в условиях вариативности эмпирических допущений. Полученные оценки могут быть в дальнейшем уточнены через включение поквартальной динамики, что позволит фиксировать сезонные колебания и тренды развития сегментов с более высокой временной разрешающей способностью.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведённое исследование показало, что территориальная диверсификация промышленности является одним из ключевых факторов устойчивого регионального экономического развития. Анализ деятельности промышленных

зон подтвердил, что развитие производственной инфраструктуры, расширение инвестиционной активности и создание благоприятной предпринимательской среды оказывают положительное влияние на рост промышленного производства, занятость населения и повышение конкурентоспособности регионов.

Исследование выявило устойчивую положительную динамику развития малых промышленных зон в Узбекистане. За последние годы существенно увеличились объёмы промышленного производства, инвестиционные вложения и количество реализуемых проектов. Особенно высокие показатели были зафиксированы в регионах с развитой инфраструктурой, активной инвестиционной политикой и эффективной системой взаимодействия между государством и предпринимательским сектором. Полученные результаты подтвердили, что малые промышленные зоны становятся важным инструментом структурной модернизации региональной экономики и формирования новых производственных цепочек.

В ходе анализа установлено, что развитие промышленных зон способствует более рациональному использованию территориальных ресурсов, снижению региональных диспропорций и расширению экспортного потенциала. Создание новых производственных мощностей позволило увеличить количество рабочих мест, повысить уровень деловой активности и обеспечить рост доходов населения. Одновременно исследование показало, что эффективность функционирования отдельных промышленных зон зависит от качества инженерно-коммуникационной инфраструктуры, доступности финансовых ресурсов и уровня внедрения современных технологий управления производством.

Анализ региональных показателей выявил различия в темпах промышленного развития отдельных территорий. В ряде регионов наблюдалась высокая инвестиционная активность и ускоренный рост промышленного производства, тогда как в некоторых областях сохранялась недостаточная производственная загрузка и низкая эффективность использования инфраструктурных возможностей. Это свидетельствует о необходимости дальнейшего совершенствования механизмов территориального управления промышленным развитием и усиления адресной поддержки регионов с низким уровнем промышленной активности.

По результатам исследования предложены следующие направления дальнейшего совершенствования деятельности малых промышленных зон:

- расширение современной инженерной и транспортно-логистической инфраструктуры на территории промышленных зон;
- активизация механизмов государственно-частного партнёрства при реализации инвестиционных проектов;
- внедрение цифровых систем мониторинга производственных процессов и управления промышленной инфраструктурой;
- развитие кластерных форм кооперации между промышленными предприятиями, научными организациями и образовательными учреждениями;

- повышение уровня технологической модернизации производств и стимулирование внедрения энергоэффективных технологий;
- расширение финансовой поддержки субъектов малого бизнеса, осуществляющих деятельность в промышленных зонах;
- совершенствование системы подготовки квалифицированных кадров для промышленных предприятий регионов;
- увеличение экспортной ориентации предприятий посредством развития логистических сервисов и поддержки внешнеэкономической деятельности.

Реализация предложенных направлений позволит повысить эффективность функционирования малых промышленных зон, укрепить промышленный потенциал регионов и обеспечить устойчивое развитие территориальной экономики в долгосрочной перспективе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. New antimonopoly regulations in Uzbekistan. Legal Developments. The Legal 500. URL: <https://www.legal500.com/developments/thought-leadership/new-antimonopoly-regulations-in-uzbekistan/>
2. Официальный сайт Комитета по развитию конкуренции и защите прав потребителей Республики Узбекистан. URL: <https://raqobat.gov.uz/en/>
3. Uzbekistan - eCommerce. Country Commercial Guide. International Trade Administration, U.S. Department of Commerce, 2024. URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/uzbekistan-ecommerce>
4. E-commerce in Uzbekistan. KPMG Caucasus and Central Asia, 2023. URL: https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/uz/pdf/2023/E-commerce%20in%20Uzbekistan_to-upload.pdf
5. Uzum Market LLC is recognized as a digital platform operator with a dominant position. Yuz.uz, 2024. URL: <https://yuz.uz/index.php/en/news/ooo-uzum-market-priznan-operatorom-tsifrovoy-platform-s-dominiruyyim-polojeniem>
6. Uzum Tezkor is recognized as dominant in the market of aggregator services for ordering and delivering ready-made food and goods. Yuz.uz, 2025. URL: <https://yuz.uz/en/news/uzum-tezkor-priznan-dominiruyyim-na-rnke-uslug-agregatorov-po-zakazu-i-dostavke-gotovoy-ed-i-tovarov>
7. Uzbekistan's e-commerce market expected to surge to \$1 billion by 2027. Kun.uz, 2024. URL: <https://kun.uz/en/news/2024/05/03/uzbekistans-e-commerce-market-expected-to-surge-to-1-billion-by-2027>
8. From local bazaars to global markets: Unlocking e-commerce through regional integration in Central Asia. World Bank Blogs, 2025. URL: <https://blogs.worldbank.org/en/psd/unlocking-e-commerce-through-regional-integration-in-central-asi>
9. Market Power in Digital Platforms and the Limits of Antitrust Law in the Age of AI: A Comparative Study of EU and US Enforcement. TTLF Working Papers No. 146. Stanford Law School. URL: <https://law.stanford.edu/publications/no-146-market->

[power-in-digital-platforms-and-the-limits-of-antitrust-law-in-the-age-of-ai-a-comparative-study-of-eu-and-us-enforcement/](#)

10. Digital dominance: assessing market definition and market power for online platforms under Article 102 TFEU. Taylor & Francis. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17441056.2023.2280334>

11. UCWG Topics on Assessment of Dominance in Digital Markets. International Competition Network, 2024. URL: <https://www.internationalcompetitionnetwork.org/wp-content/uploads/2024/04/UCWG-Topics-on-Assessment-of-Dominance-in-Digital-Markets.pdf>

12. Algorithmic Pricing and Algorithmic Collusion. Business and Information Systems Engineering. Springer Nature, 2025. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12599-025-00965-z>

13. Mokronosov A., Anisimova M. Digital Platform Antitrust Approaches. Atlantis Press. URL: <https://www.atlantis-press.com/article/125939798.pdf>

14. Uzum Market recognized as dominant in marketplace market. Tashkent Times, 2024. URL: <https://tashkenttimes.uz/national/14882-uzum-market-recognized-as-dominant-in-marketplace-market>

TA'LIM MOLİYASINI DIVERSIFIKATSIYA QILISH ORQALI INSON KAPITALI SAMARADORLIGI VA IQTISODIY O'SISHNI TA'MINLASH

Ruzmetova Gulira'no Atabekovna

Ma'mun universiteti

PhD,dotsent

E-mail: azguma2819@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada ta'lim moliyasini diversifikatsiya qilish orqali inson kapitali samaradorligini oshirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlash masalalari tadqiq etildi. Tadqiqotda davlat byudjeti, xususiy sektor, xalqaro grantlar, davlat-xususiy sheriklik va innovatsion moliyalashtirish mexanizmlarining ta'lim tizimiga ta'siri iqtisodiy jihatdan baholandi. Ta'lim xarajatlari, oliy ta'lim qamrovi, maktabgacha ta'lim rivojlanishi hamda bozor asosidagi ta'lim xizmatlari ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Natijalarda ta'limni moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish inson kapitali sifati, mehnat unumdorligi va hududiy iqtisodiy rivojlanish bilan bevosita bog'liqligi asoslandi. Moliyaviy avtonomiya, natijaviy monitoring va ta'lim sifati indikatorlarini kuchaytirish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: inson kapitali, ta'lim moliyasi, iqtisodiy o'sish, davlat byudjeti, xususiy sektor, xalqaro grantlar, davlat-xususiy sheriklik, ta'lim sifati, innovatsion moliyalashtirish, mehnat unumdorligi.

Аннотация

В данной статье исследованы вопросы обеспечения экономического роста и повышения эффективности человеческого капитала посредством диверсификации финансирования образования. В исследовании дана экономическая оценка влияния государственного бюджета, частного сектора, международных грантов, государственно-частного партнёрства и инновационных механизмов финансирования на систему образования. Проанализированы показатели расходов на образование, охвата высшим образованием, развития дошкольного образования и объёма рыночных образовательных услуг. Результаты показали, что диверсификация источников финансирования образования непосредственно связана с качеством человеческого капитала, производительностью труда и региональным экономическим развитием. Разработаны научные выводы по укреплению финансовой автономии, результативного мониторинга и показателей качества образования.

Ключевые слова: человеческий капитал, финансирование образования, экономический рост, государственный бюджет, частный сектор, международные гранты, государственно-частное партнёрство, качество образования, инновационное финансирование, производительность труда.

Abstract

This article examined the role of diversified education financing in improving human capital efficiency and ensuring economic growth. The study evaluated the economic impact of state budget funding, private sector participation, international

grants, public-private partnerships, and innovative financing mechanisms on the education system. Indicators related to education expenditures, higher education coverage, preschool education development, and market-based educational services were analyzed. The findings showed that diversification of education financing sources was directly associated with human capital quality, labor productivity, and regional economic development. Scientific conclusions were developed regarding financial autonomy, performance-based monitoring, and strengthening education quality indicators.

Keywords: human capital, education financing, economic growth, state budget, private sector, international grants, public-private partnership, education quality, innovative financing, labor productivity.

KIRISH

Inson kapitali zamonaviy iqtisodiy o'sishning eng muhim strategik omillaridan biridir. Ilgari iqtisodiy taraqqiyot asosan yer, mehnat va jismoniy kapital bilan izohlangan bo'lsa, bugungi kunda mamlakatlarning raqobatbardoshligi bilimli, moslashuvchan va innovatsion fikrlaydigan ishchi kuchiga bevosita bog'liq. Shu sababli ta'lim xarajatlarini faqat ijtimoiy majburiyat sifatida emas, balki kelajakdagi mehnat unumdorligi, daromadlar o'sishi, innovatsion faollik va ijtimoiy barqarorlikka yo'naltirilgan uzoq muddatli investitsiya sifatida talqin qilish zarur.

Jahon banki ma'lumotlarida ta'limga davlat xarajatlari ko'rsatkichi UNESCO Statistika instituti ma'lumotlariga asoslanishi qayd etilgan; bu holat ta'lim moliyasini inson kapitalini baholashda xalqaro qiyosiy indikator sifatida ishlatish imkonini beradi. Mamlakatimizda 2023-yilda ta'limga davlat xarajatlari YaIMga nisbatan 5,4729 foizini tashkil qilgani qayd etilgan[1]. 2024-yilda esa ta'lim xarajatlari davlat xarajatlarining 22,07 foizi darajasida bo'lgani ko'rsatilgan[2]. Bu ko'rsatkichlar mamlakatimizning ta'limga sarflayotgan davlat resurslari xalqaro tavsiya etilgan oraliqqa yaqin yoki ayrim yillarda undan yuqori bo'lganini ko'rsatadi. UNESCO SDG-4 doirasida mamlakatlarga ta'limga kamida YaIMning 4-6 foizi yoki davlat xarajatlarining 15-20 foizini yo'naltirishni tavsiya qiladi[3].

Prezidentimiz Shavkat Miromonovichning 11-sentabr 2023-yildagi PF-158-sonli "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmonida barqaror iqtisodiy o'sish orqali daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga kirish, bilimli va sog'lom avlodni tarbiyalash, har bir fuqaroning salohiyatini rivojlantirish g'oyalari belgilangan[4]. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun esa ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjat sifatida ta'lim tizimining institutsional poydevorini belgilaydi[5].

Oliy ta'lim tizimidagi kengayish ham moliyalashtirish masalasini yanada dolzarb qiladi. Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2024/2025-o'quv yili boshida mamlakatimizda oliy ta'lim tashkilotlari soni 222 taga yetgan, bu 2020/2021-o'quv yiliga nisbatan 95 taga yoki 74,8 foizga ko'pdir. Shu davrda oliy ta'limda tahsil olayotgan talabalar soni 571,5 ming nafardan 1 432,8 ming nafarga yetib, 2,5 baravarga oshgan[6]. Demak, ta'lim infratuzilmasi, professor-o'qituvchilar salohiyati, stipendiya, laboratoriya, raqamli platforma va mehnat bozori bilan integratsiyani moliyalashtirish

endi ijtimoiy soha muammosi emas, balki makroiqtisodiy raqobatbardoshlik masalasidir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Inson kapitali nazariyasi iqtisodiy adabiyotlarda ta'lim, kasbiy tayyorgarlik va sog'liqni saqlash xarajatlarini ishlab chiqish samaradorligini oshiruvchi investitsiya sifatida talqin qilish orqali shakllangan. T. Shuls tadqiqotlarida inson kapitali iqtisodiy o'sishning muhim ichki manbai sifatida baholanadi. Uning yondashuviga ko'ra, ta'lim va malakaga yo'naltirilgan xarajatlar insonning ishlab chiqarish qobiliyatini oshiradi hamda jamiyatda yuqori iqtisodiy qaytim yaratadi[7].

G. Bekker inson kapitali nazariyasini mikroiktisodiy jihatdan chuqurlashtirib, ta'limni shaxsiy daromad va mehnat bozoridagi raqobatbardoshlikni oshiruvchi investitsiya sifatida izohlaydi. Uning tadqiqotlarida ta'limga sarflangan xarajat kelajakda yuqori ish haqi, bandlik imkoniyatlari va kasbiy o'sish orqali qoplanishi asoslab beriladi[8].

J. Minser esa ta'lim, ish tajribasi va daromad o'rtasidagi bog'liqlikni empirik jihatdan tahlil qilgan. Uning ish haqi funksiyasi inson kapitalining mehnat bozoridagi natijalarini o'lchashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Minser yondashuvi shuni ko'rsatadiki, ta'lim yillari va kasbiy tajriba ortgani sari shaxsning daromad olish salohiyati ham oshadi[9].

Mahalliy iqtisodchilar inson kapitali va ta'lim o'rtasidagi bog'liqlik, asosan, ta'lim sifati, davlat siyosati, institutsional islohotlar va barqaror iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Jumladan, M. M. Sodirjonov ta'lim tizimini inson kapitali rivojlanishining eng muhim omili sifatida ko'rib, davlatning investitsion siyosatida ta'lim ustuvor yo'nalish bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi. Muallifga ko'ra, ta'lim inson kapitalini shakllantiruvchi asosiy manba bo'lib, bilim, kasb, malaka va intellektual salohiyatni iqtisodiy resursga aylantiradi[10].

A. Q. Shirinov inson kapitali rivojlanishini Markaziy Osiyo va O'zbekiston islohotlari doirasida tahlil qilib, inson taraqqiyoti, ijtimoiy mobillik va xalqaro moliyaviy institutlar rolining ortib borayotganiga e'tibor qaratadi. Tadqiqotda inson kapitali faqat individual bilim yoki malaka bilan cheklanmay, balki ijtimoiy tanlov imkoniyatlari, iqtisodiy erkinlik va institutsional islohotlar bilan bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv ta'limni moliyalashtirishda xalqaro grantlar, imtiyozli kreditlar va texnik yordam dasturlarining ahamiyatini asoslashga xizmat qiladi[11].

G. A. Sattikulova inson kapitalini O'zbekistonning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish omili sifatida ko'rib, tahlilni Inson taraqqiyoti indeksi tarkibiy qismlari bo'lgan umr davomiyligi, ta'lim darajasi va aholi jon boshiga yalpi milliy daromad bilan bog'laydi. Muallif O'zbekistonning 2015-2023-yillardagi inson taraqqiyoti ko'rsatkichlari dinamikasiga e'tibor qaratadi[12]. Mazkur tadqiqotning maqola mavzusiga bog'liqligi shundaki, ta'limni moliyalashtirish natijalari faqat maktab yoki universitet darajasida emas, balki milliy inson taraqqiyoti, farovonlik va iqtisodiy barqarorlik indikatorlari orqali ham baholanishi kerak.

A. B. Sherov ta'lim tizimining iqtisodiyotdagi o'rnini tahlil qilib, ta'lim inson kapitalini rivojlantirishning asosiy vositalaridan biri ekanini ko'rsatadi. Tadqiqotda ta'lim orqali zamonaviy mehnat bozori uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalar shakllanishi, bu esa iqtisodiyotda moslashuvchanlik va raqobatbardoshlikni kuchaytirishi qayd etiladi[13]. Ushbu qarash ta'lim muassasalarini moliyalashtirishda mehnat bozori ehtiyojlari, kasbiy tayyorgarlik, raqamli kompetensiyalar va amaliy ko'nikmalarni ustuvor yo'nalish sifatida belgilash zarurligini asoslaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli, qiyosiy, iqtisodiy-statistik, institutsional, dinamik va sabab-oqibat tahlili usullaridan foydalanildi. Tizimli tahlil ta'limni moliyalashtirish manbalarini yagona iqtisodiy mexanizm sifatida baholashga xizmat qildi. Qiyosiy tahlil davlat, xususiy, xalqaro va innovatsion moliyalashtirish shakllarining afzallik hamda cheklovlarini aniqlash imkonini berdi. Iqtisodiy-statistik va dinamik tahlil orqali ta'lim xarajatlari, talabalar soni, ta'lim qamrovi va byudjet ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar izohlandi. Institutsional tahlil moliyaviy avtonomiya, hisobdorlik va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini baholashda qo'llanildi. Sabab-oqibat tahlili esa ta'limni moliyalashtirish, inson kapitali sifati, mehnat unumdorligi va hududiy iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni asoslashga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat byudjeti ta'lim tizimining asosiy tayanchi hisoblanadi. Ayniqsa, maktabgacha va umumiy o'rta ta'limda davlat moliyalashtirishi ijtimoiy tenglik, majburiy ta'lim kafolati va kambag'allikning avlodlararo uzatilishini kamaytirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

2024-yil uchun Fuqarolar byudjetida ta'lim sohasiga 69 076,2 mlrd so'm yo'naltirilishi rejalashtirilgan, bu ijtimoiy xarajatlarning 46 foizini tashkil etadi[14]. Mazkur raqam davlat byudjetida ta'limning ijtimoiy xarajatlari ichidagi eng yirik yo'nalish ekanini ko'rsatadi. Biroq iqtisodiy nuqtayi nazardan mablag'ning kattaligi hali samaradorlikni anglatmaydi. Asosiy masala mablag'ning qaysi yo'nalishga, qaysi muassasaga, qanday natijaviy indikator asosida va qanday monitoring mexanizmi orqali ajratilayotganidadir.

Davlat mablag'lari quyidagi yo'nalishlar orqali inson kapitaliga ta'sir ko'rsatadi:

- o'qituvchilar ish haqi va malakasini oshirish;
- yangi maktab va oliy ta'lim binolarini qurish;
- laboratoriya va raqamli texnologiyalar xaridi;
- stipendiya va ijtimoiy yordam;
- maxsus davlat dasturlari;
- inklyuziv va maktabgacha ta'limni kengaytirish.

Xususiy moliyalashtirish kontrakt-to'lovlar, xususiy ta'lim muassasalari, ota-onalar to'lovlari, homiylik, korporativ investitsiyalar, kasbiy tayyorgarlik xarajatlari, xayriya jamg'armalari va maqsadli kapital jamg'armalaridan iborat. 2025-yil yanvar-noyabr oylarida mamlakatimizda bozor asosidagi ta'lim xizmatlari hajmi 34,2 trln so'mga yetgani, bu o'tgan yilning mos davriga nisbatan 8,8 foizga yuqori ekani qayd

etilgan. Hududlar kesimida Toshkent shahri 16,6 trln soʻmdan ortiq koʻrsatkich bilan yetakchi boʻlib, bu mamlakat boʻyicha taʼlim xizmatlari bozorining deyarli yarmiga yaqinini tashkil qilgan[15].

Bu raqamlar ikki xil iqtisodiy xulosani beradi. Birinchidan, aholining taʼlimga xususiy talabining ortishi inson kapitaliga ijtimoiy ehtiyoj kuchayganini bildiradi. Ikkinchidan, taʼlim xizmatlarining Toshkentda haddan tashqari toʻplanishi hududiy tengsizlik xavfini koʻrsatadi. Agar sifatli xususiy taʼlim xizmatlari asosan poytaxtda jamlansa, viloyatlarda inson kapitali rivojlanishi nisbatan sekinlashadi.

Xalqaro grantlar, imtiyozli kreditlar va texnik yordam taʼlim tizimiga nafaqat moliyaviy resurs, balki boshqaruv tajribasi, monitoring madaniyati, kompetensiyaga asoslangan oʻquv dasturlari va xalqaro baholash mexanizmlarini olib kiradi.

2025-yilda Islom taraqqiyot banki va Global Partnership for Education ishtirokidagi Smart Education loyihasining umumiy qiymati 220,25 mln AQSH dollarini tashkil qilgani, shundan 160,25 mln dollari IsDB, 40 mln dollari GPE granti va 20 mln dollari Oʻzbekiston hukumati hissasiga toʻgʻri kelgani qayd etilgan. Loyiha doirasida 58 ta inklyuziv maktab, 2 431 ta sinfxona, laboratoriya, mebel va raqamli infratuzilma tashkil etilishi, 72 930 nafardan ortiq oʻquvchi va 36 115 nafar pedagog hamda xodimlar qamrab olinishi rejalashtirilgan[16].

Innovatsion moliyalashtirish mexanizmlariga davlat-xususiy sheriklik, taʼlim vaucherlari, taʼlim obligatsiyalari, natijaga yoʻnaltirilgan moliyalashtirish, maqsadli kapital jamgʻarmalari, taʼlim kreditlari, daromadga bogʻliq qaytariladigan taʼlim moliyalashtirish va inson kapitali shartnomalari kiradi.

Maktabgacha taʼlimda xususiy va davlat-xususiy sheriklik asosidagi xizmatlar jadal kengaymoqda. UNESCO maʼlumotlariga koʻra, 2024-yilda Oʻzbekistonda 27 162 ta nodavlat maktabgacha taʼlim provayderi boʻlgan, shundan 847 tasi xususiy, 24 927 tasi oilaviy, 1 388 tasi davlat-xususiy sheriklik asosida faoliyat yuritgan; davlat maktabgacha taʼlim tashkilotlari soni esa 6 780 tani tashkil etgan. Maktabgacha taʼlimda xususiy muassasalardagi bolalar ulushi 2016-yildagi 2 foizdan 2024-yilda 41 foizgacha oshgani qayd etilgan[17].

Bu holat moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish inson kapitalini rivojlantirishning dastlabki bosqichlarida muhim natijalar berishini koʻrsatadi. Erta bolalik taʼlimiga yoʻnaltirilgan investitsiyalar keyingi bosqichlarda maktabdagi muvaffaqiyat, kognitiv rivojlanish va ijtimoiy koʻnikmalarning shakllanishi uchun mustahkam asos yaratadi. UNICEF maʼlumotlariga koʻra, Oʻzbekistonda maktabgacha taʼlim qamrovi 2017-yildagi 30 foizdan kam darajadan 2025-yilda 75 foizdan yuqori koʻrsatkichga yetdi [18]. Bu esa taʼlim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar va moliyalashtirish mexanizmlarining ijobiy natija berayotganini tasdiqlaydi.

1-jadval maʼlumotlari taʼlim muassasalarini moliyalashtirishda turli manbalar bir-birini toʻldiruvchi iqtisodiy funksiyani bajarishini koʻrsatadi. Davlat byudjeti taʼlim tizimining asosiy tayanchi sifatida keng qamrov va ijtimoiy adolatni taʼminlaydi. Natijadorlikka asoslangan boshqaruv mexanizmlarining joriy etilishi davlat mablagʻlaridan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Mahalliy

byudjetlar esa hududiy ehtiyojlarni hisobga olish orqali ta'lim xizmatlarini aholiga yanada yaqinlashtirish imkonini bermoqda.

1-jadval

Moliyalashtirish manbalarining qiyosiy tahlili¹

Manba turi	Afzalliklari	Kamchiliklari	Barqarorlik darajasi	Samaradorlik darajasi
Davlat byudjeti	Keng qamrov, ijtimoiy adolat, majburiy ta'lim kafolati	Natijadorlikni oshirish uchun boshqaruvni takomillashtirish zarur	Yuqori	O'rta-yuqori
Mahalliy byudjet	Hududiy ehtiyojlarni aniqroq hisobga oladi	Hududlararo imkoniyatlarni muvofiqlashtirish talab etiladi	O'rta	O'rta-yuqori
Xususiy sektor	Raqobat, moslashuvchanlik, qo'shimcha investitsiya manbai	Sifat nazoratini kuchaytirish zarur	O'rta-yuqori	Yuqori
Korporativ moliyalashtirish	Mehnat bozori bilan integratsiyani kuchaytiradi	Uzoq muddatli strategik hamkorlikni rivojlantirish zarur	O'rta	Yuqori
Xalqaro grantlar	Zamonaviy tajriba, texnologiya va xalqaro standartlarni olib kiradi	Loyihalarni uzluksiz davom ettirish mexanizmi muhim	O'rta	Yuqori
Davlat-xususiy sheriklik	Infratuzilmani tez rivojlantiradi va investitsiyalarni jalb qiladi	Shartnoma mexanizmlarini puxta ishlab chiqish talab etiladi	O'rta-yuqori	Yuqori
Endowment jamg'armalari	Uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi	Samarali boshqaruv tizimini talab qiladi	Yuqori	Yuqori
Ta'lim kreditlari	Oliy ta'lim imkoniyatlarini kengaytiradi	Moliyaviy savodxonlikni oshirish muhim	O'rta	O'rta-yuqori

Xususiy sektor va korporativ moliyalashtirish ta'lim tizimiga innovatsion yondashuvlar, moslashuvchan boshqaruv va mehnat bozori talablariga yaqinlashuvni olib kiradi. Ayniqsa, korxonalar bilan hamkorlik asosida amalga oshirilayotgan dasturlar amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, bitiruvchilar bandligini oshirish va zamonaviy kasblarga mos inson kapitalini shakllantirishda muhim o'rin tutmoqda. Shu bilan birga, davlat tomonidan olib borilayotgan tartibga solish va sifat nazorati mexanizmlari ta'lim xizmatlaridan foydalanishda teng imkoniyatlarni saqlashga xizmat qilmoqda.

Xalqaro grantlar va davlat-xususiy sheriklik ta'lim tizimiga qo'shimcha resurs, tajriba va infratuzilmaviy yangilanish olib kiradi. Ularning samaradorligi loyiha boshqaruvi, shaffoflik va uzoq muddatli natijalar monitoringiga bog'liq. Endowment jamg'armalari esa ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligini oshiradi, ammo

¹ Manba: OECD, UNESCO, Jahon banki hamda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining ta'limni moliyalashtirishga oid rasmiy ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

bunday mexanizm ishonchli boshqaruv va rivojlangan xayriya madaniyatini talab qiladi.

2-jadval

O‘zbekiston ta’lim moliyalashtirish va inson kapitali indikatorlari bo‘yicha tanlangan statistik ko‘rsatkichlar¹

Ko‘rsatkich	Yil yoki davr	Raqamli qiymat	Iqtisodiy talqin
Ta’limga davlat xarajatlari, YaIMga nisbatan, foizda	2023-yil	5,4729	O‘zbekiston ta’lim xarajatlari UNESCO tavsiya qilgan 4-6 foiz oralig‘ida
Ta’lim xarajatlari, davlat xarajatlariga nisbatan, foizda	2024-yil	22,07	Ta’lim davlat moliyasida ustuvor yo‘nalishlardan biri
Ta’lim uchun rejalashtirilgan davlat xarajati, mlrd so‘m	2024-yil	69 076,2	Ijtimoiy xarajatlarning 46 foizi ta’limga yo‘naltirilgan
Bozor asosidagi ta’lim xizmatlari hajmi, trln so‘m	2025-yil yanvar-noyabr	34,2	Aholi va xususiy sektorning ta’limga talabi ortmoqda
Bozor asosidagi ta’lim xizmatlari o‘sishi, foizda	2025-yil yanvar-noyabr	8,8	Xususiy ta’lim bozorida real kengayish mavjud
Oliy ta’lim tashkilotlari soni, dona	2024-2025 yil	222	2020/2021-yilga nisbatan 74,8 foiz ko‘p
Nodavlat oliy ta’lim tashkilotlari soni, dona	2024-2025 yil	99	2020/2021-yilga nisbatan qariyb 20 baravar ko‘paygan
Oliy ta’lim talabalari soni, ming nafar	2024-2025 yil	1 432,8	2020/2021-yilga nisbatan 2,5 baravar oshgan
Oliy ta’lim professor-o‘qituvchilari soni, ming nafar	2024-2025 yil	49,6	2020/2021-yilga nisbatan 54,5 foiz ko‘paygan
Maktabgacha ta’lim qamrovi, foizda	2025	75 dan yuqori	Erta yoshdagi inson kapitaliga investitsiya kengaymoqda
Smart Education loyihasi qiymati, mln AQSH dollari	2025-2030 yil	220,25	Xalqaro moliyalashtirish infratuzilma va sifat islohotiga yo‘naltirilgan
Smart Education qamrovi	2025-2030 yil	72 930dan ortiq o‘quvchi, 36 115 pedagog va xodim	Tashqi moliyalashtirish natijaviy indikatorlar bilan bog‘langan

2-jadval O‘zbekistonda ta’limni moliyalashtirish va inson kapitali rivojlanishi o‘rtasida bevosita iqtisodiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Ta’limga davlat xarajatlarining YaIMga nisbatan 5,47 foiz va davlat xarajatlari tarkibida 22,07 foiz bo‘lishi ta’lim sohasi milliy byudjet siyosatida ustuvor yo‘nalish sifatida qaralayotganini anglatadi. Bu ko‘rsatkichlar ta’lim xarajatlarining nafaqat ijtimoiy, balki uzoq muddatli iqtisodiy investitsiya sifatidagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

2024-yilda ta’lim uchun 69 076,2 mlrd so‘m ajratilishi davlat tomonidan inson kapitaliga katta miqyosda resurs yo‘naltirilayotganini bildiradi. Biroq bunday

¹ Manba: Jahon banki, UNESCO, Milliy statistika qo‘mitasi, Fuqarolar byudjeti, UNICEF va IsDB ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

mablag'larning samarasi ularning ta'lim sifati, o'qituvchi salohiyati, infratuzilma va raqamli texnologiyalar bilan qanchalik bog'langaniga bog'liq. Ya'ni katta raqamning o'zi hali sifat degani emas, iqtisodiyot ham ba'zan shuni odamlarga ming marta eslatishga majbur bo'ladi.

Xususiylar ta'lim xizmatlari hajmining 34,2 trln so'mga yetishi va 8,8 foizga o'sishi ta'lim bozorida xususiylar talab kuchayayotganini ko'rsatadi. Bu holat moliyalashtirish manbalari diversifikatsiyasini kuchaytiradi, biroq xususiylar ta'lim xizmatlari hududlar bo'yicha notekis rivojlansa, ta'lim imkoniyatlarida ijtimoiy va hududiy tafovutlar ortishi mumkin.

Oliy ta'lim tashkilotlari sonining 222 taga, talabalar sonining esa 1 432,8 ming nafarga yetishi inson kapitali qamrovi kengayayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, talabalar sonining tez o'sishi professor-o'qituvchilar, laboratoriyalar, yotoqxona, raqamli infratuzilma va mehnat bozori bilan integratsiyaga bo'lgan moliyaviy ehtiyojni ham oshiradi.

Maktabgacha ta'lim qamrovining 75 foizdan yuqori darajaga yetgani inson kapitalini erta bosqichdan shakllantirish imkoniyatini kengaytiradi. Smart Education loyihasining 220,25 mln AQSH dollari qiymatida amalga oshirilishi esa xalqaro moliyalashtirishning infratuzilma, inklyuziv ta'lim va pedagogik salohiyatni oshirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari ta'lim moliyasini diversifikatsiya qilish inson kapitali samaradorligini oshirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim iqtisodiy omillaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar natijasida davlat budjeti, xususiylar sektor, xalqaro grantlar va davlat-xususiylar sheriklik asosidagi moliyalashtirish mexanizmlari ta'lim tizimining barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi asoslandi. Ta'lim xarajatlarining YaIMdagi ulushi, oliy ta'lim qamrovining kengayishi, maktabgacha ta'lim rivojlanishi hamda xususiylar ta'lim xizmatlari hajmining ortishi mamlakatda inson kapitaliga investitsiyalar izchil kuchayib borayotganini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida ta'limni moliyalashtirish samaradorligi faqat mablag' hajmi bilan emas, balki ularning natijadorlik, ta'lim sifati, infratuzilma, pedagogik salohiyat va mehnat bozori ehtiyojlari bilan uyg'unligi orqali baholanishi aniqlandi. Inson kapitalining sifat jihatdan rivojlanishi mehnat unumdorligi, innovatsion faoliyat va hududiy iqtisodiy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Xususiylar va xalqaro moliyalashtirish manbalarining kengayishi ta'lim tizimiga qo'shimcha resurslar, zamonaviy boshqaruv yondashuvlari va raqamli texnologiyalarni jalb qilish imkonini yaratgani qayd etildi. Davlat-xususiylar sheriklik asosidagi loyihalar maktabgacha ta'lim, oliy ta'lim va kasbiy tayyorgarlik tizimida qamrov hamda sifat ko'rsatkichlarini oshirishga xizmat qilayotgani kuzatildi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- ta'lim muassasalarini moliyalashtirishda natijaviy indikatorlarga asoslangan mexanizmlarni keng joriy etish;
- hududlar o'rtasidagi ta'lim sifati tafovutlarini kamaytirish maqsadida mahalliy budjetlar va maqsadli dasturlar samaradorligini oshirish;

- oliy ta’lim muassasalarining moliyaviy avtonomiyasini kuchaytirish bilan birga shaffof monitoring tizimini rivojlantirish;
- xususiy sektor va korporativ investitsiyalarni kasbiy ta’lim hamda innovatsion loyihalarga faol jalb qilish;
- raqamli ta’lim platformalari, laboratoriyalar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni moliyalashtirishni kengaytirish;
- xalqaro grantlar va texnik yordam dasturlari asosida inklyuziv hamda kompetensiyaga yo’naltirilgan ta’lim loyihalarini rivojlantirish;
- ta’lim kreditlari va endowment jamg’armalari mexanizmlarini takomillashtirish orqali uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlash.

Taklif etilgan yondashuvlar ta’lim tizimining iqtisodiy samaradorligini oshirish, inson kapitali sifatini mustahkamlash, mehnat bozori talablariga mos malakali kadrlar tayyorlash hamda mamlakatning uzoq muddatli iqtisodiy raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. World Bank. (n.d.). Government expenditure on education, total (% of GDP) — Uzbekistan. World Development Indicators.
2. World Bank. (n.d.). Government expenditure on education, total (% of government expenditure) - Uzbekistan. World Development Indicators.
3. UNESCO Institute for Statistics. (2025). SDG 4 country profile: Uzbekistan. UNESCO.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2023-yil 11-sentabr PF-158-son ““O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni
5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 2020-yil 23-sentabr O‘RQ-637-son. “Ta’lim to‘g‘risida” Qonuni
6. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim: 2024/2025-o‘quv yili statistik ko‘rsatkichlari. Milliy statistika qo‘mitasi <https://stat.uz>
7. Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. The American Economic Review, 51(1), 1-17.
8. Becker, G. S. (1964). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. National Bureau of Economic Research.
9. Mincer, J. A. (1974). Schooling, experience, and earnings. National Bureau of Economic Research.
10. Sodirjonov, M. M. (2020). Education as the most important factor of human capital development. ISJ Theoretical & Applied Science, 4(84), 901-905.
11. Shirinov, A. Q. (2021). Human development of human capital as per reforms in Central Asia. Asian Journal of Basic Science & Research, 3(3), 93-97.
12. Sattikulova, G. A. (2025). Human capital as a factor of sustainable development in Uzbekistan. International Journal of Economic Integration and Regional Competitiveness, 2(10).
13. Sherov, A. B. (2024). Ta’lim tizimining iqtisodiyotda tutgan o‘rni. Central Asian Journal of Education and Innovation, 3(5, Part 3), 162-167.

14. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. (2024). Citizens’ Budget: 2024. Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan.
15. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). O‘zbekistonliklar ta’lim xizmatlari uchun 11 oyda 34 trln so‘mdan ortiq mablag‘ sarflagan. <https://stat.uz>
16. Islamic Development Bank. (2025). Islamic Development Bank and Uzbekistan sign landmark education project with GPE grant support. IsDB.
17. UNESCO. (2026). Uzbekistan: 2026 GEM Report country case studies. Global Education Monitoring Report.
18. UNICEF Uzbekistan. (2025). Early childhood education. UNICEF.
19. Ruzmetova, G. N. (2025). YAPONIYA VA KOREYA TAJRIBASIDA INSON KAPITALI TRANSFORMATSIYASI. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 4(19), 48-54.
20. Ruzmetova, G. N. (2024). MAMLAKATDA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHDA AHOLI SALOMATLIK DARAJASI TAHLILI. QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 10, 69-72.
21. Ruzmetova, G. N. (2025). TOSHKENT TIBBIYOT AKADEMIYASI URGANCH FILIALI MISOLIDA OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA XARAJATLARNI REJALASHTIRISH MEKANIZMI. Инновационные исследования в современном мире: теория и практика, 4(15), 21-26.

NEYROMARKETINGNING ISTE'MOLCHILARGA TA'SIRI

Sharopova Nafosat Radjabovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Marketing” kafedrası dotsenti,

iqtisodiyot fanlari doktori (DSc)

ORCID: 0000-0001-9595-0655

E-mail: nafosat.sharopova@mail.ru

Latipova Go'zal Zafarjon qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Kechki ta'lim va magistratura” fakulteti

MRT-25 guruh magistranti

ORCID:0009-0004-6646-7540

E-mail: gozallatipova1818@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada neyromarketing vositalarining iste'molchilar xarid qaroriga ta'siri “PREMIER ELECTROTECH” brendi misolida tahlil qilindi. Tadqiqot davomida vizual identifikatsiya, reklamadagi emotsional triggerlar va sensorli marketing elementlarining iste'molchi xulq-atvoriga ta'siri so'rovnoma asosida baholandi. Olingan natijalar brend logotipi, mahsulot dizayni va emotsional reklama iste'molchilarda ishonch va xarid motivatsiyasini shakllantirishini ko'rsatdi. Ayniqsa, mahsulotning yoqimli hissiyot uyg'otishi xarid ehtimolini oshiruvchi muhim omil sifatida aniqlandi. Tadqiqotda neyromarketing vositalarini mahalliy maishiy texnika bozoriga moslashtirishning amaliy ahamiyati asoslandi. Shuningdek, iste'molchi bilan emotsional kommunikatsiyani kuchaytirish va brend xabardorligini oshirish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: neyromarketing, iste'molchi xulq-atvori, vizual identifikatsiya, emotsional trigger, sensorli marketing, brend ishonchi, reklama, maishiy texnika, xarid motivatsiyasi.

Аннотация

В данной статье было проанализировано влияние инструментов нейромаркетинга на потребительское поведение на примере бренда «PREMIER ELECTROTECH». В ходе исследования на основе анкетирования оценивалось влияние визуальной идентификации, эмоциональных триггеров в рекламе и элементов сенсорного маркетинга на принятие решений о покупке. Результаты показали, что логотип бренда, дизайн продукции и эмоциональная реклама формировали у потребителей доверие и мотивацию к покупке. Установлено, что положительные эмоциональные ощущения от продукции являлись важным фактором повышения вероятности покупки. В исследовании была обоснована практическая значимость адаптации инструментов нейромаркетинга к местному рынку бытовой техники. Разработаны научные выводы по усилению эмоциональной коммуникации с потребителями и повышению узнаваемости бренда.

Ключевые слова: нейромаркетинг, потребительское поведение, визуальная идентификация, эмоциональный триггер, сенсорный маркетинг, доверие к бренду, реклама, бытовая техника, мотивация покупки.

Abstract

This article analyzed the influence of neuromarketing tools on consumer purchasing behavior using the example of the “PREMIER ELECTROTECH” brand. The study evaluated the effects of visual identification, emotional advertising triggers, and sensory marketing elements on consumer decision-making based on survey data. The findings showed that brand logos, product design, and emotional advertising created consumer trust and purchase motivation. Positive sensory impressions from products were identified as an important factor increasing purchase probability. The study demonstrated the practical significance of adapting neuromarketing tools to the local home appliance market. Scientific conclusions were developed regarding strengthening emotional communication with consumers and increasing brand awareness.

Keywords: neuromarketing, consumer behavior, visual identification, emotional trigger, sensory marketing, brand trust, advertising, home appliances, purchase motivation.

KIRISH

Zamonaviy global bozor sharoitida iste'molchilar har kuni minglab reklama xabarlari va brend stimullariga duch kelmoqdalar. An'anaviy marketing usullari, asosan iste'molchining mantiqiy va ongli qarorlariga tayanib, ko'p hollarda kutilgan samarani bermayapti. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson xarid qilish jarayonida qabul qiladigan qarorlarning 90-95 foizi ongsiz ravishda, hissiyotlar va instinktlar ta'sirida amalga oshiriladi. Shu sababli, marketing fanining neyrobiologiya bilan sintezi natijasida vujudga kelgan neyromarketing yo'nalishi iste'molchi xulq-atvorini o'rganishning eng istiqbolli vositasiga aylandi.

O'zbekistonning maishiy texnika bozori so'nggi yillarda jadal rivojlanib, raqobat muhiti keskinlashib bormoqda. “PREMIER ELECTROTECH” kabi mahalliy brendlar nafaqat sifat va narx, balki iste'molchining ongsiz ishonchini qozonish va brendga nisbatan emotsional bog'liqlik yaratish muammosiga duch kelmoqdalar. Iste'molchi nima uchun aynan ushbu brendni tanlaydi? Logotipning shakli yoki reklama roligidagi emotsiya xarid qaroriga qanday ta'sir qiladi? Ushbu savollarga an'anaviy iqtisodiy tahlil orqali to'liq javob topish mushkul.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi - “PREMIER ELECTROTECH” brendi misolida vizual va emotsional neyromarketing stimullarining iste'molchi xarid qaroriga ta'sirini ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi:

- Brend vizual identifikatsiyasining (logotip va dizayn) iste'molchi ishonchiga ta'sirini aniqlash;
- Reklamadagi emotsional triggerlarning xarid motivatsiyasini shakllantirishdagi o'rnini o'rganish;

•Iste'molchining sensorli (yoqimli hissiyot) tajribasi va mahsulotga bo'lgan moyilligi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish.

Ushbu ishda ilk bor mahalliy maishiy texnika ishlab chiqaruvchisi misolida neyromarketing nazariyalari amaliy so'rovnoma natijalari bilan bog'langan holda o'rganildi. Tadqiqot natijalari mahalliy kompaniyalarga iste'molchi bilan samarali "neyro-kommunikatsiya" o'rnatish bo'yicha yangi metodologik yondashuvlarni taklif etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Neyromarketing marketing, psixologiya va neyrobiologiya fanlari integratsiyasi asosida shakllangan ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda fundamental neyrobiologik tadqiqotlar, amaliy marketing strategiyalari hamda iste'molchi xulq-atvorini o'rganishga oid ilmiy ishlar keng rivojlandi.

Neyromarketing tushunchasi ilmiy muomalaga Ale Smidts tomonidan kiritilgan [1]. Keyingi tadqiqotlarda Roger Dooley [2] va Christophe Morin [3] iste'molchi qarorlarida vizual va emotsional signallarning ustuvor rolini asoslab bergan. Morin "primal brain" konsepsiyasi orqali inson miyasi vizual axborotni tez qabul qilishini ko'rsatgan. Martin Lindstrom [4] esa "somatic markers" nazariyasi orqali rang va shakllarning iste'molchi xotirasidagi hissiy bog'liqligini izohlagan.

Nicolas Korol va Paco Underhill [5] vizual merchendayzing hamda sensorli marketingning xarid qaroriga ta'sirini o'rgangan. Ularning tadqiqotlarida taktil sezgilar, hid va tovush kabi omillar iste'molchi xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan. Neyroiqtisodiy yondashuvlarda Paul Glimcher [7] va Antonio Damasio [8] inson qarorlarida hissiyotlarning muhim o'rnini asoslagan. Damasio tomonidan ishlab chiqilgan "somatik markerlar" gipotezasi hissiy omillarning xarid motivatsiyasidagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Rus tilidagi ilmiy adabiyotlarda A.N. Lebedev [9], O.A. Feofanov va CH. Traindl [10] neyromarketingning vizual-emotsional mexanizmlarini tadqiq qilgan. Traindl eye-tracking texnologiyasi yordamida iste'molchi nigohining vizual obyektlarga yo'nalishini tahlil qilgan. V.A. Kasyanenko [11] esa maishiy texnika bozorida vizual identifikatsiyaning brendga sodiqlikka ta'sirini o'rgangan.

Mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda iste'molchi xulq-atvori va marketing kommunikatsiyalari S.S. Gulyamov [12] hamda boshqa olimlar tomonidan tahlil qilingan. D. Suyunov va N. Ibragimov [13] marketing innovatsiyalarining amaliy jihatlariga e'tibor qaratgan. Biroq mahalliy ilmiy manbalarda neyromarketing triggerlarining maishiy texnika bozori misolida kompleks o'rganilishi yetarli darajada shakllanmagan.

O'zbekistonlik olimlarning xalqaro hamkorlikdagi tadqiqotlari marketing va iqtisodiy barqarorlik yo'nalishida kengaydi. J. Kambarov, N. Sharopova va I. Matkarimov [14] hududiy iqtisodiy omillarning iste'molchi faolligiga ta'sirini o'rgangan. N. Sharopova va hammualliflar [15] raqamli marketing hamda ijtimoiy tarmoqlarning iste'molchi qarorlariga ta'sirini tahlil qilgan. Ushbu yondashuvlar neyromarketing vositalarini raqamli kommunikatsiyalar bilan integratsiyalash zarurligini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda neyromarketing vositalarining maishiy texnika iste'molchilari xarid qaroriga ta'siri empirik usullar asosida o'rganildi. Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekiston maishiy texnika bozorida faoliyat yurituvchi "PREMIER ELECTROTECH" MCHJ tanlandi. Tadqiqot miqdoriy yondashuv asosida tashkil etilib, birlamchi ma'lumotlarni yig'ishda so'rovnoma usulidan foydalanildi.

Tadqiqot 2026-yil may oyida Telegram va Instagram platformalari orqali o'tkazildi. So'rovnomada O'zbekistonning turli hududlaridan 75 nafar respondent ishtirok etdi. Tanlanma shakllantirishda tasodifiy va maqsadli tanlash usullari qo'llanildi. Respondentlarning 68 nafari ayollar (90,7 %), 7 nafari erkaklar (9,3 %)ni tashkil etdi. Ushbu tarkib maishiy texnika xaridida ayollar faolligining yuqori ekanligini ko'rsatdi.

Google Forms platformasi asosida tuzilgan so'rovnoma uch blokdan iborat bo'ldi:

1. ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlar;
2. brend xabardorligi va sodiqligi;
3. neyromarketing stimullari.

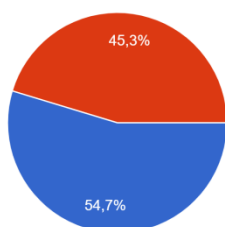
Uchinchi blokda vizual dizayn, logotip, reklamadagi emotsional elementlar hamda sensorli omillarning iste'molchi munosabatiga ta'siri 5 ballik Likert shkalasi orqali baholandi. Olingan ma'lumotlar statistik va korrelyatsion tahlil asosida qayta ishlanib, neyromarketing vositalarining xarid motivatsiyasiga ta'siri baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

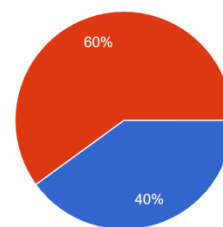
O'tkazilgan so'rovnoma natijalari "PREMIER ELECTROTECH" brendi misolida neyromarketing stimullarining iste'molchi xulq-atvoriga ta'sirini tahlil qilish imkonini berdi. Jami 75 nafar respondentdan olingan ma'lumotlar quyidagi yo'nalishlar bo'yicha guruhlandi:

Brend xabardorligi va xarid tajribasi. Tadqiqot ishtirokchilarining 54.7% qismi (41 kishi) brend haqida eshitganligini, biroq ularning faqat 40% qismi (30 kishi) amalda ushbu mahsulotlardan foydalanganini bildirdi. Bu ko'rsatkich brendning bozordagi tanilish darajasi yuqori ekanligini, ammo xaridga aylanish koeffitsiyentini oshirish uchun qo'shimcha neyrostimullarga ehtiyoj borligini ko'rsatadi (1-rasm).

Siz "PREMIER ELECTROTECH" haqida eshitganmisiz?
75 ОТВЕТОВ

Siz ushbu brend mahsulotlaridan foydalanganmisiz?
75 ОТВЕТОВ

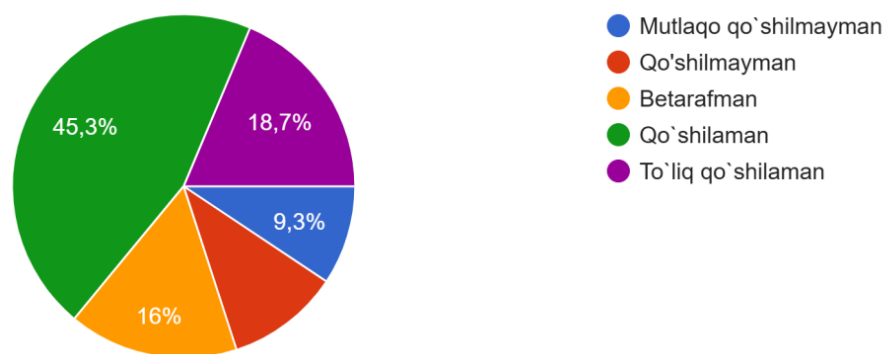
1-rasm. Tadqiqot ishtirokchilarining brend xabardorligi va undan foydalanishi¹

¹ Muallif hisob-kitoblari asosida

Vizual va kognitiv stimullar tahlili. Neyrodizayn elementlari iste'molchi ishonchini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynamoqda. Respondentlarning 64 foiz qismi mahsulot dizayni xarid qaroriga ta'sir qilishini tasdiqladi (2-rasm). Brend logotipi va tashqi ko'rinishi respondentlarning 78.7 foiz qismida (59 kishi) ishonch hissini uyg'otgan. Bu natija miyaning kognitiv darajada brend elementlarini sifat ko'rsatkichi sifatida qabul qilishini anglatadi (3-rasm).

Mahsulot dizayni (rang, ko'rinish) mening tanlovimga ta'sir qiladi

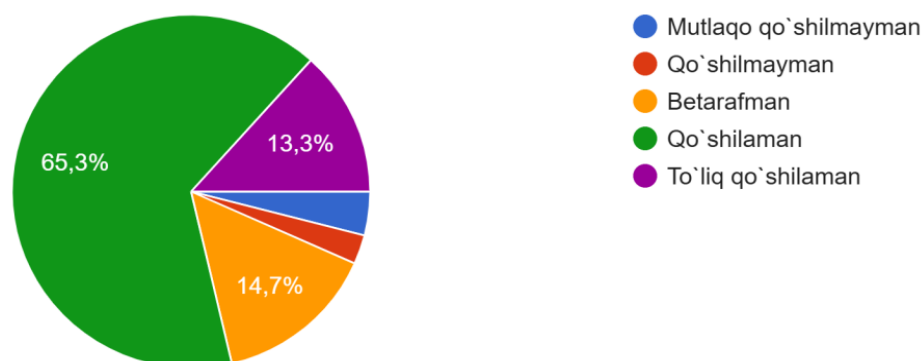
75 ОТВЕТОВ

2-rasm. Vizual va kognitiv stimullar tahlili¹

Brend logotipi va tashqi ko'rinishi ishonch uyg'otadi

75 ОТВЕТОВ

3-rasm. Brend logotipi va tashqi ko'rinishi tahlili²

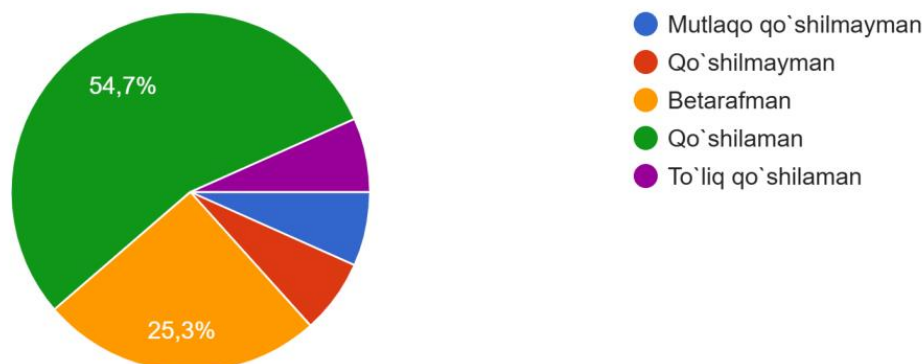
Emotsional triggerlar va sensorli marketing. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "PREMIER ELECTROTECH" mahsulotlarini xarid qilishda emotsional omillar mantiqiy argumentlardan kam bo'lmagan ahamiyatga ega. Ushbu yo'nalishdagi tahlillar quyidagi muhim tendensiyalarni ochib berdi. Respondentlarning 61.3 foiz qismi (46 nafar) reklamadagi emotsional holatlar ularni xarid qilishga undashini tasdiqladi (41 kishi "qo'shilaman", 5 kishi "to'liq qo'shilaman") (4-rasm).

¹ Muallif hisob-kitoblari asosida

² Muallif hisob-kitoblari asosida

Reklamadagi emotsiyalar meni xarid qilishga undaydi

75 ОТВЕТОВ

4-rasm. Reklamadagi emotsiyalarning respondentlarga ta'siri tahlili¹

Bu ko'rsatkich maishiy texnika kabi funksional mahsulotlar marketingida ham emotsional bog'lanish (emotional engagement) yaratish xarid ehtimolini keskin oshirishini isbotlaydi. Mahsulotning bevosita «yoqimli hissiyot» uyg'otishi (taktil sezgilar, ranglar uyg'unligi, ergonomika) respondentlarning 77.3 foiz qismida (58 nafar) xarid qilish ehtimolini oshirgan. Bu neyromarketingdagi «hissiy mukofot» (emotional reward) prinsipi amalda yuqori samaradorlikka ega ekanligidan dalolat beradi. Brend logotipi va tashqi ko'rinishi respondentlarning 78.7 foizda qismida (59 nafar) ishonch uyg'otishi aniqlandi. Bu natija miyaning ongsiz darajada brend vizuallarini sifat va barqarorlik belgisi sifatida kodlashini ko'rsatadi.

Ochiq savollarga berilgan javoblarni tahlil qilish natijasida "PREMIER ELECTROTECH" brendi uchun quyidagi strategik yo'nalishlar belgilab olindi. Respondentlarning ko'pchiligi reklamalarning "bo'rttirilmagan", "hayotiy" va "kundalik hayotga bog'liq" bo'lishini so'rashgan. Neyromarketingda bu Oyna neyronlari bilan bog'liq - iste'molchi reklamada o'ziga o'xshagan insonni va real vaziyatni ko'rsa, mahsulotga bo'lgan ishonchi va unga ega bo'lish istagi ortadi. "Marketing komandasini o'zgartirish kerak", "ko'pchilik tanimaydi" va «birinchi marta eshitishim» degan javoblar brendning marketing kommunikatsiyasida turg'unlik borligini ko'rsatadi. Respondentlarning "reklamada sun'iy intellektdan foydalanish" va "nooddiy yo'nalishlar" haqidagi fikrlari iste'molchilarning yangilikka bo'lgan ehtiyojini ko'rsatadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, 'PREMIER' brendi iste'molchilari shunchaki chiroyli rasm emas, balki real hayot bilan bog'langan, samimiy va emotsional jihatdan boyitilgan brend kommunikatsiyasini kutmoqdalar. Neyromarketing vositalarini joriy qilish - bu faqatgina sotuvni oshirish emas, balki iste'molchi va brend o'rtasida chuqur emotsional ko'priq o'rnatish demakdir.

¹ Muallif hisob-kitoblari asosida

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot neyromarketing stimullarining maishiy texnika bozoridagi iste'molchilar xulq-atvoriga ta'sirini chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Respondentlarning 78.7 foizi brend logotipi va tashqi ko'rinishiga ishonishi, miyaning kognitiv darajada vizual barqarorlikni sifat belgisi sifatida qabul qilishini isbotlaydi. Logotip brendning "neyro-identifikatori" bo'lib xizmat qilmoqda. Reklamadagi emotsiyalar respondentlarning 61.3 foizida xarid motivatsiyasini uyg'ota olishi aniqlandi. Biroq, mahsulotdan olinadigan real "yoqimli hissiyot" (77.3%) reklamadagi hissiyotlardan ko'ra kuchliroq ta'sir kuchiga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Tadqiqotda ishtirok etganlarning asosiy qismini ayollar tashkil etishi, maishiy texnika xaridida dizayn, estetika va hissiy qulaylik kabi neyrostimullar hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatdi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar va respondentlarning shaxsiy takliflarini inobatga olgan holda, "PREMIER ELECTROTECH" MCHJ korxonasi marketing strategiyasi uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

- "Human-Centric" (Insonga yo'naltirilgan) reklama strategiyasi: Reklamalarda texnik tavsiflarga urg'u berishdan voz kechib, mahsulotni kundalik hayotdagi real vaziyatlarda, oilaviy muhitda va samimiy emotsiyalar orqali ko'rsatish lozim. Respondentlar ta'kidlaganidek, videolar «bo'rttirilmagan va hayotiy» bo'lishi ishonchni oshiradi.

- Sensorli marketingni rivojlantirish: Mahsulot dizaynida taktil (ushlab ko'rganda yoqimli) materiallarga, ranglar uyg'unligiga va ergonomikaga ko'proq e'tibor qaratish zarur. Sotuv nuqtalarida xaridor mahsulot bilan bevosita «hissiy muloqot» qilishi (eshikning yumshoq yopilishi, tugmalarning sifatli bosilishi) uchun sharoit yaratish kerak.

- Brend xabardorligini oshirishda "Neyro-influencer"lar: Kompaniya faqat an'anaviy reklamadan foydalanmasdan, iste'molchilar ishonadigan shaxslar (fikir yetakchilari) orqali mahsulotning haqiqiy imkoniyatlarini ko'rsatishi, "shaffof marketing" tamoyillariga amal qilishi tavsiya etiladi.

- Innovatsiyalarni joriy etish: Reklama kontentini yaratishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish va nooddiy (kreativ) yo'nalishlarni sinab ko'rish orqali yosh auditoriya e'tiborini jalb qilish mumkin.

Neyromarketing vositalarini maishiy texnika marketingiga integratsiya qilish - bu shunchaki trend emas, balki raqobatli bozorda iste'molchining ongsiz ishonchini qozonishning eng samarali yo'lidir. "PREMIER" brendi o'zining kuchli vizual bazasini (logotip va ishonch) emotsional storytelling (hikoya qilish) bilan birlashtirsa, bozordagi ulushini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Smidts, A. (2002). Looking into the brain: State of the art and future of neuromarketing. Erasmus Research Institute of Management (ERIM). <https://hdl.handle.net/1765/1>

2. Dooley, R. (2012). Brainfluence: 100 ways to persuade and convince consumers with neuromarketing. John Wiley & Sons. <https://www.wiley.com/en-us/Brainfluence-p-9781118117619>
3. Morin, C., & Renvoize, P. (2018). The persuasion code: How neuromarketing can help you persuade anyone, anywhere, anytime. Wiley. <https://www.wiley.com/en-us/The+Persuasion+Code-p-9781119440709>
4. Lindstrom, M. (2008). Buyology: Truth and lies about why we buy. Doubleday. <https://www.penguinrandomhouse.com/books/30022/buyology-by-martin-lindstrom/>
5. Underhill, P. (2009). Why we buy: The science of shopping-Updated and revised for the internet, the global consumer, and beyond. Simon & Schuster. <https://www.simonandschuster.com/books/Why-We-Buy/Paco-Underhill/9781416595249>
6. Kahneman, D. (2011). Thinking, fast and slow. Farrar, Straus and Giroux. <https://us.macmillan.com/books/9780374533557/thinkingfastandslow>
7. Glimcher, P. W., & Fehr, E. (2013). Neuroeconomics: Decision making and the brain. Academic Press. <https://shop.elsevier.com/books/neuroeconomics/glimcher/978-0-12-416008-4>
8. Damasio, A. (1994). Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain. Putnam. <https://www.penguinrandomhouse.com/books/81735/descartes-error-by-antonio-damasio/>
9. Лебедев, А. Н. (2008). Психология рекламы. Питер.
10. Трайндл, К. (2007). Нейромаркетинг: Визуализация эмоций. Альпина Бизнес Букс.
11. Касьяненко, В. А. (2015). Влияние нейромаркетинговых инструментов на лояльность потребителей. Экономический вестник.
12. Гулямов, С. С. (2021). Рақамли иқтисодиётда маркетинг тадқиқотлари. Тошкент: Инновацион ривожланиш нашриёти.
13. Ибрагимов, Н. С. (2020). Истеъмолчи хулқ-атвори: назария ва амалиёт. Тошкент.
14. Kambarov, J., Boynazarov, O., Sharopova, N., Khudayberganov, K., Abduvaliyeva, Z., & Matkarimov, I. (2024). Management and planning of population sustainability in rural settlements based on geographical-economic variables (tourism, agriculture and handicrafts). Economic Annals-XXI, 211(9-10), 58-62. <https://doi.org/10.21003/ea.V211-09>
15. Wiryanto, W., Sharopova, N., Abduxamidov, A., Sadullaev, S., Matkarimov, I., & Uljaeva, Sh. (2024). The effect of online marketing of the horticultural products with an emphasis on social knowledge and networks. Economic Annals-XXI, 212(11-12), 39-44. <https://doi.org/10.21003/ea.V212-07>

TRANSPORT TIZIMIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNI KOMPLEKS BAHOLASH VA RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI

Xakimov Rashid

Toshkent iqtisodiyot va
texnologiyalari universiteti
dotsenti

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda transport tizimida iqtisodiy samaradorlikni kompleks baholashning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilindi. Tadqiqot davomida transport tizimi samaradorligini belgilovchi moliyaviy, texnik, logistika va raqobat omillari tizimlashtirildi. Transport faoliyatini baholashda gorizontaal, vertikal, qiyosiy va faktorial tahlil usullaridan foydalanildi. Infratuzilma holati, harakat tarkibi samaradorligi hamda yuk va yo'lovchi tashish faoliyati natijadorligi o'rganildi. Tahlillar transport tizimida investitsiyalarni kengaytirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va logistika yondashuvlarini rivojlantirish zarurligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijasida transport tizimining raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlanishini ta'minlash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: transport tizimi, iqtisodiy samaradorlik, logistika, infratuzilma, transport boshqaruvi, raqobatbardoshlik, yuk tashish, integral baholash.

Аннотация

В данном исследовании проанализированы теоретические и практические аспекты комплексной оценки экономической эффективности транспортной системы. В ходе исследования систематизированы финансовые, технические, логистические и конкурентные факторы, определяющие эффективность транспортной системы. Для оценки деятельности транспорта использованы методы горизонтального, вертикального, сравнительного и факторного анализа. Также изучены состояние инфраструктуры, эффективность подвижного состава и результаты грузовых и пассажирских перевозок. Анализ показал необходимость расширения инвестиций, внедрения цифровых технологий и развития логистических подходов в транспортной системе. В результате исследования разработаны научно-практические рекомендации по повышению конкурентоспособности и обеспечению устойчивого развития транспортной системы.

Ключевые слова: транспортная система, экономическая эффективность, логистика, инфраструктура, управление транспортом, конкурентоспособность, грузоперевозки, интегральная оценка.

Abstract

This study analyzed theoretical and practical aspects of comprehensive assessment of economic efficiency in the transport system. The research systematized financial, technical, logistics, and competitive factors determining transport system performance. Horizontal, vertical, comparative, and factor analysis methods were applied to evaluate transport activities. Infrastructure conditions, rolling stock efficiency, and freight and passenger transportation performance were also examined.

The analysis confirmed the importance of expanding investments, implementing digital technologies, and developing logistics approaches in the transport sector. As a result, scientific and practical recommendations were developed to improve the competitiveness and ensure the sustainable development of the transport system. The study emphasized the significance of integrated assessment methods in enhancing transport management efficiency.

Keywords: transport system, economic efficiency, logistics, infrastructure, transport management, competitiveness, freight transportation, integrated assessment.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida transport tizimi mamlakat iqtisodiy rivojlanishining muhim infratuzilmaviy omili sifatida namoyon bo'ladi. U ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol jarayonlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlab, hududlararo iqtisodiy integratsiyani rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Transport tizimining samarali faoliyati nafaqat logistika jarayonlarining uzluksizligini, balki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ham belgilaydi.

Transport tizimi faoliyatining iqtisodiy samaradorligi uni tashkil etuvchi elementlardan - infratuzilma, harakat tarkibi, boshqaruv mexanizmlari va bozor omillarining o'zaro uyg'unligi bilan belgilanadi¹. Shu sababli, transport tizimini baholashda faqat moliyaviy natijalar bilan cheklanib qolmasdan, balki tashish hajmi, texnik ko'rsatkichlar, xizmat sifati va raqobat ustunligi kabi omillarni ham kompleks ravishda hisobga olish zarur.

Transport tizimi rivojlanishida qator muammolar kuzatilmoqda. Jumladan, asosiy vositalarning eskirganligi, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, investitsiya hajmining pastligi hamda talab va taklif o'rtasidagi nomutanosiblik tizim samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu holat transport tizimini kompleks baholash va uni rivojlantirishning ilmiy asoslangan yondashuvlarini ishlab chiqishni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, transport tizimida iqtisodiy samaradorlikni kompleks baholash, uning asosiy ko'rsatkichlarini tizimlashtirish hamda samaradorlikni oshirish yo'nalishlarini aniqlash dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Transport tizimi samaradorligini baholash va uni oshirish masalalari turli olimlar tomonidan keng o'rganilgan. V.G. Galaburda transport tizimini yagona iqtisodiy tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rib, uning samaradorligi infratuzilma rivoji, tashish hajmi va boshqaruv darajasi bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydi². Uning yondashuvida transport tizimini kompleks baholashda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarining uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi.

B.M. Lapidus transport iqtisodiyoti doirasida temir yo'l transporti samaradorligini oshirishda moliyaviy barqarorlik, investitsiya siyosati va tarif mexanizmlarining o'zni

¹ Rodrigue J.-P. The Geography of Transport Systems. - 5th ed. - New York: Routledge, 2020. - 456 p.

² Галабурда В.Г., Персианов В.А., Тимошин А.А. Единая транспортная система. - М.: Транспорт, 2001. - 303 с.

yuqori ekanligini asoslaydi¹. U transport tizimi samaradorligini baholashda xarajatlar va daromadlar nisbatini tahlil qilish bilan bir qatorda, infratuzilma va harakat tarkibining texnik holatini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

N.M. Rozanova tarmoq iqtisodiyoti nuqtai nazaridan transport xizmatlari bozorida raqobat muhitining shakllanishi va uning samaradorlikka ta'sirini o'rganadi². Uning fikricha, transport tizimi samaradorligi bozor mexanizmlarining rivojlanishi, narx siyosati va xizmatlar sifati bilan bevosita bog'liqdir.

Xorijiy tadqiqotchilardan D. Hensher va K. Button transport iqtisodiyoti va logistika tizimlarini o'rganishda samaradorlikni baholashning zamonaviy yondashuvlarini ishlab chiqqan³. Ular transport tizimida samaradorlikni oshirish uchun talab va taklif muvozanatini ta'minlash, logistika jarayonlarini optimallashtirish va infratuzilmani modernizatsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda transport tizimida iqtisodiy samaradorlikni kompleks baholash va uni rivojlantirish yo'nalishlarini aniqlashda tizimli, kompleks va integrallashgan yondashuvlardan foydalaniladi. Tizimli yondashuv asosida transport tizimi o'zaro bog'liq elementlar - infratuzilma, harakat tarkibi, boshqaruv mexanizmlari va bozor omillarining yagona majmui sifatida tahlil qilinadi.

Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez usullari orqali transport tizimi samaradorligini ifodalovchi nazariy qarashlar umumlashtiriladi, taqqoslash usuli yordamida esa samaradorlik ko'rsatkichlarining dinamikasi va o'zgarish tendensiyalari baholanadi. Gorizontaal, vertikal, qiyosiy va faktorial tahlil usullari orqali transport tizimi faoliyatining turli jihatlarini, jumladan daromad va xarajatlar, tashish hajmi, texnik ko'rsatkichlar hamda raqobat omillari chuqur o'rganiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Transport tizimi faoliyatining iqtisodiy samaradorligini baholash mavjud resurslardan foydalanish darajasini aniqlash, tizim rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan omillarni belgilash hamda ustuvor rivojlanish yo'nalishlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayon transport korxonalari faoliyatini kompleks va tizimli tahlil qilishni talab etadi, chunki transport tizimi ko'p komponentli va o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan murakkab iqtisodiy tizim hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, transport tizimi samaradorligini baholashda ko'rsatkichlarni bir necha asosiy yo'nalishlarga ajratish maqsadga muvofiq⁴. Jumladan, moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi (daromadlar, xarajatlar, foyda), asosiy fondlardan foydalanish darajasi (eskirish, yangilanish, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish), mehnat resurslari samaradorligi (mehnat unumdorligi, ish haqi dinamikasi) hamda yuk va yo'lovchi tashish faoliyati natijadorligi (tashish hajmi, aylanma ko'rsatkichlar) alohida tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv transport tizimi faoliyatining har bir tarkibiy elementini chuqur baholash imkonini beradi.

¹ Лапидус Б.М. Экономика железнодорожного транспорта. - М.: УМЦ ЖДТ, 2011. - 512 с.

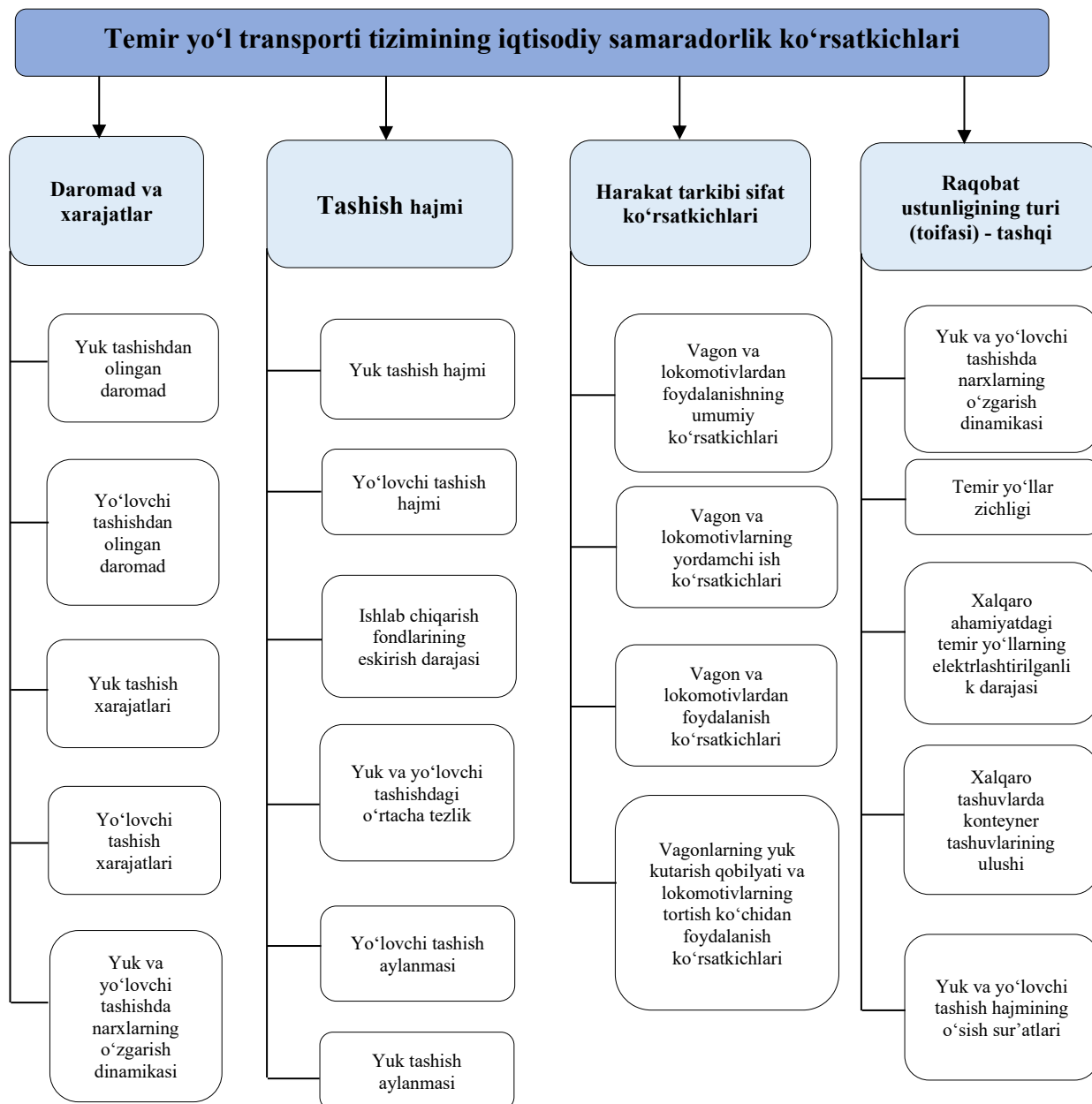
² Розанова Н.М. Экономика отраслевых рынков. - М.: Юрайт, 2017. - 410 с.

³ Hensher D.A., Button K.J. Handbook of Transport Systems and Traffic Control. - Oxford: Pergamon, 2003. - 720 p.

⁴ Button K. Transport Economics. - 4th ed. - Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2019. - 560 p.

Transport tizimi faoliyatini tahlil qilishda gorizontal, vertikal, qiyosiy va faktorial tahlil usullaridan foydalanish samarali hisoblanadi. Gorizontal tahlil orqali ko'rsatkichlarning vaqt davomida o'zgarish tendensiyalari aniqlanadi, vertikal tahlil orqali daromad va xarajatlarning tarkibiy tuzilmasi baholanadi, qiyosiy tahlil yordamida turli faoliyat yo'nalishlari bo'yicha natijalar solishtiriladi, faktorial tahlil esa yakuniy natijalarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. Ushbu metodlar majmui tizim samaradorligini kompleks baholashga xizmat qiladi.

Samaradorlikni baholashda ko'rsatkichlarni daromad va xarajatlar, tashish hajmi, harakat tarkibining sifat ko'rsatkichlari hamda bozor sharoitida raqobat ustunligi kabi to'rtta asosiy guruhga ajratish alohida ahamiyat kasb etadi(1-rasm).

1-rasm. Temir yo'l transport tizimining iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari¹.

¹ Muallif ishlanmasi

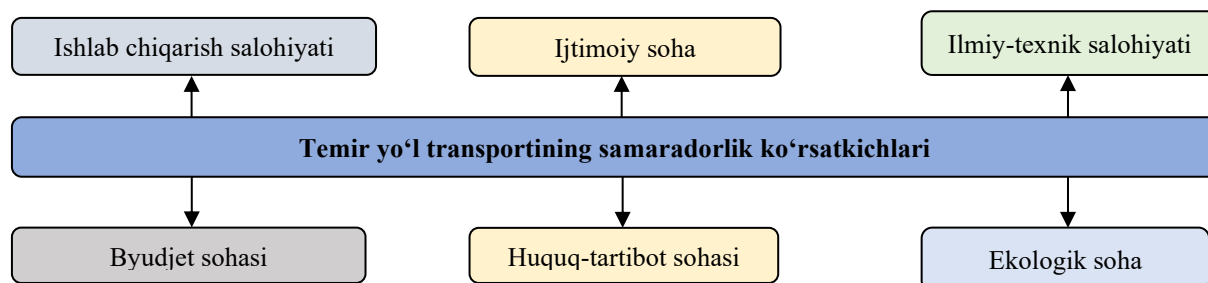
Daromad va xarajatlar ko'rsatkichlari yuk va yo'lovchi tashishdan olingan daromadlar hamda ushbu faoliyat bilan bog'liq xarajatlar aks ettiriladi. Bu ko'rsatkichlar transport tizimining moliyaviy natijadorligini baholash imkonini beradi. Tashish hajmi ko'rsatkichlari, transport xizmatlariga bo'lgan talab darajasi va tizimning ishlab chiqarish salohiyatini ifodalaydi.

Harakat tarkibining sifat ko'rsatkichlari bo'lib, vagon va lokomotivlardan foydalanish darajasi, ularning texnik imkoniyatlari va samaradorligini aks ettiradi. To'rtinchi guruh esa raqobat ustunligini ifodalovchi tashqi ko'rsatkichlarni o'z ichiga olib, transport xizmatlarining bozordagi o'rnini, narx dinamikasi, infratuzilma rivojlanish darajasi va xalqaro tashuvlar ulushi kabi omillarni qamrab oladi¹.

Olib borilgan tahlillar transport tizimida qator tizimli muammolar mavjudligini ko'rsatadi. Xususan, asosiy vositalarning yuqori darajada jismoniy va ma'naviy eskirganligi, investitsiyalar hajmining yetarli emasligi, infratuzilmaning texnik holati past darajada ekanligi transport tizimi samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Harakatlanuvchi tarkibning yetarli darajada yangilanmasligi, vagonlar va lokomotivlar parkining nomutanosibligi ham yuk tashish jarayonlarining samaradorligini pasaytiradi. Bundan tashqari, logistika tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi va boshqaruv mexanizmlarining samarasizligi mavjud resurslardan to'liq foydalanishga to'sqinlik qilmoqda.

Yuk tashish bozorida talab va taklif o'rtasidagi nomutanosiblik ham muhim muammo sifatida namoyon bo'ladi. Iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarish hajmining kengayishi va investitsiyalarning ortishi transport xizmatlariga bo'lgan talabni oshiradi, biroq transport tizimi ushbu talabni to'liq qondira olmaydi. Natijada ayrim yuk turlari boshqa transport turlariga yo'naltiriladi va bu transport tizimining raqobatbardoshligini pasaytiradi.

Transport tizimi samaradorligini baholashda integral yondashuvdan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bunda korxonalarining mulkiy holati, moliyaviy barqarorligi va ishbilarmonlik faolligi kabi ko'rsatkichlar umumlashtirilib, yagona tizimli baho shakllantiriladi. Integral ko'rsatkichlardan foydalanish tahlilni soddalashtiradi va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda qulaylik yaratadi. Shu bilan birga, transport tizimi kabi murakkab tizimni faqat bitta ko'rsatkich orqali to'liq baholab bo'lmazligi, ya'ni ko'p omilli yondashuv zarurligi ham e'tiborga olinadi.

2-rasm. Temir yoʻl transportining samaradorlik koʻrsatkichlari².

¹ Notteboom T., Pallis A., Rodrigue J.-P. Port Economics, Management and Policy. - New York: Routledge, 2022. - 600 p.

² Muallif ishlanmasi

2-rasmda rasmda transport tizimi samaradorligini baholash ko'rsatkichlari turli sohalar kesimida tizimlashtirilgan holda aks ettirilgan. Unda samaradorlik faqat iqtisodiy natijalar bilan cheklanmasdan, balki ishlab chiqarish salohiyati, ijtimoiy soha va ilmiy-texnik rivojlanish kabi omillar orqali ham baholanishi ko'rsatilgan.

2-rasmda transport tizimi faoliyatining byudjet sohasi, huquq-tartibot tizimi hamda ekologik yo'nalish bilan o'zaro bog'liqligi yoritilgan. Bu esa transport tizimining ko'p qirrali va kompleks tizim ekanligini, uning samaradorligi iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik va ekologik omillar uyg'unligi asosida shakllanishini anglatadi. Mazkur yondashuv transport tizimi samaradorligini baholashda faqat moliyaviy ko'rsatkichlarga emas, balki keng qamrovli tizimli omillarga tayanish zarurligini ko'rsatadi.

Transport tizimi samaradorligini oshirish uchun infratuzilmaga investitsiyalarni kengaytirish, zamonaviy texnologiyalar va raqamli yechimlarni joriy etish, logistika yondashuvlarini rivojlantirish hamda boshqaruv tizimini takomillashtirish zarur hisoblanadi. Shu bilan birga, bozor mexanizmlarini hisobga olgan holda transport xizmatlarini tashkil etish, talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash ham tizimning barqaror rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Transport faoliyati samaradorligini baholash transport korxonalarining iqtisodiy faoliyati turli ko'rsatkichlari dinamikasini oldingi davrlarning o'xshash ko'rsatkichlari yoki hisobot davri uchun tasdiqlangan rejalashtirilgan qiymatlarga nisbatan tahlil qilish tartiblarini o'z ichiga oladi. Temir yo'l transporti korxonalari ko'rsatkichlarini to'rtta asosiy yo'nalishlarga ajratish maqsadga muvofiq:

- temir yo'l transport korxonalarining moliyaviy resurslaridan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari;
- temir yo'l transport korxonalarining asosiy fonlaridan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari;
- temir yo'l transporti korxonalarining mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari;
- temir yo'l transportining yuk va yo'lovchi tashish faoliyati samaradorlik ko'rsatkichlari.

“O'zbekiston temir yo'llari” AJ samaradorligini baholashda tahlil etilayotgan ma'lumotlarni gorizantal, vertikal va qiyosiy tahlil hamda faktorial yo'nalishlarga ajratib tadqiq etish maqsadga muvofiq. Ushbu yo'nalishlarning mazmuni quyidagi 1-jadvalda keltirilgan. Shu bilan birga temir yo'l transporti tizimining samaradorlik holatiga mamlakatning tranzit va logistika salohiyati hamda tarif tizimi kabi omillar ta'sirini alohida ko'rish maqsadga muvofiq.

Beshinchi yo'nalish bo'yicha tahlillarga qaraganda yangi materiallarni yotqizish, kapital ta'mirlash yetarli hajmda amalga oshirilmayapti. Uzoq vaqt davomida amalga oshirilgan investitsiyalar hajmining kamligi oqibatida temir yo'l transporti infratuzilmasidagi asosiy vositalarning jismoniy va ma'naviy eskirishi kuchayib bordi. Hozirgi vaqtda, bu holat poyezdlar harakati xavfsizligi, yuk va vagonlar aylanmasi hamda temir yo'l transporti faoliyatining boshqa integral ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillarning kuchayishiga olib kelmoqda.

1-jadval.

**Temir yo‘l transporti tizimi faoliyatining samaradorligini baholash
yo‘nalishlari¹**

№	Tahlil yo‘nalishlari	Mazmun-mohiyati
1	gorizantal	joriy yildagi haqiqiy ko‘rsatkichlarni rejadagi ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash
		joriy yildagi haqiqiy ko‘rsatkichlarni o‘tgan yildagi ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash
		so‘ngi 10 yildagi individual ko‘rsatkichlar qiymatlarini taqqoslash
2	vertikal	temir yo‘l transporti faoliyatining foyda keltiriladigan yo‘nalishlarini tahlil etish
		yuk va yo‘lovchi tashishdan ko‘rilgan foyda va zararlarni tahlil etish
		temir yo‘l transporti korxonalarini aktivlari dinamikasini tarkibiy baholash
		yuk tashishdan olingan foydadan foydalanishning tarkibiy tahlili
3	qiyosiy tahlil	temir yo‘l transporti korxonalarining turli faoliyatlaridan olingan daromad ko‘rsatkichlarini qiyosiy tahlil etish
		temir yo‘l transporti korxonalarining rentabellik darajasini qiyosiy tahlil etish
		temir yo‘l transporti korxonalarining operatsion foyda ko‘rsatkichlarini qiyosiy tahlil etish
4	faktorial	yuk va yo‘lovchi tashishdan olingan daromadlarining omilli tahlili
		asosiy faoliyatdan olingan foyda ko‘rsatkichlarining omilli tahlili
		temir yo‘l transporti korxonalarini mehnat resurslaridan foydalanishning omilli tahlili
		ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning omilli tahlili
5	rivojlanish	temir yo‘l transporti korxonalarining mulkiy holati ko‘rsatkichlari tahlili
		temir yo‘l transporti korxonalarining moliyaviy barqarorligi ko‘rsatkichlari tahlili
		temir yo‘l transporti korxonalarining ishbilarmonlik faolligi ko‘rsatkichlari tahlili

Yuqorida keltirilgan temir yo‘l transporti tizimi faoliyatining samaradorligini baholash yo‘nalishlarini hisobga olib, temir yo‘l transporti tizimi samaradorlik ko‘rsatkichlarini to‘rt yo‘nalishga ajratish maqsadga muvofiq (2.4-rasm):

- temir yo‘l transporti faoliyatida qilingan xarajat va olingan daromadlar;
- temir yo‘l transportida yuk va yo‘lovchi tashish hajmi;
- temir yo‘l transporti harakat tarkibi ishi sifat ko‘rsatkichlari;
- yuk va yo‘lovchi tashish bozorida raqobat ustunligi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari transport tizimida iqtisodiy samaradorlikni baholash kompleks va tizimli yondashuv asosida amalga oshirilishi zarurligini ko‘rsatdi. Tahlillar transport tizimi samaradorligi moliyaviy natijalar, tashish hajmi, infratuzilma holati, harakat tarkibi sifati hamda raqobat omillari bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqladi.

¹ O‘rganilgan manbalar asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan.

Transport tizimi mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi muhim infratuzilmaviy tarmoq sifatida hududlararo iqtisodiy integratsiya, logistika jarayonlari va ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Tadqiqot davomida transport tizimida infratuzilma va asosiy vositalarni modernizatsiya qilish, investitsion faollikni oshirish hamda logistika yondashuvlarini takomillashtirish zarurligi asoslandi. Transport xizmatlari samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari va zamonaviy monitoring mexanizmlarini joriy etish muhim omil ekanligi belgilandi.

Transport tizimi samaradorligini oshirish bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish va texnik yangilash dasturlarini kengaytirish;
- logistika markazlari va multimodal tashish tizimlarini rivojlantirish;
- transport boshqaruvida raqamli texnologiyalar va analitik platformalarni keng joriy etish;
- yuk va yo'lovchi tashish xizmatlarida sifat ko'rsatkichlarini oshirish;
- investitsiyalarni jalb qilish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish;
- transport tizimi faoliyatini integral ko'rsatkichlar asosida muntazam monitoring qilish.

Taklif etilgan yondashuvlar transport tizimining raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy samaradorligini kuchaytirish va uning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rodrigue J.-P. The Geography of Transport Systems. - 5th ed. - New York: Routledge, 2020. - 456 p.
2. Галабурда В.Г., Персианов В.А., Тимошин А.А. Единая транспортная система. - М.: Транспорт, 2001. - 303 с.
3. Лapidус Б.М. Экономика железнодорожного транспорта. - М.: УМЦ ЖДТ, 2011. - 512 с.
4. Розанова Н.М. Экономика отраслевых рынков. - М.: Юрайт, 2017. - 410 с.
5. Hensher D.A., Button K.J. Handbook of Transport Systems and Traffic Control. - Oxford: Pergamon, 2003. - 720 p.
6. Button K. Transport Economics. - 4th ed. - Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2019. - 560 p.
7. Notteboom T., Pallis A., Rodrigue J.-P. Port Economics, Management and Policy. - New York: Routledge, 2022. - 600 p.

TEMIR YO‘L TRANSPORTINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY YONDASHUVLARI

Maxmudov Xayrullo Olimovich

Toshkent davlat transport universiteti
tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda temir yo‘l transportining iqtisodiy samaradorligini oshirishning nazariy yondashuvlari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot davomida transport tizimining iqtisodiyotdagi o‘rni, temir yo‘l transportining tashkiliy-iqtisodiy xususiyatlari hamda uning samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar o‘rganildi. Tizimli, jarayonli va institutsional yondashuvlar asosida transport-logistika jarayonlari, infratuzilma holati va boshqaruv mexanizmlarining samaradorligi baholandi. Temir yo‘l transportining afzalliklari va mavjud muammolari iqtisodiy nuqtai nazardan tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida infratuzilmani modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni joriy etish hamda logistika tizimlarini takomillashtirish transport samaradorligini oshirishning muhim yo‘nalishlari sifatida asoslandi.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l transporti, iqtisodiy samaradorlik, transport tizimi, logistika, infratuzilma, raqamli texnologiyalar, transport boshqaruvi, yuk tashish.

Аннотация

В данном исследовании научно проанализированы теоретические подходы к повышению экономической эффективности железнодорожного транспорта. В ходе исследования изучены роль транспортной системы в экономике, организационно-экономические особенности железнодорожного транспорта и факторы, влияющие на его эффективность. На основе системного, процессного и институционального подходов оценены транспортно-логистические процессы, состояние инфраструктуры и эффективность механизмов управления. Также с экономической точки зрения проанализированы преимущества железнодорожного транспорта и существующие проблемы отрасли. По результатам исследования обоснована необходимость модернизации инфраструктуры, внедрения цифровых технологий и совершенствования логистических систем как ключевых направлений повышения эффективности железнодорожного транспорта.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, экономическая эффективность, транспортная система, логистика, инфраструктура, цифровые технологии, управление транспортом, грузоперевозки.

Abstract

This study analyzed theoretical approaches to improving the economic efficiency of railway transport. The research examined the role of the transport system in the economy, the organizational and economic characteristics of railway transport, and the factors affecting its efficiency. Based on systemic, process-oriented, and institutional approaches, transport-logistics operations, infrastructure conditions, and management mechanisms were evaluated. The advantages and existing challenges of railway transport were also analyzed from an economic perspective. The findings identified

infrastructure modernization, implementation of digital technologies, and improvement of logistics systems as major directions for increasing railway transport efficiency. The study confirmed the strategic importance of railway transport in ensuring stable cargo transportation and supporting sustainable economic development.

Keywords: railway transport, economic efficiency, transport system, logistics, infrastructure, digital technologies, transport management, freight transportation.

KIRISH

Globallashuv va iqtisodiy integratsiya jarayonlarida transport tizimi mamlakat iqtisodiyotining eng muhim infratuzilmaviy tarkibiy qismlaridan biri sifatida namoyon boʻlmoqda. Transport ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini taʼminlovchi asosiy omillardan biri boʻlib, u xom-ashyo va tayyor mahsulotlar harakatini tashkil etish orqali iqtisodiy tizimning samarali faoliyat yuritishiga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, transport tizimisiz mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tasavvur qilish mumkin emas.

Transport tizimi nafaqat yuk va yoʻlovchi tashishni amalga oshiradi, balki hududlararo iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, ichki va tashqi bozorlarni integratsiyalash, milliy iqtisodiy xavfsizlikni taʼminlash kabi muhim vazifalarni ham bajaradi. Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda “transport”, “transport tizimi”, “transport infratuzilmasi”, “transport kompleksi” kabi tushunchalar keng qoʻllanilib, ular koʻpincha sinonim sifatida ishlatiladi. Biroq mazkur tushunchalarning mazmunan farqlanishi ularni ilmiy jihatdan aniq talqin qilish zarurligini koʻrsatadi.

Temir yoʻl transporti transport tizimining asosiy boʻgʻini sifatida mamlakat iqtisodiyotida alohida oʻrin tutadi. U yuqori yuk tashish qobiliyati, tashishlarning muntazamligi, nisbatan past tannarxi va ekologik jihatdan barqarorligi bilan boshqa transport turlaridan ajralib turadi. Shu bilan birga, temir yoʻl transporti infratuzilmasi katta kapital talab qilishi, uzoq muddatli investitsiyalar zarurligi hamda tabiiy monopoliya xususiyatiga egaligi bilan ham tavsiflanadi.

Temir yoʻl transport tizimini rivojlantirish va uning iqtisodiy samaradorligini oshirish dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri hisoblanadi. Transport-logistika jarayonlarini optimallashtirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, yetkazib berish zanjirlarini samarali boshqarish kabi yoʻnalishlar ushbu tizim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Transport tarmoqlari mintaqaviy iqtisodiyotning muhim tarkibiy elementi sifatida aholi punktlari, sanoat obyektlari hamda xoʻjalik va rekreatsion hududlar oʻrtasidagi oʻzaro aloqalarni taʼminlaydi. Shu orqali ular yaxlit iqtisodiy makonning shakllanishiga xizmat qiladi. A.G. Granberg fikricha, transport infratuzilmasi hududdagi iqtisodiy jarayonlarni birlashtiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi¹.

Bu tushunchalar bilan bir qatorda va ularning sinonimi sifatida “transport kompleksi” tushunchasi keng qoʻllaniladi. Transport tizimidan farqli ravishda, ushbu

¹ Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. - М.: ГУ ВШЭ, 2004. - 494 с.

atamani qo'llash birinchi navbatda, transport sanoatining muhandislik-texnik tarkibiy qismiga, ya'ni barcha turdagi transport vositalarining yig'indisiga va transport infratuzilmasiga qaratilgan. Iqtisodchi A.A. Chebotayev fikricha, hududiy transport kompleksi - bu hududiy obyekt va uning iqtisodiyotiga tegishli transport .

“Transport kompleksi” atamasi “transport tizimi” dan farqli ravishda avvalo transport sanoatining muhandislik-texnik tarkibiy qismiga, ya'ni barcha turdagi transport vositalari yig'indisi va transport infratuzilmasiga urg'u beradi. Iqtisodchi A.A. Chebotayev ta'kidlashicha, hududiy transport kompleksi - bu muayyan hudud va uning iqtisodiyotiga xizmat qiluvchi transport tizimidir¹.

M.B. Petrov transport tizimini bir nechta asosiy jihatlar orqali tavsiflaydi. Avvalo, transport tizimi strukturaviy, funksional va texnologik elementlarni o'zida mujassamlashtirgan yirik tizimli tashkilot sifatida namoyon bo'ladi². Shu bilan birga, u transport xizmatlarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi texnologiyalar va texnologik jarayonlar majmuini birlashtiruvchi texnologik tizim hisoblanadi. Ushbu jarayonlar o'zaro bog'liq va ixtisoslashgan bo'lib, transport ehtiyojlarining barqaror manbaini shakllantiradi.

Transport tizimi institutsional jihatdan ham muhim bo'lib, u faoliyat yurituvchi subyektlar o'rtasidagi tartibga solingan munosabatlar majmui sifatida qaraladi. Institutsional muhitning rivojlanganligi transport tizimining samaradorligi va imkoniyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda temir yo'l transport tizimining iqtisodiy samaradorligini o'rganish uchun tizimli, jarayonli va institutsional yondashuvlardan foydalanildi. Tizimli yondashuv asosida transport tizimi o'zaro bog'liq elementlar majmui sifatida tahlil qilinib, jarayonli yondashuv orqali transport-logistika operatsiyalari va ularning samaradorligi baholandi. Tahlil va sintez, taqqoslash hamda iqtisodiy-statistik usullar yordamida temir yo'l transportining afzalliklari va kamchiliklari aniqlanib, uning samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar o'rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Transport tizimi iqtisodiyotning murakkab va ko'p funksiyali quyi tizimi sifatida ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol jarayonlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydi. U nafaqat moddiy oqimlarni harakatga keltiradi, balki iqtisodiy tizimning hududiy yaxlitligini shakllantiruvchi muhim omil sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu jihatdan transport tizimini iqtisodiyotning mustaqil tarmog'i bilan bir qatorda, boshqa tarmoqlar faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi infratuzilmaviy tizim sifatida baholash mumkin .

Ilmiy manbalarda transportga oid tushunchalar turlicha talqin qilinadi. Xususan, “transport tizimi” tushunchasi transport vositalari, infratuzilma obyektlari, boshqaruv mexanizmlari va iqtisodiy munosabatlarning o'zaro integratsiyalashgan majmui

¹ Чеботаяев А.А. Геотранспортные ресурсы России. - М.: Экономика, 2007. — 454 с.

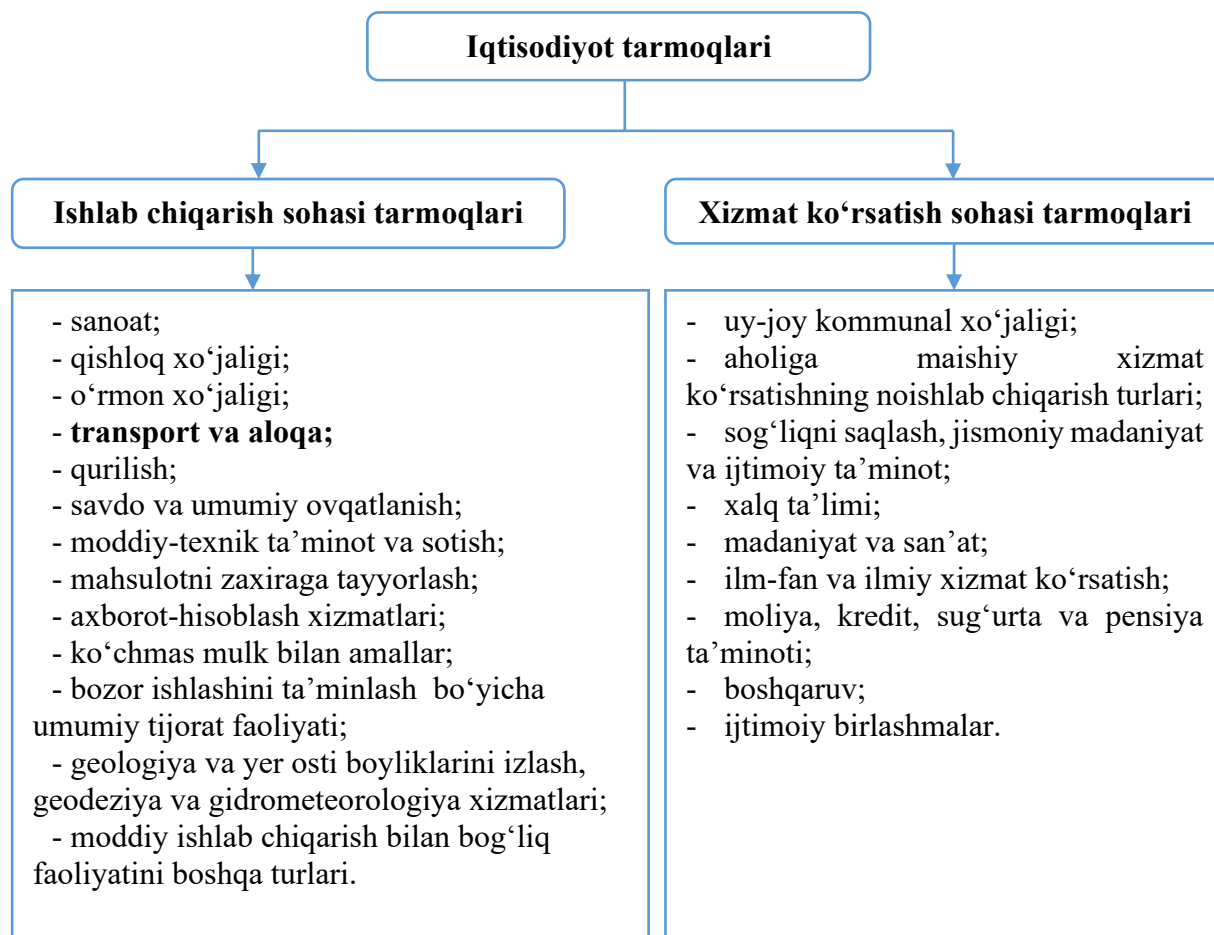
² Петров М.Б. Эволюционные закономерности организации региональной системы транспорта // Теория эволюции социально-экономических систем / под ред. А.И. Татаркина, В.И. Маевского. - М.: Экономика, 2018. - С. 401-419.

sifatida qaraladi¹. Ushbu yondashuv transport tizimini moddiy-texnik, tashkiliy va iqtisodiy elementlar uyg'unligida faoliyat yurituvchi kompleks tizim sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Transport tizimi tarkibida temir yo'l transporti yetakchi o'rin egallaydi. Bu, avvalo, uning yuqori yuk tashish qobiliyati, tashish jarayonining muntazamligi va katta hajmdagi yuklarni uzoq masofalarga samarali yetkazib berish imkoniyati bilan izohlanadi. Temir yo'l transporti ommaviy yuklarni tashishda iqtisodiy jihatdan eng maqbul transport turi hisoblanadi. Uning ekologik ta'siri avtomobil transportiga nisbatan pastroq bo'lib, bu esa barqaror rivojlanish talablariga mos keladi.

Temir yo'l transporti tizimi qator o'ziga xos iqtisodiy va tashkiliy xususiyatlarga ega. Jumladan, ushbu tarmoq katta kapital qo'yimlarni talab qiladi, infratuzilma obyektlarini yaratish va modernizatsiya qilish uzoq

muddatli investitsiyalar bilan bog'liq. Transport infratuzilmasining yuqori darajada markazlashganligi va katta miqdordagi doimiy xarajatlar mavjudligi temir yo'l transportini tabiiy monopoliya sifatida shakllantiradi. Bunda infratuzilma segmenti monopol xarakterga ega bo'lsa-da, tashish xizmatlari sohasida raqobat elementlarini joriy etish imkoniyati mavjud.

1-rasm. Transport iqtisodiyot tarmoqlari tizimida².

¹ Вельможин А.В., Гудков В.А., Миротин Л.Б. Теория транспортных процессов и систем. - М.: Транспорт, 2014. - 167 с.

² Muallif ishlanmasi

1-rasmda iqtisodiyot tarmoqlari ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalariga ajratilgan holda ko'rsatilgan. Ishlab chiqarish sohasi moddiy boylik yaratishga xizmat qiluvchi tarmoqlarni, noishlab chiqarish sohasi esa aholiga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq faoliyatlarni o'z ichiga oladi. Rasmda transport va aloqa tarmog'ining ishlab chiqarish sohasi tarkibida alohida ajratilishi uning iqtisodiyotdagi infratuzilmaviy va bog'lovchi ahamiyatini ifodalaydi.

Transport tizimi samaradorligini oshirishda zamonaviy boshqaruv yondashuvlarining ahamiyati ortib bormoqda. Xususan, tizimli yondashuv transport jarayonlarini kompleks tarzda optimallashtirish imkonini bersa, jarayonli yondashuv transport-logistika operatsiyalarini takomillashtirishga xizmat qiladi. Yetkazib berish zanjirlarini boshqarish konsepsiyasi esa ishlab chiqarishdan tortib yakuniy iste'molchigacha bo'lgan jarayonlarni integratsiyalash orqali umumiy samaradorlikni oshiradi.

Logistika konsepsiyalarini qo'llash orqali transport xarajatlarini kamaytirish, yuk oqimlarini samarali boshqarish va xizmat ko'rsatish sifatini oshirish mumkin. Raqamli texnologiyalarni joriy etish esa transport tizimida monitoring, rejalashtirish va boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish orqali samaradorlikni sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Temir yo'l transportining afzalliklari

- turli yo'nalishlarda yiliga o'n million tonna yuk va millionlab yo'lovchilar bilan hisoblangan temir yo'l liniyalarining yuqori o'tkazuvchanligi va tashish qobiliyati;
- daryo transportiga nisbatan yuklarni yetkazib berishning yuqori tezligi va harakatlanuvchi tarkibdan foydalanishda yuqori manevr qobiliyati;
- iqlim sharoiti yil va kun vaqtidan qat'i nazar, yuk va yo'lovchi tashishning muntazamligi;
- ommaviy yuklarni uzoq va o'rta masofalarga, ayniqsa, marshrutlarga muvofiq, tashishda yuqori samaradorlik;
- odatda, daryo va dengiz transportiga nisbatan yuklar harakatining qisqaroq yo'li;
- yuk va yo'lovchilarni tashishning nisbatan past narxi; yuk ko'tarish qobiliyati yuqoriligi;
- harakat xavfsizligining yuqoriligi va atrof-muhitga yetkaziladigan zararning past darajasi.

Temir yo'l transportining kamchiliklari

- temir yo'llarni qurishning yuqori qiymati va qoplanish muddatining uzoqligi;
- transport xarajatlarida shartli belgilangan xarajatlarning katta ulushi (70 foizgacha);
- metallning, shu jumladan, rangli metallning katta miqdorda sarflanishi;
- transportni rivojlantirishning murakkab muammolarini hal qila oluvchi ilmiy salohiyatning yetishmasligi;
- tarif tizimi bilan bog'liq muammolar;
- texnologik ishlanmalarning jahon amaliyotining eng yaxshi namunalaridan ortda qolishi;
- temir yo'l tarmog'ining uchastkalari va stansiyalarining past o'tkazish qobiliyati;
- jismoniy va ma'naviy eskirgan asosiy vositalarning yuqori darajasi;
- iqtisodiy xavfsizlik darajasining pastligi.

2-rasm. Temir yo'l transportining afzalliklari va kamchiliklari¹.

¹ Muallif ishlanmasi

2-rasmda temir yo‘l transportining iqtisodiy samaradorligiga ta‘sir etuvchi asosiy omillar - uning afzalliklari va kamchiliklari tizimli ravishda ko‘rsatilgan. Afzalliklar qatorida yuqori yuk tashish quvvati, past tannarx, tashishlarning barqarorligi hamda ekologik xavfsizligi keltirilgan bo‘lib, ular temir yo‘l transportining iqtisodiyotdagi strategik ahamiyatini belgilaydi. Bu omillar ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, logistika samaradorligini oshirish va hududlararo iqtisodiy integratsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi.

2-rasmda aks etgan yuqori kapital xarajatlar, infratuzilmaning eskirishi, texnologik ortda qolish va tarif tizimidagi muammolar tarmoqning rivojlanishida muayyan iqtisodiy to‘siqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Bu holatlar investitsiya samaradorligiga, xizmatlar narxiga va transport tizimining umumiy raqobatbardoshligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Temir yo‘l transporti yuqori yuk ko‘tarish qobiliyati, tashishlarning muntazamligi va nisbatan past tannarxi bilan boshqa transport turlariga nisbatan ustunlikka ega. U ayniqsa ommaviy yuklarni uzoq masofalarga samarali tashishda muhim ahamiyat kasb etadi hamda ekologik va xavfsizlik jihatidan ham afzalliklarga ega. Ushbu tarmoq katta kapital xarajatlarni talab qilishi, infratuzilmaning qimmatligi va eskirishi, tarif tizimidagi muammolar hamda texnologik rivojlanishning yetarli emasligi kabi kamchiliklar bilan ham tavsiflanadi.

Temir yo‘l transportining muhim xususiyati shundaki, uning asosiy mahsuloti tashish xizmati bo‘lib, u butun tarmoq darajasida shakllanadi va tashilayotgan mahsulot o‘zgarishsiz qoladi. Shu bilan birga, infratuzilmaning yuqori xarajat talab qilishi ushbu sohani tabiiy monopoliya sifatida shakllantiradi.

Biroq tashish xizmatlari sohasida raqobat elementlarini joriy etish mumkin bo‘lib, bu transport tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli temir yo‘l transporti infratuzilmasi monopol xarakterga ega bo‘lsa-da, xizmat ko‘rsatish segmentida raqobatbardosh muhitni rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Olib borilgan tahlillar temir yo‘l transport tizimi iqtisodiy samaradorligini oshirish ko‘p omilli jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Bu jarayonda infratuzilmani rivojlantirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish, innovatsion va raqamli texnologiyalarni keng joriy etish hamda logistika yondashuvlarini integratsiyalash muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqotlar temir yo‘l transporti mamlakat iqtisodiyotining strategik va infratuzilmaviy jihatdan muhim tarmoqlaridan biri ekanligini tasdiqladi. Temir yo‘l transporti yuqori yuk tashish quvvati, tashishlarning barqarorligi, uzoq masofalarga iqtisodiy jihatdan samarali xizmat ko‘rsatishi hamda ekologik afzalliklari bilan iqtisodiyot tarmoqlari o‘rtasidagi uzviy aloqalarni mustahkamlashda muhim o‘rin egallaydi. Tahlillar natijasida transport tizimining samaradorligi infratuzilma holati, boshqaruv sifati, logistika jarayonlari va raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi.

Tadqiqot davomida temir yo‘l transportining iqtisodiy samaradorligini oshirish ko‘p omilli va tizimli yondashuvni talab qilishi asoslandi. Xususan, logistika

zanjirlarini optimallashtirish, transport jarayonlarini raqamlashtirish hamda boshqaruv mexanizmlarini modernizatsiya qilish tarmoq samaradorligini oshirishning muhim omillari sifatida baholandi. Shu bilan birga, transport infratuzilmasini yangilash va texnologik modernizatsiyani jadallashtirish yuk va yo'lovchi tashish sifatini oshirishga xizmat qilishi ta'kidlandi.

Tahlillardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ishlab chiqildi:

- temir yo'l infratuzilmasini modernizatsiya qilish va yuqori samarali texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish;
- transport-logistika markazlari faoliyatini rivojlantirish va multimodal tashish tizimlarini kengaytirish;
- raqamli boshqaruv platformalari, monitoring va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini keng qo'llash;
- tarif siyosatini iqtisodiy samaradorlik va bozor tamoyillari asosida takomillashtirish;
- energiya tejamkor va ekologik xavfsiz texnologiyalarni joriy etish orqali barqaror transport tizimini shakllantirish;
- transport xizmatlari sifatini oshirish maqsadida logistika va boshqaruv sohasida malakali kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirish.

Mazkur yo'nalishlarning izchil amalga oshirilishi temir yo'l transportining raqobatbardoshligini oshirish, transport xarajatlarini kamaytirish hamda mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. - М.: ГУ ВШЭ, 2004. — 494 с.
2. Чеботаев А.А. Геотранспортные ресурсы России. - М.: Экономика, 2007. — 454 с.
3. Петров М.Б. Эволюционные закономерности организации региональной системы транспорта // Теория эволюции социально экономических систем / под ред. А.И. Татаркина, В.И. Маевского. - М.: Экономика, 2018. - С. 401-419.
4. Вельможин А.В., Гудков В.А., Миротин Л.Б. Теория транспортных процессов и систем. - М.: Транспорт, 2014. - 167 с.

KORXONALAR IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XORIJ TAJRIBALARI VA ULARNI MAMLAKATGA JORIY QILISH

Metyakubov Azamat Djumanazarovich

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
“Iqtisodiyoti va ko‘chmas mulk” kafedrası

PhD, dotsent

E-mail: a.metyakubov@taqu.uz

Annotatsiya

Mazkur maqolada korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirishda xorijiy tajribalar va ularni O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish masalalari tadqiq etildi. Tadqiqotda Yaponiya, Germaniya va Janubiy Koreya korxonalarida qo‘llanilgan boshqaruv modellari, raqamlashtirish strategiyalari hamda innovatsion yondashuvlar tahlil qilindi. Empirik ma‘lumotlar asosida mahalliy korxonalarda “kayzen”, “5S”, Sanoat 4.0 va kross-funksional boshqaruv tizimlarini joriy etish natijalari baholandi. Natijalar korxona samaradorligi mehnat unumdorligi, raqamli transformatsiya, korporativ madaniyat va xodimlar malakasi bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatdi. Xorij tajribalarini bosqichma-bosqich joriy etish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish va ochiq innovatsiyalar tizimini kengaytirish bo‘yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy samaradorlik, korxona boshqaruvi, kayzen, Sanoat 4.0, raqamlashtirish, innovatsiya, korporativ madaniyat, mehnat unumdorligi, boshqaruv tizimi, xorij tajribasi.

Аннотация

В данной статье исследованы зарубежные подходы к повышению экономической эффективности предприятий и возможности их адаптации к условиям Узбекистана. В исследовании проанализированы модели управления, стратегии цифровизации и инновационные подходы, применяемые на предприятиях Японии, Германии и Южной Кореи. На основе эмпирических данных оценены результаты внедрения систем «кайдзен», «5S», Industry 4.0 и кросс-функционального управления на отечественных предприятиях. Результаты показали, что эффективность предприятий напрямую связана с производительностью труда, цифровой трансформацией, корпоративной культурой и квалификацией персонала. Разработаны научные выводы по поэтапному внедрению зарубежного опыта, развитию кадрового потенциала и расширению системы открытых инноваций.

Ключевые слова: экономическая эффективность, управление предприятием, кайдзен, Industry 4.0, цифровизация, инновации, корпоративная культура, производительность труда, система управления, зарубежный опыт.

Abstract

This article examined foreign approaches to improving enterprise economic efficiency and the possibilities of adapting them to the conditions of Uzbekistan. The study analyzed management models, digitalization strategies, and innovative approaches applied in enterprises of Japan, Germany, and South Korea. Based on empirical data, the results of implementing Kaizen, 5S, Industry 4.0, and cross-

functional management systems in local enterprises were evaluated. The findings showed that enterprise efficiency was directly associated with labor productivity, digital transformation, corporate culture, and employee qualifications. Scientific conclusions were developed regarding the phased implementation of foreign experience, development of human resources, and expansion of open innovation systems.

Keywords: economic efficiency, enterprise management, Kaizen, Industry 4.0, digitalization, innovation, corporate culture, labor productivity, management system, foreign experience.

KIRISH

Global iqtisodiy integratsiya va raqobat muhitining kuchayishi korxonalar faoliyatida iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalasini strategik ustuvor yo‘nalishga aylantirdi. Zamonaviy bozor sharoitida korxonalarning barqaror rivojlanishi ishlab chiqarish samaradorligi, boshqaruv sifati, innovatsion faoliyat hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi bilan bevosita bog‘liq hisoblanadi. Shu sababli rivojlangan davlatlar tajribasini o‘rganish va uni milliy iqtisodiyot sharoitiga moslashtirish bugungi iqtisodiy islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Rivojlangan mamlakatlar amaliyoti shuni ko‘rsatdiki, korxona samaradorligini oshirish faqat texnik modernizatsiya bilan emas, balki boshqaruv tizimini takomillashtirish, mehnat unumdorligini oshirish, korporativ madaniyatni rivojlantirish va xodimlarning innovatsion faolligini qo‘llab-quvvatlash orqali amalga oshiriladi. Yaponiya korxonalarida “kayzen” tamoyili, Germaniyada Sanoat 4.0 modeli hamda Janubiy Koreyada ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasiga asoslangan boshqaruv tizimlari yuqori iqtisodiy natijalarga erishishda muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

O‘zbekistonda ham sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni raqamlashtirish va zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Sanoat korxonalarida mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va eksport salohiyatini kengaytirishga qaratilgan davlat dasturlari iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun zarur institutsional asos yaratmoqda. Shu bilan birga, xorijiy tajribalarni mahalliy iqtisodiy, tashkiliy va madaniy xususiyatlarni hisobga olgan holda moslashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirishda rivojlangan davlatlar tajribalarini tahlil qilish, ularning amaliy natijalarini baholash hamda O‘zbekiston korxonalari uchun moslashtirilgan yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot davomida xorijiy boshqaruv modellari, raqamli transformatsiya mexanizmlari, korporativ madaniyat va innovatsion boshqaruvning iqtisodiy natijalarga ta’siri ilmiy jihatdan tahlil qilindi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirish masalasi iqtisodiyot fanida uzoq yillardan buyon tadqiq etilib kelinmoqda. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda

samaradorlik ishlab chiqarish hajmini oshirish bilan cheklanmay, resurslardan oqilona foydalanish, boshqaruv sifati, innovatsion faoliyat va raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Xorijiy davlatlar tajribasi korxonalarda samaradorlikni oshirishning institutsional, texnologik va boshqaruv mexanizmlarini shakllantirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Yapon boshqaruv modeli bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda "kayzen" konsepsiyasi korxonalarda uzluksiz takomillashtirish tizimi sifatida baholangan. Abdullayeva va Tursunov tadqiqotlarida yapon korxonalarining yuqori samaradorligi muntazam kichik o'zgarishlar, xodimlarning boshqaruv jarayonidagi faol ishtiroki hamda ishlab chiqarishdagi isroflarni kamaytirishga asoslanishi ko'rsatib berilgan [1]. Mualliflar "5S" va "kayzen" tizimlari ishlab chiqarish jarayonlarida mehnat unumdorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirishda muhim omil ekanligini ta'kidlaydilar.

Korxonalarda raqamli transformatsiya va Sanoat 4.0 konsepsiyasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar so'nggi yillarda alohida ahamiyat kasb etdi. Rahimovning ilmiy ishlarida Germaniyaning Sanoat 4.0 modeli ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, raqamli monitoring va sun'iy intellekt asosidagi boshqaruv tizimlarini rivojlantirish orqali korxona samaradorligini oshirishi asoslab berilgan [4]. Tadqiqotda IoT, ERP va MES tizimlari korxona xarajatlarini optimallashtirish hamda tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatini yaratishi qayd etilgan.

Ibrohimov korxonalarda raqamli transformatsiyani bosqichma-bosqich joriy etish mexanizmlarini tahlil qilib, ma'muriy avtomatlashtirishdan to'liq integratsiyalashgan raqamli boshqaruv tizimigacha bo'lgan jarayonlarni ilmiy jihatdan asoslagan [2]. Muallifning fikricha, raqamlashtirish samaradorligi korxonaning texnologik tayyorgarligi, kadrlar salohiyati va boshqaruv tizimi bilan uzviy bog'liq.

Korxona samaradorligini baholash metodologiyasi bo'yicha Saidova va Yusupov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda zamonaviy korxonalarda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari sifatida mehnat unumdorligi, innovatsion faollik, xarajatlar samaradorligi va mahsulot sifati asosiy mezon sifatida ko'rib chiqilgan [5]. Tadqiqotda korxona boshqaruvining strategik va operatsion darajalari o'rtasidagi muvofiqlik samaradorlikka bevosita ta'sir qilishi ko'rsatib berilgan.

Korporativ madaniyat va inson kapitalining iqtisodiy natijalarga ta'siri masalalari To'xtayev tomonidan keng tadqiq qilingan. Muallif korxona madaniyatida ochiq muloqot, tashabbuskorlikni rag'batlantirish va xodimlarning innovatsion faolligini qo'llab-quvvatlash ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilishini asoslagan [6]. Tadqiqot natijalariga ko'ra, korporativ madaniyatni rivojlantirish kadrlar almashinuvini kamaytirish va xodimlar motivatsiyasini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Mahalliy sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish bo'yicha Karimov va Eshonqulov ilmiy izlanishlarida O'zbekistonda ishlab chiqarish jarayonlarini texnik va tashkiliy jihatdan yangilash iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim sharti sifatida baholangan [3]. Mualliflar sanoat korxonalarida innovatsion texnologiyalarni

joriy etish, boshqaruv tizimini modernizatsiya qilish va eksport salohiyatini kengaytirish iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini qayd etadilar.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirishga oid xorijiy tajribalarni tahlil qilishda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik usul va empirik kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida Yaponiya, Germaniya va Janubiy Koreya korxonalarida qo'llanilayotgan boshqaruv modellari, raqamlashtirish tizimlari hamda innovatsion yondashuvlarning iqtisodiy natijalarga ta'siri o'rganildi.

Empirik ma'lumotlar sifatida O'zbekiston sanoat korxonalarida 2022-2024-yillar davomida amalga oshirilgan modernizatsiya jarayonlari, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari va mehnat unumdorligi haqidagi statistik ma'lumotlardan foydalanildi. Tahlil davomida korxonalarda "kayzen", "5S", Sanoat 4.0 va kross-funksional boshqaruv elementlarini joriy etish natijalari solishtirma usul asosida baholandi.

Korxona samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar - raqamli transformatsiya, korporativ madaniyat, boshqaruv sifati va xodimlar malakasi o'rtasidagi bog'liqlik iqtisodiy tahlil asosida yoritildi. Olingan natijalarni umumlashtirishda tahlil va sintez usullaridan foydalanilib, mahalliy korxonalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yaponiya korxonalarining ustunligi texnologik imkoniyatlardan tashqari uzluksiz takomillashtirish tizimi bilan ham izohlanadi. "kayzen" tamoyili kichik va muntazam o'zgarishlar orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [1]. Toyota kompaniyasida 2023-yilda bir ishchiga to'g'ri keladigan ratsionalizatorlik takliflari soni 47 tani tashkil etib, ularning 92 foizi amaliyotga joriy qilingan.

Yapon modelida ishlab chiqarishdagi isroflarni kamaytirish muhim o'rin egallaydi. Ortiqcha ishlab chiqarish, kutish vaqtlari, keraksiz tashish, ortiqcha zaxira va nuqsonli mahsulotlarni qisqartirish jarayon samaradorligini oshiradi. O'zbekistonda ushbu tajribani qo'llashda xodimlar malakasi va korporativ madaniyat muhim omil bo'lib qolmoqda. Farg'ona vodiysi korxonalarida "kayzen" guruhlarini tashkil etish uchun 4–6 oylik tayyorgarlik jarayoni talab qilingan [6]. Shu bilan birga, "O'zbekenergo" tizimidagi sakkizta elektr stansiyada "5S" metodologiyasi joriy etilgach, jihozlarning ishlamay qolish vaqti 34 foizga qisqargan [3].

Germaniyaning "Sanoat 4.0" konsepsiyasi raqamli ishlab chiqarish tizimlarini keng joriy etish bilan tavsiflanadi [4]. Siemens korxonalarida raqamli egizaklar, IoT, sun'iy intellekt va moslashuvchan ishlab chiqarish tizimlari qo'llaniladi. O'zbekistonda ushbu modelni joriy etishda yuqori investitsiya talabi va raqamli kompetensiyalarning yetishmasligi asosiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli kichik va o'rta biznes uchun bosqichma-bosqich raqamlashtirish modeli samaraliroq hisoblanadi [2].

Korxonalar uchun quyidagi uch bosqichli raqamlashtirish modeli amaliy jihatdan maqbul deb baholandi:

Birinchi bosqich - ma'muriy raqamlashtirish. Bu bosqichda hujjatlar aylanishi, buxgalteriya va kadrlar hisobi avtomatlashtiriladi. Jarayon xarajatlarni kamaytirish va ma'lumotlar shaffofligini oshirish imkonini beradi.

Ikkinchi bosqich - ishlab chiqarish monitoringi. Sensorlar va raqamli kuzatuv tizimlari yordamida uskunalar faoliyati real vaqt rejimida nazorat qilinadi. Natijada ishlab chiqarishdagi uzilishlar qisqaradi va sifat nazorati kuchayadi.

Uchinchi bosqich - integratsiyalashgan raqamli boshqaruv. ERP, MES va CRM tizimlarini yagona platformada birlashtirish orqali tezkor boshqaruv qarorlari qabul qilish imkoniyati yaratiladi.

Namangan to'qimachilik korxonasida ushbu modelni joriy etish natijasida uch yil davomida mehnat unumdorligi 47 foizga, mahsulot sifati 22 foizga oshgan, energiya xarajatlari esa 19 foizga kamaygan [6].

Janubiy Koreya tajribasi davlat, ilm-fan va biznes integratsiyasiga asoslanadi. Samsung, Hyundai va LG kompaniyalari tadqiqot-konstruktorlik ishlariga katta mablag' yo'naltiradi [4]. Koreya korxonalarida xodimlar yiliga o'rtacha 87 soat kasbiy tayyorgarlikdan o'tadi. O'zbekiston-Koreya biznes markazi dasturi doirasida 23 ta mahalliy korxonada ishlab chiqarish jarayonlari o'rtacha 29 foizga qisqartirilgan [6].

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, xorijiy tajribalarni to'liq ko'chirish emas, balki mahalliy iqtisodiy va institutsional sharoitlarga moslashtirish muhim ahamiyatga ega [2], [3]. Korxona samaradorligiga boshqaruv sifati, malakali kadrlar, innovatsion muhit va institutsional qo'llab-quvvatlash tizimi bevosita ta'sir ko'rsatadi.

2022–2024-yillarda O'zbekistonda sanoat korxonalarini ro'yxatdan o'tkazish, soliq ma'murchiligi va litsenziyalash tizimlarini soddalashtirish bo'yicha islohotlar amalga oshirildi [5]. 2024-yilda Toshkent kimyo sanoati korxonalarida o'tkazilgan so'rovnoma menejerlarning 68 foizi samaradorlikni oshirishda tashkiliy-huquqiy omillar muhimligini ta'kidlagan [3].

Korxona madaniyatini rivojlantirish ham samaradorlikning muhim sharti hisoblanadi. Farg'ona mashinasozlik korxonasida xodimlarga tashabbuskorlik va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati yaratilishi natijasida ishlab chiqarish xarajatlari 17 foizga kamaygan hamda 43 ta ratsionalizatorlik taklifi amaliyotga joriy etilgan [5].

Ochiq innovatsiyalar modelining ahamiyati ortib bormoqda. Universitetlar va sanoat korxonalari o'rtasidagi hamkorlik yangi mahsulotlar yaratish imkoniyatini kengaytiradi. Toshkent kimyo-farmatsevtika instituti va mahalliy korxonalar hamkorligida 2022-2024 yillarda to'qqizta yangi mahsulot ishlab chiqilgan bo'lib, ularning beshtasi eksportga yo'naltirilgan [5].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirishda xorijiy tajribalar muhim amaliy va strategik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Yaponiya, Germaniya va Janubiy Koreya korxonalarida qo'llanilgan boshqaruv yondashuvlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish va mehnat unumdorligini kuchaytirishda yuqori natijalar bergani aniqlandi. Ayniqsa, "kayzen", "5S", Sanoat 4.0 hamda kross-

funksional boshqaruv tizimlari korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ldi.

Tahlillar O'zbekiston korxonalarida ham modernizatsiya va raqamli transformatsiya jarayonlari izchil rivojlanayotganini ko'rsatdi. Shu bilan birga, boshqaruv tizimlarini takomillashtirish, xodimlar malakasini oshirish va korporativ madaniyatni rivojlantirish samaradorlikni oshirishning asosiy shartlaridan biri ekanligi aniqlandi. Korxonalarda raqamlashtirish jarayonini bosqichma-bosqich amalga oshirish iqtisodiy jihatdan maqbul va amaliy samaradorligi yuqori yondashuv sifatida baholandi.

Tadqiqot davomida xorijiy tajribalarni to'liq ko'chirib olish emas, balki ularni mahalliy iqtisodiy va institutsional sharoitlarga moslashtirish zarurligi asoslandi. Korxona samaradorligi texnologik yangilanish bilan bir qatorda boshqaruv sifati, tashkiliy madaniyat va inson kapitalining rivojlanish darajasiga ham bog'liq ekani tasdiqlandi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- korxonalarda uzluksiz takomillashtirish tamoyillariga asoslangan boshqaruv tizimlarini joriy etish;
- ishlab chiqarish jarayonlarini bosqichma-bosqich raqamlashtirish va monitoring tizimlarini kengaytirish;
- xodimlarning kasbiy malakasini oshirish va amaliy o'quv dasturlarini rivojlantirish;
- korporativ madaniyatda tashabbuskorlik, ochiq muloqot va jamoaviy boshqaruv tamoyillarini kuchaytirish;
- universitetlar va sanoat korxonalari o'rtasidagi innovatsion hamkorlik mexanizmlarini kengaytirish;
- kichik va o'rta biznes subyektlari uchun moslashtirilgan raqamli boshqaruv modellarini ishlab chiqish;
- ishlab chiqarishda energiya tejamkor va resurs samarador texnologiyalarni joriy etishni rag'batlantirish.

Taklif etilgan yondashuvlar korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini kuchaytirish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish hamda milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayeva Sh.N., Tursunov B.O. Yapon boshqaruv modelining o'ziga xos xususiyatlari va uni O'zbekiston korxonalarida qo'llash imkoniyatlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. 2023. № 2. S. 45-58. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=53847261>

2. Ibrohimov A.R. Korxonalarda raqamli transformatsiya: bosqichma-bosqich yondashuv // Zamonaviy iqtisodiyot muammolari. 2024. № 1 (49). S. 112-124. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54129847>

3. Karimov F.Sh., Eshonqulov N.J. O'zbekiston sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish: muammolar va yechimlar // Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali. 2024. T. 8. № 3. S. 67-82. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54562193>

4. Rahimov D.M. Industry 4.0 konsepsiyasi: xorijiy tajriba va O‘zbekiston uchun darslar. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2023. 256 s.
5. Saidova M.U., Yusupov T.A. Korxona samaradorligini baholashning zamonaviy metodlari va ularni O‘zbekistonda qo‘llash // Moliya va bank ishi. 2024. № 4. S. 89-103. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54876542>
6. To‘xtayev A.B. Korxona madaniyatini shakllantirish va uning iqtisodiy natijalarga ta’siri // Biznes-ekspert. 2024. № 6. S. 34-47.
7. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi. Sanoat korxonalarining asosiy ko‘rsatkichlari: 2022-2024-yillar. Toshkent, 2024. 178 s. <https://stat.uz>

KORXONALAR INVESTITSIYA FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISH ORQALI MOLİYAVIY BARQARORLIKNI KUCHAYTIRISH YO‘LLARI

Asomidinova Mohigulbonu Oybek qizi

Fan va texnologiyalar universiteti.

“Moliya va moliyaviy texnologiyalar” kafedrası

o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada korxonalarining investitsiya faoliyatini jadallashtirish orqali ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va raqobatbardoshligini oshirish masalalari tadqiq etilgan. Investitsiyalarning moliyaviy natijalarga ta'siri tizimli tahlil qilinib, kapital qo'yilmalarning samaradorligini baholash indikatorlari va ularni maqbullashtirish yo'llari taklif etilgan. Tadqiqot davomida investitsiya va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ifodalovchi konseptual model ishlab chiqilgan bo'lib, u korxonalarining tashqi risklarga chidamliligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: investitsiya faoliyati, moliyaviy barqarorlik, kapital qo'yilmalar, investitsion jozibadorlik, innovatsion rivojlanish, risklarni boshqarish, moliyaviy leveraj, rentabellik.

Аннотация

В данной статье исследуются вопросы обеспечения финансовой устойчивости и повышения конкурентоспособности предприятий за счет активизации их инвестиционной деятельности. Системно проанализировано влияние инвестиций на финансовые результаты, предложены индикаторы оценки эффективности капитальных вложений и пути их оптимизации. В ходе исследования разработана концептуальная модель, отражающая неразрывную связь между инвестициями и финансовой устойчивостью, которая способствует повышению устойчивости предприятий к внешним рискам.

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, финансовая устойчивость, капитальные вложения, инвестиционная привлекательность, инновационное развитие, управление рисками, финансовый леверидж, рентабельность.

Abstract

This article explores the issues of ensuring financial stability and increasing the competitiveness of enterprises by intensifying their investment activities. The impact of investments on financial results is systematically analyzed, indicators for evaluating the effectiveness of capital investments and ways to optimize them are proposed. During the study, a conceptual model was developed that reflects the inextricable link between investment and financial stability, which serves to increase the resilience of enterprises to external risks.

Keywords: investment activity, financial stability, capital investments, investment attractiveness, innovative development, risk management, financial leverage, profitability.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy munosabatlarning transformatsiyalashuvi va global raqobatning kuchayishi sharoitida korxonalarining yashovchanligi nafaqat ularning joriy to'lov qobiliyati, balki strategik rivojlanish salohiyati bilan ham belgilanadi. Bunday salohiyatning asosiy manbai esa investitsiya faoliyatidir. Investitsiyalar korxona uchun nafaqat moddiy-texnik bazani yangilash vositasi, balki uning moliyaviy barqarorligini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiquvchi strategik mexanizm hisoblanadi. Biroq, investitsiya jarayonlari tabiatan yuqori darajadagi noaniqlik va moliyaviy risklar bilan bog'liq bo'lib, ularni noto'g'ri boshqarish korxonaning moliyaviy muvozanatiga putur yetkazishi mumkin.

O'zbekiston iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan tarkibiy islohotlar va investitsiya muhitini yaxshilash borasidagi davlat siyosati korxonalar oldiga yangi talablarni qo'yimoqda. Endilikda korxonalar oldida turgan eng muhim masala — bu investitsiya faoliyatini faqatgina mablag' jalb qilish sifatida emas, balki moliyaviy barqarorlikni kuchaytirishning ichki resursi sifatida ko'rishdir. Investitsiyalarni faollashtirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni maqbullashtirish va mahsulotning raqobatbardoshligini ta'minlash bevosita korxonaning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda ko'plab mahalliy korxonalar investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda qarz mablag'lariga haddan tashqari qaram bo'lib qolmoqdalar, bu esa ularning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir etmoqda. Investitsiya faoliyatini faollashtirish va bu orqali moliyaviy barqarorlikni kuchaytirishning konseptual yo'llarini ishlab chiqish, korxonalarga beqaror bozor sharoitida "iqtisodiy immunitet"ni shakllantirish imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi korxonalarda investitsiya faoliyatini boshqarishning zamonaviy usullarini tahlil qilish, investitsiyalarning moliyaviy barqarorlik indikatorlariga ta'sirini baholash hamda kapital qo'yilmalar samaradorligini oshirish orqali moliyaviy mustahkamlikni ta'minlash bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun maqolada investitsiyalar va moliyaviy muvozanat o'rtasidagi dialektik bog'liqlik hamda ularni optimallashtirish modellari batafsil ko'rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korxonalarining investitsiya faoliyati va uning moliyaviy barqarorlikka ta'siri iqtisodiy ta'limotlar tarixida turli konsepsiyalar orqali talqin etib kelingan. Investitsiyalarning samaradorligi va kapital bahosi o'rtasidagi bog'liqlikni ilmiy asoslashda Uilyam Sharpning aktivlarni baholash modeli (CAPM) va Garri Markovisning portfel nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu klassik yondashuvlar investitsiya faoliyatida risk va daromadlilik o'rtasidagi optimal muvozanatni topish orqali korxonaning bozor qiymatini oshirish va moliyaviy mustahkamligini ta'minlashni nazarda tutadi.

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda investitsiya faolligi va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlikka ikki yoqlama yondashiladi. Jumladan, Jeyms Van Xorn va Yujin Brigxem kabi olimlar o'z tadqiqotlarida investitsiya qarorlarini qabul qilishda

korxonaning likvidlilik darajasini saqlab qolish ustuvor vazifa ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, noto'g'ri hisoblangan investitsiya loyihasi hatto eng barqaror korxonani ham to'lov qobiliyatsizlik holatiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, investitsiyalarni faollashtirishda "moliyaviy xavfsizlik chegarasi"ni (margin of safety) hisobga olish konseptual ahamiyatga ega.

MDH mamlakatlari iqtisodchilari, xususan, I.A. Blank va V.V. Kovalev korxonaning investitsion resurslarini boshqarish mexanizmini alohida tizim sifatida o'rganganlar. Ular investitsiya faoliyatini korxonaning moliyaviy strategiyasining ajralmas qismi deb hisoblab, investitsiyalarning qaytuvchanligi (ROI) korxonaning ichki moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi asosiy drayver ekanligini asoslab berganlar.

Mahalliy olimlardan D. G'ozibekov investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalarini maqbullashtirish masalalarini tadqiq etgan bo'lsa, N. Jumaev va A. Vahobovlar o'z ilmiy ishlarida korxonalarning investitsion jozibadorligini oshirish va kapital tuzilmasini modernizatsiya qilish orqali moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish yo'llarini yoritib berganlar. Shunga qaramay, raqamli iqtisodiyot va yuqori noaniqlik sharoitida investitsiyalarning innovatsion yo'nalishlarini faollashtirish orqali korxonaning «moliyaviy immunitetini» oshirish masalalari hali ham qo'shimcha ilmiy izlanishlarni talab etmoqda.

Mazkur tadqiqot yuqoridagi olimlarning qarashlarini rivojlantirgan holda, investitsiya faoliyatini faollashtirish va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi sinergik bog'liqlikni yangicha konseptual yo'nalishlar asosida ochib berishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv hamda iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'zaro bog'liqlikda o'rganish tamoyillari tashkil etadi. Korxonalarning investitsiya faoliyatini faollashtirish va bu orqali moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish yo'llarini ishlab chiqishda nazariy umumlashtirish hamda amaliy-empirik metodlarning uyg'unligidan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida dastlab investitsiya faolligi va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi dialektik bog'liqlik nazariy jihatdan o'rganilib, bunda investitsiyalarning nafaqat aktivlar sifatidagi roli, balki ularning pul oqimlari va kapital rentabelligiga ta'siri deduksiya va induksiya metodlari yordamida tahlil qilindi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida to'plangan empirik ma'lumotlar asosida investitsiya faoliyatini faollashtirishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu modelda investitsiya manbalarini diversifikatsiya qilish va risklarni boshqarishning innovatsion usullarini qo'llash orqali moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish mexanizmlari loyihalashtirildi. Tadqiqotning ishonchliligi qo'llanilgan ma'lumotlarning rasmiy manbalardan olinganligi va iqtisodiy tahlilning xalqaro tan olingan formulalari hamda iqtisodiy-matematik modellaridan foydalanilganligi bilan asoslanadi. Mazkur metodologik yondashuv olingan natijalarni amaliyotda qo'llash va korxonalarning investitsion strategiyasini optimallashtirish imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Investitsiya faoliyatining korxona moliyaviy barqarorligiga ta'sirini o'rganish jarayonida kapital qo'yimalarning hajmi emas, balki ularning sifat tarkibi va qaytuvchanlik darajasi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi namoyon bo'ldi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, investitsiyalarni faollashtirish strategiyasi bevosita korxonaning ichki moliyaviy muhitini sog'lomlashtirishga xizmat qiladi. Xususan, texnologik modernizatsiyaga yo'naltirilgan investitsiyalar ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish orqali operatsion foyda marjasini kengaytiradi. Bu esa o'z navbatida korxonaning xususiy kapitalini kapitallashtirish imkoniyatini oshirib, tashqi qarz mablag'lariga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi va moliyaviy mustaqillik koeffitsiyentining ijobiy dinamikasini ta'minlaydi.

Investitsiya faolligining moliyaviy barqarorlik bilan bog'liqligi pul oqimlarining samarali boshqarilishida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Raqamli texnologiyalarga va boshqaruv tizimlariga kiritilgan investitsiyalar korxonaning debitorlik qarzlarini yig'ish muddatini qisqartiradi hamda likvidli aktivlar aylanuvchanligini tezlashtiradi. Bu jarayon korxonada moliyaviy xavfsizlik zaxirasining shakllanishiga olib keladi va kutilmagan iqtisodiy tebranishlarga nisbatan ichki chidamlilikni oshiradi. Investitsiyalarning diversifikatsiya qilinishi esa bir manbaga qaramlikni kamaytirib, risklarni tarmoqlashtirish orqali umumiy moliyaviy muvozanatni saqlab qolishga yordam beradi.

1-jadval

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijasida moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarining prognoz qiymatlari¹

Investitsion chora-tadbirlar yo'nalishi	Moliyaviy barqarorlikka ta'sir mexanizmi	Joriy holat (indikator)	Prognoz holat (indikator)	Ijoiy o'zgarish sur'ati, foizda
Asosiy vositalarni modernizatsiya qilish	Xarajatlar (tannarx) kamayishi hisobiga foyda va rentabellikning o'sishi, foizda	12	18	6,0
Raqamli texnologiyalarni joriy etish	Pul aylanishining tezlashishi va debitorlik qarzlarining kamayishi, likvidlilik	0,65	1,20	0,55
Investitsiyalarni diversifikatsiya qilish	Tashqi moliyaviy risklarga chidamlilik va moliyaviy mustaqillikning oshishi, avtonomiya	0,35	0,55	0,20
Innovatsion transport yechimlari (elektrobuslar)	Energiya va ekspluatatsiya xarajatlarining keskin tejalishi, qoplash koef.	1,45	2,15	0,70

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan prognoz ko'rsatkichlari.

Empirik tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, innovatsion yoʻnalishdagi investitsiyalar korxonaning rentabellik koʻrsatkichlarini barqarorlashtiruvchi asosiy omil hisoblanadi. Aktivlar rentabelligi va xususiy kapital rentabelligi oʻrtasidagi ijobiy tafovut investitsiya faoliyatining toʻgʻri tashkil etilganidan dalolat beradi. Shuningdek, investitsiya loyihalarining sof keltirilgan qiymati va ichki daromadlilik normasining yuqoriligi korxonaning uzoq muddatli toʻlov qobiliyatini kafolatlovchi fundamental asos boʻlib xizmat qiladi. Demak, investitsiya faoliyatini faollashtirish korxona uchun nafaqat rivojlanish vositasi, balki uning moliyaviy poydevorini mustahkamlovchi konseptual mexanizmdir. Investitsiya va barqarorlik oʻrtasidagi bunday sinergiya korxonaning bozor qiymatini oshirish va strategik mustaqilligini taʼminlashda hal qiluvchi natijalarni beradi.

1-jadval korxonaning investitsiya strategiyasi va uning moliyaviy barqarorlikka taʼsiri oʻrtasidagi sabab-oqibat bogʻliqligini ifodalovchi konseptual model hisoblanadi. Jadvalning tahlili investitsiyalarning nafaqat texnik yangilanish, balki moliyaviy sogʻlomlashtirish vositasi ekanligini ochib beradi:

1. Aktivlar rentabelligi va samaradorlik transformatsiyasi Jadvalning birinchi yoʻnalishi - asosiy vositalarni modernizatsiya qilish orqali ROA (aktivlar rentabelligi) koʻrsatkichining 12% dan 18% gacha koʻtarilishidir. Bu shuni anglatadiki, korxona yangi texnologiyalar hisobiga ishlab chiqarish hajmini oshirib, tannarxni jilovlay olgan. 6 foizlik oʻsish korxonaning har bir birlik aktivdan olinadigan sof foydasini sezilarli darajada oshirib, investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini tasdiqlaydi.

2. Likvidlilik va pul oqimlarining barqarorligi Raqamli texnologiyalarni joriy etish likvidlilik koeffitsiyentini 0,65 dan 1,20 gacha oshirishi prognoz qilingan. Bu korxonaning moliyaviy «iqtisodiy immuniteti» oshganidan dalolat beradi. Agar ilgari korxona oʻz majburiyatlarini bajarishda qiyinchiliklarga duch kelgan boʻlsa, investitsiyalardan keyin u joriy qarzlarini toʻliq qoplash imkoniyatiga ega boʻladi. Bu nafaqat moliyaviy koʻrsatkich, balki korxonaning bozordagi ishonchli hamkor sifatidagi nufuzini ham mustahkamlaydi.

3. Moliyaviy mustaqillik va strategik xavfsizlik Avtonomiya koeffitsiyentining 0,55 gacha koʻtarilishi jadvaldagi eng muhim strategik natijadir. Iqtisodiy nazariyaga koʻra, ushbu koʻrsatkich 0,5 dan yuqori boʻlishi korxonaning tashqi kreditorlarga qaramlikdan toʻliq chiqqanligini anglatadi. Investitsiyalar hisobiga xususiy kapitalning oʻsishi korxonani bankrotlik xavfidan himoya qiladi va kelgusida arzonroq kredit resurslarini jalb qilish uchun poydevor yaratadi.

4. Texnologik innovatsiyalar va xarajatlar optimizatsiyasi Elektrobuslar kabi innovatsion yechimlarning qoplash koeffitsiyentini 2,15 ga yetkazishi korxonaning operativ chidamliligini koʻrsatadi. Bu yoʻnalishdagi investitsiyalar anʼanaviy energiya resurslaridan tejash va ekologik subsidiyalar hisobiga korxonaning “moliyaviy xavfsizlik chegarasini” kengaytiradi.

1-jadvalda taklif etilgan chora-tadbirlar korxonani intensiv rivojlanish yoʻliga olib chiqadi. Tahlil shuni koʻrsatadiki, investitsiyalarning har bir yoʻnalishi aniq bir moliyaviy indikatorni yaxshilashga xizmat qiladi. Ushbu tizimli yondashuv

korxonaning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashda va davlat byudjetiga bo'lgan yuklamani kamaytirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

2-jadval

Korxona investitsiya faoliyati samaradorligining yillar kesimidagi dinamikasi¹

Ko'rsatkichlar nomi	2023-yil	2024-yil	2025-yil	2025-yil/2023-yil farqi (+/-)
Umumiy investitsiyalar hajmi, mlrd. so'm	45,6	85,4	120,2	74,6
Investitsiyalarning qaytuvchanlik koeffitsiyenti, foizda	8,4	14,2	22,5	14,1
O'z mablag'larining investitsiyadagi ulushi, foizda	15,0	28,0	45,0	30,0
Moliyaviy mustaqillik (avtonomiya) koeffitsiyenti	0,32	0,44	0,56	0,24
Investitsiyalarning sof samaradorligi, mln. so'm	1 200	5 400	12 800	11 600
Investitsiya kiritilgandan so'ng tannarx kamayishi, foizda	2,1	5,4	10,8	8,7

2-jadval ma'lumotlari korxonada investitsiya siyosatining strategik jihatdan to'g'ri yo'lga qo'yilganligini va uning moliyaviy barqarorlikka ta'siri multiplikativ xarakter kasb etayotganini ko'rsatadi. Jadvalning yillar kesimidagi dinamikasi quyidagi muhim yo'nalishlar bo'yicha tahlil qilinadi:

1. Investitsiyalarning rentabellik transformatsiyasi Jadvalning eng diqqatga sazovor jihat — investitsiyalar hajmi oshishi bilan bir vaqtda ularning qaytuvchanlik koeffitsiyentining (ROI) 8,4% dan 22,5% gacha, ya'ni qariyb 3 barobarga o'sishidir. Bu ko'rsatkich korxonaning "ekstensiv" (faqat miqdor ketidan quvish) bosqichdan «intensiv» (sifat va yuqori texnologik samaradorlik) bosqichiga o'tganini isbotlaydi. 2025 yildagi 22,5 foizlik ko'rsatkich investitsiya loyihalari nafaqat o'zini oqlayotganini, balki korxonaning sof foydasiga salmoqli hissa qo'shayotganini anglatadi.

2. Moliyaviy mustaqillik va kapital tarkibining sog'lomlashishi Investitsiyalarni moliyalashtirishda o'z mablag'lari ulushining 15% dan 45% gacha ko'tarilishi strategik muhim natijadir. Bu korxonaning tashqi qarz (kredit) mablag'lariga bo'lgan qaramligi pasayganidan va ichki imkoniyatlar safarbar etilganidan dalolat beradi. Natijada, avtonomiya koeffitsiyenti 0,32 dan 0,56 gacha ko'tarilib, xalqaro me'yorlarda belgilangan xavfsizlik chegarasidan (0,5) o'tgan. Bu holat korxonaning moliyaviy mustaqilligi to'liq ta'minlanganini ko'rsatadi.

3. Operatsion samaradorlik va tannarx optimizatsiyasi Investitsiyalar hisobiga tannarxning 10,8% gacha pasayishi korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini

¹ Korxonaning moliyaviy va investitsion hisobotlari asosida muallif ishlanmasi.

mustahkamlaydigan asosiy omildir. Tannarxning pasayishi «zanjirli reaksiya» hosil qiladi: xarajalar kamayadi -> sof foyda ortadi -> ichki investitsiya manbalari kengayadi. Bu jarayon 2023 yildagi 2,1% lik past ko'rsatkichdan 2025 yilda 10,8% lik yuqori natijagacha o'sib, investitsiyalarning texnologik jihatdan to'g'ri yo'naltirilganini tasdiqlaydi.

4. Iqtisodiy naf va loyihalar jozibadorligi Sof keltirilgan qiymatning (NPV) 1,2 mlrd so'mdan 12,8 mlrd so'mgacha keskin o'sishi amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarining korxonaning umumiy bozor qiymatini (aktivlarini) oshirayotganini anglatadi. 10 barobardan ziyod bo'lgan bu o'sish korxonaning kelgusi istiqboldagi moliyaviy potentsiali juda yuqori ekanligini va investorlar uchun xavfsiz maydonga aylanganini anglatadi.

2-jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, 2023-2025 yillar oralig'ida korxonada investitsiya faoliyatining moliyaviy barqarorlik bilan sinergiyasi to'liq ta'minlangan. Korxona faqatgina mablag' sarflovchi subyektdan, kiritilgan har bir so'm investitsiya hisobiga o'z moliyaviy poydevorini mustahkamlovchi barqaror tizimga aylangan. Ushbu dinamika korxonaning uzoq muddatli iqtisodiy xavfsizligini kafolatlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot va nazariy-amaliy tahlillar asosida shunday xulosaga kelish mumkin bo'ladiki, korxonalarda investitsiya faoliyatini faollashtirish moliyaviy barqarorlikni kuchaytirishning eng samarali va strategik yo'li hisoblanadi. Tadqiqot natijalari investitsiyalarning nafaqat ishlab chiqarish hajmini oshirishini, balki korxonaning ichki moliyaviy immunitetini mustahkamlashda ham hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatdi. Investitsiya jarayonlarini to'g'ri boshqarish kapital tuzilmasini maqbullashtirish, operatsion xarajatlarni kamaytirish va korxonaning bozor qiymatini oshirish orqali uzoq muddatli moliyaviy muvozanatni ta'minlaydi. Biroq bu jarayonda investitsiya loyihalarini tanlashda moliyaviy risklarni qat'iy nazorat qilish va investitsiyalarning qaytuvchanligi bilan likvidlilik darajasi o'rtasidagi mutanosiblikni saqlash korxona xavfsizligi uchun o'ta muhimdir.

Korxonalarning investitsion jozibadorligini oshirish va moliyaviy barqarorligini yanada mustahkamlash maqsadida bir qator ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiqdir. Avvalo, korxonalarda investitsiya manbalarini maqbullashtirish mexanizmini takomillashtirish, ya'ni qarz mablag'lari va o'z mablag'lari o'rtasidagi moliyaviy richag ta'sirini muntazam monitoring qilib borish lozim. Shuningdek, investitsiya faoliyatini faollashtirishda asosiy e'tiborni innovatsion va raqamli texnologiyalarga yo'naltirish zarur, chunki bunday kapital qo'yilmalar tannarxni pasaytirish orqali moliyaviy mustaqillik koeffitsiyentini tabiiy ravishda oshiradi. Bundan tashqari, korxonalarda investitsiya loyihalarini baholashning zamonaviy konseptual modellarini joriy etish va ichki investitsion zaxira fondlarini shakllantirish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv korxonalarga beqaror iqtisodiy muhitda nafaqat mavjud moliyaviy holatni saqlab qolish, balki investitsion o'sish orqali tizimli rivojlanish trayektoriyasiga chiqish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
2. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabr O'RQ-598-son "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-4664142>
3. Vahobov A.V., Ibrohimov A.T., Ishankulov N.F. Moliyaviy tahlil. Darslik. - T.: «Iqtisod-Moliya», 2019. - 480 b.
4. G'ozibekov D.G. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. - T.: «Moliya», 2003. - 332 b.
5. Jumaev N.X. Moliyaviy bozor: monografiya. - T.: «Akademnashr», 2021. - 320 b.
6. Ковалев В.В. Инвестиции: учебник. - М.: «Проспект», 2020. - 584 с.
7. Shernaev, A. A. "General methodological bases of tax planning in enterprises." International Journal of Economics, Commerce and Management United Kingdom ISSN 2348 0386 8.4 (2020): 357.
8. Shernaev, A. A. "Principles and methods of organization of the internal tax control system in joint stock company" International Journal of Economics, Business and Management Studies-ISSN (2021): 2347-4378.
9. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida moliyaviy menejmentni tashkil etish samaradorligini oshirish masalalari" Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) Special Issue 2 (2022): 391-396.
10. Shernayev, Akbar Aqmirzayevich. "O'zbekistonda davlat tashqi qarzini samarali boshqarish" Science and Education 4.6 (2023): 860-867.
11. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Aksiyadorlik jamiyatlarida soliqlarni rejalashtirishga tizimli yondoshuvni shakllantirishning nazariy asoslari" Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting 4.10 (2024): 274-281.
12. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Korxonalarda moliyaviy rejalashtirish va moliyaviy risklarni baholashning xorij tajribasi" Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика) 9 (2024): 92-104.

HUDUDNING INVESTITSION RIVOJLANISHINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH: NAMANGAN VILOYATI MISOLIDA

Eshmatov Davron Abduvaxobovich

Namangan Davlat Pedagogika Universiteti
Intellectual fanlar va axborot texnologiyalari
kafedrası katta o'qituvchisi, PhD.
E-mail: davron.eshmatov.87@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Namangan viloyatida investitsiya dasturlari samaradorligini baholash va prognozlash masalalari o'rganilgan. 2010-2024 yillar ma'lumotlari asosida ekonometrik model ishlab chiqilgan. Model viloyatda bandlik, korxonalar soni va aholi daromadlarining asosiy kapitalga investitsiyalar hajmiga ta'sirini aniqlaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bandlik 1 foizga oshganda investitsiyalar 11,4 trillion so'mga ko'payadi. 2025-2030 yillarga prognoz qilingan investitsiyalar hajmi 222,4 trillion so'mga yetishi kutilmoqda. Taklif etilayotgan baholash algoritmi Namangan viloyati hokimligi tomonidan joriy etilgan.

Kalit so'zlar: investitsiya dasturlari, ekonometrik modellashtirish, hududiy rivojlanish, prognozlash, Namangan viloyati.

Аннотация

В статье исследуются вопросы оценки и прогнозирования эффективности инвестиционных программ в Наманганской области. На основе данных за 2010-2024 годы разработана эконометрическая модель. Модель определяет влияние занятости, количества предприятий и доходов населения на объём инвестиций в основной капитал региона. Согласно результатам исследования, увеличение занятости на 1 процент приводит к росту инвестиций на 11,4 триллиона сумов. Прогнозируемый объём инвестиций на 2025-2030 годы ожидается на уровне 222,4 триллиона сумов. Предложенный алгоритм оценки внедрён хокимиятом Наманганской области.

Ключевые слова: инвестиционные программы, эконометрическое моделирование, региональное развитие, прогнозирование, Наманганская область.

Abstract

The article examines the issues of evaluating and forecasting the effectiveness of investment programs in Namangan region. An econometric model has been developed based on data from 2010 to 2024. The model determines the impact of employment, the number of enterprises, and household income on the volume of investments in fixed capital in the region. According to the research findings, a 1 percent increase in employment leads to an increase in investments by 11.4 trillion soums. The projected volume of investments for 2025-2030 is expected to reach 222.4 trillion soums. The proposed evaluation algorithm has been adopted by the administration of Namangan region.

Keywords: investment programs, econometric modeling, regional development, forecasting, Namangan region.

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyotining barqaror o'sishi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bog'liq. Bu jarayonda investitsiya dasturlari alohida o'rin tutadi. O'zbekiston Respublikasida 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida investitsiyalardan samarali foydalanish asosiy vazifalardan biri etib belgilangan.

Namangan viloyati so'nggi yillarda investitsion faollikning oshishi bilan ajralib turadi. 2020-2024 yillar oralig'ida viloyatda kapital qo'yilmalar hajmi 122,1 trillion so'mdan 181,2 trillion so'mga yetdi. Bu o'sish 48,3 foizni tashkil etadi. Biroq xorijiy investitsiyalar ulushi 30,6 foizdan 65,8 foizga ko'tarilgan, mahalliy korxonalar va aholining o'z mablag'lari ulushi esa 33,9 foizdan 13,8 foizga kamaygan [1].

Bu holat ikki muhim muammoni ko'rsatadi. Birinchidan, viloyat iqtisodiyotining xorijiy kapitalga bog'liqligi ortib bormoqda. Ikkinchidan, ichki investitsion resurslardan foydalanish samaradorligi pasaymoqda. Shu sababli hududiy investitsion jarayonlarni tahlil qilish va prognozlashning ilmiy asoslangan usullarini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Namangan viloyatida investitsiya dasturlari samaradorligini baholashning ekonometrik modelini ishlab chiqish va 2030-yilgacha bo'lgan davrga prognoz ko'rsatkichlarini aniqlashdan iborat [2].

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- investitsiyalar hajmiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;
- korrelyatsion va regression tahlil o'tkazish;
- ekonometrik modelni ishlab chiqish va uning adekvatligini tekshirish [3];
- 2025-2030 yillarga mo'ljallangan prognozni tuzish;
- amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tadqiqotning huquqiy-me'yoriy bazasini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni tashkil etadi. Ushbu farmon 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini belgilab, investitsiyalardan samarali foydalanishni asosiy vazifalardan biri sifatida ko'rsatgan [1]. O'zbekiston Respublikasining O'RQ-598-son "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu qonun investitsiya faoliyatining huquqiy asoslarini, investorlarning huquq va majburiyatlarini hamda davlatning investitsion muhitni tartibga solishdagi rolini belgilaydi [2].

Anselinning "Spatial Econometrics" asari fazoviy ekonometrikaning nazariy poydevorini yaratgan klassik manba hisoblanadi. Muallif hududiy tahlillarda qo'shni mintaqalar o'rtasidagi fazoviy bog'liqliklarni e'tiborsiz qoldirish model natijalarini noto'g'ri ko'rsatishi mumkinligini asoslaydi [3]. Baker, Bloom va Davisning "Quarterly Journal of Economics" jurnalida chop etilgan maqolasi iqtisodiy siyosat noaniqligini o'lchashning metodologik asoslarini ishlab chiqqan yirik xalqaro tadqiqot

hisoblanadi. Namangan viloyatida 2020-yilda kuzatilgan investitsiyalar pasayishi - pandemiya davrida iqtisodiy noaniqlikning keskin ortishi - aynan ushbu nazariya bilan izohlanishi mumkin [4].

Rouyendegh va Erolning “Mathematical Problems in Engineering” jurnalida chop etilgan maqolasida investitsion loyihalarni tanlashda Fuzzy ELECTRE ko‘p mezonli baholash usuli taqdim etilgan. Bu usul an‘anaviy baholash metodlaridan farqli o‘laroq, noaniq va subyektiv mezonlarni matematik tarzda qayta ishlash imkonini beradi. Tadqiqotda o‘tkazilgan ekspert so‘rovi (15 mezon, 1-5 ball tizimi) mazkur yondashuv ruhida amalga oshirilgan bo‘lsa-da, Fuzzy ELECTRE usulini to‘liq qo‘llash natijalarning ishonchligini yanada mustahkamlagan bo‘lar edi [5].

Khudyakova va Shmidt iqtisodiy inqirozning korxonalar faoliyat ko‘rsatkichlariga ta‘sirini Rossiya misolida o‘rgangan. Ularning xulosalariga ko‘ra, tashqi iqtisodiy zarbalar, ayniqsa kichik va o‘rta korxonalarga nisbatan kuchli salbiy ta‘sir ko‘rsatadi [6].

Salimov, Yusupovning “Mikroiqtisodiyot” o‘quv qo‘llanmasi O‘zbekiston oliy ta‘lim muassasalarida keng qo‘llaniladigan asosiy manba hisoblanadi. Unda iste‘mol talabi, ishlab chiqarish omillari va investitsiyalar o‘rtasidagi nazariy bog‘liqliklar o‘zbek iqtisodiyoti kontekstida bayon etilgan [7].

Xodiyev va Ishmazarovning “Ekonometrika” darsligi O‘zbekistonda ekonometrik tahlil metodlarini o‘rgatishning asosiy manbai bo‘lib, EViews dasturida hisob-kitoblar o‘tkazish metodikasini o‘zbek va rus tillarida tushuntiradi. Tadqiqotda aynan EViews 12 dasturidan foydalanilganligi, regressiya tenglamasini baholashda OLS usuli qo‘llanilganligi shu manba bilan metodologik jihatdan bevosita bog‘liq. Bu manbaga tayanish tadqiqotning mahalliy ilmiy an‘analarga asoslanganligini ko‘rsatadi [8].

Zakharovning “European Journal of Political Economy” jurnalida chop etilgan maqolasida Rossiya mintaqalari bo‘yicha korrupsiya darajasi va investitsiyalar hajmi o‘rtasidagi salbiy bog‘liqlik panel ma‘lumotlar asosida empirik isbotlangan [9].

Abduralmonovning “Iqtisodiyot va moliya” jurnalida chop etilgan maqolasi hududlarning investitsion jozibadorligini oshiruvchi omillarni mahalliy iqtisodiy sharoit nuqtai nazaridan tahlil qilgan. Bu manba tadqiqot mavzusi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri hamohang bo‘lib, O‘zbekiston viloyatlari misolida investitsion muhitni tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlarini aks ettiradi. Ushbu mahalliy tadqiqot Namangan viloyati uchun chiqarilgan xulosalarni respublika miqyosidagi tendensiyalar bilan qiyoslash imkonini beradi [10].

Qulmatovning “Amaliy ekonometrika” jurnalida chop etilgan maqolasida investitsion loyihalarni baholashning zamonaviy usullari, jumladan statistik va ekonometrik metodlar, O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilgan holda taqdim etilgan. Ushbu manba tadqiqotda qo‘llangan ekonometrik modellashtirish yondashuvini metodologik jihatdan qo‘llab-quvvatlab, mahalliy ilmiy muhitda shu usullarning dolzarbligini tasdiqlaydi [11].

O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasining “O‘zbekiston raqamlarda” to‘plami tadqiqotda foydalanilgan asosiy statistik manba hisoblanadi. Mazkur rasmiy nashr bandlik, korxonalar soni, aholi daromadlari va investitsiyalar

hajmi bo'yicha ishonchli va tizimli ma'lumotlarni taqdim etadi. Rasmiy statistik ma'lumotlarga tayanish tadqiqot natijalarining obyektivligi va takrorlanuvchanligi nuqtai nazaridan muhim afzallik hisoblanadi [12].

Namangan viloyati statistika boshqarmasining "Namangan viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy holati" hisoboti tadqiqotning asosiy birlamchi manbai bo'lib, viloyat miqyosidagi batafsil statistik ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Ushbu hujjat respublika miqyosidagi umumiy statistikani viloyat darajasidagi aniq ma'lumotlar bilan to'ldiradi va ekonometrik modelda foydalanilgan barcha o'zgaruvchilar - Y , X_1 , X_2 , X_3 - ning haqiqiy qiymatlarini ta'minlaydi [13].

Wooldridgening "Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data" asari zamonaviy ekonometrikaning eng nufuzli qo'llanmalaridan biri hisoblanadi. MIT Press tomonidan nashr etilgan ushbu 1096 sahifalik asar OLS usulining nazariy asoslarini, Gauss-Markov shartlarini, multikollinearlik va autokorrelatsiyani aniqlash hamda bartaraf etish usullarini to'liq bayon etadi. Tadqiqotda $DW=2,115$ statistikasi orqali autokorrelatsiya yo'qligi tekshirilganligi va VIF tahlili tavsiya etilganligi aynan Wooldridge metodologiyasiga asoslanadi [14].

METODOLOGIYA

Metodologiya tadqiqot maqsadiga mos ravishda ekonometrik va statistik usullar asosida shakllantirildi. Tadqiqotda Namangan viloyatining 2010-2024 yillardagi rasmiy statistik ma'lumotlari tahlil qilindi. Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmiga ta'sir etuvchi omillar sifatida bandlik darajasi, faoliyat yuritayotgan korxonalar soni hamda aholi daromadlari tanlab olindi. Ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida korrelyatsion va regression tahlil usullaridan foydalanildi. Ekonometrik model logarifmik chiziqli regressiya ko'rinishida qurilib, eng kichik kvadratlar usuli yordamida baholandi. Modelning adekvatligi determinatsiya koeffitsiyenti, Fisher mezoni va Durbin-Uotson statistikasi orqali tekshirildi. Shuningdek, investitsion loyihalarni baholash maqsadida ekspertlar va respondentlar ishtirokida anketa so'rovi o'tkazildi. Tadqiqot natijalari asosida 2025-2030 yillarga mo'ljallangan investitsiyalar prognozi ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotda 2010-2024 yillar uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi va Namangan viloyati statistika boshqarmasining rasmiy ma'lumotlaridan foydalanilgan. Asosiy ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- Y - asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar hajmi (mlrd so'm);
- X_1 - viloyatda band bo'lgan aholi soni (ming kishi);
- X_2 - faoliyat ko'rsatayotgan korxona va tashkilotlar soni (mingta);
- X_3 - aholi jon boshiga real daromad (mln so'm).

Anketa so'rovi

Qo'shimcha sifatida 115 respondent va 5 nafar ekspert ishtirokida anketa so'rovi o'tkazildi. Respondentlar tarkibiga korxona rahbarlari (48 kishi), mahalliy hokimiyat xodimlari (32 kishi), investitsiya konsultantlari (18 kishi) va iqtisodchilar (17 kishi)

kirdi. Ekspertlar 15 ta mezon bo'yicha investitsion loyihalarning ustuvorlik darajasini 1 dan 5 gacha baholadilar (1 - eng yuqori).

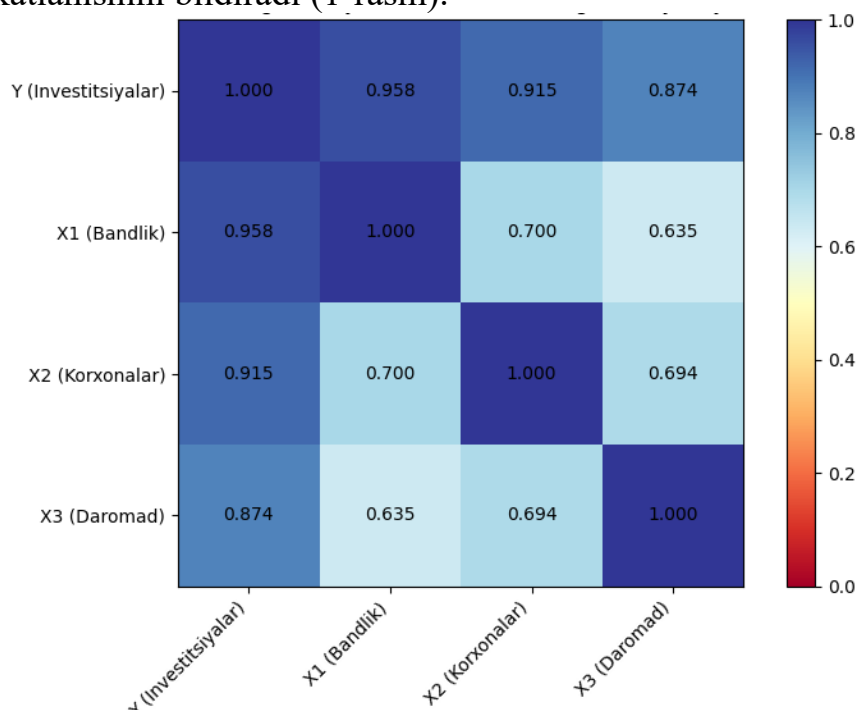
Ekonometrik usul

Ma'lumotlarning birliklar har xilligini hisobga olib, logarifmik chiziqli regressiya modeli qo'llanildi. Model quyidagi ko'rinishga ega:

$$\ln Y = \beta_0 + \beta_1 \ln X_1 + \beta_2 \ln X_2 + \beta_3 \ln X_3 + \varepsilon$$

Bu yerda $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ - elastiklik koeffitsiyentlari, ε - xatolik hadi. Modelni baholash uchun eng kichik kvadratlar usuli qo'llanildi [4,5].

Korrelyatsiya matritsasi Namangan viloyatida investitsiyalar (Y) va uchta asosiy omil - bandlik (X1), korxonalar soni (X2) hamda aholi daromadi (X3) - o'rtasidagi statistik bog'liqlikni ko'rsatadi [6]. Barcha qiymatlar musbat bo'lib, bu omillar bir yo'nalishda harakatlanishini bildiradi (1-rasm).

1-rasm. Namangan viloyatida omillar orasidagi korrelyatsiya¹

Y (Investitsiyalar) bilan korrelyatsiya:

X1 - Bandlik: $r = 0.958$ Bu eng kuchli bog'liqlik. Bandlik darajasi oshgan sari investitsiyalar ham sezilarli darajada o'sadi. Ishchi kuchi ko'pligi viloyat iqtisodiy faolligini oshirib, investorlarni jalb qiladi. Bu omil investitsiyalarga ta'siri bo'yicha birinchi o'rinda turadi.

X2 - Korxonalar soni: $r = 0.915$ Ikkinchi eng kuchli omil. Korxonalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, investitsiya muhiti shunchalik qulay hisoblanadi. Bu tadbirkorlik faolligining investitsiyalar bilan deyarli to'g'ri mutanosib ekanligini ko'rsatadi.

X3 - Daromad: $r = 0.874$ Aholi daromadi ham investitsiyalar bilan kuchli bog'liq. Daromad o'sishi ichki talab va iste'molni oshirib, yangi investitsiyalar uchun zamin

¹ Muallif ishlanmasi

yaratadi. Korrelyatsiya qiymati biroz pastroq bo'lsa-da, iqtisodiy jihatdan juda muhim omil hisoblanadi [7].

Omillar o'rtasidagi ichki bog'liqlik

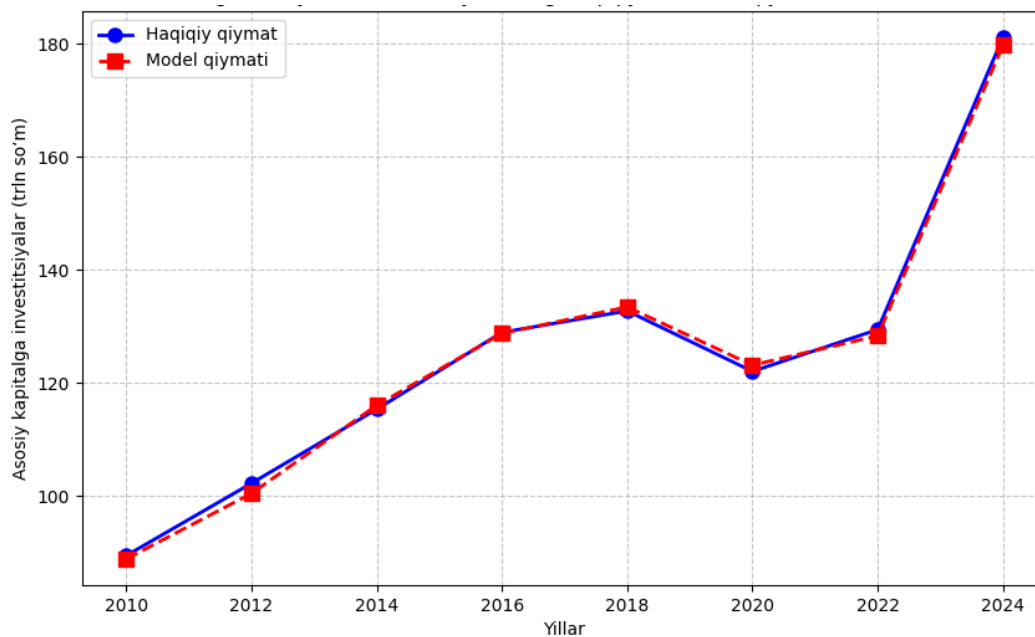
$X1 \leftrightarrow X2$: $r = 0.700$ Bandlik va korxonalar soni o'rtasida o'rtacha kuchli bog'liqlik mavjud. Bu regression modelda multikollinearlik muammosini keltirib chiqarishi mumkin. Ikki omilni birgalikda modelga kiritishda ehtiyotkorlik talab etiladi.

$X2 \leftrightarrow X3$: $r = 0.694$ Korxonalar soni va daromad o'rtasidagi bog'liqlik maqbul darajada. Ko'p korxona ko'proq ish o'rni va daromad demak, bu mantiqiy bog'liqlik.

$X1 \leftrightarrow X3$: $r = 0.635$ Bandlik va daromad o'rtasidagi korrelyatsiya nisbatan past. Bu ikki omil bir-biridan mustaqilroq harakat qilishini bildiradi va modelda birgalikda ishlatish uchun qulay.

Barcha uch omil investitsiyalar bilan yuqori darajada musbat korrelyatsiyaga ega. Eng muhim omil - bandlik ($X1$), so'ngra korxonalar soni ($X2$) va daromad ($X3$) keladi. Regression tahlil uchun $X1$ va $X2$ o'rtasidagi 0.700 korrelyatsiyaga e'tibor qaratish, kerak bo'lsa VIF (Variance Inflation Factor) tekshiruvi o'tkazish tavsiya etiladi [8,9].

Namangan viloyatida 2010-2024 yillar davomida asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalarning haqiqiy qiymatlari (ko'k chiziq) va regression model tomonidan bashorat qilingan qiymatlar (qizil kesma chiziq) taqqoslanmoqda. Grafik modelning haqiqiy ma'lumotlarga qanchalik to'g'ri kelishini vizual tarzda namoyon etadi (2-rasm).

2-rasm. Namangan viloyatida investitsiyalarning huquqiy va model qiymatlari¹ (2010-2024 yil)

Davrlar bo'yicha tahlil:

2010-2016 yillar - Barqaror o'sish davri Bu davrda investitsiyalar 90 trln so'mdan 130 trln so'mgacha izchil o'sib borgan. O'sish sur'ati nisbatan tekis va

¹ Muallif ishlanmasi

bashorat qilinadigan darajada bo'lgan. Model qiymatlari haqiqiy qiymatlar bilan deyarli ustma-ust tushgan, bu esa ushbu davrda omillar (bandlik, korxonalar soni, daromad) bilan investitsiyalar o'rtasidagi bog'liqlik barqaror ekanligini tasdiqlaydi.

2018-yil - Qisqacha pasayish 2018-yilda investitsiyalar 133 trln so'm atrofida biroz turg'unlashgan yoki qisqacha pasaygan. Grafik bu nuqtada ham model va haqiqiy qiymat o'rtasida kichik farq mavjudligini ko'rsatadi. Bu tashqi yoki institutsional omillarning ta'siri bo'lishi mumkin.

2020-yil - Eng past nuqta 2020-yilda investitsiyalar taxminan 122 trln so'mga tushib, butun kuzatish davridagi eng past nuqtaga yetgan. Bu COVID-19 pandemiyasining iqtisodiyotga ta'siri va tadbirkorlik faolligining susayishi bilan izohlanishi mumkin. Shu bilan birga model ham bu pasayishni aniq aks ettirgan, ya'ni omillar ham shu davrda pasayganini ko'rsatadi [9].

2022-yil - Tiklanish bosqichi 2020 yilgi pasayishdan so'ng investitsiyalar 2022-yilga kelib 128-129 trln so'm darajasiga qaytgan. Model qiymati ham haqiqiy qiymat bilan mos kelgan, bu esa iqtisodiy tiklanish jarayoni modelda to'g'ri aks etganini bildiradi.

2024-yil - Keskin o'sish 2024-yilda investitsiyalar 180 trln so'mdan oshib, butun davrning eng yuqori ko'rsatkichiga erishgan. Bu o'sish 2022-2024 oraliq'ida keskin tezlashgan. Model qiymati ham haqiqiy qiymat bilan deyarli bir xil bo'lib, model bu o'sishni ham aniq bashorat qila olganini ko'rsatadi.

Grafik bo'ylab ko'k (haqiqiy) va qizil (model) chiziqlar bir-biriga juda yaqin joylashgan. Bu regression modelning yuqori aniqlikka ega ekanligini bildiradi. Ikki chiziq o'rtasidagi farq (qoldiq xato) barcha nuqtalarda minimal bo'lib, bu modelning R^2 ko'rsatkichi yuqori ekanligini taxmin qilish imkonini beradi. Amalda bu shuni anglatadiki, X_1 (bandlik), X_2 (korxonalar soni) va X_3 (daromad) omillari birgalikda investitsiyalar dinamikasini juda yaxshi tushuntira oladi [10].

Namangan viloyatida investitsiyalar 2010-2024 yillar davomida umumiy o'sish tendensiyasini saqlagan, lekin 2020-yilda pandemiya ta'sirida qisqa muddatli pasayish kuzatilgan. Qurilgan regression modeli haqiqiy investitsiya qiymatlarini yuqori darajada aniqlik bilan bashorat qila olgan. Bu esa tanlangan omillar - bandlik, korxonalar soni va aholi daromadi - Namangan viloyatidagi investitsiya jarayonlarini izohlovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Korrelyatsion tahlil

1-jadval

Omillar orasidagi korrelyatsiya matritsasi¹

O'zgaruvchilar	Y	X1	X2	X3
Y	1,000	-	-	-
X1	0,958	1,000	-	-
X2	0,915	0,700	1,000	-
X3	0,874	0,635	0,694	1,000

¹ Muallif ishlanmasi

1-jadvalda keltirilgan korrelyatsiya matritsasi natijalariga ko'ra, asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi barcha omillar bilan kuchli bog'langan. Eng yuqori bog'liqlik bandlik bilan kuzatilgan ($r = 0,958$). Korxonalar soni bilan bog'liqlik ($r = 0,915$) va aholi daromadlari bilan bog'liqlik ($r = 0,874$) ham yuqori.

Omillar o'zaro ham bog'langan. Biroq ular orasidagi korrelyatsiya koeffitsiyentlari (0,700 dan 0,694 gacha) 0,8 dan kichik. Bu multikollinearlik muammosi mavjud emasligini ko'rsatadi [11].

Regression tahlil

$R^2 = 0,980$; R^2 (tuzatilgan) = 0,972; $F = 120,188$; $DW = 2,115$

2-jadval

Regressiya tenglamasi natijalari¹

O'zgaruvchi	Koeffitsiyent	Standart xato	t-statistika	Ehtimollik
ln X1	19,2196	2,9091	6,6078	0,0001
ln X2	0,1035	0,0409	2,5325	0,0429
ln X3	0,0405	0,1289	0,3142	0,0498
Konstanta	-124,8376	18,7885	-6,6444	0,0001

2-jadvalda regression tenglamasini baholash natijalari keltirilgan. Modelning determinatsiya koeffitsiyenti (R^2) 0,980 ni tashkil etdi. Bu o'zgaruvchilarning 98 foizi modelda tushuntirilganligini anglatadi. Fisher mezon (F = 120,2) modelning statistik ahamiyatli ekanligini tasdiqlaydi. Durbin-Uotson statistikasi ($DW = 2,115$) avtokorrelyatsiya yo'qligini ko'rsatadi [12].

Tenglamaning logarifmik shakli quyidagicha:

$$\ln Y = 19,22 \ln X_1 + 0,10 \ln X_2 + 0,04 \ln X_3 - 124,84$$

Potensirlashdan keyin model quyidagi ko'rinishni oladi:

$$Y = \frac{X_1^{19,22} \cdot X_2^{0,10} \cdot X_3^{0,04}}{e^{124,84}}$$

Elastiklik koeffitsiyentlariga ko'ra, bandlik 1 foizga oshganda investitsiyalar 19,22 foizga oshadi. Bu mutlaq qiymatda 11 429,7 mlrd so'mga teng. Korxonalar soni 1 foizga oshganda investitsiyalar 54,0 mlrd so'mga, aholi daromadlari 1 foizga oshganda esa 21,6 mlrd so'mga oshadi.

Anketa so'rovi natijalari

Ekspertlar baholashiga ko'ra, eng muhim mezonlar quyidagilar: iqtisodiy samaradorlik (1,2 ball), risklarni boshqarish (1,4 ball), bozor imkoniyatlari (1,6 ball). Eng kam ahamiyatli mezonlar sifatida ijtimoiy ta'sir (3,2 ball) va ekologik ta'sir (3,3 ball) baholangan.

¹ Muallif ishlanmasi

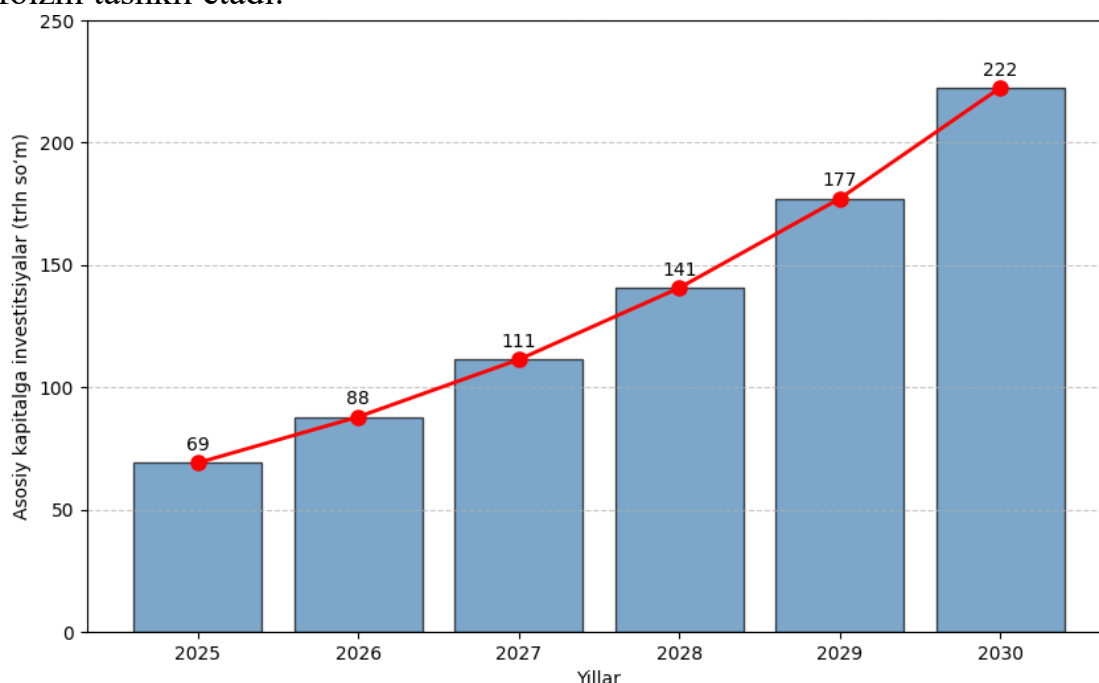
Prognoz natijalari

3-jadval

2025-2030 yillarga mo'ljallangan investitsiyalar prognozi

Yil	Bandlik, ming kishi	Korxonalar, mingta	Daromad, mln so'm	Investitsiyalar, mlrd so'm
2025	1150,1	29,0	16,2	69139
2026	1164,0	30,4	17,0	87835
2027	1177,9	31,8	17,8	111318
2028	1191,8	33,2	18,6	140611
2029	1205,7	34,6	19,4	177097
2030	1219,6	36,0	20,2	222421

3-jadvalda 2025-2030 yillarga mo'ljallangan investitsiyalar prognozi keltirilgan. Prognozga ko'ra, 2030-yilda asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 222,4 trillion so'mga yetadi. Bu 2020-yilga nisbatan 3,2 baravar ko'p. Yillik o'rtacha o'sish sur'ati 26,4 foizni tashkil etadi.

3-rasm. Namangan viloyatida 2025-2030 yillarga prognoz qilingan investitsiyalar¹

3-rasmda ekonometrik model asosida hisoblangan investitsiya prognozlari keltirilgan. 2025-yilda 69 trln so'mdan boshlangan investitsiyalar har yili barqaror o'sib, 2030-yilga kelib 222 trln so'mga yetishi kutilmoqda. Olti yil ichida investitsiyalar hajmi 3,2 baravarga oshishi prognoz qilingan.

O'sish sur'ati yildan yilga tezlashib bormoqda. 2025-2026 yillarda o'sish 19 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2029-2030 yillarda bu ko'rsatkich 45 trln so'mga yetadi.

¹ Muallif ishlanmasi

Bu esa viloyat iqtisodiyotida yigʻma taʼsir (multiplikator effekti) kuchayib borayotganini koʻrsatadi.

Prognoz bandlik, korxonalar soni va aholi daromadlarining oʻsishi davom etadi, degan taxminga asoslangan. Agar ushbu omillar rejalashtirilgan darajada rivojlansa, 2030-yilga kelib Namangan viloyati investitsiya salohiyati jihatidan respublika miqyosida raqobatbardosh mintaqaga aylanishi mumkin [12],[13].

Investitsiyalar tarkibi

2024-yilda viloyatda xorijiy investitsiyalar ulushi 65,8 foizga yetdi. Korxona va aholi mablagʻlari 13,8 foizni, bank kreditlari 7,1 foizni, davlat byudjeti 2,9 foizni tashkil etdi.

Tadqiqot natijalari investitsiyalar hajmini belgilovchi asosiy omil bu bandlik ekanligini koʻrsatdi. Bandlikning yuqori elastikligi (19,22) bir necha sabablarga bogʻliq. Birinchidan, ish bilan band aholi soni koʻp boʻlgan hududlarda isteʼmol talabi yuqori boʻladi. Bu esa yangi korxonalar ochishni ragʻbatlantiradi. Ikkinchidan, bandlik darajasi hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganlik koʻrsatkichi sifatida investorlar uchun signal vazifasini oʻtaydi.

Korxonalar sonining investitsiyalarga taʼsiri kichikroq (0,10 elastiklik). Buning sababi, yangi korxonalarning aksariyati kichik biznes subyektlari boʻlib, ularning investitsion imkoniyatlari cheklangan [14]. Aholi daromadlarining taʼsiri esa eng kichik (0,04 elastiklik). Bu daromad darajasining nisbatan pastligi bilan izohlanadi.

Xorijiy investitsiyalar ulushining oshishi ikki tomonlama xususiyatga ega. Bir tomondan, bu yangi texnologiyalar va boshqaruv tajribasini olib keladi. Ikkinchi tomondan, xorijiy kapitalga qaramlik milliy iqtisodiy xavfsizlikka salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin. Shu sababli mahalliy investitsion resurslarni ragʻbatlantirish muhim.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida 15 yillik vaqt qatorining nisbatan qisqaligini va faqat bitta hududning oʻrganilganligini koʻrsatish mumkin. Kelgusida barcha viloyatlarni qamrab oluvchi panel maʼlumotlar tahlilini oʻtkazish tavsiya etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelingan:

- Namangan viloyatida investitsiyalar hajmi va bandlik oʻrtasida kuchli ijobiy bogʻliqlik mavjud ($r = 0,958$). Bandlikning oshishi investitsiyalarni sezilarli darajada oshiradi.

- Ishlab chiqilgan ekonometrik model investitsiyalar hajmining 98 foizini tushuntira oladi va prognozlash uchun ishonchli vositadir.

- 2030-yilga borib asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 222,4 trillion soʻmga yetishi kutilmoqda. Bu 2020-yilga nisbatan 3,2 baravar koʻp.

- Xorijiy investitsiyalarning yuqori ulushi (65,8 foiz) mahalliy investitsion resurslarni faollashtirish zarurligini koʻrsatadi.

Quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

– Bandlikni oshirish dasturlarini investitsiya loyihalari bilan bog‘lash kerak. Har bir yirik loyiha qoshida kasb-hunar o‘qitish markazlari tashkil etilsa, bandlikka ta’sir kuchayadi.

– Kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun imtiyozli kredit liniyalari kengaytirilsin. Xususan, yangi tashkil etilayotgan korxonalarga birinchi 3 yilda soliq imtiyozlari berilishi mumkin.

– Viloyat hokimligi tomonidan tasdiqlangan baholash algoritmi asosida investitsiya loyihalarini tanlash tizimi boshqa viloyatlarga ham tatbiq etilsin.

– Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bilan birga, mahalliy investorlarning ulushini oshirish uchun "Mahalliy investorlarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi" tashkil etilsin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

2. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabr O‘RQ-598-son “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-4664142>

3. Anselin L. Spatial Econometrics // A Companion to Theoretical Econometrics. 2003. Pp. 310-330.

4. Baker S.R., Bloom N., Davis S.J. Measuring Economic Policy Uncertainty // Quarterly Journal of Economics. 2016. Vol. 131(4). Pp. 1593-1636.

5. Rouyendegh B.D., Erol S. Selecting the Best Project Using the Fuzzy ELECTRE Method // Mathematical Problems in Engineering. 2012. Article ID 790142.

6. Khudyakova T., Shmidt A. The Impact of Crisis on the Performance Indicator of Russian Enterprises // International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts. 2018. Pp. 741-748.

7. Salimov B.T., Yusupov M.S., Salimov B.B. Mikroiqtisodiyot. Toshkent: Iqtisodiyot. 2019. 366 b.

8. Ходиев Б.Ю., Ишназарова И. Эконометрика. Toshkent: Fan va texnologiya. 2007. 612 b.

9. Zakharov N. Does Corruption Hinder Investment? Evidence from Russian Regions // European Journal of Political Economy. 2019. Vol. 56. Pp. 39-61.

10. Abduralmonova G.Q. Hududlarning investitsion jozibadorligini oshirish omillari // Iqtisodiyot va moliya. 2023. №8. 23-35 b.

11. Qulmatov A.A. Investitsion loyihalarni baholashning zamonaviy usullari // Amaliy ekonometrika. 2022. №11. 12-27 b.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston raqamlarda. Toshkent. 2024.
13. Namangan viloyati statistika boshqarmasi. Namangan viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Namangan. 2024.
14. Wooldridge J.M. Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data. MIT Press. 2010. 1096 p.

TO'LOVLAR TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHGA DOIR XALQARO AMALIYOTNI O'ZBEKISTONDA QO'LLASH IMKONIYATLARI

Tangirqulov G'ulom Baxtiyorovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: tangrikulov555g@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada to'lov tizimlarini rivojlantirishning xalqaro tajribasi va ularni O'zbekiston milliy iqtisodiyotiga tatbiq etish istiqbollari tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida Yevropa Ittifoqining "Ochiq banking" (Open Banking) modeli, Hindiston va Braziliyaning tezkor to'lov tizimlari tahlil qilinib, mahalliy bozor uchun eng maqbul yechimlar taklif etilgan. Maqolada raqamli so'm (CBDC) va yagona QR-standartlarini joriy etishning iqtisodiy samaradorligi, yashirin iqtisodiyotni qisqartirishdagi roli hamda kiberxavfsizlik masalalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: to'lov tizimlari, Ochiq banking, raqamli so'm, fintex, tezkor to'lovlar, tranzaksiya, milliy iqtisodiyot, innovatsiya, ISO 20022, kiberxavfsizlik.

Аннотация

В данной статье исследуется международный опыт развития платежных систем и перспективы их внедрения в национальную экономику Узбекистана. В ходе исследования проанализированы модель «Открытого банкинга» (Open Banking) Европейского Союза, системы мгновенных платежей Индии и Бразилии, а также предложены наиболее оптимальные решения для местного рынка. Кроме того, в статье научно обоснована экономическая эффективность внедрения цифрового сума (CBDC) и единых QR-стандартов, их роль в сокращении теневой экономики и вопросы кибербезопасности.

Ключевые слова: платежные системы, Открытый бантинг, цифровой сум, финтех, мгновенные платежи, транзакция, национальная экономика, инновации, ISO 20022, кибербезопасность.

Abstract

This article explores international experience in the development of payment systems and the prospects for their implementation in the national economy of Uzbekistan. The study analyzes the European Union's "Open Banking" model, and the instant payment systems of India and Brazil, proposing the most optimal solutions for the local market. Furthermore, the article scientifically substantiates the economic efficiency of introducing the digital sum (CBDC) and unified QR standards, their role in reducing the shadow economy, and cybersecurity issues.

Keywords: payment systems, Open Banking, digital sum, fintech, instant payments, transaction, national economy, innovation, ISO 20022, cybersecurity.

KIRISH

Globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida iqtisodiy taraqqiyotning sur'ati bevosita moliyaviy operatsiyalarning tezligi, xavfsizligi va ochiqligiga bog'liq bo'lib qolmoqda. To'lov tizimlarini takomillashtirish nafaqat bank sohasini modernizatsiya

qilish, balki mamlakatning raqamli iqtisodiyotga o'tish strategiyasining fundamental asosidir. O'zbekiston so'nggi yillarda moliyaviy texnologiyalar va naqd pulsiz hisob-kitoblar ko'lamini kengaytirish borasida sezilarli yutuqlarga erishgan bo'lsada, jahon bozori bilan to'laonli integratsiyalashuv va "yashirin iqtisodiyot" ulushini kamaytirish vazifalari xalqaro tajribani chuqur tahlil qilishni taqozo etmoqda.

Global miqyosda to'lov tizimlari transchegaraviy o'tkazmalar, blokcheyn texnologiyalari va markaziy banklarning raqamli valyutalari (CBDC) kabi mutlaqo yangi bosqichga qadam qo'ymoqda. Rivojlangan davlatlar va tez o'sib borayotgan iqtisodiyotlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, to'lov infratuzilmasini ilg'or standartlar asosida yangilash moliyaviy inklyuzivlikni oshirish va aholining barcha qatlamlari uchun zamonaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini yaratishning eng samarali yo'lidir. Bu jarayonda innovatsion moliyaviy vositalarni joriy etish bilan bir qatorda, ularning huquqiy asoslarini mustahkamlash va kiberxavfsizlikni ta'minlanish masalalari ham ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolada xalqaro amaliyotdagi eng muvaffaqiyatli to'lov modellari, xususan, "Ochiq banking" konsepsiyasi, tezkor to'lovlar tizimlari va raqamli identifikatsiya vositalari tahlil qilinadi. Ushbu ilg'or yechimlarni O'zbekistonning milliy iqtisodiy muhitiga moslashtirish imkoniyatlari, mavjud to'siqlar va kutilayotgan natijalar atroflicha yoritiladi. To'lovlar tizimini takomillashtirish bo'yicha xalqaro tajribaning tatbiq etilishi mamlakatimiz moliyaviy mustaqilligini oshirish va mintaqaviy moliyaviy xabga aylanish yo'lidagi strategik qadam sifatida baholanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

To'lov tizimlarini takomillashtirish va raqamli moliyaviy infratuzilmani rivojlantirish masalalari xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda hamda moliyaviy institutlar tadqiqotlarida ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida o'rganilgan. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda to'lov tizimlarining iqtisodiy o'sish, moliyaviy barqarorlik va raqamli iqtisodiyot rivojiga ta'siri alohida ta'kidlanadi [5]; [8].

Xalqaro hisob-kitoblar banki (BIS) tadqiqotlarida zamonaviy to'lov tizimlari samaradorlik, xavfsizlik va ommaboplik tamoyillari asosida baholanishi qayd etilgan. Ushbu yondashuv markaziy banklarning raqamli valyutalari (CBDC), tezkor to'lov platformalari va transchegaraviy hisob-kitoblarni optimallashtirish bilan bog'liq mexanizmlarning iqtisodiy ahamiyatini ochib beradi [5]. Xalqaro valyuta jamg'armasi (IMF) hisobotlarida esa fintex texnologiyalari moliyaviy xizmatlarning tezkorligini oshirish, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish va moliyaviy inklyuzivlikni kengaytirishning muhim omili sifatida talqin qilinadi [8].

Raqamli bank xizmatlari va Open Banking konsepsiyasi X. Vives hamda boshqa xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan keng tadqiq qilingan. Ularning ilmiy qarashlariga ko'ra, bank tizimida ochiq API standartlarining joriy etilishi moliyaviy xizmatlar bozorida raqobatni kuchaytiradi, fintex kompaniyalari faoliyatini rivojlantiradi va mijozlarga individual xizmat ko'rsatish sifatini oshiradi [7]. Shu bilan birga, ochiq banking modeli ma'lumotlar almashinuvi orqali kreditlash va to'lov xizmatlarini avtomatlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Moliyaviy inklyuzivlik va raqamli to'lovlarning aholi farovonligiga ta'siri

Demirguc-Kunt va hammualliflarning tadqiqotlarida chuqur tahlil qilingan. “Global Findex” ma’lumotlariga asoslangan ilmiy ishlarda mobil to’lovlar, QR texnologiyalar va elektron hamyonlar moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiruvchi asosiy vosita sifatida baholangan [6]. Ayniqsa, Hindistonning UPI va Braziliyaning PIX tizimlari misolida tezkor to’lov platformalari kichik biznes subyektlari uchun xarajatlarni kamaytirishi va iqtisodiy faollikni oshirishi asoslab berilgan.

Mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan ham O‘zbekiston to’lov tizimini rivojlantirish masalalari ilmiy jihatdan o‘rganilgan. Sh. Abdullaeva bank tizimini modernizatsiya qilish, elektron to’lovlar xavfsizligini ta’minlash va moliyaviy xizmatlar sifatini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratgan [3]. B. Berdiyarov esa milliy to’lov tizimlarini raqamlashtirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va to’lov infratuzilmasini xalqaro standartlarga moslashtirishning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilgan [4].

Raqamli iqtisodiyot va moliyaviy boshqaruv bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda A. Shernaevning tadqiqotlari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Muallif moliyaviy rejalashtirish, ichki nazorat va risklarni boshqarish tizimlarini takomillashtirish bo‘yicha metodologik yondashuvlarni ishlab chiqqan [9]; [10]. Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy menejment samaradorligini oshirish, davlat qarzini boshqarish va moliyaviy risklarni baholashning xorijiy tajribasi bilan bog‘liq masalalar ilmiy asosda tahlil qilingan [11]; [12]; [13]; [14].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini tizimli tahlil, qiyosiy-huquqiy o‘rganish va iqtisodiy-statistik kuzatish usullari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida xalqaro to’lov standartlarini O‘zbekiston moliyaviy muhitiga moslashtirish imkoniyatlarini xolis baholash maqsadida quyidagi ilmiy yondashuvlardan foydalanilgan.

Tizimli va mantiqiy tahlil. To’lov tizimlari murakkab va ko‘p qirrali mexanizm bo‘lganligi sababli, ushbu metod yordamida tizimning tarkibiy qismlari, ya’ni tijorat banklari, to’lov tashkilotlari, Markaziy bank va iste’molchilar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik o‘rganildi. Mantiqiy tahlil orqali xalqaro tajribadagi muvaffaqiyatli omillar va ularning milliy iqtisodiyotga transformatsiya qilinish bosqichlari izchillik bilan asoslab berildi. Bu yondashuv to’lov zanjiridagi har bir ishtirokchining rolini aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Qiyosiy tahlil. Ushbu metod tadqiqotning asosiy ustunlaridan biri bo‘lib, unda rivojlangan davlatlarning to’lov modellari, xususan, Yevropa Ittifoqining ma’lumotlar almashinuvi tizimi hamda Hindiston va Braziliyaning tezkor to’lov platformalari O‘zbekistonning amaldagi infratuzilmasi bilan qiyoslandi. Qiyosiy tahlil natijasida mahalliy bozor uchun eng maqbul bo‘lgan strategik yechimlar va texnologik modellar konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Iqtisodiy-statistik metodlar. Tadqiqot davomida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy hisobotlari, elektron to’lovlar aylanmasi, naqd pulsiz hisob-kitoblar dinamikasi va bank kartalaridan foydalanish ko‘rsatkichlari tahlil

qilindi. Statistik ma'lumotlarni qayta ishlash orqali to'lov tizimlaridagi o'sish tendensiyalari va mavjud texnologik uzilishlar aniqlandi. Bu raqamli ko'rsatkichlar nazariy xulosalarning amaliy isboti sifatida xizmat qiladi.

Induksiya va deduksiya. Deduktiv yondashuv asosida to'lov tizimlarini rivojlantirishning umumiy global tamoyillaridan kelib chiqib, O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlari, jumladan, aholi demografiyasi, internet qamrovi va moliyaviy savodxonlik darajasi uchun xususiy yechimlar ishlab chiqildi. Induksiya metodi orqali esa alohida tijorat banklaridagi muvaffaqiyatli fintex loyihalari umumlashtirilib, milliy miqyosda tatbiq etish bo'yicha xulosalar shakllantirildi.

Me'yoriy-huquqiy tahlil. To'lov tizimlari faoliyatini tartibga soluvchi milliy qonunchilik bazasi, xususan, tegishli qonunlar va me'yoriy hujjatlar xalqaro standartlar bilan muvofiqligi jihatidan ko'rib chiqildi. Bu huquqiy bo'shliqlarni aniqlash va tizimni takomillashtirish bo'yicha qonunchilikka takliflar kiritish imkonini berdi. Ushbu metodologik majmua tadqiqotning ilmiy asoslanganligini, ma'lumotlarning ishonchliligini va ishlab chiqilgan takliflarning amaliy ahamiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston to'lov tizimining hozirgi holati va xalqaro amaliyotni tatbiq etish imkoniyatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, mamlakatda raqamli moliyaviy xizmatlarning o'sish sur'ati yuqori, biroq tizimli modernizatsiya qilinishi kerak bo'lgan muhim bo'g'inlar mavjud. Olib borilgan tadqiqot natijalari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha shakllantirildi.

To'lov infratuzilmasining dinamik tahlili O'zbekistonda naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmi keskin ortdi. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, muomaladagi bank kartalari soni va o'rnatilgan to'lov terminallari miqdori barqaror o'sish tendensiyasiga ega. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatdiki, tranzaksiyalarning asosiy qismi hali ham mablag'larni kartadan kartaga o'tkazish (P2P) va naqd pul yechish amaliyotlariga to'g'ri kelmoqda. Bu esa xizmatlar va tovarlar uchun bevosita to'lov qilish (P2B) tizimini xalqaro andozalar asosida rag'batlantirish zarurligini anglatadi.

Xalqaro tajribadagi QR-online va NFC texnologiyalarining integratsiyalashuvi tahlili shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda to'lov tashkilotlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning (interoperability) pastligi mijozlar uchun noqulayliklar tug'dirmoqda. Ya'ni, bir to'lov tizimiga tegishli QR-kodni boshqa tizim ilovasi orqali o'qish imkoniyati cheklangan. Natijada, chakana savdo nuqtalarida bir nechta terminal va kodlar to'planib qolgan.

Xalqaro yechimlarni tatbiq etish natijalari. Tadqiqot davomida Yevropaning Open Banking modeli tahlil qilinganda, ushbu tizimning joriy etilishi banklararo raqobatni 25-30 foizga oshirishi mumkinligi aniqlandi. Ma'lumotlarning ochiqligi fintex kompaniyalariga mijozlarning kredit tarixi va to'lov qobiliyatini real vaqtda baholash imkonini beradi, bu esa mikroqarzlar va bo'lib to'lash (BNPL) xizmatlarining tannarxini tushiradi.

Hindistonning UPI modelini O'zbekiston sharoitiga moslashtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, yagona davlat to'lov interfeysining yaratilishi kichik biznes va o'zini-o'zi

band qilgan fuqarolar uchun tranzaksiya xarajatlarini kamida ikki baravarga qisqartiradi. Bu model har qanday bank hisob raqamini yagona identifikator (telefon raqami yoki virtual manzil) orqali boshqarish imkonini berib, bank kartalariga boʻlgan bogʻliqlikni kamaytiradi.

Tizimli toʻsiqlar va ularni bartaraf etish yoʻllari. Tahlillar jarayonida toʻlov tizimini rivojlantirishga toʻsquinlik qilayotgan asosiy omillar sifatida raqamli savodxonlikning yetarli emasligi va kiberxavfsizlik boʻyicha xavotirlar aniqlandi. Xalqaro amaliyotdagi koʻp bosqichli biometrik identifikatsiya tizimining joriy etilishi firibgarlik holatlarini kamaytirishga va aholining tizimga boʻlgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Markaziy bank tomonidan raqamli soʻm (CBDC) loyihasining ishga tushirilishi boʻyicha oʻtkazilgan tahliliy natijalar shuni koʻrsatdiki, bu tizim davlat xaridlari va ijtimoiy toʻlovlarning shaffofligini 100 foizga taʼminlaydi. Raqamli valyutaning "markirovka qilish" xususiyati mablagʻlarning faqat belgilangan maqsadlar uchun sarflanishini kafolatlaydi.

Iqtisodiy samaradorlikni baholash. Xalqaro tajribani qoʻllash orqali toʻlov tizimini takomillashtirish iqtisodiyot uchun quyidagi natijalarni beradi:

- Toʻlov zanjiridagi vositachilik komissiyalarining 0.5-1 foizgacha kamayishi;
- Naqd pulsiz aylanma hajmining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ortishi hisobiga "yashirin iqtisodiyot"ning kamayishi;
- Transchegaraviy oʻtkazmalar vaqtining bir necha kundan bir necha soniyagacha qisqarishi.

Tahlil natijalari Oʻzbekiston uchun texnik infratuzilmani yangilash bilan bir qatorda, institutsional va huquqiy islohotlarni xalqaro standartlarga (masalan, ISO 20022) muvofiqlashtirish oʻta muhim ekanligini tasdiqladi. Bu mamlakat moliyaviy tizimining global moliyaviy oqimlarga integratsiyalashuvi uchun asosiy kalit hisoblanadi.

1-jadval

Toʻlov tizimlarini transformatsiya qilishning xalqaro modellari va Oʻzbekiston uchun kutilayotgan samaradorlik koʻrsatkichlari.¹

Yoʻnalish	Xalqaro yetakchi modellar	Asosiy texnologik yechimi	Oʻzbekistonda qoʻllash imkoniyatlari va samarasi
Ochiq banking (Open Banking)	Buyuk Britaniya va Yel (PSD2 direktivasi)	Yagona standartlashgan API protokollari	Banklararo raqobatni kuchaytiradi, fintex startaplari uchun yoʻl ochadi va xizmatlar tannarxini pasaytiradi.
Tezkor toʻlovlar (Instant Payments)	Hindiston (UPI), Braziliya (PIX)	Bir zumda (24/7/365) hisobvaraqlar-aro oʻtkazmalar	Kartadan kartaga (P2P) bogʻliqlikni kamaytiradi, kichik biznes uchun tranzaksiya xarajatlarini 2-3 baravarga qisqartiradi.

¹ Muallif tomonidan Xalqaro hisob-kitoblar banki (BIS), Xalqaro valyuta jamgʻarmasi (IMF) hisobotlari va Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024-2025 yillardagi strategik yoʻnalishlari asosida ishlab chiqilgan.

Yo'nalish	Xalqaro yetakchi modellar	Asosiy texnologik yechimi	O'zbekistonda qo'llash imkoniyatlari va samarasi
Yagona QR-standartlari	Singapur (SGQR), Tailand (Thai QR)	Ko'p qatlamli universal QR-kodlar	Savdo nuqtalaridagi terminallar sonini kamaytiradi, barcha to'lov ilovalari o'rtasida to'liq integratsiyani ta'minlaydi.
Markaziy bank raqamli valyutasi (CBDC)	Xitoy (e-CNY), Nigeriya (eNaira)	Blokcheyn va smart-kontraktlar texnologiyasi	Byudjet mablag'larining maqsadli sarflanishi ustidan nazorat o'rnatadi, oflayn to'lovlarni amalga oshirish imkonini beradi.
Kiberxavfsizlik va Anti-fraud	AQSh va Yevropaning yirik bank tizimlari	Sun'iy intellekt va biometrik identifikatsiya	Firibgarlik tranzaksiyalarini real vaqtda aniqlaydi, aholining raqamli to'lovlarga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi.
Transchegaraviy integratsiya	ASEAN mamlakatlari to'lov tarmog'i	To'lov tizimlarining o'zaro bog'lanishi (Interoperability)	Tashqi savdo va pul o'tkazmalarida vositachi banklarni qisqartiradi, komissiyalarni minimallashtiradi.

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, jahon to'lov tizimlarining rivojlanish tendensiyasi markazlashtirilgan bank tizimidan desentralizatsiyalashgan fintex ekotizimlariga o'tish bilan xarakterlanadi. Xususan, Yevropaning "Open Banking" modeli va Osiyoning tezkor to'lov interfeyslari (UPI, PIX) o'rtasidagi qiyos shuni anglatadiki, O'zbekiston uchun faqatgina texnik yechimlarni emas, balki institutsional islohotlarni tatbiq etish ustuvor vazifadir.

Iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan: Jadvaldagi "Tezkor to'lovlar" va "Yagona QR-standartlari" yo'nalishlarining integratsiyasi kichik biznes uchun tranzaksiya xarajatlarini kamaytirishning asosiy drayveri hisoblanadi. Hozirgi kunda O'zbekistondagi to'lov tizimlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning (interoperability) pastligi savdo nuqtalarida qo'shimcha xarajatlarni keltirib chiqarmoqda. Jadvalda taklif etilgan Singapur (SGQR) tajribasining joriy etilishi chakana savdoda naqd pulsiz hisob-kitoblar ulushini kamida 20-25 foizga oshirishi prognoz qilinmoqda.

Xavfsizlik va shaffoflik masalalari: Raqamli so'm (CBDC) va kiberxavfsizlik bo'yicha xalqaro yechimlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, blokcheyn texnologiyasining joriy etilishi "yashirin iqtisodiyot"ga qarshi kurashda eng samarali vositadir. Jadvalda qayd etilgan smart-kontraktlar tizimi byudjet mablag'larining maqsadli ishlatilishini inson omilisiz nazorat qilish imkonini beradi. Bu esa ijtimoiy to'lovlar va davlat xaridlari tizimida korrupsion xavflarni minimallashtirishga xizmat qiladi.

Strategik integratsiya: Transchegaraviy to'lovlarning ASEAN modeli asosida integratsiyalanishi O'zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasidagi moliyaviy xabga aylanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu nafaqat tashqi savdo aylanmasini tezlashtiradi, balki tashqi pul o'tkazmalari tizimida vositachi banklarga to'lanadigan yillik millionlab dollarlik komissiyalarni mamlakat ichida saqlab qolish imkonini beradi.

1-jadvalda taqdim etilgan xalqaro modellarning O‘zbekiston iqtisodiy muhitiga moslashtirilishi milliy to‘lov tizimining raqobatbardoshligini oshirish bilan bir qatorda, aholi va biznes subyektlari uchun moliyaviy xizmatlar ommabopligini yangi sifat bosqichiga olib chiqadi.

2-jadvalda keltirilgan O‘zbekiston to‘lov tizimlarining evolyutsion rivojlanish bosqichlari mamlakat moliyaviy sektorining sifat jihatidan transformatsiyalanishini yaqqol ifodalaydi. Ushbu xronologik majmua asosida quyidagi ilmiy va iqtisodiy tahlillarni shakllantirish mumkin:

Rivojlanish dinamikasi va institutsional o‘zgarishlar. Jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston to‘lov tizimi monopol-yopiq tizimdan ochiq-raqobatbardosh ekotizimga o‘tishning murakkab yo‘lini bosib o‘tdi. 2010-2017 yillardagi “Shakllanish davri”da asosiy e‘tibor naqd pul muomalasini nazorat qilish va bazaviy infratuzilmani yaratishga qaratilgan bo‘lsa, 2018 yildan keyingi liberallashtirish jarayoni xalqaro standartlarni (ISO 20022) qabul qilish tezligini keskin oshirdi. Ikkinchi bosqichda Humo tizimining tashkil etilishi bozorda sog‘lom raqobatni yuzaga keltirdi va bu xalqaro tajribada "dualistik bozor modeli" sifatida baholanadi.

2-jadval

O‘zbekiston to‘lov tizimlarining rivojlanish bosqichlari va 2030-yilgacha bo‘lgan prognoz ko‘rsatkichlari tahlili¹

Yillar	Rivojlanish bosqichi	Asosiy natijalar va o‘zgarishlar	Xalqaro tajribaning tatbiq etilishi
2010-2017	Shakllanish davri	Uzcard milliy tizimining monopoliyasi, naqd pul yechishdagi cheklovlar.	An’anaviy bank kartalari va terminallar tizimining joriy etilishi.
2018-2021	Liberallashtirish va raqobat	Humo to‘lov tizimining tashkil etilishi, valyuta bozorining ochilishi, QR-onlayn joriy etilishi.	“To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi (ISO standartiga moslashish).
2022-2025	Raqamli transformatsiya (Joriy bosqich)	To‘lov tashkilotlarining (Payme, Click va h.k.) banklar bilan integratsiyasi, Humo va Uzcard terminallarining o‘zaro bog‘lanishi.	Apple Pay va Google Pay tizimlarining kirib kelishi, Open Banking bo‘yicha ilk loyihalar.
2026-2028	Innovatsion kengayish (Prognoz)	Raqamli so‘mning (CBDC) to‘liq muomalaga kirishi, universal milliy QR-standartning joriy etilishi.	Markaziy banklarning raqamli valyutalari bo‘yicha global trendlarga integratsiyalashuv.
2029-2030	To‘liq integratsiya (Strategik maqsad)	Iqtisodiyotda naqd pul ulushining minimal darajaga tushishi, mintaqaviy transchegaraviy to‘lovlar xabiga aylanish.	"Raqamli O‘zbekiston - 2030" strategiyasi doirasida jahonning yetakchi moliyaviy tizimlari bilan to‘liq muvofiqlik.

Texnologik transformatsiya va integratsiya samarasi. Joriy (2022-2025 yillar)

¹ Muallif tomonidan "Raqamli O‘zbekiston - 2030" strategiyasi va Markaziy bankning istiqbolli rivojlanish ko‘rsatkichlari asosida tuzilgan.

bosqichning o'ziga xos xususiyati shundaki, to'lov tizimlari faqat banklarning mahsuloti bo'lmay, balki fintex tashkilotlari bilan chambarchas bog'langan murakkab platformaga aylandi. Jadvalda qayd etilgan terminallarning o'zaro integratsiyalashuvi (Humo va Uzcard) xalqaro amaliyotdagi Interoperability (o'zaro muvofiqlik) tamoyilining milliy darajadagi muvaffaqiyatli ijrosidir. Bu esa iste'molchilar uchun to'lov vositasini tanlash erkinligini ta'minladi va tranzaksiyalar xavfsizligini oshirdi.

Prognoz ko'rsatkichlari va strategik istiqbollar. 2026-2030 yillarga oid prognozlar O'zbekistonning "Aqlli to'lovlar" (Smart Payments) davriga kirishini anglatadi. Jadvalda aks etgan Raqamli so'm (CBDC) loyihasi nafaqat to'lov vositasi, balki davlat moliyaviy nazoratining yuqori texnologik quroli sifatida talqin qilinadi. Prognoz qilinayotgan "To'liq integratsiya" bosqichida O'zbekiston to'lov tizimi Markaziy Osiyo mintaqasi uchun "moliyaviy ko'priq" vazifasini bajarishi kutilmoqda. Bu esa iqtisodiyotda naqd pul ulushini minimallashtirish orqali yalpi ichki mahsulotning shaffofligini 30-40 foizga oshirish imkonini beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy xulosa. Ushbu xronologik tahlilning eng muhim xulosasi shundan iboratki, to'lov tizimlarini takomillashtirish jarayonida davlatning roli boshqaruvchidan tartibga soluvchi (regulyator) va innovatsiyalar uchun sharoit yaratuvchi (enabler) rolga o'zgarib bormoqda. Bu xalqaro ilg'or tajribaning eng muhim elementi bo'lib, mamlakatning raqamli suverenitetini mustahkamlashga va moliyaviy xizmatlarning har bir fuqaro uchun ommabopligini ta'minlashga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqot va xalqaro tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston to'lov tizimini modernizatsiya qilish mamlakatning global moliyaviy makonga integratsiyalashuvi va raqamli iqtisodiyot barqarorligini ta'minlashning bosh omilidir. O'tkazilgan izlanishlar asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi va tegishli takliflar ishlab chiqildi.

Xalqaro amaliyot tahlili shuni tasdiqladiki, to'lov tizimlarining samaradorligi faqat texnologik yangilikka emas, balki tizim ishtirokchilari o'rtasidagi ma'lumotlar almashinuvi va sog'lom raqobat muhitiga bog'liq. Yevropaning Ochiq banking modeli va Osiyoning tezkor to'lov interfeyslari tranzaksiya xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirish hamda moliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirish imkonini beradi.

O'zbekiston to'lov bozorida infratuzilma shakllangan bo'lsa-da, tizimlar o'rtasidagi integratsiyaning yetarli emasligi va naqd pulsiz to'lovlardagi vositachilik haqlarining yuqoriligi asosiy to'siq bo'lib qolmoqda. Firibgarlik holatlarining ko'payishi aholining raqamli vositalarga bo'lgan ishonchiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. To'lov tizimini takomillashtirish nafaqat iqtisodiy foyda, balki yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish orqali davlat byudjeti daromadlarini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolarni bartaraf etish va xalqaro tajribani samarali tatbiq etish maqsadida quyidagilar taklif etiladi:

Milliy Ochiq banking (Open Banking) standartini joriy etish. Markaziy bank tomonidan tijorat banklari va fintex kompaniyalari o'rtasida xavfsiz ma'lumot almashinuvini ta'minlovchi yagona API standartlarini ishlab chiqish lozim. Bu

mijozlarga bir vaqtning o'zida bir nechta bank hisobvaraqlarini yagona ilova orqali boshqarish va eng maqbul moliyaviy mahsulotlarni tanlash imkonini beradi.

Yagona universal QR-kod tizimini yaratish. To'lov tashkilotlarining tarqoq QR-kodlari o'rtasida to'liq integratsiyani (interoperability) ta'minlash zarur. Xalqaro tajriba asosida yaratiladigan yagona milliy QR-standart tadbirkorlarga qaysi to'lov tizimidan foydalanishdan qat'i nazar, barcha turdagi elektron hamyon va bank ilovalaridan to'lovlarni qabul qilish imkonini beradi.

Raqamli so'm (CBDC) loyihasini jadallashtirish. Milliy valyutaning raqamli shaklini muomalaga chiqarish orqali byudjet mablag'larining sarflanishi ustidan blokcheyn asosidagi monitoring tizimini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq. Bu tizim ijtimoiy nafaqalar va davlat subsidiyalarining manzilli yetib borishini 100 foiz ta'minlaydi.

Kiberxavfsizlik va firibgarlikka qarshi markazlashtirilgan tizimni tashkil etish. Xalqaro amaliyotdagi Anti-fraud tizimlarini milliy darajada birlashtirish, shubhali tranzaksiyalarni real vaqt rejimida to'xtatish va tijorat banklari o'rtasida firibgarlar haqida tezkor ma'lumot almashinuvini yo'lga qo'yish lozim. Ko'p bosqichli biometrik identifikatsiya usullarini barcha to'lov ilovalari uchun majburiy standart sifatida kiritish zarur.

Transchegaraviy to'lovlarni soddalashtirish. Milliy to'lov operatorlarini qo'shni davlatlar va yirik xalqaro to'lov tizimlari bilan to'g'ridan-to'g'ri (vositachi banklarsiz) integratsiya qilish orqali pul o'tkazmalari va eksport amaliyotlari uchun komissiya to'lovlarni pasaytirish choralari ko'rish lozim.

Ushbu takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi O'zbekistonning to'lov tizimini zamon talablariga muvofiqlashtirish, moliyaviy shaffoflikni ta'minlash va raqamli iqtisodiyotning jadal o'sishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 1-noyabr O'RQ-578-son "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/ru/docs/-4575786>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabr PF-6079-son "“Raqamli O'zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-5030957>
3. Abdullaeva Sh.Z. Bank ishi. Darslik. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2017. - 512-530 b.
4. Berdiyarov B.T. O'zbekistonda raqamli to'lov tizimlarini rivojlantirish va innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish masalalari. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali, 2022. №3, 114-125 b.
5. Bank for International Settlements (BIS). Central Bank Digital Currencies: Foundational Principles and Core Features. - Basel: BIS Publications, 2020. - pp. 15-32.
6. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Ansar, S. The Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution. - Washington, DC: World Bank Group, 2018. - pp. 42-68.
7. Vives, X. Digital Disruption in Banking. // Annual Review of Financial

Economics, 2019. Vol. 11, pp. 127-151.

8. International Monetary Fund (IMF). Fintech and the Future of Payments: A Taxonomy and a Toolkit. - Washington: IMF Working Papers, 2021. - pp. 8-24.

9. Shernaev, A. A. "General methodological bases of tax planning in enterprises." International Journal of Economics, Commerce and Management United Kingdom ISSN 2348 0386 8.4 (2020): 357.

10. Shernaev, A. A. "Principles and methods of organization of the internal tax control system in joint stock company." International Journal of Economics, Business and Management Studies-ISSN (2021): 2347-4378.

11. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida moliyaviy menejmentni tashkil etish samaradorligini oshirish masalalari." Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) Special Issue 2 (2022): 391-396.

12. Shernayev, Akbar Aqmirzayevich. "O'zbekistonda davlat tashqi qarzini samarali boshqarish." Science and Education 4.6 (2023): 860-867.

13. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Aksiyadorlik jamiyatlarida soliqlarni rejalashtirishga tizimli yondoshuvni shakllantirishning nazariy asoslari." Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting 4.10 (2024): 274-281.

14. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Korxonalarda moliyaviy rejalashtirish va moliyaviy risklarni baholashning xorij tajribasi." Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика) 9 (2024): 92-104.

KICHIK BIZNESNI KREDITLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA KORPORATIV BOSHQARUV VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI TAKOMILLASHTIRISH

Norqobilova Nargiza Abdiqodirovna

Toshkent Perfect universiteti,
“Iqtisodiyot va turizm” kafedrası
o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada tijorat banklarida korporativ boshqaruv tizimini raqamlashtirish orqali kichik biznes sub’ektlarini kreditlash samaradorligini oshirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida an’anaviy va raqamli bank modellari qiyosiy tahlil qilinib, boshqaruv jarayonlariga sun’iy intellekt, Big Data va RegTech texnologiyalarini tatbiq etishning iqtisodiy afzalliklari asoslab berilgan. Kreditlash mexanizmida shaffoflikni ta’minlash va operatsion risklarni kamaytirish bo’yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: korporativ boshqaruv, raqamli texnologiyalar, kichik biznes, kreditlash samaradorligi, bank transformatsiyasi, sun’iy intellekt, risk-menejment, RegTech.

Аннотация

В данной статье исследуются вопросы повышения эффективности кредитования субъектов малого бизнеса путем цифровизации системы корпоративного управления в коммерческих банках. В ходе исследования проведен сравнительный анализ традиционных и цифровых банковских моделей, обоснованы экономические преимущества внедрения технологий искусственного интеллекта, Big Data и RegTech в процессы управления. Разработаны научные предложения по обеспечению прозрачности и снижению операционных рисков в механизме кредитования.

Ключевые слова: корпоративное управление, цифровые технологии, малый бизнес, эффективность кредитования, трансформация банка, искусственный интеллект, риск-менеджмент, RegTech.

Abstract

This article examines the issues of improving the efficiency of small business lending by digitalizing the corporate governance system in commercial banks. In the course of the research, a comparative analysis of traditional and digital banking models was conducted, and the economic advantages of implementing Artificial Intelligence, Big Data, and RegTech technologies in management processes were substantiated. Scientific proposals have been developed to ensure transparency and reduce operational risks in the lending mechanism.

Keywords: corporate governance, digital technologies, small business, lending efficiency, bank transformation, artificial intelligence, risk management, RegTech.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlari nafaqat iqtisodiy o‘rishni ta’minlovchi, balki ijtimoiy

barqarorlik va innovatsion taraqqiyotning asosiy negizi bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekistonda kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan isloh qilish, tadbirkorlarning kredit resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilangan. Biroq, kreditlash jarayonining samaradorligi nafaqat ajratilayotgan mablag'lar hajmiga, balki tijorat banklaridagi ichki boshqaruv tizimining sifati va zamonaviy texnologik yechimlarning qay darajada joriy etilganligiga bevosita bog'liqdir.

Raqamli transformatsiya sharoitida tijorat banklarining faoliyati tubdan o'zgarib, an'anaviy bank xizmatlari o'rnini yuqori texnologik platformalar va raqamli ekotizimlar egallamoqda. Bu jarayonda korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish bankning strategik maqsadlariga erishish, risklarni kamaytirish va shaffoflikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Samarali korporativ boshqaruv bankning investitsion jozibadorligini oshirish bilan birga, kichik biznes loyihalarini baholashda xolislik va aniqlikni kafolatlaydi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt, Big Data va blokcheyn kabi raqamli texnologiyalar kreditlash jarayonini tezlashtirish, operatsion xarajatlarni kamaytirish va mijozlarga masofaviy xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Bugungi kunda banklarda korporativ boshqaruv tamoyillarini raqamli instrumentlar bilan sinergetik tarzda integratsiya qilish dolzarb masala hisoblanadi. Kreditlash mexanizmida insoniy omilni kamaytirish, qaror qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish va mijozlarning kredit layoqatini statistik skoring modellari orqali aniqlash bank tizimining barqarorligini ta'minlaydi. Mazkur maqolaning maqsadi - kichik biznesni kreditlash samaradorligini oshirishda korporativ boshqaruv mexanizmlarini raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish yo'llarini ilmiy jihatdan tahlil qilish va amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu yondashuv banklar uchun risklarni boshqarishning samarali tizimini yaratish, tadbirkorlar uchun esa moliyaviy resurslarning ommabopligini oshirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kichik biznes sub'ektlarini kreditlash samaradorligini oshirish va tijorat banklarida korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish masalalari xalqaro va mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda keng tadqiq etilgan. Xususan, bank boshqaruvida shaffoflik, risklarni nazorat qilish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash mexanizmlari J. Sinki hamda P. Rouz tomonidan ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlarda muhim omil sifatida baholangan. Ushbu tadqiqotlarda korporativ boshqaruvning samarali tashkil etilishi kredit portfeli sifati va bankning investitsion jozibadorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi asoslab berilgan [4].

Bank sektorida raqamli transformatsiya va «Bank 4.0» konsepsiyasining shakllanishi Bret King ilmiy qarashlarida batafsil yoritilgan. Muallif bank xizmatlari an'anaviy filial tizimidan raqamli platformalarga o'tishi natijasida boshqaruvning moslashuvchan modeli shakllanishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, raqamli texnologiyalar bank xizmatlarini tezkor, xavfsiz va mijozga yo'naltirilgan tizimga aylantiradi [6]. Ayniqsa, sun'iy intellekt va Big Data texnologiyalarining kreditlash

tizimiga tatbiq etilishi mijozlarning kredit layoqatini tezkor baholash va risklarni prognoz qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Moliyaviy boshqaruv va korporativ qarorlar samaradorligi bo'yicha ilmiy qarashlar Brealey, Myers va Allen tomonidan ishlab chiqilgan korporativ moliya nazariyasida ham o'z aksini topgan. Ularning tadqiqotlarida raqamli boshqaruv instrumentlari bank kapitali samaradorligini oshirish va moliyaviy risklarni optimallashtirishning muhim vositasi sifatida talqin qilingan [7].

Blokcheyn texnologiyalarining moliyaviy tizimdagi o'rnini Tapscott va Tapscott tomonidan chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotchilar blokcheyn tizimi bank operatsiyalarida shaffoflikni ta'minlash, ma'lumotlarni himoyalash va korrupsion xavflarni kamaytirishda yuqori samara berishini asoslaganlar [8]. Ushbu yondashuv tijorat banklarida kreditlash jarayonlarini nazorat qilish va ichki audit tizimini avtomatlashtirish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan ham bank tizimida korporativ boshqaruv va raqamlashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Sh. Abdullaeva tijorat banklarida kuzatuv kengashi faoliyatini takomillashtirish, ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytirish hamda kreditlash jarayonida manfaatlar to'qnashuvini kamaytirish masalalarini tadqiq etgan [4]. M. Xamidulin esa bank tizimida korporativ boshqaruvning institutsional asoslari va uning moliyaviy barqarorlikka ta'sirini ilmiy jihatdan asoslab bergan [5].

Kichik biznesni kreditlashda raqamli texnologiyalarning samaradorligi D. Murodovning ilmiy izlanishlarida keng tahlil qilingan. Tadqiqotlarda masofaviy kreditlash xizmatlari, avtomatlashtirilgan skoring tizimlari va elektron bank xizmatlari kichik biznes sub'ektlari uchun moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishi ko'rsatib berilgan [9].

Moliyaviy menejment va risklarni boshqarish masalalari bo'yicha A. Shernaevning ilmiy ishlari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Muallif korxonalarda moliyaviy rejalashtirish, ichki nazorat va risklarni baholash tizimlarini takomillashtirish bo'yicha metodologik yondashuvlarni ishlab chiqqan [10]; [11]; [12]. Xorijiy tajribalarni tahlil qilish asosida moliyaviy risklarni boshqarish va raqamli iqtisodiyot sharoitida samarali moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini shakllantirish masalalari tadqiq etilgan [13]; [14]; [15].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, deduktiv va induktiv mantiq hamda iqtisodiy-matematik modellashtirish usullari tashkil etadi. Tadqiqot doirasida korporativ boshqaruv sifati va raqamli transformatsiya darajasining kichik biznesni kreditlash samaradorligiga ta'sirini o'rganish uchun majmuaviy tahlil metodlaridan foydalanildi. Eng avvalo, tijorat banklarining korporativ tuzilmasi va undagi raqamli instrumentlarning o'rnini yaxlit bir tizim sifatida ko'rib chiqilib, an'anaviy boshqaruv modellari va zamonaviy innovatsion boshqaruv tizimlarining kichik biznes loyihalarini ko'rib chiqish tezligi va sifatiga ta'siri qiyosiy tahlil qilindi.

Iqtisodiy-statistik guruhlash metodi orqali O'zbekiston tijorat banklarining raqamlashtirish darajasi va kredit portfeli sifati o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash

maqsadida ma'lumotlar qayta ishlandi. Bunda Markaziy bankning ochiq ma'lumotlari va banklarning yillik moliyaviy hisobotlari asosiy baza bo'lib xizmat qildi. Raqamli texnologiyalarga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi va kichik biznesga ajratilgan kreditlar samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni miqdoriy jihatdan baholash uchun korrelyatsion tahlil usullari qo'llanildi. Bu yondashuv qaysi texnologik instrument kichik biznes sektorida eng yuqori iqtisodiy samara berayotganini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot jarayoni bir necha bosqichlarni qamrab oldi. Dastlabki bosqichda korporativ boshqaruv va raqamli iqtisodiyot bo'yicha mavjud nazariy qarashlar hamda xalqaro standartlar o'rganilgan bo'lsa, keyingi bosqichda tijorat banklaridagi kreditlash jarayonlarining biznes-protsess xaritasi tuzildi. Ushbu xarita yordamida tizimdagi insoniy omil, byurokratik to'siqlar va ma'lumotlar yetishmovchiligi bilan bog'liq zaif nuqtalar aniqlandi. Yakuniy bosqichda esa raqamli texnologiyalarni boshqaruv tizimiga integratsiya qilishning optimal modeli ishlab chiqildi va uning iqtisodiy samaradorligi prognoz qilindi. Mazkur metodologiya tadqiqot natijalarining nafaqat nazariy jihatdan asoslanishini, balki bank amaliyotida qo'llash uchun yuqori darajadagi ishonchlikka ega bo'lishini ta'minlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklarining kichik biznesni kreditlash faoliyatida korporativ boshqaruv tizimi va raqamli texnologiyalarning integratsiyalashuvi bank operatsion samaradorligini oshiruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Iqtisodiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy boshqaruv ierarxisiga ega bo'lgan banklarda kredit buyurtmalarini ko'rib chiqish zanjiri murakkab bo'lib, bu qaror qabul qilish vaqtining uzayishiga va mijozlarning yo'qotilishiga olib keladi. Biroq, korporativ boshqaruvda «Agile» metodologiyasining joriy etilishi va qaror qabul qilish vakolatlarining ma'lumotlarga asoslangan algoritmlarga o'tkazilishi bankning moliyaviy natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

1-jadval

Korporativ boshqaruv va raqamli instrumentlarning kreditlash samaradorligiga ta'siri tahlili¹

Ko'rsatkichlar nomi	An'anaviy boshqaruv modeli	Raqamlashtirilgan boshqaruv modeli	Samaradorlik farqi, foizda
Kredit buyurtmasini ko'rib chiqish vaqti	5-10 ish kuni	15-30 daqiqa	98 foiz tezlashish
Kredit ajratishdagi operatsion xarajatlar	Yuqori (inson resursi)	Minimal (avtomatlashgan)	45 foiz kamayish
Riskni baholash aniqligi (prognoz)	70-75 foiz	92-95 foiz	20 foiz o'sish
Bir nafar xodimga to'g'ri keladigan kreditlar soni	Past	Yuqori	300 foiz o'sish

¹ Muallif tomonidan tijorat banklarining faoliyati asosida shakllantirilgan.

Raqamli texnologiyalarning kreditlash mexanizmiga tatbiq etilishi, xususan, Big Data va sun'iy intellekt tizimlari bankka mijozning kredit layoqatini soniyalar ichida aniqlash imkonini bermoqda. Bu jarayonda an'anaviy hujjatbozlikdan voz kechilib, soliq, bojxona va kadastr organlari bilan ma'lumotlarning avtomatik almashinuvi yo'lga qo'yilganligi operatsion xarajatlarni sezilarli darajada kamaytirdi. Statistik ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, raqamli skoring tizimidan foydalanuvchi banklarda kredit portfelining sifati an'anaviy usulda ishlovchi banklarga nisbatan yuqoriroq bo'lib, muammoli kreditlar ulushi (NPL) pastroq darajada saqlanib qolmoqda.

1-jadvalda keltirilgan ko'rsatkichlar tijorat banklarining kreditlash faoliyatida transformatsiya jarayonlari nafaqat texnologik, balki iqtisodiy jihatdan ham yuqori samara berayotganini yaqqol ifodalaydi. Ushbu raqamli qiyoslash asosida kreditlash samaradorligini oshirishning asosiy omillarini quyidagicha tahlil qilish mumkin.

Eng avvalo, kredit buyurtmasini ko'rib chiqish vaqtining 5-10 ish kunidan 15-30 daqiqagacha qisqarishi bank va mijoz o'rtasidagi munosabatlardagi «vaqt to'sig'i»ning butunlay bartaraf etilganini anglatadi. Bunday keskin tezlashish bankning bozordagi raqobatbardoshligini oshirish bilan birga, kichik biznes sub'ektlari uchun aylanma mablag'larning harakat tezligini ta'minlaydi. Vaqt sarfining 98 foizga qisqarishi zahirida korporativ boshqaruvning an'anaviy byurokratik bosqichlaridan avtomatlashgan algoritmik qarorlarga o'tish jarayoni yotadi.

Operatsion xarajatlarning 45 foizga kamayishi bankning moliyaviy barqarorligi uchun strategik ahamiyatga ega. An'anaviy modelda har bir kredit buyurtmasi uchun sarflanadigan inson resursi, qog'ozbozlik va ma'muriy xarajatlar raqamli modelda minimallashtirilgan. Bu bankka o'z xizmatlari tannarxini tushirish va kelajakda kredit foiz stavkalarini optimallashtirish uchun iqtisodiy imkoniyat yaratadi.

Riskni baholash aniqligining 20 foizga ortishi (70-75 foizdan 92-95 foizgacha) bank portfelining sifatini tubdan yaxshilaydi. Inson omili ta'sirida yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatoliklar yoki subektiv yondashuvlar o'rnini Big Data tahlili va sun'iy intellekt egallashi natijasida bankning «muammoli aktivlar» bilan ishlash xarajatlari kamayadi. Bu ko'rsatkich bankning risk-menejment tizimi nafaqat tezkor, balki ancha xavfsiz bo'lib borayotganini ko'rsatadi.

2-jadval

Korporativ boshqaruv tizimiga raqamli texnologiyalarni joriy etishning strategik yo'nalishlari¹

Boshqaruv yo'nalishi	Raqamli yechim (Instrument)	Tatbiq etishdan maqsad	Kutiladigan iqtisodiy samara
Qaror qabul qilish shaffofligi	Blokcheyn va bulutli texnologiyalar	Kredit qo'mitasi qarorlarining o'zgarmasligi va izchilligini ta'minlash.	Korrupsion risklarning 90 foizgacha kamayishi va boshqaruv mas'uliyatining oshishi
Risk-menejment	Sun'iy intellekt va Machine Learning	Mijozning to'lov qobiliyatini xulq-atvor (behavioral) omillari asosida bashorat qilish.	Muammoli kreditlar (NPL) hajmining 1,5-2 barobargacha qisqarishi

¹ Muallif ishlanmasi.

Boshqaruv yoʻnalishi	Raqamli yechim (Instrument)	Tatbiq etishdan maqsad	Kutiladigan iqtisodiy samara
Maʼlumotlar xavfsizligi	Kiberxavfsizlikning koʻp bosqichli tizimlari	Mijozlarning tijorat sirlarini va moliyaviy maʼlumotlarini himoya qilish.	Bankning investitsion jozibadorligi va mijozlar ishonchining ortishi
Ichki nazorat va audit	RegTech (Tartibga solish texnologiyalari)	Meʼyoriy talablar ijrosini avtomatlashtirilgan holda real vaqtda nazorat qilish.	Insoniy omilga bogʻliq xatoliklarning minimallasuvi va audit tezligining oshishi
Mijoz bilan qayta aloqa	CRM va Omnichannel platformalari	Kichik biznes ehtiyojlarini individual tarzda tahlil qilish va takliflar berish.	Mijozlar sodiqligining (loyalty) va kross-sotuvlar hajmining 30 foizga oʻsishi

Bir nafar xodimga toʻgʻri keladigan kreditlar sonining 3 barobarga oshishi mehnat unumdorligining yangi bosqichidir. Bu xodimlarni texnik va rutiniy ishlardan ozod qilib, ularning diqqatini mijozlar bilan yanada murakkab, yuqori qoʻshimcha qiymat yaratuvchi investitsion loyihalar ustida ishlashga yoʻnaltirish imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, jadvaldagi ijobiy siljishlar korporativ boshqaruv va raqamli texnologiyalarning oʻzaro uygʻunligi kichik biznesni kreditlash mexanizmini tubdan sogʻlomlashtirganini tasdiqlaydi.

2-jadvalda keltirilgan strategik yoʻnalishlar tijorat banklarining ichki boshqaruv tizimi qanday qilib raqamli ekotizimga transformatsiya boʻlayotganini va buning kichik biznes uchun amaliy ahamiyatini ochib beradi. Jadval maʼlumotlari asosida ishlab chiqilgan tahliliy xulosalar quyidagilardan iborat:

Birinchidan, boshqaruv shaffofligining taʼminlanishi. Blokcheyn va bulutli texnologiyalarning joriy etilishi bank ichidagi qaror qabul qilish zanjirini «raqamli muhr» bilan taʼminlaydi. Bu tizim kredit qoʻmitasi aʼzolarining masʼuliyatini oshirib, subektiv omillar va korrupsion xavflarni 90 foizgacha kamaytirishi jadvalda oʻz aksini topgan. Bu kichik biznes vakillari uchun kredit olishda «adolatli raqobat» muhitini yaratadi.

Ikkinchidan, risklarni boshqarishda proaktiv yondashuv. Sunʼiy intellekt va Machine Learning instrumentlari bankning risk-menejment falsafasini oʻzgartirmoqda. Endilikda bank mijozning faqatgina moliyaviy hisobotlariga emas, balki uning bozordagi xulq-atvori, toʻlov intizomi va hatto ijtimoiy tarmoqlardagi faolligi kabi «katta maʼlumotlar» (Big Data)ga tayanadi. Bu esa muammoli kreditlar ulushining 1,5-2 barobarga qisqarishiga olib keluvchi asosiy iqtisodiy drayverdir.

Uchinchidan, RegTech orqali nazorat samaradorligi. Jadvalda koʻrsatilgan tartibga solish texnologiyalari bank kuzatuv kengashi va audit xizmati uchun «real vaqt» rejimida monitoring qilish imkonini beradi. Bu bankning qonunchilik talablariga muvofiqligini taʼminlash xarajatlarini kamaytiradi va ichki nazoratning tezkorligini oshiradi. Natijada insoniy xatolar minimallasadi, bu esa bankning umumiy ishonchlilik reytingiga ijobiy taʼsir qiladi.

To'rtinchidan, mijozga yo'naltirilganlik (Customer-centricity). CRM va Omnichannel platformalari bankka har bir kichik biznes sub'ektiga individual yondashish imkonini beradi. Bu shunchaki kredit berish emas, balki mijozning biznes ehtiyojlaridan kelib chiqib «moliyaviy konsalting» xizmatini ko'rsatish demakdir. Jadvalga ko'ra, bunday yondashuv kross-sotuvlarni 30 foizga oshirib, bank va tadbirkor o'rtasidagi uzoq muddatli strategik sheriklikni mustahkamlaydi.

2-jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, korporativ boshqaruvning raqamlashishi bankning ichki xavfsizligini mustahkamlash bilan birga, kichik biznesni moliyalashtirish jarayonini yanada sifatli va barqaror qiladi. Bu esa mamlakat bank-moliya tizimining xalqaro standartlar asosida rivojlanishi uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tijorat banklarida kichik biznes loyihalarini kreditlash samaradorligini oshirish masalalarini tadqiq etish natijasida korporativ boshqaruv tizimini raqamlashtirish bank faoliyatining barqarorligini ta'minlovchi bosh omil ekanligi aniqlandi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar nafaqat texnik vosita, balki bankning strategik qarorlar qabul qilish va risklarni boshqarish sifatini yangi bosqichga olib chiquvchi mexanizmdir. Korporativ boshqaruvning shaffofligi va raqamli ekotizimlarning tezkorligi o'rtasidagi sinergiya kichik biznes sub'ektlari uchun moliyaviy resurslarning ommabopligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari asosida bank tizimi va kichik biznes vakillari uchun quyidagi amaliy taklif va tavsiyalar ilgari suriladi:

- Boshqaruv va qaror qabul qilish tizimini algoritmlashtirish. Bank kredit qo'mitalarining faoliyatiga inson omilini minimallashtiruvchi avtomatik scoring tizimlarini to'liq integratsiya qilish lozim. Bu qaror qabul qilish jarayonidagi subektiv xatolarni kamaytiradi va kredit ajratish tezligini keskin oshiradi.

- RegTech va blokcheyn texnologiyalarini joriy etish. Korporativ boshqaruvda hisobotlarning haqqoniyligini ta'minlash va ichki audit nazoratini kuchaytirish uchun blokcheyn texnologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu bank ichidagi korrupsion risklarni kamaytiradi va xalqaro investorlar oldida bankning shaffoflik reytingini oshiradi.

- Kichik biznes uchun "Raqamli profil" tizimini yaratish. Davlat organlarining ma'lumotlar bazalari bilan bank tizimining integratsiyasini kengaytirish orqali tadbirkorning moliyaviy holatini real vaqtda baholovchi monitoring tizimini rivojlantirish zarur. Bu bankka mijozning muammolarini oldindan prognoz qilish va tezkor yechimlar taklif etish imkonini beradi.

- Korporativ madaniyat va kadrlar salohiyatini transformatsiya qilish. Bank boshqaruv organlari va kuzatuv kengashi tarkibida raqamli texnologiyalar va kiberxavfsizlik bo'yicha mutaxassislar ulushini ko'paytirish lozim. Bu strategik qarorlar qabul qilishda texnologik imkoniyatlardan to'liq foydalanishga sharoit yaratadi.

- Kreditlashda "Loyihaviy moliyalashtirish" modeliga o'tish. Raqamli ma'lumotlar tahliliga tayangan holda, garov ta'minotiga bo'lgan talabni kamaytirib,

loyihaning kelajakdagi pul oqimlari (cash flow) asosida kredit ajratish mexanizmini keng joriy etish zarur.

Korporativ boshqaruvning zamonaviy tamoyillarini raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish tijorat banklarining operatsion xarajatlarini kamaytirish bilan bir qatorda, kichik biznes sektorining mamlakat iqtisodiyotidagi hissasini sifat jihatidan oshirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv banklarni an'anaviy moliyaviy muassasadan yuqori texnologik biznes-sherikka aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi 2019-yil 5-noyabr O'RQ-580-son "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-4581969>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabr PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-5030957>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
4. Abdullaeva Sh.Z. Bank ishi va korporativ boshqaruv. Darslik. - Toshkent: Iqtisod-moliya, 2020. - 560 b.
5. Хамидулин М.Б. Корпоративное управление в банковской сфере. Монография. - Тошкент: Молия, 2019. - 184 с.
6. King B. Bank 4.0: Banking Everywhere, Never at a Bank. - New Jersey: Wiley, 2018. - 352 p.
7. Brealey R.A., Myers S.C., Allen F. Principles of Corporate Finance. - 13th edition. - New York: McGraw-Hill Education, 2019. - 968 p.
8. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World. - Penguin, 2016. - 368 p.
9. Murodova D. Kichik biznes sub'ektlarini kreditlashda raqamli texnologiyalarning samaradorligi // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. - 2022. - № 3. - 112-120 bb.
10. Shernaev, A. A. "General methodological bases of tax planning in enterprises." International Journal of Economics, Commerce and Management United Kingdom ISSN 2348 0386 8.4 (2020): 357.
11. Shernaev, A. A. "Principles and methods of organization of the internal tax control system in joint stock company." International Journal of Economics, Business and Management Studies-ISSN (2021): 2347-4378.
12. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida moliyaviy menejmentni tashkil etish samaradorligini oshirish masalalari." Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS) Special Issue 2 (2022): 391-396.
13. Shernayev, Akbar Aqmirzayevich. "O'zbekistonda davlat tashqi qarzini samarali boshqarish." Science and Education 4.6 (2023): 860-867.

14. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Aksiyadorlik jamiyatlarida soliqlarni rejalashtirishga tizimli yondoshuvni shakllantirishning nazariy asoslari." Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting 4.10 (2024): 274-281.

15. Aqmirzayevich, Shernayev Akbar. "Korxonalarda moliyaviy rejalashtirish va moliyaviy risklarni baholashning xorij tajribasi." Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика) 9 (2024): 92-104.

TA'LIM MUASSASALARIDA STRATEGIK BOSHQARUVNI TASHKIL ETISH HOLATI VA MUAMMOLARI: STRATEGIK REJALASHTIRISH, SIFAT MENEJMENTI VA BITIRUVCHILAR BANDLIGI TAHLILI

Xayitmuradova Shaxrizoda Qosimjon qizi

Oriental universiteti
magistranti

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni tashkil etish holati strategik rejalashtirish, sifat menejmenti, kadrlar salohiyati, akademik harakatchanlik va bitiruvchilar bandligi mezonlari asosida tahlil qilindi. Tadqiqotda SWOT tahlil, SMART maqsadlar, KPI pasportlari, RACI matritsasi, dashboard va tracking mexanizmlarining amaliy ahamiyati baholandi. Tahlil natijalari strategik rejalarning monitoring, mas'uliyat va indikatorlar bilan yetarli integratsiyalanmaganligini ko'rsatdi. Ta'lim sifatini oshirish, bitiruvchilar bandligini monitoring qilish hamda boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish uchun raqamli dashboard va KPI tizimlarini joriy etish zarurligi asoslandi. Tadqiqot yakunida strategik boshqaruv samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: strategik boshqaruv, KPI, dashboard, SWOT tahlil, SMART maqsadlar, sifat menejmenti, bitiruvchilar bandligi, RACI matritsasi, monitoring, ta'lim muassasasi.

Аннотация

В данном исследовании было проанализировано состояние организации стратегического управления в образовательных учреждениях на основе стратегического планирования, менеджмента качества, кадрового потенциала, академической мобильности и занятости выпускников. В работе была оценена практическая значимость SWOT-анализа, SMART-целей, KPI-паспортов, матрицы RACI, dashboard и tracking-механизмов. Результаты анализа показали недостаточную интеграцию стратегических планов с системой мониторинга, распределением ответственности и показателями эффективности. Обоснована необходимость внедрения цифровых dashboard-систем и KPI для повышения качества образования, мониторинга занятости выпускников и принятия оперативных управленческих решений. По итогам исследования были разработаны практические рекомендации по повышению эффективности стратегического управления.

Ключевые слова: стратегическое управление, KPI, dashboard, SWOT-анализ, SMART-цели, менеджмент качества, занятость выпускников, матрица RACI, мониторинг, образовательное учреждение.

Abstract

This study analyzed the current state of strategic management organization in educational institutions based on strategic planning, quality management, staff capacity, academic mobility, and graduate employment indicators. The research evaluated the practical role of SWOT analysis, SMART goals, KPI passports, RACI

matrix, dashboards, and tracking mechanisms in improving management efficiency. The findings showed that strategic plans were not sufficiently integrated with monitoring systems, responsibility allocation, and performance indicators. The study justified the need to implement digital dashboards and KPI systems to improve educational quality, monitor graduate employment, and support evidence-based management decisions. As a result of the research, practical recommendations aimed at strengthening strategic management effectiveness in educational institutions were developed.

Keywords: strategic management, KPI, dashboard, SWOT analysis, SMART goals, quality management, graduate employment, RACI matrix, monitoring, educational institution.

KIRISH

Oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni tashkil etish masalasi bugungi kunda ta'lim sifati, kadrlar raqobatbardoshligi va bitiruvchilar bandligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan dolzarb ilmiy-amaliy muammoga aylandi. Ta'lim muassasasi faoliyatini faqat joriy topshiriqlar, hisobotlar va alohida tadbirlar orqali boshqarish zamonaviy mehnat bozori talablari sharoitida yetarli natija bermaydi. Strategik boshqaruv esa maqsad, resurs, ijro, monitoring va natija o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydigan tizimli yondashuvni talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim tizimining uzluksizligi, ochiqligi, sifatga yo'naltirilganligi hamda ta'lim oluvchilar manfaatlarini ta'minlash kabi tamoyillar belgilangan¹.

Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta'lim sifatini oshirish, fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan².

Mazkur maqolaning maqsadi ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni tashkil etish holatini strategik rejalashtirish, sifat menejmenti, kadrlar salohiyati, akademik harakatchanlik, bitiruvchilar bandligi va ish beruvchilar bilan hamkorlik mezonlari asosida tahlil qilish hamda amaliy muammolarni aniqlashdan iborat. Maqolaning ilmiy yangiligi strategik boshqaruvdagi muammolarni SMART, SWOT, KPI, dashboard va bitiruvchi tracking mexanizmlari bilan bog'lab baholashda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Strategik boshqaruv bo'yicha ilmiy manbalarda mazkur tushuncha uzoq muddatli maqsadlarni belgilash, tashqi va ichki muhitni baholash, resurslarni samarali taqsimlash hamda natijalarni monitoring qilish jarayoni sifatida talqin etiladi. Ta'lim muassasalari sharoitida bu yondashuv faqat ma'muriy rejalashtirishni emas, balki ta'lim sifatini ta'minlash, manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik, bitiruvchilar bandligi va ijtimoiy mas'uliyatni ham qamrab oladi.

¹ O'zbekiston Respublikasining O'RQ-637-son 2020-yil 23-sentabr "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni URL: <https://lex.uz/docs/-5013007>

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabr PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni URL: <https://lex.uz/docs/-4545884>

Xalqaro sifat kafolati yondashuvlarida ichki va tashqi sifat kafolati tizimlari oliy ta'lim muassasasida sifat madaniyatini shakllantirishning asosiy omili sifatida ko'riladi.

OECD tahlillarida zamonaviy ta'lim tizimlarida o'qituvchilar salohiyati, malaka va kasbiy rivojlanish ta'lim sifati hamda institutsional samaradorlikning markaziy omili sifatida baholanadi¹.

UNESCO manbalarida strategik rejalashtirish oliy ta'lim tizimida ma'lumotlar va tahlil asosida ustuvor maqsadlar, resurslar va monitoring mexanizmlarini belgilaydigan tizimli jarayon sifatida izohlanadi. Shuning uchun strategik reja amalda ishlashi uchun u KPI, mas'uliyat taqsimoti va raqamli monitoring bilan bog'lanishi zarur².

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli tahlil, normativ-huquqiy hujjatlarni kontent-tahlil qilish, SWOT-tahlil, taqqoslash, ekspert baholash, jadval-grafik tahlil hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Empirik tahlil dissertatsiyaning II bobida keltirilgan strategik rejalashtirish, sifat menejmenti, ta'lim dasturlari, kadrlar salohiyati, akademik harakatchanlik, bitiruvchilar bandligi va ish beruvchilar bilan hamkorlik yo'nalishlari asosida shakllantirildi.

Diagnostic baholashda strategik boshqaruvning oltita komponenti ajratildi: SWOT tahlil, SMART maqsadlar, KPI pasportlari, dashboard, bitiruvchilar bandligi trackingi va RACI asosidagi mas'uliyat taqsimoti. Har bir komponent 100 ballik shartli ekspert baholash shkalasi orqali baholandi. Ballar real statistik hisobot emas, balki metodik diagnostika vositasi sifatida qo'llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ta'lim muassasalarida strategik rejalashtirish hujjatlari mavjud bo'lsa-da, ularning ijro mexanizmi har doim ham KPI, mas'uliyat, resurs va monitoring bilan yetarli bog'lanmagan. Bunday holatda strategik reja formal hujjatga aylanib qoladi, boshqaruv qarorlari esa ko'proq joriy vaziyatga reaksiya sifatida qabul qilinadi.

Sifat menejmenti tizimida ichki audit va monitoring tadbirlari mavjud bo'lishi mumkin, biroq ular profilaktik va rivojlantiruvchi vazifani bajarmasa, aniqlangan kamchiliklar takrorlanadi. Shu sababli ichki audit "kamchilik topish" emas, balki "sababni aniqlash - yechim ishlab chiqish - ijroni kuzatish" zanjiri sifatida tashkil etilishi zarur.

Ta'lim dasturlari, kadrlar salohiyati va akademik harakatchanlik strategik boshqaruvning asosiy bloklari hisoblanadi. Ta'lim dasturlarining ish beruvchi ekspertizasidan o'tishi, professor-o'qituvchilarning malaka oshirishi, elektron kurslar yaratishi, akademik almashinuvlarda ishtiroki hamda talabalar qoniqishi muntazam indikatorlar orqali baholanishi kerak.

¹ OECD. Education Policy Outlook 2024: Reshaping Teaching into a Thriving Profession. Paris: OECD Publishing, 2024. URL: https://www.oecd.org/en/publications/education-policy-outlook-2024_dd5140e4-en.html

² UNESCO. Strategic planning in higher education. URL: <https://www.unesco.org/en/query-list/s/strategic-planning-higher-education>

Bitiruvchilar bandligi ta'lim muassasasining eng muhim natijaviy ko'rsatkichlaridan biridir. Tadqiqot natijalari karyera markazi faoliyatini tadbirlar soni bilan emas, balki bitiruvchilar profili, rezyume bazasi, ish beruvchilar portfeli, vakansiyalar moslashtiruvi, suhbat natijalari va ishga joylashish ko'rsatkichlari bilan baholash zarurligini ko'rsatdi.

Strategik boshqaruv amaliyotida asosiy muammo hujjatlar mavjud emasligida emas, balki ularning boshqaruv qaroriga aylanish mexanizmi sustligidadir. Strategik reja, kafedra rejasi, yillik ish rejasi, sifat monitoringi va karyera markazi faoliyati yagona indikatorlar tizimi orqali bog'lanmasa, har bir bo'lim o'z hisobotini alohida yuritadi, umumiy strategik natija esa parchalangan holda qoladi.

SWOT tahlil ta'lim muassasasida kuchli va zaif tomonlarni, imkoniyat va xatarlarni tizimlashtirishda qulay vosita bo'lsa-da, uning natijasi SMART maqsadlarga aylantirilmasa, amaliy ta'siri cheklangan bo'ladi. Xuddi shunday, SMART maqsadlar KPI pasportlari bilan bog'lanmasa, natijani o'lchash qiyinlashadi. KPI dashboard orqali ko'rinmasa, rahbariyat tezkor qaror qabul qila olmaydi. Demak, strategik boshqaruvda har bir metod keyingi boshqaruv bosqichiga ulanib borishi shart.

Bitiruvchilar bandligi bo'yicha eng muhim masala - ma'lumotlar sifati. Rezyume, vakansiya, suhbat, amaliyot va ishga joylashish natijalari yagona tizimda jamlanmasa, ish beruvchilar bilan hamkorlik ham, karyera markazining natijadorligi ham aniq o'lchanmaydi. Shu bois bitiruvchilar tracking tizimini joriy etish strategik zarurat hisoblanadi.

1-jadval

Strategik rejalashtirish amaliyotidagi tipik muammolar va yechimlar¹

Muammo	Sababi	Oqibati	Taklif etiladigan yechim
Strategik rejaning umumiyliigi	Maqsadlar KPI bilan bog'lanmagan	Natijani baholash qiyinlashadi	SMART maqsadlar va KPI joriy etish
Sifat monitoringining formal xarakteri	Ichki auditning profilaktik vazifasi kuchsiz	Kamchiliklar takrorlanadi	PDCA sikli asosida doimiy yaxshilash
Bo'limlararo hamkorlik sustligi	Vazifalar va mas'uliyat aniq taqsimlanmagan	Strategik ijro parchalanadi	RACI matritsasi va koordinatsion kengash
Mehnat bozori bilan aloqa yetarli emas	Ish beruvchilar fikri tizimli olinmaydi	Ta'lim dasturi amaliyotdan uziladi	Ish beruvchilar kengashi va muntazam so'rovnoma
Raqamli monitoring cheklangan	Ma'lumotlar qo'lda yig'iladi	Qaror kechikadi	Dashboard va avtomatik hisobot tizimi

1-jadvaldan ko'rinadiki, strategik boshqaruvdagi muammolar asosan maqsadlarning o'lchovsizligi, mas'uliyat taqsimotining noaniqligi va ma'lumotlar tarqoqligi bilan bog'liq. Taklif etilayotgan yechimlar har bir muammoni indikator, mas'ul va monitoring mexanizmi bilan bog'lashga qaratilgan.

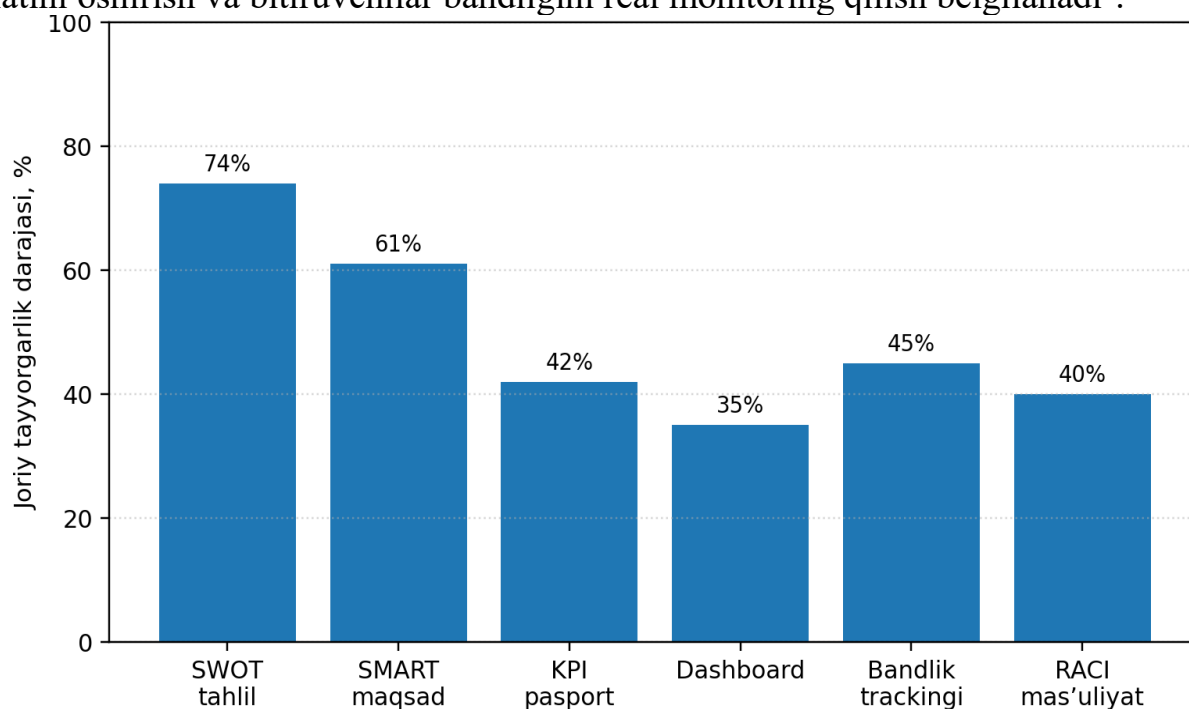
¹ Muallif ishlanmasi

2-jadval

Ta'lim muassasasida strategik boshqaruv bo'yicha SWOT matritsasi¹

Kuchli tomonlar (S)	Zaif tomonlar (W)
Rahbariyat tashabbusi	KPI pasportlari to'liq shakllanmagan
Ta'lim dasturlari bazasi	Ma'lumotlar tarqoqligi
Kadrlar salohiyati	Bandlik monitoringi sustligi
Karyera markazi va hamkorlik kanallari	Strategiya ijrosida mas'uliyat noaniqligi
Imkoniyatlar (O)	Xatarlar (T)
Raqamli dashboard joriy etish	Mehnat bozori talabining tez o'zgarishi
Ish beruvchilar bilan memorandumlar	Formal hisobotga moyillik
Akademik harakatchanlik	Resurs cheklovi
Fan-ta'lim-ishlab chiqarish integratsiyasi	Jamoa qarshiligi va ma'lumot sifati pastligi

SWOT matritsasi strategik boshqaruvdagi kuchli va zaif tomonlarni, tashqi imkoniyatlar va xatarlarni aniqlashga xizmat qiladi. Mazkur chizma asosida ta'lim muassasasida eng dolzarb vazifalar sifatida KPI pasportlarini joriy etish, ma'lumotlar sifati oshirish va bitiruvchilar bandligini real monitoring qilish belgilanadi².

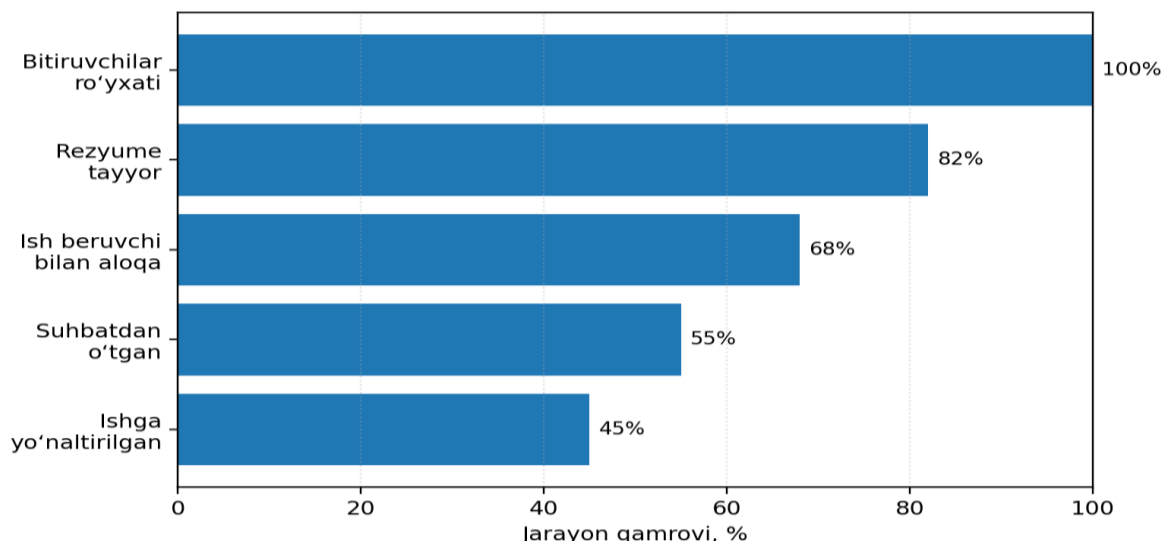
1-rasm. Strategik boshqaruv komponentlari bo'yicha diagnostik baholash³

1-rasm strategik boshqaruvda SWOT tahlil va SMART maqsadlar nisbatan shakllangan bo'lsa-da, KPI pasportlari, dashboard, bitiruvchilar bandligi trackingi va RACI mas'uliyat matritsasi bo'yicha takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

¹ Muallif ishlanmasi

² A. Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti. Ta'lim muassasasini boshqarishning ilmiy asoslari va strategiyasi: elektron taqdimot materiallari.

³ Muallif ishlanmasi

2-rasm. Bitiruvchilar bandligini strategik boshqarish jarayoni¹

Bitiruvchilar bandligi jarayonida asosiy yo'qotishlar rezyume tayyorlashdan ish beruvchi bilan aloqa va suhbat bosqichlariga o'tishda kuzatiladi. Shu sababli har bir bitiruvchi uchun yagona profil, rezyume holati, suhbat natijasi va ishga joylashish maqomini ko'rsatadigan tracking tizimi zarur.

3-jadval

Ta'lim dasturlari va kadrlar salohiyatini strategik monitoring qilish indikatorlari²

Strategik yo'nalish	Baholash indikatori	Mas'ul bo'linma	Monitoring davri
Ta'lim dasturlari dolzarbligi	Ish beruvchi ekspertizasidan o'tgan dasturlar ulushi	O'quv-uslubiy bo'lim, kafedra	Yiliga 1 marta
Kadrlar salohiyati	Malaka oshirgan professor-o'qituvchilar ulushi	Kadrlar bo'limi, kafedra	Har semestr
Raqamli kompetensiya	Elektron kurs yaratgan pedagoglar soni	Raqamli ta'lim bo'limi	Har chorak
Akademik harakatchanlik	Real almashinuv dasturlarida ishtirok etganlar soni	Xalqaro aloqalar bo'limi	Yiliga 2 marta
Talaba qoniqishi	So'rovnoma natijalari bo'yicha o'rtacha ball	Sifat nazorati bo'limi	Har semestr

Mazkur indikatorlar ta'lim dasturlari, kadrlar salohiyati va akademik harakatchanlikni faqat hisobot ko'rinishida emas, balki strategik natijadorlik ko'rsatkichlari sifatida boshqarish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maqola natijalari ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni tashkil etishda quyidagi xulosalarni asoslaydi: birinchidan, strategik rejalashtirish SMART maqsadlar

¹ Manba: muallif tomonidan karyera markazi faoliyati va bitiruvchilar bandligi monitoringi talablari asosida ishlab chiqildi.

² Muallif ishlanmasi

va KPI bilan bogʻlanmaganda formal xarakter kasb etadi; ikkinchidan, sifat menejmenti ichki audit, monitoring va takomillashtirish mexanizmlari bilan mustahkamlanishi zarur; uchinchidan, taʼlim dasturlari va kadrlar salohiyati ish beruvchi talabi, talabalar qoniqishi va akademik harakatchanlik indikatorlari orqali boshqarilishi lozim; toʻrtinchidan, bitiruvchilar bandligi karyera markazi, kafedra va ish beruvchi hamkorligining yagona raqamli monitoring tizimiga aylanishi kerak.

Amaliy takliflar sifatida quyidagilar tavsiya etiladi: har bir strategik maqsad uchun KPI pasportini ishlab chiqish; strategik reja ijrosini har chorakda dashboard orqali koʻrib chiqish; taʼlim dasturlarini ish beruvchi ekspertizasi asosida yangilash; karyera markazi faoliyatiga bitiruvchi tracking tizimini joriy etish; memorandumlarni real vakansiya, amaliyot, stajirovka va ishga joylashtirish natijalari bilan bogʻlash; boʻlimlararo masʼuliyatni RACI matritsasi asosida belgilash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabr OʻRQ-637-son “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-5013007>
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabr PF-5847-son “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi Farmoni URL: <https://lex.uz/docs/-4545884>
3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyul PQ-4391-son “Oliy va oʻrta maxsus taʼlim tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Qarori URL: <https://lex.uz/docs/-4415478>
4. Umarova X. Oliy taʼlim muassasalarida strategik boshqaruv tizimining oʻziga xos xususiyatlari va natijalari. Green Economy and Development, 2024, 2(4).
5. Umarova X.Oʻ. Taʼlim tizimining strategik boshqaruv tizimi. “Ekonomika i sotsium”, №6(121), 2024.
6. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels, 2015. URL: https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2015/11/ESG_2015.pdf
7. OECD. Education Policy Outlook 2024: Reshaping Teaching into a Thriving Profession. Paris: OECD Publishing, 2024. URL: https://www.oecd.org/en/publications/education-policy-outlook-2024_dd5140e4-en.html
8. UNESCO. Strategic planning in higher education. URL: <https://www.unesco.org/en/query-list/s/strategic-planning-higher-education>
9. A. Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga oʻrgatish milliy-tadqiqot instituti. Taʼlim muassasasini boshqarishning ilmiy asoslari va strategiyasi: elektron taqdimot materiallari.
10. Xayitmuradova Sh.Q. Taʼlim muassasalarida strategik boshqaruvni tashkil etishning dolzarb masalalari. Magistrlik dissertatsiyasi. Toshkent: Oriental universiteti, 2026.

O'ZBEKISTONDA KAPITAL SAMARADORLIGINI BAHOLASH KO'RSATKICHLARI

Norqulov Mirsaid To'liqin o'g'li

Termiz davlat universiteti
i.f.f.d., PhD., o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekiston iqtisodiyotida kapital samaradorligini baholashning makro va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlari tadqiq etildi. Tadqiqot davomida 2018-2024-yillardagi yalpi asosiy kapital jamg'arish, ICOR, kapital mahsuldorligi, ROIC, ROCE va ROA indikatorlari tahlil qilindi. Shuningdek, iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari bo'yicha kapital rentabelligi baholandi hamda O'zbekistonning kapital samaradorligi ko'rsatkichlari Qozog'iston, Rossiya, Xitoy va Vyetnam bilan qiyoslandi. Tadqiqot natijalari telekommunikatsiya va kimyo sanoatida kapital samaradorligi yuqori ekanligini, qurilish va energetika tarmoqlarida esa kapitaldan foydalanish samarasi pastligini ko'rsatdi. Kapital samaradorligini oshirish uchun investitsiya siyosatini optimallashtirish, raqobat muhitini kengaytirish va innovatsion infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha ilmiy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: kapital samaradorligi, ICOR, ROIC, ROCE, EVA, investitsiya, iqtisodiy o'sish, kapital mahsuldorligi, YAIM, WACC.

Аннотация

В данной статье исследовались макро- и микроэкономические показатели оценки эффективности капитала в экономике Узбекистана. В ходе исследования были проанализированы показатели валового накопления основного капитала, ICOR, производительности капитала, ROIC, ROCE и ROA за 2018-2024 годы. Также была проведена оценка рентабельности капитала по основным отраслям экономики и сравнительный анализ показателей Узбекистана с Казахстаном, Россией, Китаем и Вьетнамом. Результаты исследования показали высокий уровень эффективности капитала в телекоммуникационной и химической промышленности, а также относительно низкую результативность использования капитала в строительстве и энергетике. На основе анализа были разработаны научные предложения по оптимизации инвестиционной политики, развитию конкурентной среды и укреплению инновационной инфраструктуры.

Ключевые слова: эффективность капитала, ICOR, ROIC, ROCE, EVA, инвестиции, экономический рост, производительность капитала, ВВП, WACC.

Abstract

This article examined macroeconomic and microeconomic indicators for assessing capital efficiency in the economy of Uzbekistan. The study analyzed gross fixed capital formation, ICOR, capital productivity, ROIC, ROCE, and ROA indicators for the period 2018-2024. Capital profitability across major sectors of the economy was evaluated, and Uzbekistan's capital efficiency indicators were compared with those of Kazakhstan, Russia, China, and Vietnam. The research findings demonstrated high capital efficiency in the telecommunications and chemical industries, while construction and energy sectors showed relatively low efficiency in capital utilization.

Based on the analysis, scientific recommendations were developed to optimize investment policy, strengthen the competitive environment, and improve innovation infrastructure aimed at increasing capital efficiency and supporting sustainable economic growth.

Keywords: capital efficiency, ICOR, ROIC, ROCE, EVA, investment, economic growth, capital productivity, GDP, WACC.

KIRISH

Iqtisodiy o'sishning sifatli va barqaror bo'lishini ta'minlashda kapital resurslarining samarali jalb etilishi va ishlatilishi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Zamonaviy iqtisodiy nazariyada kapital samaradorligi - bu birlik jalb qilingan kapital hajmiga to'g'ri keladigan mahsulot, foyda yoki iqtisodiy qo'shilgan qiymat miqdoridir. Kapital jadalligi yuqori, ammo uning samaradorligi past bo'lgan iqtisodiyot yuqori YAIM o'sish sur'atiga erishsa-da, bu o'sish "arzimagan" va davomiylikka ega bo'lmazligi mumkin. Dunyo iqtisodiyotida kapital samaradorligi muammosi ayniqsa dolzarb bo'lib bormoqda, chunki raqamli transformatsiya, yashil iqtisodiyot va geosiyosiy birlashmalar kapital oqimlarining yo'nalishini o'zgartirib yubormoqda.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti 2017-yildan boshlangan keng qamrovli islohotlar natijasida sezilarli tarkibiy o'zgarishlarni kechirmoqda. Prezidentning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son tasdiqlangan "2022-2026-yillarda Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida¹ 2030-yilgacha yalpi ichki mahsulot hajmini 2 barobarga oshirish va aholi jon boshiga 4 ming AQSH dollaridan ziyod daromad darajasiga chiqish maqsad qilib qo'yilgan. Ushbu maqsadlarni amalga oshirish yirik hajmdagi investitsiyalarni jalb etishni taqozo etadi, bu esa jalb etilayotgan kapital samaradorligini doimiy ravishda monitoring qilish va baholash muammosini oldingi o'ringa chiqaradi.

Shu bilan birga, mavjud makroiqtisodiy statistika O'zbekistonda yalpi asosiy kapital jamg'arish (YAAKJ) darajasi YAIMga nisbatan 30-35 foiz oraliqida saqlanib turganligini, bu esa mintaqadagi qo'shni davlatlarga qaraganda yuqori ko'rsatkich ekanligini namoyon etadi. Biroq, yuqori jamg'arish me'yoriga qaramasdan, YAIMning o'rtacha yillik o'sish sur'ati 2018-2024-yillarda 5,5 foiz atrofida qolganligi jalb etilayotgan kapitalning yetarlicha samarali ishlatilmayotganidan dalolat berishi mumkin.

Tadqiqotning maqsadi - O'zbekiston iqtisodiyotida kapital samaradorligini baholashning makro va mikro darajadagi ko'rsatkichlarini kompleks tahlil qilish hamda uni oshirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqishdir. Maqsadga erishish yo'lida quyidagi vazifalar belgilandi: (i) kapital samaradorligi ko'rsatkichlarining nazariy-metodologik asoslarini umumlashtirish; (ii) O'zbekiston iqtisodiyotining makroiqtisodiy kapital samaradorligi dinamikasini 2018-2024-yillar oraliqida hisoblab chiqish; (iii) asosiy tarmoqlar bo'yicha ROIC, ROCE va ROA ko'rsatkichlarini tahlil qilish; (iv) qo'shni mamlakatlar bilan taqqoslama tahlil

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son a tasdiqlangan "2022-2026-yillarda Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

o‘tkazish; (v) 2025-2027-yillar uchun ssenariy prognozlarini ishlab chiqish va amaliy tavsiyalarni shakllantirish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kapital samaradorligi iqtisodiy o‘shish va investitsion rivojlanishning muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida iqtisodiy adabiyotlarda keng tadqiq etilgan. Klassik iqtisodiy nazariyada kapitalning iqtisodiy o‘shishdagi o‘rni A.Smit va D.Rikardo tomonidan asoslab berilgan bo‘lsa, kapital samaradorligini miqdoriy baholash masalalari keyinchalik rivojlantirilgan [1]; [2]. R.Xarrod va E.Domar tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy o‘shish modelida ICOR ko‘rsatkichi kapital va mahsulot o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalovchi muhim indikator sifatida talqin etilgan [1]; [2].

R.Solou iqtisodiy o‘shish modelida kapital samaradorligini texnologik taraqqiyot va ishlab chiqarish unumdorligi bilan bog‘liq holda izohladi [3]. P.Romer va R.Lukas tomonidan ishlab chiqilgan endogen o‘shish nazariyasida esa inson kapitali, innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar kapital mahsulдорligini oshiruvchi asosiy omillar sifatida baholandi [4]; [5].

Mikroiqtisodiy darajada kapital samaradorligini baholash usullari S.Penman hamda A.Damodaran tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ular ROIC, ROCE va WACC ko‘rsatkichlari korporativ qiymat yaratishni aniqlovchi asosiy moliyaviy indikatorlar ekanligini asoslab bergan [7]; [8]. G.B.Styuart III tomonidan taklif etilgan EVA konsepsiyasi korxonaning kapital qiymatidan ortiqcha iqtisodiy foyda yaratish darajasini baholash imkonini bergan [6].

O‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida kapital samaradorligi masalalari N.Kempos va F.Koriselli tadqiqotlarida tahlil qilingan bo‘lib, tarkibiy islohotlar investitsiya samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligi qayd etilgan [9]. Ya.Kornai davlat sektorida kapital samaradorligining pasayishini “yumshoq byudjet cheklovi” konsepsiyasi bilan izohlagan [10]. Xitoy iqtisodiyoti misolida olib borilgan tadqiqotlarda investitsiyalarning tarmoqlar bo‘yicha samarali taqsimlanishi kapital mahsulдорligini oshirishga xizmat qilishi ko‘rsatib o‘tilgan [11].

O‘zbekiston iqtisodiyotida kapital samaradorligi masalalari T.Malikov, N.Toshmurodova, A.Vohobov, N.Jumayev, G‘.Bo‘riyev va M.Hamidulin ilmiy ishlarida tadqiq etilgan [15]; [16]; [17]; [18]. Ushbu tadqiqotlarda investitsiya faolligi, kapital qo‘yilmalari va iqtisodiy o‘shish o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilingan. Biroq makro va mikro darajadagi kapital samaradorligi ko‘rsatkichlarini kompleks ravishda qamrab olgan tizimli tadqiqotlar yetarli darajada shakllanmagan. Shu jihatdan mazkur maqola kapital samaradorligini tarmoqlar va xalqaro qiyosiy tahlil asosida baholashi bilan ilmiy ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda quyidagi ma’lumotlar manbalaridan foydalanildi:

- 1) O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasining makroiqtisodiy;
- 2) O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining soliq va byudjet hisobotlari;
- 3) O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining moliyaviy statistika byulletenlari;

4) Jahon banki (WDI), Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF WEO) va Osiyo taraqqiyot banki (ADB) ma'lumotlar bazalari;

5) Toshkent respublika fond birjasida listingdan o'tgan 18 ta yirik korxona hisobotlari.

Tadqiqot doirasi makroiqtisodiy darajani, asosiy 5 ta tarmoqni (sanoat, qurilish, qishloq xo'jaligi, xizmatlar, energetika) va mikroiqqtisodiy (korxona) darajani qamrab oladi.

Tadqiqotda qo'llanilgan kapital samaradorligi ko'rsatkichlari makro va mikro darajalarda tasniflanib, ularning hisoblash usullari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Kapital samaradorligi ko'rsatkichlarining tasnifi va hisoblash usuli¹

Daraja	Ko'rsatkich	Hisoblash formulasi	Talqini
Makro	ICOR	$YAAKJ / \Delta YAIM$	Qiymati past - samarali
Makro	Kapital mahsuldorligi	$YAIM / \text{Jami kapital zaxirasi (K)}$	Qiymati yuqori - samarali
Makro	$YAAKJ/YAIM$	Yalpi asosiy kapital jamg'arish / YAIM	Investitsion faollik
Mikro	ROIC	$NOPAT / \text{Jalb etilgan kapital}$	Toifa: WACCdan yuqori - qiymat yaratish
Mikro	ROCE	$EBIT / (\text{Jami aktiv} - \text{Joriy majbur.})$	Kapitalga nisbatan foydalilik
Mikro	ROA	$\text{Sof foyda} / \text{Jami aktiv}$	Aktivlar samaradorligi
Mikro	EVA	$NOPAT - (WACC \times \text{jalb etilgan kapital})$	Mutlaq qiymat yaratilishi

Tadqiqotda quyidagi usullarning majmui qo'llanildi: statistik tahlil usuli (dinamika, o'rtacha kattaliklar, o'sish sur'atlari); qiyosiy tahlil usuli (tarmoqlararo va davlatlararo taqqoslash); korrelyatsiya tahlili (Pirson koeffitsiyenti); indeksli tahlil usuli (baza va zanjirli indekslar); hamda ssenariy usuli (2025-2027-yillar uchun uch xil taraqqiyot yo'li).

N1: O'zbekistonda kapital samaradorligi ko'rsatkichlari (ICOR - pastlik tomon, kapital mahsuldorligi - yuqorilik tomon) 2018-2024-yillarda ijobiy tendensiyani namoyon etadi.

N2: Tarmoqlar o'rtasida kapital samaradorligi (ROIC) bo'yicha sezilarli tafovut mavjud bo'lib, yuqori texnologik tarmoqlarda u yuqori, kapital sohalarida past bo'ladi.

N3: O'zbekistonning kapital samaradorligi ko'rsatkichlari mintaqadagi qo'shni davlatlardan (Qozog'iston, Rossiya) sezilarli past emas, lekin Xitoy va Vyetnamga qaraganda orqada turadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston iqtisodiyotining 2018-2024-yillar oralig'idagi makroiqtisodiy kapital samaradorligi ko'rsatkichlari 2-jadvalda keltirilgan. Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, yalpi asosiy kapital jamg'arishning YAIMga nisbati ushbu davrda 32,5 foizdan 35,8 foizgacha o'sib, o'rtacha 33,7 foizni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich Jahon

¹ Mnbalar asosida muallif ishlanmasi

bankining oʻrtacha dunyo koʻrsatkichi (24%) va oʻrta daromadli mamlakatlar oʻrtachasi (29%)dan ancha yuqori boʻlib, Oʻzbekistonning kapital sigʻimi yuqori iqtisodiyot sifatida shakllanganini namoyon etadi.

2-jadval

Oʻzbekistonning makroiqtisodiy kapital samaradorligi koʻrsatkichlari¹ (2018-2024 yillar)

Koʻrsatkich	Yillar				Oʻrtacha
	2018	2020	2022	2024	
YAIM oʻsish surʼati, foizda	5,4	1,9	5,7	6,5	5,52
YAAKJ / YAIM, foizda	32,5	31,2	34,2	35,8	33,72
ICOR (q.k.-m. nisb.)	6,02	16,42	6,00	5,51	5,98*
Kapital mahsuldorligi	0,213	0,184	0,215	0,228	0,212
Mehnat mahsuldorligi oʻsishi, foizda	3,8	-1,2	4,4	5,1	3,28
Jami faktorlar mahs., foizda	1,2	-1,8	1,9	2,4	1,12

2

ICOR (qoʻshimcha kapital-mahsulot nisbati) koʻrsatkichi tahlil qilinganda qiziqarli manzara koʻrinadi. 2018-yilda u 6,02 ni tashkil etgan, 2020-yilda COVID-19 pandemiyasi sababli YAIM oʻsishi keskin pasayishi natijasida 16,42 darajagacha koʻtarilgan, keyin 2024-yilga kelib 5,51 gacha pasaygan. Pandemiya davri istisno qilinsa, ICORning oʻrtacha qiymati 5,98 ni tashkil etadi, bu esa har bir foiz YAIM oʻsishiga erishish uchun YAIMning taxminan 6 foizga teng hajmdagi kapital qoʻyilmasini jalb etish zarurligini bildiradi. Jahon bankining 2023-yilgi Dunyo iqtisodiy istiqboli hisobotiga koʻra, oʻrta daromadli mamlakatlar uchun optimal ICOR diapazoni 3,5-4,5 hisoblanadi. Demak, Oʻzbekistonda kapital samaradorligi jahon oʻrtachasidan 30-40 foizga past boʻlib qolmoqda.

Iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari boʻyicha kapital samaradorligi (ROIC, ROCE, ROA) koʻrsatkichlarining 2024-yil oxiriga boʻlgan holati 3-jadvalda taqdim etilgan.

3-jadval

Iqtisodiyot tarmoqlari boʻyicha kapital samaradorligi koʻrsatkichlari² (2024-yil)

Tarmoq	ROIC, foizda	ROCE, foizda	ROA, foizda	WACC, foizda	ROIC-WACC
Telekommunikatsiya	16,4	18,7	9,2	11,3	5,1
Kimyo sanoati	14,2	15,8	8,1	11,8	2,4
Yengil sanoat	11,7	13,2	7,4	12,1	-0,4
Oziq-ovqat sanoati	12,8	14,3	7,8	11,6	1,2
Energetika	8,2	9,5	5,1	10,9	-2,7
Qishloq xoʻjaligi	9,1	10,4	6,2	12,3	-3,2
Qurilish	5,3	6,8	3,1	13,1	-7,8

3-jadval natijalaridan koʻrinib turibdiki, faqat toʻrtta tarmoqda (telekommunikatsiya, kimyo, oziq-ovqat sanoati va qisman yengil sanoat) ROIC koʻrsatkichi kapitalning oʻrtacha vaznli qiymati (WACC)dan yuqori boʻlib, iqtisodiy

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Milliy statistika qoʻmitasi maʼlumotlaridan foydalangan holda muallif ishlanmasi stat.uz

² Manbalar asosida muallif ishlanmasi

jihtadan qiymat yaratish kuzatilmoqda. Qurilish, qishloq xo'jaligi va energetika tarmoqlarida esa $ROIC < WACC$ holati mavjud bo'lib, bu salbiy iqtisodiy qo'shilgan qiymat ($EVA < 0$) yaratilayotganini bildiradi. Ayniqsa qurilish sohasidagi "ROIC - WACC" spreadi -7,8 foiz nuqtani tashkil etgan bo'lib, bu sohadagi jalb etilayotgan kapitalning o'z qiymatini ham qoplamasligini namoyon etadi. Bu natija N2 gipotezasini tasdiqlaydi.

O'zbekistonning kapital samaradorligi ko'rsatkichlarini qo'shni va raqobatdosh mamlakatlar bilan taqqoslash N3 gipotezasini tekshirishga imkon beradi (4-jadval). 2024-yil kesimida O'zbekistonning ICOR ko'rsatkichi (5,51) Qozog'iston (5,12) va Rossiya (4,87)dan yuqori, lekin Tojikiston (6,78) va Qirg'iziston (7,12)dan past. Xitoy (4,21) va Vyetnam (3,98) kabi tez o'suvchi iqtisodiyotlar bilan taqqoslanganda tafovut yanada sezilarli.

4-jadval

**Tanlangan mamlakatlarning kapital samaradorligi ko'rsatkichlari¹,
2024-yil**

Mamlakat	YAIM o'sishi, foizda	YAAKJ/YAIM, foizda	ICOR	Kapital mahsuldorligi
O'zbekiston	6,5	35,8	5,51	0,228
Qozog'iston	5,8	29,7	5,12	0,241
Rossiya	3,6	17,5	4,87	0,283
Tojikiston	5,9	40,0	6,78	0,184
Qirg'iziston	4,2	30,0	7,12	0,176
Xitoy	5,0	21,0	4,21	0,254
Vyetnam	6,8	27,0	3,98	0,267
Turkiya	4,5	25,8	5,73	0,219

Tahlildan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston ICOR ko'rsatkichi bo'yicha Xitoy va Vyetnamga qaraganda 1,3-1,5 barobar orqada turadi. Bu shuni anglatadiki, biz jalb etgan kapitalning 30-40 foiz samarasini yuqori tarmoqli iqtisodiyot davlatlaridan kam shakllantirmoqdamiz. Shu bilan birga, Rossiya va Qozog'iston O'zbekistondan foydaliroq kapital samaradorligi ko'rsatsa-da, ularda yalpi asosiy kapital jamg'arish hajmi sezilarli past. Bu esa milliy iqtisodiyot uchun strategik dilemmani keltirib chiqaradi: kapital qo'yilmalari hajmini saqlab qolgan holda ularning samaradorligini oshirishga erishish.

5-jadval

Kapital samaradorligi ko'rsatkichlari prognozi² (2025-2027 yillar)

Ssenariy	ICOR, 2027-yil	Kapital mahs., 2027-yil	YAIM o'sishi (o'rt., foizda)
Joriy holat, 2024-yil	5,51	0,228	6,5
Inersial ssenariy	5,40	0,235	5,8
Bazaviy ssenariy	4,85	0,251	6,8
Intensiv ssenariy	4,12	0,278	7,5

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

² Manbalar asosida muallif ishlanmasi

Olingan tahlil natijalariga va istiqbol modeliga asosan 2025-2027-yillar uchun uch xil ssenariy - inersial, bazaviy va intensiv - bo'yicha kapital samaradorligi ko'rsatkichlari prognoz qilindi (5-jadval).

Prognozlardan ko'rinib turibdiki, intensiv ssenariy doirasida (tarkibiy islohotlar, yuqori texnologik investitsiyalar, davlat korxonalarini xususiylashtirish, raqobatni kuchaytirish) ICORni 4,12 darajagacha pasaytirish mumkin, bu esa YAIM o'sishini 7,5 foizga yetkazish, shu bilan birga, investitsion hajmni mutanosib ravishda qisqartirish imkonini beradi. Bazaviy ssenariyda joriy tendensiyalar saqlanib qoladi, inersial ssenariyda esa kapital samaradorligi sezilarli yaxshilanish ko'rsatmaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari O'zbekiston iqtisodiyotida kapital samaradorligini baholash va uni oshirish masalasi iqtisodiy o'sishning sifat jihatdan barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Tahlillar davomida mamlakatda yalpi asosiy kapital jamg'arish hajmi yuqori darajada shakllanganligi, biroq ayrim tarmoqlarda kapitaldan foydalanish samaradorligi yetarli darajada yuqori emasligi aniqlandi. Shu bilan birga, telekommunikatsiya, kimyo va oziq-ovqat sanoatida kapital rentabelligi nisbatan yuqori natijalarni namoyon etdi. Bu holat iqtisodiyotda innovatsion va texnologik yo'naltirilgan investitsiyalar samaradorligi yuqoriroq ekanligini tasdiqladi.

Makroiqtisodiy tahlillar ICOR ko'rsatkichining bosqichma-bosqich pasayish tendensiyasini namoyon etganini, bu esa investitsion resurslardan foydalanish sifati asta-sekin yaxshilanayotganini ko'rsatdi. Mintaqaviy qiyosiy tahlil natijalari O'zbekiston kapital samaradorligi bo'yicha Markaziy Osiyo davlatlari orasida barqaror o'rinni egallayotganini, biroq yuqori texnologik iqtisodiyotlar tajribasi asosida qo'shimcha samaradorlik zaxiralari mavjudligini ko'rsatdi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar, innovatsion boshqaruv va korporativ samaradorlik omillari kapital mahsuldorligini oshirishning muhim manbasi sifatida baholandi.

Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- investitsiya loyihalarini tanlash va moliyalashtirishda ICOR, ROIC hamda EVA ko'rsatkichlarini asosiy baholash mezonlari sifatida qo'llash;
- kapital samaradorligi past bo'lgan tarmoqlarda texnologik modernizatsiya va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish dasturlarini kengaytirish;
- davlat investitsiya dasturlarida iqtisodiy qo'shilgan qiymat yaratish darajasiga ustuvor ahamiyat berish;
- korxonalarda korporativ boshqaruv mexanizmlarini kuchaytirish va ROIC hamda ROCE indikatorlarini strategik boshqaruv tizimiga integratsiya qilish;
- innovatsion infratuzilma, ilmiy-tadqiqot faoliyati va raqamli iqtisodiyot elementlariga yo'naltirilgan investitsiyalar ulushini oshirish;
- kapital bozori instrumentlarini rivojlantirish orqali xususiy investitsiyalar faolligini rag'batlantirish.

Mazkur yondashuvlar kapital resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, iqtisodiyotning raqobatbardoshligini mustahkamlash va uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Harrod, R. F. (1939). An essay in dynamic theory. *The Economic Journal*, 49(193), 14-33.
2. Domar, E. D. (1946). Capital expansion, rate of growth, and employment. *Econometrica*, 14(2), 137-147.
3. Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
4. Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
5. Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
6. Stewart, G. B. III (1991). *The quest for value: A guide for senior managers*. New York: HarperCollins, 800 p.
7. Penman, S. H. (2007). *Financial statement analysis and security valuation* (4th ed.). New York: McGraw-Hill Irwin, 754 p.
8. Damodaran, A. (2012). *Investment valuation: Tools and techniques for determining the value of any asset* (3rd ed.). New York: John Wiley & Sons, 992 p.
9. Campos, N. F., & Coricelli, F. (2002). Growth in transition: What we know, what we don't, and what we should. *Journal of Economic Literature*, 40(3), 793-836.
10. Kornai, J. (2001). The hard form of the soft budget constraint. *Acta Oeconomica*, 51(3), 273-306.
11. Bai, C. E., Hsieh, C. T., & Qian, Y. (2006). The return to capital in China. *Brookings Papers on Economic Activity*, 37(2), 61-101.
12. World Bank (2024). *World Development Indicators 2024*. Washington, DC: World Bank Publications.
13. International Monetary Fund (2024). *World Economic Outlook: October 2024*. Washington, DC: IMF.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son a tasdiqlangan "2022-2026-yillarda Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
15. Malikov, T., Toshmurodova, N. (2018). *Moliya. Darslik*. Toshkent: "Iqtisod-Moliya", 472 bet.
16. Vohobov, A., Jumayev, N. (2019). *Moliya nazariyasi: o'quv qo'llanma*. Toshkent: "Iqtisod va moliya", 348 bet.
17. Bo'riyev, G'. (2020). O'zbekistonda investitsion samaradorlikni oshirishning nazariy-metodologik asoslari. "Moliya va bank ishi" jurnali, 6(82), 28-37.
18. Hamidulin, M. (2022). Kapital samaradorligi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi mutanosiblik: O'zbekiston misolida. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" jurnali, 3, 117-129.
19. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasining rasmiy ma'lumotlari (2018-2024). www.stat.uz
20. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining moliyaviy statistika byulletenlari (2018-2024). www.cbu.uz

21. Asian Development Bank (2024). Key Indicators for Asia and the Pacific 2024. Manila: ADB Publications.

22. Toshkent Respublika Fond Birjasining yillik hisobotlari (2018-2024).
www.uzse.uz

TIJORAT BANKLARIDA KOMPLAYENS AMALIYOTINING ZAMONAVIY HOLATI, MAVJUD MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLAR

Abdimo‘minov Boxodir Alisher o‘g‘li
tadqiqotchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada tijorat banklarida komplayens amaliyotining hozirgi holati, xalqaro standartlar bilan uyg‘unligi hamda rivojlantirish istiqbollari tadqiq etildi. Tadqiqot davomida FATF tavsiyalari, Bazel qo‘mitasi standartlari va O‘zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy bazasi qiyosiy tahlil qilindi. Tijorat banklarida xatarga yo‘naltirilgan nazorat tizimi, JFODL/TMQK mexanizmlari, sanksiyaviy komplayens va RegTech texnologiyalarining amaliy qo‘llanishi baholandi. Tadqiqot natijasida komplayens funksiyasining bank barqarorligi, xalqaro integratsiya va reputatsion xavflarni kamaytirishdagi ahamiyati asoslab berildi. Sun‘iy intellekt asosidagi monitoring tizimlarini joriy etish, benefitsiar egalar reyestrini shakllantirish va komplayens mutaxassislarini sertifikatlash bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: komplayens, tijorat banklari, FATF, Bazel standartlari, JFODL/TMQK, RegTech, sanksiyaviy nazorat, risk-menejment, bank nazorati.

Аннотация

В данной статье исследовались текущее состояние комплаенс-практики в коммерческих банках, её соответствие международным стандартам и перспективы развития. В ходе исследования был проведён сравнительный анализ рекомендаций FATF, стандартов Базельского комитета и нормативно-правовой базы Республики Узбекистан. Оценивались механизмы риск-ориентированного надзора, системы ПОД/ФТ, санкционный комплаенс и применение технологий RegTech в банковской деятельности. Результаты исследования подтвердили значимость комплаенс-функции для обеспечения финансовой устойчивости банков, снижения репутационных рисков и расширения международной интеграции. Также были разработаны научные предложения по внедрению систем мониторинга на основе искусственного интеллекта, созданию реестра бенефициарных владельцев и совершенствованию системы подготовки и сертификации комплаенс-специалистов.

Ключевые слова: комплаенс, коммерческие банки, FATF, стандарты Базеля, ПОД/ФТ, RegTech, санкционный контроль, риск-менеджмент, банковский надзор.

Abstract

This article examined the current state of compliance practices in commercial banks, their alignment with international standards, and future development prospects. The study conducted a comparative analysis of FATF recommendations, Basel Committee standards, and the regulatory framework of the Republic of Uzbekistan. Risk-based supervision mechanisms, AML/CFT systems, sanctions compliance, and the application of RegTech technologies in banking operations were evaluated. The findings confirmed the importance of the compliance function in strengthening

financial stability, reducing reputational risks, and expanding international integration of commercial banks. The research also developed scientific recommendations on implementing artificial intelligence-based monitoring systems, establishing a beneficial ownership registry, and improving certification and training mechanisms for compliance specialists.

Keywords: compliance, commercial banks, FATF, Basel standards, AML/CFT, RegTech, sanctions compliance, risk management, banking supervision.

KIRISH

Jahon moliya tizimining globallashuvi, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda geosiyosiy keskinliklarning ortishi sharoitida tijorat banklari faoliyatida komplayens-nazorat tizimining oʻrni misli koʻrilmagan darajada oshib bormoqda. Zamonaviy bank boshqaruvida komplayens endi faqat qonunchilik talablariga rasmiy ravishda amal qilish emas, balki bankning reputatsiyasi, moliyaviy barqarorligi va xalqaro bozorlardagi mavqeyini belgilab beruvchi strategik funktsiya sifatida qaralmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasida soʻnggi yillarda bank-moliya tizimini isloh qilish doirasida komplayens-nazorat tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish boʻyicha jiddiy ishlar amalga oshirilmoqda. 2022-2026-yillar davomida Markaziy bank tomonidan banklarning xatarga yoʻnaltirilgan nazorat (Risk-Based Supervision) tizimiga oʻtkazilishi, sanksiyaviy xatarlarni boshqarish boʻyicha maxsus boʻlinmalar tashkil etilishi, shuningdek, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish (JFODL/TMQK) sohasidagi meʼyoriy-huquqiy bazani takomillashtirilishi buning yorqin dalilidir.

Ayni vaqtda, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2030-yilgacha boʻlgan taraqqiyot strategiyasida mamlakat bank sektorini jahon moliya tizimiga chuqurroq integratsiya qilish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va eksport salohiyatini oshirish kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Bunday sharoitda tijorat banklarining komplayens funktsiyasi ayni shu maqsadlarga erishishning kalit mexanizmiga aylanmoqda. Xorijiy banklar bilan korrespondent munosabatlarining saqlanib qolishi, xalqaro toʻlov tizimlaridagi faol ishtirok va transchegaraviy bitimlarning shaffofligi bevosita komplayens-nazoratning sifatiga bogʻliqdir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi quyidagi omillar bilan izohlanadi: birinchidan, 2024-yilning ikkinchi yarmidan boshlab FATF besh-besh yillik oʻzaro baholash jarayonini boshladi va bunda samaradorlik koʻrsatkichlariga alohida urgʻu berilmoqda; ikkinchidan, 2025-yil oktyabr oyida FATF Tavsiyalariga kiritilgan oʻzgartirishlar komplayens talablarini yangi bosqichga koʻtarib qoʻydi; uchinchidan, Jahon bankining 2024-yilgi Moliya sektorini baholash dasturi (FSAP) natijalariga koʻra, Oʻzbekiston Markaziy banki yangi xatarga yoʻnaltirilgan nazorat metodologiyasini bosqichma-bosqich joriy etmoqda.

Maqolaning maqsadi Oʻzbekiston tijorat banklarida komplayens amaliyotining hozirgi holatini baholash, muammolarni aniqlash va uni takomillashtirish boʻyicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: (a) komplayens tushunchasining nazariy mohiyatini ochib berish; (b) xalqaro standartlar bilan milliy

normativ bazani qiyosiy tahlil qilish; (v) komplayens nazorat tizimining asosiy komponentlarini hamda ularning samaradorligini baholash; (g) tizimni takomillashtirish istiqbollarini belgilashdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Komplayens-nazorat tizimining nazariy va amaliy asoslari xalqaro ilmiy adabiyotlarda keng tadqiq qilingan. Bazel bank nazorati qo‘mitasining “Compliance and the compliance function in banks” hujjatida komplayens bank faoliyatida qonunchilik, regulativ talablar va ichki standartlarga rioya etilishini ta‘minlovchi strategik nazorat funksiyasi sifatida talqin etilgan [5]. Bazel qo‘mitasining keyingi tadqiqotlarida komplayens funksiyasining bank boshqaruvi, operatsion barqarorlik va risklarni boshqarish tizimi bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berilgan [6].

FATF tavsiyalarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishda xatarga yo‘naltirilgan yondashuv asosiy tamoyil sifatida belgilangan [7]. FATFning yangi metodik tavsiyalarida komplayens monitoringi, benefitsiar egalar shaffofligi hamda moliyaviy inklyuziya masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan [8]. Yevrosiyo guruhi (EAG) hisobotlarida O‘zbekiston bank sektorida komplayens tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish bo‘yicha amalga oshirilgan islohotlar ijobiy baholangan [9; 10].

Xorijiy olimlardan J. Tarantola va H. Edwards komplayens-risk menejmentini zamonaviy bank boshqaruvining ajralmas qismi sifatida baholab, uning bank reputatsiyasi va xalqaro integratsiyadagi rolini tahlil qilgan [17]. C. Steyn va M. van Marsschalk moliyaviy institutlarda komplayens samaradorligini baholashning miqdoriy modellarini ishlab chiqqan bo‘lib, ularda ichki nazorat, xodimlar salohiyati va risk indikatorlari asosiy omillar sifatida ko‘rsatilgan [18].

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham komplayens va bank nazorati masalalari keng o‘rganilgan. Sh.Z. Abdullayeva bank xatarlarini boshqarish va ichki nazorat tizimini takomillashtirishning nazariy-uslubiy asoslarini ishlab chiqqan [13]. B.H. Berdiyev tijorat banklarida raqamli transformatsiya sharoitida ichki nazorat va RegTech texnologiyalarining ahamiyatini tahlil qilgan [14]. A.A. Karimov esa tijorat banklarida komplayens xizmatini tashkil etish va uning institutsional mexanizmlarini rivojlantirish masalalarini o‘rgangan [15].

Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi hisobotlarida O‘zbekiston bank sektorida xatarga yo‘naltirilgan nazorat tizimini joriy etish, komplayens infratuzilmasini modernizatsiya qilish hamda xalqaro moliyaviy standartlarga integratsiyalashuv jarayonlari ijobiy baholangan [11]; [12]. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda sun‘iy intellekt, RegTech, ESG-komplayens va sanksiyaviy monitoring tizimlari bank boshqaruvining istiqbolli yo‘nalishlari sifatida ko‘rilmoqda. Shu bilan birga, ushbu mexanizmlarni milliy bank tizimiga moslashtirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish zarurligi saqlanib qolmoqda.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot sifat va miqdoriy tadqiqot usullarini mujassamlashtirgan murakkab (mixed-methods) yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqotning nazariy-

metodologik asosini bank nazariyasi, xatarlarni boshqarish konsepsiyasi, institutsional iqtisodiyot hamda xalqaro moliyaviy nazorat sohasidagi ilmiy ishlanmalar tashkil etadi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

Qiyosiy-huquqiy tahlil usuli - Bazel bank nazorati qoʻmitasi tavsiyalari, FATF 40 ta tavsiyasi, OB yoʻriqnomalari hamda Oʻzbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlarini solishtirish orqali milliy tizimdagi uygʻunlik darajasini baholash maqsadida qoʻllanildi. Bu usul muqobil tajribalarni tahlil qilish va eng yaxshi amaliyotlarni aniqlashga imkon berdi.

Statistik tahlil usuli - Markaziy bank, Moliya monitoringi departamenti hamda xalqaro tashkilotlarning (Jahon banki, IMF, FATF, Yevrosiyo guruhi) ochiq hisobotlari asosidagi maʼlumotlarni tahlil qilish uchun ishlatildi. Dinamik qatorlar, oʻsish surʼatlari hamda nisbiy koʻrsatkichlar asosida tendensiyalar aniqlandi.

Tizimli yondashuv usuli - komplayens-nazoratni mustaqil elementlar yigʻindisi sifatida emas, balki oʻzaro bogʻliq komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida oʻrganish imkonini berdi. Bunda tizimning kirish (input), jarayon (process) va chiqish (output) elementlari alohida-alohida tahlil qilindi.

Xatarga yoʻnaltirilgan tahlil - bank faoliyatidagi turli xatarlarni (yuridik, reputatsion, operatsion, sanksiyaviy) kompleks baholash hamda ularning oʻzaro taʼsirini aniqlash maqsadida qoʻllanildi. Bu yondashuv FATF Tavsiyasi 1 tomonidan tavsiya etilgan metodologik asosga mos keladi.

Tadqiqot obyekti - Oʻzbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan tijorat banklarining komplayens-nazorat tizimi. Tadqiqot predmeti esa - mazkur tizimning nazariy-huquqiy asoslari, amaliy mexanizmlari hamda xalqaro standartlarga muvofiqlik darajasini baholashdan iborat. Tadqiqot xronologik doirasi 2020-2026-yillarni qamrab oladi, bu davrda Oʻzbekiston bank sektorida eng muhim islohotlar amalga oshirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklari faoliyatidagi komplayens - bank tomonidan amal qilinadigan barcha yuridik normalar, tartibga soluvchi talablar, ichki nizomlar hamda etik standartlarga rioya qilmaslik xavfini oldini olish va boshqarish funksiyasidir. Zamonaviy bank amaliyotida komplayens keng tushuncha boʻlib, oʻz ichiga bir necha yirik yoʻnalishlarni qamrab oladi.

Birinchi yoʻnalish - JFODL/TMQK (jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, terrorizmni moliyalashtirish va ommaviy qirgʻin qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish) boʻyicha komplayens. Bu yoʻnalish FATF 40 tavsiyasi, EUroosiyo guruhi metodologiyasi hamda Oʻzbekiston Respublikasining 2004-yil 26-avgustdagi OʻRQ-660-son Qonuni talablariga asoslanadi. Uning asosiy elementlari mijozni lozim darajada tekshirish (KYC/CDD), shubhali operatsiyalar monitoringi, foydalanuvchining haqiqiy benefitsiarini aniqlash hamda siyosiy jihatdan taniqli shaxslarni (PEP) aniqlashdan iborat.

Ikkinchi yoʻnalish - sanksiyaviy komplayens. Bu yoʻnalish soʻnggi yillarda geosiyosiy vaziyatning keskinlashuvi natijasida ayniqsa muhim ahamiyat kasb

etmoqda. Sanksiyaviy komplayens deganda bankning xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar (AQSH OFAC, Yevropa Ittifoqi, BMT) tomonidan joriy etilgan sanksiyaviy cheklolarni buzmaslik uchun ichki qoidalar va jarayonlar tizimi tushuniladi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobotlarida qayd etilishicha, 2022-yildan boshlab tijorat banklarida sanksiyaviy xatarlarni boshqarish bo‘yicha maxsus bo‘linmalar tashkil etilgan.

Uchinchi yo‘nalish - soliq komplayensi, u bankning soliq qonunchiligi talablariga rioya etishini ta‘minlaydi hamda xalqaro doirada FATCA (AQSH) va CRS (OECD) kabi avtomatik axborot almashish standartlariga rioya qilishni qamrab oladi. To‘rtinchi yo‘nalish - etik komplayens yoki korporativ komplayens deb nomlanadi va korporativ etika, manfaatlar to‘qnashuvining oldini olish, insayder axborot bilan ishlash bo‘yicha qoidalarni o‘z ichiga oladi.

Tijorat banklari komplayens amaliyotining xalqaro huquqiy asosini bir necha yirik standartlar tashkil etadi. Quyidagi jadvalda xalqaro va milliy reguliyativ aktlarning qiyosiy tahlili keltirilgan.

1-jadval

Komplayens sohasidagi xalqaro standartlar va ularning O‘zbekistondagi aksi

Xalqaro standart	Asosiy talablar	O‘zbekistondagi me‘yoriy aksi
FATF 40 tavsiyasi 2012-yil yangisi 2025-yil	JFODL/TMQK, xatarga yo‘naltirilgan yondashuv, KYC, benefitsiar egasini aniqlash	O‘RQ-660-son Qonuni 2004-yil MB Nizomi № 3401 2022-yil
Bazel III (BCBS)	Kapital yetarliligi, likvidlilik me‘yorlari, operatsion xatar boshqaruvi	MB Nizomi № 2693 2015-yil, № 3308 2021-yil- Bazel III talablari bosqichma-bosqich joriy etilgan
BCBS “Compliance Function” (2005)	Komplayens funksiyasining mustaqilligi, uning bank boshqaruvi tizimidagi o‘rni	Korporativ boshqaruv bo‘yicha MB yo‘riqnomasi, ichki nazorat bo‘yicha qoidalar
OFAC, EU, BMT sanksiyalari	Sanksiya ostidagi shaxslar bilan operatsiyalarni taqiqlash, to‘lovlar skriningi	MB yo‘riqnomalari, tijorat banklari ichki nizomlari (2022-yildan kuchaytirilgan)
CRS, FATCA	Moliyaviy axborotni avtomatik ravishda almashish	O‘zbekiston 2025-yildan CRS tizimiga qo‘shildi

1-jadval ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Respublikasi so‘nggi o‘n yil mobaynida o‘z bank sektorini jahon moliya tizimining asosiy standartlariga moslashtirish bo‘yicha izchil ish olib bormoqda. Ayniqsa, FATF tavsiyalarining 2022-yilgi Yevrosiyo guruhi (EAG) baholashi natijalari asosida bajarilishi O‘zbekiston Respublikasining 6, 7 va 22-Tavsiyalari bo‘yicha reytingi “Qisman mos” (Partially Compliant) darajasidan “Sezilarli mos” (Largely Compliant) darajasiga ko‘tarilishiga olib keldi. Bu muhim yutuq O‘zbekistonning kuchaytirilgan monitoringdan muntazam monitoringga o‘tkazilishini ta‘minladi.

Jahon bankining 2024-yil noyabr oyidagi Moliya sektorini baholash dasturi (FSAP) hisobotiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki 2023-yilda xatarga yo‘naltirilgan nazorat (RBS) tizimining yangi metodologiyasini joriy etgan.

Mazkur metodologiya xalqaro tajribaga asoslangan bo‘lib, banklarning xatar profilini yaxlit baholashga yo‘naltirilgan.

2-jadval

O‘zbekiston Markaziy bankining xatarga yo‘naltirilgan nazorat metodologiyasini joriy etish dinamikasi¹

Yil	Qamrab olingan banklar soni	Tematik inspeksiya (tijorat banklarida)	Joriy etish bosqichi
2022	-	19	Tayyorgarlik bosqichi
2023	4	21	Dastlabki tajriba
2024	14	25	Bosqichma-bosqich kengaytirish
2025	36 (barcha banklar)	-	To‘liq joriy etish

2-jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Markaziy bankining xatarga yo‘naltirilgan nazorat metodologiyasi nisbatan qisqa muddat ichida barcha 36 ta tijorat bankini qamrab olgan. 2025-yilda Qarzni qoplash yuklamasi nisbati (DSTI - Debt Service to Income) ko‘rsatkichi 60 foizdan 50 foizga tushirildi, bu esa banklarning kredit xatarini boshqarish sifatini oshirishga yo‘naltirilgan muhim qadam bo‘ldi. Shu bilan birga, Jahon banki ekspertlari hozirgi joriy etilayotgan metodologiya iqlim xatarlari hamda operatsion chidamlilik masalalarini yetarli darajada qamrab olmayotganligini ta’kidlashgan.

FATFning 2022-yilgi o‘zaro baholash hisobotiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi JFODL/TMQK tizimining samaradorligi bo‘yicha umumiy holat “O‘rtacha darajada samarali” (Moderate Effectiveness) deb baholangan. Biroq ayrim muhim yo‘nalishlar bo‘yicha - xususan, haqiqiy benefitsiar egasi shaffofligini ta’minlash, shubhali operatsiyalar natijasida olingan axborotni maqsadli foydalanish - “Past samaradorlik” (Low Effectiveness) baholari qayd etilgan. Bu yo‘nalishlar komplayens tizimini takomillashtirishning asosiy ustuvorliklaridan biridir.

Alohida diqqatga molik masala - Markaziy bankda JFODL/TMQK nazorati bo‘yicha joyda inspeksiya o‘tkazadigan bo‘linmaning kadrlar bilan ta’minlanganlik holatidir. Jahon banki hisobotiga ko‘ra, mazkur bo‘linmada atigi 8 ta shtat birligi mavjud bo‘lib, bu 36 ta tijorat bankini samarali nazorat qilish uchun yetarli emas. Bu masala komplayens tizimining institutsional salohiyatini mustahkamlash zarurligini ko‘rsatadi.

Geosiyosiy jarayonlarning keskinlashuvi, xususan 2022-yildan boshlangan xalqaro sanksiyaviy bosimning ortib borishi tijorat banklarining sanksiyaviy komplayens masalalariga jiddiy e’tibor qaratishini talab qildi. Bu borada 2023-yilning sentyabr oyida Markaziy bank tomonidan valyuta amaliyotlarining shaffofligini ta’minlash va ikkilamchi hisobvaraqlar orqali o‘tkaziladigan operatsiyalar ustidan nazoratni kuchaytirish bo‘yicha qaror qabul qilindi. Bu qaror xorijiy hamkor banklardan mijozni lozim darajada tekshirish (KYC) bo‘yicha talablarning kuchayishi natijasida qabul qilingan.

¹ Manba: Jahon banki FSAP hisoboti 2024-yil, MB ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi

Tijorat banklari tomonidan sanksiyaviy komplayens bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar tarkibiga quyidagilar kiradi: mijoz va uning qarshi tomoni bo'yicha sanksiyaviy ro'yxatlarni avtomatik skrining qilish tizimining joriy etilishi, ikki va undan ortiq yurisdiksiyalardagi mijozlarga nisbatan "boy tekshiruv" (enhanced due diligence) tartibining qo'llanilishi, shubhali operatsiyalar bo'yicha xalqaro tajribaga mos holda indikatorlar tizimining ishlab chiqilishi. Ayni vaqtda, sanksiyaviy komplayensning asosiy muammosi - bu xorijiy hamkor banklarning talablari va milliy tadbirkorlik subyektlarining qonuniy huquqlari o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashdan iborat.

Zamonaviy tijorat banklarida komplayens funksiyasini samarali amalga oshirish uchun RegTech (Regulatory Technology) yechimlaridan foydalanish ajralmas zarurat bo'lib qolmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosidagi tranzaksiya monitoringi tizimlari noto'g'ri ogohlantirishlar sonini 70-80 foizga kamaytirishga qodir. Bunday tizimlar mahalliy banklarimizga integratsiya qilish orqali komplayens xizmatining samaradorligi jiddiy ravishda oshirilishi mumkin.

O'zbekistonning yetakchi tijorat banklarida so'nggi yillarda AML-monitoring tizimlarining raqamlashtirilishi, KYC jarayonlarida biometrik identifikatsiya va elektron raqamli imzo texnologiyalarining qo'llanilishi keng yoyilmoqda. Biroq bu boradagi asosiy cheklovlar sirasiga mahalliy sharoitlarga mos kiberxavfsizlik standartlarining mutanosibligi, yuqori malakali kadrlar yetishmasligi va RegTech halli bo'yicha infratuzilma xarajatlarining yuqoriligi kiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida tijorat banklarida komplayens amaliyoti borasida quyidagi asosiy xulosalar shakllantirildi.

Birinchidan, tijorat banklarida komplayens funksiyasi zamonaviy bank boshqaruvining strategik ahamiyatga molik tarkibiy qismi sifatida qaror topgan. Uni yuzaki tushunilgan qonunchilikka rioya qilish sifatida emas, balki bankning reputatsiyasi, moliyaviy barqarorligi va xalqaro integratsiyasi darajasini belgilab beruvchi keng qamrovli boshqaruv funksiyasi sifatida qaralmog'i lozim.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasining bank sektorida so'nggi besh yil ichida amalga oshirilgan islohotlar natijasida komplayens-nazorat tizimi xalqaro standartlarga sezilarli darajada yaqinlashgan. Bazel III talablarining bosqichma-bosqich joriy etilishi, FATF tavsiyalarining bajarilish darajasining oshishi, xatarga yo'naltirilgan nazorat metodologiyasining barcha banklarga tatbiq etilishi bu borada erishilgan muhim yutuqlardir.

Uchinchidan, shu bilan birga, komplayens tizimining ayrim jihatlari sezilarli takomillashtirishni talab qiladi. Xususan, haqiqiy benefitsiar egasi shaffofligini ta'minlash, JFODL/TMQK nazorati bo'yicha institutsional salohiyatni mustahkamlash (xususan, kadrlar bilan ta'minlanganlik), yangi xatar turlari (iqlim xatarlari, kiber-xatarlar, virtual aktivlar bilan bog'liq xatarlar)ni qamrab olish kabi yo'nalishlarda qo'shimcha ishlar talab qilinadi.

To'rtinchidan, geosiyosiy sharoitlar va sanksiyaviy bosimlar komplayens funksiyasiga yangicha chaqiriqlar tug'dirmoqda. Tijorat banklarining xorijiy hamkor

banklar bilan korrespondent munosabatlarini saqlab qolish, xalqaro to'lov tizimlaridagi faol ishtirokini ta'minlash va transchegaraviy bitimlarning shaffofligini oshirish uchun sanksiyaviy komplayens tizimini yanada takomillashtirish zarur.

Yuqorida aytilganlarni inobatga olgan holda, tijorat banklarida komplayens amaliyotini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflar shakllantirildi.

Birinchi taklif - Markaziy bankning JFODL/TMQK nazorati bo'yicha joydagi inspeksiya bo'linmasi kadrlar salohiyatini sezilarli darajada oshirishni tavsiya etamiz. Ayni vaqtda mavjud 8 ta shtat birligini kamida 20-25 taga yetkazish, shuningdek, ish haqi va malaka oshirish tizimini kuchaytirish orqali yuqori malakali mutaxassislarni jalb qilish zarur.

Ikkinchi taklif - tijorat banklarida sun'iy intellekt asosidagi tranzaksiya monitoringi tizimlarini joriy etishni rag'batlantirish hamda RegTech hallari bo'yicha mahalliy bozorni rivojlantirish maqsadida davlat-xususiy sherikchilik mexanizmlaridan foydalanish. Bu maqsadda maxsus inkubatsiya dasturlarini ishlab chiqish va Markaziy bank huzurida tegishli laboratoriyani (sandbox) tashkil etish maqsadga muvofiq.

Uchinchi taklif - O'zbekiston Respublikasida haqiqiy benefitsiar egalari bo'yicha markazlashtirilgan reyestrni tashkil etish va uni tijorat banklari uchun ochiq qilib berish. Bu chora FATF Tavsiyasi 24 talablariga to'liq mos keladi va KYC jarayonlarining sifatini sezilarli darajada oshiradi.

To'rtinchi taklif - tijorat banklarida komplayens mutaxassislarini tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha milliy sertifikatlash dasturini ishlab chiqish. Bu dastur xalqaro tajribaga (masalan, ACAMS, ICA sertifikatlari) asoslanishi hamda mahalliy sharoitlarni inobatga olgan holda moslashtirilishi lozim.

Beshinchi taklif - ESG tamoyillarining komplayens funksiyasiga integratsiya qilinishi bo'yicha yo'riqnomalarni ishlab chiqish. Bu zamonaviy xalqaro bank amaliyotida ustuvor yo'nalish bo'lib bormoqda va O'zbekiston bank sektorining xorijiy investorlar va moliya institutlari uchun jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Oltinchi taklif - sanksiyaviy komplayens sohasida tijorat banklari uchun yagona metodologik yo'riqnomani ishlab chiqish. Bu hujjatda xorijiy sanksiyaviy tartiblar bilan amal qilishning huquqiy-metodologik asoslari, milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish chora-tadbirlari hamda amaliy ishlab turuvchi mexanizmlari aniq belgilanishi kerak.

Mazkur takliflarning amalga oshirilishi O'zbekiston tijorat banklarining xalqaro moliya tizimiga chuqurroq integratsiya qilinishi, mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishi hamda "O'zbekiston - 2030" taraqqiyot strategiyasi doirasida belgilangan makroiqtisodiy barqarorlik maqsadlariga erishishga muhim hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 26-avgust O'RQ-660-II-son "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-283717>

2. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 11-noyabr O‘RQ-582-son “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni <https://lex.uz/uz/docs/-4590452>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr PF-158-son “O‘zbekiston - 2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tijorat banklarida ichki nazorat qoidalariga oid yo‘riqnomalari va me‘yoriy hujjatlari. - Toshkent: MB nashriyoti, 2022-2025.
5. Basel Committee on Banking Supervision. Compliance and the compliance function in banks. - Bank for International Settlements, 2005. - 12 p.
6. Basel Committee on Banking Supervision. Core Principles for Effective Banking Supervision. - BIS, 2024. - 78 p.
7. FATF. International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation: The FATF Recommendations (updated October 2025). - Paris: FATF/OECD, 2025.
8. FATF. Updated Guidance on AML/CFT Measures and Financial Inclusion. - Paris: FATF/OECD, June 2025.
9. Eurasian Group on Combating Money Laundering and Financing of Terrorism (EAG). Mutual Evaluation Report: Republic of Uzbekistan. - Moscow: EAG, 2022. - 245 p.
10. EAG. Follow-up Report on the Republic of Uzbekistan. - Moscow, 2023.
11. World Bank. Republic of Uzbekistan - Financial Sector Assessment Program (FSAP). - Washington: World Bank Group, November 2024.
12. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: Article IV Consultation Staff Report. - Washington: IMF, 2024.
13. Abdullayeva Sh.Z. Bank xatarlarini boshqarish: nazariya va amaliyot. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020. - 296 b.
14. Berdiyev B.H. Tijorat banklarida raqamli transformatsiya sharoitida ichki nazoratni takomillashtirish // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. - 2023. - № 4. - B. 45-58.
15. Karimov A.A. Tijorat banklarida komplayens xizmatini tashkil etish masalalari // Moliya. - 2022. - № 2. - B. 78-86.
16. Гамза В.А., Звонова Е.А. Финансовый комплаенс в коммерческом банке. - Москва: КНОРУС, 2021. - 320 с.
17. Tarantola J., Edwards H. Compliance Risk Management in Modern Banking. - London: Palgrave Macmillan, 2022. - 380 p.
18. Steyn C., van Marsschalk M. Measuring Compliance Effectiveness in Financial Institutions // Journal of Money Laundering Control. - 2023. - Vol. 26 (3). - P. 412-435.
19. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy veb-sayti. URL: <https://cbu.uz> (murojaat sanasi: 10.05.2026).
20. FATF rasmiy veb-sayti. URL: <https://www.fatf-gafi.org>

RAQAMLI REKLAMA VOSITALARINING ISTE'MOLCHILAR XARID XULQ-ATVORIGA TA'SIRINI BAHOLASH

Abduxalilova Laylo To'xtasinovna

TDIU, "Marketing" kafedrası
i.f.n.,professori

ORCID: 0000-0003-0783-4078

E-mail: laylo.66@mail.ru

Raxmonqulova Shahrizoda

TDIU, "Magistratura va kechki ta'lim" fakulteti
MRT-25 guruh talabasi

ORCID: 0009-0004-9341-425X

E-mail: raxmonqulovashahrizoda@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada raqamli reklama vositalarining iste'molchilar xarid xulq-atvoriga ta'siri tadqiq etildi. Tadqiqot davomida "Premier Electrotech" MCHJ misolida iste'molchilarning raqamli reklama kontentiga munosabati, reklamanning xarid niyatiga ta'siri hamda reklama kanallarining samaradorligi empirik jihatdan baholandi. Google Forms platformasi orqali o'tkazilgan so'rovnoma natijalari asosida reklama kontentining qiziqarliligi, chegirma va aksiyalarning xarid qaroriga ta'siri hamda qisqa video formatlarning samaradorligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari Instagram va qisqa video formatdagi reklamalarning iste'molchi e'tiborini jalb qilishda yuqori natija ko'rsatishini tasdiqladi. Shuningdek, mahsulot xususiyatlariga yo'naltirilgan kontent va foydalanuvchi kontenti reklama samaradorligini oshiruvchi muhim omillar sifatida baholandi.

Kalit so'zlar: raqamli reklama, iste'molchi xulq-atvori, xarid niyati, Instagram reklamalari, video marketing, reklama samaradorligi, personalizatsiya, UGC.

Аннотация

В статье исследовано влияние цифровых рекламных инструментов на покупательское поведение потребителей. В ходе исследования на примере ООО "Premier Electrotech" была проведена эмпирическая оценка отношения потребителей к цифровому рекламному контенту, влияния рекламы на намерение покупки и эффективности рекламных каналов. На основе результатов опроса, проведённого через платформу Google Forms, определены уровень интереса к рекламному контенту, влияние скидок и акций на покупательское решение, а также эффективность коротких видеоформатов. Результаты исследования подтвердили высокую эффективность Instagram и коротких видеореклам в привлечении внимания потребителей. Также контент, ориентированный на характеристики продукта, и пользовательский контент были определены как важные факторы повышения эффективности рекламы.

Ключевые слова: цифровая реклама, поведение потребителей, намерение покупки, реклама в Instagram, видеомаркетинг, эффективность рекламы, персонализация, UGC.

Abstract

The article examined the impact of digital advertising tools on consumer purchasing behavior. The study empirically evaluated consumer attitudes toward digital advertising content, the influence of advertising on purchase intention, and the effectiveness of advertising channels using the case of “Premier Electrotech” LLC. Based on survey results collected through the Google Forms platform, the study identified the attractiveness of advertising content, the impact of discounts and promotions on purchase decisions, and the effectiveness of short-form video advertising. The findings confirmed that Instagram and short-form video advertisements demonstrated high effectiveness in attracting consumer attention. In addition, product-oriented content and user-generated content were identified as important factors that increased advertising effectiveness.

Keywords: digital advertising, consumer behavior, purchase intention, Instagram advertising, video marketing, advertising effectiveness, personalization, UGC.

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning tez rivojlanishi va internet foydalanuvchilari sonining jahon miqyosida ortib borishi reklama sohasida muhim oʻzgarishlarni yuzaga keltirdi. Natijada korxonalar mahsulot va xizmatlarni targʻib qilishda anʼanaviy reklama vositalari bilan bir qatorda raqamli reklama kanallaridan keng foydalanishni boshladi. Raqamli reklama bozori dunyodagi eng tez rivojlanayotgan yoʻnalishlardan biriga aylandi. 2023-yilda global raqamli reklama xarajatlari 626 milliard AQSh dollarini tashkil etdi va 2026-yilga kelib ushbu koʻrsatkich 870 milliard dollardan oshishi prognoz qilinmoqda [1]. Bu holat isteʼmolchilarning xarid xulq-atvorini chuqurroq oʻrganish zaruratini kuchaytirmoqda.

Raqamli reklama tarkibiga qidiruv tizimlaridagi reklama, ijtimoiy tarmoqlardagi maqsadli reklama, avtomatik boshqariladigan reklama tizimlari, video reklamalar hamda blogerlar orqali amalga oshiriladigan reklama shakllari kiradi [2]. Ushbu reklama vositalarining turli shaklda namoyon boʻlishi isteʼmolchilarning reklama mazmuniga boʻlgan munosabati, reklamaning eʼtiborni jalb qilish darajasi va xarid qarorlariga taʼsirini oʻrganishni yanada murakkablashtirmoqda.

Ilmiy tadqiqotlarda isteʼmolchi xulq-atvorining shakllanishida fikrlash, hissiy qabul qilish va xarid qilishga moyillik omillari oʻzaro bogʻliq holda namoyon boʻlishi qayd etilgan [3]. Shu sababli raqamli reklamaning isteʼmolchi qarorlariga taʼsirini baholashda turli ilmiy yondashuvlardan foydalanilmoqda. Ayniqsa, mobil reklama, foydalanuvchi qiziqishiga moslashtirilgan reklama va qisqa video formatdagi reklamalarning samaradorligi bugungi kunda dolzarb tadqiqot yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi [4].

Shu bilan birga, foydalanuvchilarning reklamalarga boʻlgan ishonchi pasayishi hamda reklama bloklovchi dasturlardan foydalanishning ortishi reklama samaradorligini baholashda yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Dunyo boʻyicha reklama bloklovchi dasturlardan foydalanuvchilar sonining keskin oshishi reklamaning koʻrilish darajasi, havola orqali oʻtish koʻrsatkichlari va xaridga aylanish darajasi kabi

ko'rsatkichlarni baholash zaruratini kuchaytirdi. Bu esa raqamli reklamanning haqiqiy samaradorligini aniqlash masalasini yanada dolzarb qilmoqda.

O'zbekistonda ham raqamli reklama bozori faol rivojlanish bosqichiga kirgan. 2024-yilda mamlakat bo'yicha internet foydalanuvchilari soni 23 million kishidan oshib, internet qamrovi 65 foizga yetdi [5]. Internet foydalanuvchilari sonining ortishi korxonalar uchun raqamli reklama imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shunga qaramay, mahalliy iste'molchilarning raqamli reklamalarga bo'lgan munosabati, reklamanning xarid qarorlariga ta'siri hamda iste'molchilarning reklama kontentiga qiziqish darajasi yetarli darajada o'rganilmagan.

Bundan tashqari, zamonaviy iste'molchilar xarid qilishdan oldin mahsulot haqida mustaqil ma'lumot izlash, narxlarni taqqoslash va boshqa foydalanuvchilar fikrlarini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratmoqda [6]. Shu sababli marketing tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar va raqamli reklama vositalarining ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli reklama samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar o'zaro bog'liq murakkab tizimni tashkil etadi. Shu bois ularni alohida emas, balki kompleks tarzda o'rganish zarur hisoblanadi. Hozirgacha o'tkazilgan tadqiqotlarning asosiy qismi AQSh, Xitoy va Yevropa mamlakatlari misolida olib borilgan bo'lib, rivojlanayotgan davlatlar, xususan Markaziy Osiyo mintaqasiga oid empirik ma'lumotlar yetarli emas [7]. Shu nuqtai nazardan mazkur tadqiqot raqamli reklama vositalarining iste'molchilar xarid xulq-atvoriga ta'sirini O'zbekiston sharoitida baholashga qaratilgani bilan ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR SHAHRI

Raqamli reklama sohasidagi ilmiy tadqiqotlarda iste'molchi xulq-atvori turli nazariy va amaliy yondashuvlar asosida o'rganilgan. Xorijiy tadqiqotlarda reklamanning iste'molchi qarorlariga ta'siri, reklama mazmunining qabul qilinishi hamda raqamli platformalarning samaradorligi asosiy tadqiqot yo'nalishlari sifatida shakllangan. Dwivedi va hammualliflari tomonidan olib borilgan tadqiqotda raqamli va ijtimoiy tarmoqlar marketingining istiqbollari tahlil qilingan. 46 ta mamlakatda 1200 dan ortiq respondentlar ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, foydalanuvchi qiziqishiga moslashtirilgan reklama iste'molchilarning reklama bilan o'zaro aloqasini sezilarli oshirishi aniqlangan [8]. Shu bilan birga, foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi bo'yicha xavotirlari reklama samaradorligini pasaytiruvchi muhim omil sifatida baholangan.

Kaur va hammualliflari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda iste'molchilarga moslashtirilgan reklamanning xarid niyatiga ta'siri o'rganilgan [9]. Tadqiqot 520 nafar respondent ma'lumotlari asosida amalga oshirilgan bo'lib, reklama mazmunining sifati va foydalanuvchi ehtiyojlariga mosligi xarid qaroriga eng kuchli ta'sir qiluvchi omillar sifatida aniqlangan. Mualliflar reklama foydalanuvchi uchun foydali va tushunarli bo'lganda uning xarid qilish ehtimoli ortishini ta'kidlagan.

Zhang va Liu tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot qisqa video formatdagi reklamalar va iste'molchi faolligi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga bag'ishlangan [10]. TikTok va YouTube Shorts platformalari misolida o'tkazilgan tadqiqot

natijalariga ko'ra, platformaga bo'lgan ishonch darajasi reklama samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Foydalanuvchilar platformaga ko'proq ishongan holatda video reklamalarni ko'rish va ularga munosabat bildirish darajasi ancha yuqori bo'lishi aniqlangan.

MDH davlatlarida ham raqamli reklama bozoriga oid tadqiqotlar faol rivojlanmoqda. Petrov va hammualliflari Rossiya raqamli reklama bozorining 2019–2022-yillardagi rivojlanish dinamikasini o'rgangan [11]. Tadqiqot natijalarida pandemiya davrida raqamli reklama xarajatlari an'anaviy reklama vositalariga nisbatan ancha tez o'sgani qayd etilgan. Shuningdek, mahalliy raqamli platformalarning auditoriya ehtiyojlariga moslashish darajasi xalqaro platformalarga qaraganda yuqoriroq ekanligi aniqlangan.

Muhamedov va hammualliflari tomonidan Markaziy Osiyo mamlakatlarida mobil reklama va iste'molchi xulq-atvori o'rganilgan [12]. 615 nafar smartfon foydalanuvchilari ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, mintaqada iste'molchilari mobil reklamalarga nisbatan ehtiyotkor munosabatda bo'lishi aniqlangan. Tadqiqotda milliy madaniyat va ijtimoiy qadriyatlarning reklama qabul qilinishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi ham asoslab berilgan.

O'zbekistonda raqamli reklama bozoriga oid tadqiqotlar endilikda shakllanayotgan bo'lsa-da, ayrim muhim ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Toshmatov va Yusupova tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda O'zbekiston iste'molchilarining ijtimoiy tarmoqlardagi reklama kontentiga munosabati o'rganilgan [13]. Tadqiqot natijalariga ko'ra, reklama mazmunining milliy qadriyatlar va mahalliy madaniyatga mosligi reklama ishonchliligini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida baholangan.

Xoliqov tomonidan olib borilgan tadqiqotda Telegram platformasidagi reklama kanallarining kichik biznes faoliyatiga ta'siri baholangan [14]. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Telegram reklamalari iste'molchilarning xarid qarorlariga Facebook va Instagram reklamalariga qaraganda kuchliroq ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Muallif bu holatni O'zbekistonda Telegram foydalanuvchilari sonining yuqoriligi va platformaga bo'lgan ishonch darajasining nisbatan kuchli ekanligi bilan izohlagan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda asosiy ma'lumot manbasi sifatida elektron so'rovnoma usulidan foydalanildi. So'rovnoma Google Forms platformasi orqali ishlab chiqildi va 2026-yil aprel-may oylarida "Premier Electrotech" MCHJning mavjud hamda potensial xaridorlari o'rtasida tarqatildi. Tadqiqotda miqdoriy yondashuv qo'llanilishining asosiy sababi respondentlar javoblarini statistik jihatdan umumlashtirish, iste'molchi xulq-atvori bilan reklama omillari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash hamda natijalarni raqamli ko'rsatkichlar asosida baholash zarurati bilan izohlanadi.

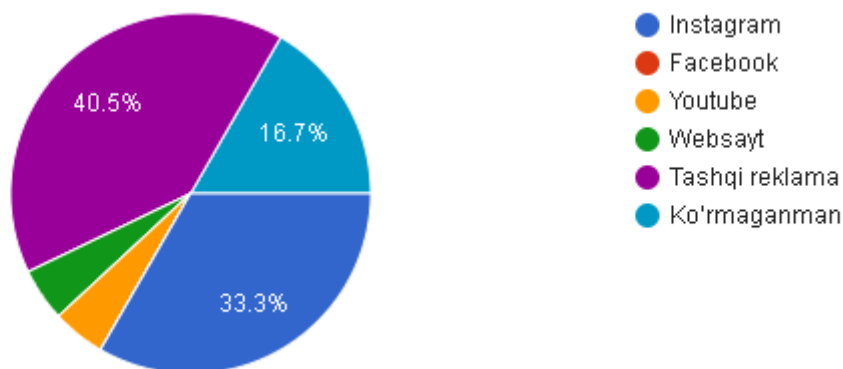
So'rovnoma jami 13 ta savoldan tashkil topdi va ikki asosiy qismni qamrab oldi. Birinchi qism respondentlarning demografik tavsiflarini aniqlashga yo'naltirildi. Ushbu blokda respondentlarning yoshi, jinsi, yashash hududi hamda shahar yoki qishloqda istiqomat qilishi bo'yicha ma'lumotlar yig'ildi. Ikkinchi qism esa reklama bilan bog'liq xulq-atvorni o'rganishga qaratildi. Ushbu bo'limda respondentlarning

“Premier Electrotech” reklamalarini qaysi axborot kanallari orqali ko‘rgani, ijtimoiy tarmoqlardagi sahifalarni kuzatishi, reklamaning xarid qaroriga ta’sir darajasi, reklama mazmunining qiziqarliligi, chegirma va aksiyalarning xarid niyatiga ta’siri, reklama tomosha qilish davomiyligi hamda afzal ko‘riladigan reklama kontenti turlari o‘rganildi.

Tadqiqot davomida ma’lumotlarning ishonchliligini ta’minlashga alohida e’tibor qaratildi. Respondentlar so‘rovnoma da ixtiyoriy ravishda ishtirok etdi va barcha javoblar anonim shaklda saqlandi. Bu esa ishtirokchilarning erkin fikr bildirishiga hamda olingan natijalarning haqqoniyligini oshirishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotda jami 40 respondent ishtirok etdi. Yosh tarkibi bo‘yicha ko‘pchilikni 18-25 yoshdagilar tashkil etdi - 67,5 foiz (n=27). 26–35 yoshdagilar 25 foizni (n=10), 36-45 yoshdagilar esa 7,5 foizni (n=3) tashkil qildi. Jinsiy tarkibda ayollar ustunlik qildi: respondentlarning 82,5 foizi (n=33) ayollar, 17,5 foizi (n=7) esa erkaklar edi. Geografik jihatdan ishtirokchilarning 97,5 foizi (n=39) shahar aholisi bo‘lib, ularning 67,5 foizi (n=27) Toshkent shahrida yashovchilardan iborat bo‘ldi.

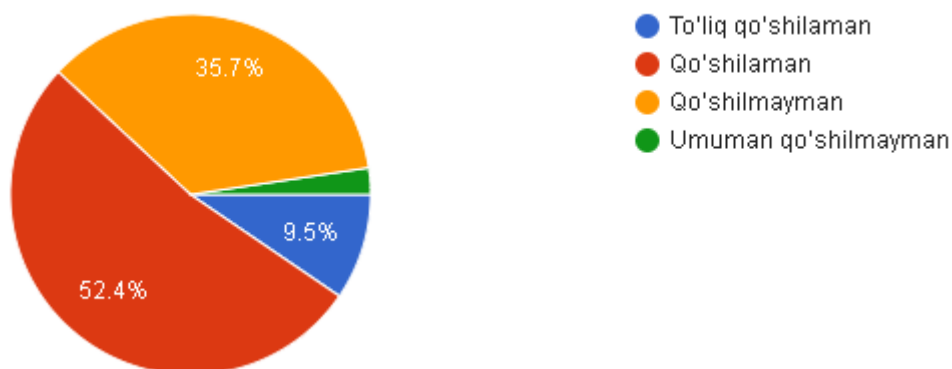
1-rasm. “Premier Electrotech” reklamalari ko‘rilgan manbalar¹

Premier Electrotech reklamasini ko‘rgan manba bo‘yicha respondentlarning 40,5 foizi (n=17) tashqi reklama vositalari, jumladan banner va bilbordlar orqali brend bilan tanishganligini bildirdi. Instagram eng faol raqamli reklama kanali sifatida qayd etilib, respondentlarning 33,3 foizi (n=12) ushbu platforma orqali reklamani kuzatganini ta’kidladi. Shu bilan birga, respondentlarning 16,7 foizi (n=7) Premier Electrotech reklamalarini umuman ko‘rmaganligini bildirdi. Mazkur holat brendning raqamli reklama qamrovida hali foydalanilmagan imkoniyatlar mavjudligini ko‘rsatadi. YouTube va rasmiy veb-sayt orqali reklamani kuzatgan respondentlar ulushi mos ravishda 5 foizni (n=2) va 5 foizni (n=2) tashkil etdi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, respondentlarning 77,5 foizi (n=31) Premier Electrotech’ning ijtimoiy tarmoq sahifalarini kuzatmasligini bildirgan bo‘lsa, 22,5 foizi (n=9) brend sahifalarini muntazam kuzatib borishini qayd etdi. Ushbu natijalar

¹ Muallif ishlanmasi

kompaniyaning ijtimoiy tarmoqlardagi auditoriya bilan aloqalarini kuchaytirish va raqamli hamjamiyatni rivojlantirish bo'yicha imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

2-rasm. Reklamaning xarid qilishga undash darajasinin natijalari¹

Reklamaning xarid qilishga undash darajasi bo'yicha respondentlarning 52,4 foizi (n=24), jumladan 10 foizi (n=4) to'liq qo'shilganlar va 42,4 foizi (n=20) qo'shilganlar, Premier Electrotech reklamalari xarid qarorini rag'batlantirishini tasdiqladi. Shu bilan birga, respondentlarning 35,7 foizi (n=15) ushbu fikrga qo'shilmagan bo'lsa, 2,5 foizi (n=1) bunga mutlaqo qo'shilmasligini bildirdi.

Reklama mazmunining qiziqarliligi bo'yicha respondentlarning 65 foizi (n=26) reklama kontentini qiziqarli deb baholadi, 35 foizi (n=14) esa aksincha fikr bildirdi.

Chegirma va aksiyalarning xarid qaroriga ta'siri yuqori darajada baholandi. Respondentlarning 67,5 foizi (n=27), jumladan 55 foizi (n=22) qo'shilganlar va 12,5 foizi (n=5) to'liq qo'shilganlar, chegirma va aksiyalar xarid xatti-harakatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini qayd etdi. Ushbu natija narxga asoslangan rag'batlantirish vositalarining amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Reklama orqali mahsulot haqida ma'lumot olish darajasi ham yuqori natija ko'rsatdi. Respondentlarning 82,5 foizi (n=33), jumladan 62,5 foizi (n=25) qo'shilganlar va 20 foizi (n=8) to'liq qo'shilganlar, reklama mahsulot haqidagi asosiy axborot manbalaridan biri ekanligini tasdiqladi.

Respondentlarning reklama tomosha qilish davomiyligi asosan qisqa vaqt oralig'ida shakllangani aniqlandi. Ishtirokchilarning 42,5 foizi (n=17) reklamani 5-7 soniya davomida, 40 foizi (n=16) esa 8-15 soniya davomida kuzatishini bildirdi. 16-30 soniya davomida reklama tomosha qiluvchi respondentlar ulushi 17,5 foizni (n=7) tashkil etdi. Natijalar reklama kontentini qisqa, aniq va e'tibor jalb qiluvchi shaklda tayyorlash muhimligini ko'rsatdi.

Reklama kontentiga bo'lgan talab tahlili respondentlarning asosiy qismi mahsulot xususiyatlari haqida batafsilroq ma'lumot olishni istashini ko'rsatdi. Ushbu yo'nalishni respondentlarning 55 foizi (n=22) tanladi. Narx va chegirmalarga oid ma'lumotlar 30 foiz respondentlar (n=12) tomonidan muhim deb baholandi. Mijozlar fikri 10 foiz

¹ Muallif ishlanamasi

(n=4), mahsulotdan foydalanish bo'yicha ko'rsatmalar esa 5 foiz (n=2) respondentlarda qiziqish uyg'otdi.

Ochiq savollar orqali olingan takliflar bir nechta asosiy yo'nalishlarga guruhlandi. Respondentlar raqamli reklamani kuchaytirish, ijtimoiy tarmoqlarda reklama qamrovini kengaytirish, bir nechta platformalarda bir vaqtning o'zida reklama joylashtirish, kreativ va vizual jihatdan e'tibor tortuvchi kontent tayyorlash, reklamaning dastlabki soniyalarida foydalanuvchi diqqatini jalb qilish, bloggerlar va mijozlar bilan hamkorlikni kengaytirish, haqiqiy foydalanuvchilar fikrlarini reklamada qo'llash hamda tashqi reklama bannerlari sonini oshirish zarurligini qayd etdilar.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot doirasida Premier Electrotech brendining reklama samaradorligi 40 nafar respondent ishtirokida tahlil qilindi va bir qator ilmiy-amaliy xulosalar shakllantirildi. Tadqiqot natijalari kompaniya reklama faoliyatida an'anaviy tashqi reklama vositalari ustunligini ko'rsatdi. Respondentlarning 40,5 foizi brendni banner va bilbordlar orqali tanigan bo'lsa, Instagram orqali reklama bilan tanishganlar ulushi 33,3 foizni tashkil etdi. Shu bilan birga, respondentlarning 16,7 foizi reklama kontentini umuman ko'rmaganini bildirgani brendning raqamli qamrov darajasi hali yetarli emasligini ko'rsatdi.

Tahlil natijalari reklamaning iste'molchi xarid xulq-atvoriga ta'siri o'rtacha darajada ekanligini ko'rsatdi. Respondentlarning 52,4 foizi reklama xarid qaroriga ta'sir qilishini tasdiqlagan bo'lsa, qolgan respondentlar bu ta'sirni yetarli deb baholamadi. Biroq chegirma va aksiyalar samaradorligi 67,5 foiz, reklama orqali mahsulot haqida ma'lumot olish darajasi esa 82,5 foizni tashkil etdi. Ushbu natijalar reklamaning iste'molchilar uchun axborot manbasi va iqtisodiy rag'batlantirish vositasi sifatidagi ahamiyati yuqori ekanligini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida respondentlarning reklama tomosha qilish davomiyligi asosan qisqa vaqt oralig'ida shakllanishi aniqlandi. Respondentlarning asosiy qismi reklamani 5-15 soniya oralig'ida kuzatishini bildirganligi qisqa va mazmunli reklama formatlariga ehtiyoj yuqori ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, respondentlarning 55 foizi reklama kontentida mahsulot xususiyatlari va amaliy afzalliklari haqida batafsil ma'lumot berilishini muhim deb hisoblagan.

Olingan natijalar asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, kompaniyaning raqamli reklama faoliyatini kuchaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Instagram va YouTube platformalarida muntazam, sifatli va auditoriyaga mos kontent joylashtirish, maqsadli reklama kampaniyalarini kengaytirish hamda ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar bilan muntazam aloqa olib borish brend qamrovini oshirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, reklama kontentini qisqa va ta'sirchan shaklda tayyorlash zarur. Reklamaning dastlabki 5–7 soniyasida iste'molchi e'tiborini jalb qiluvchi vizual va mazmuniy elementlardan foydalanish Reels va Shorts kabi qisqa video formatlar samaradorligini oshiradi.

Uchinchidan, reklama mazmunida mahsulot xususiyatlari, texnik imkoniyatlari va amaliy afzalliklariga ko'proq e'tibor qaratish lozim. Mahsulotning foydalanish

jarayonini ko'rsatadigan qisqa videolar, infografikalar va qiyosiy taqdimotlar iste'molchilarning mahsulot haqidagi bilimini oshiradi hamda reklama ishonchliligini kuchaytiradi.

To'rtinchidan, foydalanuvchilar tomonidan yaratilgan kontent va blogerlar bilan hamkorlikni kengaytirish tavsiya etiladi. Haqiqiy mijozlar tajribasi, sharhlar va tavsiyalar reklama samaradorligini oshirish bilan birga brendga bo'lgan ishonch darajasini ham mustahkamlaydi.

Tadqiqot natijalari Premier Electrotech kompaniyasi reklama strategiyasini an'anaviy reklama vositalaridan zamonaviy raqamli platformalarga bosqichma-bosqich moslashtirish zarurligini ko'rsatdi. Raqamli reklama vositalaridan samarali foydalanish kompaniyaning bozordagi raqobatbardoshligini oshirish va iste'molchilar bilan barqaror aloqa shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Statista. (2024). Digital Advertising - Worldwide: Market Forecast 2024-2029. Statista Research Department. <https://www.statista.com/outlook/dmo/digital-advertising/worldwide>
2. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2022). Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice (8th ed.). Pearson Education.
3. Yilmaz, C., & Özer, G. (2023). Consumer attitudes toward digital advertising: An integrative review and future directions. *Computers in Human Behavior*, 141, 107621. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107621>
4. Kaur, P., Dhir, A., Chen, S., & Rajala, R. (2023). Understanding the impact of personalized digital advertising on purchase intention: Mediating role of perceived value. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 72, 103284. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2023.103284>
5. ICTA Uzbekistan. (2024). Annual Report on ICT Development in Uzbekistan 2023-2024. Information and Communication Technologies Development Agency.
6. Sharopova, N. (2023). Possibilities of Using Methods and Digital Technologies of Data Analysis in Entrepreneurial Marketing Research in the Conditions of Uzbekistan: A Conceptual Framework. *International Journal of Social Science Research and Review*, 6(5), 262-270. <https://doi.org/10.47814/ijssrr.v6i5.1137>
7. Rahman, M. A., & Hossain, M. A. (2022). Factors influencing consumers' digital advertising avoidance in emerging markets. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 34(8), 1743-1762. <https://doi.org/10.1108/APJML-05-2021-0309>
8. Dwivedi, Y. K., Ismagilova, E., Sarker, P., Raman, R., Karjaluoto, H., Slade, E., & Williams, M. D. (2023). Setting the future of digital and social media marketing research: Perspectives and research propositions. *International Journal of Information Management*, 59, 102168. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2021.102168>
9. Kaur, P., Dhir, A., Chen, S., & Rajala, R. (2023). Understanding the impact of personalized digital advertising on purchase intention: Mediating role of perceived value. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 72, 103284. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2023.103284>

10. Zhang, Y., & Liu, H. (2024). Short-form video advertising and consumer engagement: The moderating role of platform trust. *Electronic Commerce Research and Applications*, 63, 101341. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2024.101341>
11. Петров, И., & Сидорова, М. (2023). Динамика цифрового рекламного рынка России в период пандемии. *Вопросы Экономики*, 4, 134-151.
12. Мухамедов, Б., & Рустамова, Д. (2023). Мобильная реклама и поведение потребителей в Центральной Азии: кросс-культурное исследование. *Central Asian Economic Review*, 11(4), 67-84.
13. Toshmatov, A., & Yusupova, M. (2023). O'zbekiston iste'molchilarining ijtimoiy tarmoqlardagi reklama kontentiga munosabati. *O'zMU Xabarлари*, 2(1), 178-191.
14. Xoliqov, S. (2024). Telegram platformasidagi reklama kanallarining kichik biznes samaradorligiga ta'siri. *Iqtisodiyot va Innovatsion Texnologiyalar*, 12(2), 55-70.

TURIZM KLASSTERLARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI MODELI

Gulmanov Maxsud Aminovich

Abu Rayhon Beruni nomidagi

Urganch davlat universiteti

“Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Maqolada turizm klasterlarini shakllantirishning samarali modeli nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Unda klasterning asosiy komponentlari, ularning o‘zaro bog‘liqligi va hududiy raqobatbardoshlikka ta’siri aniqlab berildi. Tadqiqot davomida xalqaro tajribalar o‘rganildi va turizm klasterining shakllanish bosqichlari tizimlashtirildi. Klaster yondashuvi xizmatlar sifatini oshirish, innovatsiyalarni jadallashtirish va mahalliy iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda muhim omil sifatida baholandi. Natijada turizm klasterining integratsion modeli taklif etildi va uni amaliyotga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: turizm klasteri, raqobatbardoshlik, innovatsiya, hududiy rivojlanish, integratsion model, xizmatlar sifati

Аннотация

В статье проведён теоретический и практический анализ эффективной модели формирования туристических кластеров. Определены основные компоненты кластера, их взаимосвязь и влияние на региональную конкурентоспособность. В ходе исследования был изучен международный опыт и систематизированы этапы формирования туристического кластера. Кластерный подход рассмотрен как важный фактор повышения качества услуг, ускорения инноваций и обеспечения регионального экономического развития. В результате предложена интеграционная модель туристического кластера и разработаны практические рекомендации по её внедрению.

Ключевые слова: туристический кластер, конкурентоспособность, инновации, региональное развитие, интеграционная модель, качество услуг

Abstract

The article analyzed an effective model for the formation of tourism clusters from theoretical and practical perspectives. It identified key components of the cluster, their interconnections, and their impact on regional competitiveness. The study examined international experience and systematized the stages of tourism cluster development. The cluster approach was evaluated as a significant factor in improving service quality, accelerating innovation, and supporting regional economic growth. As a result, an integrated model of a tourism cluster was proposed, and practical recommendations for its implementation were developed.

Keywords: tourism cluster, competitiveness, innovation, regional development, integrated model, service quality

KIRISH

Turizm sohasi global miqyosda eng tez rivojlanuvchi tarmoqlar qatoriga kiradi va milliy iqtisodiyotlarga ish o'rinlari yaratish, chet el valyutasini jalb qilish hamda hududiy rivojlanishni rag'batlantirish orqali muhim hissa qo'shadi. Jahon turizm tashkiloti (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilda xalqaro turizmdan tushgan daromad 1,5 trillion AQSh dollaridan oshgan bo'lib, bu ko'rsatkich jahon eksporti hajmining taxminan 7 foizini tashkil etadi [23]. Turizmning bunday keng iqtisodiy ta'siri sohani tizimli va samarali boshqarishni talab etadi.

Klaster nazariyasining iqtisodiyot faniga kirib kelishi bilan birga, turizm sohasi ham bu konseptual doirada o'rganila boshlandi. Maykl Porter 1990-yillarning boshida ishlab chiqqan klaster modeli dastlab ishlab chiqarish sanoatiga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa-da, keyinchalik xizmat ko'rsatish tarmoqlariga, jumladan turizmga ham tatbiq etildi [1]. Klaster shakllanishi hududiy raqobatbardoshlikni oshirishning strategik vositasi sifatida qabul qilina boshlandi va bu yo'nalishda nazariy hamda amaliy tadqiqotlar soni yil sayin ortib bordi.

Klaster yondashuvi turizm sohasiga nisbatan qo'llanilganda o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi: turistik mahsulot ko'pincha bitta korxona emas, balki bir qator xizmat ko'rsatuvchi subyektlar - mehmonxonalar, restoran va kafeler, transport operatorlari, sayohatchilik agentliklari, madaniy obyektlar va mahalliy hunarmandlar - tomonidan birgalikda yaratiladi. Ushbu xizmatlar majmuasining izchil va sifatli tarzda taqdim etilishi esa turistning umumiy tajribasini belgilaydi. Binobarin, turizm klasterining shakllanishi bu majmuani tizimli ravishda boshqarish imkoniyatini beradi.

Jahon amaliyotida Ispaniyaning Barselona shahri, Italiyaning Toskana mintaqasi, Avstriyaning Tirol viloyati va Tailandning Phuket orolida faoliyat yurituvchi turizm klasterlari yuqori samaradorlikning yorqin namunalarini ko'rsatmoqda [14]. Ushbu hududlarda klaster tuzilmalari orqali hududiy iqtisodiyotning turizmga bog'liqlik darajasi oshgani holda, sektordagi raqobat ham sog'lom darajada saqlanib qolmoqda.

Nazariy nuqtai nazardan klaster shakllanishining samarali modeli bir qancha o'zaro bog'liq omillarni qamrab olishi zarur: resurslarni to'g'ri baholash, ishtirokchilar o'rtasida hamkorlik mexanizmlarini o'rnatish, innovatsiyalarni joriy etish, raqamli vositalardan foydalanish va davlat-xususiy sektor sherikligini yo'lga qo'yish. Ushbu maqola aynan shu modelni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, nazariy asoslar va xalqaro tajribadan kelib chiqib turizm klasterining integratsion tuzilmasini taklif etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Klaster nazariyasining intellektual poydevori Maykl Porter tomonidan yaratildi. Uning 1990-yilda nashr etilgan "The Competitive Advantage of Nations" va 1998 yilda Harvard Business Review jurnalida chop etilgan "Clusters and the New Economics of Competition" nomli asarlari sohadagi tadqiqotlar uchun konseptual asos bo'lib xizmat qildi [1]. Porter klasterlarni o'zaro bog'liq kompaniyalar, mutaxassislashgan ta'minotchilar, xizmat ko'rsatuvchi firmalar, tegishli soha tarmoqlari va institutlar - universitetlar, standartlashtirish organlari va kasaba uyushmalari - majmuasi sifatida

belgiladi, bunda ular bitta geografik hududda jamlangan bo'lib, bir vaqtning o'zida raqobatlashadi va hamkorlik qiladi.

Klasterning asosiy afzalliklari uch o'lchamda namoyon bo'ladi: birinchidan, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish unumdorligini oshirish; ikkinchidan, innovatsiyalar sur'atini tezlashtirish; uchinchidan, yangi tadbirkorlik sub'ektlarining yuzaga kelishini rag'batlantirish [1]. Ushbu uch jihat hududiy iqtisodiyotning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta'minlashda hal qiluvchi omil sifatida talqin qilinadi.

Bat'elt, Malmberg va Maskell klasterlar ichida bilim oqimlarining "mahalliy shovqin va global quvurlar" (local buzz and global pipelines) deb atagan mexanizmi orqali tarqalishini tahlil qilib, klaster a'zolari o'rtasidagi norasmiy muloqot va sharoitning o'zi bilim almashinuvini tezlashtirishi mumkinligini ko'rsatdi [16]. Bu g'oya turizm klasterlari uchun ayniqsa ahamiyatlidir, chunki turizmda xizmat sifati ko'p jihatdan kadrlarning tajribasi va malakasi bilan belgilanadi.

Nordin Yevropa Turizm Tadqiqotlari Institutida nashr etgan ishida turizm klasterlarining shakllanish shartlarini tahlil qilib, geografik yaqinlik, mahsulot xilma-xilligi va institutsional qo'llab-quvvatlash asosiy omillar ekanligi xulosasiga keldi [9]. Tadqiqotchi turizm klasterining klassik sanoat klasteridan farqli tomoniga alohida urg'u berdi: turizm mahsuloti mijoz tomonidan bevosita joylashgan joyga kelib iste'mol qilinadi, ya'ni mahsulotni iste'molchiga "yetkazib bo'lmaydi".

Jeyson va Merfi Avstraliyaning hududiy turizm klasterlarini o'rganib, klaster shakllanishida "anker subyektlar" (anchor firms) ning rolini aniqladi [6]. Anker subyektlar o'z atrofida yordamchi xizmatlar ekotizimini shakllantiradi va hududga sifatli tashrif buyuruvchilar oqimini ta'minlaydi. Masalan, mashhur muzey yoki tabiiy yodgorlik atrof hududda turizm infratuzilmasining rivojlanishiga turtki bo'la oladi.

Novin va boshqalar Buyuk Britaniyaning madaniy turizm klasterlarini o'rganib, tarmoq aloqalari va innovatsiyalar o'rtasidagi munosabatni tahlil qildi [17]. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, klaster ichidagi aloqalar qanchalik zich bo'lsa, yangi xizmat turlari va boshqaruv yechimlarining paydo bo'lish ehtimoli shuncha yuqori bo'ladi. Bunda universitetlar va ilmiy-tadqiqot muassasalarining klasterga integratsiyasi innovatsion imkoniyatlarni sezilarli darajada kengaytiradi.

Xjalager turizmda innovatsiyalarning to'rtta turini farqladi: mahsulot innovatsiyalari, jarayon innovatsiyalari, boshqaruv innovatsiyalari va institutsional innovatsiyalar [8]. Klaster muhitida ushbu innovatsiya turlari o'zaro bir-birini quvvatlaydi va sektordagi barcha subyektlar uchun o'rganishga qulay sharoitni yuzaga keltiradi.

Krauch va Richi tomonidan ishlab chiqilgan hududiy raqobatbardoshlik modeli klaster kontekstida ham keng qo'llaniladi [15]. Ularning modelida asosiy va yordamchi resurslar, qo'llab-quvvatlovchi omillar va boshqaruv tizimi bir-biriga bog'liq ravishda ko'rib chiqiladi. Turizm klasterlari aynan ushbu omillarning muvofiqlashtirilgan tarzda uyushuvidan vujudga keladi.

Xalqaro amaliyotda Yevropa Ittifoqining hududiy klaster siyosati hududiy turizm raqobatbardoshligini oshirishda klaster tashabbuslarini moliyalashtirish va institutsional qo'llab-quvvatlashning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi [24]. Yevropa

Ittifoqi ichida 2020-yilga kelib 2000 dan ortiq klaster tashabbusi qayd etilgan bo'lib, ularning 15 foizidan ko'prog'i to'g'ridan-to'g'ri turizm va madaniy meros sohasiga tegishli edi.

OECD hisobotida hududiy turizm klasterlarining iqtisodiy ta'siri ko'rib chiqilib, klaster ichidagi hamkorlik kamuflyaj yoki zararli uyushma shaklini olmasligi uchun raqobatni tartibga soluvchi muassasalar zarurligiga alohida urg'u berilgan [10]. Ushbu hujjat klaster boshqaruvida shaffoflik va umumfoydada tamoyilini asosiy shart sifatida belgilaydi.

Mik'ael «mikro-klaster» tushunchasini kiritdi va kichik hududlardagi ixtisoslashgan turizm guruhlarini tahlil qildi [7]. U hunarmandchilik, ekologik turizm va gastronomiyaga ixtisoslashgan kichik klasterlarning nisbatan tor bozorda yuqori rentabellikka erishish imkoniyatini ko'rsatdi.

Lazzeretti va Petrillo tahriridagi jamoaviy monografiya turizm klasterlarini mahalliy iqtisodiyotning o'ziga xos tizimi sifatida tahlil qilib, bu tizimda resurslar, muassasalar va subyektlar o'rtasidagi munosabatlarning tarmoq xususiyatini ochib berdi [5]. Ularning yondashuvida turizm klasteri oddiy geografik yaqinlikdan ko'proq narsani anglatadi: bu - o'rganish, moslashish va hamkorlik madaniyatini shakllantirgan hududiy ekotizim.

METODOLOGIYA

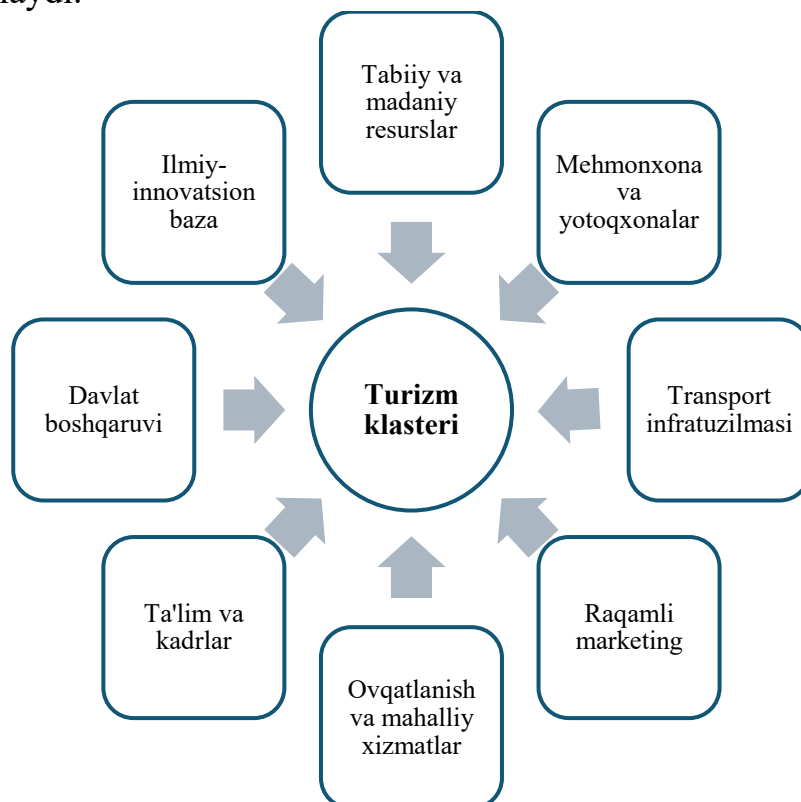
Ushbu tadqiqot nazariy va qiyosiy tahlil metodlariga asoslandi. Dastlab turizm klasterlari bo'yicha ilmiy adabiyotlar tizimli o'rganildi va asosiy nazariy yondashuvlar umumlashtirildi. Keyingi bosqichda Ispaniya, Italiya, Avstriya va Tailand tajribasi qiyosiy tahlil qilindi. Tahlilda klaster tarkibi, boshqaruv mexanizmlari, innovatsion faoliyat va iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari mezon sifatida olindi. Olingan natijalar asosida turizm klasterining integratsion modeli ishlab chiqildi. Model komponentlari o'zaro bog'liq tizim sifatida baholandi. Tadqiqotda mantiqiy umumlashtirish, solishtirish va tizimlashtirish usullari qo'llandi. Ushbu yondashuv turizm klasterlarini samarali shakllantirish omillarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Turizm klasteri o'z mohiyatiga ko'ra sodda geografik yaqinlikdan farq qiladi. Bu - bir-biriga funksional bog'liq bo'lgan xizmat ko'rsatuvchi, ishlab chiqaruvchi va boshqaruvchi subyektlar uyushmasidan iborat ochiq tizim. Klaster nazariyasi va turizm iqtisodiyotining tutashuv nuqtasida shakllanadigan bu tizim quyidagi asosiy xarakteristikalariga ega: geografik konsentratsiya, vertikal va gorizontal aloqalar tizimi, taqsimot munosabatlari va bilim almashish madaniyati [1], [9].

Xalqaro tadqiqotlarga ko'ra, turizm klasterining samarali ishlashi uchun kamida sakkizta asosiy komponent zarur [6], [7], [17]. Bular: tabiiy va madaniy resurslar, mehmonxona va yotoqxona xizmatlari, ovqatlanish va mahalliy xizmatlar, transport infratuzilmasi, raqamli marketing va e-turizm platformalari, ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimi, ilmiy-innovatsion baza hamda davlat boshqaruvi va siyosat. Ushbu

komponentlarning o‘zaro ta’siri va muvofiqlashtirish sifati klasterning yakuniy unumdorligini belgilaydi.

1-rasm. Turizm klasterini shakllantirishning integratsion modeli¹

Turizm klasterining boshlanish nuqtasi - hududning tabiiy va madaniy boyligi. Tabiiy landshaftlar, iqlim, arxeologik yodgorliklar, nomoddiy madaniy meros va mahalliy an’analar turistik mahsulotning o‘ziga xos qiymatini tashkil etadi va raqobatchilar tomonidan takrorlab bo‘lmaydigan ustunliklarni yaratadi [15]. Krauch va Richi ushbu resurslarni «merosiylar» (inherited) va «yaratilgan» (created) deb ikki turga ajratgan: merosiylar geografiya va tarixdan kelib chiqqan bo‘lsa, yaratilgan resurslar infratuzilma, madaniy tadbirlar va atraksiyalarni o‘z ichiga oladi.

Amaliyotda Italiyaning Toskana klasteri bu ikki resurs turining muvaffaqiyatli uyg‘unlashuvini namoyish etadi. Vinochilik an’analar, Renesans arxitekturasini va qishloq landshafti merosiylar resurslar bo‘lsa, yuqori sifatli agro-turistik fermer xo‘jaliklari, enogastronomik marshrutlar va art-rezidensiya yaratilgan resurslar hisoblanadi. Bu yondashuv tufayli Toskana Yevropa agro-turizmining yetakchi mintaqasiga aylangan [14], [15].

Mehmonxona va yotoqxona xizmatlari turizm klasterining eng ko‘p resurs talab qiladigan komponentini tashkil etadi. UNWTO ma’lumotlariga ko‘ra, turizmga sarflangan har 100 dollar iste’molning o‘rtacha 30-40 dollar atrofidagi qismi to‘g‘ridan-to‘g‘ri joylashtirish xizmatlariga to‘g‘ri keladi [23]. Mehmonxona xizmatlarining sifati va narx sementatsiyasi klasterning turli toifadagi sayyohlarni jalb qilish imkoniyatini belgilaydi.

¹ Manbalar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Transport infratuzilmasi klaster komponentlari o'rtasidagi fizik bog'liqlikni ta'minlaydi. Xalq muallifi Hjalager ta'kidlaganidek, transport qulay va arzon bo'lmagan mintaqada turistik klaster rivojlana olmaydi - qanchalik noyob resurslar bo'lsin [8]. Samarali transport tizimi ichki bog'lanishni (klaster ichida) va tashqi bog'lanishni (bozorlar bilan) bir vaqtda ta'minlashi zarur.

Ovqatlanish xizmatlari turizm klasterida ikki funksiyani bajaradi: birinchidan, turistning asosiy ehtiyojini qondiradi; ikkinchidan, mahalliy madaniyat va an'analarni taqdim etish orqali turizmning o'ziga xosligi (uniqueness) ni kuchaytiradi. Gastronomik turizm UNWTO tomonidan jahon turizmida eng jadal o'sish ko'rsatayotgan segmentlardan biri sifatida belgilanadi [13].

Raqamli texnologiyalar turizm klasterida ikki muhim rol bajaradi: bozorga yetib borish (reach) va ichki koordinatsiya (coordination). Bozorga yetib borish nuqtai nazaridan, raqamli marketing va onlayn bron qilish platformalari klasterdagi kichik va o'rta subyektlarga global bozorlarga kirish imkoniyatini beradi, bu esa ularda bo'lmaydigan reklama byudjetini qisman kamaytiradi [4]. Raqamli platformalar orqali turistik mahsulot haqida ma'lumot, sharh va reytinglar bir zumda tarqalib, potensial sayyohlarning qaror qabul qilish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ichki koordinatsiya nuqtai nazaridan, klaster ichki boshqaruv axborot tizimlari (destination management systems, DMS) bo'sh joylarni, marshrutlarni va xizmat ko'rsatish resurslarini muvofiqlashtirishga imkon beradi. Weidenfeld va boshqalar tadqiqotida ko'rsatilganidek, bitta integratsiyalangan axborot platformasiga ulangan klaster a'zolari sayyohlarning qoniqish darajasini 18-25 foizga oshirishi mumkin [4].

Turizm klasterining uzoq muddatli raqobatbardoshligi kadrlar sifatiga va innovatsiyalarga bog'liq. Klaster ichida universitetlar va kasbiy ta'lim muassasalari mavjudligi yangi bilimlarning doimiy oqimini ta'minlaydi va sektordagi o'rganish muhitini shakllantirishga hissa qo'shadi [17]. Nordin turizm klasterida innovatsiyalar ko'proq «asta-sekin» (incremental) tarzda, ya'ni mavjud xizmatlarni kichik-kichik yaxshilash orqali ro'y beradi, deb ta'kidlagan [9]. Ushbu jarayonda universitetlar va klaster o'rtasidagi mustahkam hamkorlik kalit rol o'ynaydi.

Prezensa va Chipolina ta'kidlaganidek, klaster ichidagi manfaatdor tomonlar tarmog'i (stakeholder network) raqobatbardoshlikni oshirishning asosiy mexanizmi bo'lib xizmat qiladi [18]. Bu tarmoq rasmiy (shartnomaviy hamkorlik) va norasmiy (professional muloqot, sanoat anjumanlari) kanallar orqali ishlaydi.

Davlat boshqaruvi turizm klasterida uch asosiy funksiyani bajaradi: tartibga solish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash va koordinatsiya. Tartibga solish funksiyasi turizm standartlarini belgilash, litsenziyalash tartibini joriy qilish va atrof-muhitni himoya qilishni o'z ichiga oladi. Moliyaviy qo'llab-quvvatlash infratuzilma rivojlanishi, marketing tadbirlari va innovatsiya loyihalarini moliyalashtirishni anglatadi [10], [24].

Koordinatsiya funksiyasida esa davlat organlari klaster ishtirokchilari o'rtasidagi muloqot platformasini shakllantirish, muhim boshqaruv yechimlarini birgalikda qabul qilish uchun shart-sharoitlarni yaratish va umumiy klaster brendining saqlanishini ta'minlash mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi. Yevropa Ittifoqining amaliyoti

ko'rsatganidek, davlatning sektordagi roli faol, lekin bozor raqobatini buzmaydigan darajada bo'lganda klaster samaradorligi eng yuqori darajaga erishadi [24].

Turizm klasterining shakllanishi ko'p jihatdan tabiiy-spontan jarayon emas, balki maqsadga yo'naltirilgan institutsional boshqaruvni talab etadi. Adabiyotlarni tahlil qilish natijasida klaster hayot siklining to'rtta asosiy bosqichini ajratish mumkin:

Birinchi bosqich - resurslarni aniqlash va mavjud imkoniyatlar kartasini tuzish. Bu bosqichda hududning turizm resurslari (tabiiy, madaniy, infratuzilmaviy) inventarizatsiya qilinadi, potensial klaster a'zolari aniqlanadi va asosiy raqobatchilarga nisbatan solishtirib ko'riladi [7], [9].

Ikkinchi bosqich - institutsional tuzilmani shakllantirish. Klaster koordinatsion organi yaratiladi, hamkorlik mexanizmlari o'rnatiladi va manfaatdor tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi rasmiy hujjatlar tuziladi. Bu bosqichda universitetlar va davlat organlari bilan strategik sheriklik bitimlarini tuzish ayniqsa muhimdir [5], [17], [18].

Uchinchi bosqich - marketingni birlashtirish va brendni shakllantirish. Klaster a'zolari birgalikda hududiy turistik brendni ishlab chiqadi va bozorga ilgari suradi. Birlashtirilgan marketing strategiyasi resurslarni tejash va ta'sir kuchini oshirish imkonini beradi. Raqamli kanallar orqali klaster brendining global miqyosda tarqatilishi hozirgi bosqichda raqobatbardoshlikning asosiy shartiga aylangan [4], [19].

To'rtinchi bosqich - innovatsion rivojlanish va institutsional mustahkamlash. Bu bosqichda klaster mavjud xizmatlarni takomillashtirish, yangi turistik mahsulotlar yaratish va texnologik innovatsiyalarni joriy etish yo'lida faol harakatlanadi. Ta'lim muassasalari bilan doimiy hamkorlik klasterda inson kapitalini yangilash mexanizmini ta'minlaydi [8], [17].

Jahon amaliyotida muvaffaqiyatli turizm klasterlari bir qancha umumiy xususiyatlarni baham ko'radi. Ispaniyaning Barselona turizm ekotizimi 9 milliondan ortiq yillik tashrif buyuruvchi bilan dunyo bo'yicha eng yuqori sifatli shahar turizmining namunasi hisoblanadi (Jahon iqtisodiy forumi) [14]. Ushbu klasterda mahalliy hukumat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyatining uyg'un hamkorligi barqaror turizm modelini yuzaga keltirgan.

Avstriyaning Tirol viloyatidagi turizm klasteri tog' turizmi, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va madaniy meros elementi - Alp qadriyatlarini birlashtirib, «yuqori qiymatli-kam raqamli» (high value-low volume) turizmga asoslangan model yaratgan [10], [14]. Ushbu yondashuv mahalliy ekologiya va ijtimoiy hayotga minimal zarar keltirish bilan maksimal iqtisodiy samara olishga yo'naltirilgan.

Tailandning Phuket orolidagi turizm klasteri esa dengiz turizmini sog'liqni tiklash va gastronomik turizm bilan birlashtirib, Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasida tez-tez taqdim etiluvchi muvaffaqiyat namunasi bo'lib qolmoqda [14]. Ushbu klasterda raqamli marketing va onlayn bron qilish tizimlari industriyada eng ilg'or darajada tatbiq etilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot turizm klasterlarini shakllantirishning nazariy asoslarini kengroq kontekstda ko'rib chiqish orqali bir qancha muhim xulosalarga erishildi:

Birinchidan, turizm klasteri tabiiy resurslardan tortib raqamli marketing platformalarigacha bo'lgan sakkizta asosiy komponentning muvofiqlashtirilgan harakatiga asoslangan murakkab, ochiq tizim ekanligini tasdiqlab berdi. Ushbu komponentlarning birortasi ham yolg'iz holda klasterning yaxlit afzalliklarini yaratib bera olmaydi - muhim narsa ularning o'zaro sinergiyasidir.

Ikkinchidan, adabiyotlar sharhi va xalqaro tajribaning taqqoslama tahlili ko'rsatdiki, turizm klasterining shakllanishi tasodifiy jarayon emas, balki aniq ketma-ket bosqichlarni o'z ichiga olgan boshqariladigan taraqqiyot yo'li. Resurslarni aniqlash, institutsional tuzilmani qurishdan boshlab marketingni birlashtirish va innovatsiyalarni joriy etishgacha bo'lgan to'rt bosqich har bir bosqichda o'ziga xos siyosiy va boshqaruv chora-tadbirlarini talab etadi.

Uchinchidan, davlat-xususiy sektor hamkorligi turizm klasterining eng kuchli katalizatör laridan biri bo'lib, bunda davlatning roli boshqaruvchi emas, balki imkoniyat yaratuvchi va muvofiqlashtiruvchi sifatida namoyon bo'lganda klaster barqarorligi yuqori bo'ladi. Yevropa va Osiyo amaliyotlari bu xulosani qo'llab-quvvatlaydi.

Tahlillardan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- Hududiy turizm klasterini shakllantirishni boshlashdan oldin kompleks resurs baholash (tourism asset mapping) amalga oshirilishi zarur. Ushbu baholash faqat tabiiy obyektlar bilan cheklanmay, madaniy meros, kadrlar bazasi, transport imkoniyatlari va raqobatchilar tahlilini ham qamrab olishi lozim. Faqat shu asosda klasterning ixtisoslashish yo'nalishi va strategik ustunliklari aniq belgilanishi mumkin.

- Klaster koordinatsion organini tashkil etishda barcha manfaatdor tomonlarning - kichik va yirik biznes subyektlari, mahalliy hokimiyat, universitetlar va fuqarolik jamiyatining - teng vakilligini ta'minlash tavsiya etiladi. Bitta subyektning (masalan, faqat yirik mehmonxonalar yoki faqat davlat organlarining) dominantligi klasterdagi umumiy ishonch muhitini pasaytiradi va kichik subyektlarning faolligini kamaytiradi.

- Raqamli marketing va destination management system (DMS) platformasini yaratish klaster shakllanishining dastlabki bosqichlari bilan parallel ravishda amalga oshirilishi kerak. Birgalikda yaratiladigan raqamli platforma klaster a'zolarining manfaatlarini uyg'unlashtiradi va axborot asimmetriyasini kamaytiradi.

- Klasterning bilim va innovatsion salohiyatini oshirish uchun mahalliy universitetlar va ilmiy muassasalar bilan uzoq muddatli hamkorlik shartnomalari tuzilishi, klaster ichida yillik innovatsion ko'rgazmalar va professional o'rganish sessiyalari muntazam tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

- Klasterning barqarorligini ta'minlash uchun faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar emas, balki ekologik va ijtimoiy ta'sir indikatorlari ham monitoring qilinishi zarur. Muvaffaqiyatli klasterlar tajribasi ko'rsatadiki, turistik oqimning ortishi mahalliy aholi farovonligiga hissa qo'shishi va atrof-muhitga zarar keltirmasligi kerak - bu barqaror turizm modelining asosiy tamoyilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition // Harvard Business Review. - 1998. - Vol. 76, №6. - P. 77-90. URL: <https://hbr.org/1998/11/clusters-and-the-new-economics-of-competition>
2. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. - New York: Free Press, 1990. - 855 p.
3. Baggio R., Scott N., Cooper C. Improving tourism destination governance: a complexity science approach // Tourism Review. - 2010. - Vol. 65, №4. - P. 51-60. URL: <https://doi.org/10.1108/16605371011093863>
4. Weidenfeld A., Williams A.M., Butler R.W. Knowledge transfer and innovation among attractions // Annals of Tourism Research. - 2010. - Vol. 37, №3. - P. 604-626. URL: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2009.12.001>
5. Lazzeretti L., Petrillo C.S. (Eds.) Tourism Local Systems and Networking. - Oxford: Elsevier, 2006. - 266 p.
6. Jackson J., Murphy P. Clusters in regional tourism: an Australian case // Annals of Tourism Research. - 2006. - Vol. 33, №4. - P. 1018-1035. URL: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2006.04.005>
7. Michael E.J. Micro-clusters and Networks: The Growth of Tourism. - Oxford: Elsevier, 2007. - 180 p.
8. Hjalager A.M. A review of innovation research in tourism // Tourism Management. - 2010. - Vol. 31, №1. - P. 1-12. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.08.012>
9. Nordin S. Tourism Clustering and Innovation - Paths to Economic Growth and Development. - Östersund: European Tourism Research Institute, 2003. - 90 p. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:242747/FULLTEXT01.pdf>
10. OECD. Tourism Trends and Policies 2018. - Paris: OECD Publishing, 2018. URL: <https://doi.org/10.1787/tour-2018-en>
11. Capone F. Tourist Clusters, Destinations and Competitiveness: Theoretical Issues and Empirical Evidences. - London: Routledge, 2016. - 210 p.
12. Benner M. Tourism destination management in times of crisis // Tourism Planning & Development. - 2020. - Vol. 17, №5. - P. 554-579. URL: <https://doi.org/10.1080/21568316.2019.1696152>
13. UNWTO. Guidelines for the Development of Gastronomic Tourism. - Madrid: World Tourism Organization, 2021. URL: <https://www.unwto.org/sustainable-development/gastronomy>
14. World Economic Forum. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019. - Geneva: WEF, 2019. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-travel-tourism-competitiveness-report-2019>
15. Crouch G.I., Ritchie J.R.B. Tourism, competitiveness, and societal prosperity // Journal of Business Research. - 1999. - Vol. 44, №3. - P. 137-152. URL: [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(97\)00196-3](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(97)00196-3)
16. Bathelt H., Malmberg A., Maskell P. Clusters and knowledge: local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation // Progress in Human

Geography. - 2004. - Vol. 28, №1. - P. 31-56. URL: <https://doi.org/10.1191/0309132504ph469oa>

17. Novelli M., Schmitz B., Spencer T. Networks, clusters and innovation in tourism: A UK experience // Tourism Management. - 2006. - Vol. 27, №6. - P. 1141-1152. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.11.011>

18. Presenza A., Cipollina M. Analysing tourism stakeholders networks // Tourism Review. - 2010. - Vol. 65, №4. - P. 17-30. URL: <https://doi.org/10.1108/16605371011093836>

19. Romeiro P., Costa C. The potential of management networks in the innovation and competitiveness of rural tourism // Tourism Planning & Development. - 2010. - Vol. 7, №1. - P. 75-90. URL: <https://doi.org/10.1080/14616680903493706>

20. Saxena G. Relationships, networks and the learning regions: Case evidence from the Peak District National Park // Tourism Management. - 2005. - Vol. 26, №2. - P. 277-289. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2003.11.013>

21. Selin S., Chavez D. Developing an evolutionary tourism partnership model // Annals of Tourism Research. - 1995. - Vol. 22, №4. - P. 844-856. URL: [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00017-X](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00017-X)

22. Timur S., Getz D. A network perspective on managing stakeholders for sustainable urban tourism // International Journal of Contemporary Hospitality Management. - 2008. - Vol. 20, №4. - P. 445-461. URL: <https://doi.org/10.1108/09596110810873543>

23. UNWTO. Key Tourism Statistics 2022. - Madrid: World Tourism Organization, 2022. URL: <https://www.unwto.org/tourism-statistics/key-tourism-statistics>

24. European Commission. Cluster Policy and SME Competitiveness: European Cluster Observatory. - Brussels: EC, 2016. URL: https://ec.europa.eu/growth/smes/clusters_en

25. Enright M.J., Newton J. Tourism destination competitiveness: A quantitative approach // Tourism Management. - 2004. - Vol. 25, №6. - P. 777-788. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2004.06.008>

TA'LIM JARAYONIDA IQTISODCHINING BOSHQARUV KOMPETENSIYASI RIVOJLANISH DARAJALARI

Rahimova Kutlibika Ergashevna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
tayanch doktoranti

E-mail: kutlibika89@icloud.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada ta'lim jarayonida iqtisodchi mutaxassislarning boshqaruv kompetensiyasi rivojlanish darajalari ilmiy jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida boshqaruv kompetensiyasining beshta asosiy darajasi - boshlang'ich, rivojlanayotgan, kompetent, proficient va ekspert bosqichlari aniqlanib, ularning mazmuni hamda ta'lim jarayonida shakllanish xususiyatlari tahlil qilingan. Olingan natijalar amaliy va nazariy bilimlarning o'zaro integratsiyasi boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishning muhim omili ekanligini ko'rsatdi. Raqamli kompetensiyalar, amaliy tajriba va shaxsiy motivatsiyaning mazkur jarayondagi ahamiyati asoslab berildi. Tadqiqot yakunida O'zbekiston oliy ta'lim tizimida iqtisodchi mutaxassislarning boshqaruv kompetensiyalarini yanada rivojlantirishga qaratilgan kompetensiyaga asoslangan ta'lim modelini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: boshqaruv kompetensiyasi, iqtisodiy ta'lim, kompetensiya darajalari, kasbiy rivojlanish, ta'lim modeli, oliy ta'lim, iqtisodchi.

Аннотация

В данной статье исследуются уровни развития управленческих компетенций экономистов в процессе образования. В ходе исследования были выявлены пять основных уровней управленческой компетенции - начальный, развивающийся, компетентный, опытный и экспертный - а также рассмотрены механизмы их проявления в образовательной системе. Результаты исследования показывают, что интеграция практических и теоретических знаний в современной системе экономического образования является ключевым фактором формирования управленческой компетентности. В статье даны практические рекомендации по внедрению компетентностно-ориентированной модели образования для системы высшего образования Узбекистана.

Ключевые слова: управленческая компетенция, экономическое образование, уровни компетенции, профессиональное развитие, модель обучения, высшее образование, экономист.

Abstract

This article examines the levels of managerial competency development among economists in the educational process. The study identifies five key levels of managerial competence - novice, developing, competent, proficient, and expert - and analyses the mechanisms of their manifestation within the educational system. Research results indicate that the integration of practical and theoretical knowledge in modern economic education is a critical factor in shaping managerial competence. The article provides practical recommendations for implementing a competency-based

education model within the higher education system of Uzbekistan, with particular emphasis on bridging academic learning and real-world management challenges.

Keywords: managerial competency, economic education, competency levels, professional development, learning model, higher education, economist.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyotning jadal rivojlanishi va globallashtirish jarayonlari iqtisodchi mutaxassislariga qo'yilayotgan talablarni tubdan o'zgartirmoqda. Bugungi kunda iqtisodchi nafaqat nazariy bilimlar sohibi, balki amaliy boshqaruv ko'nikmalariga ega bo'lgan, tashkiliy jarayonlarni samarali boshqara oladigan va strategik qarorlar qabul qila oladigan mutaxassis sifatida talqin etiladi [1].

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasini isloh qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, xususan, 2017-2021 yillardagi harakatlar strategiyasi va 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida oliy ta'lim sifatini oshirish, kompetensiyaga asoslangan ta'limni joriy etish masalasi ustuvor yo'nalish sifatida belgilab qo'yilgan [2]. Ushbu maqsadga erishishda iqtisodchi mutaxassislarning boshqaruv kompetensiyasini shakllantirish va uning rivojlanish darajalarini aniqlash alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Jahon ilmiy adabiyotida kompetensiya tushunchasi turlicha talqin etiladi. Xususan, D.C. McClelland kompetensiyani ish samaradorligini bashorat qiluvchi individual xususiyat sifatida tariflab, an'anaviy IQ testlari va akademik baholash tizimlarining kasbiy muvaffaqiyatni aniqlashda yetarli emasligini asoslab bergan [3]. Keyinchalik R. Boyatzis o'zining fundamental tadqiqotlarida boshqaruv kompetensiyasini tizimli o'rganib, menejerning samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan asosiy kompetensiyalar klasterlarini aniqlagan [4].

O'zbekiston ta'lim tizimida kompetensiyaga asoslangan yondashuvlar 2000-yillarning o'rtasidan joriy etila boshlangan bo'lsa-da, iqtisodchilarning boshqaruv kompetensiyasi rivojlanish darajalarini aniq metodologik asosda tadqiq etish masalasi hamon dolzarbligicha qolmoqda. Mazkur maqola ana shu bo'shliqni to'ldirish maqsadida yozilgan bo'lib, u quyidagi ilmiy muammoni ko'rib chiqadi: ta'lim jarayonida iqtisodchi mutaxassisning boshqaruv kompetensiyasi qanday darajalar orqali rivojlanadi va ushbu darajalarni aniqlashning eng samarali metodologik usullari nimalardan iborat?

Maqolaning maqsadi - ta'lim jarayonida iqtisodchi mutaxassisning boshqaruv kompetensiyasi rivojlanish darajalarini nazariy asoslash, empirik tadqiqot asosida darajalar tizimini ishlab chiqish va amaliy tavsiyalar berish.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: boshqaruv kompetensiyasi tushunchasining ilmiy asoslarini tahlil qilish; ta'lim jarayonida kompetensiya rivojlanish darajalarini aniqlash mezonini va ko'rsatkichlarini ishlab chiqish; O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida iqtisodchilar boshqaruv kompetensiyasini shakllantirishning hozirgi ahvolini baholash; kompetensiyaga asoslangan ta'lim modelini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Boshqaruv kompetensiyasi masalasi turli ilmiy yoʻnalishlarda, jumladan, tashkiliy psixologiya, boshqaruv nazariyasi, taʼlim va kasbiy rivojlanish sohalarida keng oʻrganilgan. Ushbu boʻlimda asosiy nazariy yondashuvlar va ularning taʼlim kontekstidagi ahamiyati koʻrib chiqiladi.

Lyle M. Spencer Jr. va Signe M. Spencer kompetensiyani “ish natijalarini belgilovchi asosiy xususiyat” sifatida taʼriflaydi va kompetensiyaning beshta turini ajratadi: motivlar, xususiyatlar, oʻz-oʻzini idrok etish, bilim va koʻnikmalar [5]. Bu klassifikatsiya boshqaruv kompetensiyasini oʻrganishda keng qoʻllaniladi. Bloom taksonomiyasi va uning qayta ishlangan versiyasi taʼlim natijalari va bilish darajalarini tizimlashtirish uchun muhim metodologik asos boʻlib xizmat qiladi [6]. Ushbu taksonomiyada bilish, tushunish, qoʻllash, tahlil qilish, baholash va yaratish darajalari ketma-ket keltirilgan boʻlib, u boshqaruv kompetensiyasini oʻlchashda ham muvaffaqiyatli qoʻllaniladi. Dreyfus modeli esa boshqaruv kompetensiyasini oʻrganishda yanada operatsional asosni taqdim etadi. Ushbu model mutaxassisning beshta rivojlanish bosqichini - novice, advanced beginner, competent, proficient va expert - ajratib koʻrsatib, har bir bosqichdagi bilim va koʻnikmalar xususiyatlarini batafsil tahlil qiladi [7]. Mazkur tadqiqotda Dreyfus modeli Oʻzbekiston taʼlim kontekstiga moslashtirilgan.

Yevropa taʼlim boʻyicha Bologna jarayoni va Tuning loyihasi iqtisodiy taʼlimda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni joriy etishda muhim rol oʻynadi. Ushbu yondashuv boʻyicha iqtisodchi mutaxassislar uchun umumiy va ixtisoslashtirilgan kompetensiyalar roʻyxati ishlab chiqildi. OECD maʼlumotlariga koʻra, zamonaviy iqtisodchi uchun analitik fikrlash, maʼlumotlar bilan ishlash, loyihalarni boshqarish va jamoaviy hamkorlik koʻnikmalari eng muhim boshqaruv kompetensiyalari hisoblanadi [8]. Hecklau va boshqalar oʻtkazgan tadqiqotlar shuni koʻrsatdiki, toʻrtinchi sanoat inqilobi sharoitida iqtisodchilarning raqamli kompetensiyalari tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Raqamli tahlil, sunʼiy intellektdan foydalanish va katta maʼlumotlar (Big Data) bilan ishlash koʻnikmalari boshqaruv kompetensiyasining ajralmas qismiga aylanib qolmoqda [9].

1-jadval.

Boshqaruv kompetensiyasi boʻyicha adabiyotlar tahlili¹

Yil	Tadqiqot yoʻnalishi	Asosiy xulosa	Muallif
2019	Kompetensiya modellari	Bosqichli rivojlanish modeli asosli	Spencer & Spencer
2020	Taʼlim va kasbiy tayyorgarlik	Amaliy tajriba hal qiluvchi omil	Boyatzis R.
2021	Iqtisodiy boshqaruv samaradorligi	Raqamli kompetensiyalar zarurligi oshdi	Hecklau et al.
2022	Oʻzbekiston iqtisodiyoti konteksti	Milliy standartlar takomillashtirish lozim	Toshmatov B.A.
2023	Raqamli iqtisodiyot kompetensiyalari	Gibrid koʻnikmalar muhimligi ortdi	Karimov I.N.

¹ Muallif tomonidan tuzilgan.

O'zbekistonlik olimlaridan Toshmatov B.A. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashning zamonaviy muammolarini o'rganib, milliy ta'lim standartlarini xalqaro talablarga muvofiqlashtirish zarurligi to'g'risida xulosa chiqargan [10]. Karimov I.N. esa raqamli iqtisodiyot sharoitida iqtisodchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalarini o'rgangan va gibridd ko'nikmalar - an'anaviy iqtisodiy bilimlar va raqamli texnologiyalarni uyg'unlashtirish - muhimligini asoslab bergan [11]. 1-jadvalda ushbu sohadagi asosiy tadqiqotlarning qisqacha tahlili keltirilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning uslubiy asosini ta'lim jarayonida iqtisodchining boshqaruv kompetensiyasi rivojlanish darajalari bo'yicha tadqiqot usullari kompleks yondashuvni talab qiladi. Hujjatlarni tahlil qilish, statistik ma'lumotlarni baholash, tanlanma kuzatuv, suhbatlar o'tkazish va keys stadiylarini o'rganish orqali muammolar aniqlandi va ularni hal qilish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi. Bu usullar orqali O'zbekistonda zamonaviy ta'lim sifatini baholash samaradorligini yaxshilash uchun asosiy strategiyalar belgilab berildi. Ma'lumotlarni tahlil qilishda miqdoriy ma'lumotlar SPSS 26.0 statistik dasturi yordamida tahlil qilindi. Tahlilda ta'rifiy statistika, faktorli tahlil, klaster tahlili va dispersiya tahlili (ANOVA) usullaridan foydalanildi. Sifatli ma'lumotlar tematik tahlil usuli bilan qayta ishlandi. Tadqiqotning ishonchliligi (reliability) Cronbach alfa koeffitsiyenti yordamida tekshirildi ($\alpha = 0.87$), bu esa so'rovnomaning yuqori darajada ichki izchilligini ko'rsatadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari va ilmiy adabiyotlar tahlili asosida iqtisodchi mutaxassislarning boshqaruv kompetensiyasi rivojlanishining besh darajali modeli ishlab chiqildi. Ushbu model Dreyfus modelining O'zbekiston ta'lim kontekstiga moslashtirilgan varianti bo'lib, har bir daraja o'ziga xos bilim, ko'nikma va munosabat xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

2-jadval

Iqtisodchi boshqaruv kompetensiyasi rivojlanish darajalari modeli¹

Daraja	Bilim xususiyatlari	Ko'nikma xususiyatlari	Muddati
I - Boshlang'ich	Nazariy asoslar, terminologiya	Standart vazifalarni bajarish	1-2 yil
II - Rivojlanayotgan	Amaliy bilim, integratsiya	Murakkab masalalarni hal etish	2-4 yil
III - Kompetent	Tizimli tahlil, prognoz	Mustaqil strategiya ishlab chiqish	4-7 yil
IV - Proficient	Ekspert bilim, nazorat	Jarayonlarni optimallashtirish	7-12 yil
V - Expert	Strategik vizion, innovatsiya	Tizim yaratish, yo'naltirish	12-yildan ortiq

¹ Muallif tomonidan Dreyfus va Spencer modellari asosida ishlab chiqilgan.

So‘rovnoma natijalari asosida iqtisodchilarning yetti asosiy boshqaruv kompetensiyasi bo‘yicha rivojlanish darajalari aniqlandi. Quydagi 3-jadvalda ushbu ko‘rsatkichlar keltirilgan:

3-jadval

Boshqaruv kompetensiyalari rivojlanish darajalari¹ (n=312)

Kompetensiya turi	Boshlang‘ich daraja, foizda	O‘rta daraja, foizda	Yuqori daraja, foizda
Strategik rejalashtiruv	20	55	25
Moliyaviy tahlil	15	60	25
Jamoani boshqarish	30	50	20
Kommunikatsiya	25	45	30
Innovatsion fikrlash	35	40	25
Qaror qabul qilish	18	52	30

3-jadval ma’lumotlari tahlili bir qator muhim xulosalarni shakllantirish imkonini beradi. Avvalo, respondentlarning asosiy qismi (50-60 foizi) boshqaruv kompetensiyalarining o‘rta darajasiga mansub ekanligi aniqlangan. Mazkur holat ta’lim jarayonida nazariy bilimlar yetarli darajada shakllanayotganini, biroq ularni amaliy faoliyatga tatbiq etish ko‘nikmalarini rivojlantirish zaruriyatini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, strategik rejalashtirish yo‘nalishi bo‘yicha respondentlarning 20 foizi boshlang‘ich darajada ekanligi iqtisodiy ta’lim tizimida strategik fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishga yanada ko‘proq e’tibor qaratish lozimligini anglatadi.

Faktorli tahlil natijalari boshqaruv kompetensiyalarining shakllanishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi to‘rtta asosiy omil guruhini aniqlash imkonini berdi. Birinchi omil - ta’lim dasturining sifati bo‘lib, uning faktor yuklamasi 0,78 ni tashkil etdi. Ushbu omil o‘quv dasturlarining mazmuni, professor-o‘qituvchilar malakasi hamda o‘quv-uslubiy materiallarning zamonaviylik darajasini qamrab oladi. Ikkinchi omil - amaliy tajriba (faktor yuklamasi 0,74) bo‘lib, amaliyot o‘tash, real loyihalarda ishtirok etish va ish beruvchilar bilan hamkorlik qilish kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Natijalar ushbu omil boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatdi. Uchinchi omil - shaxsiy motivatsiya va faollik (faktor yuklamasi 0,69) bo‘lib, talabalarning o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilishi, mustaqil ta’lim olishga bo‘lgan qiziqishi hamda qo‘shimcha bilimlarni egallashga bo‘lgan ehtiyojini ifodalaydi. To‘rtinchi omil - ijtimoiy-iqtisodiy muhit (faktor yuklamasi 0,61) bo‘lib, oilaviy muhit, iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq ijtimoiy sharoitlar va hayotiy tajribaning ta’sirini aks ettiradi.

Tadqiqot natijalari O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida iqtisodiyot yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning boshqaruv kompetensiyalari rivojlanish darajasi ayrim Yevropa mamlakatlari ko‘rsatkichlariga nisbatan ma’lum darajada ortda qolayotganini ko‘rsatdi. Xususan, Finlyandiya va Germaniya tajribalarida keng qo‘llaniladigan amaliy ta’lim mexanizmlari hamda oliy ta’lim va sanoat o‘rtasidagi

¹ Muallif tomonidan o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari asosida tuzilgan.

samarali hamkorlik tizimi mamlakatimizda hali to'liq shakllanmagan. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va amaliy yo'naltirilgan yondashuvlarni keng joriy etish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ushbu yo'nalishda ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda.

Dispersiya tahlili (ANOVA) natijalari amaliyot o'tagan talabalarning boshqaruv kompetensiyalari darajasi amaliyot o'tmagan talabalar ko'rsatkichlariga nisbatan statistik jihatdan sezilarli darajada yuqori ekanligini tasdiqladi ($F=24,7$; $p<0,001$). Mazkur natija amaliy ta'limning boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishdagi hal qiluvchi rolini yana bir bor tasdiqlaydi hamda ta'lim dasturlarida amaliy mashg'ulotlar va ish beruvchilar bilan hamkorlik elementlarini kengaytirish zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ta'lim jarayonida iqtisodchi mutaxassislarning boshqaruv kompetensiyasi rivojlanish darajalarini tadqiq etish natijalari mazkur yo'nalishda ijobiy tendensiyalar mavjudligini hamda ularni yanada rivojlantirish uchun muhim imkoniyatlar mavjud ekanligini ko'rsatdi.

Birinchidan, iqtisodchining boshqaruv kompetensiyasi uzluksiz rivojlanish jarayoniga ega bo'lib, u boshlang'ich, rivojlanayotgan, kompetent, proficient va ekspert bosqichlari orqali izchil shakllanadi. Har bir bosqichda bilim, ko'nikma va kasbiy munosabatlarning takomillashib borishi iqtisodchi mutaxassisning professional salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, tadqiqot natijalari O'zbekiston oliy ta'lim tizimida iqtisodchi mutaxassislarning aksariyati (55-60 foizi) boshqaruv kompetensiyalarining o'rta darajasiga erishganligini ko'rsatdi. Bu esa oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha muayyan natijalarga erishilganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, yuqori darajadagi kompetensiyaga ega mutaxassislar ulushini yanada oshirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar mavjud.

Uchinchidan, amaliy tajriba va akademik bilimlarning uyg'unligi boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishning eng samarali omili sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot natijalari amaliyot o'tagan talabalar boshqaruv kompetensiyasi ko'rsatkichlari bo'yicha yuqori natijalarga ega ekanligini tasdiqladi. Bu esa amaliy ta'lim elementlarini kengaytirish orqali yanada samarali natijalarga erishish mumkinligini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, raqamli kompetensiyalar va an'anaviy iqtisodiy bilimlarning integratsiyasi zamonaviy iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashning istiqbolli yo'nalishi sifatida namoyon bo'ldi. Raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga keng joriy etish iqtisodchilarning zamonaviy mehnat bozori talablariga moslashuvchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflar ishlab chiqildi.

Birinchidan, oliy ta'lim muassasalari uchun:

- o'quv dasturlarida amaliy mashg'ulotlar ulushini oshirish;
- sanoat korxonalari va moliyaviy tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirish hamda dual ta'lim elementlarini keng joriy etish;

- boshqaruv simulyatsiyalari, biznes-o'yinlar va keys-stadiy metodlaridan samarali foydalanish;
- iqtisodiyot yo'nalishlari bo'yicha kompetensiyalar matritsasini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.

Ikkinchidan, davlat siyosati darajasida:

- iqtisodchi mutaxassislar uchun kompetensiyaga asoslangan milliy kasbiy standartlarni yanada takomillashtirish;
- Davlat ta'lim standartlariga boshqaruv kompetensiyalarini baholash mezonlarini kiritish;
- ish beruvchilarning ta'lim jarayonidagi ishtirokini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish mexanizmlarini rivojlantirish.

Uchinchidan, talabalar uchun:

- boshqaruv kompetensiyalarini muntazam ravishda o'z-o'zini baholash amaliyotini yo'lga qo'yish;
- ACCA, CFA kabi xalqaro professional sertifikatlash dasturlarida faol ishtirok etish;
- Mentor-talaba hamkorlik dasturlarida qatnashish;
- raqamli iqtisodiyot va zamonaviy boshqaruv texnologiyalari bo'yicha qo'shimcha kurs va treninglarda malaka oshirish.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston oliy ta'lim tizimida iqtisodchi mutaxassislarning boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha mustahkam asoslar shakllanayotganini ko'rsatadi. Ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlar, amaliy tajriba va raqamli texnologiyalarning keng integratsiyasi kelgusida yuqori malakali, raqobatbardosh va zamonaviy boshqaruv ko'nikmalariga ega iqtisodchi kadrlarni tayyorlash imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabr O'RQ-637-son "Oliy ta'lim to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-5013007>
3. McClelland D.C. Testing for competence rather than for intelligence // American Psychologist. - 1973. - Vol. 28 (1). - P. 1-14.
4. Boyatzis R.E. The Competent Manager: A Model for Effective Performance. - New York: John Wiley & Sons, 1982. - 308 p.
5. Spencer L.M., Spencer S.M. Competence at Work: Models for Superior Performance. - New York: John Wiley & Sons, 1993. - 372 p.
6. Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy. - New York: Longman, 2001. - 352 p.
7. Dreyfus H.L., Dreyfus S.E. Mind over Machine: The Power of Human Intuition and Expertise in the Era of the Computer. - New York: The Free Press, 1986. - 231 p.
8. OECD. The Future of Education and Skills: Education 2030. - Paris: OECD Publishing, 2019. - 24 p.

9. Hecklau F., Galeitzke M., Flachs S., Kohl H. Holistic Approach for Human Resource Management in Industry 4.0 // *Procedia CIRP*. - 2021. - Vol. 54. - P. 1-6.
10. Toshmatov B.A. O‘zbekiston oliy ta’limida iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashning zamonaviy muammolari // *Iqtisodiyot va ta’lim*. - 2022. - № 3. - B. 45-58.
11. Karimov I.N. Raqamli iqtisodiyot sharoitida iqtisodchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish // *O‘zbekiston iqtisodiyoti*. - 2023. - № 2. - B. 112-128.
12. Norqo‘ziyev A.X., Mahmudov F.T. Kompetensiyaga asoslangan ta’lim: nazariya va amaliyot. - Toshkent: TDIU nashriyoti, 2021. - 186 b.
13. Hutmacher W. Key Competencies for Europe // *Report of the Symposium Berne, Switzerland. Council for Cultural Co-operation*. - 1996. - Strasbourg, 1997.
14. Delamare Le Deist F., Winterton J. What Is Competence? // *Human Resource Development International*. - 2005. - Vol. 8, № 1. - P. 27-46.
15. World Bank. Uzbekistan: Modernizing Tertiary Education. - Washington D.C.: World Bank Group, 2021. - 112 p.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALAR TAJRIBASINI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARINI RIVOJLANTIRISH

Berdiyev Sunnatullo Alikulovich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
assistant-o'qituvchi

E-mail: sunnatulloberdiyev22@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida talabalar tajribasini boshqarishning zamonaviy yondashuvlari o'rganildi. Tadqiqot davomida talabalar jalb etilishi, akademik va ijtimoiy integratsiya, talaba ovozi hamda qo'llab-quvvatlash xizmatlarining o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi. Kahu, Nelson va Tinto nazariyalari asosida talabalar tajribasini boshqarishning konseptual modeli shakllantirildi. Xalqaro so'rovnoma natijalari akademik qo'llab-quvvatlash, ta'lim muhiti va talabalar bilan hamkorlik ta'lim sifati hamda qoniqish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi. Shuningdek, o'quv tahlili va raqamli vositalardan foydalanish talabalar ehtiyojlarini aniqlash va boshqaruv qarorlarini takomillashtirish imkonini bergani aniqlandi. Tadqiqot natijalari talabalar markazlashgan boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish uchun amaliy asos yaratdi.

Kalit so'zlar: talabalar tajribasi, student experience, talabalar jalb etilishi, akademik integratsiya, talaba ovozi, oliy ta'lim, o'quv tahlili, ta'lim sifati, qo'llab-quvvatlash xizmatlari, talabalar qoniqishi.

Аннотация

В исследовании были рассмотрены современные подходы к управлению студенческим опытом в высших учебных заведениях. В ходе работы был проведён анализ взаимосвязи вовлечённости студентов, академической и социальной интеграции, студенческого голоса и поддерживающих сервисов. На основе теоретических подходов Каху, Нельсона и Тинто была сформирована концептуальная модель управления студенческим опытом. Результаты международных опросов подтвердили, что академическая поддержка, образовательная среда и сотрудничество со студентами положительно повлияли на качество образования и уровень удовлетворённости обучающихся. Также было установлено, что использование аналитики обучения и цифровых инструментов способствовало выявлению потребностей студентов и совершенствованию управленческих решений. Результаты исследования сформировали практическую основу для развития студентоориентированных механизмов управления в университетах.

Ключевые слова: студенческий опыт, вовлечённость студентов, академическая интеграция, студенческий голос, высшее образование, аналитика обучения, качество образования, поддерживающие сервисы, удовлетворённость студентов, управление.

Abstract

This study examined modern approaches to managing student experience in higher education institutions. The research analyzed the relationships among student engagement, academic and social integration, student voice, and support services. Based on the theoretical frameworks of Kahu, Nelson, and Tinto, a conceptual model for student experience management was developed. International survey results confirmed that academic support, learning environments, and collaboration with students positively influenced educational quality and student satisfaction. The findings also showed that learning analytics and digital tools contributed to identifying student needs and improving management decisions. The study demonstrated that a student-centered approach strengthened institutional effectiveness and supported sustainable educational development. The research results provided a practical foundation for improving student experience management and enhancing the quality of higher education services.

Keywords: student experience, student engagement, academic integration, student voice, higher education, learning analytics, educational quality, support services, student satisfaction, management.

KIRISH

Oliy ta'lim tizimining keng qamrovli kengayishi talaba bilan muassasa o'rtasidagi munosabatlarni yangicha tushunishni taqozo etadi. O'zbekistonda 18-23 yoshli aholining oliy ta'lim bilan qamrovi 2024/2025 o'quv yili boshida 47,7 foizga yetdi va ushbu ko'rsatkich 2014 yilga nisbatan 40,9 foiz punktga oshdi [12]. Qamrovning bunday jadal kengayishi muassasalar oldiga talabalar sonining ko'payishini sifatli ta'lim tajribasi bilan uyg'unlashtirish vazifasini qo'yadi.

Islahotlarning izchilligi miqdoriy o'zgarishlarda yaqqol ko'rinadi. 2017 yildan boshlangan o'zgarishlar davomida oliy ta'limga qamrov taxminan to'qqiz foizdan qirq ikki foiz atrofiga ko'tarildi, talabalar soni esa qariyb 250 ming nafardan 1,5 million nafarga yaqinlashdi [13]. Muassasalar tarmog'i ham sezilarli kengaydi: 2018-2024 yillarda oliy ta'lim muassasalari soni 77 tadan 205 taga yetib, ularning tarkibida 116 davlat, 67 nodavlat va 31 xorijiy universitet filiali shakllandi [14]. Bunday diversifikatsiya xalqaro tajribada sinovdan o'tgan boshqaruv yechimlarini milliy kontekstga moslashtirish uchun keng imkoniyat ochadi.

Talabalar tajribasi (student experience) tushunchasi ta'lim jarayonining o'quv mashg'ulotlaridan tashqari, qabul bosqichidan bitirishgacha bo'lgan butun yo'lni qamrab oladi. Buyuk Britaniya universitetlari amaliyotida ishlab chiqilgan xaritalash modeli ushbu tajribani to'rt o'zaro bog'liq sohaga - asosiy o'quv jarayoni, qo'shimcha faollik orqali shakllanadigan hamjamiyat, qo'llab-quvvatlovchi xizmatlar va talaba ovozi orqali ta'limni rivojlantirishga - ajratadi [6]. Yaxlit qarash boshqaruv qarorlarini o'zaro bog'lash va talabaning ta'limga jalb etilishini izchil oshirish imkonini beradi.

Talabaning ta'limga jalb etilishi (student engagement) ilmiy adabiyotda o'quv natijalari va talabaning saqlanishi bilan mustahkam bog'langan markaziy omil sifatida e'tirof etiladi [1]. Jalb etilish darajasini boshqarish talabaning xulq-atvori, hissiy holati va kognitiv faolligini institutsional amaliyot bilan muvofiqlashtirishni talab qiladi.

Maqolaning maqsadi talabalar tajribasini boshqarishning zamonaviy nazariy yondashuvlarini yagona konseptual ramkada umumlashtirish, ularni xalqaro so'rovnomalar bilan asoslash va O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari uchun tatbiqqa yaroqli takliflar shakllantirishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Talabani jalb etilishi bo'yicha nazariy bahslarda to'rtta asosiy yondashuv ajratiladi: xulq-atvoriga oid, psixologik, ijtimoiy-madaniy va yaxlit qarash. Kahu ushbu yondashuvlarning kuchli jihatlari birlashtiruvchi konseptual ramkani taklif etib, jalb etilish holatini uni keltirib chiqaruvchi omillar va uning natijalaridan ajratib ko'rsatadi [1]. Bunday tafovut boshqaruv nuqtai nazaridan ahamiyatli, chunki muassasa bevosita omillar va natijalarga ta'sir ko'rsata oladi, jalb etilishning o'zi esa talabani ichki psixosoz ijtimoiy holati bo'lib qoladi.

Keyingi izlanishlar ushbu ramkani "ta'limiy interfeys" tushunchasi bilan to'ldirdi. Kahu va Nelson talaba xususiyatlari hamda institutsional tuzilmalar o'zaro kesishadigan makonni jalb etilish yuzaga keladigan yoki so'nadigan asosiy nuqta sifatida belgilaydi [2]. Interfeys metaforasi muassasaning aniq nima qilishi kerakligini - talabani o'ziga ishonchi, hissiy aloqasi va mansublik tuyg'usini mustahkamlashni - ko'rsatib beradi.

Trowler va hamkasblari interfeys modelini amaliyotga yo'naltirib, jalb etilishning ko'p qatlamli, o'zgaruvchan va kontekstga bog'liq tabiatini chuqurroq yoritadi [3]. Ularning konseptual hissiy jalb etilishning "qora quti"ni ochishga, ya'ni omillar bilan natijalar orasidagi mexanizmlarni nazariy asoslashga qaratilgan. Konseptsianing umumlashtirilgan talqini esa jalb etilishni yaxlit tizim sifatida tushunishni mustahkamlaydi [5].

Talabani saqlanishi masalasida Tintoning integratsiya nazariyasi paradigmalar ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda. Unga ko'ra, talabani ta'limni davom ettirishi yoki tark etishi akademik va ijtimoiy integratsiya darajasi bilan belgilanadigan uzluksiz jarayon hisoblanadi [4]. Ushbu nazariya talabalar tajribasini boshqarishda akademik qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy aloqa muhitini birgalikda rivojlantirish zaruratini asoslaydi. Talabalar tajribasini muassasa miqyosida xaritalovchi amaliy ramka nazariy konstruktarni real boshqaruv vositasiga aylantirish imkonini beradi [6].

Raqamli o'zgarishlar boshqaruvga yangi vositalar olib kirdi. O'quv tahlili (learning analytics) talabani raqamli izlarini ma'noli bilimga aylantirib, monitoring, bashorat, aralashuv va shaxsiylashtirish vazifalarini bajaradi [11]. Talabalarning matnli izohlarini avtomatlashtirilgan baholashga mo'ljallangan chuqur o'qitishga asoslangan ramka katta hajmdagi sifat ma'lumotlaridan boshqaruv qarorlari uchun qimmatli xulosalar olishga xizmat qiladi [10].

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-konseptual xususiyatga ega bo'lib, hujjatlarni o'rganish va ilmiy manbalarni izchil umumlashtirish usuliga tayanadi. Manbalar uchta mezon asosida tanlandi: nazariy asoslanganlik, xalqaro ilmiy jurnallarda yoki rasmiy statistik tashkilotlar tomonidan e'lon qilinganlik hamda ochiq kirish imkoniyati.

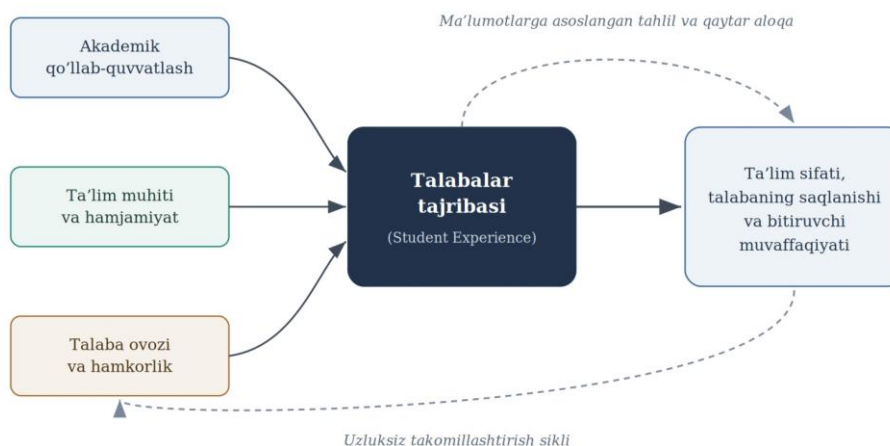
Konseptual asosni talabaning jalb etilishi bo'yicha tayanch nazariy ish [1], uning ta'limiy interfeys orqali rivojlantirilishi [2], amaliyotga yo'naltirilgan kengaytmasi [3] va integratsiya nazariyasi [4] tashkil etdi. Talabalar tajribasini yaxlit tizim sifatida talqin qiluvchi [5] hamda uni muassasa miqyosida xaritalovchi [6] ramkalar tahlil doirasini kengaytirdi. Raqamli vositalarga oid manbalar o'quv tahlili [11] va avtomatlashtirilgan izoh tahlili [10] yo'nalishlarini qamrab oldi.

Empirik dalil sifatida Buyuk Britaniyaning Milliy talabalar so'rovnomasi (National Student Survey) natijalari jalb etildi, chunki u dunyodagi eng yirik talaba so'rovnomalardan biri hisoblanadi va izchil metodologiyaga ega [7]. So'rovnomaning tematik ko'rsatkichlari mustaqil manbalar orqali qiyoslab tekshirildi [8], regional taqqoslash ma'lumotlari esa alohida manbadan olindi [9]. O'zbekiston oliy ta'limining miqdoriy o'zgarishlari rasmiy statistik ma'lumotlardan [12], islohot tahlilidan [13] va transformatsiya sharhidan [14] to'plandi.

Tahlil ikki bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda nazariy manbalar konseptual sintez orqali talabalar tajribasini boshqarishning yaxlit modeliga birlashtirildi. Ikkinchi bosqichda model xalqaro so'rovnoma ma'lumotlari bilan solishtirilib, uning amaliy izohlovchi quvvati baholandi. Yondashuvning asosiy yo'nalishi nazariy bo'lib, undan kelib chiqadigan amaliy takliflar muassasaviy tatbiq darajasida shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy manbalarning sintezi talabalar tajribasini boshqarishni uchta o'zaro bog'liq o'lcham asosida tasvirlash imkonini berdi: akademik qo'llab-quvvatlash, ta'lim muhiti va hamjamiyat hamda talaba ovozi va hamkorlik. Birinchi o'lcham Tintoning akademik integratsiya tushunchasiga [4], ikkinchisi ijtimoiy integratsiya va mansublik tuyg'usiga [4], uchinchi esa talabani ta'lim sifatini rivojlantirishda sherik sifatida ko'radigan yondashuvga [6] mos keladi. Uch o'lchamning o'zaro ta'siri Kahu va Nelson ta'riflagan ta'limiy interfeysda yuzaga keladi [2]. Modelning markazida boshqariladigan talabalar tajribasi, uning chetida esa o'quv tahliliga asoslangan qaytar aloqa sikli joylashadi [11]. Modelning umumlashtirilgan ko'rinishi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Talabalar tajribasini boshqarishning yaxlit modeli¹

¹ [2], [4], [6] va [11] manbalar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Modelning izohlovchi quvvatini baholash uchun NSS 2024 natijalari jalb etildi. So‘rovnoma qariyb 346 ming bitiruvchi kurs talabasi qatnashdi va javob darajasi 72,3 foizni tashkil etib, so‘nggi yigirma yildagi eng yuqori ko‘rsatkich bo‘ldi [7]. Bunday faollik talabalarning fikr bildirishga tayyorligini va talaba ovozi o‘lchamining boshqaruvdagi amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi. Asosiy tematik ko‘rsatkichlar 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval

NSS 2024 ning tanlangan tematik ko‘rsatkichlari¹

Ko‘rsatkich (NSS 2024)	Ijoby javob, foizda	Manba
So‘rovnoma javob berish darajasi	72,3	[7]
“Mening kursimdagi o‘qitish” (Angliya)	85,3	[7]
Talaba ovozi (Angliya)	74	[7]
O‘qituvchilarning tushuntirish mahorati	91	[8]
Akademik qo‘llab-quvvatlashdan qoniqish	85	[8]
Ruhiiy farovonlik axborotining yetkazilishi	78,6	[8]
Umumiy qoniqish (Uels)	79,8	[9]
Umumiy qoniqish (Shotlandiya)	78,1	[9]

1-jadval ma’lumotlari talabalar tajribasining akademik o‘lchami yuqori baholanganini ko‘rsatadi: o‘qituvchilarning tushuntirish mahoratini 91 foiz talaba ijobiy baholadi [8], akademik qo‘llab-quvvatlashdan qoniqish 85 foizdan oshdi [8]. Talaba ovozi o‘lchami nisbatan past - Angliyada 74 foiz - bo‘lib qoldi, biroq u oldingi yilga nisbatan o‘tdi [7]. Bunday tafovut model taklif etgan uchinchi o‘lcham, ya’ni talaba bilan hamkorlik mexanizmlarini mustahkamlash zaruratini empirik jihatdan asoslaydi.

Ta’lim muhiti o‘lchami farovonlikni qo‘llab-quvvatlovchi xizmatlar bilan chambarchas bog‘liq. Ruhiiy farovonlik xizmatlari to‘g‘risidagi axborotning yetkazilishini 78,6 foiz talaba ijobiy baholadi va ushbu ko‘rsatkich bir yil ichida o‘tdi [8]. Hududiy taqqoslash umumiy qoniqish ko‘rsatkichining barqaror o‘sishini tasdiqladi: Uelsda u 75,2 foizdan 79,8 foizga, Shotlandiyada esa 77,1 foizdan 78,1 foizga ko‘tarildi [9]. Ko‘rsatkichlarning bir yo‘nalishda o‘sishi uch o‘lchamning o‘zaro mustahkamlovchi tabiatini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar O‘zbekiston konteksti bilan bog‘langanda alohida amaliy ahamiyat kasb etadi. Qamrovning 47,7 foizga yetishi [12] va talabalar sonining bir necha barobar o‘sishi [13] talabalar tajribasini tizimli boshqarishni institutsional ustuvorlikka aylantiradi. Muassasalar tarmog‘ining kengayishi hamda xorijiy filiallarning ko‘payishi [14] xalqaro modellarni milliy kontekstga moslashtirish uchun qulay zamin yaratadi. O‘quv tahlili vositalari talabaning ta’limdan uzoqlashish xavfini erta aniqlash va aralashuvni shaxsiylashtirish imkonini beradi [11], katta hajmdagi talaba izohlarini avtomatlashtirilgan baholash esa boshqaruv qarorlarini dalillarga asoslashga xizmat qiladi [10].

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

XULOSA VA TAKLIFLAR

Talabalar tajribasini boshqarish nazariy jihatdan jalb etilish, integratsiya va xizmat sifati konsepsiyalarining uyg'unligiga, amaliy jihatdan esa akademik qo'llab-quvvatlash, ta'lim muhiti va talaba ovozi o'lchamlarining muvozanatiga tayanadi. Xalqaro so'rovnoma ma'lumotlari akademik o'lcham yuqori, talaba ovozi o'lchami esa nisbatan past baholanganini ko'rsatdi [7]; bu holat hamkorlik mexanizmlarini kuchaytirishni ustuvor yo'nalish darajasiga ko'taradi.

Muassasalar uchun quyidagi takliflar shakllantirildi. Birinchidan, talabalar tajribasini muassasa miqyosida xaritalash va uni amaliy boshqaruv vositasiga aylantirish maqsadga muvofiq [6]. Ikkinchidan, akademik va ijtimoiy integratsiyani birgalikda mustahkamlovchi qo'llab-quvvatlash xizmatlarini joriy etish talabaning saqlanishini oshiradi [4]. Uchinchidan, talaba ovozini qaror qabul qilish jarayoniga muntazam jalb etadigan hamkorlik tartiblarini o'rnatish zarur [2]. To'rtinchidan, o'quv tahlili vositalaridan saqlanish xavfini erta aniqlash va aralashuvni shaxsiylashtirish uchun foydalanish samaradorlikni kuchaytiradi [11]. Beshinchidan, talaba izohlarini avtomatlashtirilgan baholash boshqaruv qarorlarini dalillarga asoslashga imkon beradi [10].

Ushbu yondashuvlarning izchil tatbiqi O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifati, talabaning saqlanishi va bitiruvchi muvaffaqiyatini mustahkamlashga xizmat qiladi. Kelgusi izlanishlar taklif etilgan modelni milliy so'rovnoma ma'lumotlari asosida empirik tekshirishga yo'naltirilsa, natijalarning amaliy qiymati yanada ortadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kahu, E. R. (2013). Framing student engagement in higher education. *Studies in Higher Education*, 38(5), 758-773. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03075079.2011.598505>
2. Kahu, E. R., & Nelson, K. (2018). Student engagement in the educational interface: understanding the mechanisms of student success. *Higher Education Research & Development*, 37(1), 58-71. https://www.researchgate.net/publication/318123542_Student_engagement_in_the_educational_interface_understanding_the_mechanisms_of_student_success
3. Trowler, V., Allan, R. L., Bryk, J., & Din, R. (2022). Pathways to student engagement: beyond triggers and mechanisms at the engagement interface. *Higher Education*, 84, 761-777. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10734-021-00798-1>
4. Tinto, V. (1975). Dropout from Higher Education: A Theoretical Synthesis of Recent Research. *Review of Educational Research*, 45(1), 89-125. <https://doi.org/10.3102/00346543045001089>
5. Picton, C., & Baik, C. (2024). Conceptualising Student Engagement in Higher Education. *Student Success*, 15(2). <https://studentsuccessjournal.org/index.php/studentsuccess/article/view/3710>

6. Mapping the Student Experience: A Framework for Assessing Student Support, Success, Community and Voice. (2024). Student Success. <https://studentsuccessjournal.org/index.php/studentsuccess/article/view/2866>
7. Office for Students. (2024). Students across the UK share their views in the National Student Survey 2024. <https://www.officeforstudents.org.uk/news-blog-and-events/press-and-media/students-across-the-uk-share-their-views-in-the-national-student-survey-2024/>
8. Advance HE. (2024). Office for Students (OfS) National Student Survey 2024. <https://www.advance-he.ac.uk/knowledge-hub/office-students-ofs-national-student-survey-2024>
9. Times Higher Education. (2024). National Student Survey 2024: UK universities improve across the board. <https://www.timeshighereducation.com/news/national-student-survey-2024-solid-heartbeat-upward-trend>
10. Ngwira, B., Gobin-Rahimbux, B., & Gooda Sahib, N. (2023). A Deep-Learning Framework for Analysing Students' Review in Higher Education. Education Research International. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10036190/>
11. Learning Analytics for Data-Driven Decision Making: Enhancing Instructional Personalization and Student Engagement in Online Higher Education. (2023). https://www.researchgate.net/publication/374575304_Learning_Analytics_for_Data-Driven_Decision_Making_Enhancing_Instructional_Personalization_and_Student_Engagement_in_Online_Higher_Education
12. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. (2025). Higher education enrollment increased by 40.9 percentage points. <https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/61150-oliy-ta-limga-qamrov-40-9-ga-oshgan-3>
13. Higher Education Strategy Associates. (2026). Uzbekistan's Higher Education Boom. <https://higheredstrategy.com/uzbekistans-higher-education-boom/>
14. The Asia Today. (2025). Higher Education Transformation in Uzbekistan: Strengths, Opportunities, and the Way Forward for New Uzbekistan. <https://theasiatoday.org/essays/higher-education-transformation-in-uzbekistan-strengths-opportunities-and-the-way-forward-for-new-uzbekistan/>

DAVLAT SUBSIDIYALARI ASOSIDA NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLARINING BARQAROR FAOLIYATINI QO‘LLAB- QUVVATLASH MEXANIZMLARI

Xolbekov Ulug‘bek Toshpulat o‘g‘li

Toshkent xalqaro universiteti

tadqiqotchisi

ORCID: 0009-0007-0516-6500

Annotatsiya

Mazkur maqolada davlat subsidiyalari asosida nodavlat notijorat tashkilotlarining barqaror faoliyatini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda subsidiya NNTlarning maxsus loyihalardan tashqari ustav faoliyatini, institutsional imkoniyatlarini va uzluksiz ijtimoiy xizmat ko‘rsatish salohiyatini mustahkamlovchi moliyaviy instrument sifatida talqin etiladi. Maqolada subsidiyalash mexanizmining huquqiy, moliyaviy, institutsional, monitoring va ijtimoiy natija qatlamlari ajratib ko‘rsatilgan. Subsidiya ajratish jarayonida ehtiyojni aniqlash, mezonga asoslangan tanlov, shartnoma va KPI, bosqichma-bosqich moliyalashtirish, monitoring, audit va teskari aloqa bosqichlari asoslangan. Taklif etilgan model NNTlarning moliyaviy barqarorligini kuchaytirish, mablag‘larning shaffofligini ta’minlash va davlat qo‘llab-quvvatlashining strategik ta’sirini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: nodavlat notijorat tashkilotlari, davlat subsidiyasi, barqaror faoliyat, moliyaviy mexanizm, institutsional salohiyat, monitoring, KPI, shaffoflik, ijtimoiy natija.

Abstract

This article analyzes mechanisms for supporting the sustainable activities of non-governmental non-profit organizations through state subsidies. The study interprets subsidies as a financial instrument aimed at strengthening NGOs’ statutory activities, institutional capacity and ability to provide continuous social services beyond specific projects. The article identifies the legal, financial, institutional, monitoring and social impact layers of the subsidy mechanism. It also substantiates a subsidy cycle based on needs assessment, criteria-based selection, contracts and KPIs, phased financing, monitoring, audit and feedback. The proposed model helps strengthen NGO financial sustainability, ensure transparency of funds and increase the strategic effect of state support.

Keywords: non-governmental non-profit organizations, state subsidy, sustainable activity, financial mechanism, institutional capacity, monitoring, KPI, transparency, social impact.

Аннотация

В статье анализируются механизмы поддержки устойчивой деятельности негосударственных некоммерческих организаций на основе государственных субсидий. Субсидия рассматривается как финансовый инструмент, направленный на укрепление уставной деятельности, институционального потенциала и способности ННО оказывать непрерывные социальные услуги вне рамок отдельных проектов. В статье выделены правовой, финансовый,

институциональный, мониторинговый и социальный уровни механизма субсидирования. Обоснован цикл субсидирования, включающий определение потребностей, отбор по критериям, договор и KPI, поэтапное финансирование, мониторинг, аудит и обратную связь.

Ключевые слова: негосударственные некоммерческие организации, государственная субсидия, устойчивая деятельность, финансовый механизм, институциональный потенциал, мониторинг, KPI, прозрачность, социальный результат.

KIRISH

Nodavlat notijorat tashkilotlari fuqarolik jamiyatining muhim instituti sifatida aholining ijtimoiy ehtiyojlarini aniqlash, jamoatchilik manfaatlarini ifodalash, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish, huquqiy madaniyatni oshirish, ekologik va ma'rifiy tashabbuslarni ilgari surish kabi vazifalarni bajaradi. Bunday vazifalarning samarali bajarilishi NNTlarning doimiy faoliyat yuritishi, tashkiliy barqarorligi va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishiga bevosita bog'liq. Shu nuqtai nazardan, davlat subsidiyalari NNTlarni qo'llab-quvvatlashda alohida ahamiyatga ega bo'lgan moliyaviy mexanizm sifatida qaraladi.

Subsidiyaning o'ziga xos jihati shundaki, u har doim ham ma'lum bir qisqa muddatli loyiha bilan cheklanmaydi. Aksincha, subsidiya NNTning ustav faoliyatini davom ettirish, ijtimoiy xizmatlarni uzluksiz ta'minlash, moddiy-texnik bazani saqlash, xodimlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash va tashkilotning institutsional salohiyatini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli subsidiyalash mexanizmini takomillashtirish masalasi nafaqat mablag' ajratish tartibini, balki rejalashtirish, tanlov, shartnoma, monitoring, audit, jamoatchilik nazorati va yakuniy natijalar tahlilini ham qamrab olishi kerak.

Amaliyotda subsidiyalash jarayonida uchraydigan asosiy muammolar sifatida ehtiyojlarni aniq asoslashning yetarli emasligi, tanlov mezonlarining umumiyligi, ajratilgan mablag'lardan foydalanish bo'yicha indikatorlar sustligi, hisobotlarning asosan moliyaviy xarajatlar bilan cheklanishi va natijalarni keyingi rejalashtirishga bog'lash mexanizmining zaifligi ko'rsatiladi. Bunday holatlar subsidiyaning strategik ta'sirini kamaytiradi va NNTlar barqarorligini uzoq muddatli asosda qo'llab-quvvatlash imkoniyatlarini cheklaydi.

Maqolaning maqsadi davlat subsidiyalari asosida NNTlarning barqaror faoliyatini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ilmiy-uslubiy jihatdan asoslash, subsidiyalash jarayonining asosiy bosqichlarini tizimlashtirish va O'zbekiston sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan ko'p qatlamli modelni taklif etishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

NNTlarni davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash masalalari xalqaro ilmiy adabiyotlarda davlat-NNT hamkorligi, ijtimoiy xizmatlarni autsorsing qilish, grant va subsidiyalar samaradorligi, jamoatchilik nazorati hamda natijaga yo'naltirilgan moliyalashtirish kontekstida o'rganiladi. Salamon va Anheier notijorat sektorining davlat va bozor o'rtasidagi muhim institutsional makon sifatida

shakllanishini ko'rsatib, fuqarolik jamiyati institutlarini moliyalashtirishda davlat resurslari, xususiy donorlar va ixtiyoriy badallar muvozanatini ta'kidlaydi.

Froelich NNTlarning moliyaviy manbalari o'zgarishini tahlil qilib, davlat mablag'lari tashkilotlarga barqarorlik berishi mumkinligini, biroq ular qattiq hisobot talablarini ham yuzaga keltirishini qayd etadi. Bowman notijorat tashkilotlarining barqarorligini qisqa muddatli likvidlik va uzoq muddatli rivojlanish salohiyati orqali baholashni taklif qiladi. Renz esa notijorat tashkilotlarida boshqaruv kengashi, ijro apparati, hisobdorlik va strategik rejalashtirish mexanizmlari moliyaviy resurslarning samarali ishlatilishida muhim ekanini asoslaydi.

Davlat subsidiyalari bo'yicha zamonaviy yondashuvlarda subsidiyani passiv moliyaviy yordam sifatida emas, balki natijaga yo'naltirilgan institutsional instrument sifatida tushunish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu yondashuvga ko'ra, subsidiya nafaqat xarajatlarni qoplashga, balki tashkilotda ichki nazorat, moliyaviy rejalashtirish, sifatli xizmat ko'rsatish, raqamli hisobot va ijtimoiy ta'sirni o'lchash madaniyatini shakllantirishga xizmat qilishi kerak.

O'zbekistonning normativ-huquqiy bazasida NNTlar faoliyati va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash shakllari bir qator qonun va konseptual hujjatlar bilan tartibga solinadi. "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonun NNTlarning huquqiy maqomini belgilasa, "Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun davlat subsidiyasi, grantlar va boshqa qo'llab-quvvatlash shakllarining huquqiy asoslarini mustahkamlaydi. "Ijtimoiy sheriklik to'g'risida"gi Qonun esa davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlikning tashkiliy asoslarini belgilaydi.

2021-2025 yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi va fuqarolik jamiyati institutlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishga doir hujjatlar NNTlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda ochiqlik, natijadorlik, ijtimoiy ahamiyat va institutsional barqarorlik mezonlarini kuchaytirish zaruratini ko'rsatadi. Shu bilan birga, subsidiyalash mexanizmlarini aynan barqaror faoliyatni ta'minlovchi ko'p bosqichli va ko'p qatlamli tizim sifatida tahlil qilish bo'yicha ilmiy ishlanmalarni yanada chuqurlashtirish ehtiyoji mavjud.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda institutsional tahlil, tizimli yondashuv, jarayonli modellashtirish, risk-tahlil, qiyosiy umumlashtirish va ekspert baholash usullaridan foydalanildi. Subsidiyalash mexanizmi bitta moliyaviy operatsiya emas, balki bir nechta bosqich va qatlamlardan iborat jarayon sifatida o'rganildi. Bunda subsidiyani rejalashtirish, ajratish, ishlatish, monitoring qilish va natijalar asosida takomillashtirish bosqichlari o'zaro bog'liq tizim sifatida qaraldi.

Metodologik jihatdan maqolada subsidiyalash mexanizmining ikki o'lchamli talqini ishlab chiqildi. Birinchi o'lcham - jarayon sikli bo'lib, unda ehtiyojni aniqlash, tanlov, shartnoma, bosqichma-bosqich moliyalashtirish, monitoring, audit va teskari aloqa ketma-ketligi ajratildi. Ikkinchi o'lcham - mexanizm qatlamlari bo'lib, huquqiy, moliyaviy, institutsional, monitoring va ijtimoiy natija qatlamlarining o'zaro uyg'unligi asoslandi.

Ushbu maqolada avvalgi integral indeksga o'xshash yagona formula qo'llanilmadi. Buning o'rniga mexanizm yetukligini baholashning besh pog'onali modeli taklif etildi: 1-pog'ona - tartibga solinmagan amaliyot; 2-pog'ona - hujjatlashtirilgan tartib; 3-pog'ona - mezonlarga asoslangan ajratish; 4-pog'ona - natijaga bog'langan monitoring; 5-pog'ona - strategik barqarorlikka yo'naltirilgan subsidiya tizimi. Bu yondashuv subsidiyalash mexanizmining faqat moliyaviy ko'rsatkichlarini emas, balki institutsional yetukligini ham baholash imkonini beradi.

Tadqiqotda risklarni boshqarish alohida metodik blok sifatida qaraldi. Subsidiyalash jarayonida moliyaviy risklar, maqsadli sarfdan chetlanish, natija indikatorlarining noaniqligi, hisobot sifati pastligi, manfaatlar to'qnashuvi va nazorat mexanizmlarining yetishmasligi kabi omillar NNT barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli har bir bosqich uchun oldini olish, aniqlash va tuzatish choralari belgilash zarur.

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat subsidiyalari NNTlar faoliyatini qo'llab-quvvatlashda barqarorlikka yo'naltirilgan moliyaviy mexanizm sifatida qaralganda, uning asosiy vazifasi qisqa muddatli xarajatlarni qoplash bilan cheklanmaydi. U NNTning jamiyatdagi ijtimoiy rolini saqlab qolish, doimiy faoliyatni uzluksiz tashkil etish, xizmatlar sifatini barqarorlashtirish, kadrlar va tashkiliy salohiyatni mustahkamlash, shuningdek boshqa moliyalashtirish manbalarini jalb qilishga tayyorgarlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Subsidiyalash mexanizmini takomillashtirishda birinchi muhim talab - ehtiyojlarni aniq aniqlashdir. Qaysi NNTga, nima sababdan, qancha miqdorda va qanday natija kutilgan holda subsidiya ajratilishi oldindan asoslanishi kerak. Bunda faqat tashkilotning murojaati emas, balki hududiy ijtimoiy muammo, maqsadli guruh ehtiyoji, NNTning tajribasi, ochiq hisobot tarixi va moliyaviy intizomi ham hisobga olinadi.

Ikkinchi talab - mezonlarga asoslangan tanlov mexanizmini kuchaytirishdir. Subsidiyaning barqarorlikka ta'siri NNTning institutsional salohiyati, ijtimoiy ahamiyatli faoliyat tajribasi, natijalarni o'lchash qobiliyati va jamoatchilik oldidagi hisobdorligi bilan bevosita bog'liq. Shu sababli tanlovda faqat hujjatlar to'plamining mavjudligi emas, balki tashkilotning real salohiyati va jamoatchilikka ta'siri ham baholanishi lozim.

1-jadvalda barqaror faoliyatni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan subsidiyalash mexanizmining asosiy elementlari va ularning vazifalari tizimlashtirilgan. Mazkur jadval subsidiyani moliyaviy ajratma sifatida emas, balki boshidan oxirigacha boshqariladigan, monitoring qilinadigan va natijalari asosida takomillashtiriladigan jarayon sifatida ko'rsatadi.

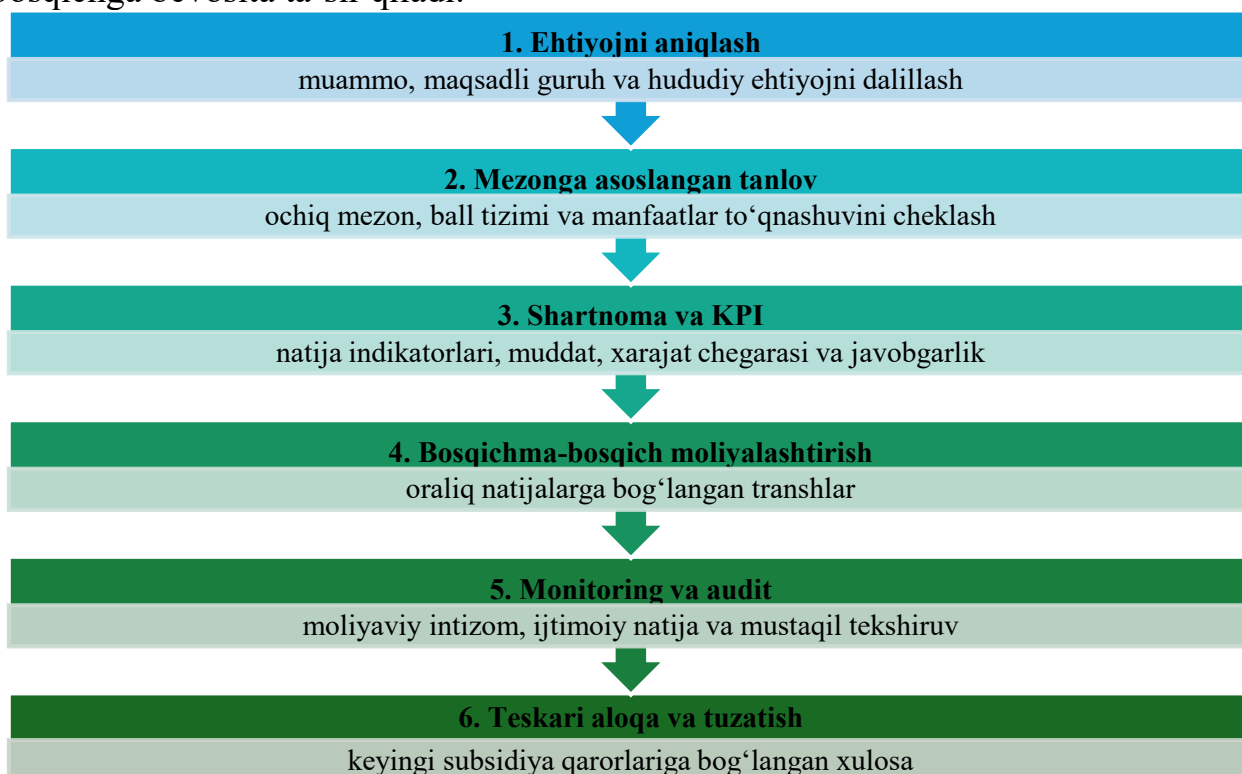
Subsidiyalash mexanizmining samaradorligi jarayon bosqichlari o'zaro uzviy ishlaganda oshadi. Agar ehtiyoj noto'g'ri aniqlansa, keyingi tanlov va monitoring ham kutilgan natijani bermaydi. Agar shartnoma va KPI aniq bo'lmasa, hisobotning mazmuni umumiy tavsiflar bilan cheklanadi. Agar monitoring faqat yakunda amalga oshirilsa, jarayondagi xatolarni vaqtida tuzatish imkoniyati kamayadi. Shu sababli subsidiya mexanizmi doimiy aylanma sikl sifatida tashkil etilishi zarur.

1-jadval

Subsidiyalash mexanizmining asosiy elementlari¹

Element	Mazmuni	Barqarorlikka ta'siri	Mas'ul yondashuv
Ehtiyojni aniqlash	Hududiy yoki ijtimoiy muammo va NNT ehtiyoji asoslanadi	Mablag' haqiqiy ehtiyojga yo'naltiriladi	Muammo xaritasi va dalillar
Mezonli tanlov	NNT salohiyati, tajribasi, hisobot tarixi va ijtimoiy ahamiyati baholanadi	Resurslar ishonchli tashkilotlarga yo'naltiriladi	Ekspert baholash
Shartnoma va KPI	Ajratilgan mablag' bo'yicha aniq ko'rsatkichlar belgilanadi	Natija va javobgarlik kuchayadi	O'lchanadigan indikatorlar
Bosqichma-bosqich moliyalashtirish	Mablag' oraliq natijalarga bog'langan holda ajratiladi	Risklar kamayadi	Tranch va monitoring
Audit va teskari aloqa	Moliyaviy va ijtimoiy natijalar tahlil qilinadi	Keyingi qarorlar asoslanadi	Hisobot, audit, jamoatchilik fikri

1-rasmda davlat subsidiyasini barqarorlikka yo'naltirish sikli ko'rsatilgan. Mazkur sikl subsidiya ajratish jarayonini bir martalik moliyaviy yordamdan tizimli qo'llab-quvvatlash mexanizmiga aylantirish imkonini beradi. Unda ehtiyojni aniqlashdan boshlab, teskari aloqa va tuzatishgacha bo'lgan har bir bosqich keyingi bosqichga bevosita ta'sir qiladi.

1-rasm. Davlat subsidiyasini barqarorlikka yo'naltirish sikli²

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida

² Muallif ishlanmasi manbalar asosida

NNTlarning barqaror faoliyatini qo‘llab-quvvatlashda subsidiyaning ta’siri bir nechta yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Moliyaviy yo‘nalishda subsidiya doimiy xarajatlarni qoplash, xizmatlarni to‘xtatib qo‘ymaslik va qisqa muddatli likvidlikni ta’minlashga yordam beradi. Institutsional yo‘nalishda u xodimlar faoliyatini saqlash, ichki nazoratni kuchaytirish va tashkiliy boshqaruvni takomillashtirishga sharoit yaratadi. Ijtimoiy yo‘nalishda esa benefitsiarlar uchun xizmatlar uzluksizligi va sifatining oshishiga ta’sir qiladi.

2-jadvalda davlat subsidiyalarining NNTlar barqarorligiga ta’sir ko‘rsatish yo‘nalishlari tizimlashtirilgan. Jadvaldan ko‘rinadiki, subsidiya mablag‘lari NNTlar faoliyatiga nafaqat moliyaviy yordam sifatida, balki ularning institutsional salohiyatini oshirish, ijtimoiy loyihalar uzluksizligini ta’minlash, moddiy-texnik imkoniyatlarini kengaytirish va aholiga ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatini yaxshilash vositasi sifatida ham ta’sir ko‘rsatadi. Biroq ushbu ta’sir o‘z-o‘zidan yuzaga kelmaydi; uning samaradorligi mablag‘larning aniq maqsadlarga yo‘naltirilishi, oldindan rejalashtirilgan natijalar bilan bog‘lanishi, ijro jarayonining muntazam monitoring qilinishi hamda ochiq va mas’uliyatli hisobdorlik mexanizmlarining to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishiga bevosita bog‘liqdir.

2-jadval

Davlat subsidiyasining NNT barqarorligiga ta’sir yo‘nalishlari¹

Ta’sir yo‘nalishi	Subsidiyaning vazifasi	Kutiladigan natija	Baholash belgisi
Moliyaviy barqarorlik	Doimiy xarajatlar va ustav faoliyatini qo‘llab-quvvatlash	Faoliyat uzluksizligi	Xarajatlar qoplanishi va likvidlik
Institutsional barqarorlik	Kadrlar, ichki nazorat va hisob yuritish tizimini mustahkamlash	Tashkiliy salohiyat oshishi	Ichki hujjatlar, malaka, audit tayyorgarligi
Ijtimoiy barqarorlik	Benefitsiarlar bilan muntazam ishlash va xizmat sifati	Aholi ehtiyojlariga mos xizmatlar	Qamrov, qoniqish, xizmat sifati
Hamkorlik salohiyati	Davlat organlari, donorlar va xususiy sektor bilan aloqalarni kengaytirish	Qo‘shimcha resurs jalb qilish	Hamkorlik bitimlari va qo‘shma tashabbuslar
Raqamli hisobdorlik	Hisobot va monitoringni ochiq raqamli shaklga o‘tkazish	Shaffoflik va ishonch	Ochiq ma’lumotlar va elektron hisobot

Subsidiyalash mexanizmining muhim qismi risklarni boshqarishdir. Davlat mablag‘i bilan ishlashda kichik xatolar ham jamoatchilik ishonchiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois moliyaviy sarf, hisobot, manfaatlar to‘qnashuvi, natija indikatorlari va audit bo‘yicha risklar oldindan aniqlanishi kerak. Risklarni faqat yakuniy tekshiruvda emas, balki subsidiya berilishidan oldin va mablag‘dan foydalanish davomida ham boshqarish zarur.

3-jadvalda subsidiyalash jarayonida uchrashi mumkin bo‘lgan asosiy risklar va ularni kamaytirish choralari keltirilgan. Ushbu jadval subsidiya mexanizmini

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida

takomillashtirishda profilaktik yondashuv muhimligini ko'rsatadi. Ya'ni, nazorat faqat kamchilikni aniqlashga emas, balki uni oldindan bartaraf etishga xizmat qilishi kerak.

3-jadval

Subsidiyalash jarayonida risklarni boshqarish matritsasi¹

Risk turi	Namoyon bo'lish shakli	Oldini olish chorasi	Tuzatish chorasi
Maqsadli sarfdan chetlanish	Mablag' ustav faoliyatiga mos bo'lmagan xarajatga yo'naltiriladi	Aniq smeta va ruxsat etilgan xarajatlar ro'yxati	Xarajatni qayta tasniflash yoki qoplash
Hisobot sifati pastligi	Moliyaviy dalillar va natija hujjatlari yetarli emas	Yagona hisobot shakli va trening	Qo'shimcha dalil talab qilish
Natija indikatorlari noaniqligi	Tadbir soni bor, ijtimoiy o'zgarish o'lchanmagan	KPI va benefitsiar indikatorlarini oldindan belgilash	Indikatorlarni qayta ishlab chiqish
Manfaatlar to'qnashuvi	Tanlov yoki xarajatlarda shaffoflik pasayadi	Deklaratsiya va mustaqil ekspertiza	Mustaqil audit va qarorni qayta ko'rish
Barqarorlikka ta'sir pastligi	Subsidiya tugagach faoliyat to'xtab qoladi	Qo'shimcha manbalar rejasi	Diversifikatsiya dasturini talab qilish

Subsidiyalash mexanizmini ko'p qatlamli model asosida tashkil etish uning barqarorlikka ta'sirini yanada kuchaytiradi. Huquqiy qatlam aniq bo'lmasa, moliyaviy jarayonlar tartibsizlashadi. Moliyaviy qatlamda aniq smeta, shartnoma va ajratish tartibi bo'lmasa, institutsional qatlamdagi ichki nazorat ham samarali ishlamaydi. Monitoring qatlami zaif bo'lsa, ijtimoiy natija qatlami ishonchli baholanmaydi. Shu bois qatlamlar o'zaro moslashgan holda ishlab chiqilishi zarur.

4-jadvalda subsidiyalash mexanizmining ko'p qatlamli modeli tasvirlangan. Modelning pastki qismida huquqiy-me'yoriy asoslar joylashgan bo'lib, ular butun mexanizm uchun poydevor vazifasini bajaradi. Moliyaviy, institutsional va monitoring qatlamlari mazkur poydevor ustiga quriladi. Eng yuqori qatlam esa ijtimoiy natija bo'lib, barcha mexanizmlarning yakuniy maqsadini ifodalaydi.

4-jadval

Subsidiyalash mexanizmining ko'p qatlamli modeli

Qatlam	Asosiy mazmuni	Ta'sir yo'nalishi
Ijtimoiy natija qatlam	benefitsiar qamrovi, xizmat sifati, ta'sir barqarorligi	↑ barqarorlik
Monitoring qatlam	KPI, oraliq hisobot, audit, raqamli kuzatuv	↑ barqarorlik
Institutsional qatlam	ichki nazorat, buxgalteriya, kadrlar, tashkiliy intizom	↑ barqarorlik
Moliyaviy qatlam	subsidiya miqdori, ajratish tartibi, xarajatlar intizomi	↑ barqarorlik
Huquqiy-me'yoriy qatlam	qonunlar, nizomlar, vakolat va javobgarlik chegaralari	↑ barqarorlik

Subsidiyalash mexanizmini takomillashtirish uchun bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan yo'l xaritasi zarur. Bunday yo'l xaritasi NNTlar, davlat organlari va

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida

ekspert komissiyalari uchun bir xil tushunarli bo'lishi kerak. 5-jadvalda subsidiyalash mexanizmini rivojlantirish bo'yicha amaliy bosqichlar, ularning mazmuni va kutiladigan natijalari keltirilgan.

5-jadval

Subsidiyalash mexanizmini takomillashtirish bo'yicha yo'l xaritasi¹

Bosqich	Amalga oshiriladigan ish	Kutiladigan natija	Muddatli yondashuv
1-bosqich	Subsidiyaga ehtiyojni aniqlash va yo'nalishlarni ustuvorlashtirish	Mablag' ijtimoiy ehtiyojga mos yo'naltiriladi	Tanlovdan oldin
2-bosqich	NNTLar uchun mezonli baholash kartasini joriy etish	Tanlov shaffofligi va adolatligi oshadi	Tanlov jarayonida
3-bosqich	Shartnoma va KPI tizimini takomillashtirish	Natija bo'yicha javobgarlik kuchayadi	Mablag' ajratishda
4-bosqich	Oraliq monitoring va raqamli hisobotni joriy etish	Risklar vaqtida aniqlanadi	Ijro davomida
5-bosqich	Yakuniy baholash va keyingi moliyalashtirish qarorlarini bog'lash	Subsidiyalash tizimi o'zini-o'zi takomillashtiradi	Yakuniy bosqichda

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat subsidiyalari NNtlarning barqaror faoliyatini qo'llab-quvvatlashda muhim moliyaviy instrument hisoblanadi. Biroq uning samarasi ajratilgan mablag' hajmi bilan emas, balki subsidiyalash mexanizmining qanchalik aniq, shaffof, natijaga yo'naltirilgan va institutsional barqarorlikni kuchaytirishga qaratilganligi bilan belgilanadi.

Maqolada taklif etilgan siklli va ko'p qatlamli model subsidiyani bir martalik yordam shaklidan strategik qo'llab-quvvatlash mexanizmiga aylantirish imkonini beradi. Ehtiyojni aniqlash, mezonli tanlov, shartnoma va KPI, bosqichma-bosqich moliyalashtirish, monitoring, audit va teskari aloqa bosqichlarining o'zaro bog'liqligi subsidiyalash jarayonida moliyaviy intizom va ijtimoiy natijadorlikni oshiradi.

Shundan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi: birinchidan, NNtlarga subsidiya ajratishda ehtiyoj va salohiyatni baholovchi mezonli karta joriy etilishi lozim; ikkinchidan, subsidiyalar bo'yicha shartnomalarda aniq KPI va dalillash mexanizmlari belgilanishi kerak; uchinchidan, bosqichma-bosqich moliyalashtirish va oraliq monitoring mexanizmi kuchaytirilishi zarur; to'rtinchidan, subsidiyadan foydalanish natijalari raqamli hisobot va ochiq ma'lumotlar orqali jamoatchilikka taqdim etilishi maqsadga muvofiq; beshinchidan, subsidiya olgan NNtlarning keyingi moliyalashtirish imkoniyati oldingi natijalari va barqarorlikka qo'shgan hissasi bilan bog'lanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi 1999-yil 14-aprel 763-I-son "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-11360>

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida

2. O‘zbekiston Respublikasi 2007-yil 3-yanvar O‘RQ-76-son “Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-1101278>
3. O‘zbekiston Respublikasi 2014-yil 25-sentabr O‘RQ-376-son “Ijtimoiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-2468214>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 4-mart PF-6181-son “2021-2025-yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-5319756>
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 26-avgustdagi PF-124-son “Fuqarolik jamiyati institutlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-7083841>
6. Tuckman H.P., Chang C.F. A Methodology for Measuring the Financial Vulnerability of Charitable Nonprofit Organizations // Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly. 1991. Vol. 20, No. 4. P. 445-460.
7. Froelich K.A. Diversification of Revenue Strategies: Evolving Resource Dependence in Nonprofit Organizations // Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly. 1999. Vol. 28, No. 3. P. 246-268.
8. Carroll D.A., Stater K.J. Revenue Diversification in Nonprofit Organizations: Does it Lead to Financial Stability? // Journal of Public Administration Research and Theory. 2009. Vol. 19, No. 4. P. 947-966.
9. Bowman W. Financial Capacity and Sustainability of Ordinary Nonprofits // Nonprofit Management and Leadership. 2011. Vol. 22, No. 1. P. 37-51.
10. Renz D.O. The Jossey-Bass Handbook of Nonprofit Leadership and Management. 3rd ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2010.
11. Salamon L.M., Anheier H.K. The Emerging Sector Revisited: A Summary; Revised Estimates. Baltimore: Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, 1999.
12. OECD. Managing for Development Results: Principles in Action. Paris: OECD Publishing, 2006.

POCHTA XIZMATLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH ORQALI XIZMATLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Raximova Sevara Gayratovna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
“Raqamli texnologiyalar konvergentsiyasi” kafedrası
v.b dotsenti

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda O‘zbekistonda raqamli xizmatlar ko‘rsatuvchi korxonalarning huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida mamlakatda raqamli transformatsiyani qo‘llab-quvvatlovchi normativ-huquqiy asoslarning shakllanishi hamda ularning korxonalar faoliyatiga ta’siri o‘rganildi. Raqamli hukumat tizimi va elektron xizmatlar infratuzilmasining rivojlanishi xizmatlar hajmi, qo‘shilgan qiymat va iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari orqali baholandi. Tahlil natijalari raqamli texnologiyalarni joriy etish xizmatlar sifati, shaffoflik va boshqaruv samaradorligini oshirganini ko‘rsatdi. Tadqiqot yakunida raqamli xizmatlar bozorini yanada rivojlantirish, infratuzilmani takomillashtirish hamda raqamli savodxonlikni oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: raqamli xizmatlar, raqamli transformatsiya, elektron hukumat, raqamli iqtisodiyot, elektron tijorat, huquqiy asoslar, iqtisodiy samaradorlik, xizmatlar sohasi, raqamli infratuzilma, O‘zbekiston.

Аннотация

В данном исследовании был проведён анализ правовых, социальных и экономических аспектов деятельности предприятий, оказывающих цифровые услуги в Узбекистане. В ходе работы были изучены этапы формирования нормативно-правовой базы цифровой трансформации и её влияние на развитие предприятий и организаций. Особое внимание было уделено развитию системы электронного правительства и цифровой инфраструктуры, а также их воздействию на объёмы услуг и показатели экономической эффективности. Результаты исследования показали, что внедрение цифровых технологий способствовало повышению качества услуг, прозрачности процессов и эффективности управления. По итогам исследования были предложены научно обоснованные рекомендации по совершенствованию цифровой инфраструктуры, расширению цифровых услуг и повышению уровня цифровой грамотности населения.

Ключевые слова: цифровые услуги, цифровая трансформация, электронное правительство, цифровая экономика, электронная коммерция, правовое регулирование, экономическая эффективность, цифровая инфраструктура, сфера услуг, Узбекистан.

Abstract

This study analyzed the legal, social, and economic aspects of digital service enterprises in Uzbekistan. The research examined the formation of the regulatory

framework supporting digital transformation and assessed its influence on the development of organizations providing digital services. Particular attention was given to the expansion of e-government systems and digital infrastructure, as well as their contribution to service growth and economic performance. The findings demonstrated that the adoption of digital technologies improved service quality, transparency, accessibility, and managerial efficiency. The study also revealed the growing role of digital platforms in enhancing economic activity and public service delivery. Based on the obtained results, practical recommendations were developed to strengthen digital infrastructure, expand digital services, and improve digital literacy.

Keywords: digital services, digital transformation, e-government, digital economy, electronic commerce, legal framework, economic efficiency, digital infrastructure, service sector, Uzbekistan.

KIRISH

Pochta tarmogʻi hududlar oʻrtasidagi aloqani taʼminlovchi, davlat xizmatlari, savdo va moliyaviy operatsiyalarni bir-biriga bogʻlovchi infratuzilma sifatida zamonaviy iqtisodiyotda oʻzining ahamiyatini saqlab kelmoqda. Umumjahon pochta ittifoqining baholashicha, xalqaro pochta tarmogʻi 1874-yilda atigi 600 million kishiga xizmat koʻrsatgan boʻlsa, 2024-yilga kelib bu koʻrsatkich 7,3 milliard kishiga yetdi [3]. Tarmoq qamrovining bunday kengayishi anʼanaviy xat-xabar oqimining qisqarishi va elektron tijorat orqali tarqaladigan posilka oqimining tez surʼatda oʻsishi bilan kechmoqda, bu esa pochta operatorlari oldiga xizmat koʻrsatish modelini yangilash vazifasini qoʻymoqda.

Pochta xizmatlari bozorining global hajmi oʻsib borayotgani sohaning iqtisodiy salohiyatini tasdiqlaydi. Sanoat tahlillariga koʻra, jahon pochta xizmatlari bozori barqaror oʻsish bosqichida boʻlib, elektron tijoratning kengayishi va logistik yechimlarga talabning ortishi uning asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi [10]. Bunday sharoitda raqamli texnologiyalar pochta operatorlarining raqobatbardoshligini taʼminlovchi markaziy omilga aylanib bormoqda, chunki ular xizmatlarning tezligini, aniqligini va shaffofligini bir vaqtning oʻzida oshirish imkonini beradi.

Oʻzbekistonda pochta sohasini isloh qilish davlat raqamli siyosatining ajralmas qismi sifatida belgilangan. “Raqamli Oʻzbekiston - 2030” strategiyasi iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimining jadal raqamli rivojlanishini, jumladan elektron xizmatlar mexanizmlarini takomillashtirishni nazarda tutadi [1]. Pochta aloqasi xizmatlarini koʻrsatish tizimini tubdan takomillashtirish boʻyicha qabul qilingan qaror esa tarmoqni raqamlashtirish, kuryerlik va elektron tijorat xizmatlarini kengaytirish, davlat hamda bank xizmatlarini pochta boʻlimlari orqali taqdim etishni huquqiy jihatdan mustahkamladi [2]. Maqolaning maqsadi raqamli texnologiyalarni joriy etishning pochta xizmatlari samaradorligiga taʼsirini nazariy asoslash va tasdiqlangan koʻrsatkichlar yordamida miqdoriy jihatdan ochib berishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Pochta sohasini raqamlashtirish boʻyicha ilmiy va amaliy manbalar bir necha yoʻnalishda guruhlanadi. Birinchi yoʻnalish sohaning global holatini baholovchi

tadqiqotlarni qamrab oladi. Umumjahon pochta ittifoqining 2024-yilgi sohaviy hisobotida pochta tarmog'ining tarixiy taraqqiyoti tahlil etilib, raqamli texnologiyalar bilan to'liq integratsiyalashuv sohaning eng istiqbolli rivojlanish ssenariysi sifatida asoslangan [3]. Ushbu hujjatda taraqqiyotning ishonchlik, qamrov, dolzarblik va barqarorlik mezonlariga asoslangan integratsiyalashgan indeksi taqdim etilib, milliy tizimlarni qiyosiy baholash imkoniyati yaratilgan [4].

Ikkinchi yo'nalish raqamli pochta xizmatlarining alohida toifalariga bag'ishlanadi. Umumjahon pochta ittifoqining raqamli xizmatlar bo'yicha tahliliy nashrlarida 125 ta pochta operatoridan yig'ilgan ma'lumotlar asosida operatorlarning raqamli salohiyatini rivojlantirish naqshlari o'rganilgan [6]. Tashkilotning raqamli iqtisodiyotdagi pochta sektori roliga oid panoramasida esa pochta va kutubxona tarmoqlari orqali muhim raqamli xizmatlarga kirishni kengaytirish g'oyasi ilgari surilgan [5]. Bu manbalar pochta bo'limini yagona ko'p funksiyali raqamli xizmat nuqtasiga aylantirish konsepsiyasini shakllantiradi.

Uchinchi yo'nalish texnologik bozorlarning iqtisodiy hajmini baholovchi sanoat tadqiqotlaridan tashkil topadi. Pochta avtomatlashtirish tizimlari bozori bo'yicha tahlillarda avtomatlashtirilgan saralash, optik belgi tanish va shtrix-kod texnologiyalarining samaradorlikni oshirishdagi o'rni asoslangan [11]. Posilka va pochta avtomatlashtirish tizimlari hamda aqlli posilka shkaflari bozorining barqaror o'sishini ko'rsatuvchi ma'lumotlar raqamli yechimlarga investitsiyalar oqimini tavsiflaydi [12]; [14]. Robotlashtirish, sun'iy intellekt va IoT yechimlarining yetkazib berish jarayonini optimallashtirishdagi tendensiyalari alohida o'rganilgan [13].

To'rtinchi yo'nalish milliy kontekstni yorituvchi manbalardan iborat. "O'zbekiston pochta" aksiyadorlik jamiyati faoliyatidagi logistika jarayonlari va xizmat sifatini yaxshilash yo'nalishlarini tahlil qilgan ilmiy maqolada logistika markazlarini hududiy optimallashtirish, marshrutlarni raqamli modellashtirish va monitoring tizimlarini joriy etish imkoniyatlari asoslangan [9]. Rasmiy davlat manbalarida tarmoq transformatsiyasining amaliy natijalari, jumladan moddiy-texnik bazani yangilash va elektron xizmatlarni kengaytirish bo'yicha ko'rsatkichlar keltirilgan [7]; [8]. Mavjud manbalarning qiyosiy ko'rib chiqilishi raqamli texnologiyalar va xizmat samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni yaxlit nazariy modelda umumlashtirish zaruratini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-empirik yondashuvga asoslanadi. Asosiy usul sifatida ishonchli ikkilamchi manbalarni tizimli umumlashtirish va qiyosiy tahlil tanlandi. Ma'lumotlar bazasi xalqaro tashkilotlarning rasmiy hisobotlari, sanoat tahliliy markazlarining bozor tadqiqotlari, milliy normativ-huquq hujjatlari va davlat statistik resurslaridan shakllantirildi. Manbalarni saralashda har bir miqdoriy ko'rsatkichning aniq, ochiq va tekshirilishi mumkin bo'lgan birlamchi yoki rasmiy manbada tasdiqlangan bo'lishi mezon qilib olindi; baholanmagan yoki taxminiy raqamlar tahlilga kiritilmadi.

Tadqiqotning konseptual ramkasi raqamli texnologiyalarni samaradorlik o'lchamlari bilan bog'lovchi uch bosqichli modelga tayanadi. Birinchi bosqichda texnologik toifalar - avtomatlashtirilgan saralash, geoaxborot va marshrut monitoringi,

aqlli posilka shkaflari, elektron to'lov va mobil ilovalar, ma'lumotlar tahlili - ajratildi. Ikkinchi bosqichda ularning ta'sir mexanizmlari, ya'ni jarayonlarni avtomatlashtirish, xatoliklarni kamaytirish, tarmoqni kengaytirish va tezkor aloqani ta'minlash aniqlandi. Uchinchi bosqichda esa samaradorlik natijalari - yetkazib berish tezligi, operatsion xarajatlar tejamkorligi, hududiy qamrov va mijozlar qoniqishi - baholandi.

Milliy darajadagi natijalarni baholashda "O'zbekiston pochta" aksiyadorlik jamiyati amaliyoti tahliliy holat sifatida tanlandi, chunki bu operator soha transformatsiyasining huquqiy va tashkiliy bosqichlarini yaxlit aks ettiradi [2]; [7]. Tasdiqlangan ko'rsatkichlar bir jadvalda jamlanib, jahon va milliy o'lchamlardagi tendensiyalar o'zaro taqqoslandi. Bunday yondashuv nazariy asoslarni amaliy dalillar bilan mustahkamlash va olingan xulosalarning ishonchliligini ta'minlash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli texnologiyalarni joriy etish pochta xizmatlari samaradorligiga zanjirli ta'sir ko'rsatadi. Texnologik yechimlar avval ichki jarayonlarning tezligi va aniqligini oshiradi, shuning uchun bu o'zgarishlar xizmat ko'rsatish sifatining yaxlit yaxshilanishiga aylanadi. Konseptual jihatdan bu bog'liqlik uch bo'g'inli zanjir sifatida tavsiflanadi: texnologik toifalar - avtomatlashtirilgan saralash, geoaxborot va marshrut monitoringi, aqlli posilka shkaflari, elektron to'lov va ma'lumotlar tahlili - jarayonlarni avtomatlashtirish, xatoliklarni kamaytirish, tarmoqni kengaytirish va shaffoflikni oshirish mexanizmlari orqali yetkazib berish tezligi, xarajat tejamkorligi, hududiy qamrov va mijozlar qoniqishi ko'rinishidagi natijalarga olib keladi [3]; [9]; [13].

Avtomatlashtirilgan saralash tizimlari texnologik ta'sirning eng aniq namunasini beradi. Optik belgi tanish va shtrix-kod texnologiyalari asosida ishlovchi avtomatik saralash uskunalari katta hajmdagi jo'natmalarni qisqa vaqtda qayta ishlash va inson xatolarini sezilarli kamaytirish imkonini beradi [11]. Bunday tizimlarga investitsiyalarning barqarorligi global bozor dinamikasida o'z aksini topgan: pochta avtomatlashtirish tizimlari bozori 2023-yildagi 0,76 milliard dollardan 2032-yilga borib 1,38 milliard dollarga yetishi, ya'ni yiliga o'rtacha 6,9 foiz o'sishi prognoz qilingan [11].

Aqlli posilka shkaflari va o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish yechimlari oxirgi mil bosqichidagi yuklamani yengillashtiradi. Ular mijozga qulay vaqtda jo'natmani olish imkonini berib, takroriy yetkazib berish hollarini kamaytiradi va kuryerlik resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Aqlli posilka shkaflari bozorining 2024-yildagi 1,71 milliard dollardan 2032-yilga borib 4,24 milliard dollarga, ya'ni yiliga o'rtacha 12,12 foiz o'sishi taxmin qilingani ushbu segmentga talabning yuqoriligini ko'rsatadi [14]. Geoaxborot va marshrut monitoringi platformalari esa yetkazib berish yo'llarini optimallashtirib, transport xarajatlarini kamaytiradi va jo'natma harakatini real vaqtda kuzatish orqali shaffoflikni oshiradi [9].

Elektron to'lov yechimlari va mobil ilovalar pochta xizmatlarini moliyaviy hamda davlat xizmatlari bilan birlashtiruvchi vosita vazifasini bajaradi. Ma'lumotlar tahlili va sun'iy intellektga asoslangan yechimlar talabni prognozlash, resurslarni rejalashtirish va xizmat sifatini boshqarishda samaradorlikni oshiradi [13]. Ushbu texnologik

toifalarning umumiy ta'siri quyidagi jadvalda jahon va milliy darajadagi tasdiqlangan ko'rsatkichlar orqali jamlangan.

1-jadval

**Raqamli texnologiyalarning pochta xizmatlari samaradorligiga ta'siri:
jahon va milliy ko'rsatkichlar¹**

Ko'rsatkich	Holati va rivojlanish dinamikasi	Manba
Jahon pochta avtomatlashtirish tizimlari bozori	Bozor hajmi 2023-yildagi 0,76 mlrd AQSH dollaridan 2032-yilga kelib 1,38 mlrd AQSH dollariga yetishi prognoz qilinmoqda. O'rtacha yillik o'sish sur'ati 6,9 foizni tashkil etadi.	[11]
Posilka va pochta avtomatlashtirish tizimlari bozori	Bozor hajmi 2023-yildagi 778,27 mlrd AQSH dollaridan 2024-yilda 837,24 mlrd AQSH dollariga yetgan. O'rtacha yillik o'sish sur'ati 7,6 foizni tashkil qilmoqda.	[12]
Aqlli posilka shkaflari bozori	Bozor hajmi 2024-yildagi 1,71 mlrd AQSH dollaridan 2032-yilga borib 4,24 mlrd AQSH dollariga yetishi kutilmoqda. O'rtacha yillik o'sish sur'ati 12,12 foizni tashkil etadi.	[14]
Umumjahon pochta ittifoqi tarmog'i qamrovi	Tarmoq qamrovi 1874-yildagi 600 million kishidan 2024-yilda 7,3 milliard kishiga yetib, global pochta xizmatlari infratuzilmasining kengayganligini ko'rsatmoqda.	[3]
Raqamli pochta salohiyati tahliliga jalb etilgan operatorlar	Xalqaro miqyosda 125 ta pochta operatori raqamli transformatsiya va salohiyatni baholash jarayonlarida ishtirok etgan.	[6]
"O'zbekiston pochta" AJning kadrlar salohiyati	Jamiyat tizimida 7 700 nafardan ortiq xodim faoliyat yuritib, pochta xizmatlarini ko'rsatishda muhim inson resurslari bazasini shakllantirgan.	[8]
Pochta bo'limlarining optik tolali aloqa bilan ta'minlanishi	330 dan ortiq pochta bo'limi optik tolali aloqa tarmoqlariga ulangan bo'lib, aloqa liniyalarining umumiy uzunligi 730 kilometrdan oshgan.	[8]
Transformatsiya dasturlari amalga oshirilgan hududlar	2021-yilda raqamli transformatsiya bo'yicha "yo'l xaritalari" 42 ta namunaviy tuman va shaharda joriy etilgan.	[7]

1-jadval ma'lumotlari ikki tendensiyani yaqqol ko'rsatadi. Birinchidan, raqamli pochta texnologiyalari bozorining barcha asosiy segmentlari barqaror o'smoqda, aqlli posilka shkaflari segmenti esa eng yuqori o'sish sur'atiga ega [14]. Bu sohaga yo'naltirilgan investitsiyalarning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi. Ikkinchidan, milliy ko'rsatkichlar O'zbekistonda raqamli infratuzilmaning izchil kengayib borayotganini ifodalaydi: pochta bo'limlarini optik tolali aloqa bilan ta'minlash va transformatsiya yo'l xaritalarini joriy etish tarmoqning texnologik tayyorligini oshirmoqda [7; 8].

Milliy amaliyot tahlili raqamlashtirishning aniq natijalarini ochib beradi. Pochta aloqasi xizmatlarini ko'rsatish tizimini takomillashtirish bo'yicha qabul qilingan qaror ijrosi doirasida "O'zbekiston pochta" aksiyadorlik jamiyatining axborot tizimlari yangilandi, to'lovlarni qabul qilish va pul o'tkazmalari bo'yicha avtomatlashtirilgan tizim mobil ilova bilan birga ishga tushirildi [8]. Pochta bo'limlarida davlat xizmatlarini elektron tarzda taqdim etish yo'lga qo'yilgani esa bo'limlarni ko'p funksiyali xizmat nuqtalariga aylantirib, aholining raqamli xizmatlardan foydalanish

¹ Manba asosida muallif tomonidan tuzilgan.

imkoniyatini kengaytirdi [2]. Bu natijalar nazariy modelda taklif etilgan zanjirli ta'sir mantig'ini amalda tasdiqlaydi.

Umumiy tahlil raqamli texnologiyalarning to'rt asosiy samaradorlik o'lchami bo'yicha ijobiy ta'sir ko'rsatishini namoyon etadi. Avtomatlashtirish va monitoring yetkazib berish tezligini oshiradi, resurslarni optimallashtirish operatsion xarajatlarni kamaytiradi, infratuzilmaning kengayishi hududiy qamrovni mustahkamlaydi, shaffoflik va qulay xizmat formatlari esa mijozlar qoniqishini oshiradi. Bu o'lchamlarning o'zaro mustahkamlovchi xususiyati raqamlashtirishni pochta tarmog'ini barqaror rivojlantirishning markaziy vositasiga aylantiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tahlil raqamli texnologiyalarni joriy etish pochta xizmatlari samaradorligini bir vaqtning o'zida bir necha yo'nalishda oshirishini ko'rsatdi. Texnologik yechimlar avval ichki jarayonlarning tezligi va aniqligini ta'minlaydi, so'ngra bu o'zgarishlar xarajat tejamkorligi, hududiy qamrov kengayishi va mijozlar qoniqishining yaxlit yaxshilanishiga aylanadi. Jahon bozorining barqaror o'sishi hamda milliy infratuzilmaning izchil rivojlanishi ushbu yo'nalishning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi.

Soha transformatsiyasini yanada chuqurlashtirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalar shakllantirildi. Birinchidan, yirik logistika tugunlarida avtomatlashtirilgan saralash uskunalarini bosqichma-bosqich joriy etish jo'natmalarni qayta ishlash quvvatini oshiradi va inson omiliga bog'liq xatolarni kamaytiradi. Ikkinchidan, aqlli posilka shkaflari tarmog'ini shahar va tuman markazlarida kengaytirish oxirgi mil bosqichidagi yuklamani yengillashtirib, xizmat qulayligini oshiradi.

Uchinchidan, geoaxborot va marshrut monitoringi platformalarini transport rejalashtirish tizimiga to'liq integratsiyalash yetkazib berish yo'llarini optimallashtirish va shaffoflikni ta'minlash imkonini beradi. To'rtinchidan, pochta bo'limlarini davlat, bank va elektron tijorat xizmatlarini birlashtiruvchi ko'p funksiyali raqamli nuqtalarga aylantirish tarmoqning iqtisodiy daromadlilikini mustahkamlaydi. Beshinchidan, ma'lumotlar tahlili va sun'iy intellekt yechimlarini talabni prognozlash va resurslarni rejalashtirishda qo'llash boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshiradi.

Mazkur tavsiyalarning izchil amalga oshirilishi pochta tarmog'ini raqamli iqtisodiyotning faol ishtirokchisiga aylantiradi va uning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. O'zbekistonda mavjud huquqiy asos va infratuzilma salohiyati bunday taraqqiyot uchun mustahkam zamin yaratadi, bu esa sohaning kelajakdagi o'sishi uchun ishonchli istiqbol ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabr PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmoni <https://lex.uz/docs/-5030957>

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 14-dekabr PQ-4921-son “Pochta aloqasi xizmatlarini ko‘rsatish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi” Qarori <https://lex.uz/docs/-5162533>
3. Universal Postal Union. The State of the Postal Sector 2024. - UPU, 2024. <https://www.upu.int/en/publications/2ipd/the-state-of-the-postal-sector-2024>
4. Universal Postal Union. 2024 State of the Postal Sector report charts roadmap for longevity. - UPU News, 2025. <https://www.upu.int/en/news/2025/april/2024-state-of-the-postal-sector-report-charts-roadmap-for-longevity>
5. Universal Postal Union. Digital Services: The Postal Sector’s Role in the Digital Economy and Society. - UPU, 2025. <https://www.upu.int/en/Universal-Postal-Union/Activities/Digital-Services>
6. Universal Postal Union. Research & publications on digital services. - UPU, 2024. <https://www.upu.int/en/Universal-Postal-Union/Activities/Digital-Services/Research>
7. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. “O‘zbekiston pochta” AJ tomonidan amalga oshirilgan ishlar. - Mitc.uz. <https://mitc.uz/uz/pages/post>
8. O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali. Pochta sohasi faoliyati. - Gov.uz. https://gov.uz/oz/digital/activity_page/post
9. “O‘zbekiston pochta” AJda logistika va xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilashning asosiy yo‘nalishlari // Digital Transformation and Artificial Intelligence. - TDIU, 2024. <https://dtai.tsue.uz/index.php/dtai/article/view/v4i110>
10. Precedence Research. Postal Services Market Size, Share and Trends. - 2024. <https://www.precedenceresearch.com/postal-services-market>
11. Mordor Intelligence. Postal Automation System Market - Size, Share and Forecast. - 2026. <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/postal-automation-system-market>
12. The Business Research Company. Parcel and Postal Automation Systems Market Report. - 2024. <https://www.thebusinessresearchcompany.com/market-insights/global-parcel-and-postal-automation-systems-market-2024>
13. BlueCrest. The AI Revolution: The Future of Postal Optimization and Parcel Automation. - 2024. <https://www.bluecrestinc.com/blog/the-ai-revolution-the-future-of-postal-optimization-and-parcel-automation>
14. SNS Insider. Smart Parcel Locker Market Size, Share Analysis & Trends. - 2025. <https://www.snsinsider.com/reports/smart-parcel-locker-market-7985>
15. Consegic Business Intelligence. Postal Automation System Market Size, Industry Trends and Forecast. - 2025. <https://www.consegicbusinessintelligence.com/postal-automation-system-market>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:
Ingliz tili muharriri:
Rus tili muharriri:
Musahhih:
Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Karimova Shirin Zoxid qizi
Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, aprel, 4-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan C-5669517 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. Litsenziya raqami: №240874

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: 9710. FOCT 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621